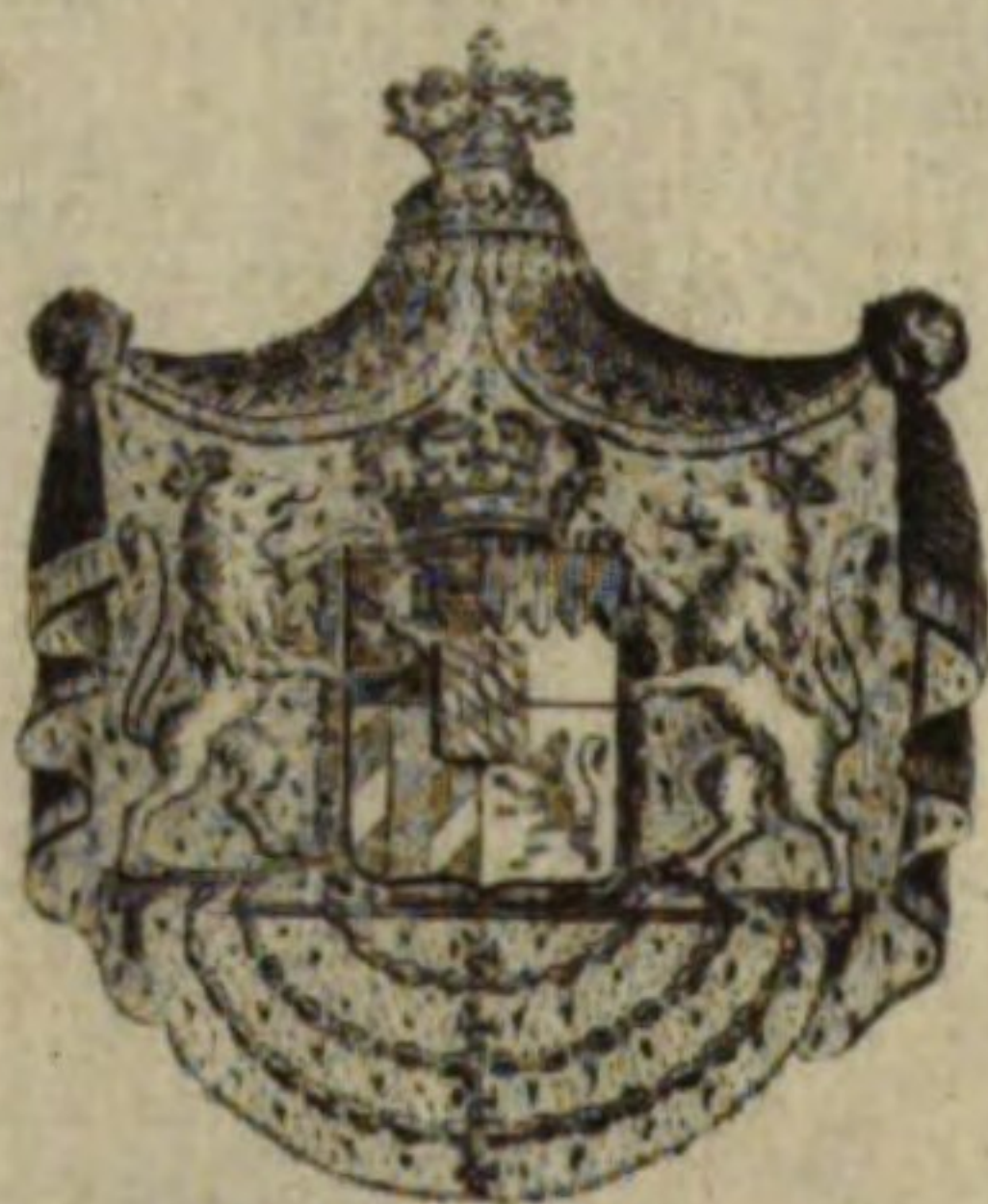

A. Br. 4590
Faint

Magha Carya
Māgha

BIBLIOTHECA
REGIA
MONACENSIS.

THE
ŚISUPĀLA BADHA,

OR
DEATH OF ŚISUPĀLA;

ALSO ENTITLED THE
MĀGHA CĀVYA,

OR
Epick Poem

OF
M Ā G H A,

IN TWENTY CANTOS:

WITH A COMMENTARY,

BY
MALLI NĀTHA.

EDITED BY

VIDYĀ CARA MISRA, and ŚYĀMA LĀLA, *Pundits.*

PUBLISHED WITH THE SANCTION AND PATRONAGE OF THE COLLEGE

OF FORT WILLIAM.

Calcutta:

PRINTED BY P. PEREIRA, AT THE HINDOOSTANEE PRESS.

1815.

182. D.

THE
SISUPALA BADAHA,

OR
DEATH OF SISUPALA;

OF

M. A. G. H. A.

IN TWENTY CANTOS:

WITH A COMMENTARY,

BY

MAHĀNĀTHA.

EDITED BY

VIDYA CARA MISRA, and SYAMA LALA, B. A.

PUBLISHED WITH THE SANCTION AND PATRONAGE OF THE COLLEGE

OF FORT WILLIAM.

Calcutta:

PRINTED BY T. FARRER, AT THE HINDOSTANI PRESS.

1813.

ADVERTISEMENT,

FROM THE

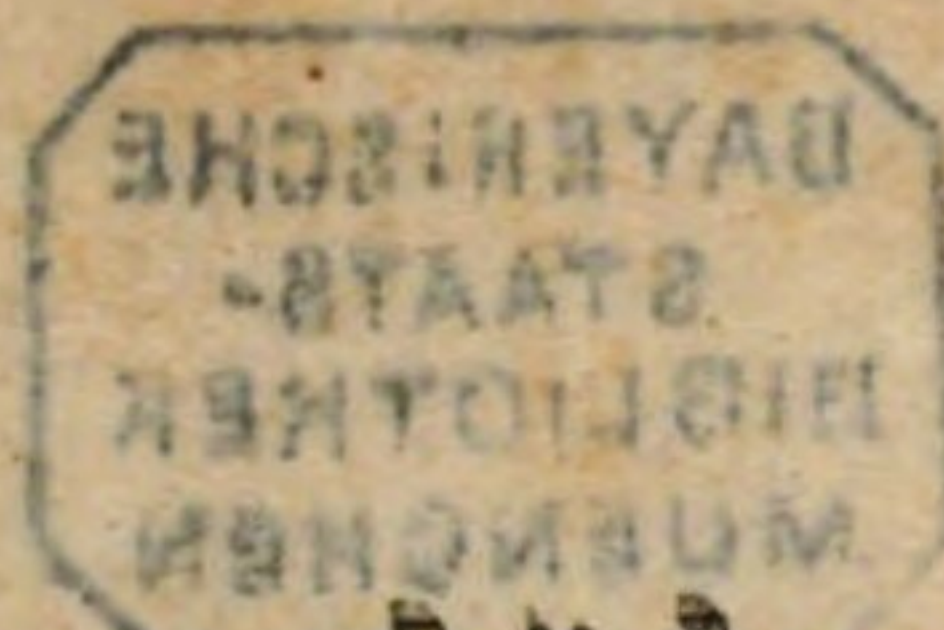
TENTH VOLUME

OF THE

ASIATICK RESEARCHES.

THE work now published is an Epick Poem, the subject of which is the death of *Sisúpa'la* slain in war by *Crishná*: it is entitled *Sisúpa'la-bad'ha*, but is usually cited under the name of its author, whose designation, with praises of his family, appears in the concluding stanzas of the poem. Yet, if tradition may be trusted, *Mag'ha*, though expressly named as the author, was the patron, not the poet. As the subject is heroick, and even the unity of action well preserved, and the style of the composition elevated, this poem is entitled to the name of epick.

THE argument of the poem is as follows: in the first canto, *Náreda*, commissioned by *Indra*, visits *Crishná* and incites him to war with his cousin, but mortal enemy, *Sisúpa'la* king of the *Chédis*. In the second, *Crishná* consults with his uncle and brother, whether war should

be immediately commenced, or he should first assist YUD'HISHT'HIRA in completing a solemn sacrifice which had been appointed by him: the result of the consultation is in favour of the latter measure: and accordingly, in the 3d canto, CRISHN'A, departs for YUD'HISHT'HIRA's capital. In the thirteenth he arrives and is welcomed by the PANDAVAS. In the following canto, the sacrifice is begun; and, in the next, SISUPALA impatient of the divine honours paid to CRISHN'A retires with his partisans from the place of sacrifice. A negociation ensues; which is however ineffectual, and both armies prepare for action. This occupies two cantos. In the eighteenth both armies issue to the field of battle, and the conflict commences. The battle continues in the next canto, which describes the discomfiture and slaughter of SISUPALA's army. In the last canto, the king grown desperate, dares CRISHN'A to the combat. They engage, and in the *Indian* manner fight with supernatural weapons. SISUPALA assails his enemy with serpents, which the other destroys by means of gigantic cranes. The king has recourse to igneous arms, which CRISHN'A extinguishes by a neptunian weapon. The combat is prolonged with other miraculous arms, and finally CRISHN'A slays SISUPALA with an arrow.

COLEBROOKE on Sanscrit and Pracrit Prosody.

॥ १ ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ इन्दोवरदलश्याममिन्दिरानन्दकन्दलम् । वन्दारुज
तमन्दारवन्देहं यदुनन्दनम् ॥ २ ॥ दनाचलेन धरणीतलमुन्नमय्यपातालकेलिषु धृता
दिवरहलीलम् । उल्लाघनोत्फरणफणाधरगौयमानक्रीडापदानमिभराजमुखं नमामः
॥ ३ ॥ शारदाशरदाम्भोजवदनावदनाम्बुजे । सर्वदासर्वदास्माकंसन्निधिसन्निधिं कि
यात् ॥ ४ ॥ मल्लिनाथसुधीसोऽयं मन्त्रोपाध्यायशक्तिः । विधत्ते माघकाव्यस्य व्या
ख्यां सर्वङ्गप्रामिधाम् ॥ ५ ॥ येशदार्थपरीक्षणप्रणयिनो ये वा गुणालंक्रियाशिक्षाकौतुकि
नो विहर्तुमनसो ये च ध्वनेरध्वगाः । क्षुब्धद्वावतरङ्गिनेरससुधापूरे निमज्जन्ति ये ते धामेव
हृतेकरोमि विवृतिमाघस्य सर्वकषाम् ॥ ६ ॥ तेनास्मिन् यदुनन्दनः स भगवान् नीरः प्रधानो र
सः मृङ्गारदिभिरङ्गवान्विजयते पूर्णा पुनर्वर्णना । इन्द्रप्रस्थगमाद्युपायविषयैश्चैद्यावसा
दः फलन्धन्यो माघकविर्वयन्तु कृतिनस्तत्सूक्तिसंसेवनात् ॥ ७ ॥ इहान्वयमुखेनैव सर्व
व्याख्यायते मया । नामूलं लिख्यते किञ्चिन्नानपेक्षितमुच्यते ॥ ८ ॥ अथ न च भवान्माघकविः
। काव्यं यशसेऽर्थकृत्ये व्यवहारविदेशिवेतरक्षनये । सद्यः परनिवृत्तये कान्ता संमिततयोपदे
शयुजे । इत्यालङ्कारिकवचनप्रामाण्यात् । काव्यस्यानेकश्रेयःसाधनताङ्काव्यालापांश्च वज्ज
येदिति निषेधस्यासत्काव्यविषयताच्च पश्यन् । शिशुपालवधाख्यं काव्यं चिकीर्षुः चिकीर्षिता
र्याविघ्नपरिसमाप्तिस्मृदाया विच्छेदलक्षणफलसाधनत्वात् । आशीर्त्तमस्त्रियावस्तुनि
र्देशो वापि तन्मुखमित्याशोरद्वयन्यतमस्य पवनमुखलक्षणत्वाच्च । काव्यफलं शिशुपालवध

बीजरूपमभवत् श्रीकृष्णस्य नारददर्शनरूपं वस्तु आदौ श्रीशब्दप्रयोगपूर्वकं निर्दिशन्क
थामुपक्षिपति । श्रिय इति । अत्रादौ श्रीशब्दप्रयोगात् वर्णगणनादि मुद्गिरभ्युच्चयः ।
न दुक्तम् । देवतावाचकाः शब्दा ये च भेदादिवाचकाः । ते सर्वे नैव मिथ्याः स्युर्भिपिनो वर्णना
पिवेति ॥ श्रियः स्वक्षयाः पतिः ॥ अनेन रूक्मिणीरूपया श्रिया समेत इति सूचितम् । श
ब्दवत्त्वे भवेत्तो नारूक्मिणीरूपजन्मनोति विष्णुपुराणात् । जगन्निवासे जगन्नामाधारः कुक्षि
स्थाऽखिलभुवन इति यावत् । तथापि जगत्लोकं शास्ति नन्दुष्टनिग्रहशिष्टानुग्रहाभ्यां नि
यन्तुम् । श्रीमत्तिलक्ष्मीयुक्ते । वसुदेवसद्मानिवसुदेवरूपिणः कथ्यपस्य वेष्मनि । वसन्
कृष्णरूपेण तिष्ठन् । हरिर्विष्णुः । अम्बरद्वारं रत्नमायानां । इन्द्रसन्देशकथनार्थमि

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रियः पतिः श्रीमत्तिशसितु

ज्जगज्जगन्निवासे वसुदेवसद्मानि । वसुदेवदर्शवत्

रत्नमम्बरद्वारं यगर्भाङ्गभुवं मुनिं हरिः ॥ १ ॥

तिभावः । हिरण्यस्य गर्भा हिरण्यगर्भा ब्रह्मा ब्रह्माण्डं प्रभवत्वात् तस्याङ्गभुवं तूजं । अथ
यानस्याङ्गादवयवाद्युत्सङ्गाख्याङ्गवतीति हिरण्यगर्भाङ्गभूतं मुनिं नारदमित्यर्थः । उत्स
ङ्गात्तारदो जज्ञे दक्षोऽङ्गुष्ठान्स्वयं भुव इति भागवतात् । ददर्श कदाचिदिति शेषः । अत्रा
ल्पीयसिवसुदेवसद्मानि सकलजगदाश्रयतयामहोयसोहरेण धेयत्वकथनादधिकप्रभेदोऽ
स्तङ्कारः । न दुक्तम् । आधारधेययोरेनुरुथाङ्गावोऽधिको मत्त इति । जगन्निवासस्य ज
गदेकदेशनिवासित्वमिति विरोधश्च । तथा नकारसकारदेः केवलस्यासृष्टावृत्त्या जगज्ज
गदितिसकृच्छ्रान्नद्वयसादृश्याच्च वृत्त्यनुप्रासभेदौ शब्दालङ्कारौ । एषा चान्योन्यनैरपेक्षे
शैक्यसमावेशात्तिलतण्डुलवत्संस्पृष्टिः । सर्गेऽस्मिन्वंशस्थवृत्तम् । जतौ तु वंशस्थमुदो
रितं जगद्विनिलक्षणम् ॥ १ ॥ ***** ॥

तदानीञ्जनैर्विस्मयादीक्षितुमवृत्तमित्याह ॥ गतमिति ॥ अविद्यमानाधूर्यस्यसमनू
रुःससारथिर्यस्यनस्यानूरुसारथेःसूर्यस्य । गतगतिःभावेक्तःनिरश्चीनंनिर्यग्भूतंविभा
षाऽचैरदिक्स्थित्यामितिनिर्यक्शब्दादश्च्यवनात्प्रातिप्रदिकात्सार्थेखप्रत्ययः । हविर्भुजो
ऽग्रेरूर्ध्वज्वलनंऊर्ध्वस्फुरणंप्रसिद्धं । इदंनुसर्वतोविसारिधामाधःपतनिकिमेतदितिस्त्र
य्याग्निविलक्षणमदृष्टपूर्वमिदं धामकिमात्मकंस्यादित्याकुलंविस्मयात्तुं धानंयथानथाज
नैरोक्षितंईक्षणंकृतम् । सकर्मकादयविकक्षितेकर्मणिक्तः । प्रसिद्धेरविवक्षानःकर्म
णोऽकर्मकाक्रियेतिवचनात् । केचित्कर्मणिक्तानंकृत्वाईक्षितंमुनिन्दर्शेतिपूर्वणयो
जयन्ति । अत्रोपमेयस्यमुनिधाम्नःसूर्याग्निभ्यामुपमानाभ्यामधःप्रसरणधर्मणाधिक्य

दिधाकृतात्माकिमयंदिवाकरोविधूमरोचिःकिमयं
ऊताशनः । गतनिरश्चीनमनूरुसारथेःप्रसिद्ध
मूर्ध्वज्वलनंहविर्भुजः । पतत्यधोधामविसारि
सर्वतःकिमेतदित्याकुलमीक्षितंजनैः ॥ २ ॥

वर्णनान्यतिरेकः । तदुक्तंकाव्यप्रकाशे । उपमानाद्यदन्यस्यत्यतिरेकःसएवसङ्गतिः॥२॥
धामरश्मौगृहेदेहेस्थानेजन्मप्रभावयोरितिहेमचन्द्रः । दिवाकरस्तुवृत्तरत्नाकरटोकायां
दिधाकृतात्मेतिचरणद्वयेनसहइदमेवलोकांधपदच्छन्दसज्जदाहरणमाह । तत्राद्य
चरणद्वयेनसन्देहाकारोगतमितितन्निगुप्तबोध्यइत्युपरिष्टात् ॥ २ ॥ ***** ॥
अयमगवान्निरवैवीदित्याह ॥ चयङ्गिति ॥ विभुस्तत्त्वावधारणसमर्थःसहरिःपुराप्रथमंन्वि
षाच्चयइत्यवधारितंतेजःपुञ्जमात्रत्वेनविनिश्चितं । ततःप्रत्यासन्नेविभविताविमृष्टाआकृ
तिःसंस्थानंयस्यतंतथोक्तंअतएवशरीरीचेतनइत्यवधारितम् । ततोविभक्ताःविविच्यगृही
ताःअवयवामुखादयोयस्यतंतथोक्तं । अतएवपुमानित्यवधारितंअमुमागच्छन्तंन्यक्तिविश

धनारदं वास्तवाभिप्रायेणेति पुञ्जिङ्गनो निर्वाहः । क्रमात्पूर्वाक्ता सामान्यविशेषज्ञानक्रमे
ण । लोकदृष्ट्येदमुक्तम् । हरिस्तु सर्ववैदेवे नितत्त्वम् । नारद इत्यबोधिनारदमुद्धवानि
त्यर्थः । नारदस्य कर्मत्वे निपातेनेति शब्देनाभिहितत्वाद् द्वितीया । निङामुपसंख्यान
स्योपलक्षणत्वात् । यथाहवामनः । निपातेनाभिहिते कर्मणि न कर्मविभक्तिः । परिगण्य
नस्य प्रायिकत्वादि निबुध्यते कर्त्तरि लिङ् । दोषजनेत्यादिना विण्चिणो लुगि निलुक् ।
अत्र विभावितकृतिविभक्तावयवमित्यादिना आकृतिविभावनावयवविभावनयोः पदार्थयो
र्विशेषणवृत्त्या शरीरित्वं पुंस्त्वावधारणहेतुत्वेनोपन्यासात्पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गं अलंकारः
। हेतोर्वाक्यपदार्थयोः काव्यलिङ्गमुदाहृतमिति लक्षणात् ॥ ३ ॥ ***** ॥

अथ स्विषामित्यवधारितं पुरातनः शरीरौति विभाविता
कृतिम् । विभुर्विभक्तावयवं पुमानिति क्रमादमुं नार
द इत्यबोधितः ॥ ३ ॥ नवानघोघोबृहतः पयो
धरान्समूढकर्पूरपरागपाण्डुरम् । क्षणक्षणोक्षिप्त
गजेन्द्रकृतिना स्फुटोपमं भूतिसितेन शम्भुना ॥ ४ ॥

अथ सप्तभिर्मुनिर्विशिनष्टि ॥ नवानित्यादि ॥ कौटुशममुन्नवान्मुद्यः संभृतसलिलानिति
यावत् । बृहत्तो विपुलान् । पयोधरान्मेघान् । अघोऽघः मेघानां समीपाघः प्रदेशे स्थित
मिति शेषः । उपर्यध्यधसः समीपे इति द्विर्भावः तद्योगे द्वितीया । अभिसर्वतः सौः कार्य्या
धिगुपर्यादिषु त्रिष्वित्यादिवचनान् । समूढः पुञ्जीकृतः । समूढः पुञ्जिते भुग्रे इति विश्वः
। कर्पूरस्य परागसूर्यो नक्षत्राण्डुरम् । अतएव क्षणं मेघसमीपावस्थानक्षणे अत्यन्तसंयोगे द्वि
तीया क्षणेषु नाण्डवोत्सवेषु । निर्व्यापारस्थितौ कालविशेषोत्सवयोः क्षण इत्युभयत्राप्यम
रः । भूत्याभस्मना सितेन भूतिर्भस्मानि सम्पदीत्यमरः । शम्भुना स्फुटोपमा सादृश्यं यस्य

संस्फुटं शम्भूपममित्यर्थः । सापेक्षत्वेऽपि समासः । सदृशपर्याययोस्तु लोपमाशब्दे योरनुलो
पमाभ्यामिति निषेधात्सां दृश्यवाचित्वेन नोयेत्याहुः । केचिदिमं श्लोकं च यस्त्विषामित्यतः
प्राक्लिखित्वा च्या चक्षते ते पापुंस्त्वावधारणात् प्राक्तेजःपिण्डमात्रस्य शम्भूपमौचित्यञ्चिन्त्य
म् ॥ ४ ॥ ***** ॥

॥ दधानमिति ॥ पुनश्च अम्भोरुहकेसरद्युतीः पद्मकिञ्जल्कप्रभापिशङ्गीरित्यर्थः । जटा
दधानं स्वयन्तु शरच्चन्द्रमरीचिरिव रोचिर्यस्य तं धवच्चमित्यर्थः । अतएव विपाकेन परिणा
सेन पिङ्गाः पिङ्गलाः । तुहिनस्थल्यारोहनीति तुहिनस्थलीरुहः व्रततीततीर्त्तताव्यूहान्व
त्तोतु व्रततीर्त्ततेत्यमरः दधानं धरधरेन्द्रोद्दिभवान्तुहिनस्थलीतिलिङ्गात् । तथा नारदो

दधानमम्भोरुहकेसरद्युतीर्जटाः शरच्चन्द्रमरीचिरे
चिषम् । विपाकपिङ्गास्तुहिनस्थलीरुहो धरधरेन्द्रं
व्रततीततीरिव ॥ ५ ॥ पिशङ्गमौज्जीयुजमर्जुनच्छ
विंवसानमेणाजिनमञ्जनद्युतिम् । सुवर्णसूचाक
लिताधराम्बरं विडम्बयन्तं सिति वाससस्तनुम् ॥ ६ ॥

प्रमानत्वाच्च तमिष्यितम् ॥ ५ ॥ ***** ॥
पिशङ्गेति । पुनः मुञ्जस्वरणविशेषः तन्मयो मेखलामौज्जीपिशङ्गामौज्यायुज्यत इति पिशङ्ग
मौज्जीयुक्तं ॥ तत्सूक्ष्मदिष्टादिकिप्स्त्रियाः पुंवदिति पिशङ्गीशब्दस्य पुंवद्भावः अर्जुन
च्छविन्धवलकान्तिं बलक्षो धवलोऽर्जुन इत्यमरः ॥ अञ्जनद्युतिं अञ्जनवर्णं एणाजिनं क
लामृगचर्मवसानं आकृष्टयन्तं वस आकृष्ट न इति धातोः शानच् । सुवर्णसूत्रेण कनक
मेखलया आकलितं बद्धमधराम्बरं अन्तरीयकं यस्यास्तांशिति वाससो नीलाम्बरस्य रामस्य तनुं
विडम्बयन्तमनुकुर्वाणमित्यर्थो योपमा ॥ ६ ॥ ***** ॥

॥ ६ ॥

विहङ्गेति ॥ पुनर्विहङ्गएजाङ्गरुहैरिवगुरुत्तल्लेभतुल्यैःकैःआयनैर्दीर्घैःहिरण्यस्यवि
करोहिरण्ययो। दाडिनायनेत्यादिनामयदिवलोपनिपातः। तस्यामुर्वारुहाढाः
इगुपधलक्षणःकप्रत्ययःतासांवल्लोतांतनुमिस्तनुल्यैःसूक्ष्मावयवैःउपादानगुणान्हिर
ण्यैःकृतोपवीतंरोभार्थकल्पितयज्ञसूत्रस्वयहिमशुभ्रं। अतएवघनानेसरदितडि
तांगुणैरुपलक्षितं। तडिसौदामनोविद्युदित्यमरः। उच्चैरेवउच्चकैरुन्नतङ्गनंमेघमिव
हितम् ॥ ७ ॥ ***** ॥

निसर्गिति ॥ पुनर्निसर्गान्स्वभावादेवचित्राणिकृष्णसारणिज्ज्वलानिभासरणिस्तू
क्ष्माणिपक्ष्माणिलोमानियस्यनेनलसन्धेविसच्छेदोमृणालखण्डः। छेदःखण्डोऽस्ति

विहङ्गएजाङ्गरुहैरिवायनैर्हिरण्ययोर्वीरुहवस्मि
तनुभिः। कृतोपवीतंहिमशुभ्रमुच्चकैर्घनंघनानेत
डितांगुणैरिव॥७॥ निसर्गचित्रोज्ज्वलस्तूक्ष्मपक्ष्म
णालसद्विसच्छेदसिताङ्गसङ्गिना। चकासतंचारु
चमूरुचर्मणाकुथेननागेन्द्रमिवेन्द्रवाहनम् ॥ ८ ॥

यामितित्रिकाण्डशेषः ॥ तद्वद्वस्तिनेअङ्गेवपुषि सङ्गिनाशक्तेन चारुणाचमूरुचर्म
णामृगत्ववा कुथेनपृष्ठाक्षरणेन। प्रवेण्याक्षरणवर्णःपरिस्तोमःकुथोद्धयोरित्यमरः
। इन्द्रवाहनंनागेन्द्रंऐरवमिव इन्द्रस्यवाहनमितिस्वस्वामिभावमात्रस्यविवक्षित
त्वात् वाहनमाहितादितिनशत्वम्। यथाहवामनः। नेन्द्रवाहनशब्देणत्वमाहि
तत्वस्याविवक्षितत्वादिति। चकासतेःशतरिनाभ्यस्ताच्छतुरितिनुमभावः। जक्षित्या
दयःषडित्यभ्यस्तसंज्ञा ॥ ८ ॥ ***** ॥

अजस्रमिति ॥ पुनरजसंप्राचुर्येणास्यालितास्ताडिताःसौक्यपरीक्षार्थंयुजांगुष्ठेनन

त्रीणाडनम्रसिद्धनोषावह्नकीगुणानां वीणात ओणां क्षते न सङ्घर्षे न उज्ज्वलैरंगुष्ठनखां
 शुभिभिन्नयामिश्रयातद्वागरक्तया इत्यर्थः अतएव पुरःपुरेभागे प्रवालैर्विद्रुमैः । मुक्ता यवि
 द्रुमः पुंस्तिप्रवालं पुन्नपुंसकमित्यमरः । पूरितार्द्धयेव स्थितया अच्छस्फटिकाक्षमालया ख
 च्छस्फटिकानामक्षमालया जपमालयेत्यर्थः । अच्छो भस्मूके स्फटिकेऽमलेऽच्छाभिमुखेऽ
 व्ययमिति हेमचन्द्रः । तथा प्रसिद्धस्फटिकग्रहणात् ऋधेर्मोक्षार्थित्वं व्यज्यते । स्फटिको
 मोक्षदः परमिति मोक्षार्थित्वं स्फटिकाक्षमालाभिधानात् । विभान्तं भासमानं भातेः शतृप्र
 म्ययः अत्र नखां शुभिन्नयेति स्वगुणत्यागेनान्यगुणस्वीकारलक्षणस्तद्गुणालङ्कार उक्तः ननु
 राः स्वगुणत्यागादिति ॥ ९ ॥ ***** ॥
 रणद्गिरिति ॥ पुनर्नभस्वनोवाये राघव नया आघातेन पृथगसङ्कीर्णरणिर्द्धनद्गिर

अजस्रमास्फालितवह्नकीगुणक्षतो ज्ज्वला
 जुष्ठनखां शुभिन्नया । पुरःप्रवालैरिव पूरिता
 र्द्धया विभान्तमच्छस्फटिकाक्षमालया ॥ ९ ॥

नुरणनोत्पद्यमानैरित्यर्थः श्रुत्यारब्धमनुरणनं स्वर इति लक्षणात् । तदुक्तं रत्नाकरे । शु
 व्यनन्तरभावीयः सिद्धो नुरणनात्मकः । स्वनोरञ्जयति श्रोतुश्चित्तं स्वर उच्यते इति श्रु
 तिर्नामस्वररम्भकावयवः शब्दविशेषः । तदुक्तं । प्रथमश्रवणाच्छब्दः श्रूयते इत्यत्र
 कः । साश्रुतिः सम्परिज्ञेया स्वरवयवलक्षणेति । विभिन्नातिप्रतिनियतसंख्यया व्यव
 स्थितानि श्रुतीनां मण्डलानि समूहोऽप्येवं तैर्विभिन्नश्रुतिमण्डलैः श्रुतिसंख्या नियमश्च दर्शि
 तः । चतुश्चतुश्चतुश्चैव षड्मध्यमपञ्चमाः । द्वे द्वे निषादगांधारे त्रि त्रि ऋधभधैवमे ।
 स्वरः षड्गादयः सप्तोक्तलक्षणाः । तदुक्तं । श्रुतिभ्यः स्युः स्वरः षड्गर्धभगान्धारमध्यमाः
 । पञ्चमो धैवतश्चाथ निषाद इति सप्तमे । तेषां संज्ञाः सरिगमपधनीत्यपरामर्ता इति ।

नैःस्वरैःस्फुटीभवन्त्योगामविशेषाणां षड्जाद्यपर नामकानां स्वरसङ्घातभेदानां त्रयाणां मूर्च्छ
ना स्वरारोहावरोहकक मभेदाय स्यातां महतीं निजवीणां । विश्वावसोस्तु बृहती तु मुसे
स्तु कलावती । महती नारदस्य स्यात्स्वरस्तथास्तु कच्छपोतिवैजयन्ती । मुजुर्मुजुरवे
क्ष्यमाणं । तन्त्रोयोजनाभेदलक्षणमहिम्नापुरुषप्रयत्नमन्तरेणैवाविसम्बादं ध्वनतीति
कौतुकादनुसन्धानमित्यर्थः । अथ ग्रामलक्षणं । यथाकुटुम्बिनः सर्वे ये कोभूता सवन्ति
हि । तथा स्वरणां सन्दोहोग्रामइत्यभिधीयते । षड्जग्रामे भवेदादौ मध्यमग्राम एव च
। गान्धारग्राम इत्येतन्ग्रामत्रयमुदाहृतमिति । नथानंद्यावर्त्ताद्यजीमूतः सुभद्राग्रामका
स्त्वयः । षड्जमध्यमगान्धारस्वराणां जन्महेतव इति । मूर्च्छनालक्षणञ्च । क्रमात्स्वराणां
सप्तानामारोहश्चावरोहणं । सामूर्च्छेत्युच्यते ग्रामस्था एताः सप्त सप्त च । ग्रामत्रयेऽपि प्रत्येकं

रणद्विराद्यद्वयनयानभस्वतः पृथग्विभिन्नश्रुति
मण्डलैः स्वरैः । स्फुटीभवद्ग्रामविशेषमूर्च्छ
नामवेक्ष्यमाणं महतीं मुजुर्मुजुः ॥ १० ॥

सप्तसप्तमूर्च्छना इत्येकविंशतिमूर्च्छना भवन्ति । तत्र नामानि तु नानपेक्षितमुच्यत इति प्रति
ज्ञाभयान्न लिख्यन्ते इति सर्वमवदानं । अत्र पुंन्यापारमन्तरेण स्वरद्व्याविर्भावोक्त्या कोऽपि लो
कान्ति कान्तोयं शिल्पसौष्ठवानि शयो वीणायाः प्रतीयते । तेन सदस्वतः प्रसिद्धा शयस्याभेदेना
ध्यवसितत्वात् । तन्मूलानि शयोक्तिरलङ्कारः । सा च महत्याः पुंन्यापारं विना मूर्च्छाद्यसंबन्धे
पिसंबन्धाभिधानादसंबन्धे संबन्धरूपतया पुंन्यापारख्यकारणं विनापि मूर्च्छनादिकार्योत्पत्ति
द्योतनादिभावनाय ज्यत इत्यलङ्कारेणालङ्कारध्वनिरितिसंक्षेपः ॥ १० ॥ **** ॥
॥ निवर्त्येति ॥ अतीन्द्रिया इन्द्रियमनिक्रान्तादेशकालस्वरूपादिप्रकृतार्थाः । अथा
इयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीययेति समासः द्विगुप्राप्तापन्नालं पूर्वगतिसमासेषु प्रतिषेधोक्तव्य इति

निशेषलिङ्गत्वेनान्नान्नस्यनिधिःसर्वार्थद्वयेत्यर्थः । वृत्तानतीनकृतप्रणामान् अनु
 ब्रजतःअनुगच्छतः । नभसिआकाशेसोदन्ति गच्छन्तीतिनभःसदःसुरासुखद्विषदि
 त्यादिनाक्षिप् । निवर्त्यप्रतिप्रायसमुनिः । सादितदैत्यसम्पदःसादिताःविध्वस्तोद्धताःदै
 त्यानांसम्पदेत्येन तस्यचक्रिणःकृष्णस्यपदंस्थानंमहेन्द्रालयचारुइन्द्रभवनमिवभास
 मानंसमासदत्तमाङ्पूर्वात्पदघोतोर्लङ् अत्रनतीनतीपदःपदमितिद्वयेर्ब्यञ्जनयुग्म
 योरसकृदावृत्त्याचैकानुप्रासः अन्यत्रवृत्त्यनुप्रासः इत्यनयोःसंस्मृष्टिः ॥ ११ ॥ * * *
 ॥पतदिनि॥ पतन्यःपतंगःसूर्यःसप्रतिमाउपमानंयस्यस । पतङ्गोपक्षिसूर्योचेत्यम
 रः । नपोनिधिर्मुनिःअस्यहरेःपुरोभुविपुरःप्रदेशेयावत्तन्वलीयतनातिष्ठत्तुलिङ्गतावि

निवर्त्यसोऽनुब्रजतः वृत्तानतीनतीन्द्रियग्रामनिधि
 नभस्सदः । समासदत्तादितदैत्यसंपदः पदंमहेन्द्रा
 लयचारुचक्रिणः ॥ ११ ॥ पतत्पतङ्गप्रतिमस्तपो
 निधिःपुरेऽस्ययावन्नभुविव्यलीयत । गिरेस्तडित्वा
 निवतावदुच्चैर्जवेनपीठादुदतिष्ठदच्युतः ॥ १२ ॥

निधानेर्द्रादिकात्कर्त्तरिलङ् । तावदच्युतेगिरेःशैलान्तडिनोस्यसन्नेतितडित्वात्तमे
 घइव । भूयइतिमनुषोमकारस्यवकारःतसौमत्वर्थेइतिभसंज्ञायामेकसंज्ञाधिकारेणा
 पदत्वात्तन्मत्वंउच्चैर्जवेनपीठात्आसनान्जवेनोदतिष्ठत् । मुनिचरणस्यभूस्पर्श
 त्यागेवस्तयमुत्थितवान् । ऊर्ध्वम्प्राणाह्युक्तामन्निपुनःस्थविरआगते । प्रत्युत्थानाभिवा
 दाभ्यापुनस्तान्प्रतिपद्यतेइतिशास्त्रमनुस्मरन्नितिभावः । उदोनूर्ध्वकर्मणोतिनियमादि
 होर्ध्वकर्मणिनाम्नेपदंपतत्पतङ्गइत्यत्रपतङ्गस्यपतनासम्भवादियमभूतोपमाइत्याचा
 र्यदण्डिप्रभृतयोषभणः । अतएवाप्रसिद्धस्योपमानत्वायोगादुत्प्रेक्षेत्याधुनिकालंकारि
 * * * * * ॥ ४ ॥

काः सर्वकर्णयन्ति ॥ १२ ॥ ***** ॥

॥ अथेति ॥ अथाश्रुताभ्युत्थानान्नरन्धातुः सुतेन नरदेन । प्रयत्नोन्नमितास्तथापि
मुनिपादव्यासभारदात्मन्यः फणायेवंतेषां फणिनां गणैः अधो अधः प्रदेशे कथंचिद्धृतेः
पिनेभुवः सुलेः पूष्टे अभिदेवकी सुतं देवकी सुतं अभिदर्क्षीह त्वत्पर्यः । लक्षणेनाभिप्रतीया
भिमुख्ये इत्ययमीभावः चरणौ । पदौ पदं घृष्टरणोऽस्त्रियामित्यमरः । न्यघा यिघातानि
हितौ रघातेः कर्मणि लुङ् । स्यसिचूरीत्यादिना चिखदि टियुक् अत्र फणा । निमनोन्नमना
संबंधोऽपि मुनिगौरवाय तत्संबंधाभिधानतिशयोक्तिभेदः ॥ १३ ॥ ***** ॥

॥ नमिति ॥ आदिपुरुषः पुरणपुरुषः अन्येषामपि दृश्यते इति दीर्घः । सत्तासः अर्घपूजा

अथप्रयत्नोन्नमितानमत्फणैर्द्धृते कथंचित्फणिनां
णैरघः । न्यघा यिघातामभिदेवकी सुतं सुतेन घातुश्च
रणौ भुवस्तुले ॥ १३ ॥ तमर्घ्यमर्घ्यादिकयादिपू
रुषः सपत्ययासाधुसपत्यपूजन् । गृहानुपेतुं प्रण
याद्भीष्मोभवन्तिनाऽपुण्यकृतां मनीषिणः ॥ १४ ॥

महतीति अर्थः दण्डादिभ्योः । तनारदं अर्घार्थे इत्यमरम् । पादार्घ्याभ्यां चैतियत्पत्य
यः मूल्ये पूजाविधावर्घ इत्यमरः । अर्घ्यमादित्यां सान्तया सपत्यया पूजया पूजनामस्याप
चित्तिः सपत्यव्यमरः साधुयथानयापत्यपूजत्परिपूजितवान् रणौ च डं कर्त्तव्यं युक्तं चैतदित्य
र्थान्तरं न्यस्यति गृहानिति । मनस इषिणो मनीषिणः सन्तः पूषोदरादित्वात् साधुः अपुरुष
कृताम्पुण्यमकृतवतां सुकर्मपापमन्त्रपुण्येषु कृत्वा इति सूत्रेण किं गृहान्प्रणयाद्पैतुमभो
शुवः प्राप्तुमिच्छवः आप्नोतेऽस्मिन्नादुप्रत्ययः आप्सृपृष्ठाभीतीकारः नमदन्तिकं नुपुण्यवृत्ता
मेव आतः कृत्वा लभ्याः सन्तः पूज्या इत्यर्थः ॥ १४ ॥ ***** ॥

॥ नयावदिति ॥ उच्यतावेतैः मुनिः कस्यैः जनः तुषारं जलवोः पर्वताविवयावन्नोदपश्यन्ने
क्षितवान् । तावच्चिरन्ततः पुराणो मुनिः कस्यैः पुराणिलभगवान् बहुरिकारयेतारुव
एव नारेणतपसि स्थितवानिति पुराणात्सायं चिरमित्यादि तावत्प्रत्ययः तुडागमश्च । स्व
हस्तनरत्ने आसने मुनिं तारदं अभिन्यवी विशत्वाभिमुखे तोषवे शितवान् अभिनी पूर्वान्
विरतेर्णनालुडि शिओति चड् ॥ १५ ॥ ***** ॥

॥ महामहेति ॥ महामहानीलशिलायाः सिंहलद्वीपसम्भवे द्रुनीलोत्पलस्य रुगिव
रुग्यस्य तस्योत्पमालङ्कारः । सिंहलस्याकरोडूतामहानीलास्तु मेस्तुता इति भगवाना
ख्यः कंसकृषोदरेः पुरेऽग्रे उन्नते विष्टरे आसने वृक्षासनयोर्विष्टर इति पत्न्यं निषेदिषानुपवि

नयावदेतावुदपश्यदु स्थितौ जनस्तुषारं जनपर्वतावि
व । स्वहस्तदत्ते मुनिमासने मुनिश्चिरन्ततस्तवदभि
न्यवी विशत् ॥ १५ ॥ महामहानीलशिलारुचः पु
रे निषेदिषान्कंसकृषः सविष्टरे । स्थितो दयाद्रेरभि
सायमुच्चकैरचूचरचन्द्रमसोऽभिरमताम् ॥ १६ ॥

एवानभाषायां स र वस युव इति कसुः समुनिरभिसायं सायं कालाभिमुखं अथ यौ भवत्तमासुः
सायं कालस्य ताव्यान् कस्यैः पमानत्वम् । श्रित आश्रित उदयाद्रिरुदयाचलो येन तस्य
चन्द्रमसोभिरमतां शोभामचूचरत् चोरितवान् प्राप्तवानित्यर्थः । चुरस्ते ये शिओति चड्
अन्यस्यान्यधर्मसम्बन्धासम्भवात् चन्द्रमसोभिरमतामिवाभिरमतामित्यौ पम्यपर्यवसा
नदसम्भवदुसम्बन्धरूपो निदर्शनाभेदः सचोक्तोपमयाऽङ्गाङ्गिभावेन सङ्कीर्यते ॥
॥ १६ ॥ ***** ॥

॥ विधायेति ॥ यज्वानो विधनेष्टवन्तः यज्वानु विधनेष्टवानित्यमरः । शास्त्रानुश्रिताविति

धामोर्वनिप् । तेषां प्रियो हरिः प्रसेदुषः प्रसन्नस्य सदेः कसुरित्युक्तं तस्य मुनेरपचितिं पूजां
 ज्ञानमस्यापि चित्तिरिद्यमरः । विधाय विशेष्टेण मनोवाक्कायकर्मभिस्तत्परतया कृत्वा प्रकाम
 मवर्धयन् प्रीयत प्रीतो वभूव प्रीयते दैर्वादि कात्कर्त्तरि लुङ् । मुनिपूजायाः प्रीतिहेतुत्वेऽर्थान्
 रं ग्यस्यति । महानुभावमाहात्मानः आर्यान् पूज्यान् परिचर्य यामुक्कर्म हानुं वशीकर्त्तुं ग्रहै
 लिटि दीर्घश्च । नितान्तमर्थिनोऽभिलाषवन् नो हि भवन्ति अर्थी भिलाषः स्तृणामस्तोति म
 त्त्वर्थ इति ननु शिनिः कृच्छृत्ते स्तुद्धितवृत्तिर्बलीयसीति भाष्ये ॥ १७ ॥ ***** ॥

॥ अशेषेति ॥ अशेषेभ्यस्तोर्थेभ्य उपहृता आहृतास्तथा कमण्डलोः पारौर्निधाय कमण्ड
 लोः पारौर्निधाय कमण्डलोः पारौर्निधाय कमण्डलोः पारौर्निधाय कमण्डलोः पारौर्निधाय कमण्डलोः

विधाय तस्यापचितिं प्रसेदुषः प्रकाममप्रीयत यज्वनां प्रियः । ग्रहीतु
 मार्यान् परिचर्य यामुक्कर्म हानुं वशीकर्त्तुं ग्रहै
 अशेषतीर्थोपहृताः कमण्डलोर्निधाय पाणावृषिणाभ्युदीरिताः । अ
 धौघविध्वंसविधौपटीयसीर्ननेन मूर्द्धा हरिग्रहीदपः ॥ १८ ॥
 सकाच्चनेयचमुनेरनुज्ञयानवा मुदश्यामवपुर्ध्वीक्षत । जिगायज
 म्बूजनितश्रियः श्रियं सुमेरुं पृङ्गुं स्यतदा तदासनम् ॥ १९ ॥

लोहकपात्रादुद्धृत्य पारौर्निधायेत्यर्थः । ऋषिणाभ्युदीरिताः क्षिप्त्वा अतएवाधौघानां
 पापसमूहानां विध्वंसविधौ विनाशकरणे पटीयसीः समर्थतराः पटुशब्दादीयस्तु निवृत्तिश्चे
 तिङोप् अपोजलानि हरिर्ननेन मूर्द्धा अग्रहीत् स्वीकृतवान् ग्रहेर्लुङ् ॥ १८ ॥ *** ॥
 ॥ सकाच्चनेति ॥ नवांबुदश्यामननुः सह रिमुनेरनुज्ञया काच्चने काच्चनविकारे वैकारि
 कोऽणप्रत्ययः यच्चासनेन्यवीक्षत उपविष्टवान् लुङिनेर्विशङ्क्यात्मनेपदं शलङ्गुपधाद्
 निटः कसुः तदासनं तदाहर्षपवेशनसमये जम्बूनीलफलविशेषः जंबूः सुरभिपत्राचराजं
 बूर्महाफलेभ्यः भिधानरत्नमालायां । तया जनिता श्रीर्यस्य तस्य तथोक्तस्याभाषितपुंस्त्वत्वा

मधेपुंवावातुमभावः सुमेरुशृङ्गस्यश्रयज्जिगायाभिभाषितवानित्यर्थः संलितोर्जेरिति

कुत्वंउपमानानुप्रासयोःसंहृष्टिः ॥ १७ ॥ ****

॥ सतत्रेति ॥ तप्तपुटपाकशोधितंकार्तस्वरं सुवर्णं । रुक्मंकार्तस्वरंजांबूनदमष्टापदो

स्त्रियमित्यमरः । तद्वद्वास्वरं दीप्यमानमंवरं यस्यसः कठोरताराधिपस्य पूर्णेन्दोर्लाङ्घन

स्यकृगिरिवकृवित्यस्यसङ्घ्युपमानपूर्वमदेवब्रूवोहिः उक्तपदलोपश्च । सहर्षिर्वाडव

जातवेदसोवाडवाग्नेः शिखाभिःज्वालाभिरास्त्रिष्टोऽम्भसान्निधिरिवसमुद्रइवविद्युतेवभौ

॥ २० ॥ कठोरः कठिनेप्रौढेइतिरन्तिः ॥ ****

॥ रथाङ्गपाणेति ॥ रथाङ्गं चक्रं पाणौ यस्यतस्यहरेः प्रहरणार्थेभ्यः परेतिष्ठासप्तम्यौभव

सतप्तकार्तस्वरभास्वरम्बरः कठोरताराधिपलाङ्घन

च्छविः । विद्युतेवाडवजातवेदसः शिखाभिरास्त्रि

ष्टइवाम्भसान्निधिः ॥ २० ॥ ॥ रथाङ्गपाणेः पटलेनरे

चिषामृषित्विषः संवलिताविरेजिरे । चलात्पलाशा

नारगोचरस्तरेस्तुषारमूर्तेरिवनक्तमंशवः ॥ २१ ॥

तद्वतिपाणेःपरनिपातः रेचिषां कृवीनां पटलेन समूहेन संवलिता मिलिता ऋषित्विषो नक्तंरा

त्रौ सप्तम्यर्थेऽव्ययंतरे चलात् पलाशानां पत्राणामन्तराणि विवरणि गोचर आश्रयो येषां ते तु

षारमूर्तेर्यस्य तस्येन्दोः शवड्वविरेजिरे चकाशिरे ॥ २१ ॥ ****

॥ प्रफुल्लेति ॥ प्रफुल्लतीति प्रफुल्लं फुल्लविफसनेइति धातोः पचाद्यजंतं फलेर्निष्ठायां अ

नुपसर्गात् फुल्लजीवकशोलाघाड् इति निपातनात् प्रफुल्लमित्येवेति क्षीरस्तामो । तापिंक् स्य

तमात्तस्य पुष्पं तापिञ्चुं । फले लुगिति तद्धितलुक् । द्विहीनं प्रसवे सर्वमिति नपुंसकत्वं का

लस्तान्धस्तमालः स्यात्तापिञ्चु इत्यमरः । तेन सदृशैः प्रफुल्लतापिञ्चुतिभैः नित्यसमासत्वा

हृत्पदविग्रहः । अतएवस्य एतत्पदेत्वमीति । निभसंकाशनीकाशप्रतीकागेयमाह
 सप्ततमः । सप्ततमकदाः पर्यानिपर्वस्यस्येति सप्तकदेवक्षभेदः सप्तपरीविशतत्त्व
 शरदेविषमकद इत्यमरः । संख्याशब्दस्यवृत्तिविषयेवीक्षार्थत्वं सप्तपरीदिवदित्युक्तंभा
 येशेषनापिच्छवत्तस्यपुष्पाणि सप्तकदानितेधापां सुवप्पाण्डुभिः सुधैरभीषुभिः अन्योन्यर
 श्मिभिः अभीषुः प्रग्रहेरश्रावितिशाम्बतः । परस्परेणकु रितेरुचिते असलेक्षवीअन्योन्यका
 न्तोययोस्तौ । क्वयोरभीषूनामवयवावयविभावाद्भेदनिर्देशनौ हरिनारदैवदाएकवर्णा
 विवर्तभूवतः उभयप्रभामेलनादभयोरपिसर्वगोशो गंगायमुतासंगम इवस्पटिकेन्द्रनीच
 मणिप्रभामेलनप्रायः कश्चिदेववर्णः प्रादुर्बभूव । तन्निमित्तावेयमनयोरेकवर्णत्वोपेक्षा

प्रमुह्यतापिच्छनिभैरभीषुभिः सुधैश्चसप्तकदपांशु
 पाण्डुभिः । परस्परेणच्छुरितामलच्छवीतदैकवर्णा
 विवर्तौबभूवतुः ॥ २२ ॥ युगान्तकालप्रतिसंहता
 खनेजगन्नित्यस्यांसविकाशमासत । तनौममुस्तवन
 कैटभद्विषस्तपोधनाभ्यागमसंभवामुदः ॥ २३ ॥

॥ २२ ॥ ***** ॥
 ॥ युगान्तेति ॥ युगान्तकालेप्रतिसंहतान्मनः । आत्मव्युपसंहताः आत्मानोजोवायेन
 तस्यकैटभद्विषोहरे र्यस्यान्तनौजग्नितिसविकाशंसवित्तरमासतनिष्ठन् । आसुपवेशने
 लङ् । तवतनौदेहेनपोधनाभ्यागमेनसम्भवतीतिसम्भवाः सम्भूताः पचाद्यच् मुदः सन्तो
 वाः तममुः अतिरिच्यतइत्यर्थः । चतुर्दशभुवनभरणपर्यान्नेवपुविअन्नार्त्तमांतीति कविप्रै
 ठैक्तिस्तिद्धानिशयेनस्तनः सिद्धस्याभेदेनाध्यवसितानि शयोक्तिः सा चमुदामन्नः सम्बन्धेयस
 म्बन्धोक्त्यासम्बन्धासम्बन्धरूपा ॥ २३ ॥ ***** ॥

निदाधेति॥ निदाधमुलंघामकिरुंयस्यतयेक्तं। निदाधोग्रीष्माकलेस्यान् उल्लसदे
 मुनोरपिद्विगुणः। अर्कमिवाधिदीधितिंअधिकनेजसंमुनिंअभिलक्ष्य। अभिरभागेइ
 तिलक्षणेकर्मप्रवचनीयसंज्ञाकर्मप्रवचनीययुक्तेद्वितीया। मुदाविकाशमुपेयुधोउपगतेक
 सुप्रययानोतिपातः। अतएवाधिश्रिताप्राप्ताश्रीर्याभ्यानेतयोक्तेइकोविविभक्ताविनिनु
 मागमविलोचनेविभ्रतनाभ्यस्तादुरितितुमभावःसहरिःपुण्डरीकाक्षःइत्येवस्फुटोऽभ
 वत्सुख्यसन्निधानेअविकाशभावाच्चेनपुण्डरीकसाधर्म्यात्। पुण्डरीकवाक्षिणीयस्ये
 धव्यवार्थेलाभेपुण्डरीकाक्षइतिवक्तमन्वयसंज्ञेभूदित्यर्थः। विभ्रतस्फुटोभवदितिप
 दार्थहेतुकस्यकाव्यलिङ्गस्यनिदाधधामानमिवेत्युपमापेक्षत्वादनयोरांगांगिभावेनसङ्करः

निदाधधामानमिवाधिदीधितिमुदाविकाशमुनिमभ्यु
 पेयुधो। विलोचनेविभ्रदधिश्रितश्रीसपुण्डरीकाक्ष
 इतिस्फुटोऽभवत्॥ १४॥ सितंसितिन्नासुतरमुने
 वेपुर्विसारिभिःसौधमिवाऽथलंभयन्। दिजावसिव्या
 जनिशाकरंशुभिःमुचिसित्तावाचमवोचदच्युतः॥ १५॥

॥ १४ ॥ ***** ॥
 ॥ सितमिति ॥ अथोभयोरुपवेशनान्तरंअच्युतेहेतुकर्ताविसारिभिरभीक्षुं प्रसरद्भि
 रुत्तमाभीक्षुइतिश्रुतिनिदिजावलिर्दन्तपङ्क्तिः। दन्तविप्राडजाद्विजाइत्यमरःसैवव्या
 जकपटयस्यसतद्रूपइत्यर्थःसचासौनिशाकरश्चतस्यांशुभिःकिरुणैःसितंस्वभावशुभ्रंमु
 नेवपुःसौधप्रासादमिवसुतरंमथ्यनंअव्ययादाम् प्रव्ययसितिन्नाधावच्येनप्रयोज्यकर्त
 लंभयन्त्यापारयन्अतिप्रवलयन्नित्यर्थः। लभेरत्रगत्युपसर्जनप्राप्त्यर्थत्वेनगत्यर्थत्वात्
 । गतिपुद्गलादिनाअणिकर्तुरकर्मत्वम्। तथाहवातःस्वमेर्मत्यर्थत्वात्शिव्यशौकनृःकं

स्मिताकर्मत्वङ्निप्राप्त्युपसर्जनगत्यर्थत्वेन कर्मत्वमेवेति रहस्यम् । लभेत्तेति नुमागमः शुचि
स्मितां वा चमवो चत् उक्तवान्स्मिन्पूर्वाभिभाषी चराद्यवङ् विन्यायादिति भावः बुवावच्यादे
शः लुङ् वच उम्ङ् तुमागमे गुणः अत्र सौधमिवेत्युपमायाः सिति मन्त्रालम्भयन्नित्यसम्बन्धरूपा
निशयोक्तिः द्विजावलित्याजनिशकरेति क्लृप्तादिशब्दैरसत्यत्वप्रतिपादनरूपापह्नवस्य च
मियोनैरपेक्ष्यात्संख्येति ॥ २५ ॥ ***** ॥
॥ हरतीति ॥ भवदीयदर्शनं शरीरभाजां दृष्ट्वा इत्यर्थः भजोऽस्मिन् कालत्रितये भूतादिका
लत्रितयेऽपि योग्यतां पवित्रतां च नक्ति गमयति कुतः सम्प्रति दर्शनकाले अघं पापं हरति एष्यते ।
भावितः शुभस्य हेतुः तथा पूर्वचरितैः प्रागनुष्ठितैः शुभैः सुकृतैः कृतं एवं त्रैकाल्येऽपि स्वकार्यं

हरत्यघं संप्रति हेतुरेष्यतः शुभस्य पूर्वाचरितैः कृतं शु
भैः । शरीरभाजां भवदीयदर्शनं व्यनक्ति कालत्रितयेऽ
पि योग्यताम् ॥ २६ ॥ जगत्पथ्या प्रसहस्रभा
नुनानयन्नियन्तु समभाविभानुना । प्रसह्यते जोभिर
संख्यताङ्गैरदस्त्वयानुन्नमनुत्तमंतमः ॥ २७ ॥

स्तेनकारणत्वेन च पुंसि सुवृत्तसमवायमवगमयते । अतएतादृशं दर्शनं कस्य न प्रार्थयामि
भावः अत्र हरतीत्यादिवाक्यत्रयस्यार्थस्य शरीरेत्यादिवाक्यत्रयोक्त्या वाक्यार्थहेतुकं वाक्य
लिङ्गमलंकारः ॥ २६ ॥ ***** ॥
॥ जगतीति ॥ जगत्पथ्यान्ना अपरि किन्नाः सहस्रभानवः अंशवो यस्य ते तभानुना अर्क
लभानवोऽर्कहरंशवङ्निवैजयन्ती । यत्तमो नियन्तु निवारयितुम् । न समभाविनश्चे
त्तेभावे लुङ् । अविद्यमानमुत्तमं यस्मान्न तदनुत्तमं सर्वाधिकमदस्त्वमेव मोहात्मकं असंख्य
ताङ्गैस्ते जोभिः प्रसह्यत्वात् त्वयानुन्नं किन्नं अतः द्वाध्यदर्शनैर्भवानिति भावः नुद विदेत्या

दिनाविकल्पान्निष्ठानत्वभावः अत्रोपमानाङ्गानामुनेरधिक्यप्रतिपादनान्त्वतिरेकालं

कारः ॥ २७ ॥ ****

॥ कृतइति ॥ प्रजातां ज्ञानां अपत्यानां चक्षेमकृताकुशलकारिणा प्रजास्यात्तनौ ज
नेइत्यमरः । सुपात्रेयोग्यपुरुषेकटाहादिदृढभाजनेचनिक्षेपेणनिधानेनचनिरकुला
त्मनास्त्वचित्तेन । योग्यभाजनयोः पात्रमित्यमरः । प्रजासृजाब्रह्मणापुत्रिणा चत्वं
नसम्पदामिवश्रुतीनां वेदानां सदेोपयोगेदानभोगाभ्यां व्ययेपि अक्षयः एकत्राधानादन्य
त्रानन्याच्चेतिभावः गुरुरूपदेष्टासम्पदायप्रवर्तकइतियावत् । अन्यत्रमहान् । विधीय
मइतिनिधिः निक्षेपः कृतः उपसर्गेयोः किः श्रुतिसम्पदायद्वाराधर्माधर्मव्यवस्थापकतयाज

कृतः प्रजाक्षेमकृता प्रजासृजा सुपात्रनिक्षेपनिरकु
लात्मना । सदेोपयोगेपि गुरुस्त्वमक्षयोनिधिः श्रुती
नां धनसंपदामिव ॥ २८ ॥ विलोकनेनैव तवामुनामु
नेकृतः कृतार्थोऽस्मिनिवर्हितां हसा । तथापि शुश्रू
षुरहंगरीयसीर्गिरेऽथवाश्रेयसिकेन नृप्यते ॥ २९ ॥

गत्यनिष्ठाहेतूनां भवादृशां दर्शनं कस्त्वनस्त्वाध्यमितिभावः । अत्रशब्दमात्रसाधर्म्यात्क्षेपे

यंप्रकृतविषयइत्याहुः ॥ २८ ॥ ****

॥ विलोकनेनेति ॥ हेमुनेनिवर्हितां हसा अपहृतपाप्मानां त एवामुना तव विलोकनेनैव
कृतार्थः कृतोस्मि । तथायहंगरीयसीरर्थवत्तरः गिहवचनविभज्येतिइत्यसुत्रप्रत्ययः उगि
तच्चेतिङीप् । प्रियश्चिरेत्यादिनागुरोर्गणदेशः गिरस्तवत्वाच्चेपिमुभूषः श्रेतुमिक्कुरस्मि श्रु
तोनेः सन्ननादुप्रत्ययः नचैतद्धेत्येत्याह । अथवतियाहीत्यर्थः अथवेतिपक्षान्तरप्रसिद्धे
रितिगणव्याख्यानात् श्रेयसि विषयेनेन नृप्यतेनेनापोत्यर्थः । कृतार्थतावाइत्यन्ताभावादि

तिभावः । भावेति ॥ २७ ॥ ****

॥ एवं प्रियमुक्त्वा स प्रयोजनं विनयेन पृच्छति । गतस्पृहोपीति । गतस्पृहो विरक्तोऽपि त्वमा-
गमनप्रयोजनं वदेति वक्तुं यथा घृष्टतया व्यवसीयते उद्यम्यते । स्यते भावेति ॥ उदितमुत्पन्नं उ-
क्तं वा आत्मनो मम गौरवं येन सः गुरुः श्लाघ्य एष तवैवागमनमागम एव नोऽस्माकं घृष्टतान्तनोति
विस्तारयति । तनुविस्तारेति ॥ भवतो निस्पृहोऽपि प्रेक्षावत्पुत्रैः प्रयोजनव्याघ्रासाव-
काशः प्रश्न इति भावः ॥ ३० ॥ ****

॥ इति ब्रुवन्तमिति ॥ इति ब्रुवन्तं नंदं हरिं सब्रवीत मुनिरुवाच । किमिति हे पुरुषोत्तम पुरुषे-
षु श्रेष्ठ । न निर्द्धारणे इति षष्ठी समासप्रतिषेधः । त्वया इत्यङ्गं तस्पृहोपीति नवाच्यं निस्पृ-

गतस्पृहोऽप्यगमनप्रयोजनं वदेति वक्तुं व्यवसीयते यथा
। तनोति न स्तामुदितात्मगौरवो गुरुस्तवैवागम एष घृ-
ष्टताम् ॥ ३० ॥ इति ब्रुवन्तं तमुवाच सब्रवीत नवाच्य-
मित्यं पुरुषोत्तम त्वया । त्वमेव साक्षात्करणीय इत्य-
तः किमस्ति कार्यं गुरुर्योगिनामपि ॥ ३१ ॥

हस्याथत्र प्रयोजनसम्भवादिति भावः । तदेवाह योगिनामपि त्वमेव साक्षात्करणीयः प्रत्य-
क्षो कर्त्तव्य इत्यनोऽस्मादन्यत् गुरुकार्यं किमस्ति न किञ्चिदित्यर्थः । तस्मान्न प्रयोजनान्तर-
इत्यन्तरवकाश इति भावः ॥ ३१ ॥ ****

॥ यदुक्तं योगिनामपि त्वमेव साक्षात्करणीय इति तदेव दृढयति ॥ उदीर्णरगेति ॥ उदी-
र्ण उद्भिक्तो रगोऽभिलाषः स एव प्रतिरोधकः प्रतिबन्धकः पाटश्चरश्च यस्मिन् । प्रतिरोधपक्ष-
स्त्वन्दिपाटश्चरमलिम्बुचा इत्यमरः अभोक्षणं अश्रुणतया अनभ्यस्तत्वेनाप्रतिहतत्वेन च
जनैरिति दुर्गमं मोक्षपथमपवर्गमार्गकान्तरञ्चोपेयुषां प्रावस्तः । उपेयिवानित्यादिना क्व

कोनिगलमनस्विनः सुमनसः धीरस्य प्रशंसायां विनिःत्वमेव निरपायः पुनरवृत्तिरहितः सं
 श्रयः प्राप्तिर्यस्याः सान्द्रोक्तानसपुनरवर्तन इति श्रुतेः अग्रभूमिः प्राप्तिस्थानं । अग्रमालम्ब
 वेदनिविश्वः । सोहमित्यादि श्रुतेस्तत्प्राप्तेरेव मोक्षत्वादि निभावः । तस्मात्समुद्भूतामपि
 साक्षात्करोष्य इति प्रसिद्धम् । तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यते यनायेति
 श्रुतिः । यथा कस्यचित्कुतश्चित्संकटात् निर्गतस्य केनचित्कालांतरेण आगतस्य किञ्चिन्निर्वा
 धं स्थानं प्राप्तिरभयाय कल्पते तथा त्वमपि मुमुक्षोरिति ध्वनिः ॥ ३२ ॥ ***** ॥
 तनुप्रकृतिविविक्तपुरुषसाक्षात्कारमोक्षो नास्मत्कारणादित्याशंक्य सोऽपि त्वमेवेत्याह ॥ ३
 दासितारमिति ॥ पुरविदः पूर्वज्ञाः कपिलादयः त्वानि गृहीतमानसैरन्तर्निबद्धचित्तैः यो

उदीर्क्ष्य रणप्रतिरोधकं जनैर्भीक्ष्णमधुखतयातिदुर्ग
 मम् । उपेयुषो मोक्षपथं मनस्विनस्त्वमग्रभूमिर्निरपा
 यसंश्रया ॥ ३२ ॥ उदासितारं निगृहीतमानसैर्गृ
 हीतमध्यात्मदृशकथंचन । वहिर्विकारं प्रकृतेः पृथ
 क्विदुः पुरतनं त्वां पुरुषं पुरविदः ॥ ३३ ॥

गिभिः आत्मनि अभिदृश्य ध्यात्मानं विभक्त्यर्थेऽव्ययोभावः । अतश्चेति समात्तानोऽव्ययः
 त्वमदृक्ज्ञानतया अर्थात्मदृशतत्त्वदृष्ट्या कथंचन गृहीतं साक्षात्कृतं केन रूपेण गृहीत
 मित्यत आह । उदासितारं उदासीनं प्रकृतौ स्वार्थप्रवृत्ताया अपि स्वयमकृतत्वात् स्पृष्ट इ
 व्यर्थः । आसेह च विकारेभ्यो वहिः वहिर्विकारं महदादिभ्यः पृथग्भूतमित्यर्थः अपपरिव
 हिरंचनः पञ्चम्येव व्ययोभावः किञ्च प्रकृतेः सैगुण्यात्मनो मूलकारणान् पृथक्भिन्नं । प्रकृ
 तिः पञ्चभूतेषु प्रधानमूलकारण इति यादवः । पुरतनमनादि । सायच्चिरमित्यादि
 नाट्युपमायाः । पुरुषं पुरुषपदवाच्यं विज्ञानघनं विदुर्विदंति विदो लटो वेति भर्तृर्जुसादेशः ।

यथाहुः मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविहृतयः सप्त । योऽशकश्चविकारेण प्रकृति
निर्नविकृतिः पुरुष इति । अजमेकां लोहितमुक्ताकृष्णामित्यादिभ्यश्चेत्येव । सोऽपि त्वमेव
। नन्वमसोऽद्यादिवाक्यैरेक्यश्रवणात् । न स्मात्त्वमेव साक्षात्करणाय इति सुकृतमि
ति भावः ॥ ३३ ॥ ***** ॥
॥ एवं भगवतो निर्गुणस्वरूपमुक्तासम्प्रतिप्रसूतो पथोगितया सगुणमाश्रित्य षड्भिः सौमि
॥ निवेशयामासिथेति । जगत्त्रयस्य एकस्थपतिरेकाधिपतिः एकशिल्पी च । स्थप
तिरधिपतौ तद्विष्णुबृहस्पतिसचिवयोरिति वैजयन्ती । त्वहे लयोद्धृतं वराहावतारे इति
भावः । फणाभूता मोक्षसः आश्रयस्य सदान्तश्च । ओकः सद्गतिश्चाश्रये इति विश्वः । ए

निवेशयामासिथहे लयोद्धृतं फणाभूताच्छादनमेक
मेकसः । जगत्त्रयैकस्थपतिस्त्वमुच्चकैरहीश्वरस्तम्भ
शिरःसुभूतलम् ॥ ३४ ॥ अनन्यगुर्यास्तबकेन केव
लः पुण्यमूर्तेर्महिमावगम्यते । मनुष्यजन्मापि सुर
सुरगुरौर्भवान्भवच्छेदकरैः करोत्यधः ॥ ३५ ॥

कच्छादनमावरणं भूतलं उच्चकैः उन्नतेषु अहीश्वरः शेष एवस्तम्भः । तस्य शिरःसुभूतलं
अग्रेषु सहस्रेपीति भावः निवेशयामासिथ निवेशितवानसि विशते र्यन्तलिटि यल्किञ्चानु
प्रयुज्यते लिटि अस्तेरनुप्रयोगः अत्र सिष्टा सिष्ट योरूपयौर्हेतुहेतुमद्भावान् सिष्टं पर
म्परितरूपकम् ॥ ३४ ॥ ***** ॥
॥ अनन्येति ॥ न विद्यते ऽन्योगुर्यस्यास्तस्याः अनन्यगुर्याः इत्यनीकारान्तःपाठः समासा
न्यागिकारेण घृतश्चेति कप्प्रसङ्गः पञ्चाक्षनुपसर्जनादुकाराद्धेतोः गुणवचनादिनिनप्रा
प्तेतिङिनिङ्स्त्वच्चेति वानदीत्वादापमद्या इत्याडागमः केचित्तु समासान्तविधिरनित्य इ

निकपंवारयन्ति । तस्याः सर्वोत्तरयास्तवपुण्यमूर्तेः केवलोऽमानुषस्वरूपस्यैव केवलः स्वरूपः स्यात्केवलश्चावधारणे इति विश्वः । महिमाकेनावगम्यते न केनापीत्यर्थः कुतः मनुष्याज्जन्मयस्य समनुष्यजन्माभवान् । अवर्ज्यैव ब्रह्मबोहिर्यधिकरणो जन्माद्युत्तरपद इति धामनः । भवच्छेदकरैः संसारनिवर्तकैर्गुणैरीशानादिभिः सुरसुरान्सुरासुरविरोधस्य कार्योपाधिकत्वेनाशम्वनिकन्धशेषाच्च विरोधः शम्वनिक इति न च न्दैकवद्भाव इत्याहुः अधः करोति । शेषे प्रथम इति त्रयमपुरुषः भवच्छेदस्य युष्मादस्मादन्यत्वेन शेषत्वादिति । मानुष एव ते महिसादुरवगाहः अमानुषे किमिति तावदर्थः द्वितीयाह्नेऽसक्तश्च ज्ञानावृत्त्याहेकानुप्रासः ॥ ३५ ॥ ***** ॥

॥ लघूकरिष्यन्निति ॥ त्वमतिभारेण ऊर्जं न स्वरूपेण भंगुरं स्वयं भज्यमानां । भज्यमानां

लघूकरिष्यन्निति भारभङ्गुरममूर्द्ध्वलत्वं च

दिवादवातरः । उदूढलोकचितयेन सांप्रतं

गुरुर्द्धरित्रीक्रियते तसंत्वया ॥ ३६ ॥

मिदो धुरम् । भिदु रदयः कर्मकर्त्तरि इति वामनः अमूम्भुवमित्यर्थः । लघूकरिष्यन्निति भारं करिष्यन् किल अभूतनद्भावे इति चिः चो चेति दीर्घः नृतीयाद्यौ सिद्धिदिवः स्वर्गस्तस्मात्प्रत्यर्थकविधानं । वृत्तिविषये संख्या शब्दस्य पूरणार्थत्वं त्रिभागादिवत् अवतारः अवतीर्णः । सिसाम्प्रतं सम्प्रति उदूढलोकचितयेन कुक्षाविनिशेषः त्वया धरित्री गुरुः प्रजाभारवती च क्रियते तसं अतिशवेन क्रियते । निडर्द्धेति तरप् । किमेत्ति डव्ययादित्यादिना आम्प्रत्ययः लघुकर्त्ता गुरुकर्त्तृतिविरोधाभासोऽलङ्कारः । आभसत्वे विरोधस्य विरोधाभास उच्यते इति लक्षणम् ॥ ३६ ॥ ***** ॥

॥ तिजेति ॥ तिजौ जसा स्वने जसा जगद्भो ह्यनोति जगद्गुरुः कंसादयः सत्सूक्ष्मिषदि

द्यादिनाक्षिप् । तेषां उज्जासयितुं नान्हिसितुमित्यर्थः ज्यासिनि प्रहणनेत्यादिमाकर्मणि
शेषेष्वो । जसुहिंस्रयामिति चुरादिः महोत्तलं नोपाजिहीयाः यदि नावतार स्येत्प्रोहाड्
गतौ लङ्गिथासिरूपन्तस्तर्हि समाहितैः समाधिनिष्ठैरपि स्मृत्कर्मकादप्याशितमदिवदविक
क्षिते कर्मणि कर्त्तरि क्तः । अथ वा समाहितचित्तैः विभक्तधनेषु विभक्ताभ्रातर इति बहुतरफ
स्त्वलोपोद्दृष्टव्यः गम्यमानार्थस्याप्रयोग एव लोप इति कैयटः । अनिरूपितो गृहीतस्त्वमीश
मादृशोऽर्चमचक्षुषामिति भावः । विनयोक्तिरियं दृशोद्दृष्टेः पदंगोचरः कथं स्यान्न कथञ्चि
दित्यर्थः । तस्मात्त्वत्साक्षात्कार एवागमनप्रयोजनमिति भावः ॥ ३७ ॥ **** ॥

॥ ननु कोयं नियतोऽयम् नमैवायं दुष्टनियद्वाधिकार इत्याशङ्क्या नन्यसाध्यत्वमप्याह ॥

नियतोऽयम् । ननु कोयं नियतोऽयम् नमैवायं दुष्टनियद्वाधिकार इत्याशङ्क्या नन्यसाध्यत्वमप्याह ॥

निजोजसोज्जासयितुं जगद्गुह्यमुपाजिहीयानमहीत

लं यदि । समाहितैरप्यनिरूपितस्ततः पदं दृशः स्याः

कथमीशमादृशम् ॥ ३७ ॥ उपप्लुतं पातु मदे मदे

द्धतैस्त्वमेव विश्वं भर विश्वमीशिवे । ऋतेरवेः क्षालयि

तुं क्षमेतकः क्षपातमस्काण्डमलोमसं नमः ॥ ३८ ॥

नियतोऽयम् । ननु कोयं नियतोऽयम् नमैवायं दुष्टनियद्वाधिकार इत्याशङ्क्या नन्यसाध्यत्वमप्याह ॥

उपप्लुतमिति ॥ विश्वं विभक्तो निविश्वं भरस्तत्सन्बुद्धौ हे विश्वं भर विश्वं त्रातः संज्ञायां भृ

मृवृजोत्यादिना खप्प्रत्यये मुमागमः मदेद्धतैः कंसादिभिः उपप्लुतं पौडितमदे विश्वं पातु त्व

मेवर्द्धं शिषेशक्तेति विश्वं भरत्वादिति भावः इह एवैत्येति टिथ्यासिरूपं । अत्र वैधर्म्येण दृ

ष्टान्तमाह । क्षपायास्तमस्काण्डैः नमो वैगैः । काण्डोऽस्त्रोदं डवाणावर्गवर्गावसरवारिधि

व्यमरः । कस्कादिषु चेति विसर्जनीयस्य सत्त्वं मलोमसं मलिनं । मलोमसं नुमलिनं कच्चरं

मलदूषितमित्यमरः । ज्योत्स्नानमिस्तेत्यादिनामत्वर्थो योतिपातः । नमः क्षालयितुं रवेः

ऋतेरविं विना अन्यादिनरर्त्ते इति पञ्चमी क्तक्षमेतं शकुयान् नकोपीत्यर्थः अत्र वाज्यद्व

येसमानधर्मस्यैकस्यशिषेः क्षमेतेतिशब्दयेनकस्तुप्रतिकस्तुभावेननिर्द्देशात्तत्रापिब्य
निरेकमुखत्वाद्देधर्म्येणप्रतिवस्तूपमालंकारः । तदुक्तं सर्वस्ववाक्यार्थगतत्वेनसामान्यस्य
वाक्यद्वयेपृथक्निर्द्देशेप्रतिवस्तूपमा ॥ ३८ ॥ ***** ॥
॥ करोतीति ॥ किञ्चजनोमृगाणामिवकंसादिमहीभृतांबधज्जनेःस्तवंस्तोत्रं । स्तवःस्तो
त्रंनुतिस्तुतिरित्यमरः । करोतीनियत्हेहरेहेकृष्णहेसिंहेतिचगम्यतेसास्तुतिक्रियाहि
रण्याक्षपुरःसरःहिरण्याक्षप्रभृतयोयेऽसुरासुराद्विपास्तेषां द्विषःहन्तुरित्यर्थः । तस्य
मघप्रत्युतवैपरीत्येनप्रत्युतेत्युक्तवैपरीत्येइतिगणव्याख्यानात् निरस्त्रियाऽवमानःयदि
निसामान्येनपुंसकं । सेतिविधेयलिङ्गं । गजघातिनः सिंहस्यमृगवधवर्णनमिवमहासु

करोतिकंसादिमहीभृतांबधज्जनेमृगाणामिवयत्तव
स्तवम् । हरेहिरण्याक्षपुरःसरऽसुराद्विपद्विषःप्र
त्युतसातिरस्त्रिया ॥ ३९ ॥ प्रवृत्तएवस्वयमुज्जिभ्रात
श्रमःक्रमेणपेष्टुभुवनद्विषामसि । तथापिवाचालत
यायुनक्तिमांमिथस्त्वदाभाषणलेलुपमनः ॥ ४० ॥

रहनुस्तवकंसादिक्षुड्ण्डपवधोद्धाटनंतिरस्कारएवेत्यर्थः अत्रासुराद्विपानांहरिद्व
रिरितिद्विष्टपरंपरितरूपकंमृगाणामिवेत्युपमयाऽङ्गार्ज्जुभावेनसङ्कीर्त्यते ॥ ३९ ॥
॥ एवंस्तुत्यादेवमभिमुखीकृत्यागमनप्रयोजनंवक्तुमुपोद्धातयति ॥ प्रवृत्तइति ॥ त्व
मुज्जिभ्रातश्रमस्त्यक्तश्रमःसन्क्रमेणभुवनानिद्विषंतीतिभुवनद्विषःदुष्टाःतेषांपेष्टुन्तान्हिं
सितुमित्यर्थः । ज्यासितिप्रहरणेत्यादिनाकर्मणिषष्ठीस्वयमपरप्रेरितएवप्रवृत्तोसि ।
एवंतर्हिपिष्टपेष्टणंकिमितिचेत्तत्राह । तथापिस्वतःप्रवृत्तेपिमिथोरहसित्वदाभाष
णेत्ययासहसंलापेलुपंलुब्धं । लुब्धोभिलाषुकस्तुल्यमौलोलुपलोलुभाबित्यमरः ।

मनोमावाचालनवासहयुनक्तिवाचालंकरेतीत्यर्थः वाचोबहोऽस्यसन्तीतिवाचालः श्री
लजाटचोबहुभाषिणीत्यालच । स्याज्जल्पकस्तुवाचालोवाचाटोबहुभाषिणीत्यमरः ॥

॥ ४० ॥ ****

॥ अथस्ववाक्यश्रवणं हेतुकम्प्रार्थयते ॥ तदिति ॥ तत्तस्मादिन्द्रमुपगतः उपेन्द्र इ
न्द्रावरजः अतएवेन्द्रसन्दिष्टं श्रौतव्यमिति भावः । किञ्च विश्वस्मै जमायति विश्वजनीनं
आत्मनि विश्वजनभोगोत्तरपदात्त्वः यद्वचः क्षणमनुचिरमप्युच्यते । तद्वचोऽहिद्विषोबु
धघ्नः । सर्पवृत्रासुरेयहिरिति वैजयन्ती । समस्तकार्येषु भुव्यतां धुरंधरत्वंगतेन अतोपि भव
तानि शम्यतां प्रार्थयतां लोहधुरैर्वहतीति धुर्यः धुरेयत्वं कावितियत्प्राप्त्यर्थः स्फुटमत्र पदार्थ

तदिन्द्रसन्दिष्टमुपेन्द्रयद्वचः क्षणमया विश्वजनीनमु
च्यते । समस्तकार्येषु गतेन धुर्यतामहिद्विषस्तद्भ
वतानि शम्यताम् ॥ ४१ ॥ अभूद्भूमिः प्रतिपक्षज
न्मनां भियातनूजस्तपनदितिर्हिते । यमिन्द्रशब्दा
र्थनिस्तदनदरेर्हि सयपूर्वद्विशिष्टं पक्षते ॥ ४२ ॥

हेतुकङ्कायलिङ्गमलङ्कारः ॥ ४१ ॥ ****

॥ अथ शिमुपालोहन्वय इति वक्तुं न स्यावश्यवध्यत्वेऽनन्यवध्यत्वज्ञापनोपयिकतया औद्भ
व्यप्रकटनार्थं जन्मान्तरवृत्तांतं तावदुद्धाटयति ॥ अभूदिति ॥ प्रतिपक्षाच्छत्रोऽजन्मया
सान्नासान्भियामभूमिरविषयः निर्भीक इत्यर्थः तपनद्युतिः स्वर्यतापोदिते स्तनूजोदैत्येभूत्
कोसावत आह । हरेरिन्द्रस्य इन्द्रशब्दार्थनिस्तदनदरेर्हि सयपूर्वद्विशिष्टं पक्षते ॥ ४२ ॥
चतुर्जेन्द्रेत्यादि नारकपत्ययान्तधौणादिकनिपातः तस्य इन्द्र इति शब्दस्येन्द्र इति संज्ञाप
दस्योर्थः परमैश्वर्यलक्षणः तस्य निस्तदनं निवर्तकं कर्त्तरि ल्युट् । हरैश्वर्यनिहन्तार

नयशस्त्ररदुःकौर्त्तिहेतुकमित्यर्थः कर्मो हेतुताच्छ्रोत्र्यानुलोम्ये विनिटप्रत्ययः अतः कौ
कर्मोत्यादि विसर्जनो यस्य सत्त्वं उच्यैः प्रचुरं चला अस्थिर इति प्रवादश्च नवादमापुः दिगी
शानामपि सर्वस्वहारित्वात्तदौद्धत्यस्य प्राकट्यमिति भावः ॥ ४४ ॥ ***** ॥
॥ पुरणीति ॥ किञ्चनाकिनां सुराणां गणैः बहिरण्यकशिपुः आशंक्यवाधकत्वेनोद्धृत्य सका
ल आदित्यस्मिन्तत्तदादिनदा प्रभृति स्वरूपशेभैकैकफलमुख्यं प्रयोजनं येनानि धी सुरादी
नानां नितयोक्तानि प्रागोद्गृह्यसाध्यश्चेरभावो दिनिभावः । नपुंसकमनपुंसकेनेत्यादिना न
पुंसकैकशेषः । पुराणिदुर्गाणि प्राकारपरिखेदिनाऽगम्यानि चकिरे सुदुरे रूपसंख्यान

पुराणिदुर्गाणि निशातमायुधं बलानि पूरणि घनाश्चकं
चुकाः । स्वरूपशेभैकफलानि नाकिनां गणैर्यमाशङ्क्य
नदादिचकिरे ॥ ४५ ॥ संचरिष्णुर्भुवनान्तरेषु यांय
दृच्छ्यामश्चिदाश्रयः श्रियः । अकारितस्यै मुकुटो
पलस्त्वलत्करैस्त्रिसंध्यं चिदशैर्दिशेनमः ॥ ४६ ॥

मिति गमेर्डः । आयुधं निशातं निशितञ्च के इति विभक्तिविपरिणामेनान्वयः शेषतनूकरणे
इति धातोः क्तः शच्छ्रोत्र्यतरस्यामितीत्वविकल्पात्पक्षे आत्वं । बलानि सैन्यानि पूरणि शैर्ध
वंति चकिरे संस्थादिनातिकं चुकावारवाणाः लोहवर्मास्तौत्यर्थः । कंचुको वारवाणो लोहव
रः । घनादुर्भेदाश्चकिरे इत्यं नित्यसंनद्धा जायन्तीत्यर्थः ॥ ४५ ॥ ***** ॥
॥ सेति ॥ अन्येषु भुवनेषु भुवनान्तरेषु सुषुप्तेति समासः संचरिष्णुः संचरशशीलः अलंका
रित्यादिना चरेरिष्णुश्च श्रियः लक्षणाश्रयः सहिरण्यकशिपुः यदृच्छ्यासैरवृत्त्या यदृ
च्छ्यासैरवृत्तिरित्यर्थः । यां दिशमश्चिदगमन्श्चिदतेर्लुङ्श्रीत्यादिना च डिङ्भिर्भावः इ
मं डादेशः मुकुटोपलेषु मौलिरत्नेषु स्वतन्त्राः करणेषु नौः शिरसि ब्रह्मं जलिभिरित्यर्थः ।

उपलः प्रसूतैरत्वे इति विश्वः । तिस्रो दशावस्थौ कौमार्यौ वना निजन्मसत्ता वृद्धयो वाये
 षानैस्त्रिदशैः देवैः । तिस्रः संध्याः समाहृतास्त्रिसंध्यंतर्जितार्थे इत्यादिना समाहारे द्वि
 मुः द्विगुरेकवचनं वाटावन्त इति मपुंसकत्वं अत्यंतसंयोगे द्वितीया । तस्यैदिशे करैः हस्तैः
 नमः सप्तोत्थादिना चतुर्थान्तमः नमस्कारोऽकारि कृतः कृत्तः कर्मणि लुङ् चिण् भावकर्म
 णोरिति चिण् । तथा च संध्यावन्दने पिदिग्रियमंपरित्यज्यतदागमनभयात्तस्यैदिशे नम
 स्कारः कृत इति भावः ॥ ४६ ॥ ***** ॥

॥ अथ सोपित्वैव हत इत्याह ॥ सटाकटेति ॥ हेटसिंहनरः सिंह इवेत्युपमितस
 मासनावासौ सिंहश्चेत्यपि प्रस्तावान् सिंहस्येमांसैर्हीतनुङ्कायं विभ्रतान्दसिंहावतारभा

सटाकटाभिन्नघनेन विभ्रतान्दसिंहसैर्हीमतनुंतनुं
 त्वया । समुग्धकान्तास्तनसङ्गभङ्गुरैरुरेविदारंप्र
 तिचस्तरे नखैः ॥ ४७ ॥ विनोदमिच्छन्नथदर्प्य
 जन्मनोरणेन कण्डूस्त्रिदशैः समंपुनः । सरवणेना
 मनिकामभीषणं बभूव रक्षुः क्षुतरक्षुण्णदिवः ॥ ४८ ॥

जा इत्यर्थं किंभूतं अतनुं विस्तीर्णं अतएव सटाकटाभिः केसरसमूहैः भिन्नाघना मेघायेन अ
 भ्रं कषविग्रहत्वादिति भावः । सटाजटाकेसरयोः । तनुः काये कृशेऽल्पे चेति विश्वः त्वया स
 दैत्यः मुधौ नवौ । मुग्धः सौम्येन वेमूढे इति वैजयन्ती । यौकान्तास्तनौ तयोः सङ्गेनापि भङ्गु
 रैः कुटिलैर्नखैरुरेविदारं उरेविदार्यपरिक्लिश्यमाने चेति णमुल्प्रत्ययः प्रतिचस्तरे हतः कि
 रतेः कर्मणि लिङ् चट् कृत्यामिति गुणः हिंसायां प्रतेप्तेति सुडागमः । वज्रकठिनोपि न
 खैर्विदारित इति वाङ्मनसोरगोचरमहिम्नस्ते किमसाध्यमिति भावः ॥ ४७ ॥ ** ॥

अथास्य जन्मान्तरचेष्टितानि व्याचष्टे ॥ विनोदमिति ॥ अथ सहिरण्यकशिपुः पुन

भवेपिचिदशैः समंसह । साकं सार्द्धं समंसहेत्यमरः । रणेन दर्पादंतः साराज्जन्म
 स्याः तस्याः कंठ्वाभुजकंठूनेर्विनोदमपनोदमिच्छन् प्राग्भवनवक्ष्णैः मदपनोदाभावादित्य
 र्थः । दिवः स्वर्गस्य क्षतं नष्टं रक्षणं रक्षायै न तत्क्षतं दुरक्षणेति व्यर्थः सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात्
 मासः रावणो नाम रावण इति प्रसिद्धं रक्षो बभूव राक्षसयो नौ जात इत्यर्थः । विश्रवसोपत्यं पु
 मान् रावण इति विग्रहः । तस्यापत्यमित्यशिक्तने विश्रवसो विश्रवण रवण इति प्रकृते रव
 णादेशः । पौराणिकास्तुरावयतीति व्युत्पादयन्ति तदुक्तमुत्तरखंडे । यस्माज्जोकत्रयं चैत
 द्भावितं भयमागतं । तस्माच्च रावणो नाम नाम्ना बोधो भविष्यतीति । रौते र्येतात्कर्त्तरि ल्यु
 ट् रावण रक्षसोर्नियतं लिङ्गत्वाच्च शेषेण विशेष्यभावेऽपि स्त्रीलिङ्गता ॥ ४८ ॥ *** ॥

॥ अथासौ द्रव्यमष्टादशश्लोकेन चाचष्टे । प्रभुरिति ॥ योगवणः भुवनत्रयस्य प्रभुः स्वामी

प्रभुर्बुभुषुर्बुवनत्रयस्ययः शिरोऽतिरागाद्दश

मंचिकर्त्तिषुः । अतर्क्यदिघ्नमिवेष्टसाहसः

प्रसादमिच्छासदृशं पिनाकिनः ॥ ४९ ॥

बुभूषुः भावितुमिच्छुः सन्तानादुपत्ययः इष्टसाहसः प्रियसाहसः अतएव स्वेच्छासदृशमिच्छा
 नुरूपं पिनाकिनः प्रसादं वरं विघ्नमिवानर्क्यत् उद्ये क्षितवान् इति परमसाहसिकोक्तिः इ
 त आरभ्य श्लोकषट्केऽपि यच्छब्दस्य सरावणो नाम रक्षो बभूवेति पूर्वणान्वयः । रंगराजस्तु त
 चक्रमस्याक्रमताधिकंधरमिति उपरिष्ठादन्वय इत्याह ॥ तदसत्गुणानां च परार्थत्वा
 दिति न्यायादारुण्यादिवत्पत्येकं प्रधानानां मिथः संबंधायोगादित्यलं । शृङ्गा चक्रमणेन
 पुरा किल रावणः काम्ये कर्मणि प्रजापतिप्रीणनायनवशिरांसि अग्नौ जुत्वा दशमारं मे संतु
 ष्ठात्तस्मात्त्रैलोक्याधिपत्यं वरे इत्युत्तरकांडोक्ता कथाऽत्रानुसंधेया ॥ ४९ ॥ *** ॥

॥ अथ कैलासेऽक्षौपवृत्तान्माह ॥ समुक्षिपन्निनि । योगवणः पृथिवीभूतां पर्वतानां वरं

कुं कौलासं समुत्क्षिपन् दर्पादिति शेषः । मूलिनो वरप्रदानस्य पूर्वोक्तस्य त्रसंख्या शैलचला
नेन विभ्यत्यानुषारं द्विस्तुतया पार्वत्या ससंभ्रमैयः स्वयंग्रहा प्रियप्रार्थना विना कंठग्रहणं सु
सुपेति समासः तेन आश्लेषः संमिलनं । तेन यत्सुखं तेन त्रैलोक्याधिपत्यसुखादुत्कृष्टमेति भा
वः । निःक्रयप्रत्युपकारनिर्गतिं चकार । निःक्रयो बुद्धियोगे स्यात्सामर्थ्ये निर्गतावपीति वै
जयंती । यद्वा निःक्रयं चकार कथेण व्यवहारैण याज्जादेव दैन्यं ममार्जयर्थः । अत्र सुखवर
दानयोर्विनिमयात्परिवृत्तिरलंकारः ॥ ५० ॥ ***** ॥
॥ पुरीति ॥ यो वलीवलवान् राघणः नमुचिद्विषाद्रेण विगृह्य विरुध्य पुरीममरावतीमवस्कंद
अवरोधनं नतद्वनं लुनीहि चिच्छेद इह लघोरिनीकारः रत्नानि श्रेष्ठवस्त्रनिमणीन्वा

समुत्क्षिपन्त्यः पृथिवीभृताम्बरम्बरप्रदानस्य चकार मू
लिनः । त्रस्तुषारद्विस्तुताससंभ्रमं स्वयंग्रहाश्लेषसु
खेन निष्क्रयम् ॥ ५० ॥ पुरीमवस्कंदलुनीहि नद
नमुषाणरत्नानि हरामराङ्गनाः । विगृह्य चक्रे नमुचिदि
वावलीय इत्थमस्वास्थ्यमहर्द्धिवदिवः ॥ ५१ ॥

रत्नश्रेष्ठमरावतीति विम्बः । मुषाणमुमोषमुषस्ते ये हलः श्नः शानजाविति शानजादेशः अ
मराङ्गताः हरजहार । सर्वत्रपौनःपुन्येनेत्यर्थः इत्थमनेन प्रकारेण अहनि च दिवा चाहर्द्धि
वं अहन्यहनोत्यर्थः । अचतुरेत्यादिना सप्तम्यर्थवृत्तौ द्वंद्वसमासांतो निपातः दिवः स्वर्गस्या
स्वास्थ्यं उपद्रवं चक्रे अत्रावस्कंदेत्यादौ । क्रियासमभिहारे लोडलोटाहि सौवाचतध्वमोरि
त्यनुवृत्तौ समुच्चयेऽन्यतरस्यामिति विकल्पेन कालसामान्ये कालमात्रादेशे लोड । तस्य
अयोपग्रहं सर्वेति डादेशो हि सौ चप्रकरणादिना त्वर्थविशेषावसानं अतो हेरिति यथायोग्यं
चिलुक्पौनःपुन्यं भृशार्थो वा क्रियासमभिहारः अवस्कंदनादिक्रियाविशेषाणां समुच्चयः कि

आसमभिहारः तत्सामान्यस्य करोतेः समुच्चये सामान्यवचनस्येव नुप्रयोगश्च के इति । अ
त्र विड्वैविच्यासौ शब्दाख्यो गुणः सुपांतिङा चोत्पत्तिः सौ शब्दमिति लक्षणान् समुच्चयश्च
लंकारः । हयउच्चैः श्रवास्तुतो मानलिर्नन्दनं वनं इत्यरः ॥ ५१ ॥ ***** ॥
॥ सलीलेति ॥ संयतियुद्धे समुदायः क्रियासंयत्स मित्याजिसमिद्युध इत्यमरः । येन राव
णेन अनुद्धतोऽनुधावितः बलस्य शत्रुरिन्द्रः अभ्रमोर्भर्तुरै रावतस्य सलीलया तानि भंगीरग
मनानि न प्रशंसत यः उच्चैः श्रवसः स्वाश्रयश्चित्रं तानाविधं पदकमपद्विक्षेपं अर्द्धपला
यितादिगतिविशेषं इत्यर्थः न प्रशंसंति किंतु केवलशोघतां शोघगमित्वमेव प्रशंसन्त्यथा
शोघं मामाकुंशुग्रहीष्यतीति भयादिविभावः ॥ ५२ ॥ ***** ॥

सलीलया तानि न भर्तुरभ्रमोर्नचित्रमुच्चैः श्रवसः पदक्र
मम् । अनुद्धतः संयतियेन केवलं बलस्य शत्रुः प्रशंसं
स शोघताम् ॥ ५२ ॥ अशक्रुवन् सोढुमधीरलोच
नः सहस्रश्रेणिवयस्य दर्शनम् । प्रविश्य हेमाद्रिगु
हागृहान्तरं निनाय विभ्यद्विवसानि कौशिकः ॥ ५३ ॥

॥ अशक्रुवन्निनि ॥ अधीरलोचनः अस्थिरदृष्टिः कौशिको महेन्द्रः उलूकश्च । महेन्द्रगुण
सूलूकव्यालगाहेषु कौशिक इत्यमरः । सहस्रश्रेः सूर्यस्येव यस्य रावणस्य विक्रमकर्मणो
दर्शनं सोढुमशक्रुवन् । हेमाद्रेर्गृहे वगृहं तस्यान्तरं प्रविश्य विभ्यन्तत्रापि वेपमान एव विभी
षेः शतरि नाभ्यस्ताच्छत्रुरितुमभावः दिवसानि वासरणिनिनाय । वातुक्लोवे दिवसवा
सरौ इत्यमरः । यथापेचकः सूर्यो दयेभीतः सन्तिष्ठति तथा सोपीति भावः कौशिक इत्यभि
धायः प्रसुतैकगोचरत्वेन भयक्षेपेऽपि विशेष्यक्षेपासंभवात् उलूकविषयशब्दशक्तिमूलो ध्व
निः सहस्रश्रेणिवेत्युपमानिर्वाहकत्वाच्चासिद्धम् ॥ ५३ ॥ ***** ॥

॥ बृहच्छिलेति ॥ बृहतोशिलेवनिष्ठुरेकंठेघट्टनादभिघाताद्विकीर्णविक्षिप्तालोलाश्चा
 ग्निकणाः सुलिङ्गाः यस्यतन् अतएवाप्रसहिष्णुअनभिभावकः । प्रसहनमभिभवइतिवृत्ति
 कारः । अलंछानित्यादिनाइष्णुच् । वैष्णवंचक्रंसुदर्शनंजगत्प्रभोः सकललोकैकस्वामि
 नःअस्यसुरद्विघोरवणस्यकंधरायामधिअधिकंधरंअधिग्रीवंविभक्त्यर्थेऽव्ययीभावःअव्य
 योभावश्चेतिनपुंसकत्वात्तुहस्वोनपुंसकेप्रातिपदिकस्येतिह्रस्वत्वं । कण्ठोगलोयग्रीवायांशि
 रोधिःकंधरेत्यपीत्यमरः । नाक्रमताप्रतिहतंनक्रमतेनप्रवर्ततेस्माकिंतुप्रतिहतमेवेत्यर्थः ।
 वृत्तिसर्गतायनेषुक्रमइतिवृत्तावान्मनेपदंवृत्तिरप्रतिबंधः ॥ ५४ ॥ ***** ॥
 ॥ विभिन्नेति ॥ सगवणोमदेनदर्पणेभदानेनच । मदेदर्पेभदानयोरिति विश्वः । दंतोव

बृहच्छिलानिष्ठुरकण्ठघट्टनाद्विकीर्णलोलाग्निकणं
 सुरदिषः । जगत्प्रभोरप्रसहिष्णुवैष्णवंनचक्रमस्या
 ऽक्रमताधिकन्धरम् ॥ ५४ ॥ विभिन्नशङ्खः कलुषीभव
 न्मुहुर्मदेनदन्तीवमनुष्यधर्मणः । निरस्तगाम्भीर्यं
 मपास्तपुष्यकंप्रकांपयामासनमानसंनसः ॥ ५५ ॥

गजद्वर्गविभिन्नोविघटितः शंखे । निधिभेदः कंबुश्चयेनसः सन् । शंखेनिध्वांतरेकंबुललाटा
 स्थितेषुचेति विश्वः । अकलुषंकलुषंक्षुब्धमाविलंबामवन्कलुषीभवन्निरस्तगाम्भीर्यम
 विकारित्वंचयस्यतन् । अपास्तानिपुष्यकानिपुष्याणिपुष्यकंविमानंचयस्मान्तत्पुष्यप
 क्षेवैभाविकः कप्रत्ययः मनुष्यस्येवधर्मश्चक्षुलत्वादिर्यस्येतिस्वामोतस्यमनुष्यधर्मणः धर्माद्
 निचक्वेवलादित्यनिच्मानसंचित्तंतदीयंसरश्च । मानसंसरसिस्त्वानेइति विश्वः । मुहुर्नकं
 पयामासनक्षोभयामासेतिनकिंतुकंपयामासैवेत्यर्थः । कुबेरस्यमहामहिमतयाऽसंभावितः ॥
 अकंपावनिवारणायननुद्धयंसंभाव्यनिषेधनिवर्तनेहै । प्रतिषेधावितिवा मनः । अप्रदति

रावणयोः प्रहता प्रहतयोः शेषः ॥ ५५ ॥ ***** ॥
 ॥ रणेविति ॥ किंचरणेषु प्रचेतसावरुणेन प्रहिताः प्रयुक्ताः उरगराजामहासर्पास्तोरज्ज
 यइव उरगराजरज्जवः नागपाशा इत्यर्थः । नस्य एव एतस्य सरोषहंकारेण पराङ्मोक्ष
 नाः व्यावर्तिताः । अतएव सभयाः सत्यः जवेन वेगेन प्रहर्तुः प्रयोक्तुः प्रचेतस एव कंठं प्रपेदिरे
 न्नाप्राः अत्र परहिंसा प्रयुक्तस्यायुधस्यैव परीत्येन स्वकंठग्रहणादनर्थान्पत्तिरूपो विषमालं
 कारः । प्रचेतावरुणः पाशैव्यमरः । जवः स्याद्धेगेवेगिनोरिति हेमः ॥ ५६ ॥ *** ॥
 ॥ परेतभर्तुरिति ॥ अमुना एव एतदधुः शङ्गं विधातुं निर्मातुं उतत्वात् मुत्पाटितं विषाण
 योऽशुद्धोर्मिः इत्थं वलयं यस्य स परेतभर्तुः यमस्य महिषोवाहनभूत इति भावः । भारे विषा

रणेषु तस्य प्रहिताः प्रचेतसासरेषूङ्कारपरङ्मुखी
 कृताः । प्रहर्तुरेव उरगराजरज्जवो जवेन कण्ठं सभ
 याः प्रपेदिरे ॥ ५६ ॥ परेतभर्तुर्महिषोऽमुना ध
 नुर्विधातुमुत्त्वात् विषाणमण्डलः । हतेऽपि भारे मह
 तस्त्वपाभरदुवाहदुःखेण भृशानतं शिरः ॥ ५७ ॥

एतत्पेभृजो घञ् हतेऽपि महतस्त्वपाया एव भरान् भरतस्त्वस्मात्तनोऽपि दुर्भर इति भावः भृजः
 कैयादिकात् ऋदेरिति अप्रत्ययः भृशमव्यर्थमातनंतमं शिरो दुःखे तेन वाहवहति स्म । अ
 संख्ये गालि इति त्वाद्धचिस्त्वपीत्यादिना संप्रसारणं हतेऽपि भारे नत इति विरोधः तदनुप्राप्ता
 यंत्रपा अवतिगतभृशशृङ्गसानान्यमहिषसाधर्म्यात् । यया भारत्वेत्येक्षा । मन्दाक्षं ह्रीस्त्वपा
 व्रीडावज्जेत्यमरः ॥ ५७ ॥ ***** ॥
 ॥ स्पृशन्निति ॥ अहः करोतीत्यहस्कारः स्वार्थः दिवा विभानि शेत्यादिनाटप्रत्ययः । क
 स्मादित्वात्स्वं मुचौ समवेद्योष्मकालेऽनुपहताचारेऽवस्थितोऽपि । मुचिः मुद्धेऽनुपहने मुं

ज्ञानरूपवैशेष्येऽपि । ग्रीष्मेऽनवहेऽपि स्यादिति विश्वः । समयाः प्रपञ्चाचारकालसिद्धांतसंवि-
द्वैद्यमरः । असमग्रपाणिभिः संकुचितवृत्तिभिरित्यर्थः । करणमंशूनां हस्तानां चाग्रेः ।
बलिहस्तांशवः कर इव मरः । संश्रुः स्पृशन् भविष्यात्तयादिनिभावः । अधर्माः अनु-
ष्ठाः घर्मादकविंदवः संश्रुतेऽनेत्यादिनाविकल्पादुदकशब्दस्योदादेशाभावः । तैरेवमैक्ति-
कैरस्यवधूरलं चकार ग्रीष्मेऽनवहेऽपि स्यात्तयात्सह्यं नो यर्थः । अप्रस्तुतसूर्यविशेषणमात्रसाम्यादनप्र-
स्तुतप्रसाधकप्रतीतेः समासोक्तिरलंकारः ॥ ५८ ॥ ***** ॥
॥ कलासमग्रेणेति ॥ कलाभिः षोडशंशैः शिल्पविद्याभिश्च समग्रेण संपूर्णेन । कालेशिलेवि-
षवृद्धौ चंद्रशैकलनेकला इति वैजयन्तो । गृहानमुंचतासदातद्गृहेष्वेव वसतादण्डभयसे

स्पृशन्स्पृशङ्कः समयेऽपि चावपि स्थितः करगैरसमग्रपा-
णिभिः । अधर्मघर्मादकविन्दुमैक्तिकैरलं चकार
स्यवधूरहस्कारः ॥ ५८ ॥ कलासमग्रेण गृहानमुंच-
तामनस्त्रिनीरुत्कयितुं पटीयसा । विलासिनस्तस्य वि-
तन्वतारतिननर्मसाचिव्यमकारिनेन्दुना ॥ ५९ ॥

वाधर्मन्वाचेति भावः । मनस्त्रिनीमोतितीरुत्काऽस्तु काः कर्तुं उत्कयितुं उत्कयन्मना इ-
ति निपातनादुत्कशब्दात्तत्करोतीति शब्दान्तरमुन् । पटीयसामनेभेदचतुरेणेत्यर्थः ।
कीनरतिवितन्वताधिरचयता चंद्रिकाभिश्चतुरेऽपि भिन्नरागवर्द्धयता इन्दुना विलासिने-
विलासिनशीलस्यैवाकषलस्तत्कृत्यस्वभङ्गनिघ्ननुनप्रत्ययः । तस्य रावणस्य नर्मसाचिव्यं कीडा-
संबन्धाधिकारित्वं चेष्टत्वं । लीलाकीडाचनर्मचेत्यमरः । नाकासीति न किंत्वकार्येवेत्यर्थः ।
अनौचित्यप्राप्तनर्मसाचिव्यनिषेधनिवारणार्थं तन्मन्त्र्यसंभाष्यनिषेधनिवर्त्तनेन मन्त्र्यमिति
वासवः । अत्रेन्दुः प्रकृतस्योऽप्रकृतेन नर्मसाचिवेन श्लेषः ॥ ५९ ॥ ***** ॥

॥ विदग्धेति ॥ मानिनाऽहंकारिणाऽनेन रावणेन विदग्धलीलाश्चतुरविलासिन्येव
 र्थः । नासामुचितास्नादंतपत्रिकाश्चकर्णभूषणानिविलासिनीविभ्रमदंतपत्रिकेति सा
 धीयान्याठः । अन्यथाविप्रहृष्टार्थप्रतीतिव्येनस्त्रिष्टयाख्यार्थदेवोपपत्तेः । स्त्रिष्टंतदर्थवि
 मतदूरायतोभवेदितिलक्षणात् । विलासिनीनांयादंतपत्रिकाविभ्रमार्थानियानिदना
 मयपत्राणि विभ्रमदंतशब्देऽप्युच्यते समासपर्यवसानात् । तादर्थ्यलाभः । तासांविधित्वा
 विधानुमिच्छयाविपूर्वाद्धातेः सति ॥ मोमीदादिनाङ्कारः अत्रलोपोभ्यासोत्यभ्यास
 दोषः । नतस्त्रियामप्रत्ययादित्याकारप्रत्ययेटाप् । नूनंनिश्चितं जानुकदाचिदपि । क
 दाचिज्जानुसार्धिकित्त्वमरः । उद्धृतमुदाहृतं विनायकस्य गणेशस्येदं वैनायकं एकं विषयं

विदग्धलीलोचितदन्तपत्रिकाविधित्वा नूनमनेन
 मानिना । न जातु वैनायकमेकमुद्धृतं विषयमद्यापि
 पुनः प्ररोहति ॥ ६० ॥ निशान्तनारीपरिधानधूनन
 स्फुटागसायूरुपुलोलचक्षुषः । प्रियेण तस्यानपराध
 ॥ बाधिताः प्रकम्पनेनानुचकांपिरेसुरः ॥ ६१ ॥

दंतः । विषयं पश्यन्मुक्तेः स्यात् क्रोडद्विरददंतयोरिति विम्बः । अद्यापि पुनर्न प्ररोहति
 न प्रादुर्भवति प्रपूर्वात् हं हं प्रादुर्भवेत्तद्विम्बमन्यदकार्यमस्येति भावः । एतच्चान्यथाकथं ग
 जानतस्यैकदंतत्वमुपेक्ष्यते नूनमिति ॥ ६० ॥ ***** ॥
 ॥ निशान्तेति ॥ निशान्तं गृहं । निशान्तं गृहं शान्तयोरिति विम्बः । तत्र बाधिताः प्रकम्पितस्त्रि
 यः इत्यर्थः । तासां परिधानानि अंतरीयाणि । अंतरीयोपसंख्यानपरिधानान्यधोमुने इ
 त्यमरः । तेषां धूननं चालनं धूनोर्धूनान् स्फुटधूनं प्रीतिः तु गतव्य इति मुक् । तेन स्फुटाग
 ॥ सावकापराधेनापि अंतपुरादौ । समक्षपराधत्वादिति भावः । करुणतासां विषयपुलोच

अधुनाऽनृषदृष्टेः । सविद्यल्लोकेषुमानूरुरिति । लोलस्रलसत् लयेरिति धामरः । अक
एवतस्यरावणस्यप्रियेणप्रमोदात्पद्भूतेनअंगोक्तताम्हानिर्नदोषायेतिव्यायादितिभावः ।
प्रकंपनेनवायुनाभनपराधेअपराधभावेपिबाधिताःराजपुत्रैरितिशेषः सुराअनुचक्रंपिरे
स्वयमुपायेनान्तःप्रविश्यानपराधवाधानिवेदनेनमोचयतावायुनाअनुकंपिताइत्यर्थः । ए
कस्यवैदग्ध्याद्बहवोजीवन्तीतिभावः ॥ ६१ ॥ ***** ॥

॥ निरस्तुतइति ॥ किंचतस्यरावणस्यजनाभिभाविनालोकनिरस्तारिणामहोयसाम
निमहतांमहसान्तेजसांमहामहत्वेनपृथ्वादिभ्यश्मनिज्जामुहुस्तिरस्तुतःअतएवतनुः
हृशःतनुनपातयनिजठरूपेणएरीरंधारयतीतिनूनपादमिरितिस्वामीनभ्रादिस्त्वेष

निरस्तुतस्तस्यजनाभिभाविनामुहुर्महिम्नामहसां
महोयसाम् । बभारवायैर्द्विगुणीकृतंतनुस्तनूनपाद्
मवितानमाधिजैः ॥ ६२ ॥ परस्यमर्माविधमुष्मतांनि
जंदिजिह्वातादोषमजिह्वागामिभिः । तमिद्धमारध
यितुंसकर्णकैःकुलैर्नभजेफणिनांभुजङ्गता ॥ ६३ ॥

निपातनात्रनेलोपाभावः । आधिजैर्दुखोत्थैर्वायैःनिश्वासेष्वभिः । वायोनेत्रेजकोष्ठा
शोः । पुंस्याधिर्मानसीव्ययेतिविश्वामरैः । द्वौगुणावावृत्तोयस्यसद्विगुणततःचिःद्विगु
शीकृतंद्विरावृत्तं । गुणस्त्वावृत्तिशब्दादिज्येन्द्रियामुख्यतंतुधितिर्वैजयन्ती । धूमवितानं
धूममंडलंवभारअग्निरपितत्संनिधौनिसेजस्कोधूमायमानआस्तेइत्यर्थः । धूमद्वैगुण्या
संबंधेसंबंधानिधानादितिश्रयोक्तिः ॥ ६२ ॥ ***** ॥

॥ परस्तेति ॥ किंचइह्मदीप्तमुग्रमित्यर्थःइधौदीप्तौकर्त्तरिक्तः । तंरावणमारधयितुं
सेवितुंपरस्तेतरस्समर्मानिहृदयादिजीवस्थानानिकुचाचारुव्रतानिचविष्यतिभिनत्ती

निसर्मावित् । विध्यतेः क्विप्ग्रहिज्येति संप्रसारणं । नहि वृत्तीत्यादिना पूर्वस्य दीर्घः तन्मर्मा
 विध्यति जंसीयं द्विजिह्वतायां सर्पत्वेयोदेवोदृष्टि विषत्वादिः तं अन्यत्र द्विजिह्वतापिशुनता
 द्विजिह्वैः सर्पसूचकावित्यमरः । सवैदोषस्तमुज्ज्वलतां त्यजतां फिणिनां संवधिभिरजिह्वागा
 मिभिः करचरणैः द्विमद्विग्रहधारित्वान् चर्तुर्गतिभिः । अकपटचारिभिश्च । तथा कर्ण
 भ्यां सह वर्तते इति सकर्णकाः तैश्च शुः श्रवणं विहाया विष्कृतकर्णैरित्यर्थः । तेन सहैति तु ज्य
 योगे वहुव्रीहिः शेषादिभावेति कप् । अन्यत्र कर्णयति सर्वं शृणोतीति कर्णको नियंत कर्ण
 यतेर्बुल्लतनः पूर्ववत्तमासे सकर्णकैः सनियामकैरित्यर्थः कुलैः वैर्गैः भुजंगीनां सर्पता विटत्वं च
 भुजंगो विटसर्पयो रिति हलायुधः । नभेजेत्यक्ताः भुजंगं नीति भुजंगाः गमेः सुसिसोडिच्च । न
 स्मिन्नियंति रिल्लैः खलत्वमपि सर्पैः सर्पत्वमपि विहाय वेधभावा क्रियाभिः सौम्यत्वं श्रीयत इत्य

नदीयमातङ्गघटाविघट्टितैः कटस्थलप्रेषित
 दानवारिभिः । गृहीतदिक्कैरपुनर्निवर्त्तभि
 श्चिरययाथार्थमलंभिदिगजैः ॥ ६४ ॥

र्थः । अत्र प्रस्तुतसर्पविशेषणसाम्यादप्रेतस्तुतखलव्यवहारप्रतीतेः समासेक्तिः ॥ ६३ ॥ * ॥
 ॥ नदीयेति ॥ नदीयमातङ्गानां घटाभिर्व्यूहैः विघट्टितैरभिहतैः गजानां घटनाघटेत्यम
 रः । अतएव कटस्थलेभ्यः प्रेषितान्यपगतानि दानवारोणि येषां तैः गृहीतापचाय्यसंश्रिता
 दिशेभ्यैर्गृहीतदिक्कैः शेषादिभावे कप् । अपुनर्निवर्त्तभिर्भयात्तत्रैव स्थितैः दिगजैः च
 राययाथार्थं दिक्षु सिन्नाः दिग्गजा इत्यनुगतार्थनामकत्वमलंभिलब्धं लभेर्ण्यतात्कर्मणि
 लुङ् । विभाषाचिखमुलोरिति विकल्पानुमागमः ॥ ६४ ॥ ***** ॥
 ॥ अभीक्ष्णमिति ॥ कृष्णरास्मरज्वरेण सहितः सोष्मातस्य सोष्मणस्तस्य रावणस्य वपुरभी
 क्ष्णं भृशमुक्षैरपिशोकादिति मावः सुरेन्द्रवंशः वंदोद्यताः स्त्रियः तासां श्वसितानिलैः निःश्वा

सुमारुनैर्यथानिर्ववौनिर्विवार । निर्वाणंनिर्वृतौमोक्षेइतिवैजयन्ती । तथासचन्दनाम्भः
कणाचन्दनोदकविन्दुसहिताग्नेचनेकोमलामृदुलाञ्छनैर्जलार्द्राणांजलोक्षिततालवः
नानापवनैर्ननिर्ववौ ॥ ध्रुवित्रंतालवृत्तंस्यादुक्षेपव्यजनंचतत् । आर्द्रवस्त्रंजलार्द्रास्यादि
निवैजयन्ती । अत्रसंतप्रस्योस्त्रोपचारान्निवृत्तिरितिकारणाविदुर्द्धकार्थोत्पत्तिरूपोविषमा
ज्ञकारः ॥ ६५ ॥ ***** ॥

॥ तपतेति ॥ सदानित्यंतनुयथाकालंप्रसूनकृपिंपुष्पसंपत्तिंदधनोधारयंतःकहनवोव
धाःप्रावृद्धतपेनग्रीष्मेण । उष्णज्ज्वागमस्तपःस्त्रियांप्रावृद्धस्त्रियांभून्निवर्धाअथशरत्स्त्रिया
मित्यमरः ॥ तथाहिमागमोहेमंतःशरदातथाशिशिरेवसंतलक्ष्याचसमेत्यमित्युनोभावेन

अभीष्टणमुष्णैरपितस्यसोष्णः सुरेन्द्रवद्विष्वसिता
निलैर्यथा । सचन्दनाम्भःकणकोमलैस्तथावपुर्जलार्द्रापव
नैर्न ^{सचन्दनैर्न}निर्ववौ ॥ ६५ ॥ तपेनवर्षाःशरदाहिमागमोवसन्त
लक्ष्याशिशिरःसमेत्यच । प्रसूनकृपिंदधतःसदत्त
कपुरेऽस्यवास्तव्यकुटुम्बितांययुः ॥ ६६ ॥

मिलित्वाअस्यरवसंपुरेवसन्तीतिवास्तव्याःवस्तारःवसेस्तच्चत्कर्त्तरिणिचैतितव्यत्ययः ।
वास्तव्याश्चनेचनेकुटुम्बिनश्चनेनषांभावंतत्तांप्रतिवासित्वमित्यर्थः । ययुःसमेत्यययुरितिस
मुदायिनोरभेदविवक्षयासमानकर्त्तृत्वंअत्रपुरेयुगपत्सर्वर्त्तुसंबन्धाभिधानादसंबन्धेसंबन्धरू
पातिशयोक्तिः । प्रसूनंकुसुमंसममित्यमरः ॥ ६६ ॥ ***** ॥

॥ सचायमासन्नविनाशत्वयैवहतइतियुग्मेनाह ॥ अमानवमिति । मनोरथमानवःन
स्येदमित्यणप्रत्ययेपर्यवसानाज्जातावेकवचनंअन्यथामनोजातमित्येवस्यात् । अमान
वममानुषंनजायतइत्यजंअन्धेऽपिदृश्यतइतिउपत्ययःतथापिमनोःकुलेजातंरमस्वरू

येत्यत्रमिति विरोधः । स चाभासत्वादलंकार इत्याह । प्रभावितमिति महातुभावेतस्ति
 न्नकश्चिद्विरोध इति भावः । आभीक्ष्ण्येण निरिति निर्वामत्वर्थीयः भवन्तमिति शेषः । आ
 न्नतः स्वस्योक्तं करोतीति अंतं । अंतश्छान्तं करोतीति श्यन्तात्पचाद्यच्चादिभंभविद्यंतंभ
 विद्यमम्यात् । जानन्नपियोरवणः जनकस्यापत्यं स्त्री जानकोसीतानं नमुमोचतममुंचदित्वा
 न्नयः जानतोपि अमोचनेकारणमाह । मानिनः सदा प्राणान्येपि अभिमान एवैकं मुख्यं
 घनयेधाने प्राणान्येपि तमानं मुचंतीत्यर्थः कारणेन कार्यसमर्थनरूपेणान्वयात् । गर्वाभि
 मानो हङ्कार इत्यमरः ॥ ६७ ॥ ***** ॥
 ॥ स्मरतीति ॥ भातीति भवान्भातेर्भवतुः दशरथस्यापत्यं पुमान्दाशरथिः भवतु नृभवत्सु

अमानवं जातमजंकुलेमनोः प्रभाविनं भाविनमन्तमन्त
 नः । मुमोच जानन्नपि जानकोन्नयः सदाभिमानैकघना
 हिमनिनः ॥ ६७ ॥ स्मरत्यदोदाशरथिर्भवन्नवान्
 मुचनान्तादनितापहारिणम् । पयोधिमावद्धचलज्ज
 लविलं विलंघ्यलंकांनिकषाहनिष्यति ॥ ६८ ॥

मस्तन्नित्यर्थः । लटः शत्रुदेशवतांतादृङ्कारणान्त्वनितापहारिणं सीतापहर्तारं अमुं
 सुवर्णं । आवद्धः प्रक्षिप्ताद्रिभिर्वद्धसेतुः अतएव चलंति जलानियस्यसच अतएव आविलच
 तं आवद्धचलज्जलाविलं पयोधिं विलंघ्यलंकांनिकषालंकासमीपे । समयान्तिकषाशब्दोसा
 मोध्येत्यथेमतविनिहलायुधः । अभितः परितः समयान्तिकषाहाप्रतियोगेष्वपि दृश्यते इति
 द्वितीया । हनिष्यति अवधीत् । अभिज्ञावचनेल्लडितभूतेल्लड अदोहनं भवान्स्मरती
 तिकाकुः प्रत्यभिजानासिकिमित्यर्थः शेषे प्रथमः ॥ ६८ ॥ ***** ॥
 ॥ अथेति ॥ अथरक्षसदेहत्यागानंतरं संप्रति क्लृप्तापरः परप्रमरणापरः एषरवणः शै

कूपेततः तस्य भूमिकारूपान्तरमिव । शैलूषानटभिस्तयोः । भूमिकारचनायां स्यान्मूर्ध्वतर
परिग्रह इति विद्मः । अपरामुपपत्तिं जन्मान्तरमित्यर्थः शिशुपालसंज्ञयातिरेहितात्माति
रोहितसरूपः सन्से। पिरवण एव सन्नपि परैरितरैः सनभवतीत्यसः प्रतीयते ज्ञायते इति प्रति
पूर्वादिणः कर्मणि लङ् । यथैक एव शैलूषरूपान्तरमाश्रयायतद्देशभावादिभिरन्य एव प्रतीय
ते । तद्धृदयमपि मानुषदेहपरिग्रहादन्य इव भातिर्दौर्जन्यनुतदेवेत्यवश्यं सहाय्य इति भावा
आत्माचिनेधृतौ यत्नेष्विषणायां कलौचरे । परमात्मनि जीवे इति हेमः ॥ ६९ ॥ *** ॥
॥ अथैतदौर्जन्यं त्रिभिर्गणैः करोति ॥ सबाल इति । स शिशुपालो बालः सन्वपुषाचतुर्भु
जो भुजचतुष्टयवानासीत् । विष्णुरिति ध्वनिः । मुखेन पूर्णेन्दुनिभस्तुल्यः त्रिलोचनो

अथोपपत्तिं कलनापसेपशमवाप्य शैलूष इवैष भूमिकाम् । तिरो
हितात्मा शिशुपालसंज्ञया प्रतीयते संप्रति सोप्यसः परैः ॥ ६९ ॥
सबाल आसीदपुषाचतुर्भुजो मुखेन पूर्णेन्दुनिभस्तुल्यः । यु
वाकरक्रान्तमहीभृदुच्चकैरसंशयं संप्रति तेजसारविः ॥ ७० ॥

लोचनत्रयवानासीत् चम्बक इति ध्वनिः बालविशेषणात्संप्रति तत्सर्वमन्तर्हितं इति भावः ।
संप्रति तु युवास्तन्करेण बलिना आक्रान्तमहीभृदधिष्ठितराजकः सन् अन्यत्रां मुखाग्रशैलः ।
बलिहंस्तोशवः कर इत्यमरः उच्चकैस्तैजसारविरसंशयं संशयो नास्तीत्यर्थः अर्थाभावेऽप्य
यो भावः वपुषामुखेन चेतियेनाङ्गविकार इति तृतीया । हानिवदाधिक्यस्यापि विकारत्वा
त् । तथा वामनः । हानिवदाधिक्यमप्यंगविकार इति तेजसे निप्रहृत्यादिभ्य उपसंख्यानमि
ति तृतीया करक्रान्तेत्यादिना श्लेषानुप्रासितेयमुत्प्रेक्षारविरसंशयमिति तस्य पूर्णेन्दुनिभ इत्यु
पमया संसृष्टिः । हरिहरदि तुल्यमहिमत्वादिदुर्द्धर्ष इति भावः ॥ ७० ॥ *** ॥
॥ स्वयमिति ॥ यदृच्छ्यास्तेच्छ्यास्वयं सामर्थ्येन ननु देवताप्रसादबलादिति भावः । सुर

दशरक्षसां देवदानवयानुधानानां अनुग्रहावग्रहयोः प्रसादनिग्रहयोर्विघाताकर्त्ता । अ
 होशिशुपालः अभिरुद्धाभिराधिताभिर्देवतादिभिरीश्वरादिभिर्वितीर्णो दत्तो वीर्यातिश
 यः प्रभावानि शयो येषां तान्दशननादीन् हसति । अनन्यप्रसादलब्धैश्चैर्मयिकथं याचकै
 स्तुल्यतेति गर्वाद्धसतीत्यर्थः ॥ ७१ ॥ ***** ॥
 ॥ बलेति ॥ जिगीषुणानिद्योत्साहवतेत्यर्थः । तेन शिशुपालेन बलावलेपाद्बलगर्वादधु
 नापि पूर्वपूर्वजन्मनीबजगत्प्रबाध्यते । नयाहि । सतीपतिव्रतायोषिदि वसुनिश्चला अति
 स्थिरप्रकृतिः स्वभावोभवांतरेष्वपि पुमांसमभ्येति । पतियानाभिचरति मनोवाक्कायसं

स्वयं विघातासुरदैत्यरक्षसामनुग्रहावग्रहयोर्दृच्छ्या । दशा
 ननादीन् अभिरुद्धदेवतावितीर्णवीर्यातिशयान् हसत्यसौ ॥ ७१ ॥
 बलावलेपाद्बलनापि पूर्ववत्प्रबाध्यते तेन जगज्जिगीषुणा । सतीव
 योषित्प्रकृतिः सुनिश्चला पुमांसमभ्येति भवान्तरेष्वपि ॥ ७२ ॥
 तदेनमुल्लंघितशसनं विधेर्विधेहि कीनाशनिकेतनान्तिथिम् ।
 शुभेतराचारविपत्तिमापदो विपादनीया हि सतामसाधवः ॥ ७३ ॥

यता । साभर्तुर्लोकमाप्नोति सद्भिः साध्वीति चोच्यते इति मनुः । उपमोपमेयपुरस्कृतोर्था
 न्नरन्यासः । अवलेपो गर्वलेपयोः । दूषणेपीति हेमः ॥ ७२ ॥ ***** ॥
 ॥ तदेनमिति ॥ तत्तस्माद्विधेर्विधातुरपि उल्लंघितशसनं स्वयं विघातेत्याद्युक्तरित्यानि
 ज्ञान्तरैवमित्यर्थः । एनं शिशुपालं कीनाशनिकेतनान्तिथिं कीनाशेयमः तस्य निकेतनं गृहं
 च अतिथिं प्रागुणिकं विधेहि कुरुयमगृहं प्रेषयेत्यर्थः । कीनाशः कर्षकेक्षुद्रेकृतान्तापां शुघा
 निनोरिति विश्वः । नचैतत्प्रागुणिकहस्तेन सर्पमारणं भवादृशमवश्यकर्त्तव्यत्वादित्याह ।
 शुभेतराचारेण दुश्चारेण विपत्तिमापरिपाकेन निर्वृत्ताः कालपरिपाकेन प्राप्ता आपदो येषां

तेनयोक्तः द्वितीयः चरितप्रत्ययः क्लेशप्रत्ययः क्लेशप्रत्ययः क्लेशप्रत्ययः । असाधवो
 द्याः सनाभवादृशं जगन्निपान्तानिपान्तोपाः वध्याहि । नचनैर्घृण्यदोषः स्वदोषैरेव
 षाविनाशेनिमित्तमात्रत्वादस्माकमिच्छाशयेनमुनेतराचरेत्यादिविशेषोक्तिः । सामान्येन
 विशेषणसमर्थनरूपोपार्थान्तरायाः ॥ ७३ ॥ ***** ॥

॥ विंचेबंदुष्टनिग्रहेष्टानुग्रहः स्यादित्याह ॥ हृदयमिति । अरिबधोदयाद्रिपु
 षाशलाभात्तदूढदृढिमनैर्द्विधातुधृतदार्ढ्यं स्वस्थमितियावत् । पृथ्व्यादित्याह दृढश
 द्वादिमनिप्रत्ययः नचततोहलादेर्लघोरिति चकारस्यरेफादेशः । पुरःशत्रुपुराणिदर
 षतीतिपुरंदरः पूः सर्वयोर्दरि सहेरिति खच्प्रत्ययः । खचिह्नस्वइतिउपधाह्रस्वः वाच्यम
 शुंदरौ चेतिनिपतनादंतत्वेमुमागमश्च । तस्यहृदयंपुनर्भूयोपिपूर्ववदेतिभावः घनपु

हृदयमरिबधोदयादुदूढदृढिमदधातुपुनःपुरंदरस्य । घनपुल
 कपुलोमजाकुचाग्रद्रुतपरिरम्भनिपीडनक्षमत्वम् ॥ ७४ ॥ *

***** ॥ ५० ॥ म
 लकयोः सांद्रोः मांचयोः पुलोमो जाना पुलोमजाश्चीनस्याः कुचाग्रयोः द्रुतपरिरंभोऽस्तु
 षात् । शीघ्रालिङ्गं नतत्रयत्पीडनं तस्यक्षमत्वं सहेत्वं दधातुप्राक्चित्तविक्षेपात्तत्तमेगेनश
 केणसंप्रतिबन्धसादान्निष्कटफंस्वकीयं रज्यंभुज्यतामित्यर्थः । अत्रदार्ढ्यार्थस्योदूढदृढि
 मेनविशेषणगत्या निपीडनक्षमत्वंप्रतिहेतुत्वेत्तयापदार्थहेतुकंकाव्यलिङ्गं । हृदयनिपीड
 नक्षमत्वंबंधेयसंबंधोक्त्या संबंधेसंबंधरूपातिशयोक्तिरित्यर्थात्तत्कारोवृत्त्यानुप्रासश्चसंसृ
 ज्यते । पुष्पिनाग्रावृत्तं । अयुजिनयुगरेफनोयकारेऽयुजिचनजौजरगाश्चपुष्पिनायेतिलक्ष
 णात् । रेमेद्वेदसुपुलकंत्वकपुष्पंनुत्वमङ्कुरइतित्रिकाण्डशेषः ॥ ७४ ॥ ***** ॥
 ॥ ओमिति ॥ तस्मिन्मुरमुनौतारदेइत्यंभूतांवाचंयाहृद्योह्वा । नभउत्पजितेखमुद्रनेपुरेगे
 इन्दोः श्रियंभिन्नित्तिअथशुनिवाक्यानंतरंमोमित्युक्तवतस्तथास्तित्यंगीकृतवतः । ओंप्र

नेङ्गीकृतौ रोपे इति विश्वः । चेदीनां जनपदानां अयं वैश्वः शिशुपालः वृद्धे लोसलाजादा
 न्ज्यडिति ज्यङ्प्रत्ययः तं प्रति कुडस्य शार्ङ्गिणो वदने व्योम्नीवाऽनिशं सर्वदा अभिचारेणैव
 र्थः । शत्रूणां विनाशस्य पिशुनः स्तूचकः । चंद्रमभ्युत्थितं केतुः क्षितो शनां विनाशक इति श
 खादिति भावः । केतुरुत्पातविशेषः । केतुर्द्युतौ पलाकायां ग्रहोत्पातारि लक्ष्मस्त्वित्तरः ।
 भृकुटिच्छलेन भ्रूंगव्याजेनास्पदं प्रतिष्ठां स्थितिं चकार आस्पदं प्रतिष्ठाया मिनिनिपातनात्
 सुडागमः । अनेन वाक्यार्थभूतस्य वीररस्तुहकारिणो रौद्रस्य स्थायी क्रोधस्त्वामुभावेन भृकु
 ट्याकारणभूतो नुमेय इत्युक्तं । तथा तद्विना भूतस्यांगिनो वीरस्य स्थायी प्रयत्नोपनेय उक्ता
 होयत्पन्न एवेत्यनुसंधेयं । इंदोः श्रियं विभ्रति इत्यत्र मुनेरिन्दुश्रियो योगात्तत्सदृशी मिमि

ओमि युक्तवतोऽथ शार्ङ्गिण इति व्याहृत्य वाचनभस्तस्मिन्नुत्पत्ति
 पुरःसरमुना विद्दोः श्रियं विभ्रति । शत्रूणामनिशं विनाशपि
 शुनः कुडस्य चैद्यं प्रति व्योम्नीव भृकुटिच्छलेन वदने केतुश्चकार स्प
 दम् ॥ ७५ ॥ * * * * *

सादृश्याक्षेपादसंभवदस्तुसंबंधरूपो निदर्शनालंकारः । वदने व्योम्नीवेत्युपमा । भृकुटि
 च्छलेन केतुरिति कलादिशब्देनासत्त्वप्रतिपादनरूपोऽपह्नवतत्र शत्रुविनाशस्तूचकेत्यपे
 क्षितेन्दुसन्निध्यव्योमावस्थानसंपादकत्वे दर्शनोपमयोरपह्नवोपकारकत्वादंगांगिभावेन सं
 करः । चमत्कारकारितयामंगलाचरणरूपकतया सर्गान्त्यश्लोकेषु श्रीशब्दप्रयोगः यथा ह भग
 वान्भाष्यकारः । मंगलादीनिर्मगलमध्यनिर्मगलांता निशास्त्राणि प्रथंते वीरपुरुषाण्यायुष्म
 म्पुरुषाणि च भवंति अल्पेनारश्च प्रवक्तारो भवंतीति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तं । स्तूयाश्चैर्मसज
 स्तुताः सगुरवः शार्दूलविक्रीतमिति लक्षणान्तर्गतत्वाच्चूतभेदः यथा ह दंडो । सर्गैरनतिवि
 स्तीर्णैः श्राव्यवृत्तैः सुसंधिभिः । सर्वत्र भिन्नसर्गानैरूपेन लोकरञ्जकमिति ॥ ७५ ॥ * ॥

अथ कविः काव्यवर्णनमाख्या न पूर्वकं सर्गसमाप्तिं कथयति ॥ इतीति । इति शब्दः स
मात्रोपाधकृताविति कवितामकथनं महाकाव्ये इति महच्छब्दे न लक्षणसंपत्तिः सूचिता
शिष्टपालवधः इति काव्यनामकथनं प्रथमः सर्ग इति समाप्त इति शेषः । एवमुत्तरत्रापि
इत्यम् ॥ ॥ इति श्रीमहामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरते माघकाव्यव्या
ख्याने सर्वकृपाख्ये प्रथमः सर्गः समाप्तः ॥ १ ॥ ***** ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरते माघकाव्यव्या
ख्याने सर्वकृपाख्ये प्रथमः सर्गः समाप्तः ॥ १ ॥ ***** ॥

इति श्रीमाघकृतेशिष्टपालवधेमहाकाव्ये

छनारदसंभाषणं नाम प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

***** ॥ १ ॥

***** ॥ १ ॥

***** ॥ १ ॥

***** ॥ १ ॥

***** ॥ १ ॥

***** ॥ १ ॥

***** ॥ १ ॥

***** ॥ १ ॥

***** ॥ १ ॥

***** ॥ १ ॥

***** ॥ १ ॥

***** ॥ १ ॥

अस्मिन्मन्त्रवर्णेनायबीजं वपति । यियक्ष्माणेनेति । अथेन्द्रसंदेहमवशान्नंतरं यियक्ष्मा
 णेन यष्टुमिच्छता यजनेः संनतस्त्रिदशानजादेशः । पार्थेनपुथापुत्रेणयुधिष्ठिरेणतस्येद
 मित्यणअन्यथास्त्रीभ्योऽठकस्यात् आहूतः आकारितः ह्यक्तेः कर्मणिक्तेसंप्रसारणदीर्घा
 नथाअभिचैद्यं शिष्युपात्तंप्रतिज्ञक्षणेनाभिप्रतिआभिमुख्यइत्यर्थोभावः अभिराभागेइति
 कर्मप्रवचनोयत्वेनद्वोगेद्वितीयावा । प्रतिष्ठासुः प्रस्थानुमिच्छुः निष्ठनेः सन्तोषादुप्रव्ययः मुर
 दिषन्मुरारिः द्विषोमित्रेइति शतृप्रत्ययेनलोकेत्यत्रद्विषः शतृवावचनमिति वैकल्पिकः घञो
 प्रतिषेधः । कार्यद्वयेनसुरकार्यसुहृत्कार्यरूपेणाकुलोविप्रतिषेधादावश्यत्वाच्चद्वयोः सं
 दिहानासीत् अतोमन्त्रस्यायमवसरइतिभावः ॥ १ ॥ ***** ॥

यियक्ष्माणेनाहूतः पार्थेनायदिषन्मुरम् । अभिचैद्यं
 तिष्ठासुरसीत्कार्यदयाकुलः ॥ १ ॥ सार्द्धमुद्धवसी
 रिभ्यामथासावासदसदः । गुरुकाव्यानुगांविभ्रञ्चा
 न्द्रीमभिनभःश्रियम् ॥ २ ॥ *****

॥ एवमन्त्रबीजसंदेहमुपन्यस्तमन्त्रोचितंगमनदेशमाह । सार्द्धेति । अथसंदेहानंतरं
 असौहरिः अभिनभः पूर्ववद्व्ययोभावः कर्मप्रवचनोयत्वेवागुरुकाव्यौबृहस्पतिमुक्तावनुगाव
 नुयायिनौयस्यान्ता । गोष्यतिर्धिवशोगुरुः । मुक्तोदैव्यगुरुः काव्यइत्यमरस्य । चंद्रस्येयंचा
 द्द्रीश्रियंविभ्रत् अथश्रोतुव्यांश्रियमितिनिदर्शनाभेदः उद्धवसीरिभ्यांसार्द्धउद्धवसामभ्य ।
 सहसदः सभामासदन् अगमन्राजसदसः प्रासादत्वादितिभावः सदेर्लुङिषूषादित्वात्
 रडादेशः । अत्रमनुः । गिरिपृष्ठं समारुह्यप्रासादंवारहोगतः । अरखेतिः शलाकेवामन्त्रये
 द्भावभाविनाविति ॥ २ ॥ ***** ॥

॥ जाज्वल्यमानेति ॥ जगतः शान्तयेऽनुपद्वायसमुपेयुषोमिक्षिताजाज्वल्यमानाभृशंज्व

संतीघातेरेकाचिह्नजादिः क्रियासमभिहारेयडत्ततोऽहंशानजादेः सः वापः सौम्यः पुह
 भासवशिखिनोऽग्र्यसोपाचयोद्वित्रिभ्यां तवस्यायज्यदेशे हनेटिह्वाणं नद्यादिनाडीप्
 सभायास्थानीसैववेदिः । वेदिः परिस्त्रुताभूमिरित्यमरः । तस्यां च द्योतिष्ट दीयते स्म ॥
 द्युद्धोदुडीति नड् । उममासेकारः ॥ ३ ॥ * * * * * ॥
 ॥ रत्नेति ॥ रत्नानां स्तंभाः इति प्रथोऽसमासः विशेषेपर्यवसानाद्विकारस्य चनेषु संज्ञांति प्रति
 भाः संज्ञांति प्रतिविंबाः । प्रतिमानं प्रतिविंबं प्रतिमेत्यरः । तेन च एककिनेऽसहाया अपि
 कादकिनिश्चासहाये इत्याकिनि च प्रत्ययः । परितोभितः सर्वतः पर्यभिभ्यां चेति वसिप्रत्ययः
 सत्र सर्वेभवा र्थवर्तमानाभ्यामिच्छते । पौरुषेयेण प्रतिविंबभूयस्त्वान् । पुरुषसमूहेनानृताइ

जाज्वल्यमाना जगतः शान्तये समुपेयुषी । द्योतिष्टसभावेद्यामशौ
 नरशिखिचयी ॥ ३ ॥ रत्नस्तम्भेषु संक्रान्तप्रतिमोत्सेवकाशिरो एका
 किनेऽपि परितः पौरुषेयवृता इव ॥ ४ ॥ अध्यासामासुरतुङ्गहेम
 पीठनियान्त्यमी । तैरुदेके सरिक्रान्तचिकूटशिखरे प्रमा ॥ ५ ॥

वेद्युपेक्षा ॥ चकाशिरे पुरुषात्तद्वद्विकारसमूहेनेन कृतेष्विति वक्तव्यं इति ढञ्प्रत्ययः । ए
 नेन विजनत्वमुक्तं । यद्यपि निःस्तम्भेतिर्गताश्चेति निर्भिन्नं नरसंशये । आसादायेन रश्मिर्वा
 प्रयेद्भावमात्रिणा विनिकामेदं क्रीयेमंत्रभूमेः स्तंभप्राचुर्यनिषेधो गम्यते । तथापि नस्यापि
 विजनोपलक्षणत्वाद्देवद्विभावः ॥ ४ ॥ * * * * * ॥
 ॥ अध्यासामासुरिति ॥ अमोत्रयोद्यान्युत्तुंगहेमपीठानि आसनानि अध्यासामासुरधिति
 सुप्रेषूपविष्टा इत्यर्थः । अग्निशीङ्ख्यां संकर्मैतिकर्मत्वं आस उपवेशने लिट् । द्यायास
 द्येयास्यत्यर्थः । अत्रानुप्रयुज्यते लिटि अस्ते रतुप्रयोगः । आस्यत्यवच्छिन्नोऽनुप्रयोगस्येति नि
 त्प्रयोगस्येति नोपपत्तिः । तैः पीठैः केसरिभिर्भसितैः कान्तानां चिकूटस्याचिकूटाइ शिखराणां

मुपमासादृश्यम् हे कदा वहेः कर्मणि लिङ् । संप्रसारणं । त्रोरिण्कुटाक्षस्येव चार्थसंज्ञः ।
 कुटोऽखो शिखरं भृङ्गमित्यस्य । उपमाङ्कारः ॥ ५ ॥ * * * * *
 ॥ गुर्विति ॥ अथोपवेशनानंतरं विवटे इति विचक्षणः वक्ता कर्त्तरि ल्युटि न्यासकारः ।
 असनयोश्च प्रतिषेधोपपन्न इति चक्षिडः ख्याप्तादेशाभावः हरिर्गुर्वः उद्धवामयोः पितृव्यजे
 कभ्रात्रोर्दयोर्दयायदाभ्यामित्यर्थः । गुरुणोर्महतेरुभयोः कार्ययोः पूर्वोक्तयोः न विप्रति
 धेधंतिरोपमाचक्षे आख्यातवान् । तुल्यवत्तिरोधो विप्रतिषेधः ॥ ६ ॥ * * * * *
 ॥ द्योतिनेति ॥ कुंदं माधवः पुष्पविशेषः माध्यं कुंदमित्यमरः । कुंदकुड्मलाग्रणि इव हं
 तामस्तस्य कुंदकुड्मलाग्रदतः अग्रतः शुद्धमुभ्रवृषवरहेभ्यश्चेत्यग्रतः पूर्वपदवद्धव्रीहिः स

शुरुदयायगुरुणो रुभयोः स्थकार्थयोः ॥ ५ ॥
 रिर्विप्रतिषेधतमाचक्षे विचक्षणः ॥ ६ ॥
 द्योतितात्तः सभैः कुंदकुड्मलाग्रदतः स्मितैः ॥ ७ ॥
 ॥ ४ ॥ स्तपिते वाभवत्तस्य शुद्धवर्णा सरस्वती ॥ ७ ॥

मासंते वैभाषिकोदतादेशः तस्य हरेः सरस्वती अंतः प्रयानासमा अंतः सभासभाभ्यंतरमित्य
 र्थः । सा द्योतिता प्रकाशिता यै सौः स्मितैः स्तपिते वक्ष्माक्षिते वस्त्राते रयिते तत्तः अंजि हेत्यादिना पु
 गागमः मितं । इत्यः । शुद्धवर्णा स्फुटाक्षरत्वात् स्वच्छकान्तिश्चाभवत् । अत्र स्वाभाविक्याचरणं
 शुद्धेः स्तान् हेतुकत्वमुपेक्ष्यते स्मितपूर्वाभिभाषी हरिरिति भावः ॥ ७ ॥ * * * * *
 ॥ कार्यविप्रतिषेधं निवेद्य तत्र स्वमतं मावेदयिष्यन् पंडितमानि त्वं तावत्परिहरति ॥ भवद्भि
 रिति । भवद्भिराद्युपादाचां अवसरप्रदानाय प्रसंजनायेत्यर्थः नोऽस्माकं वचांसि सिद्धांतो
 ज्ञानार्थमुच्यते । ननु सिद्धांतत्वेनेत्यर्थं नयाहि । पूर्वज्येनेऽस्मिन्निति पूर्वगंगनाट्यशा
 स्त्रातस्य कर्मापि पूर्वगं इति दर्शयन्ते । अतः पूर्वगंगनाम रंगप्रधानस्थो रंगविष्णुशान्ति

कारीनादीपाठगीतवादित्राद्यनेकांगविशेषोनाट्यादौकर्त्तव्यः। तदुक्तं वसन्तरा-
जीये। यन्नाट्यवस्तुनः पूर्वंगविघ्नोपशान्तये। कुशीलवाः प्रकुर्वन्ति पूर्वंगः प्रकीर्त्तित इति।
सपूर्वंगोनाटके भवं नाटकोयंतत्र वर्ण्यमित्यर्थः। वृद्धाच्छः तस्यायनेतीयादेशः तस्य वस्तुनः
इति प्रवृत्तस्य प्रसंगाय प्रसंजनाय प्रवर्त्तनायेति यावत्। अत्र प्रथमवादो दोषायेति भावः। पूर्व-
रंगः प्रस्तावनेति रंगराजः। तच्चिन्त्यं। पूर्वंगं विधायादौ सूत्रकारे विनिर्गते। प्रविश्यतश्च
दपरः काव्यामस्यापयेन्नटः। प्रथमं पूर्वंगं स्वतन्त्रं प्रस्तावनेति च। आरंभे सर्वनाट्यानामे-
तन्नामान्यमिथ्यत इति दशरूपकाद्युक्तमेदं विरोधादिति। अत्र हरिवाक्यपूर्वंगयोः प्रसं-
जनकत्वस्वरूपसामान्यवाक्यद्वयशब्दान्तरेण पृथक् निर्देशात्पुनर्वस्तुपमालंकारः तल्लक्ष-
णं नूतनम्॥ ८॥ *****॥

भवद्भिः समवसरप्रदानाय वचांसिनः। पूर्वंगप्रसङ्गाय नाटकी-
यस्य वस्तुनः॥ ८॥ करदीकृतभूपालो भ्रातृभिर्जित्वरैर्दिशा-
म्। विनायकसदलं भूषुरिज्यायै तपसः सुतः॥ ९॥ *

॥ संप्रति स्वमतमाह ॥ करदीकृतैति। दिशां जित्वरैः जयनशीलैः इत्यनशजिसन्तिभ्यः करप-
द्युद्योगात्कर्मणिषष्ठीधातृभिर्भीमादिहेतुभिः करदीः षष्ठभागप्रदाः। भागधेयो वलिः करइ-
त्यमरः। ततः चिः उर्यादि चिडाच्चेति गतिसंज्ञायां कुगतिप्रदाय इति नित्यसमासः। अकर-
दाः करदाः संपद्यमानाः कृताः करदीः कृताः भूपालाः यस्य स वशीकृत राजमंडलः तपसः सुतो ध-
र्मपुत्रः। तपश्चान्द्रायणादौ स्याद्धर्मलोकांतरेपि चेति विश्वः। अस्मद्विना अस्माभिर्विनापीत्य-
र्थः पृथग्विनाना नेत्यादिना तृतीयाविकल्पात्पंचमी। इज्यायै यागाय ब्रजयज्योर्भावेक्यपूर्वचि-
स्वपीत्यादिना संप्रसारणं। नमः स्वस्तीत्यादिना चतुर्थी अलंसमर्थो भूषुर्भनशीलः गन्ताजिस्था-
श्च गुरुरिति चकारान्त्सुप्रत्ययः किङ्किते चेत्यत्र गकारप्रक्षेपात्तुल्यभावः। तथा च जयादित्यः

नैवैवगकारोपि चतुर्भूतो निर्दिश्यते । अतो जैत्रयात्रैव कार्या नयद्वात्रेति भावः ॥ ८८ ॥
 ॥ ननु यज्ञतो जैत्रयात्रायामुभयादुत्तरांस्यात्तत्राह ॥ उत्तिष्ठमान इति । उत्तिष्ठता मो
 र्द्धमानः उदो नूर्ध्वं कर्मणीत्यात्मनेपदं परः शत्रुः पथानमेतं पथं हि तमारोग्यं चेच्छतांसेति
 शेषः । तोपेक्ष्यो नौदासीन्येन द्रष्टव्यः कुतः हि यस्याच्चर्त्यते । तर्हि स्थमागौ लटः सध्वेति सदादे
 येवृद्धः स्यसनेरिति विभाषा परस्मैपदं । नपृष्ट्यनुभ्यइतीडभावः । आसयोऽयाधिरो
 ग्याधिगदामया इत्यरः । सशत्रुश्च शिष्टैर्नीतिज्ञैः समौ तु स्यवृत्तौ आस्नाता वास्यानौ । अस्या
 यसोऽथरेवृद्धिर्महान्तर्यायरो गवत् । अतस्तस्यानुपेक्ष्यत्वादुभयानुसृतिः कुत इति भावः ।
 उपमालंकारः ॥ ९० ॥ ****
 ॥ न चेवं स्वार्थपरत्वे दोषो लोका नुग्रहार्थत्वादस्याः प्रवृत्तेरित्याशयवानाह ॥ नेति । स

उत्तिष्ठमानस्तु परेनोपेक्ष्यः पथमिच्छता । समौ हि शिष्टैरस्नानौ व
 र्त्त्यन्तावामयः सच ॥ ९० ॥ नदूये सा त्वती हू नुय्यन्मह्यमपराध्यति ।
 यत्तु ददह्यते लोकमदोदुःखाकरोति माम् ॥ ९१ ॥ ****

चितोऽपत्यं स्त्री सा त्वती नाम हरेः पितृषसा उत्तादिभ्योऽन्तस्याः स्तु नुय्येद्यः बंधुरपि खलो न
 नमृष्यते इति भावः । यत् मह्यमपराध्यति दुह्यतीति यावत् । कुधद्रुहेत्यादिना चतुर्थी । न
 इति शेषः यत्तदोर्नित्यसंबन्धात् । नदूये नपरितो दूजोदैवादि कात्कर्त्तरि लट् उत्तमपुरुषै
 कावचनं किंतु लोकादं दह्यते गर्हितं यथा स्यादेवं दहतीति यत् । लुपसदचरजपेत्यादिना
 गर्हायां यङ् । जपजभदहदशभंजयसां चेत्यभ्यासस्य नुमागमः । अदो लोक दहनं मादुः
 खमनुभावयतीत्यर्थः । दुःखात्प्राति लोभ्ये इति डाच्प्रत्ययः अतश्चैद्य एवाभिघातव्यः पार्थ
 स्तु प्रार्थनयापि पश्चात्समाधेय इत्यर्थः ॥ ९१ ॥ ****
 ॥ स्वमन्तं निगमयत्वरमन्तं शुश्रूषुः पृच्छति ॥ ममेति । तावद्भवन्मतश्रवणपर्यंतमित्यर्थः ।

मममन्त्रमिदं । अंगेत्यामन्त्रणेऽवयवं । अथसंवेधनार्थकाः । स्युःथाइपाङ्गहैहेभोरित्यम
रः । बांखवयोःयुष्मदस्मदोःवष्ठीचतुर्थीत्यादिनावामादेशः । मन्त्रेश्रूयतांविधौलोड् । न
दिदंमयाश्रोतव्यमन्यथासंदेहानिवृत्तेरितिभावः । विदुषस्तेकुतःसंदेहस्तत्राह । ज्ञात
सारःज्ञाततत्त्वार्थोपेकःएकाकीकार्यवस्तुनिकर्तव्यार्थसंदिग्धेसंदेहयुक्तोभवतिखलुनिश्च
येअतोममापिसंदेहइत्यर्थः । दिहउपचयेकर्तैरित्यद्वयत्वधत्वे । सामान्येनविशेषसमर्थ
नरूपोर्थोतरन्यासः । एकाकीत्वैकएककइत्यमरः ॥ १२ ॥ ***** ॥
॥ यावदिति ॥ माधवोहरित्येवानर्थोयावदर्थयावदवधारणेइत्यव्ययीभावःयावदर्थेप
दानियस्यास्तांअभिधेयसंमिताक्षरमित्यर्थः । एवमुक्तप्रकारेणवाचमादायगृह्योत्वाउद्धो

ममतावन्मन्त्रमिदंश्रूयतामङ्गवामपि । ज्ञातसारेपिखल्वेकःसन्दिग्धे
कार्यवस्तुनि ॥ १२ ॥ यावदर्थपदावाचमेवमादायमाधवः । विर
सममहोयांसःप्रकृत्यामितभाषिणः ॥ १३ ॥ ततःसपत्नापनयस्मर
णानुशयस्फुर । ओष्ठेनरमोरमौष्ठविम्बचुम्बनचुञ्चुना ॥ १४ ॥

त्यर्थःविररमनूलोमास । व्याङ्परिभ्योरमइतिपरमस्मैपदं । तथाहि । महोयांसःउ
त्तमाःप्रकृत्यामितभाषिणःवृथात्तापनिषेधादितिभावःपूर्ववदलंकारः ॥ १३ ॥ * ॥
॥ अथाष्टभिःकुलकेनरमंवर्णयंस्तद्वाक्यमवतारयति ॥ ततइति । ततोरमोजगादेत्युत्तरे
णान्वयः । सपत्नोरिपुःतस्यापनयोऽपकारःतस्यस्मरणेनयोनुशयःपश्चात्तापः । भवेद्
नुशयोद्धेपश्चात्तापानुबंधयोरितिबिम्बः । तेनस्फुरतीतिअनुशयस्फूःतेनस्फुरओष्ठा
विर्गमिवेत्युपमितसमासः । रमायाःओष्ठविम्बस्यचुम्बनेनवित्तोरमौष्ठविम्बचुम्बनचुञ्चुते
नवित्तचुञ्चुपचरणपावितिचुञ्चुप्रत्ययःओत्वाष्ठयोःसमासेवापररूपंबक्तव्यंतेनोष्ठेनोपल
क्षितःसमरसुरतयोःसमरसइतिभावः । उपमानुप्रासयोःसंहृष्टिः ॥ १४ ॥ *** ॥

॥ विवक्षितामिति । विवक्षितां वृद्ध्याभिमानादग्रेवक्तुमिष्टां । वचेर्ब्रुञ्जोवास्त्रिमात्मकं
णिक्तः । नतक्षणे विवक्षाक्षणे एव इत्यविवक्षितेनोक्तिः प्रति संहतारामानुरोधानुद्धां अर्थवि
दः कार्यस्य अनएवपवनव्याधेरुद्धवस्य गिरमुत्तरपक्षतां सिद्धांतपक्षतां प्रापयन् स्वयमसत्य
क्षावत्तं बाष्पादिमिभावः । अनेन समस्य ग्रन्थोक्ता ॥ १५ ॥ ***** ॥

॥ घूर्णयन्निति ॥ पुनः मदिरास्वादमदपाटलितद्विती । रे
वतीवदनेच्छिष्टपरिपूतपुटेदृशौ ॥ १६ ॥ आश्लेषलोलुपवधूस्त
नकार्कश्यसाक्षिणीम् । स्लापयन्नभिमानोऽस्मैर्वनमालां मुखानिलैः
नेनपरिपूतेमुद्धेपुटेययोस्तेदृशौ घूर्णयन्धामयन्निति मद्यविकारोक्तिः उच्छिष्टपरिपूतेष्व

विवक्षितामर्थविदस्तद्विणप्रतिसंहताम् । प्रापयन्पवनव्याधेरिगिरमु
त्तरपक्षताम् ॥ १५ ॥ घूर्णयन्नमदिरास्वादमदपाटलितद्विती । रे
वतीवदनेच्छिष्टपरिपूतपुटेदृशौ ॥ १६ ॥ आश्लेषलोलुपवधूस्त
नकार्कश्यसाक्षिणीम् । स्लापयन्नभिमानोऽस्मैर्वनमालां मुखानिलैः
॥ १७ ॥ दधत्सन्ध्यारुणव्योमस्फुरन्तारानुकारणीः । दिषद्द्वेषो
परत्ताज्जसज्जिनीः स्वेदविषुषः ॥ १८ ॥ *****

प्ररनिकाले मुखं स्त्रीणां मुद्धमाखेटके मुनामिति स्फुरणान् । उच्छिष्टपाविच्यविरोधस्या
भासत्वाद्धिरोधाभासोऽलंकारः । श्वेतरक्तसुपाटल इत्यमरः ॥ १६ ॥ ***** ॥
॥ आश्लेषेति ॥ वध्वाः स्तनयोर्कार्कश्यस्य काठिन्यस्य साक्षिणी उपद्रष्टृती नित्यं पीड्यमाना
मिति भावः । साक्षाद्दृष्टरिसंज्ञायामिति साक्षाच्छब्दादिनिप्रत्ययः । वनमालामभिमा
नोऽस्मैरहंकारतन्मैर्मुखानिलैः निश्वास्तमारुतेर्ह्लापयन्ग्लापयन्ग्लायनेत्येतास्ते दः शचादे
शः आदे च इत्याच्चेपुगागमः अस्मान्नेस्मान् संबंधादतिशयोक्तिः ॥ १७ ॥ ***** ॥
॥ दधदिति ॥ पुनः संध्यायामरुणेव्योमस्फुरन्तीः ताराननुकुर्वन्तीति मयोक्ताः कुतः चिषति

शत्रौ द्वेषेण कोधेनोपरक्ते अंगेव पुनिसंगिनीः सक्ताः । खेदविप्रमः खेदविंदून् । पृथग्विधिं
 दुपृथगाः पुमांसो विप्रमः स्त्रियामित्यमरः । दधद्धाननाम्यस्तान् चतुरितितुमागमाभावः
 । उपमालंकारः । विप्रधो विप्रधस्तथेति द्विरूपकोषश्च ॥ १८ ॥ ***** ॥
 ॥ प्रोक्तसिद्धिनि ॥ पुनः प्रकर्षेणोक्तसत्याकुण्डलबोः प्रोक्तानां स्यूतानां पद्मरगदलानां माशि
 मयश्च कलानां त्विषाकां तथा । प्रोतेति प्रपूर्वाद्धेनः ते यजादित्वात्संसारणं । कृष्णोत्तरसंगो
 जीलोत्तरीयं । द्वौ प्रावरोत्तरसंगौ समौ बृहतिकानथा । संव्यानमुत्तरीयं चेत्यमरः । तस्य
 रुचंचूतपल्लवस्योमौ चोत्तपल्लवी विदधत्कृष्णलोहितमिति श्रवणाच्चूतपल्लववद्धूमां कुर्वन्नि
 व्यर्थः । धूमधूमलौहकृष्णलोहितावित्यमरवचनान् । अत्राप्यन्यरुचोन्मदीयत्वायोगात्सा
 दृश्यापेक्षेति दर्शनालंकारः ॥ १९ ॥ ***** ॥

श्रेष्ठसत्कुण्डलप्रोतपद्मरगदलान्विषाकृष्णोत्तरसङ्गरुचंचिदधच्चौ
 तपल्लवीम् ॥ १९ ॥ ककुद्भिकन्यावक्त्रात्तर्धसलक्ष्माधिवासया ।
 मुखामोदं मदिरया कृतानुव्याधमुदमन् ॥ २० ॥ *****

॥ ककुद्भोति ॥ पुनः ककुद्भिकन्यायाः रेवत्यावक्त्रस्यान्तः अभ्यन्तरे वासेन स्थित्या लब्धोधि
 वासो यथा नयातन्मुखसौरभवस्ति तथेत्यर्थः । संस्कारो गंधमाख्याद्वैरधिवासनमुच्यते । म
 दिरया कृतानुव्याधं हतसंसर्गप्रियागंडूगन्धिनमित्यर्थः व्यधजयो रनुपसर्ग इत्यनूपहृष्टा
 द्यधेर्धन्त्ययः मुखामोदं मुखगंधविशेषं । आमोदः सोतिनिर्हारोत्यमरः । उद्धनूद्धिर
 न्अत्र मदिरासमुखगंधयोः स्वगंधतिरोधानेन राममुखे तद्गंडूगंधमद्यगंधस्वीकारात्तद्गुणयो
 स्त्रोत्तरस्यात्मविशेषत्वेन पूर्वसापेक्षत्वादंगाङ्गिभावेन संकरः । तद्गुणः स्वगत्यागादन्योत्कृ
 ष्टगुणाद्वतिरिलक्षणात् ॥ २० ॥ ***** ॥
 ॥ जगादेति ॥ वदनमेव ककुद्भकपटं यस्य तत्पद्मवदनमेव पद्ममित्यर्थः । कृत्वादिशब्देना

सत्यत्वप्रतिपादनरूपोऽपह्नवः तस्य पर्यन्तपातिनः प्रांतसंचारिणः । मधुलिहंनोतिमधुलि
हः मधुपान्क्तिपुद्गलैः उच्छ्रितैः दशनांशुभिः श्वेत्यंघ्रावल्थंनयन् इति तद्गुणालंकारः तस्य
मधुपसंनिधायकापह्नवसापेक्षत्वात्तेन संकरः ॥ २१ ॥ ***** ॥
॥ रामोजगादेत्युक्तं किंतु दिव्याकांक्षायामाह ॥ यदिति । वासुदेवेन नदीनमित्यदीनं
कातरं नादीनघोऽस्येत्यनादीनवनिर्देशं । दोषादीनवोमत इत्यमरः । यच्च चः इति
उत्तिष्ठमानस्तु पर इत्यादिनायमपक्षमाश्रित्यपदुक्तमित्यर्थः । तस्य वचसः सपदि क्रियाकेव
लंसद्योनुष्ठानमेवात्तरं सिद्धांतस्यैवाक्तत्वादिनिभावः ॥ २२ ॥ ***** ॥
॥ अथ तदेव प्रतिपादयिष्यन् अनन्यातिशयतयोपस्करोति ॥ नैतदिति । बहुसंक्षिप्तमप्ये

जगादवदनच्छद्मपद्मपर्यन्तपातिनः । नयन्मधुलिहः श्वेत्यमुद
ग्रदशनांशुभिः ॥ कुलकम् ॥ २१ ॥ यद्वासुदेवेनादीनमना
दीनवमीरितम् । वचसस्तस्य सपदि क्रियाकेवलमुत्तरम् ॥ २२ ॥
नैतल्लघ्वपिभूयस्यावचोवाचानि शय्यते । इध्नौघघगप्यग्रिस्त्रि
षानात्येतिपूषणम् ॥ २३ ॥ ***** ॥

तच्चोभूयस्यावज्जतरयाविस्तृतयापीत्यर्थः द्विवचनविभज्येत्यादिना ईयसुनिवहोर्लोपो
भूचवहोरितोकारलोपोबहोश्चभूशब्दादेशः । वाचानानि शय्यतेनातिरिच्यतेगुर्वर्थत्वा
दिनिभावः शीङः कर्मणि लटि यक् अयञ्च क्तिनीति अयडादेशः तथा हि इध्नौघान्दृष्ट
नीति इध्नौघघक्काष्ठसिद्धाह कः भूयानपीत्यर्थः किपिघत्वधत्वंभृभावः अग्निः त्विषा
प्रभवापूषणं स्तूर्यं अल्पीयांसमपीतिभावः । न अत्येतिनातिक्रामति तेजसः प्रभाषत्वमिववच
सोर्थवत्त्वमलंघ्यहेतुरित्यर्थः असमानधर्मविंबविंबितयोः दृष्टान्तालंकारः ॥ २३ ॥ * ॥
॥ यदि हरिवचो नानि शय्यते अलंघ्यं न हि न वापि वागारं भैरवमाह ॥ संक्षिप्तस्येति । अत्रो

हरिवचसोऽनतिशयनीयत्वादेव सुविस्तरतरः प्रपञ्चतरः प्रथनेवावशदे इति प्रतिषेधे च
 दोषवित्यप् । मेवाचः संक्षिप्तस्याऽप्याक्षरस्यार्थे नगरीयसः सूत्रकल्पस्येत्यर्थः । अ
 प्याक्षरमसंदिग्धं सारवद्विम्बनो मुखं । असौ भमनवद्यं च सूत्रं सूत्रविदो विदुरितिलक्षणा
 त् । अस्यैव नान्यस्य भाष्यमूनाः भाष्यैः समाः नित्यसमासः । क्षमादौ जन्तौ भूतं क्लीबं समानौ ते च
 रेत्रिष्विति वैजयन्ती । व्याख्यानरूपा भवन्तीत्यर्थः । सूत्रव्याख्यानविशेषो भाष्यं । सूत्रस्य
 पदमादाय वाक्यैः सूत्रानुसारिभिः । स्वपदानि च वर्ण्यते भाष्यं भाष्यविदो विदुरिति । म
 यानुदेव विशेषप्रकाशनाय व्याख्यायते न त्वतिशयाय प्रत्याख्यायते इत्यदोष इत्यर्थः । उप
 मालंकारः ॥ २४ ॥ ***** ॥

॥ इत्ययानं सिद्धं तथित्वान्नैव प्रविरोधं हृदि निधाय त्रिभिः प्रत्याचष्टे ॥ विरोधोति ।

संक्षिप्तस्याप्यतोऽस्यैव वाक्यस्यार्थगरीयसः । सुविस्तरतरवाचो भाष्यभू
 ता भवन्तु मे ॥ २४ ॥ विरोधिवचसो मूकान्वागीशानपि कुर्वते । ऊडा
 नप्यनुलोमार्थान् प्रवाचः कृतिनांगिरः ॥ २५ ॥ *****

कृतिनां कुशलानांगिरः कर्त्तव्यः विरोधिवचसः प्रतिकूलवादिनो वागीशान् च कृत्तुनपि । वदो व
 द्वावदो वक्ता वागोशो वाक्यपतिः सम इत्यमरः । मूकान्निर्वाचः कुर्वते लज्जयन्तीत्यर्थः अनुलो
 मोऽनुकूलो र्योभिधेयं येषां तेऽनुलोमार्थाः अनुकूलवादिनः तान् ऊडान्मन्दानपि प्रवाचः प्रग
 स्मवाचः कुर्वते अतो नास्मद्गिरः प्रवाच्या इति भावः अत्र वागीशानां मूकीकरणाज्जडानां प्र
 वाचः करणाच्च शक्यवस्तु करणरूपो विशेषो लंकारः । स्वरूपभेदेऽसंबन्धानि श्योक्तिप्र
 तिभोत्यापि न इति संकरः ॥ २५ ॥ ***** ॥

॥ नन्वात्मनी न स्वाभिनावुद्धेः फलमानाग्रह इति न्यायेन शास्त्रवचनं प्रतिकूलमपि ग्राह्य
 मेवेत्याशङ्क्याह ॥ मडिति । दुष्टा मेधायेवं ते दुर्मेधसः मन्दबुद्धयोऽपि नित्यमसि च प्रजामेधयो

रिनिस्मासं नौऽसिचप्रत्ययः ग्रंथानौशनसादीनधीत्यपठित्वागुणाः संधिविग्रहयानास्त
 द्वैधीभावसमाश्रयाख्याः षड् । शक्तयः प्रभुत्वमंत्रेत्साहास्तिस्रः । सिद्धयः पूर्वाक्तशक्तित्रय
 साध्याः पुरुषार्थलाभात्मकानास्तिस्रः प्रभुत्वसिद्धिर्मेवसिद्धिरुत्साहसिद्धिश्चेति । उद्
 याः वृद्धिक्षयस्थानानिक्षत्रियन्यायेनोदयाउच्यन्ते । तत्रवृद्धिक्षयौस्तशक्तिसिद्धौः पूर्वाव
 स्थानादुपचयापचयौ स्थानंतेचत्रयइतिव्याकर्तुं व्याख्यातुमलंसमर्थः पर्याप्तिवचनेष्वल
 मर्थेष्विति नमुनपंचांगनिर्णयशक्तिविकलानां संध्यादिरूपसंख्यामात्रपाठकानां अशास्त्र
 व्यातुद्धवादयो नग्राह्यवचनाइत्यभिसंधिः । अत्रामरः । संधिर्नाविग्रहोयानमासनं द्वे
 धमाश्रयः । षड्गुणाः शक्तयस्तिस्रः प्रभावोत्साहमंत्रजाः । क्षयस्थानंचवृद्धिश्चित्रिर्गोनी
 विवेदिनामिति । तत्रारिबिजिगोषोर्व्यवस्थाकरणमैक्यंसंधिः । विरोधोविग्रहः । बिजि

षड्गुणाः शक्तयस्तिस्रः सिद्धयश्चोदयास्तयः । ग्रन्थानधीत्यव्याक
 र्त्तुमिति दुर्मधसोप्यलम् ॥ २६ ॥ अनिलोडितकार्यस्य वाग्जालं वा
 ग्मिनो वृथा । निमित्तादपरद्धे षोड्धानुष्कस्येव वल्लितम् ॥ २७ ॥

गोषोररिप्रतियात्रायानं । तयोर्मिथः प्रतिबद्धशक्त्योः कालप्रतिक्षयान् लोभावस्थानमास
 नं । दर्बलप्रबलयोर्वाचिकमात्मसर्पणं द्वैधीभावः । अरिणापीड्यमानस्य बलवदाश्रयणं
 संश्रयः । कोषदंडोद्यतेजः प्रभावः कर्त्तव्यार्थेषु प्रयत्नउत्साहः । षड्गुणचिंतनमंत्रः गतम
 ध्यादितिसंक्षेपः । अलं चर्यसमर्थयोः ॥ २६ ॥ ***** ॥
 ॥ ननु शास्त्रोक्तार्थव्याख्यातैव शास्त्रज्ञः स एव ग्राह्यवचनश्चेत्याशंक्यनेत्याह ॥ अनिलोडि
 मेति । अनिलोडितं नालोकिनं कार्यं येन तस्य कार्याकार्यमजाततः इत्यर्थः । वाचोऽस्य संतो
 निवाग्मीवावदूकः । वाचोयुक्तिपटुर्वाग्मीवावदूको निवक्तुरिति वैजयंती । वाचो ग्मिनिरि
 ति ग्मितिप्रत्ययः तस्य वाग्जालं वागाडम्बरे निमित्तान् लब्धवान् । वेद्यं लक्ष्यं निमित्तं च शरव्यं

वसुमन्विदुरिति वैजयन्तो । अपराद्धे घोः सुखलितवाणस्य धनुः प्रहरणमस्येति धानुष्को धन्वी
प्रहरणमिति ठक् इ सु सुक्तांताक्ः । अपराद्धपृष्णको सौलक्ष्याद्यश्वतसायकः । धन्वी धनु
ध्मान् धानुष्क इत्यमरः । न स्य वल्लितमिव वृथानिःफलं । कायज्ञस्य वोग्राह्यं ननु वाचा
सस्येति भावः ॥ २७ ॥ ****

॥ घाङ्गुण्यादिपाठमात्रं नमंत्र इति सिद्धे संप्रति स्वयंमंत्रस्वरूपमाह ॥ सर्वेति । कार्य
णिसंध्यादौ निशरीरणीव इत्युपमितसमासः । सौगतानामिवेति लिंगान् । तेषु सर्वकार्य
शरीरेषु सर्वेषु शरीरेष्विव सर्वकार्येष्वित्यर्थः अंगानि स्कुंधा इवेत्युपमितसमासः । तेषां पंच
कं मुक्तास्कुंधपंचकमिव अंगपंचकं हित्वेत्यर्थः पंचपरिमाणमस्येति पंचकः संख्यायाः संज्ञा सं
घट्टत्राध्ययनेष्वितिकप्रत्ययः सुगतो भक्तिर्भजनो येषां सौगताः वैद्धाः भक्तिरित्यणप्रत्ययः ।

सर्वकार्यशरीरेषु मुक्ताङ्गस्कुन्धपञ्चक
म् । सौगतानामिवात्मान्यो नास्ति मन्त्रो म
होभूताम् ॥ २८ ॥ ****

येषामन्य आत्मेव महोभूता मन्यो मन्त्रो नास्ति । कर्मणामारंभोपायः पुरुषद्रव्यसंपत्तेश्च काल
विभागः विपत्तिप्रतीकारः कार्यसिद्धिश्चेति पंचांगानि । यथा ह कामकंदः । सहायाः साध
नोपाया विभागो देशकालयोः । विपत्तेश्च प्रतीकारः सिद्धिः पंचांगमिच्छत इति । रूपवेद
नाविज्ञानसंज्ञासंस्काराः पंचस्कुंधाः । तत्र विषयप्रपंचो रूपस्कुंधः तत्त्वज्ञानप्रपंचो वेदना
स्कुंधः । आलयं विज्ञानसंतानो विज्ञानस्कुंधः । नामप्रपंचः संज्ञास्कुंधः । वासनाप्रपंचः सं
स्कारस्कुंधः । एवं पंचधा परिवर्त्तमानो ज्ञानसंतान एवात्मा इति वैद्धाः । एवं यथा वैद्धा
नां सर्वेषु शरीरेषु स्कुंधपंचकातिरक्ता आत्मानास्ति तथा राज्ञामंगपंचकातिरिक्तो मन्त्रो नास्ती
त्युपमालंकारः तच्चात्मा यस्तु मयमेवेत्ययमेव यात्राकाल इति भावः ॥ २८ ॥ ****

॥ अथमंत्रितार्थक्रियाविलंबेदोषमाह ॥ मंत्रइति । संवृतेर्गुणैः सर्वाङ्गैः पूर्वाङ्गैरुपाया
दिभिरुः स्थलादिभिश्च उपलक्षितोपसर्वागसंवृतोपोत्यर्थः मंत्रोविचारः अधोरोभोरुः
पुध्यतइतियोधोभटइवपचाद्यच् । परेभ्योऽन्धेभ्योरिभ्यश्च । परंदूरन्यमुख्येषुपरोरिपर
मात्मनोरिति वैजयन्तो । भेदोविदारणंतृतीयगामित्वंचनस्यशंकयाचिरं स्थातुं विलम्बितुमि
त्यर्थः नसहतेनक्षमः । शकधृषेत्यादिनातुमुन्यत्ययः अतो न विलंबितव्यमन्यथामंत्रभेदेका
र्यहानिः स्यादिति भावः ॥ २९ ॥ ***** ॥

॥ किंचनीति सर्वस्वपर्यालोचनयापिन विलंबः कार्यइत्यभिप्रेत्याह ॥ आत्मोदयइति ।
आत्मन उदयोवृद्धिः परस्य शत्रोः ग्लानिः हानिः बीज्याहाज्वरीभ्योनिरित्यौणादिकोनि

मन्त्रोयोधइवाधीरः सर्वाङ्गैः संवृतेरपि । चिरं
नसहते स्थातुं परेभ्योभेदशङ्कया ॥ २९ ॥
आत्मोदयः परग्लानिर्दयन्नोतिरित्योयती । त
दूरीकृत्य कृतिभिर्वाचस्पत्यंप्रतायते ॥ ३० ॥

प्रत्ययः इति द्वयं इदं परिमाणमस्याइति इत्यतो एतावती किमिदं भ्यां वोचइति वतुपद्यश्च
उगितश्चेति ङीप् नोतिः नोति संग्रहः एतद्व्यातिरिक्तो न कश्चिन्नोतिपदार्थोऽस्तीत्यर्थः यदम्य
तृषाङ्गुण्यादिवर्णनंतत्सर्वमस्यैव प्रपञ्चइत्याह । तदिति । तत्तद्वयमूरोक्त्यांगोक्त्युक्त्या
दिचिडाश्चेति गति संज्ञायां कुगति प्रादयइति समासेष्वाख्यम् । कृतिभिः कुशलैः वाचस्पत्यं वा
गित्वं कस्कादित्वादलुक् सत्वेषक्याः पतिपुत्रेत्यादिना सत्वमिति स्वामोतत्रकंदो विषयत्वान्त्र
ह्मणादित्वात् भावेऽप्यन्प्रत्ययः प्रतायते विस्तार्यते कर्मणि लिङ्गनोतेर्यकीत्यात्वं तस्मादात्मोद
यार्थिभिः अविलंबाच्छत्रुच्छेत्तव्यः तत्रान्तरीयत्वान्नस्येति भावः । ऊरूरोचरोचविस्तारे
ङीकृतावपीति अव्ययवर्गे हेमचन्द्रः ॥ ३० ॥ ***** ॥

॥ ननु लब्धेदयस्सकिंपरक्षित्येव त्राह ॥ नृप्रियोगइति । महीयसां महात्मनां परेणा
पि प्रभूतेनापि महिम्ना ऐश्वर्येण नृप्रियोगः संतोषलाभेन । अत्र नृप्रभावे । पूर्णः सत्त्वन्दोद
कांक्षीमहाणवोदृष्टान्तोदृष्टः अन्ते निश्चयोयस्मिन् दृष्टान्तो निदर्शनमुपमानमिति वा
वत्प्राज्ञावृद्धावलंबुद्धिर्न कार्या । असंतुष्टादिज्ञानेष्टासंतुष्टापाधिवा इवेति न्यायादिति
भावः । नायं दृष्टान्तालंकारः विम्बप्रतिविम्बभावेनौपम्यस्य गम्यत्वेन स्यात्प्राप्तानात् । किंतु दृ
ष्टान्तश्चेतनस्याभिधानादुपमालंकारः । अतएव दृष्टान्तोदाहरणनिदर्शनरूपाः शब्दान
प्रयोक्तव्याः योनिरुक्त्यापत्तेरित्येकावल्यलंकारः ॥ ६९ ॥ ***** ॥

॥ तथापि संतोषेदोषमाह ॥ संपदेति । यः स्वल्पयापि संपदा सुस्थिरमात्मानं मन्यते इति

नृप्रियोगः परेणापि महिम्नानमहात्मनाम् । पूर्णश्चन्द्रोदया

कांक्षीदृष्टान्तोऽत्र महार्खवः ॥ ३९ ॥ सम्पदा सुस्थिरं म

न्यो भवति स्वल्पयापि यः । कृतकृत्यो विधिर्मन्येन वर्द्धयति

स्यताम् ॥ ३९ ॥ समूलघातमघ्नतः परा नोद्यति मानिनः ।

प्रध्वंसितान्धतमसस्तत्रोदाहरणं रविः ॥ ३३ ॥ ***

सुस्थिरं मन्यः स्वस्थमानो भवति । आत्ममाने खञ्जेति खम्प्रत्यये मुमागमः तस्याल्पसंतुष्टस्य

मां स्वल्पसंपदं कृतकृत्यस्त्वावने वक्तव्यं तार्थः विधिर्देवमपि न वर्द्धयति अहमिति मन्ये पौरुषही

नाहं देवमपि जुगुप्सते मत्प्रवृत्तेः परमार्जिप्राप्तिरिति भावः ॥ ३२ ॥ ***** ॥

॥ किंच पराक्रमलब्धेदयो नान्य इत्याह ॥ समूलेति । मानिनः अभिमानिनः परान्श

वून समूलं हत्वा समूलघातं अघ्नतः अनुमूलयन्त इत्यर्थः समूलाकृतजीवेषु हन्तुं कुम्यह इति

एतमुत्प्रत्ययः कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगइति हनेरनुप्रयोगः नोद्यति किंतु हत्वैवोद्यति

इत्यर्थः । तत्र हत्वैवोदये । अंधयतो न्यधंगाढं ततो मोघनमसं । ध्वान्तो गाढे न्यधमसमित्यम

रः । अवसमं धेभ्यस्तमसद्व्यचप्रत्ययः प्रध्वंसितमं धतमसं येन सः उदयाद्यागिति भावः ॥

रविरुदाहरणं दृष्टं तः अत्रापि दृष्टं तोत्रमहार्णव इति वदुपमालंकारो ननु दृष्टं त इति इ

दृष्टम् ॥ ३३ ॥ ****

किंचानुक्लिप्रशत्रोः प्रतिष्ठैव दुर्घटेत्याह । विपक्षमिति । विपक्षं शत्रुमखिलीकृत्य खिल

मुत्तममकृत्वा अनुन्मूल्येत्यर्थः प्रतिष्ठा दुर्लभा खलु । तथा हि उदकं कर्तृघूलिं स्वपरिभावि

नीमिति भावः । पंकनामनीत्वा नाधः कृत्येत्यर्थः । नावतिष्ठते किंतु नोत्तैवतिष्ठतीत्यर्थः स

मवप्रविभ्यः स्थ इत्यात्मनेपदं वाक्यभेदप्रतिविम्बनापेक्षे दृष्टं तालंकारः ॥ ३४ ॥ **

॥ ननु यं शिमुपाल एकाकीनोऽस्मान् किं करिष्यति इत्याशंक्याह ॥ ध्रियत इति । एको

पिरिपुर्यावत् ध्रियते अवतिष्ठते घृड् अवस्थाने इति धातोः सौदादिकात्कर्त्तरि लङ् रिङ् श्य

विपक्षमखिलीकृत्य प्रतिष्ठा खलु दुर्लभा । अनीत्वा पङ्कतां घूलिमुद

कं नावतिष्ठते ॥ ३४ ॥ ध्रियते यावदेकोऽपिरिपुस्तावत्कुतः सुख

म् । पुरः क्लिप्मान्ति सोमं हि सैहिकेयोऽसुरद्रुहाम् ॥ ३५ ॥ *

ग्लिङ्क्षु इति रिङादेशः । नावत्तदवधिसुखं कुतः यावत्तावच्च सा कल्पेऽवधावित्यमरः ।

तथा हि सिंहिकाया अपत्यं पुमानसैहिकेयो रजः । तमसुराजः स्वर्भानुः सैहिकेयो विधुं नुद

इत्यमरः । स्त्रीभ्यो ढक् असुरद्रुहां देवानां पुरः अग्रे सोमं क्लिप्मान्ति धावते प्राचुर्यात् सोमश

हरणं स्वार्थेति भावः । तस्मादेकोऽपि शत्रुं च्छेत्तव्य इति भावः । अग्रेः शेषमुराच्छेदं श्रुचोः शे

घंनशेषयेदिति तात्पर्यं । विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ३५ ॥ ***

॥ ननु क्षुद्रोऽयं चैवः किं करिष्यतीत्याशंक्यतस्त्यबलवत्तां वक्तुं मित्रा मित्रबलाबलविवेकं नावत्क

रोति । सखेति । कियथा उपकारपकारान्यतरूपयानिर्वृत्तः कृत्रिमः द्वितक्तिः कोऽर्थः सित्यं

सखा सुहृन्गरीयान् बलवान् एवं शत्रुश्च कृत्रिमो गरीयान् कुतः हियस्मादौ कृत्रिममित्रश्च

पूर्वकार्यतः उपकारपकाररूपकार्यवशात् । निर्वृताविति शेषः उक्तकार्योपाधेयावज्जी-
वमनपादादयो मित्रमित्रभावोपि अनपाद्यिनीति गरीयस्तु मित्रिभावः सहजप्राकृतौ तु नै-
व मित्याह । स्यातामिति । सहजानः सहजः एकशरीरवयवान् तत्र सहजं मित्रं मातृष्वसेय-
पितृष्वसेयादिः सहजशत्रुस्तु पितृव्यनपुत्रादिः प्रकृत्या सिद्धः प्राकृतः पूर्वोक्तसहजकृत्रि-
मलक्षणरहित इत्यर्थः । तत्र विषयान्नरः प्राकृतः शत्रुः तदनंतरः प्राकृतमित्रं अपि स्त्वर्थेनै-
सहजप्राकृतौ शत्रुमित्रे च स्यातां तवात्मकार्यवशादनियमेनोभयरूपतामापद्येतेन कृत्रिम-
शत्रुमित्रे कृत्रिमशत्रुरेव मित्रं च मित्रमेवेति कृत्रिमावेव मित्रमित्रौ गरीयां सैनानुसहजौ ना-
पि प्राकृतावित्यर्थः अनेन कृत्रिमत्वं सर्वापवादोति सिद्धम् ॥ ३६ ॥ ***** ॥
॥ एवं चेदस्माकं पैतृष्वसेयः शिशुपालः सहजमित्रत्वात्संधातव्यो न तु यातव्य इत्यत आह ॥

सखीगरीयान् शत्रुश्च कृत्रिमसौ हि कार्यतः । स्याताममित्रेमित्रे-
ष्वसहजप्राकृतावपि ॥ ३६ ॥ उपकर्त्रारिणासन्धिर्न मित्रेणापका-
रिणा । उपकारपकारैर्हिलक्ष्यं लक्षणमेतयोः ॥ ३७ ॥

उपकर्त्रीति । उपकर्त्रा उपकारकारिणाऽरिणापि सहजेन प्राकृते न चेति शेषः संधिः का-
र्यः अरित्वापवादेन कृत्रिममित्रतायावलीयस्यायावज्जीवभावित्यास्तत्रोत्पन्नत्वादिति भावः
। एवमपकारिमात्रेण मित्रेणापि सहजेन प्राकृते न वेति शेषः संधिर्न कार्यः मित्रत्वापवादेन कृ-
त्रिमशत्रुतायावलीयस्यायावज्जीवभावित्यास्तत्रोत्पन्नत्वादिति भावः । ननु साक्षादरिणा सं-
दृष्टान् मित्रेण कथं विरुद्धादित्याशंक्य क्रियया तयोर्वैपरीत्याददोष इत्याह । हियस्मादुप-
कारपकारेव तयोर्मित्रमित्रयोर्लक्षणं स्वरूपं लक्ष्यं दृष्टव्यम् । उपकर्त्तवमित्रं अपकर्त्तवश-
त्रुरित्यर्थः तस्मात्सहजमित्रत्वेपि चेद्व्यः क्रियया शत्रुत्वात् यातव्य एवेति भावः ॥ ३७ ॥ * ॥
॥ अथ चेदस्माकं शत्रुत्वं चतुर्भिर्गृह ॥ त्वयोति । हे हरेरुक्तिमणी हरतावंधुभिः समस्तैः

प्रदत्तां रक्षसधर्मैर्लोद्धतैत्यर्थः रक्षसो यद्बहुरणादिनिवाञ्जवत्कथः । गोघर्वै रक्षसश्चैव
धर्मै रक्षत्रस्य नौ स्मृता विनिमनुः त्वया चैवो विप्रकृतः तथा हि । बद्धमूलस्य रुद्धमूलस्य वै रत
रोगस्त्रियो महत्प्रधानं मूलं हि निश्चये । रूपकसूष्टोयम् । सामान्येन विशेषणसमर्थनरू
पे र्थांतरन्यासः ॥ ३८ ॥ ***** ॥

॥ अथ तेनापित्वं विप्रकृत इत्याह । त्वयोति । त्वयिभूमेरपत्यं पुमांसं भौमं नरकासुरं जेतुं म
 ते सति सचैद्यद्मां पुरीद्वारकां प्रोषिते रथमास्त्रयौ यस्यास्तां मेरोस्तटी सानुमं धकार इवारैः
 त्वोत्तरो धरुधेरतिटोलुङ्गिरूपम् । उपमाबंकारः ॥ ३९ ॥ ***** ॥

॥ अपकारान्तरमाह ॥ आलयेति । सचैवोवभ्रोर्याद्वभेदस्य दारुणभार्याम् । भार्याजायाथ

[illegible]

त्वयाविप्रवृत्तश्चैद्योरुक्मिणींहरताहरे । बद्धमूलस्यमूलं हि महद्दे

रात्रेः स्थितः ॥ ३८ ॥ त्वयि भौमंगते जेतुं मरैस्वीत्सपुत्रीमिमाम् । प्रेषि

नार्थमणं मेरेरन्धकारस्तटीमिव ॥ ३९ ॥ आलप्यालमिदंबभोय्य

नस्रायनपाहृत् । कथापिखलुपापानामलमप्येयसेयतः ॥ ४० ॥

पुंभूमिदारः स्यात्कुटुंबिनीत्यमरः । अथाहस्तइतिबदिदं दारपहरणं आलपोच्चार्य अ
 लं लपनीयमित्यर्थः । अलंखस्त्रोः प्रतिषेधयोः प्राक्त्वा इति ह्यप्रत्यये समासे ल्यबादेशः
 यतः पापानां पाप्मानां कथा कथनमुच्चारणमपि चिन्तिपूजिकथि कुंवीत्यप्रत्ययः । अश्रेयसे
 ऽनर्थाया लंसमर्थानमः स्वस्तीत्यादिना चतुर्थी । अत्र निषिध्यमानालपननिषेधनसमर्थ
 नात्कार्येणकारणसमर्थकौ र्यानन्तरन्यासः ॥ ४० ॥ ***** ॥

॥ फलितमाह ॥ विरद्ध इति । एवं भवता विरद्धः विप्रकृतः कर्मणिक्तः बहु धानोऽस्माकं
च विरद्धा विप्रकर्त्ता श्रुतश्रवनामहरेः पितृषु सानस्यासुतः पैतृषु सेयत्वात्सहजमपीति भावः
सचैद्यः क्रियया पूर्वाक्तान्योन्यापक्रियया अरिर्निर्वर्त्यते कृत्रिमः शत्रुः क्रियते अतो बलौ यस्मात्

दनुपेक्ष्यइतिभावः ॥ ४९ ॥ *****

॥ अत्रापुपेक्षायां दोषमाह ॥ विधायेति । येनरः पुमांसः । स्युः पुमांसः पंचजनापुरुषापुरुषा
नाइत्यमरः । सामर्पेण गितसरोषे अरैवैर विधाय स्वयं चापहृत्येत्यर्थः उदासते उपेक्षंते ।
तेनरः कक्षे गुल्मे । कक्षस्तु गुल्मे दोर्मूलोपापे जीर्णवने नृण इति वैजयंती । अर्चिषं अग्निं प्र
क्षिप्य अभिमारुतं अभिमुख्येऽव्ययोभावः । शेरते स्वपिति । तद्धन्नाश्चेतुरित्यर्थः । शोडे
रुडितिरुडागसः अत्रये उदासते ते शेरते इति विशष्टे दासीनशयनयोर्वाक्यार्थयोर्निर्दिष्टे
कृत्वा संभवात्सादृश्यं लक्षणायामसंभवद्वस्तु संबंधो वाक्यार्थनिवृत्तिरिति निर्दर्शनाभेदः न
चायं दृष्टान्तः वाक्यभेदेन प्रतिविम्बकारणाक्षेपेन स्यात्त्यानात् । अत्र तु वाक्यार्थे वाक्यार्थासमा

विरद्ध एव भवता विरद्धा बद्धाचनः । निर्वर्त्यतेऽरिः क्रिययासः श्रुत
श्रवसः सुतः ॥ ४९ ॥ विधायैव सामर्पेण नरेऽस्यैव उदासते । प्रक्षि
पोदर्चिषं कक्षे शेरते तेऽभिमारुतम् ॥ ४९ ॥ मनाग नभ्यावृत्त्या वा
कामं क्षाम्यतु यः क्षमी । क्रियासमभिहारेण विरध्यन्तं क्षमेत कः ॥ ४३ ॥

***** ॥ ७४ ॥ तत्रापि न विरद्ध
रौपाक्षकौकवाक्यतायां न दभाव इत्यलंकारसर्वस्वकारः ॥ ४२ ॥ *****

॥ तथापि बांधवात् सोढव्य इत्याशंक्याह ॥ मनागिति । यः क्षमी सहनः शमित्यष्टाभ्यो घिनु
न इति घिनु नृपत्ययः सोढव्य मनागत्पञ्च अभ्यावृत्तावपीति भावः अनभ्यावृत्त्या सकृदा अन
न्यत्वेपीति भावः विरध्यन्तं मपकुर्वाणं भृशं क्षाम्यतु क्षम्यतां संभावनायां लोह । शमामष्टानां
दीर्घः । क्रियासमभिहारेण भृशं पौनःपुन्येन चेत्यर्थः । न च पंवाक्ये घने कार्यत्वं दोषाय । वि
रध्यन्तं कः क्षमेत सहेतु सोढुं शक्यता न कोपीत्यर्थः शक्तिविदेति शक्यार्थे लिट् । क्षमुष सहने
दैवादिको भौवादिकश्च ॥ ४३ ॥ *****

॥ ननु सर्वदा क्षमैव पुंसो भूषणं अतोऽपरधेपि क्षंतव्यमत आह ॥ अन्यदेति । अन्यदा

सुरतेष्वनिरिक्तेष्वेवोपि नो लज्जेवपुंसोऽन्यदाऽपरिभवेशमोभूषणं परिभवेतु योषितः सु-
रतेष्वेवात्यं धार्मिकमिव । धृष्टे धृष्टुर्वियान्तेत्यमरः ॥ पराक्रमः पौरुषं भूयतेऽनेनेति भूषणं
आभरणं एवं च क्रियावचनत्वाविरोध इति बलभोक्तं प्रत्युक्तम् ॥ ४४ ॥ * * * * *

॥ अथ परिभवेय पराक्रमे विभिर्नन्दामाह ॥ माजीवेति । यः परस्यापकर्तुं वञ्चयाऽ-
वमानेन यद्दुःखं नो न दग्धस्तप्तोऽन एवमाजीवन् गर्हितजिवोऽसन्माद्योक्तोऽशङ्कितः श-
चादेशः जीवति प्राणान्धारयति जनन्याः क्लेशकारिणः गर्भधारणप्रसवादि वेदनाकारिणः
मद्यतिरिक्तार्थक्रियाहीनस्येत्यर्थः तस्याजननमजननिरनुत्पत्तिरेवासु । जननोक्तेरिति

अन्यदा भूषणं पुंसः क्षमालज्जेवोपितः । पराक्रमः परिभवेवैयात्यं
सुरतेष्विव ॥ ४४ ॥ माजीवन् यः परवञ्चादुःखदग्धोपि जीवति । त-
स्याजननिरासु जननोक्ते शकारिणः ॥ ४५ ॥ पादाहतं यदुत्थाय
मूर्द्धनमधिरोहति । स्वस्था देवापमानेऽपि देहि नस्तद्वरं रजः ॥ ४६ ॥
॥ असम्पादयतः किञ्चिदर्थं ज्ञाति क्रियागुणैः । यदृच्छाशब्दव्युत्पत्तिः
संज्ञायै जन्मकेवलम् ॥ ४७ ॥ * * * * *

पृथगर्थमिति भावः आक्लेशेन नृजनिरिति नृपूर्वाज्जनिधानोरिति प्रत्ययः ॥ ४५ ॥ * ॥
॥ पादेति ॥ यद्भजः धूलिः पादेनाहतं सञ्जयाय मूर्द्धनमाहनुः शिरोऽधिरोहति आक्-
नति । नद्भजः अचेतनमपीति भावः । अवमाने सत्यपि स्वस्थात्संतुष्टा देहिनः चेतनाद्वरं
श्रेष्ठं । व्यतिरेकालङ्कारः ॥ ४६ ॥ * * * * *

॥ असम्पादयत इति ॥ किञ्च ज्ञातिः ब्राह्मणत्वादिः क्रियाद्व्याख्ययनादिः गुणः शैर्यादिः
नैः साधनैः करणेन तृतीयाकंचिदर्थं सुकृतकीर्त्यादि पौरुषार्थमन्यत्र गोत्वपावकत्वशैल्यादि-
भिः स्वाभिधेयभूतैः करणैः कंचिदर्थं धनादिव्यवहाररूपं प्रयोजनमसम्पादयतः उभयवता ॥

दृक्काद्याद्यसंभवादिनिभावः । पुंसेजन्मसत्तालाभयदृक्काशद्वक्त्वाप्रकल्पितस्य
जात्यादिप्रवृत्तिनिमित्तसूच्यस्योडित्यादिशब्दस्येवतत्रतस्येवेतिवतिप्रत्ययः । सेच्छायदृ
क्कासच्छन्दःसैरनाचेनितेसमाऽइतिकेशवः । संज्ञायैकेवलसंज्ञार्थमेवएकत्रपारिभाषि
कैकंचिन्नाममात्रंअनुमवितुंअन्यत्रतादृक्तामनुमेवितुमित्यर्थः ॥ ४७ ॥ ***** ॥

॥ एवमपौरुषदूषयित्वापौरुषंभूषयति ॥ तुंगत्वमिति । अद्वैतपर्वतेतुंगत्वमौन्नत्यमस्तीति
शेषःअस्तिभवंतीपरोऽप्रयुज्यमानोयस्तीत्यादिभाष्यात् । भवंतीपूर्वाचार्याणालटःसंज्ञा
इतराअगाधतानास्ति सिंघोसमुद्देअगाधतागंभीरतास्तिइदंतुंगत्वंनास्ति । मनस्विनि
बोरेतुअलंघनीयताहेतुरलंघ्यत्वकारणंतदुभयंतुंगत्वमगाधताचनस्मादद्विसिंघुभ्यामधिको
मनस्वीतिवतिरेकालंकारः ॥ ४८ ॥ ***** ॥

तुङ्गत्वमितरणनाद्वैनेदंसिन्धावगाधता । अलंघनीयताहेतुरुभयन्त
मनस्विनि ॥ ४८ ॥ तुल्येऽपरधेस्त्वर्भानुर्भानुमन्तंचिरेणयत् ।
हिमांशुमाशुग्रसतेतन्मदिमःस्फुटंफलम् ॥ ४९ ॥ *****

॥ संप्रतिशत्रौमादवमनर्थायेत्याह ॥ तुल्यइति । स्वर्भानुःरज्जुःअपकारेतुल्येपिभानु
भंतस्त्वर्थचरेणग्रसतेहिमांशुचन्द्रमाशुशोघंग्रसतेगिलनोनियन्ग्रसतेग्लसतेगीर्णमित्यभिधा
नात्तन्मदिमोमदवस्यफलंस्फुटं । पृथ्यादिभ्यइमनिच्ङीमनिच्प्रत्ययःतद्विपक्षेती
घ्रेणभवितव्यंअन्यथामदुःसर्वत्रघातव्यइतिभावः । एतच्चप्रस्तुतमप्रस्तुतकिन्दुकथनेनसा
रूपात्पनीयतेइत्यप्रस्तुतप्रशंसाभेदेयं । अप्रस्तुतस्यकथनात्प्रस्तुतंयत्रगम्यते । अप्रस्तु
तप्रशंसेयंसारूपाद्विनियंत्रितेनिलक्षणत्वं ॥ ४९ ॥ ***** ॥

॥ एतदेवमङ्गनरेणाह ॥ स्वयमिति । असाराणांदुर्बलानांनिदर्शनंदृष्टांतःअतएवइ
षदसमाप्तंतुणंबज्जतुणंतुणकल्पइत्यर्थः । विभाषासुपोबहुचुरस्तात्वितिबहुच्प्रत्ययःप्र

कृतेःपूर्व चभवतिस्यादिषदसमाप्तैःनुबहुचप्रकृतिलिङ्गकड्तिवचनान्प्रकृतिलिङ्गनालघु
निःपौरुषेणरोल्पोपपरोवायुरिवेत्युपमितसमासःबहुतृणमितिस्पष्टोपमासिहचर्यात्कल्प
पदेष्वदेशेयदेश्यादोतिर्दंडिनाकल्पवाचिनमौपम्यवाचिकेष्वभिधानात् । तस्मिन्नुपेयु
विप्राप्तेसतिस्वयंप्रणमतेस्वयमेवप्रह्वीभूमिकर्मवत्कर्मणानुल्यक्रियइतिकर्मवाचो । यथा
हकामंदकः । यदाहमस्तंप्रसभंतिहंतुंषण्णमादूर्जितमयमित्रं । तदाभियायादिहिना
निकुर्वन्नुपानतःकर्शनपीडनानिइतिभावः । कर्मणोरित्यात्मनेपदंनडुहस्तुनमांयक्चि
णाविनियक्प्रतिषेधः । वायुनानृणमिवाल्पीयसापिरिपुणालघुरक्लेशेनपरिभूयतेइत्य
र्थः । उपमातंकारः ॥ ५० ॥ ****

स्वयंप्रणमतेऽल्पोपिपरवायावुपेयुषि । निदर्शनमसारणालघुर्बहुतृ
णानरः ॥ ५० ॥ तेजस्विमध्येतेजस्वीद्वीयानपिगण्यते । पञ्चमःप
ञ्चतपसस्तपनोजातवेदसाम् ॥ ५१ ॥ अष्टात्वाहेलयापादमुच्चैर्मू
र्द्धसुविदिषाम् । कथङ्कारमनालम्बाकीर्तिर्द्वीमधिरोहति ॥ ५२ ॥

॥ पुनःपौरुषेणमाह ॥ तेजस्वीति । द्वीयानपिदूरस्थोपिस्थूलदूरेत्यादिनापूर्वगुणय
णादिपरलोपौनेजस्वीनेजस्विनामध्येगण्यतेसंख्यायनेनयाहिपंचाग्निसाध्यं तपोऽस्यपंच
तपसःपंचाग्निमध्येतपस्यतःतपनोकोजातवेदसामग्रीनांपंचमःपंचानांपूरणःपंचमोजातवे
दसंभवतीत्यर्थःविशेषेणसामान्यसमर्थनरूपैर्यातरन्यासः ॥ ५१ ॥ ****
॥ गुणान्तरंचयतिरेकेणाह ॥ अष्टात्वेति । उच्चैरुन्नतेषुविदिषामूर्द्धसुहेलयापादमष्टात्वाअ
निधायअनन्पूर्वइतिनिषेधान्तमासेपिनल्यवादेशःकीर्तिःकथंकारंकथमित्यर्थःअन्य
थैवंकथमित्यंसुसिद्धाप्रयोगश्चेदित्यनर्थकादेःकरोतेःकथंपूर्वाणमुल्लानालम्बानिरधार
कीर्तिर्द्वीमधिरोहतिनकथंचदित्यर्थः किंचिन्निःश्रेयादिकर्मनाक्रम्योच्यते । धस्य

दुराहे ह्यदिनिभावः न स्माच्छीर्त्तिमिच्छतां पौरुषमेवाश्रयणीयं इति श्लोकात्पर्यं । की
र्त्तितद्वतोरभेदोपचारस्तमानकर्तृता निर्वहः । अत्र प्रस्तुतायाः कीर्त्तौ विषममहिम्ना अप्र
स्तुतप्रासादो ह्येकस्त्रीव्यवहारप्रतीतेः समासेक्तिः ॥ ५२ ॥ ***** ॥
॥ पौरुषमेवाश्रयणीयमित्यत्रान्वयव्यतिरेकदृष्टान्तावाच्ये ॥ अंकेति । अंकमुत्संगमधि
रोपितो मृगो येन स चन्द्रमाः मृगलाञ्छनः मृगाङ्कः निष्ठुरं यथा तथा क्षिप्तो हतो मृगयूथो मृग
समूहो येन स केसरो सिंहो मृगाधिपः उभयत्रापि ख्यात इति शेषः तस्माच्छ्रौमार्दवंदुः कीर्त्त
ये पौरुषं तु कीर्त्तये इति भावः । अत्रापि अप्रस्तुतप्रशंसा ॥ ५३ ॥ ***** ॥
॥ तनुसामादिसुकरोपायमुपेक्ष्य किं पाक्षकसिद्धिना दंडेन । यथाहमनुः । साम्राभेदेन

अङ्गाधिरोपितमृगश्चन्द्रमामृगलाञ्छनः । केसरीनिष्ठुरक्षिप्रमृग
यूथो मृगाधिपः ॥ ५३ ॥ चतुर्थोपायसाध्येतुरिषोऽसाम्बन्धमपक्रिया ।
स्वेद्यमामज्वरं प्राज्ञः कोऽम्भसापरिविञ्चति ॥ ५४ ॥ *****

दानेन समस्तैरुनवापृथक् । विजेतुं प्रयतेतारी त्रयुद्धेन कदाचनेति । तस्मात्साम्बन्धमेव युक्त
मित्याशंक्य द्वाभ्यां निरुच्ये । चतुर्थोपायेति । चतुर्थोपायसाध्येदं उपाध्येरिषोऽसाम्बन्ध
म । साम्बन्धमुभेदमेव इत्यमरः । अपक्रिया अपकारः तथा हि स्वेद्यं स्वेदार्हं स्वेदप्रतिकार्यमि
त्यर्थः । स्वेदस्तु स्वेदने घर्मे इति विश्वः । आमज्वरं आमो रोगभेदः । रोगभेदे आमोऽपक्वेतु
वाच्य इति विश्वः । कः प्राज्ञः पण्डितः अम्भसा जलेन परिधिं च नितकोपोत्यर्थः । ज्वरित
स्याम्भः सेकवत् कुड्मस्य साम्बन्धमुद्दीपकरं स्यात् अतो दंड एवेति भावः । वाक्यभेदेन प्रतिवि
म्बकरणापेक्ष्यात् दृष्टान्तालंकारः ॥ ५४ ॥ ***** ॥
॥ सामेति ॥ सकोपस्य रूढवैरस्य तस्य चैव स्य सामवादाः प्रयोक्तव्यः सहसा प्रतप्तस्य कथि
नस्य सर्पिषो घृतस्य तोयविन्दुवद् वप्रत्यनवैपरीत्ये तद्दीपकाः प्रज्वलनकारिणः तनुशान्तिक

शङ्क्यर्थः तस्माद् अत्रैव सः मनुबचनं त्वप्ररूढवैरि विषयमिति भावः ॥ ५५ ॥ *** ॥
 ॥ एवं स्थिते केचिदुद्धवादयः प्रत्यावक्षीरन्तान् प्रत्याह ॥ गुणानामिति । संध्यादी
 नां गुणानामायथानयथानयथानयत्वं म नति क्रम्ययथानयं यथायोग्यं इति यावत् । यथा
 र्थे तु यथानयमित्यमरः । यथार्थेऽव्ययीभावः स न पुंसकमिति न पुंसकत्वं । ह्रस्वेन पुंसके इति
 ह्रस्वत्वं । ततो नञ्समासे अयथानयंतस्य भावः आयथानयं ब्राह्मणादित्वान्न्यप्रत्ययः
 यथानययथार्थयोः पर्यायेणेति विकल्पान्नञ्पूर्वपदवृद्धिः । तस्मादायथानय्यादयथायो
 ग्यादन्यकोलेऽन्यप्रयोगादित्यर्थः । अर्थमप्रयोजनं विज्ञावयंति निष्प्रतिकार्यहानिं कुर्वन्ती
 त्यर्थः । अमात्यानां व्यञ्जनं विह्वये धानेन याक्ता न द्वेषधारिणः इत्यर्थः अवर्ज्यो बह्वर्ज्यो हिर्ज

सामवादाः सकोपस्यतस्यापत्यतदीपकाः । प्रतप्तस्यैव सहसा स
 पिषस्तोयविन्दवः ॥ ५५ ॥ गुणानामायथानय्यादर्थविज्ञावय
 न्तिये । अमात्यव्यञ्जनारज्ञादूष्यास्तेश्चनुसंज्ञिताः ॥ ५६ ॥
 स्वशक्त्यपचये केचित्परस्य व्यसने परे । यानमा ऊस्तदासीनं
 त्वामुत्थापयति द्वयम् ॥ ५७ ॥ **** ॥
 न्माद्युत्तरपद इति वामनः । वस्तुतस्तु शत्रुरिति संज्ञा एषा जानाशत्रुसंज्ञिताः शत्रव एव ते
 कूटमंत्रिणो रज्ञादूषयितुमर्हाः दूष्या गर्हाद्या ज्या इति यावत् कृत्यानां कर्त्तरि वेति कर्त्तरि ष
 ष्ठी अतः स्तोक्तं न प्रतिरोद्धव्यमिति भावः ॥ ५६ ॥ **** ॥
 ॥ ननु यातव्योपि काले यातव्य इत्याशङ्क्या यमेव काल इत्याह । स्वशक्त्येति । केचित् वृद्धाः
 स्वशक्त्यपचये सामर्थ्यातिरेके यानं यात्रामाहुः । यथाह कामन्दकः । प्रायेण संतोष्य सनेरि
 पूर्णायातव्यमित्येव समादिशंति । तत्रैव पक्षे व्यसनं ह्यनिष्टं क्षमस्तु सन्नं मुदितः प्रतीयादि
 ति । अपरवृद्धाः । परस्य शत्रोर्व्यसने विपदि । व्यसनं विपदि भ्रंश इत्यमरः । यानमाहुः

। अत्रमनुः । तदायायाद्विगर्ह्यव्यसनेवोत्थितेरिपोरिति । तत्तद्व्यमुक्तपक्षद्वयं कर्तुं
आसीतमनुयंजानं । ईदासइति शानजाकारस्येकारदेशः त्वामुत्थाप्रयतिप्रेरयति । तदु
भयलाभादीदृक्कालोनकदापिलक्ष्यतइत्यर्थः ॥ ५७ ॥ ***** ॥

॥ तत्रसुशक्त्यपचयंतावलंभयति ॥ लिलंघयिषतइति । लोकानलंघयितुमिच्छतेति
लंघयिषतः अलं घ्यान् स्वयंदुर्लघ्यान् कुतः अलघीयसः अतिगुरुन् अतएवयादवांभोनि
धयइवेत्युपमितसमासः लघेः सन्नंताह्नटः शनरि शन्व्यासेवलेतिलिं गातान्यादवांभोनि
धोन्भवतः क्षमातिनिक्षावेलेवकूलमिव । वेलाकूलेपिवारिधेरिति विम्बः । रुंधेप्रतिव
ध्वातिअन्यथाप्रागेवसर्वसंहरेयुरितिभावः ॥ ५८ ॥ ***** ॥

लिलङ्घयिषतेलोकानलङ्घ्यान्लघीयसः । यादवा

भोनिधोन्रुन्धेवेलेवभवतः क्षमा ॥ ५८ ॥ विजय

स्त्वयिसेनायाः साक्षिमात्रेऽपदिश्यताम् । फलभाजि

समीक्ष्योक्तेबुद्धेर्भोगइवात्मनि ॥ ६९ ॥ * * *

॥ अभ्युच्चस्वायमपरःपदक्लेशेनैवतेविजयलाभइत्याह ॥ विजयइति । सेनायाः कर्त्तृ
विजयः साक्षिमात्रेउदासीनेएवफलभाजित्वयिसमीक्ष्योक्तेसंख्योक्ते । संख्यं समीक्ष्यमि
तिविकारहः । आत्मनिबुद्धेः महत्तत्त्वस्यमूलप्रकृतेः प्रथमविकारस्यकर्त्तृभोगः सुखदुः
खानुभवइवापदिश्यतांब्यवह्रियतांभृत्यजयपराजययोः स्वामिगम्यत्वादितिभावः । सां
ख्याअथाहुः । कर्त्तव्यमवत्युदासीनइतिसर्वप्रत्युपभोगंयस्मान्पुरुषस्यसाधयितुर्बुद्धिरि
तिव ॥ ५९ ॥ * * *

॥ अथपरस्वयसनमाह ॥ हतइति । हिडंबरिपुणाभीमेनद्वयोर्मात्रोरपत्यं पुमानद्वै
मातुरः मातुरुत्संख्यासंभद्रपूर्वायाइत्यण्प्रत्ययः उकारश्चांतादेशः तस्मिन्गुरिजरासंधे

॥ ६० ॥

सहितभ्यां पत्नीभ्यां अर्द्धशः प्रस्तुतो जरया नाम पिशाच्या संधिनश्चेति कथयन्ति । युधिष्ठिर
 सति चिरस्य चिरकालेन । चिरस्य चिरस्य त्राय चिरस्य द्वा चिरस्य त्रय इत्यमरः । मित्रव्यस
 नो मित्रव्यस नवान् भ्रंशवानिति यावत् । व्यसनं विपदि भ्रंश इत्यमरः दमघोषाज्जातो दम
 घोषजश्चैद्यः सुखेन दम्यत इति सुदमः एका कित्वात्सु साध्य इत्यर्थः ॥ ६० ॥ *** ॥
 ॥ कष्टस्यायं पक्षोभ्युपेत्य वादे नोक्तो वस्तुतस्तु शूरशत्रूणां अग्रिमपक्ष एव दृष्ट शास्त्रसंवादी
 यथाह कामंदकः । यदाहमस्तु प्रसर्भन्ति हंतु पराक्रमादूर्जिमथ मित्रं । वदाभिवापाद
 हितानि कुर्वन्नुपांततः कर्शेन पीडना नीतव्यमिति प्रेत्याह । नीतिरिति । परः शत्रु आपदि ग
 म्यः गमनार्हः नीतिरित्यतः । तत् आपदि गमनं मानिनः शौर्याभिमानिनः ह्रियेलज्जाक

हते हि उम्बरिपुणारश्चिद्वैमातुरेयुधि । चिरस्य मित्रव्यसनी सुदमो द
 मघोषजः ॥ ६० ॥ नीतिरपदियद्गम्यः परस्तन्मानिने हि ह्रिये । विधुर्वि
 धुनुदस्येव पूर्णस्तस्योत्सवायसः ॥ ६१ ॥ अन्यदुच्छृङ्खलं सत्वमन्य
 च्छास्त्रनियन्त्रितम् । सामानाधिकरण्ये हि ते जस्तिमिरयोः कुतः ॥ ६२ ॥

रमित्यर्थः । किंतु पूर्ण उपचित गात्रः शत्रुस्तस्य मानिनः उत्सवाय विधुश्चंद्रः विधंतु इ
 ति हिनस्तीति विधंतु दोरुद्धः विध्वंसोस्तु द इति खम्पत्यये ममागमनस्येव । अतएव बज्जि
 नावलवानेव यातव्यः बलिनश्च वयमिति भावः ॥ ६१ ॥ ***** ॥
 ॥ तर्हि पूर्वोदाहृतमन्वादिशास्त्रविरोधः स्यादित्याशंक्याह ॥ अन्यदिति । अन्यदुच्छृङ्ख
 लमनर्गलं सद्यो पीडनक्षममिति भावः सत्वं बलं अन्यत् शास्त्रेण मन्वादिशास्त्रेण नियन्त्रितं उ
 दाहृतं परव्यसने कालसत्त्वमन्यत् त्रयोः सापेक्षत्वनिरपेक्षत्वाभ्यां सिद्धो विरोधाच्चैकशास्त्रत्वं
 संभवतीत्यर्थः । अत्र दृष्टान्तमाह । ते जस्तिमिरयोः समानमधिकारणं ययोस्तयोर्भावः
 सामानाधिकार्यं एकाश्रयत्वं कुतः न कुतश्चित्तयोः सहावस्थानविरोधादिति भावः । तस्मा

॥ ६९ ॥

दुभयौर्द्विद्वानुदित होमवद्भिः प्रशस्त्वादिनरेतरशस्त्रविरोधेन बाधक इति भावः । अ
 बाधोच्छृङ्खलोद्दामानि यन्निवृत्तमनर्गलमिति हेमचन्द्रः ॥ ६२ ॥ ****
 ॥ तर्हि न किमिदानीं कार्यमन आह ॥ इन्द्रप्रस्थेति । इन्द्रप्रस्थस्य पार्थनगरस्य गमोगम
 नंगृहवृद्धिनिश्चिगमश्चेत्यप्रत्ययः । माकारिनावन्नक्रियतामेवेत्यर्थः । यावन्तावपरिच्छेद
 कात्कर्त्तव्यमावधारणे इति विश्वः । रुम्भः कर्मणि लुङ्माङि लुङित्या शोरर्थे ननाब्धोयोग
 इत्यहप्रतिषेधः । किन्तु चेदयः चेदिदेशाः अस्माकमिमे अस्माकाः युष्मदस्मदोरन्यतरस्यो
 खन्चेति विकल्पादप्यप्रत्ययः । तस्मिन्नणि च युष्माकास्माका इत्यत्रास्माकादेशः संनिधिरे
 वसीति स्थित्यर्थेऽप्यन्प्रत्ययः अस्माकानां दन्तिनां संनिध्यान्वामनीभूताः शखाभंगात्खर्वीभू

इन्द्रप्रस्थगमस्तावत्कारिमासन्तु चेदयः । आस्मा
 कदन्ति सान्निध्याद्दामनीभूतभूरुहः ॥ ६३ ॥ नि
 रुद्धवीबधासारप्रसारग इव ब्रजम् । उपरुन्धन्तु
 दाशर्हाः पुरीमाहिष्मतीं दिषः ॥ ६४ ॥ **

**** ॥ ६३ ॥ पुरीमाहिष्मतीं
 ताम्भूरुहोवृक्षायेषां ते तथोक्ताः सन्तु चेदि यात्रैव क्रियत इति व्यर्थः । सा च प्रस्तुत प्रस्तुतैव स्वका
 र्येण गम्यत इति पर्यायोक्तालंकारः । कारणं गम्यते यत्र प्रस्तुतान् कार्यवर्णनात् । प्रस्तुतत्वेन
 संबन्धाय पर्यायोक्तः स उच्यते इति लक्षणात् ॥ ६३ ॥ ****
 ॥ निरुद्धेति ॥ किंच दाशर्हाः यादवाः वीबधो धान्यादिप्राप्तिः आसारः सुहृद्वत्प्रसारस्तु
 शकाफादेः प्रवेशः । धान्यादेर्वीबधः प्राप्तिरसारस्तु सुहृद्वत् । प्रसारस्तु शकाफादेः प्रवेश
 इति वैजयन्ती । ते निरुद्धयै स्ते तथोक्ताः अन्यत्र निरुद्धैर्वीबधानां स्तब्धेनाहोरात्राहर
 णसाधनभारविशेषाणां आसारप्रसारौ प्रवेशनिगमौ यैस्ते तथोक्ताः । वीबधो वीबधोभारे प्र
 र्वाहाराध्वनोरपीति हेमचन्द्रः । ब्रजं गोष्ठं । ब्रजः स्यान्गोकुलं गोष्ठमिति वैजयन्ती । गा इव

माहिष्मतीपुरीद्विघोरोन् उपरुन्धनुब्रजेगाइवमाहिष्मत्यामरीन् आवृण्वन्वित्यर्थः । इ
हियाविर्धोतिद्विकर्मकत्वं तत्रपुरीब्रजावकथितं कर्म अन्यदोहितं कर्म ॥ ६४ ॥ ** ॥
॥ नहिपार्थप्रार्थनायकागतिरित्याशंक्य उपेक्षैव गतिरित्याह ॥ यजतामिति । पांडवे
युधिष्ठिरोयजतां यागं करोतु इन्द्रः स्वर्गमवतुरक्षतु इन्द्रोऽर्कस्तपतु प्रकाशयत वयं द्विषतो
ऽरीन् हनाममारया मया दुत्तस्यपि चेत्यडागमः सर्वत्र प्राप्तकाले लोह । तथा हि सर्वा जनाः
स्वार्थं स्वप्रयोजनं समोहते अनुसंधत्ते इन्द्रादि समानयोगक्षमो नः पार्थ इत्यर्थः अर्थान्तर
न्यासः । इतः पत्न्यौ नृपार्कयो रिति मेदिनी ॥ ६५ ॥ **** ॥
॥ प्रायतामिति ॥ किंच द्विषतां शिरच्छेदे तत्रोच्छलता उज्जच्छता शोणिते नोक्षितैः सितैः

यजतां पाण्डवः स्वर्गमवत्विन्द्रस्तपत्विनः । वयं हनामद्विषतः सर्वः
स्वार्थं समोहते ॥ ६५ ॥ प्रायतां विद्युतां संपत्सम्पर्कादर्का रेचि
षाम् । शस्त्रैर्द्विषच्छिरच्छेदप्रोच्छलच्छोणितोक्षितैः ॥ ६६ ॥
इति संरम्भिणो वाणीर्बलस्य लेख्यदेवताः । सभाभिन्निप्रतिध्वानैर्भ
यादन्वदन्निव ॥ ६७ ॥ ****

शस्त्रैर्कर्तारविषां सम्पर्काद्विद्युतां संपत्सम्पर्कः प्रायतामिति निदर्शनालंकारः ॥ ६६ ॥ *
॥ इतीति ॥ इतीत्यं सरंभिणः क्षुभितस्य बलभद्रस्य वाणी लेख्यदेवताश्चित्रलिखितदे
वताः सभायाः सद्गृहस्य भित्तोनाम्प्रतिध्वानैः प्रतिध्वनिभ्यां जनेनेत्यर्थः । भयादन्वदन् अ
न्वमोदयान इवेत्युपेक्षा ॥ ६७ ॥ **** ॥
॥ निश्म्येति ॥ अधः कृतमक्षजमिन्द्रियजं ज्ञानं येन सोऽधोक्षजो हरिः ताः शेषस्य शेषावता
रस्य बलभद्रस्य गावा चः शेषगवो गौरतद्वितलुकि इति टच्टित्वाङोप्निश्म्यश्रुत्वानिशा
म्यतीति श्रवणेन ध्यानिश्मयत्वं पोति भद्रमज्ञः । नत्रशाम्यते रिदं रूपं अन्यथा निश्मये

निश्चयवामनः । निश्चयनिश्चयशब्दैः प्रकृतिभेदादिति । बृहतांवाचांपत्युः बृहस्प
नेस्तस्याशियाय उद्धवायाभिधानं वक्तुं दृष्टादृक्त्वात् ज्ञाया प्रस्तावं अवसरमादिशत् । अतिस्म
ष्टवान् । प्रस्तावः स्यादवसर इत्यमरः ॥ ६८ ॥ ***** ॥

॥ भारतीति ॥ अथ कस्माभ्यनुज्ञानन्तरं उद्धवमाहितो भरोर्य गौरवं यस्यां नान्यथा
थार्थं भारतीवाचं अनुद्धतमर्मा विधेयं यथा तथा । तथा गदस्याग्रजं कृष्णं अग्रे परत इति प्रग
लोक्तिः । उत यस्यामहर्षे नुजो बृहस्पतिः । उत यथा वरजो जीव इति विष्णुः । तद्धतेन
तुल्यं क्रिया चेदिति नद्धितमेवमुपमा ॥ ६९ ॥ ***** ॥
॥ किंजगादेत्यत आह ॥ संप्रतीति । संप्रति मुसलपाणिना बलभद्रेण मूरेण वेति ध्वनिः ।

निश्चयताः शेषगवीरभिधानुमधोक्षजः । शिष्याय बृहतां पत्युः प्रस्तावम
दृष्टदृश ॥ ६८ ॥ भारतीमाहितभरमथानुद्धतमुद्धवः । तथ्यामुत
थ्यानुजवज्जगादाग्रे गदाग्रजम् ॥ ६९ ॥ संप्रत्यसाम्पत्तं वक्तुमुक्तेमु
सलपाणिना । निर्द्धारितेऽर्थे लेखेन खलूक्ता खलुवाचिकम् ॥ ७० ॥

उक्ते सति वक्तुमसंप्रतं अयुक्तं । साधूक्तत्वादभ्याससमानयोगप्रसंगादिति ध्वनिः संप्रत एव
स्यार्थत्वात् ज्ञेयेश कधृषेत्यादि नानुमुनू । तथा हि लेखेन पत्रेणार्थे वा चेति निर्द्धारिते निर्णो
ते सति । वाचिकं व्याहृतार्थं वाचं संदेशवचनमित्यर्थः । संदेशवाक्वाचिकं स्यादित्यमरः ।
वाचो व्याहृतार्थायामिति ठक्खलु उक्ता खलु नवाच्चं खल्वित्यर्थः । खलुरद्यः प्रतिषेधे अन्ये
वाक्यालंकारे । निषेधे वाक्यालंकारे जिज्ञासानुनयोः खलु इत्यभयनाथमरः । अलंखलोः प्र
तिषेधयोः प्राचां क्लोतिक्ता प्रत्ययः इह न यादादौ खल्लादय इति निषेधस्योद्धेजकाभिप्राय
त्वात् । मनर्थं खलु शब्दस्यानुद्धेजकत्वात् । नन्वदेव पादादौ प्रयोगे न दूष्यतीत्यनुसंधे
प्रथं । लिखितार्थे वाचिकं इव बलोक्ते मदुक्तिरनवकाशेति वाक्याप्रतिविम्बकरणत्वाच्च

स्त्वानुष्टुप्तातः सुतिव्याजेन निन्दावगमात्प्राजस्तुतिश्चलक्षणं चाग्नेवक्ष्यते ॥ ७० ॥ * ॥

॥ तर्हि किं तूस्तीभूतेन भावं नेत्याह ॥ तथापीति । तथापि बलेन निर्णीतेऽपि तेन वमय्यपि न
लभ्य इव इत्यपि शब्दार्थः । गुरुरित्येव न गौरवमादरः तत्तु गौरवं जल्पतः जल्पने प्रयोज्य
कर्मणि मे प्रयोजककर्तृत्वप्रेरकत्वमुपैति अतो वक्ष्यामीत्यर्थः । तर्हि पंडितैः सादरं पृष्टस्य विशेषे
षज्ञस्य अज्ञवत्तूष्णीभावो युक्त इति भावः ॥ ७१ ॥ ***** ॥

॥ नतुर मेणैव सर्वप्रपंचेनोक्तं संप्रति न वाच्यं किमस्तीत्याशंक्य वृथा प्रपंचो यमिति हृदि नि
धाय सुब्रूयाह ॥ वर्यैरित्यादि त्रयेण । कतिपयैः परिमितैः वर्यैः पंचाशन्नैव मानृकाक्षरैः
कतिपयैः सप्तभिरेव स्वरैर्निष्ठादादिभिः ग्रथितस्य गुणितस्य बाह्यस्य शब्दजालस्य एकै

तथापि यन्मय्यपि ते गुरुरित्यस्ति गौरवम् । तत्प्रयोजककर्तृत्वमुपैति
मम जल्पतः ॥ ७१ ॥ वर्यैः कतिपयैरेव ग्रथितस्य स्वरैरिव । अनन्ता
बाह्यस्याहो गेयस्येव विचित्रता ॥ ७२ ॥ बहुपि स्वेच्छया कामं प्रकी
र्णमभिधीयते । अनुष्मिन्तार्थसम्बन्धः प्रबन्धो दुरुदाहरः ॥ ७३ ॥

चोपनिषत्सु मयटमिच्छन्ति इति सार्थं भवद् गीयत इति गेयं तस्य गानं सर्वविचित्रतारचना
भेदादपरिमिता भवतीत्यर्थः । अहो अतस्ते न साधून्तेऽपि विशेषानं व्यात्तुमापि वक्तव्यमस्ती
त्येवोभावः । तस्य दुरुक्तत्वात् नमैवास्तीत्यन्यः । प्रत्यक्षवस्तुमिवोपादानादनेकैवोपमा । स्वरैः
शब्दैश्चिषड्भावाविति हेमचन्द्रः ॥ ७२ ॥ ***** ॥

॥ बह्विति ॥ स्वेच्छया स्वप्रतिभानुसारेण प्रकोर्णमसंगमं बह्वपि क्तमं यथैष्टमभिधीयते किं
नु अनुष्मिन्तार्थसंबन्धः पदार्थसंगतिर्यस्मिन्सुप्रबन्धसंदर्भः दुरुदाहरो दुर्वचः हल्लतेः ख
ल्प्रत्ययः एमेण नुसंगतमेवोक्तमिति सुतिः असंगतमेवोक्तमिति निन्दा च गम्यते ॥ ७३ ॥ *

॥ मदीयसोमिति ॥ कुशलाः वक्तारो मदीयसोमिति सुकुमाराक्षरं श्लक्ष्णतरं च तथापि च

नमर्थगुर्वी अन्यत्रसाङ्गाकदलीदलकल्पामित्यर्थः । अतल्यैर्वहुभिर्गुणैःशेषादिभिस्तु
 न्नुभिसकल्पितारचिनांनिर्मितान्चचित्रांशदादिविचित्रांविचित्ररूपांचवाचंपटीशटी
 मिवप्रसारयन्तिरामवाग्येवंविधेतिस्तुतिःरामवाक्नुनैवंविधेतिनिन्दाचगम्यते । अत्रसे
 षस्यमुद्भवविषयासंभवेनसर्वलंकारबाधकत्वादुपमाप्रतिभोत्थापितःप्रकृताप्रकृतश्लेषोयमि
 थ्यलंकारसर्वस्वकारः । एवंचपूर्णापमयानिर्विषयत्वाप्रसङ्गत्वात्श्लेषप्रतिभोत्थापितेयमुप
 मैवेत्यचे ॥ ७४ ॥ ****

॥ अथोद्भवःस्वसिद्धान्तवर्णविषयन्स्तुत्यागर्वस्यरिहरन्हरिमभिमुखीकरोति ॥ विशेषे
 ति । विशेषेतिविशेषविद्धान्तस्यविशेषविदुषोविशेषज्ञस्यअभिगम्यादिपाठान्छितो

मदीयसीमपिघनामनल्पगुणकल्पिताम् । प्रसारयन्तिकुश
 लाश्चित्रांचवाचंपटीमिव ॥ ७४ ॥ विशेषविदुषःशास्त्रंयत्न
 वेद्वाह्यतेपुरः । हेतुःपरिचयस्यैर्येवक्तुर्गुणनिकैवसा ॥
 ७५ ॥ प्रज्ञोत्साहावतःस्वामीयतेताघातुमात्मनि । तैहि
 मूलमुदेष्यन्त्याजिगोषोरन्मसम्पदः ॥ ७६ ॥ ****

यासमास्तवपुरेऽग्रेशास्त्रंनोतिशास्त्रमुद्वाह्यतेउपन्यस्यतेइतियावत् । उद्वाहितमुप
 न्यस्यमितिबैजयंती । सातदुद्वाहणमित्यर्थः । विधेयप्राधान्यात्स्त्रीलिंगत्वं । वक्तुःउद्वा
 हितुःपरिचयस्यैर्येअभ्यासदाढ्यहेतुर्गुणनिकाआम्नेडितमाम्नातमेवेतियावत्तन्नुवैदूष्यप्र
 कटनमितिभावः । गुणआम्नेडनेचौरादिकःश्लासश्रंथोयुच् । ततःसंज्ञायांकनकात्पूर्वस्येका
 रः । अभ्यासेगुणनीयोग्याइतित्रिकाण्डशेषः ॥ ७५ ॥ ****

॥ संप्रतिस्वमतमुपन्यस्यति ॥ प्रज्ञेति । अतोस्मात्कारणान्स्वमस्यास्तोतिस्वामीप्रभुः
 स्वामिन्वैर्येइतिनिपातः प्रज्ञोत्साहौमन्त्रशक्तीआत्मनिस्वस्मिन्नाधानुंसंपादयितुंयतेत

स्वयमुभयशक्तिमान्बेदित्वर्थः । । कुतः हि यस्मात्तौ प्रज्ञोत्साहौ उदेयं व्यावर्त्तन्त्याः । अ
गीघोरत्वनः संपदः प्रभुशक्तेर्मूलनिदानं । अत्रोत्साहग्रहणं दृष्टान्तार्थः । यथात्साहस
थामंत्रोपि ग्राह्यो न तु ये वदोत्साह इति बलमद्रापवादः ॥ ७६ ॥ * * * * *

॥ उत्साहवत्प्रापि ग्राह्या इत्युक्तं तस्याः प्रयोजनमाह ॥ सोपधानमिति । ये घोरः घोर
जः सोपधानां सविशेषां यत्नियुक्तामित्यर्थः । अथ सगेन्दुका सोपवर्हामित्यर्थः । उपधानं वि
शेषे स्यात्गेन्दुके प्रणयं विचेति विश्वः । स्थेयसी स्थीरतरां अचलां दृढायसीं वसिष्ठश्चरार्थः ।
यस्तु निप्रियस्थिरेत्यादिना स्यादेशः । धियं खड्गयनिखड्गपर्यङ्कं कुर्वन्त्याश्रयनोव्यर्थः । अ
यनं मच्चपर्यङ्कपल्लवः खड्गयासमाः इत्यमरः । तत्करोति तदा चष्टे इति सिचने घोरं सुत्रे

सोपधानान्धियन्धीरः स्थेयसीं खड्गयनिये । तत्रानि
शानिषसास्तेजानि तेजानुनश्रमम् ॥ ७७ ॥ स्पृश
निशरवतीक्ष्णस्तेकमन्तविशनिच । बहुस्पृशपि
स्थूलेन स्थीयते वदिरश्मवत् ॥ ७८ ॥ * * *

* * * * * ॥ ७८ ॥

द्वायामनिशं अश्रानां निषसाः विश्रानाः सनोजानुकदाचिदपि श्रमं खेदं न जानते न विदन्ति
। श्रमः खेदोऽश्वादेरितिलक्षणं धीपूर्वक एवोत्साहः स्तेव्यो न वे बल इति सर्वघोरश्रयणीयेत्य
र्थः । अत्र धिय आरोच्यमाणायाः प्रकृतश्रमापनोदरूपो प्रकारपर्यन्ततया परिणामालंका
रः । आरोच्यमाणस्य प्रकृतोपयोगित्वे रिरणम इति लक्षणम् ॥ ७७ ॥ * * * * *

॥ अथ प्रज्ञाप्रज्ञयोर्द्धाभ्यां वैषम्यमाह ॥ स्पृशन्तीति । तीक्ष्णानि शिताः प्रज्ञाः शरवत् शरेण तु
व्यं स्तेकमलमेव स्पृशन्ति अन्तःकार्यस्य चान्तरं विशनिच अल्पायासेन बहु कार्यसाधयन्तीत्य
र्थः । बहुस्पृशपिना स्थूलेन मन्देन बृहता चाश्रयनायं त्रौपलेन तु लघुमश्मवत् । तेन तु
व्यं क्रियाचेद्वतिः वाहरेव कार्यस्याकार्यस्य चेति भावः । स्थीयतीत्यतिः किवन्ते मूढो हि अ

स्मर्यहेतोर्बहुप्रयासंकरे। तिमूषकग्रहणाय शिखरिखननंपरिहासास्पदंभवतीतिभावः। त

द्विगतेयमुपमा ॥ ७८ ॥ ****

॥ आरंभतइति ॥ किंचाज्ञाअल्पंतुच्छमेवारम्भतेप्रक्रमणेकाममत्यन्तंव्यग्राःत्वरिताश्चभव

न्तिनचपारङ्गच्छन्तीतिभावः। कृतधियःशिक्षितबुद्धयस्तुमहारम्भामहोद्योगाभवन्ति

रकुलाअव्यग्राश्चभवन्तिपारङ्गच्छन्तीतिभावः ॥ ७९ ॥ ****

॥ अथप्रज्ञावानपिनप्रमाद्येदित्याह ॥ उपायमिति। उपायमास्थितस्यप्राप्तस्यापिउ

पायेनैवकथंसाधयनोपीत्यर्थः। किमुतव्यग्रतयेतिभावः। प्रमाद्यतोऽनवधानस्य। प्रमादो

ऽनवधानताइत्यमरः। अर्थाःप्रयोजनानिनश्यन्ति। तथादिश्यालुर्निद्रालुःआलुविशी

आरम्भतेऽल्पमेवाज्ञाःकामंव्यग्राभवन्तिच। महा

रम्भाःकृतधियःतिष्ठन्तिचनिरकुलाः ॥ ७९ ॥ उ

पायमास्थितस्यापिनश्यन्त्यर्थाःप्रमाद्यतः। हन्तिनो

पश्यस्योपिश्यालुर्मृगयुर्मृगान् ॥ ८० ॥ ***

ज्येष्ठहृणादाबुचमृगान्यातीतिमृगयुःव्याधःमृगच्छादयश्चेत्यौणादिकःकुप्रत्ययान्नोनिपा

तः। व्याधेमृगवधा जीवोमृगयुर्बुधकश्चसइत्यमरः। उपशेरतेऽस्मिन्नित्युपशयोमृगमार्ग

स्थायिनोबाधस्यात्मगुप्तिस्तानंगर्तविशेषःएरजित्यचप्रत्ययःतत्रतिष्ठतीत्युपशयस्योपि

मृगान्तुहन्तिविशेषरसामान्यसमर्थनरूपेऽर्थान्तरन्यासः ॥ ८० ॥ ****

॥ एवंप्रज्ञायाआवश्यकत्वमुक्तंतथोक्ताहस्याथाह ॥ उदेतुमिति। जेतुमिच्छुजिगीषुरे

कस्वदादशखपिराजस्तुमध्येद्वादशस्वादित्येष्टदिनकृद्योदिनकरणेव्याप्रियमाणःआ

दित्याःसर्वेहामुक्ताहमत्यजन्त्युजानएवतन्तिरूद्योगइतिभावः। उदेतुंकल्पतेउद्

अथप्रभवतिउत्साहशक्तिरेवप्रभुशक्तेरपिमूलमित्यर्थः। नानालिङ्गत्वाद्धेतूनांनानासुख

त्वमिति श्रुतेः प्रतिमा समादित्यभेदान् द्वादशत्वं द्वादशात्मादिवाकर इत्यभिधानात् । नेचा
 र्यमादयः पुराणोक्ता इष्ट्याः । राजानस्तु अरि मित्र मरे मित्रं मित्र मित्र मतः परं । तथारि मित्र
 मित्रं च विजिगीषोः पुरः सरः । पंचेति शेषः । पार्श्विग्राहस्तनः पश्चादाकंदस्तदनन्तरं ।
 असरावनयोश्चैव विजिगीषोस्तु पृथक्तः । पार्श्विग्राहस्तारआकंदस्तार इत्यर्थः । अत्र च
 त्वारः इति शेषः । एवं नवभक्तिविजिगीषुर्दशमः । अरे स्वविजिगीषोश्च मध्यमो भूम्यनन्त
 रः । अनुग्रहे संहनयोः समर्थो व्यस्तयोर्वधे । मण्डलाद्बहिरेतेषां उदासीना बलाघिका इति
 मध्यमोदासीनाभ्यां सह द्वादशवेदितव्याः । पूर्वोपमा ॥ ८१ ॥ ***** ॥
 ॥ उपायमाहिनस्येत्यत्र राजानप्रमाद्येदित्युक्तं अप्रमादप्रकारमाह ॥ बुद्धिशस्त्र इति ।
 बुद्धिरेव शस्त्रं यस्य स बुद्धिशस्त्रः अमोघपानित्वात्तस्या इति भावः प्रकृतयः स्वाभ्यादिः । राज्या

उदेतु मत्तजनीहाराजसु द्वादशस्वपि । जिगीषुरेकोदिवद्वदादि
 त्येष्विव कल्पयेत् ॥ ८१ ॥ बुद्धिशस्त्रः प्रकृत्यङ्गाघनसंवृतिकश्चुकः
 । चारेक्षणादतमुखः पुरुषः कोपि पार्थिवः ॥ ८२ ॥ *****

ज्ञानिप्रकृतय इत्यमरः । ता एवाङ्गानियस्यसः तच्चैकल्यराशौ वैकल्यं स्यादिति भावः । च
 नादुर्भेदा संवृतिमन्त्रगुप्तिरेव कश्चुकः कवचो यस्य स तथोक्तः मन्त्रभेदे राज्यभेदादिति भावः ।
 चरतीति चरः पचाद्यच् स एव चारे गूढपुरुषः प्रज्ञादित्वात् स्वार्थिकोणप्रत्ययः । चारश्च गूढ
 पुरुष इत्यमरः । स एवेक्षणं चक्षुर्यस्य स चारेक्षणः अन्यथा स्वपरमण्डलवृत्तादर्शनादन्धस्ये
 बान्धलग्नस्य विनिपातः पदे पदे इति भावः । स्यात्सन्देहहरो दूत इत्यमरः । दूत एव मुखं वा
 ग्यस्यासौ दूतमुखः अन्यथामूकस्येव वाग्व्यवहारासिद्धौ तत्साध्यासाध्यकार्यप्रतिबन्धः स्या
 दिति भावः एवम्भूतः पार्थिवः कोपि पुरुषः अन्यएवायं लोके विलक्षणः पुमानित्यर्थः अतोरा
 जा बुद्ध्यादिसम्पन्नेन भवितव्यं । एतदेवाप्रमत्तत्वं अन्यथा स्वरूपहानिः स्यादिति भावः । अ

प्रकीर्णोतिरालोकसंबन्धेयसंबन्धोक्त्याऽतिशयोक्तिः । सा च बुद्धिशब्द इत्यादिरूपकानि
 व्युत्पत्तिनसहाङ्गाङ्गिभावेन सङ्कारः ॥ ८२ ॥ ***** ॥
 ॥ चतुर्थोपायसाध्य इत्यादिनायत्क्षात्रमेवकर्त्तव्यमुक्तं तत्रोत्तरमाह ॥ तेज इति । का
 संजानातीति कालज्ञः तस्य अयंकाल इति विदुष इत्यर्थः आतो नुपसर्गेकः न त्विगुपधेत्यादि
 माकः विधेः समासैकर्मोपपदस्येव बलवत्प्रभाषणान् । तस्य महोपनेसोजः क्षात्रमेवेति वाक्ष
 मैववा एकानोनियमो नास्ति किं यथा कालमुभयमप्याश्रयणीयमित्यर्थः तथा हिरसान्भृगा
 रदीन्भावान्निर्वेदादीन् च वेत्ति यस्तस्यैव सभावविदः भावग्रहणं सम्पन्नायानं । कवेः कवि
 तुरैकैकैवलमोजः प्रौढप्रबन्धत्वं वा एकः प्रसादः सुकुमारप्रबन्धत्वं वा न किं नु तत्र हिरसानुगुण्ये

तेजः क्षमावानैकान्त्यकालज्ञस्य महोपनेः । नैकमो
 जः प्रसादेवारसभावविदः कवेः ॥ ८३ ॥ कृताप
 चारेपि परैरनाविष्कृतविक्रियः । असाध्यः कुरुते को
 पंप्राप्ते काले गदोयथा ॥ ८४ ॥ *****

न । यथा योग्यमुभयमप्युपादेयं दृष्टान्तालङ्कारः ॥ ८३ ॥ ***** ॥
 ॥ यदुक्तं क्रियासमभिहारेण विराध्यन्तं सहेतक इति तत्रोत्तरमाह ॥ कृतापचार इति ।
 परैः शत्रुभिः कृतः अपचारोऽपथ्यं च यस्य स तथापि आनाविः कृतविक्रियः अनर्गूढविका
 रः अतएवासाध्योऽप्रतिसमाधेयः सन् गदोयथारोग इव । इव वद्वायथा शब्द इति दर्शनी ।
 कालवलक्षणावसरे प्राप्ते सति कोयं कुरुते प्रकुप्यतीत्यर्थः । तदुक्तं । बहेदमित्रं स्कुन्धेन याव
 त्कालविपर्ययः । तमेव चागते कालं भिन्द्याद्भूटमिवाश्मनेति ॥ ८४ ॥ ***** ॥
 ॥ इतश्चक्षणाव्यमिदानीमित्याह ॥ मृद्विति । मृदुना मृदुवस्तुनाव्यवहितमन्तर्हितं तेजः
 अर्थाभोक्तुं प्रकल्पते प्रभवति । तथा हि प्रदीपो भ्यन्नरस्ययामध्यस्थया दशया वर्त्यतैलं स

हमदिक्मादत्ते अन्यया स्वयमेव निर्वायादि नितनः क्षान्तिपूर्वमेव क्षान्तिफलतीति सर्वथा प्रथ
मं क्षन्तव्यमिति भावः । दशावर्त्ताववस्थायां स्तेह सौलादि केरसै इति विश्वः । विशेषस्तान्य
समर्थनादर्थान्तरन्यासः ॥ ८५ ॥ ****
॥ तर्हि पौरुषं माभून्नित्यं क्षममाणस्य दैवमेव श्रेयो विधास्यतीत्याशंक्याह ॥ नालम्ब इति ।
विद्ध नभिज्ञः दिष्टं मतिर्यस्येति दैष्टिकः दैवप्रमाणक इत्यर्थः दैवं दिष्टं भागधेयमित्यमरः ।
अस्ति नास्ति दिष्टं मतिरिति ठक्त्वा वंदैष्टिकतामेव नालम्बोऽसर्वथा यद् विष्यस्य विनाश
इति भावः । तथा पौरुषे केवलपुरुषकारे युवादित्वाद्गणप्रत्ययः । न निषीदति न तिष्ठ
ति दैवप्राप्तिं कूल्येतस्यैककल्यादिति भावः । किंतु सत्त्वविः सत्त्ववियता शब्दार्थविवनयोः

मृदुव्यवहितं तेजो भोक्तुमर्थान् प्रकल्पते । प्रदीपः स्ते
हमादत्ते दशयाऽभ्यन्तरस्थया ॥ ८५ ॥ नालम्ब
ते दैष्टिकतां न निषीदति पौरुषे । शब्दार्थो सत्त्वविरि
वदयं विद्वानपेक्षते ॥ ८६ ॥ ****

काव्यशरीरत्वादिति भावः । यथा ह वामनः । अदो घौसगुणौ सलंकारौ शब्दार्थो काव्य
मिति । द्वयं पौरुषं दैवं चापेक्षते अतः पौरुषमप्यावश्यकं किन्तु काले कर्त्तव्यमिति विशेषः ।
पौरुषादृष्टयोः परस्परसापेक्षत्वादिति भावः ॥ ८६ ॥ ****
॥ अथ क्षान्तिः फलमाह ॥ स्थायिन इति । रस्यते स्वाद्यते इति रसः शृंगारदिः इति रसने
स्वादनार्थत्वाद् रस्यते इति ते रसा इति निर्वचनात् तस्य रसस्य रसान्तरतः स्थायिभावस्य रत्या
दैः रतिर्हासश्च क्रोधश्च शोकोऽहभयानि च । जुगुप्सा विस्मयशमाः स्थायिभावाः प्रकीर्ति
मादित्युक्तत्वात् तस्यैवार्थे स्वादुभाव रूपे प्रयोजनेभूयांशः संचारिणो व्यभिचारिणो भावानि वै
दादयः विभावादीनामुपलक्षणमेतद्व्याख्या प्रवर्त्तते । तदुक्तं । विभावैरनुभावैश्च सान्विकैर्ब

भिचारिभिः । आनीयमानः स्वादुत्वं स्यादिति भावो रसः स्मृत इति । यथा स्यादिति स्थिरस्य
 क्षान्त्या कालं प्रतीक्षमाणस्येत्यर्थः । तस्यैकस्य नेतुर्विजिगीषोर्नायकस्यार्थे प्रयोजने भूयांशो
 महोभूतो राजानः प्रवर्तने स्वयमेवास्वकार्यसाधयतीत्यर्थः । ततः क्षन्तव्यमिति भावः । केचि
 त्प्रभावपदस्यापि रसपरत्वमाश्रित्य यथा संचारिणः प्रसङ्गादागन्तुकाः अन्ये रसाः स्यादिति
 स्थिरस्य मुख्यस्यार्थे प्रवर्तने । तथा हि त्रैवकाद्यैवैरस्य मृगादय इति व्याचक्षते । उप
 मालङ्कारः ॥ ८७ ॥

॥ क्षान्तिपक्षे वगुणान्तरमाह ॥ तत्रेति । तन्त्रावापौ स्वपरराष्ट्रचिन्तने अन्यत्र तन्त्रावापं ।
 शल्लोषधानमुखे पुनर्धमिति वैजयन्ती । विदाजानता । योगैः सामाद्युपायैः अन्यत्र देवता

स्यायिनोऽर्थे प्रपद्यन्ते भावाः संचारिणो यथा । रसस्यै
 कस्य भूयांशस्तथानेतुर्महोभूतः ॥ ८७ ॥ तन्त्रावा
 पविदायोगैर्मण्डलान्यधितिष्ठता । सुनिग्रहानरे
 न्द्रेण फणीन्द्रा इव शत्रवः ॥ ८८ ॥

॥ ८८ ॥

ध्यानैश्च । योगः संतप्तोपायध्यानसङ्गतिर्युक्तिश्चित्तमरः । मण्डलानि स्वपरराष्ट्राणि
 माहेन्द्रादिदेवतायतनानि च अधितिष्ठता अतिक्रमता नरेन्द्रेण राज्ञा विषवैद्येन च । नरे
 न्द्रेवार्तिके रश्मिवैद्ये च कथ्यत इति विश्वः । शत्रवः फणीन्द्रा इव सुनिग्रहाः सुखेन नि
 ग्राह्याः । एवञ्च प्रवृत्ता प्रकृतविषयः श्लेष उपमैवेति केचित् ॥ ८८ ॥
 ॥ प्रज्ञोत्साहावतः स्वामीत्यत्रैतावेव प्रभुशक्तेर्मूलमित्युक्तान् देवव्यनक्ति ॥ करेति । उच्यते ।
 महोन्नतः प्रज्ञाबलं मन्त्रशक्तिरेव बृहत्पुद्गलानां मूलं यस्य सः उत्साह एव पादपः करेण बलिना प्र
 चेषवर्धनीयां हस्तग्राह्यां च । बलिहस्तं शवः कर इत्यमरः । प्रथीयसी पृथुतरं । रक्तनो
 र्दलादेरिति रेफादेशः प्रभुशक्तिर्भोजो विशेषः । सप्रतापः प्रभावश्च यत्तेजः कोषदण्डजमित्य

मरः । फललिप्रसूने इत्यर्थः । फलितस्य फलनिश्चयतौ मन्त्रपूर्वक एवोत्साहः स्वतः विपरी
नस्तुष्टिर्मूलो वृक्ष इव मध्यतोतिभावः । रूपकालङ्कारः ॥ ८९ ॥ ***** ॥
॥ विमृष्टकारिणस्तु विम्वमपि विधेयं स्यादिति त्रयेणाह ॥ अनल्पत्वादिति । अनल्पत्वात्प्र
शोत्साहाधिकत्वात् एव प्रधानत्वात् मण्डलाभिज्ञत्वादन्यत्रानल्पत्वादुच्चैस्तरत्वात् प्रधान
त्वात् प्रायकस्तरत्वाच्चवंशस्य वंशवाद्यस्तरं स्य इतरे स्तरावीणागांनादिशब्दा इव । अथवा आश्र
यत्वाद्द्वंश इव वंशस्तत्कालविहितः स्तर उच्यते । तस्य स्तरं तराः षड्भादयः विजिगीषोर्नृपत
यः अन्ये मण्डलपरिवर्तिनो राजानः परिवारतां पोष्यतां प्रयान्ति तत्कार्यमेव साधयन्तीत्यर्थः ।
तस्माद्विमृष्टकर्त्तव्यमित्यर्थः ॥ ९० ॥ ***** ॥

त्युः

करप्रचेयामुत्तुङ्गप्रभुशक्तिं प्रथीयसीम् । प्रज्ञाबलवृहन्मूलः फा
लमुत्साहपादपः ॥ ८९ ॥ अनल्पत्वात्प्रधानत्वाद्द्वंशस्ये
वेतरे स्वरः । विजिगीषोर्नृपतयः प्रयान्ति परिवारताम् ॥
९० ॥ अप्यनारभमाणस्य विभोरुत्पादिताः परैः । ब्रजन्ति
गुणतामर्थाः शब्दा इव विहायसः ॥ ९१ ॥ *****

॥ अपीति ॥ किञ्च अनारभमाणस्य स्वयमकिञ्चित्कुर्वाणस्यापि विभोः प्रभोः व्यापकस्य च प
रैरन्यैर्नृपतिभिः शङ्खभेर्यादिभिश्च उत्पादिताः सम्पादिताः जनिताश्चार्थाः प्रयोजनानि वि
हायसः आकाशस्य शब्दा इव गुणानां विशेषतां कारणादुक्तगुणत्वं ब्रजन्ति । शक्तो हिरजा स्व
यं उदासीन एवाकाशवत् स्वमहिम्नैव कार्यदेशं व्याप्नुवन् शब्दानि वसर्वार्थानपि स्वकीयतां न
यतीत्यर्थः । गुणस्त्वावृत्तिशब्दादिजेन्द्रियामुख्यतनुष्विति वैजयन्ती ॥ ९१ ॥ *** ॥
॥ यातयेति ॥ किञ्च एवार्थ एकप्रयोजनं स एव तनुः सूत्रतन्त्रप्रोता वांगुण एको भोष्टा भि
न्नाभिषण्यामित्यर्थः । प्रपूर्वाद्धेनः कर्मणिक्तः वाचस्वपीत्यादिना सम्प्रसारणं । यातयोऽभिषेण

यितव्यः अस्मिन्नुक्तं ह्युक्तं निपातित्वाहः पृष्ठानुधावीकर्मण्यणतावादीयेवानेपूर्वाक्ताः
 पंक्तिः स्थितान् एवमाचारान्मालिकातस्यामधिकाद्युतिर्महातेजानायकः शक्तिसम्पन्ने
 जिगीषुर्वायकायतेमध्यमणिरिवाचरतिस्वयमेवसर्वोत्कर्षेणवर्ततेइत्यर्थः तस्माद्विमृश्य
 कर्तव्यमितिभावः । नायकोनेतरि श्रेष्ठे हारमध्यमणावपीतिविश्वः । उपमानादाचारइ
 तिक्यप्यभक्तसार्वधानुकेतिदीर्घः । नायकायतेइत्युपमाअन्यथानुशासनविरोधात्एका
 र्यत्वंत्वित्यत्रतुल्यरूपत्वेभिन्नानतिरोधानेनआरोपमाणतनुत्वस्यैवोद्भूतत्वात् प्रोक्तवसि
 स्तेसुदेवयुक्तं । तद्वत्तात्पाहिर्ग्राहादिमालायामित्यत्रापिरूपकमेव । तदनुप्राणिता चे
 यमुपमेवङ्गाङ्गिभावेनसङ्करः ॥ ५२ ॥ ***** ॥

यातव्यपाहिर्ग्राहादिमालायामधिकद्युतिः । एका
 र्यतनुप्योक्तयानायकोनायकायते ॥ ५२ ॥ षाङ्गुण्य
 मुपयुञ्जीतशक्त्यपेक्षंरसायनम् । भवन्त्यस्यैवमङ्गानि
 स्यात्सूनिबलवन्तिच ॥ ५३ ॥ *****

॥ अथविमृश्यत्वरूपप्रकारमाह ॥ षाङ्गुण्यमिति । शक्तिप्रभावादित्रयंबलंवापेक्षतेइ
 ति शक्त्यपेक्षः सत्पचाद्यच् । शक्तिर्बलेप्रभावादावितिविश्वः । षाङ्गुणाएवषाङ्गुण्यंरन्धि
 वियहादिषट्कंचानुर्वर्ण्यादित्वात् स्वार्थेऽप्यनूपत्ययः । तदेवरसायनमौषधविशेषमुपयुञ्जी
 तसेवेत् । रसायनंविहङ्गेपिजराव्याधिभिर्दौषधेइतिविश्वः । एवंसत्यस्यप्रयोक्तुरङ्गानि
 साम्यादीनिगात्राणिचस्थासूनिस्थिराणिकालान्तरेक्षमाणेत्यर्थः ग्लाजिस्थश्चसुःबलव
 न्तिचपरपीडाक्षमाणिचभवन्ति । क्षिष्टपरम्परितरूपकं ॥ ५३ ॥ ***** ॥
 ॥ स्थानेति ॥ किञ्चस्थानेशक्यविषयेऽभवतांअङ्गिनांसप्ताङ्गिनांरक्षांशरीरिणाञ्चश
 क्यप्रभावाद्यनुसारेणबलेनचव्यायामेव्यापारेषाङ्गुण्यप्रयोगेगमनादौचसतीत्यर्थः वृद्धिरु

पचयः राज्यस्य शरीरस्य चैतिभावः । विपक्षे बाधकमाह । अयथा बलं शक्त्यनिक्रमैरायथा
सादृश्ये इत्यव्ययीभावेन न स मासः आरम्भो व्यायामः क्षयसम्पदोऽत्यक्तहानौर्नदानं आदि
कारणं अङ्गानामिति भावः । तस्मादस्माकमकस्माच्चैश्वर्येण नमश्चैव स्वरमिति भावः ।
अत्र विशेषस्यापि सिद्धत्वात् शब्दशक्तिमूलो ध्वनिः । नतो ह्ययानामङ्गिनामौपम्यत्रगम्यते
इति संक्षेपः ॥ ९४ ॥ ***** ॥
॥ फलितमाह ॥ तदिति । तत्तस्मादशक्यार्थकार्यत्वात्तं चेदोनामोशितारं शिमुपालंभ
वान्माऽवमंस्तनावमन्यस्वमन्यते माङ्गिलुङ् । अनुदात्तत्वात्त्रेडागमः कुतोयच्चैव उदात्तः
स्वरनिव अनुदात्तानिवारोने कपदे एकस्मिन् दन्त्यासे सुप्रिङ्गलक्षणे च निहन्ति हि न

स्थानेशमवतां शक्त्या व्यायामे वृद्धिरङ्गिणाम् । अयथा बलमारम्भे नि
दानं क्षयसंपदः ॥ ९४ ॥ तदीशितारं चेदीनां भवांस्तु मवमंस्तमा ।
निहन्त्यरीनेकपदे य उदात्तः स्वरनिव ॥ ९५ ॥ मावेदियदसावेको जे
तव्यश्चेदिरिति । राजयक्ष्मे वरोगाणां समूहस्तमहीभृताम् ॥ ९६ ॥

स्तिनीचैः करोति अतिमूर्त्तत्वात् अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति परिभाषा बलाच्चैति भावः । पदं
स्थाने विभक्त्यनो शब्दे वाक्यैकवस्तुनोः । त्राणे पादे पादचिह्ने इति हेमः ॥ ९५ ॥ * ॥
॥ नचायमेकाको किंनः करिष्यतीति मन्तव्यमित्याह ॥ मावेदीति । असौ चेदिर इत्येकः
एकाको अतो जेतव्यः सुजय इति मावेदिमाज्ञा यिवे त्रः कर्मणि माङ्गिलुङ् । यद्यस्मात्सर्वे हि
राहराक्षस्वन्द्रस्य यक्ष्मा राजा चासौ यक्ष्मेति वारजयक्ष्माक्षयरो गोरोगाणामिव महीभृतां स
मूहः समष्टिरूपः । तथा ह वाग्महः । अनेक रोगानुगतो बहुरोगपुरःसरः । राजयक्ष्माक्ष
यः शोषे रोग इति च स्मृतः । नक्षत्राणां हि ज्ञानां च संज्ञो भूदयं पुर । यच्च राजा राजयक्ष्मा
रोगाणां च ततो मत इति । अतो दुर्जय इति भावः । एतेन चिरस्य मित्रव्यसनी सुदमो दमघो

सज्जतिनिरस्तं ॥ ८६ ॥ ***** ॥

॥ अथास्यसर्वराजसमष्टितामेवद्वाभ्यां व्याचष्टे ॥ सम्पादितेति ॥ सम्पादितफलं लाभो
वाण्यग्रचयस्यसः । फलं लाभशरग्रयोरिति शम्भतः । सपक्षः ससुहृत्कंकादिपत्रयुतश्च
परेषाम्भेदकः शत्रुविदारणः बाणोवाणासुरः शरश्च । गुणिनाशैर्यादिगुणवता अधिभ्येन
षतेन चैव्येन कर्मणे भवतीति कर्मकं कर्मण उक्तम् । तेनैव सन्धानं सन्धिमेव्यति अनोनैका
कीर्तिभावः । अत्राष्टपमाश्लेषोयं मतभेदात् ॥ ८७ ॥ ***** ॥

॥ चेचेति ॥ येचान्येकालयवनशस्त्ररुक्मिद्रुमादयो राजानस्तमः स्वभावाः तमोगुणात्म
काः अतएव वेपिप्रदे । प्रकृष्टदोषं तामसमेवैनं चैवमनुयायिनः अनुयास्यतः सादृशादिति

सम्पादितफलस्तेन सपक्षः परभेदनः । कर्मकेणेव गुणिना
वाणस्तन्धानमेव्यति ॥ ८७ ॥ येचान्येकालयवनश
स्त्ररुक्मिद्रुमादयः । तमः स्वभावस्तेप्येनं प्रदोषमनुयायिनः
॥ ८८ ॥ उपजापः कृतस्तेन तानाकोपवतस्त्वयि । आशु
दीपयिताल्पोपिसाग्रीनेघानिबानिलः ॥ ८९ ॥ **

वा

भावः । भविष्यतिगम्यादयः इति णिनिर्भविष्यदर्थे अकेनोर्भविष्यदाधमर्णयोरिति षष्ठी
प्रतिषेधात् द्वितीयायथा ध्वान्तरजनीमुखमनुयानितद्धत् इति वस्तुता अलङ्कारध्वनिः । ए
हौ ध्वानेगुणे तमइत्यमरः । प्रदोषौदुष्टराद्यंशवितिवैजयन्ती ॥ ८८ ॥ **** ॥
॥ ननुवाणदयोऽस्माभिः कृतसन्धाना इदानीन्निविरोध्यन्तीत्यत आह ॥ उपेति । तेन चैव्ये
न कृतः ऽल्योपि उपजायो भेदः । भेदोपजापावित्यमरः । त्वय्याकोपवतस्तान्वाणादीन्
अनिलसाग्रीनेघानिन्धनानोव । काष्ठं दार्विन्धनं त्वेघ इध्ममेघः समित्स्त्रियामित्यमरः ।
आशुदीपयिता प्रज्जलित्यति दीपेर्यताल्लुह । अन्तर्वैराः संहिता अपिसतिरन्ध्रं सद्यो विस्त्र

नानादितिभावः ॥ ९९ ॥ ****
 ॥ नतः किमत आह ॥ बृहदिति । बृहत्साहायो महासहायवानक्षोदीयानक्षुद्रघरे । पि
 स्थलदूरेत्यादिनायणादिपरलोपः पूर्वगुणश्चकार्यस्यानंपरङ्गच्छति । तथाहि अपांसमू
 ह आपनस्य समूह इत्यण्तेन गच्छन्तीत्यापगानगापगागिरिनदीमहानद्यागङ्गादिकवासं
 भूय मिलित्वा अभौ निधिमभ्येति श्रुद्धौ येवंतादृक् महावीरश्चैद्यस्तु किमुवक्तव्य इत्यपिशब्दा
 र्थः । विशेषेण सामान्य समर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ १०० ॥ ****
 ॥ किञ्चन केवलं शत्रोरसाध्यत्वं मित्रविरोधश्चाधिकोऽनर्थ इत्याह ॥ तस्येत्यादिद्वयेन ।
 ये च तस्यैद्यस्य मित्राण्ये च तेन वामित्रान्दृष्टाः ते उभयेत्वया अभियुक्तमभियानमेनं चैद्यंगनारं

बृहत्साहायः कार्यानक्षोदीयानपि गच्छति । सभूयामभौ धि
 मभ्येति महानद्यानगापगा ॥ १०० ॥ तस्य मित्राण्यमित्रास्ते
 ये च ये चोभयेन्दृष्टाः । अभियुक्तत्वेन नो गनारस्त्वामतोपरे ॥
 १०१ ॥ मखविघ्नाय सकलमित्यमुत्थाप्य राजकम् । हन्त
 जातमजाताऽरेः प्रथमेण त्वयारिणा ॥ १०२ ॥ ****

मिथ्यनिगमेः कर्त्तरि लृट् अतः परे उक्तो भयव्यतिरिक्तास्तव मित्राणि वस्यामित्राश्चेत्यर्थः
 त्वांगनारः ॥ १०१ ॥ ****
 ॥ नतः किमत आह ॥ मखेति । इत्यमनेन प्रकारेण । इदमस्य मुरितियमुप्रत्य
 यः । मखविघ्नाय मखविघाताय सकलं राजकं राजसमूहं गोत्रोक्षेत्यादिनावुन् ॥ उत्थाप्य
 क्षौभयित्वा हन्त इति खेदे अजातारः अजातशत्रोर्दुर्धरस्य त्वया प्रथमे नारिणा जातमज
 ति । नपुंसके भावे क्तः ॥ १०२ ॥ ****
 ॥ असुप्तोपिशत्रुः कोदोषस्तत्राह ॥ सम्भाष्येति । बन्धुरे व बान्धुवः सधर्मराजः अतिभरस्य

समस्तान्येयस्य सतं क्षमस्त्वन्धमित्यर्थः त्वां सहायं सन्भाव्याभिसंधाय अध्वरस्य धुरं चतुष्प
रित्यादिना समासानोऽचप्रत्ययः समासानां तां प्रकृतिलिङ्गत्वात्तत्पुरुषेपरवस्तिङ्गत्वेदा
पविवक्षते वोढुमिच्छति बहने स्वरितेनः सन्ननास्त्रह तथापि विरोधे विश्वासघातो बन्धुद्वे
हस्यतामिति भावः । विशेषणसाम्याप्रस्तुतया गधुरप्रतीतिः समासेक्तिः ॥ १०३ ॥ *

॥ ननु प्रतिश्रुत्या करणे दोषः प्रागेव परिहारे तु कौटोष इत्यत आह ॥ महात्मान इति ।
महात्मानो भजमानान् शरणागतान् रिपून् यत्तु गृह्णन्ति किमु त्वबन्धूनि निति भावः अर्थान्तरं न्य
स्यति । सिन्धवो महातद्व्यः समान एकः पतिर्यासां ताः सपत्नीः नित्यं सपत्न्यादिष्विति डोप्
स्कारश्च । नगनिम्नगाः गिरिनिर्भराणि अक्षिं प्रापयन्ति स्वसौभाग्यं ताभ्यः प्रयच्छन्तीति

सम्भाव्यत्वात् प्रतिभरश्च मस्त्वन्धं सबान्धवः । सहायमध्वरधुरंधर्मग
जो विवक्षते ॥ १०३ ॥ महात्मानोऽनुगृह्णन्ति भजमानान् रीन्
पि । सपत्नीः प्रापयन्त्यक्षिं सिन्धवो नगनिम्नगाः ॥ १०४ ॥ ***
चिरदपि बलात्कारे बलिनः सिद्धयेऽरिषु । कन्दानुवृत्तिदुस्साध्याः
सुहृदो विमनीकृताः ॥ १०५ ॥ *****

भावः । अतः परिहारोऽयनर्थ इति भावः ॥ १०४ ॥ *****

॥ तर्हि संप्रत्युपेक्षापि पञ्चाप्यर्थनयापि पार्थमावर्जयामेत्यत आह ॥ चिरदिति । बलि
नः स्वयं बलवतोऽरिषु विवक्षे बलात्कारे । दण्डः चिरच्चिरकालेनापि सद्यो माभूदिति भावः ।
सिद्धये वशंवदत्वसिद्धये भवतीति शेषः अविमनसः विमनसः सम्पद्यमानाः कृता विमनीकृताः
वैमनस्यं प्रापिता इत्यर्थः अरुर्मनः श्चक्षुश्चेतोरहोरजसं लोप्येति चिप्रत्ययलोपौ अस्य चा
विनीकारः शोभनं हृदयं येषां ते सुहृदो मित्राणि तु सुहृद्दुर्हृदौ मित्रमित्रयोरिति निपा
तः कन्दस्याभिप्रायस्यानुवृत्त्या चित्तानुरोधेनापि दुःसाध्याः आर्जवयितुमशक्या इत्यर्थः अ

भिप्रायः ईन्द्र आशय इत्यमरः । शनैः शत्रुर्दण्डेनापि वशो भवति मित्रं वै मनस्येन साम्रा
 यीतिभावः ॥ १०५ ॥ ****
 ॥ ननु सुहृन्कार्यात्सुरकार्यवलोय इत्यत्राह ॥ मन्यसे इति । नाकिनान्देवानाम्पीतये
 ऽरिवधः श्रेयान्प्रशस्तनरः प्रशस्यस्य श्रुतिश्रादेशः इति मन्यसेतर्हि पुरोडाशभुजां हविर्भा
 जिनां अवएवनाकिनामिष्टमभोक्षितं कर्तुं इधेः कर्मणि क्तः इष्टं इष्टिः याग इति यजेर्भावेक्ति
 न्वचिस्त्वपोत्यादिना सम्प्रसारणं अलन्त समतिपर्याप्तं अच्ययादाप्सु प्रत्ययः शत्रुवधाद्
 निप्रियकरो याग एव नाकिनां भुक्त्वापि शत्रुवधस्य सुकरत्वादिति भावः ॥ १०६ ॥ **
 ॥ तथापि अमृताग्निना नो घां किमेभिः पिष्ट भक्षणप्रलोभनैरन आह ॥ अमृतमिति । अमृतं

मन्यसेरिवधः श्रेयान्पीतयेनाकिनामिति । पुरोडाशभु
 जा मिष्टमिष्टिङ्कर्तुमलन्तरम् ॥ १०६ ॥ अमृतं ना
 मयन्सन्तो मन्त्रजिह्वेषु जुह्वति । शोभैव मन्दरक्षुभ
 क्षुभिताम्भो धिवर्णेना ॥ १०७ ॥ ****

नामसन्तो विद्धांसः मन्त्रा एव जिह्वयेषां तेषु मन्त्रजिह्वेषु शिषु । मन्त्रजिह्वः सप्तजिह्वः सृजि
 ह्वो हव्यवाहन इति वैजयन्ती । तत्पुरोडाशादिकं जुह्वति तदेवेति शेषः यत्तदेति नित्यसम्बधा
 त्मन्दर एव क्षुभो मन्थनदण्डः क्षुब्धधांतेत्यादिनास्मिन्नर्थे निपातनादितिङ् । तेन क्षुभित
 स्य मन्थितस्य स्वार्थे ऽस्यैव अम्भो धेर्वर्णना शोभैव अलङ्कार एव अविमन्थनेनामृतमुत्पादित
 मितियतः कीर्त्तिमात्रं अतोऽहुतमेवामृतमिति वाक्यार्थयोर्हेतुहेतुमद्भावाच्च । क्यार्थहेतुकं का
 व्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ १०७ ॥ ****
 ॥ यात्रायाः प्रतिबन्धः कश्चिद्दुस्तरस्तवास्तीत्याह ॥ प्रतीक्ष्यमिति । प्रतीक्ष्यायै पूज्यायै । पू
 ज्यः प्रतीक्ष्य इत्यमरः । पितृवसे पितृभगिन्यै विभाषा स्वर्गपत्योरिति विकल्पादलुगभावः ।

मातृपितृभ्यांघस्येतिषत्वंतेनवस्त्वनोःशतमागांस्यपराधान् । आगोपरधोमन्तुश्चेत्यमरः । स
हियेइतियत्त्वयाप्रतिश्रुतं प्रतिज्ञानंतत्प्रतीक्ष्यं प्रतिपालनोयं अन्यथामहादेवस्मरणदि
तिभावः ॥ १०८ ॥ ****

॥ सव्यमस्तिप्रतिश्रुतं किंस्वस्योन्मत्तकादौद्धत्यात्तदपिजिहासितमनआह ॥ तीक्ष्ण
ति । सतःसत्पुरुषस्यबुद्धिसीक्षणानि शिनास्यादिति विद्धोत्यध्याहारः एवमुत्तरत्रापि न
थाथरुनुदतीत्यरुनुदाशस्त्वन्मर्मच्छेदिनो न भवेत् । अहिंसयैव परं पीडयेदित्यर्थः । क
र्मव्यापारः प्रतापवत् तेजस्विभयदं स्यात्तथापि शान्तं स्यात् ननु सिंहोदिवत् हिंस्रं भवेदित्य
र्थः । मर्तश्चित्तं सोऽप्यभिमानोऽस्य स्यात्तथापि उपतापयतीत्युपतापि अग्न्यादिवत् परमस

सहिये शतमागांसि स्तु नेस्तइतियत्त्वया । प्रतीक्ष्यन्तत्प्रतीक्ष्यायैपि
मृष्यसे प्रतिश्रुतम् ॥ १०८ ॥ तीक्ष्णानारुनुदाबुद्धिः कर्मशान्तं
प्रतापवत् । नो पतापिमनः सोऽप्यवागेकावाङ्मनस्ततः ॥ १०९ ॥
स्वयङ्कुत्प्रसादस्य तस्याहो भानुमानिव । समयावधिमप्राप्य नाना
या लभमानपि ॥ ११० ॥ ****

नापिन स्यात्वाग्मिनः शक्तुः प्रागेका एकरूपा स्यान्वाग्मोसत्यमेव वदेदित्यर्थः अतः सत्यसंघ
स्य प्रतिश्रुतार्थहानिरनर्हेति भावः अत्र प्रकृताया वाचोऽप्रकृतानां बुद्धि कर्ममनसां चतुस्त्य
धर्मादौपम्यावगमाद्दोषकालङ्कारः प्रकृता प्रकृतानां च साम्ये तु तुल्यधर्मतः । औपम्यङ्गम्यते
यत्र दोषकं तन्निगद्यते इति लक्षणात् । बुद्ध्यादीनां शस्त्रादिव्यतिरेको व्यज्यते ॥ १०९ ॥ *
॥ अशक्यश्चाकाले चैव वध इत्याह ॥ स्वयमिति ॥ किञ्च अहो भानुमानिव स्वयं वृत्तः प्रसा
दो नुग्रहः प्रकाशश्च यस्य तस्य चैव स्यान्नायसमयावधिं नियतकालावसानं अप्राप्य भवानपि
मालं शक्नोत तथा च वृथापकोर्त्तिरेवान्यत्र किञ्चित्फलं स्यादिति भावः ॥ ११० ॥ ** ॥

॥ तर्हि किं यमुपेक्ष्य एव नैत्याह ॥ कृतेति । किन्तु कृत्यविदः कार्यज्ञा विधिज्ञा स्वप्रणिधीय
 काङ्क्षति प्रणिधयो गूढचारिणः । प्रणिधिर्गूढपुरुषे इति ह लायुधः । तरन्त्येभिरिति नीर्याति
 मन्त्राद्यष्टादशस्थानानि जलावतारश्च । योनौ जलावतारे च मन्त्राद्यष्टादशस्तपि । पुण्यक्षे
 त्रे तथा पात्रे तीर्थस्यादिनिह लायुधः । ते घन्तः पदं स्थानं पदप्रक्षेपं च कृत्वा महतो दुःखं
 हस्यपज्यस्य चापि विद्धि घन्तुरेवाम्भनस्य तलं स्वरूपं प्रामाणिकमिति यावत् । अधः स्त
 रूपयोरस्तीतलमित्यमरः । विदां कुर्वन्नुविदनुविदज्ञाने लोह । विदां कुर्वन्त्यन्यतरं
 स्यामिति विकल्पादाम्प्रत्ययानिपातः । अम्भस इव शत्रोः कृततीर्थस्य सुप्रवेशत्वात् प्रागन्तः
 प्रविश्य परोक्ष इत्यर्थः । क्षिप्तपरम्परितरूपकम् ॥ १११ ॥ **** ॥
 ॥ आवश्यकं चैतदित्याह ॥ अनुदिति । उत्सूत्र उच्छासो नोति शस्त्रविरुद्ध पद न्यासः

विद्धि

कृत्वा कृत्यविदस्तो र्थे घन्तः प्रणिधयः पदम् । विदां कुर्वन्नुमहत्तस्तलं
 विद्धि पदम्भसः ॥ १११ ॥ अनुत्सूत्रपदन्यासासद्वृत्तिस्सन्निबन्ध
 ना । शब्दविद्येव नोभाति राजनीतिरपस्पृश ॥ ११२ ॥ ***

एकपदप्रक्षेपोपि स्वव्यहारेऽपीति यावत् । सनास्ति यस्यां सा अनुत्सूत्रपदन्यासानौति पूर्व
 कव्यवहारेत्यर्थः । अन्यत्रानुत्सूत्रपदन्यासा अनुत्सृष्टस्त्राक्षर इच्छुपसंख्याननैरपेक्ष्ये
 शस्त्राक्षरैरेव सर्वाथ प्रतिपादको न्यासो वृत्तिव्याख्यानग्रन्थविशेषो यस्यां सानथोक्ता सती
 धयार्थकल्पनया शोभमाना वृत्तिर्भूत्यामात्यादिजीविकायस्यां सा सद्वृत्तिः अन्यत्र सती वृत्तिः
 काशिकाख्यः स्त्रव्याख्यानग्रन्थविशेषो यस्यां सा । वृत्तिर्ग्रन्थजीवनयोरिति वैजयन्ती । स
 न्निबन्धनानि अनुजीव्यादीनां क्रियावसानेषु रत्नानि गोहिरण्यादिशाम्बतदानानि य
 स्यां सा एतच्च दत्ताभूमिर्निबन्धचेत्येतद्व्याख्याने मितक्षरायां द्रष्टव्यं । अन्यत्र सन्निबन्धभाष्य
 ग्रन्थे यस्यां सा एवंभूतापिराजनीतिः राजवृत्तिः अपगतः स्पृशः चारो यस्यां सा अपस्पृश चेत्त्य

धौर्ध्वमन्त्रस्य शोहेरक उच्यते इति हलायुधः । अविद्यमानः पश्यः शास्त्रारम्भसम
र्थक उपोद्धान्तसन्दर्भग्रन्थो यस्य सा अपश्यः शब्दविद्या व्याकरणविद्यासामानानि उच्यते
नेतस्माच्चार प्रेषमाणमावश्यकान्तद्रष्टितस्वरज्ञान्धप्रायत्वादिति भावः । अत्रापस्येत्यत्र न
मुकास्यच्छब्दकोरेव सिद्धत्वाच्छब्दशेषः सद्धृतिः सन्निधनेत्यत्रैकताविलाषं विफलद्वे
यवदर्थशेषः । अतुल्यत्रपदव्यासेत्यत्र नूभयसम्भवादुभयशेषः । शब्दविद्येवेति पूर्वोक्त
आद्यतैवतयोः सपेक्षत्वात्सङ्करः ॥ ११२ ॥ ***** ॥

॥ न केवलं द्वारमुखेन वृत्तान्तज्ञानमपि तु उपजाप्यकर्तव्य इत्याह ॥ अज्ञानेति । किञ्चा
ज्ञानदोषैः परैरज्ञानसमर्भमिदं वक्ष्येः स्वयम्परमर्भस्यैः अभिव्यक्तनिभेद्यस्यापेक्षकटिनाति
शसतानितदमात्याद्यविश्वस्तारणिकूटलिखितानियेवान्नैः उभयवेतनैः उभयत्रभेद्ये

अज्ञानदोषैर्दोषज्ञेयदूष्योभयवेतनैः । भेद्याः शत्रोरभिव्यक्तशस
नैः सामवायिकाः ॥ ११३ ॥ उपेयिवांसिकर्तारः पुरीमाज्ञान
शत्रवीम् । राजन्यकान्युपायज्ञैरेकार्थनिचरैस्तु ॥ ११४ ॥ * *

स्वामिनिचवेतनं भृतिर्येषामैः उभयजीविकाया हि भिन्नभेद्यनगरवास्तव्यैश्चरैरित्यर्थः । भृ
त्योभयवेतनमित्यमरः । शत्रोः सम्बन्धितः समवायं समवयन्ति इति सामवायिकाः संधम
स्ताः सचिवादयः समवायान् समवेतो निठक् । उदूयद्विधामेते दत्तहस्ताः अस्माभिरेषां लि
खितान्येव गृहीतानि इत्युच्चैर्दूषयित्वा भेद्या विघटनीयाः ॥ ११३ ॥ ***** ॥

॥ उपेति ॥ किञ्च उपायज्ञैः कार्यसाधनकण्ठैः तव चरन्तीति चरैर्गदचारिभिः पञ्चाद्यचर
कार्येनित्यया सहैकप्रयोजनानिराजन्यानां समूहा राजन्यकानि गोत्रोक्षेत्यादिनावृत्त । अ
ज्ञानशत्रोरिमाना ज्ञानशत्रवी पुरी इन्द्रप्रस्थमुपेयिवांसि गन्तुं न उपेयिवांसि नित्यादिना
कुरुप्रयथानोतिपातः कर्तारः कुरिष्यन्ते कर्मणि लुट् । इन्द्रप्रस्थेऽस्माकं महत्कार्यमभिव्य

नितदध्वरयान्त्रायाजेन संनद्धैरगन्तव्यमिति गूढं संदिश्यतत्र सर्वमेलयितव्या इत्यर्थः ॥
 भजातश्च शल्यारिर्धर्मपुत्रो युधिष्ठिर इति हेमः ॥ ११४ ॥ ****
 ॥ ननु तत्राध्वरे कर्मणि कोयुद्धावकाश इत्याशंक्याह ॥ नत्रैवमहत्कलहवीजं सम्पादय
 ति । सविशेषमिति । पाण्डोः सुते युधिष्ठिरे भवति पूज्यत्वेऽपि सविशेषं यथा तथा भक्तिं वितन्व
 तिसतिनरलास्यपलामत्सरिणोऽस्तेष्वन्तः परे शत्रवः स्वयमेव वैरयितारः वैरं कर्तारः शब्दैर
 कलाभेत्यादिना कथयन्तः कर्तारि लुङ् ॥ ११५ ॥ ****
 ॥ किनोपि सर्वे वैरयिष्यन्ते नैत्याह ॥ यइति । इह विपक्षमध्ये शत्रुमध्ये सह संवृद्धियुजो
 पि चैद्येन सहैश्वर्यं नारोऽपि सत्सु द्विषेत्यादिना किप्येभूजो राजानः आत्मविदः स्वाभि
 ति ॥ ११६ ॥ ****

सविशेषां सुते पाण्डोर्भक्तिं न्वयि वितन्वति । वैरयितारस्तस्मिन् स्वय
 म्मत्सरिणः परे ॥ ११५ ॥ यइह आत्मविदो विपक्षमध्ये सह संवृद्धि
 युजोऽपि भूजः स्युः । बलिपुष्टकुलादिवान्यपुष्टैः पृथगस्मादचिरेण
 भावितातैः ॥ ११६ ॥ ****

जनवेदिनः स्युः तैर्भूमिगमि बलिपुष्टकुलात् कालकुलात् । काकेतुकरदारिष्ट्यबलिपुष्टसत्ता
 त्यजा इत्यमरः । अन्यपुष्टैः परभूतैरिवाचिरेण सद्योऽस्मात् विपक्षमध्यात् अन्धारादित्यत्रा
 न्यशब्दार्थपरत्वात् पृथगादिप्रयोगेऽपि पञ्चमी पृथक् भाविता पृथक् भविष्यते भावे लुङ् । चिरं
 दिति वृद्धिः तेऽपि केचिदस्माभिः संगच्छन्ते इत्यर्थः औपच्छन्दसिकं वृत्तं ॥ ११६ ॥ * ॥
 ॥ अथ फलितं निगमयन्नाशिषं प्रयुक्ते ॥ सहजेति । स्वाभाविकं चापलं दुर्विनीतत्वं अनव
 स्थितत्वं च । चपलः पारदेशी घेदुर्विनीतेऽनवस्थिते इति वैजयन्ती । तेनैव दोषेण समुद्धतो
 दृप्तः पक्षः सहायोगरूच । पक्षः पार्श्वगुरुत्वाच्च सहायवलाभिति चिति वैजयन्ती । चलि
 तोऽस्थिरो दुर्बलपक्षपरिग्रहो यस्य सः असुहृद्गणः शत्रुवर्गः तव दुरसद्वीर्यविभावस्तौ ते

जीवहो । वीर्यशुक्रप्रमावेचनेजःसामर्थ्ययोरपि । स्तुर्ववहोविभावस्तु इति विश्वामरैः ।

शलभतांपतङ्गत्वं । समौपतङ्गशलभावित्यमरः । भावेतल । लभतांगच्छतु । रूपकाल

ङ्कारः । इतविलम्बितवृत्तम् ॥ ११७ ॥ ***** ॥

॥ सहारि इत्यं विशकलितार्थः । विवेचितार्थः । अनुगतनयमार्गानीति मार्गानुसारिणी दुर्नय

स्तुलभद्राद्युक्तस्येत्यर्थः । अर्गलांतिवारयित्री इति वैधर्म्यरूपकालङ्कारः । तद्विष्कम्भेऽ

र्गलंतेत्यमरः । अतएव जनितमुदं हरेः कृतानन्दं उल्लिखिते उन्नते उरः स्थले नियतं निषसु

मानित्वं विश्रान्तयाश्रियाश्रुतां नान्यथेति मन्त्रगुप्तिः । उद्भवस्येतामौद्धवीर्यानां पूर्वोक्तां वाचंशु

सहजचापलदोषसमुद्धतश्चलितदुर्बलपक्षपरिग्रहः । तवदुःसदवी

र्यविभावसौ सलभतां लभतामसुहृद्गणः ॥ ११७ ॥ इति विसकलिता

थैमौद्धवीं वाचमेनामनुगतनयमार्गमर्गलांदुर्नयस्य । जनितमुदमु

दस्थादुच्चैरुत्थितोरः स्थलनलिननिषसुश्रीश्रुतांशुश्रुवान्सः ॥

११८ ॥ इति श्रीमाघकृतेशिषुपालबधेमहाकाव्ये द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

तवान्भाषायांसदवसुश्रुवदितिकसुः उच्चैरेवोच्चैरुन्नतः सन् अवयवसर्वनाम्नामकचप्राक्

देरित्यकचप्रत्ययः उदस्थादासनादुत्थितवान् उदो नूर्ध्वकर्मणि इत्यस्य प्रत्युदाहरणमेत

त् । रूपकानुप्रासालङ्कारो मालिनीवृत्तम् ॥ ११८ ॥ ***** ॥

॥ इति श्रीमल्लिनाथस्तुरिविरचिते माघकाव्यव्याख्याने सर्वङ्कषाख्ये द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

॥ कौवेरिति । अथोद्भववाक्यप्रवणनन्तरमपेनोयुद्धे अभिनिवेशमाग्रहो यस्य संशान्तो
 षड्वत्यर्थः अनएवसौम्यः प्रसन्नः अनएवकौवेर्यादिशोभा मनुजरायणमित्यर्थः स्त्रियाः पुम्बदि
 त्वादिना पुम्बद्भावः तमपास्यागस्त्यस्ये ममागस्त्यं मार्गमवतीर्णो दक्षिणायनगत इत्यर्थः उ
 स्मांशुरिवस्ति त इत्यर्थः । अनेन हरेः क्रोधः कार्यवशादाकालमनस्तुम्भितो न त्वेकान्तो
 निवृत्त इति सूचितं हरिः कृष्णः हरिप्रस्थमिन्द्रप्रस्थं तस्थे । इन्द्रेण द्युष्ट्यावने हरिरिति ह
 लायुधः । स वप्रविभ्यः स्य इत्यात्मनेपदं देशकालाध्वगन्तव्याः कर्मसंज्ञाह्यकर्मणामिति
 गन्तव्यकर्मत्वं उपमालङ्कारः । सर्गोस्मिन्निन्द्रेणैन्द्रवज्रमिच्छादुपजातिवृत्तं । अनन्त
 रोदीरितलक्ष्मभाजौपादौयदीयावुपजातयस्ता इति लक्षणात् ॥ १ ॥ ***** ॥

कौवेरदिग्भागमपास्य मार्गमागस्त्यमुष्मांशुरिवावतीर्णः । अपेतयु
 द्धाभिनिवेशसौम्यो हरिर्हरिप्रस्थमथ तस्थे ॥ १ ॥ जगत्पवित्रै
 रपितन्नपादैस्त्र्यष्टुं जगत्पूज्यमयुज्यतार्कः । यतो बृहत्पार्वणचन्द्रचारु
 तस्यातपत्रं विभरन् बभूवे ॥ २ ॥ ***** ॥

॥ अथास्यप्रस्थानसन्नाहं वर्णयन्नादैच्छ त्रधारणमाह ॥ जगदिति । अर्को जगत्पूज्यं ह
 रिं अनएव जगत्पवित्रैरपि पादैः किरणैः करैश्च स्त्र्यष्टुं अयुज्यत नार्हतयुजेर्देवादिका कर्त्तरि
 लुङ् । कुतः यत अस्य हरेः बृहद्विपुलं पार्वणचन्द्रचारुपूर्णैन्दुसुन्दरमित्युपमालङ्कारः अति
 पान्त्रायत इत्यातपत्रं कत्रं सुपीतियोगविमागातक्तः विभरन् बभूवे दधौ भृञः कर्मणि लिट् भौ
 ङ्गीभृङ्गवामिति विकल्पादाम्प्रत्ययः आतपत्रान्तर्हितस्य पादैः स्त्र्यष्टुमशक्यत्वादित्यर्थः ।
 जगत्पूज्यस्य हरेः पादेन स्पर्शनिषेधादिति ध्वनिः ॥ २ ॥ ***** ॥
 ॥ अथ चामरधारणमाह ॥ मृणालेति । मृणालस्तत्रामलं विसतन्तु विशदमित्युपमाचल
 द्विजनादिति भावः । चामरयोर्द्वयमन्तरेण स्थितः द्वयस्य मध्ये स्थित इत्यर्थः अनन्तरं

एवमेतन्निर्दिष्टोयासहरिरभितः पानुका उभयतः पानिनी सिद्धसिन्धुर्वाशगङ्गायस्य
 मथीक्तः पर्यामिभ्यां चेतनसि प्रत्ययः सुर्वोभयार्थवर्तमानाभ्यामिध्यत इत्युभयार्थत्वसु
 येतिसमासः । पानुकेनिलषपनेत्यादिना उक्तप्रत्ययः । तस्याम्बुरशेः समुद्रस्याभूतपूर्वा
 पूर्वमभूतां सुसुपेति समासः । नांश्रियं भेजे इत्यर्थः अनएवनिदर्शनासाचांम्बुरशेः सम्भाव
 नानात्रोक्ता अभितः पानुकसिद्धसिन्धुसम्बन्धमूल या असम्बन्धे सम्बन्धरूपातिशयोक्त्या स
 कौर्यनइतिसंक्षेपः ॥ ३ ॥ ***** ॥

॥ अथाष्टभिरस्य प्रसाधनविधिं वर्णयन् मुकुटधारणमाह ॥ चित्राभिरिति । अस्य चरेह
 परिकर्धदेशे मौलिभागे मौलिभाजां मुकुटगतानां मणोनामनणीयसोभिर्महतोभिश्चित्रा
 त्रिभिः । त्रिभिः त्रिभिः त्रिभिः त्रिभिः त्रिभिः त्रिभिः त्रिभिः त्रिभिः त्रिभिः त्रिभिः त्रिभिः

मृणालरुचामलमन्तरेण स्थितश्चलच्चामरयोर्द्वय
 सः । भेजेऽभितः पानुकसिद्धसिन्धेर्भूतपूर्वा रुच
 मन्त्रुरशेः ॥ ३ ॥ चित्राभिरस्योपरिमौलिभाजां भा
 भिर्मणोनामनणीयसोभिः । अनेकघातुच्छुरिता
 प्रसरशैर्गोवर्द्धनस्याकृतिरन्वकारि ॥ ४ ॥

भिरनेकवर्णाभिर्भाभिः प्रभाभिः कर्त्रीभिः । स्युः प्रभारुक् रुचिस्त्रिंशद्भाभाश्च विद्युतिदी
 प्रयइति अमरः । सान्नपक्षे भोभगो इत्यादिना रोयकारे तस्य हलिसर्वेषां भितिलोपः । अ
 नैकैर्घातुभिर्गिरिकादिभिः कुरितानां रुधितानां अश्वराशयो यस्य तस्य गोवर्द्धनस्याकृतिरन्व
 कारि अनुहतामत्तादृश्यमभाजीत्यर्थः ॥ ४ ॥ ***** ॥

॥ कुण्डसेचप्रधृते इत्याह ॥ नस्येति । तस्य हरेरुरः उरस्थलमुल्लसन्त्याकाञ्चनकुण्डला
 श्रयोः प्रत्युन्नानां खचितानां गारुत्मनरत्नानां मरकतमणीनां भासादीत्या उरसि प्रसरन्त्येति
 भावः । वात्संशैश्वर्यः ब्राह्मणादित्यन्त्यन्तः । तत्रोचितमभ्यस्तं यन्नीलकण्ठपिच्छं मयूरं

ईम् । अभ्यस्तोयुचितेन्याय्यमितियादवः । पिच्छं वर्धेनपुंसकैश्चमरः । न देवावचूडामा
 लिकासस्याः कचनानामोचनमवमोचनं वा अवापेवेत्युपेक्षा । यत्रान्यधर्मसम्बन्धादन्यदेवो
 पतर्कितं । प्रवृत्तेर्दिभवेत्याशास्तामुपेक्षां प्रचक्षते इति लक्षणात् ॥ ५ ॥ ***** ॥
 ॥ तमङ्गदे इति ॥ मन्दरं मन्दरकूटकोटिव्याघट्टनामन्याचलशिखाग्रसङ्घर्षणं सैवोत्तेज
 नाशरणो ह्येव नानयावं ह्योयसावहुतरेण प्रियस्थिरेत्यादिना बज्रलशब्दस्येयसुनिवन्हादे
 शः मणीनां दीप्तिवितानकेन प्रभापटलेन उल्लसन्ती दीयमाने आच्छीनद्योर्नुमितिनुमाग
 मः । मङ्गदे केयूरे । केयूरमङ्गलं तुल्य इत्यमरः । चकासयामासतुः शोभयाच्चकतुः अङ्गदे

नस्यो ह्यसत्काञ्चनकुण्डलाग्रप्रत्युपगारुह्यतरत्नभासा । अवापबा

ल्योचितनीलकण्ठपिच्छावचूडाकलनामिवारः ॥ ५ ॥ तमङ्गदे
 मन्दरकूटकोटिव्याघट्टनोत्तेजनयामणीनाम् । वंहीयसादीप्तिवि
 तानकेन चकासयामासतुरुल्लसन्ती ॥ ६ ॥ निसर्गरक्तैर्बलयाव
 नद्धताम्राश्मरश्मिचकुरितैर्नखाग्रैः । व्यदोतताद्यापि सुगरिव
 क्षोविक्षोभजासृक् स्रपितैरिवासौ ॥ ७ ॥ *****

धृतवानित्यर्थः । चकास्येर्त्यन्तान्निटिआम्प्रत्ययेऽस्तेरनुप्रयोगः । अत्राङ्गदयोः प्राग्मवी
 याङ्गदमेदेयमेदोक्तिमपेक्ष्यतयोः मन्दरकूटकोट्यसम्बन्धेपिसम्बन्धोक्त्या द्वयोरतिशय
 कयोः सङ्करः ॥ ६ ॥ ***** ॥
 ॥ निसर्गेति ॥ असौ हरिर्निसर्गरक्तैः स्वभावलोहितैः किञ्च बलयेकटके । कटकं बलयोस्त्रिया
 मित्यमरः । तयोरेव नद्धानां प्रत्युपगानां ताम्राश्मनां पद्मसगणारिश्मिभिः कुरितैः अतएवा
 द्यापि सुगरेर्हिरण्यकशिपोः वक्षसि वक्षोभेण विदारणेन जानन्तथोक्तनेनासृजास्रपितैः सि
 क्कैरिवास्थितैरिवेत्युपेक्षास्वानेर्त्यन्तात् अर्त्तिहोत्यादिनापुमागमः मितं द्वस्वः नखाग्रैर्न

द्योतनकटकेचमृतवानित्यर्थः ॥ ७ ॥ ****

॥ उभाविति ॥ तमालवत्रीलंआमुक्तेआसंजितेमुक्तालनेमौक्तिकहारौयस्मिन्अस्यहरेः
वक्षःआकाशगङ्गायाःपयसः उभौप्रवाहौव्योम्निपततोप्रवाहेनांचेतसम्भावनायांचि
ह ॥ तेनव्योम्नापमोयेनसमोक्रियेत्तास्योपमानंकिञ्चित्पश्यामइतिभावः ॥ मुक्ताहारंमृ
तवानित्यर्थः । अचव्योम्नागङ्गाप्रवाहद्वयासम्बन्धेपिसम्भावनायासम्बन्धकथनादनिश्च
योक्तिः । तदेतत्पुष्पप्रवालोपहितंयदिस्यादित्याद्युदाहृत्यालङ्कारसर्वस्कारःस्यष्टोच
कार ॥ ८ ॥ ****

॥ तेनेति ॥ तेनहरिणादीधिनिभिर्दीपिताःआशयेनसःदिगन्तविश्रान्ततेजाइत्यर्थः ।

उभौयदिव्योम्निपृथक्प्रवाहावाकाशगङ्गापयसःपतेताम् । तेनोपमी
येततमालनीलमामुक्तमुक्तालतमस्यवक्षः ॥ ८ ॥ तेनाम्भसांसा
रमपःपयोधेर्धेमणिर्दीधितिदीपिताः । अन्तर्वसनविद्गतास्त
दङ्गसाक्षादिवालक्ष्यतयत्रलोकः ॥ ९ ॥ ****

पयोधेरम्भसांसारस्यविकारःसारमयःमणिःसमुद्रमथनोत्थःकौस्तुभाख्यइत्यर्थःदधेधृतः

धृन्धारणोर्कर्मणिलिङ् । यत्रमणौविम्बगतःप्रतिविम्बगतोलोकःबाह्यप्रपञ्चःतदङ्गेतस्य
हरेःशरीरेसाक्षात्भूतःवह्निःप्रत्यक्षेणक्ष्यमाणइत्यर्थः । अन्तर्वसनअन्तर्गतइवालक्ष्यते
यत्रमणौप्रतिविम्बितोवाह्यलोकः तदङ्गएवनेर्मल्याद्वह्निःप्रफलितःकृक्षिस्थलोकइवाल
क्ष्यतइत्युत्प्रेक्षा ॥ ९ ॥ ****

॥ मुक्तेति ॥ अस्यहरेर्मुक्तामयंतत्पुलकनवचनेमयइसारसनेकटिस्तुत्रेऽबलम्बितइतिसार
सनावलम्बि । क्लोविसारसनंचाथपुंस्त्वयांशुंखलंत्रिधित्यमरः । आप्रपदंप्राप्तेतीत्याप्रप
दोनम्पादाग्रलम्बिआप्रपदंप्राप्तेतीतिखप्रत्ययः । दाममुक्तासारःअङ्गुष्ठेननिष्ठान्तंविस्तृष्ट

मित्यर्थः । गौणार्थत्वाद्ग्राम्यत्वं यथा हृदयो । निष्कृतोद्गीर्णवान्तादिगौणवृत्तिरूपः
 यम् । अनिसुन्दरं अन्यत्र ग्राम्यं कक्षां विगा हत इति ऊर्ध्वं ऊर्ध्वं प्रवाहमुच्चैरुन्नतनिस्तेन से
 मन्दार्कन्याः सन्ततधारे मविच्छिन्नसंपातमम्भइव भाति स्मेत्युपेक्षा ॥ १० ॥ **** ॥
 ॥ सइति ॥ इन्द्रनीलस्थलमिव नीलमूर्तिः श्यामाङ्गः संहिताग्रारेरीतिरेफलोपः । इ
 क्षोमेपूर्वस्येति दीर्घः कर्चूरं हरितालमिव पिशङ्गं वासे यस्य सः पीतान्वरो हरिः । हरितालच
 कर्चूरमिति वैजयन्ती । सहरिर्विस्तृत्वैः विस्तृत्वैः इ एनशजितर्ति इति करप । अन्बुहृत्
 अम्बुजानां रुहेः विपरजोभिः परंगैश्चित्रां चित्रं वर्णः यमस्वसुर्यमुनायाः उदकस्य भारः पूरः
 ॥ इन्द्रनीलस्थलमिव नीलमूर्तिः श्यामाङ्गः संहिताग्रारेरीतिरेफलोपः ॥ १० ॥

मुक्तामयं सारसनावलम्बिभाति स्म दामाप्रपदी नमस्य । अङ्गुष्ठनिष्कृ
 तमिवोर्ध्वमुच्चैस्त्रिश्रोतसः सन्ततधारमम्भः ॥ १० ॥ सइन्द्रनीलस्थ
 लनीलमूर्तीरणजकर्चूरपिशङ्गवासाः । विस्तृत्वैरम्बुहृत्परजोभि
 र्यमस्वसुश्चित्रइवोदभारः ॥ ११ ॥ प्रसाधितस्याथमधुदिषो
 ऽभूद्यैवलक्ष्मीरितियुक्तमेतत् । वपुष्यशेषेऽखिललोकाणां सा
 नन्यकान्ताहारसीतरत्न ॥ १२ ॥ ****

उदभारः सइवरणजमन्योदनेत्यादिना उदकस्योदादेशः ॥ ११ ॥ **** ॥
 ॥ प्रसाधोनि ॥ प्रसाधितस्यालङ्कृतस्य मधुदिषः हरेः अन्यैवाप्तदृशी विभिन्ना च । अन्यैवि
 भिन्नास्तदृशी विनिवैजयन्ती । लक्ष्मीः शोभापद्मा च । शोभासम्पत्तिपद्मा सुलक्ष्मीः श्रीरवम
 म्यते इति विश्वः । अभूद्येतत् युक्तं कुतो हियस्यान्ता प्रसाधनलक्ष्मीरंशेव वपुर्विवसतीति
 शेषः किञ्चाखिललोकस्य कान्ता प्रिया इतरानित्यानु अन्यस्य कान्ता प्रियानभवतीत्यन्यथा ।
 काकिनुतस्यैवेत्यर्थः किञ्च उरसि उरस्येव वसतीत्यर्थः अत्र हरेः प्रसाधनादसाधारणी शोभा
 समजायतेति पारमार्थिको वाक्यार्थः । अत्र लक्ष्मीरशदेन द्वेषमहिम्नावाच्यायाः शोभायाः

प्रतीयमानायाः श्रीदेव्यासहस्रभेदाध्यवसेयादिवमन्यैवलक्ष्मीरित्यभेदरूपातिशयोक्तिरु
लङ्कारः ॥ १२ ॥ ****

॥ अथैतमेवार्थमज्ञानरेणाह ॥ कपादेति । कपाटविस्तीर्णमनोरमेचेरः स्थलोस्थिता
श्रीरितिललनाकान्तायस्यतस्यहरेरानन्दिताशेषजनासर्वाङ्गसङ्गिनीअतएवापरैवासाधा
धारण्येवश्रीदेव्याअन्यैवलक्ष्मीः शोभारमाचमभूवसएवालङ्कारः । प्रायेणैकार्यमप्यनेकं
श्लोकमुक्तिविशेषलाभास्तिष्ठन्तिकवयः । यथाह नैषधेआदावेवनिपीयेत्यादिश्लोकद्वयं
चोक्त्यनिनि ॥ १३ ॥ ****

॥ अथदेवोसहचरस्यैवास्यायात्रेतिस्त्वचयन्प्रसाधनविधेः फलमाह । दैत्येति । भूष
कपाटविस्तीर्णमनोरमेरः स्थलस्थितश्रीललनस्यतस्य । आनन्दि
ताशेषजनाबभूवसर्वाङ्गसङ्गिन्यपरैवलक्ष्मीः ॥ १३ ॥ दैत्याधिपप्राण
मुषान्नखानामुपेयुषाभूषणतांक्षतेन । प्रकाशकार्कस्यगुणौदधानाः
स्तनैतरुण्यः परिवबुरेनम् ॥ १४ ॥ ****

**** ॥ ७१ ॥ : लङ्कारविशेषज्ञानम्
णतामुपेयुषान्तुप्रहरतामितिभावः । दैत्याधिपस्यहिरण्यकशिपोः प्राणमुषांप्राणप्रह
रिणांवाजादपिकठोरणाभित्यर्थः । नखानांक्षतेनव्रणेनप्रकाशोत्पत्तः कार्कश्यमेवगुणोव
योस्तैस्तनैस्तनानित्यर्थः । ज्ञातावेकवचनेप्राप्तेजानिभूयसास्तनादिषुजानेर्द्विविशि
ष्टत्वात्तद्विचित्रंनयथाहवामनः । स्तनादोतांद्विविशिष्टाजानिः प्रायेणेति । दधाना
स्तुर्योयुवनयः वयसिप्रथमेइतिङोपसंहरिपरिवबुः अत्रहरिनखानांनरहरिनखभे
देयभेदेत्तयास्तनयोश्चनावृक्काठिन्यासम्बन्धेपिसम्बन्धोक्त्याचातिशयोक्तिः स्तनयोःसा
पेक्षयालङ्कारः ॥ १४ ****

॥ आकर्षेति ॥ अत्युन्नतत्वाद्धेतोः कर्ध्वमाकर्षतेवनमन्तंमध्यमुन्नमयतेवस्थितेनेत्युत्प्रेक्षा ।

अतिगुरुत्वमतिभारत्वं अतिप्रवृद्धं च भजनीतिमाकुभजोऽखिः तेनाङ्गानां कुचमण्डलेन अ
तिक्रश्यान् अत्यन्तकृशतरः ततोयानुक्षीणश्चरत्ततोदलादेर्लघोरिति रेफादेशः मध्यानि
तान्माक्रान्तः पीडित इव ननामनतः प्रणतश्च अत्र मध्यकुचमण्डलयोर्विशेषणसाम्यादिति
विजिगीषुरजप्रतीतेः समासोक्तिः ॥ १५ ॥ ***** ॥
॥ यांयामिति ॥ प्रियाहरि योयामङ्गानां नित्यवीक्ष्योरिति वीक्ष्यां द्विर्भावः । एकपदं चैत
न्प्रेक्षनालोकयत्सासापूर्ववत् द्विर्भावः कातरक्षोसाध्वसाच्चकितलोचनसन्तो ह्रियामश्च
मुखीबभूव अनेन कार्यद्वारा लज्जासाध्वसभावोदय उक्तः अव्यासामिर्ध्यामिवीदय उक्तः अ
॥ १५ ॥ तिरिङि । जामाजः । अतीतवाप्ररुषः । अतीतिना । अङ्गाङ्गि । अङ्गि । अङ्गि । अङ्गि । ॥

आकर्षते वोर्द्धमति क्रशोयानत्युन्नतत्वात्कुचमण्डलेन । ननामम
ध्योतिगुरुत्वभाजानितान्माक्रान्तिश्वाङ्गनानाम् ॥ १५ ॥ यां
यांप्रियः प्रैक्षतकतरक्षीसासाह्रियानममुखीबभूव । निःशङ्कमन्याः
सममाहितेर्ष्यास्तन्नान्तरे जघुरमुङ्कटाक्षैः ॥ १६ ॥ तस्यातसीसूत
समानभासोभ्राम्भ्यन्मयूखावलिमण्डलेन । चक्रेणरीडेयमुनाजलौघ
स्फुरन्महावर्तइवैकबाहुः ॥ १७ ॥ *~*~*~*~*~*~*~*~*~*

न्याःअनीक्षिताङ्गनाःआहितेर्थाःकृताक्षमाःसत्यापरोक्तीर्धाक्षमेर्थाःस्यादितिलक्षणाः
 धानरेतस्मिन्नतोक्षणावसरे । श्लोकेतुमध्येवाकाशेनादर्थ्यऽवसरेवधावित्तैर्वैजयन्ती ।
 निःशंकंतदनीक्षणादेवविस्त्रयंसमयुगपत्कटाक्षैरमुंहरिं । जघ्नुःप्रजघ्नुःसरोजमद्राक्षुः
 ॥ १६ ॥ ****
 ॥ अथास्यपञ्चभिर्दिव्यास्तन्निधानमाह ॥ तस्येत्यादि । अतसौस्तमेनक्षौमकुसुमेन
 सामानभासःतुल्यकान्तोःस्निग्धश्यामस्येत्यर्थः । अतसौस्यादुमाक्षुमेत्यमरः । तस्यहरेरेक
 बाहुःभ्राम्यदावर्तमानंमयूखावलीनामण्डलंचक्रवालंयस्यनचक्रेशुदर्शनेनस्फुरन्म

ज्ञानावर्तमानोयस्यसः । स्यादावर्तमानाभिसाम्यमइत्यमरः । यमुनाजलानामोघः पूरइवरे

जेवकन्दधावित्यर्थः ॥ १७ ॥ ***** ॥

॥ विरोधिनामिति ॥ विरोधिनां विरोधिनां विग्रहभेदे शरीरविदारणे दक्षा । शरीरं वर्धविग्र

इत्यमरः । कचिन्कापि अस्वत्वनो सर्वत्राप्रतिहतवृत्तिरित्यर्थः । नित्यं सन्निहिताऽ

नपायितो अतएव मूर्त्ता मूर्त्तिमतो शक्तिः सामर्थ्यामिव स्थिता इत्युत्प्रेक्षा । कौमोदकी गदात

स्य हरेः सेनो निष्कामं मोदयति स्म स्वसन्निधानेनेति भावः ॥ १८ ॥ ***** ॥

॥ न केवलमिति । अन्यस्य साधारणो न भवतो न्यन्यसाधारणः तस्यैवासाधारणः तस्य भाव

स्तुतानन्द धानः । तथापि यो नन्दकः स्वतया केवलङ्गजाश्चादिवत् स्वत्वेनैव मुगरेर्नन्द

विरोधिनां विग्रहभेददक्षामूर्त्तैव शक्तिः कचिदस्वत्वनो । नित्यं ह

रेः सन्निहितानि कामं कौमोकी मोदयति स्म चेत् ॥ १८ ॥ न केवलं

यः स्तुतपामुगरे रनन्यसाधारणतानन्द धानः । अत्यर्थमुद्देजयिता

परेषां नाम्नापि तस्यैव सनन्दकोऽभूत् ॥ १९ ॥ ***** ॥

कोनकिन्तु परेषां शत्रूणां अत्यन्तयुद्धे जयिता भोषयिता सन् अतएव नाम्नापि चन्द्रादिवन्नन्द

यतो नित्यं नन्दक इत्यन्वयसंज्ञाबलेनापि नन्दायितृत्वेनापि इति यावत् । तस्यैव तदीय एव यो

नन्यसाधारणत्वात् तस्यैव स्वपरेऽद्दे जकत्वात् तस्यैव नन्दको नन्दयिता चेत्यर्थः । सनन्दको न

न्दकाख्यः खड्गोऽभूत् सन्निहितो भूदित्यर्थः । सम्बन्धानुवादेन सन्निधानमेवात्र विधेयं प्रक

रणान् अत्रानन्यसाधारणत्वपरेऽद्दे जकत्वपदार्थाभ्यां विशेषणगत्या नन्दकस्य तदीयता स

मर्थनात्पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ १९ ॥ ***** ॥

॥ नतीर्तामिति ॥ अन्येन पुरुषान्तरेण नतिमाकर्षणभेदेन स्वानुकूल्यं च नतीतं न प्रापितं कि

यासुरणकर्मसु हिताहितकृत्येषु च कर्णानि कर्णगोचरं प्राप्नोतु गोमौर्वी आप्नता धर्मश्च य

स्यमिद्विधेयक्रियासुवशंगतं द्रव्यः दृढतरं पीडासहतरं मतिबाधनं शृङ्गस्यविकारः शा
 र्ङ्गनामधनुः मित्रमिवास्वहरेरनिकस्थं सन्निहितमभवत् ॥ २० ॥ ***** ॥
 ॥ प्रवृद्धेति ॥ धियंरतीति धीरो मनोहरः मन्दोगम्भीरोन्मुदस्येवधीरश्चनादः प्रवृद्धोऽयम्
 सः प्रवृद्धमन्द्रान्मुदधीरनादइत्युपमाकृष्णवार्णवस्तस्याभ्यर्णचरोऽनिकचरः । उ
 पकृष्टानिकाभ्यर्णइत्यमरः । सचासावेकहंसश्चेति सिद्धिपरम्परितरूपकं । मन्दानिल
 स्यापूरआपूरणनोनक्तं अनितं निध्वानन्दधानः अध्यातोपिमन्दमारुतप्रवेशादेवध्वन
 त्रितिपाठवादानिशयोक्तिः । ध्वन्यसम्बन्धेऽसम्बन्धकयनात्पाञ्चजन्योपिसन्निहितोभू

ननोतमन्येननतिङ्कदाचित्कर्मानिकप्राप्तगुणक्रियासु । विधेयम
 स्याभवदतिकस्थं शार्ङ्गन्धनुर्मित्रमिवद्रव्यः ॥ २० ॥ प्रवृद्धम
 न्द्रान्मुदधीरनादकृष्णवार्णवस्तस्याभ्यर्णचरैकहंसः । मन्दानिलापूरकृतद
 धानोनिध्वानमश्रूयतपाञ्चजन्यः ॥ २१ ॥ रराजसम्पादकमिष्ट
 सिद्धेस्सर्वासुदिक्ष्वप्रतिषिद्धमार्गम् । महारथः पुष्परथं रथाङ्गी
 क्षिप्रं क्षपाबाणइवाधिरूढः ॥ २२ ॥ *****

दित्यर्थः । वीणाः श्रूयन्ते पुष्पाण्याश्चायन्ते इत्यादिवद्धर्मधर्मिणोरभेदेऽपचारातपाञ्चजन्य
 स्यश्रवणोक्तिः ॥ २१ ॥ ***** ॥
 ॥ रराजेति ॥ महानुरथेयस्यसमहारथोरधिकविशेषः । आत्मानं रथिकं चाश्वान् रक्षन्
 जेतयेनरः । समहारथसंज्ञः स्यादित्याहुर्नीतिकोविदा इति । रथांगञ्चक्रमस्तोनिरथा
 ङ्गीहरिः इष्टसिद्धेः संपादकलक्षणवत्त्वानपुष्पः सर्वार्थसाधकः इति शास्त्राच्चेति भावः । स
 र्वासुदिक्ष्वप्रतिषिद्धमार्गं अनिषिद्धमार्गमित्यर्थः । अधिरूढानृशक्तेर्निरंकुशत्वात् । पुष्पो
 हसोमैत्रमथाश्विनञ्चत्वार्याहुः सर्वदिग्द्वारकाणीति शास्त्रादिति भावः । क्षिप्रं क्षि

धनो धरेयितो पूर्ववत् षष्ठी पठिता शेषेण महेतामरेण आसम्पन्नाद्भुतस्थकुञ्जो भूतस्य शिरः स
हस्रस्य साग्रहात् सहायकैर्मणिषोपधाद्भुरूपो जमाद्भुन्व्यायाः त्वरमाणामुजायस्मिन्त
द्यथानथाप्रसस्तेष्वहनम्भावे सिद्धहरिश्च चलेत्यर्थः । अत्र शेषस्य विशिष्टप्रसरणात्मन्धे-
पिसम्बन्धोक्तोरनिशयोक्ताः ॥ २५ ॥ ***** ॥

[illegible]

यतःसभर्ताजगताजगामधर्ताघरिव्याःफणिनाततोऽघः । महामय
भुग्नशिरस्सहस्रसाहायकव्यग्रभुजंप्रसस्ते ॥ २५ ॥ अथोच्चकैस्तो
रणसङ्गभङ्गभयावनमोद्घातकोतकानि । क्रियाफलानीवसुनीतिभाजं
सैन्यानिसोमान्वयमन्वयुस्तम् ॥ २६ ॥ श्यामारुणैर्वारणदानतो
यैरलोडिताःकाञ्चनभूषणाः । आनेमिमग्रैःशितिकण्ठपक्षक्षोद
द्युतञ्चुक्षुदिरेरयैघैः ॥ २७ ॥ *~*~*~*~*~*~*~*~*~*

इन्द्रान्वयः अन्वगच्छन्त्यानेर्लङ्लङः शाकटायनस्येति सेर्जुस् ॥ २६ ॥ * * * * *

॥ श्यामेति ॥ श्यामानि चारुणानि चतैः श्यामारुणैः कृष्णलोहितैः वर्णैर्वर्णैतिसमा
संवारणदामनैर्वैर्गजमदीदकैरलोडिताः संमेलिता अतएव शितिकण्ठपिच्छक्षोदाः मयू
खवर्हचूर्णा इव द्योतन्ना इति तथोक्ताः क्षिप्र उपमालङ्कारः । काचनस्य भूकाचनभूतस्याः परा
गाः पांसवः अनेमिभ्यः अनेमिप्रधिसहितं । चक्रधारप्रधिर्नेमिरित्यमरः । आङ्मर्यादाभि
विध्योरित्यभिविधाव्ययीभावः मग्नैरयोधैः चक्षुदिरेपिष्टा इत्यर्थः । परागाणां विशिष्टपे
षणासम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्तेरनिशयोक्तिः ॥ तथा च महती गजरश्मस्य च्छिन्नं व्यन इत्यल

हारेणवस्तुध्वनिः ॥ २७ ॥ ****

॥ नेति ॥ अष्टसुलोहितेषुपदप्रतिष्ठाऽस्येतिअष्टापदसुवर्णं। रुक्मंकार्तस्वरंजाम्बून
दमष्टापदोऽस्त्रियामिति सुवर्णपर्वधर्मः नस्यभूमितस्याः रेणुकाच्चनभूरजः पदाहृतो
रथाश्वादिचरणवाडितोपिसन्नित्यर्थः महाजनानां बह्वजनानां पूज्यानां शिरांसिनलङ्घ्या
मासनाक्रमतिस्मिन्नुना चङ्कतिमुत्पन्नन्दर्पेच्चनैकाजगामकुतः। यद्यस्मान्गरिम्होगुरु
मगुणस्यमाहान्यस्यचप्रिस्थिरेत्यादिजागुरोर्गारदेशः सदृशमदुरुपयथानथाअचेष्टत
थिवहारचगुरुत्वसौन्दर्यप्रतिबन्धकत्वादितिभावः। अत्रानौद्धत्यादिप्रस्तुतसुवर्णपद
नविशेषणसाम्यादप्रस्तुतसुजनप्रतीतेः समासोक्तिरलङ्कारः ॥ २८ ॥ ****

अलंघयामासमहाजनानां शिरांसिनैवोद्धतिमाजगाम। अचेष्टता
ष्टापदभूमिरेणुः पदाहृतोयत्सदृशंगरिम्हाः ॥ २८ ॥ निरुद्धमा
नायदुभिः कथञ्चिन्मुञ्जर्यदुच्चिष्टिपुरग्रपादौ। धुःगुरुन्मार्गरु
धौकरीन्द्रानुल्लङ्घ्यगन्तुनुरगास्तदीषुः ॥ २९ ॥ ****

॥ निरुध्येति ॥ नुरगाः यदुभिररुद्धैरितिभावः कथञ्चिदतिप्रयत्नेननिरुध्यमानानवा
कर्षणेनवार्यमाणा अपियद्यस्मादग्राणिचनेपदाश्चतानाग्रपादान्दृष्ट्वाग्राग्रहस्तोदयगु
णगुणिनोरभेदभेदयोगादिनिवामनसूत्रान्तामानाधिकरणसमासः मुञ्जर्यदुच्चिष्टिपुरक्षि
प्तवन्तः तत्तस्मान्मार्गरुधन्तीतिमार्गरुधः मन्दगमनेनमार्गरोधिनः क्षिपूगुरुन्महतः पूज्या
श्चालंघ्यानपीतिभावः। करीन्द्रानुल्लङ्घ्यगन्तुमोषुरिच्छन्तिस्मधुवमुपेक्षायांगुरोपिस्त
न्मार्गरोधकाः परैरुल्लङ्घयन्तिअलङ्कारेणवस्तुध्वनिः ॥ २९ ॥ ****

॥ अपेक्षितानिति ॥ आयताआकृष्टाबलामुखरज्जुर्यस्मिन्कर्मणतद्यथानथाप्रयत्नेनदु
र्गारवेगत्वात्अतिप्रयत्नेननिरुद्धावाहवाजिनोवैद्यैः। बाजिवाहवर्गवर्धयसैववसम्

पइत्यमरः । तुरङ्गिभिरश्वसादिभिर्येपुरोदेशोऽपेक्षितानालोक्तानुरेणुभिः प्रकीड
 णोतिप्रकीडितान्पांसुकीडाकरान्कर्त्तरिक्तः पृथुकान्शिशून् । पोतः पाकोऽर्भकोऽभिः
 पृथुकः शावकः शिशुरित्यमरः । जनन्यस्तूर्णमभ्येत्यपथिभ्यो नित्यः अपसारयाच्चकुटि
 निस्तुभावेति ॥ ३० ॥ ***** ॥

॥ दिदृक्षमाण इति ॥ अनघमकलङ्कमुरारिदिदृक्षमाणाः इष्टमिच्छन्तः दृशेः सन्ननाञ्ज
 इशानजादेशः क्षाश्रुस्मृदृशंसनइत्यात्मनेपदं जनैघारय्याचारय्यायां प्रतिप्रतिरथ्यय
 धार्थ्येऽव्ययीभावः । आरत्समीपं । आरद्दुपसमीपयोरित्यमरः । इषुराजगुणइणेतिइदो
 र्धर्इणः किंवीत्यभासद्वीर्घः ननु नित्यपरिचितेकादिदृक्षेयवाह । अनेकशइतिबहुवा

अपेक्षितानायतवत्तामग्रेतुरङ्गिभिर्यत्ननिरुद्धवाहैः । प्रकीडि
 तात्रेणुभिरेत्यतूर्णनित्युर्जनन्यः पृथुकान्पथिभ्यः ॥ ३० ॥ दि
 दृक्षमाणाः प्रतिरथ्यमीयुर्मुसरिमाएदनघंजनैघाः । अनेकशस्तं
 स्तुतमयनल्पानवन्नवंप्रीतिरहोकसेति ॥ ३१ ॥ *****

रमित्यर्थः बहुल्यार्थाच्छस्कारकादन्यतरस्यामिति शसप्रत्ययः संस्तुतं परिचितमपि वस्तु ज
 नं वा इति शेषः । संस्तुवस्यात्परिचयइत्यमरः । अनल्पा अधिका प्रीतिः प्रेमकर्त्री न वंनवं ।
 आभीक्ष्णेन न वंनकरोति नित्यवीक्ष्योरिति नित्यार्थे द्विर्भावः अहो शब्दः पुराणस्यापि नूतनत्वं
 मित्या स्वार्थे पर प्रेमास्पदं वस्तु नित्यदृष्टमपि अदृष्ट चरमिव प्रतिक्षणं दिदृक्ष्यते इत्यर्थः ।
 भगवानपि नथैवेति सामान्येन विशेषणसमर्थनरूपो र्थान्तरन्यासः ॥ ३१ ॥ ***** ॥
 उपेयुष इति ॥ विद्वान् विहः ॥ अतएव तस्यां पुरि न गर्थ्यादत्तचक्षुः निरुष्टदृष्टिरसौ ह
 रिर्निरन्तराभिनीरं प्राभिरनोकिनीभिः सेताभिर्निरुच्छ्राप्तं अतिसंकटं वर्त्म उपेयुषः प्राप्न
 स्यत्यस्य शनैर्यातं सन्मन्वेतमन्दगमनं न विदामासन्निवेद । उपविदजागृभ्योऽन्यतर

स्यामितिआम्रत्ययः व्यासङ्गादसम्बैदनंनत्वज्ञानादितिभावःव्यासङ्गस्यपदार्थत्वात्पदा

र्थहेतुकंकाव्यलिङ्गं ॥ ३२ ॥ ****

॥ अथैकत्रिंशतिश्लोकैर्द्वारिकावर्णयति ॥ मध्यइति । मध्येसमुद्रस्वमध्येसमुद्रंपारेम

धोषच्छाचेतिविकल्पादव्ययोभावः मध्यशब्दस्यतत्त्रियोगादेकारणत्वंकाञ्चनवप्रभासा

हेमप्राकारप्रभयाकुकुभोदिशःपिशङ्गीःपिशङ्गवर्णाःगौरादित्वात्ङीष्कुर्वतीयापूःजलंस

मुद्रोदकंभित्वाउत्थितैतिशेषः । तुरङ्गकान्तायाःवडवायामुखेद्वयंवदतीतिहव्यवाहोग्रिः

कर्मस्थणप्रत्ययःतस्यवाडवाग्नेःज्वालेवउल्लासउद्धभासेअत्रसमुद्रानलोनायांवडवामल

ज्वालायां कदाचित्तम्भाव्यमानस्यमध्येह्रसनस्यपुरिदर्शनाभेदाध्यवसायेनास्याज्वाला

उपेयुषेवर्मनिरन्तरभिरसैनिरुच्छ्वासमनीकिनीभिः । रथस्यत

स्याम्युरिदत्तचक्षुर्विद्वान्विदामासशनैर्नयातम् ॥ ३२ ॥ मध्ये

समुद्रंकुकुभःपिशङ्गीर्याकुर्वतीकाञ्चनवप्रभासा । तुरङ्गकान्तामुखह

व्यवाहज्वालेवभित्वाजलमुल्लास ॥ ३३ ॥ ****

त्वमुत्प्रेक्षतेइवशब्दोयमुत्प्रेक्षाव्यञ्जकइतिनोपमायांईदृक्ज्वालायाअप्रसिद्धत्वेनोपमान

त्वायोगात् । मयेशङ्केधुवंनूनंप्रायइत्येवमादिभिः । उपमात्रज्यतेशब्दैरिवशब्दोपिनादृ

शब्दत्वाचार्यदण्डी ॥ ३३ ॥ ****

॥ कृतास्पदेति ॥ भूमिभृतांगशांगिरीणांचसहस्रैःकृतास्पदाकृताधिष्ठाना । आस्पदंप्र

तिष्ठायामितिनिपातः । उदकमस्यास्तोत्युदन्वानुदधिः । उदन्वादुदधौचेतिनिपात

नात्साधुः । तस्यान्मसापरिवीतापरिवेष्टितामूर्तिःस्वरूपंयस्याःसापृथ्वीपृथुःवेतोगुणव

चनादितिङीष्एवभूतायापूःनतिर्विद्यतेनखिद्यतेइत्यनिर्विन्वदेःसत्तार्यान्निपूर्वात्सत्सू

द्विवेद्यादिनाक्षिपतेनानिर्विदाअखिनेनअन्यथाशिल्पसौष्ठवासिद्धेरितिभावःविभान्नाप्र

यत इति पृथ्वीभूः पृथेः धिद्व च नान् औणादिकः धिद्वैरदिभ्यश्चेति डीष्णत्स्याः प्रतियानना
प्रतिहतिरिव विदधे विहिता । प्रतियानना प्रतिच्छाया प्रतिहतिरित्यमरः । भूरप्रतिनि
धित्वेन्येक्षया पुरेवै च च्यविस्तारदिवस्तुष्यज्यते ॥ ३४ ॥ ***** ॥

॥ त्वष्टुरिति ॥ त्वष्टुर्विश्वकर्मणः सदाभ्यासैर्न गृहीतो लब्धोयः शिल्पविद्याया एव सम्पदः
प्रसरः प्रकर्षः तस्य सीमा अवधिः प्रतिमेति यावन्त्या पूरा दर्शनत्वा मलेषु दर्पणपृष्ठस्वच्छेषु ।
दर्पणे मुकुटदर्शवित्यमरः । जलधेर्जलेषु स्वर्गस्य । स्वरव्ययं स्वर्गनाक इत्यमरः ।
छाया प्रतिविम्बितमिवादृश्यते इत्युत्प्रेक्षा । छायात्वनानपेका नौ प्रतिविम्बा कयो रितिवै

कृतास्पदा भूमिभृतां सहसैरुदन्वदम्भः परिवीतमूर्तिः । अनिर्विदा
या विदधे विधात्रा पृथ्वी पृथिव्याः प्रतियाननेव ॥ ३४ ॥ त्वष्टुः सदा
भ्यासगृहीत शिल्पविज्ञानसम्पत्प्रसरस्य सीमा । अदृश्यता दर्शनत्वा
लेषु छायेव या स्वर्जलधेर्जलेषु ॥ ३५ ॥ रथाङ्गभर्त्रेऽभिनवमृगय
यस्याः पितेव प्रतिपादितायाः । प्रेमोपकरणं मुञ्जरङ्गभाजो रत्नाव
लीरमुधिसवबन्ध ॥ ३६ ॥ *****

जयन्ती ॥ ३५ ॥ *****

॥ रथाङ्गेति ॥ अंबुधिः पितेव वराय श्रेष्ठाय जामात्रे । वरो जामातरि श्रुत इति विश्वः । र
थाङ्गभर्त्रे चक्रधराय हरये अभिनवं यथा तथा प्रतिपादितायाः अङ्कः समीपउत्सङ्गश्च तद्भा
जः । अङ्कः समीपउत्सङ्गे चिह्ने स्थाना पराधयोरितिकेशवः । यस्याः पुर उपकरणं मन्त्रिके
अन्यन्तसंयोगे द्वितीया । अन्यत्र उपकरणं विभक्त्यर्थे व्ययीभावमुक्तः श्रेष्ठारत्नावलीरा
वबन्धमुच्यते । श्लेषानुप्राणितेयमुपमेतिसङ्करः ॥ ३६ ॥ *****

॥ यस्या इति ॥ चक्षन्तीनां वारिधिवारिवीचीनाञ्कटासु परम्परसु उच्छ्रलद्भि रत्यत्र

द्विः शङ्खानाङ्गुलैरकुलेनसङ्कोर्णैरनयस्याःपुरेवप्रेणप्राकारेणपर्यन्तचरोडुचक्रः समीपव
र्त्तिनक्षत्रमण्डलंयस्यसःसुमेरुर्ध्वप्रःसानुः। सानुप्राकारयोर्वप्रमित्युभयत्रापिसज्जनः। अ
हन्वहनीत्यन्वहंअव्ययंविभक्तौद्यादिनावधार्येऽव्ययीभावः। अनश्चनपुंसकादन्यतर
स्यामिति समासान्तःअनुकारिअनुकृतःतत्सामोध्यंप्रापितइत्यर्थः। मेरूपमानादप्रस्य
तनुत्यमोपम्यंयज्यते ॥ ३७ ॥ ***** ॥

॥ वणिक्पथइति ॥ यत्रयस्यांपरिवर्णिजांपथिवर्णिक्पथेआपणोअपूगाःपूगाःसम्पद्य
मानानिहृतानिपूगकृतानिपुंजोक्तानिश्चेत्यादयःकृताद्भिरितिसमासः श्रेयादिषुव्यर्थ

यस्यामूलदारिधिवारिवीचिच्छटोच्छलच्छङ्खकुलाकुलेन। वप्रेण
पर्यन्तचरोडुचक्रःसुमेरुवप्रोऽन्वहमन्वकारि ॥ ३७ ॥ वणि
क्पथेपूगकृतानिनियत्रभ्रमागतैरम्भुभिरम्बुराशिः। लोलैरलोत्तद्युति
भाजिमुह्येवन्नानिरन्नाकरतामवाप ॥ ३८ ॥ अम्भश्चुतःकोमल
रत्नराशीनपांनिधिःफेनपिनद्धभासः। यत्रातपेदातुमिवोपतल्पं
विस्तारयामासतरङ्गहस्तैः ॥ ३९ ॥ *****

ध्वनमिति व्यथिता। अलोत्तद्युतिभाजिस्थिरप्रभावानिरन्तानिलोलैश्चलैःअतएवभ्रमाग
तैःजलनिर्गममार्गागतैः। भ्रमाश्चजलनिर्गमाइत्यमरः। अम्भुभिर्मुह्यन्अम्बुराशिरर्णवः
जलमात्रसारेपोतिभावःरत्नाकरतामवापनतुप्रागितिभावः। अम्बुराशेःप्राकुरत्नसम्ब
न्धेअसम्बन्धेत्तेरतिशयोक्तिः तथाचपुर्याःसमुद्रातिशयनीरत्नसमृद्धिवस्तुव्यज्जे ॥

३८ ॥ ***** ॥

॥ अम्भइति ॥ यत्रपुरिअपांनिधिःसमुद्रःअम्भश्चोतनिक्षरनीत्यम्भश्चुतो जलस्रावि
ण्अतएवफेनैःपिनद्धभासःपिहितकान्तीन्। अपिपूर्वान्नह्यतेःकर्मगिक्तःवष्टिभागुरिर

स्त्रौपमवाच्योरूपसर्गयोरित्यपेक्षारूपलोपः कोमलानुत्कृष्टानुरत्नशोभानपेक्षानुशेषण
र्थनिधानमिव इति फलोत्प्रेक्षा न ल्येष्वेव अक्षितत्वं । न ल्यं शय्याद्वदारेष्वित्यमरः । विभ
क्त्यर्थेऽव्ययीभावः । नरङ्गैरेव हस्तैर्विस्तारयामास प्रसारितवान् अत्रानपेक्षानस्य नरङ्गह
स्तसाध्यत्वेनोत्प्रेक्षारूपकयोः सङ्कारः ॥ ३९ ॥ ***** ॥

॥ यच्छालमिति ॥ सागरस्यमहोर्मिभिःकर्तृभिर्यच्छालाभयस्याःप्राकारं । प्रकारेवरणः
शालइत्यमरः । उक्तुङ्गनयाऔन्नत्यगुणेनजेनुमिवेत्यर्थः । फलोत्पेक्षेयंयच्चकप्रयोगाद्ग
म्याःदूरादुदस्थोयतइतिउत्थितम्भाबेलङ् अभ्यासगतैःसमीपगतैः । समीपनिकटाभ्यास
सन्निष्ठासनीडवदित्यमरः । व्याहृतोवाञ्छितार्थः । शालविजयरूपोयेषानैर्विजयः

यच्छालमुत्तुङ्गतयाविजेतुंदू रदुदस्थीयतसागरस्य । महोर्मिभिर्व्या
हृतवाञ्छितौर्ध्वोडादिवाभ्यासगतैर्विलिख्ये ॥ ४० ॥ कुतूहलेने
वजवाटुपेत्यप्राकरभित्त्यासहसानिषिद्धः । रसन्नरेदीद्भृशमनुव
र्धव्याजेनयस्यावहिरन्नुवाहः ॥ ४१ ॥ *~*~*~*~*~*~*~*

क्षमैरित्यर्थः । अतएवब्रीडादिवेतिहेतूत्प्रेक्षाविलिख्येविलोनंलीयतेर्भावेतिह । अत्रा
शक्तस्यापिअविजिगीषोर्ब्रीडानुदयत्वात्सापक्षत्वेनोत्प्रेक्षयोःसङ्करः ॥ ४० ॥ *** ॥
॥ कुतूहलेनेति ॥ अम्बुवहतोत्यम्बुवाहोमेघःकर्मण्यण्कुतूहलेनान्तःप्रवेशकौतुकेनेवेति
हेतूत्प्रेक्षाजवान् उपेत्ययस्याःप्राकारभित्त्यासहस्रानिषिद्धोनिवारितःअतएववहिरेवरस
नर्गर्जन्तुःखाक्रन्दंश्चेतिश्लेषःअम्बुवर्षाव्याजेनभृशमरोदीत्अश्रूणिमुक्त्वात्तूरुदिरअश्रु
विमोचनेलङ्कृदश्चपञ्चभ्यङ्गीडागमः । अत्राम्बुवर्षव्याजेनोत्पादकस्योक्तश्लेषोत्प्रेक्षा
सापेक्षत्वात्सङ्करः ॥ ४१ ॥ ***** ॥

॥ यदङ्गनेति ॥ यस्यांपुर्याअङ्गनानांरूपंसौन्दर्यमाकारेवा । रूपंस्वभावेसौन्दयेना

कस्त्रेवथैरपीति विश्वः । तस्य सरूपतायाः सारूप्याद्देहकं व्यावर्तकं कश्चिद्गुणं धर्ममिच्छ
तिभिरपेक्षमाणभिः आच्छेदोद्योतुमिति विकल्पानुमभावः । असुरोभिराश्रितः प्रार्थितः म
नुर्मानुषदृष्टिकर्त्ता स्वाः स्वकीयाः प्रजानि मेघः पक्ष्मपात एव चिह्नं व्यावर्तकं तेन सह वर्तने
इति सनिमेव चिह्नाः तेन सहेतितुल्ययोगे इति ब्रूहिः चक्रे मज्जातत्त्वमित्युत्प्रेक्षा । तत्त्व
ज्ञानसाक्ष्योरित्यमरः । अत्र स्वाभाविकनिमेषस्यासुरः प्रार्थना हेतुकत्वेन प्रेक्षायाद्वार
काङ्क्षानां निमेषमात्रभिन्नममानुषसौन्दर्यवस्तु व्यज्यते ॥ ४२ ॥ ***** ॥
॥ स्फुरदिति ॥ यस्यां रिपुक्षणादासुरविषुनार्यः स्फुरद्भिस्तुषारं शोचन्द्रस्य मरीचिजा
लैः चन्द्रिकाभिः विनिहताः अपहृताः तदेकरूपतापत्तेरगुह्यमाणा इत्यर्थः । अतएव स

यदङ्गनारूपमरूपतायाः कश्चिद्गुणभेदकमिच्छतीभिः । आश्रि
तोद्धामनुरम्भरेभिश्चक्रे प्रजाः स्वाः सनिमेषचिह्नाः ॥ ४२ ॥ स्फुर
तुषारं मुमरीचिजालैर्विनिहतास्फाटिकसौधपङ्क्तयः । आरुह्य
नार्यः क्षणदासुयजनभोगतादेव इव वरजन् ॥ ४३ ॥ *

मान्यालङ्कारः । सामान्यगुणसाम्येन यत्र वस्तुनरैकतेनिलक्षणान् । स्फाटिकानां स्फाटि
कविकाराणां सौधानां पंक्तिरारुह्य नभोगतादेवो देवाङ्गना इव । देवशब्दस्य पचादिषु
देवडिति पाठान्तिष्ठान्नित्यादिना डोप् । वरजन् सौधनामग्रहणादभ्रकषत्वान्नित्य
लक्षणाः स्त्रियः खेचर्य इव रेजुरित्यर्थः । अत्र नभोगतत्वेन प्रेक्षायाः पूर्वाक्तसामान्यसापे
क्षत्वात्सङ्कारः ॥ ४३ ॥ ***** ॥
॥ कानेति ॥ अत्र पुरिक्षपासुरविषु प्रतिक्षपं विभक्त्यर्थे व्ययीभावः कानानि रम्याणि इ
न्दुकानोपलानां चन्द्रकान्तमणोनां कुट्टिमानिव द्धममयो येषु तेषु । कुट्टिमोऽस्तीति ब्रू
भूरित्यमरः । हर्म्यते लेषु उदैरुन्नताः प्रणय्यो जलमार्गाः । अयोः प्रणालोपयसः प्रव्या इत्य

अधःपातिनोऽधश्चरः पयोमुचोमेघाः यासानाः अधःकृतमेघमण्डलान् अजानवृ
ष्टिपाना अपोत्यर्थः । विरोधालङ्कारः । पयसां समूहं पयः पूरमुज्ज्वलन्ति स्म चन्द्रकान्तानिष्य
न्दैरितिभावः वहेर्लिङ्गविस्मयोत्पादिनां सम्प्रसारणं अत्र सौधानां प्रणालीनां चतादृशोन्न
त्यपयः पूरासम्बन्धेऽपि सम्बन्धोत्पत्तिरिति शेषः ॥ ४४ ॥ ***** ॥

॥ रताविति ॥ यत्र पुरिगृहेषु अधिगृहं विभक्त्यर्थेऽव्ययोभावः गृहिण्यः कुलङ्गनाः अतएव
रतैरतिकाले हिंसादीपा निशाम्य निर्वाप्य शमेर्मित्वाङ्गस्वादेशाभावश्चिन्त्यः । जालागता
भोगवाक्षमार्गप्रविष्टाभ्यः । जालंगवाक्षं आनाय इति विभक्त्यर्थः । विदूरात्प्रभवन्निति वैदूर्या
शिवालवायजमणयः । वैदूर्वालवायजमिति मरः । विदूरात्प्रत्ययः अत्र विदू

कानोन्दुकानोपलकुट्टिमेषु प्रतिक्षपं हर्म्यतलेषु यत्र । उच्चैरधःपा
तिपयोमुचोऽपि समूहमूकः पयसां प्रणाल्यः ॥ ४४ ॥ रतौ हिंसा
यत्र निशाम्य दीपान् जालागताभ्योऽधिगृहं गृहिण्यः । विभुर्विडा
लेक्षणभीषणाभ्यो वैदूर्यकुञ्जेषु शिशुनिभ्यः ॥ ४५ ॥ ***

रशब्दोऽलवायस्यादेशः पर्यायोवातत्रोपचरितोवातेनवालवायाद्विरेरसौ । प्रभवति वि
दूरात्तद्वग्नत्तत्र संस्थित्यतस्तद्व्याक्षेपः प्रत्युक्तः । तदुक्तं । वालवायो विदूरं च प्रकृत्यन्तरमेव च
। नवैतत्रेति विदूपाज्जिन्वरीवदुपाचरेदिति । तेषां कुञ्जेषु भित्तिषु संज्ञाताभ्य इति शेषः
अतएव तच्छायापत्त्यापैङ्गल्यात् विडालेक्षणवत्भीषयन्त इति भीषणाभ्यो भयंकराभ्यः न
द्यादित्वात्कर्त्तरि ल्युप्रत्यये टाप् । शिशुनिभ्यो विभुः भीताः भौग्यादिति भावः लिङ्प्र
चलज्जावारणाय दीपनिर्वापनेन केवलनादसिद्धेः प्रत्युत भयञ्चोत्पन्नमित्यनर्थोत्पत्ति
रूपो विवमभेदः । विरुद्धकार्यस्योत्पत्तिर्यत्रानर्थस्य वा भवेत् । विरूपघटनायास्याच्चि
षमालङ्कृतिर्मतेनिलक्षणात् ॥ ४५ ॥ ***** ॥

॥ यस्यामिति ॥ यस्यांपुरिगृहेष्वतिष्ठन्तयारत्नभिन्नीनामतिस्त्रिधनयाआलीख्य
चित्रंविधानुन्निर्मातुमशक्नुवन्तोयुवानः प्रतिविम्बिताङ्गाःस्त्रयन्तासुसंक्रान्तमूर्त्तयः रत्नभि
न्नीः सजीवचित्राः सचेतनवित्रवतीरिवचक्रुरित्युपेक्षा ॥ ४६ ॥ ****

॥ सावर्ण्येति ॥ यत्रपुरिकलधौतधामस्तम्भेषुहेमागारस्तम्भेषु । कलधौतंरूप्यहेन्दोरि
तिविम्बः । प्रतिमागतनांसावर्ण्यभाजां । तत्सावर्ण्यादगृहीतभेदानामित्यर्थः अतएवसा
सान्ध्यालङ्कारः । सामान्यगुणसाम्येनयत्रवस्तुनरैक्येनितिलक्षणम् । अङ्गनानांस्मरापाण्डु
तयालक्ष्यैर्विभिन्नवर्णत्वाद्देहेनगृह्यमाणैरित्यर्थः कपोलैर्मणिदर्पणानां स्फटिकमुकुर

यस्यामतिस्त्रिधनयागृहेषुविधानुमालेख्यमशक्नुवन्तः । चक्रुर्युवा
नः प्रतिविम्बिताङ्गाः सजीवचित्रा इवरत्नभिन्नीः ॥ ४६ ॥ सावर्ण्य
भाजांप्रतिमागतानांलक्ष्यैः स्मरापाण्डुतयाङ्गनानाम् । यस्यांकपोलैः
कलधौतधामस्तम्भेषुभेजेमणिदर्पणश्रीः ॥ ४७ ॥ मुकाङ्गनी
लोपलनिर्मितानांलिप्रेषुभासागृहदेहलीनाम् । यस्यामलिन्देषुन
चक्रुरेवमुग्धाङ्गनागोमयगोमुखानि ॥ ४८ ॥ ****

शांश्रीरिवश्रीर्भेजेप्राप्ताइतिनिदर्शना । साचोक्तसामान्यप्रसादलब्धेतिनेनास्याःसङ्करः
॥ ४७ ॥ * ॥ ****
॥ मुकाङ्गेति ॥ यस्यांपुरिमुग्धाङ्गनाः मुकाङ्गवन्नीलोपलाः नीलमणयोमकरतानीत्यर्थः
। उपलः प्रसरेमणाविति विम्बः । तैर्निर्मितानांगृहाणांदेहल्योगृहद्वारशाखाधारदारू
णि । गृहावग्रहणीदेहलीत्यमरः । तासाम्भासालिप्रेषुअलिन्देषुद्वारवहिर्भागेषु । प्रघा
णप्रघणालिन्दावहिर्द्वारप्रकोष्ठकइत्यमरः । गोःपुरीवंगोमयंगोश्चपुरीषेइतिमयइ ।
तस्यगोमुखानिविलेपनानि । गोमुखंकुटिलाकारेवाद्यभाखेविलेपनेइतिविम्बः । नचक्रु

रेव । मरकतप्रभायां विलेपनभ्रान्त्येति भावः । अतएव भ्रान्तिमदलङ्कारः । कविसंमत
सादृश्याच्च स्वन्तरमतिर्यत्र सभ्रान्तिमानि निसर्वस्वकारलक्षणात् ॥ ४८ ॥ **** ॥
॥ गोपानसीचिनि ॥ यत्र पूर्णगृहाणि गोपानसीषु बलमीच्छादनाधारेषु वंशपञ्जरेष्वित्यर्थः
अतएव गोपानसीषु बलमीच्छादनेषु कदारुणीत्यत्र पटलाधारवंशपञ्जरे इत्याह स्वामी ।
क्षणमीषक्ता लमत्यन्तसंयोगे द्वितीया । आस्थितानामासीनानां चन्द्रकाः मेचकाः । समौ च
न्द्रकमेचकावित्यमरः । तद्धतां चन्द्रकिरणमयं गुणं आलम्बिभिरवलम्बमानैः कलापैः वर्हेः
। कलापो भूषणो वर्हे इत्यमरः । हरिरण्मयो मरकतानि । गारुत्मतं मरकतमश्मगर्भं हरिरण्म
णिरित्यमरः । तद्धतस्यामैस्तृणैरभिरमाणि हरितनृणमयानीत्यर्थः । तैः नो धैः पटलप्रा

गोपानसीषु क्षणमास्थितानामालं विभिन्न्द्रकिणां कलापैः । हरि
णमणिश्यामनृणाभिरमैर्गृहाणि नो धैरिव यत्र रेजुः ॥ ४९ ॥
बृहत्तुलैरप्यतुलैर्वितानमालापिनद्धैरपि चावितानैः । रेजे विचित्रै
रपियासु चित्रैर्गृहैर्विशलैरपि भूरिशलैः ॥ ५० ॥ ****

**** ॥ ४९ ॥ निम्नगुणिकानि नृणां गुणानि
नैरिव रेजुः । बलीकनो धे पटलप्रानोऽथ पटलं च्छदिरित्यमरः । छादनपर्यायो पटलच्छ
दीकृद्यच्चलवाचिनो बलिकनो धे च्छदे राधारे वंशपञ्जरो गोपानसीति विवेकः । अत ए
बहरितलंबतादिगुणक्रियानिमित्तत्वात् नो धैरिवेति जानिस्वरूपोत्प्रेक्षा ॥ ४९ ॥ * ॥
॥ बृहदिति ॥ यापूः बृहत्तुल्ला उपरिस्थाद्यदा र्वाधारभूतानि सन्माग्रीठानियेषु तैः बृ
हत्तुलैः तथाप्यतुलैः तद्द्रुहितैरिति विरोधः अनुपमैरित्यविरोधः । तुलामानेपलशने सादृश्ये
रुशिभाण्डयोः । गृहाणान्दारुबन्धाय पीठ्यामिति हेमः । वितानमुल्लोचः तेषां मालापंक्ति
स्तयापिनद्धैरच्छादितैः तथाप्यवितानैस्तद्द्रुहितैरिति विरोधः अमून्यैरित्यविरोधः समस्तव
स्तुसमृद्धैरित्यर्थः । अस्त्री वितानमुल्लोचो वितानान्निघ्नतुच्छकमित्यभयवाच्यमरः । विचित्रैरु

संख्यादितैरपि सचित्रैः न त्सहितैरिति विरोधः । विचित्रैरङ्गुतैरिति परिहारः । आले
ख्याः सर्वयोः चित्रमित्यमरः । विगतांशालागृहे कदेशे वा तैः विशालैरपि भूरिशालैः प्रच
रगृहे कदेशे विशष्टैरिति विरोधः विशालैः विपुलैरित्यविरोधः । शालागृहे तस्मात्तदंश
खागरे कदेशे योरिति विश्वः । वेः शालच्छंकटचाविति शालचप्रत्ययः गृहेः रेजे । अपिर
यं सर्वत्र विरोधे विरुद्धवदाभासाद्धिरोधालङ्कारः । विरोधः सो विरोधेऽपि विरुद्धत्वेन यद्
च इति काव्यप्रकाशलक्षणात् ॥ ५० ॥ ***** ॥

॥ चिकंसयेति ॥ यस्यां पुरि निकेतनानां वेश्मनां । वेश्मसद्वानिकेतनमित्यमरः । कपोता
पक्षिणः पालयन्तीति कपोतपाल्यो विटङ्कापरनामानः स्तम्भाग्रप्रसारिताः दारुविशेषाः ।
कपोतपालिकायान्नुविटङ्कपुत्रपुंसकमित्यमरः । कर्मण्यणिङीप् । तस्मिन् कृत्रिमपत्रिणां

चिकंसया कृत्रिमपत्रिपङ्केः कपोतपालीषु निकेतनानाम् । मार्जारम
प्यायत निम्बलाङ्गं यस्यां जनः कृत्रिममेवमेने ॥ ५१ ॥ *****

दारुमयपक्षिणां पंक्तैः कर्मणि षष्ठी चिकंसया क्रमिति मिच्छया जिघृक्ष्येत्यर्थः । क्रमेः सन्न
जादप्रत्ययादित्यकारप्रत्यये ङाप् । सुक्रमेण नात्मनेपदनिमित्ते इतोडागमो न भवति ।
अत्र क्रमेर्वृत्त्यादिव्यतिरिक्तार्थेऽनुपसर्गाद्धेतुवैकल्यकस्यात्मनेपदनिमित्तस्यानुपसर्ग
नस्यैवैवक्षिकस्य सम्भवात् । आयतमानतंवा निम्बलमङ्गं यस्यां मार्जारं विडालमपि । ओ
मुर्विडालो मार्जार इत्यमरः । जनः कृत्रिमं क्रिया निर्वृत्तेऽवमेने ननु वास्तवमित्यर्थः । इति
तः क्रिः क्रोर्मिन्त्रित्यामिति मम्प्रत्ययः । अनेन कृत्रिमा कृत्रिममेदो दुर्गृह इति शिल्पज्ञानानि
शयोक्तिः अत्र विकल्पितसादृश्यान्मार्जारजनयोः कृत्रिमा कृत्रिमेव विपरोतमिति वर्णना
द्भानिमदलङ्कारः ॥ ५१ ॥ ***** ॥

॥ क्षितोति ॥ यस्यां पुरि वधूजनः क्षितौ प्रतिष्ठायस्य स भूमिस्थितोऽपि चन्द्रं दिवि स्थित

मितिभावः । तत्रापिमुखैरेवारविन्दैरधश्चकारेतिविरोधः । खलावण्यमहिम्नाअधरी
चकारेतिपरिहारद्विरोधात्तङ्कारः । अतीतानिनक्षत्रपथःअतीतनक्षत्रपथानिअन्त्या
दयःकान्ताद्यर्थेद्वितीययेतिसमासः । द्विगुप्राप्तापन्नेत्यादिनापरवर्त्तिङ्गप्रतिषेधः । प्रा
सादम्पृङ्गाणिवृथाऽध्यरुक्षत्अधिरोहतिस्मअनधिरुह्यैवाधःकरणादितिभावः । रो
हतेर्लङ्श्लङ्गुपधादनिटःकस्त्रेःकसादेशःअत्राधःकरणवाक्यार्थस्यशेषविरोधादुप
जीव्यवैयर्थ्यहेतुत्वात्सङ्कीर्णःकाव्यलिङ्गभेदः ॥ ५२ ॥ ***** ॥
॥ रम्येति ॥ यस्यांपरियुवानोरम्यारमणीयाइतिहेतोःपताकाःप्राप्तवतीःउत्क्षिप्तध्वजा
इत्यर्थःअन्यत्ररम्याइत्येवंपताकाःप्राप्तवतीःप्रसिद्धिङ्गनाइत्यर्थः । पताकावैजयन्त्याश्च

क्षितिप्रतिष्ठेऽपिमुखारविन्दैर्वधूजनश्चन्द्रमधश्चकार । अतीत
नक्षत्रपथानियत्रप्रासादम्पृङ्गाणिवृथाध्यरुक्षत् ॥ ५२ ॥ रम्याइ
तिप्राप्तवतीःपताकाणंविविक्ताइतिवर्द्धयन्तीः । यस्यामसेवन्ननम
द्वलीकाःसमंवधूभिर्वलभीर्युवानः ॥ ५३ ॥ *****

सौभाग्येऽर्कध्वजेपिच । इतिहेतुप्रकरणप्रकारादिसमाप्तिवित्युभयत्रापिविश्वः । विवि
क्ताविजनाविमलाचइतिहेतोःरगंवर्द्धयन्तीः । विविक्तौपूतविजनौइत्यमरः । नमद्वली
काःनम्रनीधाः । वलीकतीध्वपटलइत्यमरः । अन्यत्रनमन्त्योवल्यःत्रिवल्याख्यामध्यरेखा
थासन्नानमद्वलीकाःनघृतश्चेतिकप्रत्ययः । वलीमध्यमरेखेर्मिजीर्णत्वगृहदारुणिनिवे
जयन्ती । वलभीकूटागारणि । कूटागारेतुवलभीत्यमरः । वधूभिःसममसेवन्नवधूसहितः
असेवन्नेत्यर्थःअत्रवधूनांवलभीनांचप्रकृतानामेवधर्मसाधर्म्येणोपम्यावगमात्केवलप्रकृत
गोचरानुल्ययोगितानश्लेषःतत्रकेवलप्रभेदेविशेष्यस्यापिस्तिष्ठत्वनियमात् । यथाहुः । प्र
कृताप्रकृतौभयमुक्तंचेच्छद्भात्रसाधर्म्यश्लेषोयंस्तिष्ठत्वंसर्वत्रान्यद्वयोनान्यइति । ५

सुतानानयान्येषां केवलं तुल्यधर्मतः । औपम्यंगम्यते यत्र समता तुल्ययोगिता ॥ ५३ ॥ * ॥
 ॥ सुगन्धितामिति ॥ यत्र पुरि न प्रतियत्नः संस्कारः पूर्वाय स्यात्तामप्रतियत्नपूर्वामहृत्रिमां
 स्वाभाविकीमित्यर्थः । प्रतियत्नस्तु संस्कार इति वैजयन्ती । शोभने गन्धोयेषां तेषां भावस्तु
 ज्ञातां सुगन्धितां सौख्यं विभ्रन्ति विभ्राणानि । वानपुंसकस्येति नुमागमः । मधूनि मद्यानि
 कामिनीनां वक्त्राणि च यूनानां प्रमदाय प्रीत्यै आमेद कर्मणो वासनाधारस्य व्यतिहारं परस्पर
 कारणमीयुः अन्योन्यगन्धेन अन्योन्यं वासयामासुरित्यर्थः इति लिङ् । अत्रापि वधूनां वक्त्रा
 णां च प्रकृतत्वात् पूर्वक एव तुल्ययोगिता भेदः तेन यूनानां मधुवासितवधूवदनपानं वदनवासित
 गरुडपानञ्च वस्तु व्यज्यते तेन च निरतङ्कशोकाः पौरा इति गम्यते ॥ ५४ ॥ * * * * *

सुगन्धितामप्रतियत्नपूर्वा विभ्रन्ति यत्र प्रमदाय पुंसां । मधूनि वक्त्रा
 णि च कामिनीनामामेद कर्म व्यतिहारमीयुः ॥ ५४ ॥ रतान्तरे य
 च गृहान्तरेषु विनिर्दिनिर्युहविटङ्कनीडः । रतानि शृण्वन् वदसां
 गणोऽन्ते वासित्वमापस्फुटमङ्गनानाम् ॥ ५५ ॥ * * * * *

॥ रतान्त इति ॥ यत्र पुरि गृहान्तरेषु विनिर्दिनो विहारवेदिकाः । स्याद्विनिर्दिस्तु वेदिका
 इत्यमरः । तासां निर्युहामन्तवारणख्याउपाश्रयाः । निर्युहो मन्तवारण इति वैजयन्ती ।
 तेषां विटङ्काः उपरितन्धः कपोतपालिकाः त एव नीडाः कुलायाः यस्य सः । कुलायो नीडम
 स्त्रियामित्यमरः । वयसां शुकसारिकादिपत्रिणाङ्गणः । वयः पक्षिणि वाल्यादाविति वि
 ष्वः । अङ्गनानां विनिर्दिष्टममाणानां मिति भावः । रतान्तरे रतानि शृण्वन् वदसां
 न् अन्ते समीपे वसन्त इत्यन्ते वासिनः शिष्याः । छात्रान्ते वासिनो शिष्य इत्यमरः । शयवा
 सवासिषकांलादित्यलुक् तेषां भावन्तत्त्वमापस्ममीपे प्रतिशब्दं यथा श्रुतमुच्चारणादेव उत्पे
 क्षते । अतएव स्फुटमिति व्यञ्जकप्रयोगः ॥ ५५ ॥ * * * * *

॥ कुत्रैषेति ॥ यत्र पुरिष्क्रेषु आच्छादितेषु वादान्तेत्यादिना वैकल्पिको निपातः । स्पष्टतरेषु स्फुटतरं लक्ष्यमाणेष्वित्यर्थः । नूरीकुचमण्डलेषु स्वच्छानिस्फटिकादिवदतिशेधायकानि अम्बरणिवत्स्वाणि केवलं नामनेऽम्बरमिति नामैवाकाशसाम्यं न दधुः । अम्बरं योन्निवासोतिविश्वः । किन्तु अर्थतोऽपि अर्थक्रियया पितृसाम्यं न दधुः स्वयमिति स्वरूपत्वमव्यवधायकत्वं दृष्ट्यादिमूर्त्तान्तरगत्यादिपानित्वमिदं नपिसाम्यं न दधुरित्यर्थः । उपमास्तङ्कारः ॥ ५६ ॥

॥ यस्यामिति ॥ यस्यां रिपुर्भजिह्वाः अवक्राः अन्यत्राकपटाः दम्भादिरक्षिता इत्यर्थः । आचरेत्सदृशीवृत्तिमजिह्वामशठान्तयेति स्वरणादिति भावः । जिह्वाः कपटवक्रयोरिति

कुत्रेष्वपि स्पष्टतरेषु यत्र स्वच्छानि नारीकुचमण्डलेषु । आकाशसाम्यं दधुरम्बरणिननामतः केवलमर्थतोऽपि ॥ ५६ ॥ यस्यामजिह्वा महती मपङ्काः सीमानमत्यायतयोऽत्यजन्तः । जनैरजातसूत्रलनैर्न जातुद्वयेऽप्यमुच्यन्तविनीतमार्गाः ॥ ५७ ॥

तिविश्वः । अपङ्काः कर्दमरहितानिष्पापोश्च । पङ्कोऽप्येकैर्मे इति हेमः । महती सीमानं अत्यन्तः अत्यन्तमहन्मर्यादा इत्यर्थः । अतिमात्रा आवतिरयामः उत्तरकालश्च येषां ने अत्यायतयः । आयतिस्तुत्तरे काले संयमायामयोरपीति विश्वः । द्वये द्विरूपा अपि प्रथमचरमनयेत्यादिना जसि विभाषा सर्वनामसंज्ञा । विनीतमार्गाः सुक्वचित्पुर्वोच्ययः सुशिक्षिताचारपद्धतयश्च न जानं सूत्रलनं पाषाणादिप्रतिघातो विरुद्धाचरणं येषां तेर्जनैः जातुकदा विदपि नामुच्यन्तनयक्ताः । अत्र मार्गशब्दस्य साधर्म्यादेकेनालम्बिफलद्वयवदेकशब्देनार्थद्वयप्रतीतिरुच्यते । अत्र मार्गशब्दस्य साधर्म्यादेकेनालम्बिफलद्वयवदेकशब्देनार्थद्वयप्रतीतिरुच्यते । अत्र मार्गशब्दस्य साधर्म्यादेकेनालम्बिफलद्वयवदेकशब्देनार्थद्वयप्रतीतिरुच्यते । विशेषस्यापि सिद्धत्वात्तुल्ययोगिता ॥ ५७ ॥

॥ परस्परैति ॥ वत्रपुरिपरस्परस्पर्द्धी न्यहमहमिकयाऽन्योन्यसङ्घर्षिणी पराङ्गी निमेषा
निरूपाणि सौन्दर्याणि यासानाः । रूपं स्वभावे सौन्दर्य इति विश्वः । पुरे भवाः पौराणाः
स्त्रियः पौरस्त्रियः स्त्रियाः पुंवदित्यादिना पुम्बद्धावः विधाय निर्माय वेधाः स्वष्टाश्रियो बद्धा
देवाः निर्मित्या निर्माणे न प्राप्तं यत्तु गुरो न वज्रकीटे न क्षतस्योक्तोर्णस्यैकवर्णस्य उपमया सा
भेदवाच्यमपवादः तदलमत्यन्तं देवमलमिति केचित् । ममार्जघुणाक्षरवत्यादृच्छिक
मिदं श्रीदेवतासौन्दर्यं शिल्पनकौशलमिदं शयः क्षालितवानित्यर्थः अनया चानिश्चयेत्या
पौराणोत्तरमासमानसौन्दर्यवस्तु व्यज्यते ॥ ५८ ॥ ***** ॥
॥ क्षुसंयदन्तः ॥ यदन्तः करणे तक्षु समभ्यस्तं ममेदं भूयादिति भूयो भूयः संकल्पितमित्यर्थः

परस्परस्पर्द्धि पराङ्गीरूपाः पौरस्त्रियोयत्र विधाय वेधाः । श्रीनिर्म
तिप्राप्तघुणाक्षरैकवर्णा पमावाच्यमलं ममार्ज ॥ ५८ ॥ क्षुसंयदन्तः
करणेन वृक्षाः फलानि कल्पोपपदास्तदेव । अध्युषोषायामभवन् ज
नस्ययाः संपदस्तामनसोप्यगम्याः ॥ ५९ ॥ *****

कल्पयन्ति संकल्पिता नितिकल्पाः । कल्पा इत्युपपदं व्यावर्त्तकं येषां ते कल्पोपपदाः वृक्षाः
कल्पवृक्षाः तदेव फलानि नित्यादयन्ति फलानि नित्यतां विनिष्ठातोर्लङ्कृतः यो पुरमध्युषोषाय
स्यामुषितवन्तः उपान्वध्याङ्गसङ्घर्षिणो भवन् भाषायां सदवस्तुवद्विक्लुप्तः प्रत्ययः जनस्य
याः संपदोऽभवन्तामनसोप्यगम्याः वाचामभूमयद्विक्लिमुषितव्यमिति भावः । गृहिगृहे क
ल्पवृक्षसन्वन्धानि शयोक्त्या पौराणां देवन्द्रभोगो व्यज्यते इह कल्प इत्युपपदं स्वसंज्ञकदेशो
येषां नित्याख्याने हिरण्यपूर्वकशिपुमित्यादि वद्वाच्यं वनदेशावकाशः ॥ ५९ ॥ * ॥
॥ कला इति ॥ सकलाः समग्राः कलाश्चतुःषष्टिविधाः शोडशभागांश्च दधानः । कलाश्चैते
कालभेदे । कलातुषोडशभाग इति चामरः । सुधया वलिप्तं सौधनाद्वस्त्रिताभिः स्वभाभि

इति समाप्तो नितो देशः लेपिष्वोर्बलो नित्यलोपः रोहिण्या अपत्यं पुमान् रोहिणेयः बल
भङ्गः स्त्रीभ्योऽठ्ठक्यां पुरीहातुं त्यक्तुं नर्घेनेच्छति स्म लिङ् । रोहिणोश्चन्द्रश्च हातुं नर्घे
अत्र रोहिणेयरोहिणीशयोः परोत्कर्षबलेन द्वयोः प्रकृतत्वाद्दिशेषस्यापि स्मिष्टत्वाच्च केवल
प्रकृतविषयानुच्ययोगितागतमन्यत् ॥ ६० ॥ ***** ॥
॥ बाणेति ॥ यत्र पुरिबाणाहवेबाणासुरयुद्धे व्याहताक्षयं नोताश्च भुशक्तिर्येन नस्य हरवि
जयिने जनार्दनस्य कृष्णस्यासत्तिम्यत्वात् सत्तिमासाद्य पुत्रत्वं प्राप्येत्यर्थः शरीरिणा विग्रहव
धानत्वं नङ्गेनेति भावः । जेतार एव जैत्राः जयशीलाः तृन्नायज्ञादित्वाद्दणप्रत्ययः तेश्च
स्वतेन मकरध्वजेन कामेन प्रद्युम्नरूपेणेति भावः । निःशङ्कनिर्भीकमूषेऽघितं वसतिवासे

कलादधानः सकलाः स्वभाभिरुद्रासयन्सौधसिताभिराशाः । यारे
वती जानि रयेष हातुं नरोहिणेयेन च रोहिणीशः ॥ ६० ॥ बाणाह
वव्याहतं शंभुशक्तेरसत्तिमासाद्य जनार्दनस्य । शरीरिणा जैत्रशरे
ण यत्र निःशङ्कमूषे मकरध्वजेन ॥ ६१ ॥ *****

भावे लिङ् वचिस्वपोत्यादिना सम्प्रसारणं । शङ्कावितर्कभययोरिति विश्वः । अत्र शम्भुश
क्तित्वाद्यान्तपदार्थस्य विशेषणगत्या निःशङ्कनिवासहेतुत्वात्तेः काव्यलिङ्गभेदः । पुराणि
लभगवान्भक्तवत्सलो धूर्जटिर्बाणप्रेम्णा बाणाभियोगिनं हरिर्मभियुज्यन्तिर्जित इति पौर
णिकाः कथयन्ति ॥ ६१ ॥ ***** ॥
॥ निषेव्यमाणेनेति ॥ शिवैर्मरुद्भिर्मन्दमारुतैः अन्यत्र शिवैरुद्भिर्मरुद्भिर्मरुद्भिर्गैश्च
शयनिषेव्यमाणेन हरिणा श्रीकृष्णेन शक्तेन चाध्यास्यमानाधिष्ठोयमाना उद्गृह्णीता रत्ना
ङ्कुराणां धाम्निस्थाने एकत्र रत्नाकरत्वादयत्र रत्नसानुत्वाच्चेति भावः । सिन्धौ स्थितेति शब्दः ॥
यामूर्ध्वस्थिता समग्रमस्यां सन्तीत्यमरवती मन्द्रनगरी मनौबहुचो नजिरादीनामिति दी

शशादिशब्दास्यनरेवतीककुब्जिकन्यापूषाभं च जायायस्यसरेवतीजानिः जायायातिङ्
 र्घः संज्ञायामादुपधायाश्चेतिवत्त्वं । अह्वास्तस्यर्द्धया आहूतवती अमरावती मनुचकारेत्यर्थः
 । हूयतेर्लुङ्स्पर्द्धायामाङ् इत्यात्मनेपदं लिपिसिचिह्नश्चेति आत्मनेपदेष्वन्यतरस्या
 मितिह्रैरङ्भावपक्षेसिजादेशः । अत्रप्रथमार्थे श्लेषेपिसिन्धौभेरेरिति प्रतिविम्बभा
 वेनसाधर्म्योक्तेः श्लेषानुप्राणितेयमुपमेतिसंक्षेपः । अह्वासो निसादृशप्रतिपादकः शब्दः
 स्पर्द्धतेहूयतेद्वेष्टीत्यनुशासनात् ॥ ६२ ॥ ****

॥ स्तिग्धेति ॥ स्तिग्धं यद्भुजं न तद्धृत्तेन च श्यामरुचिः सुवृत्तः सद्धृत्तः सुष्ठुवर्त्तुलश्च । वया
 णां लोकानां समाहारस्त्रिलोकीति तद्वित्यादिना समासः संख्यापूर्वा द्विगुरिति द्विगुसंज्ञा अ

निषेव्यमाणेन शिवैर्मरुद्भिरध्यास्यमाना हरिणा चिरय । उद्रश्मि
 रन्ताङ्कुरघान्निसिन्धवावह्वास्तमेरेरमरावतीया ॥ ६२ ॥ स्तिग्धाञ्ज
 नश्यामरुचिः सुवृत्तौ वध्वा इवाध्वंसितवर्णकान्तेः । विशेषको वा वि
 शिषेयस्याः श्रियं त्रिलोकीति लकः स एव ॥ ६३ ॥ ***

कारणोत्तरपदे द्विगुः स्त्रियामिष्यत इति स्त्रीत्वं द्विगोरिति डीप्तस्यानिलको भूषणभूतः
 सह्रिरेव विशेषको वा तिलक इवेत्यर्थः । इववद्वा यथा शब्दावित्यनुशासनात् । तमालप
 त्रचित्रतिलकाणि विशेषकाः इत्यमरः । अध्वंसिता वर्णानां ब्राह्मणानां कान्तिरौज्ज्वल्यं
 स्यात्तस्याः पुरः अन्यत्राध्वंसितो वर्णो गौरादिः कान्तिर्जावलयं च यस्यास्तस्याः । वर्णो द्वि
 कादौ मुक्तादवित्युभयत्राप्यमरः । वध्वा इव श्रियं विशिषेयविशेषितवान् अनेकशब्दे य
 मुपमेत्येके । शब्दमात्रसादृश्यात् श्लेष इत्यन्ये । श्लेषोपमेत्याह दण्डी ॥ ६३ ॥ ** ॥
 ॥ तमिति ॥ अनुलप्रतापः सह्रिः तां पूर्वोक्तां पुरमीक्षमाणं पुरस्तात् पूर्वस्यान्दिशिसप्त
 मर्थेन सिप्रत्ययः प्रतोलीरय्यां । रय्या प्रतोली विशिखेत्यमरः । प्रापतप्राप्तवान् लुङि

यूषादीत्यादिना ज्ञेयदेशः । वज्राणां तोरणप्रसादादधिगतहोरकमणीनां प्रभाभिस्त्रि-
सितोसुरायुधश्रीरिन्द्रचापचक्ष्मीर्वस्याः सा । इह वज्रग्रहणमणिमात्रोपलक्षणं । अन्यथे-
न्द्रायुधसाम्यासम्भवादिति । अत्र वज्रस्य कुक्षिशस्य प्रभाभिस्त्रि-
सितोसुरायुधानां शीर्वस्याः सा । वज्रोऽस्त्रीहोरकोपवावित्यमरः । याप्रतोलीदेवसेनासु-
रचमूरिवपरैः शत्रुभिरलंघ्यादुःप्रधर्षा ॥ ६४ ॥ ****

॥ प्रजाइति ॥ अरविन्दनाभेर्विष्णोरङ्गप्रजाइव । यतोवाइमानिभूतानि जायन्तइ-
ति श्रुतेरिति भावः । शम्भोर्जटाजूटतटादापइव गङ्गाजलानोवविधानुर्मुखात् श्रुतयइव मुर-

तामोक्षमाणः सपुरं पुरस्तात्पापत्पतोलीमनुलप्रतापः । वज्रप्रभोद्भा-
सिसुरायुधश्रीर्यादेवसेनेवपरैरलंघ्या ॥ ६४ ॥ प्रजाइवाङ्गाद-
रविन्दनाभेः शम्भोर्जटाजूटतटादिवापः । मुखादिवाश्रुतयोविधा-
तुः पुरन्निरीयुर्मुर्जिह्वजिन्यः ॥ ६५ ॥ श्लिष्यद्भिरन्योऽन्यमु-
खाग्रसङ्गस्खलत्खलीनं हरिभिर्विलोलैः । परस्परोत्पीडितजानु-
भागादुःखेन निश्चक्रमुरश्ववारः ॥ ६६ ॥ ****

जितो हरेः ध्वजिन्यः सेनाः पुरन्निरीयुः निर्गताः मालोपमेयं ॥ ६५ ॥ ****

॥ श्लिष्यद्भिरिति ॥ अन्योन्येषां मुखाग्रेषु सङ्गेन स्खलनः खलीनाः कविकायस्त्रिगुण-
तद्यथा । कविकानुखलीनोऽस्त्रीत्यमरः । श्लिष्यद्भिः सङ्घृष्यद्भिः विलोलैः मुञ्जरुचलद्भि-
र्हरिभिस्तुरङ्गैः करणैरश्वान् वारयन्ति ते श्ववारः अश्वारोहाः परस्परेण पीडितजानुभागाः
सन्तोदुःखेन निश्चक्रुः निर्जग्मुरित्यत्र स्वभावोक्त्यातिशयोक्तेः सङ्करः ॥ ६६ ॥ ****

॥ निरन्तरलइति ॥ तमसातिमिरेणैव प्राणभृताङ्गणेन प्राणिवर्गेण कर्त्रातिरन्तरालेपि पूर्वं
स्वेनैवानि सङ्करेपि पृथिसंप्रतिदूरंदूरतएव विमुच्यमाने स तदीपभयादन्यत्र द्दीपभयाच्चे

थियैः । तेजोमहद्भिर्बलाधिकैः प्रभासम्पन्नैश्च । तेजोबलम्प्रभातेज इति विश्वः । द्विपैर्दी-
पैरिवासम्बाधमसङ्कीर्णमयाम्भूवेजन्मे । नत्वश्वैरिवत्च्छादिति भावः । अथ गतौ भावेति
ह । दयायासश्चेत्याम्पत्ययः । स्वनेजसैव दूरेत्सारितनमस्कोपयिदीपाइ वनयोत्सारि
तप्राणिकेपथिनिरगलं द्विपाः पर्ययुरित्यर्थः । तमसीतिसप्तम्यन्तपाठेतु तमसः पथ्युपमान
तैर्द्विपागमनायाक् प्राणिगर्वेण निरन्तरालत्वं पञ्चान्मुच्यमानत्वं च न सम्भवतीत्युपमानोप-
मैयैर्वैरूपं स्यात्तृतीयान्तपाठेतमः प्राणिगर्वोपमानत्वेन सारूप्यसाकल्यात्स एव साधीया
नित्यालङ्कारिकाणां पन्थाः ॥ ६७ ॥ ****

निरन्तरलेऽपि विमुच्यमाने दूरं पथि प्राणभृतांगणेन । तेजोमहद्भि-
स्तमसेव दीपैर्द्विपैरसंवाधमयाम्भूवे ॥ ६७ ॥ शनैरनीयन्तरया-
त्यन्तोरथाः क्षितिं हस्तिनखादखेदैः । सयन्नस्त्रुतायतरश्मिभुग्न-
ग्रीवान्तसंसक्तयुगेत्तुरङ्गैः ॥ ६८ ॥ बलोर्मिभिस्तक्ष्णहीयमान-
रथ्याभुजायावलपैरिवास्याः । प्रायेण निष्क्रामति चक्रपाणौ नेष्टुपुरे-
द्वारवतीत्वमासीत् ॥ ६९ ॥ ****

॥ शनैरिति ॥ रयात्यन्तनो धावनोरथाः सयन्नैः स्त्रुतैः सारथिभिः । स्त्रुतः क्षत्ता च सारथि-
रित्यमरः । आयता आकृष्टायेरश्मयः प्रग्रहाः । किरणप्रग्रहैरशीत्यमरः । तेर्मुनेषु प्रह्वेषु
ग्रीवाणामग्रेषु संसक्ताः युगाः स्तब्धवाह्याः दारुविशेषाः रथां तेरत एवाखेदैरश्वैः तुरङ्गैः ह-
स्तिनखात् हस्तिनखः पूर्वार्धमृत्कूटः । कूटपूर्वार्धे रियद्धस्तिनखस्तस्मिन्नित्यमरः । तस्मा-
च्छनैः क्षितिमनीयन्तनीताः इति स्वभावोक्तिः । यथावद्धस्तुवर्णनात् ॥ ६८ ॥ ** ॥
॥ बलोर्मिभिरिति ॥ बलान्यूर्मय इव नैर्बलोर्मिभिः बलवैः कंकणैरिव तक्ष्णैः कमणश्च एव
हीयमानानतिरिच्यमानारथ्याभुजायस्याः अत एवास्याः पुरे द्वारवत्याश्चक्रपाणौ दृष्टेति ॥

किमिति निर्गच्छति प्रायेण भूम्ना द्वारवती त्वं द्वारत्वं स्वस्वरूपमिति यावत् इष्टं नासीत् हरि
विरहे तच्चैकल्यादिति भावः । द्वारवती शब्दस्य संज्ञात्वात् त्वत्त्वोर्गुणवचनस्येति न पुनर्द्वा
वः अन्यत्र द्वारवती त्वं द्वारवत्त्वं नेष्टं तस्य हरिनिः क्रमणहेतुत्वादित्युभयथाप्यपमितभुजव
त्तयगलनहेतुत्वाद्दुपमासंकीर्णं यमनिष्ठत्वेत्येक्षा प्रायेणेत्यनेन व्यज्यते ॥ ६९ ॥ *** ॥

॥ अथासर्गसमाप्तेः समुद्रवर्णयति ॥ पार इति । मुररि नीरनिधेः समुद्रस्य जलानां पारे
शरतीरे पारे जलं । पारवारे पार्वी चीतीर इत्यमरः । पारे मध्येषां व्यावेत्यव्ययीभावः । तत्सं
केगादेकाग्रतत्त्वं च पारे शब्दस्य । आसमन्तां त्रीलाः पलाशाणां पत्राणां शयोयासानां
हरितपर्णपूर्णा इत्यर्थः । पत्रं पलाशं कृदन्मित्यमरः । अतएवोक्तलिकाऊर्मयः । ऊर्मि

पारे जलं नीरनिधेः पश्य मुररि नीलपलाशराशोः । वनावली हल्क
लिकासहस्रप्रतिक्षणोत्कूलितशैबलाभाः ॥ ७० ॥ लक्ष्मीभृतो
ऽभोधितटाधिवासान्द्रुमानसौ नीरदनीलभासः । लतावधूसम्प्रयु
जोऽधिवेलंबहूकृतान्स्त्रानिवपश्यति स्म ॥ ७१ ॥ *** ॥

हल्कलिकोलोलहरिस्तथेति हलायुधः । नासांसहस्रैः प्रतिक्षणमुत्कूलिताः कूलमुद्र
ताः कृताः कूलं प्रापिता इत्यर्थः । उत्कूलशब्दात्तत्करोतीति गत्यन्तात् ऊर्मिणोः तेषां शैबलानां
अभेवाभायास्तानां तत्सदृशीरित्यर्थः । वनावलीरपश्यत् अत्रोत्कूलितशैबलस्य सनः सिद्ध
सन्देहादुपमेत्येक्ष्योः सन्देहसङ्करः ॥ ७० ॥ ***** ॥

॥ लक्ष्मीभृत इति ॥ असौ हरिर्लक्ष्मीशेभ्यो देवी विव्रतीति लक्ष्मीभृतस्तान् अभोधि
तदेअधिवासो येषां तान् नीरदवनीलभासः नीलवर्णान् लतावध्वइवेत्युपमितसमासः । अ
न्यत्र लता इव ध्व इति शकपार्थिवादित्वान्मध्यमपदलोपी समासः । ताभिः सम्प्रयुज्यन्त
इति सम्प्रयुजः सङ्गतान् क्विप् अधिवेलंबेलायां विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । द्रुमान् बहूकृतान् नी

कीकृत्वास्वात्स्वकीयविग्रहानिवेत्यर्थः । एवञ्चपुल्लिङ्गानिर्वाहः । आत्मपरत्वेनपुं
स्वत्वापातात् । सोऽज्ञातावात्मनिसंनिध्यात्मीयेस्त्रिधाधनइत्यमरः । पश्यतिस्म
श्वेसंकीर्णमुपेक्षा ॥ ७१ ॥ ***** ॥

॥ आश्चिष्टेति ॥ आश्चिष्टभूमिमालिङ्गितभूतलंउच्चैस्तरारसितारं कन्दितारं लोलतां च
चलतामितस्ततः पततां भजानां आकार इव आकारेयेषां ते बृहत्तरङ्गा तस्य न नयोक्तं फेना
यमानं फेनमुद्धमन्तं फेनाचेति वक्तव्यमितिकथम् । वाक्यषड्व्यात्मनेपदं अपांसमूह आपत
समूह इत्यण्तेन गच्छन्तीत्यापगानासांपतिं समुद्रं असौ हरिरपस्मारिणमपस्माररेणि
समाश्रयं केन कर्मयोगात्तथा उपेक्षा च के इत्यर्थः । यथा कुर्नैदानिकाः । कुर्दैर्धानुभिरा

आश्चिष्टभूमिरसितारमुच्चैर्लोलङ्गुजाकारबृहत्तरङ्गम् । फेनायमानं फे
पतिमापगानामसावपस्मारिणमाशशङ्के ॥ ७२ ॥ पोत्वाजला
नान्निधिनानिगाह्यादृद्धिगतेष्यात्मनि नैवमान्तीः । क्षिप्ता इवेन्दोः
सहृचोऽधिवेलं मुक्तावलीसकलयांचकार ॥ ७३ ॥ ***

हतेयमनसि प्राणोमनःसन्दिशन्दन्नात्स्वादतिफेनमुद्गिरतिदोः पादौ क्षिपन्मूढधीः । प
श्यत् रूपमसत् क्षितौ निपतति व्यर्थाङ्कुरेति क्रियाविभ्यक्त्वा स्वयमेव शम्यति गते वेगे त्वपस्मा
ररुक् ॥ ७२ ॥ ***** ॥

॥ पीत्वेति ॥ जलनानिधनासमुद्रेण गङ्गा एव गङ्गा औपम्यादिव च स्वार्थे यन् । तदति
मात्रं मतिगाह्यात्स्मात्तृष्णाभेदादित्यर्थः । गृध्राः पुनरेर्गुणवान् नोयिप्रत्यये इति गार्ह्य
मिति स्यात् पोत्वाक्षेपणत्रियापेक्षया पूर्वकालता अथ वृद्धिं गते आत्मनि स्वदेहे चन्द्रोदये
समुद्रस्य वृद्धिरित्याममः । नैवमान्तीरमान्तीः अतिरिच्यमाना इत्यर्थः । मानेः शतरिङोप्
आच्छेदोऽर्णम् । उद्धीर्णा अतितृष्योक्तदं पोत्वा अन्तरमाना इति रूढाना इत्यर्थः

इन्दोरुचोमरीविरिवेयुषेक्षसहरिरधितोरमधिवेलं । वेलाकूलविकारयोरिति विष्टः
 । मुक्तावलीरकलयाच्चकारभाकलयामासकलनिःकामधेनुः ॥ ७३ ॥ ****
 ॥ साटोपमिति ॥ अमीमेघाः साटोपसम्भ्रमं । सम्भ्रमाटोपसरम्भाइति यादवः । अ
 निशं नदनो गज्जोयै सोयैरभोभिर्वी समन्ततः स्त्रावयिष्यन्ति तान्धम्भांसि पयोधरे कदे
 शदेककोणाभिभृतंति स्रजं पिवतो मेघान्सहरिदर्शं । एतेन समुद्रस्यापरिच्छिन्नरू
 पत्वं यज्यते ॥ ७४ ॥ ****
 ॥ उद्धृत्येति ॥ मुनीन्द्रैस्तोवेदात्वेदार्थमिव मेघैस्तोवन् रशेरवतो यमुद्धृत्य सम्प्रणीताः

साटोपमूर्ध्नि निशं नदनोयैः स्त्रावयिष्यन्ति समन्ततोऽमी । तान्येकदे
 शान्निभृतं पयोधेः सोम्भांसि मेघान् पिवतो ददर्श ॥ ७४ ॥ उद्धृ
 त्य मेघैस्त एवतो यमर्थं मुनीन्द्रैरिव सम्प्रणीताः । आलोकयामास ह
 रिः पतन्तोर्नदीः स्मृतोर्वेदमिवाम्बुरशिमम् ॥ ७५ ॥ विक्रीयदि श्या
 निधनान्यरूणि ह्येध्यानसावुत्तमलाभभाजः । तरीषु तत्रत्यमफल्गु
 भाण्डं सांयात्रिकानावपतोऽभ्यनदत् ॥ ७६ ॥ ****

ॐ.

॥ ७५ ॥ ****
 ॥ विक्रीयति ॥ दिक्षु भवानिदिश्याति दिगन्तरं नीतानोत्यर्थः । दिगादिभ्यो यत् उरू
 णि महानिधनानि तानाद्रव्याणि विक्रीयमूल्येन दत्त्वा उत्तमलाभं द्वे गुण्यादिकं भजन्तो
 नितानुत्तमलाभभाजः तत्रत्यं द्वैपमित्यर्थः । अव्ययाद्यप्यमफल्गुसारवत् । फल्गुस्तु च्छमसा
 रं चेति यादवः । भाण्डं मूलधने पराङ्मुख्यमित्यर्थः । वणिक्सूत्यवनेपात्रे भाण्डं भूषाभूषयो

रिति वैजयन्ती । नसीर्षुनेषु । त्रिषां त्रैलोक्यसुरिस्त्रिरित्यमरः । अत्रिस्त्रिः त्रिरित्यमरः ।
 द्विकङ्कारप्रत्ययः आवपतः वपतेः शनृप्रत्ययः द्वैथानासमुद्रवास्तिनः द्वीपादुत्समुद्रं
 नितियज्ञप्रत्ययः संयात्रासम्भूययात्रासाप्रयोजनमेषान्नान्सांयात्रिकापोतवशिजः । सां
 यात्रिकापोतवशिजित्यमरः । प्रयोजनमिति ठक् । असौ हरिरभ्यनन्दत् ॥ ७६ ॥ * ॥

॥ उत्पित्सव इति ॥ नदभर्तुः समुद्रस्यान्तरभ्यन्तरान् उत्पित्सवः उत्पित्तुमिच्छवः पततेः
 सन्नन्तादु प्रत्ययः सनिमोमेत्यादिना इ सादेशः अत्रलोपोभ्यासंख्येति अभ्यासलोपः । फणी
 न्द्रः भक्त्यागरुडध्वजस्य हरेर्ध्वजानिधगसेवसातिमहत्तानिः श्वसितानिदो नपयांस्युच्चैः

भक्त्यागरुडध्वजस्य हरेर्ध्वजानिधगसेवसातिमहत्तानिः श्वसितानिदो नपयांस्युच्चैः

उत्पित्सवोऽन्नर्नदभर्तुरुच्चैर्गरीयसानिः श्वसितानिलेन । पयांसिभ
 क्त्यागरुडध्वजस्य ध्वजानिवोच्चिक्षिपिरेफणीन्द्राः ॥ ७७ ॥
 तमागतं वीक्ष्य युगान्तबन्धुमुत्सङ्गशय्याशयमहुराशिः । प्रत्युज्जगा
 मेवगुरुप्रमोदप्रसारितोत्तुङ्गतरङ्गबाहुः ॥ ७८ ॥ उत्सङ्गि
 ताम्भः कणको नभस्वानौदन्वतः स्वेदलवानमार्ज । तस्यानुबेलंब
 जतोऽधिवेलमेलालतास्फालनलध्वगन्धः ॥ ७९ ॥ * * *

उत्सङ्गि ताम्भः कणको नभस्वानौदन्वतः स्वेदलवानमार्ज । तस्यानुबेलंब

रुचिक्षिपिरे उत्क्षिप्तवन्तः उत्प्रेक्षास्वरितेत्वादात्मनेपदं ॥ ७७ ॥ * * * * *

॥ तमिति ॥ अमुराशियुगान्तबन्धुमादन्धुमित्यर्थः । उत्सङ्ग एव शय्याशयं शेतु
 तितथोक्तं अधिकरणे सेने इत्युच्चेत्ययः । आगतमभ्यागतं हरिं वीक्ष्य गुरुणा प्रमोदेन
 प्रसारिता उत्तुङ्गास्तारङ्गाश्च बाहुवो यस्य सः प्रत्युज्जगाम संस्मृत्यार्थमागतवानिवेति किं
 यासरूपोत्प्रेक्षा ॥ ७८ ॥ * * * * *

॥ उत्सङ्गेति ॥ उत्सङ्गिनः संसर्गिणः कृतमः उत्सङ्गिनाः तत्करोतीति श्यन्तान् कर्मणि क्तः उ
 त्सङ्गिनाः अम्भः कणयेनेति शेषाद्विभाषेति कः एलावनानां आस्फालने तसद्वर्णनेन च

गन्धः एव शिशिरः सुरभि रूदन्वतो नभः स्वान् समुद्रस्य वायुः अधिवेलं वेलायां विभक्त्यर्थे ऽव्य-
यीभावः । व्रजतलस्य हरेः स्नेहलवाननुवेलं प्रतिक्षणं यथार्थे ऽव्ययीभावः । ममार्जजहा-
र । वेलाकूले च जलधेर्वेलानीरविकारयोरिति विश्वः । काव्यलिङ्गं ॥ ७७ ॥ ** ॥

॥ उक्तालेति ॥ चमूचरन्तीति चमूचरः सैनिकाः चरेष्ट इति प्रत्ययः । ते उक्तालेषु नृते
धृतालीवनेषु संप्रवृत्तेन समीरणेन मारुतेन सीमन्तिताः सीमन्तिन्यः कृताः सीमन्तशब्दान्
त्वंतात्तत्कारेणोति ग्यन्तात्कर्मणि क्तः णाविष्टवद्भावे विन्मनोर्लुक्ताः केतव्यो येषु तेन योक्ताः न
धृतश्चेति कप्लवणसिन्धोरिमाः लावणसैन्धव्यः तस्येदमित्यण्ङ्गुलसिन्ध्वनपूर्वपदस्येव
भयपदवृद्धिः सतासांकच्छ्रुवामनूपभूमीनां । जलप्रायमनूपस्यात्पुंसिकच्छ्रुत्वा विध-

उक्तालतालीवनसंप्रवृत्तसमीरसीमन्तिनकेतकीकाः । आसेदिरेला
वणसैन्धवीनांचमूचरैः कच्छ्रुवांप्रदेशः ॥ ८० ॥ लवङ्गमाला
कलितावतंसास्तेनारिकेलान्तरपः पिवन्तः । आस्वादितार्द्रक्रमुकाः
समुद्राद्भ्यागतस्यातिपत्तिमीयुः ॥ ८१ ॥ ****

इत्यमरः । प्रदेशदेशा आसेदिरेप्राप्ता सोदनेः कर्मणि लिट् । अत्र स्वभावोक्तिरनुप्रास-
श्चालंकारौ लेषसौ शब्दौ कर्त्यान्तलक्षणसम्पत्तिः स्पष्टा ॥ ८० ॥ **** ॥
॥ लवङ्गेति ॥ लवङ्गमालाभिः लवङ्गकुसुममाल्यैः कल्पितावतंसाः कृतभूषणाः नारिकेला-
न्तरित्यव्ययं नारिकेलाभ्यन्तर इत्यर्थः । अवइति पृथक्पदं समासे ऋक्पूरित्यादिना समा-
सान्तप्रसङ्गान् पिवन्तः आस्वादितः भक्षिताः आर्द्रक्रमुका आर्द्रपूगीफलानिवैल्लैः । घे. एठा
मुपूगः क्रमुक इत्यमरः । ते चमूचरः समुद्राद्भ्यागतस्यातियेः प्रतिपत्तिज्ञैरवसत्कारमौ-
षुः । प्रतिपत्तिः पदप्राप्तौ प्रवृत्तौ गौरवेपि चेति विश्वः । अत्राभ्यागतप्रतिपत्तिप्राप्तेर्विशेषण-
शब्दावतंसकलनादिप्रदार्थहेतुत्वात्काव्यलिङ्गमलङ्कारः । तेन समुद्र इव चमूचरणग-

दृष्ट्याभ्यागतौपम्यप्रतीतेरलङ्कारेणालङ्कारध्वनिः ॥ ८१ ॥ *****

॥ तुरगेति ॥ परितस्तुरगशतैराकुलस्य अपरिमिताश्वरथैः प्रतिपद्यं प्रतिमार्गं यथायैऽ
व्ययीभावे समास्तानः प्रमथिताः भूभृता राजानो गिर्यश्च येन तस्य न तु स्वयं देनापि मथितस्ये
ति भावः । सततं धृतश्रीः शोभारमा च येन तस्य धृतश्रियः पुरोऽग्रे नगराद्या परिचलतः परितः
क्षतः बलोरामस्तदनुजस्य हरेर्बलस्य सैन्यस्य । बलं सैन्ये बले राम इत्युभयत्रापि शाश्वतः ।
अथ परं केवलमेकस्यैव तुरगस्य जन्म जन्ममात्रं यस्य तस्यैकतुरगजन्मनः महीभृतामन्दरादि
शारदाचमथितस्य न तु स्वयं कस्यापि मथिता सततं विगतश्रियः उक्तान् न करमेवास्याः हरि
स्वीकरणादिति भावः । जलधेस्तदाप्रस्थानसमये महदनारं दूरगमनादिव्यधावनं उक्ता

तुरगशताकुलस्य परितः परमेकतुरङ्गजन्मनः मथितभूभृतः प्रतिपद्यं
थितस्य भृशं महीभृता । परिचलतो बलानुजबलस्य पुरः सततं धृतश्रि
यश्चिरगलितश्रियः सलिलनिधेस्तदाभवदन्तरमहत् ॥ ८२ ॥
इति श्रीमाघकृतौशि शृपालवधे महाकाव्ये पुरीप्रस्थाने नाम तृतीयः
सर्गः ॥ ३ ॥ *****

रीत्यामहत्तारतम्यम् अभवत् अत्रोपमेयस्य हरिबलस्य उपमानाज्जलधेरधिक्यवर्णनात्
तिरेकालङ्कारः । पञ्चकावलीवृत्तं । नजमजजाजरी हरपतिः कथिताभुवि पञ्चकावलीति
लक्षणात् । धृतश्रीवृत्तमिति केचित् । नजमपुरस्तुताजजजरचित्ताभुविरुद्दिच्छति
रितिलक्षणात् । धृतश्रीवृत्तमिति च्छान्दसः । धृतश्रीन्जौभजौजौरुद्दिश इति लक्ष
णात् ॥ ८२ ॥ *****

इति श्रीमहामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाय हरिवि

रचिते माघव्याख्याने सर्वकषाख्ये तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

॥ निःश्वासेति ॥ नीलोपलैरिन्द्रमीलमणिभिःस्यूताः प्रोक्ताः विचित्रानानावर्णाः धातवो
 रिकादयो यस्येत अनएवरत्नभाभिर्मणिप्रभाभिः सहभूमिभित्वा उत्तिने कर्द्धी निर्गतानां
 सधूमं फूत्कारवाष्पमिवास्थितं रैवताख्यगिरिमसौ हरिर्ददर्शस्यूतेति सोच्यतेः कर्मणि क्तद्धाः
 मूडनुनासिकोचेत्युठादेशेयणादेशः । अत्रगिरेर्विशिष्टवर्णनीयत्वेन विशिष्टभूतेश्च
 शाङ्गुणनिमित्तजातिस्वरूपोत्प्रेक्षा । सर्गस्तिन्नानावृत्तानितत्रादवष्टादशोपजातयत्नज्ञ
 क्षणतूक्ते अतीताननरसर्गादौ । अत्रासर्गसमाप्तिगिरिवर्णनमेव ॥ १ ॥ * * * * *

॥ गिरिन्दर्शेत्युक्तकोट्टगित्याकाक्षायामेकान्वयेनाष्टाभिर्विशिनष्टि ॥ गुर्वीरिति । गु
 र्वीरिति दृष्टव्यः । शिलातटीरित्यर्थः । पाषाणप्रसरयावोपलाशमानः शिलादृष्टदिव्यम

निःश्वासधूमसंहरत्नभाभिर्भित्वास्थितभूमिमिवोरगाणाम् । नीलोप
 लस्यूतविचित्रधातुमसौ गिरिरैवतकंददर्श ॥ १ ॥ गुर्वीरजसुंदृष
 दः समंतादुपत्युपत्युमुचां वित्तनैः । विंध्यायमानंदिवसस्य भर्तु
 र्मार्गपुनारोद्धुमिवोन्नमद्भिः ॥ २ ॥ * * * * *

रः । उपत्युपरिदृष्टदांसमोपोपरिप्रदेशे इत्यर्थः । उपत्युध्यधसः सामोये इति द्विर्भावे
 तद्योगात् द्वितोयेति । तथाह वामनः । उपर्यादिषु सामोये द्विरुक्तेषु द्वितोयेति । समन्ता
 दजसुमुन्नमद्भिः देशकालावच्छेदेनोत्पत्तिरित्यर्थः । अनएवतैरमुमुचां वित्तनैर्भेध
 वृन्दैर्निमित्तेन दिवसस्य भर्तुः सूर्यस्य मार्गपुनःरोद्धुं संहितायां रोरोतिरलोपः कुलोपे इ
 ति दीर्घः । विंध्यायमानमिव विंध्यवदाचरन्तं तद्वद्वर्द्धमानमिव स्थितमित्यर्थः । आचा

रक्यङनाह्नटः शानजादेशः अत्राविच्छन्नमेधोन्नमनेन विंध्यायमानोत्प्रेक्षणात् क्रिया नि
 मित्तक्रियास्वरूपोत्प्रेक्षा ॥ २ ॥ * * * * *

॥ कान्तमिति ॥ पुनर्नवानिप्रभाजालानि विभ्रतोति नवप्रभाजालभूतः तेषां मणोनां सम्भ

निन्द्याकाञ्चनवप्रभाजास्वर्णसानुप्रसूतवारुचादोष्ठाकान्त्यार्त्तपुनः शिलानांमेचकोप
लानांइन्द्रनीलानाम्बाश्यामलनयाश्यामलिम्बाभिरमन्तयाभामन्त्रितषट्पदाभिःमवा
रन्दत्वादालूतभृङ्गाभिःलताभिःश्रितं। इतःपरं ह्यन्तरमेकंयमकंवक्ष्यति। तत्रतदेवालङ्का
रः। अर्थालङ्कारस्तुअभ्युच्चयेइतियथासम्भवमूह्यम्। यमकलक्षणंत्वाचार्यदण्डिनोक्तम्
। अव्यपेतव्यपेतात्मोयावृत्तिर्वर्णसंहितैः। यमकनञ्चपादानामादिमध्यान्तगोचरं। ए
कद्वित्रिचतुःपादयमकानांप्रकल्पना। आदिमध्यान्तमध्यान्तमध्याद्याचैवसर्वतः। अथ
जाबहसोपांभेदाःसम्भेदयोःनयः। सुकरदुष्करश्चैवदृश्येतेतत्रकेचनेति॥ ३ ॥ * ॥

सहस्रसंख्येति

क्रान्तरुचाकाञ्चनवप्रभाजानवप्रभाजालभृतांमणीनाम्। श्रितंशिला
श्यामलताभिरमंलताभिरमन्त्रितषट्पदाभिः॥ ३ ॥ सहस्रसं
ख्यैर्गगनंशिरोभिःपदैर्भुवंव्याप्यवितिष्ठमानम्। विलोचनस्थानगतो
स्मरश्मिनिशाकरंसाधुहिरण्यगर्भम्॥ ४ ॥ क्वचिज्जलापायवि
पण्डुरणिघौतोत्तरीयप्रतिमच्छवीनि। अम्भ्राणिविभ्राणमुमाङ्गस
ङ्गविभक्तभस्मानमिवस्सररिम्॥ ५ ॥ * * * * *

॥ सहस्रसंख्येति ॥ सहस्रमिति संख्यायेषां ते सहस्रसंख्येः शिरोभिः शिखरैः शीर्षं च गगननथा

॥सहस्रेति॥ सहस्रमिति संख्यायेषां ते सहस्रसंख्येः शिरोभिः शिखरैः शीर्षं च गगननथा
तत्संख्येः पदैः प्रत्यन्तपर्वतैश्चरणैश्चभुवश्च व्याप्यवितिष्ठमानं समवप्रविभ्यः स्थित्यात्मने
पदम्। विलोचनयोर्यत्स्थानंयोग्यदेशः तद्गतावुस्मरश्मिनिशाकरौयस्यतं अन्यत्रनेत्रो
क्तार्किन्दुमित्यर्थः। अतःसाधुसत्यंहिरण्यगर्भम्वह्मणमिवेत्युपेक्षा। सहस्रशीर्षेत्यादि
श्रुतेरितिभावः। हिरण्यगर्भेनिधिगर्भश्च॥ ४ ॥ * * * * *

॥क्वचिदिति॥ पुनःक्वचिदेकदेशेजलानामपायेनापगमेनविपण्डुरणिग्मुभ्राणिअतएव
घौतंक्षालितंयदुत्तरीयंतदुपमानत्समाकृविर्येधानानिअम्भ्राणिमेघान्विभ्राणंदधानंघृ

अः कर्मणि शानच् अतएवैमायाः पार्वत्याः अङ्गसङ्गेनाङ्गभागेन विभक्तां एकभागस्थापितं भ
 स्मयस्यतं स्मारं हरिं हरमिव स्थितं मद्युपमालङ्कारः ॥ ५ ॥ ****
 ॥ क्वायमिति ॥ पुनः निजस्त्रीणां चटुषु प्रिववचनेषु लालसाः लोलुपाः । लोलुपो लोलुभे
 लोलोलं पटोलालसोपि चेति आदवः । तेषां निजस्त्री चटुलालसानाम् मदेन किञ्चिदोषच
 टुलाश्चपलाः ते चने अलसाश्च विशेषणयोरपि विशेषणविशेष्यभावविवक्षया विशेषणसमा
 सः । तेषां चटुलालसानां निहङ्गमानां हंसादीनां उत्पिञ्जलानि जातानि उत्पिञ्जला
 मिपूर्वकत्मासः । तानि पत्राण्येषानैरुत्पिञ्जलजातपत्रैरुत्पिञ्जलीभूतदलैरित्यर्थः ।
 वलयोरभेदः जलजातपत्रैः जलजैरेवातपत्रैः क्वायां कुर्वाणं एतेन महती कमलाकरसमृद्धि

क्वायां निजस्त्री चटुलालसानां मदेन किञ्चिच्चटुलालसानाम् । कुर्वा
 णमुत्पिञ्जलजातपत्रैर्विहङ्गमानां जलजातपत्रैः ॥ ६ ॥ स्कंधाधि
 रूढे ज्ज्वलनीलकण्ठानुर्वीरुहः श्लिष्टतनून् ह्रीन्द्रेः । प्रनर्त्तिताने
 कलताभुजाग्रान् रुद्राननेकानि वधारयन्तम् ॥ ७ ॥ ****

व्यज्यते यमकरूपकयोः सङ्करः ॥ ६ ॥ ****
 ॥ स्तब्धेति ॥ पुनः स्तब्धप्रकाण्डमधिरूढाः उज्ज्वलनीलकण्ठाः मयूरः येषां नान् अन्यत्र
 स्तब्धाधिरूढाः अंसश्चिन्ता नो लकण्येषां नान् । अंसप्रकाण्डयोः स्तब्ध इति विश्वः । अ
 ह्रीन्द्रेः श्लिष्टतनून् व्याघ्रदेहान् एकत्र तदा वासत्वाद् व्यत्रभूषणत्वाच्चेति भावः । प्रनर्त्तितानि
 निअनेकलतानामेव भुजानां लतानामिव भुजानां वाऽग्राण्येषां नान् एवान्नाना संख्यान
 रुद्रानि विस्थितानि व्युत्प्रेक्षा उर्वीरुहो वृक्षान्धारयन्तम् ॥ ७ ॥ ****
 ॥ विलम्बोति ॥ विलम्बितो नीलोत्पलान्येव कर्णपूरः कर्णावतंसायासानाः लोधेण रेधर
 जस्रगौरोरवदानाः विद्वैरगदिभ्यश्चेति डोष्कपोलभित्तोः स्त्रीणां गण्डस्थलीरिव स्थिताः उ

यमाक्षरमाह । नवाउलपावल्बजतृणानि । उलपाः वल्बजाः प्रोक्ता इति विम्बः । नैरलं क
नामां सैकतानामभेवाभायासानाः कुतः शुचोः शुद्धाः शैवलिनीः शैवलवतीः अपोदधानं शु
चित्त्वशैवलत्वाभ्यां विम्बप्रतिविम्बभावेनोपमाद्वयम् ॥ ८ ॥ ****

॥ रजीवेति ॥ रजीवरजीनां पद्मपंतीनां वशा अधीनाः लोलाश्चलाः भृङ्गा यस्मिन् रजी
वरजीवश्लोलभृङ्गतरुणांतिभिः संवैरुलमातपं मुल्लन्तं हरन्तं काना अलकानाश्च
कुन्तायासानाः कानासकानाः । अलकाश्चरकुन्ता इत्यमरः । सुरणाललनाः स्त्रि
योऽश्चरक्षोभिः अक्षोभितमनमिभूतं यथा तथा उद्धतम् ॥ ९ ॥ ****

विलम्बिनीलोत्पलकर्णपूरः कपोलभिन्नीरिवलोध्रगौरीः । नवोत्पलं
कृतसैकताभाशुचौरपः शैवलिनीर्दधानम् ॥ ८ ॥ रजीवरजीवश्च
लोलभृङ्गमुल्लन्तमुल्लन्ततिभिस्तारुणाम् । कानालकानाललनाः
सुरणारक्षोभिरक्षोभितमुद्धतम् ॥ ९ ॥ मुदेमुररेरमरैः सु
मेरेरनीययस्योपचितस्य शृङ्गैः । भवन्ति नो ह्यमगिरां कवीनामुच्छ्रा
यसौन्दर्यगुणामृषोद्याः ॥ १० ॥ ****

॥ नन्वस्पीयानयंकश्चिद्देवतकोनामशिलोच्चयः कथमियद्वर्णयति शंका निरस्यति ॥
मुद इति । मुररेर्मुदे संतोषाय अमरैः कर्तृभिः सुमेरैः शृङ्गैः करणैरनीयोपचितस्य वर्द्धित
स्य आनीतैः शृङ्गैरुपचितस्येत्यर्थः । उपचये करणानां शृङ्गानामर्थादानयने कर्मत्वं यस्य
शैलस्य उच्छ्रायः औन्नत्यं सौन्दर्यं च तयोः गुणा उत्कर्षा उद्दामगिरां प्रगल्भवाचां कवीनां मृ
षा उद्यत इति मृषोद्या मिथ्यावाच्या न भवन्ति मेरुशृङ्गेषु सर्वगुणसम्भवादिति भावः । राज
ह्वयस्त्वैत्यादिनावदः कव्यनो निपातः उत्कृष्टः आयः उच्छ्राय इति घञन्तेनोपसर्गस्य स
मासः ननु पृष्टान् घञ्प्रत्ययः श्रोणीभूवो नुपसर्ग इति नियमात् मेरोरसम्बन्धेऽपि सम्बन्धवर्ण

नादतिशयोक्तिः ॥ १० ॥ *****

॥ यतइति ॥ लोकः परार्थानि अनूनैर्महद्भिः भूरिभिः प्रभूतैः प्रस्थैः सानुभिर्मानविशेषैश्च
। प्रस्थोऽस्त्री सानुमानयोरित्यमरः । भूतानि सभूतानि मितानि च उच्छिखान्युद्गृहीतानि
निरतानि शैलादाद्याः । निकात्प्रपणो व्यवहारः प्रयोजनमस्य प्रापणिको वणिक् तदस्य प्र
योजनमिति ठक् । परया जीवाः प्रापणिका वैदेहानैमयाश्चने इति वैजयन्ती । तस्मादिवा
जसंजग्राह उपमालङ्कारः ॥ ११ ॥ *****

अखिद्यतेति । आसन्नमौन्नद्यात्संनिहितमतएवोदग्रतापन्दुः सहानपंरविन्दधानेपि अर
विन्दधानइति विरोधः अरविन्दानां धाने निधाने इति परिहारः धीयतेऽस्मिन्निति धानं

यतः परार्थानि भूतान्यनूनैः प्रस्थैर्मुहुर्भूरिभिर्मुच्छिखानि । आद्या
दिवप्रापणिकादजसंजग्राहरत्नान्यमितानि लोकः ॥ ११ ॥ अ
खिद्यतासन्नमुदग्रतापंरविन्दधानेप्यरविन्दधाने । भृङ्गावलि र्यस्यत
टे निपीतरसानमत्तामरसानमत्ता ॥ १२ ॥ *****

अधिकरणे ल्युट् शब्दस्त्वमूलो विरोधालङ्कारः । यस्य गिरेस्तटे निपीतरसानि नरम्पीतम
करन्दानमन्ति तामरसानि पङ्केरुहाणि भारभूतया ययासानमत्तामरसा । पङ्केरुहन्तामर
समित्यमरः । अतएव मत्ता भृङ्गावलीनां खिद्यतनखिन्नाखिदेर्देवादि कात्कर्त्तरिलङ् । अ
त्यन्तसूर्यसन्निधाने प्यरविन्दाकरविहारान्मधुकरस्तापंतापुरित्यर्थः ॥ १२ ॥ * ॥

॥ यत्रेति ॥ यत्र शैलेरजतस्य विकारो रजतः प्राणिरजनादिभ्योऽन्नित्यन्प्रत्ययः । स
चासौ मण्डशैलश्च । मण्डशैलास्तु च्युताः स्थूलोपलागिरेरित्यमरः । उन्निद्राणि विकसिता
नि पुष्पाण्यक्षीणि वेत्युपमितसमासः तेषां सहस्रं भजतीति तद्भाजा अधिकरुढेनोच्चैर्महोरु
द्धावृक्षेण सुराधिपेन देवेन्द्रेण हस्तो मल्ल इव तस्य हस्तिमल्लस्यैव तस्य लीलां शोभान्द्रधौ

॥ १३३ ॥

ऐरावतस्य धावल्यादिनिभावः । हस्तिमहोभ्रमातङ्गे हस्तिमहोविनायके इति विश्वः । ॐ

नलीलामिवलीलामिति सादृश्याक्षेपाद्निदर्शनालङ्कारः ॥ १३ ॥ ***** ॥

॥ विभिन्नेति ॥ गरुडाग्रजेनारुणेन विभिन्नवर्णा अन्यथा कृतवर्णा अरुणिमानमापादिता

इत्यर्थः । सूर्यस्य सन्निधौ नारयं वहन्तीति रथ्याः रथ्याम्बाः तद्दहति रथयुगप्रासङ्गमिति

यत्प्रत्ययः । यत्र शैले वंशकरीरनीलैः वंशां कुरश्यामैः रत्नैः मरकतैरित्यर्थः । वंशाङ्कुरे करीरे

स्त्रोत्यमरः । वंशश्च स्यात्स्नानता हेनोरलूनतायाः प्रतिपत्त्यर्थत्वाद् पौनरुक्त्यम् । अतएवै

कार्यपदमप्रयोज्यमित्युक्त्वा करिकलभकर्णावतंसादिषु प्रतिपत्तिविशेषकरेषु इत्याह वामनः

। न विशेषश्चेदिति । परितः स्फुरन्त्या रूचास्वप्रभया करणेन पुनः स्वारूचंतिजहरितव

यत्राधिरूढेन महीरुहे चैरुन्निद्रपुष्पाक्षिसहस्रभाजा । सुरधि

पाधिष्ठितहस्तिमह्नलीलान्द्रघोरजतगरण्डशैलः ॥ १३ ॥ विभि

न्नवर्णा गरुडाग्रजेन सूर्यस्य रथ्याः परितः स्फुरन्त्या । रत्नैः पुनर्यत्र रू

चा रूचंस्वासानिन्यिरे वंशकरीरनीलैः ॥ १४ ॥ *****

***** ॥ १४ ॥ *****

रमेव आनिन्यिरे आनीताः नयतेर्द्धि कर्मकात्प्रधाने कर्मणि लिट् । प्रधानकर्मण्याख्येयेत्वा

हीनाद्धि कर्मणामिति वचनात् अत्र विभिन्नवर्णा एकस्तद्गुणः । रथ्यानां स्वगुणत्यागेन ग

रुडाग्रजगुणग्रहणात्पुनस्तत्त्यागेन मरकतगुणग्रहणादपरस्तद्गुणः तदुपजीवीति स्वजाती

ययोः सङ्करः तेन गिरेः सूर्यमण्डलपर्यन्तमौन्नत्यं वसुधैव कुटुम्बकम् इत्यने । तद्गुणः स्वगुणत्यागादन्यो

त्कृष्टगुणग्रहः ॥ १४ ॥ ***** ॥

॥ वनेति ॥ यत्र शैले समुन्नमद्भिः समुत्पन्नद्विरम्बुवाहैरुज्जिताभिस्त्यक्ताभिरद्भिर्मुहुः ।

समुन्नसम्पक्वन्नं किन्नं सितमित्यर्थः । उन्दोक्ते दने इति धातोः कर्मणि क्तः । नुद विदेत्या

दिनानिष्ठानत्वं विपन्नगा विगतसर्पानभवन्तोत्यविपन्नगा सपन्नगा इत्यर्थः । तेषामपि पन्नगा

नामगानां वृक्षणां वनं विषपावकोत्या विषाग्रिसमुत्था विपदापत्नववाधे नित्यं वर्धमानुषङ्गादि
धाग्रिक्षोभो वृक्षाणामकिञ्चित्कर इति भावः ॥ १५ ॥ ***** ॥

॥ फलद्विरिति ॥ वः शैलः उक्षां मुकरावमर्धात् कर्करसम्पर्कात् कृशानोरिदं कार्शनं
आग्नेयं धामनेजः फलद्विरुद्विरुद्विः अर्ककरसामर्थ्याभिव्यञ्जकैरिति भावः पतङ्गकान्तैः
स्वर्यकान्तैः दृष्टान्तभूतैरिति भावः । गुणानां संक्रान्तिमन्यत्र संक्रमणं संक्रान्तगुणानित्यर्थः
पात्रगुणादाधारगुणसहकारादाक्रान्तः प्राप्नोति गुणानिरेकः कार्यविशेषाधानरूपो गुणोत्क
र्षो यस्यास्तांशं प्रतिपादयामास अर्कत्विषां सर्वत्र संक्रमणाविशेषेऽपि स्वर्यकान्तोऽप्येव ज्वल

सति ज्वलति इति भावः । अत्रापि सहाकारादाक्रान्तः प्राप्नोति गुणानिरेकः कार्यविशेषाधानरूपो गुणोत्कर्षो यस्यास्तांशं प्रतिपादयामास अर्कत्विषां सर्वत्र संक्रमणाविशेषेऽपि स्वर्यकान्तोऽप्येव ज्वल

यत्रो जिहताभिर्मुञ्जरमुवाहैः समुन्नमद्भिर्न समुन्नमद्भिः । वनं बवाधे
विषपावकोत्या विपन्नगानामविपन्नगानाम् ॥ १५ ॥ फलद्विरुक्षां
मुकराभिर्मर्शात् कार्शनं धामपतङ्गकान्तैः । शशंसयः पात्रगुणाद्गु
णानां संक्रान्तिमाक्रान्तगुणानिरेकम् ॥ १६ ॥ दृष्टोऽपि शैलः समुज्ज
र्मुगरेरपूर्ववद्विस्मयमाततान । क्षणेश्चक्षणे यन्नवतामुपैति तदेवरूपं
मणीयतायाः ॥ १७ ॥ *****

विपन्नगानामविपन्नगानाम् ॥ १५ ॥ फलद्विरुक्षां मुकराभिर्मर्शात् कार्शनं धामपतङ्गकान्तैः । शशंसयः पात्रगुणाद्गुणानां संक्रान्तिमाक्रान्तगुणानिरेकम् ॥ १६ ॥ दृष्टोऽपि शैलः समुज्जर्मुगरेरपूर्ववद्विस्मयमाततान । क्षणेश्चक्षणे यन्नवतामुपैति तदेवरूपं मणीयतायाः ॥ १७ ॥ *****

मज्जनतदर्शनात् सर्वत्रापि संक्रम्यकारिणां गुणानामाधारगुणसहकारात् कार्यविशेषाधाय
कत्वमिति निश्चयोऽत्रैव जायत इत्यर्थः ततश्च सहकारशक्तिविरहिणी सहजशक्तिरनुप
कारिणीति भावः । वृत्त्यनुप्रासोलङ्कारः ॥ १६ ॥ ***** ॥

॥ दृष्टोऽपीति ॥ मुहुर्दृष्टोऽपि शैलो मुगरेरपूर्वेणादृष्टपूर्वेण तुल्यमपूर्ववत् तेन तुल्यं क्रिया
चैवतिः । विस्मयमाततान अतिरमणीयत्वादिनिभावः । तथा हि क्षणेक्षणे प्रतिक्षणं वीक्षा
यादिर्भावः नवतामपूर्ववद्भावं उपैतीति यत् तन्नवत्वोपगमनमेव मणीयतायाः रूपं स्वरूपं
लक्षणमित्यर्थः । अत्र मणीयत्वलक्षणस्य वाक्यार्थस्य विस्मये हेतुत्वसमर्थनाद्वाक्यहेतुकत्वा

कलिङ्गमलङ्कारः ॥ १७ ॥ ****

॥ उच्चारणशब्द इति ॥ अथ हरिविस्मयानकरङ्गिरावाक्यानामुच्चारणं जानातीत्युच्चार-
णस्य उक्तिकुशलः आतोनुपसर्गक इति कः नेगुयधेत्यादिना अकारादनुपपदात्कर्मापप-
दोभवति विप्रतिषेधेनेति वचनात् । दारुकः कृष्णसारथिः उच्चाः उन्नताः रणनाः पक्षिगणाः
असुताः रणपक्षिगणास्तदीर्घानां । धरतीति धरं पर्वतं पचाद्यच् । अहार्यधरपर्वता इत्यम-
रः । द्रष्टुमुक्तं उक्तुं । उक्त उन्मना इति निपातः । उक्तन्धरमौ सुक्यादुन्नमितकन्धरं
शैरिमवेक्ष्य इति वक्ष्यमाणक्रमेण वाचमुवाच । नहीङ्गित्तोऽवसरेऽवसीदतीति भावः ॥

१८ ॥ ****

उच्चारणशैथिल्यगिराद्धानमुच्चारणपक्षिगणास्तटीस्तम् । उक्तन्धरं
द्रष्टुमवेक्ष्य शैरिमुक्तन्धरं दारुक इत्युवाच ॥ १८ ॥ आच्छादिताय
तदिगम्बरमुच्चकैर्गामाक्रम्य संस्थितमुदग्रविशालमृङ्गम् । मूर्ध्नि सुवल-
तुहिनदीधितिकोटिमेनमुदीक्ष्य कोभुविनविस्तयते नगेशम् ॥ १९ ॥

॥ इति प्रमृजियमकानन्तरश्लोकेषु वसन्ततिलकावृत्तानि यमेनाह ॥ आच्छादिनेति । आ-
च्छादितायावृत्तानि आयतानि दीर्घाणि दिशोम्बरं खच्चदिगम्बरणियेतनं अन्यत्र आच्छा-
दितं वासितमायतं दिशो वाम्बरं वासेयेतनं । नथोक्तं उच्चकैरुन्नतगामुवमाक्रम्य व्याप्य संस्थि-
तम् । तथा उदग्राणि उन्नतानि विशालानि च मृङ्गाणि शिखराण्येतनं अन्यत्र उदये विश-
ले मृङ्गे विषाणे यस्य तं उच्चकैरुन्नतङ्गां वृषभमाक्रम्या धिष्ठाय स्थितमित्यर्थः ॥ मृङ्गं विषा-
णेशिखरे । गौः स्वर्गे वृषभे रश्मौ वज्रे चन्द्रमसि स्मृतः । अदित्यनेत्रदिग्वाणभूवागवारिषु गौ-
र्मतेति विश्वः । मूर्ध्नि शिखरे अन्यत्र शिरसि स्फुरन्ती तुहिनदी धितोरिन्दोः कोटिरश्मिः क-
वाचयत्येतमेतं नगेशं नगश्रेष्ठं रैवतकं कैलासनायकमोक्षरञ्जोद्दीक्ष्य कोनविस्तयते सर्वैषि

विस्मयत इत्यर्थः नैयंतुल्ययोगिता प्रकृतं प्रकृतं विषयेन न तुल्यानात् न तपि समासोक्तिः ।
 तस्य विशेषणसाम्यं जीविषान् । नापि शेषः उभयशेषे विशेष्यशेषयोगान् । तस्मात्प्राप्ता
 शि कार्यमात्रपर्यवसिताभिधाव्यापारेणापिशब्देनार्थान्तरधोर्ध्वनिरित्याहुः । तदुक्तं काव्य
 प्रकाशे । अनेकार्थस्य शब्दस्य वाचकत्वेनियच्छिने । संबोधादेरवाच्यार्थधीकृद्वापृतिरञ्ज
 नमिति । वृत्तलक्षणान् । उक्तावसन्नति लक्षणं न जाजगो गइति ॥ १७ ॥ *** ॥
 ॥ उदयतीति ॥ विवर्ता उर्ध्वाश्चर श्मिर उज्ज्वल उज्ज्वल इव रश्मयो यस्य तस्मिन् विवर्ततोर्ध्वर
 श्मिर उज्ज्वल अहिमरु चास्त्वय उदयति उदीयमाने । अयगता विति स्वरिनेतं केचिदिच्छन्ति न
 न गतं रिसन्नमो । तथा विततोर्ध्वर श्मिर उज्ज्वल अहिमरु चास्त्वय चन्द्रे चास्तं याति अस्तमयमाने शतरि

उदयति विततोर्ध्वर श्मिर उज्ज्वल अहिमरु चास्त्वय चन्द्रे चास्तं याति अस्तमयमाने शतरि
 वहति गिरिरयं विसम्बिधराद्युपरिवारितवारणेन्द्रलीलाम् ॥ २० ॥
 ॥ वहतियः परितः कनकस्थलीः सह रिता लसमाननवांशुकः । अ
 चल एव भवानिव रजते सह रिता लसमाननवांशुकः ॥ २१ ॥ *

सन्नमो । अयं गिरिर्विलम्बिना विशेषलम्बमानेन घण्टाद्येन परिवारितस्य वेदितस्य वारणे
 न्द्रस्य लीलां शोभं वहति । अचलीलामिव लीलामिति सा दृश्याक्षेपाज्जिदर्शनं । तथा स्तुर्व
 चन्द्रमसावस्य कुक्षिसमा मकक्षान्विभ्रतामिति महद्देन त्वय्यज्यते । पुष्पिताया वृत्तम् ।
 अयुजिनयुगरे फलोयकासे युजि च न जौजर गा च पुष्पिताया ॥ २० ॥ ***** ॥
 ॥ वहतीति ॥ लसमानो दीपमानो नवांशुवो यस्य स लसमानो नवांशुकः शैथिल्यः कः प्रत्ययः
 अचलः सह रिता लसदूरीः । हरितेति सद्दूरीयां हरिद्वर्णयुतेऽन्यवदिति विष्णुः । कनकस्थ
 स्थलीः स्वर्णभूमौः जानप्रदेत्यादिना अहोत्रिमार्थेऽपीप्परितो वहति स एषोऽचलः हरिता
 लो न कर्तुरेण समानं नवमं शुकं वा सो यस्य सह रिता लसमाननवांशुकः पीताम्बरो भवानिव र

॥ १३७ ॥

कृते । इतविलम्बितवृत्तं । इतविलम्बितमाहनभौभगवितिलक्षणात् ॥ २१ ॥ *** ॥
 ॥ पाश्चात्येति ॥ इहाद्रैसानुषसन्निधयाः स्थिताः जनाः शान्तमलङ्कलङ्क स्यपुरे वर्तित्वा
 त्रिः कल्कमतएवसान्द्रतरं मुजालंथस्यतंसंपूर्णपरिपूर्णलब्धम्याप्तललनालपनोपमानं
 कोमुखसादृश्येननं । आननंलपनंमुखमित्यमरः । कुतः उत्सङ्गसङ्गि हरिणस्य अङ्कस्थ
 मृगस्यमृगाङ्कामृगचिह्नमूर्तिर्यस्यतस्यमृगाङ्कमूर्तेः चन्द्रस्यपञ्चाङ्गवः पाश्चात्यः दक्षिणा
 पश्चात्पुरसख्यक् । सचासौभागश्चनंपाश्चात्यभागंपृष्ठभागंपश्यन्तिपाश्चात्यभागदर्शना
 निशयेत्तयातादृगौन्नत्यध्वनिः । वसन्ततिलकावृत्तं ॥ २२ ॥ ***** ॥
 ॥ कृतेति ॥ अत्राद्रैनिज्जर्भरैषाः गिरिनदप्रवाहाः । प्रवाहोनिज्जर्भरोभरइत्यमरः ।

पाश्चात्यभागमिहसानुषसन्निधयाः पश्यन्ति शान्तमलसान्द्रतरं मु
 जालम् । सम्पूर्णलब्धललनालपनोपमानमुत्सङ्गसङ्गि हरिणस्यमृगा
 ङ्कमूर्तेः ॥ २२ ॥ कृत्वापुंवत्पातमुच्चैर्भृगुभ्योमूर्ध्निग्रावांजर्जरनिज्जर्भ
 रैषाः । कुर्वन्तिद्यामुत्पतंतः स्मरर्तः स्वर्लोकास्त्रीगात्रनिर्वाणमत्र ॥ २३ ॥

चूतवृक्षइत्यादिवत्सामान्यविशेषभावादपुनरुक्तिः पुम्बत्पुम्भिस्तुल्येनतुल्यंक्रियाचेदि
 तिवतिः उच्चैर्भृगुभ्यः अतटेभ्यः । प्रपातस्त्वतटोभृगुरित्यमरः । ग्रावणां शिलानां मूर्ध्निपातं कृ
 त्वापनित्वाजर्जरः शकलीभूताः द्यामाकाशम्यत्युत्पतन्तः स्मरर्तानां स्वर्लोकास्त्रीगात्रे चरीणा
 मक्षरसाङ्गात्रनिर्वाणमङ्गनिवृत्तिं कुर्वन्ति । अनुष्ठानासमर्थस्यवानप्रस्थस्यजीयतः । भृ
 ग्वग्निवृक्षसम्पातैर्मरणं प्रविधोयतइतिविहितम् । भृगुपातिनांपुंसां स्वर्लोकगामिनामि
 होपमानात् । शालिनीवृत्तं ॥ २३ ॥ ***** ॥

॥ स्रगयनीति ॥ इहाद्रैकचिदमूर्जगतीर्भूमीः । जगतीभुवनेभूमाविति विष्णुः । शमिता
 नाज्ञातकानामार्तस्वरवैस्ते समितचानकार्तस्वरः सर्वसहापतितमम्बुनचानकानामिति

भूमिगतस्यतेषां विषादत्वाद् भौमाद्भुदानेनोज्जीवयतीत्यर्थः किञ्चनडित्तुलितानिउप
मितानि कान्तानि कान्तस्वरणि सुवर्णानि येन डित्तुलितकान्तकान्तस्वरः स्फुरणेनेषाम
पितृत्वं स्फुरणादिति भावः । तेजलदाः स्थगयन्ति आच्छादयन्ति स्थगआच्छादने इति
चोदिकः । क्वचित् स्फुरितानि उल्लसितानि चारुणि चामीकराणि सुवर्णानि येन स्फु
रितचारुचामीकराः अमी सवितुः करः आतपाश्च कपिशयनिकपिशिताः कुर्वन्ति क्वचिदृष्टिः
क्वचिदातपश्चेति महदाश्चर्यमिति भावः । शंकरपथ्यावृत्तं । सजसजसलगेनपथ्याम
मा ॥ २४ ॥ ***** ॥

॥ उद्दिष्टमिति ॥ उद्दिष्टाः उच्छ्रिताः सितशोः चन्द्रस्य करः अंशवो हस्ताश्चावलंबावे

स्थगयन्त्येभूः शमितचतकान्तस्वरजलदास्तुडित्तुलितकान्तकान्तस्वरः
। जगतीरिह स्फुरितचारुचामीकराः सवितुः क्वचित् कपिशयनिकचामी
करः ॥ २४ ॥ उद्दिष्टमुच्छ्रितसितां गुणवत्त्वमवर्तमानमिति तादृभि
रतीवतरं शिरोभिः । अद्भुतनिज्झरजलव्यपदेशमस्य विष्वक्कटेषुष
ततिस्फुटमन्तरीक्षम् ॥ २५ ॥ *****

घानैः उक्तमिहानुडूनि येनैः उडूनिचावष्टभ्येत्यर्थः । शिरोभिः शिखरैर्मस्तकैश्चातीवतरं
भृशतरं अतीवशब्दादव्ययादाम्प्रत्ययः उद्दिष्टमुद्भयधृतं अन्तरीक्षं अद्भुतः सादृश्याद्धि
भ्रसनीयः निज्झरजलमिति व्यपदेशो व्यवहारो यस्य तत् दृढतरं निज्झरजलधियं कुर्व
दित्यर्थः । अस्याद्भुततेषु विष्वक् समन्तात्पतिते स्फुटसंख्यं इन्दुकरानुडूनिचावष्टभ्य शिरो
भिर्धियमाणमपि दुरुद्धरत्वादृश्यदन्तरीक्षमेवेदं न तु जलं सादृश्याच्च व्यपदेशो दुर्वार इति
सर्वतः पतितनिज्झरजलंचोन्नेक्षतेनेनोत्सेधविस्तारवस्य व्यज्येते ॥ २५ ॥ ***** ॥
॥ एकत्रेति ॥ एकत्र एकस्मिन् भागे स्फटिकस्य यत्तदनास्यां शुभिर्विभिन्ननीराः मिश्रोद्

काः शुभजला इत्यर्थः । अपरत्रापरस्मिन्भागे नीलाश्रुनामिन्द्रनीलानां द्युतिभिः भिदुः
 शिमिश्राण्यभांसियासाक्षाः नीलसज्जिला इत्यर्थः । इहाद्रौसरितः कलिन्दस्याद्वैरिबं
 कलिन्दो यदुना । कलिन्दो ह्येतनयायमुना शमनश्चसेत्यमरः । तस्याजलैः जनितः
 श्रीः शोभायस्यास्तस्याः तत्सङ्गता इत्यर्थः । सुरपगायाः गङ्गायाः वैदग्धी शोभां श्रयन्ते
 भजन्ति वैदग्ध्यभावः वैदग्धी ब्राह्मणादित्वाद्गुणवचनेत्यादिनाध्यन्प्रत्ययः विद्वैरिति
 भ्यश्चेति डोष्सापोतत्वस्य बाहुल्यकत्वादि ह विकल्पः अतएव व्यञ्जः धित्कारस्योकारो बाहुल्य
 मिति वामनः । अत्रस्तिनास्तिमणिगुणग्रहणात्सरितां यमुनासङ्गतगङ्गाशोभासादृश्या
 पेक्षयास्तद्गुणोत्थापितानि दर्शना । प्रहर्षिणीवृत्तम् ॥ २६ ॥ ***** ॥

एकत्रस्मादिकतटांशुभिन्ननीलनीलाश्रुमद्युतिभिदुःशमसेऽ
 परत्र । कलिन्द्रीजलजनितश्रियः श्रयन्ते वैदग्धीमिहसरि
 तः सुरपगायाः ॥ २६ ॥ इतस्ततोस्मिन्विलसन्ति मेरेः सम
 नवप्रेमणिसानुरगाः । स्त्रियश्चपत्यौसुरसुन्दरीभिः समानव
 प्रेमणिसानुरगाः ॥ २७ ॥ *****

इति । मेरेः समानवप्रेतुल्यप्रत्ये अतएवास्मिन्नद्रवितस्ततो मणिसानुरगमारत्ननटका
 नयो विलसन्ति प्रसन्नकिञ्चनवप्रेमयस्य तस्मिन्नवप्रेमणिसानुरगैः अनुगतेन सह वर्तन इति
 सानुरगाः सुरसुन्दरीभिः समाः सरूपाः स्त्रियश्च इतस्ततो विलसन्ति कीडानि अन्योन्यसातु
 रगिणो नुरूपाश्चेह विलसन्तस्तदनुरूपाणि च विहारस्तत्तानि सतीति भावः ॥ २७ ॥
 ॥ उच्चैरिति ॥ इहाद्रौ सान्द्रया सुधया लेपविशेषेणामृतेन महास्ज्जतराजिविराजिताका
 चनरेखाशोभिता अलौपुगेवर्तिनी उच्चैरुन्नता दुर्बलमिति रजतमिति । दुर्बलं रजतं रु
 धं महारजतकाच्चनमित्यमरः । भस्मनापरिपाण्डुरितस्य स्मरारे रुद्धि उन्नतार्चिलो वृ

नमेवललामम्भूषणं वस्यतस्यललाटस्यलीलांशोभामभ्येतिभजतीतिनिदर्शनलङ्कारः ।
ललामंच्छपुरङ्गाम्भूषाप्राम्भवेतुषित्यमरः ॥ २८ ॥ ***** ॥
॥ अयमिति ॥ अयङ्गिरिरतिजठराः अतिकठिनाः अतिजरतीश्च । जठरः कठिनेजीर्णै इति
वैजयन्ती । प्रकामङ्गुर्वीः श्रेष्ठाः शैल्यदुर्भराश्च प्रकामगुर्वीः । गुरुस्तु गोघ्नौ श्रेष्ठे गुरोपितरि
दुर्भरे इति शङ्खार्णवे । विसृष्टचतुर्वत्स्यूरव्यं सकादयश्चेति समासः अलघुभिर्विलम्बिभि
र्लम्बमानैश्च पयोधरैर्मै चैः स्तनैश्च उपरुद्धाः आवृताः निबद्धाः सततं सर्वदा असुमताम्प्राण
भृतामगम्यरूपाः अत्युन्नतत्वात्दुरारोहस्वरूपाः अन्यत्र वृद्धत्वाद्गमनानर्हविग्रहाः । त्यजे
द्व्यकुलोत्पन्ना वृद्धास्त्रीकन्यकान्तथेति गमननिषेधादिनिभावः । परिणतानिर्वगदन्तप्रहृ

उच्चैर्महारजतरजिविजितासौ दुर्वर्णभित्तिरिह सान्द्र उ
धासवर्णा । अभ्येतिभस्मपरिपाण्डुरितस्मररेरुदहिलोचन
ललामललाटलीलाम् ॥ २८ ॥ अयमतिजठराः प्रकामगुर्वी
रलघुविलम्बिपयोधरेपरुद्धाः । सततमसुमतामगम्यरू
पाः परिणतदिक्करिकातटीर्विभर्त्ति ॥ २९ ॥ ***

रिणोदि करिणोदिगजाः यास्तुताः परिणतदिक्करिकाः । निर्वगदन्तप्रहारस्तुगजः परिण
नाममः इति हलायुधः । इनः स्त्रियामितिसमासान्तः कः प्रत्ययः अन्यत्र परिणताकीर्णभू
नाः दिशेदनाक्षतविशेषाः करिकानखव्रणाश्च यासान्ताः । दिग्दृष्टवर्तुलाकारकरिकान
खरेचिकेति वैजयन्ती । तटीर्विभर्त्ति अत्र प्रकृततटीविशेषणमहिम्ना अप्रकृतवृद्धाङ्गनाप्र
तीतेः समासोक्तिः । पुष्पितायावृत्तमुक्तम् ॥ २९ ॥ ***** ॥
॥ धूमेति ॥ इहाद्रौपुरेऽग्रेवर्णेनाग्नेः समाने अग्निसमानवर्णे इत्यर्थः । सौवर्णे सुवर्णवि
ष्कारेन देकुसुमसमूहेलीनां स्थितांत्वादिभ्यश्चेति निष्ठानत्वं अलीनां भृङ्गाणामालीभावत्वा

विधाणाः अतएव श्यामीभूताः अमोतरवो धूमाकारं धूमसाम्यं दधति त्विपश्य अग्निवद्भानि
स्वरुणतटेषामास्तारवो धूमवद्भानोत्पमा । जलधरमालावृत्तं । अद्ध्यङ्गैः स्याज्जलधर
मालाधौ स्मावितिलक्षणम् ॥ ३० ॥ ****
॥ योमेति ॥ योमस्पृशोऽभ्रं कषाः उन्निद्रैः विकसितैः पुष्पैर्विज्ञाः उन्निद्रपुष्पचणः ते मन्त्रि
पद्मनिचरणप्रत्ययः ते च ते चम्पकाश्च तद्धन्पिङ्गभासः पिङ्गवर्णाः कलधौतभित्तीः कलकल
दोः । कलधौतरूप्यहेमोरिति विश्वः । प्रथयता प्रकटयता अतएव सौमेरवो सुमेरुसम्बन्धि
नीनितम्बशोभां कटकलक्ष्मीं अधिगतेन प्राप्नुवता । गत्यर्थकर्मकोत्यादिनागमेः कर्त्तरि क्तः ।

धूमाकारं दधति पुरः सौवर्णवर्णेनाग्रेः सदृशितटे पश्यामीश्यामीभू
ताः । कुटुमसमूहेऽलोनां लीनां श्रेणीमिह तरवो विधाणाः ॥ ३० ॥
योमस्पृशः प्रथयता कलधौतभित्तीरुन्निद्रपुष्पचणचम्पकतुल्यभासः ।
सौमेरवीमधिगतेन निकुञ्जशोभा मेतेन भारतमिलावृतवद्विभाति ॥ ३१ ॥
रुचिरचित्रतनूरुहशालिभिर्विचलितैः परितः प्रियकाव्रजैः । विवि
धरत्नमयैरभिभात्यसाववयवैरिव जङ्गमतङ्गतैः ॥ ३२ ॥ ***

रुनेतरेव तकाद्रिणा भरतस्य राज्ञ इदम्भरताख्यं वर्षं भूखण्डं । स्याद्धृष्टौ लोकधामैरेव तरेव
वर्षं स्त्रियामिति विश्वः । इलावृतवदिलावृतवर्षमिव विभातीत्युपमा । नवखण्डस्य जम्बूद्वी
पस्य हेमाद्रेर्दक्षिणभूखण्डं हैमवता परनामकं भारतम् वर्षं न सौवसुमेरुयोगात् सौमेरवाख्यं
मध्यमखण्डमिलावृतवर्षं अतएव । नास्तेदम्भरतं वर्षं हेमाद्रेस्तच्च दक्षिणं । तेन हैमवतं न
मपरेष्वेव मुनयेत् । इलावृतं सौमेरवसुमेरौ परितो हितदिति वैजयन्ती ॥ ३१ ॥ * ॥
॥ रुचिरेति ॥ असौ गिरिः रुचिरैः उज्ज्वलैः चित्रैर्नानावर्णैस्तनूरुहैः लोमभिः शालन्त
रुतधौतैः परितः प्रचलितैः प्रसरद्भिः प्रियकाः कम्बलप्रकृतयो मृगविशेषाः । प्रियकोरौ

भिर्भुक्तौ मृदू च मृदु रौघे नैरिति वैजयन्ती । तेषां ब्रजैः समूहैः जङ्गमानाश्चरिषु ताङ्गनैर्विषि
धरत्नमयैरवयवैः स्वाङ्गैरिव प्रतिभातीत्युद्देशः । इतः विलम्बितं वृत्तम् ॥ ३२ ॥ * * * ॥
॥ कुशेशयैरिति ॥ अत्रादौ जलाशयोऽपि ताः जलाशयेषु हृदयेषु उषिताः वसन्ताः । गत्यर्थक
र्मकोत्यादिना वसन्तैः कर्त्तरि क्तः सम्प्रसारणं मतिबुद्धिपूजार्थं भ्यसेति चकाराच्चर्त्तमानार्थना ॥
कलभास्त्रिंशद्वर्षकाः । त्रिंशद्वर्षस्तु कलभ इति वैजयन्ती । विकस्वरैर्विकसनशीलैः स्तेश
भासविकसो वरच् । कुशेशयेः शनपत्रैः मुदा प्रीत्यारमणे क्रीडनिकरिविहारिणां कलभाक
शणामयमाकर इति भावः । किञ्च कला अव्यक्तमधुराः विकारे मानसे भावः सप्रयोजनमेषा
भावि काञ्चीपका इत्यर्थः कलभाविकाश्च स्वरः घञ्गादयश्च वेधानैः कलभाविकस्वरैः

कुशेशयैरज्जु जलाशयोऽपि ता मुदारमने कलभाविकस्वरैः । प्रगीयते सि
द्धगणैश्च योषिता मुदारमने कलभाविकस्वरैः ॥ ३३ ॥ आसा
दितस्य तमसानियतेर्नियोगादकांक्षतः पुनरपक्रमणेन कालम् । प
त्न्युल्लिखामि ह्यमहोषधयः कलत्रस्थानं परैरनभिभूतमूर्मजने ॥ ३४ ॥

सिद्धगणैः सुरसङ्घैः योषितां स्वस्तीणामने समीपे उदारमुच्चैः प्रगीयते च भूस्वर्गाय मिति भा
वः ॥ ३३ ॥ * * * * *

॥ आसादितस्येति ॥ इहादौ अमूर्महोषधयः नियतेर्नियोगादस्मिन्काले इदं भावीति द्वै
वशात्तनात् । तमसाऽन्धकारेण तदायेण व्यसनेन वा आसादितस्याकालस्य पुनरपक्रमणेन
पुनरवृत्त्या कालं समागमकालमाकांक्षतः पुनरगत्य सङ्गुन्मिच्छत इत्यर्थः त्रिषांपत्यः स्वर्य
स्य सङ्घनिपरैः पुरुषान्तरैश्चानभिभूतमतिरस्कृतमनुपहतचक्रलत्रस्थानं कलत्रभूतानां त्रि
षांस्थानं स्थितचक्रवर्त्तननिर्वहनीत्यर्थः । स्त्रीणां स्त्रीष्वेव रक्षणं कार्यमिति भावः । यथा के
नचिदापि दिव्यासीदृता न कलत्राणि संरक्ष्य कालान्तरे साध्यास्तस्यैव प्रयच्छन्ति तद्दोषधये

पिबिष विषांपथुरपयनिइत्यर्थः एतच्चभासां स्वर्यासुमयेप्रज्वलनादुदयेविपर्ययाचोपचर्य
ने। अत्रविशेषणसाम्यादर्कादीनामापन्नादिसाम्यप्रतीतेः समासेक्तिरलङ्कारः ॥ ३४ ॥
॥ वनस्पतीति ॥ अत्राद्वैवनस्पतयोतृक्षाः । वनस्पतिर्वृक्षमात्रेवितापुष्पफलद्रुमेइतिवि
श्वः । तेषांस्त्वन्धेषुप्रकारेषुअंसेषुचनिषस्याःसक्ताः बालप्रबालाबालपल्लवाहस्ताइवयासा
न्नासुथोक्ताः मधूनिव्रतयन्निभुञ्जतेइतिमधुव्रतामधुपास्तेषांब्रातेनवृन्देनवृत्तैःकृत्रैःअतए
वलिम्बिताःप्रापिताःलोचकास्तारकारिकज्जलानित्यैस्तैर्वानैरिवस्थितैरित्युद्देशाद्वार्थवा
शब्दःतद्वदुद्देशायाच्चउक्तः । लोचकोमंसपिण्डेस्यादक्षितारेचकज्जलइतिविश्वः । पु
ष्पैरोक्ष्यैरिवपुष्पैश्चैरुपलक्षिताःव्रतत्योलताःप्रमदाइवलक्ष्यन्तइतिशेषःनप्रसिद्धकि

वनस्पतिस्कांधनिषसुबालप्रबालहस्ताःप्रमदाइवाच । पुष्पैश्चैरै
स्वितलोचकैर्धामधुव्रतव्रातवृत्तैर्व्रतत्यः ॥ ३५ ॥ विहगाःकदम्बसु
रभाविहगाःकलयन्त्यनुक्षणमनेकलयम् । ममयन्नुपैतिमुज्जरभ्रम
यंपवनम्धूतनवनीपवनः ॥ ३६ ॥ ****

याध्याहारदोषइत्याहवामनः । लिङ्गाध्याहारवदिति ॥ ३५ ॥ ****

॥ विहगाइति ॥ कदम्बैःसुरभिःसुगन्धिसुस्मिन्कदम्बसुरभाविहगाद्वैविहगाःपक्षि
णःअनुक्षणंप्रतिक्षणंअनेकेवक्रविधालयाविच्छेदायस्मिन्कर्मणितद्व्याप्तथागाःवाचःश
ब्दानित्यर्थःकलयन्ति । अर्जुनीनेत्रदिग्वाणभूवागवारिषुगौर्मनेतिविश्वः । किच्चधूतानि
कम्पितानिनवानिनीपवनानिकदम्बकाननानिवेनसधूतनवनीपवनः । तूलचनीपप्रि
यककदम्बासुहलिप्रियइत्यमरः । अयम्पवनश्चमुज्जरभ्रमोघम्भमयन्नुपैति । प्रमिताक्ष
शब्दं । प्रमिताक्षरसजससैरुदितेनिलक्षणात् ॥ ३६ ॥ ****

॥ विहगिरिति ॥ एषोऽद्रिःश्रेयान्श्रेष्ठःस्त्रिजानिर्वाह्यणइवागमोनिधिकल्पोमन्त्रश्च

सर्वपरम्पराधनं येनैरागमपरैर्विद्वद्भिर्निधोनां मन्त्राणां च साधनविधानज्ञैः कथं
 विद्वत्तत्त्वरूपतः प्रकाशितं नास्ति निश्चिना इदमित्यमिति निश्चयात्मिका धीर्येणैरनि
 शितधीभिरन्यैः शस्त्रज्ञैः श्रुत्वापि दुर्ग्रहनिधिरस्ति इदं हि मासौ मन्त्र इति चाप्तमुखादा
 कर्ण्यपि दुर्ग्रहन्दुःसाधनं अघानि दुःखान्येनां सिचहनुं दक्षं समर्थम् । दुःखैर्नोयसनेष्वघमि
 निवेजयन्तो । गूढः संवृतोऽर्थो धनमभिधेयश्च यस्मिन्तं गूढार्थं निधयो मन्त्रा इवान्यत्र नि
 धय इव मन्त्रास्तेषां गुणविभर्त्तिर्दिजातिर्मन्त्रगणमिव निधिगणमेष विभर्त्ति इत्युपमार्थः ॥
 ३७ ॥ ***** ॥
 ॥ विन्धौष्ठमिति ॥ इहाद्रौतुरङ्गस्य वक्त्राय सतुरङ्गवक्त्रो देवयोनिविशेषः सप्तस्युपमा

विद्वद्भिर्गमपरैर्विवृतं कथञ्चित् श्रुत्वापि दुर्ग्रहमनिश्चितधीभिरन्यैः
 । श्रेयान् दिजातिरिव हंतुमघानि दक्षं गूढार्थमेष निधि मन्त्रगणं विभ
 र्त्ति ॥ ३७ ॥ विन्धौष्ठं वक्त्रमनुतेतुरङ्गवक्त्रं शुम्भन्तं मुखमिह कि
 म्भरं प्रियायाः । श्लिष्यन्तं मुञ्जरितरेपितं निजस्त्रीमुत्तुङ्गस्तनभरमङ्ग
 भीरुमध्याम् ॥ ३८ ॥ *****

नपूर्वपदस्य वक्त्रो हिरुत्तरपदलोपश्चेत्यष्टमुखवक्त्रमासः विम्बकल्पौष्ठो यस्य तत् विन्धौ
 ष्ठमित्युपमालङ्कारः । ओत्वाष्ठयोः समासे वा पररूपं वक्तव्यमित्यौकारः । प्रियायाः मुख
 शुम्भन्तं किम्भरं मानुषमुखमश्वाङ्गदेवयोनिविशेषं वक्त्रं गुरुयथा तथा मनुतेऽवबुध्यते तुरङ्ग
 वक्त्रस्य शुम्भना सम्भवादिति भावः इतरः किम्भरोऽपि उत्तुङ्गेन स्तनभरेण यो मङ्गस्तस्माद्भीरु
 मध्यायस्यास्तीति जस्त्रीस्त्रियं वामं शरीरं निविकल्पादिङ्गदेशाभावः मङ्गः श्लिष्यन्तं मा
 नुषाङ्गत्वादपि जन्तुरङ्गवक्त्रं वक्त्रं यथा तथा मनुते तुरङ्गवपुषः किम्भरस्याश्लेषा सम्भवा
 दिति भावः दुर्लभं प्रियं भवतीति रक्ष्यं । मध्यस्याभङ्गेऽपि भङ्गोक्तेरिति सयोक्तिः उपमया संख

अथने । प्रह्वणीवृत्तमक्तम् ॥ ३८ ॥ ***** ॥

॥ यदिति ॥ अस्याङ्गेरनुतटनटेषुविभक्त्यर्थेऽव्ययीभावःतताविसृताअनेकेतमालास्ताला
स्वयस्मिन्तत्ततानेकतमालनालंयदेतत्पुरोवर्त्तिवर्त्तिभानिस्थगितार्करश्मौतिरंहिता
तपेअननतानेअपारविस्तारेऽत्रवनेकतमालनाकावालताअलमत्यन्तंनपुष्पितासञ्ज्ञानपु
ष्पानभवतीतिशेषःसर्वापिपुष्पितेत्यर्थः ॥ ३९ ॥ ***** ॥

॥ दन्तेति ॥ अत्रिद्वैदनानिकुञ्जादशानाश्च । दन्तेनिकुञ्जेदशनेइतिविश्वः । तैरु
ज्ज्वलासुचिरसुसद्नैश्चित्राणिकटकानिष्ठानूतिवलयानिचयासानासु । कटकम्ब
क्षयेसानावितिविश्वः । अधिव्यकास्त्वर्ध्वभूमिषु । भूमिरुर्ध्वमधिव्यकोत्थमरः । उपाधि-

यदेतदस्याऽनुतटंविभक्तिवर्त्तनंततानेकतमालतालम् । नपु
ष्पिताऽत्रस्थगितार्करश्मावनंततानेकतमालतालम् ॥ ३९ ॥
दन्तेज्ज्वलासुविमलोपलमेखलानाः सद्वन्नचित्रकटकासु
बृहन्नितम्बाः । अस्मिन्भजन्तिघनकोमलगंडशैलानार्या
नुरूपमधिवासमधिव्यकासु ॥ ४० ॥ *****

आन्यकत्रासन्नारूढयोरित्यधिशब्दाच्चकन्प्रत्ययः विमलोपलाःउज्ज्वलशिलाउज्ज्व
मणयोवामेखलाःकाञ्चो नितम्बभूमयश्चमेखलाखड्गवन्धेस्यात्काञ्चीशैलनितम्बयोरिति वि
श्वः । नाभिरन्तारम्याः । मृनाववसितेरम्ये समासावक्तव्यतइतिशब्दार्थे । बृहन्नोनि
तम्बाः कटिपद्माङ्गाशिरुशिरश्चयासानाः । नितम्बोरेषासिद्धन्धेशिखरेपिकटेरध
रितिविश्वः । घनाविपुलाःकोमलाःश्वक्षणाः । गण्डशैलाःगण्डस्थलानिस्थलोपलाश्चयासा
नाः नार्यानुरूपमिच्छासदृशंआत्मसदृशंचाधिवासमभजन्तिअन्यत्रनारीणामधिका
नाश्चप्रह्वणालोवलप्रह्वणगोचरश्चेधोपस्थापितानुष्ययेतिगता । अतएवोभयत्रविशेष

एतन्निभयत्रविभक्तिविपरिणामेनयोज्यानि ॥ ४० ॥ ***** ॥

॥ अनर्तति ॥ इहाद्वैविरलंयथातथाविकीर्णवज्रशकलायस्यांसाधैतामुभाकतधौ
ममहोरजनभूमिजलदेनानतिचिरोज्जितस्यतत्कालमुक्तस्यमुभयेतिभावचिरस्थिता
चिरस्थायिनोबहुवस्त्रुद्धदाजलस्योदायस्मिन् नस्यपयसोभसःसकलामनुकृतिंसमग्र
सादृश्यंविदधातिअत्रमेधोज्जितजलस्यस्थिरबहुदासम्बन्धेपिसम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ।
कुररीरुतावृजम् । कुररीरुतानजभजैर्लग्नुगतिरक्षणम् ॥ ४१ ॥ ***** ॥
॥ वर्जयन्त्येति ॥ एकान्तःएकानोरहसीत्यर्थःकान्तःकान्तेनप्रियेणेत्यर्थःउभयत्र
मिसर्वविभक्तिकक्षसिः सङ्गमेकान्तसुखंत्वंयन्त्याउत्प्रेक्षमाणयाविसुखंविहारमाकाङ्क्ष

अनतिचिरोज्जितस्यजलदेनचिरस्थित बह्वुद्धदस्यपय
सोनुकृतिम् । विरलविकीर्णवज्रशकलासकलामिहविदधा
तिधैतकलधौतमही ॥ ४१ ॥ वर्जयन्त्याजनैःसङ्गमेकान्त
स्त्वर्कयन्त्यासुखंसङ्गमेकान्तः । योषयैषस्मरसन्नतापाङ्गया
सेव्यतेनेकयासन्नतापाङ्गया ॥ ४२ ॥ ***** ॥

इत्यर्थः । अतएवजनैःसङ्गम्वर्जयन्त्याकुतःस्मरेणासन्नप्रतापानिप्राप्तज्वालानिअ
ङ्गानियस्यास्तयास्मरसन्नतापाङ्गया । अङ्गगात्रकण्ठेभ्यश्चेतिवक्तव्यमितिषिकल्पादिह
पक्षेदाप् सन्नतावपाङ्गैर्यस्यास्तयासन्नतापाङ्गयास्मरतापातकण्ठितनेत्रयाअनेकयायोषया
अनेकाभिधौषाभिरित्यर्थःजानावेकवचनं । स्त्रीयोषिद्वलायोषानारोसीमनिनोवधूरित्य
भरः । एषोद्भिःसेव्यतेइच्छाविहारस्थानानिइहसन्तीतिभावः । सुग्विणोवृजं । रैश्चतु
र्भिर्युतासुग्विणोसम्पन्नेति ॥ ४२ ॥ ***** ॥

॥ संकीर्णंति ॥ अस्मिन्नद्वैसंकीर्णःमिथःसन्दृष्टाःकोचकाःवेणुविशेषाः । वेणुःकोचका

सुखैस्वनन्यानीलैर्द्विताइत्यमरः । तेषां वने सुखलितस्यैकबालस्यैकरोमो विच्छेदका
नरात्रस्ताधीयासानाश्चमर्यः मृदुश्वसनोमन्दमारुतो गर्भयेषानेभ्यस्तदीयरंध्रेभ्यः कीचका
विवरेभ्यो निर्यतो निर्गच्छतः स्वनस्य श्रुत्याश्रवणेन सुखं तस्मादिवेति हेतून्नेक्षाचक्षितुं नोत्स
हन्ते । वस्तुनस्तुवालप्रियत्वादिनिभावः शकधृषेत्वादिनामुमुप्रत्ययः ॥ ४३ ॥ ** ॥
॥ मुक्तमिति ॥ इहाद्रावन्तलीनानिमहानीलदलानि इन्द्रनीलविशेषखण्डानियासुता
सु । सिंहलस्याकरोद्भूतामहानीलानुनेमताः इति भगवानगस्त्यः । वापीषुदीर्घिकासु
अभ्रेर्मधैर्मुक्तमुक्तागौरमोक्तिकमुभ्रं अतएव क्षीरमिवास्थितं अभ्रेः शस्त्रीकुरिका । स्याच्छ
स्त्रीचासिपुत्रोचकुरिकाचा सधेनुकेत्यमरः । बह्वादिभ्यश्चेति डोप् । शस्त्रीवत्स्यामैरमु

संकीर्णकोचकावनस्तुवालितैकबालविच्छेदकातरधियश्चलितुंचमर्यः
। अस्मिन्मृदुश्वसनगर्भतदीयरंध्रनिर्यत्स्वनश्रुतिस्तुखादिवनेषु
हन्ते ॥ ४३ ॥ मुक्तमुक्तागौरमिहक्षीरमिवाधैर्वापीष्वनलीन
महानीलदलानु । शस्त्रीस्यामैरमुभिर्मुद्रुतमंभच्छायामच्छा
मृच्छतिनीलोसलिलस्य ॥ ४४ ****

मिरनगतेन्द्रनीलमरीचिमिः आश्रुतक्षणेमेवद्रुतलोडितं सत्कुरितमित्यर्थः नोत्सवि
सस्यनीलाख्योर्ध्वपत्ररसस्य । नीलिकाक्लीनकिकेत्यमरः । अच्छां यो कान्तिमृच्छ
तितस्तदृशेक्षयागच्छतीत्यर्थः । अनोदशेनालङ्कारः । सचम
मैरिति सोपमात्रयेणानलीनमहानीलदलानुवापीषुपदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गनेनो
त्थापितं मुभिर्द्रुतमितितद्रुणोत्थापितइत्यङ्गभवेनसङ्करः । क्षीरमिवेत्यनेनेन्द्रनी
लानां सौख्यं सूचितं । क्षीरमध्येक्षिपेत्क्षीरचेन्नलीनानां व्रजेत् । इन्द्रनीलमिति ख्यातं इ
ति लक्षणासम्भवात् । ते चावनोत्सोपमानेन नदृशो एवेति सूचितम् । नीलोत्सनिभाः

संसारैव व्यते ॥ ४६ ॥ ****

॥ अपशंकमिति ॥ अपसङ्गमिः शङ्कमङ्गपरिवर्तनेषु उत्सङ्गलुण्ठनेषु चित्ताः परिचिताः
पतिभर्तारमुपेतुं पुरेऽग्रे चलिताः प्रयाताः आत्मजाः स्वयम्भादुद्दिष्टाश्च निम्नगाः नदीः क
रुणेन दीनेन पत्रिणां पक्षिणां विरुतेन काशने ननिमिजेनैषोऽर्द्धत्सुलमया वात्सल्येन
सेहेनेत्यर्थः । श्रीमान्स्निग्धसुवत्सलः इत्यमरः । वत्सांसाभ्यां कामवत्से इति वलच् अनुरे
द्वितीवानुक्रोशनीवेत्युपेक्षा । रुद्रश्च पञ्चम्य इति गुणः रुद्रिभ्यः सार्वधातुके इतीह ॥ ४७ ॥
॥ मधुकरेति ॥ मधुकर एव विटपानेषां पानद्युम्बतमिताः प्राप्ताः इत्युक्तं कर्त्तरि क्तः । विटपैः

विटपैः विटपानेषां पानद्युम्बतमिताः प्राप्ताः इत्युक्तं कर्त्तरि क्तः । विटपैः

अपसङ्गमङ्गपरिवर्तनेषु चित्ताश्चलिताः पुराणिमुपेतुमात्मजाः । अ
नुरेद्वितीवकरुणेन पत्रिणां विरुतेन वत्सलतदैष निम्नगाः ॥ ४७ ॥

मधुकरविष्णुनमितारुपं कीर्तिविधेतेऽस्य विटपानमिताः । परिषा
ककपिशंगलतारजसकिष्कास्तिकपिशंगलता ॥ ४८ ॥ प्रा

प्तावन्तः पतन्ति चेदमुपपत्तका सुप्रगुणितानि महेष्करमममः । स
लक्ष्यते विविधरत्नकरनुविद्धमूर्द्धप्रसारितसुरधिपचापचारु ॥ ४९ ॥

विटपानेषां पानद्युम्बतमिताः प्राप्ताः इत्युक्तं कर्त्तरि क्तः । विटपैः

शाखाविस्तारैरनमिताः विटपानमिताः । विस्तारो विटपोऽस्त्रियामित्यमरः । तरुपंती

विधेतेऽस्याद्रेः रोधेनितम्बागलतापततापरिपाकेन पिशङ्गानां लतानारजः पुष्परेणुनेन

परिपाकपिशङ्गलतारजसाकपिशं पिशङ्गं सङ्कास्ति । मात्रावृत्तिवियमार्थागोतिरुद्ध

गणा अर्द्धे वसुगणा आर्या गीतीति पिङ्गलनागः ॥ ४८ ॥ ****

॥ प्रामागन इति ॥ इहाद्वैप्रामागनः ऊर्ध्वप्रदेशात् उपपत्तका सुप्रः प्रदेशेषु उपपत्तका

द्वे सप्तमेत्यमरः । उपाधिभ्यामित्यादिनोपशब्दान्त्यकनप्रत्ययः पतन्त्यङ्कारः सिन्दूरदि

मङ्गनमस्य सञ्ज्ञातः । मृङ्गारः सुरमेनाब्धेरसे दिग्गजमण्डने इति विश्वः । आयातेर्दीर्घः

नस्यमहेभकरस्याभैवाभायस्यतत् विविधरत्नानांकरैरं मुभिरनुविद्धमनुराजिनमिदमन्ना
 कर्ध्वप्रसारितंयत्सुगन्धिपत्रापमिन्द्रधनुस्तद्वच्चारुसंलक्ष्यते । अत्रेन्द्रचापस्योर्द्धान्ता
 समन्धेपिसम्बन्धेनैरनिशोक्तिः । अभूतोपमेतिमत्तान्तरम् । तिरोहितविवक्षायां नूपमा
 नस्यप्रसिद्धत्वादुपमेवेयम् ॥ ४९ ॥ ***** ॥

॥ दधनीति ॥ किञ्चेतिदार्थः अमुष्योद्गरेतोः शिखराणिमृङ्गाण्येवशिखाः केशपाशः । शि
 खाचूडाकेशपाशौचमरः विकसद्भिर्विचित्रैः नानावर्णैकल्पद्रुमकुसुमैरभिगुम्फितान्
 यितानिबस्थितानिन्युपेक्षा । अलघूनिविलम्बो निलम्बमानानिचपिच्छान्नेवदामानिख
 जोयेषुतान्शिखिनः केकिनएवशेखराण्यपाडानक्षरं दधति । शिखावलः शिखीकेकी
 ॥ ५० ॥ नानावर्णैकल्पद्रुमकुसुमैरभिगुम्फितानिबस्थितानिन्युपेक्षा

दधनिचविकसद्भिर्विचित्रैकल्पद्रुमकुसुमैरभिगुम्फितानिबस्थितानि
 मसष्टुविलम्बिपिच्छदमिः शिखरशिखाः शिखिशेखरेनसुम्भः ॥ ५० ॥
 ॥ सवधूकाः सुखिनोऽस्मिन्नवरतममंदरागतामरसदृशः । नालोवतो
 रसवन्नवरतममंदरागतामरसदृशः ॥ ५१ ॥ ***** ॥

॥ ५१ ॥ नालोवतो रसवन्नवरतममंदरागतामरसदृशः । अत्रकुसुमगुम्फेनोपेक्षालिङ्गेनपिच्छादिनामादिरू
 पसिद्धेतदुत्थापिताचोपेक्षेति सङ्करः । पुष्पिताग्रावृत्तमुक्तम् ॥ ५० ॥ ***** ॥
 ॥ सवधूका इति ॥ अस्मिन्नद्रावरे नभवन्तीत्यनवरः श्रेष्ठाः अनवरतमाः मन्दरागतैरमरैः
 सदृशः सवधूकाः अनवरतममन्दरागतामरसदृशः अमन्दरागाण्यनिरक्तानितामरसानिप
 ष्केरुहाराण्यवदृशोयेषानोअमन्दरागतामरसदृशः रक्ताजनेचाः । पङ्केरुहनामरसमित्यम
 रः । नवरतंनूतनसुरतत्रासेवनाइतिनकिंत्वासेवनाएवेत्यर्थः सन्भाव्यनिधेयनिवर्तने
 चोप्रतिषेधाविनिवामनः । विशिष्टसुरतानांसेवनस्यसामान्यतः प्रसक्तेरुपमालङ्कारः ।
 मनेयमार्यागीतिः ॥ ५१ ॥ ***** ॥

॥ आच्छाद्येति ॥ एषोद्भिर्महानांपुष्पाण्येवपटइतिरूपकनामाच्छाद्यअन्तःपटाभ्यन्तरे
रेआवर्तिभिर्मोक्षान्भ्रमद्भिः बहुलमाभीक्ष्णेइतिशितिः गृहकपोतशिरोधरायागृहपा
रावतकण्ठस्याभेवाभायेषानैरित्युपमा । पारवनेकपोतस्यादितिबिम्बः । अगुरोःकात्ता
गुरोरिमासगुरवी । कात्तागुर्वगुरुःस्यादित्यमरः । धूमरुचिधूमवान्तिनात्सदृशोमि
थ्यः । अत्रएवनिदर्शना । दधानैर्नवनोरदानांपटलैः स्वाङ्गानिधूपायतोवधूपैरिवा
धिवासयतोवेत्युत्प्रेक्षारूपकोपमानिदर्शनाभिरङ्गैः संकीर्यते । धूपसन्तापेइतिधातोर्गु
मुधूपर्चिक्रियनिपरिभ्रआवइत्याद्यत्ययः ॥ ५२ ॥ * * * * *

॥ अन्येन्येति ॥ अमुष्मिन्नद्रावन्त्येन्येषां च निरेकेणमिश्रणेनचारुभिः अतएवविचित्रैर्नी

आच्छाद्यपुष्पपटमेवमहानसंतएवर्तिभिर्गृहकपोतशिरोधरैः ।
स्वाङ्गानिधूमरुचिमागुरवींदधानैर्धूपायतोवपटलैर्नवनोरदानाम् ॥
५२ ॥ अत्यैव्ययनिकारचारुभिर्विचित्रैश्चस्यन्नवमणिजन्मभिर्म
यूखैः । विस्मरेत्तुगगनसदः कसेयमुष्मिन्नाकाशेरचित्तमभित्तिचित्र
कर्म ॥ ५३ ॥ * * * * *

नान्यैरनस्यन्तासदेष्टेनानुदुष्यन्तः । त्रासेभोमनिदेष्येरितिबिम्बः । वाधारेत्यादिः
नानैकत्तिकः स्यत्ययः तेभ्योतवमणिभ्योजन्मयेषानैर्मयूखैरकाशेरचित्तमभित्तिअकुड्यो
अनाधारमित्यर्थः चित्रकर्मविचित्रकर्मगगनसदः खेचरान्विस्मरेत्विस्मयशीलान्करो
ति । तमिकंपोत्यादिनाप्रत्ययः अत्रसणिसयूखेषुखेचित्रकर्मभान्तिमनामेवभित्तिचित्र
कर्मैतिअकारणकार्योपतिवर्णनात्भान्तिमद्वलङ्कारोत्थापिवाविभावनेतिसङ्करः । काश्च
येनविनाकार्यसोपतिः स्याद्विभावनेति । प्रहर्षणीवृत्तम् ॥ ५३ ॥ * * * * *

॥ समीरेति ॥ समीरेणमाहनेतश्शिरः शीतवाशिरः सुशिवरेषुवसन्निवृत्तामसुखितम्

सतां पुण्यवतां मुदञ्जनवन्नयमद्विरप्रममभसामपावेनापगमेन धवलावलाहकततीर्मे धप-
 क्रोरेवजवनिकास्तिरस्करोणीर्विभर्त्तिअजावृत्तेष्वपिशिखरेषुक्रोडनं मेघैरेवावर्ततां संपा-
 द्यमुदञ्जनयतीत्यर्थः अत्रवलाहकततिध्वारेथमाणानांजवनिकानांमुदञ्जनयन्नितिप्रह-
 नोपयोगिवर्णनात्परिणामालङ्कारः । अमरोथमाणस्यप्रकृतोपयोगित्वेपरिणामइन्द्रि-
 क्षणात् । रूपकेनूपरञ्जकमात्रमितिभेदःजलोद्धतगतिपुतं । रश्मैर्जसजसाजलोद्धतग-
 निरनिलक्षणात् ॥ ५४ ॥ ***** ॥
 ॥ मैत्रोति ॥ इहाद्रैसमाधियोगम्विभ्रतोनि समाधियोगभृतायोगिनः । मैत्रोकरुणामुदि-
 माउपेक्षेतिचतस्रश्चित्तवृत्तयः । तत्रपुण्यकृत्सुमैत्रोदुःखिषुकरुणकुखिषुमुदिताअनुमोद-

समीरशिशिरः शिरः सुवसतां सतां यवनिकानिकाम सुखिनाम् । विभ-
 र्त्तिजनयन्नयं मुदमयामयाय धवलावलाहकततीः ॥ ५४ ॥ मैत्र्या
 दिचित्तपरिकर्मविदो विधाय क्लेशप्रहाणमिह लब्धसर्वो जयोगाः ।
 ख्यातिचसत्त्वपुरुषाऽन्यतयाधिगम्य बाञ्छन्तितामपि समाधिभृता नि-
 रेद्धुम् ॥ ५५ ॥ *****

जंपापिषुउपेक्षा । मैत्रोआदिर्येषान्तानिचित्तस्यपरिकर्माणिप्रसाधकानिशोषकानोत्यर्थः
 तानिबिन्दंतिलभन्तेइतितद्दिदःतद्भाजमैः क्षीणानाःकरणमलाइत्यर्थःअतएवक्लेशप्र-
 हाणंविधाय । अविद्याऽस्मिन्नारागद्वेषाभिनिवेशःपञ्चक्लेशः । तत्रानित्येषुनित्यत्वाभिमा-
 नःअनात्मनिदेहेन्द्रियादावात्मधीरित्यादिविभ्रमोऽविद्या । अस्मिताअहङ्कारः । रमे-
 भिमत्तविषयाभिलाषः । छेदोऽनभिमतेषुरेषः । अभिनिवेशःकार्याकारिण्यग्रहः । तेहि
 पुरुषंक्षिप्यन्तीतिक्लेशःक्लेशहेतवःपचाद्युत्तेषांप्रहाणंक्षयःकृत्वचइतिणत्वंतद्विधायक-
 शान्तिरित्येत्यर्थः । अतो लब्धःसर्वो जःसालम्बनेयोगेयैस्तो लब्धसर्वो जयोगाःसन्तःआलम्बन-

मेवमन्त्रित्वेति सत्त्वपुरुषयोः प्रकृतिपुरुषोरन्यतयाऽन्यत्वेनमियोभिन्नत्वेनख्यातिं ह
 मचाधिगम्यप्रकृतिपुरुषौभिन्नावितिज्ञात्वेत्यर्थः । प्रकृतिपुरुषयोर्विवेकाय हात्संसारं
 विवेकग्रहणान्मत्तिरिति संख्याः । अयनांख्यातिमपिरोद्धुनिवर्तयितुंस्वास्वन्तिवृत्तिरु
 पीनांतिवर्त्यस्वयम्प्रकाशितवैवस्थानुमिच्छन्तीत्यर्थः । प्रकृतावुपरतायास्पृष्टरूपेणाव
 स्थानमुक्तिरिति संख्यासिद्धान्तः । न केवलमभोगभूरि संकिन्तुमेष्वक्षेत्रमपीतिभावः ॥ ५५
 ॥ मरकतेति ॥ इहाद्वैमरकनामांघिकांमरुक्तमयस्तासुमेदिनीषुस्त्रियाःपूर्वादि
 यादिनापुंस्त्वः । तरुणांविटपःपल्लवातेषामनैरवकाशैःपतन्तीति तथोक्ताः । विद
 पपल्लवेविद्धे विस्तारेस्तम्भशाखयोरिति विष्णुः । स्फुरिताच्यणुरेणूनांस्वप्नरजसाञ्चा

मरकतमयमेदिनीषुमानेस्तुविटपान्नरपातिनेमयूखाः । अवनत
 शितिकण्ठकण्ठलक्ष्मोभिहृदधतिस्फुरिताणुरेणुजालाः ॥ ५६ ॥
 याविभर्तिकासकक्ष्मकोगुणस्वानमानमतिकालिमालया । नात्रकान्ता
 मुपगीतयातयास्वानमानमतिकालिमालया ॥ ५७ ॥ ****

**** ॥ ५८ ॥ : इति मन्त्राणि ॥

लानियेषुतेभानोर्मयूखाः अवनतस्य शितिकण्ठकण्ठस्य मयूरकंधरायाः लक्ष्मोर्ध्वतोतिनि
 दर्शनालङ्कारः । पुष्पिताग्रावृत्तमुक्तम् ॥ ५६ ॥ ****
 ॥ येति ॥ अत्राद्रावृत्तकालिमाकाहृत्य यस्याः सा अतिकालिमा अतिश्यामेत्यर्थः । नात्र
 द्युतेलयोलयनं कचिदवस्थानं यस्याः सा अलयाभ्रमन्तीत्यर्थः । अतएव सस्वनेति भावः ।
 या अलिमाला कलौ व्यक्तमधुरः बल्लको गुणस्वानस्वोणात्तत्रो शब्दस्य मानमुपमानं विभ
 र्त्तितन्त्रोवत् ध्वनतीति भावः । उपमालङ्कारः । उपगीतया समीपे गान्तुम्वृत्तयेवनतुपूर्व
 ज्ञानयत्येति भावः । आदिकर्मणिकर्त्तरि चेति कर्त्तरि क्तः तथा अलिमालया भृङ्गावस्था स्वा
 नमासुखेनानमितुमाकृष्टुं शक्याद्भवदुरित्यादिना खलप्रत्ययः । कावास्तीकानां प्रियं न न

मनिसर्वापिमानंविह्वयिकानंसद्यःप्रणमत्येवतथोद्दीपकत्वाद्गानस्येत्यर्थः । रथोद्धतावृ
 क्षं ॥ रेनरावितिरथोद्धतालगाविनिलक्षणात् ॥ ५७ ॥ ****
 ॥ सायमिति ॥ इहाद्वैवप्राःशून्यवः । वप्राऽस्त्रीसानुमानयोरित्यमरः । सायंरत्रौशशा
 ङ्ककिरणैरहनेभ्यश्चन्द्रकानेभ्योनिस्यन्दिनांप्रसाविणानोरनिकरेणजलपूरेणकृताभिषे
 षाःकृतस्नानाःअहिचर्कोपलोभ्यः सूर्यकानेभ्यःउल्लासितैरुत्थितैर्वह्निभिस्तप्राः सन्नती
 वंउग्रंदुश्चरंमहाव्रतंमहानपञ्चरत्नोवेद्युपेक्षा ॥ ५८ ॥ ****
 ॥ एतस्मिन्निति ॥ एतस्मिन्नद्रावधिकपयःश्रियमधिकाञ्जलसमृद्धिर्बहुन्यःअन्यत्रनुअ
 धिकाःकपयःसुग्रीवादयोवर्ण्यत्वेनयासुताःअधिकपयःश्रियंगुणालङ्कारदिशोभाबहुन्यः

सायंशशाङ्ककिरणाहतचन्द्रकाननिस्यन्दनीरनिकरेणकृता
 ॥ ॥ भिषेकाः । अर्कोपलोल्लासितवह्निभिरहितप्रास्तीव्रंमहाव्रत
 मिवात्रचरन्तिवप्राः ॥ ५८ ॥ एतस्मिन्नधिकपयःश्रियंबहुन्यः
 संक्षोभंपवनभुवाजवेननीताः । वाल्मीकेररहितरमलक्ष्मणा
 नांसाधर्म्यदधनिगिरंमहासरस्यः ॥ ५९ ॥ ****

पवननाद्भवतोतिपवनभूस्तेनपवनभुवावायुजन्मेनजवेनवेगेनसंक्षोभच्चलननीताःअन्यत्रनु
 जवेन । जवोजविनिवेगेस्यादितिबिम्बः । पवनभुवाहनुमतासंक्षोभमैत्रत्वंनीताःहनुम
 द्देगवर्णनयाप्रागल्भ्यंनीताइत्यर्थःवाक्यक्षेपसर्वत्रषष्ठ्यापरिणामः कार्यःमहासरस्योमहास
 रांसिअरहिनाववर्जितौरमलक्ष्णौयाभिस्तासांअन्यत्रनुगमेरमणः अरहितरमाअवि
 युक्तरमाःलक्ष्मणाःसारस्योषितोयासुताःकेचित्तरहितरमाः अवियुक्तस्त्रीकाःलक्ष्मणाः
 सारसाइतिपुंष्षपरत्वेनव्याचक्षतेतेषां । हंसस्ययोषिद्धरटासारसस्यनुलक्ष्मणाः । लक्ष्म
 णौषधिसारस्योरित्याद्यमरकोषविम्बप्रकाशादिवाक्यगतमित्यतस्त्यर्थताविरोधः । तासाम्ना

स्मोकेगिरांसाधर्म्यसादृश्यं दधनिअत्रपवनभुवाजवेनेत्यत्रैकलतावलम्बिफलद्वयवद्भग्नै
कपदगतत्वेनार्थद्वयप्रतीतेरर्थशेषः । अन्यत्रपदभङ्गेनार्थद्वयप्रतीतेर्जनकाष्ठवच्छूद्रो
रेवमयः श्विष्टत्वाच्छादयेत्प्रदत्तभयसाहित्यादुभयशेषोऽयंप्रवृत्ताप्रवृत्तगोचरः उपमात्र
ङ्गमिति सूक्तः ॥ ५७ ॥ ***** ॥
॥ इहेति ॥ इहादौमुदितैरिच्छाविहारसन्तुष्टैः कलभैः करिष्येति । कलभः करिशावकः
इत्यमरः । द्विशिद्विशिप्रतिदिशं यथार्थेऽव्ययीभावः । अन्ययीभावेशरत्नभूतिभ्यइति
समासानोच्प्रत्ययः कलञ्चासौभैरवश्चकलभैरवोमधुरभोषणः विशेषणयोरपिकुपाणिख
भुवदैश्च कोपसर्जनविवक्षया विशेषणसमासः रवोवृंहणध्वनिः मुहुः क्रियते अनुवृत्तं

इहमुहुर्मुदितैः कलभैरवः प्रतिदिशं क्रियते कलभैरवः । स्फु
रतिचानुवृत्तं चमरीचयः कनकरत्नभुवांचमरीचयः ॥ ६० ॥
स्वक्साररंध्रपरिपूरणलब्धगीतिरस्मिन्नसौमृदितपक्ष्मलरत्न
काङ्गः । कस्तूरिकामृगविमर्द्दसुगन्धिरेति रगीवसन्तिमधि

कांविषयेषु वायुः ॥ ६१ ॥ *****

मेवनेचमरीचयः । चमरीमृगसंघश्च स्फुरति । किञ्च कनकरत्नानां भुवस्तासामरीचयश्च
स्फुरन्ति समृद्धिवद्भुवर्णनादुक्तालंकारेयमेकस्याभ्युच्चयः ॥ ६० ॥ ***** ॥
॥ त्वगिति ॥ अस्मिन्नद्रौ त्वचिसारेयेवान्ते त्वक्सारवंशः । वंशे त्वक्सारकमीरत्वे चिसारमृ
गध्वजा इत्यमरः । तेषां रंध्राणि तेषां परिपूर्णैर्नद्यापनेन लब्धगीतिर्गानसुखं येन सः मृदि
तानि समृष्टानि पक्ष्मलतानि लोमशानि रत्नकानि कम्बलमृगाणां कम्बलानां काङ्गानि शरीरा
ण्येन सः । रत्नकः कम्बलमृगे कम्बलेपरिकीर्त्तित इति वैजयन्ती । एतेन स्पर्शसुखमुक्तां
कस्तूरिकामृगाणां विमर्द्देन संघर्षेण सुगन्धिः शोभनगन्धः यद्यपि गन्धस्येत्येतदेकान्तग्रहणं

निष्पत्तिमिच्छन्तं तयापि निरंकुशः कृतय इत्यापर्व नुबोगः । असावेवं भूतोऽप्यसौ वक्तव्यो वचि
 धयेषु प्रदेष्टुं च । विषयः स्यादिन्द्रियार्थे देशे जनपदेऽपि चेति विन्धुः । अधिकं सक्तिं च
 सक्तिमासक्तिश्चेति गच्छति ॥ ६१ ॥ ****
 ॥ प्रीत्यै इति ॥ इह युवतयश्च युवानश्च तेष्वायूनं पुमान्स्त्रियेत्येकशेषः प्रीत्यै वा वदितुं
 नाः निरोहिता कौः अतएव सुरतक्रीडायां सश्रमः प्रपठवः ॥ ६२ ॥ भग्नो निवासोऽ
 यमिह स्यापुष्पैः सदानेनोयेन विषाणिनागः । तौ त्रिणिनेनो जभति
 कोपितेऽसौ सदानेनोयेन विषाणिनागः ॥ ६३ ॥ ****

प्रीत्यै भूनां च वदितुं प्रपन्नाः प्रौढध्वानं दिनमिह जलदाः । दोषासन्धं
 विदधति सुरतक्रीडायां सश्रमः प्रपठवः ॥ ६२ ॥ भग्नो निवासोऽ
 यमिह स्यापुष्पैः सदानेनोयेन विषाणिनागः । तौ त्रिणिनेनो जभति
 कोपितेऽसौ सदानेनोयेन विषाणिनागः ॥ ६३ ॥ ****

**** ॥ १३ ॥ : ॥
 यन्तदुपपदाम्भ्यतेर्धनो रात्ममानैखश्चेति खश्प्रत्ययः इह युनां दोषावाद्वापि विस्मय
 निहारः सम्भवतीति भावः । अस्मद्विलसितं वृत्तं । भौतलौगः स्याद्भस्मविलसितमि
 तिलक्षणात् ॥ ६२ ॥ ****
 ॥ भग्न इति ॥ इह द्रवस्य नागस्य निवासः आश्रयः सदापुष्पैरननो नरोऽयं तगच्छतीत्यगे
 वृक्षः सदानेनोयेनोदोदकैः सह वर्तते यस्तौ सदानेनोयेन मत्तेनेत्यर्थः । विषाणिनादन्तिना
 भग्नस्तेन विषाणिना कोपितः कोऽयमपि नः असौ नामः सर्पस्तौ त्रिणिनि विषाणिना रत्नान्युज्जति
 यमनिपरप्रतीकारक्षमस्य क्रोधः साश्रयमेव व्याहतीति भावः ॥ ६३ ॥ ****
 ॥ प्राज्ञेयेति ॥ इह श्वरः शिवोऽपि किमुनान्यद् विभावः सान्द्रं यदि भवति तदेव सन्तदेव

कारणं का इ नयस्य सः तथा समन्वयनावरणे न पिशितिलावरण इति भावः प्रत्ययादागता प्र
जेयं चिमलानामागत इत्यसि के कथमित्रमु प्रजयात्तामादेरियद्द्विव्यस्य स्वे याहे सुः । तेन
शेवंशीतलमचले म्बरं दिमवन्तमधि शेने वस्त्रिनूयेत इत्यर्थः अधिशोडस्यासां किर्मेतिकर्मत्व
सर्वतोभिर्निर्वृत्तिकरे सदा सुखकरे इह द्रौक्वसु पुनर्तास्तिकि च तान्येत्यकिञ्चनोक्तिः सो
पि भवो वचेत्यादि नाम यद्व्यंसकादिषु निपातनात्तन्पुरुषः किञ्चिद्भ्यामपि ह्यदुःखं शीतो
अदुःखं गोपैति नित्यं सन्निति वा नमृतूनामन्यो व्यदोषनिवारकत्वादिति भावः । अहं ह्यग्ने
विमोक्षादिमेषु न कंच चौरह इति वै जयन्ती । अज्ञेयमाना हि माचला दुपमेयस्याधि
क्यवर्णनाद्यतिरेकः ॥ ६४ ॥ * * * * *

धालेयशीतमचलेश्वरमीश्वरे पिसांद्रेभचर्मवसनावरणोऽधिपते । सर्व
 भुनिर्भुतिकरे निवसन्नुपैति नद्वंद्वदुःखमिह किञ्चिदकिञ्चनैषि ॥ ६४
 ॥ नवनगवनलेखाश्याममध्याभिः स्फटिककटकभूमिर्नाट्यत्रेव
 शैलः । अहिपरिकरभाजोभासनैरङ्गरैरधिगतधवलिस्रः पूजपा
 योरभिख्याम् ॥ ६५ ॥ * * * * *

॥ नवेति ॥ एषश्चैतोरैवतको नवयः । नगव नलेखयान् रुवनपंक्त्याशुमौमथो । मध्यमभागे
पासान्नाभिरभिः स्फटिकानां कटकभूमिः । तदप्रदेशैः करणैरिहरेवपरिकरेशात्रिकावन्ध
सुभजनीतितस्यमस्तिपरिकरभाजः । परिकरोगात्रिकावन्धेविवेकारमभ्योरपोतिविश्वः ।
भजोऽश्विभास्मृतैः भस्मृतैः वैकारिकोणप्रत्ययः । अस्थितिप्रकृतिभवास्तद्वित्तद्वितिटिचो
पोत । अङ्गरौ नुलेपनैरधिगतधवलिघ्नः । प्राप्रधावक्ष्यस्यमूलं पाणौयस्यतस्यामूलपासो
रोत्तरस्यप्रहरणार्थेभ्यः परानिष्ठासन्नन्यौभवतः । अभिरव्यांशेभां । अभिरव्यानामशेभ
योरिति मभरः । आनन्दोऽसर्गैर्इति कप्रत्ययः । नाटयत्यनुकरोतिनिदर्शनात्तद्भारः । मा

विजोवृत्तमेव ॥ ६५ ॥ ***** ॥

॥ दध्निर्द्विरिति ॥ अत्रात्रौमाधवस्त्वद्मेमाधवाः यादवाः विकचानिवारिजानियेषतान्य
नूननिययोस्तौ विकचवारिजान् अभितन्वन्मद्यतस्तदौ दध्निर्द्विः नदैः पुष्पकहैः प्राक् सोत
सेनद्यः प्रत्यक् सोतसेनदाः तमैवाभितेत्याहुः । विनोदिनोदिनक्रमेणैवानेनविहा
रापनीनाह्लिकसन्तोपाइत्यर्थः किञ्चजान् नूनदस्यविकारैर्जान् नदैः कनकभूषणैः स्नानरुचौ
जनितशोभाः सन्धः रसवत्स्वादवत् । रसो गन्धेरसे स्वाद इति त्रिभुवः । कादम्बइक्षुः काद
म्बः कलहं सेक्ष्वेति त्रिभुवः । कादम्बं रंजितरलयैर्भेदाह्वाविप्रकृतित्वेनादत्तइति कादम्ब
रसैक्षवं । पानसन्दाक्षमाधूकं खार्जूरनालमैक्षवमिति स्मरणात् आतोनुपसर्गैकः मधुमद्यं ए
व च मधुकादम्बरशब्दयोः सामान्यविशेषपरत्वादपौनरुक्त्यं । निषेव्यपोत्वाक्षत्रियाणांपै

४२॥ दध्निरभितस्तैः विकचवारिजाम्बूनदैर्विनोदितदिनक्षया
ः कृतरुचश्च जाम्बूनदैः । निषेव्यमधुमाधवाः सरसमञ्जकाद
म्बरं हरन्ति रत्नयेरहः प्रियतमाङ्गकादम्बरम् ॥ ६६ ॥

छाएवनिषेधादितिभावः । रतयेसुरतार्थरहः प्रियतमानां प्रेयसीनामङ्गादेवाङ्गका
 ङ्गात्रादम्बरं वस्त्रं हरन्ति । यां देवाश्चेहमधुपानरतेतात्सर्वेर्विस्वधन्निहरन्तीतिभावः । पृ
 थ्वीवृत्तं । जसौ जसयलावसुग्रहपतिश्चपृथ्वीगुरुरितिलक्षणात् ॥ ६६ ॥ **** ॥
 ॥ दर्पणेति ॥ इहाद्वैरविर्दर्पणवन्निर्मलासुपुरःरौथभित्तिषुकाच्चनकन्दराग्रवर्तिरज
 तसानुषुपतिनेसंकानौ । घनं सान्द्रं यत्तिमिरन्तन्मुष्मातिहरन्तीति तन्मुहकिपूतस्मिन्ज्योति
 विस्वतेजसिकाच्चनकन्दरासुमुहुःप्रतिफलनिसंमूर्च्छनिसतिरमणैरपहृतवसनास्तरुणी
 रसंमुखोपिकन्दरानभिमुखोपिब्रीडं त्रपायद्यपिगुरेश्वरलङ्घनित्वियाम्प्रत्ययः । अतएवम
 न्दाक्षं ब्रह्मोत्रपाब्रीडेत्यमरः । तथापि न ब्रह्मोत्पाविवक्षायां ब्राह्मलकत्वान्नपुंसकत्वं च । अ

॥ इत्यमिति ॥ सहिरिस्त्वमनेन प्रकारेण इदमस्य सुरितियमुप्रययः अथ लोकाः अथि
 वरहिताः । अथ लोकान्प्रवेष्टुं न इत्यमरः । प्रियतमाः प्रियस्य इव स्थिताः कान्ताः सम्मिता इ
 मर्थः अथ लोका विगतान्ताः सत्याः स्तुतनयस्य सारथिकुमारस्य दारकस्य गिरः नदीमुग्रा
 वततः अवशामनारं तासां जिग्रावसो न सन्ताः निरन्तरं नीरं ध्रुवनसजिरे वपटं संवसाने
 आच्छादयति वस आच्छाद न इति धातोः कर्त्तरि लटः शानजदेशः । गिरैरैवतकाद्गिरां लु
 कीडयितुमिषेधनं वसति कर्त्तुमिच्छति स्मेत्यर्थः उपमावमकषोः संहृष्टिः । सर्गस्मिन्व
 सन्ततिलकावत्तम् । उक्तावसन्ततिलकानभजाजगौगइति ॥ १ ॥ ***** ॥

॥ तमिति ॥ कदल्येव कदलिकाः वै जयन्त्यो वनरजय इव यस्तुः अन्यत्र र
 भावनपङ्क्त्यायस्य तमिति बोध्यम् । उच्चैरुन्नतः विस्तारेण सुखं वसुधः व्याप्तभूमिः अतएव प्र
 तिगिरेर्लक्ष्मीन्दधत् स्वयमथ योगिरिरिवास्थित इत्यर्थः । अलघुर्महान् सवलौघः सेनासं
 ह्वादिपेन्द्रैस्तुलितान्यनुलान्यप्रतिमानि द्विपेन्द्रव्यतिरिक्तप्रतिमारहितानि उज्जु मृज्जु
 णिवस्यमन्तयोक्तान्तमवलं रैवतकमनुचचालतप्रतियवावित्यर्थः । अनुर्लक्षणे इति कर्म
 प्रवचनीयत्वात्तद्योगेच्छनीया । अत्र प्रतिगिरेः कस्यचिदप्रसिद्धत्वात् गिरिधर्मयोगीवलौ
 घः प्रतिगिरेर्लक्ष्मीमिव लक्ष्मीन्दधति । निदर्शनामुखेन प्रतिथे गित्वेनेन्द्रेक्षते इत्युपेक्षेवे

इत्यज्जिरः प्रियतमा इव सोऽथ लोकाः प्रुप्रावस्तुतनयस्य दारवली
 काः । रन्तुन्निरन्तरमिषेधततोऽवसाने तासां जिग्राववनेन रजिपठं व
 साने ॥ १ ॥ तंसद्विपेन्द्रैस्तुलितानुलान्यनुलान्यप्रतिमानि द्विपेन्द्रव्यतिरिक्तप्रतिमारहितानि उज्जु मृज्जु
 कावनरजिमुच्चैः । विस्तारसुखं वसुधोऽन्वचलत्रचाललक्ष्मीन्दध
 धतिगिरेरलघुर्वलौघः ॥ २ ॥ *****

हरिणानिरे इति विश्वः । अथ ह, सत्यः कदल्यो वै जयन्त्यो वनरजय इव यस्तुः अन्यत्र र
 भावनपङ्क्त्यायस्य तमिति बोध्यम् । उच्चैरुन्नतः विस्तारेण सुखं वसुधः व्याप्तभूमिः अतएव प्र
 तिगिरेर्लक्ष्मीन्दधत् स्वयमथ योगिरिरिवास्थित इत्यर्थः । अलघुर्महान् सवलौघः सेनासं
 ह्वादिपेन्द्रैस्तुलितान्यनुलान्यप्रतिमानि द्विपेन्द्रव्यतिरिक्तप्रतिमारहितानि उज्जु मृज्जु
 णिवस्यमन्तयोक्तान्तमवलं रैवतकमनुचचालतप्रतियवावित्यर्थः । अनुर्लक्षणे इति कर्म
 प्रवचनीयत्वात्तद्योगेच्छनीया । अत्र प्रतिगिरेः कस्यचिदप्रसिद्धत्वात् गिरिधर्मयोगीवलौ
 घः प्रतिगिरेर्लक्ष्मीमिव लक्ष्मीन्दधति । निदर्शनामुखेन प्रतिथे गित्वेनेन्द्रेक्षते इत्युपेक्षेवे

ब्रह्मोत्पत्तिप्रमाणेन विशेषः ॥ २ ॥ ***** ॥

॥ भास्वदिति ॥ आशादिशो भास्वत्करव्यतिकरेण सूर्याभ्यां उल्लसितान्वहन्ताः
प्रकाशिताकाशदेशाः अन्यत्र भास्वान् भास्वरभिरूपः । भास्वान् भास्वरसूर्ययोरिति विम्बः
। तस्य हस्तस्य स्पर्शनेन ससुवस्त्राच्चलाः अतएव महाजनदर्शनेन सापत्रपाडव । लज्जा
सापत्रपान्यत इत्यमरः । अम्बरविकाशिव्योमव्यापिवासः शोभिच । अम्बरं व्योम वासो तोरि
ति विम्बः । चमूषसमुत्थं करभ उष्ट्रपोतः । उष्ट्रः क्रमेण लकमयमहाङ्गः करभः शिम्पुरित्यम
रः । तस्य कण्ठ इव कडारं कपिशं । कडारः कपिशः पिङ्ग इत्यमरः । पृथ्वीरजः संविद्युः संव
वृण्णादयो मासुरित्यर्थः वेनः सम्भरणे टिङ्त्वात्सम्प्रसारणे द्विर्भावः एरनेकाच इति यणा
देशः स्त्रियो वस्त्रापहारे लज्जया यत्किञ्चिदाच्छादयतीति भावः । अत्राचेतनास्वाशा

भास्वत्करव्यतिकरेण सितान्वहन्ताः सापत्रपाडवमहाजनदर्शनेन ।

संविद्युरम्बरविकाशचमूषसमुत्थं पृथ्वीरजः करभकण्ठकडारमाशाः ॥ ३ ॥

उद्विष्टविशेषणमहिंसास्त्रीप्रतीतौ तद्भेदाध्यवसायेन संबन्धानव्यवहारप्रतीतेः समासे
क्तिरलङ्कारः । सा च सापत्रपोतेश्चानुप्राणितेति सङ्करः ॥ ३ ॥ ***** ॥

॥ आवर्त्तन इति ॥ आवर्त्तनः दशावर्त्तवन्तः प्रशंसायामिति श्रुतिः तैच । द्वावुरस्यौ शिर
स्यौ द्वौ द्वौ द्वौ द्वौ परं ध्रुवोः । एको भाले प्रपाने च दशावर्त्तध्रुवाः स्मृता इत्युक्ता दशध्रुवाख्या
विवक्षिताः । अन्येषामनन्तरमेवाभिधानात् । अन्यत्र तु जलभ्रमवन्तः । स्यादावर्त्तान्भसा
भ्रम इति रोमसंस्थाने तु तत्साम्याद्यप्यदेशः तदुक्तं । आवर्त्तसाम्यादावर्त्तौ रोमसंस्थानमङ्गि
नामिति । शुभफलानि राज्याभादीनि प्रददतीति शुभफलप्रदाः । प्रेदाभिर्द्विविकः ताभिः
शुक्तिभिः संस्थानैरवर्त्तविशेषैर्युक्ताः । तदुक्तं । वक्षस्थाः शुक्तयस्तिस्त्रजर्ध्वरोमाजयावचा
इति । अन्यत्र शुभफलानि मुक्ताफलानि तद्वदाः शुक्तयो मुक्तास्फोटाः ताभिर्युक्ताः । मुक्ता

स्फोटेहयावर्त्तश्रुतिः शङ्खकपालयोरितियादवः । सम्पन्नाः समग्राः देवमणयो निगलाव
र्त्ताः कौस्तुभादि दिव्यमणयश्च ये धाने । आवर्त्तौ रोमजो देवमणिस्त्वेव निगाजजः । निगाल
स्तुगलोद्देशे इति वैजयन्ती । भृताः पूर्णरं ध्रुवाः पार्श्वदेशान्निम्नप्रदेशाश्च ये धाने अतिश
यितारे चमानाः कण्ठावर्त्ता ये धाने अतिरोचमानाः । कण्ठजोरोचमानश्च स्तामिसौभाग्यव
र्त्तन इति वैजयन्ती । अन्यत्र तु अत्यन्तं दीपमाना इत्यर्थः ऊर्मिभिर्गतिविशेषैर्वीचिभिश्चा
पतन्तः आधावन्तः पङ्क्तौ कृतानामश्वानां नमनोन्नमनाकृतिः । अतिवेगसमायुक्ता गतिरू
र्मिरुदाहृतेति वैजयन्ती । ईदृशोऽश्वः पयोधय इव तूष्णीव सुमती पधुः कादयन्ति स्म ।
अपि धानतिरोधानपि धानकृदनानि चेत्त्यमरः । अपि पूर्वाह्वातेर्लङ् । वटिभागुरिर

आवर्त्तिनः शुभफलप्रदश्रुतियुक्ताः संपन्नदेवमणयो भूतरं ध्रुवाः ।
अश्वः पधुर्वसुमती मतिरोचमानास्तूर्णपयोधय इवोर्मिभिर्गपतन्तः
॥ ४ ॥ आरक्षमग्रमवमत्यस्तृणिं सिताग्रमेकः पलायतजवेन कृ
तार्त्तनादः । अन्यः पुनर्मुहुर्दृष्टवतास्तुभारमन्योन्यतः पथिवता
विभितामिभोष्टौ ॥ ५ ॥ ****

ज्ञोपमवायोरुपसर्गयोरित्यकारलोपः । एकनालावलम्बिफलद्वयवदेकशब्देनार्थद्व
यप्रतीतेरर्थश्लेषोऽयं प्रकृताप्रकृतगोचरः उपमात्वङ्गमिति सङ्करः ॥ ४ ॥ **** ॥
॥ आरक्षमिति ॥ पथिमार्गे इभोष्टावत्योन्यतः अन्योन्यस्माद् विभिताम्भीतवनौ निभिभ
ये लङ्भियोन्यतरस्यामितोत्वं वनेत्यनयोरपि भीतिरिति खेदेऽतिविस्मये वा । खेदानुकम्प्या
सन्तोषविस्मयामन्त्रणे वनेत्यमरः । तत्र लिङ्गमाह । एक इभ आरक्षः कुम्भयोरधस्तत्र म
ग्रमग्रविष्टं शिताग्रनोक्षणमुखं स्तृणिमंकुशं । अकुंशोस्त्री स्तृणिर्द्वयोरित्यमरः । अवमत्यावधू
यकृतमार्त्तनादोयेन सः अतिकरुणं क्रन्दन्नित्यर्थः जवेन पलायतपलायितवान् । परापूर्वा

दधनेर्लङ् उपसर्गस्यायतावितिरेफस्यलत्वंअन्यः पुनरुष्टुअस्तुभारजिरस्तुभारंयथात
यामुद्धरुदधुवतउत्पुलितवान् । सुगतावितिस्वभावोक्तिः ॥ ५ ॥ ***** ॥
॥ आयस्तमिति ॥ जनश्चटुलाग्रपादं चंचलपूर्वचरणंयथातथागच्छन्तंशीघ्रंघावन्नामि
त्यर्थःउच्चलितैःउल्लसितैश्चामरैश्चारुमश्वमायस्तंसयत्नमाह्वनंयथातथायस्तुप्रयत्नेकर्त्त
रिक्तानंक्रियाविशेषणम् । ऐक्षतर्क्षितवान्ऐक्षतेर्लङ्आडजादोनामाटश्चेतिवृद्धिः
नागंपुनर्मृदुसलीलनिमीलितैःअक्षिणीयस्मिन्कर्मणिनतुब्जब्रीहौसक्यक्ष्णोःस्वाङ्गा
दचमृदुमन्दङ्गच्छन्मैक्षतकथंशीघ्रमन्दयोस्तु क्यष्टृष्टिरतआहसर्वः प्राणीअनुरूपचे
ष्टःसृजात्युचितव्यापारःसन्प्रीणतेइतिप्रियःप्रीतिकरोभवतिखलु । इगुपधज्ञाधीतिकरः

आयस्तमैक्षतजनश्चटुलाग्रपादंगच्छन्तमुच्छलितचामरचारुमश्वं ।
नागंपुनर्मृदुसलीलनिमीलितैःक्षंसर्वःप्रियःखलुभवत्यनुरूपचेष्टः ॥
६ ॥ त्रस्तःसमस्तजनहासकरःकरेशोस्तावत्वरःप्रखरमुल्ललयांचका
र । यावच्चलासनविलोलनितम्बविम्बविस्तुस्तवस्तुमवरोधवधूःपपात ॥ ७ ॥

कः । अर्थान्तरन्यासः ॥ ६ ॥ ***** ॥

॥ त्रस्तइति ॥ करेशोरिभात् । करेशुरिभ्यांस्त्रीनेभइत्यमरः । भीतार्थानांभयहेतुरित्य
पादान्तं । त्रस्तोभीतःखरोगर्दभःसमस्तजनस्यहासंकरेतीतितत्करःसन् । कृत्रोहेतुरि
त्यादिनाटप्रत्ययःनावदतिप्रखरंभृशमुल्ललयाच्चकारउत्पपातयावत्चलात् स्थानचलि
तादासनात्विलोलोपहतस्तुस्मान्नितम्बविम्बविस्तुस्तवस्तुमवरोधवधूःपपात ॥ ७ ॥
वरोधवधूःपपातस्वभावोक्तिः ॥ ७ ॥ ***** ॥

॥ शैलेति ॥ शैलस्यैवतकाद्रेरुपशब्दप्रान्तं । यद्यपिग्रामान्तउपशब्दस्यादित्यमरः । त
थापिउपचारदोषः । तत्रनिपतमान्धावतांरथानामेवमयश्चक्रानाः । चक्रंरथाङ्गान्त

स्यान्नेनेमिःस्त्रीस्यात्पुमानित्यमरः । तासान्धारभिरश्मिभिःनिष्पष्टानांचूर्णिता
 नानिष्ठुरशिलानलानांचूर्णेगर्भेयेधानेतयोक्ताः नभसिबद्धानिपयोदचक्राणिपयोदा
 कारमण्डलानिषेस्तेचक्रवद्भूमणमस्यास्तोतिचक्रोवान्गर्दभः । चक्रोवन्तस्तुवालेयाश्च
 सभागर्दभाःखण्डित्यमरः । आसन्दीवश्चक्रवदस्तीवदित्यादिनासाधुः । तस्याङ्गुरुहा
 णिरोमानितद्धनधूम्ररुचःकृष्णलोहितवर्णाः । धूम्रधूमलौकृष्णलोहितावित्यमरः ।
 भूरेणवोविसस्तुःप्रहृताः ॥ ८ ॥ ****
 ॥ उद्यदिति ॥ खुरःशफानि । शफंक्लीवेखुरःपुमानित्यमरः । तेषामभिघातादुद्यन्तःकृशा
 नुशकलाःस्युलिङ्गाःयेभ्यस्तेषुटङ्कप्रायाःखुरइतिभावःभूम्यांसमानिसमतलानिआयता

शैलोपश्लथनिपतद्रथनेमिधारनिस्पष्टनिष्ठुरशिलातलचूर्णेगर्भाः ।

भूरेणवो नभसि नद्ध पयोदचक्राश्चक्रोवदङ्गुरुहधूम्ररुचोविसस्तुः ॥

८ ॥ उद्यत्खुरानुशकलेषु खुराभिघाताङ्गुमीरमायतशिलाफलका

चितेषु । पर्यन्तवर्त्मसु विचक्रमिरेमहाश्वाः शैलस्य दर्दुरपुटानिव वा

दयन्तः ॥ ९ ॥ ****

निचयानि शिलाः फलकानीव शिलाफलकानि नैरास्तृतेषु शैलस्य पर्यन्तवर्त्मसु प्रान्तमार्गे
 धुमहाश्वाः दर्दुराणां वाद्यविशेषाणां पुटान्मुखानि वा दयन्त इव विचक्रमिरेजग्मुः पादन्या
 सैतादृशं शब्दमकुर्वन्नित्यर्थः । वेः पादविहरणे इत्यात्मनेपदम् । दर्दुरस्तोयभेकेषु वाद्य
 भाण्डादिभेदयोरित्यमरः । उत्प्रेक्षा लङ्कारः ॥ ९ ॥ ****
 ॥ तेजइति ॥ तेजोनामदर्पापरनामासत्त्वगुणविकारः प्रकाशोऽन्तःसारविशेषः । यथा
 ह भोजराजः । तेजो निसर्गजं सत्त्वं वाजिन्यां स्फुरणं रजः । कोधस्तमइति ज्ञेयाः त्रयोपि सह
 कामुणा इति । तच्च द्विविधं सतीति तन्मयोत्थितञ्चेति । यथा ह स एव । धारासु योजि

मानाश्चानसर्गायैरण्विना । अविच्छिन्नमिवाभातितत्तेजःसततोत्थितं । कशापादादि
 धानैर्यत्साध्वसंस्फुरितादिति । अत्र तेजःशब्देन तत्कार्यवेगोत्थितेन तथैव तेजसि वेगेन
 रोधेन विवारणे समवायान्वेगसाम्येवावहितेन वस्त्राविभागकुशलेनेत्यर्थः । कशाताडिनी ।
 अम्बादेस्ताडिनीकशैत्यमरः । अत्र कशाद्यन्ताः कशास्तासां त्रयमुज्जममध्यमाधमैषु यथासं
 ख्यमृदुसर्गतिष्ठुरसकृत्स्त्रिंशत्करणरूपं त्रितयकस्य विचारः एतेषु निमित्तेषु अङ्गेष्वेव नाद्य
 इति विमर्शः तद्धतानज्ज्ञेन । यथाह भोजः । मृदुनैकेनेघानेन दर्शकाले पुताडयेत् । नीक्ष्य
 मथ पुनर्द्धायाञ्च घन्यनिष्ठुरैस्त्रिभिः । उपवेशेन निद्रायां सुखलिते दुष्टचेष्टिते । वडवालो
 कनोक्तुक्वेवङ्गवर्तिते धिते । सन्नासे च दुरुत्थाने विमार्गगमने भवे । शिक्षाद्यागस्य स
 मये सञ्जाते चित्तविभ्रमे । दण्डः प्रयोज्योवाहानां कालेषु द्वादशखपि । श्रीवायाम्भीतमाह

तेजोनिरोधसमतावहितेन यन्त्रासम्यक्कशात्रयविचारवतानियुक्तः ।

आरट्टजम्बुलनिष्ठुरपातमुच्चैश्चित्रं चकार पदमर्द्धपुलायितेन ॥९०॥

न्यात्रस्तत्रैव च वाजिनम् । विभ्रान्नाचित्तमधरेत्यक्तशिक्षचताडयेत् । प्रहेषितं स्तम्भवा
 ह्वैर्वडवालोक्तिनंतथा । उपवेशेन निद्रायां कटिदेशे च ताडयेत् । दुष्टेष्टितं मुखे हन्यात्
 दुन्मार्गप्रस्थितं तथा । जघने सुखलितं हन्यान्नेत्रमार्गे दुरुत्थितं । एवम्भूतेन यन्त्रासादिना
 सम्यग्यथाशास्त्रं नियुक्तः प्रेरितः उच्चैरुन्नतः । आरट्टोऽम्बुयोनिर्देशः तज्जोम्बो आरट्टजो
 विशेषणमात्रप्रयोगे सागरान्वरादिभ्रतावनैव विश्लेष्यप्रतीतेरित्याह वामनः । विशेषणप्रयो
 गो विशेष्यप्रतिपत्ताविति । चटुश्चपलो निष्ठुरः पुरुषश्च पातः प्रक्षेपो यस्मिन् कर्मणि तद्यथा
 तथा । अर्द्धपुलायितेन मण्डलगतिविशेषेण चित्रमर्द्धतस्य दस्य दस्यक्रमचकार । शता
 र्द्धक्रममादूनेर्मण्डलायतवर्त्तितैः । उन्मुखस्याम्बुमुखस्य गतिरर्द्धपुलायितमिति ल
 क्षणात् । पुलानामधुताद्यनेकापरनामाह यानाङ्गतिविशेषः । तदुक्तं ह्यनोलावत्यां ।

सुतां सुवङ्गनिमाकुर्याधारापुलनाभिधः । पुनरेनारलोपानां पुलामित्याहदेशिकः । त
क्षेत्राण्यननैवोक्तं । क्षिपतिसमविशेषानुक्षिपत्यपादान्तरतिपुरतोऽम्बःसाधधार
पुलाख्या । विलसतिसमपादोक्षेपणाकुचनानां करुणमिहगतिज्ञाः प्राङ्मूरन्यपुलाख्या
मिति । योस्मिन्प्रधानम्यविधायरागाद्वल्गांस्वयीकृत्यवहेत्पुलाख्यामित्यादिपुलाख्यम
यितमयतंगतिःपुलायितंअयगतौभावेक्तः तच्छतार्द्धेत्याद्युक्तरोत्याऽनुष्ठितमर्द्धपुलायित
मित्यलमतिविस्तरेण ॥ १० ॥ ***** ॥

॥ नोहारेति ॥ नोहारजालवत्तुहिनयूहवन्मलिनःवधूजनविलोचनानांपक्ष्ममालाः
पुनरुक्तसान्द्राःद्विगुणसान्द्राःकुर्वन्स्वभावतोपिसान्द्रत्वादितिभावः । मयूरव्यंसकपदि

नोहारजालमलिनः पुनरुक्तसान्द्राःकुर्वन्वधूजनविलोचनपक्ष्ममा
लाः । क्षुसःक्षुण्यदुबलैर्दिवमातितांसुःपांशुर्दिशामुखमतुच्छय
दुस्थितोऽद्रेः ॥ ११ ॥ उच्छिद्यविद्विषइवप्रसभंमृगेन्द्रानि
न्द्रानुजानुचरभूपतयोध्यवासुः । वन्येभमस्तकनिखातनखाग्रमुक्त
मुक्ताफलप्रकरभांजिगुहागृहाणि ॥ १२ ॥ *****

त्वादिस्पष्टवज्रवत्समासः । क्षुण्यदूनांबलैःसैनैःक्षुसःअद्रेरुत्थितःदिवमाकाशमातरि
मुमवतरितुमिच्छुःआतितांसुःतनोतेःसन्ननादुप्रत्ययः सनीवन्तर्द्धेत्यत्रतनिपतिदरिद्रा
णामुपसंख्यानाद्धैकल्यकइडभावःतनोर्विभाधेतिदीर्घः । पांशुर्दिशामुखमतुच्छयदा
च्छादयतिस्म । तुच्छआच्छादनेइतिघातोश्चैरदिकाह्रड् ॥ ११ ॥ ***** ॥
॥ उच्छिद्येति ॥ इन्द्रानुजस्योपेन्द्रस्यहरेरनुचरअनुजोविनोभूपतयोमृगेन्द्रान्सिं
हान्विद्विषः शत्रूतिवप्रसभंप्रसह्योच्छिद्यहत्वावन्येभानांमस्तकेषुनिखानैर्निक्षिप्तैर्नखा
ग्रैः सिंहनखमुखैर्मुक्तान्विकीर्णान्मुक्ताफलप्रकरभजन्तीतिथोक्तानिगुहाः गृह्णानोप

मितसमासः । विद्धिषड्वेति लिङ्गात् अथवा सुरध्वधितवन्तः उपान्वध्याङ्गसङ्गितिकर्म
 त्वं वसनिवासे लुङि सिचिवृद्धिः सस्याङ्गधातुक इति तत्त्वं ॥ १२ ॥ ***** ॥
 ॥ विभ्राणयेति ॥ अन्येभूपतयः यावएव यावकोऽलक्तकः । रक्षा लाक्षा जनुक्को वेया वेलक्तो
 इमामय इत्यमरः । यावादिभ्यः कन्निनि स्वार्थे कन् वहुलेन यावकपङ्केन पिङ्गं पिङ्गं लंपि
 च्चवर्हमेवावचूडं अघोलम्बिकलापम्बिभ्राणया । अस्योच्चूडावचूडाख्यावूर्ध्वाघोमुखचूड
 काविति च्वजाङ्गेषु हलायुधः । चच्चुस्त्रोतिः । चच्चुस्त्रोतिरुभेस्त्रियामित्यमरः । तस्याअग्रे
 णदृष्टाचटुलाअहिरेवपताकायस्यानयाउरगाशनो गहउसस्यकेतु यष्टिस्तदधिष्ठितो
 ध्वजदण्डइत्यर्थः । तथा अभिज्ञानेनेति भावः । अनुमाधवधामहरिशिविरमनुस्वावास

विभ्राणयावहलयावकपङ्कपिङ्गपिच्छावचूडमनुमाधवधामजग्मुः ।
 चंचग्रदष्टचटुलाहिपताकायाऽन्येस्त्राऽवासभागमुरगाशनकेतुयष्ट्या
 ॥ १३ ॥ छाया मपास्यमहतीमपिवर्तमानामागामिनीं जगृह्णे ज
 नतास्तरूणां । सर्वे हि नोपनतमप्यपचीयमानं वर्द्धिं ह्यनुमाश्रयमना
 गतमभ्युपैति ॥ १४ ॥ *****

भागं स्निदेशदेशजग्मुः दूरदेशे वगुरुडध्वजेन माधवधामज्ञानात्स्निहिता न्नियतादिका
 न्स्वावासान्निष्टित्यजगुरित्यर्थः ॥ १३ ॥ ***** ॥
 ॥ छाया मिति ॥ जनानां समूहः जनताग्रामजनबन्धुसहायेभ्यस्तत् । तरूणां विद्यमानां
 छाया मपास्यत्यक्ता आगामिनी छायां जगृहे वर्द्धिं ह्यनुत्वादिति भावः नचप्राप्त्यागोदोषायत्या
 गस्तीकारयोः क्षयवृद्धिप्रयुक्तत्वादित्याह । सर्वइति । तथा हि सर्वे जनः उपगतं प्राप्तमप्यप
 चीयमानं क्षीयमाणं कर्मकर्त्तरि प्रयोगः आश्रयत्रोपैति न गृह्णाति कित्वनागतमप्राप्तमपि वर्द्धिं
 सुवर्द्धनशीलं आश्रयमुपैति सामान्येन विशेषणसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ १४ ॥

॥ अथ इति ॥ अग्रे गतेन पुरः प्रयातेन रम्याम्बसतिं निवासं वसिर्तिभ्यश्चेति वसैरौणा
दिकोऽतिप्रत्ययः । प्रतिगृह्यापतन्तीत्यापात्याः स्वयमाक्रमितुमागच्छन्ताः भव्यगेथेत्यादि
नाकर्त्तरिण्यनोनिपातः तेषां सैनिकानां निराकरणे निरसने आकुलेन व्यग्रेण उद्वाहना
उद्घातहस्तेन केन विदिति शेषः अन्यतोयानो गच्छन्ताः आत्मवर्ग्याः स्वयूयाः सुतत्रिमात्रि
कं यथा तथा कृतस्वरेनाद आह्वानं यस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा । दूरदूते चेति दूरदाह्वा
नेषु तविधानादिति भावः । आम्बदूरान्मुञ्च रजुज्विरे आहुताः ह्वयते रजुः पूर्वात्कर्मणि
लिङ् अभ्यस्तस्य चेति सम्प्रसारणे द्विर्वचनमुबडादेशश्च ॥ १५ ॥ ***** ॥

॥ सिक्ता इति ॥ अमृतरसेन सिक्ता इवेत्युपेक्षामुज्जर्जनानां क्लान्तिच्छिदोऽश्रमहराः कल्प

अग्रे गतेन वसतिं परिगृह्यारम्यामापात्य सैनिक निराकरणाकुलेन । या
नोऽन्यतः सुतकृतस्वरमाप्नुदूरदुद्वाहनाजुज्विरे मुञ्च रत्नवर्ग्याः
॥ १५ ॥ सिक्ता इवाऽमृतरसेन मुञ्जर्जनानां क्लान्तिच्छिदोऽवनव
नस्पतयस्तदानीम् । शाखावसक्तवसनाभरणाभिरामाः कल्पद्रुमैः सह
विचित्रफलेर्विरेजुः ॥ १६ ॥ *****

द्रुमवदमृतसेकाभावादपि मद्दाह्लादका इति भावः शाखावसक्तवसनाभरणाभिरामाः कल्पद्रुमैः सह
आभिरामाः एकत्र सेनास्थापितैरन्यत्र सुप्रसूतैरिति भावः नगवनस्पतयेन गवृक्षाः विचि
त्रफलेर्वस्त्राभरणाद्यनेकफलमुक्तैः कल्पद्रुमैस्तत्रैरिति शेषः सह तदानीं विरेजुः नद्वि
रेजुरित्यर्थः । सहेति शादृश्ये । सह साकज्यसादृश्यौगपद्यसमृद्धिचितिविम्बः । तथा
चोपमालङ्कारः ॥ १६ ॥ ***** ॥

॥ यानादिति ॥ परिजनैर्यानाद्वाहनादवतार्यमाणा अवरोधमाणा रुहेर्यन्तात्कर्मणि
जडशानजादेशः रुहः पेन्यतरस्यामिति पकारः नराणामालोककजनानामपतयनेऽप

शारखेमाकुलाः सौविदाः कश्चिन्मयासान्नाः । सौविदाः कश्चिन्मयासान्नाः । सु
 स्तामवरेपणसंक्षोभादपहृताभवगुणनपटमिरङ्गीवस्त्राण्यास्तान्नाः अतएवक्षणंल
 क्षमाणाः वक्त्रश्रियोयासान्नाभयोक्ताः रक्षीरजस्वीपुंयोगाद्याख्यायामिति डीप्सभयकौ
 तुकभीक्ष्नेस्ताडनाद्भयं कामान्नैमुक्तम् ॥ १७ ॥ ****
 ॥ करटेति ॥ तुरङ्गाडाजावरेधनवधूः राज्ञामवरोधस्तेष्वनारयनोऽपि कृताः अन्तःपुर
 धिचारिणः करटेषु स्वकीयेष्ववस्थासु देवा इत्यन्तास्तदीयायेषानेतथोक्ताः सन्तः स्फुटं ब
 लमालिङ्गन्त एव पुनरेव अन्यथा दूरवरो ह्यस्याद्या जावेतिभावः । आसानान्वधूनाङ्गरा
 यलोः मुनिन्यायं मुञ्जवर्त्तित्वाङ्गराजात्मैर्मल्याच्च ननु चन्द्रायाम्बर्त्तित्वकारिणः मु

यान्जितः परिजनैर्वतार्यमाणाय जीर्णरूपनयनाकुलसौविदह्याः
स्वस्तावगुणैर्नपटक्षणलक्ष्यमाणवक्त्रश्रियः सभयकैरुकमीक्षते स्म
॥ १७ ॥ कण्ठवसक्तमृदुबाहुलतास्तुरङ्गाद् जावरोधनवधूर्व
तारयन्तः । आलिङ्गनान्यधिकृताः स्फुटमापुरेव गण्डस्थलीः प्रुचि
त्त्याननुवृत्तसाम् ॥ १८ ॥ *****

॥ दृष्टेति ॥ अधस्तात्तल्लोनिर्जितकलापभरेर्बर्हभारेययाताम् । कलापेभूषणेर्बर्हइ
त्यमरः । व्याकोर्णेनविक्षिप्तेनमालेनकवरांसाराम् । कवरः कर्बुरः सारः इतिहलायुधः ।
नरण्याः कवरीकेशपाशम् । कवरीकेशपाशेत्यमरः । जानपदेत्यादिनाडीप् । सदृष्टे
बेयुपेक्षा । सपदिचन्द्रकाअस्यसन्तीतिचन्द्रकवान्मयूरः । इमाग्राद्यादुद्रवत्प्रद्रुतवा
नद्रुगतौलुडिणिश्रीत्यादिनाच्चेरडादेशः अचिञ्चुधान्वित्यादिनाउवडादेशः । तथाहिस

द्विर्धणामस्तरिशाकचांगुणभ्यधिकैर्गुणैः सहदुरसमास्तुमशक्यमित्यर्थः ॥ आरे
कर्मकादौषदुरित्यादिनाखलप्रत्ययः । तयोरेवकृत्यत्तल्लार्थादिति नियमात् प्रथमयहेतु
एवपलायनस्यकवोर्दर्शनहेतुकत्वमुपेक्ष्यतत्समर्थनासुनर्थक्यं अर्थान्तरन्याससहस्यस्य
नयाङ्गेनसङ्करः । नहिजितैर्जैर्नुरयेत्यातुर्माचितमित्यर्थः ॥ १९ ॥ ***** ॥
॥ रेचिचिचि ॥ रेचिचिवोरेचनरोलाः असङ्कुनित्यादिनाइत्युच्यते । तेषाङ्का
श्चनचयानाङ्कनचयानां राशीनां चांशुभिः पिशङ्गिताः पिशङ्गोहताः आशयाभिस्ताः
शानान्तजद्राजकुलानां ध्वजैः प्रतिनियतकुलिशाङ्कुशादिचिह्नितकेतुभिः अन्यत्रवंशवे
ण्वनैरेवध्वजैर्जलदसंघतिमेषसङ्घातमुल्लिखन्त्यः पाटयन्त्यः आचतन्दोर्ध्वमिरकारकीर्

दृष्ट्वेवनिर्जितकलापभरमघस्ताद्याकीर्णमाल्यकवरं कवरोत्तरुण्यः
। प्रादुर्भवत्सपदिचन्द्रकवान्द्रुमाग्रात्संघर्षिणासहगुणाभ्यधिकै
र्दुःसम् ॥ १९ ॥ रेचिचुकाश्चनचयांशुपिशङ्गिताशवंशध्व
जैर्जलदसंघतिमुल्लिखन्त्यः । भूमर्तुरयतनिरन्तरसन्निविष्टाः पादा
इवाभिवभुवसयोरथानाम् ॥ २० ॥ *****

ध्वंससन्निविष्टाः संस्थिताः रथानामावलयः भूमर्तुरैवतकाद्रेः पादाः प्रत्यक्षपर्वताइवाभिव
भुः भान्तिस्म । आशपिशङ्गीकरणदिक्क्रियानिमित्ताजानिस्वरूपेन्येक्षा ॥ २० ॥ *
॥ क्वायेति ॥ क्षितिभृतां राशामिवसन्त्येक्षितनिवासाः निवासदेशाश्चायाविधायिभिः
। कान्तैः करैरनातपसम्यादकैश्च । क्वायाचनामपेकनाविनिविष्टः । अनुजिह्ममूनीना
म्भसरचनानां रम्यदांचरोभावेस्तैः । मूर्तिर्भस्वनिसम्यदोद्यमः । उच्छ्रायिभिर्भूम
द्भिर्वज्रुलः सान्द्रः पाटलो रक्तध्वानुरागो गैरिकादिरञ्जनयेथानैः उदारनारावलीनां मु
कुमुतावलीनां विरचनायेषु नैः मुक्तासारभूषितैरिवर्थः । नारमुक्तादिसंयुजैर्नारकेभ्यः

नैतिकेतिविश्वः । दूष्यपक्षेनारववीरज्जुसक्तितिरितिकेचित्द्विरदैर्दूष्योऽपटमण्डपे
ति । दूष्यवत्तेचतज्जुहृदितिविश्वः । अरुचनरोचनेस्मरुचदीप्तेऽङ्गुष्ठोच्चोतिपरस्मै
पदंपूषादीणादिनाश्चेरडादेशः । अत्रद्विरदानान्दूष्याणाञ्चप्रस्तुतत्वात्त्रोपमानापि
स्वभेदः विशेषस्यविशेषणानांचकोदाच्चिदस्मिच्छब्दात् तस्मान्नेवचप्रकृतास्सदनुच्ययो
गितेयंइवशब्दस्तुसादृश्यमात्रानुवादकइतिसंक्षेपः ॥ २१ ॥ ***** ॥

॥ उक्षिप्तेति ॥ उक्षिप्त उद्धृतोयःकाण्डपटएवकाण्डपटकःदूष्याधोलिखितवायुसञ्चार
र्थःपटः । अपटोकाण्डपटोस्यादितिबैजयन्ती । तस्यान्तरेऽवकाशेलीयमानेतसमन्दा

सामान्यीकृत्यप्राप्तवत्प्राप्तमात्रेणैवविशेषणंविशेषणंविशेषणंविशेषणंविशेषणं

छायाविधायिभिरनुज्झितभूतिशैभैरुच्छ्रायिभिर्वहलपाठलघातुग
गैः । दूष्यैरिवक्षितभृतांद्विरदैरुदारगारवल विरचनेर्वाचद्विवा
साः ॥ २१ ॥ उक्षिप्तकाण्डपटकान्तरलीयमनमन्दानिलवर्णमि
तश्रमघर्मतोयैः । दूर्वाप्रवालसहजास्तरणेषुभेजेनिद्रासुखवसनस
द्वाहुरजदारैः ॥ २२ ॥ प्रसेदवारिसविशेषविषक्तमङ्गेकूर्पासकं
क्षतनखक्षतमुक्षिपन्ती । आविर्भवदूनपयोधरबाहुमूलाशातोद
रीयवदृशांक्षुण्णमुत्सवोभूत् ॥ २३ ॥ *****

निलेनप्रशमितंअमेणाध्ववेदेनयत्घर्मतोयंसेदामुनद्येधानैराजदारैः राजावरेधैर्दूर्वा

णांप्रतातप्रचयएवसहजमकृत्रिमास्तरणंतल्पेषुनेषुवसनसद्वाहुरजदारैःपेटुनिद्रासु
खभेजे ॥ २२ ॥ *****

॥ प्रसेदइति ॥ अङ्गेनात्रेप्रसेदवारिणासविशेषसतिशययथातथाविषक्तंअतिक्षिप्तं
कूर्पासकचोलकंकचुकमित्यर्थः । चोलःकूर्पासकोस्त्रियामित्यमरः । क्षतानिपुनर्विदो
णांतिनखक्षतानियस्मिन्कर्मणि तद्यथातथाउक्षिपन्ती उन्मोचयन्तीअतएवाविर्भवत्य

काशमानंघनपयोधरवाहुमूलध्वनौपयोधरैवाहुमूलचयस्याः साशनीदरीनासिकोद
रेत्यादिनाडीप्यवदृशाक्षरमुत्सवोऽभूत् एतेनयूनान्वारिचिन्नादिकरमित्तं ब्रह्मलोक
ननिमित्तङ्कालाक्षमत्तलक्षणमैस्तु कथम्व्यज्यते । नायिकाभिसारणीप्रगल्भावा ॥ ३३ ॥
॥ यावदिति ॥ विपणनं विपणो व्यवहारः स एषामस्तीति विपणि नो विणिजो यावत्स एव सम
यः सेनानिवेशलक्षण एव तावत् क्षण एव समं युगपत् अव्याकुलाः अव्यग्राः सन्तः पटमयाति
पटविकाराणि पटमण्डपा नोत्तर्यः अभितो वितन्त्युभयतः स्पर्शेणो वितन्त्यवित्तायैत्रयेण जीष
तीति क्रयिकः वस्तुक्रयविक्रयादितठन् पर्यापतत्परित्तमिधावत्क्रयिकलोकः स्तेतृजनैश्च
स्मित्कर्मिणस्तत् अगणैरसंख्यैः पण्यैः पण्यद्रव्यैः पूर्णा आपणा पण्यप्रसारणस्थानानि यास्तु

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥

थावत्सर्गवसमयः सममेवतावद्व्याकुलाः पटमयान्यभितोवितन्य ।

पर्याप्ततत्त्वकालेकनगण्यपद्यूर्णापणाविप्रणिने विप्रणीविभे

जुः ॥ २४ ॥ अल्पप्रयोजनकृतो ह्युत्तरप्रयासैरुत्तरप्रयासैः प

रितेन विद्धम् । उद्यन्तमुद्भूतमनोक्त्वा जालमध्यादन्त्यं शङ्खगुणम्

नल्पमवन्नवाप ॥ २५ ॥ ****

***** || ६८ || वा विष्णुः शंभो

विपरीतः पर्यवर्त्यः । आपरस्तु निषद्यावान्विपरीतः पर्यवर्त्यकालमस्ते । विभेत्

दीर्घनिर्ममरित्यर्थः स्वभावेक्तिरनुप्रासौ ॥ २४ ॥ *****

॥ अत्येति ॥ अल्पप्रयोजनेनाल्पफलेननिमित्तेनकृतउरुतरोभयाग्रयासेवैसैः ॥

स्यैकस्यशशपिण्डस्यभूयसामकिञ्चित्करत्वादिनिभावः उद्धीर्णाः उद्धताः लोघ्याः ॥ ११ ॥

शुद्धाः लघुगुडाः सुदृग्दृक्कास्तानि यैस्ते पृष्ठभिरिति शेषः परि तोऽनुविद्धमनुरुद्धं अनसः

स्यांकङ्कनिष्पन्नोत्थनोक्तहावृक्षाःनेषाञ्जालमध्यादुद्यन्तमुत्थितंउत्प्रादुधानेःकर्त्त

चतुर्दशमोऽध्यायः । अथ शिवस्य विग्रहः ।
परमेश्वर इति नाम्ना विज्ञेयः ।

मवाप । इयालोरनीमिषलोपस्यसुहृत्कीर्तिः सुतमेतिभावः । अवार्थानरचा
 कः अन्योगुणशमवनप्रबुद्धानः शशमवापजग्राहयोहनातस्यैवमृगद्वित्याधस्तमया
 दितिभावः ॥ २५ ॥ ****

॥ आसेति ॥ त्रिसिक्क लोकादर्शनाद्भक्तिकुलोद्भवा नयेतनामिषेशत्परितः सर्वतः
 । अभितः परितइत्यादिना द्वितीयापरितन्वावत्सुगे हरिणः श्वदपिधन्विभिर्घटेषु
 द्विग धन्विधनुषाध्वनष्कड्यमरः । व्रीह्यादिभारिनिरितिस्त्वामी । पुम्भिर्नान्वबन्धि
 नानुयातदध्वतेः कर्मणि लुङ् कथायङ् नानामाकर्णपूर्णविस्तीर्णा आहृष्टाश्चेत्यना
 निनिर्गन्तव्यः इति निष्कर्षः राज्ञोऽपि निगमः ॥ २६ ॥

आसाकुलः परिपतन्परेतो निकेतान्पुंभेर्न के श्वदपिधन्विभिर्न बन्धि
 । तस्यैतथापिनमृगः क्वचिदङ्गनाभिरकर्णपूर्णनयनेषु ते शश्रीः
 ॥ २६ ॥ आसीर्निर्गन्तव्यः शशेनपेश्याज्जः कृानव
 प्रतिकर्मकाम्यः । खिन्नानखिन्नमतिरपतोमनुष्यान्प्रतश्चहीचि
 रनिविष्टइदोपचारैः ॥ २७ ॥ ****

नैवेधवसैर्हेताईक्षणश्रीर्दस्यसः अतः क्वचिदपिनतस्यै किन्तुवीरविशिखापीताभावेयङ्ग
 नापाङ्गविशिखपातात्पलायितएवेतिभावः अत्रजनलोकनोत्थमयहेतुकस्यमृगानवस्थान
 स्याङ्गनापाङ्ग हतिहेतुवत्त्वान्नेक्षणज्जेतून्नेक्षासाचव्यञ्जकाप्रयोगान् प्रतीयमानहेतोश्च
 हतेक्षणश्रीरिति विशेषणत्वात्तान्काव्यलिङ्गमिति सङ्करः ॥ २६ ॥ ****
 ॥ आसीर्निर्गन्तव्यः ॥ शशेनारुर्गन्तव्येष्टावृत्तेः शय्याप्रधानत्वात् प्रागेवसज्जितशय्यना
 थारचितावस्थकालितनिवेतः । स्थानावस्थवास्तुचेत्यमरः । चोन्नतवप्रतिकर्मणामृत
 नेनसाधनेनकाम्यः स्पृहणीयः अखिन्नमतिरशकचित्तः अगणिताध्वखेदइत्यर्थः ।
 वेश्याजनः खिन्नानध्वश्रान्तानापततआगच्छतोमनुष्यान्प्रुधान् चिरनिविष्टइवतत्रैकनि

न्यावास्तव्य इवेत्युपेक्षा उपचारैः शीताभुतामूत्रदानादिसंस्कारैः प्रत्यग्रहोत्पत्तिस्त
रेत्यर्थः ॥ २७ ॥ ****

॥ सस्त्रुरिति ॥ सेनायां समेताः सैन्याः सैनिकजनाः सेनायाच्चेति शब्दः त्वयः नगनिष्पत्ति
नांयाः श्रियः समृद्धयः तासामनुपभोगः उपभोगाभावोक्तचित्तसंज्ञा निवेष्टेपितम् समास इ
त्यनेयथाऽदर्शनमश्रवमनुच्चारणं अनुपलब्धिरभाव इत्यादिने नयन्निरयं कतिपयत्वं
न देवदोषः तेनयः प्रवादो निन्दितममृजन् अमार्जनं नृपूष्युद्धोक्त्यादिवाञ्छादिशेषोक्तम्
जोरजादौ संक्रमेभिभाषावृद्धिर्वक्तव्येति विकल्पाद्धृद्यभावः मार्जनप्रकारमाह । सस्त्रु स्नान
श्चक्रुः पयः पानीयं पयः स्नाशौ देपापानोत्तरे अम्बराख्यनैमिजुः अक्षालयन् शिजिरशौचे
कुहोत्यादिवाञ्छादिवाञ्छाविनिर्दिष्टावः सिजिभ्यस्तु विदिभ्यश्चेति कर्जुसादेशः शिजाञ्चया

सस्त्रुः पयः पपुरने निजुरम्बर शिजधुर्विसंघृतविका

शिविसप्रस्तनाः । सैन्याः श्रियामनुपभोगनिरर्थकत्वं

*** दोषप्रवादममृजन्म निन्नगानम् ॥ २८ ॥ ***

श्रीगुणश्चावित्यभ्यासस्य गुणः धृतानि शिवा शिविसप्रस्तनानि विकृतिपुष्कराणि ये सौ । वि
सप्रस्तनराजोपपुष्कराभोरुद्धारिण्येत्यमरः । विसमृणालजुष्टुभक्षयाश्चक्रुः । चसेर्लि
टिगमश्च मेत्यादिना उपधातोपे चर्चशांमिबसिघसीनां चेति घञ् । स्नानाद्युपभोगे नोक्तनै
रर्थक्येनिराचक्रुरित्यर्थः । अत्र दोषमार्जनस्य स्नानादिवाञ्छार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्का
रः । स्नानादिश्रिया समुच्चयस्तु मस्येति सङ्कारः ॥ २८ ॥ ****

॥ नामोति ॥ स्त्रीणां निम्नैर्गम्भोरैर्नाभिरेव हृदैः परिगतरयणि प्रतिविद्धवेमानि बृहद्भि
र्यनैरेव सेतुभिर्निवारितानि प्रतिद्वतगतिकानोच्यर्थः । पद्माश्रितम्बः स्त्रीकृत्याः स्त्रीवेतुजघ
नं पुर इत्यमरः । जलमेव मण्डूकबाद्युन्माद्यविशेषः जलमेवेतन्पाणिनेः त्वापि तमपरेण ताडि

नमस्कृतं ध्वनतीति प्रसिद्धं नो नवका सुन्दरं चन्द्राङ्गि रत्नैः घनैः सनतैः सुखितानि
 सुखनक्तानि गानितानि निजानि पूर्वोक्तानि निजगानितानि मन्दं मन्दं मन्दं मन्दं मन्दं मन्दं
 नमस्तस्मै विशेषतः गानितानि प्रसिद्धादि पदार्थेन कल्याणं लिङ्गम् ॥ १७ ॥ *

॥ आलोचनेति ॥ वृत्तिनः समूहः हासिकानि अविश्वसिधेनोक्तम् । आलोचनानि
 निष्कर्षाणि हस्ताश्रयाणि । पुष्करङ्कुरि हस्ताश्रयमरः । तेषां मुखैर्यैश्च हस्तानि
 क्षिप्तानि तेनैवैषः खेदेनाश्वमेधेनायते नद्राघोयसा मृत्तिस्योष्णः समारुणस्य वेगेन
 निस्तार्य हस्तानि मृत्तिस्योष्णः सुन्दरः मूर्धन्यः मूर्धनिर्भवाः शरीरवयवाचेति यन् प्रकृत्यः
 चाभावकर्मणोरिति प्रकृत्यभावात् सुखितानि इति नित्योपपत्तिरिति मुक्ताफलप्रकरस्यैरिवेत्यु

नमस्तस्मै ध्वनतीति प्रसिद्धं नो नवका सुन्दरं चन्द्राङ्गि रत्नैः घनैः सनतैः सुखितानि

नमो ह्यैः परिगृहीतमया शिष्यकलीणां वृक्षजवनसेतुनिवारितानि
 । जगुर्जलानि जलमण्डु कलाद्यावत्सु वत्सु नस्तनतः सुखितानि म
 दम् ॥ १७ ॥ आलोचिपुष्करमुखो ह्यसितैरभीक्ष्णमुक्षाम्भूवर
 भित्तो वपुरन्तुर्वैषः । खेदायतश्च सितवेग निरस्तु मधुमूर्द्धग्यरत्नानि क
 रैर्विहसिकानि ॥ ३० ॥ *****

***** ॥ ३३ ॥ नमस्तस्मै ध्वनतीति प्रसिद्धं नो नवका सुन्दरं चन्द्राङ्गि रत्नैः घनैः सनतैः सुखितानि

प्रेक्षा अभितः वपुरभीक्ष्णमुक्षाम्भूवः सिधुषुः उक्षसे चनेद् जादे च गुरुमतोऽन्धच्छब्दव्या
 मयः । गजेन्द्रजीमूतवराहशंखमत्स्यादिमुत्तुङ्गवनेषु भूमिरिति गजानां मुक्ताकरत्वे
 मारम् ॥ ३० ॥ *****

॥ यदिति ॥ येषां पक्षवत्तद्देवाश्चित्रपक्षा इत्यर्थः । संसर्ग इति प्रत्ययः तेऽद्रिप
 तयो मैताकादयः प्रथममन्त्रनिष्ठानाः प्रविष्टाः येषां ये इत्यर्थः इन्द्रस्य पाणि तुलितेन मे
 रितेनायुधेन वज्रेण लूमपक्षाः किं गुरुतस्तोऽद्रिपतयः आक्षिप्ता अपनोताः केतवो ध्वजाः कु
 याः पृष्ठास्तारणानि च येषां । प्रवेष्टास्तारणवर्णः परिस्रोमः कुयोद्योरित्यमरः । तेषां सैन्य

मजानां हलेन सरसीर्विगाढादुन्मिगः हितुं सरति स्वरति स्वरति विविक्षा त्रेडामगः । जग्मुः अत्र गज
हलेनेति हलशब्देन गजत्वमपहृत्या द्वित्वारे पणाच्छलादिशब्दैरसत्यत्वं प्रतिपादनरूपे
उपहृत्वा लङ्कारः । तेन पक्षवतामद्रोणां समग्रवगाहनदर्शनान्मन्त्रस्तत्पक्षिस्तुलित
भवमाहमनाः साक्षात्पक्ष्याः पर्वताद्भवेत्युपेक्षा व्यज्यते ॥ ३१ ॥ ***** ॥
॥ आत्मानमिति ॥ महेभोजलघ्वेर्जलाशयस्य महत्त्वमै प्रतिविम्बितमङ्गदस्य तमभिमुख
पतितमभिमुखमागतमाकातमेव आत्मप्रतिविम्बमेवेत्यर्थः । निरीक्ष्या च नागेन प्रतिगजे
नाभिमुक्तोऽभिद्रुत इवातिनूर्णमपभीर्निभीकः सन् क्रोधादधावन्महोदिति मोक्षं न वि
हृतिरिति नृपराजस्य गजस्योक्तं नागो जगाम ॥ ३१ ॥

येपक्षिणः प्रथममनुनि धिङ्गतास्ते येपीन्द्रपाणि तुलितायुधलूनप
क्षः । तेजगुरद्विपतया सरसीर्विगाढमाक्षिपकेतुकुथसैन्यगजच्छ
लेन ॥ ३१ ॥ आत्मानमेव जलधेः प्रतिविम्बिताङ्गममै मह्यभि
मुखापतितंगजेन । क्रोधादधावदपभोरभिहन्तुमन्यनागाभिमुक्त इव
युक्तमहेमहेमः ॥ ३२ ॥ नादा तुमन्यकरिमुक्तमदाम्बुतितंघूनां
कुशेन न विहातुमपीच्छताम् । रुद्धे गजेन सरितः सरुषा वतारे रि
क्तोदपात्रकरमास्तुचिरं जनौघः ॥ ३३ ॥ *****

सैन्यः युक्तमहेमस्येति भावः अभिमुक्त इवेत्युपेक्षा याः प्रतिगजधानि तिवन्धनत्वात् भ्रान्ति उ
पेक्षधेरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥ ३२ ॥ ***** ॥
॥ नेति ॥ अन्यकरिणां प्रतिगजेन मुक्तेन मन्दाम्बुना तितं सुरभि । कटतित्तकषायास्तु सैर
भ्येपि प्रकीर्तिता इति केशवः । अन्धआदानुङ्गहोतुनेच्छता विहातुमन्यकुमपिनेच्छता अनि
च्छता क्रोधापिपासाभ्यामित्यर्थः । घूना कुशेन सरुषा सकोधेन गजेन नगसरितोऽवतारे ती
र्थरुद्धे सति रिक्तानुदपात्राण्येवुतेकरवक्षिन्तुद्वयातथाचिरमास्तु अतिष्ठत् । आस

उपवेशनेतः । एकहस्तादौपरविनयेऽन्यतरस्यामित्युक्तशब्दस्योदादेशः ॥ ३३ ॥

॥ पञ्चानमिति ॥ पञ्चानमाशुविजहीहिओहाकृतागेलोऽर्सेर्हिदेशः । आचहावि
निषिकल्पादिकारदेशः पुरेऽग्रेतेस्तनौपश्यन्प्रतिद्विरदस्यकुम्भविशङ्कनइतिनिद्विश
ङ्किचेनोयस्यसःकुम्भभ्रान्तिमानित्यर्थःअतएवभ्रान्तिमदलङ्कारः । स्तम्भेरशेरममइति
स्तम्भेरमः । इमःस्तम्भेरमःपद्मोत्थमरः । स्तम्भकर्णयोरमिजपोरित्यच्प्रत्ययः । तत्पुरुषेक
निवहुलमित्यलुपरिशितुनित्येकप्रहर्तुमिच्छुःपरिशिनंसुःनमेःसन्ननादुप्रत्ययःएकाच
उपदेशेननुदात्तादितोऽप्रतिषेधःअसावुपैतिपुरेतिपाठेपुरेपैतोत्यन्वयःउपैष्यतोत्यर्थः ।
बावपुरानिपातयोर्लङितिभविष्यदर्थेल्ङइतिविज्ञैविटैः । विङ्गःपञ्चविकोविटइत्यमरः

पञ्चानमाशुविजहीहिपुरस्तनौतेपश्यन्प्रतिद्विरदकुम्भविशङ्किचे
ताः । स्तम्भेरमःपरिशिनंसुरसावुपैतिविज्ञैरगद्यतससंभ्रममेवकाचि
त् ॥ ३४ ॥ कीर्णेशनैरनुकपोलमनेकपानाच्चसौर्विगाढमदत्तापरु
जःशमाय । आकर्णमुहसितमशुविकाशिकाशनीकाशमापरमतां
सितचामरस्य ॥ ३५ ॥ ****

। एकाकाचिदेवमुक्तरौत्याससंभ्रमंसत्वरंअगद्यतगदिता ॥ ३४ ॥ *****

॥ कीर्णमिति ॥ अनेकपानाच्चिपानविगाढःप्ररुढोयोमदेनतापःसएवरुक्तेगःनस्याः
रुजःशमायशनैर्मन्दसौरनुकपोलंकपोलयोःकीर्णैःक्षिप्तंआकर्णैर्कर्णपर्यन्तंआष्टम्यादा
भिविधेरित्यन्योभावः उहसितमुत्पन्नितंविकाशियक्ताशङ्कुशकुसुमनोनसदृशङ्काश
नीकाशमित्यसमासत्वाद्स्वपदविग्रहः । अतएवस्युत्तरपदेत्वमी । निभसङ्काशनीका
शप्रतीकाशोपमादयःइत्यमरः । अम्बुसितचामरस्यसमतसादृश्यमापनुष्यार्थैरित्यादि
नापलीउपमालङ्कारः ॥ ३५ ॥ *****

शिचमावकर्मणोऽस्थिगुणविशेषेणसामान्यसमर्थनरूपोऽर्थानरन्यासः ॥ ३७ ॥

॥ अन्तरिति ॥ जलौघेअन्तर्जलौघंविभक्त्यर्थेवयौभावः अथवाजलौघञ्जलपूरमन्तर
भन्तरेअवगाढवतःप्रविष्टवतःगाहेर्निष्ठाक्तवतुप्रत्ययःढत्वष्टुत्वढलोपाःगजस्यकपोलौहि
त्वाक्षरमन्तरीक्षेऽपर्याकाशेविततपक्षतिर्विस्तृतपक्षमूलःआमूलान्विनतपक्षइत्यर्थः ।
क्षीपक्षतिःपक्षमूलमित्यमरः । पक्षात्तिरितिनिप्रत्ययः । अक्षिगणोगुणेषुरूपादिषुद्
धमाश्रयोवेधानेषुद्रव्याश्रयेषुअपिअयुतसिद्धत्वात् इव्यसमवेतत्वादेकाधीनसत्ताकेषुस
त्त्वपोद्यर्थः । पृथगतःजलभज्जनमयान्साश्रयपरिहारेणस्थितोनीलोवर्णोनीलरूपङ्ग
जस्यनीलिमेवरजः । गुणेषुक्लादयोऽपुंसीत्यमरः । अत्राक्षिगणेसादृश्याद्गजनीलत्वं

अन्तर्जलौघमवगाढवतःकपोलौहित्वाक्षणांविनतपक्षतिरन्तरीक्षे
। द्रव्याश्रयेष्वपिगुणेषुरगजनीलोवर्णःपृथगतइवाक्षिगणोगजस्य
॥ ३८ ॥ संसर्पिभिःपयसिगैरिकरेणुगैरम्भोजगर्भरजसाङ्गनिष
ङ्गिणाच । क्रीडोपभोगमनुभूयसरिन्महेभावन्योन्यवस्तुपरिवर्तमिव
व्यधत्ताम् ॥ ३९ ॥ * * * * *

साश्रयाद्न्योपलब्धिनिर्वाहायपृथक्स्थितिविशेषत्वमुपेक्षते ॥ ३८ ॥ * * * * *
॥ संसर्पिभिरिति ॥ सरिच्चमहेभश्चसरिन्महेभौपयसिसंसर्पिभिःगजात्सरित्जलोविसृ
त्तैःगैरिकरेणवणवरागस्तैः करणेघञ्अङ्गनिषङ्गिणागजाङ्गसङ्गिनाअम्भोजगर्भरज
सापद्मानः । रागेनर्चनिमित्तेनक्रीडयालीलयाउपभोगंसम्भोगमनुभूयान्योन्यमिथोवस्तु
योःपरिवर्तविनिमयव्यधत्तामनुकुरुतामिवदधातेलीङिपरस्मैपदेनसस्तामादेशःअत्र
सरिन्महेभयोःप्रतीयमाननायिकादेर्भेदाध्यवसानेनविवस्तुनियमोपेक्षा ॥ ३९ ॥ *
॥ यामिति ॥ गजेन्द्राविकसतःसमन्तात्पयसितैलविन्दुवत्प्रसरतोमद्जलस्यचन्द्रकैश्च

द्राकारैर्महत्त्वैर्महानदीनां यात्रैव श्रियं विदधुः चक्रुः तां नैव श्रियमुत्तरनोज्ञात्रिर्गच्छ
नो धौनेषु क्षलितेषु अङ्गेषु तैः सक्तैर्नवनीलपयोजपत्रैर्नवनीलोत्पलदलैरविलम्बितश्चि
प्रमेव प्रत्यवापुः प्रतिनेजिरे । अत्र गजानां नदीनां समनेत्रश्रीनिमयोत्तया समपरिवृत्तिरवा
ङ्कारः । ससन्धुताधिकानाच्चयदा विनिमयो भवेत् । साकसमाधिकं न्यूनैः परिवृत्तिरसौम
नेति लक्षणम् ॥ ४० ॥ ***** ॥

॥ प्रतीति ॥ अन्यदन्ति नम्रानि प्रत्यन्यदन्ति प्रतिमजाभिमुखमिदं । लक्षणेनाभिप्र
नी आभिमुखे इदं व्योभावः । चक्षितन्वावनां अणवनिश्चिनेनाङ्कुशेन दूरङ्गादं यथात
थाभिर्न निर्याणमपाङ्गदेशः । अपाङ्गदेशे निर्याणमित्यमरः । तस्मान्निर्यन्तिः सरदसु

याश्चन्द्रकैर्मदजलस्य महानदीनां नैव श्रियं विदधुः चक्रुः
न्द्राः । ताम्युत्पवापुरविलम्बितमुत्तरनो धौताङ्गलग्ननवनीलपयो
जपत्रैः ॥ ४० ॥ प्रत्यन्यदन्ति निश्चिताङ्कुशदूरभिर्न निर्याण
दसृजं चलितं निषादी । रेडुम्भहेममपरिवृद्धिमानमागादाक्रान्ति
तेन वशमेति महान्परस्य ॥ ४१ ॥ *****

यस्य तन्महेभरेडुङ्गृहीतुमिषादीयन्तापरिवृहते प्रभवतो निपरिवृढः प्रभुः वृहतेर्बृहर्वाक
र्नरिक्तप्रत्यये प्रभौ परिवृढ इति नकारहकारयोर्लोपः निष्ठातकारस्य ढत्वच्च निपात्यते । अ
न्यथा ढलोपस्यासिद्धेरिष्टनादिषु रक्तेनो हलादेर्लघोरिति रेफादेशेन स्यात् । तस्मादि
मनिचिरैफादेशेपरिवृद्धिमाततेन नञ्समासः । तमपरिवृद्धिमानमसामर्थ्यमगात्वाप
इणोगालुङीति गादेशः । तथा हि महान्वलवान् आक्रान्तिनो दलात्कारान्परस्य वशमे
तिसामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरासः ॥ ४१ ॥ ***** ॥
॥ हेय इति ॥ यन्नानिषादिनामा कलनाय दन्धनाय सानुनयं सान्धनीतेन समोपमपरि

नेतृगजेन वन्यगजदत्तैः कृतोऽधिवासो रासनायस्य सः तद्गन्धो यथः । शखीवृक्षः व्रीह्या
दिच्छाणिनि । स योऽपि सन्नाभाजिनः सेवि । भजते वा यां कर्मणि जुङ् चिणोऽन्तर्गुह्यस्य कि
मुकेवलमभाज्यमजीत्यर्थः । भजोऽभाजते भजोऽस्मिणोति विभाषानलोपः शेषमपूर्ववत् ।
नयाहिमानभूतोऽहङ्कारिणो न्यस्य गन्धमपि तस्य हनोपरं किमुनेति भावः । अतो वृक्षभ
ज्जनयुक्तमेवेत्यर्थः पूर्ववद्वङ्कारः ॥ ४२ ॥ ***** ॥

॥ अशीन्द्रेते ॥ अशीन्द्रस्यैव कस्य कुञ्जेषु चरति सस्य कुञ्जरस्य गण्डकाधिराकपो
लक्षणो न संक्रान्तं दानपयोमन्दाम्बुयस्य तस्यान्ववते तागजे नमयितस्य भयं वनपादेष
स्य निजैरत्मीयैः प्रसूनैः पुदैः । निजमात्मीयनि यगे रिति विश्वः । मन्त्रेणां मन्त्रायते

सेयोऽपि सानुनयमाकलनाय यंचानीतेन वन्यकरिदानकृताधि
वासः । नाभाजि केवलमभाजि गजेन शखेनात्यस्य गन्धमपि
मानभूतः सह ते ॥ ४२ ॥ अशीन्द्रकुञ्जवरकुञ्जरगण्डका
शसंक्रान्तदानपयसेवनपादपक्ष्य । सेनागजेन मयितस्य नि
जप्रसूनैर्मन्त्रेयथागतमगामिकुलैरलीनां ॥ ४३ ॥ * * *

भवेति इमलीत कलैः तु यथागतमगामिगतम् । कमेरैव गतं न तु मन्त्रात्मित्यर्थः आपद्या
त्मात्मीयोरिति मेदइति भावः । गतेर्गन्धयस्या कर्मत्वद्वावेनुङ्ङ्भवतपादानविशे
षणसाम्यादौपम्यप्रतीतिः कथञ्चित्समाहेतिरुन्नेय ॥ ४३ ॥ ***** ॥
॥ नति ॥ इभायदा उच्चैरुन्नतेषु तलेषु नममुर्तावर्तततदा आधे रणौर्भर्त्तनृभिरभिहि
मा इभाञ्छन्धीत्यपदिष्टाः पृथमूलाः शाखाः बन्धायस्त्वन्धनायतरसावलेनात्मना स्वय
मेव चिच्छिदः तवेतद्युक्तमिति भावः । यद्दामूढानां युक्तमेवेत्याह । अथवेति । अथयाम
दानैरत्मीयैः तमात्मनेहितं न कियतएव । आत्मविश्वजनभोगात्तरपदान् खड्गनिखप्र

व्ययः आत्मनो ध्यानौ वेद इति प्रकृतिभावात्प्रसङ्गित इति दितोपो न पूर्ववदर्थान्तरन्यासः

॥ ४४ ॥ ****

॥ उज्जोष्णेति ॥ मनुजो नरा उज्जोष्णाः उज्जप्रकारः प्रकारे गुणवचनस्येति द्विर्वचनं कर्म
श्रवणवत्सुपोलुक्तान्सीकरान्सृजन्निमुच्चनोति तथोक्तान्क्तिप्रभन्तः प्रबलोष्णः प्रबृज
त्तापान् उतफुल्लं विकचं उतफुल्लसंफुल्लयोरुपसंख्यानमित्युपसर्गोपि फुल्ले निष्ठानत्वं नील
जलिनस्य नीलोत्पलस्योदरेण तुल्यभासः समानकान्तो नृकुलवर्णानित्यर्थः विशालशिर
सो विपुलमस्तकान् एकान् कतिचिन्नागान् गजानित्यर्थः हरिचन्दनेषु चन्दनविशेषेषु ।

नोच्चैर्यदातरुतलेषु ममुस्तदानीमाधोरणैरभिहिताः पृथुमूलशृङ्गाः ।

बन्धाय चिच्छिदुरिभासरसात्मनैव नैवात्मनी लमयवा क्रियते मदन्धैः

॥ ४४ ॥ उज्जोष्णशीकरसृजः प्रबलोष्णोत्तरुत्फुल्लनीलन

लिनोदरतुल्यभासः । एकान् विशालशिरसो हरिचन्दनेषु नागान्

बन्धुरपरमनुजानिरासुः ॥ ४५ ॥ कण्डूयतः कटभुवं करिणो म

देनस्कन्धं सुगन्धिमनुलीनवतानगस्य । स्थूलेन्द्रनीलशकलावलि

कोमलेन कण्ठे गुणत्वमलिनां वलयेन भेजे ॥ ४६ ॥ ****

नैलपरिणिके गोशोर्ध्वे हरिचन्दनमस्त्रियामिति वैजयन्तो । बबन्धुः अपरान्नागानहीनित्यर्थः

दुष्टाभ्राहि गजानागा इत्युभयत्रापि वैजयन्तो । निरासुः निःकाशयामासुः अस्यनेर्लिह

अत्रोभयेषामपि नागानां प्रकृतत्वात्केवलप्रकृतशेषः ॥ ४५ ॥ ****

॥ कण्डूयत इति ॥ कटभुवङ्गुलस्थलङ्गुलूयतः कघतः कण्डूदिभ्यो यक्ततः शतृप्रत्ययः

कण्डूयतेः नितधानुप्रकृतत्वादुभयपदित्वं । करिणो मदेन सुगन्धिरोभनङ्गन्धगन्धस्येवेन

देकान्तग्रहणं नाद्रियनो कवयः नगस्य वृक्षस्य स्कन्धं प्रकारं अनुलीनवतानत्र संक्षिप्येनेत्य

धैःवीयतेतिष्ठेतिक्तवतुप्रत्ययः । स्वादिभ्यइतिनिष्ठानत्वंस्थूलानामिन्द्रनीलशकला
नांआर्वालिबकोमलेनमनोहरेणालीनाम्बलयेनकरणैगुणत्वं करणबलयत्वं अमूर्द्धमस्त
कात्साङ्गादकामइत्यकुभेजेप्राप्तंकर्मणिलिह । अत्रारिवलयेइन्द्रनीलमयकण
भूषणत्वापेपाद्रूपकालङ्कारः ॥ ४६ ॥ ***** ॥

॥ तिर्द्धूनेति ॥ यन्नानिषादोतिर्द्धूनेतिरस्तम्बीतेपाद्घाताङ्कुशवारणेयस्मिन्कर्मणि
द्ययातयाउल्ललनमुत्प्लवमानमपि । पादकर्मयत्प्रोक्तंयानमङ्कुशवारणं । उभयम्बीत
माख्यातमितिहलावुधः । बालकम्यच्चवर्धगजम् । पञ्चवर्षीमजोबालःपातस्तुदशवर्षिक
इतिवैजयन्तो । शिक्षावशेनस्वकीयेनगजशस्त्राभ्यासबलेनक्रमेणपरिपाठ्यापरिसान्त्
नान्युपलालनानितर्जनाभर्त्सनानामिःशनैरेवशनकैःअथयसर्वनाम्नामकच्प्राक्टेरिति

तिर्द्धूतवोतमपिबालकमुल्ललनंयन्नाक्रमेणपरिसान्त्वनतर्जनाभिः
। शिक्षावशेनशनकैर्वशमानिनायशस्त्रंहिनिश्चितधियाक्वनसिद्धि
मेति ॥ ४७ ॥ *****

सार्थेऽकच्प्रत्ययःशमंशान्तिमानिनाय । तयार्हिसुष्ठुनिश्चितार्थाधोरेषानेषाम्युंसामित्य
र्थःशास्त्रंतिद्धिर्नैतिस्वभ्यस्तंशास्त्रं सर्वत्रफलीत्यर्थः । विभक्तधनाभ्रानसेविभक्ताइतिव
द्धिनिश्चिताधीर्निश्चितइत्युपचर्यतेअतएवात्रगम्यमानार्थत्वादुत्तरपदस्याप्रयोगलक्षणो
लोपइत्याहुः ॥ ४७ ॥ ***** ॥

॥ सम्भइति ॥ करेणश्चासौराजाचकरेणराजोगजश्रेष्ठःकरेणानाराजेतिगजपतिराजाच
ध्ययतेउभयत्रापिराजाहःसखिभ्यइतिटच्उज्ज्वलमुच्छृङ्खलंस्नानंशंखेच्छाचारित्वम
वाप । तदेवाहउचितच्चिरपरिचितंमहान्तंस्वम्भमालानांप्रपञ्चंसहसामुमेव । सम्भः
शृणुजडत्वयोरितिबिम्बः । सरसःआर्द्राऽग्रहस्तःपुष्करम्याणिअयस्यससन्दानमद

दीयतइति शानं धनं चानि तरुमतिमात्रं मय्ययादा प्रत्ययः । ददौ ववर्धेत्यर्थः । परिती
 वद्धापरणिब्धपश्चिमपादानिब्धान्यन्यानि व । अपरः पश्चिमः पाद इति गजप्रकरणे वै
 जयन्ती । निगडानि मृङ्खलानि । अथ मृङ्खले अन्दुको निगडोऽस्ति यामिदमरः । अला
 बीत्तुनानि स्मलुम्हेद नेलुङ्गस्ति सिवोपृक्ते इतो इट् ईटोति स्लोपः अत्र करेण राज
 पदसाधर्म्यव्यातिः विशेष्यस्यापि स्मिष्टत्वात्तन्नेष इत्युक्तम् ॥ ४८ ॥ ***** ॥

॥ जज्ञइति ॥ गम्भीरमन्दं वेत्तीति गम्भीरवेदी । त्वग्भेदाच्चेति तत्त्वावान्मांसस्य च य
 नादपि । आत्मानं यो न जानाति सा स्याद्गम्भीरवेदिनेति राजपुत्रीये । चिरकालेन यो वे
 त्ति शिक्षाम्परिचितामपि । गम्भीरवेदी विज्ञेयः स गजो गजवेदिभिरिति मृगचर्मीये । तस्मि

स्तम्भं महान्तमुचितं सहसामुमेचदानंददावतितरुं सरसाग्रहस्तुः ।
 वद्धापरणिपरितो निगडान्यलबीत्स्वातन्त्र्यमुज्ज्वलमवापकरेण राजः
 ॥ ४८ ॥ जज्ञे जनैर्मुकुलिताक्षमनाददाने संरुद्धहस्तिपकनि
 छुरतर्ज्जनाभिः । गम्भीरवेदिनिपुरः कवलं करोन्द्रेमन्दोऽपि नाम
 नमहानवगृह्यसाध्यः ॥ ४९ ॥ *****

गम्भीरवेदेति करोन्द्रे संरुद्धः कुपितः हस्तिनः पातोति हस्तिपः स एव हस्तिपको निषादो
 । आघोरणा हस्तिपका हस्त्यारेहानिषादिन इत्यमरः । तस्य निछुराभिश्चोदनाभिस्त
 र्ज्जनाभिरपि मुकुलिताक्षं निमोलितनेत्रं यथा तथा पुरः कवलं ग्रातं अनाददाने सति । मन्दो
 मूढोऽपि । मूढात्पापदुर्निर्भाग्या इत्यमरः । गजभेदोऽपि मद्रो मन्दो मृगश्चैव विज्ञेयास्त्रिविधा
 गजा इति । महान्बलाधिकोऽवगृह्यनिगृह्यसाध्ये ननामनखस्त्रिजनेर्जज्ञेज्ञानं । जा
 नानेः कर्मणि लिङ्मन्दोऽपीत्यादिवाक्यार्थः कर्म ॥ ४९ ॥ ***** ॥

॥ क्षिप्रमिति ॥ वारणपतिः करिवरो मुहुः पुरः क्षिप्रमग्रेन्यस्तु मिधुकास्तु मिधुदस्तं नजगु

॥ १८५ ॥

हेनसोचकारनिकटोपगतांपमीपस्थांकरेणुङ्करिणोच्चनापेक्षतेस्मनेच्छतिस्मलदस्मि
निभूतार्थेनदकिन्तुपरिमीलिताक्षयथानयेतिस्मृत्यनुभावः इच्छयाविहारयेतुतेवनवा
साएवमहोत्सवास्तेषांस्मृत्तारतानेवचिन्तयामासित्यर्थः अधिगयेदयशाङ्कमणीतिशेदत्व
विवक्षायांघटी । नस्वच्छन्दचारिणांनिर्वन्धभोगेषुमनःप्रवर्त्ततेइतिभावः । वाक्यार्थ
हेतुकाङ्क्षालिङ्गमलङ्कारः ॥ ५० ॥ ***** ॥

॥ दुःखेनेति ॥ उद्धिप्तेउद्यतेहस्तनलेदत्तोनिहितोयःविधानस्यगजग्रासस्यपिण्डः ।
विधानहस्तिकवज्रइतिवैजयन्तो । नस्यस्तेहस्तुद्याघृतादिनिःस्यन्दनेनस्त्रापितबाहुभु
मभुजः । स्वातेर्येनात्कर्मणिक्तःअतिह्रीत्यादिनापुगागमःमित्राद्धस्वःआशयिताभोज

क्षिप्रंपुरेनजगृहेमुङ्गरिधुकाण्डनापेक्षतेस्मनिकटोपगताङ्करेणुम् ।
स्मृत्तारवारणपतिःपरिमीलिताक्षमिच्छाविहारवनवासमहोत्सवाना
म् ॥ ५० ॥ दुःखेनभोजयितुमाशयिताशशकतुङ्गाग्रकायमनमन्त
मनादरेण । उद्धिप्तेहस्तनलेदत्तविधानपिण्डस्तेहस्तुतिस्तपित
बाहुभुजमभिरजम् ॥ ५१ ॥ *****

यिताअशेर्येनानृचतुङ्गाग्रकायंस्वभावतएषोन्नतोर्द्धकायंअमादरेणानमनंकवलग्रहणा
यनतिमानतिमकुर्वाणमिभाधिरजङ्गनिबुद्धोत्यादिनाअणिकर्तुर्लोकर्मत्वं । दुःखेनकृच्छ्रे
णभोजयितुंशशकस्वभावोन्नतानान्तत्राद्यहङ्कारग्रस्तानांकोनामयितेतिभावः ॥ ५१ ॥
॥ मुञ्जेति ॥ मुक्तामुक्तेःमुक्तापटैःउपरचितानिउपकल्पितानिअन्यत्रनुअल्पाःअंशवो
मुक्ताःसूक्ष्मास्तेजोवयवाः अल्पाइत्यल्पाथेकन्यत्ययः मुक्तेस्तेरूपचितानिब्याप्तानिरश्मि
भिःप्रग्रहैःकिरणैश्चवितानिनिवस्तृतानि । किरणप्रग्रहैरश्लीत्यमरः । चन्द्रस्येवाकृतिर्धै
वानानिचन्द्राकृतानिचन्द्रमण्डलनिभानीत्यर्थः । नराधिपानाम्नेशानिदूष्याणिनिरास

भिर्नीरं धाभिर्चैर्गजमण्डलिकाभिर्गजपरिधिभिः स्वार्थे कप्रत्ययः । कात्पर्यस्येकारः
नीलाभपङ्क्तिभिः परिवेषम्परिधिम्परिवेष्टनमिति यावत् परिवेषस्तु परिधिरित्यमरः ।
अधिजग्मुरिवेत्येका ॥ ५२ ॥ ****

॥ गत्यनेति ॥ गत्यनातिशयगमनहीनामार्गगतयोऽपि गमनानियेधानेव्यापिगतेरु
मार्गः प्रस्थितदूरध्वानइति विरोधः । अपिच विरोधे गत्यनामार्गामृगसंस्पर्धितोगतिर्वैषा
नइति विरोधपरिहारः । अतएव विरोधाभासोक्तकारः । दर्पस्य तेजसेनाः समस्योदयेनै
कत्येनोद्भूतस्योद्भूतस्यफेन जलस्यफेनोद्भूतस्येदोदकस्यानुसारेण संलक्ष्याणि
पल्लयनवर्धनाणां साधनवर्धनचर्मवरत्राणां पदार्थानि बोद्धव्यानि स्युस्तानियेधानेतयो

मुक्तांशुकोपरचितानितिरन्तरभिर्वैष्मनिरश्मिवित्तानिनराधि
षानाम् । अन्तःकालीनिगजमण्डलिकाभिर्चैर्नीलाभपङ्क्तिपरि
वेशमिव अधिजग्मुः ॥ ५२ ॥ गत्यनमार्गगतयोऽपि गतेरुमार्गाः
स्वैरसमाचक्रिषिरेभुविवेक्षनाय । दर्पेदयोद्भूतसितफेनजलानुसा
रसंलक्ष्यपल्लयनवर्धनपदास्तुरङ्गः ॥ ५३ ॥ ****

ज्ञाः । पल्लयनं पर्याणमनिरन्तकोष्ठः । तुरङ्गाः भुविवेक्षनायाङ्गपरिवर्तनाय स्तैरम्भदं
समाचक्रिषिरे समाकृष्टाभ्यश्चमापनोदनार्थमिति भावः वर्द्धनेर्दृढबन्धनादीर्घाभवतीति
वर्द्धन्वृद्धिर्वापिभ्यां रन्निद्यौणादिकेरन्त्यये लघुपधगुणोरपरः । वर्धत्रपुवरत्रयोरिति वि
श्वः । अमरस्तु नधीवर्धोवरत्रास्यादित्याह । तदाष्टमिद्यौ नादिकेष्टन्त्यये पूर्ववत्तु गणो
रपरः प्रत्ययतकारस्य भवस्य योर्द्धाधइति घर्त्तुषित्वास्त्रीलिङ्गेण ॥ ५३ ॥ ***
॥ आजिघ्नोति ॥ बाह्यरश्मयोनिर्देशविशेषतज्जेवाह्विजेऽश्वेवाह्विदेश्यइति पाठे वि
शेषाप्रयोगो गम्यमानत्वादित्युक्तदुर्गादिभ्यो यन्निमित्तवार्थे यन्प्रत्ययः । तदनाविधिस्तु म

ग्यः । प्रणतमूर्द्धनिनम्रशिरसि कृतप्रणमि आजिघ्रतिगन्धगृह्णानिचुम्बतिचसतिस्त्रिमा
 वात्कामाचेतिभावः । नासाविरोकनासारधनस्यपवनोनिश्वासनेनोहसितमुद्धूतननी
 यस्तनुतररजस्तस्याश्चस्याङ्गसङ्गमेतवेहनेप्रयुक्तैरयत्तुखनस्यानुभवेउत्तुकायाऽत्क
 रितायाःपृथिव्याःरोमाश्चताञ्जगामेवेत्युपेक्षा । साचभूतुरङ्गमयोःप्रतोयमानचेतनुनां
 कामेदाध्यवसायादिव्यवधेयम् । विरोचनेऽनेनेतिविरोकङ्गमप्रत्ययः । चर्जोःकुक्षिर्यते
 रितिकुत्वात्तङ्गमशियलोकश्रयत्वाह्लिङ्गस्येतिनपुंसकत्वाविरोधः । अतएवच्छिद्रत्रिर्ज
 यन्तरोकमित्यमरः । रेकोरश्चोविलेनपुमितिवैजयन्तो । रेकोदोपैर्विलेरोकमिति विष्णुः
 । येतुकेनाद्यभिप्रायेणविरोकपवमेतिपठान्तेषामपरेत्सुर्गैकुञ्जोविनामितिचरूपानोयप

मिजपुत्राद्विजयन्तमिति । अतएवच्छिद्रत्रिर्जयन्तमिति । अतएवच्छिद्रत्रिर्जयन्तमिति ।

आजिघ्रतिप्रणत मूर्द्धनिवा ह्रिजेभ्वेतस्याङ्गसङ्गमसुखानुभवोत्सु
 कायाः । नासाविरोकप्रवेनोहसितप्रतोयोरोमाश्चतामिबजगामरुजः
 पृथिव्याः ॥ ५४ ॥ हेमःस्थलीमुपरितःपरिवृत्त्यमाजीघ्रन्चन्द्रपुः
 प्रविततायनकेशपंक्तिः । ज्वालाकणारूपरुचानिकारेणरेणोःशेषे
 एतेजसइवोहसताररज ॥ ५५ ॥ * * * * *

हेमःस्थलीमुपरितःपरिवृत्त्यमाजीघ्रन्चन्द्रपुः । ज्वालाकणारूपरुचानिकारेणरेणोःशेषे ।

वनप्रतेतेरश्चोत्तरेयोदेवःअश्वोत्तेजादमङ्गल्यजुगुसाप्रोडधीकरमितिक्षणम् ॥ ५४ ॥
 ॥ हेमइति ॥ हेमःस्थलीमुखर्णभूमिषुजानपदेत्यादिनाअश्वानिमार्थेडोप्रत्ययःपरितः
 परिवृत्त्यपरिवृत्तिरुत्तरेवपुर्धुन्वन् धूलिनिर्गमायकम्पवनान्नरुचप्रवितताविस्मयाभाय
 ताचकेशपंक्तिःरेमसङ्गातोयस्यासवाजीज्वालाकणाः स्फुजिङ्गमत्तद्वदरुणरुचारुत्वर्येन
 रेणोर्निकारेणउल्लसताअत्युत्कटतयावहिरुद्गच्छतातेजसोनाः सारस्यदर्पस्यशेषेणपि
 रेकोरेवररज । अपेक्षालङ्कारः ॥ ५५ ॥ * * * * *
 ॥ दन्तालिचेति ॥ पुरुषकोऽम्भानांस्थानकभेदः । तदुक्तमपिस्मिन्नाग्रपादेनभविस्थित्वा

शपादयोः । कर्ध्वप्रेरणयास्यानमश्चानास्युषः स्मृतं नृपुरुषएवपुरुषकः तेनपुरुषके
 णस्यानकेनेत्रमितकर्ध्वविस्थितोऽयकायः पूर्वकायो यस्यस्तथोक्तः अनएवोदयशैलस्यमू
 र्द्धमस्तकार्धमुदितोऽर्धोदितः हरिः स्वर्यइवस्थितइत्यर्थः अर्द्धोदितविशेषणान् उचैरु
 अतः श्रीवृक्षएवश्रीवृक्षकः आवर्त्तविशेषस्तद्धानश्चः श्रीवृक्षकी । वक्षोभवावर्त्तचतुष्टयस्यक
 रणेभवेष्टस्यचरोत्तमानः । श्रीवृक्षकीनामहयः सभर्तुः श्रीपुत्रमौत्रादिविवृद्धयेस्यादितिल
 क्षणान् । श्रीवृक्षकोवक्षसिचेद्रोमावर्त्तानामुखेपिचेतिनुवैजयन्ती । दन्तालिकामुखरज्जुः ।
 मुखरज्जुश्चदन्तालोराणि कारक्षणीतिचेतिवैजयन्ती । तस्यधरणेग्रहणेनिश्चलंस्थिरम्या
 णियुग्मयस्यनम्पाणिभ्यांवृद्धं गृहीतिमयवल्गमित्यर्थः । वल्लभपालमुत्तमाश्वपालम् ।
 वल्लभोदयितेध्यक्षेकुलीनेश्वेपिवल्लभइतिविश्वः । स्लोकेननाक्रमनवल्गाग्रहणदाट्या

स्लोकेननाक्रमनवल्गाग्रहणदाट्या

दन्तालिकाधरणिनिश्चलपाणियुग्ममर्द्धोदितोहरिरिवोदय

शैलमूर्द्धः । स्लोकेननाक्रमनवल्गाग्रहणदाट्या

रुषकोन्नमितग्रकायः ॥ ५६ ॥

स्लोकेननाक्रमनवल्गाग्रहणदाट्या

मस्लोकेनापिनाक्रमनस्लोकेनाभिभवितुन्नशक्तौभूदित्यर्थः । इहस्थयितुंक्षणमक्षमताङ्ग
 मानद्धदुःखमिहकिञ्चिदित्यादिवदर्थस्यसामर्थ्यलभत्वादपेरप्रयोगः । अतस्तस्य
 स्लोकेननाक्रमनकिनुभूयइतिव्याख्यानं । निश्चलपाणियुग्मत्वादिति विशेषणावगतवा
 हकौशल्यप्रकाशमतात्पर्यमङ्गप्रसङ्गात्करणेच स्लोकेत्यादितानुतोयाअनुपसर्गः इतिवि
 कल्पादात्मनेपदम् । उपमालङ्कारः ॥ ५६ ॥

॥ रेजइति ॥ स्वपनेनाभिध्वनेमसाद्रुतमाद्रुमूर्तिः अनिमिषदृष्टिः विस्मयादनिमि
 षाक्षेर्जनैर्देवैरिवतादृग्भरीक्ष्यमाणं श्रयः शोभायाः देव्याश्चसन्निधातेनरमणीयतराः । त
 घसन्निहितालक्ष्मीः सन्निधौतयाहयाइत्यागमादितिभावः । उचैरुक्तोऽश्वोन्नतति

धेः समुद्राज्जात एव जातमात्रः सद्योजात इत्यर्थः । अन्यथोक्तसाधर्म्यसम्भवादिति भावः ।
 सन्नद्धात्वेऽवधारण इत्यमरः । उच्चैरुन्नतं अवः कीर्तिरुन्नतेश्वसीकरी वा यस्य सः उच्चैः
 वाः शकाम्बुवरेजे । उपमाचङ्कारः ॥ ५७ ॥ ***** ॥

॥ अत्रापीति ॥ पुरोऽग्रे हरितकं हरिततूरामश्च नृपतये वशीवाग्रे लोलास्त्रताः कक्षासु
 याकिंकिणिकाः क्षुद्रघण्टिकाः तासां निनादेन मधुशब्दशतानन्दनाता चूर्चुरशदचूर्चु
 रध्वनिन्दधतश्चतस्रमुदमादधानतपादयन्नम्बुजावावेकवचनं क्षणेन वीतनिद्वैः । अ
 ध्वनिद्वैरुत्पन्नमिव मीमांसितमाश्रयन्त्युच्चैः ति भाग्यलक्षणादिभिः । नृभिर्नृभिश्च

रेजे जनेः सपनसन्दृतपद्मूर्तिर्द्वैरिवानिमिषदृष्टिभिरोध्यमाणः

। श्रीसन्निधानरमणीयतरेऽम्बुसच्चैरुच्चैः अवाजलनिधेरिव जात
 श्री वाक् ॥ ५७ ॥ अत्राविभूमिर्पातमिदं शब्दोत्पत्तिद्वैरुत्पन्नमु

॥ हरितकमुदमादधानः । श्रीवाग्रे लोलास्त्रलिङ्गिणिका निनादमि

अदधदशनचूर्चुरशदमम्बुः ॥ ५८ ॥ उत्वायदर्पचलितेन सहै

वरज्ज्वाकी लंपयन्नपरमानवदुर्ग्रेष्ण । आकुल्यकारिकटकस्तुरगे

एतन्मन्वेति विदुतमनुद्वताम्बुमन्यम् ॥ ५९ ॥ *****

विश्रुतः अम्बुस्य शब्दोऽवापीत्यर्थः । वीणाः श्रवणेभ्यः श्रवणेभ्यश्चादिवत् शब्दधर्मः शब्द

निलोत्पत्तिः । स्वभावोक्तिरुत्पत्तिः ॥ ५८ ॥ ***** ॥

॥ उत्वायेति ॥ दर्पचलितेनोच्चलितेन अतएव वरज्ज्वापाशेन सह कीलशङ्कु । शङ्कावपि

श्रवणः कीलेत्यमरः । उत्वायउत्पाद्यतूरणं विदुतमनुद्वताम्बुमन्यम् अम्बुतनुद्वतावडवे

निध्यान्त्याऽनुधावताप्रयत्न परैर्गृहीतुम्ययतमानैरपि मानवैर्मनुष्यैर्दुर्गहेतुरङ्गेण कद

कः शविरमाकुल्यकारिमाकुलोद्धतः आकुलशब्दादभूततद्वाचिः अस्त्ववावितोकारः

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

॥ अथ कलामान । वलामुखरज्जुः सा चाक्षिप्रादिभेदनचतुर्दशविधा । नष्टुक्तव्यलो

लाभया । अस्मिन्नाशयितानथान्तरवनीमिन्द्राचवैहायसीविक्षिन्नेककरार्जकन्धरसमा

क्राण विभक्तानया । अद्युक्षिन्ननलोद्धने खलुनयागूढगोकार्णकवाहानाद्धीयनाच्च

मुद्रशब्दोक्त्या प्रमेदाख्यमानि । तद्वर्णानि नुनैव दृष्ट्या निविस्तरभवाप्रविश्यन्ते । न

स्यान्नाविभागाविवक्ष्यप्रयोगः नत्रकुशलोपलब्धाविभागकुशलः पाद्विषयप्रेरणाभिज्ञइत्यर्थः

वाहनानिवाहानांषड्विधम्वरणम्

दुः। रगावल्गाकधापार्धप्रतोदरवभेदनहृत्तिकश्चित् । कश्चनवाहकःअव्याकुलमत्र

स्वामिनिवाचनप्रकरणहस्तसूक्तसंक्षिप्तमार्थः । मुखेमुखकमणिसिद्धिसिद्धिमन्त्रम

[illegible]

सुव्याकुलं प्रकृतमुत्तरधेयकमेधारेः प्रसाधयितुमव्यतिर्कोसरूपः ॥ सि

॥ सुखेन वेदुषी प्रपुकोऽदम्बं लोचनं भागकुशलोत्तमं द्याम्भूवर्गं ॥ ३० ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ २५ ॥ अथ ब्रह्मसूत्रम् ॥

मिहिराडडापुनिकज्जागाह । एहोउवागमपकाडपुनिकज्जागाह
 मरे । मरुममरेमिहिराडडापुनिकज्जागाह । मरुममरेमिहिराडडापुनिकज्जागाह । मरुममरेमिहिराडडापुनिकज्जागाह ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

निधेयमायो जांयत्कर्म कियतिह पात्रकार्यः । अन्यविकीर्णरूपा भवन्तीर्गोरूपा भवन्ति

[illegible]

॥ * * * * * ॥ २५ ॥ : शङ्खः शृङ्गाणि । तपस्व
सर्वमिच्छै न्यस्तो । सुतोऽयं सत्यप्रभुः समस्तकामः । समस्तशान्तोऽयं सर्वविघ्नो वि

गुणानामनवजयन्ता । गणयाडमः पञ्चधारइत्यमरश्च । अत्रैवास्तिनुसृष्टान्नरसात्काः । म
गीतकृतम् । ह्येवास्तिनुसृष्टान्नरसात्काः । म

निपलाचिनष्ठाचिनद्धन्मध्यजयापरा । परावरानिथाचिन्यापच्चधाराः प्रकाशिताः । ए

[illegible]

नमो भगवते वासुदेवाय । नमो भगवते वासुदेवाय । नमो भगवते वासुदेवाय । नमो भगवते वासुदेवाय । नमो भगवते वासुदेवाय ।

रस्यानेषुगमवान्भव । वीथयोनामा म्वालां सर्वत्र भारदाकार्याः परिमिताः प्रचारदेशः
 नास्ति सव्ये केनवेत्यनेन वेत्तार पश्चमाश्रित्योक्तं कविना नवस्ति । यथाह भोजः । वी
 थ्यसि सौपयारणं लघ्वो मध्ये तमाः कमान् । नासां स्याद्भुतवामानमशीतिर्नवतिः शतं ।
 अष्टमधो जमाना च वाजिना म्बोथिकाः सुमताः । तवातां कथितवोथ्योदृष्टानां कमण्यसे
 । अन्वेषामपि सर्वत्र गतिदा कार्या मीरिताः । समो ज्ञता सा विषमास्वकोर्णं सुखा तता गान्ध
 वीरुषाकाः । स्यात्पुत्रकोशोपज्ञसम्पुकोर्णं पास्वी वनास्यानवभेतिवोथ्यः । सर्ववोथ्येषु
 प्रोवाजोदृढाश्चिदासुर्गः । जेनरुज्जारणे तृप्तिमृगयासां जेसुदमिनि । अन्वेषु उर
 सावप्यदयो मतिविशेषावीर्यमइत्याहुः । नरसावलोवर म्वालोपुष्टो मध्यानामकः ।
 आलोढः शोभनैरङ्गैः प्रव्यालोढस्तथापरः । उपधेनव उक्तं च पादचाली च सर्वगः । निर्दि

मुक्तास्तृणानिपुतिः कटकां चरन्तस्तृण्यदितानतनि
 काव्यतिषङ्गभाजः । ससुः सुरेपपरिचारकवार्थमाणा
 दामाच्चलसुखलितलेलपदं तुरङ्गाः ॥ ६१ ॥ *

ष्टावोययस्तेनाइति ॥ ६० ॥ ***** ॥

॥ मुक्ताइति ॥ मुक्ताविहारार्थमुत्सृष्टा अतएव कटकां शिबिरम्परित अभितः । परित इत्या
 दिनादितोया । तृणानि चरन्तो मधुयन्तः तृण्यन्तो धुक्किन्नासु वितानतनिका सुमण्डपर उज्ज
 धुयतिषङ्ग सङ्गभजन्तो नित्योक्ताः । अतएव सुरेपैः परिचारकैः किङ्करैर्वार्थमाणाः अप
 रायमाणा भुरगादामाच्चनानिपादपाशाः । दामाच्चनम्यादपाशइति वैजयन्तो । दूष्या
 वरावन्धनशङ्खवड्ति कोचनेषु सुखलितेन लोला निपदानि यस्मिन् कर्मणि नद्यथा तथा
 ससुरपससुः ॥ ६१ ॥ ***** ॥

॥ उत्तीर्येति ॥ उत्तीर्य भारमवरेपितवपनं अतएव लघुः तेन तथोक्तेन तथा धलघुना उ
 ॥ ६३ ॥

लपानाम्बलजतूणानां ओषेनयत्सौहित्यमूर्तिः । पर्याप्तमुपसम्पन्नम् । पूर्तिः सौहित्यमुच्यते
इतिहलायुधः । नेननिःसहत्तरेणात्यन्तमसहत्तरेणावाह्यभारवतारेथनरितभोजनाद्गु
रुभवनेत्यर्थः । सहेःपूर्वात्पञ्चाद्यजनात्तरप्राप्तयः । उलपावलजः प्रोक्ता इतिविश्वः ।
औक्षकेण उक्ष्णसमूहेन गोत्रेत्यादिनावुम्प्रत्ययः । तरेरघस्तात्तरुतलेरेमन्थः पम्पूनाच्च
वितचर्वणनेनमन्थरम्दच्चलन्योगुर्वः सास्त्रागलकम्बलायस्मिन्कर्मणिनद्यथातथा ।
सास्त्रागलकम्बलइत्यमरः । किञ्चनिमीलनिसुखान्मुकुलोभवंअलसानिवेक्षणानिय
थानयाआसाच्चक्रेआसितंआसउपवेशेभावेतिह दयायासस्येत्याम्यत्ययः कञ्चानुप्रवृ
त्त्यनेतिटीनिकृतेरनुप्रयोगः इतःप्रभृत्याचतुष्टयात्स्वभावोक्तिः ॥ ६२ ॥ *** ॥

श्रीगणेशाय नमः । ॥ १५२ ॥

उत्तीर्णभारलघुनाप्यलघूलपौघसौहित्यनिः सहत्तरेणतरेरघस्तात्
। रेमंथमंथरचलद्गुरुसास्त्रमासाच्चक्रेनिमीलदलसेक्षणमौक्षकेण
॥ ६२ ॥ मृत्पिण्डशेखरितकोटिभिरर्द्धचंद्रशृंगैःशिखाग्रगतल
क्ष्ममलंसद्विः । उत्सङ्गितान्धवृषभाःसरितानन्दनोरेधांसिधीरम
वचस्करिरेमहोक्षाः ॥ ६३ ॥ ***** ॥

॥ मृत्पिण्डेति ॥ मृत्पिण्डैर्वप्रकीडालग्रमृत्तुलैःशेखरिताःसञ्जातशेखराःकोटयोग्राणि

येषानैरनएवशिखाग्रगतमुभयकोट्यन्तर्गतं लक्ष्मैवमलंसस्यसएवमभूतंमृत्तुलमर्द्धचन्द्रहस

द्विरित्यनिशयोक्तिभेदइत्युक्तं । अभूतोपमेतिमतान्तरं । मृद्गैर्विधारेणैवच्छृङ्गिताःअथ

वृषभाःप्रतिवृषभायैस्तेअतएवधीरङ्गभीरंनन्दनोगर्जनाःमहान्तउक्षारोमहोक्षाःअच

नुरेत्यादिनानिपातान्तायुः । सरितेरेधांसिअवचस्करिरेअलिलिखुःहर्षादुज्जहुरि

त्यर्थःअवपूर्वात्किरतेःकर्त्तरिलिङ्किरतेर्हर्षजोविकाकुलायकरोषिनिवक्तव्यमित्यात्म

नेपदंक्वच्छृङ्गितानिगुणः । अवाचनुष्पाच्छकुनिष्वाजेखनेइतिसुडागमः ॥ ६३ ॥

॥ मेदस्त्रिन इति ॥ ऊर्जोबलमस्यास्तीति ऊर्जस्त्रलेन बलिना ज्योत्स्नामिस्त्रा इत्यादिना
निपातः । उक्ष्णावृषभेण मेदस्त्रिनो मांसलान् अस्त्रायामेध स्त्रजोर्विनः । अतएव स्त्रभसं
ससत्वरमुपगतान् अभिकामयन् इत्यभिकान् कामुकान् । कस्त्रः कामयिताभीक इत्यमरः ।
अनुकामिकभीककमितेति निपातः पराननडुहो बलोवर्दीन् मुञ्जरहवेन युद्धे न भङ्गानि
जित्यजबेनोद्धुरे निर्भरे चटकपूरित्यादिना समासान्तः विशाले च विषाणे यस्मिन् कर्मणि
व्यातयानिः सपत्नमप्रतिपक्षं सुरभीरनुगवां पृथक् कर्मप्रवचनो ययुक्ते द्वितीयाजग्मे गत
भावे लिह ॥ ६४ ॥ ***** ॥

॥ विभ्राणमिति ॥ आयतिमनोन्दैर्घ्यमतीनचवृथा दैर्घ्यमित्याह । अवृथेति । उच्चैस्तरप

॥ विभ्राणमिति ॥ आयतिमनोन्दैर्घ्यमतीनचवृथा दैर्घ्यमित्याह । अवृथेति । उच्चैस्तरप

मेदस्त्रिनः सरभसोपगतानभीकान् भङ्गापराननडुहो मुञ्जरहवेन । ऊ

र्जस्त्रलेन सुरभीमनुनिः सपत्नं जग्मे जयोद्धुरविशालविषाणमुक्ष्णा

॥ ६४ ॥ विभ्राणमायतिमतीमवृथा शिरोधिप्रत्यग्रनामनिरसामधि

कंदधन्ति । सौलौष्ठमौष्टकमुद्ग्रमुखं तरुणामधेलिहानिलिलि

हेनवपल्लवानि ॥ ६५ ॥ ***** ॥

***** ॥ ६५ ॥ ***** ॥

स्रवग्रहणात्सफलामित्यर्थः । शिरोधीयते ऽस्यामिति शिरोधिग्रीवां । शिरोधिः कन्धरे

त्यपीत्यमरः । कर्मण्यधिकरणे चेति किप्रत्ययः विभ्राणन्दधानं उद्ग्रमुखं पल्लवग्रहणा

र्थमूर्ध्वोक्षिप्ततुण्डमौष्टकमुष्टसमूहः गोत्रोक्षेत्यादिनावुञ् अतिशयिते रसः स्वादोक्

स्यान्तामनिरसाम्प्रत्यग्रनामभिनवत्वं दधन्ति दधन्ति वानपुंसकस्येति वैकल्पिको नुमागमः ।

अधेलिहन्तीत्यधेलिहान्युच्चतराणि वहाभ्रेलिहइति खर्प्रत्ययः अरुर्द्धिषदित्यादिनामु

मागमः । तरुणां नवपल्लवानि । पल्लवो ऽस्त्रीकिसलयमित्यमरः । सौलौष्ठं यथा तथा ।

आस्त्रादयामासजघासेत्यर्थः ॥ ६५ ॥ ***** ॥

॥ सार्द्धमिति ॥ उचितैरभ्यस्तैः । अभ्यस्तैश्चिन्तयामित्यादवः । पिचुमन्दपत्र
निन्दलैः सार्द्धम् । पिचुमन्दश्च निम्बो ये त्वमरः । कथञ्चित्पमादादास्यान्नरलगतं मुखा
नर्गतं मदीयो मृदुतरमाश्रयलक्ष्मपल्लवन्दासेरकः उष्ट्रः पुरानिषादैः स्नेहैः सम्बलितं
विप्रम्यतगराद्गरुत्मानिव निर्जगार उद्गीर्णवात्पुरा किलकुतश्चिन्तारणान् स्नेहभक्ष
स्यैः सहान्तः प्रविश्य गलन्दहनां विप्रङ्गुड उज्जगारेति पौराणिकी कथा चानुसन्धेया
॥ ६६ ॥ ***** ॥

॥ स्पष्टमिति ॥ वहिःस्थितवतेऽपि अनुजीविजनाय राज्ञोऽवसरकांक्षिण इति भावः । रा
जानाम् । पिचुमन्द । सार्द्धमिति । निन्दलैः सार्द्धम् । पिचुमन्दश्च निम्बो ये त्वमरः । कथञ्चित्पमादादास्यान्नरलगतं मुखा
नर्गतं मदीयो मृदुतरमाश्रयलक्ष्मपल्लवन्दासेरकः उष्ट्रः पुरानिषादैः स्नेहैः सम्बलितं
विप्रम्यतगराद्गरुत्मानिव निर्जगार उद्गीर्णवात्पुरा किलकुतश्चिन्तारणान् स्नेहभक्ष
स्यैः सहान्तः प्रविश्य गलन्दहनां विप्रङ्गुड उज्जगारेति पौराणिकी कथा चानुसन्धेया
॥ ६६ ॥ ***** ॥

सार्द्धं कथञ्चित्पमादादास्यान्नरलगतमाश्रयलक्ष्मपल्लवन्दासेरकः ।
दासेरकः सपदि संबलितं निषादैर्विषं पुरा पतगराडिव निर्जगार ॥ ६६ ॥
॥ स्पष्टं वहिःस्थितवतेऽपि निवेदयन्तस्तेषां विशेषमनुजीविजनाय
राज्ञां । वैतालिकाः स्फुटपदप्रकाशार्थमुच्चैर्भागावलीः कलगिरेऽवसरे
धुपेठुः ॥ ६७ ॥ उन्नमताम्रपटमण्डपमण्डिततदानीलनागकु
लसंकुलमावभासे । संध्यां शुभिन्नघनकर्बुरितान्तरीक्षलक्ष्मीविड
म्बिशिविरंशिवकीर्तनस्य ॥ ६८ ॥ *****

ज्ञांचेष्टाविशेषतत्कालोचितचरित्रविशेषं स्पष्टं निवेदयन्तः तद्यज्ञकप्रबन्धपाठैरिति भा
वः । कलगिरेमधुरवाचैर्वैतालिकामङ्गलपाठकाः अवसरे धुतलेलासुस्फुटैः प्रसिद्धैः प
दैः प्रकटः प्रकाशोऽर्थोऽभिधेयं यस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा उच्चैः भागावलीः प्रबन्धान्पेठुः प
ठन्ति स्म अतएकहल्मध्ये नादेशादेर्लिटोत्पत्त्याभ्यासलोपा ॥ ६७ ॥ ***** ॥

॥ उन्नमेति ॥ उन्नमैरुन्नतैस्ताम्रैः घातुरतैः पटमण्डपैर्दूषैर्मण्डितं आसमन्तान्नोलैर्नाग
कुलैर्गजसंघैः संकुलं अतएव संध्यां शुभिन्नैः संध्या रागसंभिन्नैर्घनेर्भैः कर्बुरितस्य चित्रो

कृतस्यानरीक्षस्यलक्ष्मीविडम्बयत्यनुकरोतीति तत्तयोक्तं शिवकीर्तनस्य मङ्गलकीर्तः कृतः
 स्यतच्छिविङ्कटकमावभासे मनोहरमभूदित्यर्थः । उपमालङ्कारः ॥ ६८ ॥ *** ॥
 ॥ धरस्येति ॥ बलैः सैवैराक्रान्तो गिरिपती रैवतकः क्रोडद्विर्विहरमाणैर्द्विरदैर्मथिता
 नाम्ना नामुर्वीरुहाणां वृक्षाणां रवैः शब्दैर्नमितेन श्रीपतिं हरिं । नन्दङ्ग । त्वन्धरस्य पर्व
 तस्योद्धर्ता उद्धारकोसीति सर्वत्र जगति प्रतीतः प्रसिद्धः गोवर्द्धनोद्धरण इति भावः । न
 तर्हि किं किमर्थं अतिभरमतिभारवन्तं मामधः प्रापिपयिषुः प्रापयितुमिच्छुरसि प्रापयतेः स
 न्नतादुप्रत्ययः इत्युच्चैरुपालब्धेव आकुक्षदिवेत्युत्प्रेक्षा । उपाङ्पूर्वाल्लभेर्लुङ् एकाच उप
 देश इति नेह भूषस्तयोर्धो धइति तकारस्य धकारः धिचेति सचः सकारलोपः । शिखरि
 शीवृत्तम् । रसेरुद्रैश्चिन्नाग्रमनसभलागः शिखणोरितिलक्षणात् ॥ ६९ ॥ *** ॥
 इति श्रीमहामहोपाध्याय कोलाचलमल्लिनाथस्वरिविरचिते माघकाव्यव्याख्याने सर्वङ्क
 षाख्ये पञ्चमः सर्गः समाप्तः ॥ ५ ॥ ***** ॥

धरस्योद्धर्ता सचमिति ननु सर्वत्र जगति प्रतीतस्तत् किं मा मतिभरम
 धः प्रापिपयिषुः । उपालब्धेवोच्चैर्गिरिपतिरिति श्रीपतिमसौ बला
 क्रान्तक्रोडद्विरदमथितोर्वीरुहरवैः ॥ ६९ ॥ *****
 इति श्रीमाघकृतौ शिशुपालवधे महाकाव्ये पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥ *

पयिषु

॥ अथ ऋतुवर्णनम्प्रसूति ॥ अथेति । अथ सेना निवेशनान्तरंगिरै वत केरिरं सुरन्तु
मिच्छुर मेः सन्ननादु प्रत्ययः एतेन ऋतुवर्णनप्रवृत्तेः प्रभुचित्तवृत्तिज्ञानपूर्वकत्वमुक्तं । सतां
साधूनां विपदा मन्तं करोमीति विपदन्तकृतं किप् । तं विपदन्तकृतं सेव्यमिति भावः । अ
मुं हरिं निषेवितुं स्वतरुन् स्वस्वनियतवृक्षाम नति क्रम्य यथा स्वतरु यथार्थेऽव्ययीभावः । य
था स्वतरुषु स्थिता प्रसवश्रीः पुष्पफलसंपत्तिः यथा स्वतरु प्रसवश्रीः । प्रसवस्तु फले पुष्पे इत्य
मरः । शाकपार्थिवादिषु दृष्टव्यः । साकृतायेन तेन कृतयथा स्वतरु प्रसवश्रिया यथा स्वतरु
कृतप्रसवश्रियेत्यर्थः । ऋतुगणे न युगपद् विपदमादधे आहितं युगपद् युगणः प्रादुरभू
दित्यर्थः । न ह्यसवरं सेवकाः क्षिपन्तीति भावः । अत्र सर्गे सर्वत्रयमकं शब्दालङ्कारः । तल्ल

अथ रिरं सुमं युगपद् द्विरैकतयथा स्वतरु प्रसवश्रिया । ऋतुगणेन
निषेवितुमादधे भुविपदं विपदन्तकृतं सताम् ॥ १ ॥ नवपलाश
पलाशवनं पुरः स्फुटपरागपरागतपङ्कजम् । मृदुलतानलतान्तमलो
कयत्ससुरभिंसुरभिंसुमनोभरैः ॥ २ ॥ * * * * *

क्षणं तूक्तं चतुर्थे । अर्थालङ्कारस्तु यथा सम्भवमूह्यः । अस्मिन्सर्गे द्रुतविलम्बितं वृत्तं । द्रुत
विलम्बितमाहनभौभरावितिलक्षणात् ॥ १ ॥ * * * * * ॥
॥ अथ लोकवेदयोः प्राथम्येन व्यवहारानुवसन्तमादौ वर्णयति ॥ नवेति । सहारिः पुरेये प्र
थमम्बानवपलाशानि नूतनपर्णानि पलाशवर्णानि किंशुककाननानि यस्मिन्तं । नवपला
शवनं बहुव्रीहिपूर्वपदे बहुव्रीहिः । पलाशः किंशुकेपत्रे पलाश इति विभ्वः । स्फुटानि वि
कचानि परागैरजौभिः परागतानि व्याप्तानि तपङ्कजानि यस्मिन्तं स्फुटपरागपरागतपङ्कजं
मृदुलाः कोमलाः अतएव तानाः आतपसमये किञ्चित्स्नानाः लतानाः पल्लवा यस्मिन्तं मृ
दुलतानां सुमनोभरैः पुष्पसमृद्धिभिः सुरभिंसुगन्धिंसुरभिंवसन्तमालोकयद् पश्यत् । सु

रभिस्यस्यकेसुरे जातो फलवस नयोः । सुगन्धौ च मनोश्चेव वाच्यवदिति विश्वः । इह प्रति
पादस्य यमादक्षरद्वयात्परतोक्षरत्रयावृत्तिरूपयमकप्रकमाश्चतुर्थपादे पितदेकं यमकं एक
स्मादस्य परमिति सजातीयसंस्पृष्टिः ॥ २ ॥ ***** ॥
॥ विलुलितेति ॥ विलुलितालकसंहतिर्विधूतचिकुरनिकरः सन्मृगदृशां ललाटजं श्रम
वारिस्वेदमामृशमृजन्मन्द इति भावः । सरसाननुतरङ्गनतिदलानि विकसन्तिकुव
लयानि यस्मिन् कर्मणि न दृष्ट्या तया वलयन् चालयन् शीतल इति भावः । मरुद्वसन्तवायु
एवैवावाति स्म ॥ ३ ॥ ***** ॥

विलुलितालकसंहतिरामृशन्मृगदृशां क्लमवारिललाटजम् । तनु
तरङ्गनतिं सरसां दलकुवलयं वलयन् मरुदाववौ ॥ ३ ॥ तुल्य
तिस्मविलोचनतारकाः कुरवकस्तवकव्यतिषङ्गिणि । गुणवदाश्रयल
भृगुणोदये मलिनिमालिनिमाधवयोषिताम् ॥ ४ ॥ स्फुटमिवो
ज्ज्वलकाञ्चनकान्तिभिर्युतमशोकमशोभतचम्पकैः । विरहिणां हृ
दयस्यभिदाभूतः कपिशितं पिशितं मदनाग्निना ॥ ५ ॥ **

॥ तुल्यतीति ॥ कुरवकस्तवकव्यतिषङ्गिणिलग्नौ अतएव गुणवतः शुक्लगुणस्य कुरवकस्त
वकस्याश्रयेणाश्रयणेन लब्धोगुणोदयोयेन तस्मिन् मलिनिभ्रमरे मलिनिमाक्लृप्तत्वं माधव
योषितां हरिवधूनां विलोचनानां तारकाः कनीनिकाः । तारकाश्च कनीनिकेत्यसरः ।
तुल्यतिस्मसमी चकार तद्वद्वद्वित्यर्थः । तुलाशब्दात्सर्वशर्प्यायाज्जत्करोतीति श्रुत्या
ल्लटस्मइति भूते लङ् उपमा लङ्कारः ॥ ४ ॥ ***** ॥
॥ स्फुटमिति ॥ उज्ज्वलकाञ्चनकान्तिभिः शुद्धसुवर्णप्रभैश्चम्पकैर्युतचम्पकसमूहमप्य
गतमित्यर्थः । स्फुटमिव चमशोकपुष्पभिदाभेदविशिष्टादिभ्योङ्त्वा विभर्तियत्तस्य

भिदामृतोभिन्नस्यविरहिणां हृदयस्य हृदयपण्डस्य सन्निधिमदनाग्निना कपिशितं कपि
श्रीकृतस्मि शितं मांसमिवाशोभतेत्युत्प्रेक्षा ॥ ५ ॥ ***** ॥

॥ स्मरेति ॥ आश्रवणस्य चूतवनस्य । आश्रयतोरसालस्येत्यमरः । प्रतिरन्तःशरेत्यादि
नाषननकारस्यणत्वं । रजःकणाः परगचूर्णाः स्मरज्जनाशनः कामाग्निः स एव मुर्मुरस्तुषाग्निः ।
मुर्मुरस्तुषानल इति वैजयन्ती । तस्य चूर्णतान्दधुरिवेत्युत्प्रेक्षा । अतो मुर्मुरचूर्णत्वादेव प
रितउपरिनिपतिताः ते रजःकणाः पन्थातंगच्छन्तीति पथिकाः पथः कन्नितिकन्यत्ययः तेषां
ब्रजानभुशम्यरितेपुःपरितापयामासुः अतो मुर्मुरचूर्णत्वात्प्रेक्षणमिति भावः ॥ ६ ॥ * ॥
॥ रतिपतीति ॥ प्रियतमेषु विषयेषु कृतक्रोधः । कृतरूपः प्रतिघातुं कुधैस्त्रियामित्यमरः ।

स्मरज्जनाशनमुर्मुरचूर्णं तांदधुरिवाम्रवणस्य रजःकणाः । निपतिताः
परितः पथिकब्रजानुपरितेपरितेपुरतोभृशं ॥ ६ ॥ रतिपतिप्रहि
तेवकृतक्रोधः प्रियतमेषु वधूरनुनायिका । बकुलपुष्परसासवपेशल
ध्वनिरगान्निरगान्मधुपावलिः ॥ ७ ॥ प्रियसखीसदृशं प्रतिबोधि
ताः किमपि काम्यगिरपरपुष्टया । प्रियतमायवपुर्गुरुमत्सरच्छिदु
रयादुरयाचितमङ्गनाः ॥ ८ ॥ *****

वधूरनुनायिका कुपितस्त्रीरनुनेष्यन्ती । तृणखलौक्तियायां क्रियार्थायामिति भविष्यद्
र्थेषु लप्रत्ययः अकेनेर्भविष्यदाधमर्थयोरिति षष्ठी प्रतिषेधाद्धूरिति द्वितीया । रतिप
तिना कामेन प्रहिता प्रेषिते वतच्छाणीश्रवणानन्तरमेव तासां कोपत्यगदर्शनादियमुत्प्रेक्षा
। बकुलपुष्पाणां रसो मकरन्दः स एवास्वस्तेन तत्पानेन पेशलध्वनिर्मधुरस्वरमधुपावलिः
कर्त्रेण गच्छन्तीत्यगाद्धृक्षान्निरगान्निर्गता । इणो गालुङीति गादेशः ॥ ७ ॥ ***** ॥
॥ प्रियसखीति ॥ गुरोर्महतो मत्सरस्य देवस्य च्छिदुरवाक्चेत्याविदिभिदिच्छिदेः कुर
चकाम्यगिरया ह्यवाचा परपुष्टया कोक्तिया प्रियसख्या सदृशं यथा तथा किमपि परैर्दुर्वा

धरहस्यं प्रतिबोधिता उपदिष्टा अङ्गनाः प्रियतमा यथाचितं अप्रार्थितमेववर्तिता
 ममदुरर्पवामासुः ददातेर्लुङ्गिगानि स्थेत्यादिनासिचोलुक् । कोकिलाकूजितश्रवणा
 तनारमेवाङ्गार्पणौ सुक्यहेतुकाद्यनन्तरं न्यायेन तथा किमपि बोधिता इत्युत्प्रेक्षा ॥ ८ ॥
 ॥ मधुकैरिति ॥ मधुकैः कर्तृभिः अपवादं मृगवच्च नायघण्टादिकुत्स्नितवाद्यं कुर्वन्तीत्य
 पवादकः व्याघ्रासैरिव पथिकाः हरिणा इव परिवादिनीस्वरजिता वीणा विशेषध्वनिज
 यित्वा । सप्तभिः परिवादिनीत्यमरः । जेः किपितुक्वचसो गीतस्य कलतया माधुर्येण कर्णे
 नरजितारजिता आकृष्टाः सन्त इत्यर्थः । रञ्जयेन्नात्कर्मणि क्तः रञ्जैर्गौ मृगरमण इति उ
 पधानकारलोपः । इहोपमानमृगसादृश्यादौ पचारिकं मृगत्वं उपमेयेषु पथिकेष्वासीत्य

मधुकैरपवादकैरिव स्मृतिभुवः पथिका हरिणा इव । कलतया वच
 सः परिवादिनीस्वरजितारजिता वशमाययुः ॥ ९ ॥ समभिस्त
 त्यरसादवलम्बितः प्रमदयाकुसुमावचिचीषया । अविनमन्नरराज
 वृथोच्चकैरन्ततयान्ततयावनपादपः ॥ १० ॥ ****

विशेषः स्मृतिभुवः । स्मरस्य मृगया तच्चिन्ता विषयत्वात् मृगग्रहणं गर्तदे शस्य च वशमाययुः य
 था व्याघ्रगानासक्त्या गर्ते मृगाः पतन्ति तद्वन्मधुकरहृङ्काराकृष्टाः पंथाः स्मरपारवश्यभोजु
 रित्यर्थः ॥ ९ ॥ **** ॥
 ॥ समभिस्त्येति ॥ प्रमदया कर्च्याकुसुमानामवचिचीषया ऽपचेतुमिच्छयारिरस्येति
 भावः चिनेतेः सन्ननादुप्रत्ययादिति स्त्रियामकारप्रत्ययः विभाषां चेरिति विकल्पात्कुत्वाभा
 वः रसाङ्गात्समभिस्त्यसमागत्यावलम्बितो हस्तेन गृहीतस्तथाप्यविनमन् वशमगच्छ
 न्मन्तएव वृथोच्चकैर्यथमुन्नतोवनपादपः ननु नागरिक इति भावः न च तेत्यन्ततया सत्यान्तया
 ऽन्ततयानुभावेनान्ततयान्ततयापुंस्त्वेन रराज । स्युः पुमांसः पुण्यजनाः पुरुषाः पूरुषानर

इत्यमरः । यः कान्ताकरगृहोतेपिनद्रवतिसनपुंसकएवलौकिकस्तुपुस्तक्यपदेशोमि
 यैवेतिभावः ॥ १० ॥ ****
 ॥ अथकश्चिस्त्वयंग्रहाक्षेपसुखार्थमिष्यामलिपातेनभीषयन्त्रिभिःकुलकेनाह ॥ इदं
 मित्यादि । स्तनभरेणसाधनेनजितास्तवकाभ्यामानमन्तोतवलताययासानथोक्तान
 स्याःसम्बुद्धिर्जितस्तवकानमन्नवलतेस्तवकानमन्नवलतोपमेइत्यर्थः । अतएवेदम्बिर
 गिविरक्तिमदलिकदम्बकंपरागिणीःपरागवतीरितिगिरक्तिहेतूक्तिःअम्बुरुहानतीरपास्यात
 बाभिमुखंवलतेचलतेविशिष्टलताभ्रमादिनिभावः । तथाचभ्रान्तिमदलङ्कारेव्यज्यते
 ॥ ११ ॥ ****

इदमपास्यविरगिपरागिशीरलिकदम्बकमम्बुरुहानतीः । स्तनभरे
 णजितस्तवकानमन्नवलतेवलतेऽभिमुखंतव ॥ ११ ॥ सुरभिनिः
 श्वसितेदधतस्तृषनवसुधामधुरेचतवाधरे । अलमलेरिवगन्धरसा
 बमूमनसौमनसौमनसोमुदे ॥ १२ ॥ ****

॥ अथालेस्तदभिमुखागमनेकारणमाह ॥ सुरभीनि । तवसुरभिनिःश्वसितेनिःश्व
 समारुतेनवसुधावन्मधुरेअधरेचतृषं नृसान्दधनोदधानस्यभ्रमरस्यममेवामूउपलभ्य
 मानौसुमनसांपुष्पाणांसन्बन्धिनौसौमनसौगन्धरसौसौरभमाधुर्यमनसोऽन्तः करणस्य
 मुदेनालंपर्याप्तौअतस्त्वद्धदनरसगन्धलोभादागच्छतीत्यर्थः । नमःस्वस्तौत्यादिनाचतु
 र्थीअत्रकान्ताकर्तृकस्त्वयंग्रहाक्षेपसुखार्थिनः प्रियस्यतद्ग्रहहेतोरलेरेवागमनहेतुत्वेना
 न्नदृष्टान्तेनमुखसौरभरसलोभभ्रमरवैरग्ययोर्वर्णयितुमौचित्याद्यमकानुसारेणविकृष्टेना
 पिममशब्देनेवशब्दस्यान्वयः चलतेभिमुखन्तवअलिभयादिवस्तस्त्वजइत्युपक्रमोपसंहार
 भ्यामलोःप्रकृतत्वेनोपमेयत्वावगमात् । अन्यथामध्येतद्वैपरीत्येनतद्विरोधादित्यलमधि

प्रसूमाध्वगमनेनअत्रोपमानुप्रासयमकानानावदिजातीयानांसंस्मृष्टिः स्पष्टैवतथायम
कानात्रयाणांचतुर्थपादादावेकस्मादक्षरात्द्वाभ्यान्त्रिभिश्चपरतोक्षरत्रयावृत्तिलक्षणा
नास्थितत्वात्सजातीयसंस्मृष्टिश्चेष्टा ॥ १२ ॥ ****

॥ इतीती ॥ इतीत्यङ्गदन्तप्रणयिनंअनन्तरंभुजयुगस्योन्नमनेनोच्चतरवुन्नतौस्तनौय
स्याःसासाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधादिनिङ्गीष् । वलिभयावलयेविद्युन्नेयस्याःत
यावलिमत्या । नुन्दिवलिवटेर्भइतिभप्रत्ययःउदरश्रियामध्यशोभयाउपलक्षिताअङ्ग
नाअलिभयादिवरभसात्सस्वजेआलिलिङ्ग । वस्तुनस्तुरगादेवेतिभावः । षञ्जपरिष्वङ्गे
इतिघातोःकर्त्तरितिङ् । लज्जामन्मयमाध्यस्थान्मध्येयंतायिकामता ॥ १३ ॥ *

इतिवदन्तमनन्तरमङ्गनाभुजयुगोन्नमनेोच्चतरस्तनौ । प्रणयिनंरभ
सादुदरश्रियावलिभयाऽलिभयादिवसस्वजे ॥ १३ ॥ वदनसौ
रभलोभपरिभ्रमद्रमरसंभ्रमसंभृतशोभया । चलितयाविदधेकलमे
खलाकलकलोलकलोलदृशान्यया ॥ १४ ॥ ****

॥ वदनेति ॥ वदनस्यसौरभसौगन्धेलोभेनपरिधमनाभ्रमरेणहेतुनायःसम्भ्रमस्तोनसंभृ
तशोभयासम्पादितश्रियाचलितयाअलिस्मृमात् प्रस्थितयाअतएवालकैरलकपानैर्लो
लदृशाचच्चलाक्ष्याअन्ययास्यनरेणकलोमेखलायाःकलकलःकोलाहलःविदधेविहितः
अलिभयादपसरन्त्याकाञ्चीगुणध्वनिरजनीत्यर्थः । एतेनचकितत्वमुक्तचकितम्भयसम्भ्र
मः । अनुप्रासयमकयोःसजातीयशदालङ्कारयोःसंस्मृष्टिःस्पष्टैवतावत्तथायमकयोश्च
द्वयोःस्थितत्वात्सजातीययोःचतुर्थपादादावेकस्मादक्षरात्द्वाभ्यांपरतोक्षरत्रयावृत्ति
लक्षणयोःसंस्मृष्टिः ॥ १४ ॥ ****

॥ अजगणत्रिति ॥ याःकुकुरस्त्रियोयादवाङ्गनाःगणशेवङ्गशःबह्वल्पार्थाच्छस्कार

कादव्यतरस्यामिति शस्त्रप्रत्ययः । अग्रतः प्रणतमपि प्रियञ्ज्ञातावेकवचनं प्रियामित्यर्थः ।
 अभिमानिनाभावोऽभिमानितानयात्वन लोर्गुणवचनस्य पुम्बद्धावोवक्तव्यः । नाजगणत्र
 गणयन्तिस्त्रगणेऽथैरादिकासौचिर्द्विचगणइत्याभ्यासस्य पाक्षिकमित्यम् । ताः कुरुर
 स्त्रियो मधोवसने सति प्रवर्तमाने । मधुश्चैत्रे वसने चेति विश्वः । मदनव्यथा विधुरिताः वि
 ह्वलिताः सत्यधुरिअग्रेऽभवन्नवर्तनस्य मेव पुरः प्रवृत्ता इत्यर्थः ॥ १५ ॥ **** ॥
 ॥ कुसुमेति ॥ गतभर्तृकाः वियोगिन्यः न घृतश्चेति कप् अपराः काश्चिदङ्गनाः कुसुमकार्मुका
 स्य कामस्य कार्मुके संहितैः दुनैर्जवनैः शिलीमुखैः शरैः खण्डितविग्रहाः पाटितशरीराः सत्यो
 ॥ १६ ॥

अजगणान्गणशः प्रियमग्रतः प्रणतमप्यभिमानितयानयाः । सतिम
 धावभवन्मदनव्यथा विधुरिताधुरिताः कुरुरस्त्रियः ॥ १५ ॥ कु
 सुमकार्मुककार्मुकसंहितदुतशिलीमुखखण्डितविग्रहाः । मरणम
 प्यपराः प्रतिपेदिरे किमु मुहुर्ममुहुर्गतभर्तृकाः ॥ १६ ॥ रुरुदिषा
 वदनाम्बुरुहश्रियः सुतनुसत्यमलंकरणायते । तदपि संप्रतिसन्नि
 हिते मधोवसने मधुगमं धिगमंगलमश्रुणः ॥ १७ ॥ ****

गणमपि प्रतिपेदिरे मुहुः पुनः पुनः मुहुर्ममुहुर्गतिरिति किमु वक्तव्यमित्यर्थः ॥ १६ * ॥
 ॥ अथ कस्याश्चित्प्राधिकभर्तृकाया बन्धुजनसमाश्रितान्त्रिभिः कुलकेनाह ॥ रुरुदिषे
 ति । हे सुतनु मुभाङ्गि । अम्बार्थनद्वेष्टस्वइति ह्रस्वत्वं दीर्घोत्तरपदो बद्धब्रीहिः । अन्य
 थागुणः स्यात् । रुरुदिषा रोदनेच्छा अश्रुविमोचनमित्यर्थः । रूदः सन्ननादप्रत्यये टापमे
 नववदनाम्बुरुहश्रियः अलङ्कारणाय सत्यं रम्याणां विलसितरपिश्रयन्तनोतीति न्यायादि
 तिभावः । गम्यमानक्रियापेक्षत्वाच्चतुर्थी तदपि तथापि सम्प्रतिमधोवसने सन्निहिते स
 न्निहितोत्सवे सति अश्रुणोऽधिगममप्राप्तिममङ्गलं धिक् । धिक् निर्भर्त्सनीति नन्दयोरित्यम्

रः । धिगुप्यादिषु त्रिविधिति द्वितीया अतो माह इत्यर्थः ॥ १७ ॥ ****
 ॥ व्यजोति ॥ प्रियतया इष्टतयाऽघशं किमिरनर्थोऽपेक्षिभिः बान्धवैस्त्वयि विषये गदि
 याऽउच्चारिताः । कष्टं च । असौ वाचा विरहवेद नया अचिरदस्त्वनप्राणां स्य जनित्यक्ष्य
 निवर्तमानसा मीयेवर्तमानवच्चेतिलह । एवं विधागिर उक्तीः हेसखि । विगत तथात्वं वा
 साना विषयाऽनन्ताः । वितयं त्वनृतं च इत्यमरः । बह्व्रीहैः निशेषात्तिङ्गतावाह्या
 दिवाह्वसः ततो नन्समासः अविनयाः सव्याः माविनयाः माह्वयाः वृथातिशेको नमाह्वया
 इत्यर्थः । विपूर्वात्तनोतेर्लुङ् आसुतनादिभ्यस्तथासेरिति विभाषासिचोत्तरानुदात्तो
 पदेशेयादिनाऽनुनासिकलोपः नामाद्योगे इत्यडागमप्रतिषेधः ॥ १८ ॥ ***

तज्जतिकष्टमसावचिरदस्त्वनविरहवेदनयेत्यघशं किभिः । प्रियत
 यागदितास्त्वयि बान्धवैरविनयाऽविनयाः सखिमागिरः ॥ १८ ॥ नख
 लुदूरागतोऽप्यनिवर्तते महमसा निति बन्धुतयेऽद्वैतैः । अयिने निशम

प्र सखधूर्वहिः स्वस्मृतैरमृतैरिव निर्धये ॥ १९ ॥ जिभिः कुलकं ॥

**** ॥ १९ ॥ : उपह्वसः ततो नन्समासः अविनयाः सव्याः माविनयाः माह्वयाः वृथातिशेको नमाह्वया
 ॥ नेति ॥ किञ्चासौ ते प्रणयो दूरगता दूरस्थापि महवसनात्सर्व । मह उद्धव उत्सव इत्यम
 रः । नानिवर्तते नानिक्कामनिखलुङ् निबन्धुतया बन्धुसमहेन । ग्रामजनबन्धुसहायेभ्यस्तु
 लुङ् इति रक्तैवदः कर्मणिक्तः चरतैः सत्यवचनैः । सत्यनय्यमतं सत्यगित्यमरः । बहिः प्रण
 यिनस्तदवदेवादागतस्याप्रियस्य स्वरं कण्ठगतं निश्चम्य श्रुत्वा श्म अदर्शने इति चौरादिका
 न्यपमित्वा ह्रस्वः ल्यपिलघुपूर्वादित्ययादेशः वधूरमृतैः सुधाभिरिव निर्ववौ निर्ववारवाते
 लिङ् । निर्वाणं निर्वृतिः सुखं ॥ १९ ॥ ****

॥ मधुर्येति ॥ मधुरयामनोहरयामधुना वसन्तेन बोधिताः विकसिताः पुष्पधर्मः पुष्पितः
 सुपचर्यते नासां माधवीनामिति मुक्तलतानां । अतिमुक्तः पुङ्कः स्याद्वा सनीमाधवीलतेत्य

भरः । मधुसमृद्ध्यामकरन्दसम्पदासमेधितमेधयासम्बर्द्धितप्रतिभयाअतएवोन्मदयतीत्यु
न्मदोन्मदकरःपचाद्यन्तध्वनिंविभर्त्तिइत्युन्मदध्वनिभृत्तयातद्भूतामधुकराङ्गनयामुक्तः
निभृताक्षरंलक्षणयास्थिरनादंयथातथेत्यर्थः । अथवासर्वःशब्दोवर्णात्मकएवव्यञ्जक
विशेषणाभावादस्फुटइतिमतमाश्रित्योक्तं सर्वपथीताःकवयइति । उज्जगेउच्चैर्गतिङ्गा
यनेरविबक्षितकर्मत्वाद्भावेतिह । बन्धवैषम्यराहित्यं समतापदगुम्फनेइति लक्षणात्स
मसारयोगुणः ॥ २० ॥ ***** ॥

॥ अरुणिनेति ॥ अरुणितान्यरुणीकृतानिअखिलानिशैलवनानिययासामुक्तपथि
***** ॥ २१ ॥

मधुरयामधुबोधितमाधवोमधुसमृद्धिसमेधितमेधया । मधुकराङ्ग
नयामुक्तरुन्मदध्वनिभृतानिभृताक्षरमुज्जगे ॥ २० ॥ अरुणि
ताखिलशैलवनामुक्तविदधतोपथिकान्परितापिनः । विकचकिंशु
कसंहतिरुच्चैरुदवहवहव्यभुजःश्रियम् ॥ २१ ॥ रवितुर
ङ्गतनूरुहनुल्लयादध्वनियन्निशरीरजोरुचः । उपययौविदधन्न
वमल्लिकाःशुचिरसौत्रिरसौरभसंपदः ॥ २२ ॥ ***** ॥

कानध्वगान् विरहिणश्चपरतापिनः सन्तापवतोविदधतोउच्चैरेवोच्चकैरुन्नतैःअवयवसर्व
नाम्नामकश्चाक्टेरित्यकचप्रत्ययः किञ्चाविकशिनायाकिंशुकसंहतिःपलाशकुसुमरा
शिःसादवहन्यवहश्रियंद्वाग्निशोभामुदवहन्निदर्शनालङ्कारः ॥ इतिवसन्तवर्णनम्
॥ २१ ॥ ***** ॥

॥ अथग्रीष्मवर्णनमारभते ॥ रवोत्यादि । यत्रशुचौशरीरजसांरुचःकान्तयौरवितुर
ङ्गतनूरुहनुल्लयांस्तूर्याम्बरोमसावर्ण्यन्दधतिहरिद्वर्णाभवन्तोत्यर्थःअसौशुचिश्रीष्मः ।
शुचिःशुद्धेऽनुपहतेमृङ्गाराषाढयोस्तथा । ग्रीष्मेङ्गतवहेपिस्सादिति विष्णुः । नवमल्लि

काः । पुष्पेजातीप्रभृतयः सुलिङ्गाइत्यमरः । पुष्पमूलेष्वुलमितिग्रहणात्पुष्पपुष्पयुक्तव
द्यत्तिवचनेभवतः । चिरच्चिरवस्थायिनीसौरभसम्पद्यासन्नाः स्थिरगन्धाइत्यर्थः विद
शकुर्वन्नुपययौप्राप्तः ॥ २२ ॥ ****

॥ इतिनेति ॥ पाटलायाः अवयवाः पाटलाः लुप्रकरणेपुष्पमूलेष्वुलमितिबहुलद्यह
शादलुक् । नेचनेकुङ्कुलाश्चदलितविभिन्नाः कोमलपाटलकुङ्कुलायेनतस्मिन्निजवधू
नांम्वसितानिःम्वसमनुविधत्तेऽनुकरोतीतिनयोक्तेतादृशोत्यर्थः उन्मदाभ्रमन्तश्चालयो
मस्मन्तस्मिन् उन्मदभ्रमदलौमरुतिग्रीष्मानिलेवातिवहतिस्तिवातेर्लटः शत्रादेशः वि
लासिभिर्विलसतशीलैः कामिभिःवैकषलसकत्यस्त्रम्भइतिघिनुणप्रत्ययः मोदेनलौल्य

प्रकृतः । प्रकाशित्वातिनीपाणीमीः प्रकाशित्वातिनीपाणीमीः

दलितकोमलपाटलकुङ्कुलेनिजवधूम्वसितानुविधायिनि । मरुति
वातिविलासिभिर्ह्रस्वमदभ्रमदलौमदलौल्यमुपाददे ॥ २३ ॥ निद
धिरेदयितोरसितक्षणास्त्रपनवारितुषारभृतस्तनाः । सरसचन्दनरे
णुनक्षणाविचकरेचकरेश्वरोरुभिः ॥ २४ ॥ ****

**** ॥ २५ ॥ सुभाषितुमलीजानिः सुभाषितुमलीजानिः

चापल्यमुपाददेमनैर्जातमित्यर्थः ॥ २३ ॥ ****

॥ निदधिरइति ॥ वरोरुभिस्तौभिःनक्षणास्त्रपनेनसद्यःसेकेनवारितुषारभृतोजलसोक
रधारिणइत्यर्थः । तुषारैर्हिमसीकराणिनिविम्बः । स्तनादयितोरसिनिदधिरेनिहि
ताःतेषांसनापशान्तयेस्तानार्द्राङ्गाएवआलिङ्गन्नित्यर्थः । किञ्चकरेणपाणिनासरसमा
ईचन्दनरेणुःघृष्टचन्दनपङ्कजानुक्षणम्बिचकरेविकीर्णः । किरतेःकर्मणि लिट् च्च
त्युनामितिगुणः करेणुकरोरुभिरितिपाठस्तुक्कुरुत्तरपदादौपम्यइत्यङ्प्रसङ्गाद्देयः ॥

इतिग्रीष्मवर्षनम् ॥ २४ ॥ * ॥ ****

॥ अथवर्षावतारमाह ॥ स्फुरदिति । स्फुरतिअधोरेचक्षलेतडितोनयनेद्रवतडितयने

स्यभावः श्वलिमाविचित्रतापृष्ठादिभ्यश्चमनिज्वाविविधानानावर्णा उपलामणयोयवो
स्तयोःकुण्डलयोऽद्युतिवितानकेनकानिपुञ्जेनसम्बलितामिलिताअंशवोनिजनीलभासे
वस्यतत्तथोक्तंशेषादिभाषेतिप्रत्ययः बलिमानमुषोबल्यसुरहङ्काररहस्यहरेर्वपुरनुव
यौअनुचकारतद्वद्वभाविन्यर्थः ॥ २७ ॥ ***** ॥

॥ इनेति ॥ इतसमीरेणशीघ्रमारुतेनचलैर्वारिदैःक्षणांक्षिताचसाव्यवहिताचसाक्षरा
लक्षितव्यवहिताक्षिकाविर्भावतिरोधानेत्यर्थः । स्नानानुलिप्तवत्पूर्वकालैकेत्यादिनास
मासःअचिरैर्व्यस्याः साअचिरैर्विचिर्वद्युतइतसमीरचलैः विटपैःशाखाभिःक्षणां
क्षितव्यवहितानवतमालनिभस्यनवतमालेनसदृशस्यनद्वनीलेत्यर्थः नित्यसमासःनभ

इतसमीरचलैःक्षणांक्षितव्यवहिताविटपैरिवमञ्जरी । नवतमा
लनिभस्यनभस्तरेरचिरैर्विचिरैर्वचनवारिदैः ॥ २८ ॥ पटलमम्बुमु
चांपथिकाङ्गनासपदिजीवितसंशयमेष्यती । सनयनाम्बुसखीजनसं
भमादिधुरबन्धुरबन्धुरमैक्षत ॥ २९ ॥ *****

स्तुरिवतस्यनभस्तरेर्मञ्जरीगुच्छइवारेचतउपमालङ्कारःअत्रनभस्तरेर्नभःश्रेष्ठस्येति
व्याख्यानेतरुशब्दस्यव्याघ्रादिवक्त्रेष्ठार्थगोचरत्वात्तमालशब्देनविशेषवाचिनाननीलस
मान्येनपौनरुक्त्यमितिबल्लभः तमालशब्दस्येन्द्रनीवलन्नैल्यमात्रेणपमानत्वात्तरुशब्दस्य
स्वार्थवृत्तित्वेपिनपौनरुक्त्यमित्यन्ये ॥ २८ ॥ ***** ॥

॥ पटलमिति ॥ पथिकाङ्गनातथाकाचिन्योषितभर्तृकाअतएवसपदिजीवितसंशयंमरु
मेष्यतीतिचित्तमरुणेत्यर्थः । आच्छीनद्योर्नुमितिनुमभावःअतएवसनयनाम्बुःसत्राय
सखीजनस्यसम्भ्रमात्विधुरबन्धुःसम्भ्रमदर्शनात्विह्वलबन्धुजनासतोअम्बुमुचाम्यपटलंअ
बन्धुरमशोभनंसदैव्यरेषमितियावत् । ऐक्षतईक्षतेर्लङ्आटयेतिवृद्धिःइहविरहवेद

भाक्षमयानायािकायाभरणसाधनमेघपदलावेक्षणवर्णनायानदुद्योगलक्षणामरणवस्था
कासाहिद्विविधातद्योगस्तचेत्याहुः । दृङ्मनःसङ्गसङ्कल्पात्जागरःकृतारतिः । ह्री
त्यागेन्मादमूर्च्छानादित्यनङ्गदशादशेत्यवस्थासंग्रहः ॥ २९ ॥ ****

॥ प्रसवइति ॥ कन्दलीभूकन्दली । द्रोणपर्णीस्निग्धकन्दाकन्दलीभूमिकन्दलीतिश
द्धारणवः । तस्याःपुष्पाणिकन्दलानिफलेषुगित्यणोलुक्विदलानांविक्चानांकन्दलानां
कम्पनेनावधूतनेनलालितःउपस्कृतः मनस्विनीजनस्यमनसांनमनोनमयितामानिनी
मानभञ्जनइत्यर्थः । कर्त्तरिष्ट्युद्धनमारुतोमेघवायुःवनानिनमयतिस्मप्रवसतःप्रेषिता

प्रवसतःसुतरांपरिकम्पयन्विदलकांदलकंपनलालितः ॥ नमयति
स्मवनानिमनस्विनीजनमनोनमनोघनमारुतः ॥ ३० ॥ जलदपं
क्तिरनर्तयदुन्मदंकलविलापिकलापिकदम्बकम् । कृतसमार्जनम
र्दलमण्डलध्वनिजयानिजयास्वनसम्पदा ॥ ३१ ॥ नवकदम्ब
रजोरुणिताम्बरैरधिपुरन्धिश्शिलीन्ध्रसुगन्धिभिः । मनसिरगवता
मनुरंगितानवनवावनवायुभिरददे ॥ ३२ ॥ ****

सुतरामदकम्पयन्उद्धेजितवान्मनस्विनीमानमर्दनस्यवननमनंप्रेषितकम्पनम्बाकि
यदितिभावः ॥ ३० ॥ ****

॥ जलदेति ॥ निजात्मोययास्वनसम्पदाकृतःसमार्जनस्यमार्जनारब्धसंस्कारसहितस्य
मर्दलमण्डलस्यध्वनेर्जयोययासाजयामार्जनं नाममर्दलानांध्वनतार्थम्भस्ममृदितान्भः
पुष्करलेपनञ्जलदपंक्तिरुन्मदमुत्कटमदं कलविलापिमधुरालापिकलापिकदम्बकम्पयू
रवन्दमनर्तयत् ॥ ३१ ॥ ****

॥ नवेति ॥ नवकदम्बरजोभिररुणितमरुणीकृतमम्बरमाकाशंयैस्तैःशिलीश्राणांकन्द

लीकुसुमानांयःसुगन्धएषामस्तोनिशिलीधसुगन्धिनः तैःगन्धस्येत्वेतदेकानाग्रहणादि
प्रत्याश्रयणं । कदल्याच्चशिलीधःस्यादिमिश्रणार्णवे । वनवायुभिःपुरंध्रोष्णीषुविषवे
अधिपुरंध्रि । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावःरुगवतां कामिनांमनसिनवनवानवप्रकार । प्रका
रेगुणवचनस्यतिद्धिर्भावःकर्मधारयवद्भावात्सुपोलुक् । अनुगगिताआद्धेअनुगउ
त्पादितइत्यर्थः ॥ ३२ ॥ ***** ॥

॥ शमितेति ॥ अम्बुमुचोमेघाःप्रविरलैरम्भसाम्प्रथमविन्दुभिःशमिततापमपोढमहोरजो
निरस्तधूलिकंजनुपङ्कमितिभावः सुगन्धिनमत्वात्सेकादुद्भूतसौरभाइहतदेकान्ताद्भ
च्चस्येत्वं । अचत्ताङ्गनरैवत्तकाङ्गनं । अङ्गनञ्चत्वरजिरइत्यमरः । अङ्गनाजनस्यसु

शमिततापमपोढमहोरजःप्रथमविंदुभिरम्बुमुचोऽम्भसाम् । प्रविरलै
रचत्ताङ्गनमङ्गनाजनसुगंनसुगंधिनचक्रिरे ॥ ३३ ॥ क्षिरद
दन्तवलक्ष्मलक्ष्मत्स्फुरितभृङ्गमृगच्छविकेतकम् । घनघनौघवि
घट्टनयादिवःकृशशिखंशशिखण्डमिवच्युतम् ॥ ३४ ॥ **

खेतगच्छत्यस्मिन्निसुगंसुखसञ्चारमित्यर्थः सुदुरेरधिकरणेइतिगमेर्दप्रत्ययेटिलोपः
। ननचक्रिरेचक्रिरेइत्यर्थःक्षेानभौप्रकृतमर्थङ्गमयतः ॥ ३३ ॥ ***** ॥
॥ क्षिरदेति ॥ क्षिरददन्तवलक्ष्मङ्गजदन्तधवलम् । वलक्षोघवल्लोर्जुनइत्यमरः । भृङ्गे
मृगइवभृङ्गमृगःतस्यच्छविः सास्फुरितायस्मिन्तत्तथोक्तंकेतक्याःपुष्पंकेतकंपुष्पमूलेषुव
ज्जलमित्यणोलुक् । दिवृद्धिःलुक्तद्धितलुकोतिस्त्रीप्रत्ययस्यापिलुक्घनघनौघविघट्टन
यानिविडमेघसंघोघघानेनदिवोऽन्तरिक्षात्च्युतंकृशशिखंसूक्ष्माग्रंशशिखण्डमिवालक्ष्य
नेइत्युत्प्रेक्षा ॥ ३४ ॥ ***** ॥
॥ दलितेति ॥ दलितमौक्तिकानांनिष्पष्टमुक्ताफलानाच्चूर्णइवाविपाण्डवोऽतिमुन्नाः

स्फुरिताये निजर्गणं सीकरः करणस्तद्वचारवः कुटजपुष्पपरगकरणाः स्फुटन्दधिरेणु
षिडम्बनान्दधिचूर्णानुकारं विदधिरेचक्रिरेतद्वक्ष्यभूरित्यर्थः । पूर्वोपमानद्वयानुप्रा
णितोपमेतसङ्करः ॥ ३५ ॥ ***** ॥

॥ नवेति ॥ नवपयः करणवन्नवोदकविन्दुवत्कोमलानामालनीकुसुमानाञ्जानीपुष्पाणां
सन्ततिमुसन्ततसङ्गिभिर्निरन्तरसक्तैः । सुमनामालनी जानीत्यमरः । अतएव प्रचलितोडु
निभैः परागभूषणात्सखरन्नक्षत्रकल्पैरिवेत्युपेक्षा । अलिभिः शुभाद्रजोभरात्परगपुञ्जा
डजानः शुभरजो रजः परिपाण्डिमाधवल्लिमा आददे स्वीकृतः ॥ ३६ ॥ ***** ॥

दलितमौक्तिकचूर्णविपाण्डवः स्फुरितनिर्गरीकरचारवः । कुटजपु
ष्पपरगकरणाः स्फुटं विदधिरेदधिरेणुषिडम्बनाम् ॥ ३५ ॥ नवप
यः करणकोमलमालनीकुसुमसन्ततिसन्ततसङ्गिभिः । प्रचलितोडुनि
भैः परिपाण्डिमाशुभरजोभरजोऽलिभिरददे ॥ ३६ ॥ निजरजः
पटवासंमिवाकिरद्धृतपटोपमवारिमुचांदिशाम् । प्रियवियुक्तवधूज
नचेतसामनवनीनवनीपवनावलिः ॥ ३७ ॥ *****

॥ निजेति ॥ प्रियवियुक्तवधूजनचेतसां कर्मणिषष्ठौ अनवनी अरक्षणी किन्तु हं त्रीत्यर्थः ।
अवनेः कर्त्तरिल्युटिडोप् । नवनोपवनावलिः नवकदम्बकानाम्बनपंक्तिः धृतापटोपमाः पट
कल्पावारिमुचोमेघायाभिस्तामेघपटावृत्ता इत्यर्थः तासान्दिशं निजरजः स्वपरगम्यट
वासं पिधानमिवेत्युपेक्षा अकिरत् अक्षिपत् सुखीवदिति भावः ॥ ३७ ॥ ***** ॥

॥ प्रणयेति ॥ प्रणयकोपभूतः अतएव पराङ्मुखाः विमुखा अपि स्वाङ्गाच्चेपसर्जनादसंयोगो
पघादिनिविकल्पादाकारः सपदिवारिधरारवेभ्यो गर्जितेभ्यो भोरवोभीताः स्त्रियद्वयतिशेषः ।
अनन्तरङ्गर्जिताकर्णानानन्तरमेव प्रणयिनः प्रियान्तरिरव्युमालिङ्गितुम्बलिरेचिताभ्यालि

ज्ञानार्थमङ्गप्रसरणान्निवलिरीक्तोक्तानिमध्यान्वयवलयानियासज्जाः सत्योवर्षाजरेपरि
 वृत्ताः वलतेर्वकारादित्वात्रशसदृवादिगुणानामित्येत्वाभ्यासलोपप्रतिषेधः ॥ ३८ ॥
 ॥ विगतेति ॥ पयोदनभस्वतिमेघमारुतेवातिवह्निसतिवातेर्लटः शत्रादेशः विगतगमसु
 योविक्तीपिकोत्तरेनचलनसर्वोपिचलत्येवेत्यर्थः । एवमलिभिरुच्चैरुच्चैस्तरामनृतमसु
 त्वंभवतोत्यनृतंस्मित् अनृततेसत्यवचनेअभिहितेसतिनवपञ्चवैर्नन्दनद्वन्द्वत्तंहन
 मिषेव्युपेक्षा । न्वतर्भवेतिह ॥ ३९ ॥ ***** ॥
 ॥ अरमयन्निनि ॥ अचिरद्युतेर्विद्युतोभयात्किलभयादिवनतुनयाकिन्तुगगादेवेतिभावः

प्रणयकोपभृतेऽपिपराङ्मुखाः सपदिवारिधरवभीरवः । प्रणयिनं
 परिरञ्जुमश्राङ्गनाववलिरेवलिरेचितमध्यमाः ॥ ३८ ॥ विगत
 रगगुणोपिजनेनकश्चलतिवातिपयोदनभस्वति । अभिहितेऽलि
 भिरेवमिवोच्चैरनन्दतेनन्दतेनवपञ्चवैः ॥ ३९ ॥ अरमयन्
 भवनादचिरद्युतेः किलभयादिवयातुमनिच्छ्वः । यदुनरेन्द्रगणन
 रूणोगणास्तमथमन्मथमन्यरभाषिणः ॥ ४० ॥ *****

। किलेवलीके । भवनाद्मरणगृहान्यानुनिर्गतुंमनिच्छ्वः भयबाजाजयैवस्थिताइतिभा
 वः विन्दुरिच्छुरित्युप्रत्ययान्तोनिपातः । मन्मथेनमन्यरमलसम्भाषनाइतिमन्मथमन्यर
 भाषिणः कामवसाइत्यर्थः । रूणोगणाः तन्मृकृष्टन्वयद्वयनरेन्द्रास्तुष्टाङ्गरामरमयन्
 मर्यातास्तु । अवभयेनरगनिगूहनान्मीलनालङ्कारः । मीलनखसुतायत्रवस्त्वनरनिगू
 षतमितिलक्षणम् । सोप्यामनुकेनभयेनसहजरागतिरोधानादागन्तुकेनसहजतिरोधा
 नरूपः ॥ ४० ॥ ***** ॥

॥ अथ शरद्वर्णनमारभते ॥ ददनमिति । रथावयवायुधश्चक्रायुधोहरिरनारिमाहिम

दीधितिनिरोहिताम्नां शुक्लायुगकुलायपक्षिसंघायकुलायेषु नोडेषु निलीयन्त इति कु
लायनिलायिनः । कुलायो नोडमहियामित्यमरः । तेषाम्भावस्तत्तानन्दतन्मयच्छन्तं प
क्षिसंघारमृतिबध्नन्तमित्यर्थः । नाभ्यस्ताच्छतुरितितुम्पनिषेधः दिशामितिकर्मणि षष्ठी
। अबोधकृतं अबोधकारिणं मेघावरणेन प्राच्यादि विवेकं तुम्पन्तमित्यर्थः जलदकालं प्राबु
द्धकालं अपरथा प्रकारान्तरेण आपप्राप । मेघोदयोपाधिना प्राबुद्धव्यवहारभाजनमेव क
लमेघाद्ययोपाधिना शरत्संशयोपलभेत्यर्थः कालो हि एक एव सन्नेकोपाधिसम्बन्धाग्राणा
त्तेनोपचर्यत इति तद्विदः ॥ ४१ ॥ ****

॥ स इति ॥ अघानां नाशनं निवर्त्तकं कीर्त्तनं यस्य सो घनाशनकीर्त्तनः सह रिविकचमुत्पल

ददत्तमन्तरिताहिमदीधितिं खगकुलायकुलायनिलायिताम् । जल
दकालमबोधकृतं दिशामपरथापरथावयवायुधः ॥ ४१ ॥ सवि
कचोत्पलचक्षुषमैक्षतश्चिन्तिभृतेऽङ्कगतांदयितामिव । शरदमच्छ
गलदसुनोपमाश्चमघनामघनाशनकीर्त्तनः ॥ ४२ ॥ ***

मेघचक्षुषस्यास्तामच्छं शुभ्रङ्गलत्संसमानं यद्वसनं स्योपमासादृश्यनस्याः क्षमायोग्या
घनामेघायस्यास्तां अतएव क्षितिभृतेऽङ्कगतामुत्सङ्कगतान्दयितामिवेत्युत्प्रेक्षा । शरद
मैक्षत ॥ ४२ ॥ ****

॥ जगतीति ॥ अशोतकरज्ज्वालांशुः करैः स्वांशुभिः जगति लोके निशायाम्भवं नैशं निशा
प्रदोषाभ्याच्चेति विकल्पादणप्रत्ययः तमस्तिमिरमदिद्रवत्द्रावयति स्म निरस्तवानित्य
र्थः द्रुगतौ रौचडि उपधाया ह्रस्वः सन् द्रावः स्रवति शृणोति द्रवति स्रवति प्रवति व्यवतीना
न्नेत्यभ्यासस्य विकल्पादित्त्वं । वियत्याकाशे वारिद्वृन्दमयं मेघसंघरूपं स्वार्थमयद्वतमः
अदिद्रवत्जलजराजिषु निद्रामेव नैद्रं निमीलनं तदेव तमः अदिद्रवत् । तथा हि महतां म

महात्मनां अरयः कचननाहताः अहतानां किन्तु सर्वत्र हता भवन्तीत्यर्थः द्वितीयनिषेधप्रापि
 मस्य प्रकृतार्थस्य हननस्य तृतीयेन निषेधः पुनः क्तेति कश्चिदसामर्थ्यात् प्रकृतार्थपर्यवसानं । वै
 धर्म्येण सामान्याद्विशेषणसमर्थनरूपेणान्तरन्यासः ॥ ४३ ॥ ***** ॥
 ॥ समय इति ॥ समयः काल एव शरीरिणां बलाबलं बलाबले विप्रतिषिद्धं चानधिकरणवा
 चीति विकल्पान् द्वैकबद्धावः । करोतीति । प्रणिगदन्तः प्रतिपाद्यन्त इवेत्युत्प्रेक्षा । ने
 र्गदन्त इत्येतादिनाण्यत्वं । शरदिहं सरवाः परुषीकृतस्वरमयूरं यथातथारमणीयतामयुः
 प्रापुः यातेर्लङ्लङः शकटाद्यनस्यैवेति भर्तुर्जुसादेशः उरुपदानादिति पररूपसंहिता

जगति नैशमशीतकरः करैर्वियतिवारिदवृद्धमयन्तमः । जलजरा
 जिषु नैद्रमदिद्रवन्नमहतामहताः कचनारयः ॥ ४३ ॥ समय
 एव करोति बलबलं प्रणिगदन्त इतीव शरीरिणाम् । शरदिहं सरवाः प
 रूषीकृतस्वरमयूरमयूरमणीयताम् ॥ ४४ ॥ तनुरुहाणि पुरे वि
 जितध्वनेर्धवलपक्षविहङ्गमकूजितैः । जगलुरक्षमयेव शिखण्डि
 नः परिभवोऽरिभवो हि सुदुःसहः ॥ ४५ ॥ *****

याङ्लोपे पूर्वस्य दीर्घाणः । शरत्यावृषोर्हंसमयूरकूजिते माधुर्यामाधुर्यविपर्ययदर्शना
 काल एव प्राणिनां बलाबलनिधानं वक्तव्यमभूदित्यर्थः ॥ ४४ ॥ ***** ॥
 ॥ तनुरुहाणीति ॥ पुरोऽग्रे धवलपक्षविहङ्गमाः हंसपक्षिणः । हंसास्तु श्वेतगरुत इत्यम
 रः । तेषां कूजितैर्विजितध्वनेः शिखण्डिनो मयूरस्य तनोरुहाणि रूढानि तनुरुहाणि ब
 र्हाणि इगुपधलक्षणः कप्रत्ययः । अक्षमया हंसकूजिते र्थयेव जगलुर्गलन्ति स्म । कालप्रयुक्त
 स्य वर्हगलनस्याक्षमाहेतुकत्वमुत्प्रेक्ष्यत इति गुणहेतुत्प्रेक्षा । युक्तं चैतदित्याह । अरिभवः
 परिभवः सुदुःसहः अथ स ह्यो हि परजयदुःखिनस्याङ्गसादोयुज्यत इति भावः । कारणेन

कार्त्तसमर्थतरूपोऽर्थात्तरन्यासः स च स्वसामर्थ्यात् उपेक्षया संकीर्यते ॥ ४५ ॥ * ॥

॥ अनुवनमिति ॥ अनुवनम्यनिवनं वहलोरगोयस्याः सा चासौ जवाच । ओड्पुष्पं जवा
पुष्पमित्यमरः । पुष्पेवजातो प्रतृन्निवात्स्वलिङ्गता । सेवाधरस्तेन चारुणिरम्येवनराजि
रेववधूस्तस्यामुखमृगभागः स एव मुखं वक्तुमिति श्लिष्टरूपकनास्तिनरुचिराणामोक्षणात् ।
विभ्रमइवविभ्रमः शोभायासान्ताः विकचबाणदला वलयो नोलभि रणोपत्रपंक्तयः । वा
णोऽस्त्री नोलभि रट्यां चेति वैजयन्ती । अधिकं रुरुचिरे शुभुभिरे उपमायभक्तयोः संह
टिः ॥ ४६ ॥ ***** ॥

॥ कनकेति ॥ कनकभंगाः स्वर्णखण्डा इव पिशंगानि दलानियेषानैः सह सरजसा सरजसं

पादलाद । कनकभङ्गः स्वर्णखण्डा इव पिशंगानि दलानियेषानैः सह सरजसा सरजसं

अनुवनंवनरजिवधूमुखेवहलरगजवाधरचारुणि । विकचबाणद
लावलयो धिकं रुरुचिरे रुचिरे क्षणविभ्रमाः ॥ ४६ ॥ कनकभ
ङ्गपिशङ्गदलैर्दधे सरजसारुणकेसरचारुभिः । प्रियविमानितमान
वतीरुषां निरसनैरसनैरवृथार्थता ॥ ४७ ॥ *****

***** ॥ ४४ ॥ सरजस्का इत्यर्थः अतएव न सरजसमित्यव्ययीभाव इति वामनः । अथ वामहाकविप्रयोग

प्राचुर्यदर्शनादव्ययीभावदर्शनं प्रायिकमिति पक्षः अथ एतद्ब्रवीत्यर्थे पिताधुरे वंतथा च
सरजसं सरजसाये अरुणकेशराः तैश्चारुभिः प्रियैः विमानिता अवमानिता मानवत्योमानि
न्यः तासां यारुषोरोषास्तानिरसनैर्निरसनैः । अस्यनेः कर्त्तरि ल्युट् । असनैः प्रियक
प्रसूनैः । सर्जकासनवन्धूकपुष्पप्रियकजीवका इत्यमरः । अवृथार्थता माननिरसक
त्वादस्यतीत्यसनानि इत्यन्वर्थनामकत्वं दधेदधे । कर्मणि लिट् ॥ ४७ ॥ *****

॥ मुखेति ॥ धनो नवानपो येन तद्धृतवातपंवालातपताम्यमित्यर्थः अन्धसिकमलं अन्ध
स्थं कमलम् । अन्धो ग्रहणं स्थलकमलं निवृत्त्यर्थं अन्धानताद्योतनार्थं वा यतो मद्पादलासु

कोरदृशांस्त्रोणांमुखसरोजरुचंमुखारविन्दशोभामनुचकार । अनुपराभ्यांस्तम्भइतिपर
स्त्रैपदनियमःअतोऽनुकरणाद्धेतोः कस्यमांसमुत्तुकताम्येयसीमुखावलोकनकौतुकिनां
नालंभयन्नागमयत्सर्वञ्चालम्भयदेवतास्सारकत्वादित्यर्थः । एतेनौत्तुक्यवस्तुनाकारे
णकारणभूताकमलदर्शनेत्यामुखस्मृतिर्व्यज्यतइतिवस्तुनालङ्कारध्वनिः । एतेनखपंक्षी
मुखसादृश्यतयाकमलंस्वाधारेऽम्भसिपुंसञ्चत्तुकतामलम्भयदितिरङ्गसज्ज्याख्यातम् ।
काकस्यकाक्योद्धवलःप्रसादइतिवदसङ्गतंमनात् । अलम्भयदितिलभेर्यनालङ्कारभे
देतिनुमागमःलभेत्तानुपसर्जनकगत्यर्थत्वाद्भवतिबुद्धीत्यादिनाऽशिकर्तुःकर्मत्वेदिकर्मक
मा । गत्युपसर्जनकप्राप्त्यर्थत्वेनैवपरोत्यमित्युक्तंसितंसितिमेव ॥ ४८ ॥ *** ॥

मध्यमः । मध्यमः मध्यमः मध्यमः मध्यमः मध्यमः मध्यमः मध्यमः मध्यमः मध्यमः मध्यमः

मुखसरोजरुचंमदपाटलामनुचकारचकोरदृशायतः । धृतनवातपमु
त्तुकतामतेमकमलंकमलंभयदम्भसि ॥ ४८ ॥ विगतसस्यजिघ
सिमघट्टयत्कलमगोपवधूर्नमृगवजम् । श्रुततदीरितकोमलगीतक
ध्वनिमिधेनिमिधेश्चमग्रतः ॥ ४९ ॥ ****

**** ॥ ४९ ॥ मध्यमः मध्यमः मध्यमः मध्यमः मध्यमः मध्यमः मध्यमः मध्यमः मध्यमः मध्यमः

॥ विगतेति ॥ इधेआश्वयुजमासे । स्यादाश्विनइधेआश्वयुजोपिस्यादित्यमरः । कस्य
मगोपीशालिगोपीराचासौवधूश्चकमलेगोपवधूः स्त्रियाःपुनर्दिद्यादिनापुनर्द्वावः श्रुत
आकर्णितस्तयाध्वार्इरितस्यआलोपितस्यकोमलगीतस्यमधुरगानस्यध्वनिर्येनतंश्रुतत
दीरितकोमलगीतकध्वनिंअतएवाऽग्रतोऽग्रेणानिमिधमतिविस्मयानन्दभ्यामित्यनिमेषं
इगुपधलक्षणःकप्रत्ययानदीक्षणंयस्यतमनिमिधेश्चण्वस्तुमनुंइच्छाजिघत्सा । घसेर
सादेशाच्चासन्नताप्रत्ययादितिस्त्रियामप्रत्ययः । साविगताथस्यतन्विगतसस्यजिघत्सं
उपसर्जनहस्तःमृगवजंनघहयन्नाताडयत्सिद्धेसाधनप्रयोगायोगादितिभावः । अत्र
दंडसाधेनृगनिवारणेकाकतालोयन्ययेनसुखार्थस्यगानस्यकारणत्वकथनान्तरमाधिरल

कारः । कारणान्नरयोगात्कार्यसुकरत्वं समाधिरिति सूत्रात् ॥ ४९ ॥ ***** ॥
 ॥ कृतेति ॥ अयुजोविषमाच्छ्रदायेषान्ते अयुक्कदः सप्तपर्णसोषांगुच्छैः स्रवकैः सुगन्ध
 यः शोभनगन्धायजमदगन्धिन इति भावः अलिभिर्भृङ्गैः तत्ताविस्तृतामानगिरोयेषान्ते अ
 लिभिर्गीयमाना इत्यर्थः । सततङ्गच्छन्तीति सततगाः सदागतयोवायव इति यावत्कृतम
 दञ्जनितमदं अतएवाकुलीकृतजगच्चयमूर्जमतङ्गजम् । बाहुल्यैर्जाकार्तिकिक इत्यम
 रः । स एव मतङ्गज इति रूपकं । तन्निगदन्त इव अयमागच्छन्तीत्यावेदयन्त इव वयुः वान्ति
 स्म । मत्तमातङ्गगमने येवं विधवायुवहनसम्भवादियमुत्प्रेक्षारूपकं त्वङ्गमस्याः ॥ ५० ॥

कृतमदन्निगदन्त इवाकुलीकृतजगच्चयमूर्जमतङ्गजम् । वपुरयुक्छ
 दगुच्छसुगन्धयः सततगास्ततगानगिरोलिभिः ॥ ५० ॥ विगत
 वारिधरवरणाः क्वचिद्दृष्टुहृत्सितासिलतासिताः । क्वचिदिवे
 न्द्रगजाजिनकचुकाशरदिनीरदिनीर्यद्वोदिशः ॥ ५१ ॥ वि
 लुलितामनिलैः शरदङ्गनानवसरे हृहकेसरसम्भवाम् । विकरितुं परि
 हासविधिसयाहरिवधूरिवधूलिमुदक्षिपत् ॥ ५२ ॥ *****

॥ विगतेति ॥ शरद्विद्यद्वोयाद्वाः यदु शब्देन रघुशब्दवत्तदपत्यलक्षणाद्जनपदशब्दना
 मतद्राजत्वाद्दुष्टुलुगसम्भवादिनि । क्वचिद्विगतवारिधरवरणाः अतएवो स्त्रिसिताकोशा
 दुद्धतासिलनेवा सिलतातद्धत्सिताः श्यामा इत्युपमा क्वचिन्नीरदिनीर्मधवस्त्रोः शुभ्राभ्रपटल
 च्छन्ना इत्यर्थः अतएवेन्द्रगजाजिनं ऐरावतचर्मतदेव कंचुकः कूर्पासकोयासान्ता इवास्थिता
 इत्युत्प्रेक्षा । दिशो दृष्टुमुक्तालङ्कारयोः संहतिः ॥ ५१ ॥ ***** ॥
 ॥ विलुलितामिति ॥ शरदेवाङ्गना इति रूपकं अनिलैर्विलुलितां विक्षोभितां नवसरे हृह
 केसरसम्भवान्धूलिपरागं परिहासविधिसयानर्मरोति कोचिर्घयादधातेः सतन्तात्स्निय

मप्रत्ययेटापरिवधूः विकरितुम्बिषेत्तमिव । तुमसुमुलौकियायां किबार्थायामितुमु
न्यत्ययः । कृतर्द्धानोरितोकारः । उदक्षिपत्प्रेरितवतो । रूपकोज्जीविनेयमुत्प्रेक्षा ।
किरितिरयंकोर्यमाणकर्मा । यथाह । रजःकिरतिमारुतः क्वचित्तत्कारकोऽन्यकर्मायथा
ऽत्रैवेतिविवेकः ॥ ५२ ॥ ***** ॥

॥ हरिनेति ॥ अभिताम्रमुखोअरुणमुखास्त्राङ्गाचोपसर्जनादित्यादिनाविकल्पात्ङी
ष् । मुक्तावलिर्मरुद्गणैः सुमनोगणैर्दिवितताहरिप्रियार्थमाकाशेवितताहरितानां हरि
हर्णानांपत्राणां विकारे हरितपत्रमयी । टिड्ढाणमित्रादिनाविकल्पात्ङीप् । तथाऽव
नद्धाः ग्रयिताः सतीरमाः पद्मवायस्यां सास्त्रगिवेत्युत्प्रेक्षा । मधुरिपोः कृष्णस्य मुदं हर्षम्बित
॥ ५३ ॥ ***** ॥

हरितपत्रमयीवमरुद्गणैः सुगवनद्धमनोरमपद्मवा । मधुरिपोरभि
ताम्रमुखोमुदंदिवितताविततानमुक्तावलिः ॥ ५३ ॥ स्मितसरोरु
हनेत्रसरोजलामतिसिताङ्गविहङ्गहसद्विवम् । अकलयन्मुदिता
मिवसर्वतः सशरदंशरदंतुरदिङ्मुखाम् ॥ ५४ ॥ ***** ॥

तान ॥ ५३ ॥ ***** ॥
॥ स्मितेति ॥ सहरिः स्मितानिविकसितमनिसरोरुहाण्येवनेत्राण्येषुतानिसरोजलानिय
स्थानानयोक्तामतिसिताङ्गाः धवलपक्षयेविहङ्गाहंसासौहंसनीस्मयमानेवस्थिताद्यौ
र्ध्वस्यांतानथोक्तां शरैस्तृणविशेषैर्दन्तुराण्युन्नतदन्तानिहासात्प्रकाशदशनानोनियावन् ।
दन्तुन्नतदन्तुराच्युरच्युतयोमन्वर्थीयः तानिदिङ्मुखांनियस्यांतांशरदनुरदिङ्मुखांश
रदंसर्वतोमुदितामिवाकलयत्सर्वत्रनेत्रविकासादिलिङ्गैर्हृष्टामिवामन्यतेइत्यर्थः । अ
त्रसरोजहंसशरेषुनेत्रहासदन्तारोपणाद्रूपकालङ्कारः । तद्वशाप्रतीयमानाङ्गनामे
दाध्यवसायाच्चरदिमुदितत्वेत्प्रेक्षेति सङ्करः ॥ ५४ ॥ ***** ॥

॥ अथ हेमन्तवर्णयति ॥ गजपतीति । गजपतिः प्रमाणमासाङ्गजपतिद्वयसः महागज
प्रमाणाः प्रमाणेद्वयसज्जन्मात्रच् इति प्रमाणार्थेद्वयसप्रत्ययः । टिङ्हाणित्या
दिनाङोप् । ता अपि सरितस्तुहिनयन् हिमो कुर्वन् । तत्करोतीति एयना झटः शत्रादेशः ।
हेमन्ते भवो हेमनः सर्वत्राण वतलोपश्चेति हेमन्तशब्दाच्चौघकोऽणप्रत्ययः । तकारलोप
श्च । पृषतां बिन्दूनां पतिर्वायुः । पृषन्ति बिन्दुपृषता इत्यमरः । अध्वानङ्गच्छन्तीत्य
ध्वगाः पथिकाः अन्तात्यन्ताध्वदूरपारसर्वाननेषुडः । तद्योषिताम्रोषितभर्तृकाणां दृशाम
नुत्तापकृतं महा सन्तापकारिणी सलिलसन्तति अतनुत । उल्लसन्त्यादयामासेत्यर्थः ।
हेमन्त मारुतो विरहदुःसहोऽजनीतिभावः ॥ ५५ ॥ ***** ॥

गजपतिद्वयसीरपि हेमन्तस्तुहिनयन् सरितः पृषताम्पतिः । सलिलस
न्ततिमध्यगयोषितामतनुतातनुतापकृतं दृशोः ॥ ५५ ॥ इदं मयु
क्तमहेमहृदेवयदरतनोः स्मरयत्यनिलोऽन्यदा । स्मृतस्यैव न सो
ष्मपयोधरस्तुहिनस्तुहिनस्तु बियोगिनः ॥ ५६ ॥ ***

॥ सर्वदापि बियोगिनामुद्दोषकवायो हेमन्ते वैशिष्ट्यमाह ॥ इदमिति । अनिलो वायुर
न्यस्मिन्कालेऽन्यदा योष्मादावित्यर्थः । सैव काल्येत्यादिना दाप्रत्ययः । बियोगिनो विबु
क्तात् गतिबुद्धीत्यादिना अणिकर्तुः कर्मत्वं । वरतनो वरतनुमित्यर्थः । अधिगर्थेत्यादिना कर्म
विशेषेव चोस्मरयतीति यत्स्मृतेरध्याने मित्वाद्भ्रसत्वं । इदं स्मारकत्वमपि महदत्यन्तमयु
क्तमेव सहकारिविरहादिनिभावः । अहो अत्यन्ता किञ्चित्करत्वाच्चिस्मयः । हेमन्ते तु ह
न्तृत्वमप्यस्य सम्भवादित्याह । सतुहिनस्तुहिनस्तुहिनस्तुस्यैवो नयौवनयुक्ताः अतएव सो
ष्माणः सोष्माणो ये पयोधराः कुचास्ते स्मृता ये स्नानस्मृतस्यैव न सोष्मपयोधरान् बियोगिनो
विबुक्तान् । तथा युक्तं चानोषितमिति द्विकर्मकत्वं । हिनस्तुहन्तुवास्तम्भावनायां लोह । हेम

नो हि हिमसहकारात्कुचौघैकसाध्यदुःखोत्पादनसामर्थ्याद्वियोगिमारकत्वमप्युक्तमिष
र्थः । अमारकेमारकसम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिभेदः इह सहजकविप्रौढोक्तिरिद्वयोरभेदा
ध्यवसायइतिरहस्यम् ॥ ५६ ॥ ****

॥ प्रियतमेति ॥ अत्राद्यपर्यायेसहसाइतित्रेधाविभागः अन्यत्रसहसेत्येकंपदं सरूपास
रेषयाययास्त्रियाकर्त्तृप्रियतमेनसहनस्थितं । नमुंसकेभावेक्तः । सास्त्रोसहसामार्गशीर्ष
मातेन । मार्गशीर्षसहामार्गइत्यमरः । कृतवेषथुःजनितकंपासती । द्विनोयुजित्ययुचप्र
थयः । तंपूर्वमगणितमेवप्रियंहसेनसहवर्त्ततइतिसहसासहास्यासती । अथोहसेहासो
हासं चेत्यमरः । सहसाशीघ्रंस्वरदिपाठाद्व्ययत्वंपरिरभ्यास्त्रिष्यक्षरंक्षणमपीत्यर्थः ।

प्रियतमेनययासरूपास्थितंनसहसासहसापरिरभ्यतम् । श्लथयितुं
क्षणमक्षमताङ्गानसहसासहसाकृतवेषथुः ॥ ५७ ॥ भृशम
दूयतवाधरपल्लवक्षतिरनावरणमहिममारुतैः । दृशनरश्मिपटेन
वसीत्कृतैर्निवसितेवसितेनसुनिर्ववौ ॥ ५८ ॥ ****

अन्यथावैरस्यान्अनएवसामर्थ्यलभ्यार्थत्वादपेरप्रयोगः श्लथयितुंनाक्षमताङ्गानांशित्य
लोकंनुमोत्सहतेस्मेत्यर्थः । सातिनीमानभक्षुतक्षमेयंमासिइतिभावः । कलहान्तरिने
यंनाविका । कोपात्कृतंनंपरानुद्यपश्चात्तापसमन्वितेनिलक्षणात् ॥ ५७ ॥ ****
॥ भृशमिति ॥ अनावरणंआवरणरहितयाअधरपल्लवस्यक्षतिर्व्रणोहिममारुतैर्भृशम
दूयतअतएत । दूत्रोदैवादिकात्कर्त्तरिलङ् । साक्षतिर्यत्तदोर्नित्यसम्बन्धःसीत्कृतैःसी
त्कारैःकर्तृभिः सितेनसुभ्रेणदृशनरश्मयएवपटसोनकरणेननिवसितेवाच्छादितेवोद्युमे
श्वा । वसेरच्छादनार्थात्कर्मणिक्तस्योडागमःसुनिर्ववौसुनिर्ववार । शीनालुरच्छाद्यतइ
तिभावः । हिमहताधरनिर्वाणस्यसीत्कारकारणकस्यदृशनरश्मिपटाच्छादनेहेतुत्वोपेक्ष

णाद्रूपकौक्षयोःसङ्करः ॥ ५८ ॥ ***** ॥

॥ उक्तमेवार्थमभ्यन्तरेणाह ॥ ब्रणेति । मृदुतयामार्दवेनहेतुनाहिममारुतैर्दुतयापी
डितया । दुद्रूपतापेइतिघातेर्भावादिकात्कर्मणिक्तः । ब्रणभृतादनाब्रणभृतासुतानोः
स्त्रियाःअधरौलेखेवनयाअधरलेखयाकर्चाकलसीत्कृतेनहेतुनास्फुरिताःप्रकाशितावेदना
मरीचयस्तन्मयनद्रूपंस्फुटमावरणमाच्छादनंदधतइवधृतमिवेत्युत्प्रेक्षा । दघातेःकर्मणि
लिट् ॥ ५९ ॥ ***** ॥

॥ धृतेति ॥ धृतासुधारकणासुहिनशीकरयेननस्यनभस्वतःपवनस्यसम्बन्धिनःतस्यच
।

ब्रणभृतासुतनोःकलसीत्कृतस्फुरितदन्तमरीचिमयंदधे । स्फुटमि
वावरणंहिममारुतैर्मृदुतयादुतयाऽधरलेखया ॥ ५९ ॥ धृततु
षारकणस्यनभस्वतस्तूलताङ्गुलितज्जनविभ्रमाः । पृथुनिरन्तरमिष्ट
भुजान्तरंवनितयानितयानविषेहिरे ॥ ६० ॥ हिमत्रयतावपितः
स्मभृशस्त्रिदोयुवतयःसुतरामुपकारिणि । प्रकटयत्यनुरगमकृत्रिमं
स्मरमयंरमयन्तिविलासिनः ॥ ६१ ॥ *****

नाएवाङ्गुल्यस्ताभिस्तर्जनानियानितान्येवविभ्रमाःविलासाःपृथुविशालमिष्टस्यदयितस्य
भुजान्तरंभुजमध्यवक्षःस्थलंनिरन्तरमनितयाअप्राप्तयागाढालिङ्गनमलभमानयाइत्यर्थः
। इणःकर्त्तरिक्तःवनितयास्त्रियानविषेहिरेसोढाःविरहिण्यस्तर्जिताइवनभस्वनोविभ्र
न्तीतिभावः ॥ ६० ॥ ***** ॥

॥ हिमेति ॥ स्मरमयंस्मरदागतंस्मरप्रयुक्तमित्यर्थः । ततआगतइतिमयइअकृत्रिमत
नुरगंसहजंप्रेमप्रकटयतिप्रकटीकुर्वीत्येतत्कार्येणस्त्रेदेनेतिभावः । अतएवसुतरामुपकारि
णिपुंसरिरंसाजननात्तेभ्यःस्वानुरगप्रकाशनाच्चात्यनोपकर्त्तरीत्यर्थः । एवमभूतेहिमत्रय

नैहेमनोपस्तेदसंभावनाविरहितकालेपोत्यर्थः । चतुर्थकइतिप्रकृतिभावः । भृशंस्त्रि
 निरगोष्मणामृशस्त्रिदइतिसात्विकोक्तिः । हेमनोपिरगिणांस्तेदहेतुरेवतद्धेतुरगहेतु
 त्वादितिभावः । नास्तथाधोरयुवतयोविलासिनःप्रियान्तरमयनिस्महेमनस्योद्दीपकत्वा
 दितिपोडाक्षमत्वात्तदोर्ध्वरात्रित्वाच्चोभयेच्छासदृशमरमन्तेत्यर्थः ॥ ६१ ॥ **** ॥
 ॥ अथशिशिरंवर्णयति ॥ कुसुमयन्निद्यादिना । उपवनंवनइत्यर्थः विभक्त्यर्थेऽव्ययी
 भावःतृतीयासप्तम्योर्बहुलमिति विकल्पाद्भावः । फलिनीःप्रियङ्गुलताः । प्रियङ्गुःफलि
 नीफलीत्यमरः । कुसुमयन्कुसुमवतीःकुर्वन् । इत्युद्दीपनसामग्र्योवर्णनं । कुसुमय
 नेर्मलनाप्रकृतिकात्तत्करोतीतिरयन्तात्लटःशत्रादेशःणाविष्टबद्धावेविन्मनोर्लुक् । म

कुसुमयन्फलिनोरलिनीरवैर्मदविकासिभिरहितकुंठतिः । उप
 वनंनिरभर्त्सयतप्रियान्वियुवतीर्युवतीःशिशिरानिलः ॥ ६२ ॥
 उपचितेषुपरेष्वसमर्थतांब्रजतिकालवशादलवानपि । तमसिमद् प
 गभस्तिरभीषुमान्हिमह्महिमह्मनिकारेऽभवत् ॥ ६३ ॥ *

एविकाशिमर्मदेनविजृम्भमाणैरलिनीरवैःभृङ्गीकुङ्कारैरहितकुङ्कतिःकुतकुङ्कारः मा
 धुर्यादुद्दीपकत्वानिशयद्योतनार्थमलिनीतिस्त्रीलिङ्गनिर्देशः शिशिरानिलःप्रियान्वियुव
 तीःकोपाद्वियुज्जानाःशतरिधानोरुवडादेशःउगितश्चेतिङीप् । युवतीःवधूःयूनस्तिरि
 तितिप्रत्ययःमिर्मर्त्सयततर्जयत । तर्जिभर्त्स्याश्चैरदिकयोरनुदात्तत्वादान्मनेपदंअत्रवा
 यौअचेतनेचेतनधर्मेनिर्मर्त्सनमुपेक्ष्यतेसाचालिङ्कारहङ्कारज्जीविनेतिरूपकसङ्की
 र्णव्यञ्जकाप्रयोगाद्भ्रम्याच ॥ ६२ ॥ **** ॥

॥ उपचितेष्विति ॥ कालवशादलवानपिपरेषुशत्रुषुउपचितेषुसत्त्वुअसमर्थतान्दैर्बल्यं
 व्रजति । हिमस्मान्तपस्मिमाघमासे । तपामाघेइत्यमरः । मन्दगभस्तिर्मृदुरशिरभीषुमा

नंमुमान् । अभोषः प्रयत्नेरशुविद्यमरः । मधुतउपचितस्यहिमस्यहातिनाशं करोती
 तिमहाहिमहर्षिनकरसुद्धेतर्नाभक्तकुम्भोरेत्विद्यादिनाहेत्यर्थेऽप्रत्ययः । विशेषेण
 मान्यसमर्थनरूपेऽर्थान्तरन्यासः ॥ ६३ ॥ ****
 ॥ अभिधीति ॥ धुमित उद्धतोयः सैन्यपरागः सेनारज इव विपाण्डुरद्युतिः शुभकर्णः यो बो
 धरजस्यः भवनाय अभिषेणयिषुं सेनया अभिजातुमिच्छन् । यत्सेनयाभिगमनमरौतद
 भिषेणनमित्यमरः । सत्यापपाशेयादिनासेनाशदान्चिणिसनाशं समिधुभ्यवरितिउ
 प्रत्ययः स्याद्विषम्यासेनेति धान्वाभ्यास्तकारयोः षत्वम् । स्मरमाख्यतेवरस्यातवानिहोपेक्षा
 क्षिडः ख्याज्जस्यविवक्तिख्यातिभ्योऽङितिश्चेरडादेशः । दिशः निरवन्तिस्त्वुर्वन्तिवदः

अभिषेणयिषुं भवनानियः स्मरमिवाख्यातले धरजस्यः । धुमित
 सैन्यपरागविपाण्डुः स्युतिरयं तिस्यन्नदभूद्दिशः ॥ ६४ ॥ शिशिर
 मासमपास्यागुणोऽस्यनः कइवशीतहरस्यकुवेषमाणः । इतिधियास्त
 रूषः परिरेभिरेघनमतोनमतोऽनुमतान्प्रियाः ॥ ६५ ॥ ****

शब्दान्तकरोतीति ख्यन्तास्तटः शत्रादेशः एविविषवद्भावेदिलोपः उद्धमूत् ॥ ६४ ॥ *
 ॥ शिशिरेति ॥ शिशिरकालमपास्यापहायशीतहरनीतिशीतहरस्यहरनेरनुद्यमनेऽ
 जित्युत्पत्ययः नः अस्माकमस्यकुवेषमाणः कुचोऽस्यकइवगुणः किम्फलंसम्पाद्यतइति
 कः । गम्यमानक्रियापेक्षयाह्वानिर्देशः इवशब्देवाक्यालङ्कारे इतिधिया अतोऽस्मिन्शि
 शिरकाले । सार्वविभक्तिकस्तसिः । प्रियाकान्ता अस्मरूपोतिरस्मरेषाः सत्येनमतः प्रणम
 ननुमतान्स्वप्रियान्घर्तानि विडंपरिरेभिरेआश्चिष्टवत्यः इतिधियेति सुखार्थस्यपरिरम्भ
 स्यकुवेषसाफल्यार्थत्वमुपेक्ष्यतेव्यञ्जकाप्रयोगाद्भूम्यत्वच ॥ ६५ ॥ ****
 ॥ अधीति ॥ लवङ्गेष्वधिलवङ्गम्बिभक्त्यर्थे व्ययीभावः । सुमनसां पुष्पाणां दलेषु तलं तिष्ठति

ठन्ति इति सुमनोदलतालिनः । नाच्छो ल्ये आभीक्ष्ण्ये वाणिनिः अमी अलिनी मधुषारज
सापराणवत्तनचर्मलिनाः मलीमर्साः पापिनश्चलताः मलिनिताः इति हेतोः पुरोऽग्रे सपदि
कुन्दलतामाध्यलली । माध्यकुन्दमित्यमरः । दलता विकसता प्रसवेन निजकुसुमेन हा
सवत् जहास स्फुटमित्युत्प्रेक्षायां रजस्वलाङ्गनां कामिनं सपत्नी हस्तो निभावः । कुन्दकु
सुमस्य धावज्याद्धासत्वेनोत्प्रेक्षा ॥ ६६ ॥ ****

॥ अयमकविशेषकौतुकितया कविः पुनर्द्वादशभिर्वर्तुत्त्वर्णयन्नाद्यैश्चतुर्भिर्वसन्तवर्णय
नि ॥ अतिसुरभिरिति । अतिसुरभिरत्यन्तसुगन्धिः सन्तानकः कल्पवृक्षः पुष्पश्रियापु
॥ ****

अधिलवङ्गममीरजसाऽधिकं मलिनिताः सुमनोदलतालिनः । स्फु
टमिति प्रसवेन पुरोऽग्रे सत्सपदिकुन्दलतादलतालिनः ॥ ६६ ॥ अ
तिसुरभिरभाजिपुष्पश्रियामतनुतरतयेव सन्तानकः । तरुणपरभृतः
स्वनं रगिणामतनुतरतयेव सन्तानकः ॥ ६७ ॥ नोज्झितं युवति
मातनिगसेदक्षमिष्टमधुवासरसारम् । चूतमालिरलिनामतिगुगाद
क्षमिष्टमधुवासरसारम् ॥ ६८ ॥ ****

अतनुशब्दात्तरवन्तात्तलप्रत्ययः अभाजो वामञ्जो वे
त्युत्प्रेक्षा । तथानम्र इत्यर्थः भञ्जे शिणोति विभाषानलोपे उपधावृद्धिः चिणो लुक् । वस
न्तस्थानको वसन्तानकः दुन्दुभिरितिरूपकन्तरुणको किलो रगिणां कामिनारतये रागञ्ज
र्द्धनायस्यमतनुतमधुरं चुकूजेत्यर्थः । प्रभावृत्तं । स्वरशरविरतिर्नैरौ प्रमेति लक्षणम्
॥ ६७ ॥ ****

॥ नेति ॥ अरमत्यन्तमिष्टेष्तेषु मधुघमकरकन्देषु वा सेवसत्तैरसोरागोयस्याः सा इष्ट
मधुवासरसामधुपानप्रियेत्यर्थः अएतवालो नामालिभिर्भृङ्गश्रेणिर्युवतिमानमिरसेदक्षं

कशलंजहीपकत्वादितिभावः मधुवासरेषुवसन्तद्विनेषुसारंश्रेष्ठंमधुवासरसारनाकाल
 म्नायमित्यर्थः चूतंसहकारंअतिरगादति लौल्यादुज्झितुंहातुन्नाक्षमिष्टनासहिष्ट । क्ष
 भैर्भावादिकास्तुङ् । स्वागतावृत्तं । स्वागतेतिरनभाद्रुद्युग्ममितिलक्षणात् ॥ ६८ ॥
 ॥ जगदिति ॥ प्रभावयतीतिप्रभावनीसम्पादयित्री । कर्त्तरि ल्युटिङोप् मधुश्रीःजग
 द्दशोर्कर्त्तुमभौसमर्थेअस्यस्मरस्यानोकेसैन्येजयन्तीर्जित्वरीःकेतनवैजयन्तीःध्वजपताकाः
 ननवैकरवाणि । ननोतेःप्राप्तकालेलोड्टरेत्वमेकारःआडत्तमस्यपिचेतिआटिआटश्चेति
 वृद्धिः । इतिमनोषयेतिशेषः । इमाःकदलीःरम्भातरुन्तेनेवितस्तार । कदलोषुकाम
 वैजयन्तीत्वत्पेक्षा । वृत्तमुपजानि ॥ ६९ ॥ ***** ॥

जगदशोर्कर्त्तुमिमाःस्मरस्यप्रभावनीकेतनवैजयन्तीः । इत्यस्यतेनेक
 दलीर्मधुश्रीःप्रभावनीकेतनवैजयन्तीः ॥ ६९ ॥ स्मरगमयीव
 पुस्तमिस्त्वापरितस्ताररवेरसत्यवश्यम् । प्रियमापदिवाऽपिकोकिले
 स्त्रोपरितस्ताररवेरसत्यवश्यम् ॥ ७० ॥ *****

॥ स्मरेति ॥ असतीदृष्टास्मरेणकामेर्नानिमित्तेनयोगोरमणेच्छासएवतन्मयी । तमि
 स्त्वातमस्तोमः । तमिस्त्वातिमिरेरेगेतमिस्त्वातुतमस्तनौ । कृष्णपक्षनिशयांचेतिविश्वः ।
 रवेर्वपुर्मण्डलंपरितस्तारआववे । अह्निरजनोधिद्यञ्जनयामासेत्यर्थः । परिपूर्वात्सृ
 णान्तेर्लिङ्अवश्यंसत्यमित्यर्थः । कुतःपरितःसमन्तात्ताररवेउच्चतरध्वनौकोकिलेरसति
 कूजतिसतिइत्युद्दोपोकोक्तिः । स्त्रीस्त्रियइत्यर्थः । जातावेकवचनं । दिवेतिसप्तम्यर्थेव्य
 यम्बशङ्गःनोवश्यःवशङ्गःनइतियत्प्रत्ययः नवश्यस्तमवश्यवशङ्गःतमपीत्यर्थःप्रियमापस्व
 यमभिससारेत्यर्थः । जगद्गणयन्तमपिप्रियन्दिवापिमानमवगणय्यनिषेधश्चोक्त्य
 समगच्छत । तत्सत्यंगमितिनिरोहितभानुमण्डलाभिमानिन्यइतिरूपकानुप्राणितोप

मात्रिक्रियानिमित्तापरिस्तरणक्रियास्वरूपेक्ष्यावश्यामितिब्रुवकप्रयोगाद्धाया ।

औपच्छन्दसिकवृत्तं । विवमेससजागुरुसमेचेत्सरयच्छन्दसिकनदौपपूर्वमिति ॥

७० ॥ ****

॥ अथैकेनग्रीष्माह ॥ वपुरिति । मुचिनाग्रीष्मेणप्रयोजककर्त्राअमुविहारेणजलक्रि

ड्याहिमशीतलंअतएवरुचिरमुज्ज्वलंबपुर्देहङ्गमिताप्रापिता । गतिबुद्धीत्यादिनाअणि

कर्तुःकर्मत्वं । प्रधानकर्मण्याख्येयेलादीनाङ्गिर्कर्मणामिति । अभिहितत्वं च । अतएवक

मनीयतररमणीयतराचिरांमुल्लेखेवाचिरां । मुल्लेखविद्युल्लेखानांस्यारुचिरिवरुचिर्यस्याः

साअचिरांमुल्लेखारुचिःइत्युपमाद्वयनतयागमनुरगमिताप्राप्ता । इणःकर्त्तरिक्तः । र

वपुरमुविहारहिमंमुचिनारुचिरंकमनीयतरगमिता । रमणेनरम

ण्यचिरांमुल्लेखारुचिरंकमनीयतरगमिता ॥ ७१ ॥ मुदमद्भवा

मपांमयूरः सहसायंतनदीपपाटलाभे । अलिनारमतालिनीशिली

न्धेसहसायंतनदीपपाटलाभे ॥ ७२ ॥ ****

रमणीरमणेनप्रियेणाङ्गमुत्सङ्गमनीयतनीता । नोहृत्तुवमथिवहिग्रहामितिनयतेर्द्विकर्म

कृतारोषपूर्वकम् । नोटकच्छन्दश्च ॥ ७१ ॥ ****

॥ अथद्व्याभ्यांवर्जुन्वर्णयति ॥ मुदमित्यादिना । अद्भवांमैघप्रभवानांअपांलाभेव

स्तनीत्यर्थः । सहसामयूरामुदमानन्दमायनालभन्त । अयगतौलुङ्गिआडजादीनामित्या

डागमेवद्विःनदीपपाटनद्यःप्रवाहयन्नित्यर्थः । अटपटगतौलिङ् । ज्ञातावेकवचनं । अ

लितभङ्गेणसहसायंभवःसायंतनःसायंचिरमित्यादिनाट्यप्रत्ययः । नुडागमश्च । सचा

सौदीपसुतद्व्याटलाभेपाटलप्रभेद्व्युपमालङ्कारः । तस्मिन्शिलीन्धेकदलीकुसुमे

अलितोअरमन् । अत्रमयूरमोदप्राप्त्याद्यनेककर्तृकक्रियायौगपद्याद्विन्नाधिकरणक्रिया

समुच्चयः समुच्चयालङ्कारभेदः । गुणक्रियायोगपदसमुच्चयइतिसामान्यलक्षणं । औ
पच्छन्दसिकवृत्तं ॥ ७२ ॥ ***** ॥
॥ कुटजानीति ॥ शिखरीन्द्रं समयारै वनकाङ्क्षैः समोपे । अभितः परितः समयेत्यादिना द्वि
तोया । अवनौ प्रदेशे घनमदाभ्रमरायेषु नानि घनमदभ्रमराणि कुटजानि कुटजकुसुमानि
वनौघेन पयःपूरेण नमंत्यभ्राणि मेघायस्मिन्तत्घनौघनमदभ्रम् । पयःकीलालममृतं जो
वनं भुवनं वनमित्यमरः । गगनञ्च वीक्ष्य शिखिभिर्मयूरैर्गीतनिनदस्य गानध्वनेः समयानु
स्ययानुस्यार्यैरित्यादिना वैकल्पिकावष्टो । गिरवाचा केकयेत्यर्थः । उच्चैस्तस्मिन् शिरणि
। रणशब्दे भावलुङ्चिणो लुङ्कुटजावृत्तम् । सजसामवेदिह सगौ कुटजाख्यमिति लक्ष

कुटजानि वीक्ष्य शिखिभिः शिखरीन्द्रं समयावनौघनमदभ्रमराणि ।
गगनं वगीतनिनदस्य गिरैश्चैः समयावनौघनमदभ्रमराणि ॥ ७३ ॥
अभीष्टमासाद्य चिराय काले समुद्धृताशंकमनीचकाशे । योषिन्मने ज
न्मसुखेदयेषु समुद्धृताशंकमनीचकाशे ॥ ७४ ॥ *****

॥ ७३ ॥ ***** ॥
॥ अथ त्रिभिः शरदम्बर्णयति ॥ अभीष्टमित्यादि । कामयत इति कमनो कामवित्री ।
कम्पः कामविताभीकः कमनः कामनो भिक इत्यमरः । कमेः कर्त्तरि ल्युटि डीप्योषित्वा
नावेकवचनं अनोचा उन्नताः काशा आश्रवालायस्मिन् अनोचकाशे काले शरदीत्यर्थः ।
मनोजन्मसुखेदयेषु कामसुखा विभावेषु धृता आशा अभिलाषायेन तं अभीष्टमिष्य चिराय
चिरकालेन । चिराय चिराय इत्यमरः । सम्यगुद्धृता उत्सृष्टा आशंका संतोषायस्मिन्
कर्मणि तत्समुद्धृताशंकं विसृज्य यथा तथा आसाद्य प्राप्य मुदा सह वर्त्तन इति समुत् सानन्दा
सतोचकाशे विललासेत्यर्थः । अत्र समुच्चकाश इति योषितः प्रियप्राप्तिनिमित्तहर्षास्यभाव

निबन्धनाद्येवोऽलङ्कारः । रसभावतदाभासतत्त्वसमानानिबन्धेरसवत्प्रेवजर्जसि स
माहितानीति लक्षणात् । वृत्तमुपजानि ॥ ७४ ॥ ****
॥ स्तनयोरिति ॥ रसमानाः कूजनशीलाः ताच्छीष्यवयोवचनसक्तिपुचानशिता
च्छीष्येचानश्रुत्ययः । रसनेः परस्मैपदित्वाग्रशानचप्रत्ययः । तैसारसाः पक्षिविशेषाः य
स्मिन्नेनरसमानसारसेन समयेन शरत्कालेनेत्यर्थः । सारसानां तत्रैव सम्भवान् । सारसे
मैथुनीकामीगोतर्हः पक्षरह्यय इति यादवः । अङ्गनानां स्तनयोर्याजलानां ततिः शरदे
भजन्मासेदोद बिन्दु सन्दोहः अभितो नद्धा अभिनद्धा । नह्यतेरभिपूर्वात्कर्मणिक्तः न हो
ष इति ध्वं । हारसमामुक्ता हारतुल्या कुचमण्डले मण्डलायमानेति भावः स राजलानां ततिः

स्तनयोः समयेन याङ्गनानामभिनद्धारसमानसारसेन । परिरम्भरुचिं
ततिर्जलानामभिनद्धारसमानसारसेन ॥ ७५ ॥ जातप्रीतिर्याम
धुरेणानुवनान्तकामेकान्ते सारसिकाकाकुरुतेन । तत्सम्पर्कम्याप्यपु
रमेह नलीलां कामेकान्ते सारसिकाकाकुरुतेन ॥ ७६ ॥ **

रसेन रगेण हेतुना बलीयसेति भावः । परिरम्भरुचिर्मालिङ्गनेच्छां नाभिनतन्विभेदः ।
शरदसेदस्याप्यलङ्कारतया उद्दीकस्यां जुगुप्सितत्वाद्भिः सपत्न्यमृङ्गारो विजयत इत्यर्थः ।
अएतवरसनिबन्धनाद्रसवदलङ्कारः । लक्षणमुक्तं पूर्वश्लोके उक्तम् । औपम्येन्दसिकं
वृत्तम् ॥ ७५ ॥ ****

॥ जातेति ॥ यास्त्री अनुवनानां निबन्धेनैव यो भावः । मधुरेण आद्येण सारसिकाकाकुरु
नेन सारस्य एव सारसिकाः सारसाङ्गनाः कात्पूर्वस्येवं तासां काकुरुतेन विहृतशब्देन । का
कुः स्त्रियां विकारो यः शोकभीत्यादिभिर्ध्वनेरित्यमरः । काकुश्च न द्रुतश्च तेन । कामेकामक
सौचिहोरेव दत्त इति बद्धौ प्रयोगः । कानो प्रिये जान प्रीतिः जातसेहा अभूत् । रसिकार

सुवतीरगवतीत्यर्थः अतइतिठनाविठिठन्यत्ययः । साकाक्षीएकानोरहसितस्यकाना
 स्यसम्यक्कम्प्राप्यपुरापुरुषप्रेरणापूर्वमेवकांमोहनलीलांसुरतकोडांन कुरुतेसर्वापिहोस
 र्वानपिसुरतविशेषान् कामतन्त्रप्रसिद्धान्विस्तृत्यचकारेत्यर्थः शृङ्गारस्यपरकाष्ठाप्रा
 प्तिरुक्ता । मत्तमयूरवृत्तं ॥ ७६ ॥ ***** ॥
 ॥ अथैकेनहेमन्तमाह ॥ कानेति । सहतइतिसहःपचाद्यच्स्मारस्यसहःकामोद्दीपक
 इत्यर्थः । तेनासवेनतोषितःतेनस्मारसहासवतोषितेनअतएवसहसावस्यसहइतिरस
 हासवतारगहास्यवताअतएवप्रेक्षामनस्सुपुंसांचित्तेषुउषितेनवसता । वसतेःकर्त्तरिक्तः
 वसतिक्षुधोरिडितोडागमः । गतिबुद्धीत्यादिस्त्रेणचकारइत्तमनार्थता । कानौवज

कान्ताजनेनरहसिप्रसभंगृहीतकेशेरतेस्मारसहासवतोषितेन । प्रे
 म्णामनःसुरजनीष्वपिहैमनोषुकेशेरतेस्मारसहासवतोषितेन ॥
 ७७ ॥ गतवतामिवविस्मयमुच्चकैरसकलामलपल्लवलीलया । म
 धुमसकृताकृद्गिरमावलीरसकलामलपल्लवलीलया ॥ ७८ ॥

नस्तोकान्ताजनेनजातावेकवचनं । प्रसभंरहसिबलाद्गृहीतकेशेआकृष्टशिरोरुहेरते
 सुरते । हेमनोभवाहैमन्यस्तासुहैमनोषुअपिद्राघोयसीषपीतिभावः । सर्वत्राणचतलो
 पश्चेतिहेमन्तशब्दादणप्रत्ययःतकारलोपश्चटिङ्गाणमित्यादिनाडोप । रजनीषुकैयुवा
 नःशेरतेस्मस्वपन्तिस्मनकेपोत्यर्थः । लइस्मेइतिभूतेलइ । एतेनातिभूमिङ्गतःशृङ्गार
 इतिव्यज्यते । वसन्ततिलकावृत्तं ॥ ७७ ॥ ***** ॥
 ॥ अथैकेनशिशिरम्बर्णयति ॥ गतवतामिति । असकलामलपल्लवलीलयाअसकलाअ
 समग्रविकासिनोऽमलानिर्मलाश्चयेपल्लवास्तेषांलीलातयादृश्यरूपयेत्यर्थःविस्मयङ्गत
 वतामिवस्थितानामिवेत्युपेक्षा । मधुकृतामधुकरणांसम्बन्धिनोषुलवलीषुलताविशेषेषु

लघोलयनस्थितिर्वस्याः सलिललोलयायावलिः मङ्गिरसकलारसेनमध्याखादेनकला
मधुकमधुरम् । ध्वनौतुमधुरास्फुटेकलङ्कितमरः । गिरंवाचमसकदुचैरलपत् । मधुमह
हेतुकस्यमधुकरलापस्यपल्लवलीलयाजनितविस्मयहेतुकत्वमुपेक्षत इतिगुणहेतूपेक्षा ।
दुतविलम्बितवृत्तं ॥ ७८ ॥ ***** ॥

॥ कुर्वन्तमिति ॥ इतोत्थं पुष्पैरेवानिभरेणमहाभरेणतत्कृतेनवागौरवेणनगान्वृक्षा नवा
गच्छतीत्यवाचेनमान् अक्षरेवपूर्वादृत्विगित्यादिनाकिन्यत्ययः कुर्वन्तमलिनानां गानवाचो
गोतध्वनेः भङ्गारस्यचनविराममविराममसमाप्तिं कुर्वन्तमस्मत्तनुं सर्वान्दन्तानुसानु
सानुसानुवित्यर्थः विभक्तयर्थे व्ययोभावः विभ्रतिविधाये इह गिरौ विहर्तुं श्रीमान्सहरिः म

कुर्वन्तमित्यतिभरेणनगानवाचः पुष्पैर्विराममलिनानां चनगानवाचः । श्रीमा
न्मस्मन्नुसानुगिरविहर्तुं विभ्रयचेदिसमयूरगिरविहर्तुम् ॥ ७९ ॥
इति श्रीमाघकृतैः शिष्यपालवधेमहाकाव्ये ऋतुवर्णनं नाम षष्ठः सर्गः ॥ ६

* ॥ ६ ॥

यूरगिरकेकया अनेदिप्रेरितः भगवन्निह विहर ऋतुगणमनुगृहाणेति प्रार्थित इवेत्युक्ते
क्षय्यञ्जकाप्रयोगाद्रम्या । वृत्तमुक्तम् ॥ ७९ ॥ ***** ॥
इति श्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचिते माघव्याख्याने सर्वज्ञाख्ये षष्ठः
सर्गः ॥ ६ ॥ ***** ॥

महाकाव्येऽपि प्रागुक्तं । ननु । प्रागुक्तं प्रागुक्तं ॥ ७९ ॥

॥ इत्थं चतुर्गुणप्रादुर्भावमभिधायतत्कलतया भगवत् सानुचरस्य विहार लोलावर्णनमा
रभते ॥ अनुगिरमिति । अथर्तुप्रादुर्भावानन्तरं सहारिः । गिरवित्यनुगिरद्विभक्त्यर्थेऽ
व्ययोभावः । गिरेऽसेनकस्येति समासान्तः । चतुर्भिर्विन्तायमानां चित्तन्यमानां नोतः क
र्मणि लटः शान्तादेशः । तनोतेत्येकोतिवैभाषिक आकारादेशः । वनान्तलक्ष्मीं च लोक
यितुं निरगमन्निर्गतः । पुष्पादीत्यादिनागमेर्लुङि च्छेरङादेशः । चतुर्गुणभक्तिं स्वीकर्तुं
मिति भावः । तथाहि । अभिरञ्जुमादृतानां मादरं कुर्वतामास्थावतामित्यर्थः ।
कर्त्तारिक्तः । प्रयासः सेवायासः सहस्रं विषये निष्फलो न भवति न हि भक्ता नुकम्पिनो महा
ज्वालासेवां ध्येयं यन्तीति भावः । अतो हरेरप्यनुगणानुग्रहणार्थं निर्गमो युक्त इति सामान्ये

अनुगिरमृतुभिर्विन्तायमानां मथसविलोकयितुं वनान्तलक्ष्मीम् । निर

गमदभिरञ्जुमादृतानां भवति सहस्रं न निष्फलः प्रयासः ॥ १ ॥

॥ दधति सुमनसे वनानि बह्वीर्युवतियुताय दवाः प्रयातुमीषुः । मनसि श

यमहासुमन्यथामीनकुसुमपञ्चकमप्यलं विसोढुम् ॥ २ ॥ *

निरञ्जुमादृतानां भवति सहस्रं न निष्फलः प्रयासः । अतो हरेरप्यनुगणानुग्रहणार्थं निर्गमो युक्त इति सामान्ये

न विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः । सामान्यविशेषणकार्यकारणभावाभ्यां निर्दिष्ट
प्रकृतसमर्थनमर्थान्तरन्यास इति सर्वस्ववृत्तम् । अत्र सर्वे पुष्पिताशवृत्तं । पुष्पिताशनौ
वज्रौ जोगिति च्छान्दसाः ॥ १ ॥ ***** ॥

॥ दधतीति ॥ यदवोयादवाः व्याख्यातं चैतत् । बह्वीर्बहुः बहु विधा इत्यर्थः बह्वादिभ्य
निविकल्पादीकारः । सुमनसः पुष्पाणि स्त्रियः सुमनसः पुष्पमित्यमरः । दधति दधति
वानपुंसकस्येति च्छान्दस्यैवैकलिङ्गो नुमन्निषेधः । वनानि युवतियुताः स्त्रीसमेता एव प्रया
तुमीषुरिच्छन्ति स्म । अत्र हेतुमाह । अन्यथा युवनिजनाभावे अमी यदवो मनसि शेने इति
मनसि शयः कामः अधिकरणे शेने रित्यच्प्रत्ययः । हलदन्तात्सप्तम्याः संज्ञायामित्यलुक् ।

तस्यमघातमूतं कुसुमपञ्चकमपि पञ्चापि कुसुमानोत्थयः । पञ्चानां सङ्घः पञ्चकः । सं
ख्यायां संज्ञासङ्घः सूत्राध्ययनेष्विति कप्रत्ययः । विसोढुं नालं नशक्ताः सकलकुसुमनससामग्ये
तत्रारविन्दः । पञ्चकस्य सम्भवप्रमाणसिद्धत्वादिति भावः । अतो युवतिभिः सह प्रमाणेषु
कर्मिण्यवाक्यार्थेन वाक्यार्थसमर्थनाद्वाक्यार्थसमर्थनरूपकाच्चालिङ्गमलङ्कारः । अत्र
विन्दमशोकश्च चूतश्च नवमल्लिका । नीलोत्पलश्च पद्मैते पञ्चबाणस्य सायकाः ॥ २ ॥
॥ अवसरमिति ॥ तमवसरं सहजगमिषा कालं अधिगम्य हृदयं हरन्त्यो हृदयङ्गमाभव
त्सर्वं हृदयार्थमात्रमेव प्रियम्भवतीत्यर्थः । यत्नेन कृतं न भवतीत्ययन्नकृतं तथा युज्ज्वलं
रूपं यासानाः सुभा वसुन्दरमूर्त्यद्वयार्थः । अङ्गनास्तदानीन्तस्मिन्नवसरे अवनिषुपदं
न्यदधत निहितवत्यः पादचारैश्चैव चेतुरित्यर्थः । दधानेर्लुब्ध्यात्मनेपदे घनत इति भस्मा

अवसरमधिगम्यते हरन्त्यो हृदयमयत्नकृते ज्ज्वलस्वरूपाः । अ
वनिषुपदमङ्गनास्तदानीन्त्यदधतविभ्रमसम्पदेऽङ्गनास्तु ॥ ३ ॥

दादेशः अङ्गनास्तु विभ्रमसम्पदे । विलाससम्पदः पदं न्यदधत । तदानीं विलासाः प्रवृत्ता इ
त्यर्थः । अत्राङ्गनानां विलाससम्पदां चोभयेषामपि प्रकृतानामेव हृदयहरणादिनावर्ण
नासाम्येतौपम्यस्य गम्यमानत्वात्केवलप्रकृतविषयतुल्ययोगितालङ्कारः । वाच्यभेदेनाथ
ङ्गनाविलाससम्पदामुत्तरेतरस्य पूर्वविशेषकत्वावगमादेकावलीभेदो व्यक्त इत्यलङ्कारे
णालङ्कारश्च निः ॥ ३ ॥ ***** ॥

॥ न्यदधतविभ्रमसम्पदेऽङ्गनास्वित्यन्तं ता एव प्रपद्यन्ति ॥ नखेति । ललितगतेषु म
न्दगमनेषु नखानां रुचिभिः प्रभाभिः रचिता इन्द्रचापलेखायस्मिन्कर्मणि तद्वयानथाग
तागतं यातायातः विप्रतिषिद्धं चानधिकरणवाचीति वैभाषिकोद्धैकवद्भावः । दधानाः
नखण्यः भुजलतिकाः मुखराः कृता इति मुखरिताः ध्वनिता वलयायस्मिन्कर्मणि तद्वयानथा

कटकैवल्योऽस्त्रियामित्यमरः । पृथै नितम्बेभुजस्वल्नचलत् । अवनखरुचीयात्
 जघनमुण्डकः । गतागतं दधानाः अस्वल्नदि नितम्बेष्टामुखरितवलयमिति तदलंकृतिः ।
 नटस्याद्ये निविशेयाः चतुष्कोद्दीपनकमदिति । तत्रालम्बनं सस्य समवायिकारणं नावि
 शानावक्तव्यम् । तद्गुणैरूपलावण्यादि न चेषाभावहावादिः अन्यस्तु गमम् । एवमुत्तरत्रा
 पि ॥ ४ ॥

॥ अनिश्वेति ॥ अतिशयेन परिणाहवान्ते विज्ञात इत्यर्थः । अथ यान् जघनस्याप्रा
 मेरिनिभावः । परिणाहो विज्ञात इत्यमरः । उपसर्गादसमासे पिणोपदेशस्येति शास्त्रम् ।

नखरुचिरचितेन्द्रचापलेखं ललितगतेषु गतागतं दधाना । मुखरितव
 लयं पृथै नितम्बेभुजलतिकामुज्जरस्वल्नचलत् । ॥ ४ ॥ अति
 शयपरिणाहवान् वितेने बहुतरमर्पितरत्नकिंकिणीकः । अलघुनि
 जघनस्थलेऽपरस्याध्वनिमधिकं कलमेखलाकलापः ॥ ५ ॥ गुरु
 निविडनितम्बविम्बभाणक्रमणनिपीडितमङ्गनाजनस्य । चरणयुगम
 सुखवत्पदेषु स्वरसमसक्तमलक्तकच्छलेन ॥ ६ ॥

बहुतरमर्पितानां रत्नानां किंकिण्यो वस्त्रिन्सुः नद्युतचैतिकप्रपञ्चः । कलीमधुराश्रयो मे
 खलाकलापोऽपरस्याः स्त्रियः अलघुनि जघनस्थले अधिकं ध्वनिं विनेने । तदलंकृतिरिव
 ॥ ५ ॥

॥ गुर्विति ॥ गुरुगुरुत्वगुणयुक्तं निविडं दृढं च यन्नितम्बविम्बनदेवभाणस्तस्याः क्रमरोमा
 धिष्ठानेन पीडितं निषीडितं अङ्गनाजनस्य चरणयुगं कर्तृपदेषु पादन्यासस्थानेषु अलक्त
 कच्छलेन लाक्षारसमिधेण स्वरसंस्वद्वमेव । गुणैरगेद्वैरसद्व्यमरः । असक्तमधि
 च्छिन्नं यथा तथा असुखं सुखं च । सुखैः क्षरणार्थान् गच्छन्तीति श्रुतिः ।

विधिधानोऽवडादौः । इवद्वयकर्तृकएवायमकर्मकः अन्यकर्तृकत्वेतु इवद्वयकर्मकस्त
 धनिरत्रसकर्मकः । अलक्तकच्छलेनेत्यलक्तापह्वेन स्वरसत्त्वाणेपाच्छलादिशब्दैरसत्य
 त्वप्रतिपादनरूपोऽपह्ववालङ्कारः ॥ ६ ॥ ***** ॥

॥ अथकस्याश्चित्स्थित्याः कुपितनायिकानुनयवचनपञ्चभिरि कुलकेनाह ॥ तवेत्यादि ।
 तांस्तत्त्वोत्पत्तिरितवसमोपमहमानयेआनविध्यामिवर्त्तमानसामोथेवर्त्तमानप्रत्ययः कर्तुर
 मिप्राये आत्मनेपदं । इतिमयातस्याग्रेऽभ्यधायिअभिहितं । दधातेः कर्मणि लुङ् आतोयु
 क्चिच्छक्तोरितियुगागमः । हेगुणगौरिगुणैः सौभाग्यदाक्षिणादिभिर्गौरिपार्वतीतिरू
 पकं । अतिरभसेनातिस्वरयाकृताअलघुर्महतीप्रतिज्ञात्वदानयनार्थाययातामामनृतगि

नवसपदिसमीपमानयेतामहमिति तस्यमयाग्रतोऽभ्यधायि । अति
 रभसकृताऽलघुप्रतिज्ञामनृतगिरंगुणगौरिमाकृत्यामाम् ॥ ७ ॥ न
 चसुतनुनवेद्वियन्महीयानसुनिरसस्तवनिश्चयः परेण । वितथय
 तिनजानुमद्वचोसावितिचतथाऽपिसखीषुमेऽभिमानः ॥ ८ ॥

रमसत्यवाचंमाकृत्याः माकार्वाः मद्धचनं सर्वथाकर्त्तव्यमित्यर्थः । करोतेः लुङ् इत्यास्नमा
 द्यागेइत्यडागमप्रतिषेधः ॥ ७ ॥ ***** ॥

॥ ननुमद्यतिज्ञापिदुस्त्याज्येतिविप्रतिषेधमाशङ्क्याह ॥ नचेति । हेसुतनुमुभाङ्गिही
 र्योत्तरपदात्सन्बुद्धिः अन्यथागुणः स्यात् । अहंनवेद्वीतिनकिन्तुवेद्वेवेत्यर्थः । किमेतौ
 व्यतआह । महीयान्महत्तरस्तवनिश्चयः त्वदनैक्यप्रतिज्ञापरं एजनान्तरेण सुनिरसः सु
 रमोच्यः । अस्यनेः खलुप्रत्ययः । सतभवतोत्यसुनिरसइतियत्तदित्यर्थलभ्यं । उद्देश्ये
 नविधेयाक्षेपाद्यच्छब्दस्योत्तरवाक्यस्थत्वात्पूर्ववाक्येनच्छब्दप्रयोगइतिनिबन्धः तथापि
 विदितत्वेपिअसौमस्तुखीजानुकदाचिदपिमद्धचो न विद्यतयतिनान्दमोकरेतीतिसखीषु

मध्येमेऽभिमानः स्वप्रतिज्ञाभङ्गेऽपि मत्प्रतिज्ञामेव पालयिष्यतीत्यहङ्कारनिः शङ्कप्रतिज्ञात
मित्यर्थः ॥ ८ ॥ ****
॥ सततमिति ॥ भवतोन्नामनान यन्त्याभानवितुमशक्नुवत्याइत्यर्थः । मया सततं सदा ते
न घकर्मणिष्यो । अतः अभिभाषणमसंभाषणं परिपणितं । भातोति भवति । भातेऽवतुरित्यौणा
दिकोऽवतुप्रत्ययः । उगित श्चेति डीप्त् स्याः संबुद्धिर्भवति सुभगे च यितदितित इत्तभा
षणमस्तु इति विरोधनिश्चिनायां निश्चिनविरोधाय संख्यां । बाहिन्यादिविति विकल्या
त्रिष्ठायाः परनिपातः । असुहृज्जनो विपक्षवर्गः सकामः फलितमनो रथो भवतु भवेत्प्राप्त
काले लोह । अस्मादिरेधकां क्षिणामयमानन्दकालः प्राप्त इत्यर्थः ॥ ९ ॥ ***

सततमनभिभाषणं मया ते परिपणितं भवतीमनान यन्त्या । त्वयितदि
ति विरोधनिश्चिनायां भवति भवत्वसुहृज्जनः सकामः ॥ ९ ॥ ग
तधृतिरवलम्बितुं वतास्तूननलमनालपनादहंभव्याः । प्रणयिनि
यदिन प्रसादबुद्धिर्भवमममानिनिजीविते दयालुः ॥ १० ॥ *

॥ न केवलमावयोर्विरोधः प्राणहानिरपि मम स्यादित्याह ॥ गतेति । गतधृतिरधीरअह
भवत्यास्तवानालपनादसंभाषणादालपननिवहायेत्यर्थः । ल्यब्लोपेपञ्चमोऽस्तूनप्रा
णानवलम्बितुं न्यारयितुमनलमशक्ता । अलभूषणपर्याप्त शक्तिवारणवाचकमित्यमरः ।
वतेति वदे । अतएव हेमानिनिप्रणयनिप्रिये प्रसादबुद्धिरनुग्रहबुद्धिर्न यदिनास्ति चेत्त
थापि मम जीविते दयालुर्भव । स्पृहीत्यादिना आलुचप्रत्ययः । सधूर्त्तोऽपि मत्प्राणत्राणा
र्थमनुग्राह्य इति भावः ॥ १० ॥ ****
॥ प्रियमिति ॥ इतोऽन्यनिता न्तमागमोऽन्यासङ्गापरधस्यस्मरणेन सरोधे अतएव कषाये लो
हिते कते कषायिते आयते चाक्षिणीयस्यास्तान्तयोक्ता । निर्यासे च कषायो यत्सैरभे लोहि

तेन्यवदिति विश्वः । वनितानायािकाचरणगतायाःपूर्वोक्तवाक्यानेप्रणतयाःसख्यावचसे
नुरेधादनुस्मरणान्किल । किलेत्यपरमार्थे । वस्तुतस्तुअनुरगादेवेतिभावः । प्रियंकथ
मपिकथंचिदनुकूलयाञ्चकारअभिमुखीचकार । अनुजग्राहेत्यर्थः । एषाखण्डिता
नायिका । ज्ञानेऽद्यासङ्गविकृतेखण्डितेर्थाकषायितेतिदशरूपकलक्षणान् । अतएवक
विनाचागःस्मरणसरेषकषायिताक्षीकृतं । एषाचासंभाषणविनाखेदाश्रुनिश्वासाद्य
नुभाववती ॥ ११ ॥ ***** ॥

॥ अथकाचिसखीकच्चिदग्रेशीघ्रगामितंयुग्मेनाह ॥ इति । हेवयस्यसखेइतीत्यङ्गु
नपदंशीघ्रपदकमंयथातथामावासीःमागमः । यातेलुङ्गिनमाब्जोगादइतिप्रतिषेधः । अ

प्रियमितिवनितानितानमागःस्मरणसरेषकषायिता
यताक्षी । चरणगतसखीवचोऽनुरेधात्किलकथमप्य
नुकूलयाञ्चकार ॥ ११ ॥ इतपदमितिमावयस्य
यासीर्ननुसुतनुंपरिपालयानुयानीम् । नहिनवि
दितखेदमेतदीयस्तनजघनोद्धृतेतवापिचेतः ॥ १२ ॥

नुयानीमनुगच्छन्तीसुतनुंशुभाङ्गीप्रियामनुपालयप्रतीक्षस्तुअसावपिशीघ्रमायानु ।
नवाह । नहीति । तवचेतोपि एतदीयस्तनजघनोद्धृतेविदितखेदमनुभूतखेदमे
तिनकिनुवेत्तेत्यर्थः । अतःकथंशीघ्रमायास्यतीतिभावः । संभाव्यमिधेधनिवर्त्तने
ह्यप्रतिषेधाविनिवामनः ॥ १२ ॥ ***** ॥
॥ इतीति ॥ सखीजनेइतिवदितिसतिअपरःकच्चिद्व्यतिरामंअनुरगात्स्नेहाच्चिरंप्रतीक्ष्य
तदनुगमवशान् । तस्याःप्रियायाःकर्त्तुःअनुगमःपश्चाद्भ्रमनंनस्यवशादनुसारादवनिं
मिमानंमानंकुर्वाणइवेत्युत्प्रेक्षा । माडोलटःकर्त्तरि शानजादेशः । स्वावितिचिर्भावः

अनायताम्यनन्तरालानिपदानिन्यधितनिहितवान् । धानोलुङ्गितङ्स्थाध्वोरिचैतीका
 रःसिचःकिन्वान्नगुणःह्रस्वादङ्गादितिसकारलोपः । एषा वनायिकास्वाधीनपतिका ।
 स्वाधीनपतिकासानुयानमुच्चतिवस्त्रभूमितिलक्षणान्हुष्टाचैयं ॥ १३ ॥ **** ॥
 ॥ अथकाचित्पुरःप्रयातप्रियमेलनायश्रीघ्नानुधावनं प्रार्थ्यमानां सखीमाह ॥ यदिति ।
 हेसखिमयिलघिमानमागतायांस्त्वयङ्गमनेनलाघवं प्राप्तायान्तवधृतिरस्ति यदि स नोषोभ
 वति चेत् । धृतिःसन्तोषधैर्ययोरित्यमरः । इयमेतद्वस्त्रैवसम्पत्त्यस्मिन्क्षणएवगतास्मि
 इतिवदनोतिघेशः । इतिनागम्यमानार्थत्वादप्रयोगःअन्यथापौनरुक्त्यादिव्यालङ्का
 रिकाः । सख्यासहकोपपदेनकोषव्याजेनवस्तुतस्तुरगादेवेतिभावः । व्याजोपदेशोलक्ष्य

इतिवदतिसखीजनेनुरगाहयिततमामपरस्मिरंप्रतीक्ष्य । तदनुग
 मवशादनायतानिन्यधितमिमानइवावनिम्पदानि ॥ १३ ॥ यदि
 मयिलघिमानमागतायान्तवधृतिरस्तिगतास्मिसम्पत्तीयम् । अनिभृ
 तपदपातमापपातप्रियमितिकोपपदेनकापिसख्या ॥ १४ ॥ *

अनिमित्तंयञ्जनम्यदमित्यमरः । काचित्रायिकाद्रुततरःश्रीघ्नतरपदपाताःपादन्यासा
 यस्मिन्कर्मणिनद्यथानयाप्रियम्वस्त्रभमापपातअनुधावतिस्म । एषाचस्त्रयंप्रवृत्तास्त्र
 लाघवशंकितयापूर्वनिर्वसितप्रिया । अथेदानींस्त्रयंप्रवृत्तेःपश्चात्तन्नाचेतिगम्यते । अ
 तःकलहान्तरिता । कोपात्कान्तंपरानुद्यपश्चात्तापसमन्वितेतिलक्षणान् ॥ १४ ॥ * ॥
 ॥ अविरलेति ॥ सख्यजन्त्यापार्श्वमाश्लिष्यगच्छन्त्याइत्यर्थः । तरुण्याःसम्बन्धिअवि
 रलपुलकःप्रियाङ्गसङ्गमात्सान्द्ररोमाच्चःएकनरोऽन्यतरःस्त्रयोरन्यःसन्निकृष्टइतिभावः ।
 एकाचप्राचामितिस्त्रयोरेकस्यनिर्द्धारणेतरचप्रत्ययः । स्तनःप्रियस्यवक्षस्तटमिवतस्य
 भूःप्रदेशस्तस्यांवक्षस्तटभुविप्रतिपदधाटतविघटितःसंयुक्तवियुक्तःपतिनोत्पतितःसन्निति

धावत्विशेषणयोरपिमिथोगुणप्रधानाभावविवक्षयां विशेषणं विशेष्येण बहुलमिति समासः
। कन्दुकविभ्रमङ्गेन्दुकशोभाम् । गेदुकः कन्दुक इत्यमरः । बभार अन्यविभ्रमस्यान्धस
मन्धायोगात्सादृश्याक्षेपेति दर्शनात् एषा च प्रियपार्श्वगामिनी इतः प्रभृतिमदनरसेत्यतः
प्राग्वक्ष्यमाणा घटनायिकाः स्वाधीनपतिकाः हृष्टाप्रगल्भाश्चेत्यनुसन्धेयम् ॥ १५ ॥ *

॥ अथापरस्या अपरङ्गतिविशेषं त्रिभिः कुलकेनाह ॥ अशियिलमित्यादि । अपरास्त्री
दृढपरिरब्धो गृहीतो बृहद्दहिस्रुनेनेन हृषितान्युदञ्चितानित नूरुद्वाणिरोमाण्यस्य
तेतपुलकितेनेत्यर्थः । क्विवनोत्तरपदे बहुव्रीहिः हृषेर्लोमस्त्रितोडागमः । भुजेन भर्तुर्वे

अविरलपुलकः सहव्रजन्त्याः प्रतिपदमेकतरस्तनस्तूरुण्याः । घटित
विघटितः प्रियस्यवक्षस्तटभुविकन्दुकविभ्रमंबभार ॥ १५ ॥ अशि
थिलमपरवश्यकण्ठे दृढपरिरब्धवृहद्दहिस्रुनेन । हृषिततनूरु
द्वाभुजेन भर्तुर्मृदुममृदुव्यतिविद्धमेकबाहुम् ॥ १६ ॥ मुञ्जरसु
सममावृत्तो नितान्तं प्रणदितकाञ्चिनितम्बमण्डलेन । विषमितपृथु
हारयष्टितिर्यक्कुचमितरन्तदुरःस्थले निपीड्य ॥ १७ ॥ **

मवाहुनाममृदुगाढं यथा तथा व्यतिविद्धं व्यतिर्घञितं मृदुङ्कोमलमेकबाहुं त्रिजदक्षिणबा
हुमर्तुः कण्ठे अशियिलं दृढमवसज्यासज्यजगामेति भाविता सम्बध्यते ॥ १६ ॥ ** ॥
॥ मुञ्जरिति ॥ पुनः किं कृत्वानितम्बमण्डलेन करणे न नितान्तमति शये तप्रणदिता प्रकर्षेण
नदनीकाञ्चीयस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा । उपसर्गादसमासेपिणोपदेशस्येति शत्वम् ॥
मुञ्जरसुसमंप्राणेशमाघ्नोताडयन्ती । हन्तेरङ्पूर्वात्तटः शत्रादेशे ङीप्सुकर्मकत्वात् न
आङोयमहनेङ् व्यात्मनेपदम् । विषमिता विषमोक्तापृथुहारयष्टितिर्यक्कुचमितरन्तद्य
था तथा इतरं पूर्वोक्तां बहिःस्रुनादयन्दक्षिणमित्यर्थः । कुचनस्य भर्तुर्गुरस्थलेति

यङ्निपोऽपूर्ववत्सन्धः ॥ १७ ॥ ***** ॥

॥ गुरुनिति ॥ पुनर्गुरुतरः सान्द्रतरः कटो मधुरश्चनूपुरस्यानुनादो ध्वनिर्यस्मिन्कर्म
णिगद्यथातथासललितं सजीलं नर्तितं व्यापारितं वामं सव्यम्यादपद्मवस्याः सा इतरदक्षि
णम्यदमनतिलोलम्भर्तृचरणसुखलनादनतिचलं यथातथा आदधानानिःक्षिपन्ती सती म
न्ययेन मन्यरमलसञ्जगाम । एषा च पार्श्वगामिनो ॥ १८ ॥ ***** ॥

॥ अथान्यातामयेकैकेन गतिविशेषमाह । लघ्विद्यादिश्लोकचतुष्टयेन । अन्या अवला
होतस्य प्रियस्यांसौ पोठे हवयोर्द्वयोर्निहिता बुभौषाणि पल्लवौ वस्याः सा सती । उभादु
दात्तो नित्यमिति ग्रहणस्येदम्प्रबोजनं वृत्तिविषये उभशब्दस्य प्रयोगो माभूत् उभशब्दस्यैव

गुरुतरकलनूपुरनुनादंसललितनर्तितवामपादपद्मा । इतरदनति
लोलमादधानापदमथमन्यमन्यरं जगाम ॥ १८ ॥ विशेषकं ॥ ल
घुललितपदनादंसपोठद्वयनिहितोभयपाणिपल्लवान्या । सकठिन
कुचचूचकप्रणोदं प्रियमबलासविलासमन्वियाय ॥ १९ ॥ ***

थास्यारित्यभयत्रयत्वादिभवतीति । लघुनीडुतेललिते चपदे यस्मिन्कर्मणिगद्यथातथा
कठिनाभ्यां कुचचूचकाभ्यां स्तनाग्रभ्यां यः प्रणोदो निपोऽननौ न सहयथातथा । चूचकनु
कुचाग्रं स्यादित्यमरः । तेन सहेत्यादिना समासे वोपर्जनस्येति सहशब्दस्य सभावः । शोपदे
शब्दात्प्रणोद इति णत्वं । सविलासं च प्रियमन्वियायानुजगाम । एषा पृष्ठगामिनो ॥ १९ ॥
॥ जघनमिति ॥ काचित्स्त्री अलघुगुरुपीवरैपीनौ चोरूयस्यतत्तुर्मुहान्निविरीसो
निविडः । निविडं निविरीसं च दृढं गाढं प्रक्षुचने इति वैजयन्ती । निर्विज्विरीसचाविति नि
शब्दादिरीसप्रत्ययः । स च यो नितम्बः कटिपश्चाद्भागः । पश्चात्रितम्बः स्त्रीकट्याः क्तोवे
नुजघनं पुर इत्यमरः । स एव भारस्तेन खिद्यत इति तथोक्तं । आभीक्ष्णेणिनिः । जघनं क

॥ २३९ ॥

दिपुरेभागेदयिततमस्यशिरोधरायां ग्रीवायामवलम्बितोत्तममानयोः स्वभुजलतयोर्विभवे
नसामर्थेनहृच्छादूहेउवाह । बह्विधैरितेत्वात्कर्त्रभिप्रायआत्मनेपदं । इयच्चपृष्ठगा
मिनीप्रियकरावलम्बा ॥ २० ॥ ***** ॥

॥ अनुवपुरिति ॥ अन्यास्त्रीवपुषः पश्चादनुवपुःस्त्रीपृष्ठभागेअव्ययम्बिभक्तीयादिनाप
श्चादर्थेऽयथीभावः बाहुमूलयोः स्त्रीकक्षयोः प्रहितावधः प्रसारितौ भुजौ ताभ्यां आकलित
स्तेनगृहीतस्तनेनकपोलेनिहितदशनवाससान्यस्ताधरेणकिञ्चिदावृत्तमुख्याः सत्याः क
पोलंचुम्बतेत्यर्थः । अपरेणकामिनाविषमवितीर्णपदंबलादिवाऽन्या ॥ २१ ॥ अनुव

जघनमलघुपीवरेरुक्छादुरुनिविरीसनितम्बभारखेदि । दयितत
मशिरोधरावलम्बिस्वभुजलता विभवेनकाचिदूहे ॥ २० ॥ अनुव
पुरपरेणबाहुमूलप्रक्षितभुजाकलितस्तनेननिन्दे । निहितदशन
वाससाकपोलेविषमवितीर्णपदंबलादिवाऽन्या ॥ २१ ॥ अनुव
नमसितभ्रुवः सखीभिः सहप्रदवीमपरः पुरोगतायाः । सरसिसरसरग
पादलेखाप्रतिमतयाऽनुययाव संशयानः ॥ २२ ॥ *****

यथातयावलादिर्वनिन्देनीनाआरोच्यनीयमानेवगमयाच्चक्रइत्यर्थः । एषापुरोगामिनी
॥ २१ ॥ ***** ॥

॥ अनुवनमिति ॥ अपरः कामी अनुवतं वनं प्रतिसृज्योभिः सहपुरोगतायाः असितभ्रुवः स्व
कान्तायाः पदवीमुरसिवक्षसिसरसार्द्रः रगोलाक्षारं जनयस्यतस्यपादस्ययारेखाविन्या
सः साप्रतिमाउपमानयस्याः सान्त्वनिमानस्यभावस्तत्तातयानत्सदृशतयेत्यर्थः । असंश
यार्थेऽसंदिहानः शीङ्गे लङ्कर्त्तरि शानजादेशः । अनुययोअत्रपादरेखाप्रतिमतयेति
सादृश्यवस्तुनासुरतकात्तीर्णपादताडनं वस्तुसरगपदार्थमहिम्नाप्रतीयतइतिपदगतः

स्वतःसिद्धार्थशक्तिमूलोवसुध्वनिःसंलक्ष्यकमध्वनेर्भेदः ॥ २२ ॥ ***** ॥
 ॥ मद्नेति ॥ मदनस्यरसःशृङ्गारःअन्यत्ररसेजलंतस्त्र्यमहौघेनमहापूरेणपूर्णनाभय
 एवहृदास्तेषांपरिवाहाःकृताःपरिवाहिताजलोच्छ्रासाकृताःरोमराजयोयासान्ताः । ज
 लोच्छ्रासाःपरोवाहाइत्यमरः । सरिज्जलानिहृदानांपूर्यपरितःउच्छ्रसन्तीतिप्रसिद्धिः ।
 सविभ्रमैःसविलासैःप्रयानैःप्रकृष्टगमनैःप्रणादिताःसिञ्जिताःयेहंसकाःपादकटकाः । हं
 सकाःपादकटकाइत्यमरः । अन्यत्रहंसाएवहंसकाःमरुलास्तेएवभूषणानियासान्ताःताः
 स्त्रियःसरितइवविरेजुः । मदनरसपूर्णेत्यनेननाभीनांतदुद्धोषकत्वंव्यज्यते । परिवाहि
 मरोमराजयइतिरोमराजोनांपरिवाहत्वरूपणान्नाभयएवहृदाइतिरूपकाश्रयणान्ताः स

मदनरसमहौघपूर्णनाभीहृदपरिवाहितरोमराजयस्ताः । सरितइव
 सविभ्रमप्रयातप्रणदितहंसकभूषणाविरेजुः ॥ २३ ॥ श्रुतिपथ
 मधुराणिसारसानामनुनदिशुश्रुविरेरुतानिताभिः । विदधतिजन
 तामनःशरव्यव्यधपटुमन्मथचापनादशङ्काम् ॥ २४ ॥ ***

रितएवेतिस्त्रिष्टविशेषणेषमुपमाश्लेषएवेत्यन्ये ॥ २३ ॥ ***** ॥
 ॥ श्रुतिपथेति ॥ अनुनदिनदीनांसमीपेसमीपार्थेऽव्ययीभावः । अव्ययीभावश्चेतिनपुं
 सकत्वेह्रस्त्वं । ताभिःस्त्रीभिःजनानांसमूहोजनता । ग्रामजनेत्यादिनासामूहिकस्तलप्र
 व्ययः । तस्याःमनांसिएवशरव्यंलक्ष्यं । लक्ष्यंशरव्यंचेत्यमरः । तस्यव्यधःवेधः । व्यधजयो
 रनुपसर्गेइत्यप्रत्ययः । समर्थोयोमन्मथचापनादःसइतिशङ्काभ्रमंविदधतिविदधाना
 नि । नाभ्यस्ताच्छ्रुतिरितिवैकल्पिकोनुम्प्रतिषेधः । श्रुतिपथमधुराणिश्राव्याणीत्यर्थः ।
 सारसानांरुतानिशुश्रुविरेरुतानि । सारसरुतश्रवणान्मन्मथोद्दीपनमासीदित्यर्थः । अ
 चसारसरुतेमन्मथचापनादभ्रमाङ्गानिमदलङ्कारः । कविसंमतसादृश्याद्विधेयोपिहि

मात्मनि । आरेषमाणानुभवायत्रसभ्रानिमात्मनः इतिलक्षणान् ॥ २४ ॥ *** ॥
 ॥ मध्विति ॥ उक्तुक्तान्युत्तमानां सिध्मरकुलानिमधुमथनस्य हरेर्वधूरह्यन्याकारयन्ती
 वेत्युत्प्रेक्षा । हूतिराकारणाह्वानमित्यमरः । शप्शनेर्नित्यमिति ह्वयतेः शतुर्नुमागमः
 जगुरितियत् । गायनेर्लिङ् । वतानामावलिर्नूतनपल्लवा एवाङ्गुल्यः इत्येकदेशवर्तिसाव
 यवरूपकं । अस्यैववतावलौ नर्त्तकीत्यरूपगमकत्वादिति । ताभिस्तदभिनयं व्यञ्जकचे
 द्यामतनुतेव । व्यञ्जकाभिनयौ समावित्यमरः । अङ्गैरलम्बयेद्गीतं हस्तेनार्थप्रदर्शयेदिति
 वचनात् । गीतार्थस्याह्वानस्य व्यञ्जनमङ्गुलिभिरकार्षीदिवेति क्रियास्वरूपेऽप्येक्षा । पू
 र्वैक्तरूपकानुप्राणितासाह्वानेऽप्येक्षासापेक्षेति तज्ज्ञानोपसङ्गोऽप्येति ॥ २५ ॥ *** ॥

मधुमथनवधूरिवाह्वयन्तिध्रमरकुलानिजगुर्यदुत्सुकानि । तदभिन
 यमिश्रवलिर्वनानामतनुतनूतनपल्लवाङ्गुलीभिः ॥ २५ ॥ असक
 लकलिकाकुलीकृतालिखलनविकीर्णविकासिकेसरणाम् । मरुदव
 निरुह्यारजोवधूभ्यः समुपहरन् विचकारकोरकाणि ॥ २६ ॥ *

॥ असकलेति ॥ मरुद्वतानिलः असकला असमग्राः अर्द्धविकृता इत्यर्थः । ताभिः कलि
 काभिः कोरकैराकुलीकृतानां संक्षोभितानामलिनं खलनेन विचदनेन विकीर्णविक्षिप्ताः
 विकासिनः केसरः किञ्चुक्कायेषान्तेषामव निरुह्यं किं प्रजः परगन्धधूभ्यः समुपहरन् प्रय
 च्छन्त्यथाकस्त्रितक्तामीति भावः । धनमर्जयन्वसन्तीति वत्लक्षणहेत्वोः क्रियाया इति
 हेत्वर्थे शतृप्रत्ययः । कोरकानि कुङ्कुलानि । कलिकाकोरकः पुमानित्यमरः । कोषेषु
 स्त्राभिध्नं प्रायिकाभिप्रायं । कोरकं कुङ्कुलेऽपि स्यात्ककोलकमृणात्तयोरिति विभ्वप्रका
 शादौ तपुंसत्वस्याभिधानात् । विचकार विकासयामासेत्यर्थः विपूर्वात्किरतेः करोतेर्वा
 लिङ् । अत्र कोरकविकासकरणस्य समुपहरन्निति हेत्वर्थे नवधूसम्यदानकपरागोपहरणा

र्थसामान्यमात्रलोपेक्षाञ्जकप्रयोगाद्म्या ॥ २६ ॥ ***** ॥
 ॥ उपपत्तेरिति ॥ वने उपपत्तेरिति भिन्नार्थेऽप्ययीभावः । तत्र यः पवनस्तस्यानुपानेनानुसारे
 ण्दक्षैर्विचक्षणैरलिभिर्व्यञ्जनः कारणात् अङ्गनाजनस्य सम्बन्धोपरिमलोगन्धविशेषः । वि
 मर्दोऽप्येपरिमलोगन्धजनमनोहरे इत्यमरः । स एव विषयभोग्यार्थः । रूपं स्पर्शगन्धरसश्च
 द्वाञ्च विषया अमी इति । अलम्बितव्यः लभेः कर्मणि लुङ् विभाषा चिस्त्वमुत्तोरिति विकल्पा
 द्भुभावः । अत उपधाया इति वृद्धिः तस्मादुन्नतानां महतामनुगमने पश्चाद्भावने अनुवृ
 त्तौ च सम्पदोऽग्रतस्तिष्ठनीत्यग्रतः स्याः पुरेवर्त्तन्यः खलु । सुपि स्थ इति क प्रत्ययः । अ
 त्नानुगमनयोर्द्वयोरभेदाध्यवसायान् श्लेषोऽप्यपिनानि श्योक्त्यनुप्राणिनोऽयमर्थान्तरन्या

उपपन्नपवनानुपातदक्षैरलिभिरलम्बितव्यदङ्गनागणस्य । परिमलवि
 षयस्तदुन्नतानामनुगमने खलु सम्पदोऽग्रतः स्याः ॥ २७ ॥ रथ
 चरणधराङ्गनाकरञ्जव्यतिकरसम्पदुपात्तसौमनस्याः । जगत्सु म
 नसस्तदादि नूनं दधति परिस्फुटमर्थतोऽभिधानम् ॥ २८ ॥ *

सः सामान्येन विशेषसमर्थनरूपः ॥ २७ ॥ ***** ॥
 ॥ रथेति ॥ सुमनसः पुष्पाणिरथ चरणं चक्रन्त्यधरोधारयिता हरिः पचाद्यच् तस्याङ्ग
 नाः तसां करञ्जैर्व्यतिकरः सम्पर्कः स एव सम्पत्तया उपात्तं लब्धं सौमनस्यं सुमनस्कृत्वं सन्तु
 ष्टचित्तं याभिस्ताः सत्यः अत एव सौमनस्यलाभ आदिर्यस्मिन् कर्मणि तत्तदादिततः प्रभृ
 त्तोऽर्थः पूर्वोक्तावयवार्थात् परिस्फुटमप्रसिद्धावयवार्थं अभिधानं सुमनस इति नामधेयं द
 धति । पूर्वत्वञ्च कर्णकादिवङ्गमिति भावः । आख्याह्ये अभिधानं च नामधेयं च नामधेय
 मरः । स्त्रियः पुष्पाण्यवचेतुम्वृत्ता इति फलितोऽर्थः नूनमित्युत्प्रेक्षायां अत्रोपात्तसौमन
 स्या इति सौमनस्योपादानस्य पदार्थस्य विशेषणगत्या सुमनसः पदान्वर्थता हेतुकत्वेऽप्युक्त्या

कीर्त्यालिङ्गं । तदुत्थापिताचेयन्तदादित्येक्षेति सङ्करः । तेन चाङ्गनाकारिणामिति चा
 द्यत्वं व्यज्यते ॥ २८ ॥ *****
 ॥ अभिमुखेति ॥ अभिमुखपतितैः भञ्जनार्थमभिमुखमागतैः उज्ज्वलामुत्कृष्टासुद्धिमुप
 रिप्रसारमौद्धत्यच्चदधानैरङ्गनानामग्राणि च ते हस्ताद्येति समानाधिकरणसमासः अत
 एव हस्ताग्राग्रहस्तयोर्गुणगुणिनेरभेदादिति वामनः । तैरग्रहस्तैः कर्तृभिः गुणप्रकर्षा
 द्भेदेनैव जितमवधोरितन्तरुकि सलयजालं प्रसभन्वलातभङ्गं च्छेदं पराजयश्चानीयमनीतं
 । प्रधानकर्मण्याख्येयेलादीनाङ्गर्द्धिकर्मणामितिकिसलयप्राधान्यादभिधानं । अत्राग्रहस्तो
 धुविशेषणमहिम्नाजिगीषुत्वस्य किसलयजाले जेतव्यत्वस्य च प्रतीतेः समासोक्तिरलङ्कारः

अभिमुखपतितैर्गुणप्रकर्षादवजितमुद्धतिमुज्ज्वलादधानैः । तरुकि
 शलयजालमग्रहस्तैः प्रसभमनीयतभङ्गमङ्गनानाम् ॥ २९ ॥ मुदि
 तमधुभुजेभुजेन शाखाश्चलितविस्तृखलशङ्कुकाधुवत्याः । तरुरतिश
 यितापयङ्गनायाः शिरसि मुदेवमुमोचपुष्पवर्धम् ॥ ३० ॥ ***

॥ २९ ॥ *****

॥ मुदितेति ॥ मुदिताहृष्टामधुलिहोमधुपाथासुताः शाखाभुजेन हस्तेन चलितानि मृ
 द्धुलानि अप्रतिहतरवाणि शङ्कुका निवलयानि यस्मिन्कर्मणितत्तथाधुवत्याः कम्पयन्त्याः
 । धूविधूतने इति धानोस्तौदादिकाच्छतरिङ्गीप्सुनि चेति गुणवृद्धिप्रतिषेधादुवडादे
 शः । अतिशयितासौन्दर्येणातिक्कान्ता अपयङ्गनाययासातस्याः शिरसि तर्मुदेवतदभि
 सरणसन्तोषेणेवेति गुणहेतून्पेक्षापुष्पवर्धपुष्पवृष्टिमुमोच ॥ ३० ॥ *****

॥ अनवरतेति ॥ अनवरतरसेनानवच्छिन्नद्रवेण अन्यत्रानुवद्धमृङ्गारेण गगभाजरक्ते
 नचकरजपरिक्षिप्तुनखक्षतेषु लब्धसंस्तवेन प्राप्तपरिचयेन । संस्तवः स्तुत्यपरिचयइत्यम

रः । वध्वाविगतदयं निर्दयनतथाखण्डितेन चिन्नेन निरुक्तेन चतुरूपपद्मेन नवकि
सलयेन युवविटेन च । पल्लवः किलो बिटे इति विम्बः । सपदि मस्ते स्नानं खलु प्रसिद्धौ
स्नायते भवेति ह । अत्राभिधायाः प्रकृतार्थेनियनृतत्वाद् प्रकृतार्थप्रतीतेः शब्दशक्तिमूलो
ध्वनिः न स्नेहः तेन चोभयोः पल्लवयोरोपम्यङ्गम्यते ॥ ३१ ॥ ***** ॥

॥ अथासांपुष्पावचये मृङ्गार चेष्टाः वर्णयन् कस्याश्चि चेष्टाविशेषमेकेनाह ॥ प्रियमिति ।
अन्यास्तु प्रियमभिप्रियस्याग्रत इत्यर्थः । अभिरभागे इत्यनेलक्षणार्थे कर्मप्रवचनीयत्वा
जद्योगे द्वितीया । कुसुमे घृद्यतः कुसुमे द्यतः कुसुमप्रहरणार्थमुक्षिप्त इत्यर्थः । प्रकृतिवि
कारभावात्प्रतादर्थे चतुर्थी समासः । तस्य बाह्वेर्न वयन्नखं न खक्षतं देवमण्डनं तेन चारु

अनवरतरसेन गगभाजाकरजपरिक्षितिलधसंस्तवेन । सपदि तरु
णपद्मेन वध्वाविगतदयं खलु खण्डितेन मस्ते ॥ ३१ ॥ प्रियम
भिकुसुमे द्यतस्य बाह्वेर्न वनखमण्डनचारुमूलमन्या । मुञ्जरित
रकरक्षितेन पीनस्तनतटरे धितिरेदधे पुकेन ॥ ३२ ॥ **

सुन्दरं मूलं कक्षभागमित्यर्थः । मुञ्जरितरकरेण सव्यपाणिना आहितेन निहितेनां मुके
नोत्तरीयेण पीनं स्तनतटं रणद्धोति पीनस्तनतटरे धित इति वरणं यथा तथा तिरेदधेति रश्च
कार । अयच्चापल्याख्यः सञ्चारिभावः । आत्मप्रकाशिनी चेष्टारगादे स्वापलं मतमिति
लक्षणात् । प्रौढा चेयम् ॥ ३२ ॥ ***** ॥
॥ अथापरस्याः चेष्टाविशेषं ध्वनिः कुलकेनाह ॥ वितनेत्यादि । काचिद्धितनाभिर्गा
त्रोन्नमनादि स्निग्धाभिर्वलीभिस्त्रिवलीभिर्विभाव्याः संलक्ष्याः पाण्डुरेखाः रेखाकारः वली च
यान्तरालभागाः ताभिः कृतपरभागाजनिता वरुणां कर्षाः । अतएव विशेषेण लीना विनीलारे
मरुजिर्धस्याः स्नातयोक्ता । कृशमपि स्वभाव एतैवेति भावः । अवलग्नं मध्यं । मध्यमं वाव

सद्यंचमध्योऽस्तीत्यमरः । पुनः कृशतां नयन्ती अग्रपुष्पग्रहणायगात्रविजृम्भणादिभि
भावः । तथा विपुलतरे उन्मुखे ऊर्ध्वमुखे च लोचने यस्याः सा । अग्रपुष्पग्रहणार्थमिति
भावः ॥ ३३ ॥ ***** ॥

॥ प्रसक्तलेति ॥ प्रसक्तलाभ्यामनिसमयाभ्यां कुचाभ्यां बन्धुरमुज्जना नतम् । बन्धुरं तूज्जना
वमित्यरः । उद्धुरं निर्भरं दृढमिति यावत् । ऋक्पूरित्यादिना समासान्तःतस्मादुरसः प्रस
भाद्वलाकाराद्विभिन्नो विस्तिष्ठस्तनूत्तरीयबन्धो यस्याः सा गात्रविजृम्भणाद्विस्तृतकुचा
वरोत्यर्थः । किञ्च अवनमनो नालीयमाना दुदरादुद्धुस्तत्विस्तिष्ठतु कूलं यस्यातत् अतए

विस्तृतवलि विभाव्यपाण्डुलेखाकृतपरभागविलीनरेमराजिः । कृशम
पि कृशतां पुनर्नयन्ति विपुलतरे न्मुखलोचना वलग्रम् ॥ ३३ ॥ प्रस
क्तकुचबन्धुरेद्धुरेः प्रसभविभिन्नतनूत्तरीयबन्धा । अवनमदुदरे
च्छुसदुकूलस्फुटतरलक्ष्यगभीरनाभिमुला ॥ ३४ ॥ व्यवहि
तमविजानती किलान्तर्वणभुविवल्लभमाभिमुख्यभाजम् । अधिवि
टपिसलीलमग्रपुष्पग्रहणपदेन चिरं विलम्बकाचित् ॥ ३५ ॥ *

वस्तुतस्तं यथा तथा लक्ष्यगभीरमगाधं नाभेर्मूलमध्यान्तरालं यस्याः सा ॥ ३४ ॥ ** ॥
॥ व्यवहितमिति ॥ काचित्पूर्वाक्तविशेषणविशिष्टा काचिदङ्गनाऽन्तर्वणभुविवनाभ्यन्त
रप्रदेशे । प्रतिरन्तरित्यादिना वननकारस्यणत्वं । व्यवहितं तिरोहितं आभिमुख्यभाजं अ
भिमुखावस्थितमित्यर्थः । तं वल्लभं प्रियं अविजानती किल जानानाद्यजानानेव अधिविट
पिविटपिनिवृक्षे । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । सलीलं यथा तथा अग्रे वृक्षाग्रे यानि पुष्पाणि ते
षां ग्रहणस्य पदेन मिषेण चिरं विलम्बप्रियाय स्वाङ्गप्रकाशनार्थमिति भावः ॥ ३५ ॥
॥ अथेति ॥ अथ विलम्बानन्तरं अत्रास्ति न्विये सखीभिः कथिते सति । किलायमत्रैवास्ति

इतिनिवेदिनेसतिक्षणं ससंभ्रमाअपरेवपूर्वविपरीतव्यापारकारणादन्वेयभवन्तो बुद्धिपूर्
वकारित्वमज्ञाननाटनेनवद्वयतीत्यर्थः । शिथिलितः पुष्पग्रहणाश्रितः कुसुमाकुलः
कुसुमव्यापृतोऽग्रपाणिर्यस्याः सातथोक्ताप्रतिपदं प्रतिस्थानं संयमितेनान्यमितेनांशुकेन ।
अंशुकं सूक्ष्मवस्त्रेणादिति विम्बः । वस्त्रेणवृतमङ्गयस्याः सातथोक्तासती ॥ ३६ ॥ *

॥ कृतभयेति ॥ किञ्चकृतः भयपरितोषयोः भर्तृदर्शनेत्यसाध्वसहर्षयोः सन्निपातः सङ्क
रेयेनतन्मनसि ज्ञानोमनसि जः स्मर । सप्तम्यां जनेर्दः हलदन्तात्सप्तम्याः संज्ञायामित्य
लुक् । स एव गुरुचार्यस्येनतन्क्षणे उपदिष्टनादेकहेतुक इत्यर्थः । किमप्यभिर्वाच्यं रसा
न्तरं लक्षणयाभावान्तरं चेद्दकिलकिञ्चित्ताख्यां विवक्षितं कृतभयेत्यादिविशेषणेन क्रोधाश्रु

अथ किल कथिते सखीभिरत्रक्षणमपरेव ससम्भ्रमाभ
वन्ति । शिथिलितकुसुमाकुलाग्रपाणिः प्रतिपदं संय
मितांशुकावृताङ्गी ॥ ३६ ॥ कृतभयपरितोषसन्नि
पातं सचकितसस्मितवक्त्रवारिजश्रीः । मनसि जगुरु
तक्षणे उपदिष्टं किमपि रसेन रसान्तरं भजन्ती ॥ ३७ ॥

सहर्षभीत्यादेः सङ्करः । किल किञ्चित्मनितलक्षणार्थस्य प्रतीतेः रसेन रगेण हेतुना भजन्ती
अतएव सचकितससम्भ्रमा । चकितमभयसम्भ्रमा इत्यनरः । सस्मिताहर्षात्समन्दहा
सा च वक्त्रवारिजश्रीर्यस्याः सासती । अत्र चकितस्मितयोः पूर्वोक्तभयहर्षानुभावत्वेना
क्तिः ॥ ३७ ॥ ****

॥ अवन्तेति ॥ अवतनवदनेन्दुः लज्जयानम्रमुखीत्यर्थः । अधीरतया अघृष्टतया व्यवधिं
किञ्चिद्ध्यवधानं । उपसर्गे घोः किरितिकिप्रत्ययः इच्छतीवाञ्छतीव तथाया कुलासतीत्य
र्थः । आह्वीतद्योर्नुमिति विकल्पाद्भ्रमभावः । अस्मै प्रियाय अस्थित आत्मानं प्रकाशयन्ती

स्थितेत्यर्थः । तिष्ठते कर्त्तरि लुङ् । प्रकाश न ख्येया ख्येयो ख्येयात्मनेपदं स्थाध्वोरिति सि
चः कित्वमिकारस्य धातेरनादेशः कित्वात्प्रगुणइतियदनेनोत्तरेण प्रियस्य चेतः सुतराम
हरत् । तथाहि । त्रैपैवस्त्रियोऽभिभूषयति स्फुटमसिद्धमित्यर्थः । अनोस्या अपि त्रया
भूषितत्वात् नितमनोहरत्वं युक्तमिति भावः । कुलका लङ्कारेण मर्यादरन्यासः । मध्याख्यं
नायिका । सज्जामन्मथम मध्यस्थामध्यमोदितयौवनेतिलक्षणम् ॥ ३८ ॥ *** ॥
॥ किसलयेति ॥ किसलयशकलेषु वर्त्तमाना इति शेषः अवाचनीयाः प्रसिद्धिनिपिवैलक्ष
ण्याद्वाचयितुमर्हन् । किन्तु केवलं पुलकिनिदयितस्पृष्टत्वात् स्पर्शदेवरेमात्रवत्पुङ्गवे
पुष्पनिधेयाविरहनापशान्त्यर्थमप्युक्तं यः कुतश्च नखपदानि नखांका एव लिपयोऽक्षराणि

अवनतवदनेन्दुरिच्छन्तीव व्यवधि मघीरतया यदस्थिताऽसौ । अ
हरतस्तु तस्मिन्नेत्येतेः स्फुटमभिभूषयति स्त्रियस्तपैव ॥ ३८ ॥ ष
डिः कुलकं ॥ किसलयशकलेषु वाचनीयाः पुलकिनि केवलमङ्गुके
निधेयाः । नखपदलिपयोऽपि दीपितार्थाः प्रसिद्धिरेदयितैरनङ्ग
लेखाः ॥ ३९ ॥ *****

केवलम्

युनेतनुप्रसिद्धाक्षराः अनोऽवाचनीया इत्यर्थः । तैनावताऽनुप्रकारित्वेन चेत्याह । तथापि
। विभावितार्था संकेतितसन्निवेशवशादेव द्योतितानि निधेया लिख्यन्त इति लेखाः कर्मणि वम्
प्रत्ययः । अतङ्गस्य लेखाः तत्पुङ्गुता इत्यर्थः । दयितैः दयिताभिः दयितैः स्वपुमांस्त्रियेत्येक
शेषः प्रसिद्धिरे प्रसिद्धिर्लिखिता इत्यर्थः । दधानेः कर्मणि लिङ् । नेर्मदनदेत्यादि
मानकारस्यणत्वं । लोकप्रसिद्धि लेख्यवैलक्षण्याच्च निरेकालङ्कारः ॥ ३९ ॥ *** ॥
॥ कृतेति ॥ कृतकृतकृषा कृतकृत्रिमरोषया कयाचिन्नायिकया च मकुशलामाख्यग्रथनेकु
शलानासीति सखीममाख्यनिरस्यात्मना स्वयमेवाभिमतमभिप्रायाभिमुखं साभिजायमावि

कृतभुजमूलप्रकाशितकक्षप्रदेशं यथा नयामूर्ध्वमास्ता अवस्थितवद्धा । अथ च स्वाभिप्रायव्यं
अकचेष्टारूपश्चापलाख्यः सञ्चारिविशेषः । नायिकाप्रौढैव । सुरमन्दोक्ततवीजप्रौढा
सम्पूर्णयौवनेतिलक्षणम् ॥ ४० ॥ ***** ॥

॥ अथ काञ्चनायिकाऽप्रति सखीवचनं त्रिभिः कुलकेनाह ॥ अभिमुखमिति । मधुमकर
न्दं व्रतयन्ति भुज्जन इति मधुवताः मधुपाः कर्मण्यण्प्रत्ययः । तेषां पटले अभिमुखमुपयाति
आगते सति त्वं किञ्चिन्मास्माभिर्दधाः न किञ्चिदालपमौ न भजेत्यर्थः । स्रोतरे लङ् नमा
द्योगइत्यङ्प्रतिषेधः । मौ न स्यामधुकरवाधनिवृत्तिरेव कलमिच्छाह । मध्विति । मधु
नामद्येन सुरभेर्मुखाजस्य योगन्धस्तस्मिन् लब्धेर्लाभात् । स्त्रियां क्तिन् । अनेन मधुवतपट

कृतकृतकरूपासखीमपास्यत्वमकुशलेतिकयाचिदात्मनैव । अभि

मतमभिसाभिलाषमाविः कृतभुजमूलमबन्धिमूर्ध्वमास्ता ॥ ४० ॥

अभिमुखमुपयातिमास्म किञ्चित्त्वमभिर्दधाः पटले मधुवतानाम् । मधु

भे । सुरभिमुखाजगन्धलधैरधिकमधित्वदनेनमानिपाति ॥ ४१ ॥

***** ॥ ४१ ॥

लेनत्वयि अधित्वत्विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । त्वमावेकवचनइत्यत्रैकवचनइत्यर्थनिर्देश
त्वादित्वविभक्त्यभावेयेकार्यवृत्तेर्धुष्मादस्मादेर्मपर्यन्तस्यत्वादेशः । अतएव विभक्त्यमावाच्य
त्वादेशोऽत्र चित्त्वइति वल्लभवचनं वित्यम् । अधिकमत्यन्तं सर्वत्रेत्यर्थः । मानिपाति
मानिपानताम् । भावे लुङि चिखवृद्धिः अत्राभिपानासम्बन्धेपितत्सम्बन्धोक्तेरतिशयो
क्तिरलङ्कारः ॥ ४१ ॥ ***** ॥

॥ सरजसेति ॥ किञ्च मधुपिकतीति मधुपेमधुलिङ्मधुपस्य । आनोनुसर्गकः भुविरोह
निजायतइति भूरुहामूरुहणा भौमानाच्चदेहिनां सखिनिघसहरजसासरजसं
चतुरेत्यादिना सा कल्पार्थेऽव्ययीभावः । समासोक्तनिपातः । तेन सरजस्काङ्गनिबद्धो ह्य

धीलक्ष्यः मुखोवामहाकविप्रयोगवाङ्मत्यात् अथयोभावदर्शनं तु प्रापिकमित्युक्तं प्राक् ।
 तथा च सरजसम्बासरजसोयोमकरन्दस्तेन निर्भरसुपूर्णास्तु न तु त्वदधरमृतेन नाथरज
 स्तेन तिभावः । अन्यत्र रजःस्त्रीपुष्पं । स्याद्रजःपुष्पमार्त्तवमित्यमरः । मत्साहचर्यान्मक
 रन्दशब्देन श्रुतप्रतीतिः तेन श्रुतशेषेण सन्निपातप्रायास्तित्यर्थः । प्रसवविभूतिषु पुष्प
 समृद्धिषु जन्मपरम्परसु च विरक्तः नित्यहः सन् अमृतं पिवतीति अमृतपः इति नाम्ना वाङ्म
 याऽसावमुन्वाधरमोष्ठं प्रति आजिहीते आगच्छति । ध्रुवं सत्यमित्युत्प्रेक्षायां अन्यत्र तु अ
 मृतपोदेव इति नाम वाङ्मयादेव भूयापेक्षेत्यर्थः । अथवा नि श्रेयसप्राप्तीच्छेत्यर्थः । श्रे
 योनिः श्रेयसामृतमित्यमरः । ध्रुवं शाश्वतं अधरन्धरसम्बन्धरहितं अमुम्परलोकपथं इह
 चामुत्र च शुभमिह चामुत्र चान्वेति इत्यादौ लोके वेदे चेदमदसोर्लोकद्वये रूढिप्रदर्शनात्

सरजसमकरन्दनिर्भरसु प्रसवविभूतिषु भूर्भुवः । ध्रुवममृतप
 नामवाङ्मयासावधरममुं मधुपस्तवाजिहीते ॥ ४२ ॥ * * * * *

आजिहीते अन्विष्यतीत्यर्थः । ओहाङ्गताविति घातेर्लटि श्लाविति द्विर्भावः इह ह्य
 धोरितोकारः । इह नायिकावदनसौरभहेतुकस्य मधुपानां मनस्यमृतपनामवाङ्मयाहेतु
 न्वात्प्रेक्षणाद्गुणहेतुप्रेक्षा । सा च ध्रुवमिति श्रुतप्रयोगाद्वाचासतो मधुपस्याधरोद्देश्या
 सन्बन्धेपि सम्बन्धातिशयोक्त्युत्थापितेति सङ्करः । पूर्वोक्ताप्रकृतार्थप्रतीतिस्तु मधुपादिश
 दानामभिधायाप्रकृतार्थनियन्त्रितत्वाच्छब्दशक्तिमूलो ध्वनिरेव न श्लेष इत्यलम्बिस्तरेणे
 ति ॥ ४२ ॥ * * * * * ॥
 ॥ इतीति ॥ इति इत्थं सख्येव जनस्तस्मिन् सुखी जनेव दत्तिसति निमीलन्त्यौ भयान्मुकुली
 भयन्यौ अतएव द्वौ आवृत्तो ययोस्ते द्विगुणे द्विरवृत्ते । गुणास्त्ववृत्तिशब्दादि ज्येन्द्रियामुख्य
 मनुष्यनिवैजयन्ती । तेन मे द्विगुणिते अतएव सान्द्रतरे अक्षिपक्ष्ममालेनेत्रलोमपङ्क्तौ च
 ॥ ४३ ॥

स्याः साकाचिदिति शेषः । अक्षिग्रहणस्य पक्षमद्यवैगुण्यलक्ष्मीरक्षणेरेवेति द्योतनार्थं
त्वाम्नपौनरुक्त्यं । अलिभयेन भर्तुरङ्गमुत्सङ्गमपतत्प्राप्तवती अहोमहत्कष्टं यत्कोटकाद
पिभयमित्याशङ्क्याह । अङ्गनानानुपुंसामिति भावः । विक्लवताभीरुतागुणोभवति हि न
नुदोषइति भावः । अतएव जनसमक्षं भर्तुरङ्कारो हणमपिन दोषः । पार्श्वस्थालम्बनादि
नाभयानुभावत्वात् । कुलकालङ्कारेयमर्थान्तरन्यासः ॥ ४३ ॥ ***** ॥
॥ मुखेति ॥ यूना अभिनवोढवधूर्नोढाङ्गनापिबलात्बलात्कारतुमुखं कमलमिवेत्युपमि
तसमासः । तदल्पं मुखं कमलकं अल्पार्थं कन्यत्ययः । उन्नमय्य उद्यम्य । स्यपि लघुपूर्वा

इति वदतिसखीजनेनिमीलद्विगुणितसान्द्रतरक्षिपक्षमाला । न्य
पतदलिभयेन भर्तुरङ्गं भवति हि विक्लवतागुणोऽङ्गनानाम् ॥ ४३ ॥
त्रिभिर्विशेषकं ॥ मुखकमलकमुन्नमय्य यूनायदभिनवोढवधूर्नोढाद
चुम्बि । तदपि न किल बालपक्ष्मवाग्रग्रहपर्याविविदे विदग्धसख्या ॥
४४ ॥ व्रतति विततिभिस्तिरेहितायां प्रतियुबतौ वदनं प्रियः प्रियायाः
। यदधयदधरऽवलोपनृत्यत्करवलयस्वनितेन तदिव त्रे ॥ ४५ ॥

दित्ययादेशः । अचुम्बिचुम्बितमिति यत् । तच्चुम्बनम्बिदग्धसख्याचतुरसख्या बालपक्ष्मवा
ग्राणां ग्रहो ग्रहणं । ग्रहवदु निश्चिगमश्चेत्यप्रत्ययः । तत्पर्यायतदासक्तया सत्याकंचिद्यास
ङ्गं कल्पयन्त्येत्यर्थः । न विविदे अपि किल न प्रकाशितमिति किमुत वक्तव्यमित्यपिशब्दार्थः
॥ ४४ ॥
। किलेत्यलोके वस्तुनो विदित्वा यद्विदित्वेव स्थितं वै दग्ध्यात् । अन्यथानयोर्विश्रम्भविहार
विधातादिति भावः । मग्धेयं नायिका उदयद्वौ वनामुधालज्जाविदितमन्मथेनिसंक्षणात्
॥ ४४ ॥ ***** ॥
॥ व्रतनोति ॥ प्रतिकूला युवतिः प्रतियुवती सपत्नी तस्या व्रतति विततयो लता जाज्जानि । व

स्त्रीतु व्रततिर्लतेत्यमरः । ताभिस्त्रिरेहितायांसत्याम्प्रियः प्रियावद् नमधयत् अपि वदितिय
मूधेटोभौवादिकास्तुङ् । मद्धदनपानं अघरावलोपेनाधरखण्डनेनतज्जनितव्यथयेत्य
र्थः । नृत्यनोश्चलतोः करयोर्वलयानां कङ्कणानां स्वनितेन ध्वनिना विवधेविवृतम् । तदे
वतस्यास्तदनुमापकमभूदित्यर्थः । अत्रैकाहृष्टा अपरात्तोर्यातिर्वेदवतीत्यनुसन्धेयम् ॥

४५ ॥ ***** ॥

॥ विलसितमिति ॥ वधूः काचित्पुष्पपुरस्तादग्रे धरणीरुहमधिरुहतीति धरणीरुहाधिरु
हवृक्षादिरुहा । रुहेः क्विप् । तस्यास्तदधिरुहोलतायाः विलसितं चेष्टितं । नपुंसकेभा
वेत्ताः । अनुकुर्वती एवमित्याश्लेषप्रकारमभिनयन्ती ऋजुतया अकुटिलबुद्धितया सखीनां

विलसितमनुकुर्वती पुरस्ताद्धरणीरुहाधिरुहोवधूर्लतायाः । रमण
मृजुतया पुरःसखीनामकलितचापलदोषमालिलिङ्ग ॥ ४६ ॥ स
ललितमवलम्ब्य पाणिनां सेसहचरमुच्छ्रितगच्छवाञ्छयान्या । स
कलकलभकुंभविभ्रमाभ्यामुरसिरसादवतस्तरे स्लनाभ्याम् ॥ ४७ ॥

पुरोऽग्रे अकलितः अविचारितश्चापलमनुचितकरणमेव दौघोयस्मिन् कर्मणि तद्वयानया

रमणं प्रियमालिलिङ्ग । एषा हर्षात्तु क्यवती प्रौढा च ॥ ४६ ॥ ***** ॥

॥ सललितमिति ॥ अन्यास्तोऽच्छ्रितगच्छवाञ्छयाऽऽवृत्तस्तव कजिघृक्षया सललितं सवि

लासं यथानया सहचरं प्रियमपाणिना औचित्याद्धामेनेति शेषः । अंसे अवलम्ब्यावष्टभ्य

सकलयोः समग्रयोः कलभकुम्भयोः करिकुम्भयोर्विभ्रम इव विभ्रमः सौन्दर्ययथोस्लाभ्यां स्त

नाभ्यां रसाद्गादुरसि अवतस्तरे आच्छादयामास । सहचरमिति शेषः । अभिमुखाव

स्थानादिति भावः । स्तृणानेः कर्मणि लिट् । ऋतश्च संयोगादेर्गुणः शर्पूर्वाः खयइति

अभ्याससत्कारलोपः । इयच्च प्रौढैव ॥ ४७ ॥ ***** ॥

॥ मृद्धिनि ॥ अन्यास्त्रोच्चतरणामत्युन्नतकुसुमानामुच्चतमवचेमुमिच्छ्याउच्चतरेष्वि
चोषया। चिनेतेःसनन्तात्स्त्रियामप्रत्यवेटाप्। विभाषाचेरितिकुत्वविकल्पः। मृदुचरण
नलाग्रेणदुःस्थितत्वात्दुःखेनस्थितत्वात्दुःस्थितेनेत्यर्थः। कुचकुम्भयोर्भरस्य। पुंसि सं
ज्ञायांघःप्रायेणेतिप्रत्ययः। नसहतेत्यन्तमित्यसहतर। सहेःपचाद्यजन्तात्रज्जस्मासा
कारप्रत्ययः। भरमसहमानेत्यर्थः। कृद्योगात्कर्मणिषष्ठी। अथास्मिन्नवसरेनिरवल
म्बनंयथातयाप्रियस्योपरिन्यपतत्निरवलम्बनत्वात्त्रिपदानेत्यर्थः। एषाचप्रीडास्तभा
वेक्तिरलङ्कारः ॥ ४८ ॥ ***** ॥

मृदुचरणतलाग्रदुःस्थितत्वादसहतरकुचकुम्भयोर्भरस्य। उपरि
निरवलम्बनं प्रियस्यन्यपतदथोच्चतरेष्विचोषयाऽन्या ॥ ४८ ॥
उपरिजतरुजानियाचमानं कुशलतयापरिरम्भलोलुपोऽन्यः। प्र
थितपृथुपयोधरंगृहाणस्त्वयिमितिमुग्धवधूमुदासदेर्भ्याम् ॥ ४९ ॥
इदमिदमितिभूरूहाम्प्रसूनैर्मुञ्जरतिलोभयतापुरःपुरेऽन्याः। अ
नुरहसमनायिनायकेनत्वरयतिरनुमहोजनंमनोभूः ॥ ५० ॥

॥ उपरिजेति ॥ उपरिजातानिउपरिजानितरेर्जातानितरुजानिकुसुमानितानिया
चमानांअपचित्यदेहीति। प्रार्थयमानांप्रथितपृथुपयोधरांप्रशस्तपीवरकुचांमुग्धवधूंअ
कुटिलधियांस्त्रियंपरिरम्भलोलुपःआश्लेषलालसोऽन्यः। कुशलतयावच्चनापटुतयास्त्वयं
गृहाणेतिमयापचितानित्वमेवापचिनुचेत्यर्थः। गम्यमानार्थत्वादुक्तेतिनप्रयुक्तंपौनर
क्त्यातद्देर्भ्यामुदासउद्यच्छति। अयच्चैकायत्तत्वादनुकूलनायकःनायिकानुस्वाधीनप
तिकाप्रीडाच ॥ ४९ ॥ ***** ॥

॥ इदमिदमिति ॥ अन्यास्त्रोइदमिदमितिइदंशब्दमिदंशब्दमित्युक्तेत्यर्थः। भूरू

शिवक्षणाप्रसूनैः पुष्पैः पुरःपुरमुद्धरति लोभतया प्रलोभतया नायकेनरहो नुरहसमेका
 न्तं । अन्ववतप्रमिवानुरहसमित्यव्ययीभावसमासान्तः अनादिनीताः तथा हि मनोभूः का
 भोजनं नुत्तरयति देशकालानपेक्षयेति भावः । अतएवाश्चर्यमहो इति । पूर्ववन्नायिका
 नायकविवेकः । अर्थान्तरन्यासः ॥ ५० ॥ ****

॥ विजनमिति ॥ अन्याहो विजनमेकान्तमिति हेतोरमुन्मूलभक्षणं बलाद्गृहीत्वा आकृत्य
 अथान्तिके विपक्षं सपत्नीजनं बोध्यलघुत्वभीतेस्तु च्छ्वभयाद्भिपतितुं मनोयस्याः सा अभि
 पतितुमन्ता । तुङ्गाममतसोरौतिमकारलोपः । अपसर्जुः कामेत्यर्थः । बलमेऽमुच्चयत्य
 न्तिसन्तितस्य विपक्षानवेक्षणादिति भावः । अतिगुर्वीति गौरववत्त्वभवत्स्वयं ग्रहलाघ

विजनमिति बलाद्गृहीत्वा क्षणमथवीक्ष्य विपक्षमन्तिकेऽन्या ।
 अभिपतितुमन्तलघुत्वभीतेरभवदमुच्चतिवह्नमेति गुर्वी ॥ ५१ ॥ अ
 धिरजनिजगामधामतस्याः प्रियतमयेति रूपासजावनद्धः । पदम
 पिचलितुं युवानसेहे किमिव न शक्तिहरं ससाध्वसानाम् ॥ ५२ ॥

बतिरोधानात् भर्तृवत्त्वमेव प्रकाशनाच्चेति भावः । भाग्यवतां सर्वश्रेयसे भवतोतिरहस्यं । एषा
 त्वतिप्रगल्भैव ॥ ५१ ॥ ****

॥ अधीति ॥ अधिरजनिरजन्यां विभक्त्यर्थे व्ययीभावः । तस्याः सपत्न्या इत्यर्थः । बुद्धि
 स्थत्वात्रामग्रहणा सहत्वाच्च तच्छब्देन निर्देशः धामगृहं जगामेति रूपाहेतुना प्रियतमया क
 र्यासजाकरणे नावबद्धेऽयुवापदमपि । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । चलितुं नसेहेतुशशा
 क । तथा हि ससाध्वसानां भयग्रस्तानां किमिव किम्वा इव शब्दो वाक्यालङ्कारे इवेतीषद
 र्थोऽयमुपेक्षावाक्यालङ्कारे विनिगणव्याख्याने । शक्तिहरतोति शक्तिहरं । हरतेरनुद्यमने
 जित्यच्प्रत्ययः । नभवतोति शेषः । अस्मिन्भवतोपरोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्तीति वचनान् ।

भवतीति लटः पूर्वाचार्याणां संज्ञा सर्वस्यापि भोरुणां शक्तिहरत्वाद्बला कृतः स्वगन्धोपि
नः शक्तिहर इति युक्तं इति सामान्येन विशेषसमर्थनरूपेऽर्थान्तरन्यासः । खण्डितेयं ता
यिका । ज्ञानेन्यासङ्गविक्राने खण्डिते र्घ्या कषायितेति लक्षणात् । नायकस्तु दक्षिणः भयस
म्बन्धसहतादिभिस्तुल्यो नैकत्र दक्षिण इति लक्षणार्थप्रतीतेरिति ॥ ५२ ॥ ** ॥
॥ अथ काचित् खण्डितानि जकान्तमागस्तारिणं पल्लवदानेन प्रसादयन् चतुर्भिर्भर्तुनम्
पालभते ॥ नेत्यादि । वयममुष्यदानयोग्या न भवाम खलु किनुया असावेवासौ त्वत्पि
या । अथ य सर्वनाम्नामकचप्राक्टेरित्यकच । रहोरहसि । रहस्योपांश्चालिङ्ग इत्यस
रः । त्वं पिबति पानं करोति । पापानेभौवादिकात् कर्त्तरि लिट्पाद्यादिनापि बादेशः । या

नखनुग्रममुष्यदानयोग्याः पिवति च पाति चयाऽसकौरहस्त्वाम् । ब्र
जविटपममंददस्वतस्यै भवतु यतः सदृशोऽश्विरययोगः ॥ ५३ ॥
नवकिं नवकिमाहितैर्वृथानः क्षितिरुहपल्लवपुष्पकर्णपूरैः । ननु ज
नविदितैर्भवद्यलोकैश्चिरपरिपूरितमेव कर्णयुग्मम् ॥ ५४ ॥ **

निरक्षति च अन्यतो वारयति चेत्पर्यः पारक्षणे अदादित्वाच्छपो लुक्तस्यै अमुं विटान्मातोति
विटपं पल्लवं । विटपः पल्लवे घिङ्गे इति विश्वः । ददस्वप्रयच्छददाने इति भौवादिका
लोड । ब्रजगच्छयतो दानाच्चिरयचिलकालात् चिरार्थे व्ययं सदृशेन नुरूपयोर्योगो भवतु
उभयोरपि विटपत्वादिति भावः । समालङ्कारेयं । सासमालं कर्त्तार्योगो वस्तुनोरनुरूप
थोरिति लक्षणात् ॥ ५३ ॥ ****
॥ तवेति ॥ हे कितवधूर्तवृथा व्यर्थमेवाहितैः तत्कार्यस्यान्यथा सिद्धत्वादिनिभावः । नव
सम्बन्धिभिः निक्षुरहाणां पल्लवाः पुष्पाणि च तान्येव कर्णपूरयन्तीति कर्णपूराः कर्णावतं
साः । कर्मण्यणैर्नैः । अस्माकं किन्तु साध्यं न किञ्चिदस्तीत्यर्थः । गम्यमानसाधनक्रियापे

क्षयाकर्णपूरणांकरणत्वात्तृतीया । उक्तञ्चन्यासोद्योतेनैवसंभूयमाणैर्वक्तियानिमित्तं
कारकभावस्य अपितु गम्यमानापि इति । किन्तु न चङ्गजनविदितैर्जनेष्वतिप्रसिद्धैः जने
षु विदितैरिति सप्तमोऽसमासः तेन च पूजायामिति षष्ठी समासनिवेधान्न च तत्स्यवर्तमाने इ
ति षष्ठीनिबन्धः आधारत्वं विवक्षायां न द्वाप्राप्तेः कृद्योगे षष्ठी प्रतिप्रसवत्वात्तदन्वेति । भवद्वा
लोकैस्तवाप्रियवचनैः कर्णयुग्मं चरपरिपूरितं नित्यं पूर्णमेव अतः परिपूरितस्य पूरणयोगा
दलमेवेभिरित्यर्थः । अत्रोत्तरवाक्यार्थस्य पूर्ववाक्यार्थहेतुत्वेनोपनिबन्धाद्धाक्यार्थहेतुकं
कार्यालिङ्गमलङ्कारः ॥ ५४ ॥ ***** ॥

॥ मुहुरिति ॥ अलिनादैर्मुहुरूपहसितां प्रतारणार्थेति प्रहस्यमानां मिवास्थितामेनां क

मुहुरूपहसितामिवालिनादैर्वितरसिनः कलिकां किमर्थमेनाम् । वस
तिमुपगतेन धाम्नितास्याः शठकलिरेव महान्स्त्वयाऽद्य दत्तः ॥ ५५ ॥ इ
ति गदितवती रूपाजघान स्फुरितमनोरमपक्ष्मकेसरेण । श्रवणनियमि
तेन कान्तमन्यासमसिताम्बुरुहेण चक्षुषा च ॥ ५६ ॥ कलापकम् ॥

लिकां कोरकं अल्पङ्गुलिङ्गुलहञ्च । कलहे च युगे कलिरिति वैजयन्ती । स्त्रीप्रत्ययस्त्वविव
क्षितः श्लेषः । नोऽस्माकं किमर्थं चितरसि हे शठगूढविप्रकारि नूनस्यास्त्वत्प्रियाया धाम्निभ
वनेष्वतीति स्थितिमुपगतेन त्वयाऽद्यैष वर्तमानो महान्कलिः कलहो दत्तः स्वदत्त एव महति
कलौ स्थिते विकल्पेनेत्यर्थः । अत्रापि पूर्ववाक्यार्थस्योत्तरवाक्यार्थहेतुत्वाद्धाक्यार्थहेतुकका
र्यालिङ्गङ्गुलिकांमिति शेषोऽप्यपि तथा कोरककलहयोर्भेदे अभेदरूपातिशयोक्त्यनुप्रा
णितमिति सङ्करः ॥ ५५ ॥ ***** ॥

॥ इमोति ॥ इतोऽयं गदितवत्युक्तवती अन्यास्त्रीरूपाकानां स्फुरितान्युज्ज्वलानि मनोरमा
णि च पक्ष्माणीव केसरणि अन्यत्र केसरणोपपक्ष्माण्यस्य तेन श्रवणनियमितेन श्रोत्रे धृतेन

निरुद्धेनवाऽसिताम्बुरुहेणनीलोत्पलेनचक्षुषाचसमंयुगपज्जघानताडयामास। एषाख
 रिबतानायकस्तुधृष्टःव्यक्ताङ्गोतिर्भयोधृष्टइतिलक्षणान् अत्रस्फुरितेत्यादितुल्यधर्मग
 म्योपमानयोरसिताम्बुरुहचक्षुषो रुभयोरपिताउनसाधनतयोपात्तत्वेनप्र कृतत्वात्केवलप्र
 कृतास्पदानुव्ययोगितालक्षणंतूक्तं ॥ ५६ ॥ ****

॥ विनयतीति ॥ प्रणयिनिप्रियेसुदृशःप्रियायाःदृशोलोचनान् एकस्मादेवेतिभावः ।
 कौसुमेषुभवंकुसुमम्यगंगरजःकरणचैकमेवेतिभावः । आननानिलेननिजमुखफूत्का
 रेणविनयत्यपनयनिसतिनदहितयुवनेःतत्सपत्न्याः अक्ष्णोर्द्वयमपिनत्वेकमेवेतिभावः ।
 रोषाएवरजांसिनैरभीक्ष्णमापुपूरे नैकेनरजःकरणेनकिञ्चित्स्पृष्टमात्रमितिभावः। पिपर्जैः

विनयति सुदृशे दृशः परागम्य णयिनि कौसुममाननानिलेन । तद्
 हितयुवतेरभीक्ष्णमक्ष्णोर्द्वयमपि रोषरजोभिरपुपूरे ॥ ५७ ॥ स्फु
 टमिदमभिचारमन्त्रएव नित्युवतेरभिधानमङ्गनानाम् । वरानुरमु
 नोपहूयपत्यामृदुकुसुमेनयदाहताप्यमूर्च्छन् ॥ ५८ ॥ **

पूरयतेःपातेर्वाकर्मणि लिङ्पूर्णमित्यर्थः । अन्यत्रान्यनैरजोविनयस्यान्यत्ररजःपूर
 णत्वकारणकमेवपूरणमिति विभावनालङ्कारेरूपकानुप्राणितइतिसङ्करः ॥ ५७ ॥
 ॥ स्फुटमिति ॥ इदम्यनित्युवतेःरजःपूरणत्वकारणंसपत्न्याःअभिधानं नामधेयंअङ्गना
 नामभिचारःपरमारणकर्मयथाशेनेनाभिचरन्त्यजेतेति । तस्यमंत्रेभिचारमंत्रःसएवस्फु
 टमित्युपेक्षायद्यस्माद्धरतनुःस्त्रीपत्याभर्त्राअमुनासपत्नीनामधेयेनोपहूयमृदुकुसुमेनमृ
 दुग्रहणमचिरवचितत्वद्योतनायदेवताभिचारमंत्राणामनादि संस्कारभावंद्योतयमितेता
 याहताअमूर्च्छन् यदुच्चारणपूर्वकं कुसुमताडनमपिमारकं सोभिचारकमंत्रएवसत्यंअन्य
 याकेवलकुसुमेपितत्प्रसङ्गादित्यर्थः ॥ ५८ ॥ ****

॥ समदनमिति ॥ प्रणयवताप्रियेणसुमध्यमायाःप्रियायाःअधिकर्णैर्कर्णैर्विभक्त्यर्थेव्य
यीभावः । कुसुमेसमदनंयथातथाअवतंसितेअवतंसीकृतेसतिसपदि लघुताहीनताम
गुरुत्वंचवजदपिसमानएकःपतिर्यस्यास्तस्याः सपत्न्याः नित्यसपत्न्यादिष्वितिङीप्न
कारश्चतस्त्रादेवनिर्देशात्समानशब्दस्यसभावानियमः हिरण्यस्यविकारोहिरण्यं हा
सिनायनेत्यादिनानिपातःतंमण्डनंभारोबभूव । यत्किञ्चिदपिप्रेम्णाकानेनस्वहस्तद
प्तंश्चाद्यंमण्डनंभवतिअन्यन्महार्धमपिहीनभारश्चनतुमण्डनमित्यर्थः । लघुगुरुत्वगुण
विरोधस्यहीनार्थत्वेनपरिहाराद्विरोधाभासभेदः ॥ ५९ ॥ ***** ॥

समदनमवतंसितेऽधिकर्णमृणयवताकुसुमेसुमध्यमायाः । वज
दपिलघुताम्बभूवभारःसपदिहिरण्यमयमण्डनंसपत्न्याः ॥ ५९ ॥
अवजितमधुनातवाहमक्ष्णोरुचिरतयेत्यवनम्यलज्जयेव । अवण
कुवलयंविलासवत्याभ्रमररुतैरुपकर्णमाचचक्षे ॥ ६० ॥ अवचित
कुसुमाविहायवल्लीर्युवतिषुकोमलमाल्यमालिनीषु । पदमुपदधि
रेकुलान्यलीनानपरिचयेमलिनात्मनाम्यधानम् ॥ ६१ ॥ * *

॥ अवजितमिति ॥ विलासवत्याःस्त्रियःअवणकुवलयंअवणोम्यलंकर्तृअहमधुनातवाक्ष्णो
रुचिरतयारुचिरस्यभावःरुचिरताभावेतलनयासौन्दर्येणावजितमिति वक्तव्यानुवादः ।
अनएवलज्जयाअवनम्यभ्रमररुतैःतन्निषेणेत्यर्थः । उपकर्णैर्ङ्कर्णैर्विभक्त्यर्थेव्ययीभावः
आचचक्षइवेत्युपेक्षा ॥ ६० ॥ ***** ॥

॥ अवचितेति ॥ अलीनांकुलानिअवचितानियुवतिभिरूपात्तानिकुसुमानियास्तारि
ताइत्यर्थः । वल्लीपुष्पलताःविहायकोमलानिमाल्यानिमलनेधारयन्तीतितासुकोम
लमाल्यमालिनीषु । मलमलधारणैरुनिधातोर्णिनिःवर्द्धयेभ्योङीप्पुवतिषुपदमुपदधिरे

निदधुः तथा हि मलिनात्मनां कृष्णदेहाणां च चित्तानां च परिचयश्चिरकालसाहचर्यम्
 प्रधानं अप्रयोजकं किन्तु भुक्तिरेवेति भावः । अतः परिचितत्वात्त्यागो नास्ति मित्यर्थः ।
 अत्र मलिनात्मनामतिहास्याङ्गत्वस्य दुष्टचित्तत्वेन सहाभेदाध्यवसायेनार्थान्तरन्यासोऽप्य
 नानुस्यूतप्रतिभेदापि नातिशयोक्त्यनुप्राणितेयमिति सङ्करः ॥ ६१ ॥ ***** ॥
 ॥ अथोत्तरसर्गे जलक्रीडावर्णनायतदुपोद्घातत्वेनासास्वनविहारेद्भावं श्रमातिरेकं सप्त
 भिः कुलकेन दर्शयति ॥ स्तयेत्यादि । शिरसि जाता शिरोरुहाः । सप्तम्याञ्जनेर्दः हलद
 कादित्यादिनाऽसप्तम्याञ्जुक् । तेषां पाशः कलापः स्तयस्तस्य यः पानः तस्य भारदि वे
 ति हेतून्नेक्षा । नपादादौ खल्वादय इति वामनीयनिषेधेऽपि इव शब्दस्य पादादौ प्रयोगः

स्तयशिरसि जपाशपातभारदिव नितरां नतिमद्भि रं स भागैः । मुकु
 लितनयनैर्मुखारविन्दै र्घनमहतामिव पक्ष्मणां भरेण ॥ ६२ ॥
 अधिकमरुणिमानमुदहद्भि र्विकसदशीतमरीचिरश्मिजालैः । प
 रिचितपरिचुम्बनाभियोगादपगतकुङ्कुमरेणुभिः कपोलैः ॥ ६३ ॥

कवेः दोर्दण्डान् नितरां नति शयेन । अथवा दाम्पत्ययः । नतिमद्भि रं स भागैरुपलक्षिता
 भित्तितम्बनीभिरिति भाविना सम्बन्धः एवमुत्तरत्रापि योज्यं । नतां सत्त्वमुत्तमस्त्रीलक्षणं पुन
 र्घनमहतां सान्द्रदीर्घाणां पक्ष्मणां भरेणेवेति पूर्ववद्देतून्नेक्षा । मुकुलितनयनैर्मुखारविन्दैः
 अत्रोन्नेक्षायाः संहृष्टिः ॥ ६२ ॥ ***** ॥
 ॥ अधिकमिति ॥ पुनः परिचितानां प्रणयिणां परिचुम्बनैरभियोगान्मर्दनादपगतकुङ्कुमरे
 णुभिः अतएव विकसन्ति वैमल्यात्पतिफलान्ति अशीतमरीचेरुष्मांशोरश्मिजालानि चेधुनैः अ
 सम्बन्धे सम्बन्धातिशयोक्तिः अतएवाधिकमरुणिमानमुदहद्भिः कुङ्कुमापायेष्यातपलङ्घना
 दितिलोहितैरित्यर्थः । कपोलैर्गण्डस्थलैः ॥ ६३ ॥ ***** ॥

॥ अवसितेति ॥ पुनरवसिताः श्रमेणपरिस्माप्ताः क्लृप्ताः क्रियाः सुकुमारचेष्टा अपि वस्य
तेनललिततरेणमृदुतरेणतनीयसानुतरेणबाह्वोर्युगेनपुनः सरसैः सौर्द्धैः क्लृप्तैरनुर
जितैर्वाअनुरञ्जनंप्रापितैरिवपुनरुक्ताद्धिगुणाः रक्ताभासेयेधानैः पुनरुक्तरक्तभाभिः ह
लिसर्वेषामित्यकारलोपः । करकमलैः पाणिपङ्कजैः अत्रैतरजनकरपेक्षयापुनरुक्तर
क्तत्वंस्वाभाविकमेवतत्रक्लृप्तयोरञ्जनहेतुकत्वमुपेक्ष्यते इवार्थेवाशब्दः तदुपेक्षायाम्प्रयु
क्तः ॥ ६४ ॥ ****

॥ स्मरेति ॥ पुनः स्मरेणसरसंसानुरगंयथानयापत्युरः स्थलेनकर्त्राविनिमयेनव्यतिहा

अवसितललितक्रियेणबाह्वोरललिततरेणतनीयसायुगेन । सरसक्लि
प्तयानुरंजितैर्वाकरकमलैः पुनरुक्तरक्तभाभिः ॥ ६४ ॥ स्मरस
रसमुरस्थलेनपत्युर्विनिमयसंक्रमिताङ्गरगणैः । भृशमतिशयस्वे
दसंपदेवस्तनयुगलैरितरेतरंनिषरैः ॥ ६५ ॥ अतनुकुचभरणते
नभूयः क्लमजनितानतिनाशरीरकेण । अनुचितगतिसादनिःसह
त्वंकलभकरूरुभिर्हृद्धानैः ॥ ६६ ॥ ****

रेणसंक्रमितोऽङ्गरगोऽनुलेपनंतद्ञ्जनंयेषुतैः अतिशयोऽतिशयिहोयः स्वेदस्तस्यसम्प
दामहिम्रेवेत्युपेक्षाभृशमितरेतरंनिषरैः परस्परसंश्रितैः स्तनयुगलैः ॥ ६५ ॥ **

॥ अतन्विति ॥ पुनः अतनुनामहताकुचभरेणाननेननम्रेणप्रागेवेतिभावः भूयः पुनश्च
मजनितानानतिर्यस्यतेनशरीरकेनसुकुमारशरीरेणकिञ्चअनुचिताअनभ्यस्ता । अ
भ्यसेषुचितंन्याय्यमिति यादवः । तथागत्यापादचारेणयः सादः कार्श्येनोनयन्निःसहत्वं
अक्षमत्वंतद्धानैः गन्तुमक्षमैरित्यर्थः नसहन्तइतिनिःसहाः पचाद्यजनेनोपसर्गस्यसमा
सेत्त्वप्रत्ययः । कलभकरः करिहस्ताइवोरवोमहान्तस्तैरूरुभिः सक्थिभिः । सक्थिक्लोवेपु

मानूरित्यमरः ॥ ६६ ॥ ***** ॥
 ॥ अपहृतेन ॥ पुनश्चिद्यचिरंक्षितिगमनेनापहृतेनवयावकोनवलाक्षरगोयेधानैःपु
 नस्तेनैववितीर्णैःसौकुमार्यादुत्पादितैःपरस्परस्यभृशविनिवेशवशात् स्थिरन्यास
 बलात्एकंस्थिरंनिवेशयतद्वष्टम्भनेतरचालनक्रमणेत्यर्थः । कथमपिमहताप्रयत्नेन ।
 कथमादितथाप्यन्तयत्नगौरवभेदयोरित्युत्पलः । चलद्भिश्चरणोत्पलेः ॥ ६७ ॥ * ॥
 ॥ मुञ्जरिति ॥ नितम्बिनीभिरुक्तधर्मैःपलक्षिताभिःस्त्रीभिर्मुञ्जरिद्येवंवनविभ्रमाभिषङ्गात्
 वनभ्रमणसङ्गात्तदानीतरामतमितानाम् । तस्यतेर्यन्ताद्भावेऽनुत्पन्नोदात्तोपदेशस्यमान
 स्थानाचमेरितिवृद्धिप्रतिषेधःयुक्तंचैतदित्याह । मृदुतरतनवोऽतिकोमलाङ्गुलाःसि

अपगतनवयावकैश्चिद्यक्षितिगमनेनपुनर्वितीर्णैः । कथम
 पिचरणोत्पलैश्चलद्भिर्भृशविनिवेशवशात्परस्परस्य ॥ ६७ ॥ मु
 ञ्जरितिवनविभ्रमाऽभिषङ्गादतमितदानितरंनितम्बिनीभिः । मृ
 दुतरतनवलसाःप्रकृत्याचिरमपिताःकिमुतप्रयासभाजः ॥ ६८ ॥

यःप्रकृत्याअलसाःजडाअथचिरमपिप्रयासभाजस्येत्किमुतसुतरमलसाः स्युरित्यर्थः ।
 अत्राप्रकृतनैसर्गिकालस्यकथनेनागनुकस्यकैमुत्यन्यायतःसिद्धवर्णनादर्थोपत्तिरल
 ङ्कारः । एकत्रवस्तुनोभावाद्यत्रवस्तुन्यदापतेत् । कैमुत्यन्यायतःसाम्यादर्थोपत्तिरलं
 क्रियेनिलक्षणात् । अमश्वात्रसञ्चारीवाच्यः । अमःखेदेध्वरत्यादेः खेदेस्मिन्मर्दना
 दयइतिलक्षणात् ॥ ६८ ॥ ***** ॥
 ॥ अथश्रमानुभवंस्नेदंवर्ययति ॥ प्रथममिति । अथतासांस्त्रीणांश्रमजलंप्रथममुज्ज्वल
 गण्डमण्डलेषुउज्ज्वलगण्डस्थलेषुअलघुमौक्तिकाभंमुक्ताफलरुदृशमासीत् । पश्चात्क
 ठिनतरकुचाग्रपातिसन्अथपतनानन्तरंशतंशर्कराःशतशर्करांसमाहारेच्चिगुरेकवचनं

वाटावन्तइति नपुंसकत्वं तस्य भावस्तत्तां शतशर्करतां शतशकलत्वं जगाम । अथैकस्य अ
मजलस्य क्रमेणानेकाश्रयसम्बन्धनिबन्धनात्पर्यायालङ्कारभेदः । क्रमेणैकमनेकस्मिन्ना
धारेवर्तते यदि । एकस्मिन्नथवानेकम्पर्यायालङ्कृतिर्भेदेति लक्षणात् ॥ ६९ ॥ * ॥
॥ अमेपिकुचमण्डलमविहृतशोभमित्याह ॥ विपुलकमिति । यौवनोद्धतानां कामिनी
नांकुचयुगं विपुलकं पुलकरहितमपि घनपुलकोदयेन तान्द्रोमेन्द्रमेतकोमलं सति वि
रोधः । विपुलं विस्तृतं देवविपुलकमित्यविरोधः प्रियैः प्रकामम्परितोमलमस्येति परिमलं
तत्कृतं परिमलितं मजिनीकृतं तथा पुञ्ज्वलम्बिमलमेव च काश इति विरोधः परिमलवत्कृतं

प्रथममलघुमौक्तिकाभमासीत् अमजलमुज्ज्वलगण्डमण्डलेषु । क
ठिनकुचतटाग्रपातिपञ्चादशशतशर्करतां जगाम तासाम् ॥ ६९ ॥
विपुलकमपियौवनोद्धतानां घनपुलकोदयकोमलं च काशे । परिम
लितमपि प्रियैः प्रकामं कुचयुगमुज्ज्वलमेव कामिनीनाम् ॥ ७० ॥
अविरतकुसुमावचायखेदानिहितभुजालतयैकयोपकण्ठम् । विपु
लतरनिरन्तरवलप्रस्तनपिहितप्रियवक्षसाललम्बे ॥ ७१ ॥ *

परिमलितमित्यविरोधः मत्वनान्तत्करोतीति णिचिर्भणितः णविष्ठभावे विन्मनोर्लक्ष् ।
अपि विरोधे विरोधाभासालङ्कारसंस्मृतिः ॥ ७० ॥ * * * * * ॥
॥ अथैकस्याः प्रियकण्ठावलम्बने अमानुभावमेकेनाह ॥ अविरतेति । अविरतोयः कुसु
मानामवचायोहस्तेन लवनं । हस्तादाने चेरस्तेय इति घञ् । तेन यः खेदः तस्माद्भर्तुह
पकण्ठं प्रियकण्ठे विभक्त्यर्थे व्ययीभावः । निहिते भुजालते ययातया । दोः प्रवेष्टो भुजोवा
हुर्भुजाचस्मर्यते बुधैरिति वैजयन्ती । विपुलतरैर्निरन्तरमवलम्बैः संक्षिप्तैश्च यौवनैः
ताभ्यां पिहितञ्छादितस्मिन्प्रियवक्षो ययातयैकयास्त्रियाललम्बे लम्बितम् । भावे लिट् ॥

७१ ॥ ****

॥ अथापरस्याः अङ्गभङ्गाख्यमपरमनुभावमाह ॥ अभिमतमिति । तनुः काचित्तन्वो ।
 वौतोगुणवचनादिति विकल्पाद् नौकारः अभिमतमभितः प्रियमभीत्यर्थः । उन्नतिवित्तं
 औन्नत्येन प्रतीतमसिद्धं विदेर्भावार्याद्विज्ञेताभोगप्रत्यययोरिति प्रत्ययार्थे निष्ठानत्वाभावा
 निपातः । कुचयुगमुन्नमय्य उन्नङ्गीकृत्य कृतोऽङ्गभङ्गो गात्रविजृम्भणं यया सानया । वे
 क्षिते मित्यो वेष्टिते बाहुवक्ष्यैर्भाजलनेयया सा । नद्युतश्चेति कप् । क्लमच्छलेन श्रमापनोद्
 कचेष्टाव्याजेनेत्यर्थः अभिलषितमालिङ्गनाद्यभिलाषं व्यवृणुत प्रकटितवती । वृणोते लुङ्
 । प्रौढेयमुक्तुकाच ॥ ७२ ॥ ****

अभिमतमभितः कृताङ्गभङ्गाकुचयुगमुन्नतिवित्तमुन्नमय्य । तनुरभि
 लषितं क्लमच्छलेन व्यवृणुत वेक्षितबाहुवक्ष्यरीका ॥ ७२ ॥ हि
 मलवसदृशः श्रमोदविन्दून् अपनयता किल नूतनोऽवध्याः । कुचकल
 शकिशोरकौ कथञ्चित्तरलतया तरुणेन पस्पृशाते ॥ ७३ ॥ *

॥ अथ कस्याश्चिन्मग्धायाः प्रियचापलोक्तिद्वारा स्नेहोद्गममप्यकटयति ॥ हिमेति । हि
 मलवसदृशो हिमकणनिभान् श्रमोदविन्दून् स्नेदविन्दून् इत्यर्थः । मन्थेदनेत्यादिना
 उदकस्योदादेशः । अपनयता किल प्रमार्जते वनतुल्यतया न्यर्थमिति भावः । तरुणेन
 नूतनोऽवध्याः कुचैकलशाविवनौ च किशोरकाविव उल्लसन्तसाम्यादम्बशावाविव
 अम्बशावः किशोरक इति अमरः । नौ कुचकलशकिशोरकौ उभयत्राप्युपमितसमासः
 कथञ्चित् क्लेशेन सप्रतिषेधमेवेत्यर्थः । तरलतया च पलतया उक्तुकतकतयेत्यर्थः पस्पृशा
 ने स्पृष्टे । स्पृशेः कर्मणि लिट् मुधेयम् ॥ ७३ ॥ ****

॥ अथ सर्वास्तामेव स्नेहोद्गममप्यकटयति ॥ गत्वेति । युवतय एव सरित्प्लासां स्नेद एवापू

रः प्रवाहः जघनमेव पुलितं तत्रोद्रेकं गत्वा रुद्ध आवृते मध्य प्रदेशोऽवलग्नभागः प्रवाहदेशे
 श्वयेन सः पूर्णनाभी हृदान्तः रेफान्तमकरान्तम् । पूर्णेति । पूरेण्यन्तात्कर्मणि क्तः बाह् ।
 ज्ञेयादिना लुगिङ् प्रतिषेधनिपातः । उच्चैरुन्नतौ कुचावेव तटौ तयोर्भुवम्प्रदेशमुल्लंघ्य रेमकू
 पान् रेमरंध्राणि तान्धेव कूपान्प्लावयन् पूरयन् मण्डस्थलानि कपोलभागान् उन्नतभूमङ्गां
 श्वप्राप । अत्र युवतिषु सरित्त्वस्य तद् वयवेष्ववयवानां च निरूपणात् समवस्तुविषयसावयव
 रूपकं शेषानुप्राणितम् । मन्दाक्रान्तावृत्तं । मन्दाक्रान्तं जलधिषडगैर्स्त्रीति तौ तादृ रूचे
 दितिलक्षणात् ॥ ७४ ॥ ***** ॥

॥ एवमध्वश्रमानुभावं स्वेदोद्रेकं वर्णयित्वा तत्फलभूतां जलविहारेच्छामासान्दर्शयति ॥

गत्वा उद्रेकं जघनपुलिने रुद्ध मध्य प्रदेशः क्रामन्नू रूद्रुमभुजलताः पूर्ण
 नाभी हृदान्तः । उल्लंघ्योच्चैः कुचतटभुवं प्लावयन् रेमकूपान् स्वेदापू
 रे युवतिसरितां व्यापगण्डस्थलानि ॥ ७४ ॥ प्रियकरपरिमार्गाद्
 ज्ञानानां यदाभूत् पुनरधिकतरैव स्वेदतो योदयश्रीः । अथ वपुरभिषेक्तु
 नास्तदाभोभिरीषुर्वनविहरणखेदस्नानमस्नानशोभाः ॥ ७५ ॥

प्रियेति । यदा अङ्गनातां प्रियकरपरिमार्गात् । प्रियकरस्पर्शतमृजेर्धन्प्रत्ययः । स्वेदतो
 योदयश्रीः स्वेदोद्गमसम्यत्पुनर्भूयोऽधिकतरैवाभूत्तदा अस्नानशोभाः अक्षीणकान्तयः
 वपुषि स्नानेपीति भावः । ता अङ्गनावने विहारणखेदेन स्नानं । स्नायतेः कर्त्तरि क्तः संयोगाद्
 देरतो घातोऽर्थ एव तद् इति निष्ठानत्वं । वपुरङ्गं अथ कात्स्न्येन । मङ्गलानन्तरम्भप्रज्ञका
 त्स्नैषयोऽथेत्यमरः । अम्भोभिरभिषेक्तुर्द्विषुः इच्छन्ति स्म । इषेर्लिङ् । अत्र पूर्ववाक्य
 स्योत्तरवाक्यार्थसमर्थनहेतुकत्वेनोपनिबन्धाद्धाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः । मा
 लिनीवृत्तमुक्तमन्वक्ष्यते च ॥ ७५ ॥ ***** ॥

॥ २६४ ॥

इति श्रीपद्मवाक्यप्रमाणपारवरीणश्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथ खरिविरचिते
माघव्याख्याने सर्वङ्गवाख्ये सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥ ***** ॥

इति श्रीमाघवृत्तौ शिष्टपुल्लवधेमहाकाव्ये वनविहारेणामसप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

॥ अथ वपुरभिर्वेक्तुनास्तदाभोभिरौषधिरित्युक्तं देववर्णयितुमारभते ॥ आयासादिति
 । अलघुतरस्तनैः पृथुतरकुचैरिति मांद्यहेतुक्तिः । स्तनद्विभूषाभिश्चमयासैर्वाशब्दवि
 मानैः । स्तनशब्द इति धातोर्लटः शब्दादेशः । अविकचलोचनारविन्दैः अमनिमीलि
 नाक्षिपद्भ्यः । आयासाद्धनविहारखेदात् । आन्तामांज्ञानानां योषिता नो समूहैः कर्तृभिः
 उर्यानिहितानि निःक्षिप्तानि । डमिन्प्रक्षेपणे इति धातोः कर्मणिङ् । तथैव चलन्ति ॥
 दर्शनवस्मिन् कर्मणिङ् तत्तथाङ्क्षेपणाशक्त्या भुवि नलादाह्वयमाणचरणमित्यर्थः । अ
 भ्यभोऽभ्यः प्रतिकथमपि प्रचले प्रचलितम्भवेति ह । स्वभावोक्तिरलङ्कारः । स्वभावो
 क्तिरसौ चारुयथावदसुवर्णनमिनिलक्षणात् । अस्मिन्सर्गे प्रहर्षिणीवृत्तम् । त्रैज्यभाग

॥ १ ॥ अथ वपुरभिर्वेक्तुनास्तदाभोभिरौषधिरित्युक्तं देववर्णयितुमारभते ॥ आयासादिति

आयासादलघुतरस्तनैः स्तनद्विः आन्तामांभिविकचलोचनारविन्दैः ॥

अभ्यः कथमपि योषितां समूहैस्तैर्वा निहितसलत्पदप्रचले ॥ १ ॥

यान्तीनां समसितभुवां नतत्वा दसानां महति निता न्तमन्तरेऽपि ॥

संसर्गैर्विपुलतयामिथो नितम्बैः संवाधंवृद्धपितृभूषवर्मा ॥ २ ॥

॥ २ ॥ अथ वपुरभिर्वेक्तुनास्तदाभोभिरौषधिरित्युक्तं देववर्णयितुमारभते ॥ आयासादिति

स्तिदशर्पितः प्रहर्षिणीनिलक्षणात् ॥ १ ॥ ***** ॥

॥ यान्तीनामिति ॥ समस्यंक्तिशेयान्तीनां । अस्मिन्सर्गे नृमिनिवैकल्पितानुमागमः ।

असितभुवां स्त्रीणामसानामुन्नतत्वाद्धेनोर्निताम् महत्यन्तरे अवकाशे स्यापि विपुलतया हे

तुनामिथः संसर्गैरन्योन्यस्त्रिष्टैर्नितम्बैर्वृद्धिस्तुतमपितृभूषवर्मा संवाधंवृद्धिः संवाधः सङ्क

टं । सङ्कटं नातु संवाध इत्यमरः । घञन्तस्यापि विशेषलिङ्गत्वं संवाधमनुवर्तत इति भा

ष्यकारदिप्रयोगादिभ्यो । बभूव । नतं सितं नितम्बवैपुल्योक्त्या सौन्दर्योक्त्या न शब्दोक्तः ॥

असम्वाधेपि सम्वाधातिशयोक्तिः ॥ २ ॥ ***** ॥

॥ तौरवैरिति ॥ तौरवैः सान्द्रैर्द्रुमैर्भृशशिराभुवं व्रजन्ती गच्छन्तीनाः स्तः अमुहिनरः ॥

रुक्षांशः क्षणमिति चेत् सकुलोद्भूतातां चातिनां शाखानामन्तरैर्निरंधत्वेरमुञ्जरानि ॥
 ललातजनिनेरवता रैर्मुकुः कौतुका दौत्तु त्यादिवसा शङ्कम्परदारत्वात्सभयमित्यर्थः ।
 । करैः पस्पर्शदृष्टवान् । चलतां करणहेतु कस्यनपत्रकरस्य रिस्यौत्तु त्वदेत कन्वेत्प्रेक्षणा
 मुणहेतूपेक्षा ॥ ३ ॥ ***** ॥

॥ अथ कस्याश्चिद्वृत्तं श्वेतानपत्रचन्द्रत्वेनोत्प्रेक्षते ॥ एकस्या इति । वदनसरे जेनस्त्रीमु
 खपङ्कजेन निजितश्रीश्चन्द्रमाः एतेन वदनसरे जस्य चन्द्रविजया सरे जानार वैलक्षण्यं चन्द्र
 स्थानिकुट्टवद्भोजं । अतएव सेवायै तत्सेवनार्थं आगत्य नपत्रकरैः करालितायाः भीषिता
 गान्तिरिति । गान्तिरिति नपत्रकरैः । गान्तिरिति नपत्रकरैः । गान्तिरिति नपत्रकरैः । गान्तिरिति नपत्रकरैः ।

नोरंधुम शिशिरं भवं भजन्तीः सा शङ्कं मुञ्जरिव कौतुकात् करैः स्ताः । प
 स्पर्शेक्षणमनिलाकुलीकृतानां शाखानामनुहि नरश्मिरनश्लैः ॥ ३ ॥
 एकस्यास्तपनकरैः कलालिताया विभ्राणः सपदिसितो ह्निवारणत्वंम् ।
 सेवायै वदनसरे जनिजितश्रीरगयप्रियमिव चन्द्रमाश्चकार ॥ ४ ॥
 स्वं एगादुपरिवितुन्वतोत्तरीयंकानेन प्रणिपदवारितानपायाः । सच्छ
 चादपरविलासिनीसमूहाच्छायासीदधिकतरतदापरस्थाः ॥ ५ ॥

॥ ***** ॥ १ ॥ गान्तिरिति नपत्रकरैः । गान्तिरिति नपत्रकरैः । गान्तिरिति नपत्रकरैः । गान्तिरिति नपत्रकरैः ।

पाः पीडिताया इत्यर्थः । करलोभोषणेन वदिति विश्वः । एतेन सेवावक्तो शो दिशितः
 एकस्याः कस्याश्चिद्वृत्तनायाः सपदि आतपक्षणे एव सितो ह्निवारणत्वं स्वयमेव श्वेतानपत्र
 विभ्राणः सन्प्रियञ्चकारेव इति क्रियास्वरूपेत्प्रेक्षा परजितः क्रयाचित्सेवनया जेतुश्चिज
 सनोषमुपार्जयतीति भावः ॥ ४ ॥ ***** ॥

॥ समिति ॥ रगाद्धेनोरुपरिप्रियायामूर्धनिसंस्वकीयमुत्तरीयविनन्वतमविस्तारयतां
 कानेन प्रियेण प्रणिपदम्यदेपदेवारितः आतपोयस्याः तस्या अपरस्थाः कस्याश्चिद्वृत्तना
 याः सच्छायात्कत्रयुक्तादपरविचासिनीसमूहास्तकाशान् । पञ्चमो विभक्तोरिति पञ्चमी

अधिकतराद्या अनातपः कानिश्चनदा आसीत् । कत्रकायाने । पिकाना सहस्रवृत्तो
 क्षरीयच्छाये नान्यसाधारणी ज्यायसी मुखकानि रितस्या एव भूयसीति भावः । काया
 त्वनातपे काजा वित्यमरः । एतेन स च्छत्राह च्छत्रस्याधिकच्छायेति विरोधे गितिरस्य इ
 ति विरोधभासोऽलङ्कारः ॥ ५ ॥ ***** ॥

॥ संस्पर्शेति ॥ करतले लगे वल्लभाय स्यात् स्याः सहस्रो नतद्धसंग ही रागच्छ स्यादित्य
 र्थः । अतएव नीरजाश्याः सर्वाङ्गे संस्पर्शप्रभवेन प्रियाङ्गुसङ्गप्रभवेन सुखेनोपवीयमाने
 शेषङ्गमिते सति । अतएव गङ्गातमः दृढत्वं व्रजदपि विगलितनीविमुखपारवशाच्चिच्छिष्ट
 ग्रन्थिकौशेयं दुकूलं अजस्रं सस्रं सेखरम् । एषा हृष्टा हर्षितरोमा च ॥ ६ ॥ ***** ॥

॥ नीरजाश्याः सर्वाङ्गे संस्पर्शप्रभवेन प्रियाङ्गुसङ्गप्रभवेन सुखेनोपवीयमाने

संस्पर्शप्रभवसुखोपवीयमाने सर्वाङ्गे करतललग्नवल्लभायाः । कौशेयं

व्रजदपि गङ्गातमजस्रस्रं सेखरं विगलितनीविवारिजाश्याः ॥ ६ ॥

गच्छन्ती रलसमवेक्ष्य विस्रियिष्यता स्तन्वीर्न विदधिरे गतानि चंस्यः ।

बुध्वा वाजितमपरेण काममाविष्कुर्यात् स्वगुणमपन्नपः कएव ॥ ७ ॥

॥ गच्छन्ती रिति ॥ हंस्यो हंसाङ्गनाः अलसमन्दङ्गच्छन्ती स्तान्त्रीः क्षीरेक्ष्य विस्रियि

न्योगति सौमवादि स्मयवत्यः सत्योगतानि स्वयं सीलागमनानि न विदधिरे न च कुलज्जये

ति भावः । तथा हि परेण जितं स्वगुणं बुध्वा वा बुध्वा नीत्यर्थः । कएव को वा अपन्नपः सत्

कामं अविष्कुर्यात् प्रकाशयेत् न कश्चिदपीत्यर्थः । इदं दुपधस्य चाप्रत्ययस्येति विसर्जनी

यस्य प्रत्ययः । अत्र निरस्मान्निवे कित्वा निश्चयेन त्यागनिकरणा निषेधस्तत्समर्थनार्थं यमर्या

नारत्यातः ॥ ७ ॥ ***** ॥

॥ श्रीमद्विरिति ॥ श्रीमद्विः शोभवद्भिः निविडावृत्तेन निवन्निविदाः कटिपद्माङ्गा

ये मातैः माधवस्ये माः माधव्यस्तासां हरिवधूनां आरुह्यन्त इत्यारोहेः कटिपुरे भागैः जघनैः

जितपुलिनानिजितसैकतानिसिन्धोरवरेधनानिसमुद्रमहिषोनद्यइत्यर्थः वैलक्ष्यात्
 राजयक्तनमःसंकोचाद्धेतोः पाषाणेषुस्वस्तनेनाभिघातेनविलोसं यथानथाआश्रययुः
 अगुः नूनंनदीनांसाभाविक्याःपाषाणस्वस्तितामुगतेःवैलक्ष्यहेतुकन्योन्प्रेक्षणात्गुणहे
 नूप्रेक्षा ॥ ८ ॥ ****

॥ मुक्ताभिरिरि ॥ स्त्रीलोकःस्त्रीजनःकर्जा । सलिलरयेणास्तानुनाःमुक्तयोमुक्तास्फोटा
 स्ताएवयेस्यःकोशःपुटाइतियावत् । मुक्तास्फोटस्त्रियांमुक्तिःपेशीकोशोद्धिहीनेइति
 चामरः । ताभिर्मुक्ताभिर्मौक्तिकैः । अथमौक्तिकमुक्त्यमरः । कतरुचिद्वतशेभंनदीनां

॥ **** ॥ ३ ॥ नास्त्येतिजाड्याम् । ननुहृन्निवृत्तित्वमर्थः । नास्त्येति

श्रीमद्भिर्जितपुलिनानिमाधवोनामारेहैर्निविडवृहन्नितम्बविम्बैः ।
 पाषाणस्वस्तितविलोलमाश्रुनूनैवलक्ष्याद्युरवरेधनानिसिन्धोः ॥
 ८ ॥ मुक्ताभिःसलिलरयास्तमुक्तिपेशीमुक्ताभिःकतरुचिसैकतंन
 दीनाम् । स्त्रीलोकःपरिकलयाञ्चकारतुल्यपल्यङ्कैर्विगलितहारचा
 रुभिःसैः ॥ ९ ॥ आघ्रायश्रमजमनिन्द्यगन्धबन्धुनिश्वासस्वसन
 मसक्तमङ्गनानाम् । आरण्याःसुमनसईषिरेनभृङ्गैरैचित्यंगणय
 तिकोविशेषकामः ॥ १० ॥ ****

विलोसंस्वस्तनेनाभिघातेनविलोसं यथानथाआश्रययुः

सिकतामयंसैकतंपुलिनं । तेयोश्चित्तंतनुचिनंसैकतंसिकतामयंइत्यमरः । सिकतासैकता
 श्याच्चेत्यणप्रत्ययः । विगलितैर्विशोर्णैर्हरैःचारुभिःसैःपल्यङ्कैःशयनैः । शयनंमच्चपर्य
 ङ्कपल्यङ्काखड्गयासमाइत्यमरः । तुल्यसदृशंपरिकलयाञ्चकारमेने । पूर्णपमेयम् ॥ ९ ॥
 ॥ आघ्रायेति ॥ भृङ्गैःकर्तृभिःश्रमजमखश्रमोत्थंअनिन्द्यगन्धस्यस्त्राघ्यगन्धस्यबन्धुंसहचरं
 गच्छन्मिथ्यर्थः । अङ्गनानांनिश्वासस्वसननिश्वासमारुतंसक्तमप्रतिषिद्धंआघ्रायअ
 रण्येभवाःआरण्याःसुमनसःपुष्पाणिनेषिरेनेष्टाः । इषड्छायांकर्मणिलिङ् । अनु

चित्तोपमकारुण्यपरिचितपरित्यागइत्याह । विशेषकंकामयनेइतिविशेषकामः । शीतिका
मिभिक्षाचरिभ्योणइतिप्रत्ययः । औचित्यङ्गणयतिनकोपोत्यर्थः । अर्थानरन्यासः ॥ १० ॥
॥ आयान्त्यामिति ॥ निजयुवतौवनादायन्यामागच्छन्त्यांसत्यांसशङ्कंसभयंअपरशिख
खिन्नीजारिणीवर्हाणांन्यवधनञ्छादयन्तंमयूरंपुरआलोक्यकामिन्यः प्रियेघनार्जवंकौ
टिल्यंभ्रतंअधुर्विश्वस्तवयःकुटिलाःपुरुषाइतिनिश्चयुरित्यर्थः । दधानेर्लुङ्गितिस्थे
त्यादिनासिचोक्तम् । आतइतिभोजेसादेशः । अदनारोरूपसर्गवद्धुतिर्वक्तव्येतिअच्छ
इत्यधानोःप्राक्प्रयोगः ॥ ११ ॥ ***** ॥

॥ ***** ॥ ४ ॥

आयान्त्यानिजयुवतौवनात्सशङ्कंवर्हाणामपरशिखखिन्नीभरेण ।
आलोक्यव्यवदधतंपुरेमयूरंकामिन्यःअदधुरनार्जवंनरेषु ॥ ११ ॥
आलापैस्तुलितरवाणिकामिनोनांमाधुर्यादमलपतत्रिणांकुलानि ।
अनर्द्धामुपययुरुत्पलावलीषुप्रादुःस्यात्तद्वजितःपुरःपरेण ॥ १२ ॥
मुग्धायाःस्मरललितेषुचक्रवाक्यानिःशङ्कंदयिततमेनचुम्बितायाः । प्रा
णेशानभिविदधुर्विधूतहस्ताःसोत्कारंसमुचितमुत्तरंतरुण्यः ॥ १३ ॥

॥ १३ ॥

॥ आलापैरिति ॥ माधवीनांहरिवधूनांआलापैःकर्तृभिःमाधुर्याद्धेतोस्तुलितरवाणि
रस्तुनरुतानिअमलपतत्रिणांहंसाणांकुलानिउत्पलावलीष्वनर्द्धाअनर्द्धानंअन्नः श
दस्याङ्किविधिशब्देषूपसर्गत्ववाच्यमितिअन्नःश दस्योपसर्गत्वादातस्योपसर्गेइत्यङ्प्र
त्ययः । उपययुःयुक्तंचैतदित्याह । तथाहिपरेणजितःकड्वशब्दोवाक्यालङ्कारेपुरेजेतु
रप्रेप्रादुःस्यात्प्रादुर्भवेत्उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यच्परइतिषत्वमर्थानरन्यासः ॥ १२ ॥
॥ मुग्धायाइति ॥ दयिततमेननिःशङ्कंनिर्विचारंचुम्बितायादृष्टायाःस्मरललितेषुचुम्बना
द्यननारवायेषुसोत्कारादिकामचेष्टिनेषुमुग्धयाः मूढायाः चक्रवाक्याः समुचितयोग्यंसी

कारंसीकाररूपं उत्तरं त्वत्तरुण्यः स्वयं प्राणेशान् अभिविधूतहस्तः सत्यो विद्मः ॥ १३ ॥
अथ भावनया स्वयं दृष्टा इव सी च कुरिति सीकारसम्बन्धे स च न्याति श्रयोक्त्या तत्रा समुद्गीत
कामासीदित्युक्तम् ॥ १३ ॥ ***** ॥
॥ अक्षिप्तेति ॥ अथानन्तरमुद्धितं स्फुटितसरोरुहं विकचारविन्दमेवार्धमर्धद्वयं
स्मिन्नतथासुखे हं विगतरोतेरुत्पन्नोस्वागतादिप्रचनं व्याहरन्ती वस्थिता इत्यन्पेक्षा । फे
न इव हासस्तेन सहिता हफेन हासास्मिन्नपूर्वाभिभाषिणीत्यर्थः । सरसीपुष्करिणीतमरी
णमूर्मिभिरेव हस्तैः पादयुग्मादोदकं । पादाद्याभ्याद्येति यत् । व्ययः । व्यतनुने इति रूपका
नुप्राणितायेक्ष द्वयसङ्करः सापेक्षत्वात् ॥ १४ ॥ ***** ॥

। श्रीमद्भिरुपश्रीरामाष्टकं श्रीकृष्णार्जुनसंवादे श्रीकृष्णोवाच ॥

तद्विभक्त्युदेतसरेहृद्युतु चैः सस्तेहंविहृगं हृदैरिवासपत्नी । ना
 रोणामयातरसीसुकेन ह्यसाप्रो ज्येवं व्यक्तमुतफद्युमूर्ध्नि हस्तैः ॥ १४॥
 निज्यायनिजवसतेर्निहसिरेयद्रागेण श्रियमरविन्दतः करग्रैः । व्यक्त
 त्वं निजतमनैर्न निज्युरध्याः साप न्यक्षितिसुतविदिषोमहिव्यः ॥ १५॥

॥ ५॥ अथ ब्रह्मसंहितासु ब्रह्मसंहितासु ब्रह्मसंहितासु ब्रह्मसंहितासु ब्रह्मसंहितासु

॥ नित्याया इति ॥ क्षितिस्तुतविद्धि नरकद्विगेहरेः महिष्यः कर्णैः पाणिपद्मवैः कर
णैः रागेष्मत्तवर्णेनैव च्छ्वाचश्रियं शेभारं च नित्यायाः सदान्याः निजवसनेः स्ववासा
दरविन्दनोरविन्दत्रिरसिरे निष्कासयाच्चक्रुः निश्चक्रुश्चेति यावत् । उपसर्गादस्य त्व
ह्योर्वावचनमिति विकल्पाद्वात्मनेपदं । अनेमतिरासेनास्य श्रियः सा प्रत्यं तपनीत्वं ब्राह्म
णादित्वात् स्यन्प्रत्ययः । व्यक्तत्वं निवृत्त्यक्तोचकुरित्यर्थः । अत्र श्रीशङ्खे नरमाशेन येन
भेदाध्यवसाये तस्यो निवासस्य तापनिवृत्तीकरणार्थत्वात्प्रेक्षणात् । शेषप्रतिभोत्यापितानि
श्रयोक्त्यनुप्राणिनेयं फलोत्प्रेक्षेति सङ्कारः ॥ १५ ॥ ***** ॥

॥ आस्तुन्निति ॥ भोमत्वः प्रवेशभीरवो योषितः प्रियकरैर्द्धार्प्रमाणहस्ताः प्रियकराव

कथाः सत्यावकथमपिनास्तदन् नप्राविशन्तावत्संक्रान्तप्रतिमतयासंक्रान्तप्रतिवि
 ष्णुमयानदमुकतु । औत्सुक्यादुक्त एतयात्वरितममूरनर्ज विवअनाः प्रावेरवद्विबेक
 र्थः । प्रतिनिधुसंकमणदनार्धातोवेक्षणत क्रिया निमित्ता क्रिया स्वरूपोत्पेक्षा ॥ १६ ॥

॥ तादृजि ॥ नानाभिन्त्यः कामिनाः कामुपस्थमनइवतज्जलं पूर्वप्रथमं सचकितं सभवं
 धामयागीधमुत्तनिमागमय्यगमनेनज्ञापुरः प्रविष्टपुरुषमुखेनागाधमेतद्विनिपरासृष्टे
 र्थः । अन्यत्रदूतमुखेनज्ञाव्यर्थः । अथोनन्तरंमृदुमन्दम्पदंकापीपदंन्यस्यअन्यत्र
 स्यंसम्भाषणदिक्कावेत्यर्थः । अन्तरमभ्यनारमाविशन्त्यः प्रविष्टाः सत्याः अन्तररहस्यक

उत्प्रेषणीयकृतिः कृतिः । तुष्टीकृततापः प्रविष्टाः सत्याः अन्तररहस्यक ॥ तादृजि ॥

आस्तदन्कथमपियोषितोनयावद्भीमत्यः प्रियकरधार्यमाणहस्ताः

। औत्सुक्यात्वरितममुसिदन्तावत्संक्रान्तप्रतिमतयादिधाविवन्तिः ॥

१६॥ ताः पूर्वसचकितमागमय्यगमधंकापीपदंन्यस्यअन्यत्र

कामिचोमनइवकामिनांसरगैरज्ञैः संज्जलमनुराज्यसम्भूतः ॥ १७ ॥

॥ संक्षोभंपयसिमुहुर्महेभकुम्भश्रीभोजाकुचंयुगलेननीयमाने । वि

श्लेषंयुगमगमद्रथाङ्गनाम्नोरुद्धृतः कइवसुखावहः परेषाम् ॥ १८ ॥

निर्दिष्टाः सत्याः अन्तररहस्यक । निष्कृतिः कृतिः । तादृजिः सत्याः अन्तररहस्यक । तादृजिः

भेदिप्रवृत्ताद्व्यर्थः । सरगैः साङ्गरगैः सानुरगैः सङ्गात्रैः सानुराज्यसम्भूतः तद्वरीका

तावत्तुः अन्यत्रवत्तरतावत्तुः रित्यर्थः । स्यंसङ्गात्रैः सानुराज्यसम्भूतः ॥ १७ ॥ * * * * *

॥ संक्षोभमिति ॥ महेभकुम्भश्रीभोजतत्तद्वृण श्रीभोजित्यर्थः । अतएवसम्भूतः सुसं

धोनिर्देशनालङ्कारः । कुचयुगलेनोद्धृतसिनेतिभावः । पयसिमुहुः संक्षोभनीयमानेप्रा

थमाणेसतिरथाङ्गनाम्नोर्युगचक्रवाकयुगलेविश्लेषविद्योगमनमन् विद्योगासहस्रपातिभा

षः ॥ तयाहिउद्धृतंउत्तमावृत्तंउद्धृतंनवस्योतिवाउद्धृतः अन्यत्रोद्धृतंउद्धृतंउद्धृतं

मार्गावर्त्तानियावत् । सङ्गात्रैः सानुराज्यसम्भूतः ॥ तादृजिः सत्याः अन्तररहस्यक ॥

अथैषमूलानि शयोक्तिजोवितोर्थान्नरन्यासः ॥ १८ ॥ ***** ॥

॥ आसीनेति ॥ शीतं न सहति इति शीतानुः शीतभोरुः शीतोष्णभ्यामनुसहने आलुच-
वक्तव्यः । अतएव सरसि अवतरितुं प्रवेष्टुमनिच्छुरन्मिलायुका अतएव नटभुवि आसीना-
वपविष्टा । आसेः कर्त्तरि शानच् ईदास इतीकारः । रम्भे कदलीस्तम्भाविवोरुयस्याः सा-
रम्भोरुः स्त्री । करुत्तरपदादौ पम्भ इत्युक्प्रत्ययः । सलिलगते न स्वयं सलिलं प्रविष्टे न स-
स्मिते न भर्त्रा विलासितोक्षितुं करयुगन्धुन्वाताः कम्पयन्तीषुनेतेः कर्त्तरि शानच्प्रत्ययः सि-
ध्यते स्म सिक्ता ॥ १७ ॥ ***** ॥

॥ नेति ॥ अमुनासममनेनभर्त्तासहसरोवगाढुमवगाहितुं । स्वरतिस्वरतिस्वरयतिधून्नुदि

आसीनातिष्ठभुविसस्मितेनभर्त्तारम्भोरुवतरितुंसरस्यनिष्कः । ध्रुन्वा
नाकरयुगमोक्षितुंविलासान्शीतालुःसलिलगतेनसिच्यतेस्म ॥ १९ ॥
नेच्छन्तीसमममुनासरोऽवगाधुंरेधस्तःप्रतिजलमोरितासखीभिः । आ
श्लिष्टद्वयचकितेक्षणंनवोणवोणरम्बिपदिनदूषितातिभूमिः ॥ २० ॥

तोवेतिविकल्पान्नेडागमः । नेच्छन्तीलज्जयाअनिच्छन्ती । तन्नर्थस्यनशब्दस्यसुशुपेति
समासः । तन्नसमासोवा । अथसर्वोभिःप्रतिजलंजलंजलम्यतिरोधस्तोरोधसः । पञ्च
म्यास्तसिन् । ईरितानुमानबोढानवबधूभयेनचकितेक्षणंसम्भ्रान्तदृष्टिंयथानथाबोढा
रम्भर्त्तारमाश्लिषन् । आलिङ्गितवती । श्लिषआलिङ्गतेइतिघातोर्लङिश्चैकस्मादेशः
। नचघाट्यदोषापत्तिरित्याह । विपदिविपत्तौअनिक्रान्ताभूमिरितिभूमिरमर्यादानदू
षिता । आपत्कालेनास्मिरमर्यादेरित्यायादितिभावः । अर्थान्तरन्याससालङ्कारः ॥

२० || ***** ||

॥ तिष्ठन्निमिति ॥ सुतनुशुभाङ्गोऽस्यः प्रमाणमस्येति अंसमात्रे अंसप्रमाणे । प्रमाणोद्ध

असंज्ञं नृमात्रं च इति मात्रं च प्रत्ययः । अवयवी जानती किल तथा सम्भावयतीत्यर्थः ।
 वार्तासम्भावयोः किलेत्यमरः । अवपूर्वादिशः शतरिङ् नोयणित्यणादेशः उगितश्चेति
 डीप् । किलशब्दस्यालोकार्थत्वेनैगध्याविरोधः अतएव नैगध्यादविवेकादभीर्निर्भोकासती
 अभ्येतुं पुमांसमभिगन्तुमियेष इच्छति स्म । अमुना पुमांसानिमज्जतीति दुतमाश्लेषिआ
 श्लेषा ॥ २१ ॥ ***** ॥
 ॥ आनाभेरिति ॥ नतभ्रुवास्त्रियासरसिमानाभेर्नाभिपर्यन्तं । आङ्मर्यादाभिविध्योरि
 निविकल्पादसमासः । अवगाढे प्रविष्टे सति । गात्रैः कर्मणिक्तः । अथपयसश्चापल्याल्लौ
 ष्यान् ब्राह्मणदिक्पिपाठान् प्रत्ययः । नरङ्गैरेव हस्तैः नरङ्गहस्तैश्चक्रायोऽस्याल्लौ

तिष्ठन्तम्पयसिपुमांसमंसमात्रेण हृत्तद्व्यती किलात्मनोऽपि । अ
 भ्येतुं सुतनुरभोरियेषमैगध्यादाश्लेषिदुतममुनानिमज्जतीति ॥ २१ ॥
 आनाभेः सरसिनतभ्रुवावगाढेचापल्यदथसरसस्तनरङ्गहस्तैः । उच्छ्रा
 यित्तनयुगमध्यरेहिलभ्यस्पर्शनां भवतिकुतोऽथवा व्यवस्था ॥ २२ ॥

उच्छ्रायित्तनमन्तस्तनयुगमध्यरेहिअधिरूढं । भिक्षुकपादप्रसारणन्यायादिनिभा
 वः । रोहतेः कर्मणि लुङ् । अथवा तथा होत्यर्थः । लब्धस्पर्शनां लब्धप्रवेशानामित्यर्थः
 । कुनः कुत्रवासार्वविभक्तिकस्तत्तिः । व्यवस्थामर्यादाभवति न कुत्रापि निभावः प्रायेण सर्वे
 यसम्भवब्रह्मचारिण एवेति भावः । अत्र चापल्यादिनिद्वयोरपिलौल्ययोरभेदाध्यव
 सायमूलानि श्योक्त्या नरङ्गहस्तैरितिरूपकेण च पर्याप्तकार्मत्वप्रतीतिः समासोक्तिः तदुप
 जीवो चार्थान्तरन्यास इति संसृष्टिः ॥ २२ ॥ ***** ॥
 ॥ कान्तानामिति ॥ लोलोर्मोचपलोर्मणि । तृतीयादिषु भाषितपुष्कंपुम्बद्वात्वस्येति
 विकल्पानुबद्धावः । पयसिमहोत्पलमरविन्दं कर्तुं । अरविन्दं महोत्पलमित्यमरः । का

कानानामुखरुचाऽहमेकमेवनापास्तं किनुतासामक्ष्णोः शोभाभिः कुवलयमध्यपास्तं इति से
 र्द्धात्सुनोषाद्धेतोरलिविरुतेर्गायत् । अलिरुतरूपंगानं कुर्वन् इति रूपकं । इत्यभूतल
 क्षण इति नृतीया । ननर्त्त । नदुःखम्पञ्चभिः सहेति न्यायावृत्त्यतिस्म । अत्रोर्मिचलनहे
 तुकेमहोत्पलचलने सल्लिनादसंहर्षहेतुकसमाननृत्यत्वोत्प्रेक्षाणां क्रियानिमित्तक्रियास्त
 रूपोत्प्रेक्षावाचा ॥ २३ ॥ ***** ॥
 ॥ त्रस्यन्तीति ॥ चलाः शफर्यः यातुकामामत्यः । प्रोष्ठोनुशफरीद्वयोरित्यमरः । नाभि
 विघट्टितैः विद्धावूरुयस्याः सा अतएव त्रस्यन्ती विभ्यती । बाभ्राशेत्यादिना विकल्पान्त्स
 निशतरिङीप् । वामौ सुन्दरवूरुयस्याः सा वामोरुः स्त्री । संहितशफलक्षणवामादेस्ते

कानानां कुवलयमध्यपास्तमक्ष्णोः शोभाभिर्नमूखरुचाऽहमेकएव ।
 संहर्षादलिविरुतेरिति वगायत्सो लोर्मोपयसिमहोत्पलननर्त्त ॥ २३ ॥
 त्रस्यन्ती चलसफरी विघट्टितोरुवामोरुरतिशयमापविभ्रमस्य । क्षु
 भ्यन्ति प्रसभमहो विनापि हेतोर्लीलाभिः किमु सति कारणे रमण्य ॥ २४ ॥

न्युत्प्रत्ययः । विभ्रमस्य विलासस्यानिशयमपितथा हिरमण्यो हेतोर्विनाकारणं विनापि
 । पृथग्विनेत्यादिना विकल्पान्यच्चमी । लीलाभिर्विलासैः प्रसभम्प्रकामं क्षुभ्यन्ति विजम्भ
 जेअहेति नः कारणक्षोभादाश्चर्यमित्यर्थः । कारणे सति किमु वक्तव्यम् । अत्राप्रकृतनिः
 कारणक्षोभकथनात्सकारणक्षोभस्य कैमुत्यन्यायलब्धवर्णनादर्थपत्तिरलङ्कारः । दण्डा
 यूपिकयार्थान्तरस्थापननमर्थान्तरन्यास इति सूत्रम् ॥ २४ ॥ ***** ॥
 ॥ आकृष्टेति ॥ अथाननरमाकृष्टाः प्रतनवो वपूंश्चेव लतायैस्तैस्तद्विः प्लवमानैः प्रसृता आ
 यता विलोलाश्चला बाहव एव पक्षाग्रहृन्निषेधानैः इति गिरिधर्मस्य पक्षवत्त्वस्य तदवयवेषू
 पचारः । अहमिर्महद्भिर्वेषाणां स्त्रीणां उरोजैरेव गण्डशैलैर्गिरिभ्युतैः स्थूलोपलैस्तस्य सर

शुभमहार्णवस्तु स्यात्तदम्भः अक्षोभितं । शुभ्यतेर्णनादस्य नास्ति शुभ्नाते । कर्मणि लुङ् ।
 शुभस्तु वस्तुविषयकं सावयवरूपकम् ॥ २५ ॥ ***** ॥
 ॥ गाम्भीर्यमिति ॥ गाम्भीर्यमगाधत्वं अविकारिचित्तत्वं च दधदपि गम्भीरः सन्नपिरनुवि
 हर्तुं सुज्जकुच्चाङ्गनाभिः जघनविघट्टनेन सुज्जुर्ध्वेण प्रक्षेभच्चलनञ्चित्तविकारचनोतः अ
 धएवविकसितम्बारिजमाननमिववारिजमिवचाननयस्यसः अम्भांसिधीयनेऽस्मिन्निति
 अम्भोधिर्जलाशयः कश्चित्पुमांश्चतुल्लोयोगम्यते । कर्मण्यधिकरणे चेति कप्रत्ययः । सप्त
 हिमयादां सीमानं औचितोच्चविलंघयाम्बभूवत्तंघितवान् । धीरेपि स्त्रीसन्निकर्षाच्चिकि

आकृष्टप्रतनुवपुर्लते स्तरद्विस्तस्याम्भस्तदथसरोमहार्णवस्य । अ
 क्षोभिप्रसृतविलोलबाहुपक्षैर्यौषाणामुरुभिरुजेजगण्डशैलैः ॥ २५ ॥
 ॥ गाम्भीर्यदधदपिरनुमज्जनाभिः संक्षोभं जघनविघट्टनेन नीतः ।
 अम्भोधिर्विकसितवारिजाननोऽसौ मय्यादां स पदिविलंघयाम्बभूव
 ॥ २६ ॥ आदानुद्दयितमिवावगाढमारुहूर्मीणां तन्तिभिरभिप्रसार्य
 माणः । कस्याश्चिद्विततचलच्छिखाङ्गुलीकोलक्ष्मीवान्तरसिराज
 केशहस्तः ॥ २७ ॥ *****

भूने इति भावः । अत्र गाम्भीर्यादि प्रकृतान्भोधि विशेषस्तस्याद प्रकृतविशेष्यपुरुषप्रती
 केः समासेऽत्रिस्तङ्कारः । सा च प्रतीयमानभेदाध्यवसायमूलानि शयोत्तयनुप्राणिनेति स
 क्तः ॥ २६ ॥ ***** ॥
 ॥ आदानुमिति ॥ सरसिविमताः प्रसारिताश्चलन्त्यश्चिखा अग्रायेवाङ्गुलियोयस्यसः ।
 बहुतयेति कप् । लक्ष्मीवान् शोभावान् । मादुपधायाश्चमनोर्वीयवादिभ्य इति मनुषोम
 क्तः क्तत्वं । कस्याश्चिद्विशेषस्तः केशपाशः । पाशः पक्षद्वयस्तश्च कलापार्थः कचात्

रेड्यमरः । हस्तइतिकरश्चध्वन्यते । आरत्समीपे । आरदूरसमीपयोरित्यमरः । अ
 बगाढमन्तर्मग्नं दयितमादानुगृहीतुमिव कर्मणा नानिभिस्संमूहैरभिप्रसार्यमाणोऽभिने
 व्यापार्यमाणः सत्तुराज । अत्रादानुमिव प्रसार्यमाण इति प्रसारणस्यादानत्वेऽप्येक्षणा
 दियं क्रियानिमित्ते क्रियाफलोत्प्रेक्षा । सा च चलच्छिखाङ्गुलीक इति रूपकानुप्राणित
 या हस्त इति श्लेषमूलाया च स्य कलापस्य प्रतीयमानात्कराद्भेदे अभेदरूपातिशयोक्त्या
 निर्व्यूढेति सङ्करः ॥ २७ ॥ ***** ॥

॥ उन्निद्रेति ॥ उन्निद्रयत्प्रियकं असनकुसुमं । सज्जकासनबन्धूपुष्पाप्रियकजौव
 का इत्यमरः । तद्विवमनोरमं कनकगौरमित्यर्थः । रमण्याः वपुः सरसि प्रकाशमेव जलम
 यमपि वैमल्यालक्ष्यमेव सरेजे । तथा हि । जलौघे जलपूरे जडौघे मुखं जनश्च डलयो ह

उन्निद्रप्रियकमनोरमं रमण्याः सरेजे सरसि वपुः प्रकाशमेव । युक्ता
 नां विमलतयातिरस्त्रियायैनाक्रामन्नपि हि भवत्यलं जलौघः ॥ २८ ॥
 किन्तावत्सरसि सरेजे मते दारदाहोस्त्रिन्मुखमवभासते युवत्याः । संश
 व्यक्षणा मिति निश्चिकायकस्त्रिद्वेकैर्वकसह वासिनां परेक्षैः ॥ २९ ॥

भेदात् । आक्रामन्नावृण्वन्नपि अन्यत्राधिक्षिपन्नपि विमलतया वैमल्येन युक्ताः शुद्धानां
 निरस्त्रियायैति रोधानां परिभवाच्च अलं समर्थं न भवति हि । श्लेषमूलाया भेदेऽभेदरू
 पानि शयोक्त्यनुप्राणितोयमर्थान्तरन्यासः ॥ २८ ॥ ***** ॥
 ॥ किमिति ॥ सरस्यारदूरहेतुपुरे वर्तिता वत्सरेजं किं आहोस्त्रिन् उत युवत्याः मुखं अव
 भासते इति श्रुणुं संशय्यसंदिह्य । शीङ्गः कोल्यप्ययद्विभ्रुति इत्ययं देशः । कश्चि
 द्दिलासीव वकसह वासिनां वकसहचारिणां पद्मानामित्यर्थः विलासशून्यताद्यो नानार्थ
 मित्यभिर्देशः । परेक्षैरप्रत्यक्षैरननुभूतचैरविद्यमानैरितियावत् विद्वैकैर्विलासैरित्यर्थः

अथपि विद्वोकोनादक्रियेत्युक्तं तथापि विशेषवाचिनां सामान्ये लक्षणेत्यदोषः । निश्चयो
यविशेषदर्शनान्मुखमेवेति निश्चितवानित्यर्थः । सन्देहालङ्कारेयम्विशेषो विधेयवत्तस्य
दृष्टात्कविसंमतान् । सन्देहगोचरैस्यानां सन्देहालङ्कनस्येति लक्षणान् । सोऽथ न
निश्चयोक्तेर्निश्चयानः ॥ २९ ॥ ***** ॥

॥ अथ जलक्रीडासम्भारनाह ॥ मृङ्गाणीति । द्रुतेन तन्निमित्तकानेनोज्ज्वलानि
लिप्तानीत्यर्थः । मृङ्गाणिक्रीडामुयन्नाणि । मृङ्गप्रभृतिशिखरेचिह्ने क्रीडामुयन्ना इ
ति विश्वः । गन्धाश्चन्दनकुङ्कुमादिगन्धद्रव्याणि । अतएव पुंसि बहुत्वं च । गन्धसुसौर
भेनृते गन्धके गर्वलेशयोः । स एव द्रव्यवचनो बहुत्वे पुंसि च स्मृत इत्यभिधानान् । पृथुवि
शालंकुचकुम्भसङ्गिकुचावरणकुसुमेन रक्तकौसुमम् । तेन रक्तं रगादित्यणप्रत्ययः । वा

॥ मृङ्गाणि द्रुतकनकोज्ज्वलानि गन्धाः कौसुमं पृथुकुचकुम्भसङ्गि
वासः । मार्द्वीकं प्रियतमसन्निधानमासन्नारीणामिति जलकेलिसा
धनानि ॥ ३० ॥ ***** ॥

सौवर्णमृद्धीकायाविकारे मार्द्वीकं द्राक्षामद्यं । मृद्धीका गोस्तनी द्राक्षेत्यमरः । किञ्च प्रि
यतमसन्निधानं सर्वसाफल्यकारणमिति भावः । इत्येतानि नारीणां जलकेलिसाधनानि
जलक्रीडापाया आसन् । उद्धीपकसम्पत्तिरुक्ता । अत्र मृङ्गादीनां केलिसाधनस्वरूप
नृत्यधर्मयोगात् प्रकृतत्वाच्च केवलप्रकृतगोचरानुल्ययोगिता ॥ ३० ॥ ***** ॥

॥ उचुङ्गादिति ॥ अनिलेन वेगानिलेन चलांशुकाश्चलद्वसना अङ्गना उचुङ्गात्तटा
काङ्क्षयदर्शिनान्मयोत्प्रेक्षणामनर्थशङ्किनामित्यर्थः । प्रियाणां चेतोभिः सहतेषानत्रै
वावधानादिति भावः । गुरुभिर्गुर्बीभिः । वेतोर्गुणवचनादिति विकल्पादनीकारः । श्री
णीभिर्हेतुना अनूर्णमन्दमुत्पन्नस्य सोऽयेषु द्रुततरं निपेतुः । गुरुत्वस्य पतनहेतुत्वादुत्पन्न

विरोधित्वात्तृतीयपातोमन्देत्पतनच्चेतिभावः । अत्रप्रियचेतःपाताङ्गनापानयोःकार्यकारणयोःसहभावितोःसहभावोक्तेःकार्यकारणयोःपौर्वापर्यविध्वंसनरूपान्तिशयोक्त्युपजीवितासहोक्तिरलङ्कारः । साहार्थेनान्वयोयत्रभवेदतिशयोक्तिः । कल्पितौपम्यपरिभाषासहोक्तिरिहेयनङ्गितलक्षणात् । चेतोवत्येतुरित्यौपम्यकल्पनयाकार्यगतामुत्तमप्रतीतेश्चमन्कारइतिहरस्यम् । तात्कालिकांमुच्यतनादिस्तुक्ष्मस्वभावविशेषप्रकाशनात्स्वभावोक्तिश्चेतिसंरूपिः ॥ ३१ ॥ ***** ॥

॥ मुग्धत्वादिति ॥ मुग्धत्वान्मूढत्वादविदिताः कैतवप्रयोगामुखसेचनादिकपटाचरणाभिसन्निहःअतएवसपदिपरजयङ्गच्छन्त्यस्तास्तुरग्यःकान्तैःसहभिसरणंस्वयमभि

उत्तुङ्गादनिलचलांशुकातटान्ताच्चेतोभिःसहभयदर्शिनांप्रियाणाम् । श्रेणीभिर्गुरुभिरतूर्णमुत्पतन्त्यस्तोयेषुद्रुततरमङ्गनानिपेतुः ॥ ३१ ॥ मुग्धत्वादविदितकैतवप्रयोगागच्छन्त्यःसपदिपरजयन्तरुण्यः । ताःकान्तैःसहकरपुष्करैरितान्मुव्यात्युक्षीमभिसरणम्लहमदीव्यन् ॥ ३२ ॥ *****

गमनंगलहोद्युतंपणोयस्यास्ताम् । पणोक्षेषुगलहइत्यमरः । अक्षेषुगलहइतिग्रहरेवाक्षपणोलब्धनिपातः । अप्रत्ययस्तुग्रहवृद्धनिश्चिगमसेत्येवसिद्धइतिकेचित् । अन्येतुगलहिप्रकृत्यन्तरमङ्गीकृत्याप्रत्ययस्यैवनिपातोघनवापदीत्याहुः । करपुष्करैःकरकमलैरितैरितुभिर्याग्यात्युक्षीम्यनिहारेणोक्षणंपरस्परभ्युक्षणमित्यर्थः । कर्मव्यतिहारेणचस्त्रियामितिणचप्रत्ययःणचःस्त्रियामन्नादेशः । टिड्ढाणमित्यादिनाडीप् । ताम्यात्युक्षीमदीव्यन्त्याक्तीडयन्नित्यर्थः । दिवःकर्मचेतिविकल्पात्कर्मत्वं । अत्राविदितकैतवप्रयोगस्यविशेषणगत्वापरजयचेतुत्वादर्थहेतुकङ्काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ ३२ ॥ * ॥

॥ योग्यस्येति ॥ त्रिनयनस्यम्बकः । क्षुभ्नादिषुचेतिनिषेधात्पूर्वपदात्संज्ञायामगङ्गिति
नाभावः । तस्यलोचनानलार्चिर्निर्दग्धस्मरपृतनाधिरजलक्ष्म्याः
ननदेवलक्ष्मोस्तस्याः योग्यस्यार्हस्यत्रैलोक्यविजयिनः स्थानेतादृशस्यैवस्थाप्यत्वादिति
भावः । कान्तायाः वक्त्रेन्दोः स्मरसखत्वादस्येतिभावः । करवज्रलिरेवकलसस्तेनोद्य
तैर्लक्ष्मिपयोभिर्महाभिषेकङ्कक्षित्कामोअकृतकृतवान्करोनेर्लङितङ् ननादिभ्यस्त
यासेरितिचित्त्वोक् । अवजलकोडासेकेमहाभिषेकत्वोपेक्षाप्रतीयमानारूपकानु
प्राप्तिरिति सङ्करः ॥ ३३ ॥ ***** ॥

योग्यस्यत्रिनयनलोचनानलार्चिर्निर्दग्धस्मरपृतनाधिरजलक्ष्म्याः ।
कान्तायाः करकलशोद्यतैः पयोभिर्वक्त्रेन्दोरकृतमहाभिषेकमेकः ॥
३३ ॥ सिञ्चन्त्याः कथमपि बाहुमुन्नमय्यप्रेयांसं मनसि जटुः खटु
र्विलायाः । सैवर्णम्बलयमवागलत्कराग्राह्यावण्यश्रियइवशेषम
ङ्गनायाः ॥ ३४ ॥ ***** ॥

॥ सिञ्चन्त्या इति ॥ मनसि जटुः खेन स्मरपीडया दुर्विलाया अतएव कथमपि बाहुमुन्नम
योद्यम्यप्रेयांसंप्रियतममियस्थिरेत्यादिनाप्रादेशः । सिञ्चन्त्याः स्तपयन्त्याः अङ्गना
याः करग्रातसैवर्णहिरण्मयं वलयं कङ्कणं । कङ्कणं वलयोत्थियामित्यमरः । लवणैवला
वण्यंकान्तिविशेषः । चतुर्वर्ण्यादित्वात्स्वार्थेऽप्यन्प्रत्ययः । लवणोरसरक्षोविभेदेषु लव
णान्विधितिर्विश्वः । यद्धामुक्ताफलेषु क्वायायास्तुलत्वमिवान्तरप्रतिभातियद्ग्रेन स्नाव
णमिहोच्यते । तस्यश्रीः सम्यक्तस्याः शेषं अतिरिक्तं शरीरसंमितावशिष्टमिति यावत् । शे
षः सङ्कर्षणेऽनन्ते उपयुक्तेनरेन्यवदिति विश्वः । तदिवावागलदपनत् । शेषमिति गुणनि
मित्तजानि स्वरूपेऽपेक्षा ॥ ३४ ॥ ***** ॥

॥ स्निह्यन्तीति ॥ कन्दर्पप्रवणमानाः स्मरपरवसुचित्ता अतएव दृशंनिधायपुंस्वेवदृष्टिं
न्यास्निह्यन्तीदृष्टिविशेषेणस्नेहं प्रकाशयन्तीत्यर्थः । अपरस्त्रीसख्यासिसिक्षासेकुमिच्छा
नस्याः लक्ष्येतव्याजेनवद्वाञ्जलिरेवतिष्ठन्तिननुसिञ्चन्तीतिद्योततायसिसिक्षेनीच्छायांस
नःप्रयोगः । प्रतियुवयुवानंप्रति । अतश्चेत्यवयोभावसमाप्तः । मूर्तेनमूर्त्तिमताप्रणय
रसेनेवेत्युपेक्षा । पाठादर्थस्यवलीयस्त्वादिवशदस्यवहितेनान्वयाकारिणापूर्णमञ्ज
लिञ्चकारप्रार्थयामासेत्यर्थः ॥ ३५ ॥ ***** ॥

॥ आनन्दमिति ॥ आनन्दं दधति प्रियसम्भावनयाहर्षन्दधानेश्यामायामध्यमयौवन
याःस्त्रियः । श्यामायौवनमध्यस्थेत्युत्पलः । मुखेवदनेदयिततमेनअतिशयेनदयितःप्रि

॥ आनन्दप्रदोऽयमप्युत्पलः ॥

स्निह्यन्तीदृशमपरनिधायपूर्णमूर्तेनप्रणयरसेनवारिणेव । कन्द
र्पप्रवणमनाःस्त्रीसिसिक्षालक्ष्येणप्रतियुवमञ्जलिञ्चकार ॥ ३५ ॥

॥ आनन्दं दधति मुखे करोदकेन श्यामाया दयिततमेन सिच्यमाने ।

ईर्ष्यान्त्यावदनमसिक्तमप्यनल्पस्वेदाम्बुसुपितमजायतेतरस्याः ॥ ३६ ॥

यः । अतिशयेतमप्युत्पलः । तेनकर्त्राकरोदकेनाञ्जलिजलेनसिच्यमानेसतिईर्ष्यान्त्या
असहमानायाः । परेत्कर्षाक्षमेर्ष्यास्यादिनिलक्षणान् । इतरस्याःसपत्न्यावदनमसिक्त
मपिप्रियेणेतिशेषः । अनन्तेनस्वेदाम्बुनासुपितंसिक्तमजायताभवत्ईर्ष्याकृतकोपकार्य
त्वानुस्वेदादीनामितिभावः । असिक्तमपिसिक्तमितिविरोधः । नस्यस्वेदाख्यकारणोक्ते
रभासत्वं ॥ ३६ ॥ ***** ॥

॥ उद्धीक्ष्येति ॥ प्रियस्यकरकुड्मलाभ्यां पाणिपुटाभ्यामपविद्धैः सितैरम्बुभिरभिषि
क्तंअन्यनार्याःसपत्न्याः वक्षोजह्वयमुद्धीक्ष्यवधूर्तायिकाअमर्षादीर्ष्याकृतकोपादात्मीयं
क्षोजह्वयंपृथुतरेणनेत्रयुग्मेनमुक्तैरम्भोभिर्वीचैर्मुहुर्सिचन्अभिषिक्तवती । नन्मन्त्र

एद्वैतिभावः । अतोवस्तुनालङ्कारध्वनिः । लिपिसिचिह्नश्चेतिसिचनेर्लुङिञ्चैरङ्ग
देशः ॥ ३७ ॥ ***** ॥

॥ कुर्वद्भिरिति ॥ मुखरुचिंमुखकानिञ्ज्ज्वलां कुर्वद्भिर्यैस्तोयैर्विलासीविलसनशीलः
कामी । वौकषलसेत्यादिनाधिनुरूपप्रत्ययः वल्लभामजस्वमसिचतसिक्तवान्स्वरितेत्वादा
त्मनेपदं आत्मनेपदेऽन्यतरस्यामिति सिचिनेर्लुङिञ्चैरङ्गदेशः । शशधरदीधितिच्छ
टाच्छैः शशिकरनिकरस्वच्छैः तैरेवनेत्यैर्दूरात्प्रतियुवनेः सपत्न्याः कालुष्यं आविलत्वं वैवर्ण्य
आकारिस्वच्छेत्यैः कालुष्यं कृतमिति विरुद्धकार्योत्पत्तिरूपो विषयभेदः । तच्चान्यत्रेत्य

उदीक्ष्यप्रियकरकुड्मलापविद्धैर्वक्षोजदयमभिषिक्तमन्यनार्याः ।
अम्भो^ममिर्मुञ्जरसिचदधूरमर्षादात्मीयं पृथुतरनेत्रयुग्ममुक्तैः ॥ ३७ ॥
कुर्वद्भिर्मुखरुचमुज्ज्वलामजस्वयैस्तोयैरसिचतवल्लभां विलासी । तैरे
वप्रतियुवनेरकारिदूरात्कालुष्यं शशधरदीधितिच्छटाच्छैः ॥ ३८ ॥
रगान्धीकृतनयनेननामधेयव्यत्यासादभिमुखमीरितः प्रियेण । मानि
न्यावपुषिपतनिसर्गमन्दोभिन्दानो हृदयमसाहिनेदवजः ॥ ३९ ॥

सङ्गतिः कालुष्ययोरभेदाध्यवसायादतिशयोक्तिस्तदुत्थापितेति सङ्करः ॥ ३८ ॥ * ॥
॥ रगेति ॥ रगेण विपक्षा नुरगेणान्धीकृतनयनेन प्रियेण नामधेयव्यत्यासाद्विपक्षनाम
पूर्वकमभिमुखमीरितः क्षिप्नोवपुषिपतन् निसर्गमन्दः स्वभावजडः तथापि हृदयमिन्द
नोविदारयन्नुदकमेववज्रोऽशनिरुदवजः । मन्थोदनेत्यादिनाविकल्पादुद्देशः मा
न्याविपक्षनामयोजनाजनितकोपवत्यानाविकयानासाहिनसोढः । तीक्ष्णयोगाद्
तीक्ष्णमपि तीक्ष्णमभवतीति भावः । उदवज्रइतिकेवलानिरवयवरूपकम् ॥ ३९ ॥
॥ प्रेम्णेति ॥ प्रणयिनिप्रेम्णाप्रियायाञ्जरः सिचनिसिक्तवतिसत्तिकठिनकुचस्थलाभिघा

नः । हूतायाः अतएव गलमुखेन्दुकानेः ह्रीमत्याः लज्जितायाश्च कस्याश्चिदिति शेषः ।
 सरसिद्रुतं शीघ्रमनर्द्धिः अनर्द्धानं । अदन्तरोरुपसर्गवद्धृतिवचनादुपसर्गे घोः किरिति
 किप्रत्ययः । कर्तुमश्रुवैर्धैः कर्तृभिः पचांसि सरोजलानि भूमानं गमयितुं वृद्धिम्प्रापयितुं कृति
 बुद्धीत्यानाऽणिकर्तुः कर्मत्वप्राधान्यादभिधानच्च । ईर्षिरे इव इष्टानि किमु इत्युत्प्रेक्षेय
 मश्रुपातनिमित्तानयामरणदुःखादपि दुःसहं सपत्न्याः दुःखमिति वस्तुस्त्वनिः ॥ ४२ ॥
 ॥ सिक्ताया इति ॥ प्रणयवता प्रियेण क्षणं पूर्वमन्यां सपत्नीमवसिच्य पश्चात् सिक्ताया अन्य
 स्या अबलायाः स्त्रियावत्कर्ममन्युः कोपएव कर्त्ता कालिन्नाका ह्यर्थे न वैवर्ण्ये न सहंति याव
 त्समभितसमहितवनेति खेदे । संपूर्वाद्घाते कर्त्तरि लुङि नङ्स्थाध्वोरिच्चेतीकारः सिचः

सिक्तायाः क्षणमभिसिच्य पूर्वमन्यामन्यस्याः प्रणयवतावतावलायाः ।

कालिन्नासमधितमन्युरेव वक्तुं प्रापाऽश्चोर्गलदपशदमञ्जनाम्भः ॥

४३ ॥ उद्धोढं कनकविभूषणान्यशक्तः सध्वी चावल्यितपद्मनाल

सूचः । आरूढप्रतिवनिताकटाक्षभारः साध्वी योगुरुरभवद्भुजस्त

रुसयाः ॥ ४४ ॥ * * * * *

किन्वानगुणः ह्रस्वादङ्गादिति सकारलोपः । गलमुखेन्दुः सन्बन्धिः अञ्जनाम्भः कञ्ज
 लोदकमपशद्वर्णस्यापवादस्यापकोपकालिमतिरोधानेन स्वकालिन्ना एव प्रकाशनादिति
 भावः । पूर्वेषां वाक्यार्थेनोत्तरवाक्यार्थसमर्थनाद्वाक्यहेतुकङ्काव्यलिङ्गम् ॥ ४३ ॥
 ॥ उद्धोढमिति ॥ कनकविभूषणानुद्धोढमशक्तः सौकुमार्यादिति भावः । अतएव सद्भा
 च्चेतीति सध्वीङ्गेन सहचरेण कर्त्ता । चटन्निगादिना किन्प्रत्ययः । सहस्यसध्विरिति सह
 दस्यसध्वादेशः अनिदितामिति नकारलोपः अच इत्यकारलोपे चाविति दीर्घः । वलद्वि
 तानि वलयीकृतानि पद्मनालसूत्राणि मृणालतन्तवो यस्य सः मृणालकृतकङ्काण्ड इत्यर्थः ।

नयापिआरूढःआरूढवान् प्रतिवनितायाःसपत्न्याःकटाक्षएवभारोयस्यसःनयासाहू
 यंदृष्टःइत्यर्थः । अनएवतरुण्याभुजोवाहुःसाधोयोषाठतरमिति क्रियाविशेषणंअन्ति
 कवाढयोर्नेदसाधाविनिबाढशब्दस्यसाधादेशः । गुरुर्भारवान्स्वाध्यस्त्राभवत् । अत्रक
 नकभूषणाभावेपित्तकार्यगुरुत्ववर्णनादिभावनासाच गुरुरितिस्त्वेषप्रतिभेत्यापितानिश्
 योक्त्यनुप्राणितेति सङ्करः ॥ ४४ ॥ ***** ॥
 ॥ आवद्धेति ॥ उदस्यउदकस्यगाहोऽवगाहनंउदगाहःमन्योदनेत्यादिनाउदादे
 शः । तमनवरतम्भजनियास्तासामनवरतोदगाहभाजांगमाणांस्त्रीणांसम्बन्धीआवद्धाः
 प्रोक्ताःप्रचुरभूयिष्ठाःपरार्धाःश्रेष्ठाश्चकिंकियोयस्मिन्तथोक्तः । नद्युतश्चेतिकप् ।

आवद्धप्रचुरपरार्द्धकिंकिलीकौसमाणामनवरतोदगाहभाजाम् । ना
 शवंव्यतनुतमेखलाकलापःकस्मिन्वासजलगुणोगिरंपटुत्वम् ॥४५॥
 पर्यच्छेसरसिहृतेशुकेपयोभिर्लालाक्षेसुरतगुरवपत्रपिष्टोः । सु
 श्रोण्यादलवसनेनवीचिहस्तन्यस्तेनद्रुतमकृताञ्जिनीसखित्वम् ॥४६॥

मेखलाकलापःआश्वन्ध्वनिव्यतनुत । तथाहिजलेनसहसजलौजलाद्रौगुणःसूत्रंयस्य
 सः तथाडलयोरभेदाज्जडगुणोजडधर्मौजाड्यनोनसहेतिसजडगुणोजडश्चर्तस्मिन् क
 स्मिन्वामेखलाकलापेपुंसिवागिरम्बाचांध्वनीनाञ्चपटुत्वंसामर्थ्यमकुत्रापीत्यर्थः । स्त्वेष
 मूलाभेदानिश्चयोक्त्यनुप्राणितैवमर्थान्तरन्यासः ॥ ४५ ॥ ***** ॥
 ॥ पर्यच्छेइति ॥ परिपरितअच्छंस्त्वच्छंअनर्गतवस्त्वतिरोधायकमित्यर्थः । तस्मिन्सर
 सिपयोभिरंशुकेस्त्रीपरिधानेहृतेस्थानादपसारितेसतिचुरतगुरैरमणेचलोलाक्षेओण्या
 शक्तदृष्टौसतीत्यर्थः । लोलश्चलसंतृप्तयोरितिअमरः । बह्व्रोहौसक्यक्ष्णोःस्वाङ्गाव
 न्अपत्रपिष्टोरपत्रपमणायाः । लज्जासापचपान्यतइत्यमरः । अलंकृन्तित्यादिनाइ

सुप्रत्ययः । सुश्रोण्याः प्रियायाः प्रसुतो चित्तिनिर्देशोयं अजिनी नलिनीद्रुतं वीचिरे वह
संसेनयस्येनदं पर्णमेव वसननेन द्वा नेतेत्यर्थः । सखीत्वं अहृतसखीकृत्यच्चकारेत्य
र्थः । अत्राजिन्यादिषु सखीत्वाद्यारोपात्समस्तवस्तुवृत्तिसावयरूपकम् ॥ ४६ ॥ *॥
॥ नारीभिरिति ॥ नारीभिः कर्त्रीभिः गुरुजघनस्थलैरहृतानां आस्यश्रीभिर्मुखशोभाभिर्वि
जितानि विकाशीनिवारिजानि पद्मानियेषान्तेषां लोलत्वाच्चलत्वात्सुललत्वाच्च । लोलस्य
ससुलल्योरित्यमरः । तासामङ्गरगमपहरतां क्षालयताञ्च जलानां नोयानाञ्च जडाना
च्चसआशयोद्भूदोद्भूदयच्चकुलोऽप्रसन्नः शुभितश्चसञ्ज्ञेसञ्ज्ञातः अपहर्तुं स्ताडनसह
रणादिभिराशयः कुलोभवतीति ध्वनिः । अभिधायाः प्रकृतार्थेनियन्त्रणात्रशेषः ॥ ४७ ॥

नारीभिर्गुरुजघनस्थलैरहृतानामास्यश्रीविजितविकाशिवारिजानाम् ।
लोलत्वाद्पहरतांतदङ्गरगंसंज्ञेसकलुषआशयोजलानाम् ॥ ४७ ॥
सौगंध्यं दधदपिकाममङ्गनानांदूरत्वाद्गतमहमाननोपमानम् । नेदी
योजितमितिलज्जयेवतासामालोलेपयसिमहोत्पलं ममज्ज ॥ ४८ ॥

होतपलं

॥ सौगंध्यमिति ॥ कामंपर्याप्तं सौगंध्यं सुरभिर्गन्धित्वं सम्यग्वन्धुत्वं च । गन्धोगन्धकआ
मोदेलेसेसम्बन्धिगर्वयोरिति विम्बः । दधदपि अहंदूरत्वात्पूर्वदूरस्थत्वाद्ङ्गनानामान
नोपमानं मुखसादृश्यं गतं । दूरस्थाः पर्वतारम्या इति विदिति भावः । सम्प्रति पुनस्तासां
नेदीयोनेदिष्ठमनिकृतमंसत् अन्निक बाढयोर्नेदसाधावित्यन्निक शब्दस्य नेदादेशः जि
तम्परिभूतमभूवमिति लज्जयेवमहोत्पलमरविन्दं आलोलेचलेपयसिममज्जयथादूरेसा
म्येनदृश्यमानो बन्धुः सन्निधाववमानितः क्वचिल्लज्जयानिलीयतेतद्वदिनिपयश्चलनकृते
ऽज्जमज्जनेलज्जाहेतुकत्वमुपेक्ष्यत इति शेषमूलानि शयोक्तिहेतून्नेक्षायाः संसृष्टिः ॥ ४८ ॥
॥ प्रधटैरिति ॥ सरभसंससुत्वरं अन्मसोवगाद्वाः एवकीडास्त्राभिः प्रधटैर्जलावगाहक्षैः

भादम्भसिच्युतैर्विदलिताविकसितायूथिकाः पीतयूथिकाहेमपुथिकापरपर्यायाविवक्षि
ता । अन्यथापिशङ्कुत्वायोगान् । गणिकायूथिकाम्बुसापीताहेमपुथिकेत्यमरः ।
तद्धृत्पिशङ्गैर्हिरण्मयैः सौवर्णैर्दण्डिनायनादिनानिपातः । वधूनामाकल्पेर्भूषणैः सर
सिऔर्वाग्रिद्युतिशकलैर्जलाशयत्वादत्रापिसन्निहितैर्वडवानलज्वालाखण्डैरिवेत्युत्प्रेक्षा ।
व्यरजिविरजितम्भावेऽलुङ् ॥ ४९ ॥ ***** ॥

॥ आस्माकोति ॥ अस्माकमियमास्माकीअस्मदीयाअस्मात्कारितेत्यर्थः ॥ युष्मदस्मा
देरन्यतरस्यां खच्चेति चकारादण्प्रत्ययः । तस्मिन्नणिचयुष्माकास्माकाविति प्रकृतेरस्मा
कादेशः ढिङ्गाणञित्यादिनाङीप् । असौक्ष्मायाकान्तिः विमलेति यावत् सैवयुवतिदृशा

प्रभृष्टैः सरभसमम्भसोऽवगाहक्रीडाभिर्विदलितयूथिकापिशङ्गैः । आ
कल्पैः सरसिहिरण्मयैर्वधूनामौर्वाग्रिद्युतिशकलैरिव व्यरजि ॥ ४९ ॥
आस्माकीयुवतिदृशामसौतनोतिक्वयैवश्रियमनपायिनीं किमेभिः ।
मत्तैवस्वगुणपिधानसाम्यसूयैः पानीयैरिति विदधाविरेज्जनानि ॥ ५० ॥

मनपायिनीस्थायिनीश्रियननोतिभिरज्जनैः किमेतत्साध्यन्नकिञ्चिदस्तीत्यर्थः । गम्भ
मानसाधनापेक्षयाकरणत्वात् नृतोयाइत्युक्तं प्राक् । एवंमत्त्वा उक्तप्रकारेणाज्जनवैफल्यं नि
श्चित्येत्यर्थः । अनएवगम्योत्प्रेक्षेयं स्वगुणस्य स्वाविष्कृतदृङ्नेर्मध्यगुणस्यपिधानं तिरो
धानं । अपिधानं तिरोधानं पिधानाच्छादनानिचेत्यमरः । वष्टिभागुरिरलोपमवाथो
रूपसर्गयोरित्यकारलोपः । तेनसाभिस्सूयैः सैर्घैः पातुमर्हैः पानीयैः । अमोर्णस्तोयपानी
येत्यमरः । तव्यत्तव्यानीयरइतिपिवतेरनीयर्प्रत्ययः । अज्जनानिकज्जलानिइत्यनेन
स्वगुणप्रकाशः नयोग्यतयाविवक्षितेनप्रकारेण निःशेषत्वरूपेणेत्यर्थः । विदधाविरेवि
दधैतानिक्षालितानीत्यर्थः । धावुगतिमुद्योरिति धातोः कर्मणि लिङ् ॥ ५० ॥ ** ॥

॥ निर्धौतइति ॥ हरिचन्दनेरक्तचन्दनेजलौघैर्निर्धौतेश्चालितेसति । धावेःकर्मणि
 क्तःच्छ्रोःशुडनुनासिकेचेतिवकारस्योठादेशः एतेधन्यूठस्त्विति वृद्धिरैकारः । आपा
 र्थोः पाण्डुवर्णादङ्गनायास्तनकलशद्वयानुगतपरभागयासावर्ण्याद्विगतवर्णात्कर्धया ।
 अतएवसामान्यालङ्कारः । सामान्यगुणसाम्येनयत्रवस्त्वनरैकताइतिलक्षणात् । हारय
 द्याकर्ध्यासहृदययासचित्तयेवेत्युत्प्रेक्षानिजपरभागहानिपरज्ञानवत्येवेत्यर्थः । अर्द्धा
 यत्सपदि । इत्थंभट्टित्यञ्जसहृदयसाकर्मक्षुसपदिद्रुतमित्यमरः । विच्छेदस्तुदन्मुपे
 धेप्राप्तः । होनजीवनादजीवनमेववरमितिभावः । उपपूर्वादिणःकर्मणि लिट् । वि
 क्षोभहेतु कस्यहारविच्छेदस्तुदयहेतुकत्वेत्प्रेक्षासाचोक्तसामान्योत्प्रेक्षितेति सङ्कारः

निर्धौतेसतिहरिचन्दनेजलौघैरपाण्डेर्गतपरभागयाङ्गनायाः । अ
 ह्यायस्तनकलशद्वयादुपेयेविच्छेदःसहृदययेवहारयद्व्या ॥ ५१॥
 अन्यूनंगुणममृतस्यधारयन्तीसंपुल्लस्फुरितसरोरुहावतंसा । प्रेयो
 मिःसरसीनिषेव्यमाणारक्तत्वंव्यधितवधूदृशांसुरेव ॥ ५२ ॥ *

॥ ५१ ॥ ***** ॥

॥ अन्यूनमिति ॥ अन्यूनं समग्रममृतस्य पोष्यस्य गुणं माधुर्यादिकं धारयन्ती । अगन्धमञ्ज
 क्तसंशीतलंचतृषापहं । अच्छंलघुचपथ्यञ्चनोयंगुणवदुच्यतेइति । उक्तोदयगुणञ्चधा
 रयन्ती च सरसीपक्षे विशेषश्च । अमृतं यज्ञशेषः स्यात्पोष्ये सलिले ध्रुवमिति विश्वः । संपुल्ल
 निविकचानि उन्फुल्लसंपुल्लयोरुपसंख्यातान्निष्ठानस्यलत्वं । स्फुरितानि उज्ज्वलानि च
 षानिसरोरुहाण्येकत्रसहजानि अन्यत्रसंस्कारार्थं क्षिप्तानितान्यवतंसोभूषणं यस्याः सात
 थीक्ता । प्रेयोमिः सहनिषेव्यमाणा स्नानपानाभ्यामिति भावः । सरसीपुष्करिणीवधूदृशां
 रक्तत्वमारुण्यं व्यधितविधत्तेस्म । तथासुरचव्यधितेति । धानः कर्त्तरि लुङितङ् । इ

होत्साहवर्द्धनायमुक्तः सेव्यत्वाच्छृङ्गाणीति श्लोके सलिलक्रीडासम्भारेषु मार्द्धीकमिति परि
गणनाच्च सरसीवत्सुरया अपि प्रकृतत्वविवक्षायां नुल्ययोगितात् ददिवक्षायां दीपकं सुरेवे
ति पाठे च प्रकृतत्वविवक्षैव कार्यं अन्यथा उपमानुमानात् । न च नुल्ययोगितावकाशः इव श
ब्देन गम्यौपम्यलक्षणभङ्गादिति ॥ ५२ ॥ ***** ॥

॥ स्नानीनामिति ॥ स्नानीनाञ्जलमवगाहमानानां रुचिरदृशं सुदृशं सम्बन्धितौ वृह
द्भिरमलैश्चोदविन्दुभिश्चित्रैः । मन्थोदनेत्यादिना उदकशब्दस्योदादेशः उरोजकुम्भौ
उत्सूत्रैः हारणां मुक्ताहारणां मणिभिर्गुटिकाभिरुपहन्यते उपगम्यते पीड्यते वा उपघृष्टा
अये इति हन्तेरप्रत्ययान्त उपघालोपीति पातः । गुणवतः औदार्यादिगुणवतः सूत्रवतश्च

स्नानीनां वृहदमलोदविन्दुचित्रैरेजाते रुचिरदृशमुरोजकुम्भौ ।
हारणां मणिभिरुपाश्रितौ समन्तादुत्सूत्रैर्गुणवदुपघृष्टकाम्ययेव ॥ ५३ ॥
आरूढः पतित इति स्वसम्भवोऽपि स्वच्छानां परिहरणीयतामुपैति ।
त्य कर्णेभ्यश्च्युतमसितोत्पलं वधूनां वीचीभिस्तटमनुयन्निरसुरपः ॥ ५४ ॥

उपघृष्टकाम्या आत्मनश्च । गुणवदुपघृष्टकाम्या तया गुणवदुपघृष्टकाम्यया आत्मनो गुणव
दाश्रयापेक्षयेत्यर्थः । काम्यचेति काम्यचप्रत्यये प्रत्ययान्तधातुत्वाद् प्रत्ययादिति स्त्रियाम
प्रत्यये टाप् । समन्तादुपाश्रितौ संश्रिता विवरे जाते एजेते स्म । फणाच्च सप्तानामिति विक
ल्पादेकारभ्यासलोपौ गुणवच्छलेन सूत्रच्छलेन सूत्रभेदे सूत्रान्तरमशिश्रयन् इति प्र
तीतेः शेषानुप्राणिनेति अनिशयोक्त्यनुप्राणिनेयमुत्प्रेक्षा ॥ ५३ ॥ ***** ॥
॥ आरूढ इति ॥ स्वसम्भवोऽपि आरूढ उच्चस्थानगत उत्तमाश्रमश्च पतित
स्तथाभ्रष्ट इति हेतोः आरूढपतितत्वादित्यर्थः । स्वच्छानां निर्मलानां परिहरणीयतां
व्याज्यत्वमुपैति । प्रव्रज्यावसितो रज्जोदास आमरणान्निक इति स्मरणादिति भावः । वी

चोभिस्तदमनुनटं प्रति निरसुश्चिक्षिपुः । विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः
कुतः यस्मादापः वधूनां कर्णैर्भ्यः च्युतमसितोत्पलं स्तम्भवमपोतिभावः सामर्थ्यवाक्यगतश्चे
धमूलानि शयोक्त्या सङ्कीर्णः ॥ ५४ ॥ ***** ॥

॥ दन्तानामिति ॥ तोयेष्वधितोयम्बिभक्त्यर्थेऽव्ययोभावः अङ्गनानामयावकंप्रक्षालि
तलाक्षारगं अघरन्दन्तानांपदानि दन्तक्षतानितया अविलेपनान्धौताङ्गारगान्तनुं शरी
रंप्रत्यग्राहवान्वाङ्मास्रियमानिन्युः प्रापयामासुः । नीवह्योर्हरतेऽवैवेति वचनान्द्विक
र्मकत्वं । तथा हि सतः सज्जनान्सुन्दरांश्चाश्रिताः सदाश्रिताः ये केचिदिति शेषः । विप
दि विभवाभावकालेशोभायैवैभवाय भवन्ति । कुपेः सम्पद्यमाने चतुर्थी वक्तव्यतिकृपेरर्थनि

दन्तानामधरमयावकंपदानि प्रत्यग्रास्तनुमविलेपनान्खाङ्काः । आ
नित्युः श्रियमधितोयमङ्गनानां शोभायै विपदि सदाश्रिता भवन्ति ॥ ५५ ॥
॥ कस्याश्चिन्मुखमनुधौतपत्रलेखं व्यातेने सलिलभरेऽवलम्बिनीभिः
। किञ्जल्कव्यतिकरपिञ्जरान्तराभिश्चित्रश्रीरलमलकाग्रवल्लरीभिः
॥ ५६ ॥ ***** ॥

देशचतुर्थी अर्थान्तरन्यासः ॥ ५५ ॥ ***** ॥

॥ कस्याश्चिदिति ॥ धौतपत्रलेखं क्षालितपत्रावलीकं कस्याश्चिन्मुखमनुमुखेन सम्बद्धं
यथा तथा मुखेऽनित्यावत् । तृतीयार्थे इत्यनेन कर्मप्रवचनीयत्वात् द्वितीया । सलिलभरे
णावलम्बिनीभिर्लम्बमानाभिः आर्जवङ्गताभिरित्यर्थः । किञ्जल्कव्यतिकरेण केसरमिश्र
णेन पिञ्जरान्तराणि मध्यभागायासान्ताभिः अलकाग्राणि वल्लरीमञ्जुर्यद्देवेत्युपमितस
मासः । वल्लरीमञ्जुरीस्त्रियामित्यमरः । ताभिरलकाग्रवल्लरीभिश्चित्रश्रीर्मकरिकापत्र
शोभा अलं व्यातेने सम्पादिता ततोऽनेन कर्मणि लिङ् । अत्र चित्रस्य श्रीरिव श्रीरिति निद

शेनाभेदः ॥ ५६ ॥ ***** ॥
 ॥ अथश्लोकद्वयेनपुंसामप्यवस्थाभेदम्बर्णयति ॥ वक्षोभ्यङ्ग्यादि । वारिसरोदककर्तृव
 दूनांथादवानांवक्षोभ्योघनंसान्द्रमनुलेपनमङ्गरागमहरत । नित्वात्तङ् । अत्रवधूना
 मितिकाचित्कःपाठः वक्षोजानुपेक्ष्यवक्षोमात्रनिर्देशादुत्तरश्लोकेतेषामितिपुल्लिङ्गपर
 मर्धाच्चनग्राह्यः । मूर्द्धजेभ्यःशिरोरुहेभ्यःउत्तंसान्शेखरानहरतनेत्राणांमदरुचिर्मदरा
 गोऽक्षतैवतथैवतस्थौवारिविहारस्यापिरागजनकत्वादितिभावः । अतएवरागद्वयस्या
 यभेदाध्यवसायेनतदवस्थानिर्देशादतिशयोक्तिः । तथाहिमहताचक्षुषिभवचक्षुष्यः
 प्रियोऽक्षिजश्च । प्रियेऽक्षिजेचचक्षुष्यइतिविश्वः । शरीरवयवाच्चेतियत् । परैरसंघ्यो

वक्षोभ्योघनमनुलेपनंयदूनामुत्तंसानहरतवारिमूर्द्धजेभ्यः । नेत्राणा
 म्मदरुचिरक्षतैवतस्थौचक्षुष्यःखलुमहताम्परैरगम्यः ॥ ५७ ॥
 योवाह्यःसखलुजलैर्निरसिरगोयश्चित्तेसुततदवस्थएवतेषाम् । धीरा
 णांब्रजतिहिसर्वएवनान्तःपातित्वाद्भिभवनीयताम्परस्य ॥ ५८ ॥

दुर्द्धर्षःखलु । चक्षुष्यइतिश्लेषमूलानि शयोक्तिःतथापूर्वाक्तयाचसङ्कीर्णायमर्थान्नरन्या
 सः ॥ ५७ ॥ ***** ॥
 ॥ यइति ॥ येषांयदूनांवर्हिर्भवावाह्यःवह्निषष्टिलोपोयन्चेतिवचनान्यन्प्रत्ययः ।
 योरागोऽङ्गरागःसरागोजलैस्तोयैर्जडैश्चनिरसिनिरस्तःखलु । अस्यनेःकर्मणिलुङ्चि
 नेयोरागःसतुसैवावस्थायस्यसतदवस्थएवतनिरस्तइत्यर्थः । अत्ररागयोर्भेदाध्यवसा
 यादतिशयोक्तिः । तथाहिसर्वापिधीराणांमहतामन्तःपातित्वादनर्गतत्वादेवेतियावत्
 परस्याभिभवनीयतांब्रजतिअन्यथाव्रजत्येवेत्यर्थः पूर्ववदलङ्कारः ॥ ५८ ॥ * ॥
 ॥ फेनानामिति ॥ वधूनांभ्रष्टभूषणानामपीतिभावः पयसिविभूषणंपर्याप्तंसमग्रमासी

दिव्यर्थः । कुतः फेनानां डिण्डीराणां उरसि रूहनीयुरसि रूहाः सुताः । सुपीतियोगवि
भागात्कप्रत्ययः हलदन्तादित्यलुक् । तेषु हारलीलामुक्तावलिश्रीः जातेति शेषः । शैव
ज्ञानां जघनतलेषु चेलश्रीर्वसनशोभा जाता । गण्डेषु कपोलेषु शैवला इति विभक्तिविपरि
णामादनुषङ्गः । स्फुटरचनाद्यक्तविन्यासाज्जपत्रवल्लीपद्मपत्रलताजातेति शेषः । अ
त्र फेनानां हारलीले वलीला शैवलानां चेलश्रीरिव श्रीरिति निदर्शनाभ्यां शैवलाः पत्रवल्ली
रितिरूपकेण च वाक्यार्थेऽनुर्यवाक्यार्थसमर्थनात्तैरेवाङ्गाङ्गिभावेन सङ्कीर्णम्वाक्यार्थहेतु
कङ्कावलिङ्गम् ॥ ५९ ॥ ***** ॥

॥ भ्रश्यद्भिरिति ॥ वधूनामङ्गेभ्यो भ्रश्यद्भिः पतद्भिर्गुरुभिः सौवर्ण्यत्वाद्गुरुत्वयुक्तैर्भूषणै

फेनानामुरसि रूहेषु हारलीला चेलश्रीर्जघनतलेषु शैवलानाम् । गण्डे
षु स्फुटरचनाज्जपत्रवल्लीः पर्य्याप्तपयसि विभूषणं वधूनाम् ॥ ५९ ॥ भ्र
श्यद्भिर्जलमभिभूषणैर्वधूनामङ्गेभ्यो गुरुभिरमज्जिलज्जयेव । निर्मा
ल्यैरथ नन्दतेऽवधोरतानामप्युच्चैर्भवतिलघोयसां हि घाष्ट्यम् ॥ ६० ॥

लज्जया भ्रंशप्रयुक्तया हि ये वेत्युत्प्रेक्षा जलमभिभूयामज्जिलज्जयेव । अथानन्तरमे
वनतु विलम्बेनेति भावः निर्माल्यैर्भूक्तो जिह्मन्तमाल्यैर्नन्दते जले भर्त्ति भ्रंशेऽपि निलज्जैरि
ति भावः । तथा हि भवधोरितानां निरस्कृतानामपिलघोयसानुच्छानामुच्चैर्घाष्ट्यन्नि
लज्जत्वमेवाधिकम्भवतीति अर्थान्तरन्यासः । महान्तःपदभ्रंशे लज्जिताः कचिन्निलीयन्ते
तुच्छास्तु निलज्जा विजृम्भन्त इति भावः । असुगुरुणिमज्जानिलघूनिप्लवन्त इति परमा
र्थः ॥ ६० ॥ ***** ॥

॥ आमृष्टा इति ॥ तिलकरूचः पत्रशोभाः आमृष्टाः सजामालानिरस्ता वसनकौसुमम्बा
सोनीरक्तमरक्तानिरस्तारगमित्यर्थः । कृतमिति शेषः । अङ्गरगोऽपाकृतः सर्वत्र जलैरित्य

र्थः । इतीत्यंस्वपक्षव्याघातान्स्ववर्गक्षयादनुशयवाननुतापवान्द्वेवेत्युपेक्षा । कामः स्त्रीः
स्त्रियः वाम् शसोरितीयङादेशविकल्पात्पक्षेस्ववर्णदीर्घः सुतरां चारुः पूर्वलोपिरमणोया
अकारस्त्रीणां कामएवभूषणमन्यद्वैधव्यमेवेतिभावः ॥ ६१ ॥ ***** ॥
॥ शोतेति ॥ नोरैस्तोयैरसेकादासेचनात्शोतार्तिशीतव्यथाम्बलवत्सुखुपेयुषेवप्राप्त
वतेवेत्युपेक्षा । अतएवशिशिरसमीरकंपितेनशीतवातवेपितेननवांशुनेनकर्त्राअभिनवो
योयौवनोष्माउष्मत्वं तद्भाजोसमाणांस्तनतटयोराधारयोराश्लेषिआश्लिष्टंसंसक्तंभावेनु
ङ् । सेकहेतुकस्यांशुकक्षेपस्यशीतार्तिहेतुकत्वमुपेक्षतइतिगुणहेतूत्पेक्षा ॥ ६२ ॥ * ॥

आमृष्टास्तिलकरुचः स्वजोनिरस्तानोरक्तवसनमपाकृतोद्गणः । का
मः स्त्रीरनुशयवानिवस्वपक्षव्याघातादिति सुतराञ्चकारचारुः ॥ ६१ ॥
॥ शीतार्तिबलवदुपेयुषेवनोरैरसेकाच्छिशिरसमीरकम्पितेन । समा
णामभिनवयौवनोष्माभाजोराश्लेषिस्तनतटयोर्नवांशुकेन ॥ ६२ ॥
श्चोतद्भिः समधिकमात्तमङ्गसङ्गाह्मावण्यन्ननुमदिवाभुवाससोनैः
। उत्तरेतरलतरङ्गरङ्गलोलानिष्प्रातैरथसरसः प्रियासमूहैः ॥ ६३ ॥

॥ इत्यमासांजलकोडामुक्ताजलादुत्तरणम्वर्णयति ॥ श्चोतद्भिरिति । अथजलको
टातनारमङ्गसङ्गातगात्रसम्पर्कात्आजमुपात्तंसंसक्तमिति यावत् । समधिकमतिरिक्तान्त
नुमतमूर्त्तिमन्त्रावण्यमिषकान्तिसारमिवेत्युपेक्षाअनुश्चोतद्भिः क्षरद्भिः भौवादिकत्वा
स्रघूपधगुणः तरलाश्चपलास्तरङ्गाएवराङ्गान्द्वयस्थानानितेषुलीलानर्त्तितानितास्तुति
स्मृतैः कुशलैः । नितदीभ्यांस्नातेः कौशले इतिषत्वं । वाससोनैः वस्त्रस्याञ्चकैरुपलक्षितैः
प्रियासमूहैः स्त्रीसंघैः सरसोद्भवादुत्तरे उत्तीर्णनिर्गतमित्यर्थः । तरतेर्भावेतिह ॥ ६३ ॥
॥ दिव्यानामिति ॥ दिविभवादिव्यास्तेषामपि कृतविस्मयासौन्दर्यातिरेकेणजनितान्हु

नरसांस्फुरदरविन्दाभ्याचारुहसौवस्यासां पद्महस्तामित्यर्थः पुरस्तादयतः अन्धसौ
जलान् पद्मस्यास्तसिन् । उत्तरनीत्रिः कामनीकाच्चित्स्त्रिभंश्रियमिव मय्यमानात् समु
द्रात् सद्यः प्रादुर्भवनी लक्ष्मीमिवोद्दीक्ष्य जलनिधिमंथनस्य समुद्रमंथनमित्यर्थः । मंथे
र्भावादिकस्येदित्वाद्गुमागमः । अभिगर्थेत्यादिना कर्मणि मणौ । अस्मादीयस्मृतवान् ।
अत्र समुद्रमंथनस्मारिकया श्रियमेवेत्यपमयासादृश्यात् श्रोः स्मृतेति स्मरणलङ्कारप्रतीते
रलङ्कारध्वनिः ॥ ६४ ॥ ***** ॥
॥ श्लक्ष्णमिति ॥ एतयोर्बोर्नर्दानार्थकिलच्छादनार्थश्लक्ष्णसिद्धयन्तदुक्तं परि
हितमाच्छादितमुदकसेकेन संसक्तं संस्पृष्टं तद्दुक्तं कर्मविमलतरो नारीणामरूपीयैज

दिव्यानामपि कृतविषयां पुरस्तादन्धसः स्फुरदरविन्दारुहसाम्
। उद्दीक्ष्य श्रियमिव काच्चिदुत्तरनीमस्मादीज्जलनिधिमन्थनस्य
शिरः ॥ ६४ ॥ श्लक्ष्णं यत्परिहितमेतयोः किलानर्दानार्थं त
दुदकसेकसक्तमूर्त्तः । नारीणां विमलतरो समुद्रसन्ध्याभासानर्द्ध
तुल्यं तु कूलमेव ॥ ६५ ॥ *****

रूपवर्त्तरे समुद्रसन्ध्यास्फुरन्त्याभासानिजकान्त्या अन्तर्द्धतुः च्छादितमनौजदेन
द्वीपमिति भावः । अतदुक्तल्लोकाच्छादकत्वेऽपि तदभावोत्तेरसम्बन्धेऽपि सम्बन्ध
रूपातिशयोक्तिः । नदपेक्षया चोर्द्धात् कूलानाच्छादकयोश्चादकत्वेऽपि तत्तेरसम्बन्धे
सम्बन्धरूपातिशयोक्त्यनुप्राणितेति सज्जानीयसङ्करः । तदनुप्राणितस्य विषमालङ्कारः
इति विजानीयसङ्करः । तेन चोर्वोर्द्धात्कोत्तरं लावण्यं व्यज्यत इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः
॥ ६५ ॥ ***** ॥
॥ वासांसीति ॥ ताः योषितायां निवासांस्तु वसितं निवसितवत्यवसुमाच्छादनइति भावः

नोःकर्त्तरिलुङ् । शुभाभ्राणां द्युतिरिव द्युतिर्यथानैः वासोभिर्मृदा नारीतिव स नानन्दे
नाहासीव हसितमिव भावे लुङ् । स्रपनेन गलज्जलानि स्थवन्तिया निवासांसि अत्याक्षुः
क्त्वन्तैः शुचा लूला अश्रुसुतिर्यथानैः अरोदीवरोदनं हतमिव भावे लुङ् । अत्र घाव ल्यगु
णजल गलन क्रियानिमित्तयोर्हासरोदन क्रिययोः स्वरूपे त्वेक्षयोः संसृष्टिः ॥ ६६ ॥ *
॥ आर्द्रत्वादिति ॥ आर्द्रत्वाज्जलेन प्रेम्णा च सरसत्वाद्निशयिनी मतिशयवती संसृष्टिं
श्लेषं परिचयं चोपेयिवद्भिः प्राप्तवद्भिः अतएव भृशं भूरिशोबं शोऽवधूतैर्निरसैरपि अन्य
धनिकासितैरपि नवरक्तैरेव नवरक्तकैः नूतनरक्तवस्त्रैर्नवानुरागिभिश्च वामलोचनानां सु
दृशमङ्गेभ्यो विश्लेषः कथमपि प्रपेदे प्राप्तः । एकत्रानि श्लेषादन्वत्रानि परिचयाच्चेति भावः

वासंसिन्यवसितयनियोषितस्ताः शुभाभ द्युतिभिरहासितैर्मुदैव ।
अत्याक्षुः स्रपन गलज्जलानि स्थवन्तिया अश्रुसुतिभिररोदितैः शुचेव
॥ ६६ ॥ आर्द्रत्वाद्निशयिनीमुपेयिवद्भिः संसृष्टिं भृशमपि भूरिशो
ऽवधूतैः । अङ्गेभ्यः कथमपि वामलोचनानां विश्लेषो वतनवरक्तकैः प्रपे
दे ॥ ६७ ॥ ****

। अत्यासक्ताः कामिनो धनपरायणा भिर्वेशाभिरवधूताः कथञ्चिन्मुच्यन्तीत्यर्थो नरप्रतीतिः
। इह विशेधस्यापि क्षिप्तत्वाच्छ्रद्धा शक्तिमूत्रो ध्वनिरेव ॥ ६७ ॥ ****
॥ प्रत्यं समिति ॥ एका लोप्रत्यं समंसयोर्विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः ॥ विलुलितमूर्धजा विकी
र्णकेशासती स्नानार्द्रम्वपुःचिराय चिरमुदवापयन्नरवापयन् अशेषयदितियावत्त्वपतेर्य
न्नाल्लुङ् । अर्त्तिह्रीत्यादिना पुगागमः कलखलुपुनस्तद्वपुस्तु अभिमनं प्रियमनिके
ऽभिवीक्ष्य स्वेदाम्बुनां द्रवन्द्वयशब्दः शुक्लादिवत्गुणेषु सिगुणिभिर्भेद्यलिङ्गः आपोद्वाः
सर्वाणि द्रवाणि तूदङ्मुखेन जुहोतीत्यादि प्रयोगान् । अभिभवत्तस्मति शयेनाभवदित्य

र्थः । तिङ्श्चेतिरप्किमेतिङित्यादिनातिङन्तादाम्यत्ययः तद्धितश्चासर्वविभक्तिरित्य
व्ययत्वम् । नाजानात्वाक्यार्थः कर्मतद्भवभवनं नाज्ञासीदित्यर्थः अविरतस्नेहार्द्रतामजा
नतीस्नानार्द्रमेवेति मन्यमाना पुनः पुनः वपुरुद्धापयन्त्येवास्ते इति तात्पर्यार्थः । अत्र वपुष्म
कर्तृकस्य वीक्षणस्य वपुष्युपचारात् तद्वनक्रियायाः समानकर्तृकत्वात् पूर्वकालतानिर्वाहः ए
षा च हर्षात्सुखादिसञ्चारिसङ्कीर्णस्नेहरोमाच्चादिसात्विकसम्पन्नास्मिनाद्यनुभाववती चे
त्यनुसन्धेयं । अत्रोद्धापनयाकारणे सतिद्रवत्वनिवृत्तिरूपकार्यानुत्पत्तेस्तद्धिरुद्धद्रव
स्वप्रतिपादनमुखेनाभिधानाद्धिशेषोक्तिरलङ्कारः । तस्मान्मग्न्यामनुत्पत्तिर्विशेषोक्तिर्निग
द्यत इति लक्षणात् ॥ ६८ ॥ ***** ॥

प्रत्यंसंवलुलितमुर्द्धजाचिरयस्तनार्द्रवपुरुद्धवापयत्किलैका । ना
जानादभिमतमन्तिकेऽभिवीक्ष्यस्नेदाम्बुद्रवमभवत्तत्पुनस्तत् ॥ ६८ ॥
सीमन्तनिजमनुबन्धनीकणभ्यामालक्ष्यस्तनतटबाहुमूलभागा । भर्त्रा
न्यामुज्जरभिलष्यता निदध्येनैवाहो विरमतिकौतुकं प्रियेभ्यः ॥ ६९ ॥

॥ सीमन्तमिति ॥ निजमात्मीयं सीमन्तं मूर्द्धजमध्यपद्धतिः । सीमन्तमस्त्रियास्त्रीणां केश
मध्ये तु पद्धतिरिति वैजयन्ती ॥ कणभ्यामनुबन्धनीग्रथन्ती विभजन्तीत्यर्थः । अतएव सम
नात्लक्ष्यास्तनतटे च बाहुमूले च तस्य भागाः प्रदेशा यस्याः सा अन्यास्त्रीमभिलष्यताऽभि
लष्यताः वाभ्राशेत्यादिनावैकल्पिकः श्यन्यत्ययः । भर्त्रामुज्जर्निदध्ये ध्यातानानिरीक्ष्येत्यर्थः
। निर्वर्णनं तु निध्यानं दर्शनालोकनेक्षणमित्यमरः । अहो आश्चर्यं कौतुकमभिलाषः प्रेरण
कोतिप्रियाः विषयाः । इगुपधज्ञाप्रकिरः कः । तेभ्यो न विरमति उपभोगेऽपि न निवर्त्तते इ
ति आश्चर्यं । न जानु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यतीति भावः । जुगुप्सा विरमप्रमदार्था
नामुपसंख्यानमिति पञ्चमी व्याङ्ग्यपरिभ्योरमङ्गिति परस्मैपदं । अर्थान्तरन्यासः ॥ ६९ ॥

॥ स्वच्छेति ॥ स्वच्छेनाभतासुपनेनाभिवेकेणविधौतन्धिमलितमङ्गुवपुस्तान्मूलश्रुत्या
नाम्बूलरागेणविशद उज्ज्वलओष्ठोऽधरःप्रतनुस्तक्ष्मंविबिक्तंविमलम्वातस्यअथवाविबि
क्तमेकान्तस्थानच्च । विबिक्तेपूतविजतावित्यमरः । इत्येवंरूपइयानेतावानेवविलासि
नीनामाकल्योनेयथ्यमलुकिमन्यैरित्यर्थः । कुसुमेषुणाकामेनमून्योयदिनचेत् । अन्य
थाउद्धिजितानामिवकनकभूषणमपिभाणयतएवेतिभावः । एतेनविच्छित्याख्यआलम्ब
नचेष्टारूपउद्धीपनविभागउक्तः । सौकभूषणयोगेपिविच्छित्तिरितिगम्यतइतिलक्षणा
म् । अत्रज्ञानताम्बूलादिपदार्थावितान्बशेषणगत्याअङ्गौष्ठादीनामाकल्पन्प्रतिपाद
नार्थहेतुकङ्कायलिङ्गमलङ्कारः ॥ ७० ॥ ***** ॥

स्वच्छाम्भः सपनविधौतमङ्गमोष्ठस्तान्मूलश्रुतिविशदेविलासिनी
नाम् । वासश्चप्रतनुविबिक्तमस्त्रितीयानाकल्योयदिकुसुमेषुणान
मून्यः ॥ ७० ॥ इतिधौतपुरन्धिमत्सरान्तरसिमज्जनेनश्रिय
माप्तवतोऽतिशयिनीमपमलाङ्गभासः । अवलोक्यतदैवपादवा
नपरवारिरशेःशिशिरेतररेचिषाप्यपान्तनिषुमंक्षुमीषे ॥ ७१ ॥

॥ अथोत्तरसर्गेस्वर्यास्तमयादिवर्णनंप्रस्तौति ॥ इतीति । इतीत्यंसरसिमज्जनेनस्त्रा
नेनधौतपुरं धिमत्सरानुक्षालितमानिनीमानान् अभोक्षणमतिशेनेअतिशयिनीआभीक्ष्णे
णिनिःश्रियमाप्तवतःअपमलाङ्गभासोविमलाङ्गकान्तीन् यादवानवलोक्यतदैवशिशिरे
तररेचिषाउष्मांमुनाप्यपरवारिरशेःपश्चिमाब्धेरपान्तनिषुपूरेषुमंक्षुप्रवेष्टुमीषेइष्टभावे
लिङ् परचेष्टासाक्षात्कारोविषयिणांतादृग्विषयाभिलाषमनराधत्तइतिभावः । अत्रभा
नोःकालप्राप्तमज्जनस्ययादवमज्जनावलोकनहेतुकत्वमुपेक्षते । अतिशयिनोवृत्तं ।
सङ्गौज्जमौगिदक्स्वरइतिच्छन्दोलक्षणात् ॥ ***** ॥

॥ इति पदवाक्यप्रमाणपारवारीण्यौमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचिते
माधव्याख्याने सर्वङ्गधारणे ऽष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥ ***** ॥

इति श्री माघवृत्तैश्वर्यपालवधे महाकाव्ये जलविहारे नामाष्टमः
सर्गः ॥ ८ ॥ * * * * *

॥ अथ ह्यर्थास्तमयम्बर्णयति ॥ अभितापेति । अथमिमंक्षाननरमुष्मरुचिःस्त्व्यीति
जनेजसामभितापसम्पदंसन्नापातिरेकमसहमानइवापरान्नुनिधेः पश्चिमाब्धेः पयसि
प्रपित्तुःपतितुमिक्षुःपततेःसन्तनादुप्रत्ययः सनिमीमेत्यादिनाइसादेशःअत्रलोपोभ्या
सस्येत्यभ्यासलोपःअस्तगिरिमस्ताद्रिं । अस्तस्तुचरमःश्माभृदित्यमरः । अधिरेढुमभ्य
पतत्अभ्यधावत् । अत्रासहमानइवेतिकालप्राप्तस्यपयसिप्रपातस्यनिजनेजोसहन
हेतुकत्वमुत्प्रेक्षते । अस्मिन्सर्गेप्रमिताक्षरावृत्तं । प्रमिताक्षरासजससैरुदितेनिलक्षणान्
॥ १ ॥ ****

॥ गतेति ॥ रतेनरत्यर्थे । प्रसिनोक्तुकाभ्यांतृतीयाचेतिसप्तम्यर्थेनृतीया । भृशमुत्सुकतां

अभितापसम्पदमथोष्मरुचिर्निजनेजसामसहमानइव । पयसिप्र
पित्सुरपरान्नुनिधेरधिरेढुमस्तगिरिमभ्यपतत् ॥ १ ॥ गतयापुरः
प्रतिगवाक्षमुखं दधतीरतेनभृशमुत्सुकताम् । मुहुरंतरालभुवमस्तगि
रेःसवितुश्चयोषिदमिमीतदृशा ॥ २ ॥ ****

कालाक्षमत्वलक्षणमौक्त्युक्त्यन्धतीयोषितपुरेऽग्रेगवाक्षमुखं दधतीरमप्रतिगतयाअप
स्तनयादृशाअस्तगिरेःसवितुश्चान्तरालभुवंमध्याकाशदेशंमुहुरमिमीतमातिस्म । हस्तमा
श्रमवशिष्टमरन्तिमात्रमवशिष्टमित्यादिमानकरणेनास्तमयंप्रतिक्षिप्तवतीत्यर्थः । माडो
लुङिस्त्वावितिद्धिर्भावःभृजामिदित्याभ्यासस्येत्वं । एतच्चास्तमयप्रतीक्षणभ्रमादौक्त्युक्त्या
नुभवान्तरोपलक्षणंअत्रौक्त्युक्त्यभाववचनात्प्रेयोत्तङ्कारः ॥ २ ॥ ****

॥ विरलेति ॥ परिणतिपरिवृत्तिंअन्यत्रजरवस्थाच्चगतःअनएवविरलाअल्पाआतपस्य
श्चविर्यस्यसःअन्यत्रक्षीणप्रभः अनुष्णवपुःअन्यत्रचोष्णक्षयादौषदुष्णदेहः अलवणाव
बागूरितिबत्अल्पार्थेननृप्रयोगःपरितोषिपाण्डुरेकत्रशुभाश्रपटलच्छन्नत्वादपरत्रपलि

नैवपाण्डुरमभ्रमाकाशमेवाशेदधदुहन् परिमन्दं प्रशान्तं अर्थग्रहणसमर्थञ्च स्वर्यं
ननयनं यस्य सदिवसः शिथिलः शिथिलवृत्तिः शिथिलाङ्गः स्याभवत् । अत्राभ्रशिरः
याद्यवयवरूपणाद्विवस एव स्थविर इत्यवयवरूपकसिद्धेः एकदेशवृत्तिरूपकं शेषानुप्रा
णितम् ॥ ३ ॥ ***** ॥

॥ अपरह्णेति ॥ अपरेऽपरभागेऽहोपरह्णेदिनान्तः । पूर्वापरघरेत्तरमेकदेशिनै
काधिकरणे इत्येकदेशिसमासः राजाहः सखिभ्यष्टच् अहो ह्यनेभ्य इत्यहोदेशः अहो
ऽदन्तादितिणत्वं । नस्मिन्नपरह्णे शीततरेणानिलेन शनैर्लोलितलताङ्गुलस्ये । निलयायशाखि
न इवाह्वयते दटुङ्गकुलाः खगकुलानि गिरः ॥ ४ ॥ उपसंध्यमा

विरसातपच्छविरनुष्णवपुः परितो विपाण्डुदधदभ्रशिरः । अभवद्भ
तः परिणतिं शिथिलः परिमन्दस्वर्यनयनोदिवसः ॥ ३ ॥ अप
रह्णशीततरेण शनैरनिलेन लोलितलताङ्गुलस्ये । निलयायशाखि
न इवाह्वयते दटुङ्गकुलाः खगकुलानि गिरः ॥ ४ ॥ उपसंध्यमा
स्तनुसानुमतः शिखरेषु तत्क्षणमशीतरुचः । करजालमस्तसमये
ऽपि सतामुचितं खलूच्चतरमेव पदम् ॥ ५ ॥ *****

वाङ्मलये यस्य तस्मै अतएव निलयाय निवासायाह्वयते अङ्गुलिसंज्ञया आह्वानं कुर्वाणाय
इव स्थिता येन्येक्ष्ये । शाखिने वृक्षाय खगकुलानि पक्षिसंघा आकुला तु मुला गिर इदमा
गम्यत इति प्रत्युत्तराणि ददुरिवेत्यनुषङ्गादुत्प्रेक्षा ॥ ४ ॥ ***** ॥
॥ उपसंध्यमिति ॥ उपसंध्यं संध्यायाः समीपे संधोपार्थेययोभावेन पुंसकत्वाद्भ्रुस्त्वत्वं ।
अशीतरुच उष्मांशोऽतनुकरजालतक्षणान्स्मिन्नक्षणेन कालेपीत्यर्थः । अत्यन्तसंयो
गे द्वितीया । सानुमतोद्देशः शिखरेष्वस्तातिष्ठत् आसेः कर्त्तरि लुङ् । सतामस्तसमयेना
शसमयेषु चतरमेव पदमुन्नतस्थानमेवोचितं खलु अर्थान्तरन्यासः ॥ ५ ॥ ***** ॥

॥ प्रतिकूलतामिति ॥ विधौदैवेप्रतिकूलतामुपगतेसतिवहुसाधनताअनेकसाधनवत्ता
विफलत्वमेतिमहत्पिसाधनसम्पत्तिर्निष्कलैवेत्यर्थः । नथाहिपतिष्यतआसन्नपातस्य
दिनभर्तुःकरांशवोहस्ताश्च । बलिहस्तांसवःकरा इत्यमरः । तेषांसहस्रमपिअवलम्ब
नायावष्टम्भनायनाभूत्अतोदैवमेवप्रबलमितिभावः । विशेषेणसामान्यसमर्थतरूपो
ऽर्थान्तरन्यासः ॥ ६ ॥ ***** ॥

॥ नवेति ॥ अनुधारकरज्ज्वांशुःनवकुङ्कुमवदरुणपयोधरयानवसंध्यारुणमेघयाअन्यत्र
नवकुङ्कुमवदरुणकुचयोस्वकरवसन्तर्चिरम्बरयास्वकिरणाक्तात्तर्चिरकाशयाअन्य

प्रतिकूलतामुपगते हि विधौविफलत्वमेतिवहुसाधनता । अवलम्ब
नायदिनभर्तुरभून्नपतिष्यतःकरसहस्रमपि ॥ ६ ॥ नवकुङ्कुमारु
णपयोधरयास्वकरवसन्तर्चिरम्बरया । अतिसक्तिमेत्यवरुणस्य
दिशाभृशमन्वरज्यदनुधारकरः ॥ ७ ॥ गतवत्यणजतजपाकुसुम
स्तवकद्युतौदिनकरेवनतिम् । वहलानुरागकुरुविन्ददलप्रतिवद्ध
मध्यमिवदिग्बलयम् ॥ ८ ॥ *****

त्रस्वहस्तलग्नचारुवस्त्रयावरुणस्यदिशापश्चिमदिशासहेत्यर्थः । वरुणसम्बन्धात्परा
ङ्गनात्वंचगम्यतेवृद्धेयूनेतिस्त्रिधादेवप्रयोगात्सहार्थानामप्रयोगेपिसहयुक्तेऽप्रधाने इ
तिसहार्थेतृतीया । अतिसक्तिमिति सन्निकर्षमत्यासक्तिश्चएत्यप्रायभृशमन्वरज्यतलोहि
नोरक्तवांश्चाभवत् । रज्ज्दैवादिकात्कर्त्तरिलुङ्कुशिरजोप्राचांश्चन्यरस्मैपदं चेति कर्म
कर्त्तरिवा । अत्रवारुणोदिनकरमहिम्नैवतयोर्जाभावप्रतीतेःसमासोक्तिरलङ्कारः ॥ ७ ॥
॥ गतवतीति ॥ जपाकुसुमस्तवकद्युतौलोहितवर्णेदिनकरेऽवनतिमस्तताङ्गनवतिस
तिलम्बमानेसनीत्यर्थः । दिग्बलयंदिङ्मण्डलंकरुणश्चध्वन्यते । वहलानुरागैःसान्द्रा

शैः कुरुविन्दलैः पद्मरागशकलैः प्रतिबद्धः प्रत्युप्ते मध्येयस्य तन्द्वा रजन इत्युत्प्रेक्षा ।

कुरुविन्दसमुस्तायां कुलमाधवीहिभेदयोः । इङ्गदेपद्मरागे च मुकुलेपि समीरित इति वि

श्वः ॥ ८ ॥ ***** ॥

॥ इति ॥ इतन्तन्त्रयन् शतकुम्भन्तपनीयम् । तपनीयं शतकुम्भमिति सुवर्णपर्याये च म

रः । तेन सदृशं तन्निभमिति नित्यसमासः । पयसि समुद्रोदके अर्द्धयथा तथा मग्नं वपुः

स्य तस्यां शुभतोऽर्कस्य मण्डलद्विरध्वेर्वह्मणो नखेन विभिन्नस्य द्वेधा विदलितस्य बृहत्तो म

हत्तो जगदण्डकस्य जगदाश्रयकोशस्य ब्रह्माण्डकस्यैकतरखण्डमन्यतरदलमिव व्यरुचत

रराज । अत्रोपमानस्य पुराणप्रसिद्धत्वादुपनालङ्कारः ॥ ९ ॥ ***** ॥

इतन्तन्त्रयन् शतकुम्भन्तपनीयम् । तपनीयं शतकुम्भमिति सुवर्णपर्याये च म

रः । तेन सदृशं तन्निभमिति नित्यसमासः । पयसि समुद्रोदके अर्द्धयथा तथा मग्नं वपुः

स्य तस्यां शुभतोऽर्कस्य मण्डलद्विरध्वेर्वह्मणो नखेन विभिन्नस्य द्वेधा विदलितस्य बृहत्तो म

हत्तो जगदण्डकस्य जगदाश्रयकोशस्य ब्रह्माण्डकस्यैकतरखण्डमन्यतरदलमिव व्यरुचत

रराज । अत्रोपमानस्य पुराणप्रसिद्धत्वादुपनालङ्कारः ॥ ९ ॥ ***** ॥

॥ अनुगवन्तमिति ॥ अपरदिक्पश्चिमासैव गणिकावेश्या अनुगोलौहित्यमभिला

षयश्च तद्धनमपिलोचनयोः सुखयतीति सुखं सुखकरं शान्तत्वादाभिरूपाच्च दर्शनीयश्च

पुर्दधतमपीति अनापकरमौह्यादशठवाचा सन्नापकारिणं सुखस्पर्शस्वातथाप्यपेनं वसु

ध्रीरश्मिनिर्धनश्च । देवभेदेन लेख्ये वस्त्ररत्ने धने वस्त्रित्यमरः । रविं स्वर्यं विदधुर्गम्य

ने विद्यदाकाशमेवालयो गृह्णन्स्मान्निरकासयन् निष्कासितवती धनपरहिवेश्यानिर्गुण

मपि धनिकमा सर्वस्वहरणादत्यनुरक्तवदनुवर्तते गुणवन्तमपि हृत सर्वस्वं निर्वात्य नित्यं

द्युएवेति भावः । अस्तङ्गोर्क इति श्लोकार्थः । अत्र विद्यदालयादपरदिगणिकाद्

न्येकदेशरूपणाद्देवविदधुर्वरूपणावगमादेकदेशवर्तिरूपकं श्लेषोपितदुत्थापितत्वादनु

शगएवानुशगौवसवएवचवसूतीतिरूपकपर्ववसितएवेत्यङ्गम् ॥ १० ॥ **** ॥
 ॥ अभीति ॥ नलिनीअभिनिगमरश्मिस्तूर्याभिमुखिच्चिरमाविरमादस्तमयादनिमेषतया
 अपक्ष्मपाततयादलसंकोचएवात्रनिमेषः । अवधानेनाभिमुखावस्थाननिर्वन्धेनखिन्न
 मलसंअतएवविगलन्निः सरन्मधुव्रतकुलमेवाश्रुजलंयस्यतद्वलमेवनयनंन्यमिमीलत् ।
 मीलयतिस्मै । भ्राजभासेत्यादिनाविकल्पादुपधाह्रस्वःअतएवनाभ्यासदीर्घः । अनुर
 क्ताहिकान्ताकान्तमनिमेषंषण्णोतदपायेसतिनिमीलिताक्षीस्यादितिभावः । अत्रायज
 जयनमित्याद्यवयवरूपणादवयविनोर्नलिनीतिगमरश्म्योर्नायिकानायकत्वरूपकत्तिरे
 रिकदेशवर्तिरूपकं ॥ ११ ॥ **** ॥

अभिनिगमरश्मिच्चिरमाविरमादवधानखिन्नमनिमेषतया । विगल
 न्मधुव्रतकुलाश्रुजलंन्यमिमीलदञ्जनयनंनलिनी ॥ ११ ॥ अवि
 भाव्यतारकमदृष्टहिमद्युतिविम्बमस्तमितभानुनभः । विरतोऽरुताप
 सतमिश्रमभादपदोषतैकविगुणस्यगुणः ॥ १२ ॥ ****

॥ अविभाव्येति ॥ अविभाव्यतारकमलक्ष्यनक्षत्रेअदृष्टहिमद्युतेरिन्दोर्विम्बंयस्मिन्तनु
 व्युत्पाद्यनुदिनचन्द्रतारकमित्यर्थः अस्तमित्यदर्शनेऽव्ययं अस्तमितोऽस्तङ्गतोभानुर्य
 स्मिन्तन् । एतवतानिर्गुणत्वमुक्तंअथनिर्दोषत्वमाह । अवसन्नतापंअर्कास्तमयात्पशा
 न्तसन्तापंअनमिस्रमनुदितान्धकारंनभोऽन्तरिक्षमभातभानिस्मभातेर्लुङ् । ननुनिर्गुण
 स्यकाशेभेतिवाच्यंनिर्दोषतायाअपिगुणत्वादित्यर्थान्तरन्यासेनाह । विगुणस्यगुणही
 नस्यापदोषतानिर्दोषत्वमेवगुणः अतोगुणवत्वाच्चेभायुक्तेतिकारणेनकार्यसमर्थनरूपे
 ऽर्थान्तरन्यासः ॥ १२ ॥ **** ॥

॥ रूचीति ॥ रूचिघात्रितेजोनिघ्नैस्त्वर्थैर्भर्त्तरिपद्यौपरजोकादेशान्तरङ्गतेमृतेचसत्तिदि

मन्ताः शुद्धास्त्रिषो ज्वलनमिविष्णुः अग्निश्चावादिद्यासायम्प्रविशतीति श्रुतेरिति भावः अन्य
 त्रमृतेयाश्चिद्यतेपत्न्यौ सास्त्रीशेयापतिव्रतेति स्मरणादिति भावः । अग्निप्रवेशफलमाह । इ
 तरथाज्वलनाप्रवेशे अन्यजन्मनि जन्मान्तरे प्राप्नुवन्त्येवपतिः अन्यत्रतुयोऽस्मिन्ज
 न्मनिपतिः स एव कथं सुलभो न कथञ्चिदित्यर्थः । उद्यन्तश्चावादिद्यमग्निरनुसमारेक्षती
 ति श्रुतेः । तेनैव सह मोदत इति स्मरणादिति भावः । अतोऽग्निप्रवेशे युक्त इति समर्थना
 द्वाक्यार्थहेतुकङ्कायलिङ्गमलङ्कारः ॥ १३ ॥ ***** ॥
 ॥ अथ संस्थाप्रादुर्भावमाह ॥ विहितेति । जन्तया जनसमूहेन । ग्रामजनेत्यादिना समू
 हार्थे तत्प्रत्ययः । विहिताञ्जलिः क्षातप्रणामा इत्यर्थः । विकसत्कुसुमकुसुमवदरुणता

रुचिधाम्निभर्तारिभृशविमलाः परलोकमभ्युपगते विविष्णुः । ज्वलनं
 त्विषः कथमिवेतरथा सुलभोऽन्यजन्मनिस एवपतिः ॥ १३ ॥ वि
 हितांजलिर्जनतया दधती विकसत्कुसुमकुसुमारुणताम् । चिरमु
 जिभ्रतापितनुनोज्झदसौ नपितुप्रसूः प्रकृतिमात्मभुवः ॥ १४ ॥

मृधतीरजसत्वादिभिभावः । तदुक्तं सर्गादयं कंठं जसोपबृंहितमिति । प्रसूत इति प्रसूती
 ता । जनयित्री प्रसूतीनेत्यमरः । पितृणां प्रसूः पितृप्रसूः असावियं संध्यारूपिणी आत्म
 भुवो ब्रह्मणस्तनुर्मूर्तिश्चरमुज्झताद्यत्तापि प्रकृतिं स्वभावञ्जगद्धं द्यादिनिजधर्ममित्यर्थः
 नोज्झत न विसर्ज उज्झ विसर्गे लङ् आडजादीनामित्याडागमः । आटयेति वृद्धिः । भू
 तपूर्वोपिमहाजनपरिग्रहः फलतीति भावः । पितामहः पितृत्वं दृष्ट्वा मूर्तिना मुत्सर्जह ।
 सा प्रातः सायमागत्य संध्यारूपेण पूज्यत इत्यादि भविष्यपुराणमन्त्रप्रमाणं । अत्र तनुत्वा
 गरूपकारणसद्भावेऽपि प्रकृतित्यागरूपकार्यानुदयादिशेषोक्तिरलङ्कारः । तन्नामग्र्याम
 नुत्पत्तिर्विशेषोक्तिर्निर्गद्यत इति लक्षणम् ॥ १४ ॥ ***** ॥

॥ अथेति ॥ अथसंध्यादयानन्तरं सान्द्राये सांध्याः संध्यायाम्भवाः सन्धिवेलाद्यनुनक्षत्रेभ्यो
 रित्यणप्रत्ययः । तैः किरणैररुणितमरुणीकृतमतएव विरहार्थाविरहव्यापदादलतो
 दीर्यमाणान् हृदयान् सुतेन क्षरितेनासृजारुधिरेणानुलिप्तमिव स्थितमित्युत्प्रेक्षा । हरे
 विष्णोर्हेतिरयुधञ्चक्रमित्यर्थः । हेतिः शस्त्रेण नृस्त्रियोरितिकेशवः । हरिहेते हूतिरिव
 हूतिरह्वायस्यतद्धरिहेति हूतिचक्राह्वमित्यर्थः । पततः पत्रिणः । पतत्रिपत्रिपतगप
 जत्पत्ररथाण्डजाइत्यमरः । नित्युनंचक्रवाकद्वंद्वमित्यर्थः । पृथक्भेदेनोत्पपातउ
 ड्योयत् ॥ १५ ॥ ***** ॥
 ॥ निलयइति ॥ यत्जलेजन्मयस्यतज्जलजन्मजलजमेतदेवसततंश्रियोनिलयआलय

अथसांद्रसांध्यकिरणारुणितंहरिहेतिहूतिमिथुनंपततोः । पृथ
 गुत्पपातविरहार्तिदलद्धृदयसुतासृगनुलिप्तमिव ॥ १५ ॥ निल
 यःश्रियःसततमेतदितिप्रथितंयदेवजलजन्मतया । दिवसात्यया
 तदपिमुक्तमहोचपलाजनंप्रतिनचोद्यमदः ॥ १६ ॥ ***

इतिप्रथितंप्रसिद्धं । निकाय्यनिलयालयाइत्यमरः । तदपिनित्यवासभूतमपीत्यर्थः ।
 तयाश्रियादिवसात्ययेसायंकालेमुक्तंयत्तंअहोदेवानामपिद्वतघ्नत्वंयदापदिमहोपकारिण
 रूत्यागइत्याश्चर्यंअथवाचपलाचापलवतीस्त्रीकमलाच । चपलाकमलाविद्युत्पुंश्वलीपि
 प्यलीबुचेतिविश्वः । सैवजनश्चपलाजनःजातेऽप्येति संज्ञापूरणयोऽप्येतिचोभयत्रापिपुम्ब
 द्भावप्रतिषेधः । तम्प्रतिनस्मिन्नित्यर्थः । अदइदंस्तघ्नत्वंचोद्यं चोदनीयंकथमित्याक्षे
 पंनचपलात्वात्ताश्चर्यमितिभावः । स्त्रीचपलेषुकियदेतदितिभावः । श्लेषमूलानिशयो
 क्यनुप्राणितोयमर्थान्तरन्यासः ॥ १६ ॥ ***** ॥
 ॥ दिवसइति ॥ दिवसोवासरःपुमानितिभावः । मित्रंर्यं सुहृदश्चानुमित्रेणसहेत्य

र्थः । तृतीयार्थे इत्यनेन कर्मप्रवचनीयत्वाद्धितीया । मित्रं सुहृदि मित्रोऽर्के इति विश्वः ।
 विलयं नाशमगमनः । गमेर्लुङि पुष्पादित्वात् ज्ञेयदेशः । अवलयास्त्रियामयारुचिभ
 र्नुस्तेजोनिधेः प्रेमास्पदपतेस्त्वाकस्य विरहाधिगमात् । ल्यप् लोपे प्रचामी । विरहज्ञानं प्रा
 प्येत्यर्थः । इहास्मिन्लोके किमास्यते किमर्थं स्थीयते । आसेर्भावे लिङ् । बनेति खेदे इती
 त्यमालोच्येत्यर्थः । अतएव उत्प्रेक्षा । संध्यापि सपदिव्यगमिव्यपगामीत्यर्थः । गमेः
 स्तार्थण्यनाङ्गावे लुङ्मित्वाङ्गस्वः । अण्यनादुपधावृद्धिर्नायस्याङ्गे तु मतिच । तस्मान्स्वा
 र्थेण जुह्याद्योमितां ह्रस्वोयतो भवेत् । विगमश्च द्वात्तत्करोतीति ण्यनाङ्गुडितिकेचित् ॥ १७ ॥
 ॥ अथान्वकारम्बर्णयति ॥ पतित इति । पतङ्गोऽर्क एव मृगरा इति सिंह इति रूपकसमा

दिवसोऽनुमित्रमगमद्विलयं किमिवास्यते वतमयाऽवलया । रुचि
 भर्तुरस्य विरहाधिगमादिति संध्यापि सपदिव्यगमि ॥ १७ ॥
 पतिते पतङ्गमृगरा जिनिजप्रतिविम्बरे पित इवाभुनिधौ । अथ नागयू
 थमलिनानि जगत्परितस्तमांसि परितस्तुरिरे ॥ १८ ॥ ***
 *** ॥ १८ ॥ : सुहृदादि सुहृदोऽर्कस्य भिन्नी

सः । तस्मिन्निजे तप्रतिविम्बेन रेषिते कोपित इवेत्युत्प्रेक्षा । स्वप्रतिविम्बे प्रति सिंह भ्रमा
 दिति भावः । अतएवाभुनिधौ पतिते सति तज्जिघांसयेति भावः । भावलक्षणसप्तमी । अ
 थासु पतनानन्तरं नागयूथानि करिकुलानीव मलिनानि श्यामानि । उपमानानि सामान्य
 वचनैरिति समासः । तमांसि जगत्सौकम्यरितपरितस्तुरिरे आच्छादयामासुः । स्तूणा
 नेः कर्त्तरि लिङ् । ऋतस्वस्यैगादेर्गुणः । अत्र बद्धपि नागयूथमलिनानीत्युक्त्यानुश
 सनसिद्धोपमानुसारं पतङ्गमृगरा जीव्यत्रायुपमितसमासाश्रयणेनोपमैवोचिता तथापि
 नदुत्प्रेक्षायाः पतङ्गोऽसम्भवान् सिंहोऽसम्भवाच्च रूपकमेव युक्तम् । तथा च रूपकानुप्राणितो
 म्येक्षेयमुपमेतिसङ्करः । तत्रोत्प्रेक्षया भ्रान्तिमदुपमयारूपकञ्च व्यज्यत इत्यलङ्कारेणाल

॥ ३०६ ॥

ङ्कारध्वनिरितिसंक्षेपः ॥ १८ ॥ ****
॥ व्यसरदिति ॥ वहलपङ्कुरुचिसान्द्रकर्मच्छविदिवसावसानेदिनानेपटुनःसमर्थ
स्यतमसः पटलम्भुघरगुहानामन्तरतोऽभ्यन्तरदेशे गत्यवहिर्वाह्यप्रदेशे व्यसरन्नुविस्तृत
म्बावहिर्वाह्यदेशदेशे गुहा अधिकम्भुशमभक्तचाभजतेस्मृकिम्बविष्टमेत्यर्थः । भजतेर्लु
ङिन्ङ्भुरोभरीतिसकारलोपः । अत्र व्यापकत्वसादृश्यात्तमसो नर्वाहिरपादानकत्व
सन्देहात्सन्देहालङ्कारः ॥ १९ ॥ ****
॥ किमिति ॥ प्रचुरोभवद्भूलोभवत्तमः कर्तुः । किमम्बरविलग्नमाकाशस्थं सत् अधोभूतलं

व्यसरन्नुभुघरगुहान्तरतः पटलं वहिर्वहलपङ्कुरुचिः । दिवसावसा
नपटुनस्तमसो वहिरेत्यचाधिकमभक्तगुहाः ॥ १९ ॥ किमलम्बता
म्बरविलग्नमधः किमवर्द्धतोर्द्धमवनीतलतः । प्रससारतिर्यगथदिग्भ्य
इति प्रचुरोभवन्ननिरधारितमः ॥ २० ॥ युग्मम् ॥ स्थगिताम्बरक्षिति
तलेपरितस्तिमिरेजनस्यदृशमन्धयति । दधिरेरसांजनमपूर्वमनः
प्रियवेश्मवर्त्मसुदृशोददृष्टुः ॥ २१ ॥ ****

प्रतिअलम्बतास्तंसतकिमिवअवनीतलोभूतलादूर्ध्वमुपरिष्टादवर्धतकिं अथदिग्भ्यस्ति
र्यगिवससारविस्तृतमितिर्नानरधारिअधोलम्बनादीनामन्यतमन्नावधारितमित्यर्थः धा
रयतेः कर्मणि लुङ् । अत्रापि पूर्ववत्सन्देहालङ्कारः ॥ २० ॥ ****
॥ स्थगितेति ॥ स्थगितेतिरेहितेअम्बरक्षितितलेयेनतस्मिन्मितिरेपरितोजनस्यदृश
मन्धयतिअंघ्रिर्वतिसतिसुदृशःस्त्रियोऽपूर्वनूतनंरसाञ्जनंरसंरगमेवाञ्जनंसिद्धाञ्जन
॥ दधिरेदधुःअतोहेतोः प्रियवेश्मवर्त्मसुदृष्टुःअनरसाञ्जनवाक्यार्थेनप्रियवेश्मदर्शनस
मर्थेनाद्वाक्यार्थहेतुकङ्काष्यलिङ्गमलङ्कारः । तेनसिद्धाञ्जनधारणेननिदध्यादित्युप

माध्वतनादलङ्कारेणालङ्कारध्वनिः ॥ २१ ॥ ***** ॥

॥ अवधार्येति ॥ सान्द्रतमं यत्सुतमसंख्यापकं तमः विष्वक्सुतमसमित्यमरः । अवसम
न्नेभ्यस्तमसइति समासान्तः अचप्रत्ययः । तत्कर्तृसुतनोः शुभांग्यादयितोपगमे प्रियाभि
सरणे कार्यगुरुतां समभोगकार्यस्यावश्यकत्वमवधार्यनिश्चित्य भयायनाभवत् । सुतौ कुचौ च
तनुः कृशो योरो मरुजैः पंथाः रोमरजिपथो मध्यभागस्तस्य वेपथवेकम्याय । द्वितोयुजित्यय
चप्रत्ययः । नाभवतामिति परिणामेनानुषङ्गः कार्यासक्तस्य तत्रापि कामुकस्य कुतोभयं क्लेश
गणनाचेति भावः । अत्र सुतमसकुचभारयोः कामनिमित्ते भयकम्पानुदये कार्यगौरवाव
धारणहेतुकत्वात्प्रेक्षणाद्धेतूप्रेक्षेयमनेकेन संसृज्यते ॥ २२ ॥ ***** ॥

अवधार्यकार्यगुरुतामभवन्नभयाय सान्द्रतमसंतमसम् । सुतनोः सु
नौ च दयितोपगमे तनुरोमरजिपथवेपथवे ॥ २२ ॥ ददृशेऽपि भास्व
ररूचाऽह्निनयः सतमो न्तमोभिरभिगम्यतताम् । द्युतिमग्रहीद्ग्रहग
णोलघवः प्रकटीभवन्ति मलिनाश्रयतः ॥ २३ ॥ *****

॥ सदृशे इति ॥ योग्रहगणोऽह्निसवितुस्त्रिषानददृशेनेक्षितः । सग्रहगणस्तमोभि
स्तान्ध्यापान्तमन्यस्यामिति न मीरुचि । रजनीयामिनीतमीत्यमरः । अधिगम्याप्राप्य द्यु
तिमग्रहीत् । ग्रहेर्लुङ्ग्रहेऽलिटीति दोषः । तथा हिलघवोऽल्पाः । त्रिष्विष्टेऽल्ये लघु
रित्यमरः । मलिनाश्रयतो निष्कृष्टाश्रयणात्प्रकटीभवन्ति अर्थान्तरन्यासः ॥ २३ ॥ * ॥
॥ अनुलेपनानीति ॥ तेन समयेन प्रदोषकालेन कर्त्रा अनुलेपनानि कुङ्कुमचन्दनादी
निकुसुमानि माल्यादीनि । तथापि पुद्गलमन्यवः कृतकोपाः अबलास्त्रियः तथा दीपशि
खादीपज्वालाश्चेत्यतानि सर्वाणि सुप्तस्य पूर्वस्तध्वमनोभवस्य कामस्य बोधनमुद्दीपनं वस्मि
न्कर्मणि न द्यथा तथातत्पूर्वकमित्यर्थः । इतरथा अनुलेपनादिबोधकस्यैकस्यासम्भवे

चेतिभावः । समंसहेवावबोधधतबोधितानि । बुध्यतेर्णनात्कर्मणिनुङ् । अत्रगन्धमा
 ल्यसम्पादनस्त्रीमनः प्रसादोपशिखोत्पादनानामवोधधतेत्येकेनश्लिष्टशब्देनाभिधा
 नात्श्लेषमूलाभेदाध्यवसायरूपातिशयोक्तिरेका । तथासुप्तमनोभवबोधनमिति क्रिया
 विशेषणसामर्थ्यात्सममिति यौगपद्याभिधानाच्चमनोभवेतरबोधनयाकार्यकारणभूतयोस्त
 द्विपर्ययरूपावाच्यातदुभयापेक्षयागन्धमाल्यादीनां प्रस्तुतानामेवबोधनरूपैकधर्मसम्ब
 न्धात्तुल्ययोगिताभेदश्चेतिसङ्करः ॥ २४ ॥ ***** ॥
 ॥ अथचन्द्रोदयवर्णनंप्रारभते ॥ वसुधेति । अथमनःप्रसन्नानन्तरंवसुधानेनभू

॥ अनुलेपनानिकुसुमान्यबलाःकृतमन्यवःपतिषुदीपशिखाः । सम
 येनतेनचिरसुप्तमनोभवबोधनंसमवबोधधत ॥ २४ ॥ वसुधा
 न्ननिःसृतमिवाहिपतेःपटलंफणामणिसहस्ररूचाम् । स्फुरदंशु
 जालमथशीतरूचःककुभंसमस्कुरुतमाघवनीम् ॥ २५ ॥ विशदप्र
 भापरिगतंविबभावुदयाचलव्यवहितेन्दुवपुः । मुखमप्रकाशदर्शनं
 शनकैःसविलासहासमिवशक्रदिशः ॥ २६ ॥ *****

प्राप्तेननिःसृतम्बहिर्निर्गतमहिपतेःशेषस्यफणामणिसहस्राणरूचाम्भासाम्यटलंस्लोम
 इवेत्युपेक्षा । शीतरूचश्चन्द्रस्यसम्बन्धिस्फुरदुल्लसदंशुजालमघोनइमांमाघवनीमाह
 न्द्री । मघवावज्जलमिति विकल्पान्तृआदेशः । ककुभन्दिशंसमस्कुरुतअभूषयत्प्राच्या
 न्दिशिचन्द्रकिरणजालमलक्ष्यतेत्यर्थः । सम्परिभ्याङ्करोतौभूषणइतिकात्पूर्वस्यसुडाग
 मः । अडभ्यासव्यवायेपीतिनियमात् ॥ २५ ॥ ***** ॥
 ॥ विशदेति ॥ विशदप्रभापरिगतंशुभ्रकानिव्याप्तं । उदयइतिअचलःउदयःपूर्वपर्वत
 इत्यमरः । तेनव्यवहितमिन्दुवपुरिन्दुमण्डलंयस्मिन्तच्छक्रदिशःप्राच्याःमुखमशभागः

॥ ३०९ ॥

वक्त्रप्रतीयते नृभेदे नोपेक्ष्यते मप्रकाशदशनमलक्ष्यदन्तं सविलासहासं सविलासस्मि
तमिवशनकैर्मन्दम्बभौ ॥ २६ ॥ ****

॥ कलयेति ॥ पुरःप्राच्यामग्रभागे चतुषारकिरणस्येन्दोः कलयाकिरणेन अन्यत्रोपलक्ष्य
तं परिमन्दमल्पभिन्नाविलितास्तिमिरैघाएवजटायस्यतन् गगनं नमृषासत्यङ्गणाधि
पतेः प्रमथपतेरोऽश्वरस्य । गङ्गाः प्रमथसंख्यौघादिति वैजयन्ती । मूर्तिरिति जनैः क्षणम
भ्यपद्यत गगनमष्टानां शिवमूर्तीनामन्यतममितियत्तत्सत्यमभिन्नमित्यर्थः । कलामात्रो
दितचन्द्र इति फलितार्थः । रूपकालङ्कारः ॥ २७ ॥ ****

॥ नवेति ॥ नवचन्द्रिकाभिरेवकुसुमैः कीर्णतमएवकवरीकेशपाशः । जानपदेत्यादिना
गीतम् । नवीं प्रमथपतेरिति ॥

कलयातुषारकिरणस्य पुरःपरिमन्दभिन्नतिमिरैघजटम् । क्षणम
भ्यपद्यत जनैर्नमृषागगनं गङ्गाधिपतिमूर्तिरिति ॥ २७ ॥ नवच
न्द्रिकाकुसुमकीर्णतमः कवरीभृतो मलयजार्द्रमिव । ददृशेलला
टतटहारिहरे हरितो मुखे तुहिनरश्मिदलम् ॥ २८ ॥ ***

**** ॥ २८ ॥ इति नवचन्द्रिकाकुसुमकीर्णतमः कवरीभृतो मलयजार्द्रमिव
डोप । तान्निभर्त्तीति नृभेदः हरः शकस्य हरितो दिशो मुखमग्रभाग एव मुखं वक्त्रमिति श्व
ष्टरूपकनस्य ललाटतटवद्भारिमनोहरं हिमरश्मिदलमिन्दुखण्डं मलयजेतचन्द्रना
र्द्रमिव ददृशे धावल्यादिति भावः । अत्र नवचन्द्रिकाकुसुमेत्याद्येकदेशविवर्तरूपक
महिम्ना हरिवधून्वप्रतीतौ तत्सहकृत श्लेषावगनवक्त्राभेदाध्यवसितमुखसम्बन्धप्रसादात्
दितललाटतटोपमोज्जीवनेनेन्दुदलस्यानुपात्तनिजधावल्यागुणनिमित्तमलयजार्द्र
त्वगुणस्वरूपोपेक्षेति सङ्करः ॥ २८ ॥ ****

॥ प्रथममिति ॥ हिमदोषधिति सन्दुः प्रथमङ्कलाकलासात्रमभवत् । कलानुघोडशोभा
शङ्खसरः । अयार्धमात्रमभवत् अयोननारं । अयो अयेत्यमरः । उदितः साकल्यादु

नितः सन् अमहान्महासम्यग्मानोऽभून्महद्भूत् । अभूततद्भावेचिः हलनात्वाग्नकार्या
नरप्राप्तिः । तथा हि द्युतिशालिनः ते जिष्ठाश्चक्रमशः क्रमेणैव उपचयं बुद्धिन्दधतिसहस्रा
भट्टितितुनदधनिधुवंसामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्था नरन्यासः ॥ २९ ॥ ** ॥
॥ उदमज्जीति ॥ अपनिद्रपाण्डुरसरोजरुजाविकचपुण्डरीकश्रियानुहिनद्युतिना च
न्द्रेण प्रथमं हरेः पूर्वमेव प्रबुद्धायाः अन्यथा ननु खंडूयेनेति भावः नदराजसुतायाः सिन्धुक
न्यायाः श्रियावदनेन्दुनेवेत्युत्प्रेक्षा । कैटभजिनो हरेः शयनात्समुद्रादित्यर्थः । उक्ता
न्वेक्षासम्भावनार्थमित्यादिर्देशः उदमज्जिज्जन्मग्रं उच्यते मित्यर्थः ॥ ३० ॥ *** ॥

प्रथमं कलाऽभवदथार्द्धमथो हि मदीधितिर्महद्भूदुदितः । दधति
ध्रुवं क्रमत एव न तु प्रथितौ जसोऽपि सहसोपचयम् ॥ २९ ॥ उदम
ज्जि कैटभजितः शयनात्पनिद्रपाण्डुरसरोजरुचा । प्रथमप्रबुद्धनद
राजसुतावदनेन्दुनेव तु हिनद्युतिना ॥ ३० ॥ अथ लक्ष्मणाऽनु
गतकान्तवपुर्जलधिं व्यतीत्य शशिदासरथिः । परिवारितः परितः च
क्षुगणैस्तिमिरैघराक्षसकुलं विभेदे ॥ ३१ ॥ *****

॥ अथेति ॥ अथोदयानन्तरं लक्ष्मणालाञ्छनेन लक्ष्मणेन सौमित्रिणा चानुगतमनुसृ
ष्टकान्तवपुर्जलसः लक्ष्मणानुगतकान्तवपुरिनिशब्दशेषः वस्तुतः शब्दभेदेनार्थद्वयाभासे
पि जनुकास्तवदेकशब्दप्रतीतेः । परितः समन्तात् चक्षुगणैः नक्षत्रगणैः जाम्बवादिभक्षूक
समूहैश्चार्थशेषः एकनालावलम्बिफलद्वयवदखण्डैकशब्दादर्थद्वयप्रतीतेः । नक्षत्र
मृक्षमन्तारा इत्यमरः । चक्षुश्च भक्षुभक्षूका इति च । परिवारितः शशेव दाशरथिर्दश
रथपुत्रो रामः । अत इत् । जलधिं विलंघ्यति मिरो घएवराक्षसकुलं नत् विभेदे विभेदया
मास । मिदेः कर्त्तरि लिट् । शेषसङ्कीर्णसमस्तवस्तुवर्त्ति सावयवरूपकालङ्कारः ॥ ३१ ॥

॥ ३११ ॥

॥ उपजीवतीति ॥ अम्भसांनिधिः समुद्रो वणिगिव सततं परिमुग्धतां सौन्दर्यं अन्यत्र मौल्यं
व्यवहारं नाभिमिति यावत् । मुग्धः सुन्दरमूढयोरिति विश्वः । दधतो दधानस्य घना
नां वीथिर्घनवीथिरनारिक्त्वा वीथिः पण्यवीथिरिवेत्युपमितसमासः नामवतीर्णवतः प्रवि
ष्टवतः उडुपतेर्नक्षत्रनाथस्य कस्यचिद्धनिकवणिजश्च कलाः षोडशांशान्मूलघनवृद्धीश्च
। कलास्यान्मूलैर्वृद्धौ शिल्पादावंशमात्रके । षोडशांशेऽपि चन्द्रस्येति विश्वः । उपचया
यस्तान्मुवृद्धये समृद्धये चोपजीवति स्म सेवति स्म अन्यत्र लभते स्मेत्यर्थः । यथा क्रियादिकु
शलो ह्यकुशला न्महान्ता भमाप्नोति तद्धृदि ति भावः । श्लेषसङ्कीर्णं यमुपमा उपमासङ्की
र्णः श्लेष इत्यन्ये ॥ ३२ ॥ ***** ॥

उपजीवति स्म सततं दधतः परिमुग्धतां वणिगिवोडुपतेः । घनवीथि
वीथिमवतीर्णवतो निधिरंभसामुपचयामकलाः ॥ ३२ ॥ रजनी
मवाप्यरुचमापशशी सपदिव्यभूषयदसावपिताम् । अविलम्बितक्र
ममहो महतामितरेतरेपकृतिमच्चरितम् ॥ ३३ ॥ *****

॥ रजनीमिति ॥ शशीरजनीमवाप्यरुचिं शोभामापयसौ शश्यपितारजनी सपदिव्य
भूषयत् महतां सतां चरितमवलम्बितप्रकारं यथा तथा इतरेतरेपकृतिमत् अन्योन्योपकार
वत् । अहो । इत्यविलम्बादाश्च । अत्र रजनी शशिनो मिथः शोभाकरत्वादन्योन्या
लङ्कारः । तदन्योन्यमियो यत्रोत्पाद्योत्पादकता भवेदिति लक्षणात् । तत्समर्थकस्यावम
र्थान्तरन्यासः इत्यङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥ ३३ ॥ ***** ॥

॥ दिवसमिति ॥ मृगधरस्वन्द्रेऽदिवसन् दिवस इत्यर्थः । कालाख्यनोरत्यन्तसंयोगेऽपि
नौया । भृशं छलरुचेरुष्मांशोपादेनां घ्रिणा च । पादारभ्यं घ्रितुं याश इत्यमरः ।
इतान्माडितां अतएवानवरतैरविच्छिन्नैरलिरुतैः रुदन्ती कन्दतोमिवास्थितां कुमुदिन्ये

ववनितातांअग्राणिचनेकरश्चइत्यभेदेनसमासइतिवामनः । तैरग्रकरैरग्रांशुभिरग्रह
स्तेर्मुञ्जरमृशन्मृशन्उदशिश्चसत्उच्छ्वासयतिस्म । परवमृष्टानांपतिभिरश्वासनी
यत्वादितिभावः । श्वसधानैर्णोचब्धुपधायाह्रस्वः । अत्रपादएवपादस्तेनहतामिति
हननसाधितश्चिष्टरूपकोत्यापितेयमलिरुतैरितिब्यधिकरणपरिणामगर्भादेदनेत्येक्षा
सापेक्षेयमुच्छ्वासनोत्येक्षेतिएकोविजानीयसङ्करः । तथाकरैरेवकरैःकुमुदिनीवनिते
तिश्चिष्टाश्चिष्टरूपणान्मृगधरेवह्यभवप्रतीतेरेकदेशवर्तिरूपकं तत्सापेक्षेयमुदशिश्च
सदितिगम्योत्येक्षेत्यपरेविजानीयसङ्करः । रोदनोत्येक्षासापेक्षेयमुच्छ्वासनोत्येक्षेति
जानीयसङ्करेपि ॥ ३४ ॥ ***** ॥

दिवसंभृशोह्यरुचिपादहतांरुदनीमिवानवरतालिरुतैः । मुञ्जर
मृशन्मृगधरेऽग्रकरैरुदशिश्चसत्कुमुदिनीवनिताम् ॥ ३४ ॥
प्रतिकामिनीतिददृशुश्चकिताःस्मरजन्मधर्मपयसेवचिताम् । सुदृ
शोऽभिभर्तृशशिरश्मिगलज्जलविन्दुमिन्दुमणिचारुवधूम् ॥ ३५ ॥

॥ प्रतीति ॥ सुदृशोङ्गनाःअभिभर्तृभर्तारमभि । लक्षणेनअभिप्रतीआभिमुख्येइत्यव्ययीभा
वः । शशिरश्मिभिर्गलज्जलविन्दुवोयस्यास्तामिन्दुमणिश्चन्द्रकान्तशिला
सैवदारुतस्यवधूस्तन्मयीवधूः स्त्रीप्रतिमातांस्मरज्जन्मयस्यतेनस्मरजन्मनाधर्मपयसा
स्वेदान्मनाउपचिताम्यान्नांस्त्रिभगात्रामित्यर्थःप्रतिकूलाकामिनीसपत्नीइतिभ्रान्त्येतिशे
षःचकिताभीताददृशुः । अत्रचन्द्रशिलापुत्रिकायांसादृश्यनिबन्धनयाप्रतिकामिनीभ्रा
त्याभ्रान्तिमदलङ्कारः ॥ ३५ ॥ ***** ॥
॥ अमृतेति ॥ ओषधिपतिश्चन्द्रएवोषधिपतिर्वैद्यइतिश्चिष्टरूपकं । अमृतमेवामृतमौष
धविशेषः ॥ तेनद्रवैरुर्द्धैःकरैःकिरणैरेवकरैःहस्यैरज्जदृशामपमार्गमङ्गपरिमार्जनविद

॥ ३१३ ॥

धत्कुर्वन्परितो विसर्पिस्सर्वव्यापिभृशंपरितापिसन्नापकारिमानः कोपः स एव विषन्तवपु
षः शरीरद्वतारयति स्म भवारेपितवान् अत्र सावयवरूपकेणौषधलिप्तजाङ्गलिकहस्तसं
स्पर्शद्विषमिव निशाकरकरस्पर्शदेवाङ्गनानाम्बुपुष्पिरोषेन स्पृष्ट इत्युपमा व्यज्यते ॥

३६ ॥ ***** ॥

॥ अमलेति ॥ अधिकमवभासिताः प्रकाशिताः दिशोऽपि भिस्तुः सान्निध्यं चान्निकरोऽ
मलात्मसुनिर्मलमूर्तिषु तरुणीनां ये कपोलाः फलकानीव तेऽवभासिताः मुहुः प्रतिफलन्संक्रा
मन्सान्द्रतरं प्रचुरतरं विससारदर्पणसंक्रमणादिति भावः । अत्रेन्दुभासां कपोलासंक्रमेण

अमृतद्रवैर्विदधदञ्जदृशमपमार्गमौषधिपतिः स्मरैः । परितो वि
सर्पिपरितापिभृशंवपुषोऽवतारयति मानविषम् ॥ ३६ ॥ अमला
त्मसुप्रतिफलन्नभितस्तुरुणीकपोलफलकेषु मुहुः । विससारसान्द्रत
रमिन्दुरुचामधिकाऽवभासितदिशान्निकरः ॥ ३७ ॥ उपगूढ
वेलमलघूमिभुजैः सरितामचुक्षुभदधीशमपि । रजनीकरः किमिव
चित्रमहोद्यटुर्गणिगणमनङ्गलघुम् ॥ ३८ ॥ *****

संक्रमोक्तेरसम्बन्धेऽसम्बन्धोक्तिरूपातिशयोक्तिः ॥ ३७ ॥ ***** ॥

॥ उपगूढेति ॥ रजनीकरः चन्द्रः अलघुभिर्मिभिरेव भुजैरुपगूढावेलायेन तं सावष्टंभ
मिति भावः । सरितामधीशंसमुद्रमपि स्वभावादक्षोभ्यमपोतिभावः । अचुक्षुभक्षोभय
नित्सा । क्षुभ्यते रथेनासौ चञ्चुपधा ह्रस्वः । अनङ्गेन लघुङ्गतरां यद्वरगणिगणस्तेषा
ङ्गणमचुक्षुभत् इत्यदः किमिव चित्रं न किञ्चिदित्यर्थः । अत्राक्षोभ्यमधिंक्षोभयतश्चन्द्र
स्य दृष्ट्वापि कन्यायादवक्षोभकत्वोक्तेरर्थपत्तिरलङ्कारः ॥ ३८ ॥ ***** ॥
॥ भवतेति ॥ परिमन्दतया एकाकित्वादसमर्थतया भवनोदरेषु गृहाभ्यन्तरेषु शयितः सु

मैमद नोजालकमुखोपगतान् गवाक्षविवरप्रविष्टान् अतएवालसतः स्फटिकयष्टीनां
गिवरुक्शोभायेषान् स्फटिकदण्डसन्निभान् इन्दुकिरणानवलम्ब्यावष्टभ्योदतिष्ठ
नूत्नितः । अत्रोद्धोघोत्थानयोरभेदविवक्षया उदोनूर्ध्वकर्मणीति परस्मैपदसिद्धिः ।
एतत्पदे चाभेदाध्यवसायमूलातिशयोक्त्या स्फटिकयष्टिरुचइत्युपमया सहकृतया अवल
म्ब्येत्यत्रावलम्ब्येत्युत्थापनस्यावलम्ब्यहेतुकत्वोत्प्रेक्षां प्रत्याव्यनइत्येतासांसङ्करः ॥ ३९ ॥
॥ अविभावितेति ॥ मदनेऽपि प्रथमचन्द्रोदयात्प्राक्तमसाऽविभावितोऽलक्षितः इषुवि
षयोवाणलक्ष्यं येन सः सोऽभवत् नूनमित्युत्प्रेक्षा । यद्यस्मादधर्मधाम्निशीतकरेऽदितेदि

भवनेऽदरेषु परिमद्धतया शयितोऽलसः स्फटिकयष्टिरुचः । अवल
म्ब्यजालकमुखोपगतानुदतिष्ठदिन्दुकिरणान्मदनः ॥ ३९ ॥
अविभावितेषु विषयः प्रथमं मदनेऽपि नूनमभवत्तमसा । उदितेदि
शः प्रकटयत्यमुनायदधर्मधाम्निधनुश्चक्रे ॥ ४० ॥ युगपद्वि
काशमुदयाद्गमितेशशिनः शिलीमुखगणोऽलभत । द्रुतमेत्यपुष्प
धनुषो धनुषः कुमुदेऽङ्गनामनसि चाऽवसरम् ॥ ४१ ॥ ***

शः प्रकटयति सति अमुना मदनेन धनुश्चक्रे आलुष्ट चन्द्र एवमहानुद्धीपको मदनस्या
भूदिति भावः ॥ ४० ॥ ***** ॥

॥ युगपदिति ॥ पुष्पधनुः पुष्पधन्वा । बासंज्ञायामिति विकल्पान्नानङादेशः । तस्य ध
नुः पुष्पचापं पुष्पान्तरं च तस्माच्चलितो निःसृतः शिलीशूल्यं मुखं येषान् शिलीमुखाः बाणा अ
ल्यश्च । अलिबाणौ शिलीमुखावित्यमरः । तेषाङ्गणः शशिनः उदयाद्विकाशमौत्सुक्यमु
न्मीलनञ्च युगपदेकदा गमिते प्रापिते सुदृशां हृदये कुमुदे चावकाशमाश्वासमलभत् उभ
यत्र प्रवेशं लब्धवानित्यर्थः । अत्र चन्द्रोदये कुमुदकामिनो हृदये योर्हृदयोरपि प्रकृतयोः शि

लीमुखप्रवेशलक्षणेकधर्मयोगादौपम्यात्तुल्ययोगिताएकधर्मत्वंचात्रशिलीमुखेतिश्विष्ट
 षोपात्तयोरखिलबाणयोरेकत्वाध्यवसायमूलातिशयेप्रतिप्रसादादितिसङ्करः ॥ ४१ ॥
 ॥ ककुभामिति ॥ ककुभान्दिशंमुखानिसहस्राभट्टितुज्ज्वलयन्उद्गासयन्नरतयेसुरता
 यअधिकमाकुलत्वमौत्सुक्यन्दधन्यूनमितिशेषः । अन्यत्ररतयेकामदेव्यैआकुलत्वंभय
 विह्वलत्वंदधत् । अत्रेवत्रिमुनेर्नयनप्रभवःअत्रिनेत्रसमुद्भवइतिपुराणान्त्रिनयनप्रभ
 वानभवतीत्यत्रिनयनप्रभवः । अपरस्त्रिनयनप्रभवादयोदहनोऽग्निरिन्दुःकुसुमेषुङ्काम
 मदिदोपत्तदोपयतिस्म । दीप्यतेर्णोचडिभ्राजेत्यादिनाविकल्पान्नोपधाह्रस्वः । अत्रप्रकृ
 तेकुसुमेघोर्दीपनंनामप्रवर्धननास्यतत्रप्रतीयमानेनप्रज्ज्वलनेनाभेदाध्यवसायात्तन्निमि

ककुभांमुखानिसहसोज्ज्वलयन्दधदाकुलत्वमधिकंरतये । अदि
 दीपदिदुरपरेदहनःकुसुमेषुमच्चिनयनप्रभवः ॥ ४२ ॥ इतिनि
 श्चितप्रियतमागतयःसितदीधिताबुदयवत्यवलाः । प्रतिकर्मकर्तुमु
 पचक्रमिरेसमयेहिसर्वमुपकारिकृतम् ॥ ४३ ॥ ****

जमिन्दोर्दिष्णुबोद्गासनादिधर्मसम्बन्धादपरोयन्दहनइत्यपरशब्दप्रयोगसामर्थ्याद्
 हनत्वोत्प्रेक्षानरूपकमितिहस्यं । चन्द्रेद्यात्कामोववृधेइतितात्पर्यम् ॥ ४२ ॥
 ॥ एवचचन्द्रेद्याख्यंउद्दीपनविभावनमुक्त्वातत्फलमाह ॥ इतीति । इत्येवंसितदीधि
 ताबुदयति । अवलाःस्त्रियोनिश्चिताप्रियतमानामागतिरगमनंयाभिस्ताःसत्यःप्रतिकर्म
 प्रसाधनंकर्तुंउपचक्रमिरे । प्रतिकर्मप्रसाधनमित्यमरः । चन्द्रेद्यात्प्रियागमनंनि
 श्चित्यअलङ्कर्तुं प्रकान्ताइत्यर्थः । तथाहिसमयेकार्यकालेकृतमनुष्ठितंसर्वङ्कर्मउपका
 र्युपकारकमभवतिअन्यथाविफलमेवेतिभावः । अतोनिश्चित्यप्रवृत्तिरसांयुक्तेत्यर्थान्तर
 न्यासः ॥ ४३ ॥ ****

॥ अथप्रसाधनमेवप्रपञ्चयति ॥ सममिति । सुतनोःस्त्रियःउरेजतटौउरुस्त्रायमेकमे
वहारमेवभूषणंसममवैषम्येणदधतुः संहततयासंश्लिष्टतयाएकमत्येनचजनितानिनिर्वि
रतानिरनराजनांतीरंध्रत्वच्चदधतेरिदंसमभागित्वमेवघटते । अन्तर्भेदानरायाहिवि
षयिणान्विषयोपभोगास्तद्भागास्तमशोभाहारधारणयुक्तमितिभावः ॥ ४४ ॥ ** ॥

॥ कदलीति ॥ वधूःकदलीप्रकाण्डरुचिरःरम्भास्तम्भगम्भीरऊरुरेवतरुर्वन्धनवृक्षोयस्मि
न्अत्रकदलोकाण्डस्यसौन्दर्यमात्रोपमानत्वाद्भवन्धनयोग्यवृक्षवाचिनातरुशब्देनपुनरु
क्तिः । महतिजघनस्थस्येवपरिसरःप्रदेशस्तस्मिन्नरशनाकलापकएवगुणस्येनमकरध्व

सममेकमेवदधतुःसुतनोरुहृहारभूषणमुरेजतटौ । घटतेहिसंह
ततयाजनितामिदमेवनिर्विवरतांदधतेः ॥ ४४ ॥ कदलीप्रका
ण्डरुचिरेरुतरेजघनस्थलीपरिसरेमहति । रशनाकलापकगुणेन
वधूर्मकरध्वजद्विरदमाकलयत् ॥ ४५ ॥ अधरेष्वलक्तकरसः
सुदृशांविशदंकपोलभुविलोध्रजः । नवमञ्जननयनपङ्कजयोर्वि
भिदेनशंखनिहितात्पयसः ॥ ४६ ॥ ****

जोमदनःसएवद्विरदस्तमाकलयदबध्नीत् । रशनावन्धेनजघनमतीवमदनोद्दीपकमा
सोदित्यर्थः । समस्तवस्तुवर्तिसावयवरूपकम् ॥ ४५ ॥ ****

॥ अधरेष्विति ॥ सुदृशमधरेष्वोष्ठेषुअलक्तकरसोलाक्षाद्रवःतथाकपोलभुविगण्ड
स्थलोविशदंभ्रूलोध्रजनयानयनपङ्कजयोनवमञ्जनचशंखनिहितात्पयसःक्षीरान्न
विभिदेभिन्ननाभूत् । कर्मकर्त्तरिलिङ् । अधरादिनिहितंलाक्षारगादिकंशंखनिहितक्षी
रवत्सावर्ण्यादाश्रयतोभेदेनदुर्ग्रहमभूदित्यर्थः । अत्रपदेतदधरालक्तकरसादिकं । तच्छ
ङ्खनिहितंक्षीरमित्येकवाक्यतयावाक्यार्थेवाक्यार्थसमाशेपादसम्भवद्वस्तुसम्बन्धोवाक्यार्थ

निष्ठोनिदर्शनालङ्कारः तेनाधरालङ्कारादीनां गुणतः एकत्वरूपः सामान्यालङ्कारो गम्यते
 सामान्यङ्गुणसाम्येन यत्र वस्त्वन्तरैकतेतिलक्षणम् ॥ ४६ ॥ ***** ॥
 ॥ स्फुरदिति ॥ प्रमदाः स्त्रियः स्फुरन्नाञ्चलनः उज्ज्वलाश्चामला अधरा ओष्ठा एव दला
 निपत्राणि येषान्नैः परितो विकसन्तो दशनां शवोदन्तकान्तय एव केसरभराः किञ्चुक्का पुञ्जा
 येषान्नैः धृतानि मुग्धानि गण्डा एव फलकानि कर्णिका येषान्नैर्विकसद्भिर्गस्यकमलैः विषभु
 भ्रास्यकमलैरिति रूपेणाप्यमदा एव स्मरस्य इति सिद्धेरेकदेशविवर्तिसावयवरूपक
 म् । आस्यकुमुदैरिति पाठे कुमुदस्य मुखोपमानकत्वं क्विसमयविरुद्धमित्येकावच्यलंका
 रः ॥ ४७ ॥ ***** ॥

स्फुरदुज्ज्वलाधरदलैर्विलसद्दशनांशुकेसरभरैः परितः । धृतमु

ग्धगण्डफलकैर्विषभुर्विकसद्भिर्गस्यकमलैः प्रमदाः ॥ ४७ ॥ म

जने विदेशमधिकेन जितस्तदनुप्रवेशमथवाकुशलः । मुखमिन्दुरु

ज्ज्वलकपोलमतः प्रतिमाच्छलेन सुदृशमविशत् ॥ ४८ ॥ *

***** ॥ ४८ ॥ : समस्तानि निरुक्तानि

॥ भजत इति ॥ अधिकेन प्रबलेन जितो विदेशन्दे शान्तरम्भजने तमेव शरणतया प्रविश्य
 जीवतीत्यर्थः । अतो हेनो रिन्दुरुज्ज्वलकपोलौ यस्य तदिति मुखस्य विम्बग्रहणयोग्यता
 त्तेः पदार्थहेतुकङ्कावलिङ्गं । सुदृशं मुखं प्रतिमाच्छलेन प्रतिविम्बव्याजेन अविशत् प्र
 विष्टः साक्षाच्चन्द्र एवायं न प्रतिमा चन्द्र इति च्छलशब्दान्प्रतीतेः च्छलादिशब्दैरसत्यत्वप्र
 तिपादनरूपोऽपह्नुवालङ्कारः । पूर्वोक्तकार्यालङ्कारापेक्ष इति सङ्करः तेन कपोलवो
 लौकोत्तरं लावण्यं दर्पणोपम्य च व्यज्यते इत्यलङ्कारेणालङ्कारध्वनिः ॥ ४८ ॥ * * * ॥
 ॥ ध्रुवमिति ॥ मद्नेषवः कामशरः महनिकठिते कुचतटे प्रतिहतिम्प्रतिघातमार्गताः प्रा
 न्नो ध्रुवं । यद्यस्माद्गुरिण्यानिजभारेण जलपितङ्कशितं अवलग्नं मध्यं येन तदिदं कुचतटं । इ

परङ्गेनतुल्यमितरङ्गवत् । तेनतुल्यमिति वतिप्रत्ययः । तनुतांकार्येन्नागमन्नाभजन । पु
 सादिस्त्रवेणञ्जेरडादेशः । तदामदनेषुपातात्कुचातिरिक्तमङ्गनानामङ्गकशमासीदि
 श्यर्थः । अत्रकाठिन्यस्यप्रतिहतिः ॥ ४९ ॥ अतएवसुदृशंसम्यग्दर्शनीयानांस्त्रीणांमनःकर्तृम
 नोरमास्त्रपिवसनाङ्गरागसुमनःसुखस्त्वगन्धमाल्येषुइदमेतदितिइदंपुरेवार्त्तवस्त्रेनदि
 तिवसनमितिअनुलेपनमिति सुमनसइति विशेषाकारेणतथायोग्यमस्त्राकन्धारणार्हमि
 तिचननिरचेष्टननिरधारयत्प्रियागमनहर्षातिरेकादितिकर्त्तव्यतामूढमभूदित्यर्थः ।
 चिनेतेर्लुङितङिञ्चैःसिचस्त्वार्वधानुकार्धधानुक्योरितिगुणः । हर्षोवसच्चारिनिश्चव

॥ ४९ ॥

ध्रुवमागताःप्रतिहतिङ्काठिनेमदनेषवःकुचतटेमहति । इतरङ्गव
 अयदिदंगरिमग्लपिताबलग्रमगमत्तनुताम् ॥ ४९ ॥ नमनेरमा
 स्त्रपिविशेषविदांनिरचेष्टयोग्यमिदमेतदिति । गृहमेष्ट्यतिप्रियतमे
 सुदृशांबसनाङ्गरागसुमनःसुमनः ॥ ५० ॥ वपुरन्वलिप्रपरिरम्भा
 सुखव्यवधानभीरुक्तयानवधूः । क्षममस्यवाढमिदमेवहियत्प्रि
 यसङ्गमेष्ट्यनवलेपमदः ॥ ५१ ॥ * * * * *

॥ ५० ॥

सिखन्धेयसखन्धोक्तेरतिशयोक्तिःसुमनःसुमनइतियमकविशेषश्चेतिसंहृष्टिः ॥ ५०
 ॥ वपुरिति ॥ वधूःस्त्रीपरिरम्भसुखव्यवधानभीरुक्तयाआलिङ्गनसुखविच्छेदभीरुत्वेन
 ॥ कुकनपिवक्तव्यइतिकनप्रत्ययः । वपुरनान्वलिप्रनानुलिप्रवतीअङ्गरागमात्रव्यवधा
 नमपिनसहतइत्यर्थः । लिम्पतेःकर्त्तरि लुङितङ् । तथाहिअदेवपुःप्रियसङ्गमेषुअन
 वलेपमचन्दनमगर्वचेतियत् । अवलेपस्तुगर्वस्यास्त्रेपनेभूषणेपिचेतिविश्वः । इदम
 तिवलेपनत्वमेवास्त्रवपुषोवाढभृशंक्षमंयुक्तंक्षेपानुप्राणितोयमर्थान्तरन्यासः ॥ ५१ ॥ ॥
 ॥ निजेति ॥ अपरस्त्रीनिजपाणिपञ्जवतलस्यसुखलतादभिधातादभिनास्तिकाविवरं

नासारं प्रप्रतिउत्पत्तिनैरास्यकमलस्यम्बुसनेर्मुखमाहूतैर्मुखवासंमुखवास्तांशनकैःपरीक्ष्य

मुमुदे । इयंवासकसज्जिकानाधिका ॥ ५२ ॥ ***** ॥

॥ विधृतइति ॥ दिवाआकाशेनसवयसावयस्ययाचपुरेऽग्रेविधृतेविधारितेपरिपूर्णम
गडलविकाशंविश्वशोभाविभर्त्तीतितद्भूतस्मिन्दिमघान्निचन्द्रेदर्पणतलेचमृगदृशः । वि
श्वःस्वमुखश्रियंपूर्वत्रोपमानभूतामुत्तरत्रोपमेयभूताच्चेत्यर्थः । मुहुर्दृष्टुः औपम्यपरीक्षा
र्थमितिभावः । अत्रान्यश्रियोऽन्यत्रासम्भवाच्चन्द्रेतत्तदृशीमितिसादृश्यापेक्षासम्भवद्
स्तुसम्बन्धानिदर्शना । तथाचन्द्रदर्पणयोर्द्युसवयसोऽवयवासंख्यमन्वयाद्ययासंख्यान्व

निजपाणिपल्लवतटस्खलनादभिनासिकाविवरमुत्पत्तिनैः । अपर
परीक्ष्यशनकैर्मुमुदेमुखवासमास्यकमलम्बुसनेः ॥ ५२ ॥ विधृते
दिवासवयसाचपुरःपरिपूर्णमण्डलविकाशभृति । दिमघान्निदर्प
णतलेचमुहुःस्वमुखश्रियंमृगदृशोददृष्टुः ॥ ५३ ॥ अधिजा
नुबाहुमुपधायनमत्करपल्लवाऽर्पितकपोलतलम् । उदकरिठक
रुपरिवर्तिकलस्वरमून्यगानपरयापरया ॥ ५४ ॥ *****

ङ्कारश्च । तदुभयापेक्षयाचन्द्रदर्शनयोर्मुखश्रोदर्शनस्थानत्वेनप्रस्तुतयोरेवौपम्यस्यगम्य

त्वात्तुल्ययोगितेनिसङ्करः ॥ ५३ ॥ ***** ॥

॥ अधिजान्विति ॥ नमतिकपोलार्पणायप्रह्वीभवतिकरपल्लवेपाणिपल्लवेअर्पितंनिहि
तङ्कपोलतलङ्गण्डस्थलंयस्यतन्बाहुंअधिजानुजानुनिविभक्त्यर्थेव्ययीभावः उपधायनि
धायकूर्परेणजानुमवष्टभ्येत्यर्थः । करुठेपरिवर्त्तितइतिकरुठपरिवर्त्तीनतुमुखोच्चारित
इत्यर्थः । कलमव्यक्तमधुरंस्वरहीननारध्वनिमून्यंघङ्गादिस्वरभिव्यक्तिमून्यंहीनंवा
यङ्गानन्तापरयातदासक्तयामन्दंकरुठेनैवागीयतेत्यर्थः । कालक्षेपार्थमितिभावेऽय

चौत्कण्ठानुभावः अपरस्त्रिया उदकगिठ्युत्कण्ठितं प्रियसङ्गमायोत्सुक्यास्थितमित्य
र्थः । भावे लुङि चिणो लुक् अत्र का लापेक्षा सहि सुचलक्षणमौत्सुक्यसञ्चारितमिव न्य
नाये यो लङ्कारः । परया परये नियमक विशेषसंरुष्टिः नया विरहोत्कण्ठिता । चिरपत्यव
त्तेपे तु विरहोत्कण्ठितोन्मना इति लक्षणम् ॥ ५४ ॥ ***** ॥

॥ प्रणयेति ॥ अथ प्रसाधनानन्तरं मुग्धतरोऽयनकाममेहितस्तरुणीजनः प्रणयप्रकाश
नविदोऽनुरगव्यञ्जनचतुरङ्गवर्थः । मधुरः मधुरभाषिणीः अन्यत्र म्याह्वीः सुतर
मभीक्ष्णजनस्या चित्तहृते मनोहारिणीः सखीदृश इव कान्तममुप्रयोजनं प्रतिप्रजिघायप्रे
धितवान् । हिनोतेर्बिद्भवेन सह समासवचनात् दृश इवेति समासः । नया सखीनामा
ग्राह्ये ।

प्रणयप्रकाशनविदो मधुरः सुतरमभीष्टजनचित्तगृहः । प्रजिघाय
कान्तमनुमुग्धतस्तरुणीजने दृश इवोऽथ सखी ॥ ५५ ॥ नचमे
ऽवगच्छति यथा लघुतां करुणां यथा च कुरुते समयि । निपुणन्तथैनमु
पगम्यवद्रेरभिदूतिकाचिदिति संदिदिशे ॥ ५६ ॥ *****

सत्यान्तरङ्गवकार्यदर्शित्वादिव्यञ्जनादलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ॥ ५५ ॥ ***** ॥

॥ तथा काविन्नायिकादूतोन्मत्तमनुश्लि ॥ नचेति । समेदयितो यथामयिकरुणां
कुरुते यथा लघुतामल्पता च नावगच्छति न मन्यते । एनन्दयितुमुपगम्य प्राप्य तथा तेन प्र
कारेण निपुणम्बदेः । विध्यर्थे प्रायः नेवालिङ् । इतोत्यङ्काचिन्नायिका अभिदूति । अभि
लक्षणेऽव्ययीभावेन पुंसक ह्रस्वत्वं । सन्दिदिशे सन्दिष्टवती कर्त्तरि लिट् । स्वरितेत्वाद्वा
त्मनेपदं । नायिकानु कलहान्तरिना । कोपात्कान्तं पराणुद्यपश्चात्तापसमन्वितेति लक्ष
णम् ॥ ५६ ॥ ***** ॥

॥ दयितायेति ॥ मानपरया अमिमानवत्या । अतएवापरयानायिकया अगदिनादयि

ममानयेत्यनुक्तासखीदयितायदयितमानेतु । क्रियार्थोपपदस्यचकर्मणिहानिनइतिच
 नुर्थी । त्वरितंशीघ्रंययौअन्यथासरणशङ्कयेतिभावः । तथाहिशेभनंहृदयंयेषानेसुहृ
 दोमित्राणि । सुहृदुर्हृदैमित्रामित्रयोरितिनिपातः । चेदिताःप्रेरिताःसन्तःसुहृदा
 म्प्रियोहृदयःहितःश्रेयस्कारश्चयथार्थसंकुर्वन्तीतिप्रियहितार्थकृतःकृतमेवामस्तोतिहृतिनः
 कृतकृत्याभवन्तिकिमुक्तिचोदनाम्बितैवकृत्वाकृतिनइतिइतिभावः । अर्थान्तरन्या
 सः । नायिकाचपूर्ववत् ॥ ५७ ॥ ***** ॥

॥ अथकाचित्कलहान्तरिमाकानाम्प्रतिभिर्दूतीसन्दिशति ॥ प्रतिभिद्येत्यादि । अ

दयितायमानपरयाऽपरयात्वरितंययावगदिताऽपिसखी । किमुचो
 दिताःप्रियहितार्थकृतःकृतिनोभवन्ति सुहृदःसुहृदाम् ॥ ५७ ॥

प्रतिभिद्यकान्तमपराधकृतंयदितावदस्यापुनरेवमया । क्रियतेऽनुवृ
 त्तिरुचितैवततःकलयेदमानमनसंसखिमाम् ॥ ५८ ॥ अवधीर्य
 धैर्यकलितादयितंविदधेविरोधमथनेनसह । तवगोप्यतेकिमिवक
 र्त्तुमिदंनसहास्मिसाहसमसाहसिकी ॥ ५९ ॥ *****

स्य

ते

पराधकृतमागस्कारिणं कानाम्प्रतिभिद्यनिरक्तव्यपुनर्मयैवास्यानुवृत्तिरनुसरणंक्रियतेय
 दितावदुचितैवपतिव्रतानांप्राणेश्वरचित्तानुवृत्तेर्धर्मत्वादितिभावः । किन्तुहेसखितनो
 नुवृत्तेर्भाममानमनसमभिमानहोनचित्ताङ्कलयेत्मन्यते ॥ ५८ ॥ ***** ॥
 ॥ नर्ह्यलाघवायविगृह्यैवस्थीयतान्नाह ॥ अवधीर्येति । धैर्यकलिताकलितधैर्यासती
 । वाहिताग्न्यादिचित्तिनिष्ठायाःपरनिपातः । दयितमवधीर्यनिरस्कृत्यनेनसहविरोध
 विदधेकरोमीतिचेत् । दधातेःकर्त्तरिसिद्धि । हेसखितवकिमिवगोप्यतेनिगूह्यतेनकि
 च्चिदित्यर्थः किन्तुकथ्यतएवेतिकथयतीवसहसाकलेनवर्त्ततइतिसहासिकीओजःसहे ।

भसावर्त्तनइतिठक् । सानभवतीत्यसाहसिकीअहमितिशेषः । इदंसाहसिद्विरोधंविरे
धाचरणरूपंसाहसक्यङ्कर्तुं । शकधृषेत्यादिनातुमुन् । सहमेइतिसहासमर्था । प
चाद्यच् । नास्मिअत्रासाहसिकत्वस्यविशेषणगत्याचासाहसासहनहेतुत्वात्तेःपदार्थहेतु
कङ्काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥५७॥ ***** ॥

॥ तर्हि किमत्रकार्यमतआह ॥ तदिति । तत्तस्मात्तन्मूलभमुपेत्यमास्मोपालभथाःनोपा
लभस्वतद्दोषंनगणयेरित्यर्थः । स्मोत्तरेलुङ्चेतिउपाङ्पूर्वास्त्रुङ्नमाङ्योगेइत्यहप्रति
षेधः । ननुसापराधःकथंनोपालभ्यस्तत्राह । वयमस्यदोषमपराधंनचिद्वाःकिलअजा
नानाइवतिष्ठामइत्यर्थः । कार्यार्थिनःकुतोर्गवइति । विदोलटोवेतिणलादेशः । इ

शाः तदुपेत्यमास्मतमुपालभथाःकिलदोषमस्यनहिविद्वावयम् । इतिसं
प्रघार्थ्यरमणायवधूर्विहिताऽगसेपिविससर्जसखीम् ॥ ६० ॥ ननु
संदिशेतिस्तुदृशोदितयात्रपयानकिंचनकिलाऽभिदधे । निजमै
क्षिमन्दमनिशंनिशितैःक्रशितंशरीरमशरीरशरैः ॥ ६१ ॥ *

तिसंप्रघार्थनिश्चयवधूनायिकाविहितागसेकतापराधायापिरमणायप्रेयसे । क्रियाग्र
हणाच्चतुर्थी । सखीविससर्जप्रजिघायविरहासहिष्णुतयेतिभावः । एषाकलहान्तरि
नाप्रौढाच ॥ ६१ ॥ ***** ॥

॥ तन्निति ॥ ननुसन्दिशसन्देशसूहिइत्युदितयादूत्याकथितयास्तुदृशयानायिकाया
कर्त्तव्यात्रपाहेतुनाकिञ्चननाभिदधेकिलनाभिहितंखलु । किन्तुनिशितैरशरीरशरैरम
ङ्गबाणैरनिशंक्रशितंकुशीकृतंकुशशब्दात्तत्करोतीतिग्यनात्कर्मणिक्तः । एषाविष्ठवङ्गा
वेरचदोहलादेर्लघोरित्युकारस्यरेफादेशः । निजंशरीरमन्दमैक्षिर्दक्षितं । एषापि
कलहान्तरिनामध्यमाच । त्रपयानिजहृदयानभिधानान्निजशरीरनिरीक्षणेनस्वाव

अथानिवेदनाच्चतुल्यबज्जास्मरत्वावगमादिति । इवचपञ्चमीकार्श्याकाभावस्था ।

दृष्टान्तःसङ्गसङ्कल्पाज्जागरःकृतारतिः । द्रोत्यागोन्मादमूर्च्छानादृत्यनङ्गदशादश

॥ ६१ ॥ ** ॥ **** ॥

॥ इयत्रायिकाभिरुपदिष्टादृत्यकिमकुर्वन्नित्यतआह । ब्रुवतइति । प्रगल्भाःघृष्टाः

मतिगर्भाःप्रतिभासारश्चगिरेयासांतादृत्यःनरानपुरुषानुपसृत्यनरवत्तरैःपुम्भिसुख्यं ।

तेननुख्यंक्रियाचेदतिरितिप्रत्ययः । ब्रुवतेस्मनचैतावतावैजात्यंदूषणमित्यर्थान्तरन्या

सेनाह । सुहृदर्थमिति । तथाहिअजिह्वाधियामकुटिलबुद्धीनांसम्बन्धिसुहृदेसुहृ

दर्थ । अर्थेनसहानित्यसमासःसर्वलिङ्गताचेतिवक्तव्या । ईहितंचेष्टितंप्रकृतेर्विरुद्धम

ब्रुवतेस्मदृत्यउपसृत्यनरान्नरवत्प्रगल्भमतिगर्भगिरः । सुहृदर्थमी

हितमजिह्वाधियांप्रकृतेर्विरजतिविरुद्धमपि ॥ ६२ ॥ मम

रूपकोर्त्तिमहरद्भुवियस्तदनुप्रसक्तहृदयेयमिति । त्वयिमत्सरदि

वनिरस्तदयःसुतरांक्षिणोतिखलुतामदनः ॥ ६३ ॥ ***

पिस्वभावविपरीतमपिविरजतिशोभते । तस्मात्रघाट्यैदोषइत्यर्थः ॥ ६२ ॥ ** ॥

॥ अथकाचिद्भूतौकच्चिद्वियम्यनिसप्तभिःप्रार्थयते । ममेत्यादि । योभुविममरूपको

र्त्तिसौन्दर्यम्यथममहरत्इयंत्वयियातदनुप्रविष्टहृदयातस्मिन्नास्तक्तचित्तेतिअतोहेतो

स्त्वयिमत्सरदिवमदनोनिरस्तदयोनिःकृपःसन्त्वानतत्प्रियांसुतरांक्षिणोतिक्षुपयतिख

लु । एतेनकार्श्यावस्थोक्ता । अत्रसाक्षात्प्रतिपक्षभूतनायकपीडासमर्थस्यमदनस्यतदोय

नायिकापीडनोक्त्याप्रत्यनोकालङ्कारः । सचत्वयिमत्सरदिवेतिहेतून्प्रेक्षोक्त्यापितयेति

सङ्करः । बलिनःप्रतिपक्षस्यप्रतीकारेषुदुष्करे । यस्तदीयतिरस्कारःप्रत्यनोकान्तदुच्य

तेइतिलक्षणम् ॥ ६३ ॥ **** ॥

निनिपीड्यमानायास्तस्यास्त्वद्विरहो जीवितसंशयमापादयतीति वस्तुद्योत्यते ॥ ६६ ॥

॥ कुसुमादिति ॥ स्मितदृशः सौख्यः अङ्गं कुसुमादपि सुतरां सुकुमारं कोमलमिती
दमपरथा अन्यथानकिन्तु सत्यमेवेत्यर्थः । यद्यस्मात्कुसुमेषु करुणो निःकृपः सन्ति
जैर्विशिखैर्वाणैः । पृथक्वाणविशिखा इत्यमरः । कुसुमैरेवेत्यर्थः । करुणं दीनं यथा
नया अनिशं नित्यमुत्तपतितापयतीत्यर्थः । तपतिरयमौवादिकः सकर्मकः । कुसुमाधिक
सौकुमार्याभावे कुसुमैः । पीडयति कुसुमाधिकसौकुमार्यगुणोत्प्रेक्षानापरथेति व्यञ्जक
प्रयोगाच्चा ॥ ६७ ॥

॥ विषतामिति ॥ अपक्रियया विपरीतप्रयोगेण निषेवितुमुपयुक्तं सर्वममृतमपीति भावः ।

कुसुमादपि स्मितदृशः सुतरां सुकुमारमङ्गमिति नाऽपरथा । अनि
शं निजैरकरुणः करुणं कुसुमेषु रुत्तपति यद्विशिखैः ॥ ६७ ॥
विषतां निषेवितुमपक्रियया समुपैति सर्वमिति सत्यमदः । अमृतसुतो
पिविरहाद्भवतीत्यदमूढहन्ति हिमरश्मिरुचः ॥ ६८ ॥

विषतां निषेवितुमपक्रियया समुपैति इत्यददन्विषत्वं सत्यं ध्रुवं अमृतसुतोऽपि । स्वतेः क्विपितुक्
। हिमरश्मिरुचश्चन्द्रपादाः भवन्ते विरहाद्देतोस्त्वया विना सेवनादित्यर्थः । अमृतं त्वि
यान्दहन्त्याः पूर्वत्वयारुहसेवनाह्लादयतीति भावः । एतेन विषयदेष्टरूपा अरुच्यव
स्थोक्ता । विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपेथान्तरन्यासः ॥ ६८ ॥
॥ उदितमिति ॥ प्रियाम्प्रति प्रियामुद्दिश्य हृदयस्येदं हार्दम्ये । प्रेमाना प्रियता हार्द
म्ये मस्ते हृदयमरः । न स्येदमित्यणप्रत्ययः । हृदयस्य हृत्स्वेख्यदण्तासेष्विति हृदय
स्य हृदादेशः । सहार्द्रं सस्ते हृदयदितम् । वदेः कर्मणि क्तः वचिस्वपीत्यादिना संप्रसार
णं । वचोदती वाक्यं प्रियतमेन श्रद्धाधीयत विश्वसितम् । दधानेः कर्मणि लङ् श्रद्धा नारेरु

यस्यैव च नान्यद्विदुः स्यात्प्रकाशप्रयोगः । हियस्मान्पुरः पूर्वमेव विदिते जिज्ञेते विदितपरमि
 प्रायेजने इदं न ह्यनुभावाः । सज्जने समुदीरिताः गिरः सपदि लग्निसज्जनिखलुस
 वप्रियाहृदयवेदित्वान् । खबुद्धेः सन्वादे मङ्गनिकथितं प्रियाविरहदुःखमिश्रश्वासेत्य
 र्थः । अर्थान्तरन्यासः । एषा कलहानारिता अतएव मानाख्यो विप्रलम्भः शृङ्गारः पुर्वानुर
 जमाख्यायप्रवासकरुणात्मना विप्रलम्भश्चतुर्थीयमित्युक्तं ॥ ६९ ॥ ***** ॥

॥ दयितेति ॥ प्रथमचन्द्रे दयायाः कूपरिसूक्तानि निजमनोपहर्तृमार्गानभिज्ञतामुप
 मनेततः पञ्चाक्षरादाकरे चन्द्रे उदिते सति सपदि लब्धपदैः दृष्टचरपदचिह्नैर्अदः द
 ॥ ७० ॥ निपपात

उदितं प्रियां प्रतिसहार्दमिति अदघोयत प्रियतमेन वचः । विदिते जि
 ने हि पुरएव जने सपदीरिताः खलु लग्निसगिरः ॥ ६९ ॥ कुलकम् ॥
 दयिताहृतस्य युवभिर्मनसः परिमूढतामिव गतैः प्रथमम् ॥ उदिते ततः
 सपदि लब्धपदैः पञ्चाक्षरादाकरेऽनुपदिभिः प्रयये ॥ ७० ॥ निपपात
 संभ्रमभृताः अवशोऽसितभुवः प्रणदितालिकुलम् । दयितावलोकनवि

कसन्नयनप्रसरप्रणमिव नीररुहम् ॥ ७१ ॥ *****

यितामिह तस्यास्तस्यापहृतस्य च मनसोऽनुपदिभिरन्वेष्टुभिरन्विष्टाद्भिरिवेत्यर्थः । अ
 नएव गम्योत्प्रेक्षा प्रागवलम्बितधैर्ययागनिमित्ता अनुपद्यन्वेष्टेति निपातः । अन्वेष्टानुप
 दांप्रोक्त इति वैजयन्तो युवभिः प्रयये प्रयतं । यातेर्भावे लिङ् । अत्रोक्तपदान्वेषणोत्प्रेक्षाया
 यूनां चोराग्राहिभिरूपगम्यत इत्यलङ्कारेणालङ्कारध्वनिः ॥ ७० ॥ ***** ॥

॥ अययूनां गृहप्राप्त्यनन्तरं वृत्तान्तवर्णयति ॥ निपपातेति । संभ्रमभृतः प्रव्युत्थानसं
 मिण्याः अस्ति भुवो अङ्गनायाः प्रणदितालिकुलङ्गुजदलिपुञ्जं । उपसर्गादसमासेपि
 शोपदेशस्येति शब्दः । वारिरुहं अवशोत्पलं दयितावलोकनेन विकसितो विसारङ्गच्छते न

धनस्य प्रसरेण प्रसारेण प्रशुभमिव प्रेरितमिव । पूर्ववत्त्वं । निषपाततया सञ्चान्तमित्यर्थः ।
अत्र सञ्चान्तहेतुकस्य कर्णोत्पलपातस्य नयनप्रसारहेतुकत्वमुपेक्ष्यते । एषा च हृष्टा ॥

७१ ॥ ****

॥ उपनेतुमिति ॥ सहसोपगतः हटादागतः कश्चन युवा अतएव रभसेनेति च । अतएव
प्रतिमता कुचयोर्युगेन करणेन पुरुषं दिवमाकाशमुपनेतुमिवोर्ध्वमुक्षेप्तुमिवेति फलोत्प्रेक्षा
। उक्त्या न निमित्तोन्नत्यगुणनिमित्तान्तरसावलेनाकलितां व्याक्षिप्तान्बधूमिष्याम्परिरभ्या
स्त्रिधारुधत् रुद्धवान् उपवेष्टितवान् ऊर्ध्वोक्षेपात्रिवारितवान् इति सार्थः । रुधेर्लुङिङ्
रितोवेति विकल्पाच्चेरडादेशः । एषा हृष्टा रेमाचिताद्यनुभाववती च ॥ ७२ ॥ * ॥

उपनेतुमुन्नतिमतेव दिवं कुचयोर्युगेन तरसा कलिताम् । रभसोत्थिता
मुपगतः सहसा परिरभ्य कश्चन बधू मरुधत् ॥ ७२ ॥ अनुदेहमा
गतवतः प्रतिमां परिणायकस्य गुरुमुदहता । मुकुरेण वेपथुभृतोऽ
तिभयदिववभूरेन ववधू करतः ॥ ७३ ॥ * * * * *

* * * * * ॥ ७४ ॥ त्रुष्टाऽङ्गुलानां इति लिङ्

॥ अनुदेहमिति ॥ अनुदेहन्देहस्य पञ्चान् । अव्ययं विभक्तौ त्यादिना पञ्चादर्थेऽव्य
यीभावः । आगतवतः परिणायकस्य परिणेतुः बोहुरित्यर्थः । नयतेर्बुलप्रत्ययः । उप
सर्गादसमासेपीति एत्वं । गुरुम्यज्याभारवती च प्रतिमाम्प्रतिविम्बमुदहता पञ्चात्स्थित
स्थापितदाभिमुख्यादि निभावः । मुकुरेण दर्पणेन कर्त्री । दर्पणे मुकुरदर्शवित्तमरः ।
वेपथुभृतो न बोढतया भयमृङ्गारभ्याङ्कमपमानात् । अतिमात्रेभरोवस्यतस्मादतिमात्रभ
रतुप्रतिविम्बगुरुमुकुरधारणादि निभानिवः । वध्वानबोढायाः करतः पाणिनत्वात् । पञ्च
म्यास्तसिल । कथमपि नापातिनपतिनं सहना प्रयत्नेनावधारित इत्यर्थः । भावे लुङ् । ए
षा च मुग्धा । अत्र वधूकरस्य भारसम्बन्धेपि सम्बन्धीतो रतिशयोक्तिः गुरुमिति शेषोक्त्यापि

तिसङ्करः ॥ ७३ ॥ ****

॥ अवनम्येति ॥ अवनम्यगाढमुपगूढवता आक्षिप्तवता अतएववक्षसिनिमग्नकुचद्वितयेन दयितेन तक्षणे चलन् उद्गच्छन् रशनायाः कलकिङ्किणीघोषोयस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथावधूरङ्गनाउदासिउद्दिष्टा । अस्यतेः कर्मणि लुङ् । एषा च हृष्टा रोमाञ्चाद्यनुभाववती च । सुभावालङ्कारः ॥ ७४ ॥ ****

॥ कररुद्धेति ॥ दयितोपगतौ प्रियागमने सति अतएव त्वरया विरहितं त्यक्तमासनं यथा तथा उच्यते इत्यर्थः कयाचिदिति शेषः अतएव गलितं सुस्तं अतएव कररुद्धनी विकरगृहीत

अवनम्यवक्षसिनिमग्नकुचद्वितयेन गाढमुपगूढवता । दयितेन तक्षणे चलन् उद्गच्छन् रशनायाः कलकिङ्किणीरवमुदासिबधूः ॥ ७४ ॥ कररुद्धनी विदयितोपगतौ गलितं त्वरया विरहिता सनया । क्षणदृष्टहाटकशिलासदृशस्फुरदूर्ध्वभित्तिवसनं ववसे ॥ ७५ ॥ पिदधानमन्वगुपगम्यदृशैर्बुवते जनाय वदकोयमिति । अभिघातुमध्यवससौ न गिरपुलकैः प्रियं न वबधूर्न्यगदत् ॥ ७६ ॥ ****

वदवसनं क्षणदृष्टा हाटकशिलासदृशैर्मशिला प्रतिमास्फुरन्ती ऊर्ध्वभित्तिरूर्ध्वदेशे यस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा । हिरण्यं हेमहाटकमित्यमरः । ववसे आच्छादितम् । वसे आच्छादनार्थात् कर्मणि लिट् । ऊर्ध्वभित्तिरिवेत्युपमितसमासः । अत्रोपमयोः संसृष्टिः ॥ ७५ ॥ ****

॥ पिदधानमिति ॥ नववधूर्नवोढा अन्वक्पश्चादुपगम्यदृशैर्पिदधानं च्छादयन्तं प्रियं दृष्टिच्छादकः कः वदइति बुवते पृच्छते जनाय गिरवाचाऽभिघातुत्राध्यवससौ नोत्सहेलज्जयेति भावः । अध्यवपूर्वात् स्यतेः कर्त्तरि लिट् । किन्तु पुलकैर्न्यगदत् । अत्र प्रियज्ञानपूर्व

स्यार्थस्य लज्जया असंलक्षितस्य पुलकैः प्रकाशनात् सूक्ष्मालङ्कारः । असंलक्षितसूक्ष्मा
र्थप्रकाशः सूक्ष्म उच्यते इति लक्षणात् ॥ ७६ ॥ ***** ॥
॥ उदितेति ॥ अभिभर्तृभर्तृसमक्षं । लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये इत्यव्ययीभावः । उ
दित उच्यते उरुसादः उर्वोर्निश्चेष्टताय स्यतत् अतिवेपथुमत् अतिकम्पवत् । एतेन विशेष
णद्वयेन प्रत्युत्थानां लिङ्गन विरोधेन स्तम्भवेपथुसात्विकावुक्तौ । त्रपया विधुरम्बिलक्षं । एते
मलज्जासञ्चारिणा प्रियवाक्कुण्डलमुक्तं । एवं प्रतिपत्तिमूढमपि इति कर्त्तव्यतामूढम
पि सुदृशो वपुर्बोढम्भुशं आदरति शयशंसिमुखशगादिलिङ्गैरादरविशेषञ्च कर्मभूतस
त्त्वादरे किमुपचारैरिति भावः ॥ ७७ ॥ ***** ॥

उदितो रुरसादमतिवेपथुमत् सुदृशोऽभिभर्तृविधुरं त्रपया । वपुर्बो
दतिशयशंसिपुनः प्रतिपत्तिमूढमपि बाढमभूत् ॥ ७७ ॥ परिम
न्यराभिरलघूरुभरादधिवेश्मपत्युरूपचारविधौ । स्खलिताभिरप्य
नुपदं प्रमदाः प्रणयातिभूमिमगमन् गतिभिः ॥ ७८ ॥ ***

॥ परीति ॥ प्रमदा अधिवेश्मनिजवेश्मनिपत्युरूपचारविधौ पत्युत्थानादिकर्मणि अलघो
र्महत उरुभरात् परिमन्यराभिरलसाभिः अनुपदस्य देपदे स्खलिताभिरपि गतिभिः प्रण
यातिभूमिंप्रेमप्रकर्षमगमन् । परंप्रेमास्यदीभूता इत्यर्थः । प्रत्युत्थानादपि स्खलित
गमनमेव पत्युः प्रीतिकर्मभूदिति भावः । स्त्रीणां स्खलनं पत्युः प्रीतिकर्ममिति विरोधाभा
सोऽलङ्कारः ॥ ७८ ॥ ***** ॥

॥ मधुरेति ॥ मधुरं मनोहरं यथानयोन्नते उच्चलिते भ्रुवौ यस्मिन् तन्मधुरेन्नतम् । गोस्त्रि
योरूपसर्जनस्येति स्वरूपं । दृशोर्ललितं नयनचेष्टाचसकरप्रयोगं हस्ताभिनयसहितं तच्च
मच्चतुरश्वतश्च चक्षुस्तनोः स्त्रियाः प्रकृतिस्थमेव स्वभावसिद्धमेव सदपि निपुणेन निपुणा

चर्येणागमितमभ्यासितं । अतएवस्फुटं प्रथितं यद्वृत्त्यन्तस्य लोलेवलीलायस्य तत्तथाक्तमभ
 वदिति निदर्शनालङ्कारः । तस्यानर्त्तक्यपमागम्यते ॥ ७९ ॥ ****
 ॥ अथ कस्याश्चित्सपत्नीनामग्रमाहूतायाः कानोपालंभं त्रिभिः कुलकेनाह ॥ तदित्या
 दि । अङ्गेन्यामंत्रणे । विश्वसृजाविधात्रातव इक्ष्णसहस्रतयं नेत्रसहस्रसमूहः । संख्या
 या अवयवेतयप् । नक्तं न सृष्टमिति यत्तदयुक्तं कुतः येन कारणेन मयि विषये स्फुटं प्रत्यक्ष
 मेव गोत्रभिदानामभेदिना च । गोत्रं नान्नि कुलेश्चाविनिवाद्बः । त्वयेति शेषः । अ
 द्य इन्द्रताजगति प्रकटीकृता खलु । अत्र गोत्रभिदिति शेषानुप्राणितसहस्राक्षमिन्द्रत्वमु

॥ ७९ ॥ मधुरेन्नतभुललितञ्चदृशोः सकारप्रयोगचतुरञ्चवचः । प्रकृतिस्थमे
 व निपुणागमितं स्फुटं नृत्यलीलमभवत्सुतनोः ॥ ७९ ॥ तदयु
 क्तमङ्गतव विश्वसृजानकृतं यदीक्ष्णसहस्रतयम् । प्रकटीकृताजग
 तियेन खलु स्फुटमिन्द्रताऽद्य मयि गोत्रभिदा ॥ ८० ॥ न विभाव
 यत्यनिश्मक्षिगतामपि मां भवानऽतिसमीपतया । हृदयस्थिताम
 पि पुनः परितः कथमीक्षुते वहिरभीष्टतमाम् ॥ ८१ ॥ ****

॥ ८० ॥ न्येक्ष्यते ॥ ८० ॥ ****
 ॥ नेति ॥ अनिश्मक्षिगताञ्चक्षुः सन्निकृष्टामपि क्षेप्यामिति च गम्यते । क्षेप्येति क्षिगत इ
 व्यमरः । मामतिसमीपतया भवान्न विभावयति । शेषे प्रथम इति प्रथमपुरुषः । इन्द्रियस
 न्निकृष्टमपि न लक्ष्यत इति विरोधाभासनाऽर्थोऽपि शब्दः । परमार्थसुक्षेप्यत्वादतिसमी
 प्याच्च विभावनं न चित्रमिति भावः । अभीष्टतमां पुनर्हृदयस्थितां हृदयानपेतां अन्तर्हि
 तामिति च गम्यते । अतएव विरोधाभासकोऽपि शब्दः वहिः पुरतः कथम्भवान् ईक्षते इ
 दन्तु चित्रं अतिसमीप्य व्यवधानस्यापि दर्शनप्रतिबन्धकत्वादिति भावः । प्रेमास्पदम्बसुप

रैक्षमयपरोक्षमीक्षते इतरदपरोपरोक्षमपिपरोक्षमेवेति तात्पर्यार्थः । विरोधाभासयोः स

ङ्करः ॥ ८१ ॥ ****

॥ इतीति ॥ इत्यभिधायपुरोगनुमिच्छुं क्षणं दृष्ट्योः पातेन विकसद्दनां परस्परदृष्टिपा
त्रमात्रगतकोपामित्यर्थः । काच्चिन्नायिकानरुणोयुवास्वकरावलम्बनं प्रियकरेण ग्रहणं ते
न विमुक्तामुक्तबन्धना । अतएव गलनीध्वंसमाना कलामधुराकाञ्चीयस्मिन् कर्मणि तद्यथा
नया अरुणतरुद्धवान् । रुधादिभ्यः झम् । एषा च कलहान्तरिता ॥ ८२ ॥ ***

॥ अपयातीति ॥ सरेषयामृगाक्ष्यानि रसेका मिनिभर्त्तरि अपयाति निर्याते सति कृतकं क

इति गनुमिच्छुमभिधाय पुरः क्षणदृष्टिपातविकसद्दनाम् । स्वकर

ऽवलम्बनविमुक्तगलकलकाञ्चिकाञ्चिदरुणतरुणः ॥ ८२ ॥

अपयातिसरेषयानिरसेकृतकङ्कामिनिचक्षुवेमृगाक्ष्या । कलयन्न

पिसव्यथोऽवतस्थेऽशकुनेन सुवलितः किलेतरेऽपि ॥ ८३ ॥ आ

लोक्यप्रियतममं श्रुकेविलग्रं यत्तस्थेन मितमुखेऽनुमानवत्या । तन्नूनं

पदमवलोकयाम्बभूवे मानस्यदुतमपयानमास्थितस्य ॥ ८४ ॥

त्रिमयथा तथा चक्षुवेन निर्गमनप्रतिबन्धार्थं क्षुण्णं कृतमित्यर्थः । क्षुण्णैर्भावेति । इ

षरेपि नायकोपिकलयन्नपि कृतकोपमिति जानन्नपि अशकुनेन सुवलितः किल निरुद्ध इ

वसव्यथः सतिर्वैदुवतस्थे स्थितानगान् इत्यर्थः । उभावपि समानानुरगाविति भावः । ए

षाचकलहान्तरिता ॥ ८३ ॥ ****

॥ आलोक्येति ॥ मानवत्याकोपवत्यास्त्रियास्त्रीणां दृष्ट्या हतः कोपो मानोऽन्यासिद्धिनिप्र

ये प्रियतममालोक्यस्थित्या । समानकर्तृकत्वात् ज्ञानिर्देशः । अंशुकेविलग्नौ प्रियावलो

कनादिगलितबन्धे सति । भाषितपुंस्त्वान्पुंस्त्वद्भावः । लोकोटो वस्त्वन्धेपि निवीपरिपश्ये

पिचेत्यमरः । नमितमुखेन्दुयथातथास्थेस्थितमिति यत्तत्तस्मान्नम्रमुखावस्थानाद्वै
 शीघ्रं प्रियावलोकनक्षणे एवेत्यर्थः । अपयानमास्थितस्य प्रयाणङ्गतस्य मानस्य कोपस्य प
 दम्पदचिह्नमवलोकयाम्बभूवे अन्वेषितमित्यर्थः । लज्जानिमित्तायामुखनतेः अन्वेषणा
 र्थत्वमुपेक्ष्यते नूतनमिति मानगन्धोऽस्मिन्निति भावः ॥ ८४ ॥ ***** ॥
 ॥ सुदृश इति ॥ सरसमार्द्रनूतनमिति यावत् । तेन वलीकेनापरधेनतप्तः तथा यै
 वनोष्णासह वर्तत इति सयौवनोष्णा । किञ्च स्मरणलोहनामाग्निस्तप्तः एवं त्रिवि
 द्धाग्निर्नोपि सुदृशस्तनभारतरसावेगेनातिदाहदशायामेवेत्यर्थः । आग्निष्टवतः आलि
 ङ्गितवतः प्रियस्य कथमपि कथं वा कुतो ह्येतोरित्यर्थः । नखम्पचनिकाययतीति नखम्पचः

सुदृशः सरसवलीकतप्तस्तरसाग्निष्टवतः सयौवनोष्णा । कथमप्यभव
 त्स्मरणलोहनाः स्तनभारे तनखम्पचः प्रियस्य ॥ ८५ ॥ दधत्युरेज
 द्यमुर्वशीतलं भुवोगते वस्त्वयमुर्वशीतलम् । वभौमुखेनाप्रतिमेनका
 चनश्रियाऽधिकायां प्रतिमेनकाचन ॥ ८६ ॥ *****

॥ ८७ ॥ पचिरत्रतापवाची । मितनखे चेति खशप्रत्ययः । अरुर्द्विषदजनास्यमुमिति मुमागमः ।
 ताभवत्तथोष्णर्द्धदुष्पेपिताभूदित्यर्थः । प्रियासङ्गप्रतीकारः खजुकामित्तसन्तापा
 इति भावः । तादृगौष्ठ्यसम्बन्धेयसम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ॥ ८५ ॥ ***** ॥
 ॥ दधतीति ॥ उरुमहदशीतलं स्मरयौवनोष्णाभ्यामुष्ममुरेजद्वयंकुचद्वयं दधती भुवस्त
 लङ्गतास्त्वयं साक्षादुर्वशीर्वास्थितेत्युत्प्रेक्षा । काचित्स्त्री अप्रतिमेन मुखे न वभौतां प्रतिमेन
 कामेन काख्याप्सराश्च श्रियासौन्दर्येणाधिकानेत्यतिशयोक्तिः । तयोर्वयमकेन संसृष्टिः ।
 वंशस्थम्बुत्तम् ॥ ८६ ॥ ***** ॥
 ॥ इत्यमिति ॥ इत्यमनेन प्रकारेण । इदमस्य मुरिति यमुप्रत्ययः । सपदिशान्तः शमितो

मानः कोपएवान्नरायोयाभिस्ताः । वादानोयादिना शमेर्यतात् शान्तेति निपातः । प्रा
लेयांशे चन्द्रस्यरुचयो नारोः कामिभिर्घटयितुं । मितां ह्रस्वः । पर्याप्तिवचनेष्वलमर्थे
वितितुमुन्वत्ययः । कामंप्रकामंसमर्था आसन् दूत्य इवेति भावः विलसन्नो मन्मथश्रीः विला
सामणितसीत्कासदिमदनानिरेकविकाश्याभिस्ताः ह्रीरेव प्रत्यूहो विघ्नस्तस्य प्रशमेति वार
शेकुशलाः शेरते अभिरिति शीघ्रवो मदिराः । शोडो धुगित्यौणादिको ध्रुवत्ययः । आसां ह
तिष आचार्यत्वमाचार्यमुपदेशश्चक्रुः । नर्मसख्य इवेति भावः । अत्र प्रथमाद्धे प्रस्तुतचन्द्र
भासां मानसमानकामिघटनपाटवविशेषणसाम्यादप्रस्तुतदूतीत्वप्रतीते समासोक्तिर्दिनी
प्राद्धेनुशीधुच्चारोपितस्याचार्यत्वस्य प्रकृतोपयोगात्परिणामः । नयोः सापेक्षत्वात्सङ्करने

इत्यन्नारीर्घटयितुमलङ्कामिभिः काममासन्प्रालेयांशेः सपदिरुच
यः शान्तमानान्नरायाः । आचार्यत्वंरतिषु विलसन्मन्मथश्रीविला
साह्रीप्रत्यूहप्रशमकुशलाः शीघ्रवश्चक्रुरसाम् ॥ ८७ ॥ *
इति श्रीमाधवकृतैशिशुपालवधे महाकाव्ये प्रदोषवर्णननाम नवमः सर्गः
॥ ९ ॥ *
गः ॥ ९ ॥ *
गः ॥ ९ ॥ *

नचदूतीनर्मसख्यपमाध्वनिः । उत्तरसर्गेपिकमधुपानुरतोत्सववर्णनायाश्चायमेव प्रस्ता
वः । मन्दाक्रान्तवृत्तं । मन्दाक्रान्ताजलधिषड्गैर्ममै नसतागुरुचेतिलक्षणान् ॥ ८
इति श्रीपदवाक्यप्रमाणपारवारीण श्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथखरिविरचिते
माधव्याख्याने सर्वङ्गध्यायेन नवमः सर्गः ॥ ९ ॥ *
गः ॥ ९ ॥ *

॥ ॥ आचार्यवरतिष्ठसौधवञ्चकुरित्युक्तं तत्पञ्चमायास्मिन्सुर्गे मधुपानन्तावच्छरणैव
नि ॥ सज्जितानीति । अथपानगोष्ठीप्रस्तावानन्तरं सज्जितानियावकक्षालनादीनि
संस्कृतानि सुरभीशिवयायोगं स्वभावसंस्कारभ्यां सुगन्धीनिनयनानिवारिरुहाणीव अ
न्यत्रनयनानीववारिरुहाणिवासनार्थं क्षिप्तानितान्युल्लसन्निवेषु नानितयेक्तानिसुध
टितानिसुष्टुमुखैर्योजितानिशोभनसंस्थान वक्तव्यानिर्मितानिवाप्रियतमावदनानियूनां
कामिनां सुरयाः पात्रतां पानभाजनतां ययुः प्रियामुखसम्पर्कजनितरसास्वादलोभात्तासां
मुखसुरमेवपुनरितिभावः । अत्रवदनेष्वारेथमाणायाः पात्रतायास्वादलभ्येनतेषां पान
साधनतापादनेनकृतवदनोपयोगात्परिणामालङ्कारः । आरेथमाणस्यप्रकृतोपयोगि

सज्जितानिसुरभीशिवययूनामुल्लसन्नयनवारिरुहाणि । आययुः
सुधटितानिसुरयाः पात्रतां प्रियतमावदनानि ॥ १ ॥ सोपचार
मुपशान्तविचारं सानुतर्षमनुतर्षपदेन । तेमुहूर्तमथमूर्त्तमपीप्यन्
प्रेममानमवधूयवधूः स्वाः ॥ २ ॥ * * * * *

त्वेपरिणामइतिलक्षणात् । तेनश्लेषसङ्कोर्णेनोपमाव्यज्यते । अस्मिन्सुर्गे स्वागतावृत्तं
स्वागतेतिरतभागुरुयुग्मम् ॥ १ ॥ * * * * * ॥
॥ सोपचारमिति ॥ अथपात्रीकरणानन्तरंतेयुवानः सोपचारं सप्रार्थनञ्चपशान्तविचा
रनिवृत्तशंकन्निवादेतिपाठेमानमवधूयेतिपुनरुक्तिः चारच्चारमित्यनुप्रासक्रमभङ्गश्च
स्यात्सानुतर्षं सनृत्नञ्चयथानयाअनुतर्षयनेनेत्यनुतर्षमवृत्तं । मद्येऽनुतर्षन्तत्पानेपात्रेनृ
त्नाभिलाषयोरित्युभयत्रापिबिम्बः । तस्यपदेनच्छलेनमूर्त्तमूर्त्तिमत्स्वाः स्वीयावधूर्मुह
र्त्तंक्षणमानंकोथमवधूयापीप्यन् । पाययन्तिस्म । पिवतेरौचडिलोपः । पिवतेरो
च्चाभ्यासस्येतिधात्वाकारलोपः ईकारेभ्यासस्य । नपादम्याब्जइत्यादिनानिगरणार्थत्वं

॥ विम्बितमिति ॥ भूतापरिश्रुद्धारुणीयस्मिस्तस्मिन् । परिश्रुद्धारुणात्मजेत्यमरः । भाज
नेपानपात्रेविम्बितमिति विम्बितं । अवलायाः अक्षिजलजमिति जानन्सादृश्यात्तथाभ्याम्य
त्रित्यर्थः । भमरो घ्रातुं पतति स्म । तथा हि भ्रान्तिर्भ्रमणं विपरीतज्ञानञ्च तद्भाजिविवेको वि
चारः कभवति न कापीत्यर्थः । अत्र भमरस्याक्षिजलजभाने भ्रान्तिमदलङ्कारः तत्समर्थक
त्वान्शेषमूलानि शयोक्त्यापितोऽर्थान्तरन्यासः । तेन सह जगज्जिभावेन सङ्करः ॥ ५ ॥
॥ दत्तमिति ॥ इष्टतमया दत्तं मधुमद्यं पिबतः पत्युर्वाढं रसवत्तां प्रेयसी करस्पर्शादिति स्त्री
दुतामाप । अनिशयने मतुष् । वाढं ध्रुवमित्युत्प्रेक्षा । कुतः यद्यस्माच्चेतनाविरहितैरचेतनैः
सुवर्णमुकुटांशुभिरपिमधुनि प्रसृतैरिति भावः । पीतं पीतवर्णं मपीतञ्चासीत् । अत्र पीतमि

विम्बितं भूतपरिश्रुतिजानन् भाजने जलजमित्यवलायाः । घ्रातुमक्षि
पतति भमरः स्मभ्रान्तिभाजिभवति क्व विवेकः ॥ ५ ॥ दत्तमिष्टतमयाम
धुपत्युर्वाढमापि पितोरसवत्ताम् । यत्सुवर्णमुकुटांशुभिरसीच्चेतना
विरहितैरपि पीतम् ॥ ६ ॥ स्वादनेन सुतनोरविचारदोषतः समचरिष्ट
रसोऽत्र । अन्यमन्यदिवयन्मधुयूनः स्वादमिष्टमतनिष्ठतदेव ॥ ७ ॥

निशेषमूलानि शयोक्त्यापीति मन्त्रः क्रियाभेदाध्यवसायाभेदेनां मुकर्तृकायानक्रियानिमित्त
कप्रेयसी त्वहस्तदानाहितरसवत्तात्प्रेक्षा । तथा च यद्चेतनानामपि पेयन्तच्चेतनानाङ्कि
म्बन्तव्यमित्यर्थापत्तिश्च ननादलङ्कारेणालङ्कारध्वनिः ॥ ६ ॥ ***** ॥
॥ स्वादनेनेति ॥ सुतनोः कर्त्तृस्वादनेनास्वादेन ओष्ठतः ओष्ठान्तरसोऽत्र मधुनि
अविचारदसंशयात्समचरिष्टसंक्रान्तः । संपूर्वाच्चरतेऽनुङ् । समस्ततीयायुक्तादित्यात्म
नेपहं । कुतः यद्यस्मान् देवपूर्वभुक्तमेव मधु अन्यदिवा पूर्वमिवान्यमपूर्वमिष्टं प्रियं स्वादरसं
यूनोऽननिष्ठ । न तेनेर्लुङितङ् । ओष्ठस्पर्शानन्तरमेव रसान्तरप्रादुर्भावाच्च नन्तरन्या

धातुसंक्रमणोत्प्रेक्षासाचाविचारदितिव्यञ्जकप्रयोगाद्धाया ॥ ७ ॥ **** ॥

॥ विभ्रताविति ॥ रगिभिः कामिभिरिति मात्रं मधुरतां स्वादुतां प्रियत्वन्वाविभ्रतौ मधुरं रस
वत् । स्वादुप्रियेषु मधुरेऽन्यवदिति विश्वः । विकसद्भिर्विकसन्तीभिश्च विकसद्भिः नृणां
याविजृम्भमाणैः । नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चान्यतरस्यामिति नपुंसकैकशेषः । आननैः
मधुरसोमद्युसः नासिकाभिर्घ्राणैरसितोत्पलगन्धश्च युगपदेव पपाते पीतौ । भिन्नेन्द्रियया
ह्यावपि गन्धरसौ युगपत्स्वेन्द्रियसंबन्धात् युगपद्गृहीतावित्यर्थः । अत्र मनसः आशुसच्चा
रद्यौगपद्याभिमानः । शतपत्रशरव्यविभेदवदित्यणुपरिणामवादिनः । वास्तवमेव यौग
पद्यमिति मध्यमपरिणामवादिनः । सर्वपथीनास्तु कवय इत्यलमिति पक्षवेन । अत्र रसग

विभ्रतौ मधुरतामिति मात्रं रगिभिर्द्युगपदेव पपाते । आननैर्मधुरसो वि
कसद्भिर्नासिकाभिरसितोत्पलगन्धः ॥ ८ ॥ पीतवच्यमिति मधुतु
ल्यन्नादमोष्ठरुचकं विददंक्षौ । लभ्यते स्म परिरक्ततया त्मायावकोन
वियतापियुवत्याः ॥ ९ ॥ ****

भयोः प्रकृतयोरेकपानक्रियासम्बन्धात् तुल्ययोगिताभेदः ॥ ८ ॥ ****

॥ पीतवतीति ॥ विददंक्षौ विदष्टुमिच्छौ उपदंशवानित्यर्थः । उपदंशस्तु भक्षणमित्यम
रः । दंशेः सनन्तादुप्रत्ययः । अभिमते वल्लभे मधुना तुल्यस्वादं तुल्यरसतुल्यत्वञ्च हृद्यता
मात्रेणान्यथा विलक्षणरसस्य अनुपदंशत्वात् ओष्ठेरुचकमाभरणमिवेत्युपमितसमासः
। रेचनायानुरुचकमश्वाभरणमाख्ययोरिति विश्वः । तमोष्ठरुचकं ओष्ठश्रेष्ठं पीतवतिसु
तिवियता अपगच्छतापि । इणोलटः शत्रादेशे इणोर्वाणित्यणादेशः । युवत्याः युवतेः
। इति द्वस्तथेति वानदित्वादाडागमः । यावकोनालक्तकेन परिरक्ततया दन्तानिष्पीडन
क्षतेन रगेण हेतुना आत्मा स्वरूपं लभ्यते स्म लब्धः पुनरुद्धूतमित्यर्थः । अत्राधरपानाद्

पगतस्यापियावकस्यरगप्रादुर्भावेनिमित्ताविरोधगर्भापुनरुद्भवोत्प्रेक्षा व्यञ्जकाप्रयोगाद्
म्या च ॥ ७ ॥ ****
॥ कस्यचिदिति ॥ समदनं यथा तथा मद्यतोतिमदनीयं मदकारि । कृत्यल्युटो बह्वलमि
तिकर्त्तर्यनीयरप्रत्ययः । तस्य प्रेयसीवदनस्य पानं परं प्रधानं यस्य तस्य कामुकत्वात् प्रिया
मुखपानासक्तस्य कस्यचित्कामितः सकृदिव स्वादितः अबाहुल्येन पीतः । इव शब्दे वाक्याल
ङ्कारे । आसव एव प्रत्युत वै परीत्ये इति गणव्याख्याने । क्षणं विदंशपदे उपदंशस्थाने ऽभू
त् । अन्येषां मधुपानलो लुपानामधरस्वाद उपदंशस्य त्वधरपानैकपरस्य मध्येवोपदंश
इत्यर्थः । अधरपानस्योपदंशत्वसम्बन्धेयसम्बन्धः आसवस्य तदसम्बन्ध इत्यतिशयोक्त्योः

कस्यचित्समदनमदनीयमप्रेयसीवदनपानपरस्य । स्वादितः सकृ
दिव आसव एव प्रत्युत क्षणं विदंशपदे ऽभूत् ॥ १० ॥ पीतशीघ्रमधुरै
र्मिथुनानामाननैः परिहृतं चषकान्तः । व्रीडयारूढदिवालि विरवैर्नी
लनोरजमगच्छदधस्तात् ॥ ११ ॥ ****

सापेक्षत्वात्सङ्करः ॥ १० ॥ ****
॥ पीतेति ॥ पीतशीघ्रं पीतमद्यानि । अतएव मधुराणि मनोशान्तिनैर्मिथुनानां स्त्रीपुंसा
माननैश्च चषकान्तपात्राभ्यन्तरे परिहृतं त्यक्तं नीलनोरजस्वासुनार्यनिःक्षिप्तनीलोत्पलं व्री
डया परिहृतलज्जया मलिविरवैः रूढदिवाधस्तादगच्छत् । अत्र मद्यापगमनिमित्तस्य
नीलनोरजाभोगमनस्य रोदनविशिष्टलज्जाहेतुकत्वेोत्प्रेक्षा । सा बालिविरवैरिति व्यधि
करणकारिपरिणामोऽजीवितेति सङ्करः ॥ ११ ॥ ****
॥ अथमदानुभावा वर्णयति ॥ प्रातिभमित्यादि । त्रयाणां सरकाणां समाहारस्त्रिसर
कां त्रिवारमधुपानं । सरकं शीघ्रपात्रे स्याच्छीघ्रपाने च शीघ्रनोति विम्बः । तद्वितेव्यारिता

समाहारेद्विगुः पात्रादित्वाग्रपुंसकत्वं । तेन त्रिसरकेण त्रिपातान्मदातिभूरिति पातप्रति
 द्विः प्रतिभैव प्रातिभम्प्रतिभाविशेषः । प्रज्ञादित्वाः स्वार्थेऽणप्रत्ययः । यद्वाज्ञानभोजभूतः
 संस्कारविशेषः प्रतिभाइतिकाव्यप्रकाशकारः । तत्र भवं प्रातिभम्प्रतिभाविशेषएव । भवा
 र्थेऽणप्रत्ययः तत्प्रातिभङ्गानां त्रिवारमधुपानोक्तमदेद्वद्वत्संस्कारप्रभावितप्रगल्भम
 नीनामित्यर्थः । सुभ्रुवांस्त्रीणां वक्त्रवाक्यरचनारमणीयः प्रतिकूलवाक्यप्रयोगरम्यं । गूढा
 तिपूर्वज्जयासंवृतानि स्तूचिदानि संप्रतिमदेन प्रकाशितानि रहस्यानि ग्राम्यावयववेष्टा
 प्रलपितानि यस्मिन्सगूढस्तूचि तरहस्यस्तः चासौ सहासश्चेति विशेषणसमासः । वैव
 क्षिकविशेषणविशेष्यभावात् । हासो हास्यमित्यमरः । परोहासेनर्मकेलिचपहासक्री

प्रातिभं त्रिसरकेण गतानाम्बक्त्रवाक्यरचनारमणीयः । गूढस्तूचि तरह
 स्यसहासः सुभ्रुवां प्रववृते परिहासः ॥ १२ ॥ हावहारिहसितं
 वचनानां कौशलदृष्टिविकारविशेषाः । चक्रिरेभृशमृजोरपिवध्वाः
 कामिनेव तरुणेन मदेन ॥ १३ ॥ * * * * *

डेनियावत् । इवकेलिपरोहासइत्यमरः । प्रववृते प्रवृत्तः इतः परममदसञ्चारी ॥

१२ ॥ * * * * *

॥ हावेति ॥ तरुणेनोक्तटेन युनेचमदेन कामिनेव चरजोर्मुग्धाया अपिवध्वाः किमुत प्रौ
 ढानामिति भावः । हावहारिविलासमनोहरं हसितं हासः वचनानां कौशलं प्रागल्भ्यं दृ
 ष्टिविकारविशेषाः । विलासविशेषाश्चक्रिरेकृतानि । पंसेवमौग्ध्यन्त्या जयित्वा प्रौढा नीते
 त्यर्थः । अत्र हसितकौशलविकारणां यौगपद्योक्त्या समुच्चयः । गुणक्रियायौगपद्यं समुच्च
 यइति लक्षणं । तस्यौपम्ययोगेन सङ्करः तेन चरजोरपि इत्यत्र किमुत प्रौढानामित्यर्थापत्ति
 र्व्यज्यते ॥ १३ ॥ * * * * *

॥ अप्रसन्नमिति ॥ अपराद्धरिआगस्कारिणि । एधेसुचप्रत्ययः । पत्न्यौविषयेअप्रसन्नं
 लुपंभुभितमित्यर्थः । कोपदीपकोपेनज्वलितंउररीकृतधैर्यंअङ्गीकृतकाठिन्यं । कर्थादि
 चिडाचक्षेतिगतिवत्कुगतिप्रादयइतिसमासः । वधूनांहृदयंमधुवारैःमद्यपर्यायैः । म
 धुवारमधुक्रमाइत्यमरः । क्षालितंघौतंनु । शमितंनिर्वापितंनु । द्रावितंद्रवोक्तंनु ।
 अन्यथाकथनादृगप्रसन्नतादीपनाकठिनतानोहृदान्निवृत्तिरितिभावः । अत्रक्षालि
 तत्वादीनामेकत्राविरोधात्सादृश्याच्चनसंशयालङ्कारः । सतिसावृशेषैर्विबुद्धानेककोटि
 गोचरत्वात्तस्यकिंत्वप्रसन्नत्वादिनिर्गसनिमित्तकंक्षालितत्वाद्युत्प्रेक्षात्रयंनुशब्दानुवृत्तेः ।
 चाप्रसन्नत्वाद्युद्देशिनांक्षालितत्वाद्यनुद्देशिभिर्व्यासंख्येनान्वयमपेक्षत इतिव्यासंख्या

अप्रसन्नमपराद्धरिपत्न्यौकोपदीपमुररीकृतधैर्यम् । क्षालितनुशमि
 तनुवधूनान्द्रावितनुहृदयममधुवारैः ॥ १४ ॥ सन्तमेवचिरम
 प्रकृतत्वादप्रकाशितमदिद्युतदङ्गे । विभ्रममधुमदःप्रमदानान्धा
 तुलीनमुपसर्गइवार्थम् ॥ १५ ॥ ****

लङ्कारेणसङ्कीर्णते ॥ १४ ॥ **** ॥
 ॥ सन्तमिति ॥ मधुमदःप्रमदानामङ्गेवपुषि । अन्यत्रयस्मान्प्रत्ययविधिरित्युक्तलक्षणैप्रकृ
 त्वाख्येशद्वरूपेचिरं सर्वदासन्तमेवएकत्रस्वभावान् अन्यत्रत्वनेकार्थत्वाद्जातूनामितिभावः
 । किञ्चाप्रकृतत्वादप्रस्तुतत्वात्अप्रसक्तत्वादितिभावः । अप्रकाशितमव्यञ्जितमिभ्रममि
 क्षासन्धानौभूवादिकेलीनंगूढंअर्थमभिधेयंउपसर्गःप्रादिरिवादिद्युतद्व्योतयतिस्म । द्यु
 तेर्णाचक्षुपधायाह्रस्वः । द्युतिस्वाथोःसम्प्रसारणमितिअभ्यासस्यसम्प्रसारणमिकारः ।
 उपसर्गस्यधानुलीनार्थद्व्योतकत्वमादानसन्दानादावनुसन्धेयं । उपमालङ्कारः ॥ १५ ॥
 ॥ सावशेषमिति ॥ सावशेषाण्यङ्गीकृतानिपदानियस्मिन्तदुक्तमुक्तिर्वाक्यंस्वस्तेषुमात्र्य

वसनाभरणेषु उपेक्षाधनादरः । अकारणतोऽकस्मादेव गन्तुमुत्थितमुद्यानञ्च आसीत्
स्त्रीणां मद्विभ्रमं मदविकारं द्योतयन्ति स्म । एतैरनुभावैरसां मदसञ्चारो ज्ञात इत्यर्थः ॥
अत्रार्द्धोक्त्या दीनां खलेकपोतिकयामद्व्योतने प्रवृत्तत्वात्पराख्योद्धितो यस्य समुच्चयः । खले
कपोतन्यायेन बहूनां कार्यसाधने कारणानां समुद्योगः सद्धितो यस्य समुच्चय इति लक्षणान्

॥ १६ ॥ ****

॥ मद्येति ॥ मद्येन मद्यपानेन नन्दमल्यम्बिगलनीत्रपायस्यतत् । अतएवैष दुर्निषि
नानिपक्ष्माणि लोमानि यस्य तच्चक्षुर्दधत्या नववध्वा नषेढया कामिनः प्रियस्य मुखमधोमु

सावशेषपदमुक्तमुपेक्षास्वस्तमाल्यवसनाभरणेषु । गन्तुमुत्थितमका
रणतः समद्योतयन्ति मदविभ्रममासाम् ॥ १६ ॥ मद्यमद्विगल
त्रपमीषच्चक्षुर्दुर्निषितप्रक्षमदधत्या । वीक्ष्यते स्म शनकैर्नववध्वा
कामिनोर्मुखमधोमुखयैव ॥ १७ ॥ या कथञ्चन सखी वचनेन प्राग
भिप्रियतमम्पुजगल्मे । व्रीडजाड्यमभजन्मधुपासास्वाम्मदात्प्रकृति
मेति हि सर्वः ॥ १८ ॥ ****

खयैव न मितवदनयैव । स्वाङ्गाद्योपसर्जनादिनिविकल्पादनोकारः । शनकैरसम्भ्रमेण
वीक्ष्यते स्म निर्यगीक्षितमित्यर्थः । अत्रापि मदमानाभ्यां त्रपैव बलीयसीति मैगध्यातिश
योक्तिः । समुद्यद्यौवनामुग्धालज्जाविहितमन्मथा ॥ १७ ॥ **** ॥
॥ येति ॥ यास्वीकथञ्चन कृच्छ्रेण सखी वचनेन सखी प्रेरणया प्राङ्मदात्पूर्व अभिप्रियतमं
प्रियतमसमक्षं । आभिमुख्येऽव्ययीभावः । प्रजगल्मे प्रजगल्मने स्म । सास्वीमधुपिबतीति
मधुपा । आनोनुपसर्गेकः । व्रीडजाड्यमैगध्यमभजन् विहाय गन्तुकं धर्मस्वभावमभजन्मदा
दित्यर्थः । तथा हि सर्वे जने मदोद्धेतोः स्वास्वीकथां प्रकृतिमेति स्वभावं गच्छति स्वाभावि

कधर्मः प्रकाशनेमदधर्मः । सामान्येनविशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ १८ ॥ *
 ॥ छादित इति ॥ रमण्याः यः प्रियमृतिरगोविषयाभिलाषः चिरयान्तः छादितः संवृतः
 असावयमेव रगोऽथास्मिन्नवसरे वारुणीमदविशंकमद्यमदेनतिः शंकचक्षुषोनेत्राद्वा
 विरभूद्वा विरभवत् । किं अत्ररतिरगमदरगयेरभिलाषपाटलिमरूपयोः श्लेषप्रतिभो
 व्यापिताभेदाध्यवसायमूलानि शयोक्तिमहिम्नायोन्तर्गतो रगोस एव चिरनिरोधोक्षुधः स
 अतिमदोद्घाटितकपाट्याचक्षुर्द्वारवहिरुद्भिन्नइत्युपेक्ष्यते । आविर्भूतोऽर्थवधानंक
 विस्तानं च्यात् ॥ १९ ॥ ***** ॥
 ॥ आगतानिति ॥ आगतानस्वयम्प्राप्तानतथाप्यगणिताश्चनेप्रतियाताश्चेति । स्नानानु

छादितः कथमपि चयाऽन्तर्यः प्रियमृतिचिरय रमण्याः । वारुणीम
 दविशङ्कमथाविश्वक्षुषोऽभवत्साविवसगः ॥ १९ ॥ आगता
 न्नगणितप्रतियातान्वल्लभान्नभिसिसारयिषूणाम् । प्रापिचेतसिसवि
 प्रतिसारेऽभुवामवसरः सरकेण ॥ २० ॥ *****

लिप्त इति वत्पूर्वकाले समासः । तान्वल्लभान्नभिसिसारयिषूणां सम्प्रतिचन्द्रेदये स्वयमे
 अभिसारयितुमभिसर्तुमिच्छूनां । अभिसारयतेः स्वार्थेण तात्तुनन्तादुप्रत्ययः । सु
 भ्रुवांस्त्रीणां चेतसिसविप्रतिसारे कष्टमस्माभिरकार्यकृतमिति पश्चात्तापयुक्ते सति । पश्चा
 तापोनुतापश्च विप्रतोसार इत्यपीत्यमरः । सरकेण मधुना मधुपानेन । वासरकं शोधु
 भात्रेस्याच्छीघ्रपाने च शीघ्रनीति विश्वः । अवसरः प्रापिप्राप्तः स्वयङ्गमनसौकर्याय मधुपा
 नञ्चकुरित्यर्थः । अत्राभिसारणस्य पश्चात्तापकारणकस्य मदयोगात्सौकर्योक्तेः समाध्या
 लङ्कारः । समाधिः सुकरं कार्यकारणान्तरयोगतः इति काव्यप्रकाशे ॥ २० ॥ ** ॥
 ॥ मापुनरिति ॥ मदेन विमोहितचित्ताभ्रमितचित्तासतो अहमिति शेषः । आगस्कारि

एवमपराधकृतं । अतः कृकमित्यादिना विसर्जनीयस्यत्वं । तंपुनर्भूयो मभिसौ सरं नाभिस
रवाणि । सरतेः स्तार्थेणै चक्षुषधाया ह्रस्वः दीर्घो लघोरित्यभ्यासस्य दीर्घः । इति इत्या
लोच्येत्यर्थः । मेतिगम्यमानार्थत्वाद् प्रयोगः । अन्यथाप्येतरुत्तममित्यलङ्कारिकाः । यो
षित्काचित्स्त्रीहालां सुरां । सुरहलाप्रियाहालेत्यमरः । नाभिललाष । तथा हि सु
खादपिमानो दुस्त्यजः खलु अतोऽल्पकारणादधिकार्यहानिरिति नाशंकनीयमित्यर्थान्त
रव्यासः ॥ २१ ॥ ***** ॥

॥ श्रीते ॥ सप्रसादमनः प्रसादपूर्वकं ममेदं श्रेयस्करमिति भावना पूर्वकमित्यर्थः । अन्य

मापुनस्तमभिसौ सरमागस्कारिणममदविमोहितचित्तः । योषिदित्य
भिललाषनहालादुस्त्यजः खलु सुखादपिमानः ॥ २१ ॥ श्री
विमोहमहरदयितानामनिकं रति सुखाय निनाय । सप्रसादमिव
सेवितमासोत्सद्यैव फलदमधुनासाम् ॥ २२ ॥ दत्तमात्तमदन
दयितेन व्याप्तमतिशयिकेन रसेन । सखदेमुखसुरम्यमदाभ्योनाम
रूढमपि च व्युदपादि ॥ २३ ॥ *****

यामहोदय एव न स्यात् । दैवज्ञेभेषजेगुरविति वचनादिति भावः । सेवितमुपभुक्तमिति हे
तोर्मधुनासांसद्यैव फलदमासीत् । कुतः श्रीविमोहं ब्रौडाजाड्यं अहरत् । रति सुखाय
सुरत सुखाय दयितानामनिकं निनाय । अत्र श्रीहरणमनिकनयनवाक्याभ्यां फलदा
नवाक्यार्थसमर्थनादनेकवाक्यार्थहेतुकङ्काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ २२ ॥ ***** ॥
॥ दत्तमिति ॥ आत्तमदनमाहितमदनं यथा तथा दयितेन दत्तं । अतएवातिशयिकेना
तिशयप्रचुरेण । विनयादिभ्यश्च । रसेन स्वादेन व्याप्तं स्वादुतरमित्यर्थः । मुखस्य सु
रमुखसुरंगणधूमद्यं । विभाषासेनासुरश्चायाशालानिशानामिति नपुंसकत्वं । प्रहृष्टो म

देवासांताभ्यः प्रमदाभ्यः स्त्रीभ्यः । रुच्यर्थानां प्रीयमाण इति सम्प्रदानसंज्ञा । सखदेरुहं
 वेप्रोतिकरमभूदित्यर्थः । कर्त्तरिलिङ् । अतएव तदेवतासां मदकरश्चासौदित्याह । ना
 मेति । रूढं प्रागश्वकर्णादिवदव्युत्पन्नं । नामापि प्रमदेति नामधेयञ्च व्युत्पादिव्युत्पन्नं
 ज्ञातं । यथा प्रकृतमद्योगात्प्रमदेत्यन्वर्थनामत्वं भवेत् तथातास्तेनामाद्यन्वित्यर्थः । पद्य
 मेरयन्तात्कर्त्तरिलुङ् चिण्तेपद इति चिण्प्रत्यये चिणोलुक् । प्रमदाभिरिति पाठे सख
 देखदयाचक्रे इत्यर्थः । स्वादनमशनम्भक्षणमाहारेभोजनं स्वदनमिति हलायुधे । स्व
 दिस्वाद्योरेकार्थत्वाभिधानात्कर्मणि लिङ् । अत्र पूर्ववाक्यार्थस्योत्तरवाक्यार्थहेतुत्वा
 त्काव्यलिङ्गम् ॥ २३ ॥ ***** ॥

लब्धसौरभगुणो मदिरणामङ्गनास्यचषकस्य च गन्धः । मोदितालिरि
 तरेतरयोगादन्यतामभजतातिशयन्तु ॥ २४ ॥ मानभङ्गपटुना सु
 रतेच्छान्नन्वताप्रथयतादृशिरगम् । लेभिरेसपदिभावयतान्तेर्योषितः
 प्रणयिनेवमदेन ॥ २५ ॥ *****

॥ लब्धेति ॥ लब्धसौरभगुणो मेलनात्प्राप्तसौरभोत्कर्षः । अतएव मोदितालिः आनन्दित
 भृङ्गः मदिरणामङ्गानां अङ्गनास्यमेव चषकनास्यचगन्धोगन्धगुणः इतरेतरस्य योगान्मि
 श्रणादन्यतामपूर्वतानि शयन्तु तत्रैवोत्कर्षम्बा अभजत । पक्षकर्दमादौ घृताक्तकुंकुमादौ
 चोभयथादर्शनादयं संशय इति भावः । अतएव संशयालङ्कारः ॥ २४ ॥ *** ॥
 ॥ मानेति ॥ मानभङ्गपटुना कोपशमनसमर्थेन सुरतेच्छान्नन्वतामदनोद्दोषकेन दृशि
 रगमारुण्यम्रीति च नन्वताप्रथयताप्रकाशयता अन्तःकरणभावयतारञ्जयतामदेन प्रण
 यिनेव योषितः स्त्रिया लेभिरे प्राप्ताः । रगमिति श्लेषमूलानि शयोक्तिस्तङ्कीर्णैर्यमुपमा ॥ २५ ॥
 ॥ पानेति ॥ उपालिआख्याः समीपे । समीपार्थे व्ययीभावः । अतएव निभृतचुम्बनदक्षा

गूढचुम्बनचतुरः सुभ्रुवः पानधौतनवयावकागंगमधुपानक्षालितलाक्षारगंस्वमधरं प्रेय
सामधरेषु रगरसस्तान्मूलरगद्रवस्तेन रञ्जुः । किल अन्यगुणस्यान्यत्राधानमिहरञ्जे रयः ॥
। किलेत्यपरमार्थः । तेन पानधौत रगेषु स्वाधरेषु प्रेयोधर रगसंक्रमणादित केन सखी समक्ष
मेव प्रिया चुम्बनङ्कारयामासुरित्यर्थः । अत्रागन्तु नारञ्जनेन सह जचुम्बननिगूहनान्मी
लनालङ्कारभेदः । मौलनम्बस्तु नायत्र वस्तुनारनिगूहनमिति लक्षणम् ॥ २६ ॥ * ॥
॥ अर्पितमिति ॥ दयितेनान्ययुवतेः सपत्न्याः नामग्राहं नामगृहीत्वा । नामग्रादिशिग्रहो
रिति मुत्प्रत्ययः । अर्पितन्दत्तमद्यं रसितवती आस्तादितवत्यपि । रसिते एखादना

पानधौतनवयावकागंगसुभ्रुवो निभृतचुम्बनदक्षाः । प्रेयसामधररग
रसेन स्वङ्किलाधरमुपालिरञ्जुः ॥ २६ ॥ अर्पितं रसितवत्यपि नाम
ग्राहमन्ययुवतेर्दयितेन । उज्ज्वलस्ममदनमपि वन्ती वीक्ष्य मद्यमिति
रातुममाद ॥ २७ ॥ अन्यया वनितागतचित्तञ्चित्तनाथमभिसङ्कि
तवत्या । पीतभूरिसुरयापिनमेदे निवृत्तिर्हि मनसो मद्हेतुः ॥ २८ ॥

थान्तवती । उगितश्चेति डोप् । काचिदिति शेषः । मदनमुज्ज्वलस्मममादेत्यर्थः ।
इतरा तु सपत्नी तु मद्यमपि वन्त्यपि वीक्ष्य दृष्ट्वैव ममादमत्ता । मनो निवृत्तिरेव मद्हेतुरि
ति भावः । अत्र पूर्वार्द्धे रसितवत्यपि न ममादेति विशेषोक्तिः उत्तरार्द्धे च पिबन्त्यपि ममादेति
भावः । नकारणेन विना कार्यस्योत्पत्तिः स्याद्विभावना तत्सामग्र्यामनुत्पत्तिर्विशेषोक्तिर्निग
द्यतेत्योः संसृष्टिः ॥ २७ ॥ ***** ॥

॥ अन्ययेति ॥ चित्तनाथमर्त्तारमन्यवनितागतचित्तं सपत्नी संक्रान्तसमभिर्शेकितवत्या
अविश्वसन्त्या अन्यया कयाचित्स्त्रिया पीतभूरिसुरयापिनमेदेन मत्तं । माद्यतेर्भावे लिट्
। तथा हि मनसो निवृत्तिर्मद्हेतुर्हिसामान्येन विशेषणसमर्थनादर्थान्तरन्यासः । एषान

वैढाभीरुश्च । अन्यथासाशंकायाःपानाघटनादिति ॥ २८ ॥ ***** ॥

॥ कोपवतीति ॥ कोपवतीसरेषा । अतएवानुनयान्प्रियप्रार्थनान्यगृहीत्वाअनादृत्य ।

अथैवसम्प्रतिविरहखेदित चित्तापश्चात्तापतप्ताकाचिन्मधुमदेनाहितमोहाकृतचित्तवि

भ्रमोसतीकान्तमेवकोपितमात्मनारोषितंकलयन्तीजातनीअनुनिन्दे । सापरधाहंक्षम

स्वेतिप्रार्थितवतीमनेषुकिन्नसम्भावितमितिभावः । एषाकलहानरिता ॥ २९ ॥ *

॥ कुर्वतीति ॥ मुकुलिताक्षियुगानां । अवसादितवाचाङ्कुरितगिरामासांस्त्रीणामङ्गसाद

मङ्गस्वादरूपःशरीरनिश्चेष्टनतां कुर्वताद्वयंचरतामदेनईर्ययेवेत्युपेक्षा । तस्याःहि

होत्वा

कोपवत्यनुनयानगृहीत्वाप्रागथेमधुमदाहितमोहा । कोपितस्त्रि

रवस्वेदितचित्ताकान्तमेवकलयन्त्यनुनिन्दे ॥ २९ ॥ कुर्वतामुकु

लिताक्षियुगानामङ्गसादमवसादितवाचाम् । ईर्ययेवचरताद्वि

मासःनङ्गःस्वयमकारिमदेन ॥ ३० ॥ गण्डभित्तिषुपुरसदृ

शेषुव्याञ्जितदृशम्यतिमेन्दुः । पानपाटलितकान्तिषुपम्वा

ह्मोधचूर्णतिलकाकृतिसीत् ॥ ३१ ॥ *****

योगरासदृशःअक्षिनिमोलनवाक्सादाङ्गसादरूपःस्वयमकारिकृतःहोमदयोस्तुल्यानु

भाविकत्वादितिभावः ॥ ३० ॥ ***** ॥

॥ गण्डेति ॥ प्रतिमेन्दुःप्रतिबिम्बचन्द्रःसदृशीषुस्वसमानवर्णासु । अञ्जितदृशांसुदृशां

गण्डभित्तिषुपुरसुगुणानात्पूर्वनद्याञ्जितभेदि । तदेकतापयानद्विविक्ततयाअनुगृहीत

इत्यर्थः । अतएवसामान्यालङ्कारः । सामान्यगुणसाधनेनयत्रवस्त्वनारैक्येनिलक्षणात् ॥

। विपूर्वादन्नेःकर्मणि लङ् । आडजादोतामित्याडागमः । पश्चात्पानाननारं । पानेनपा

नमदेनपाटलितापाटलोदृताकान्तिर्वासनासुगण्डभित्तिषुचोधचूर्णस्यचोधपस्यस्य

स्तिलकश्चित्रकं । तमालपत्रतिलकाश्चित्रकाणि विशेषकाः द्वितीयश्चतुरोयश्चनस्त्रियामि
त्यमरः । तस्याकृतिरिवाकृतिर्यस्यसभासीत् । वैवर्याद्विविक्तएवासौदित्यर्थः । नि
लकाकृतिरिति निर्दिष्टनापर्वोक्तसामान्यसंज्ञा ॥ ३१ ॥ ***** ॥

॥ उद्धतैरिति ॥ उद्धतैर्दृष्टैरिव कुचकुम्भैः परस्परसङ्घादन्योन्यसङ्घादुभयतर्दिरिता
न्याकृष्टानितया विभ्रमातिशयविलासविशेषं पुष्पान्तिनानितपुंसि । नपुंसकस्य भूलच
इति तु मागमः । योषिताम्बुपुंषि पूर्ववद्नुमागमः । सान्तमहन्तः संयोगस्येति दीर्घविशेषः ।
अतिमदेन जुघर्षुः भ्रमुः । दृष्टसङ्घादस्तटस्थपोडाकरः । यथा वृषभकलहाद्वत्सपादमङ्ग

इति भावः ॥ ३२ ॥ ***** ॥

उद्धतैरिव परस्परसङ्घादीरितान्युभयतः कुचकुम्भैः । योषितामतिम
देन जुघर्षुर्विभ्रमातिशयपुंसि वपुषि ॥ ३२ ॥ चारुतावपुरभूष
यदासान्तामनून्नवयौवनयोगः । तम्पुनर्मकरकेतनलक्ष्मीस्तामदे
दयितसङ्गमभूषः ॥ ३३ ॥ ***** ॥

॥ चारुतेति ॥ आस्तां योषिताम्बुपुश्चारुतासौन्दर्यमभूषयत् । ताच्चारुतां अनूनं समग्रं
नवयौवनयोगोऽभूषयत् । तम्पुनर्मकरकेतनयोगानुमकरकेतनलक्ष्मीर्मदनसम्पत्तिरभूषय
त् । तां मकरकेतनलक्ष्मीन्दयितसङ्गमा एव भूषायस्य समदोऽभूषयत् । तां मदतच्च द
यितसङ्गम इत्यर्थः प्रक्रमानुसारं तां मदस्तमपि बलभसङ्ग इच्छायया प्राक्तन्ये विशेषणत्वे
ण प्रयोगो महाकवीनामनुद्धेगान् । यथा भारवेः प्रयोगः मूचिभूषयतीत्यादौ श्लोके सेन
याङ्कः सचसिद्धिभूषण इति वक्तव्ये सेनया पादितसिद्धिभूषण इति अत्रोत्तरोत्तरस्य पूर्वपू
र्वविशेषत्वादेकावली । यत्रोत्तरोत्तरेषां स्यात्पूर्वपूर्वप्रतिक्रमात् । विशेषकत्वकथनमसा
वेकावलीमतेति लक्षणम् ॥ ३३ ॥ ***** ॥

॥ क्षीवतामिति ॥ क्षीवतां मज्जतां । क्षीवमदे इत्यस्माद्धातोर्नुपसर्गान्फुल्लक्षीवकशोक्ता
 घाइतिनिष्ठानोनिपातितः । उपगतासुप्राप्तासु । अतएवानुवेलम्पतिक्षणं रोषपरितो
 षवतीषुतासुस्त्रीषुविषये अनङ्गः स शरन्धनुरगृहीत उज्झतनिषङ्गन्यक्ततूणीरं यथा तथा
 उज्झयामासनु । तत्तथाज । उज्झतेर्लिङ्ङादेस्वगुरुमतोऽनृच्छ इत्यत्राम्पत्य
 यः । रुष्टासुधनुर्ग्रहणं परिनुष्टासुत्यागश्च रोषपरितोषाभ्यामुपेक्ष्यते । अन्यथारोषान
 न्तरं परितोषाः परितोषानन्तरं रोषश्च न स्यातामिति भावः । रोषपरितोषयोर्धनुर्ग्रहणाग्र
 हाभ्यां यथा संख्येनान्वयाद्यथा संख्यालङ्कारभेदः तेनोपेक्षयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥ ३४

॥ क्षीवतामुपगतास्वनुवेलन्तासु रोषपरितोषवतीषु । अग्रहीनुस
 शरन्धनुरुज्झयामासनुज्झतनिषङ्गमनङ्गः ॥ ३४ ॥ शङ्क
 याऽन्ययुवतौ वनिताभिः प्रत्यभेदिदयितः स्फुटमेव । नक्षमभवति
 तत्त्वविचारमत्सरेण हतसम्बृतिचेतः ॥ ३५ ॥ आननैर्विचकसे
 हृषिताभिर्वल्लभानभितनूभिरभावि । आर्द्रतां हृदयमापचरोषोलोल
 तिस्मवचनेषु वधूनाम् ॥ ३६ ॥ ****

॥ शङ्कयेति ॥ वनिताभिरन्ययुवतौ सपत्न्यां शङ्कया तत्सङ्गशङ्कामात्रेण दयितः स्फुटमेव
 निश्चितवदेव प्रत्यभेदि । सिद्धवत्कृपोद्धाटित इत्यर्थः अनुचितोयमविमृश्यमिथ्याभिबो
 गइति शङ्कां परिहरति । नेति । मत्सरेण वैरेण हता संवृत्तिर्गोप्यगोपनं यस्य तच्चेन स्तत्त्व
 विचारे भूतार्थचिन्तायां क्षमं सहिष्णुन भवति । मत्सरयस्तच्चेतसाभेदस्तभावइति भावः सा
 मान्येन विशेषसमर्थनरूपोर्थान्तरन्यासः ॥ ३५ ॥ ****
 ॥ आननैरिति ॥ वल्लभानभिवल्लभसमक्षमित्यर्थः । अभिरभागे इति लक्षणार्थे कर्मप्रव
 चनोयत्वात् द्वितीया । वधूनामाननैर्विचकसे विकसितं । भावे लिङ् । तनूभिरङ्गैर्हृषिता

भिःपुलकिताभिः । हर्षलोमस्त्रिनीडागमः । अभाविअभूत् । भावेलुङ् । हृदयच्चाईता
 माषकाठिन्यञ्जहावित्यर्थः । रोषोवचनेषुलोलतिस्मचलतिस्म । वचनगतोरोषोवक्रता
 पिनिवृत्तेत्यर्थः । अत्रवधूषाननविकासाद्यनेकक्रियायौगपद्यात्समुच्चयालङ्कारः । गु
 णक्रियायौगपद्यंसमुच्चयइतिलक्षणात् ॥ ३६ ॥ ***** ॥
 ॥ रूपमिति ॥ अप्रतिविधानमप्रतियत्नमेवमनोज्ञंस्वभावसुन्दरमित्यर्थः । रूपमाकृ
 तिः । कार्यम्प्रयोजनमनपेक्ष्यविकाशिवर्द्धमानंअनौपाधिकमित्यर्थः । प्रेमअकृतकस
 म्भ्रममहात्रिमसंरम्भच्चाटुप्रियवचनच्चासांस्त्रीणांरमणेषुविषयेषुकर्मणत्वंकृशीकरणकर्म
 कत्वं । कृशक्तियासम्बन्धनंमूलकर्मनुकर्मणमित्यमरः । तद्युक्तात्कर्मणोऽण् । अगमनप्रा

रूपमप्रतिविधानमनोज्ञम्प्रेमकार्यमनपेक्ष्यविकाशि । चाटुचाकृत
 कसम्भ्रममासाङ्गर्मणत्वमगमत्रमणेषु ॥ ३७ ॥ लीलयेवसु
 तनोस्तुल्यित्वागौरवाढ्यमपिलावणिकेन । मानवच्चनविदावदने
 नक्रोतमेवहृदयदयितस्य ॥ ३८ ॥ *****

ज्ञानि । गमेर्लुङ्ज्ञेर्डादेशः । अत्ररूपादिधारेण्यमाणस्यकर्मणत्वस्यप्रकृतोपयोगा
 त्परिणामालङ्कारः ॥ ३७ ॥ ***** ॥
 ॥ लीलयेति ॥ लावण्यङ्कान्तिविशेषोऽस्यास्तोतिलावणिकंलावण्यवत् । अतइनठना
 वितिठन्प्रत्ययेठस्येकः । यस्येतिचेत्यञ्जोपेहलस्तद्धितस्येनियकारलोपः । अन्यत्रतुल
 यणंपण्यमस्यास्तोतिलावणिकोलवण्यवहारो । लवणाठन्प्रत्ययः । तेनलावणिकेन
 मानवच्चनविदाअहङ्कारहरणदक्षेण । अन्यत्रपरिमाणप्रतारणपटुना । सुतनोःस्त्रि
 षाःवदनेनकर्त्रागौरवाढ्यंगाम्भीर्यसम्पन्नमपि । अन्यत्रगुरुत्वयुक्तमपिदयितस्यहृदयं
 लीलयाविलासेनैवतुल्यित्वा । अन्यत्रानायासेनैवउन्मायगुर्वपिलघुनयामीत्यर्थः ।

कीर्तनशोभनमेव । अन्यत्रदानेनसीकृतमेवअत्रविशेषणमहिमैववदनेलावणिकस्य
हृदयेपण्यस्यचप्रतीतेःसमाशक्तिरलङ्कारः । हृदयस्यप्रतीयमानपण्याभेदेनकीर्तनो
क्तेरलौकिकहृदयावर्जनेलौकिककृत्यव्यवहारसमारोपः ॥ ३८ ॥ ***** ॥
॥ एवंमदानुभावंवर्णयित्वासम्प्रतिसुरतकेलिवर्णनेप्रसूति ॥ तत्रसुरतं द्विविधमाह
आभ्यन्तरञ्चेति । बाह्यंचप्रेक्षणभाषणाश्लेषणचम्बनाद्यनेकभेदभिन्नं । तत्रदृष्टिविशे
षनाप्रदाह । स्पर्शेति । स्पर्शभाजिसुखस्पर्शविशदाविमलाशुभ्राचयाच्छविःकान्ति
स्त्रियाचारैरम्ये । सुरतायकल्पितेरतिसुखदत्तेनसुखविहारयोग्यतयासज्जीकृतनेचसन्न
निमानुकूल्यसर्वतःसाम्यच्चदधनिदधानेप्रियतमेशयनेचमृगदृशादृष्टयोऽनस्रमविक्र

स्पर्शभाजिविशदच्छविचारैकल्पितेमृगदृशासुरताय । सन्नतिद्व
घतिपेतुरजस्रंदृष्टयःप्रियतमेशयनेव ॥ ३९ ॥ यूनेरगतलै
रपितिर्यकायातिभिःश्रुतिगुणेनयुतस्य । दीर्घदर्शिभिरकारिवधूनां
लङ्घनन्ननयनैःश्रवणस्य ॥ ४० ॥ *****

अपेतुःपतिताःयुगपदुभयावलोकनादभिलाषंयज्जयामासुरित्यर्थः । अत्रप्रियतमेशय
नयोःप्रकृतयोरेवधर्मताम्यादैःपम्यप्रतीतेःकेवलप्रकृतगोचरतुल्ययोगिता ॥ ३९ ॥
॥ यूनीति ॥ रगेणतरलैश्चपलैरपिदर्शनेनास्तुकेरपीत्यर्थः । यूनिप्रियेतिर्यकायातिभि
स्त्रियाचसाचविप्रसारिभिः दीर्घदर्शिभिरयतानैःआलोकनव्यापारैरित्यर्थः । वधूनां
जयनैःश्रुतिगुणेनशृङ्गग्रहणपाटवेनयुतस्य । श्रूयतेऽनेनेतिश्रवणंश्रोत्रन्तस्यलङ्घनमिति
क्रमेणाकारितचक्रे । कर्णानैविश्रान्तमित्यर्थःअन्यत्रतुश्रुतिःश्रवणंअभ्यासइतियावत् ।
सैवगुणस्तेनयुतस्यश्रूयतइतिश्रवणं शास्त्रंलङ्घनंनकारिरागद्वेषग्रस्तोपशास्त्रज्ञःकदाचि
च्छास्त्रानिकमाद्विभेतीतिभावः । अयच्चव्यवहारोनयनेषुगतरलैरित्यादिद्विविधे

धरमहिम्रागम्यतइतिसमासेक्तिभेदःइयच्चरगदृष्टिरौत्तुव्यानुभाषः ॥ ४० ॥ * ॥
 ॥ संकथेहि ॥ नतभूःस्त्री । संकथायांसम्भाषणेइच्छुरिच्छावत्यपि । विन्दुरिच्छुरिच्छु
 प्रत्ययान्तोनिपातः । अभिघातुंसम्भाषयितुमनीशाऽक्षमाऽभवत् । अत्रार्थकोचशब्दः
 दिदृक्षुर्दृष्टमिच्छुरपि । दृशेःसुनतादुप्रत्ययः । संमुखीअभिमुखीनबभूव । अङ्गसङ्ग
 चपलागात्रस्पर्शाचपलापिदयितस्यस्पर्शनेनचकम्पेकम्पितवती । एतेकस्यादयोवज्जा
 साध्वसानुभावाःलज्जाविजितमन्मथेयंमुधा ॥ ४१ ॥ ***** ॥
 ॥ अथा लिङ्गनम्बुर्णयति ॥ उत्तरीयेति । अन्धास्त्री । उत्तरीयविनयात्कुचांमुक्ताकर्षणा
 न् । वपमाणानदीक्षुणमार्गेनस्यवोढुदृष्टिपथंरुन्धती । किलआवृण्वतीवनवस्तुतद्

सङ्गथेच्छुरभिघातुमनीशासंमुखीनचबभूवदिदृक्षुः । स्पर्शनेनदयि
 तस्यनतभूरङ्गसङ्गचपलापिचकम्पे ॥ ४१ ॥ उत्तरीयविनयात्रप
 माणारुन्धतीकिलतदीक्षुणमार्गम् । आवरिष्टविकटेनविवोढुर्वक्षु
 सैवकुचमण्डलमन्या ॥ ४२ ॥ ***** ॥

निकिलार्थः । विकटेनविशालेन । विशङ्ककटविशालंस्यात्करालंविकटनाथेतिवैजय
 न्ती । सम्प्रादश्चकटजितिचकाराद्धेःकटचप्रत्ययः । विवोढुःपरिणेतुःवक्षुसैवकुचमण्ड
 लंआवरिष्टआवृतवतीकुचावरणयाजेनालिङ्गितवती । वृत्रोतडिलुङ्गइडागमःअत्र
 कुचसम्बरणेनालिङ्गनेच्छानिगूहनाग्नीलताभेदः एषालज्जामन्मथमध्यस्थामध्यमा
 ॥ ४२ ॥ ***** ॥
 ॥ अंशुकमिति ॥ अंशुकमुत्तरीयंहृतवतापरिणेत्राभर्त्रातनोक्तशयोःबाह्योःसंसिक्तो
 बन्धविशेषःतेनापिहितेआच्छादितेमुधेसुन्दरेकुचाग्रौवस्थाःसातथोक्ता । अचरेद्वान
 बोढाभिन्नानिशङ्कस्यबलयानियस्मिन् कर्मणिनद्यथातथारभसाद्धेगात्पर्यरम्भितादमा

श्चिष्टेत्यर्थः । रमेत्यन्तात्कर्मणि लुङ् । रमेरश्विष्टोरिति नुमागमः । एषानिरोहितमु

ग्धा ॥ ४३ ॥ ***** ॥

॥ सञ्जहारेति ॥ तरुणेषु युवसु विरोधं प्रणयकलहं विरहय्यविहाय । रहयनेऽस्वार्थण्य

नात्क्लान्तस्य ल्यप्ल्यप्लघुपूर्वादित्ययादेशः । सहस्रपरिरब्धाः प्रेयसो यैस्तेषु परिरब्ध

प्रेयसोषु आश्लिष्टवधूकेषु सन्तु । इयस्येति कवभावः इयसो बह्व्रीहौ प्रतिषेधोक्तव्य इ

त्युपसर्जनस्य ह्यस्ति निषेधः । रतिपतिः कामः संहितम्यागारेपितं महेषु महानां शरं स्मितभि

न्नक्रोधं सयन्तसाफल्यान् स्मितमुज्जितपूर्वरोषं यथा तथा आमुसञ्जहार । सिद्धेयसाधन

अं मुकं हतवता तनुवा ऊस्वस्तिकापि हितमुग्धकुचाग्रा । भिन्नशङ्ख

बलयम्परिणोत्राप्यरंभिरभसादचिरोज ॥ ४३ ॥ सञ्जहार सह

सापरिरब्धप्रेयसोषु विरहय्यविरोधम् । संहितरतिपतिस्मितभिन्न

क्रोधमाप्नुतरुणेषु महेषु ॥ ४४ ॥ संसमानमुपयन्तरिव ध्वाः

श्लिष्टवत्युपसपत्निरसेन । आत्मनैव रूधे कृतिने वस्त्रेदसङ्गिव सन

जघनेन ॥ ४५ ॥ ***** ॥

नानवकाशादित्यर्थः परिरम्भानोयूनाम्बिहरण इति भावः ॥ ४४ ॥ ***** ॥

॥ संसमानमिति ॥ उपयन्तरि भर्त्तरिरसेन रगान्धतयेत्यर्थः । उपसपत्निसपत्नी समीपे ।

समीपार्थेऽव्ययीभावेन पुंसक ह्यस्त्वं । श्लिष्टवति सति संसमानं स्पर्शसुखपारवश्याद्भ्रंश्य

मानं तथापि स्वेदसङ्गि स्वेदेन सात्विकेन सक्तमध्वाः वसनं कृतिना कुशलेन स्वस्येदं लाघव

मिति जानते वेत्यर्थः । जघनेन कर्त्रा आत्मनैव स्वयमेवरूधे । रुद्धं सानुनवेत्तीति भावः

स्वेदे हेतुकस्य वसनरोधस्य ज्ञानहेतुकत्वमुपेक्ष्यते ॥ ४५ ॥ ***** ॥

॥ पीडित इति ॥ युवत्याः युवनेऽस्तनयुगेन भर्त्तरि प्रतिनार्याः पुरोऽग्रे सपक्षसमक्षमेव उरः

प्रतिपिथ । उरःप्रतिपेधं । परिक्षिप्यमानेचेतिणमुल् । कृन्मेजनाइत्यव्ययसंज्ञा । वक्षः
प्रतिपीड्येत्यर्थः पीडितेसतिदलितईर्घ्यादीर्यमाणस्यप्रतिनार्याः सपत्न्याः हृदयस्यतन्म
यत्वंभर्तृतादात्म्यंस्पष्टमभवदेव । अन्यथाकथमन्यपीडनादन्यदलनमितिभावः । अत
एवेयमसङ्गत्यलङ्कारोपजीविनातन्मयत्वोत्प्रेक्षेति सङ्करः कार्यकारणयोर्भिन्नदेशत्वेस्याद्
सङ्गतिः ॥ ४६ ॥ ***** ॥

॥ दीपितेति ॥ वल्लभेदीपितस्मरं उद्दीपकामंयथातथा उरस्युपपीड्य उरस्युपपीडां स
न्मयांचोपपीडरुधकर्षइतिणमुल् । तत्पुरुषेकतिबहुलमित्यलुक् । घनङ्गाढमभिषज्य

पीडितेपुर उरःप्रतिपेधंभर्तृरिस्तनयुगेनयुवत्याः । स्पष्टमेवदलितप्र
तिनार्यास्तन्मयत्वमभवद्धृदयस्य ॥ ४६ ॥ दीपितस्मरमुरस्युपपी
ड्यवल्लभेघनमभिषज्यमाने । वक्रतान्नययतुः कुचकुम्भौ सुभुवः क
ठिनतातिशयेन ॥ ४७ ॥ सम्प्रवेष्टुमिवयोषितईषुः श्लिष्यतां ह
ृदयमिष्टतमानाम् । आत्मनः सततमेवतदन्तर्वर्तिनो नखलुनूनमजा
नन् ॥ ४८ ॥ *****

मानेपरिरम्भमाणेसति । परिरम्भः परिषङ्गसंक्षेप उपजीवनमित्यमरः । सुभुवः कुचकु
म्भौ कठिनतातिशयेन वक्रतान्नययतुर्नप्राप्तौ । अत्रगाढालिङ्गनाकुचकु
म्भयोर्वक्रत्वसम्बन्धेयसम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिरलङ्कारः ॥ ४७ ॥ ***** ॥
॥ सम्प्रवेष्टुमिति ॥ योषितः श्लिष्यतामालिङ्गनामिष्टतमानां हृदयंसंप्रवेष्टुमोषुरिच्छति
स्वेवइतिगाढालिङ्गननिमित्ताक्रियास्वरूपोत्प्रेक्षावाविवक्षाभेदान् । अतएवात्मनः स्वा
त्सततमेवतदन्तर्वर्तिनस्तेषामिष्टतमानां अन्तर्हृदयेष्वेवस्थितान्नाजानन्तूनंअन्यथाकथंपु
नःप्रवेशेच्छेतिभावः इयमज्ञानोत्प्रेक्षापूर्वोत्प्रेक्षासपेक्षेति सजातीयसङ्करः ॥ ४८ ॥ *

॥ स्नेहेति ॥ स्नेहनिर्भरसधनवधूनामार्द्रताम्पुरसंशयमन्तः । युनिगाढपरि
 तिवैजयन्ती । अतएववधूनांवपुरनरार्द्रतान्द्रवत्वमधजस्नेहद्रव्यसम्पूर्णमन्तरार्द्रभाव
 तीतिभावः । असंशयसंशयस्याभावः । अर्थाभावेऽव्ययीभावः । यद्यस्माद्युनिपुंसिगाढ
 म्परिरम्भनइतिपरिभिणिगाढाश्चेपिणिस्तेअनेनवपुषा तर्त्रावत्त्रोपयित्वापरिषिच्य
 वत्त्रोपं । क्रो रिघातेर्यत्तादर्चिह्रीत्यादिनापुगागमेचेलेक्रोपेरितिणमुल् । अम्बवव
 धे । वधेःकर्मणि लिट् । अन्तरार्द्रस्यनिधौ उताद हिरमुस्तावसम्भवात् । तन्निमित्तेयम
 न्तरार्द्रायेक्षाप्रियाङ्गसङ्गत्तयाखिन्नेतिसात्विकोदयोक्तिः ॥ ४९ ॥ ***** ॥
 ॥ नस्मेति ॥ प्रमदान मिष्टतमसङ्गनेन जन्मयत्यसःवज्रविपुलः । विपुलानेकधोर्वज्रदि

स्नेहनिर्भरसधनवधूनामार्द्रताम्पुरसंशयमन्तः । युनिगाढपरि
 मिणिवस्त्रोपमम्बववधेयदनेन ॥ ४९ ॥ नस्ममातिवपुषःप्र
 मदानामन्तरिष्टतमसङ्गमजन्मा । यद्वज्रवहिरवाप्यविकाशंव्यान
 शेतनुरुहाण्यपिहर्षः ॥ ५० ॥ *****

तिवैजयन्ती । हर्षवपुषो नर्तमानिस्मअभ्युद्वै कान्तःशमितइत्युत्प्रेक्षा । कुतःयद्यस्माच्च
 हिवपुषोवहिविक्ताशवृद्धिमवायतनुरुहाणिसेमाण्यपिव्यातयेवाप । कर्त्तरिलिट् । अ
 म्भोतेऽनेतिनुडागमः । अद्रवहिविकाशनिमित्तकान्तरमामोत्प्रेक्षा । आनन्दरेमाच्च
 योऽन्वेषमूलाभेदाध्यवसायातिशयेत्तयनुप्राणितेनितङ्करः ॥ ५० ॥ ***** ॥
 ॥ यदिति ॥ वनितानांप्रमदानां स्त्रीणांप्रियस्यभर्तुर्नितकरत्सम्यक्तासङ्गमाच्चाङ्गजेना
 ङ्गव्यापिनापुत्रेणचपुलकेनवभूवेभूतमितियावत् । भावेलिट् । तेनपुलकोदयेनपुत्रोद
 येनवभूशमुच्छ्रुसिताभिरुच्छ्रुन्नाभिर्माक्षशयाभिरम्बासिताभिश्चनोवीभिःलक्षणयाक
 टिबलैःअन्यथाबन्धनशदेनपौतरुक्त्यात् । सपदिबन्धनमोक्षोयन्निभेदेनिगडमोक्ष

नैप्रापिप्राप्तः । कर्मणि लङ् । अभ्युदयेषु राजानो बध्वा मोचयन्तीति भावः । अत्र प्रकृतं पुल
कनीवीगताङ्गजत्वाच्छू सितत्वादि विशेषणसाम्याद्बन्धनमोक्षणसम्बन्धाच्च प्रकृतपुत्रका
रगतप्रतीतेः समासेति रलङ्कारः ॥ ५१ ॥ ***** ॥

॥ अथ बुध्नकोडा म्बर्णयति । ह्रीति । परिरभे मालिङ्गने ह्रीरेव भरसुखादवनतम्भा
रकान्तं न मनोति भावः । अर्पितं स्तमुवेति हितमोक्ष एवदलं पत्रं यस्तद्यो धित आननमेव
पद्मं गगवान् रागी भवदुजेषु चरमशिरोरुहेषु । अवदुर्घाटा कृकाटिकेत्यमरः । अवलम्ब्य अ
वदुजः कर्णेनोन्नमय्य मुकुलिताक्षं निमीलितनेत्रं यथा तथा । बहुव्रीहौ सव्युत्थोः स्त्री
गां धिजितिषच् प्रत्ययः । अधासीत् पौ । घटोलुङ् आदे व इत्यादि अस्तिसिचोपृक्तइती

यत्प्रिययतिकसद्वनितानामङ्गजेन पुलकेन वभूवे । प्रापितेन भृशमु
च्छू सितभिर्नवीभिः सपदि बन्धनमोक्षः ॥ ५१ ॥ ह्रीभरदवनतम्प
रिरभे सगवानवदुजेष्ववकृष्य । अर्पितोष्ठदलमाननपद्मं येषि तामु
कुलिताक्षमधासीत् ॥ ५२ ॥ पल्लवोयमितिसाम्यसपक्षमिष्टवचधर
विन्दमभीष्टे । पर्यंकूजिसरुजैवतर्गुयास्तारलोलवलयेन करेण ॥ ५३

डागमः । अत्राननोष्ठस्य पद्मदलत्वरूपणात्तत्रानुरागिणां मधुपत्वं च गम्यते इत्येकदे
शरूपकं ॥ ५२ ॥ ***** ॥

॥ पल्लवेति ॥ पल्लवोयमित्याशादृश्येन यत्साम्येन सपक्षं उभयोरपि पल्लवैकोपमान
त्वसाधर्म्यात्सु हृद्भूतं अधरे बिम्बमिव नदधरं बिम्बं अभीष्टे प्रियतमे इष्टवति सति । सरु
जासरुनेन सहेति बहुव्रीहिः सहस्यस । तेन सरुजैवसव्यथेनेव । स्त्रीरुगुजाचोपतापेत्य
मरः । वाराण्यचैः कोशान्ति कुतः लोलानि चलानि वलयानि कङ्कणानि यस्य ते नतराण्याः क
रेण पर्यंकूजिपरिकूजितं । भावे लुङ् । सुहृदुखादुःखायने सुहृदइति भावः । अत्र क

ङ्कणद्वारकस्य करकूजनस्य विधूननहेतुकस्य सहजेवेति ह्येकहेतुकत्वमुपेक्ष्यते ॥ ५३ ॥

॥ केनचिदिति ॥ केनचिद्गणिणामधुरं रसवन्तमुल्बणरगमतिरिक्तं तथापि विहरेष्वधि
कम्बाघ्येण विरहोष्णान्नं सुभ्रुवओष्ठपल्लवमपास्य सरसं सान्द्रशोतं अक्षिचुचुम्बेचुम्बितं
अत्र न पल्लवरसत्वयोर्विशेषणगत्या धरत्यागाक्षिचुम्बनहेतुकङ्कावलिङ्गद्वयं सापेक्षत्वात्सङ्की
र्यते ॥ ५४ ॥ ***** ॥

॥ एवमवाह्यसुरतमुक्त्वाभ्यन्तरसुरतवर्णनम्प्रसूति ॥ रेचितमित्यादि । परिजनेन रेचि
नंरिक्तोक्तं । अतएव केवलावेकाकिनावभिरक्तौ दम्पतीजायापती एवयस्मिन्तत् । राज

केनचिन्मधुरमुल्बणरगम्बाघ्यतप्तमधिकम्बिरहेषु । ओष्ठपल्लवमपा
स्यमुहूर्त्तसुभ्रुवः सरसमक्षिचुचुम्बे ॥ ५४ ॥ रेचितम्परिजनेनम
हियः केवलाभिरक्तदम्पतीघाम । साम्यमापकमलासखविष्वक्शेन
सेवितयुगान्तपयोधेः ॥ ५५ ॥ आवृतान्यपिनिरन्तरमुच्चैर्योषि
तामुरसिजद्वितयेन । रगिणामिततोविमृशद्भिः पाणिभिर्जगृहिरे
हृदयानि ॥ ५६ ॥ *****

दन्तादिषु जायाशब्दस्य जम्भावोद्भावश्च विकल्पान्निपातितः । महीयोमहत्तरं घामकेली
गृहं कमलासखेन लक्ष्मीभर्त्रा विष्वक्सेनेन जनार्दनेन विष्णुना सेवितस्याधिष्ठितस्य युगान्त
पयोधेः साम्यमापेत्युपमालङ्कारः युगान्तविशेषणं विविक्तताद्योतनार्थ एतेनेच्छाविरहो
क्ता ॥ ५५ ॥ ***** ॥

॥ अथ विश्रम्भविहारखेवाह ॥ आवृतानोति । उच्चैरुन्नतेनोरसिजद्वितयेन निरन्तरं
नीरं ध्रुमावृतानि सम्भृतान्यपियोषितां हृदयानि वक्ष्यंति चेतांसि च इतन् इतो विमृशद्भि
रितस्ततः परमृशद्भिः रगिणाम्पाणिभिर्जगृहिरे गृहोत्तानि । निगूढं वस्तु हस्तपरामर्श

सुभ्यतइति एकत्रभावः अन्यत्र कच्छलव्यः प्रियकरस्पर्शस्तासां हृदयग्राह्योऽभूदिति भा-
वः नैरनर्थेण प्रतिबध्नोतारपिकुचयोः कथञ्चिदन्तरं सम्पाद्य हृदयानि स्पृष्टान्येवेति वाक्या-
र्थः । अत्र हितयामपि हृदयानां प्रकृतत्वात्केवलप्रकृतश्लेषः ॥ ५६ ॥ ***** ॥
॥ कामिनामिति ॥ स्वेदवारिणासाविकेनांगुलीस्वेदेन मृदुभिः कोमलताङ्गुनैरनएवविभु-
धैर्विनम्रैः कामिनां करजाग्रैः नखाग्रैः कठिनेषु कामिनीकुचतटेषु असकलान्यसमग्राणि पद्मा-
निक्षतानि कथञ्चिदक्रियन्तकृतानि । कठिनेषु मृदुनां पदलाभोदुः सम्पाद्यइति भावः न
खक्रियाप्रवृत्तेत्यर्थः । अन्यकुचानामोदृक्काठिन्यासम्बन्धेपिसम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ॥
५७ ॥ ***** ॥

कामिनामसकलानि विभुधैः स्वेदवारिमृदुभिः करजाग्रैः । अक्रिय-
न्तकठिनेषु कथञ्चित् कामिनीकुचतटेषु पदानि ॥ ५७ ॥ सोष्मण-
स्तनशिलाशिखरग्रादात्तघर्मसलिलैस्तरुणानाम् । उच्छ्वसत्क-
मलचारुषुहस्तैर्निम्ननाभिसरसीधुनिपेते ॥ ५८ ॥ *****

॥ सोष्मणइति ॥ सोष्मणो यौवनोष्णयुक्तान्स्तनविविशलाशिखरेतयोर्ग्रादुपरिभागा-
दात्तघर्मसलिलैरुष्मदेशविहारत्प्राप्तस्वेदैस्तरुणानां हस्तैरुच्छ्वसत्कमलवत्कमलैश्च
रुधुनिम्ननाभिष्वेवसरसीधुनिपेते निपतितं । कश्चाखिन्नानां कुतश्चित् उन्नतात्पयसिपातैः कु-
क्तइति भावः । प्रथमं कुचौ स्पृष्टान्तो नाभिदेशमपृश्नित्यर्थः । अत्र कुचयोः शिलाशिख-
रत्वेन नाभोनां सरसीत्वेन रूपाणां स्नानां आपास्तपुरुषत्वरूपणङ्गम्यतइति एकदेशवि-
वर्तिरूपकम् ॥ ५८ ॥ ***** ॥

॥ आमृशद्भिरिति ॥ वलयोवोचयइव वलिवोचोरभित आमृशद्भिः लोलमानाश्चलनशी-
लाः । ताङ्गीव्यवयोवचनशक्तिषु चानश् । ननु शानचलोलनेः परस्मैपदित्वात् । अनएव

लोहमानादयश्चानिदंतिवामनः । लोहमानावितन्ताःप्रसारिताश्चाङ्गलयेयेषांते
 तथाविधाहस्तायेषानैरभीष्टैः प्रियतमैःसुभवांमध्यमुष्टिमेयमितिमुष्ट्यामानुंशक्यमिति
 ॥ **** ॥ अनुभवत्पक्षेणमुष्ट्यामानुंशक्यमेवप्रतिपेदेप्रतिबुद्धंनतुप्रसिद्धिमात्रमितिभावः । अमु
 ष्टिमेयस्यमुष्टिमेयवोक्तेरतिर्योक्तिभेदोलङ्कारः ॥ ५९ ॥ **** ॥
 ॥ प्रायेति ॥ नाभिरेवतरोद्गद्गदितिरूपकन्तत्रमज्जनंप्रायाश्चनिवसनग्रहणायवस्त्रा
 कर्षणायेत्यर्थः । स्नानस्यवस्त्रग्रहणंयुक्तमितिभावः । प्रस्थितंमृवृत्तं । उपनोविनोविस
 मोपेप्रायेणभवभौपनोविकनत्रव्याप्तमित्यर्थः । उपजानूपकर्णोपनोवेष्ठम् । वल्लभस्य

आमृशद्भिरभितोवलिरीचोर्लोलमानवितन्ताङ्गुलिहस्तैः । सुभवा
 मनुभवात्प्रतिपेदेमुष्टिमेयमितिमध्यमभीष्टैः ॥ ५९ ॥ प्राप्यनाभि
 नदमज्जनमापुप्रस्थितंनिवसनग्रहणाय । औपनोविकमहन्ध
 किलस्त्रीवल्लभस्यकरमात्मकरभ्याम् ॥ ६० ॥ कामिनःकृतरतो
 म्स्वकालक्षेपमकुलवधूकरसङ्गि । मेखलगुणविलग्नमस्त्रयादौ
 र्घस्त्रमकरेत्यरिधानम् ॥ ६१ ॥ ****

करंस्त्रीआत्मकरभ्यामरुन्धकिलरोधंताटितवतीत्यर्थः ॥ ६० ॥ **** ॥
 ॥ कामिनइति ॥ आकुलेप्रियकरनिवारणव्यग्रेवधूकरेसङ्गिसक्तंमेखलेवगुणस्तत्रविल
 ग्रंदीर्घस्त्रंआजतंतुकंवज्रधावेष्टितमित्यर्थः । चिरक्रियच्चदीर्घस्त्रंचिरक्रियइत्यम
 रः । एवंकृतैरतस्त्वैवास्वस्यकालक्षेपःकालविलम्बेनतत्परिधानमंशुकंकामिनोऽ
 स्त्रयामकरोत् । इच्छाविधातादीर्घाञ्जनयामासेत्यर्थः । अत्रकरसङ्गादिपदार्थानां
 विशेषणगत्याअस्त्रयाहेतुत्वात्पदार्थहेतुकङ्कायलिङ्गमलङ्कारः ॥ ६१ ॥ **** ॥
 ॥ अम्बरमिति ॥ अम्बरविनयनोऽपसारयतःप्रियपाणेर्बोधितःकरयोश्चतस्मिन्तुरोधक

वैरितिभावः । कलहस्यवारणाविधानुनिवर्णं कर्तुमिवेतिफलोन्नेषा । कक्ष्याकांक्षा
 । कक्ष्याकक्षेवरत्रायांकांक्षांगेहैप्रकोष्ठयोरितिप्रिम्भः । कक्षयेतिभान्नपाठेनुकक्षोग्रह
 णिकाकाञ्चीप्रतोठेगजरज्जुधितिक्षानेषुविम्भः । वलयैःकंकरीश्वअभीक्ष्णंशिशिजेच
 कुशे । भावेजिह् । भूषणानांतुशिञ्जितमित्यमरः । हयोःकलहापमानयोःपार्श्वस्थाः
 साकोशंनिवारयतीतिभावः । शिञ्जितिरयन्नालव्यादिर्नदन्यादिःयोषेवशिञ्जेइतिश्रु
 तैः ॥ ६२ ॥ ***** ॥

॥ ग्रन्थिमिति ॥ हृदयेप्रियेवाससोग्रन्थिमुद्गयितुम्बिसंसयितुं । ग्रथयनेचैरदि

अम्बरम्बिनयतःप्रियपाशैर्योषितम्बकरयोःकलहस्य । वारणामिव
 विधानुसभीक्ष्णङ्कक्ष्याचवलयैश्चशिशिजे ॥ ६२ ॥ ग्रन्थिमुद्ग
 ययितुंहृदयेप्रियेवाससःस्पृशतिमानधनायाः । भूयगेनसपदिप्रतिपे
 देरेमभिम्बसमेवविभेदः ॥ ६३ ॥ आम्बुलङ्घितवतीष्टकरग्रेनी
 बीमर्द्धमुकुलीकृतदृष्ट्या । रत्नवैणिकहताधरतंजीमण्डलक्वणित
 चारुचुकूजे ॥ ६४ ॥ *****

कान्तुमुत् । स्पृशतिसतिमानधनायाःमानवत्याःकामिन्या इतिशेषः । भूयगेतरेभिम्ब
 । कर्त्तरितृतीये । सपदिसंयुगपदेवविभेदेभेदःभङ्गोहर्षश्चप्रतिपेदेप्राप्तःअवमानवतो
 त्वात्कामिनीत्वाच्चनीवीस्पर्शेयुगपदमर्द्धयोर्हृदयान्नदनुभावयोरपियुगपदाविर्भावइ
 तिभावःअत्रभूभङ्गोरेमाच्चक्रिययोःसमुच्चयान्समुच्चयभेदःसचविभेदइतिशेषप्रतिभेत्या
 पिताभेदाध्यवसायमूलातिशयोक्त्यनुप्राणितइतिसङ्करः ॥ ६३ ॥ ***** ॥
 ॥ आम्बिति ॥ इष्टस्यप्रियस्यकरग्रेनीवीम्बसुग्रन्थिआम्बुहठात्लङ्घितवतिअनिकान्त
 वतिउरुमूलङ्गनेसतीत्यर्थः । अर्द्धमुकुलीकृतदृष्ट्यासुखपारवश्यादर्धनिमीलिताक्ष्या

स्त्रियारक्तेरक्तकण्ठः स्वयङ्गानकुशलः वीणाशिल्पमस्यवैणिको वीणावाद्यनिपुणः । शि
 ल्पमिति ठक् । रक्तेन वैणिकेन यत्र गानकुशलेन हतम्बादितं यद् धरन्तं वीणां मण्डलं समूहः
 बहुतंत्रीकस्वरमण्डलादिभेदः तस्य कण्ठमिव चारुयथा तथा चुकूजे कूजितभावे लिङ् ।
 अधरग्रहणन्तत्रमाधुर्यातिशयात् । स्पर्शसुखान्तिरेकन्तन्त्रीककण्ठस्वरव्यतिकरमनोहरः
 कोऽपि रससर्वस्वभूतः कण्ठकूजितविशेषः कृत इत्यर्थः । अतएव रक्तवैणिकहस्तेति विशेष
 शङ्कणितचाविति उपमालङ्कारः ॥ ६४ ॥ ***** ॥
 ॥ आयतेति ॥ आयताः अङ्गुलयो यस्य स प्रियकरः कृशस्य भावः कृशमाकाशं । पृथ्वादि
 भ्यङ्गमतिचरुर्दन्तो हलादेर्लघोरिति रेफादेशः । तेन शालने शोभते तस्मिन् सुभ्रुवांमध्ये

आयताङ्गुलिरभूदतिरिक्तः सुभ्रुवां क्रशिमशालिनिमध्ये । श्रेणि
 प्रियकरः पृथुलास्तु स्पर्शमापसकलेन तलेन ॥ ६५ ॥ चकुरे वल
 लनोरुषुराजीः स्पर्शलोभवश्लोलकराणाम् । कामिनामनिहितान्य
 पिरम्मास्तम्भकोमलतलेषु नखानि ॥ ६६ ॥ *****

ऽतिरिक्तोऽधिको भूत् । मध्यस्थानिकाश्यादस्पष्टैकदेशोऽभूदित्यर्थः । पृथुलास्तु श्रेणि
 प्रियकरे । वह्निश्चिन्त्युद्गतेति सूत्रेण श्रुधानोऽनिप्रत्ययः सकलेन तलेन स्पर्शमापप्राप्तम् ।
 भावे लिङ् ॥ ६५ ॥ ***** ॥
 ॥ चकुरेवेति ॥ कामिनां पुरुषाणां स्पर्शलोभवश्लोलकराणां नखानि । पुनर्भवः कररु
 हेनखोऽस्त्रीनखरोऽस्त्रियामित्यमरः । रम्भास्तम्भकोमलतलेषु कदलीप्रकाण्डतले वस्वरु
 पेऽललनामूरुषुराजीः रैखाश्चकुरे वक्ररूपमर्शानां नारीयकनखस्पर्शमात्रादेव रेखाजा
 ना इत्यर्थः । अत्र कोमलतायाः विशेषणगत्या राजीकरणे हेतुत्वात् काव्यलिङ्गभेदः ॥ ६६ ॥
 ॥ ऊर्विति ॥ एताः स्त्रियः उरुमूले चपलेक्षणं लोलचक्षुषं प्रियं यैर्वतंसकुसुमैः कर्णवतंस

धुवैः। वष्टिभागुरिरलोपमवायोरुपसर्गयोमिरित्यकारलोपः। अघ्नन्ताडयन्। हनेर्ल
ङ्। गमहनेत्यादिनाउपधालोपः। होहनेरितिकुत्वं। तानिबतंसकुसुमानि। मनेम
थानोतिमन्मथः। पृषेदरदित्वात्साधुः। तस्यमन्मथस्यकुसुममायुधयस्येतिकुसुमायु
धइतियन्नामतद्वयार्थचक्रिरेचक्रुःतदातेषानात्कार्यकारित्वादितिभावः। अत्रवसन्ते
आरोपमाणस्यमन्मथायुधचस्यप्रकृतोपयोगात्परिणामालङ्कारः॥ ६७॥ ****॥
॥ धैर्यमिति॥ तरुण्यःरमण्यःउल्लसःउद्भित्तोमनोभवभावोरतिरङ्गायासान्ताअपिअभि
रुचितेषुप्रियेषुधैर्यमौदासोन्यनेनिरे। वपुःस्नाङ्गमर्पितवत्योयथेष्टकरणायदत्तवत्योपि
वामताञ्चवक्रताञ्चनेनिरे। ललितंमनोहरंरुरतंसुरतसम्बन्धिघाट्यम्प्रागल्भ्ययासान्ता

ऊरुमूलचपलेक्षणमधून्यैर्वतंसकुसुमैःप्रियमेताः। चक्रिरेसपदि
तानियथार्थमन्मथस्यकुसुमायुधनाम॥ ६७॥ धैर्यमुल्लसम
नोभवभाववामताञ्चवपुरर्पितवत्यः। व्रीडितंललितसौरतघाट्ययासे
निरेभिरुचितेषुतरुण्यः॥ ६८॥ ****

स्तथापिब्रीडितं ब्रीडानेनिरे इहस्रोरहसिरगाङ्गार्पणघाट्यादिगुणाअप्यागन्तुकतया
सहजधैर्यवक्रताब्रीडितैःपुनःपुनःप्रतिबध्यतएवेतिभावः। अत्ररगादिभिःसहसमावेश
विरोधस्यसहजागन्तुकाभ्यामाभासीकरणाद्विरोधाभासोऽलङ्कारःधैर्यादिगुणसमुच्चया
लङ्कारश्चेतिसङ्करः॥ ६८॥ ****॥
॥ पाणीति॥ मणिवन्धादाकनिष्ठंकरस्यकरभोवहिरित्यमरः। करभइवऊरुयस्याःसा
करभोरुःस्त्री। ऊरुत्तरपदादौपम्येइवूङ्प्रत्ययः। अविरोधितवाञ्छमनिच्छवारित
प्रियमनोरथंयथातयाकामिनःपाणिरोधंनोविमोक्षणेव्यापृतस्यप्रियपाणेर्निवारणंकुरु
नेस्म। तथामधुरंमनोहरंस्मितङ्गमैःअनवर्त्तियासुतामन्दहासमिश्राभर्त्तनासर्जनाश्च

कुरुतेस्म । तथासुखेपिअधरपीडनादौसुखानिरेकेसत्यपिहारिमनोहारिमुष्करुदित
मनमुत्वादनार्द्रकृत्रिमरोदनञ्चकुरुतेस्म । स्त्रीणामेवसुभावोयदिष्टमथनिष्ठनयानिवा
रयन्त्यएवसुरतसुखमुपभुञ्जतइत्यर्थः । अत्रसुखेपिदुःखवदुपचारत्कुट्टमिताख्योऽनु
भावोदृष्टव्यः । केशाधरादिग्रहशोभोदमानेपिमानसेदुःखिनेवबहिःकुप्येद्यत्रकुट्टमितं
हितदितिलक्षणात् ॥ ६९ ॥ ***** ॥

॥ वारणार्थेति ॥ इर्ययाअनिपीडानासहिष्णुतयाअपत्रपयाचरहस्यप्रकाशनवैलक्षे
णचमुकुर्वारणार्थपदेषुमामेत्यादिनिषेधवाचकशब्दप्रयोगेपुगङ्गदवाचांस्वत्वज्जिरांसु

पाणिरेधमविरोधितवाञ्छमभर्त्सनाश्चमधुरस्मितगर्भाः । कामिनःस्म
कुरुतेकरभोरुर्हारिमुष्करुदितञ्चसुखेपि ॥ ६९ ॥ वारणा
र्थपदगङ्गदवाचामोर्षयामुङ्गरपत्रपयाच । कुर्वतेस्मसुदृशमनुकु
लम्प्रातिकूलिकतयैवयुवानः ॥ ७० ॥ अन्यकालपरिहार्यमजस्त
नद्वयेनविदधेद्वयमेव । घृष्टतारहसिभर्तृषुताभिर्निर्दयत्वमितरैर
बलासु ॥ ७१ ॥ *****

दृशाम्प्रातिकूलमभर्त्तनइतिप्रातिकूलिकाःप्रतिकूलचारिणः । तत्पुत्र्यनुपूर्वमोपलोमकूल
मितिठक् । तत्तयाप्रातिकूलिकतयैवप्रतिकूलाचरणेनैवयुवानोऽनुकूलमिष्टंकुर्वतेस्मक
त्रिमनिवाणाद्यत्प्रातिकूलमिवाच रितमधरपीडनादिकनान्तास्तामिष्टत्वादनुकूलमेवेतिप्र
तिकूलाचारणमेवानुकूलमभवतीत्यर्थः । अतएवप्रतिकूलमथनुकूलमिति विरोधाभासो
ऽलङ्कारः ॥ ७० ॥ ***** ॥

॥ अन्येति ॥ अजस्तत्रित्यंअन्यकालपरिहार्यंसुरतेतरकालेत्याज्यनद्वयंकर्मद्वयेन
कर्त्तव्यविदधेविहितमेव । धानःकर्मणिलिङ् । एतदेव्यनक्तिरहसिताभिरबलाभिभर्तृषु

विषयेषु धृष्टताविदधे इतरैर्भूतभिरबलासु स्त्रीषु निर्दयत्वञ्च विदधे । अन्यदा यथापुंसां स्त्रीषु
धृष्टानासानेष्वप्रागल्भ्यं अलङ्कारसु हस्तुरनेषु मच्चिरुद्धमेवालङ्कार इति भावः । अत्र
स्त्रीषु संधोर्ध्वनिर्दयत्वयोः प्रकृतयोर्विधानक्रियायौ गपद्यंगम्यत इति मुख्ययोगिनाभेदः ॥

७१ ॥ ***** ॥

॥ बाह्विति ॥ तरुणीनामनौशेने इति तनुशब्दः । तनुषु सुप्तः । अधिकरणे शेनेरिव च प्रत्ययः ।
विषमेषुः कामः बाहुपीडनं निर्दयाश्लेषः । अत्र ग्रहणं केशकर्षणनाभ्यामाह तेन मुष्टिघातेन ।
नपुंसके भावे क्तः । नखानां नानाचानिपातैः क्षुण्णैश्च बोधितः सन् विशदं निजोऽयं यथा तथा उन्मिलोऽनुद्धः सर्वमेतत्कामस्योद्दोषकमासीदित्यर्थः । अत्र प्रकृत

बाहुपीडनकचग्रहणाभ्यामाह तेन नखदन्तनिपातैः । बोधितस्तनुशब्दस्तु
यस्तु रुणीनामुन्मिलोऽनुद्धः । ७२ ॥ कान्तया सपदि कोप्युपगूढः प्रौढपाणि रपने तु मियेष ।
संहतस्तनतिरस्तु तदृष्टिर्भ्रष्टमेव न दुकूलमपश्यत् ॥ ७३ ॥ *****

विषमेषु विशेषणसामर्थ्यात् प्रस्तुतप्रवृद्धपुरुषः प्रतोतेः समासोक्तिरलङ्कारः । एवमेव प्रवे
द्यते खलु निद्रालुरित्यलौकिके बस्तुनि लौकिकवस्तु व्यवहारसमारोपः ॥ ७२ ॥ * ॥
॥ कान्तेति ॥ कान्तया सपदि वस्त्राकर्षण एवोपगूढ आश्लिष्टः कोपियुवाकामी प्रौढपाणि
र्यग्रहस्तः सन् अपने तु दुकूलमाकृष्टमियेष संहताभ्यां निरन्तराश्लिष्टाभ्यां स्तनाभ्यां निर
स्तु तदृष्टिस्तिरोहिताक्षः सन् भ्रष्टमेव प्रागेव स्तुस्तु दुकूलं नापश्यत् अत्र दृष्टिर्निरस्कार
स्य विशेषणगत्या अदर्शनहेतुत्वात्पदार्थहेतुकङ्कायलिङ्गम् । न च दृष्टेस्तनिरस्कारस
म्बन्धेऽपि सन्धिरूपातिशयोक्त्युत्थापितमिति सङ्कारः । तेन च कुचयोर्लोकोत्तरसौन्दर्यव
ज्यत इति अलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ॥ ७३ ॥ ***** ॥

॥ आहतमिति ॥ तरुण्याःसम्बन्धनाकुचतटेनाहतमाहतिरमुनासाधुसोढमितिहेने।
 सुद्युतःशौर्यमाणाङ्गारमौक्तिकवृष्टिःपुष्पवृष्टिरिवप्रवतमोरसिपपातइत्युत्प्रेक्षा विका
 तःपूज्यतेपुष्पवृष्टयेतिप्रतिद्धिः ॥ ७४ ॥ ****

॥ सीत्कृतानीति ॥ तरुण्याःसीत्कृतानिसीत्कारः। दन्तनिःपीडनायांसीरितिशब्दप्रयो
 गः। मणितरुनिकासेखीणांकणकूजितविशेषः। मणितरुनिकूजितमित्यभिधानात्। क
 रुणोक्तिःत्रायसेत्यादिदीनेक्तिः। स्निग्धंस्नेहार्द्रमुक्तमुक्तिःत्वंमेप्राणइतिप्रियवादइत्य
 र्थःअक्षमर्थानितिषेधार्थानिवचांसिमाभेद्यादिनावरणवचनानि। हासानांभूषणानांचर
 आहतकुचतटेनतरुण्याःसाधुसोढममुनेतिपपात। द्युतःप्रियतमो
 रसिहारपुष्पवृष्टिरिवमौक्तिकवृष्टिः ॥ ७४ ॥ सीत्कृतानिमणि
 तङ्करुणोक्तिस्निग्धमक्तमलमर्थवचांसि। हासभूषणरवाश्वरमण्याः
 कामसूत्रपदतामुपजग्मुः ॥ ७५ ॥ उद्धतैर्निभृतमेकमनेकै
 र्विच्छेदवन्मृगदृशामविरामैः। श्रूयतेस्ममणितङ्कलकाञ्चीनूपुरध्वनि
 भिरक्षतमेव ॥ ७६ ॥ ****

वाः स्वनाश्वकामसूत्रस्यवाक्यायनादिकामतन्त्रप्रतिपादकशास्त्रस्यपदताम्पद्युतइतिप
 दमर्थः। प्रमेयलक्षणमितिवाच्यतामुपजग्मुःइतिगम्योत्प्रेक्षा। यच्चाकामेनैवकृतंस्वत्रं
 तस्यपदानिसुत्रिडंतशब्दरूपाणितस्यशास्त्रस्यैतान्येवपदानितत्तामुपजग्मुरित्युत्प्रेक्षेति ॥
 ७५ ॥ ****

॥ उद्धतैरिति ॥ निभृतमनुद्धतंस्वक्षममित्यर्थः। एकमेकाकिच्छेदवन्विच्छेदयुक्तं। मृग
 दृशामणितरुनिकूजितंउद्धतैःस्यूतैरनेकैर्वहुभिरविरामैरविच्छेदैःकलैरव्यक्तमधुरैःका
 ञ्चीनानूपुराणाच्चध्वनिभिरक्षितमनिरस्कृतमेवश्रूयतेस्तुश्रुतं मणितस्मतिरोधायकशब्दा

करशङ्खावेपिमादुष्यानापत्तेरमदुष्णत्वङ्कारः । सहितेनावप्यस्त्रीकारः स्यादमदुष्ण
इति लक्षणम् ॥ ७६ ॥ ****

॥ ईदृशस्येति ॥ एतेषु सूरतेषु चर्वाक्षिप्रं निसम्भ्रमात्पतितं आवनन्दीर्घभूतङ्काच्चिदा
ममेतज्जाघवं मुहुर्हस्यतनपाटवं यस्येत्यमायतं रत्येकवेष्टनपर्याप्तमिति भावः इति इत्यम्बि
स्मितेति शेषः । गम्यमानार्थत्वादप्रयोगः भवतः जघनस्य ईदृशस्य जघनस्य महत्त्वमदर्श
यदिव अत्रोर्वा मायतत्त्वनिमित्तकाच्चीदामकर्तृकविस्मयपूर्वजघनमहत्त्वदर्शनमुपेक्ष्यते
॥ ७७ ॥ ****

॥ प्राच्यतइति ॥ गतानि विमर्दाभ्यमृष्टानि चित्रकचित्राणि तन्मात्रपत्ररचनानियेषा

ईदृशस्य भवतः कथमेतज्जाघवमुज्जरतीव रतेषु । क्षिप्रमायतमदर्शय
दूर्याङ्काच्चिदामजघनस्य महत्त्वम् ॥ ७७ ॥ प्राप्तेस्मागतचि
त्रकचित्रैश्चित्रमार्दनखलक्ष्मकपोलैः । दध्निरेथरभसच्युतपुष्पाः स्त्रे
दविन्दुकुसुमान्यलकान्ताः ॥ ७८ ॥ ****

नैः कपोलैः आर्द्रयमखलक्ष्ममर्देवचित्रचित्रमिनिरूपकमप्राच्यते स्म प्राप्ता । किञ्चरभसेनर
निसम्भ्रमेण च्युतपुष्पाभलकान्ताश्चूर्ण कुन्तलाग्राणि खेदविन्दुनेव कुसुमानीति रूपं दर्श
रेदधुः । धरतेर्भावादिकास्त्रिटिन्निवदात्मनेपदं । स्त्रेदोऽत्र अमानुभावः । अमः
स्त्रेदोऽध्वरत्वादेः आसखेदोतिभूमिहृत् ॥ ७८ ॥ ****
॥ यद्यदेवेति ॥ रुचिनेभ्योरमणेभ्यो वक्ष्यदेवचेष्टितं रुरुचेरोचनेस्मिप्रियमभूदित्यर्थः ।
रुचदोप्रावभिप्रौतौ चेति घातेर्लिङ् । रुच्यर्थानां प्रियमाण इति सम्प्रदानत्वं । सुधुवोर
हसितसदकुर्वन् । तथाहितरुण्यः अनुकूलवर्त्तन इत्यानुकूलिकाः । नम्रत्यनुपूर्व
मोमलोमकूजमिति ठक् । तासां भावस्तत्तानया आनुकूलिकतया अनुकूलवर्त्तितयैव न

शृणुंसां हृदयान्याक्षिपन्त्यावर्जयन्तीत्यर्थान्तरन्यासः ॥ ७९ ॥ ***** ॥
 ॥ प्रायेति ॥ दुर्बलहस्तनभरेयासान्ताएतेनोपरिसुरतम्यज्यते । अन्यथाविशेषणवेद्य
 र्थान् । असिताआयताश्चकेशायासान्ताअसितायतकेशयःस्त्रियः । साङ्गाचेत्यादिना
 डोष । मन्मथरसात्स्मरणगात्सुरतस्यातिभूमिम्पण्ड्याष्टाम्प्रायमेहान्तसुरतम्यायेत्य
 र्थः । अमजलेनखेदाम्बुनाआर्द्रैललाटेक्षिष्टाःकेशयस्मिन्कर्मणिनद्ययातयाशश्रमुः
 इतिसानुभावस्यश्रमभावोक्तिःभावनिबन्धनाप्येवोऽलङ्कारः ॥ ८० ॥ ***** ॥
 ॥ अथसुरतावसानम्बर्णयति ॥ सङ्गताभिरिति । उचितैःपरिचितैःप्रियतमैःसहसङ्गता
 भिरिति ॥

यद्यदेवरुरुचेरुचितेभ्यःसुभुवोरहसिततदकुर्वन् । आनुकूलि
 कतयाहिनरणांमाक्षिपन्तिहृदयानितरुण्यः ॥ ७९ ॥ प्रा
 यमन्मथरसादतिभूमिदुर्बलहस्तनभरसुरतस्य । शश्रमुःअमजलो
 र्द्रैललाठक्षिष्टकेशमसितायतकेशयः ॥ ८० ॥ सङ्गताभिरुचितैश्च
 लितापिप्रागमुच्यतचिरेणसखीव । भूयएवसमगंस्तरतानेह्रीर्वधूमि
 रसहविरहस्य ॥ ८१ ॥ *****

भिर्वधूमिःप्राक्सुरतादौचलितागन्तुम्यचलितापिह्रीःसखीवचिरेणमुच्यतमुक्ता । नसह
 मइत्यसहा । पचाद्यजनेननञ्समासः । विरहस्यासहविरहमसहमानासतीत्यर्थः ।
 कर्तृकर्मणोःकृतोतिकर्मणिषष्ठी । रतानेभूयएववधूमिःसमगंस्तसङ्गतासतोसखीवेत्येव
 । सम्पूर्वाङ्गमेर्लुङ्समोगम्पृच्छिभ्यामित्यात्मनेपदम्वागमइतिसिचः पक्षेकिन्वाभावाद्
 नुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपोन । सुरतेतरकालेह्रीणांलज्जैवभूषणमितिभावः
 । उपमासङ्कारः ॥ ८१ ॥ ***** ॥
 ॥ प्रेक्षणीयकमिति ॥ द्वियाविभङ्गुरःस्वलिताविलोचनपातादृष्टिपातायेषुनेसम्भ्रमेण

दुतंगृहीतेनदुकूलच्छाद्यमानानिवपुषिअन्तरङ्गाणियेषुतेसुरताप्ताः सुरतावसानाः
 विश्वणंप्रेक्षणीयकंदृश्यमिवासन्द्ध्युपमानाटकादिरूपकेषाहार्यकंवस्तुतदृश्यंप्रेक्षणी
 यकमिति चोच्यतेइहाविर्भावतिरोधानादिनातत्तुल्यत्वम् ॥ ८२ ॥ ***** ॥
 ॥ अप्रभूतमिति ॥ तन्वोक्तशङ्गीअभीष्टतमेनप्रेयसाक्रान्तपल्लवंगृहीताञ्चलं । अतएवा
 तनोयतिमहीयसिकाञ्चिधाम्निजघनेअप्रभूतञ्छादयितुंअपर्याप्तंअतएवपिहितःच्छादि
 तएकतरएवोरुर्ध्वेनतत्क्षौमन्दुकूलंआकुलकराग्रपाणिःसतीविचकर्षकृत्तापिधानार्थ
 माचकर्षलज्जानुभावायं । अत्रक्षौमविशेषणानामाकर्षणहेतुत्वान्पदार्थहेतुकङ्कायलि

प्रेक्षणीयकमिवविश्वणमासन्द्ध्योविभङ्गुरविलोचनपाताः । सम्भ्रमदु
 तगृहीतदुकूलच्छाद्यमानवपुषःसुरतान्ताः ॥ ८३ ॥ अप्रभूत
 मतनोयसितन्वोकाञ्चिधाम्निपिहितैकतरेरुः । क्षौममाकुलकरा
 विचकर्षक्रान्तपल्लवसभीष्टतमेन् ॥ ८३ ॥ मृष्टचन्दनविशेषकभक्ति
 भ्रष्टभूषणकदर्थितमाल्यः । सापराधइवमण्डनमासीदात्मनैवसुदृ
 शामुपभोगः ॥ ८४ ॥ *****

ङ्गमलङ्कारः ॥ ८३ ॥ *****

॥ मृष्टेति ॥ मृष्टाप्रमृष्टाचन्दनानांविशेषकाणानमालपत्राणाञ्चभक्तोरचनायेनसः
 । तमालपत्रतिलकचित्रकानिविशेषकाइत्यमरः । भ्रष्टानिभूषणानियस्मिन्सभ्रष्टभूष
 णःकुत्सितोर्थःकदर्थःलोकतोविशेष्यलिङ्गत्वं । कोःकन्तुपुरुषेचोत्तिकुशदस्यकदादेशः
 कदर्थानिकृतानिकदर्थानिदूषितानिमाल्यानित्येनसःततस्तयोर्वैवक्षिकविशेष्यविशेष
 णभावाच्चिशेषणसमासःएवम्भूतउपभोगःसापराधइवपूर्वमण्डनापहारात्कृतापराधइवसु
 दृशामात्मनैवस्वयमेव । प्रकृत्यादित्वात्तृतीया । मण्डनमासीत् । प्रतिनिधिकरणेन

स्वापरधनिरसार्थमिवेत्युपेक्षा । स्त्रीणां सम्भोग एवमण्डननन्दमोवेमण्डनान्तरस्याप्यम
ण्डनत्वादिति भावः ॥ ८४ ॥ ***** ॥

॥ योषित इति ॥ मोहनातिरभसेन सुरतसम्भवेण पतिताकाञ्चनीकाञ्चनस्य विकाराका
ञ्चीयस्यान्तस्मिन्मेखले योषितो नितम्बे परितः । सर्वतो विचित्रा विविधरचनानवनखक्षत
लक्ष्मीमेखले वरजने स्म उच्येक्षान्तङ्कारः ॥ ८५ ॥ ***** ॥

॥ भाविनि ॥ सुदृशां सन्ध्यापाटलोऽरुणो दशनां कोदन्तक्षतन्धवलगण्डतलेषु कपोले
भुमानुनामवैवर्याङ्गे देन प्रकाशनां नामेत्यङ्गोकारे । दन्तवाससि सप्तरेतुसमानगुणश्रीसु

योषितः पतितकाञ्चनकाञ्चीमोहनातिरभसेन नितम्बे । मेखले वपरि
तः स्म विचित्रा वरजने वनखक्षतलक्ष्मीः ॥ ८५ ॥ भातुनाम सु
दृशा दृशनां कः पाटलो धवलगण्डतलेषु । दन्तवाससि सप्तमानगुण
श्रीः सन्मुखोऽपि परभागमवाप ॥ ८६ ॥ सुभ्रुवामधिपयोधरपीड
म्पीडनैस्तुटितवत्यपि पत्युः । मुक्तमौक्तिकलघुर्गुणशेषाहारयष्टिर
भवद्गुरुरेव ॥ ८७ ॥ *****

अथर्वोऽपि तथा संमुखोऽपि सन् परभागं गुणोत्कर्षन्तथापस्वाङ्गाङ्गावाप इति सावर्ण्यवैवर्य
योः संमुखपरद्वन्द्वमुखयोश्च विरोधः उपरिभागमवापेत्युभयत्र परिहाराद्विरोधाभासद्वयसह
टितत्राद्यशेषभित्तिकाभेदाध्यवसायमूलात्तद्गुणोत्थापितेति सङ्कारः ॥ ८६ ॥ ** ॥
॥ सुभ्रुवामिति ॥ सुभ्रुवामपयोधरपीडके कुचतटेऽधिपयोधरपीडनिमित्तार्थे व्ययीभावः
। पत्युः पीडनैः परिरम्भादिविमर्दस्तुटितवती हृदङ्गनापि । अतएव मुक्तमौक्तिकासाच
सालयुश्च अतएव गुणशेषास्तत्र मात्रशेषापि हारयष्टिर्गुणशेषाद्यैवाभवत् लघुरपि गुरुरिति
तिविरोधाभासान्तङ्कारः ॥ ८७ ॥ ***** ॥

॥ विश्रमेति ॥ योषिताम्यथमरत्यवसानेविश्रमार्थमपनोदार्थं । आसृतेर्घन्प्रत्ययः ।
 नोदात्तोपदेशस्यमानस्यानाचमेरितिवृद्धभावः । वदजस्तम्रियैरुपगूढंउपगूहनं ।
 तपुसकेभावेक्तःनलोकेत्यादिनाघोषप्रतिषेधः । उदितमन्मथमुत्पादितकाममिच्छार्थः ।
 अतएवतदुपगूहनं द्वितीयसुरतस्यादौबभूवश्रमापनोदमन्मथोद्धेधाभ्यांउभयोपयोगा
 दुभयार्थममूतसंयोगपृथक्प्रसङ्गाच्चेत्यर्थः अत्रमध्यवर्तिनउपगूढस्यैकस्यपूर्वात्तरसुर
 तशेषत्वेनविशेषणगत्याविश्रमार्थोदितमन्मथपदार्थयोर्हेतुत्वात्काब्यलिङ्गद्वयनदङ्गा
 द्विभावेनतद्धीर्यते ॥ ८८ ॥ ***** ॥
 ॥ आसृतेइति ॥ अनारतमश्रान्तरतेसुरतेअभिरताभ्यआसृताभ्योवभूभ्यः । क्षणमुत्स

विश्रमार्थमुपगूढमजस्तम्रियैःप्रथमरत्यवसाने । योषितामुदितम
 न्मथमादौतद्वितीयसुरतस्यबभूव ॥ ८८ ॥ आसृतेऽभिनवप
 ल्लवपुष्पैरप्यनारतरताभिरताभ्यः । दीयतेस्मशयितुंशयनीयेनक्षणाः
 क्षणद्वयापिवधूभ्यः ॥ ८९ ॥ *****

वसुबन्ददतीतिक्षणद्वारात्रिस्तथापिनकेवलमदमदनाभ्यामेवेतिभावःअभिनवैःपल्लवैः
 पुष्पैश्चासृतेआच्छादिनेपिसुखशयनार्हेपोत्यर्थः । शेतेस्मिन्नितिशयनीयेतत्पे । कृत्यलु
 टोबहुलमित्यधिकरणोऽनीयर । शयितुंशयनंकर्तुंक्षणोऽल्पकालोपिनदीयतेस्मनद
 त्तः किंत्वाप्रभातमरमयतक्षणदादेवेतिभावःक्षणद्वयापिक्षणोनदत्तइतिविरोधस्योत्सवा
 र्थत्वेनपरिहारद्विरेषाभासोऽलङ्कारः । निर्यापारस्थितौकालविशेषोत्सवयोःक्षणद्व
 यमरः ॥ ८९ ॥ ***** ॥
 ॥ योषितामिति ॥ नखलूनंनखलुऊतं । नयत्ऊनानयदूतांइतिपदच्छेदः । अति
 नरमतिमात्रं । अथयादाम्प्रत्ययः । नखैर्लूनंक्षतंनखलूनं । ल्वादिभ्यश्चेतिनिष्ठानत्वं ।

नयापुञ्ज्वलतया औज्ज्वल्येन न कननं ननु न किन्तु समग्रमेवेत्यर्थः । नखक्षतां नां कामिनीणां
त्रमण्डनत्वादिति भावः । अतएवाशुहृदयमिष्य चित्तं शोभनिकारं नयत्प्रापयत् । नय
तेर्लटः शत्रादेशः । योषिताङ्गात्रयदूनायादवानां रागवृद्धिजनान्धूनां नाकरोत्खलु
किन्तु भूयोपि समग्रमेवाकरोदित्यर्थः । अत्रयमकशृङ्खलङ्कारः औज्ज्वल्यस्य विशेषण
गत्या रागवृद्धिहेतुत्वात्काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ ९० ॥ ***** ॥
॥ इतीति ॥ इतीत्यमदमदनाभ्यां स्पष्टरागान्सर्वदा रागित्वेऽपि न दाताभ्यामपि व्यञ्जितं रा
गानित्यर्थः अनवरतरतश्चोसङ्गिनः अविच्छिन्नसुरतसम्पन्नपदान्तान्तरागिणो रागिस्य
इति ॥

योषितामतितरन्नखलूनङ्गात्रमुज्ज्वलतयानखलूनम्
। शोभमाशुहृदयन्नयदूनां रागवृद्धिमकरोन्नयदूना
म् ॥ ९० ॥ इति मदमदनाभ्यां रागिणः स्पष्टरागानन
वरतरतश्चोसङ्गिनस्तानवेक्ष्य । अभजतपरिवृत्तिं साध
यत्यस्तहस्तारजनिरवनतेन्दुर्लज्जयाधोमुखीव ॥ ९१ ॥

अरागिणश्चतान् रागिणः । पुमान्स्त्रियेत्येकशेषः । अवेक्ष्य अथावेक्षणानन्तरं पर्यस्तः परिवृ
त्तो हस्तो नक्षत्रविशेषः करश्च यस्याः सा । हस्तो नक्षत्रमेवेत्यात्करेभकरयो रपीत्युभयत्रा
पि विश्वः । अवनतेन्दुः सस्तचन्द्रा अतएव सारजनिलज्जयाग्राम्यचेष्टादर्शनजनितयेति
भावः अधोमुखी नम्रमुखीवेत्युत्प्रेक्षा । परिवृत्तिं निवृत्त्युन्मुखतामभजतप्रभातप्रायाऽभूदि
त्यर्थः । स्त्रियोपरकोग्राम्यचेष्टादर्शनेत्रपावनतमुखो हस्तो नदृष्टिमन्त्रार्थायद्वागपसर
जोतिर्भावः अतएवानन्तरसर्गप्रभातवर्णनाय प्रस्तावः । मालिनीवृत्तमेतत्लक्षणं तूक्तं व
च्यते चेत्तरसर्गादौ ॥ ९१ ॥ ***** ॥

॥ अथ प्रस्तुतम्प्रभातवर्णनं प्रारभते ॥ श्रुतीति । नास्ति काकु र्यस्येत्यकाकु रविस्ततध्वनिः ।
 काकुः स्त्रियाम्बिकारो यः शोकभीत्यादिभिर्ध्वनेरित्यमरः । आवयतोतिश्रावकोदूरध्वनिः ।
 स्त्रिधोमधुरः कण्ठः स्वरयेवानेअकाकुश्रावकस्त्रिधकण्ठाः रक्तकण्ठा इत्यर्थः । मागधवै
 मालिकाः श्रुतयोनामघड्नादिस्वररम्भकावयवाः शब्दविशेषाः । तदुक्तं प्रथमश्रवणाच्छब्दः
 श्रूयते ह्रस्वमात्रिकः साश्रुतिः सम्परिज्ञेयास्वरवयवलक्षणेति । ताभिः श्रुतिभिः समधिकम्ब
 उलंघड्नुविशेषणं पञ्चमविशेषणम्वा उभयोरपितथात्वात् । तदुक्तं चतुश्चतुश्चतुश्चैव घड्नुमध्य
 मपञ्चमाः । छेद्वेनिषादगान्धारैत्रोस्त्रीनृषभधैवतारिति । घड्नुमयूरस्य कूजितानुका
 रीस्वरविशेषः घड्नुमयूरेवदतीति लक्षणात् । तत्र घड्नुभिन्न एवभिन्नकस्तं कृत्वाभिन्नकोक्त्यत
 त्कालनिविद्धस्वरसङ्कोर्णकत्वेत्यर्थः । पञ्चमो नामको किल कूजितानुकारीस्वरविशेषः ।

श्रुतिसमधिकमुच्चैः पञ्चमम्पीडयन्तः सततमृषभहीनमभिन्नकोक्त्यष
 ड्नुम् । प्रणिजगदुरकाकुश्रावकस्त्रिधकण्ठाः परिणतिमिति चेर्माग
 धमाधवाय ॥ ९ ॥ * * * * *

पिकः कूजितपञ्चममिति लक्षणात् । तस्य पञ्चमम्पीडयन्तः तत्कालनिषेधात्परित्यजन्त इत्य
 र्थः । सततम्बोणादिबाद्ययुक्तं । ततम्बोणादिकम्बाद्यमित्यमरः । ऋषभोपि वृषभनर्दिता
 नुकारीस्वरभेद एव । गावस्तु ऋषभभाषिण इति लक्षणात् । तेन हीनं तस्यापितत्कालनि
 विद्धत्वादित्यर्थः सततं वृषभहीनञ्च यथातथारत्रेः परिणतिं परिवृत्तिमित्यर्थः । इति व
 द्यमाणप्रकारेणोच्चैस्तरं यथातथामाधवाय कृष्णाय । क्रियाग्रहणात्सम्प्रदानत्वं । प्रणिज
 गद्गानेनाचख्यमित्यर्थः । नेर्गदनदेत्यादिमाणत्वं । पञ्चमादिनिषेधेतरतः प्रभाते सुरतो
 निन्द्यः । ऋषभोपि च पञ्चमस्य विशेषायंकथितः पूर्वसुरिभिः प्रगे प्रगीते जनयेद्दृशतस्य वि
 पर्ययमिति वृत्त्यनुप्रासोऽलङ्कारः अस्मिन्सुर्गमालिनीवृत्तम् । तसमयययुतेयंमालिनीभे ।

गिलोकैरितिलक्षणात् ॥ १ ॥ ***** ॥

॥ अथ पूर्वश्लोके इति शब्दपरमृष्टानपररात्रप्रभृत्युत्तरेत्तरक्रमभाविनः प्रभातवृत्तान्ता
नासर्गसमाप्तिवर्णयन्नाह ॥ रतीति । रतिरभसविलासानां सुरतसम्प्रमजीलानां अभ्या
सेन चर्त्तनेन तानां क्लान्तनयनयुगं कर्तृकामिनामिति शेषः । यावन्नामोलन्नमुकुलीभवति
स्वाभावदेवासैरजनिविरतिशंसोनिशावसानस्तु चकोउच्चैर्मृदङ्गः कामिनीनां भविष्यता
उत्तरक्षणभाविनाविरहेण विहितः कृतो निद्राभङ्गो यस्मिन् कर्मणि न दृष्टया तथा आहूत
स्ताडितः । अत्र विरहशब्देन सामर्थ्यात्तच्चिन्तालक्ष्येनेत्यथा असतेः साम्प्रतिक निद्राभ
ङ्गहेतुत्वायोगादिति । अत्र रतितान्तरजनिविरतिशंसनयोर्विशेषणगत्यानेत्रनिमील

रतिरभसविलासाभ्यासतान्नयवन्नयनयुगममोलत्तावदेवाह नोसौ
। रजनिविरतिशंसो कामिनीनाम्भविष्यद्विरहविहितनिद्राभङ्गमुच्चै
र्मृदङ्गः ॥ २ ॥ स्फुटतरमुपरिष्ठादल्पमूर्तेर्ध्रुवस्य स्फुरतिसुरमु
नीनामण्डलम्यस्तमेतत् । शकटमिव महीयः शैशवेशार्जुपाणेऽप
लचरणकाञ्चिप्रेरणोत्तुङ्गिताग्रम् ॥ ३ ॥ *****

नहेतुत्वात्पदार्थहेतुकङ्काबलिङ्गम् ॥ २ ॥ ***** ॥

॥ स्फुटेति ॥ अल्पमूर्तेर्ध्रुवत्वात्तुक्ष्मबिम्बस्य ध्रुवस्योत्तानपादेऽपरिष्ठात्स्फुटतरं उज्ज
लतरं च साम्प्रत्यस्तमेतत् सुरमुनीनां सप्तवीणां मण्डलं शार्जुपाणेः केशवस्य कृष्णस्य तवेत्य
र्थः शैशवे प्रचलितस्य चपलस्य चरणकाञ्चस्याल्पचरणारविन्दस्य । अल्पे इत्यन्वयार्थकस्य
त्ययः । प्रेरणयानोदनेनोत्तुङ्गितमुत्तुङ्गोक्तमग्रं यस्य तत्विपर्ययः । स ताग्रमित्यर्थः । मही
यो महत्तरं शकटमिव शकटाकारं शकटासुरशरीरमिव स्फुरति दीप्यते उपमालङ्कारः ।
पुरा किल नात्येकस्यः शकटरूपधारिणं शकटासुरम्पादघातेन पातग्रामार्थेति वैरागिणी

कथात्रनुसन्धेया ॥ ३ ॥ ***** ॥
 ॥ प्रहरकमिति ॥ संस्वकीयं स्वपाज्यामित्यर्थः प्रहर एव प्रहरकोयामः । द्वौयामप्रहरौ स
 मावित्यमरः । तमपनीयनीचानिनिद्रासतानिद्रानुमिच्छता । निद्रातेः सननाल्लटः श
 धादेशः । केनचिदतोतप्रहरलापेनेत्यर्थः । जागृह्णिवुध्यसेतिप्रतिपदस्यपदेपदेउच्चैरु
 पहृतोमनुष्योऽनन्तरयामिकोमुहुर्निद्रयाअविशदवर्णाअस्पृष्टाक्षरमतएवमून्यमून्या
 मून्यप्रकारमनर्थप्रायमित्यर्थः । प्रकारेणवचनस्येतिद्धिर्भावः । कर्मधारयवदुत्तरेष्वि
 निकर्मधारयवद्भावादवयवसुपोलुक् । गिरमयमहज्जानामीतिप्रतिवाचन्दददपिप्रय
 च्छपि । नाभ्यस्ताच्छतुरितितुमागमप्रतिषेधः । अतःअन्तःकरणेनोबुध्यते । नजाग

प्रहरकमपनीयस्वन्निद्रासतोच्चैः प्रतिपदमुपहृतः केनचिज्जागृ
 हीति । मुहुरविशदवर्णानिद्रयाभून्यमून्यादददपिप्रतिवाचम्बु
 ध्यतेनोमनुष्यः ॥ ४ ॥ विपुलतरनितम्बाभोगरुद्धेरमण्याः शयि
 तुमनधिगच्छन्जिवितेशोवकाशम् । रतिपरिचयनश्यन्नैद्रतन्द्री
 कथञ्चिद्भ्रमयतिशयनीयेश्वरीकिङ्करोतु ॥ ५ ॥ *****

ति । बुध्यतेदेवादिकात्कर्त्तरिलिङ् । अप्रबोधप्रतिवचनदान्तयोर्विरेधेऽपिशब्दः निद्रा
 ह्नुनाभ्यान्तसुमाधानाद्विरेधाभासोऽलङ्कारः ॥ ४ ॥ ***** ॥
 ॥ विपुलेति ॥ रमण्याः विपुलतरस्यनितम्बस्याभोगेनविस्तारेणरुद्धेआक्रान्तेशयनीये
 शयितुमवकाशमनधिगच्छन्नलभमानेजिवितेशः प्रेयान्तरतिपरिचयेनपुनःसुरतावृत्त्या
 नश्यन्तीनिवर्त्तमानानिद्रयाइमनैद्रीनिद्राप्रयुक्तातन्द्रीआलस्यस्यसतथाभूतःसन्श्व
 रीङ्कयच्चिद्भ्रमयतिहृच्छेणतयतिकिङ्करोतुकिमन्यकुर्यात् । शयनानवकाशेसुरतएव
 कालयापनोपायइतितत्रैवप्रवृत्तइतिभावः । अत्रसयनीयस्येदृशोधासम्बन्धेपिसम्ब

श्रोत्रेति श्रयोक्तिरलङ्कारः । तादृशो घस्य विशेषणगत्या शयना नवकाशानधिगमहेतु
त्वात्काव्यलिङ्गभेदइतिसङ्कारः ॥ ५ ॥ ***** ॥

॥ क्षणेति ॥ क्षणं शयिताः सुरतश्रमापनोदायविस्तृप्ताः विबुद्धाः यथाकालप्रबुद्धत्वादि
निभावः क्षणशयितविबुद्धाः । स्नानानुलिप्तवत्पूर्वकालेति समासः । महीपाः कवय इव अप
ररात्रेऽपररात्रौ रात्रेः पश्चिमयामेत्यर्थः । पूर्वापरेत्यादिना एकदेशिसमासे समासान्तः अच
। रात्राह्लाहाः पुंसोतिपुस्त्वं । तत्र प्राप्नोति प्रकाशाः सन्तः उदधि महति समुद्रगभीरे एक
त्र कवित्वरगादिभिरपरत्रर सभावादिभिश्चेति भावः । अतएव दुर्विगाहे दुःप्रवेशे राज्येका
द्ये इव काव्यवत् । तत्र तस्येवेति वनिप्रत्ययः । प्रयोगान् समासाद्युपायानुष्ठानानि । अ

क्षणशयितविबुद्धाः कल्पयन्तः प्रयोगानुदधिमहति सज्येकाव्यवद्
विगाहे । गहनमपररात्रप्राप्नोति प्रकाशाः कवय इव महीपाश्चि
नयन्यर्थजातम् ॥ ६ ॥ क्षितितटशयनानादुत्थितन्दानपङ्कसुतव
ऊलशरीरं शाययत्येषभूयः । मृदुचलदपरनोदीरितेन्दूनिनादङ्ग
जपतिमधिरेहः पक्षकव्यत्ययेन ॥ ७ ॥ *****

न्यत्रार्थगुणसाधुशब्दः गुरुणा कल्पयन्तस्तर्कयन्तः ब्राह्मेमुहूर्त्तं उत्थाय चिन्तयेदन्तनी
क्षितमिति स्मरणादिनिभावः । गहनन्दुःप्रापमन्यत्र दुर्दर्शमर्थजातं त्रिवर्गमित्यर्थः अन्य
त्र वाच्यलक्षणगम्यरूपमभिधेयजातं चिन्तयन्ति विचारयन्ति इव शब्दस्योपलक्षणत्वात्का
व्यवदिति वनिप्रत्ययेनैकशब्दार्थश्रैतिपूर्णावाक्यार्थोपमावाचककाव्यवदितितद्धितगत
कवयइतिसमासगताचेतिसंकीर्णा ॥ ६ ॥ ***** ॥
॥ क्षितोति ॥ क्षितितटभूतलभवशयनानः शयनस्थाननास्मादुत्थितसुप्तेति तमित्यर्थः
। अतएव दानपङ्कसुतवऊलशरीरं मदकर्मोक्षितमहाकायङ्गजपतिमेषः अधिरेहतीत्य

भिशेहआरेहणः । पचाद्यच् । मृदुमन्दचलता अपरानेनपश्चिमपादे नौदीरिताउत्पा
दितेन्दुनितादः मृदुलारवोयस्मिन्कर्मणिनद्यथातयापक्षएवपक्षकः पार्श्वः । पक्षः पा
र्श्वगुरुत्साध्यसहायबलभित्तिधितिवैजयन्ती । तस्यव्यत्ययेनपार्श्वान्तरेणेत्यर्थः भूयः शाय
यतिशयनङ्कारयतिगतिवद्धीत्यादिनाभणिकर्तुः कर्मत्वं स्वभावोक्तिरलङ्कारः ॥ ७ ॥ *
॥ इतेति ॥ इततरकरअतिलघुहस्तास्तेचनेदक्षाश्चवल्गवागोपालाः । अहोरः स्यान्म
हामुद्रोगोपालोवल्गवस्तथेतिवैजयन्ती । विशाखाप्रयोजनमस्येतिवैशाखोमन्यनद
शङः । वैशाखमन्यमन्यानमन्यामन्यनदण्डकेइत्यमरः । विशाखाषाढादणमन्यदण्ड
बोरित्यणप्रत्ययः । वैशाखशैलइवेत्युपमितसमासः साहचर्याद्विभोवैशाखशैलोयस्मिन्

इततरकरदक्षाः क्षिप्तवैशाखशैलेदधतिदधनिघोरनारवान्वारिणीव
। शशिनमिवसुरैघाः सारमुद्धर्तुमेतेकलशिमुदधिगुर्वीम्बल्लवालोड
गृही. यन्ति ॥ ८ ॥ अनुनयमगृहीत्वाव्याजसुप्तापरचीरुतमथकृक
वाकोस्तारमाकर्ण्यकल्ये । कथमपिपरिवृत्तानिद्रयाऽन्धाकिलस्त्रीमु
कुलितनयनेवाश्लिष्यतिप्राणनाथम् ॥ ९ ॥ * * * * *

घोरनाभोरनारवान्दधतिदधनिदधि । विभावाजिश्योरिति विकल्पादलोपाभावः । वा
रिणीवसुरैघाः शशिनमिवसारं नवनीतमुद्धर्तुं उक्तपुन्दधिएवगुर्वी । उपमानानिसा
न्यवचनैरितिसमासः । कलशिङ्कुभीमेतेलोडयन्तिमथ्यन्ति । एषापिपूर्वतरवत्पूर्णावा
क्यार्थोपमावाक्यसमाससङ्कीर्णच ॥ ८ ॥ * * * * *
॥ अनुनयमिति ॥ अनुनयमिष्यप्रार्थनामगृहीत्वा नङ्गीकृत्यपरचीपरङ्गुलेव्याजेनक
पदेनसुप्तास्त्री । अथकल्येप्रभातेकृकवाकोः कुकुटस्य । कृकवाकुस्ताम्रचूडः कुकुटश्च
णायुधइत्यमरः नारंक्षष्टं रुतंकूजितमाकर्ण्यकथमपिगात्रजृम्भणादिव्याजेनपरिवृत्तासंभु

स्त्रीतानिद्रयात्माकिलअजानतीवमुकुलितनयनेवमिलिताक्षोसत्येवप्राणनायमाविष्यति

॥ एषाकलहान्तरिता ॥ ९ ॥ ***** ॥

॥ गतमिति ॥ अनुगतवीणैरनुसृतवीणैर्वीणासम्बादिभिर्विष्णुनादैर्विश्वस्वरैः एकतामेक

रूपताङ्गमकलमव्यक्तमधुरंअविकलोऽविसम्बादीतालः कांस्थादितालोयस्यतत्त्वोघए

वहेतुस्तस्यबोधहेतोःबोधकारणेनबोधनार्थमित्यर्थः । फलस्यापिकारणत्वमिच्छाद्वा

शस्वर्गादिवक्त्रलग्नस्यतत्त्वाधनप्रवृत्तिहेतुत्वात्षष्ठौ । गायकैर्वीणालिकैरनवगीतमगर्हि

तं । अवगीतंनुनिर्वादेमुद्धर्द्वेपिगर्हितेइतिविश्वः । गीतङ्गीयमानम्बस्तुआवृत्तिर्वागी

तश्चस्यगीतङ्गान्तं समाकर्णयन्नो नरेन्द्राः सुखेनगानसुखेनमुकुलितनेत्रानिमोलिता

गतमनुगतवीणैरेकतामेष्णुनादैःकलमविकलतरंगायकैर्बोधहेतोः ।

असकृदनवगीतङ्गीतमाकर्णयन्तःसुखमुकुलितनेत्रायान्तिनिद्रात्र

रेन्द्राः ॥ १० ॥ परिशिथिलितकर्णग्रीवामोलिताक्षःक्षणमयम

नुभूयस्वप्नमुद्धर्द्वेव । रिरसयिषतिभूयःशृण्वमग्रेविकीर्णम्पुनरुच

पलौष्ठःप्रस्फुरत्येवमश्वः ॥ ११ ॥ *****

क्षाःसन्निद्रायात्रिभञ्जति । वृथानुप्राप्तेऽलङ्कारः ॥ १० ॥ ***** ॥

॥ परीति ॥ अयमश्वःपरिशिथिलितंस्वप्नमुक्तंकर्णग्रीवकर्णौचग्रीवाचयस्मिन्कर्म

णितव्यथातयाआमोलिताक्षःऊर्ध्वजानुनीयस्यसऊर्ध्वजुःऊर्ध्वजानुस्तिष्ठन्नित्यर्थः । ऊ

र्ध्वजुःऊर्ध्वजानुःस्यादित्यमरः । ऊर्ध्वाद्धिभाधेतिजानुशब्दस्यजुरादेशःक्षणंस्वप्नंनिद्राम

नुभूयस्वप्नमाश्वलक्षणमेतत् । भूयःपुनरपिपटुतरैर्ग्रासग्रहणसमर्थौचपलौचच्चलौचोष्ठौ

यस्यससन्प्रस्फुरन्प्रेथयस्फुरमाणघोराण्यथातथा । घोराणुप्रेथयस्त्रियामित्यमरः ।

॥ अग्रेविकीर्णंक्षिप्तंशृण्वंघ्रासं । शृण्वंजानुर्गंधासइत्यमरः । रिरसयिषतिरसयितुमास्वा

इयितुमिच्छति । रसयतेः सननाल्लङ् । स्वभावोक्तिरलङ्कारः स्वभावोक्तिरसौ चारुयथा
वदस्तुवर्णनम् ॥ ११ ॥ ***** ॥
॥ उदयमिति ॥ यद्गन्धः मेममसंगतावुदितदीप्तिः प्रवृद्धयुतिः सन उदयमुदयादिभ्यु
दयच्चयानिस इन्दुरेधोऽपराम्यस्विमाशम्पराङ्गनाच्चगत्वापतति अस्तमेति पानित्यच्चग
च्छतिनवरमनर्हमित्यर्थः । इतिसद्यः साभ्यस्तुययथातथापूर्वकाष्ठाप्राचीसैवाङ्गनापूर्व
नाविकाचम्यतेतस्याः स्मितरुचिर्मन्दहासकान्निरिवेषाप्रभाविशदंतिर्मलं स्फुरतिप्र
काशते प्राच्यामीषद्विशदं प्रभाप्रादुरभूदित्यर्थः । अत्र प्राचोगतप्रभायामिन्दोः पराङ्गनास
ङ्गपानित्यनिमित्ताचेतनधर्मस्मितरुचित्वेत्येक्षा । पूर्वकाष्ठाङ्गनाया इतिरूढिब्यूढेत्यत

उदयमुदितदीप्तिर्यातियः सङ्गतैः मेपततिनवरमिन्दुः सोपशमेषगत्वा
। स्मितरुचिरिवसद्यः साभ्यस्तुययम्पुमेतिस्फुरतिविशदमेषापूर्वकाष्ठा
ङ्गनायाः ॥ १२ ॥ चिररतिपरिखेदप्राप्तिनिद्रासुखानाच्चिरमितिच
शयित्वापूर्वमेवप्रवृद्धाः । अपरिचलितगात्राः कुर्वतेनप्रियाणामशि
थिलभुजचक्राश्लेषभेदनरुण्यः ॥ १३ ॥ *****

योरङ्गाङ्गिभावेनसङ्करः ॥ १२ ॥ *****
॥ चिरेति ॥ चिरमिति शयित्वापश्चात्सुप्तापिपूर्वमेवप्रवृद्धाः । सुप्तपश्चाच्चयाशेतेपूर्वमेव
प्रवृध्यते । नान्यङ्कामयतेचित्तेसास्त्रीश्रेयापतिव्रतेतिस्मरणादितिभावः । तथापितरु
ण्यः अपरिचलितगात्राः अनिस्पन्दवपुष्काः संव्यः चिररतिपरिखेदेनप्राप्तिनिद्रासुखाना
म्प्रियाणां अशियिलोगाढभूजचक्रेणपरस्परभुजवलयेनाश्लेषः तस्यभेदमिश्लेषं विसंसनं
नकुर्वते किंत्वाश्चिथैवस्थिताः अन्यथातन्निद्राभङ्गं स्यातशयानंनप्रवोद्येदितिनिषेधास्त
न्दनभयादितिभावः । रतिश्रमोऽत्रसचारीतत्तदनुभवोनिद्रा ॥ १३ ॥ *** ॥

॥ ३७९ ॥

॥ कृतेति ॥ हिमरुचिश्चन्द्रः अरुणिन्नामसमयरागेणहेतुतारज्यमानैर्लोहितायमा
नैः । रज्जुर्देवादिकात्कर्त्तरिशानच् । अतिदिनामिति नलोपः । रज्यतित्रोणिरेजति
लोहितायतिचात्मनइतिभट्टवल्लभः । जरठस्यपरिरणस्यकमलकन्दस्यच्छेदाङ्गो
रःशुभ्राःस्वेतइतिभावः ॥ स्वेतइतिग्रहणन्धावच्छेदार्थेऽङ्गैःपोतेसितेरुणइतिविश्वः । तै
र्मयूखैःकुङ्कुमेनकिञ्चिक्कृतोधवल्लिमभेदोधावल्यभङ्गोयेषानैरीषङ्गग्रस्वधावल्यैः मलयरु
हरजोभिश्चन्द्रनरेणुभिरिवपश्चिमाशंप्रेयसीमिवेतिभावः । भूषयन्राजते । उपमाल
ङ्कारः ॥ १४ ॥ ***** ॥

॥ दधदिति ॥ एककुमुदखण्डंआनमद्भिर्मुकुलीभवद्भिःपलाशैर्दलैरसकलमर्ज्जुख

कृतधवल्लिमभेदैःकुङ्कुमेनेवकिञ्चिन्मलयरुहरजोभिर्भूषयन्पश्चिमा
शाम् । हिमरुचिररुणिन्नामजनेरज्यमानैर्जरठकमलकन्दच्छेदङ्गो
र्मयूखैः ॥ १४ ॥ दधदसकलमेकङ्कुण्डितामानमद्भिःश्रियमपर
मपूर्णमुच्छ्रुसद्भिःपलाशैः । कलरवमुपगीयंषट्पदौघेनधत्तःकुमु
दकमलखण्डेऽतुल्यरूपामवस्थाम् ॥ १५ ॥ *****

खण्डितांक्षीयमाणामित्यर्थः श्रियन्दधत्तःअपरंकमलखण्डमुच्छ्रुसद्भिःपलाशैरपूर्णमवर्धमा
नांश्रियन्दधत्तःषट्पदौघेनकलरवंयथातथाउपगीयमित्यर्थः । कुमुदकमलखण्डेकुमु
दानांकमलात्रांचखण्डेकदम्बे । कन्दम्बखण्डमस्त्रियानित्यनरः । तुल्यरूपामवस्थाम्
क्तः । दधतेअत्रक्षयवृद्ध्योरर्थप्रवृत्तेरैकरूपेकस्यक्षयःकस्यवावृद्धिरितिदुर्ग्रहमितिभावः
। अत्रोभयाविशेषाणानुल्ल्यावस्थाधारणहेतुकत्वंकाव्यलिङ्गम् । तेनद्वयोःक्रमेणोपमा
॥ १५ ॥ ***** ॥

॥ मदेति ॥ सम्प्रति । सितकरस्येन्दोःइदंकरजालंकर्तृउद्भूक्ताउद्यताअरुणेनअनूरु

शामदरुचिर्ननुज्यां अरुणिमाणमित्यर्थः अतएव निदर्शनालङ्कारः । लम्बितस्य प्रापित
स्य । लभेर्णन्तात्कर्मणिक्तः । रभेरश्लिष्टोरिति नुमागमः । अतएव चिरयस्थायिनी ल
ज्जामा मुत्यजत इव मुखप्रकाशनादियमुत्प्रेक्षावा । वासवाशा प्राचीनस्या एव युवत्याः मुखस्य
प्राग्भागस्यानेन स्य च वसनमिवावगुण्ठनपट इव स्रंसते गलितवस्त्राः स्त्रियः पाटलमुखा निर्ले
ज्जाश्च भवन्तीति भावः । अत्र मुखस्येति प्राग्भागवदनयोरभेदाध्यवसायात् स्त्रेषामूलानि श
योक्तिः तथा पूर्वाक्त्वा निदर्शनोत्प्रेक्षाभ्याम्बानुगृहीतवसनमित्युत्प्रेक्षेति सङ्करः ॥ १६ ॥
॥ अविरतेति ॥ अविरतरतली लयासेना विच्छिन्नसुरतक्रीडाप्रयासेन जानश्रमाणा मङ्ग
नानां सम्बन्धिनः सहन इति निःसहे अक्षमे । प वाद्य व् । अङ्गे उपशममुपयानं शाम्यन्ते

मदरुचिमरुणेनेदृच्छता लम्बितस्य त्यजत इव चिरयस्थायिनी मा
मुलज्जाम् । वसनमिव मुखस्य स्रंसते सम्पृती दंसितकरकरजालम्बा
सवाशायुवत्याः ॥ १६ ॥ अविरतरतली लयाच जानश्रमाणा मुपश
ममुपयानन्निःसहे ज्ञे ज्ञानानाम् । पुनरुषसि विविक्तैर्मातरि श्वावचू
र्ण्य ज्ज्वलयति मदनाग्निर्मालती नारजोभिः ॥ १७ ॥ * * * * *

मदन एवाग्निस्तं पुनरुषसि मातरि अन्तरिक्षे श्वयति वर्जयते इति मानरिश्वा । श्वनुक्षन्नि
त्यादिना औणादिको निपातः । विविक्तैरमलैरनादृशमालतीनां जानीकुसुमानां । सुम
नामालती जानी रित्यमरः । रजोभिः परगैः करीषैरिवेति भावः । अवचूर्ण्य अवध्वंस्य संयु
ज्येति भावः । ज्ज्वलयत्युद्दीपयति प्रभातिकमालती वानस्पर्शान्पुनरुद्बुद्धे मदन इत्यर्थः
उपमालङ्कारः ॥ १७ ॥ * * * * *
॥ अनिमिषमिति ॥ इदं पुरोवर्त्ति अस्फुटास्त्रयने जोभिभवान्मदायमाना आलोकसंपत्
प्रकाशसम्पत्तिर्यस्य तत् अन्यत्र निद्राभिभवाद् नुद्बुद्धविषयावसानशक्तिकन्दोपस्येदन्दै

यमर्चिर्ज्ज्वला । ज्ज्वालाभासो न पुंस्त्वर्चिरित्यमरः । सर्वस्यां रात्राविति सर्वरात्रं । पूर्वकाचे
 त्यादिना समासः अहः सर्वेत्यादिना समासनाः रात्राह्वाहाः पुंसोति पुल्लिङ्गना अत्यन्तसं
 योगे द्वितीया । अविशमाः अविच्छिन्नाः रागिणां कामिनां । पुमान्स्त्रिया इत्येकशेषः । न
 वनिधुवनलीलाः सुरतविलासान् । व्यवसोयोगाभ्यधर्मैर्युनं निधुवनञ्चेत्यमरः । कौतु
 केन न निमिषतीत्यनिमिषं यथा तथा । पचाद्यच्कुटादित्वान्नगणः । अतिवीक्ष्य अतएव
 सनिद्रं उदवसितानां गृहाणां सम्बन्धि । गृहगेहे वेदसितं वैष्णवसद्भानिकेतनमित्यमरः
 ॥ नयनमिवेत्युपेक्षा । घूर्णते भ्रमति ॥ १८ ॥ ***** ॥
 ॥ विकचेति ॥ प्रमदमदनाभ्यां हर्षमन्मथाभ्यां माद्युनीनां यौवने नोद्दामानां चरमाणां

अनिमिषमविशमारगिणां सर्वरात्रन्नवनिधुवनलीलाः कौतुकेनातिवी
 क्ष्य । इदमुदवसितानामस्फुटालोकसम्पन्नयनमिव सनिद्रघूर्णी
 ते देपमर्चिः ॥ १८ ॥ विकचकमलगन्धैरन्धयनृङ्गमालाः सुर
 भितमकरन्दमन्दमावातिवातः । प्रमदमदनमाद्युद्यौवनोद्दामरमा
 रमणरभसखेदखेदविच्छेददक्षः ॥ १९ ॥ *****

स्त्रीणां रमणरभसेन खेदखेदे न सुरतसंरम्भश्रमेण यः खेदः तस्य च्छेदे हरणे दक्षपातः प्र
 भातमारुतः विकचकमलगन्धैर्भृङ्गमालाः । अन्धयन्नन्धाः कुर्वन्मोहयन् । अन्धयते सत्क
 रेतो निरयनाह्लटः शब्दादेशः । सुरभितः सुरभीकृतो मकरन्दो यस्मिन् कर्मणि तद्यथा त
 थामन्दमावातिप्रचलति । अत्र वृत्त्यनुप्रासोऽलङ्कारः । श्लेषः प्रसादः श्रमतामाधुर्यं सुकु
 मारता अर्थव्यक्तिरुदारत्वमोक्षकान्तिसमाधय इति आचार्योक्ता दशप्राणाः प्रायेणात्र सं
 भवन्तीति निपुणैरुन्नेया ॥ १९ ॥ ***** ॥
 ॥ लुलितेति ॥ लुलितनयनतारः निद्राकलुषिताक्षिकनीनिकाः अन्यत्राप्रसन्ननक्षत्राः

चक्षुःक्षिप्रमध्योस्तारेतिविश्वः । पक्ताणीन्दुबिम्बानिइवेत्युपमितसमासः । तिमिरमिवे
 द्यादिनालिङ्गात् अन्यत्रवक्ताणीवेन्दुबिम्बानितानिश्चामाणि सुरतप्रभाताभ्यां स्नानानि
 वासानाः निद्रयास्वप्नेनमुकुलोभावेनक्लान्तानिनीलोत्पलानिअक्षीणीवनीलोत्पलानीव
 वाक्षीणिवासानाः स्तंसिनःकेशपाशान्तिमिरमिवान्यत्रनुतानिवतिमिरन्दधानाःअतएव
 रजनयइवस्थिताः । अमूर्वारवध्वेवेश्याः । वारस्त्रीगणिकावेश्येत्यमरः । अवनिपतिगृ
 हेभ्योयान्तिनिर्य्याति । श्लिष्टविशेषणोयमुपमेत्येकेक्षेपएवायमुभवविशेषःउपमातुप्रति
 ष्ठामात्रसारइत्यन्ये ॥ २० ॥ ***** ॥

॥ शिशिरेति ॥ एषाचरजनीवासराज्ञेनैशिशिरकिरणसुन्दरमेवकान्तमभिसार्याभि

लुलितनयनतारःशामवक्त्रेन्दुबिम्बारजनयइवनिद्राक्लान्तनीलोत्प
 लाक्ष्यः । तिमिरमिवदधानाःस्तंसिनःकेशपाशानवनिपतिगृहेभ्यो
 यान्त्यमूर्वारवध्वः ॥ २० ॥ शिशिरकिरणकान्तम्बासरान्नेऽभि
 सार्य्यम्बसनसुरभिगन्धिःसाम्प्रतंसत्त्वेव । व्रजतिरजनिरेषातन्म
 यूखाङ्गरङ्गैःपरिमिलितमनिन्दैरम्बरान्तम्बहन्ती ॥ २१ ॥ **

सुख । सार्य्येणिव । साम्प्रतंसत्त्वेनैतत्कालवर्तैःतिश्वसैश्चसुरभिर्गन्धिःसुगन्धिभनिं
 द्यैःमनोहरेर्मयूखैरैवाङ्गरङ्गैःपरिमिलितम्याप्तम्बासितं चाम्बरान्तंनभःप्रान्तम्बस्नानचव
 हन्तीभजन्तीसत्त्वेवव्रजति । अत्रेन्दुतन्मयूखादीनांक्लान्तवाङ्मनात्वादिरूपणावगमादे
 कदेशवर्त्तिरूपकम् ॥ २१ ॥ ***** ॥

॥ नवेति ॥ अधिकरुचिरयमिन्दुर्नवकुमुदवनश्रियोविकाशःपरिहासश्चसएवकेलिस्र
 स्यात्सङ्गादासंगादशेषामशुषांसकलामपिरात्रिं । विभावरीतक्तमुषाशर्वरीतिविश्वः
 । अथनसंयोगेद्वितीया । जागरित्वाजागरणंरुत्वाशिशयिषुःशयितुमिच्छुरिव । शेतेःसम

नादुप्रत्ययः । सस्त्रोहस्रोतश्च विशेषः करश्च यस्य स सन् अपरदिशः पश्चिमदिशश्च
 मोपेतसंगे च पाण्डुम्याण्डवर्णम्लानं कृतानमात्मानं स्तशरीरं मुञ्चति दक्षिणनायकः कयाचि
 स्तहविहृत्य श्रान्तः कस्याश्चिदङ्के शेतेन हृदि भावः । अत्र प्रहासकोल्यङ्ककणश्चानादिब
 धहारदिन्दुकुमुदनवश्रीपश्चिमानां नायकत्वप्रतीतिः समासेतिरलङ्कारः । विशेषणस्य
 म्यंनूपलक्षणमित्यलङ्कारसर्वस्वकारः ॥ २२ ॥ ***** ॥
 ॥ सेति ॥ अधिनिशं । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः सरभसः सत्वरः परिरम्भा एवारम्भो व्यापार

नवकुमुदवनश्रीहासकेलि प्रसङ्गादधिकरुचिरशेषामप्युपाङ्गागरि
 त्वा । अयमपरदिशाऽङ्के मुञ्चति रस्तहस्तः शिशुयिषुरिव पण्डु
 म्लानमात्मानमिन्दुः ॥ २२ ॥ सरभसपरिरम्भारम्भसंरम्भाजायद
 धिनिशमपास्तम्बस्त्रभेनाङ्गनायाः । वसनमपि निशाने मेध्यते तस्य दा
 तुरथचरणविशालश्रीणिलोहेक्षणेन ॥ २३ ॥ सपदि कुमुदिनीभि
 र्मीलितं चाक्षपापिश्यमगमदपेतास्तारकास्तस्मस्तः । इति द
 यितकलत्रश्चिन्तयन्नङ्गमिन्दुर्वहति कृतमशेषमष्टशोभं प्रुचेव ॥

२४ ॥ *****

स्तत्र संरम्भस्तङ्गाजावस्त्रभेनाङ्गनायाः सन्निधयद्वसनं अपास्तनद्वसनं निशाने प्रभाते
 पिरथचरणचक्रनाद्विशालायां श्रीणिलोलं सतृष्णमोक्षणं यस्य तेन वस्त्रभेन प्रदातुं नेथ
 नेनापेक्ष्यते । अत्र वसनाप्रतिदानस्य श्रीणीक्षणलौल्यहेतुकत्वात् काव्यलिङ्गम् ॥ २३ ॥
 ॥ सपदोति ॥ सपदि सद्यः कुमुदिनीभिर्मीलितं । भावेक्तः हासनक्षपारविरपि अतिश्च
 यमगमन्ताः समस्तास्तारकाः अपेता इति मुचाशेकेन चिन्तयन्निवदयितकलत्रः प्रियभा
 र्यः इन्दुः कृतमशेषं निःशेषं यथा तथा अष्टशोभं नष्टप्रभमङ्गम्वहति कलत्रप्रियस्य युगपत्क

सकलत्राशनिमित्तहेतुकत्वमुत्प्रेक्षते ॥ २४ ॥ ***** ॥

॥ व्रजतीति ॥ अंशुमालीखर्यः । व्रीह्यादित्वादिनिप्रत्ययः । यावदक्ष्णविषयभूमिर्नव
जतिनदृश्यतइत्यर्थः तावदेवारुणेनानूरुणाअखिलनिमिरमस्तपरेषाम्यरिभवित्र
स्कारकं । जिहृक्षीत्यादिनाइजिप्रत्ययः । तेजःप्रतापनान्वताम्यथयतांअग्रेसरनीत्यग्रेस
रःपुरःसरोपि । पुरोगतेग्रेसर्त्तोरितिदप्रत्ययःविपक्षस्यशत्रोरुच्छेदंकर्तुम्यामुप्रभवतिश
क्नोतिहिसामान्येनविशेषणसमर्थनरूपोर्थान्तरन्यासः ॥ २५ ॥ ***** ॥
॥ विगतेति ॥ विरहेनखिन्नःरथचरणेनचक्रेणसमाह्वसुच्याख्यःतस्यैवसमाख्यायस्येति
वारथचरणसमाह्वस्यकवाकइत्यर्थः । कोकश्चक्रश्चकवाकोरथाङ्गाह्वयनामकइत्यम

व्रजतिविषयमक्ष्णमंशुमालीनयावतिमिरमखिलमस्तनावदेवारु
णेन । परपरिभवितेजस्तन्वतांप्राप्तुकर्तुम्यभवतिहिविपक्षोच्छेदम
ग्रेसरोपि ॥ २५ ॥ विगततिमिरपङ्कम्यश्यतिव्येमयावत्ध्रुवतिवि
रहखिन्नःपक्ष्नीयावदेव । रथचरणसमाह्वस्तावदौत्सुक्यनुज्ञासरि
दपरतटान्तादागताचक्रवाकी ॥ २६ ॥ *****

रः । निमिरम्यङ्कमिवेत्युपमितसमासः । तद्विगतंयस्यात्तद्योमयावत्पश्यतियावदेवपक्ष
नीपक्षमूले । पक्षमूलन्नुपक्षतिरित्यमरः । पक्षात्तिरितिनिप्रत्ययः । ध्रुवतिउत्पत्तिवुन्धु
नेति । ध्रुविधूननइतिधातोस्तौदादिकत्वादुवडादेशः । तावदेवोत्पत्तान्प्रागेवचक्रवा
कीचक्रवाकस्यस्त्री । जानेरस्त्रीविषयादयोपधादितिङोष । औत्सुक्येनोत्कण्ठतयानुज्ञा
श्रेरितासतोसरिनोऽपरतटान्तात्परभूमेः सकाशादागताएतेनानयोहन्मस्तकासमञ्चानु
रागइत्युत्प्रेक्षा । अत्ररगौत्सुक्येयोरसम्भावयोस्तिर्यगन्तत्वेनाभासयोर्निबन्धनादूर्जसी
नामालङ्कारः रसभावतदाभासप्रसमांनिबन्धनेरसवन्नेयउर्जसीसमाहितानीतिज्ञक्षणा

॥ २६ ॥ ***** ॥
 ॥ मुदितेति ॥ प्रदोषेरत्रैमुदितानियूनांमनांसियाभिर्हेतुभिस्ताः मुदितयुवमनस्ताः ।
 उरःप्रभृतिभ्यःकप् । कल्पिताउपभोगायसम्पादिताः भूषितावल यवसनादिभिरुपस्कृताः
 उभय्यः उभयविधाः युवतयः पुष्पमालाश्च । उभाद्दुदात्तो नित्यमिति तयस्यायजादे
 शः टिङ्गाणञित्यादिनाङीप् । तुल्यमेवाविशेषयथातयारुचंशोभामदधुर्धृतवत्यः । घा
 जोलिह । प्रभातेनूपभोगात्रीरुचोनिःप्रभाः पुष्पमालाः परिमलेन विमर्दगन्धेतरुचिर
 भिरुपभोगादधिसुरभिभिर्युवतिभिर्न्यकृतास्त्यक्ताः अवधोरिताश्च । अत्रपुष्पमाला
 भोयुवतोनांसौम्योक्तिपूर्वकविमर्दसहत्वेनाधिक्योक्तैर्यतिरेकः ॥ २७ ॥ ***** ॥

मुदितयुवमनस्तास्तुल्यमेवप्रदोषेरुचमदधुर्धृतमय्यः कल्पिताभूषिता
 च । परिमलरुचिरभिर्न्यकृतास्तुप्रभातेयुवतिभिरुपभोगात्रीरुचः
 पुष्पमालाः ॥ २७ ॥ विलुलितकमलौघः कीर्णवल्लीवितानः प्रति
 वनमवधूताशेषशखिप्रसूनः । क्वचिदयमनवस्थः स्थाप्युतामेति
 वायुर्वधुकुसुमविमर्द्दोद्गन्धिवेश्मान्तरेषु ॥ २८ ॥ *****

॥ विलुलितेति ॥ वनेवनेप्रतिवनं । यथार्थेऽवयोभावः । विलुलिताः लोलिताः कमलौ
 घायेनसः कीर्णाविक्षिप्तावल्लीनांमालत्यादीनांभितानाविस्तारयेनसः अवधूतान्यशेष
 शखिनाम्बकुलचम्पकादीनाम्प्रसूनानियेनसः तथापिक्वचिपूर्वोक्तकमलवनादौकुत्रापि
 नास्त्यवस्थास्थितिरस्येत्यनवस्थः स्थितिमप्राप्नोऽयंवायुः वधूनांकुसुमानाञ्चविमर्देनसङ्घर्षे
 णउद्गन्धिषुउद्गतगन्धेषु । गन्धस्येत्वं । वेश्मान्तरेषुगृहान्तरेषुयथास्थाप्युतांस्थायित्वमेति
 पूर्वोक्तसर्वोक्तृष्ठसौरभलोभादिनिभावः । गन्धजस्यश्चगन्धुचूर्तिगन्धुचप्रत्ययः यद्वाम
 धुकुसुमेतिपाठेमधुयुक्तः कुसुमलोषांभिमर्द्देनेतिभावः । अत्रवायोरस्थायित्वसम्बन्धोक्ते

रतिशयोक्तिः ॥ २८ ॥ ***** ॥

॥ नखपदेति ॥ नखपदेषु नखक्षेत्रेषु वलिषु त्रिवलिषु नाभ्यां सन्धिभागेषु देहसम्बन्धिस्था
नेषु दशनानां क्षतिषु दनाग्र्येषु च शेषः सावशेषः किञ्चिच्छिद्यमानः अतएव लक्ष्यो दृश्यो अ
ङ्गनायाः सम्बन्धि असौ वर्णयति वर्णङ्करो निरञ्जयतीति वर्णकोऽङ्गरागो वाग्विहीनो वागि
न्द्रियरहितोऽपि सन् रहसि कृतानामपि सुरतविलसितानां सुरतचेष्टितानाम् वर्णयति वर्ण
ति वर्णकोऽव्यक्ताव्यञ्जक इत्यर्थः । वर्णयने र्बलप्रत्ययः । वर्णक्रियायां निस्तारे गुणोक्तो व
र्णयत्यद इति भट्टमल्लः । जानः नखक्षणादि चैव लक्ष्यमाणं रागोऽन्यत्र स्वविलोपा चेष्टा
विशेषानुमापको जान इत्यर्थः । अत्र वाग्विहीनोऽपि रहस्यकृतानामपि वर्णको वर्णोक्तिवि

नखपदवलिनाभौ सन्धिभागेषु लक्ष्यः क्षतिषु च दशनानामङ्गनायाः स
शेषः । अपि रहसि कृतानाम् वाग्विहीनोऽपि जानः सुरतविलसिताना
म् वर्णको वर्णकोऽसौ ॥ २९ ॥ प्रकटमलिनलक्ष्मामृष्टपत्रावली
कैरधिगत रतिशोभैः प्रत्युषप्रोषितश्रीः उपहसित इवासौ चन्द्रमाः का
मिनीनाम्परिणतशरकाण्डापाण्डुभिर्गण्डभागैः ॥ ३० ॥ *

रोधस्य व्यञ्जकत्वलक्षणया परिहाराद्विरोधाभासोऽलङ्कारः ॥ २९ ॥ ***** ॥
॥ प्रकटेति ॥ उपसिप्रत्युषः । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । यद्वा प्रत्युषः प्रभातं । उपः प्रत्युष
क्षीअपोत्यमरः । तत्र प्रोषितश्रीर्भ्रष्टशोभः अतएव प्रकटमलिनलक्ष्मा स्पष्टदृष्टकलङ्कोऽ
सौ चन्द्रमामृष्टाः प्रमृष्टाः पत्रावल्याः पत्रभङ्गोऽयेषानैः । नव्यतश्चेति कप् । तथा अधिगतार
तिशोभासुम्भोगश्रीर्येषानैः परिणताः परिपक्वाः शरकाण्डावाणाख्यनृणकणिकाः । शरेवा
णेवाणनृण इति शब्दार्णवे । नद्धपाण्डुभिः कामिनीनाङ्गण्डभागैर्गण्डस्थलैरुपहसित
इवेत्युपेक्षा । अपाण्डुगुणनिमित्तानिः कलङ्काः सकलङ्कसमानमानिनमुपहसन्तीति भा

वः ॥ ३० ॥ ****

॥ अथकाचित्खण्डिता नायिकासागसम्प्रेयांसम्प्रातरगतम्यच्चभिरूपात्तभने ॥ सकलमि
त्यादि । कामेनलो लायाअन्यनार्याःसपत्न्याःरतिरभसेषुसुरतसम्पदैषुविमदैःपीडनैः
रज्यनेनेनेतिरगःअङ्गस्यरगोऽङ्गरगः विलेपनंअङ्गविवासश्चतस्मिन्नङ्गरगेसकलमपि
निःशेषंयथातथानिकामभिन्नवतिस्त्रिष्टवतिसतिआश्चर्यधाम्नःसर्वाङ्गननिधानस्यतवमु
खरगोमुखविकाशोभेदन्विश्लेषनप्रयातःइति यत्तद्देवातिमहदाश्चर्यखलुमुखस्यायङ्ग
रगत्वेतद्भागस्यायङ्गरगत्वादिनिभावः । अत्रविलेपनविकाशाख्ययोरङ्गरगयारेवात्रा
ध्यवसानेनविरोधःभेदाननुसन्धानत्वेनविरोधइति श्लेषमूलानि श्रेयोक्त्युत्थापितोविरोधा

सकलमपिनिकामङ्कामलोलान्यनारीरतिरभसविमदैर्भिन्नवत्यङ्गर
गम् । इदमतिमहदेवाश्चर्यमाश्चर्यधाम्नस्तवखलुमुखरगोयन्नभेद
म्ययातः ॥ ३१ ॥ प्रकटतरमिमम्माद्राक्षुरन्धारमण्यःस्पुटमति
सविशङ्कङ्कान्तयानुल्यवर्णः । चरणतलसरोजाक्रान्तिसंक्रान्तयासौ
वपुषिनखविलेखोलाक्षयारक्षितस्ते ॥ ३२ ॥ ****

भासोलङ्कारः ॥ ३१ ॥ ****

॥ प्रकटेति ॥ किञ्च । प्रकटतरमतिस्पुटमिमंनखविलेखंअन्धारमण्योनिजसपत्न्यः स्पु
टम्माद्राक्षुःनपश्यन्तु । दृशेलङ्गनदृशइतिक्लृप्ताभावपक्षेसिचिवृद्धिः । इतिबुद्ध्याकान्ता
यासविशङ्कंयथातथानुल्यवर्णोलाक्षासमानवर्णःविवरणस्यदुरपह्ववत्वादिनिभावः ।
असौनेनववपुषिनखविलेखो नखव्रणःचरणतलंसरोजमिवेत्युपमितसमासःआक्रान्तिलि
ङ्गात्तस्याकान्त्याआघातेनसंक्रान्तयालाक्ष्यारक्षितो गुप्तःआच्छादितइत्यर्थःहन्तसतु
षापीयसौलाक्षास्त्रयमेवसर्वदुर्वृत्तपिमुनेनिसावरकातेप्रियावेत्तीतिभावः अत्रनखस्यला

क्षांसावर्ण्योत्तदेकतापत्तेः सामान्यालङ्कारः । साम्यङ्गुणसाम्येनयत्रवस्त्वनरैकतेतिलक्ष
णात् ॥ ३२ ॥ ***** ॥
॥ तदिति ॥ किञ्चममत्वमेवप्रियेतियदवादीरवोचः । वदेर्लुङिबदब्रजेत्यादिनावृद्धिः ।
तदवितथंसत्यंकुतः यद्यस्मान्प्रियजनेनपरिमुक्तंदुकूलनदीयमित्यर्थः दधानः धृतइत्यर्थः
दधानइत्यत्रवसानइतिपाठेवसनआच्छादयन । वसआच्छादनाल्लटः शानचादेशः स
त्वंमदधिवसन्तिममनिवासमागाः प्राप्ता इणो गालुङि । युक्तचैतदित्याह । कामिनांमण्ड
नश्रीर्वल्लभानाम्प्रेयसीनामालोकनेनसफलत्वंव्रजतिहिअप्रियाचेत्कथमोदृशीमेतम्भावन
तिभावः अर्थान्तरन्यासः ॥ ३३ ॥ ***** ॥

तदवितथमवादीर्यन्ममत्वमिप्येतिप्रियजनपरिमुक्तय्यदुकूलनद्धानः । मदधिवसन्तिमागाः कामिनामण्डनश्रीर्व्रजतिहिसफलत्वम्वल्ल
भालोकनेन ॥ ३३ ॥ नवनखपदमङ्गुलपयस्यं मुकेनस्थगय
सिपुनरोष्ठम्पाणिनादन्तदष्टम् । प्रतिदिशमपरस्त्रीसङ्गशंसीविसर्प
न्नवपरिमलगन्धः केनशक्योवरीतुम् ॥ ३४ ॥ *****

॥ नवेति ॥ किञ्चनवानिनखपदानियस्मिन्तदङ्गुलपदं मुकेनगोपयसिच्छादयसि । मु
केनैवादि कान्स्वार्थेणिच् । दन्तेनदष्टमोष्ठम्पुनरोष्ठनुपाणिनास्थगयसिच्छादयसि ।
स्थगिरपिचौरादिकः । दिशिदिशिप्रतिदिशं । विभक्त्यर्थेव्ययीभावः अव्ययीभावे शरत्पभृ
तिभ्यइतिसमासान्तः टचप्रत्ययः । विसर्पन्प्रसर्पन्अपरस्त्रीसङ्गशंसीख्यनारसङ्गः खचकः
अन्यप्रभवत्वान्तस्येतिभावः नवःपरिमलारव्योगन्धः । परिमलगन्धः विमर्देत्येपरिमलइ
त्यमरः । केनकेनोपायेनवरीतुमाच्छादयितुं । वृत्तोवेतिटोदीर्घः । शक्यःनकेनापि
शक्यइत्यर्थः ॥ ३४ ॥ ***** ॥

॥ इति ॥ इतिपूर्वोक्तरोत्याकृतवचनायाः कृतोपलम्भायाः गलितनयनवारेर्यैर्यान्मु
क्ताभ्योः प्रेयस्याङ्गतिशेषः कश्चिन्नायको विभ्यन्त्रस्यन् । नाभ्यस्ताच्छतुरितिनुमभाव । अ
गत्वापादयोरवनाममनेवतिंयातिप्रणामेनप्रसादयतीत्यर्थः । ननुकथमोदृङ्गार्दव
नयाहङ्कारिणस्तस्यरोदनमात्रेणतत्राह । करुणमिति । तथाहिविग्रहेषुप्रणयकलहे
षुयोषिताङ्करुणमपिदीनमपिरुदितमश्रुमोचनंमानिनामहङ्कारिणाम्युसांमानभेदेअह
ङ्कारनिगशेसमर्थशक्तमस्त्रंसाधनमुदितमुक्तं । वदेःकर्मणिक्तः । वचिस्त्वपीत्यादिनासम्प्र
सारणं । दीनेप्रणयिजनेपुंसाङ्कोऽहङ्कारइतिभावः अर्थान्तरन्यासः एषाचखरिडताना
यिका । नोत्वान्यत्रनिशाम्यातरगनेप्राणवल्लभेअन्यासङ्गेपचिह्नैस्तुखिण्णिनेर्ष्याकषायिते

इति कृतवचनायाः कश्चिदभ्येत्यविभ्यङ्गलितनयनवारेर्यातिपादावना
मम् । करुणमपिसमर्थमानिनाम्मानभेदेरुदितमुदितमस्त्रंयोषिता
म्बिग्रहेषु ॥ ३५ ॥ कुलकम् ॥ मदमदनविकाशस्पष्टघाष्ट्याद
यानारतिकलहविकीर्णैर्भूषणैरर्चितेषु । विदधतिनगृहेषूपुष्प
पुष्पोपहारम्बिफलविनययत्नाः कामिनीनाम्बयस्याः ॥ ३६ ॥ *

निलक्षणात्नायकस्तुष्टः व्यक्तागानिर्भयोष्टुडनिलक्षणात् । नचेहविभ्यद्विशेषणवि
शेषः आगमनकालेतिनिर्भीकतयाएवलक्षणेपयोगात् अन्यथावैरंस्यादितिअयच्चपुंसां
सहृदयः अन्यथारसाभासइत्याहुः ॥ ३५ ॥ ***** ॥

॥ मदेति ॥ मदमदनयोर्विकाशेनविजृम्भणेनस्पष्टेघाष्ट्यस्योदयआविर्भावोयासाना
सां कामिनीनारतिरेवकलहस्तस्मिन् विकीर्णैरितस्ततोविक्षिप्तैर्भूषणैरर्चितेषुगृहेषुवय
स्याः स्निग्धपरिचारिकाः विनीयनेऽस्मिन्निति विनयोऽधिकारः नत्रयत्नोविफलोयासा
नाः विफलविनययत्नाः निःफलस्वाधिकारोद्योगाः संव्यङ्ग्युल्लैः पुष्पैरुपहारं पूजां न विद

॥ ३६ ॥

धनिकुर्वन्निअत्रसमृद्धवस्तुवर्णनादुदात्तालङ्कारः । तदुदात्तभवेद्यत्रसमृद्धवस्तुव
र्णनेइतिलक्षणात् । तेनतासानोषभाभरणेषुभुक्तवस्त्रमाल्यादिनिर्माल्यबुद्धिर्ध्वन्यते

॥ ३६ ॥ ****

॥ करजेति । विलसनशोलौविलासी । वौकषलेत्यादिनाघिनुरणप्रत्ययः । अङ्गेनिजाङ्गे
निशायाम्भवंतेश्च । निशाप्रदोषाभ्यांचेत्यणप्रत्ययः । करजदशनचिह्नंनखदन्तक्षतंअन्य
नारीजनितंसपत्नीकृतमिति शङ्कमानामविश्वसनीमतएवेर्ष्याअक्षमयासरेषांस्त्रियंनि
जवधूमत्तयामूढयात्वयैवैतद्धत्तमेवंकृतंखलुनस्मरसिनाभिजानासिकिमितिकाकुःडृत्यम
नेनप्रकारेणबोडमानांस्वकृतत्वप्रत्यभिज्ञानांलज्जितां सतीमनुनयतिअङ्गोकारयतिस्व

करजदशनचिह्नंनैशमङ्गेऽन्यनारीजनितमितिसरेषामीर्ष्याशङ्क
मानाम् । स्मरसिनखलुदन्तमत्तयैतत्त्वयैवस्त्रियमनुनयतोऽप्यम्बोड
मानांभिलासी ॥ ३७ ॥ कृतगुरुतरहारच्छेदमालिङ्गपत्न्योपरि
शिथिलितगात्रेगन्तुमापृच्छमाने । विगलितनवमुक्तास्थूलवाण्या
मृविन्दुस्तनयुगमवलायास्तुष्टाणरेदितीव ॥ ३८ ॥ ***

मौग्ध्यव्याघातनिर्वेदश्चलज्जयाव्यज्यते ॥ ३७ ॥ ****

॥ कृतेति ॥ कृतेगुरुतरस्यहारस्यच्छेदोयस्मिन्नन्ततयाआलिङ्ग्यपरिशिथिलितगात्रे
शिथिलीकृतगात्रेपत्न्यौभर्त्तरिगन्तुमापृच्छमानेआमन्त्रयमाणेसति । आङ्गिनुपृच्छेरूपसं
ख्यानादात्मनेपदङ्कर्त्तरिलटःशानजादेशः । नक्षत्रांतस्मिन्क्षणे । अत्यन्तसंयोगेच्चि
नीया । अवलायाःस्तनयुगङ्कर्त्तुविगलितानिस्तुतानिनवमुक्तानूतनमौक्तिकान्येवस्थूलवा
ण्यामृविन्दवोयस्मिन्कर्मणिनन्तयारेदितीवविरहासहिष्णुनयारेदनं करोतीवेत्युत्प्रेक्षा
रूपकसङ्कोर्णा । रुधादिभ्यःसार्वधानुकेइतीडागमः ॥ ३८ ॥ ****

॥ ३९१ ॥

॥ बह्विति ॥ अह्निदिवसेव्यपगतमद्यामुग्धवध्वासखीभ्योविदितंरत्रैत्वयेत्यंहतमि
निसखीभिराख्यातमित्यर्थः । रत्रिवृत्तंरत्रैकृतंस्वचेष्टितमित्यर्थः । मत्तामदमूढाअ
हन्तस्यप्रियस्यपुरस्तादग्रेवहुअनेकज्जगदकिलगदानिस्सकिलकिलेतिऐतिह्ये । अत
एवपरोक्षेलिङ्गलुत्तमो वेतिपक्षेणित्वाभावाद्धृद्भावाः । चपुनःप्रौढयोधितानुत्थमौढ
योषिद्धदित्युपमानेननुत्थमितिबतिप्रत्ययः । अस्यप्रियस्यचाटुप्रियवचनंचकरकिलअ
कार्षाङ्कल । लिङादिपूर्ववत् गुणेविशेषः । इतिविचिन्त्यविमृश्यब्रीडितंलज्जितं । भा
वेक्तः । निजकार्यप्रकाशेनलज्जात्रसञ्चारोतिभावः । भावनिबन्धनान्मेयोत्तङ्कारः ॥

३९ ॥ ***** ॥

॥ अरुणेति ॥ अरुणजलजरजीवरक्तकमलश्रेणोवमुग्धंसुन्दरंहस्ताग्रपादंहस्तौचपा

बहुजगदुपरस्तात्तस्यमत्ताकिलाहञ्चकरचकिलमाटुपौण्ड्योषिद्ध
स्य । विदितमिति सखीभ्योरत्रिवृत्तम्विचिन्त्यव्यपगतमद्याह्विबी
डितमुग्धवध्वा ॥ ३९ ॥ अरुणजलजरजीमुग्धहस्ताग्रपादा
बहुलमधुपमालाकज्जलेन्दीवरक्षी । अनुपततिविरवैःपत्रिणा
म्याहरन्तीरजनिमचिरजातापूर्वसन्ध्यासुतेव ॥ ४० ॥ **

दौचयस्याःसावहुलमधुपमालाकज्जलङ्कज्जलमिवमधुपमालाययोस्तेनेन्दीवरेयस्याः
सावहुलमधुपमालाकज्जलेन्दीवरक्षीपत्रिणांपक्षिणाम्बिरवैर्याहरन्तीलपन्ती । व्या
हारउक्तिर्लपितमित्यमरः । अचिरजातासद्योभवावालाचपूर्वसंध्याप्रातःसंध्यासुतेवपु
त्रोवरजनीमनुपततिअनुधावतिजननीमिवेत्यर्थः । इहविरवैर्याहरन्तीमिव्यधिकरण
परिणामः । तत्सङ्कोशैयमुपमा ॥ ४० ॥ ***** ॥

॥ प्रतीति ॥ अग्रिहाहितायैस्तेषामग्न्याहितानां । बाहिताग्न्यादिविनिच्छायाःपर
निपातः । प्रतिशरणम्प्रतिगृहं । शरणं गृहहरक्षित्रोरित्यमरः । अशीर्णज्योतिरक्षितार्चि

रयमग्निहवनीयः विधिनायज्ञकर्मण्यजपन्यजुःसामस्वित्यादिशास्त्रोक्तरीत्याविहितान्य
थायोगमुच्चारिताविरिध्याःस्वरणकश्रुत्यादयःचचारोयैस्तैः । ध्रुवस्तानेत्यादिनारेभृश
देइतिधानोःस्वरेविरिध्वशब्दोनिष्ठानोऽतिद्वेननिपातितः अध्वर्युर्वैः ऋत्विक्श्रो
मैःऋत्विग्विशेषवाचनाअध्वर्युशब्देनऋत्विज्ज्ञात्रलक्षणात् । यद्वाऽध्वर्युर्वयोमुख्योये
धानैःअध्वर्युप्रमुखैश्चतुर्भिःऋत्विग्विरित्यर्थः । तस्माद्दर्शपूर्णमासयोर्यज्ञकृतोऽन्वार
ऋत्विजइतिश्रवणात् । दर्शश्चायंसत्वत्रैवसान्नाय्यविधानादितिसामधेनोःप्रवोवाजाइ
त्यादिकाआग्निसमिधनीर्द्धवोऽधीत्यपठित्वा । ऋत्विक्सामिधेनोऽध्याचयास्यादग्निसमि
धनेइत्यमरः । समिधेनोग्रहणंयाज्यापुरेनुवाक्यादिमन्त्रान्तरणामयुपलक्षणं । कृतो
गुरुतरदुरितानामोघध्वंसोयस्मिन् कर्मणितद्वयानथासाधुसम्यक् कृतन्देवतोद्देशेन

प्रतिशरणमशीर्णज्योतिरग्न्याहितानामिधिविहितविरिधैःसामधे
नोरधीत्य । कृतगुरुदुरितौघध्वंसमध्वर्युर्वैर्कृतमयमुपलीढेसाधु
सान्नाय्यमग्निः ॥ ४१ ॥ *~*~*~*~*~*~*~*~*~*

यत्कृतंनोयतइतिसन्नाय्यंहविर्विशेषेणैन्द्रं दध्यमावासायामैन्द्रं पयोमावास्यायामिति विहि
तैर्दधिपयसित्यर्थः । पाय्यसान्नाय्यनिकाय्येत्यादिनाहविर्विशेषेसंपूर्वान्नयनेर्ह्यन्नादाया
देशोपसर्गदीर्घनिपातः । उपलीढेआस्तादयति । लिहआस्तादनइतिधानोःस्वरिते
ष्वाम्भटितडिटेरेत्वंढत्वष्टृत्वढलोपदीर्घाः । अत्राग्नेःसान्नाय्योपलेहनस्योत्तरकालभावि
त्वेपितदुपलक्षितस्यकर्मणउद्दिनेआदित्येपौर्णमास्यास्तत्र प्रयुक्तंअतिप्रागुद्यादमावा
स्यायाइतिशास्त्रात्कालप्रक्रान्तस्यवर्तमानत्वात्तस्यापिबर्तमानताव्यपदेशःएतच्चाहिता
ग्नित्वमात्रेणकालविशेषानादरेणोक्तमितिपूर्वाक्तचन्द्रोदयाद्यविरोधःअथवाउद्दिनेजुहो
यत्यनुद्दिनेजुहोतिप्रातर्जुहोत्यग्निहोत्रनात्काबत्वात्सामिधेनोसान्नाय्यशब्दयोर्मन्त्रहवि

मात्रपरत्वमाश्रित्याग्निहोत्रपरत्वेन व्याख्येयं । तस्मादग्निहोत्रस्य यज्ञततोः एकत्र त्विगि
त्वेकाध्वर्युकत्वे वैरिति वज्रवचनं यज्ञमानवज्रत्वादुपपद्यत इत्याहु रित्यलं च्छान्दसगोष्टी
व्यसनेन वृत्त्यनुप्राप्ते लङ्कारः स्पष्ट एव ॥ ४१ ॥ ***** ॥

॥ प्रकृतेति ॥ प्रकृतजपविधीनां प्रकृतजपकर्मणां नियमभाजानपस्विनां सम्बन्धे ओष्ठे
भवेरेकैः । शरीरवयवाच्चेति यत्प्रत्ययः । अक्षरैर्वर्णैः उपपन्नानां यैरित्यर्थः । उपपन्ना
जीयानामोष्ठावित्यनुशासनात् । मुञ्जरपिहितमावुत्तमन्यैरनोक्तैरक्षरैर्लक्ष्यन्दर्शनीयं
अतएवोद्दिष्टं ननु उद्गतांशवोदनाय स्यतदाख्यं मुखं अनुवेत्तं प्रतिक्षणं घटितोद्घटितस्य
शणित्वान्मुञ्जघटितविघटितस्य । विशेषणसमासः । मुग्धसुन्दरं यन्मुक्तानां मुक्ताफला

प्रकृतजपविधीनामास्यमुद्दिष्टमदन्तमुञ्जरपिहितमोक्षैरक्षरैर्लक्ष्य
मन्यैः । अनुकृतिमनुवेलङ्घितोद्घटितस्य ब्रजतिनियमभाजामुग्ध
मुक्तापुटस्य ॥ ४२ ॥ नवकनकपिशङ्गम्बासराणां विधातुः ककु
भिकुलिशपाणेर्भातिभासां विधानम् । जनितभुवनदाहारममभां
सिद्ग्ध्वाज्ज्वलितमिव महाभेरुर्ध्वमौर्वानलार्चिः ॥ ४३ ॥ *

॥ ३४ ॥ मुक्तिरित्यावत्तस्यानुकृतिं साम्यं व्रजति । उपमालङ्कारः । एतेन श्लोक
द्वयेन बहवः कर्मनिष्ठास्तपोनिष्ठाश्च ब्राह्मणभगवन्तमनुनयन्तीति कथितं ॥ ४२ ॥
॥ नवेति ॥ कुलिशपाणौ यस्य स कुलिशपाणिरिन्द्रः । प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौभ
वत इति निपातः । एतदेवात्र व्यधिकरणवज्रब्रह्मेणैव ज्ञापकं । तस्य ककुभिप्राच्यादिशिन
वकनकवन्तिशङ्गं वासराणां विधातुर्दिनकरस्य भासां विधानं करजालं महाभेरुर्भासिद्ग्ध्वा
जनितभुवनदाहारं भक्तजगद्वाहोद्योगंसदूर्ध्वमन्यैरुपरिज्वलितमौर्वानलार्चिर्वडवान
लज्योतिरिव भातोव्युत्प्रेक्षा ॥ ४३ ॥ ***** ॥

॥ विततेति ॥ वितताभिः प्रसारिताभिः पृथुवरत्राभिर्महारज्जुभिस्तुल्यरूपैस्तुल्याकारै
र्मयूखैः किरणैर्गरीयान्कलशद्वयमाणाः सन्नेषोऽर्कः कृतचपलः सत्त्वरो विहङ्गालाप
एवकोलाहलः कलकलोयाभिस्ताभिः दिग्भिर्जलनिधेः जलमध्यादुत्तार्यते उद्भि यते ।
नरतेर्यन्तात्कर्मणिलङ् । यथा कुतश्चिन्तूपातकुम्भः पाशैश्चकृत् सकलकलखड्गभिः स्त्रीभि
रुद्भि यतेतद्धृदिनिभावः । अत्रवरत्रातुल्यरूपैः कलशद्वयेति चोपमाभ्यां विहङ्गालापको
लाहलेति रूपकाचो ज्जीवितार्कस्य दिक्कर्तृकोत्तरणोत्प्रेक्षाव्यञ्जकाभ्यां गाप्रतीयमानेति
सङ्करः ॥ ४४ ॥ ***** ॥

विततपृथुवरत्रातुल्यरूपैर्मयूखैः कलशद्वयगरीयान् दिग्भिश्चकृत्
माणाः । कृतचपलविहङ्गालापकोलाहलाभिर्जलनिधिजलमध्यादेष
उत्तार्यतेऽर्कः ॥ ४४ ॥ पयसिसलिलणशेर्नक्तमन्तर्निमग्नः स्फुटम
निशमतापिज्ज्वाल्यावाडवाग्नेः । यद्यमिदमिदानीमङ्गमुद्यद्वा
तिज्ज्वलितखदिरकाष्ठाङ्गारगौरम्बिवस्त्रान् ॥ ४५ ॥ अतुहिनरु
चिनासौ केवलनेदयाद्रिः क्षणमुपरिगतेन क्षमाभूतः सर्वएव । नवकर
निकरेण स्पष्टबन्धूकस्तूनस्तवकरचितमेतेशेखरम्बिभ्रतीव ॥ ४६ ॥

॥ पयसीति ॥ अयच्च विवस्त्रान्नक्तंसलिलणशेः पयसिनिमग्नोऽनर्वाडवाग्नेर्ज्वाल्याग्नि
शमतापितप्तः स्फुटमित्युत्प्रेक्षा । कुतः यदिदानीमुद्यन् इदं ज्ज्वलितः प्रज्वलन्त्यः खदिरका
ष्ठाङ्गारस्तद्वज्रैरमरुणमङ्गन्दधाति । गौरैरुणैस्सितेपोते इति विश्वः ॥ ४५ ॥ * ॥
॥ अतुहनेति ॥ क्षणमुपरिगतेन स्थितेनातुहिनरुचिना केण नवकरनिकरेण केवलम
सावुदयाद्रिः पूर्वाद्रिः । उदयाद्रिः पूर्वपर्वत इत्यमरः । शेखरं अवतंसंपृथ्व्यामालां स्पष्टबन्धु
कस्तूनस्तवकरचितं न विभर्त्ति किन्तु एते क्षमाभूतः पर्वताः बिभ्रतीवेत्युत्प्रेक्षानकेवलमर्केणो

॥ ३९५ ॥

इथाद्रिरेववन्धुकशेखरम्बिभ्रतोवकिन्नुमत्करजालेनसर्वेणसर्वेपिपर्कालुयेत्यर्थः ॥४६॥
 ॥ उदयइति ॥ एषवालउदितमात्रःशिशुवालश्चासौसूर्यश्चवालसूर्यःउदयशिख
 रिमृङ्गस्यउदयाद्रिशिखरस्यप्राङ्गणेषुरिङ्गन्सञ्चरन्पद्मिनीभिर्नलिनीभिःस्त्रीविशेषै
 च्च । पद्मिनीस्त्रीविशेषोपीतिविश्वः । कमलान्येवमुत्पलानिनेषांहासेनहास्येनचसह्य
 स्मिन्कर्मणितद्वयातथावीक्षितःसन्वयोभिःपक्षिभिः । वयःपक्षिणिवल्यादावितिवि
 श्वः । शब्दयन्त्याःशब्दकुर्वन्त्याःआगच्छआगच्छवत्सेनिव्याहरंत्याइत्यर्थः । शब्दशब्दा
 न्तकरोतिण्यन्तास्मदःशतरिङीप् । दिवोन्तरिक्षस्यमातुश्चांकेसमोपेउत्संगेचविततानिप्र
 हतानिमृदूनिकराग्राणिहस्ताग्रेचयस्यससन्हेलयालीलयापरितपति । श्लेषमूलानिश्च

उदप्रशिखरि मृङ्गप्राङ्गणेष्वेषुरिङ्गन्सकमलमुखहासम्बीक्षितःप
 द्मिनीभिः । विततमृदुकराग्रःशब्दयन्त्यावयोभिःपरिपततिदिवोङ्केहे
 लयावालसूर्यः ॥ ४७ ॥ क्षणमयमुपविष्टःक्ष्मातलन्यस्तपादःप्र
 णतिपरमवेक्ष्यप्रीतमह्वायलोकम् । भुवनतलमशेषमुपत्यवेक्ष्य
 माणःक्षितिधरतटपोठादुत्थितःसप्तसप्तिः ॥ ४८ ॥ ***

योक्त्यनुगृहीतरूपकं ॥ ४७ ॥ ****

॥ क्षणमिति ॥ अयंसप्तसप्तिरर्कःक्षणमुपविष्टःक्षितिधरपोठमासीनःक्ष्मातलन्यस्तपा
 दःप्रणामस्वीकारायभूतलप्रसारिताङ्घ्रिरित्यर्थः । प्रणतिपरंनमस्कारंकुर्वाणंप्रीतंप्रणा
 मस्वीकारस्तनुष्टंलोकंजनमह्वायभट्टिनिअवेक्ष्यकृपावलोकनेनसम्भाष्याशेषंभुवनतलंलो
 कस्वरूपंप्रत्यवेक्ष्यमाणःअनुसन्धास्यमाणःक्षितिधरस्ततटपोठमिवसिंहासनमिव अ
 न्यत्रतटमिवपोठंनस्मादुत्थितःउदयाद्रिमतिक्रान्तइत्यर्थः । यथाकश्चिन्महाराजःसिं
 हासनेपविष्टःक्षणंप्रणतजनमादृत्यअथसकलस्वरूपप्रत्यवेक्षणायसहस्रोत्थायगच्छ

॥ ३७६ ॥

नितद्वदित्यर्थः । अत्र प्रकृतार्कविशेषणवैभवाद् प्रकृतमहाराजप्रतीतिः समासेक्तिः ॥

॥ ४८ ॥ ****

॥ परिणतेति ॥ नद्यः बालातपेन च्छुरितं रूषितं । अतएव परिणते मदिशमं सुपक्वसुरस
त्रिभं उभाभ्यां रोधाभ्यां वारितमवरुद्धं उभयरोधे वारितं । उभादुदानो नित्यमित्यत्र नि
त्यग्रहणसामर्थ्याद्धृतिविषये उभयशब्दस्य स्थाने उभयशब्दप्रयोग इत्युक्तं प्राक् । वारिजलं
भास्करेण । कक्षादित्वात्सत्त्वं । अंशुभिरेव बाणैः सर्वदिक्षु क्षुतायाः प्रहृतायाः तिमिरमेव
करिघटागजसंघः तस्यारुधिरमिव इत्युत्प्रेक्षावदन्यो भान्ति ॥ ४९ ॥ ****

परिणतमदिशमं भास्करेणांशुबाणैस्तिमिरकरिघटायाः सर्वदिक्षु क्षु
तायाः । रुधिरमिव बहन्त्यो भान्ति बालातपेन च्छुरितमुभयरोधे वारि
तम् वारिनद्यः ॥ ४९ ॥ दधति परिपतन्त्यो जालवातायनेभ्यस्तस्रुण
तपनभासो मन्दिरभ्यन्तरेषु । प्रणयिषु वनितानाम्प्रातरिच्छत्सु गन्तु
ङ्कुपितमदनमुक्तोत्तपन्नाश्च लीलाम् ॥ ५० ॥ अधिरजनिवधूभिः पी
तमैरेयरिक्तं कनकचखकमेतत्प्रातर्लोहितेन । उदयदहिमरेचि
र्ज्योतिषाक्रान्तमन्तर्मधुन इव तथैवापूर्णमद्यापि भाति ॥ ५१ ॥ *

॥ दधतीति ॥ जालवातायनेभ्यः गवाक्षविवरेभ्यः मन्दिराणामभ्यन्तरेषु परिपतन्त्यस्तस्रुण
तपनभासो बालार्ककिरणाः वनितानां प्रणयिषु प्रातर्गन्तुमिच्छत्सु कुपितेन मदनेन मुक्तानां
मुत्तपन्नानामग्निज्वलिततेजसां नाशचानां बाणविशेषाणां लोलांशो भान्ति । अत्र लोलेव
लीलेनिसादृश्याक्षेपादसंभवद्वसुसम्बन्धान्निदर्शना ॥ ५० ॥ ****

॥ अधीति ॥ अधिरजनिरजन्यां । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । वधूभिः पीतमैरेयं मद्यं य
स्यतन् । अतएव रिक्तं पीतमैरेयरिक्तं एतत्कनकचखकं स्वर्णधानमात्रं प्रातः आलोहितेन

॥ ३९७ ॥

गोरेचनारुणेन उदयत उदीयमानस्याहिमरेचिवोऽर्कस्य ज्योतिषाने जसा अन्तरभ्यन्त
रे आक्रान्तं व्याप्तं सन् । अद्यापि इदानीमपि तथैव पूर्ववदेव मधुन आपूर्णमिवेत्ययः ।
समानवच्छायोग्यविशेषः पर्यवसाननियमात् । षष्ठोऽंश इति सत्त्वन्धसामान्ये षष्ठी करण
स्यापि कारणादिति भाति शोभात्रानवक्रान्ते मधुपूर्णत्वोत्प्रेक्षया आतपे मधुधमात् धात्रि
मानव्यज्यते ॥ ५१ ॥ ***** ॥

॥ सिते नि ॥ नक्तं रत्रौ शयनीयेन तले । एकान्तमुक्तमत्यन्तवृत्तं सितरुचिमुधवर्णं । कि
न्नुदिनादौ प्रभाते दिनकरकरसंगे नार्कां मुकरव्यतिकरेण व्यक्ता कौसुम्भी कुसुमस्य रागद्व
यस्य सन्निधौ नो कान्तिर्यस्य न तथा भासभासमानं रतिबन्धोः प्रियस्योत्तरीयं निजमात्मीय

सितरुचिशयनीयेन तमेकान्तमुक्तं दिनकरकरसङ्गव्यक्तकौसुमका
न्ति । निजमिति रतिबन्धोर्जानती मुत्तरीयम्परिहसति सखीस्त्रीमाद
दानादिनादौ ॥ ५२ ॥ सुतमिव शिशिरांशोरं मुभिर्यन्निशासु
स्फटिकमयमणजद्राजताद्रिस्थलाभम् । अरुणितमकठेरैर्वैश्व
काशमीरजाम्भः स्रपितमिव तदेतद्भानुभिर्भातिमानोः ॥ ५३ ॥

मिति जानती । अतएव दानां स्त्रीनायिकां । वामशेतेरितीयङ्भावपक्षे अमिपूर्व इ
ति पूर्वरूपं । सखीपरिहसति । अत्राकुसुम्भे कुसुमधमास्तादृश्यनिबन्धनाद्भानुमद
सङ्कारः ॥ ५२ ॥ ***** ॥

॥ सुतमिति ॥ राजताद्रिस्थलाभं सुधावलितत्वात्कैलासतटसन्निभं यद्वैश्वनिशासुशि
शिरांशोरिन्दोरं मुभिश्चन्द्रिकाभिः प्लुतं घनं सत्स्फटिकमयं स्फटिकविकार इवाराजतरे
जेतदेतद्वैश्वमानोऽसूर्यस्याकठेरैः कोमलैः भानुभिररुणितमरुणीकृतं सत्काशमीरदेशे
जानं काशमीरजं कुकुमनास्याम्भसा स्रपितं सितमिव भाति उपप्रेक्ष्योऽसंस्पृष्टः ॥ ५३ ॥

॥ सरसेति ॥ प्रणयिनि योषितां सरसनखपदानामार्द्रनखक्षतानामंतर्मध्ये दृष्टानां ल
घानां केशानां सिरोरुहाणां प्रमोकं प्रमोचनं विदधाने सति सोत्कृतैर्व्यथा विभूतसीत्कारै रवि
ष्कृतानां दशनानामुल्लसन्त्यः वैफल्याद्दन्तेषु प्रतिफलन्त्यः अभिनवरविभासः पद्मरगा
णामनुकरणम्विदधति उपमालङ्कारः । रविभासामारुण्यप्रतिपादकाभिनवविशेषणप्र
सादलब्ध इति काव्यलिङ्गेन सङ्करः ॥ ५४ ॥ ***** ॥

॥ अविरतेति ॥ अविरतेनाविच्छिन्नेन दयितानां प्रेयसामंगस्यासंगेन शरीरसंपर्केण सं
चारितेन संक्रामितेनाभिनवस्यास्तृजोरक्तस्येव कान्तिर्यस्यतेन कुङ्कुमेन कुरितं कनकस्य वा
निकषानिकषोत्पलेरेखाजिस्तद्वत्कोमलमनोहरमित्युपमा । कामिनोन्मावपुरातपेपि

सरसनखपदान्तर्दृष्टकेशप्रमोकम्प्रणयिनि विदधाने योषितामुल्लस
न्त्यः । विदधति दशनानां सोत्कृताविष्कृतानामभिनवरविभासः पद्म
रणानुकारम् ॥ ५४ ॥ अविरतदयिताङ्गासङ्गसञ्चारितेन च्छुरित
मभिनवास्तृकान्तिना कुङ्कुमेन । कनकनिकषरेखाकोमलङ्कामिनी
नाम्भवति वपुरवाप्तच्छायमेवातपेऽपि ॥ ५५ ॥ *****

अवाप्तप्राप्तच्छायं लब्धवर्णोत्कर्षमेव भवति स्वतः सुवर्णवर्णस्य ततः कुङ्कुमांकितस्य कामि
नो गात्रस्य पतर्वालातपस्याग्निरिति महती वर्णोत्कर्षसामग्रीति भावः । आतपेच्छाया नात
प इति विरोधाभासेऽपि शब्दः छायात्वं नातपेकान्तावित्यमरः । अत्र संक्रान्तिकुङ्कुमकुरि
तत्त्वकनकनिकषरेखाकोमलत्वयोरुपमापेक्षया छायाव्याप्तिहेतुत्वादुपमासंकीर्णकाव्यलि
ङ्गं तद्वानपेयवाप्तच्छायमित्यत्र एकवाचकानुप्रवेशेन संकीर्यते ॥ ५५ ॥ ***** ॥
॥ सरसीति ॥ सरसि जातानि सरसि जानि । सप्तम्यां जनेर्दः । तत्पुरुषे कति बहुलमित्य
ष्टुक् । तद्वनस्य कानां प्रियं । अन्यत्र तद्वत्कानां रम्यं आलोकशक्तेर्लोकलोचनानां विषय

॥ ३९९ ॥

ग्रहणशक्तेर्हेतुआलोकान्नरसहस्रानामेवतेषांसहस्रंकरनयनसहस्रंविभ्रत् अभ्रानो न
भोमध्येवृत्तिर्यस्यसोऽभ्रानवृत्तिःअन्यत्राभ्रानेमेघेवृत्तिर्यस्यसःमेघवाहनइत्यर्थः । अभ्र
न्नमःस्वर्गबलाहकेष्विति विम्बः । हरिनोऽम्बोयस्यसहरिदम्बोऽर्कःहरिरिन्द्रइवाभातिम
हिम्नाअतिमहत्तयास्त्वृद्धोत्यर्थः । लोकमाक्रान्तवन्तं व्याप्तवन्तं एकत्रप्रत्यक्षादन्यत्रस इषु
मात्रमिषुमात्रविष्वङ्वर्द्धतसङ्मानलोकानावृणोदित्यागमाद्धेतिभावः । वृत्रंध्वानंद
नवंचसाधुहिनस्तिहन्ति । ध्वान्नारिदानवावृत्राइत्यमरः । उपमाश्लेषोवामतभेदा
त् ॥ ५६ ॥ ***** ॥
॥ अवतमसेति ॥ अवतमसन्निमिरं । अवसमन्धेभ्यस्तमसइतिसमासान्तः । यद्यपिक्षी

सरसिजवनकान्तमिभ्रदभ्रानवृत्तिः करनयनसहस्रंहेतुमालोकश
क्तेः ॥ अखिलमतिमहिम्नालोकमाक्रान्तवन्तंहरिरिवहरिदम्बो
साधुवृत्रंहिनस्ति ॥ ५६ ॥ अवतमसमिदयैभास्वताभ्युद्गतेनप
सममुडुगणोसौदर्शनीयोऽप्यपास्तः । निरसितुमरिमिच्छेयैतदी
याश्रयेणश्रियमधिगतवन्तस्तेपिहन्त्यपक्षे ॥ ५७ ॥ ***

शेऽवतमसन्तमइत्युक्तंयानपीहविरोधाद्विशेषानादरेणसामान्यमेवग्राह्यन्तस्यभिदायैभ
दाय । विद्भिदादिभ्योऽङ् । अभ्युद्गतेनाभ्युदितेनोद्यतेनचभास्वतास्त्वैणदर्शनीयोपु
डुगणोसौप्रसम्बलान्अपास्तःनथाहि अरिर्निरसितुमिच्छेयैतदीयेनाश्रयेणाश्रयणेन
श्रियंसपदंशोभाच्च । शोभासम्पत्तिपद्मासुलक्ष्मीःश्रीरपिगद्यतइतिविम्बः । अधिगतव
न्तःप्राप्तवन्तस्तेपिहन्त्यपक्षेवध्यकोटावेवअरिवदरिपक्षाअपिवध्याएवेत्यर्थः । उडुग
णोपितमसिशोभतेअतस्तत्पक्ष्यइतिभावः । सामान्येनविशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्नर
न्यासः ॥ ५७ ॥ ***** ॥

॥ प्रतीति ॥ घर्मभानुसुखायुःसंमुखावस्थितायांसान्द्रचन्द्रांशुवर्गैर्यौधवलायामित्युप
मा। घिर्गैर्यौधैभ्यश्चेतिङीष्। रजनकटकमेवभित्तिसुखांकरैघेस्वकिरणजालेप्रतिफल
निसतिअद्रेर्वहिरभिहतं संहतंकन्दरुणांदरीणांअन्तर्गतंतिमिरैघमपिभित्तपुरेगत
रजनभित्तिप्रतिहतस्यनिजतेजसःकन्दरुणप्रवेशादितिभावः । अत्रकरैघस्यान्तःस
न्ध्यामावेपिसन्ध्याक्तेरतिशयोक्तिः ॥ ५८ ॥ ****

॥ बहिरिति ॥ बहिरविलसन्त्योपिदिवसकरुचोऽर्कभासःअन्तर्गृहेभ्यःप्रस्तावाद्गृहाणा
मेवकामंयथेष्टं ध्वान्तमंतं नाशमानिन्धिरप्रापयामासुरित्यत नयतेर्द्विकर्मकत्वात्कर्तृरि
तिङ् । सोऽन्तर्गृहध्वान्तनिर्गसेनित्यतविषयेनित्यतस्थानेचवृत्तिर्वस्यतस्यजिगीषोरपी

प्रतिफलनिकरैघेसंमुखावस्थितायांरजनकटकभित्तौसान्द्रचन्द्रांशु
वर्गैर्यौधम् । बहिरभिहतमद्रेःसंहतंकन्दरुणप्रवेशादितिभावः । अत्रकरैघस्यान्तःस
न्ध्यामावेपिसन्ध्याक्तेरतिशयोक्तिः ॥ ५८ ॥ बहिरपिविलसन्त्यःकाममानिन्धिरप्रापयामासुरित्यत
नयतेर्द्विकर्मकत्वात्कर्तृरितिङ् । सोऽन्तर्गृहध्वान्तनिर्गसेनित्यतविषयेनित्यतस्थानेचवृत्तिर्वस्यतस्यजिगीषोरपी

त्यर्थः । तृतीयादिष्वितिपुनर्द्वावः । तेजसोऽनल्पेनप्रतापेनस्वप्रकाशेनस्वप्रभावेनैवे
त्यर्थः । प्रतापौषौरुषानपाविनिवैजयन्ती । क्षतसकलविपक्षःनिरस्तसमस्तप्रतिपक्षःस्व
भावः । तेजस्वितामेषस्वभावोयत्प्रतापेनैवपरेच्छेदनमतोयुक्तकर्मभासामपिध्वान्तहर
णमित्यर्थः । अत्रसामर्थ्यासामर्थ्ययोःसामान्यविशेषणभावादर्थान्तरन्यासः ॥ ५९ ॥

॥ चिरमिति ॥ अयमर्कःपुनर्भूयोपिउदयायस्ववृद्धयेस्वस्वकीयमेवधामस्थानंतेजोवा
प्राप्यअतिरसलौल्यादनिमात्राद्दृष्टेविषयेषुचलौल्यादासक्तेःसरोजेचिरं बन्धनंलंभित
नांप्रापितानांषट्पदानांसरभसःसत्त्वरेपिदलितविघट्टितंदलमेवकपाटंयेनससतगुप्ति

सोऽदं बन्धनमोक्षं करोति वेत्युपेक्षा यथा कश्चित्पदभ्रष्टः पुनर्लब्धपदः पूर्ववदात्मबन्धनमा-
 त्यस्यमेवकारकपाटमुद्धाट्य मोक्षयति तद्वदिति भावः ॥ ६० ॥ ***** ॥
 ॥ युगपदिति ॥ अयुगाविषमाः सप्तयोऽश्वायस्य स अयुगसन्निःसप्ताश्चोऽर्कः युगशब्दस्य
 युगशब्दस्य वृद्धिविशेष्यलिङ्गतावगन्तव्या । युगपदेकदैवतुल्यसंख्यैः सहस्रसंख्यैरित्यर्थः
 मयूखैः करैः दशशतानि येषां नानि दशशतानि सहस्रमित्यर्थः । तेषां नन्दानां भेदश्चिघ-
 हनं कौतुकेनाश्रुत्वा अलिकुलस्य गौतैर्ललितां संस्कृतां पङ्कजमेवान्तर्भवतंगर्भगृहं अधि-
 श्यानान्तत्र श्यानामित्यर्थः । अधिशीङ्स्थासं कर्मैतिकर्मत्वं । श्रियमादरात्पश्यतीवेत्यु-
 पेक्षा । कश्चिकान्तःकान्तामिवैकान्तगतामिति भावः ॥ ६१ ॥ ***** ॥

चिरमतिरसलौल्यादन्धनं लम्बितानाम्पुनरयमुद्यायप्राप्य घामस्त्वमे-
 व । दलितदलकपाटः षट्पदानां सरेष्वेसरभसद्वगुप्तिस्फोटमर्कः
 करोति ॥ ६० ॥ युगपदयुगसन्निःसप्तुल्यसङ्ख्यैर्मयूखैर्दशशतदलभेद-
 कौतुकेनाश्रुत्वा । श्रियमलिकुलगौतैर्ललिताम्पङ्कजान्तर्भवतम-
 धिश्यानामादरात्पश्यतीव ॥ ६१ ॥ अदयमिव करग्रैरेष निष्पी-
 ड्य सद्यः शशधरमहर्षदौ रगवानुत्तराशिमः । अवकिरतिनितान्त-
 क्कान्तिनिर्यासमदस्तुतनवजलपाण्डुमुण्डरीकोदरेषु ॥ ६२ ॥

॥ अदयमिति ॥ अहर्षदौ प्रभाते समवानुदयरगवानुपण्डरीकस्ते हवांश्चैष उत्तराशि-
 रर्कः शशधरं चन्द्रं करग्रैः रश्म्युग्रैः हस्ताग्रैश्च अदयं निर्दयं सद्यो निष्पीड्य अद्यात्मे घातस्तनं
 ससंतवजलमिव पाण्डुमुभ्रङ्कान्तिनिर्यासं लावणसारं मुण्डरीकाणां सिताब्जानामुदरे
 च भयनरेषु नितान्तमवकिरतीव क्षिपतीव । अत्र ह्येवैव चन्द्रस्य कान्तिक्षयात्पुण्डरीका-
 णान्ताप्रादुर्भावाच्च ह्येव चन्द्रो मेव कान्तिः पुण्डरीकस्ते हानरेषु सिञ्चन्तीत्युपेक्षा । यथा

द्विषन्तं प्रपीड्यन्ती वज्रसुसारं सुहृदे प्रवच्छन्ति तद्धृदि ति भावः ॥ ६२ ॥ **** ॥

॥ प्रविकसतीति । द्योतिताः प्रकाशिताऽशेषलोको येन तस्मिन् दशशतानि येषां नो दश
शतास्ते कणयस्याः सा दशशतकणसहस्रकणमूर्तिर्यस्य तस्मिन् दशशतकणमूर्तिः स्वर्णोद्दिती
येऽक्षिणि चक्षुषी चिराय प्रविकसति सति सप्रत्यसौ द्यौराकाशं स्वीचगम्यते विगलितकिर
णेन निःप्रकाशेन सितकरं शुभ्रं किरणं वपुर्यस्य तेन सितकरवपुषा चन्द्रेण व्यङ्ग्यं नृग्विकचोक्त
न मे केक्षणे मेकनेत्रं यस्याः सा व्यङ्ग्यैकक्षणाकारेण लक्ष्यते अत्र दिवःकाणामनुपेक्ष्यते ॥
तच्च काणत्वमक्षिणेनाध्यवसितेन निःकाशितेन चन्द्रेणेति युक्तौ । तत्र येनाङ्गविकार इति
नृतीया ॥ ६२ ॥ **** ॥

॥ कुमुदेति ॥ कुमुदवनं अपमता श्रोत्र्यस्य तदपश्चि विगतशेभं । गोऽस्त्रियोरुपसर्जनस्येति

प्रविकसति चिरयद्योतिता शेषलोके दशशतकणमूर्तिः बक्षिणी वद्विती
ये । सितकरवपुषा सौलक्ष्यते सम्प्रति द्यौर्ध्वं विगलितकिरणेन व्यङ्ग्यै
केक्षणेव ॥ ६३ ॥ कुमुदवनमपश्चि श्रोत्रमदम्भोजखण्डन्यजति
मुदमुलूकः प्रीतिमांश्चक्रवाकः । उदयमहिमरश्मिर्यातिशीतांशु
रस्तु चतविधिललितानां द्विविचित्रो विपाकः ॥ ६४ ॥ ***

इत्युक्तं । अम्भोजखण्डं श्रोत्रमशौभायुक्तं उलूकेपे च कुमुदं न्यजति तस्य दिवाभीतत्वादि
ति भावः । चक्रवाकः प्रीतिमान् रजनो विरहाभावत्वात्तस्येति भावः । अहिमरश्मिरुष्मां
शुद्धयं याति हिमांशुरिन्दुरस्तमदर्शनं याति । अस्तमित्यवयंकयमेतद्वैषम्यं न चाह
हतेति । चतविधिललितानां दुष्टदैवचेष्टितानां विपाकः परिपाकः मत्तत्प्राणिकर्मानुसू
पफलदानप्रकार इति यावत् विचित्रो विविधः तत्वेकविध इत्यर्थः । हीति विस्मये साम्ये
द्विहोच विस्मये इत्यमरः । विधिविपाकौ च च्याज्जगद्धैविच्यव्यव्यने इति कारणेन का

यसमर्थतरूपोऽर्थातरन्यासः ॥ ६४ ॥ ****

॥ क्षणमिति ॥ अतुहिनधाम्निउत्सांशैदिशेवध्वइवेत्युपमितसमासः । तासांदि
ग्नधूनांपाणिंगृह्णातीतिपाणिग्राहेःतिजभर्तुरिबपाणिग्राहवत् । तत्रतस्येवेतितत्रार्थेव
तिः । क्षणमप्यप्रवासंरुत्वा । प्रपूर्वाद्दृष्टानोःकृतस्यसमासेनश्रुर्वैकोप्यपवचिस
पीत्यादितासम्यसारणं । भूयःपुनरपिपुरस्तात्पूर्वस्यादिशिर्मागेचोपगतवत्यागतवतिस
तिअसौचन्द्रउपपत्तिर्ज्जारइव । जारस्तापपतिःसमावित्यमरः । संसमानांशुकोगलइ
स्मिक्तः । शैविकःकपप्रत्ययः । सत्तवत्तुअतीचेर्तमःसयश्चिमानेनपश्चिमादिकोणे

क्षणमतुहिनधाम्निप्रोप्यभूयःपुरस्तादुपगतवतिपाणिग्राहवहिग्व
धूनाम् । द्रुततरमुपयानिसंसमानांशुकोऽसावुपपत्तिरिवनोचैःपश्चि
मानेनचन्द्रः ॥ ६५ ॥ प्रलयमखिलतारलोकमन्दायनोत्वाश्रिय
मनतिशयश्रीस्तनुरगाद्धानः । गगनसलिलरशिंरञ्जिकल्पाव
सानेनधुरिपुरिवभास्वानेनएकोधिसेते ॥ ६६ ॥ ****

नैकेनचिदपरद्वारेणद्रुततरनपयात्यपसरतिवथापूर्वद्वारेणनिजपतावामतेपश्चाम्मागे
णोपपत्तिरपसरतितद्वनित्यसर्थः ॥ ६५ ॥ **** ॥
॥ प्रलयमिति ॥ अखिलस्तारलोकोलोकइवतारनक्षत्रंतमखिलतारलोकमन्दायइ ।
कप्रलयंक्षयंनोत्वाअतएवयतोनास्त्यतिशयःसाऽनतिशयासर्वानिशायिनोश्रीर्महिमायस
सोऽनतिशयश्रीस्तनुरगामुदयरंगवतीश्रियंशेभानन्यत्रसानुरगमनुरगवतीश्रियंरमा
खिदधानःएवोभास्वानेकोमधुरिपुर्विधुरिवरविःकल्पावसानंकल्पान्नाइवतस्मिन्नएत्रि
कल्पावसानेगगनंसलिलरशिंरिवतङ्गगनसलिलरशिर्माधिशेतेऽधितिष्ठतिअत्रमधुरि
पुरिवेतिवाक्यगतेपमैवसमासतोपमानं प्रसाधिकेति सर्वत्रोपमितसमासाश्रयणमेवोचितं

॥ ६६ ॥ ****

॥ कृतेति ॥ कृतसकलजगद्विबोधः कृताखिलजगत्प्रबोधः विधूतो विक्षिप्तो न्धकारस्योदयः
उज्ज्वलभण्डेन सो विधूतान्धकारोदय इति महागुणोक्तिः । दोषमाह क्षयितानाशितकुमु
दानांतराकाराणां च श्रीवैतसः कामिनः स्त्रीपुंसान्वियोगत्रयप्रापयन् । तथापि बहुतरगुण
स्य पूर्वाक्तमहागुणस्य दर्शनादभ्युपेतो लोकेरङ्गोक्तोऽल्पदोषः पूर्वाक्त एव यस्य सः । एको
हि दोषो गुणसन्निपाते निमज्जतीन्दोः किरणेष्विवाङ्ग इति न्यायादिति भावः । अतएव क्व
नोक्तार्थोयमहान्नायकः प्रभुः स्वार्थे वरदकामदत्तवसुप्रातंसुप्रभातंकरोतु । आशिषि
लिङ् लोटविद्याशौर्ये लोड । शोभनं प्रातर्यस्येति सुप्रातः शोभनप्रातवानुच्यते । सुप्रा

कृतसकलजगद्विबोधो विधूतान्धकारोदयः क्षयितकुमुदतारकश्रीर्धि
योगत्रयन्कामिनः । बहुतरगुणदर्शनादभ्युपेताल्पदोषः कृतीत
ववरदकरोतु सुप्रातमहामयनायकः ॥ ६७ ॥ ****
इति श्रीशिष्टपालवधेमहाकाव्ये माघकृतौ प्रत्युषवर्णने नामैकाद
शः सर्गः ॥ ११ ॥ ****

नस्त्वैत्यादि बहुब्रीह्यावचप्रत्ययान्तो निपातितः अत्र भावप्रधानो निर्देशः तव सुप्रातंसुप्र
भातत्वं करोत्वित्यर्थः । महामालिनीवृत्तमेतन् यदि हनयुगलंततो वेदरेफैर्महामालिनमि
तिलक्षणात् ॥ ६७ ॥ ****
इति श्रीपद्मवाक्यप्रमाणपाशवारपारीण श्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविर
चित्तमाघकाव्यख्याने सर्वङ्गपाख्ये एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥ ****

॥ एवम्प्रभातम्बर्णयित्वा भगवतः प्रभातिकप्रस्थानवर्णनावप्रक्रमते इत्यमिति । इत्यभूतेषु
 वेमार्गोक्तविधे इत्यर्थः । प्रगेप्रातःकाले । सायंसाये प्रगेप्रातरित्यव्यवेषमरः । अथसूत्रे
 दयानन्तरं रथाश्वेभेनिषीदन्तीति रथाश्वेभनिषादिनरथेषु अश्वेषु इभेषु च स्थितानामित्य
 र्थः । नृपाणां गणः तोरणं गवतः वाह्यद्वारद्वहिः । अपपरिवहिरचवयचयेति पच
 मोत्तमासविधानात्तापकात्पचमी । तोरणोऽतीरद्विर्द्वारमित्यमरः । प्रस्थानकाले
 प्रयाणकालेक्षमउचितोवेषः आकल्पः आकल्पवेद्योनेपथ्यमित्यमरः । नस्यकल्पनयास
 म्पादनेन कृतः क्षणक्षेपः क्षणविलम्बायेन तमच्युत हरिमुदैक्षतप्रतीक्षितवानित्यर्थः । अ
 चाच्युतविलम्बाविशेषणगत्या प्रतीक्षणं हेतुत्वात्पदार्थहेतुकत्वाच्चित्तमस्मिन्सुखे निष

इत्यं रथाश्वेभनिषादिनाम्पुगेगणो नृपाणामथ तोरणद्वहिः । प्रस्था
 नकालक्षमवेषकल्पना कृतक्षणक्षेपमुदैक्षतच्युतम् ॥ १॥ *
 स्वक्षं उपपन्नकोज्ज्वलद्युतिश्च वेनमागान्जितवन्तमुच्चैः । आ
 रुह्यताश्चैत्रमसीवभूतलेपयावमुद्धूतसुखेन सोऽध्वना ॥ २॥

मपादयो जीगन्तमिन्द्रवंशवृत्तं स्यादिन्द्रवंशान्तजैसंयुतैरितिलक्षणात् । समपादयोस्तु
 जागन्तमेव वंशस्थं वृत्तम् । जेतौतुवंशस्य मुदीरितौ जरावितिलक्षणात् । तदेवमुभयमे
 लनादुपजातिभेदाय । अतएव त्रिष्टुभोन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रालक्षणात्तरं स्यादिन्द्रवज्रात्
 दितौ जगौ उगउपेन्द्रवज्रायतजास्तौ गौः अनन्तरं दीरितलक्ष्यभाजौ पादौ पदीयावुष
 जानयस्ता इत्युक्तोक्तं इत्यं किलाद्यास्तपिमिभित्ताहृषदन्तिजानिषिदमेवतामेति ॥ १॥
 ॥ स्वक्षमिति ॥ सहरिः शोभनोऽक्षश्चक्रधारणदारुभेदो यस्य स्वक्षः । सादक्षश्चक्रधा
 रण इति वैजयन्तो । अन्यत्र शोभनेन्द्रियं । यथाक्षमिन्द्रियमित्यमरः । सुपत्रं शोभनं
 पत्रं वाहनं स्वामिपर्वः अन्यत्र सुपक्षं । पत्रं वाहनपक्षयोरित्यमरः । जनकोज्ज्वलद्युति

कनकरचनावर्णमन्यवकनकबहुज्ज्वलद्युतिकनकवर्णः । जवेतनागान्गजान्गजानुर
मांसजितवतनानोधिकवेगमित्यर्थः । अन्यवनागकमित्यर्थः उच्चकैरुन्नतनाक्षरथंगहडं
॥ नाक्षर्यः स्यादम्बकर्णाल्येवृक्षेरथतुरङ्गयोः नाक्षर्यैरसाञ्जनेनाक्षर्यैर्गहडेगहडाग्रजा
हनिविम्बः । आरुह्यनमसीवभूतलेअनुद्वानेनाप्रतिघातेनसुखःसुगमःतेनाध्वना
ययौगहडमारुह्यनमसीवरधमारुह्यभूतलेथप्रतिहतंबयौगहडवदेवतद्रयस्यापिसर्वत्रा
प्रतिहतगतिवादित्यर्थः नापञ्चेषःप्रकृताप्रकृतवादेपिताक्षर्यमिति विशेष्यशेषायोगाद्
अत्राप्रसङ्गाच्चेषसङ्कीर्णमपमा ॥ २ ॥ ***** ॥
॥ इत्येति ॥ अत्रतुविशेषणानिशाङ्गिण्यपिविभक्तिविपरिणामेनयोज्यानि । इत्यस्थितैः

सुखस्थिताखण्डितचक्रशालिनन्दिजेन्द्रकान्तं श्रितवक्षसंश्रिया ॥
सत्यानुरक्तनरकस्यजिह्ववेगुणैर्नृपाः शार्ङ्गिणमन्वयासिषुः ॥ ३ ॥
शुक्लैः सतारैर्मकुलोद्यतः स्युलैः कुमुदतीनाडुमुद्राकरैरिव । व्युष्टम्य
थाण्यविवियोगवेदनाविदू ननारीकमभू समन्तरा ॥ ४ ॥ ***

अखण्डितैश्चक्रेखाभिः शालकादिति योक्ताः । अन्यत्रचक्रं सुदर्शनं तच्छालितं हि
जेन्द्रकान्तं ब्राह्मणेन मप्रियाः अन्यत्र हि जेन्द्रखट्व ॥ तस्मात्सोमराजानो ब्राह्मणा इति
श्रुतेः । अतएव हि जराजः शशधर इत्यमरः । तद्वत्कान्तं सुन्दरं शिवाशोभया श्रितवक्षसो
यान्नोरस्ताः । अन्यत्ररमयाऽधिष्ठितोरक्तं सत्ये सत्यवचनेऽनुरक्ताः । अन्यत्र सत्यायं स
धमाम् वामनुरक्तं । नरकस्य जिह्वः अन्यत्र नरकासुरस्य जेतारं । ग्नाजिह्वस्य गुरु
॥ नरको निरुमेहैत्येति विम्बः । एवभूतानृपा एवभूतं शार्ङ्गिणं गुणैर्विनयादिभिर्हेतु
नामन्वयासिषुः अनुजग्मुः गुणैः पूर्वाक्तैरन्वकार्षुः । अतिर्दुर्द्वेषः सिचु ॥ ३ ॥
॥ शुक्लैरिति ॥ शुक्लैः सतारैः सरज्जुसैः चकारिणैः समुद्रलोहैर्बहुतसौकर्याय संको

चित्तेः । अथत्रैविविकाशित्वान्मुकुलानां नीतैः प्राप्तिरिति यावत् । कुमुदाकरैः कु
मुदद्भैरिवोपलक्षितां अथत्रैविलैरिव कुमुदाकरैरुपलक्षितं विद्योगवेदनया विरहस्य य
थाविदूनापरितप्ताः । स्वादिभ्य इति निष्ठानत्वं । तान्मार्थोयस्मिन्नन्तयोक्तं द्वयोरपि
वियोगकालत्वादिति भावः । नद्युतश्चेति कप् । कुमुदायास्तु सन्तीति कुमुदस्यः कु
मुदप्रायाः भूमयः । कुमुदान् कुमुदप्राय इत्यमरः । कैरविद्येवाकुमुदतो कैरविद्या
मिति विश्वः । (कुमुदनडवेन सेभ्योऽमनु विनिडमनु प्रत्ययः । मादुपधावा इति मकार
स्यवत्वं । तासां कुमुदतीनां सन्निधौ व्युत्स्रभानं । व्युत्स्रभानं प्रत्युषमित्यभिधानं च
ज्ञामणिः । तत्र किञ्चिन्कारत्वात्तत्सन्निधत्वं प्रयाणं च सेना नामिति शेषः । तदा तस्मि
न्काले सममुत्तरीत्या अन्योन्यसदृशमभूत् व्युत्स्रप्रयाणयोर्द्वित्वेऽपि समुदावाविवक्षायामभू

उत्तिप्रगात्रः समविडम्बयन्नभः समुत्पत्तिव्यक्त अगेन्द्रमुच्चैः । आ
कुञ्चितप्रोक्ष निरूपितक्रमङ्कुरेणुरेह्यते निषादिनम् ॥ ५ ॥ स्त्रै

दित्येकवचनं व्युत्स्रप्रयाणं च द्वयमपि सममभूदित्यर्थः । अत्र वर्णत्वेन प्रकृतस्य प्रयाणस्य
प्रकृतव्युत्स्रसाम्योक्तेरुपमाश्लेषसङ्कीर्णम् ॥ ४ ॥ ***** ॥
॥ उद्दिष्टेति ॥ उद्दिष्टप्रगात्र उद्दिष्टमितपूर्वकायः अतएव नभः स्वन्तमपि समुत्पत्तिव्यक्तं उत्प
न्नोद्युक्तं अगेन्द्रं महाद्रिस्त्रिडम्बयन्ननु कुर्वन्नित्युत्प्रेक्षा । अभूतेऽपमेति केचित् उच्चकैरुम
तः करेणुरिमः करेणुरिभ्यां स्त्रीनेभे इत्यमरः । आकुञ्चितो नमितप्रोक्षः भजंश्चिः । जगां
श्चिप्रोक्ष इति विश्वः । तत्र निरूपितक्रमं कृतपदव्यासत्रिषादिनं यन्तारं आरेह्यते स्यात्
यमेव स्यात्तन्मन्त्राण्यपयतीत्यर्थः । रेह्येर्गत्यर्थत्वाद्गतिबुद्धीत्यादिना अणिकर्तुर्निषादिनः क
र्मत्वं । अत्र कर्त्रभिप्रायेण च येत्यात्मनेपदे सिद्धे प्रयोगवैचित्र्यस्यायत्नङ्कारत्वादकर्त्र
भिप्रायेऽपि शेरौ यत्कर्मणौ चेत्कर्तृनाथ्याने इति आत्मनेपदं अणिकर्मणः करेणोरेवा

तिः ॥ ७ ॥ ****

॥ गण्डेति ॥ सुखमक्लिष्टं यथा तथा प्राप्तुं नुमनो यस्य स प्राप्तुमना अन्यत्र सुखमा नन्द्य
व्यक्तमः । नुङ्काममनसैरपीति मकारलोपः । शोभनः सारथिर्यस्य तदुसारथिः अन्यत्र
सुसहायवान् । कश्चिकोपिरयो कामो वगण्डे चिह्नैः उज्ज्वलामन्यत्र कपोलोज्ज्वला । ग
ण्डः कपोले चिह्नं चेति विष्णुः । उज्ज्वलनाभिर्विलम्बयवोस्ते चक्रेरथाङ्गेयस्यास्योज्ज्व
लनाभिचक्रया अन्यत्रोज्ज्वलनाभिचक्रं नाभिगण्डलं यस्यास्य या । नाभिः प्राण्यङ्गकेशे
चक्राङ्गे चक्रवर्तिनोरिति विष्णुः । नवयाप्रयग्रवा उद्भूता अणुचक्रा लोकाः । अ
रः शोघे च चक्राङ्ग इति विष्णुः । तैवांश्रिया अन्यत्र उद्भूतस्य मथ्यस्य श्रिया शोभया विराज

गण्डे उज्ज्वलामुज्ज्वलनाभिचक्रं प्राविशमाना नवयोद्भूता श्रिया । क
श्चि सुखमप्राप्तुमनाः सुसारथीरथो युयोजाविधुरं वधू मिव ॥ ८ ॥ उ
त्थानुमिच्छन् विधृतः पुण्ड्रवला निधोयमाने भरमाजियं वके । अर्द्धा
ज्मिते द्वार विभक्तैरस्वरः स्वनाम निन्देरवणः स्फुटार्थताम् ॥ ९ ॥

**** ॥ ११ ॥

मानां विगताधूयं यस्याः सा विधुर । धूः स्त्रीको वेद्यानमुखमिदमरः । चक्रपुरब्धिरित्या
दिना समासः । स्तान् भवतीत्यविधुरं तां साधुरं मित्यर्थः । अन्यत्र विधुरमविकलार्
थी शकटी । बहुदिभ्यसेति विकल्पेन डोष् । वधू मिव युयोजयोजयामास । अत्र शब्द
मात्रसाधन्यास्तु भङ्गाभङ्गपदमिश्रणादुभयगोचरत्वाच्च प्रकृता प्रकृतगोचरागोचरः शब्दार्थ
ः शेषः ॥ ८ ॥ ****

॥ उत्थानुमिति ॥ उत्थानुमिच्छन् युयुत्थानुमिच्छन्निर्त्यर्थः । अतएव पुरेयेष्वलादिधृतो
गृहीतः । रौतैर्वातिरवणः उष्ट्रः । रुशब्द इति घातोऽलनशब्दादकर्मकाद्युज्जितियुचप्रत्य
यः । भारोपणो यत्र रूपेण निर्मिते भरभर्तृजिभारयुक्ते अत्र के गोण्यादौ निधोयमाने सति

कथं त्वयः । इडं अथ यने इव स्माज्जातोः खलिरुद्वय इव रूपं ॥ ११ ॥

॥ प्रवत्येति ॥ अन्यतागं प्रति च जिनः कर्ध्वीयतदं नमंडलं मूर्ध्ना न धुन न कम्पयन् चिरः ।

इः कुम्भमतीक्ष्णं अङ्कुशं निरस्य न्यमकुम्भं कुशं दधता त्वरा वता निषादिना अरोधि रुद्धः ॥

॥ १२ ॥ * * * * *

॥ संमूर्च्छति ॥ मूर्च्छामोहसमुच्छ्रावयोरिति धातुः संमूर्च्छन्मुच्छ्राव्यं च न प्रचुरीमि

वन्डच्छृङ्खलोऽनर्गलः सर्वथा प्रोशंखस्यतिः स्वनोपस्मिन् शार्ङ्गिणि प्रयाने यानुमुपक्रान्ते

पटहस्य स्वनः हृदयेषामुभयेषामपि मेदिनीभूतांशुः प्रवृत्तानां च महान्त्यपि सत्त्वानि वलानि ।

प्रत्यन्यनागश्चलितस्त्वरवतानिरस्य कुम्भदधताऽन्यमङ्कुशम् । मू

र्द्धानमूर्ध्वीयतदं नमण्डलं धुनं न रोधि चिरदो निषादिना ॥ १३ ॥

संमूर्च्छन्मुच्छ्राव्यं च न प्रचुरीमि । स्वनः स्वनः प्रयाने पटहस्य शार्ङ्गिणि ।

सत्त्वानि निन्दे नितरम् महान्त्यपि व्यथान्दयेषामपि मेदिनीभूताम् ॥

॥ १३ ॥ कालीयकक्षोदविलेपनश्रियन्दिशहिंशामुल्लसदं शु

महगुति ॥ स्वातं हुरैर्मृदभुजास्त्रिपथे गिरेरधः काचन भूमिजं

रजः ॥ १४ ॥ * * * * *

भूतानि च नितरां व्यथानिन्दे हस्य पटहस्य वलाद्यभिभवशंकया व्यथितान्यास

न्यथा गिरिस्थिताः सिंहादयो जत्र त्रस्यन्ति किमिदमिति ससाध्वसा आसन्नित्यर्थः । व्यवसा

स्येभावे च पिशाचदैर्गुणे बलेद्ब्यात्मभावयोश्चैव सत्वं प्राणे मुजं तु प्रितिशाम्बतः ॥ १३ ॥

॥ कालीयेति ॥ कालीयं कुङ्कुमं काशीरजः । घुस्तरं कालीयं कुङ्कुमं बिन्दुरिति शाम्ब

तः । कालीयकक्षोदैः कुङ्कुमचूर्णैः हतानुलेपनश्रियन्दिशं हिंशतदत्तम् ॥ उल्लसदिति

चन्द्रादिव्यसमानद्युतिर्वस्यतत्सुभुजामुत्तानां हुरैः स्वातं विदारितङ्कां च न भूमिजं रजो

गिरैरधोगुरुत्वाद्गिरैरधस्तादेवविपप्रथे । विस्तिर्णमभवत् ॥ १४ ॥ ***** ॥
 ॥ मन्दैरिति ॥ मन्दैर्मभीरैः । मंङ्गुगभीरइत्यमरः । रथमण्डलस्वनैःतादृशंतइ
 पमेवगजानांबृंहितं निजुह्वेतिरस्तृतं । गजध्वनिरेकरूपत्वेनरथशब्दाज्जपृथगस्मावी
 च्यर्थः । तारैरुच्चैर्मन्दस्वरविलक्षणैस्तरुङ्गध्वनितैःपरभागलाभतस्तेषुतादृशध्वनिगुण
 भेदलाभेषुपरिस्पृदैर्बभूवेतुरगध्वनयोःस्यक्त्याएवमुत्पत्तिरेइत्यर्थः । बृंहितं करीणांश
 द्येहेषाह्वेषाचवाजिनांबभूवेइति । भावेतिद । निजुह्ववइतिकर्मणि लिट् ॥ १५ ॥
 ॥ अन्वेति ॥ अनिकागताङ्कुरेणुकाङ्कुरिणी अन्वेतुकामे । अनुगतुकामः संकुशंगु

मन्दैर्गजानांरथमण्डलस्वनैर्निजुह्वेतादृशमेववृंहितम् ।
 ॥ तारैर्बभूवेपरभागलाभतःपरिस्पृदैस्तेषुतुरङ्गध्वनितैः ॥ १५ ॥
 ॥ अन्वेतुकामोवमतङ्कुशग्रहस्तिरेगतंसङ्कुशमुदहन्शिरः ।
 ॥ स्थूलोच्चयेनागमदन्तिकागताङ्गजोग्रयाताग्रकरः करेणुका
 म् ॥ १६ ॥ यान्नोऽस्पृशन्तश्चरैरिवावन्तिज्जवात्प्रकीर्णैः ॥
 ॥ अभितः प्रकीर्णकैः । अद्यापिसेनातुरगाः सविस्मयैरलूनप
 * इवमेतिरेजनैः ॥ १७ ॥ ***** ॥

ह्वातीत्येवमङ्कुशग्रहोनिषादीवमतोवेनसः निषादितासंकुशङ्कुरन्तिरेगतंअङ्कुशिकर्ष
 सेनतिर्यग्भूतंशरेमस्तकंडहन्गजः । अयेतिकरिणीयहणायप्रसारितकस्येभूत्वास्थ
 सोच्चयेनगतिविशेषेणामभन्जगाम । गजमध्यगनौस्थूलोच्चयःसकल्पमुज्जयोरितिस्त्वं
 काप्रश्नः ॥ १६ ॥ ***** ॥
 ॥ यान्इति ॥ जवाद्धेगाच्चरैरवन्तिमस्पृशन्तश्चरैःसेनातुरगाः अभितः प्रकीर्णै
 रभयतःप्रहृतैःप्रकीर्णकैश्चामरैः । चामरानुप्रकीर्णकमित्यमरः । कण्ठभूषणचामरैर्हे

तुभिरद्यापि अलूतपक्षाद् वेति सविस्मयैर्जनेर्न निरेपूर्वतुरगाणामपि पक्षायासत्पक्षात्के
नचिक्काणेन हेवेः पक्षकेदः कारित इति प्रसिद्धिः ॥ १७ ॥ ***** ॥

॥ ऋज्वीरिति ॥ ऋज्वीरवक्त्राश्च लावचूडाः चलितकंठभूषणाः । शिरःशिखाभूषणेषु चूडे
षादवः । चलितशिरसि इति वाकंधराः शिरोधराः अवतत्यवितत्यदधानैः घर्घरावैः । घ
र्घराक्षुद्रयणोस्यादयवा घर्घरावा इति शब्दानुकरं तत् घर्घरावैः कमेलकैरुष्टैरवि
संबितक्रमंक्रमः पदक्षेपः द्रुतपादक्षेपं यथा तथा महत्यपि भूमिस्तत्क्षणमेव विच्छिदे अति
कांता ॥ १८ ॥ ***** ॥

ऋज्वीरवक्त्राश्च लावचूडाकुलवर्धरावैः । भूमिर्भू
त्यप्यविलम्बितक्रमङ्गुमेलकैस्तत्क्षणमेव विच्छिदे ॥ १८ ॥ तूर्ण
म्युणे च कृतनादमुच्चैः प्रणेदितम्बेसरयुग्यमध्वनि । आत्मीयने
मिक्षतसान्द्रमेदिनीरजश्चयाक्रान्तभयादिवाद्रवत् ॥ १९ ॥
व्यावृत्तवक्त्रैरखिलैश्चमूर्चैर्वज्रिरेव क्षणमोक्षिताननाः । बला
द्गरीयकुचकम्पकञ्चुकं यदुत्तुरङ्गाधिरुहो वरेधिकाः ॥ २० ॥

॥ तूर्णमिति ॥ प्रणेवासारथिताप्रणेदितंगमनाय प्रेरितं । अथ एव उच्चैरुच्चैस्तुरंगव
नादं यथा तथा वेसरयुग्यं । सङ्कराश्च वेसरः । वेसरभ्यां युग्यं एकटमात्मीयनेमिश्च कथा
रुखनेमिक्षतस्य सांद्रस्य मेदिनीरजसश्च येन समूहेन पदाक्रमणं तद्वादि वतूर्णमध्वनि
भद्रवत् । आत्मीयनेमिस्तमुद्धूतधूलिजालेनास्पृष्टं सतद्रुतमगमदित्यर्थः ॥ १९ ॥
॥ व्यावृत्तेति ॥ व्यावृत्तवक्त्रैर्विवृतमुखैर्वज्रिरेवाखिलैश्चमूर्चैः क्षणमोक्षिताननाः तु
रङ्गाधिरुहस्तुरङ्गानधिरुहन्तीति । क्विप् । तुरङ्गाधिरुटाः अवरोधिकाः अवरोधस्त्रि
पः बलाद्गरीयकुचैः गरीयैर्गुह्यतरैस्तनैः कंप्रः कम्पनशीलः कञ्चुकायस्मिन् कर्मणि तद्वयात्

शायुः ॥ २० ॥ ****
 ॥ पादैरिति ॥ कूर्वरिणां रथानां । कूर्वरस्तु गन्धर्व इत्यर्थः । सर्वामस्तानि रथास्तैर्वा
 फदश्चक्रेः पुरःपूर्वविदारिताः । ततो गजैः प्रकाममाक्रान्ततलास्ततो गजैः । म
 त्तोदुन्नतैरनन्तरैरुभयभागैः पूरितान्तरः समीकृतानि सप्रदेशाः यद्वा पूर्वैरथचक्रविदारि
 नाद्गुप्तैः अन्तरंगजपतिपरिक्रमणेन पूरितानन्तरप्रदेशाः भवः कष्टसमीकृतपूर्वहृत्तैः
 कृष्टा अन्तरबीजवापनार्थं समीकृता इव बभूवुः शुभुभिरे ॥ २१ ॥ ****
 ॥ दुर्दानामिति ॥ उरो विलम्बिनः पर्याणतः पलायमानान् त्रस्तमन् एवोत्पुन्यनिरस्तस्य

पादैः पुरः कूर्वरिणां विदारिताः प्रकाममाक्रान्ततलास्ततो गजैः । म
 योन्नतानन्तरपूरितान्तरावमुभेवः कष्टसमीकृता इव ॥ २१ ॥ दुर्दा
 नमुत्पुन्यनिरस्तसादिनसहस्रहकारमलो कयज्जनः । पर्याणत
 स्तस्त्वमुरो विलम्बिनस्तुरङ्गममुत्पुन्यमेकयादिश ॥ २२ ॥ भूभृद्भि
 रप्यस्त्वसिताः खलून्नतैरपहृवानासरितः पृथूरपि । अन्वर्थसंशेवपर
 त्रिमार्गिगायथावसङ्गैः पथिभिश्चमूरसौ ॥ २३ ॥ ****

दिनं स्वपृष्ठात्पानितावरोहं एकयादिश दुर्दानं पलायितं दुर्दानं विनीतं तुरङ्गमज्जनसह
 स्रहकारमलो कयन्हास्यदर्शनजनिने महाकारेण हासशब्देन च सहितं यथा तथा अथ
 बाह्यसङ्गतेन हाकारेण मसहजनोऽवलोकितवान् ॥ २२ ॥ ****
 ॥ भूभृद्भिरिति ॥ उन्नतैरपि भूभृद्भिः भूधरेभ्योऽस्त्वसिता अप्रतिहताः पृथुर्महती
 रपि सरितो यमुना प्रभृतीर्नदोरपहृवानास्त्वमहिम्ना च्छादयन्ती त्रिमार्गिगायथावसङ्गैः
 मार्गिगाङ्गापरमत्यन्तमन्वर्थानुगतार्थासंज्ञा त्रिमार्गिगानामन्वर्थयस्याः सैव बलुत्रिभिरे
 व मार्गिर्वर्धनचतुर्थेनेत्यर्थः । असौ चमूरसंख्यैः पथिनिर्वयौ अतो गङ्गायाप्यधिका चमूरि

तिभावः । अतएव्यतिरेकालंकारः । भेदप्राधान्यसाधन्यनुपमानोपमेययोः अधिका

स्तत्त्वकथनाद्यतिरेकसुउच्यतइतिलक्षणात् ॥ २३ ॥ ***** ॥

॥ चक्षुःश्रवणं ॥ समातनस्य प्रत्यासन्नस्य करेणोरिभस्य सूक्तुताच्छुत्काराच्चक्षुःश्रवणं

वेत्तसे । करभावेसरेयष्टेइति सज्जनः । नियन्तरिसारवैव्यक्तिलंब्यग्रंथानि यामुक्तर

ज्जुकेत्यक्तप्रग्रहे सति क्षिप्रं प्रतिनाः अवग्रेष्ठांगनायस्मिन्कर्मणि तद्वातया उतपथेनाप

येन । ऋहकपूरव्यूरिपादिनास्तमासंतः । गांभूमिर्विलंघ्यदूरमतीत्यलंघ्यैरथीवभज

तु भगवन् । अत्र वासस्य विशेषणगत्याभंजनहेतुत्वात्पदार्थहेतुकङ्काव्यतिङ्गं स्वभावे ।

सत्यासंकोचने ॥ २४ ॥ ****

चत्वारिंशत्समासत्रयेण सुकृतान्नियन्त्रिव्याकुलमुत्तरज्जुके । शि

प्रावसेवाङ्गनमुत्प्रेनगाखिलङ्गुलध्वीङ्करभौवमञ्जतुः ॥ २४ ॥

सुस्तज्ञसन्धै विगताक्षपाटवेहजानिकामम्बिकालीकृतेरथे ॥ आ

प्रेततश्चणभिषजेवतश्चणम्पुचक्रमेलद्वनपूर्वकः क्रमः ॥ २५ ॥

॥ २४ ॥ **विनिर्दिष्टाः प्रकृत्याः** **अङ्गयोरथांगयोरंगानां करचरणादीनां च संघयः संघि**
भाग्यस्य न स्थितः **विगतमक्षस्य चक्रधारकायस्योक्षाणामिन्द्रियाणां च पाटवं सामर्थ्यं च**
स्य न स्थितं न स्थितं **यस्येन्द्रनेशरीरे च । रथः स्यात्स्येन्द्रनेकाय इति विश्वः ।** **रुजाभङ्गेन**
रोगेन च निकामं विकसीकृतं सन्निभाप्रेतं हिते न तत्क्षणावर्द्धकिना आप्रेतं न भिषजा वैद्यो नेव ।
तक्षणावर्द्धकिः स्तुटेत्यमरः । तत्क्षरणं स्थितेवक्षणे । अत्यंतसंयोगे द्वितीया । लङ्घनं
पादेन क्रमणं उपवाच्यम् । लङ्घनं तूपवासे स्याद्गमनेष्वनेपि चेति विश्वः । **तत्पूर्वकः**
क्रमे विधिः । प्राचक्रमे प्रकृतातः प्रायेण ज्वरदि । **चित्तस्य लङ्घनपूर्वकत्वादि निमित्तानि शेषा**
लङ्कारः ॥ २४ ॥ *********

॥ धूर्भङ्गेति ॥ स्थणौकोले । स्थणुःकोलेस्थिरेहरेइतिविश्वः । निर्वर्गिणसक्ते । अ
नसिश्कटे । क्लोवेऽनःशकटोऽस्त्रीस्वादित्यमरः । धुरेऽक्षस्यभङ्गेनयःसंक्षोभेविपर्य
सःतेनविदारिताभिन्नायाउष्ट्रिकामृन्मयमद्यभांडं । उष्ट्रिकामृत्तिकाभाण्डेभेदेकरभ
योविनोतिविश्वः । नतो गलतासुवतामधुनामद्येतत्तावितं सितं दूरवर्त्म रोघाध्वयेन
नक्षिन्तयासनिपुरःपूर्वत्ताभायकृतक्रयोविक्रयणेनसबणिकक्षरणंमुशेच । अत्रमधु
खावधवलयोर्विशेषणगत्याशेकहेतुत्वाकाव्यलिङ्गभेदः ॥ २६ ॥ ***** ॥
॥ भेरीभिरिति ॥ भेरीभिरकुष्ठानिनिन्दितानिगुहामुखानियेनसभेरीभ्राङ्गभर्त्सित

॥ ***** ॥ ४१६ ॥ निर्वर्गिणसक्ते

धूर्भङ्गसंक्षोभविदारितोष्ट्रिकागलन्मधुल्लवितदूरवर्त्मनि । स्थणौ
निर्वर्गिणसिक्ताणामपुरःशुशेचत्ताभायकृतक्रयोवशिक् ॥ २६ ॥
भेरीभिरकुष्ठमहागुहामुखोध्वजांशुकैस्तर्जितवान्दलीवनः । उतु
ङ्गमातङ्गजितालघूपलोबलैः सपञ्चात्क्रियतेस्मभूधरः ॥ २७ ॥
वयेभेदानानिलगन्धदुर्द्धरः क्षणत्वरुच्छेदविनोदितक्रुधः । व्याल
दिपायन्तृभिरुन्मदिह्नवः कथञ्चिदारदपथेननिन्यिरे ॥ २८ ॥

॥ ४१६ ॥ निर्वर्गिणसक्ते

जितान्तवाद्यामुखरमहागुहादारइत्यर्थः । मुहुर्ध्वजांशुकैस्तर्जितानिभर्त्सितानिकंदली
दलानिगुह्यपत्राणियेनसः उतुंगैर्मातंगैर्जिताःअलघूचपलास्थुलपाषाणयेनसः भूध
रोरैवतकाद्रिःबलैःसैन्यैः पञ्चात्क्रियतेस्मपञ्चाकृतःस्वदूरगमनेनपृष्ठतःकृतइत्यर्थः
उक्तविशेषमहिम्नाअधरोक्तइतिचप्रतीयते लइस्येइतिभूतार्थे लइ । आकुष्टेतिकोश
नेःकर्मणिक्तःप्रश्नादित्वात्प्रत्तेष्टुत्वं । अत्रपञ्चक्रियेणस्याकुष्टादिपदार्थहेतुकत्वात्काव्य
लिङ्गंतच्चोक्तं प्रतीयमानाभेदाध्यवसायादिति शेषमूलानि शयोक्तिः संकीर्णा ॥ २७ ॥
॥ वयेभेदेति ॥ वयेभेदानानिलगन्धेनवनगजमदमारुतगन्धाधारेणदुर्द्धरःकोघोषा

दृष्टं ह्यः । अतएव क्षणं तच्छेदेन विनोदितकुम्भः प्रतिगजासन्निधेवृक्षाणामङ्गेनापनी
नक्रोधाः उन्मदिस्त्वोऽत्यन्तमदशीलाः । अलंकृन्तित्यादिना इच्छुच् । व्यालक्षिपाः दुष्ट
गजाः यन्तुभिर्गधोरणैः कथंचिदारातदुदपथेन मार्गिण । पथो विभाषेति निवेधविकल्पा
दृक्पूरित्यादिना समासांतः । अपथं नपुंसकमिति नपुंसकत्वं । निन्धिरेनीताः अत्रापि
क्षिपविशेषणानांतदुपमेयहेतुकत्वात्स्वभावात्त्यासंकीर्यते ॥ २८ ॥ ***** ॥

॥ नैरिति ॥ वैजयन्त्यः पताकास्तावनराजयद् वताभोरजनीतिर्नथोक्तैः गरिणां प्रतिच्छ
दाः प्रतिनिधयस्तत्सदृशा इत्यर्थः । एतस्मादेव सष्टोपमालिङ्गादन्यत्राप्युपमितसमा
साः अवर्ण । ते महामतङ्गजायेषु नैः । जनताजनसमूहास्तान् दृष्ट्वा वतासां शतानि प्रसर्पति

नैर्वैजयन्तीवनराजिर्जिभिर्गिरिप्रतिच्छद् महामतङ्गजैः । बह्वः
प्रसर्पज्जनतानदीशतैर्भुवोबलैरन्तरयाम्बूविरे ॥ २९ ॥
तस्येमुहूर्तहरिणीविलोचनैः सदृशिदृष्ट्वानयनानियोषिताम् । म
त्वाथ सचासमनेकविभ्रमक्रियाविकारणिमृगैः पलाय्यत ॥ ३० ॥

प्रवहन्ति येषु ते सथोक्तैः नैर्वलैः सैन्यैर्बह्वो बहवः बह्वादिभ्यश्चेति विकल्पादोकारः । भुवोभू
मयः अन्तरयाम्बूविरे अन्तरादूरः कृता इति काना इत्यर्थः । न केवलं रैवतकाद्रिरेवेति
भावः । बलैर्वैपुल्यादाच्छादिना इत्यर्थः । उक्तविशेषणावगतसादृश्यादगृहीतभेदाः
कृता इति च गम्यते । एतेनाभेदाध्यवसायादेवास्याक्रमरूपांतरोत्तराण्यवलविशेषणा
वगतसादृश्यास्यहेतुत्वात्तदंगभूतोपमासंकीर्णपदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गं शेषमूलाभेदानिशयो
क्त्युत्थापितमिति सूक्तः । अन्तरशब्दात्तत्करोतीति शतानात्कर्मणि लिट् । आम्प्रत्यये भुवो
ऽनुप्रयोगः ॥ २९ ॥ ***** ॥

॥ तस्य इति ॥ हरिणीविलोचनैः सदृशि सदृशानि । नपुंसकस्य भूत्वा इति नुम् ।

योषितां नयनानिदृष्ट्वा । मृगैः कृष्णसारैः कर्तृभिर्मुहूर्त्तमल्पकालं । मुहूर्त्तमल्पकालेऽस्यो
 दूटिकाद्वितयेऽपि वेति विश्वः । तस्थे स्थितं । हरिणी विलोचने शङ्कयेति भावः । अथानंत
 रमनेकविभ्रमक्रिया विलासक्रिया एव विकरायेषां तानिमत्वा सविलासा निश्चात्वेत्यर्थः । सत्रा
 संसभयं यथातया पलाय्यत पलायितं । हरिणी दुर्लभैर्विलासैर्योषिभिश्च यादिति भा
 वः । अतएव निश्चयान्तः संशयो लङ्कारः । परापूर्वादयतेर्भावे लट् । उपसर्गस्यायतावि
 निलत्वं ॥ ३० ॥ ***** ॥

॥ निम्नानीति ॥ अर्बतामश्वानां । वाजिवाहवर्गं ध्रुवहयसैधवसप्तयद्वयमरः । अर्ब
 शस्त्रसावनमिति त्रिादेशः । व्रजाः समूहाः । सादिभिरश्वारूढैः सयन्तमाकृष्टकशः

निम्नानिदुःखादवतीर्य सादिभिः सयन्तमाकृष्टकशः शनैः शनैः । ३

नेरुरुत्तालखुरावन्दुताः श्लथोक्तप्रग्रहमर्बताम्बजाः ॥ ३१ ॥

अध्यध्वमारूढवतैव केनचित्प्रतीक्षमाणेन जनमुक्कधृतः । दाक्ष्यं

हिसद्यः फलदय्यंदग्रतश्च खाददासेरयुवावनावलीः ॥ ३२ ॥

दृढगृहीतवल्गाः संतः । यद्यप्यश्वदेस्ताडिनोकशेत्यमरः । तथाप्यत्र ताडिनीवल्गायोः क
 शेति दर्शनाद्विरोधः । शनैः शनैर्दुःखात्कृच्छ्रान्निम्नानि निम्नभूप्रदेशेन वतीर्य उत्ताल
 खुरारवं उच्चतरशफशदं श्लथोक्तप्रग्रहं शिथिलितवल्गां च यथा तथा द्रुताः सत्वरः सन्त उ
 नेरुः उन्मुविरे । निम्नेषु शनैरवतीर्यार्थदोर्घधावंतीत्यश्वानां स्वभावइति भावः । अतए
 व स्वभावोक्तिः ॥ ३१ ॥ ***** ॥

॥ अध्यध्वमिति ॥ दक्षस्य भावो दाक्ष्यं कौशलं सद्यः फलदं कुतः यद्यस्मादध्यध्वमध्य
 नि । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । अनश्नेतिसमासांतेऽचप्रत्ययः नस्तद्धितइति टिलोपः ।
 आरूढवतैव आरूढैव स्थितेन । निष्ठेति रुहेः कवनुप्रत्ययः । जनं शनैः पश्चादागच्छं

तं स्वजनं प्रतीक्षमाणेन केनचित्पुंसेति शेषः । मुहुर्धृतः स्थापितोऽपि दासेरयुवातरुणोऽष्टः
विशेषणसमासः । अग्रतोऽवनावलीस्रखादपुरःपिचुमंदादिकं भक्षयन्नास्तद्व्यर्थः । न
हि कुशलो वृथा कालं पाययतीति भावः । अत्र दाक्ष्यसाफल्यसामान्यस्य तद्विशेषण
दासेरकौशलेन समर्थनद्विशेषणसामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ३२ ॥
॥ शैरेरिति ॥ शैरेः कृष्णस्य पताकिनीतेना । ब्रौह्मादित्वादितिः । प्रतापेन हरितेज
सा उमनैर्नम्रैर्विधेयैरित्यर्थः । अतएवेतस्मत्तः समागतैः पार्श्वदेशादागतैः प्रश्रयनम्रमूर्ति
भिर्भिरिसन्निधौ विनयनम्रविग्रहैः पृथिवीभूतान् राज्ञां गणैर्हेतुना बह्वृचतया असंख्या
नामपत्रवत्तयानिमित्तेन एकान्तिकेवलानि आतपत्राण्यस्याः सा एका तपत्रा एका तलमयी

शैरेः प्रतापोपनैरिति स्तनः समागतैः प्रश्रयनम्रमूर्तिभिः ।
एका तपत्रा पृथिवीभूतान् राज्ञां गणैर्भूद्वृचतया पताकिनी
॥ ३३ ॥ आगच्छतो नूचिगजस्य घण्टयोः स्वनं समाक
र्ण्य समाकुलाङ्गनाः । दूरदपावर्तिता भारवाहणाः पथोपस
सुस्वरितञ्चमूचरः ॥ ३४ ॥ * * * * *

अभूत् । आतपत्रातिरिक्तं किंचिदलक्ष्यतेत्यर्थः । एके मुख्यान्त्यके बला इत्यमरः । बह्वृ
च्छत्रायेकच्छत्रेति विरोधभासनाद्विरोधभासोऽलंकारः ॥ ३३ ॥ * * * * * ॥
॥ आगच्छत इति ॥ अन्वंचतीत्यन्वङ्गस्मिन् अनूचिपृष्ठदेशे ॥ तद्विगादीनां चेति
न्यत्ययः । आगच्छतो गजस्य घण्टयोः स्वनं समाकर्ण्य समाकुलाङ्गनाः संभ्रान्तवधूकाः चमूच
रः दूरदेवापावर्तिता अपसारिता भारस्यान्नादेवाहना भारवाहणा भारवाहिन उष्ट्रादयो
यैस्तेन यासंतः । वाहनमाहितादिनिगन्तव्ये । बहेर्यन्तात्कर्त्तरि ल्युट् । त्वरितं चपलं शी
घ्रं पथो मार्गादपससुरपजग्मुः । सुभाचेति ॥ ३४ ॥ * * * * *

॥ ओजस्वीति ॥ वन्दनः सुतिपाठकाः । वन्दनसुतिपाठका इत्यमरः । ओजस्विर्वर्णः ते
जस्विर्वर्णः क्षत्रजातेः यदुज्ज्वलं वृत्तमुदग्रव्यापारः विजयाख्यः तेन शालत इति शालीतस्य
अन्यत्र ओजस्विर्वर्णः समासभूयिष्ठाक्षरैरुज्ज्वलास्तो चते वृत्तशालिनो वसन्ततिलकादिच्छ
न्दोविशेषशालिनस्य । वृत्तंचरित्रच्छंदसोरपीति विम्बः । तान् प्रसादोऽस्यास्तीति
प्रसादीतस्य प्रसादिनोऽनुग्रहशालस्य । अन्यत्र प्रसादगुणयुक्तान् प्रसिद्धार्थपदत्वं यत्स प्र
सादो निगद्यत इति अनुद्गितौ गोत्रसंविदौ कुलाचारौ येन तस्य यादववंशेत्पन्नस्येत्यर्थः ।
अन्यत्र कुलनामनीयैस्तान् । वंशनामाङ्कितानित्यर्थः । संविद्युद्धे प्रतिज्ञायां सङ्केताचा
रनामस्ति विवेजयंती । एवंभूतस्य उपेन्द्रस्य हरेर्गुणान्समुद्दिश्याधिकृत्य भूयसे बहूनान्

ओजस्विर्वर्णो ज्ज्वलवृत्तशालिनः प्रसादिनोऽनुद्गितगोत्रस
म्बिदः । श्लोकानुपेन्द्रस्य पुरःसभूयसो गुणान्समुद्दिश्य प्रठ
न्ति वन्दनः ॥ ३५ ॥ निःशेषमाक्रान्तमहीतलोजलैश्चलन्स
मुद्रोपि समुज्ज्वलति स्थितिम् । ग्रामेषु सैन्यैरकरोदवारितैः किम
व्यवस्थाञ्चलितोपि केशवः ॥ ३६ ॥ ****

श्लोकान्सुतिपद्यानिपुरोऽग्रे पठन्ति स्म । अत्रोपेन्द्रस्य तच्छ्लोकानां च वर्णत्वेन प्रवृत्ता
नां श्लेषसाधर्म्यादौपम्यगतायां श्लेषप्रतिमोत्थापिता केवलप्रवृत्तगोचरा तुल्ययोगिता श्लेषश्च
प्रकृतिव्यर्थः ॥ ३५ ॥ **** ॥
॥ निःशेषमिति ॥ चलन् । कल्पानेक्षुभितः समुद्रोपि जलैर्निःशेषमाक्रान्तमहीतलः सन्
स्थितिर्मर्यादां ब्रैलालंघनलक्षणां समुज्ज्वलति त्यजति । केशवस्तु प्रचलितोपि प्रस्थितोपि अ
वारितैरपरिमितैः सैन्यैर्निःशेषमाक्रान्तमहीतलः सन् ग्रामेषु अव्यवस्थाममर्यादां किमकरो
त्करोदेवेत्यर्थः । अत्रोपमानात्समुद्रादुपमेयस्य केशवस्य मर्यादानतिक्रमेणाधिक्यकथ

नाद्यतिरेकालङ्कारः । लक्षणं नूतं ॥ ३६ ॥ ***** ॥

॥ कोशानकीति ॥ कोशानकीपुष्पगुलुच्छकान्तिभिःपटोलीप्रस्वनगुच्छसच्छायेःसुरपा
खुरैरित्यर्थः । कोशानकीपटोलीस्यादितिहलायुधः । मुखैरुपलक्षिताःविनिद्राविक
सितं । अतएवोज्ज्वलंविषुलंवाणत्रोलसैरेयपुष्पमिवचक्षुर्यासान्ताः । नीलाभिर्दोह
बोर्वाणा इत्यमरः । ग्रामेषुभवाग्रामीणाः । ग्रामाद्यअखन्नावितिखन्प्रत्ययः । नाश्ववध
श्चक्षुःस्त्रियःनङ्कुलंग्रामांतगामिनमितिभावः । जनैश्चमूर्चरैरलक्षितावृत्तीभिस्तरे
हिता इत्यर्थः । चिरंवृत्तीनांकंटकशाखावर्णानामुपरिउपरितनावकाशेव्यलोकयन्उप
सास्रभावेत्तयोःसङ्करः ॥ ३७ ॥ ***** ॥

कोशानकीपुष्पगुलुच्छकान्तिभिर्मुखैर्विनिद्रोज्ज्वलवाणचक्षुषः । ग्रा
मीणवध्वस्तमलक्षितवाजनैश्चिरम्बृत्तीनामुपरिव्यलोकयन् ॥ ३७ ॥
गोष्ठेषुगोष्ठीकृतमण्डलासनान्सनादमुत्थायमुज्जःसवलगतः । ग्राम्या
नपश्यन्कपिशम्पिपासतःस्वगोत्रसङ्कीर्तनेनभावितान्मनः ॥ ३८ ॥

॥ गोष्ठेष्विति ॥ सकृल्लोगावस्तिष्ठत्येष्वितिगोष्ठानिगोस्थानानि । गोष्ठंगोस्थानकमि
त्यमरः । सुपिस्थइतिप्रत्ययः । अन्वाम्बगोभूमीत्यादिनाधत्वं । गोष्ठीषुवार्त्तासु । गो
ष्ठोसभायामात्मापइतिविश्वः । कृतानिमण्डलासनानिमण्डलाकारेणोपवेशनानियैस्ता
मुज्जःसनादंश्चेलाद्वाहृहासाघारखवसहितंयथातथोत्थायवज्जानउत्सवमानान्कपिशंम
द्यं । कश्यंमद्यंचमैरेयंकपिशंकापिशायनमितिहलायुधः । पिपासोमुज्जुर्मुहुःपातुमिच्छ
तः । पिबतेःसन्नताह्लटःशतरिशप् । स्वगोत्रसङ्कीर्तनेस्वनामसङ्कीर्तनेभावितान्मनःप्रव
र्त्तितचित्तोन्कलनामानिगायनइत्यर्थः । ग्रामेषुभवान्ग्राम्यान्ग्रामीणजनानित्यर्थः ।
ग्रामाद्यअखन्नावितियन्प्रत्ययः । अपश्यदालोकोतवान्, स्वभावेक्तिः ॥ ३८ ॥ * ॥

॥ पश्यन्ति ॥ एकान्तमौग्ध्ये नात्यंतमुधतया अनवबुद्धविभ्रमैरज्ञानविलासैः किन्तु प्र
सिद्धाविस्तारगुणोपेधानैरतिविशालैरित्यर्थः । कृतार्थैरपि सक्ताहर्षनालब्धविस्तार
फलैरित्यर्थः । विलोचनैर्जनाधिनाथं कल्पं पश्यन् वल्लभोजनोपाङ्गनानाञ्जनः वितृ
ष्णतां नृपतां नययौ भूयो भूयः पश्यन् पितालं बुद्धिमवापेत्यर्थः । नृत्तिकारणे दर्शने सत्यपि
नृत्तिकार्यानुत्पत्तेर्विशेषोक्तिः साकल्यस्य मदनकोटिलावण्यलक्ष्मीव्यंजवति ॥ ३९ ॥
॥ प्रोत्थेति ॥ नियुक्ता नृवासपादे एव संयतात्सु नंधयंति पिवन्तीति सुतन्धया चत्सन् ।
मासिकास्तनयोन्माधेदोरिति धेदः खण्डप्रत्ययः । प्रोत्थालिहतीर्जिह्वया स्वादयन्ती रोहि

पश्यन् कृतार्थैरपि वल्लभोजनो जनाधिनाथं नययौ वितृष्णताम् । ए
कान्तमौग्ध्यानवबुद्धविभ्रमप्रसिद्धविस्तारगुणैर्विलोचनैः ॥ ३९ ॥
प्रीत्या नियुक्तास्त्रिहृतोः सुतन्धयान्निगृह्य पारोमुभयेन जानुनोः ।
वर्द्धिस्तुधराध्वनिरेहणीः पयश्चिरनिदध्यौ दुहन्तः सगोदुहः ॥
॥ ४० ॥ अभ्याजतोभ्यागततूर्णतर्णकान्निर्याणहस्तस्यपुरेदुधुक्षतः ।
वर्गाद्गवां ऊङ्कुतिचारुनिर्यतीमरिर्मधोरैक्षतगोमतस्त्रिकाम् ॥ ४१ ॥

शोर्गाः । अर्जुनप्रारोहिणीत्यादित्यमरः । पयःक्षीरं जानुनोः उभयेन जानुद्वयेन पारी
न्द्रेह नपात्री । पारोपात्री पयस्योरिति विश्वः । तिगृह्य निहृद्य । वर्द्धिस्तुधराध्वनिव
र्द्धनशोचक्षोरधाराशब्दयथाभवति तथा दुहनः प्रपूरयत । दुहेः लटः शतरि शप् । दुह्या
चोतिस्त्रिकर्मकत्वं । गान्दुहन्तीति गोदुहः गोदुहकान् । सत्सूद्विवेद्यादिनाकिप् ।
सहरिश्चिरनिदध्यौ अवलोकयति स्म । निध्यानं अवलोकनमिति त्रैजयन्ती स्वभावे
क्तिः ॥ ४० ॥

॥ अभ्येति ॥ अभ्याजतः देग्धुमभिमुखमागच्छतः । अङ्गेर्लटः श्वादेशः । निर्याणं पदं

धनन्दाम । निर्याणंदामसंदानंपशूनांपादबन्धनेइत्यमरवैजयन्ती । तद्धस्तस्यस्य
 स्यनिर्याणहस्तस्यदुधक्षतोदोग्धुमिच्छतोदोग्धुरितिशेषः । दुहेःसतन्नाल्लटःशत्रुदेशः
 धत्वधत्वे । पुरोऽग्नेभ्यागतोऽभिमुखमागतस्तूर्णस्तनपानेत्वरमाणस्तूर्णकोतिवालोवत्सो
 यस्यास्तां । सद्योजातस्तूर्णकइत्यमरः । गवाम्बर्गाद्देवजात्कुङ्कृतिचारुङ्कृत्कारम
 नोहरयथातथानिर्यातोनिर्गच्छन्ती । इणःशतरीडीपङ्गोयणादेशः । प्रशस्तांगा
 ज्ञेयमनल्लिकां । प्रशस्तावचनैश्चेतिनित्यसमासः । मतल्लिकामचर्चिकाप्रकाण्डमुद्धतल्ल
 जौप्रशस्तावचकान्यमून्यथइत्यमरः । मधोररिर्नधुसूदनयेक्षतईक्षितवान् । ईक्षतेर्ल
 ङ्घ्राडजादीनामित्याङ्आटश्चेतिवृद्धिःसुभावोक्तिः ॥ ४१ ॥***** ॥

सत्रीहिणांयावदपासितुङ्गताःशुकान्मृगैस्तावदुपद्रुतश्रियाम् । कैदा
 रिकाणामभितःसमाकुलाःसहसमालोकयतिस्मगोपिकाः ॥ ४२ ॥
 व्यासेद्धुमस्मानवधानतःपुराचलत्यसावित्युपकर्णयन्नसौ । गीतानि
 गोप्याःकलममृगव्रजोननूनमन्त्रोतिहरिर्व्यलोकयत् ॥ ४३ ॥

॥ सइति ॥ यावच्छुकान्कोरानपासितुङ्गतास्तावन्मृगैरुपद्रुतश्रियामुद्धतसम्पदांब्रीहि
 णांब्रीहिमतां । ब्रीह्यादिभ्यश्चेतिङ्निप्रत्ययः । कैदारिकाणांक्षेत्रसमूहानां । पुनपुंस
 कयोर्वप्रःकैदारःक्षेत्रमस्यतु । कैदारिकंस्यात्कैदार्यंक्षेत्रंकैदारिकंगणोइत्यमरः । ठञ्
 कवचिनश्चेतिचकाराष्टप्रत्ययः । हृद्योगात्कर्भणिषष्ठो । गोपिकाःगोपस्त्रीयरभितःसमा
 कुलाःव्याःउभयतःसमाकृष्यमाणाःसतीरित्यर्थः । सहस्रःसहसमालोकयतिस्म । अ
 चसहस्रावलोकनस्यविशेषणगत्यासमाकुलपदार्थहेतुकत्वात्कालिङ्गभेदः ॥ ४२ ॥
 ॥ व्यासेद्धुमिति ॥ गोप्याःशालिगोप्याः । गौरादिच्चात्ङीष् । गीतानिउपकर्णय
 न्मृगवन्असौमृगव्रजःनूनमन्त्रोतिश्चितकलमन्ताक्षितवादिङ्निर्किंकलमभक्षणेगीतश्रवण

विशेषइत्यत आह असौ गोपी अस्मान्वासेद्धं निवारितं अवधानतौ गीतैकाग्र्यात् पुरं चल
ति चलयिष्यति । यावत्पुरा निपातयोर्लङिति भविष्यदर्थे जइ । इतोऽन्यंतर्कयन्निति शेषः ।
हरिर्लोकयत् । अत्र मृगाणां कलमखादं न निवृत्ते गीतासक्तिनिमित्तायास्तदाकर्णनसु
खभङ्गहेतुकत्वमुपेक्ष्यते ॥ ४३ ॥ ***** ॥

॥ लीलेति ॥ अनुगता आपो येषु ते अनूपाः जलप्रायदेशाः । जलप्रायमनूपं स्यात्पुंसिक
च्छ्रुत्वा विधेइत्यमरः । तेषां समीपे उपानूपं । समीपार्थव्ययीभावः । लीलया चलति च
लनो ये स्त्रियाश्चरणे अरुणोत्पले एव तयोः सुवलंत्यो ये तुलाकोटीनूपुरौ । पादाङ्गदनुला
कोटिर्यजोरोनूपुरौ ऽस्त्रियामित्यमरः । तयोर्निनाद इव कोमलो मधुरः उन्मदसारसार
॥ ४४ ॥

लीलाचलत्स्वीचरणारुणोत्पलसुवलत्तुलाकोटिनिनादकोमलः ।
शैरैरूपानूपमपाहरन्मनःस्वनान्तगदुन्मदसारसारवः ॥ ४४ ॥
उच्चैर्गतामसुवलिताङ्गरीयसी नदातिदूरदपितस्यगच्छतः । ए
को समूहवर्लरेणुसंहतिं शिरोभिः शामपरे महीभूतः ॥ ४५ ॥

वः मत्तहंसकूजितं । चक्रांगसारसौहंसइति शङ्खवे । शैरेर्मनःस्वनान्तरादपाहरत् ।
अत्र मनोहरणलीलेत्यादिविशेषणार्थहेतुकत्वादुपमासङ्कोर्णं काव्यलिङ्गं ॥ ४४ ॥
॥ उच्चैरिति ॥ नदातिस्त्रिभुवनेऽतिदूराद्गच्छतोऽपितस्य हरेः सम्बन्धिनीमुच्चैर्गतामनू
र्ध्वमुन्नतां । अन्यत्रोर्ध्वलोकेष्वपि व्याप्रां अस्वलितामभंगुरां सत्यां च गरीयसीमतिमहतीं पू
ञ्चां च वलरेणुसंहतिं सेनारेणुसंघातं एकैकतिपये महीभूतः पर्वताः आस्तां शासनं । अपरे
महीभूतो राजानश्च शिरोभिः शिखरैश्च शीर्षैश्च समूहः समाग्रहन्ति स्म । बहेर्लीटिभ्तेर्जुसो
षवचिस्त्रपीत्यादिना संप्रसारणं । अत्र हरिर्महिमावर्णनायोभयेषामपि महीभूतां प्रकृ
तत्वात्केवलप्रकृतस्य नदानुल्लेखयोगिताश्चैव प्रतिभोः स्थापिता चेति सङ्करः ॥ ४५ ॥ *** ॥

॥ प्रायेणेति ॥ प्रायेण प्राचुर्येण नीचान् कुञ्जान् पिमेदिनीभूतोऽद्रीन् जनो लोकः समेन सु
गमेन पथामार्गेणैवाधिरोहति । सामुरारेः सेनापुनः पथो मार्गान् सच महामहीध्वान् महा
द्रीन् परितोऽध्यरोहयत् । लोके हि सति क्षुब्धेऽध्वनितेन शैलारोहणसंभवः सेना सर्वपथा
निरेकिण्यभूत् । पूर्वाः पराः सहस्रपंथानः स्वरोहणेन प्रवर्तिता इत्यर्थः । रोहतेर्गत्यर्थ
त्वाद्गतिबुद्धौत्यादिना पथामणिकर्तृणां शौकर्मत्वं । महदीधरन्तीति महदीधः मूलवि
भुजार्दित्वात्कः । अत्र सेनायाः पथां शैलाधिरोहणेनोपमानताजनादाधिक्यकथनाद्य
निरेकः ॥ ४६ ॥ ***** ॥

प्रायेण नीचान् पिमेदिनीभूतो जनः समेनैव पथाधिरोहति । सेनामुण
रेः पथ एव सा पुनर्महामहीध्वान् परितोऽध्यरोहयत् ॥ ४६ ॥ दन्ता
ग्रनिर्भिन्नपयोदमुन्मुखाः शिलोच्चयानारूरुर्द्धर्महीयसः । तिर्यक्
टस्त्राविमदाम्बुनिम्नगाविपूर्यमाणश्रवणोदरन्दिपाः ॥ ४७ ॥ श्यो
तन्मदाम्भः कटकोनकेन चिज्जनस्य जीमूतकदम्बकद्रुता । नागेन ना
गेन प्ररीयसेच्चकैरेधिपन्थाः पृथुदन्तशालिना ॥ ४८ ॥ * *

॥ दन्तायेति ॥ द्वाभ्यां पिवन्तीति द्विपाः । सुपीतियोगविभागात्कप्रत्ययः । उन्मुखा
उन्नमितमुखाः सन्तः दन्ताग्रैर्निर्भिन्नाविदारिताः पयोदाः शृङ्गगतायस्मिन्कर्मणि तद्वथात
थातिर्यगूर्ध्वमुखत्वात्तिरश्चीनं यथा तथा कटेभ्यः स्त्रवन्ते क्षरन्तीति कटस्त्राविनीभिर्मदां बुन्ति
न्मगाभिर्मदजलप्रवाहैर्विपूर्यमाणानि श्रवणोदराणि यस्मिन्कर्मणि तद्वथा तथा महोयसो
महत्तरान् शिलोच्चयान् शैलान् आरूरुर्द्धः । स्वभावोक्तिः ॥ ४७ ॥ * * * * *

॥ श्योतदिति ॥ श्योतन्तः क्षरन्तो मदाम्भः कणायस्य कटकस्य गण्डस्य तेन । शैविकः क
प्रत्ययः । जीमूतकदम्बकस्येव द्युतिर्यस्य तेन । पृथुभ्यां दन्ताभ्यां शालत इति तच्छा

लिना । गरीयसागुरुतरेणेच्चकैरुन्नतेन । केनचिन्नागेनगजेनजनस्यपन्याःमार्गःयथा
अरेधिरुद्धः । अगेनाचलेनतनयाऽरेधिरुद्धः । मत्तमातङ्गस्यदुरसदत्वाच्चैलवद्
नतिक्रमणीयत्वादितिभावः । अतएवोपमानाद्गादुपमेयस्यनागस्याधिक्याद्यतिरे
कः ॥ ४८ ॥ ***** ॥

॥ भग्नेति ॥ दन्तिनोगजाइतस्ततोभग्नद्रुमाःस्वभग्नखिलवृक्षाः । दिशःसमुल्लसद्भिःके
तनैरेवकाननैरकुलाःसङ्कोर्णाश्चक्रुः । तथातरसावलेनपिष्टानिचूर्खितानिअद्रिपृष्ठा
नियासुताभुवोभूमौःचलद्भिर्निजांगैरेवाचलेर्दुर्गमाःप्रायश्चक्रुः । अत्रकेतनेष्वंगेषुच
काननाचलत्वरूपणाद्रुपकालङ्कारःतेनगजानांपुरातनसृष्टिसंहारेणसृष्ट्यंतरप्रवर्तन
रूपंलोकोत्तरंसामर्थ्यंगम्यतइत्यलंकारेणबलुध्वनिः ॥ ४९ ॥ ***** ॥

भग्नद्रुमाश्चक्रुरितस्ततोदिशःसमुल्लसत्केतनकाननाकुलाः । पिष्टा
द्रिपृष्ठास्तरसावदन्तिनश्चलन्निजाङ्गाचलदुर्गमाभुवः ॥ ४९ ॥
आलोकयामासहरिर्महीधरनधिप्रयन्तीर्गजताःपरःशताः । उ
त्पातवातप्रतिकूलपातिनीरूपत्यकाभ्योवृहतीःशिलाइव ॥ ५० ॥

॥ आलोकेति ॥ हरिर्महीधरनधिप्रयन्तीरधिरोहन्तीः परःशताःशतात्परःअसङ्ख्या
नाइत्यर्थः । परःशताद्यास्त्येषांपरासंख्याशताधिकाइत्यमरः । पञ्चमीतियोगवि
भागात्समासःगजदन्तादित्वादुपसर्जनस्यापिशतशब्दस्यपरनिपातः पारस्करादित्वा
त्सुडागमः । गजताःगजसमूहान् । गजाच्चेतिवक्तव्यमिति सामूहिकस्तत्प्रत्ययः । उप
त्यकाभ्यआसन्नभूमिभ्यः । उपत्यकाद्देशसन्नाभूमिरित्यमरः । उपाधिभ्यांव्यकन्नासन्ना
रूढयोरितित्यकन्यत्ययः । उत्पातवातेन । तत्प्रतिकूलंपतन्निडितितत्पातिनीरूर्ध्व
गामिनोरित्यर्थः । वृहतीशिलाइवेत्युपेक्षा । आलोकयामास ॥ ५० ॥ ***** ॥

॥ शैलेति ॥ शैलाधिरेहाभ्यसनेनपर्वतारोहणाभ्यासेनाधिकोद्धुरैरत्युन्नतैःपयोधरैःसु
नैरुपलक्षिताःआमलकीवनाश्रिताःधात्रोवनगताः । पर्वतोनिवासोयेवान्तेपर्वतीयाःकि
रतादयः । पर्वताच्छ्रुतिच्छ्रुत्ययः । तेषांप्रमदाः । विकाशेनविस्मयकृतविस्तारेणवि
स्फारिताविवर्तिताःविभ्रमाविलासायेषान्तानोक्षणानियासान्तास्तथासंत्यःतंदरिंचचा
यिरेदृष्टुः । चायुपूजानिशमनयोरितिधानोःकर्त्तरिलिङ् । निशामनंदर्शनंनिरूप
द्यपिनिशामयतेइतिदर्शनपर्यायेषुभट्टमल्लः । एतेनहरेर्लोकोत्तरंलावण्यंव्यज्यतइति
वस्तुनावस्तुध्वनिःस्वभावेक्तिवृत्त्यनुप्रासयोःसंहृष्टिः ॥ ५१ ॥ ***** ॥
॥सावज्ञमिति ॥ सावज्ञमनादरंयथातथाविलोचनेसहृदेकवारं । एकस्यसहृदितिसह

शैलाधिरेहाभ्यसनाधिकोद्धुरैःपयोधरैरमलकीवनाश्रिताः । तम्पर्व
तीयप्रमदाश्चायिरेविकाशविस्फारितविभ्रमेश्चक्षणाः ॥ ५१ ॥ सा
वज्ञमुन्मील्यविलोचनेसहृत्क्षणांमृगेन्द्रेणसुषुप्तनापुनः । सैन्या
ज्जयातःसमयापिविव्यथेकथंसुरजंभवमन्यथाथवा ॥ ५२ ॥ *

दर्थेनिपातः । क्षणमुन्मील्योन्मिष्य । पुनःसुषुप्तनासुप्तमिच्छुना । सनन्तादुप्रत्ययः ।
रुदविदेत्यादिनासनःकित्वाद्धचिस्त्वपोत्यादिनासम्प्रसारणं । मृगेन्द्रेणसिंहेनसमयास
मीपे । समयानिकषाशदौसर्गोपेसम्प्रकीर्त्तितावितिसज्जनः । यातोगच्छतेऽपि । यातेर्छ
टःशत्रादेशः । सैन्यात्सेनातः । भोत्रार्थानांभयहेतुरित्यपादानत्वं । नविव्यथेनविभ्ये ।
अथभयसंचलनयोरितिधानोर्भावेतिङ् । अथवातथाभोत्यर्थः । अन्यथाभीतत्वेकथंसु
रजंभवंसुखेनएशाभूयतेनकथमपोतिभावः । राजाचायंमृगाणामितिभावः । कर्तृकर्म
णोस्वभूक्तोरेतिकर्त्तरीषदादौचोपपदेभवतेःखलुप्रत्ययेनलोपममागमौ । अर्थान्तर
न्यासः ॥ ५२ ॥ ***** ॥

॥ उत्सेधेति ॥ नागैर्गजैरधिष्ठितास्तिरस्कृतामहाशिलायेतत्तद्वलंसैवध्वजैरुत्सेधेनौत्र
 त्येतानिर्धूता अवगणितामहीरुहायेषुतेषां उत्सेधश्चोद्धयश्चसद्व्यमरः जनैरवरुद्धं प्रतिव
 द्धमुद्धतमुद्धेलंसिंधुरं होतदीवेगोयेषांतेषांमहीभृतांपर्वतानांउपरिमुज्ज्वलभूवमार्गवशाद्भू
 यसोभूषणमुज्जरुरोहेत्यर्थं हयौघरुद्धइतिपाठेहयौघेनघोटकसमूहेनरुद्धमित्यादिपूर्व
 वत् । अत्रावरोहणवदुत्कर्षस्योपरिभावोविशेषणवैभवात्प्रतीयतेइतितदभेदेनोपरिभाव
 स्यवत्सभूषणविशेषणपदार्थहेतुकत्वाच्चूषप्रतिभेत्यापितकाव्यलिङ्गविशेषः ॥ ५३ ॥
 ॥ श्मश्रूयेति ॥ तरेर्वृक्षस्यश्मश्रूयमाणेश्मश्रुवदाचरतितद्वदालंबमानइत्यर्थः । उपमाल

उत्सेधनिर्धूतमहीरुहंध्वजैर्जनावरुद्धोद्धतसिन्धुरंहसाम् । ना
 गैरधिष्ठितामहाशिलामुज्ज्वलभूवोपरितन्महीभृताम् ॥ ५३ ॥
 श्मश्रूयमाणेमधुजालकेतरेर्गजेनगण्डदूषताविधूनिते । क्षुद्राभिर
 क्षुद्रतराभिरकुलम्बिदृश्यमानेनजनेनदुद्रुवे ॥ ५४ ॥ नीतेपला
 शिन्युचितेशरीरवद्गजान्तकेनान्तमदान्तकर्मणा । सञ्चैरुसम्मानइ
 वापरंक्षणाक्षमार्हदेहमिवह्रस्वमाः ॥ ५५ ॥ ****

ङ्कारः । श्मश्रुशब्दादाचारक्यङंतास्मटः शानजादेशः अकृतसार्वधानुकयोर्दीर्घः । गंडंकपो
 लं कषतातरुस्कन्धेनकण्डूयमानेनगजेनमधुजालकेक्षौद्रपुटेविधूनितेकम्पितेसति । धू
 जेण्यन्तात्कर्मणिक्तः धून्प्रीजेर्नुग्वक्तव्यइतिनुगागमः । अक्षुद्रतराभिरनिष्पूलाभिःक्षु
 द्राभिःसरघाभिः । क्षुद्रावंगानटीवेश्यासरघाकण्टकारिकाइत्यमरः । विदृश्यमानेन
 चंचुभिस्सुद्यमानेनजनेनसमाकुलंबग्रंयथानथादुद्रुवेपलायितं । भावेत्तिद् । स्वभा
 वात्किरुक्तोपमासंस्पृष्टा ॥ ५४ ॥ ****
 ॥ नीतइति ॥ उचितेपरिचितेपलाशिनिद्रुमे । पलाशीदुद्रुमागमाइत्यमरः । शरीरवत्

पूर्वशरीरवत् । तत्र तस्यैवेति वतिप्रत्ययः । अदान्तकर्मणादुद्दान्त्यापारेण गजोन्तकइ
वेति उपमितसमासः । साहचर्यात्तेन गजान्तकेनान्तनाशं नीते गमिते सति न्नवैर्गच्छुतीति
स्रवंगमाः कथयः । गमेत्येति खचप्रत्यये मुमागमः । आत्मानो जोवा इवापरं क्षमारुहं देहमि
वक्षणात्संचेरुः सम्प्रविष्टा इत्यर्थः । अन्तकेव शब्दवाक्यार्थोपमासा च शरीरवदिति तद्धि
तगता । अन्यत्र समासगतेति सङ्करः ॥ ५५ ॥ ***** ॥
॥ प्रह्वानेति ॥ कचिदतो वनितानं प्रह्वानप्रवणान् । अन्यत्रानुकूलान् कचिदुद्धतिं श्रयन्ती
त्युद्धतिश्रितः औन्नत्याभाज औद्धत्याभाजश्च । श्रयतेः क्विप्त्तुक् । कचित्पकाशानप्रकटानव
गूढवृत्तीश्च । कचिदतिगह्वरान् अपि । अपि स्वार्थे । अप्रवेशान् अन्यत्र गूढांश्च । इती

प्रह्वानतो वक्वचिदुद्धतिश्रितः क्वचित्पकाशानप्रगह्वरान
पि । साम्यादपेतानिति वाहिनीहरेस्तदानि चक्रामगि
रीन् गुरुनपि ॥ ५६ ॥ सव्याप्रवत्यापरितोपथान्यपि
स्वसेनया सर्वपथीनया तया । अम्भोभिरुद्ध्वित्तुङ्ग
सेधसः प्रतीपनाम्नीः कुरुतेस्मान्निम्नगाः ॥ ५७ ॥ *

त्यं साम्यादपेतान् विषमरूपान् विषमवृत्तांश्च । अतएव गुरुन्महतोऽपि पूज्यान्पि गिरीस्त
राहरेर्वाहिनीसेना अतिचक्रामातीत्यगता उल्लंघिता च । गुरोरथ बलिघ्नस्य कार्यकार्यमज्ञा
नतः उत्पथप्रतिपन्नस्य परित्यागो विधीयते इति स्मरणेति भावः । गुरुणामप्यतिक्रमइ
ति विरोधेऽपि शब्दः सचोक्तबैषम्यदोषोद्घाटनेन परिहृत इति विरोधाभासः सच गुरुनिववा
च्यप्रतीयमानयोर्भेदाध्यवसायादिति श्लेषमूलातिशयोक्त्युत्थापित इति सङ्करः ॥ ५६ ॥
॥ सइति ॥ सह्रिः परितः समन्तादपथान्यपमार्गानपि । पथो विभाषेति निषेधविकल्पा
दृक्पूरित्यादिना समासान्तः । अपथं न पुंसकमिति न पुंसकत्वं । व्याप्रवत्यपि सर्वान्यथोव्या

प्रीतीति सर्वपथीना । तत्सर्वादेरित्यादिना खप्रत्ययः । तथा सर्वपथीनया तया स्वसेनयानि
मिन्नेन अंभोमिरुल्लङ्घितानियुगपदखिलसेना प्रवेशेन प्रतीपगमाना दुपर्याक्रान्तानि तुङ्ग
रोधांसियासान्ताः निम्नगच्छन्तीति निम्नगानद्यः प्रतीपनाम्नोः कुरुते स्म । प्रतिगतानगा आ
योयासान्ताः प्रतीपाः ऋक्पूरित्यादिना समासान्तः स्युन्तरूपसर्गोभ्योऽपङ्क्तोकारः अथवा प्र
तीपनिम्नगानामविरुद्धं नाम उक्तानगा इति नामधेयं यासान्ताः प्रतीपनाम्न्यः । अनउपधा
लोपिनो न्यतरस्यामिति जोप् । तास्तथा चकारेत्यर्थः । अत्र निम्नगानां प्रतीपनामा संबन्धे
पिसम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ॥ ५७ ॥ ***** ॥

॥ यावदिति ॥ दन्तिनां घटागजव्रजायावन्नयगाहंत न च लोडयन्तावत्तुरङ्गमैः कर्तृभिः

यावद्गगाहन्त न दन्तिनां घटास्तुरङ्गमैस्तथावदुदीरितं सु
रैः । क्षिप्रं समीरैः सरिताम्पुरः पतज्जलान्धनैषीद्रज
एवपङ्कताम् ॥ ५८ ॥ रन्तुं क्षतोत्तुङ्गनितम्बभूमयो मु
कुर्वजन्तः प्रमदमदोद्धताः । पङ्ककणपाकृतशैवलान्शु
क्ताः समुद्रगाणामुदपादयन्निभाः ॥ ५९ ॥ **

सुरैः करणैः उदीरितं उक्त्यापितं । अथ समीरैः मारुतैः क्षिप्रं विकीर्णं । अतएव पुरोगजप्रवे
शाभ्यागेव पतद्रजोभूरेणुरेव सरितां जलानि पङ्कतामनैषीन्निनाय । नयतेर्द्धि कर्मकत्वात् लु
ङ्ङिवृद्धिः । अत्रापि सरितां पङ्कत्वासम्बन्धे पिसम्बन्धोक्तेः पूर्ववदतिशयोक्तिः ॥ ५८ ॥
॥ रन्तुमिति ॥ रन्तुं कीडितुं क्षता एकत्र विषाणैरन्यत्र नखैश्च विदलिता उत्तुङ्गानितम्ब
भूमयो रोधभागाः श्रेणिभागाश्चैस्ते । नितम्बो रोधसिक्तन्धे शिखरे पिकटो तटे इति वि
श्वः । मुहुः प्रमदं हर्षव्रजन्तः मदेन दानेन दर्पेण वोद्धताः । करैर्हस्तैरपाकृतानि शैवलानि
अंशुकानो वचांशुकानि यैस्ते इभाः समुद्रगच्छन्तीति समुद्रगाणां समुद्रपत्नीनां नदीनां ।

एकाजुत्तरपदेणइतिणत्वं । पंककर्ममंकलमधंचोदपादयत् । पङ्कोऽस्त्रीकर्ममैनसोरि
तिविश्वः । यथामदेब्जताः परङ्गनानांदोषमुत्पादयन्तिनद्धदितिभावः । अत्रप्रस्तुतेभवि
शेषणादप्रस्तुतस्त्रीसंग्रहणसाहसिकप्रतीतेः समासोक्तिः स्त्रीपंकयोर्भेदाध्यवसायादिति
समूलातिशयोक्त्युत्थापितेति सङ्करः ॥ ५९ ॥ ***** ॥
॥ रूमेति ॥ इभारुगैर्भगैरुभिमर्हद्गोरेधोभिस्तैः परिपूरितांभसामृतक्षेपशेषितां
भसइत्यर्थः । पुराभवाः पुरातनीः । सायंचिरमित्यादिनाट्यप्रत्ययः तुडागमश्चटिहाणनि
त्यादिनाङीप् । नदीः समस्थलीकृत्यसमस्थलानिहत्वा । मदांबुभिः स्वमदेदकैः कूलं क
धंतीति कूलंकषाः ओघायासांताः उभयकूलप्रवाहिन्योपरान्ध्याः सरितः प्रवर्तयामासुः ॥

रूगोरूरेधः परिपूरिताम्भसः समस्थलीकृत्यपुरातनीर्नदीः । कूल
ङ्कषाघाः सरितस्तथापरः प्रवर्तयामासुरिभामदाम्बुभिः ॥ ६० ॥
पद्मैरनन्वितवधूमुखद्युतो गतानर्हसैः श्रियमातपत्रजाम् । दूरेऽभव
न्भोजबलस्यगच्छतः शैलोपमातीतगजस्यनिम्नगाः ॥ ६१ ॥ *

वीति०

एतेनगजसम्पत्तिरुक्ता । अत्रनदीनांसमस्थलानासंबंधेपितत्संबंधोक्तेरतिशयोक्तिरि
तिसजातीयसङ्करः ॥ ६० ॥ ***** ॥
॥ पद्मैरिरि ॥ पद्मैरनन्वीता अप्राप्तावधूमुखद्युत्श्रीर्याभिस्ताः वधूमुखश्रीर्जितपद्मेत्यर्थः ।
अन्वोतेतिर्इङगतावितिधातोः कर्मणिक्तः । हंसैरानपत्रजां च्छत्रजन्यांश्रियंनगताअ
गताः आतपत्रजितहंसश्रीकाइत्यर्थः । निम्नगानद्यः शैलोपमामतीताः शिलासाम्यमति
कांतागजायस्मिन्तस्यगच्छन्तोभोजबलस्ययादवसैन्यस्यदूरेऽभवन्अतिव्यवहिताइत्य
र्थः । अपक्वष्टाचगम्यतेनदभेदाध्यवसायेनैवनिम्नगानांदूरभवनस्यतद्विशेषणपदार्थ
हेतुकत्वात्क्षेपमूलातिशयोक्तिसमुत्थापितः काव्यलिङ्गभेदः ॥ ६१ ॥ ***** ॥

॥ स्निग्धेति ॥ स्निग्धाञ्जनमिव श्यामाभिस्तनूभिर्नूनैः करिणां कदम्बकैर्निरन्तरालानोरंध्रा
 सासेनासुधया लेपनविशेषेण क्षालिता धवलितः सौघसम्पदायासान्तासां । लेपभेदे मृते
 सुधेति वैजयन्ती । बहूनां पुरां पुरीणां परभागं विप्रकृष्टदेशमापदूरमतीत्यगतेत्यर्थः ।
 वर्णोत्कर्षश्च परभागः तदभेदाध्यवसानेन परभागान्नौ विशेषणगत्या श्यामकरिकदम्बक
 नेरन्यस्य हेतुत्वात् पूर्ववत्काव्यलिङ्गभेदः ॥ ६२ ॥ ***** ॥

॥ प्रासादेति ॥ पथिमार्गे । प्रभोः कृष्णस्य निवासाः सेनानिवेशाः प्रासादशोभाया अति
 शयालुभिरतिशयकैः । आलुचिश्रीङ्ग्रहणमपि कर्तव्यमित्यालुच्यत्ययः । पटवेषभिरति

स्निग्धाञ्जनश्यामतनूभिर्नूनैर्निरन्तरालाकरिणाङ्कदम्बकैः । सेना
 सुधाक्षालितसौघसम्पदाम्पराब्धूनाम्परभागमापसा ॥ ६२ ॥
 प्रासादशोभातिशयालुभिः पथिप्रभोर्निवासाः पटवेषभिरतिशयैः । नूनं
 सहानेन वियोगविकृवापुरः पुरश्चीरपि निर्नयैतदा ॥ ६३ ॥ वर्ष
 द्विपानां विरुवन्त उच्चकैर्वनेचरेभ्यश्चिरमाचचक्षिरे । गण्डस्थ
 लाघर्षगलन्मदोदकद्रवद्रुमस्कन्धनिलायिनोऽलिनः ॥ ६४ ॥

पटवस्त्रैर्वभुः । तेनोत्प्रेक्ष्यते । मदाद्वारकानिर्याणकालेऽनेन कृष्णेन सह वियोगविकृवा
 विरहभोरुः पुरश्चीरकानगरलक्ष्मोरपि पुरेऽग्रे निर्नयैर्निर्गता । नूनं द्वारकानेन भि
 द्यन्ते अस्य निवासाः शोभयेति भावः ॥ ६३ ॥ ***** ॥

॥ वर्षेति ॥ गण्डस्थलानामाघर्षणसङ्घर्षणगलतास्त्वतामदोदकेन द्रवेषु आर्द्रेषु द्रुमस्क
 न्धेषु निलीयन्त इति निलायिनस्तन्निवासिनः उच्चकैर्विरुवन्तो गुञ्जन्तोऽलयः द्विपानां से
 नागजानां वर्षप्रमाणं । वर्षदेहप्रमाणयोरिति विश्वः । वनेचरेभ्यः किरानेभ्यः चिरमाच
 चक्षिरे इत्यन्तो गजा इत्याख्यातवन्त इत्यर्थः । गजवर्षानुमापकेष्वलिषु विरुवन्तो गजा इत्याख्या

ममुद्येयने । वाक्याप्रयोगाद्भ्येत्येष्टा ॥ ६४ ॥ ****
 ॥ आयामेति ॥ आयामोदैर्घ्यसोऽस्तियेवांतर्द्धिरयतैरित्यर्थः । करिणांसंबन्धिभिर्घै
 टाशतैर्यहशतैः । करिणांघटनाघटाइत्यमरः । अधःकृतास्तिरस्कृताअट्टालकपंक्तयो
 ऽवश्रेणोययासां । अट्टालकः स्मृत इति वैजयन्ती । सा चमूरुचकैरुन्नतैः दूधैः पटम
 र्द्धपैः जिता न्युदग्राणि गृहाणि येषां तानि भूयांसि पुराणि अतोत्थावर्त्तत । अतिक्लम्यगतेत्य
 र्थः । शोभया अतिशय्यास्थितेति च गम्यते । तद्भेदाध्यवसायेन श्लेषमूलातिशयोक्त्युत्था
 पितं पूर्ववत्पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ॥ ६५ ॥ ****

शोभया अतिशय्यास्थितेति च गम्यते । तद्भेदाध्यवसायेन श्लेषमूलातिशयोक्त्युत्था

आयामवद्धिः करिणांघटाशतैरधःकृताट्टालकपंक्तिरुच्चकैः । दूधै
 र्जितोदग्रगृहाणिसाचमूरुतोत्थभूयांसि पुराण्यवर्त्तत ॥ ६५ ॥
 उद्धूतमुच्चैर्ध्वजिनोभिरंशुभिः प्रतप्तमभ्यर्णतया विवस्वतः । आह्ला
 दिकह्लारसमोरणाहतेपुरःपपाताम्भसियामुनेरजः ॥ ६६ ॥
 याघर्मभानोस्तनयापिशोतलैः स्वसायमस्यापि जनस्य जीवने । कृत्वा
 पि मुद्धेरधिकम्विघातृभिर्विहन्तुमर्हसि जलैः पटीयसी ॥ ६७ ॥

यामुनेरधिकम्विघातृभिर्विहन्तुमर्हसि जलैः पटीयसी ॥ ६७ ॥

॥ अथ हरिसेना कालिन्दीप्रत्यासेदुरित्याह ॥ उद्धूतमिति । ध्वजिनोभिः सेनाभि
 रुच्चैरुद्धूतं उर्द्धक्षिप्तं । अतएव अभ्यर्णतयांति कृतया । उपकंठिकाभ्यर्णमित्यमरः । वि
 वस्वतोऽंशुभिः । प्रतप्तप्रतप्तमिवेत्यर्थः । अतएव यज्ञकाप्रयोगाद्भ्येत्येष्टा । आह्लादि
 न आह्लादकोयेकह्लारसमोरणः वायुः । सौगन्धिकं तु कह्लारमित्यमरः । तेरहतेकंपिते
 यामुनेयमुनासम्बन्धिन्यंभसिपुरेयेरजाधूलिः पपात । सन्नप्ताहितनापमसहमानाः पुरे
 षा विन्वातकेनाचत्तृशिशिरेपयसिपतंतोतिभावः ॥ ६६ ॥ ****
 ॥ अथ चतुर्भिर्यमुनां वर्णयति ॥ येत्यादि । यायमुना । घर्मभानोस्तनयापि

सतोशीतलैरपि विरोधे सा बोद्धा पावकस्यां शेत्यनुपपत्तेरि रिभावः । यमस्या नक्तस्य सौत्ता
पिजनस्य जीवने हज्जीवकैः । अत्राप्ये तोदरणं भिन्नक्रियानुपपत्तेर्विरोधः । कालिंदी
सूर्यतनयाय मुना शमनः स्वसेत्युभयत्राप्यमरः । कृष्णाकृष्णवर्णा मलिना च तथापि मुद्धे
रवैरस्यस्याधिकं विधातृभिः सम्यादकैर्जलैरहं सिपापानि विहंतं पटीयसी समर्थतरा । अ
थ यमुना तज्जलगतत्वे न निर्दिष्टयोर्गुणक्रियवोच्चेति त्रिविधेऽपि संसृष्टस्वात्मीयः । कृष्णा
पिबो ज्ञेयप्रतिभोत्थापित हर्षित संश्लेषः ॥ ६७ ॥ ***** ॥

॥ यस्या इति ॥ हिमपिण्डपाण्डुरे हिमसंघमुद्राः घना मेघाः । द्रुताद्रवोक्तताः महानी
लतटीः इन्द्रनीलस्थलानीव कालोः कृष्णवर्णाः । जानपदेत्यादिना डोष् । वस्याः कालिं

यस्या महानीलतटीरिव द्रुताः प्रयान्ति पीत्वा हिमपिण्डपाण्डुरः । का
लीरपस्ताभिरिवानुरञ्जिताः क्षणेन भिन्ना ज्जनवर्णताङ्घ्रनाः ॥ ६८ ॥
व्यक्तम्बलीयान्यदि हेतुगमादपूरयत्सा जलधिन्नजा हवी । गङ्गा
घनिर्भर्त्सितशम्भुकन्धरसवर्णमर्णः कथमन्यथा स्यतत् ॥ ६९ ॥

प्राः अपः पीत्वा ताभिः पीताभिरङ्गिरानुरञ्जिता इव क्षणेन भिन्ना ज्जनवर्णतां स्नेहमृदितक
ज्जलवर्णतां प्रयान्ति । अत्र तटीरिवानुरञ्जिता इवे त बोधे सायासङ्कोर्णेथं । घनानां मं
लनोपमेति तं ग्रहः ॥ ६८ ॥ ***** ॥

॥ व्यक्तमिति ॥ हेतुर्युक्तिरनुमानमिति यावत् । आगमाद्गंगासागरपूरिणीत्यागमप्रमाण
न । बलीयानयदि प्रवक्तस्ते सायमुना जलधिमपूरयत् । जह्नीरपत्यं स्त्रीजा हवीनापूरयत्
। व्यक्तं सत्यं इत्युत्प्रेक्षा । कुतः । अन्यथा विपर्यये अस्य जलधेः तत्प्रतिद्धमर्णोभः । अंभोरु
ज्जोयपानीयमित्यमरः । गङ्गेन गङ्गासंबन्धेन ओघेन प्रवाहेन निर्भर्त्सितायाः भस्मह
तायाः शम्भुकन्धरायाः दूरकगुह्यसवर्णसमानवर्णकृष्णवर्णमित्यर्थः । ज्योतिर्जनपदेत्यादि

नास्मानस्यसभावः । अन्यथागङ्गाघस्यध्रावल्यादलमेवस्यात् । तथाचग्रीवाप्लवनवाक्य
प्रदागमोपन्यथानेयइतिकवेरशयः ॥ ६९ ॥ ****

॥ अभीति ॥ तमालवृक्षवत्तोलालानितराधृतायतिरन्यत्तंकृतदृष्ट्यवेलापिसामह्य
शामहानदीयमुना । जवेनगांभुवच्चक्रमितुसाक्रमितुं । अभ्युद्युतस्योद्युक्तस्यनस्यमहते
लांवरुणेशेःसेनासमुद्रस्यपुरेयेक्षणंसीमेवेलावभावित्युपेक्षा । क्षणमात्रतिरोधेकामवद
मंतरमेवतटःस्यादितिभावः ॥ ७० ॥ ****

॥ लोलैरिति ॥ अभितः उभयतो लोलैश्चन्द्रिररितैः केनिरातकैः । क्षेपणोऽस्यादिति

अभ्युद्युतस्यक्रमितुञ्जवेनगान्तमालनीलानितरन्धृतायतिः । सीमे
वसातस्यपुरःक्षणावभौबलाम्बुरशेर्महतोमहापगा ॥ ७० ॥ चतु
र्भिः कालापकम् ॥ लोलैरितैश्चरणैरिवाभितोजवाद्ब्रजनीभिरसौस
रिज्जनैः । नैभिः प्रतेरेपरितः सुबोदितभ्रमोनिमीलल्ललनावलम्बि
तैः ॥ ७१ ॥ तत्पूर्वमंसद्वयसन्दिपाधिपाः क्षणंसहेलाः परितोजगा
हिरे । सद्यस्तत्सोरनारतश्रुतस्वदानवारिप्रचुरीकृतम्पयः ॥ ७२ ॥

केनिपातकइत्यमरः । चरणैः पादैरिवेत्युपेक्षा । जवात्ब्रजनीभिर्गङ्गानोभिर्नैभिः
। साधनैरसौसरिद्यमुनाकर्षणवेनोदितानौवेगेनोत्पन्नाभ्रमीभ्रांतिकृत् । भयानीमील
कोभिर्भयादक्षितिमीलतंकुर्वतीभिर्ललनाभिरवलंबितैर्जनैः कर्तृभिः परितः सर्वतः । सर्वे
अथोर्थवर्तमानाभ्यांपर्यभिभ्यांतसिबिधानात् । प्रतेरेप्रतीर्णाः ॥ ७१ ॥ ****

॥ तत्पूर्वमिति ॥ द्विपाधिपामहागजाः । पूर्वप्रथमं असौ प्रमाणमस्य अंसद्वयसं अंसप्रमाणं
तेषां । तथोन्नतत्वादितिभावः । प्रमाणेद्वयसजितिद्वयसचप्रत्ययः । तत्तथागम्भीरं पृथे
षमुनाजलंसहेलाः सावज्ञाः । परितोजगाहिरेप्रविशंतिस्म । ततः प्रवेशादननारंसद्य

अविलंबेन अनारतमविच्छिन्नं श्रुतेन श्रवता स्वदानवारिणा स्वमदेदकेन प्रचुरीकृतं वज्रजो
 कृतं पयस्तेरुःतरन्ति स्म । अत्रातिगम्भीरस्यांशं सः सदृशत्वातिशयोक्त्या गजानामौघत्वे
 पुनस्तस्यैव तन्मदां वुसंभेदादाय तोक्त्या । तेषां पदानिरेकस्य व्यज्यते ॥ ७२ ॥ ** ॥
 ॥ प्रोथैरिति ॥ स्फुटशब्दं स्पष्टध्वानं यथा तथा स्फुरद्भिः स्वलद्भिः प्रोथैर्घोषाभिरुपल
 द्यते । घोषानुप्रोथमस्त्रियामित्यमरः । उन्मुखैरुर्ध्वमुखैस्तथा उक्तर्ययथा तथा उक्ता
 हिता । ऊर्ध्वप्रसारिता धोरानि स्वलास्कंधराग्रोवायेषानैरग्रे पुरः । तटे दत्तदृष्टिभिस्तु
 रंगैर्मैरयताः प्रसारिताः कीर्णा विशिन्ना बालधयो वस्त्रिन्कर्मणि । तद्यथा तथा अतीर्यत ।

प्रोथैः स्फुरद्भिः स्फुटशब्दमुन्मुखैस्तुरङ्गमैरयतकीर्णबालधि । उक्ता
 र्णमुदाहितधीरकन्धैरतीर्यताग्रे तटदत्तदृष्टिभिः ॥ ७३ ॥
 तीर्त्वा जवे नैव नितान्तदुस्तरन्नदीम्यतिज्ञामिव ताङ्गरीयसीम् । शृङ्गै
 रपस्कोर्णवृहत्तटीभुवामशोभते । चैर्नदितङ्ककुद्वाताम् ॥ ७४ ॥ सी
 मन्त्यमानाय दुभूताम्बलैर्धौतरद्भिर्गवलावलिद्युतिः । सिन्दूरिता
 नेकपकङ्कणाङ्कितातरद्भिणो वेणिरिवायताभुवः ॥ ७५ ॥ **

अतारि सरिदिति शेषः । कर्मणि लिट् । पङ्कसभावेक्तिः ॥ ७३ ॥ *****
 ॥ तीर्त्वेति ॥ नितान्तदुस्तरमतिमहत्तया अत्यन्ता शक्यं तराणां तान् नदी गरीयसीमतिदु
 स्तरां प्रतिज्ञामिव प्रतिज्ञावचनमिव जवेन वेगेनैव तीर्त्वा । शृङ्गैर्विषाणैरपस्कोर्णा आलोख
 णामहत्तयस्तटीरपदेशयैस्तेषां । अपाच्चतुष्पाच्छकुनिघालेखन इति किरनेः कात्पूर्वतः सु
 डागमः । ककुद्वातामुक्षणामुच्चैस्तारं नदितं नादः । अशोभत । उपमास्तभावेक्तिः ॥ ७४
 ॥ सीमन्त्यमानेति ॥ तरद्भिर्दुभूतां यादवभूपानाम्बलैः सैन्यैः सीमन्त्यमाना सीमन्तवती कि
 यमाणा । सीमन्तवच्छ्रुत्तत्करोतीति शयंतात्कर्मणि लट् । शानजादेशः एणाविष्ठमङ्गा

प्राप्तमनोर्लुक् । गवलावलिद्युतिःमाहिषविघाणमिवप्रमा । गवलंमाहिषंशृङ्गमित्यमरः
। सिन्दुरिताःसिन्दुरवकृताः । सिन्दुरवच्छाजत्करोतिख्यंतात्कर्मणिक्तः । एषिष्ट
बद्धावाद्धिमनोर्लुक् । नैरनेकपैर्द्विपैःकंकणैःसिखरैःअंकितानिचिह्नाः । कंकणशे
खरेहस्तसूत्रमंडनमपोतिविश्वः । तरङ्गिणोयमुतानदीमायतादोर्घभुवोवेणिरिवबभौ
इत्युपेक्षा ॥ ७५ ॥ ***** ॥

॥ अव्याहनेति ॥ अत्रोष्माणिभुजानांविशेषणान्युभयविपरिणामेनयोज्यानि । केचिन्
ना । नावानार्थनाथं । नाथंचिलिङ्गनैमात्यमित्यमरः । नैवयोधमैत्यादिनायत्ययः ।
पयोअलमव्याहतक्षिप्रगतैरप्रहितंशोघगमनैरनुजिह्मतोद्गाधिमदैर्धैरैस्तैरतिदीर्घैरित्य

अव्याहतक्षिप्रगतैःसमुच्छ्रिताननुजिह्मतोद्गाधिमभिर्गरीयसः । ना
व्यम्पयःकेचिदतारिषुर्भुजैःक्षिपद्भिर्हूर्मीनपरैरिवोर्मिभिः ॥ ७६ ॥
विदलितमहाकुलामुक्षणांविघाणविघट्टनैरलघुचरणाकृष्टग्राहाम्बि
घाणिभिरुन्मदैः । सपदिसरितंसाश्रीभर्तुवृहद्रथमण्डलैःसुवलितस
लिलामुल्लङ्घ्यैनाञ्जगामवरूथिनी ॥ ७७ ॥ *****

र्थः । समुच्छ्रितानुन्नतान्गरीयसोगुरुतरान्कर्मोन्क्षिपद्भिरपाकुर्वद्भिरतएवापरैरु
र्मिभिस्त्वित्यैरित्युपेक्षा । भुजैर्वाङ्गभिरतारिषुस्तरतिस्म । तरेर्लुङ्सिचिवृद्धिर
डागमः ॥ ७६ ॥ ***** ॥

॥ विदलितेति ॥ साप्रकृताश्रीभर्तुःकुलस्यवरूथिनीसेनाउक्ष्णामनडुहांविघाणविघ
ट्टनैः शृङ्गाघातैर्विदलितानिमहाकुलानियस्यास्तांउन्मदैरुद्धूतमदैर्विघाणिभिरल
घुभिर्गुरुभिस्वरणैः । पादैरकृष्टावाहिनीतःग्राहाजलग्राहायस्यास्तांवृहद्भिरथमण्ड
लैरथसमूहैःसुवलितानिव्याकुलीकृतानिसलिलानियस्यास्तामेनांयमुनांसपदिउल्लंघ्य

जिवातीर्त्तव्यः । भुक्त्वैवगम्यतोविशेषणसामर्थ्याज्जगाम । अत्रैवस्यविशेषणगत्याकू
लदलादिहेतुकत्वात्कालिलङ्गभेदः । हरिणावृत्तंभवतिहरिणासौमैगौरसांबुद्धिभि
ष्टपौरिनिलक्षणात् ॥ ७७ ॥ ***** ॥

॥ इति पदवाक्यप्रमाणपारावारीणश्रीमहेपाध्यायकोत्ताचक्षुमन्त्रिनाथसूरिविरचितायां
॥ माघकाव्यव्याख्यायां सर्वकलासमाख्यायां द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥ ***** ॥

इति श्रीशिष्टपालवधेमहाकाव्येकविंशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

॥ यमुनामिति ॥ अथ यमुनातरणानन्तरं । न पसस्तनुजो धर्मनन्दनः । अधुना यमुनाम
 मोतं प्रमुहुरिंशुश्रुवान् । भाषायां सद्वसश्रुवद्विक्तसुप्रत्ययः । इति नोच्यते । किनुसह
 रिर्यदा निजपुरादचलत् । तच्चलनमादिर्यस्मिन् कर्मणि तदादित्यभूति । अहश्च नि
 शाच अहर्निशं । समाहारे द्वे द्वै कवद्वावे अत्यंतसंबागे द्वितीया । नृपते धर्मराजस्य वार्त्ता
 षाड्द्विनिविष्टुङ्गो निर्गत इति वृत्तान्तेन समाचारिसञ्चरितयागतमितियावत् । भावे बु
 ङ् । सन्निहितयमुनातरणवृत्तान्तवद्वावहितसंकलवृत्तान्तो निज नगरप्रस्थानात्पृथक्
 क्षणमागत एवेत्यर्थः । अस्मिन्सर्गे मंजुभाषिणो वृत्तं । सजसाजगौ भवति संजुभाषिणी

यमुनामतीतमथश्रुश्रुवानमुन्नपसस्तनुज इति नाधुनोच्यते । सयदा
 चलन्निजपुरादहर्निशं नृपतेस्तदादिसमाचारिवार्त्तया ॥ १ ॥ य
 दुभर्तुः रगमनलब्धजन्मनः प्रमदादमानिवपुरे महीयसि । सहसा त
 तः सहितोऽनुजन्मभिर्वसुधाधिपोभिमुखमस्य निर्ययौ ॥ २ ॥
 रभसपवृत्तकुरुचक्रदुन्दुभिध्वनिभिर्जनस्य बधिरीकृतश्रुतेः । समवा
 दिवत्तुभिरभीष्टसङ्कथाप्रकृतार्थशेषमथ हस्तसंज्ञया ॥ ३ ॥ *

निलक्षणात् ॥ १ ॥ ***** ॥
 ॥ यदुभर्तुरिति ॥ ततो हरेर्यमुनोत्तरणानन्तरं सर्वसुधाधिपो धर्मराजः । यदुभर्तुः हरे
 रगमनेन लब्धजन्मनो लब्धोदयात् । जातादित्यर्थः । प्रमदाद्धात् । प्रमदसंमदौ हरे
 इत्यप्रत्ययान्तेनियान्तः । महीयस्य निविपुलेपिपुरे अमानुहर्षकृतशरीरवृद्धेरिवापरिमि
 तविकाशः सन्नित्युत्प्रेक्षा । सहसा अनुजन्मभिरनुजैः सहितोऽस्य हरेरभिमुखं निर्ययौ ॥ २ ॥
 ॥ रभसेति ॥ रभसेवेगहर्षयोरिति विश्वः । तेन प्रवृत्तैः । कुरुचक्रदुन्दुभिध्वनिभिः
 कैरवसेनातूर्यघोषैः बधिरीकृतश्रुतेर्विकलीकृतश्रोत्रेन्द्रियस्य । श्रोतृजनस्य वत्तुभिः कथ

शितानामिति । येषान्तात्परिपाणिवृत्तयः पणचावाद्यविशेषाद्देयुग्मा । इतुं इतमेवा
 ध्वनन्ध्वनतिस्म । इतं शीघ्रमित्यमरः । वारिधरशब्देनतद्गर्जितंलक्ष्यते । तद्धृद्वीरैर्गभी
 रैर्वारणध्वनिभिर्गजेर्वृहंणैर्हृष्टाअतएवकूजितोकलाकूलिताइत्यर्थः । ततोविशेषणसमा
 सःकलायाःयेषांस्तीविकलापिनोवर्हिणश्चतनृतुर्नृत्यतिस्म । अत्रोपमयोःसंहृष्टिःक
 तवारिधरेयंययाकलापिनोगजवृहिणेषुध्वनगर्जितेभ्रान्ति मन्तरेणनृत्यासम्भवात् भ्रान्ति
 मदलंकारेव्यज्यते । अलङ्कारेणालङ्कारध्वनिः ॥ ५ ॥ ***** ॥
 ॥ व्रजतेरिति ॥ तदातस्मिन्समयेका मेअसुरारिपाण्डुतसैन्ययोःहरिपार्थसैन्ययोः ।
 प्रणयपूर्वस्नेहमेकतामैक्यं । व्रजतेर्गच्छतोःसतेरपि । विषाणिभिरुभयसेनावर्तिभिर्गजैर

व्रजतेरपिप्रणयपूर्वमेकतांकुक्कुरधिनयकुरुनाथसैन्ययोः । रुरुवे
 विषाणिभिरनुक्षणमिथोमदमूढबुद्धिषुविवेकताकुतः ॥ ६ ॥ अ
 वलोकएवदपतिःस्मदूरतेरभसाद्रथादवतरीतुमिच्छतः । अवती
 र्खवान्प्रथममात्मनाहरिर्विनयम्बिशेषयतिसम्भ्रमेषः ॥ ७ ॥

नुक्षणंप्रतिक्षणमियःपरस्परंरुरुवेचकुप्ते । भावेलिह । तथाहिमदमूढबुद्धिषुविपरीत
 प्रज्ञेषुप्राणिषुविवेकिताकार्याकार्यविचारताकुतःनास्त्येवेत्यर्थः । अथतेषांस्वामिसौहृ
 र्दमपिस्वयंविरोधितानदोषायेतिभावः । सामान्येनविशेषणसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्या
 सः ॥ ६ ॥ ***** ॥
 ॥ अवलोकइति ॥ दूरतोदूरदेवावलोकहरेर्दर्शनएवरभसार्द्धधाद्रथादवतरीतुमह
 वरेहुं । वृतेवेतिविकल्पादीर्घः । इच्छतेनृपतोधर्मराजात्प्रथमंतदवतरणात्पूर्वमेवे
 त्यर्थः । आत्मनास्वयमेव । प्रकृत्यादित्वाचृतीया । अवतीर्णवान् । रथारवरूढःतंनृ
 तिष्ठेतितरतेःकृतुप्रत्ययः । कृतइज्जानोरितोत्वंर्वा रूपधायादीर्घःरदाभ्यामितिति

छानत्वेरवाभ्यामिति शब्दं । सहस्रिः संभ्रमेण त्वराविशेषेण विनयमानौद्धत्यविशेषयति स्म ।
 । अनिशाययति स्म । एतेन हरेः पूज्ययुधिष्ठिर इति भावो ध्वन्यते ॥ ७ ॥ **** ॥
 ॥ वपुषेति ॥ पुराणपुरुषः हरिः । सर्वलोकज्येष्ठोपीति भावः । तथा भुवनैर्न तो नमस्कृ-
 तोपि । विहितं संवादितात्मना गौरवमुत्कर्षयेत् स सन पूज्ये धुनमस्येष्टं ज्ञत्वे हेतुत्वा-
 दिति भावः । अतएवात्र विचित्रालङ्कारः । विचित्रं स्वविरुद्धस्य फलस्यास्य मुद्यमा इति
 लक्षणात् । पुरक्षितावग्रहभूमौ परिपूज्यमानापरितः पूजां क्रियमाणा पृथुः स्थूलाहार-
 यष्टिरिव हारे मुक्तावलि र्यस्यते नवपुष्पाशरीरेण । तत्त्वं जलमात्रेण तथास्य पूज्यत्वादिति भा-
 वः । पूज्यत्वे हेतुमाह । पितृश्वसुस्तनयमिति पितृभगिनीपुत्रं धर्मराजमित्यर्थः । विभा

वपुषा पुराणपुरुषः पुरक्षितौ परिपूज्यमानपृथुहारयष्टिना । भुवनै-
 र्न तोपि विहिततात्मगौरवः प्रणामनामतनयम्पितृश्वसुः ॥ ८ ॥
 मुकुटांश्चुरञ्जितपरगमग्रतः सनयावदापशिरसामहीतलम् । श्चि-
 तिपेन तावदनपेक्षितक्रमभुजपञ्जरेण रभसादगृह्यत ॥ ९ ॥

घास्वस्त्यपत्योरिति षोडशस्थेति शब्दं । अत्रापि पूर्ववत् भावं ध्वनिः । भुवनैर्न तोपि हरि-
 लोकयात्रानुवर्त्ती स्वयमेतन्नतवानिति विरोधाभासो लङ्कारो विचित्रेणोक्तेन सङ्कीर्णः ।
 नामनामेति वृत्त्यनुप्रासभेदश्च संसृष्टि इत्याद्युक्तं ॥ ८ ॥ **** ॥
 ॥ मुकुटेति ॥ सहस्रिर्मुकुटांश्चुभिः । रञ्जितः स्वर्णमापादितः परगोरेण्यस्य तदग्रतः पु-
 रतो महीतलं शिरसायावन्नापनस्पृशदित्यर्थः । तावत् क्षितिपेन धर्मराजेनानपेक्षितक्रमं
 अनपेक्षितः क्रमः परिपाटीयस्मिन् कर्मणि तत्तथा । भुजाभ्यामेव पञ्जरेण इति किं रूप-
 कं रभसाद्देगादगृह्यत गृहीतः । प्रणामक्रिया समाप्ता प्रागेव अथाश्चिध्यतोत्यर्थः ॥ ९ ॥
 ॥ नेति ॥ कपाटतटविसृतं तनौ मुरवैरिणो हरेर्बक्षस्तनकल्पे । क्षमाभुजो धर्मराजस्योर

सिनममौनपरिमितमित्यर्थः । तथापि विकटीकृतेन विपुलाकृते दोर्घयोर्भुजयोर्युगलेन प
रितः समन्तात् अभिष्वजेष्वालिङ्गनानां वक्षसां भुजाभ्यां च कथंचित्परिच्छिन्नमभूत् । न तु
वक्ष्यसेत्यर्थः । सद्विस्वज्योः परस्य लिटीति धातुसकारस्य षत्वनिषेधात् स्थादित्वेऽभ्यास
स्यैव षत्वम् । अत्र हरिवक्षसौर्वैपुल्यादतिशयद्योतनाय नृपवक्षःसमानेऽप्यसमानोक्तेः सम्ब
न्धेऽसंबन्धरूपातिशयोक्तिस्य । अतयोच्चस्वतः सिद्धविप्रौढोक्तिसिद्धयोरप्यतिशययोर
भेदाध्यवसायादुत्तापनं विरहस्य ॥ १० ॥ ***** ॥

॥ गतयेति ॥ नाभ्यां परिपरिणाभि । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । वारिजं नाभिकमलमित्यर्थः
। अथ मुच्यविहाय अधुरः उरसि निरन्तरं ततः गतया प्राप्नोति श्रियानाभिसरेजत्यागेनात्र नि

नममौ कपाटतटविस्तृततनौ मुरवैरिव क्षुरसि क्षमा भुजः । भुजयो
स्तथापि युगलेन दोर्घयोर्विकटीकृतेन परितो अभिष्वजे ॥ १० ॥ ग
तयानिरन्तरनिवासमधुरः परिनाभिमूलमवमुच्य वारिजम् । कुरु
जनिर्द्वयनिपोडनाभयान्मुखमध्यरेहि मुरविद्विषः श्रिया ॥ ११ ॥

वासेन तस्मादपहृत्यमिति ध्वनितं कुरुजस्य निर्द्वयनिपोडनागाटा श्लेषरूपा ततो भवा
नमुरवैरिणां मुरविषो मुखमध्यरेहि अधिकूढः । भोतास्त्रौ घमारे हतीति लोकावेदयोः प्रसि
द्धमिति भावो नूतमित्युत्प्रेक्षा अत्र वाध्यायाः सुहृदा श्लेषप्रभायाः शोभायाः श्रियेति श्लेषम
हिन्नाप्रनोयमाना यारमया सहाभेदाध्यवसायात् । क्रमेण नाभिकमलासेनोनाधारसम्ब
न्धनात् । श्लेषमूलानि श्रयोक्ति उत्थापितानावदर्थः पर्याभेदक्रमेणैकमनेकस्मिन्नाभाव
र्जातं । यदि एकस्मिन् अर्थवानेकमप्यावा लङ्घति र्मेतेति लक्षणात् । तदुपजीविनाश्री
मुखारेहणस्य भयहेतुकत्वकथनादुत्प्रेक्षेति । अतश्च रंगांगिभावेन सङ्करः ॥ ११ ॥ *
॥ शिरसोति ॥ नृपो धर्मराजः सुरारिव धने पुरावन्निबन्धने क्लृप्तवामनं कपटवामनं । तदा

पथोपपत्तिसमयेतुविनयवामनविनयनम्रमित्यर्थः । तं हरिर्मिति शेषः वीर्यविजितामरदु
मप्रसवेनपारिजातहरणेप्रख्यातः शैर्वध्वनिरितिजाताकुसुमयशसेवपारिजातविजयप्र
सूनयेवकीर्णत्वाद्वाइत्युपेक्षा । वासितशिरोरुहेसुरभितकेशेशिरसिजिघ्रितिस्र । प्र
सवेयमूर्द्धन्यवघ्राणमितिस्मरणान् पुण्ड्रिकलभगवान्सुव्यभामाप्रोतयेवलादिन्द्रलोकादप
हृत्यपारिजातंतिजगृहेचारेपितवानितिकथ्यानुसंधेया ॥ १२ ॥ ***** ॥
॥ सुखेति ॥ वसुदेवाज्जन्मयस्यतस्मिन्वसुदेवजन्मनिवसुदेवोजन्मेतरपदत्वाद्वा
धिकरणोवहुब्रोहिर्वामनवचनादित्युक्तेप्राक् । शिथिलीकृतेपिसत्यपि सुखवेदनया
आलिंगनसुखानुभवेनहृषिताब्जतारोमकूपविमलायस्यांतया । हृद्येलोमस्वितीडा

शिरसिस्मजिघ्रितिसुरारिवन्धनच्छलवामनम्बिनयवामननन्दा । य
शसेववीर्यवीजितामरदुमप्रसवेनवासितशिरोरुहेनृपः ॥ १२ ॥
सुखवेदनाहृषितरेमकूपयाशिथिलीकृतेपिवसुदेवजन्मनि । कुरु
भर्तुरङ्गलतयानतम्यजेविकसित्कदम्बनिकुरम्भचारुताम् ॥ १३ ॥

गमः । कुरुभर्तुर्ङ्गमराजस्यअंगलतयाविकसितःकदम्बनिकुरम्भस्यकदम्बकुसुमसमूहस्य
चारुतांकामनीयकंनतम्यजेनत्यक्ताकिन्तुस्वीकृतेत्यर्थः । आश्लेषापगमेपितज्जन्मसुखा
नुवृत्त्यातत्कार्यस्यरेमहर्षस्यानुवृत्तिरितिनाम्पर्यार्थः । अतएवशिथिलीकृतेहृषितरेमकू
पयेत्यकारणाकार्यकथनाद्धिभावनातदपेक्षयावेयमुत्पन्नाकदम्बनिकुरम्भचारुतानिदर्श
नतयासहागेनसंकीर्यते ॥ १३ ॥ ***** ॥

॥ इतरनिति ॥ जनसभाजनोचितःसर्वजनसंभावनार्हःप्रसभेनवलात्तुङ्गताअसुर
सभाअसुरसंघोयेनसः । प्रमताःहृष्टवित्तःसहरिः प्रमोदपरिपुञ्जचक्षुषोर्हर्षाःपुञ्ज
नेवात्इतरान्भोमादोन्क्षिपिभुजोन्मपस्यानुपञ्चाजन्मयेवांतानअनुजन्मनःअनुजान्

यथोचितान्यथाह समाजसभाजयत्समाजलिङ्गनादिभिरनन्दयामासेत्यर्थः । आग
न्दनसभाजनेत्यमरः । सभाजप्रतिनिर्देशनयेरिति धातोश्चौरादिकालिङ् ॥ १४ ॥ *
॥ समिति । मुख्यमहसःसमानेजस्तान्शिलाइवशिलाभिस्त्वघनान्क्षितिपतीन् । घ
नपक्षदीर्घतरवाङ्गशालिनःएवंभूतान् । क्षितोम्बरःसमंयुगपदुपेत्य । आङ्पूर्वादिणः
ह्लाज्यपितुक । पुरन्दरःकुलिशान्तरेणकुलिशेनश्यतेपूर्वमित्यर्थः । संप्रतिअसंभावा
दितिभावःपरलोतिविभक्तिप्रतिरूपकमवयव । गिर्योगिरीनपरिशिष्टिषुआलिङ्गितव
न्तःउपमा ॥ १५ ॥ ॥ **** ॥

इतएनपिक्षितिभुजोऽनुजन्तःप्रमनाःप्रमोदपरिफुल्लचक्षुषः । स
यथोचितान्जनसभाजनोचितःप्रसभोद्धृतासुरसभोऽसभाजयत्॥१४
॥ समुपेत्यतुल्यमहसःशिलाघनान्घनपक्षदीर्घतरवाङ्गशालिनः ।
परिशिष्टिषुक्षितिपतीन्क्षितोम्बरःकुलिशान्तरेणगिर्योगिरीनि
व ॥ १५ ॥ इभकुम्भतुङ्गघटितेतरस्तनभारदूरविनिवारितोदरः ।
परिफुल्लगण्डफलकाःपरस्परम्परिरेभिरेकुरकौरवस्त्रियः ॥ १६ ॥

॥ इमेति ॥ इभकुम्भाइवतुङ्गाःकठिताःघटितारितरेतरस्तनभारस्तैर्दूरेविनिवारि
तान्यतिकार्थ्यादिस्फुटनयास्थापितान्युदराणिआसन्ताः । स्वांगोच्चेतिविकल्पादनोका
रः । परिफुल्लगण्डफलकाःहर्षपुलकितगण्डस्थलाः कुरकौरवस्त्रियोयादवपाण्डवा
ङ्गनापरस्परंपरिरेभिरे । परिफुल्लगण्डस्थलकाःआश्लिष्टवन्त्यः । परिरंभःपरिस्पृ
ङ्गःआश्लेषउपगूहनमित्यमरः । परिफुल्लेति । फुल्लतेःपचाद्यजन्ततनुफुल्लेतिनिष्ठा
नोऽनुपसर्गाच्चेतिकथनाविरोधात् ॥ १६ ॥ **** ॥
॥ रथेति ॥ रथवाजिमत्तुरिणोभिसभाकुलंरथीणपरिणोयद्वरणपुङ्गवज्यावृथर्थ

अनेषु द्वानर्हत्यानासामसेनांगत्वात्रवद्धैकवद्भावः । तदनीकयोः सैन्ययोः । वरूथि
 नोबलं सैन्यं च कम्बानीकमस्त्रियामित्यमरः । द्वयमिथश्चान्योन्यं समागतसंगतं । गमे
 र्दङ्गिसभोगमृच्छेत्यादिनावात्मनेपदं वागमइतिसिचः कित्वादनुदात्तोपदेशेत्यादिना
 अनुनासिकलोपः ह्रस्वादङ्गादितिसकारलोपः । करिणः पुङ्गजाः दूरतएवपृथगसंमतंद
 धिरेभृताः स्थापिता इत्यर्थः अथवा किमत्रचित्रमितिभावः । महतां महासत्त्वानां संबेधि
 सर्वे चोष्टमितिभावः । जनानतिगच्छतीतिजनानतिगमतिजनं सर्वलोकविलक्षणमिति
 भावः सामान्येन विशेषणसमर्थनरूपोर्थान्तरन्यासः ॥ १७ ॥ ***** ॥

रथवाजिपत्तिकरिणीसमाकुलन्तदनीकयोस्समागतद्वयमिथः । द
 धिरेपृथक्करिणएवदूरतोमहतांहिसर्वमथवाजनातिगम् ॥ १७ ॥ अ
 धिरुह्यतामितिमहोभृतेदितः कपिकेतुनार्पितकरोरथंहरिः । अ
 वलम्बितैलविलपाणिपद्मवः श्रयतिस्समेधमिवमेघवाहनः ॥ १८ ॥
 रथमास्थितस्यचपुणभिवर्त्तिनस्तिष्ठणाम्पुणमिवरिपोर्मुद्विषः । अथ
 धर्ममूर्तिरनुगभावितः स्वयमादितप्रवयणम्पुजापतिः ॥ १९ ॥

॥ अधीति ॥ अथहरिरधिरुह्यतारयमारुह्यतामित्येवंमहोभृताधर्मराजेनोदितः उक्तः
 सन् । वदेः कर्मणिक्तः वविस्वपोत्यादिनासंप्रसारणं । कपिकेतुनार्जुनेनार्पितकरोदत्तह
 स्तः सन् । अवलम्बितोवष्टब्धः ऐलविलस्यकुबेरस्यपाणिपद्मवोयेनसमेधवाहनइन्द्रः
 इन्द्रेमेधमिवरथंश्रयतिस्म । आरूढवानित्यर्थः उपमा ॥ १८ ॥ ***** ॥
 रथमिति । चेतिचार्थः अथरथारोहणानन्तरंरथमास्थितस्यारूढस्यपुणभिवर्त्तिनः
 इन्द्रप्रस्थाभिवर्त्तिनः त्रिपुणभिवर्त्तिनश्चमुरद्विषोहरिस्तिष्ठणाम्पुणरिपोः त्रिपुणत्वा
 नकस्येव । नतिस्त्वचतसृइतिनामिदोर्ध्वप्रतिषेधः । धर्ममूर्तिर्धर्मोत्तमाप्रजापतिजीवनेश्व

रः धर्मरजो ब्रह्मा च । प्रवीयते प्रेर्यतेऽनेनेति प्रवयणं प्राजनं प्रतीदृष्ट इति यावत् । अतए
व प्रवयस्योदृष्टः प्रजनोदृष्ट इति काशिका । अजेः करणे ल्युट् अजेर्बन्धनपोरिति विक
ल्पादजेर्वीभावः पूर्वपदात्संज्ञायागम इति शब्दः । स्वयमादितगृहीतवान् । सारथ्यं कृत
वानेत्यर्थः ददातेः कर्त्तरि लुङि तद्ग्राह्ये रित्तीकारे सिचः क्त्वे च द्वस्वादङ्गादिति सलो
पः । अत्र त्रिपुरहरणे ब्रह्माहरस्येव हरेरवन्सारथ्यं चकारेत्युपमार्थः । तस्य प्रजापतिरि
षण्जब्रह्मणोऽप्येवमूलाभेदाध्यवसायातिशयोक्तिर्युद्ध इति सङ्करः ॥ १९ ॥ *** ॥
॥ शनकैरिति ॥ चेति किञ्चिदर्थः तस्य हरेस्तनुष्वक्ष्मेषु जालकान्तरेषु गवाक्षरंध्रेषु । स्फु
रितस्य प्रवृत्तस्य क्षपाकरेत्करस्य शिशिरकरणपुञ्जस्याकृतिरिवाकृतिर्यस्य तत्प्रकीर्णकं

शनकैश्च तस्य तनुजालकान्तरस्फुरितक्षपाकरकरोत्कसकृतिः । पृथु
फेनपुटमिव निम्नगापतेर्मरुतस्य स्वनुरधुवन्प्रकीर्णकम् ॥ २० ॥ वि
कसत्कलायकुसुमासितद्युतेरलघूदुपाण्डुजगतामघीशितुः । यमुना
हृदोपरि गहंसमण्डलद्युतिजिह्वुजिह्वुरधृतोऽनवारणम् ॥ २१ ॥

शामरं निम्नगापतेः समुद्रस्य महद्वायुः पृथुविपुलं फेनपुटं फेनपुञ्जमिवास्मरुतः स्वनुरधु
मसेनः शनकैरधुवनध्रुवतिस्म । ध्रुवतिरयंतौ दादिक इत्युक्तं । उपमयोः शङ्करः ॥ २० ॥
॥ विकसदिति ॥ विकसत्कलायकुसुमं । कालपुष्पं कलायः स्यात् इति वैजयन्ती । तद्
दसितद्युतेर्नीलवर्णस्य जगतामघीशितुर्जगन्नाथस्य जिह्वुर्जुनः अलघूदुपाण्डुस्थूलत
क्षत्रधवलं । अतएव यमुना हृदस्योपरि मुपरिगतं अन्यत्रापि दृश्यते इति उच्यते । तस्य
हंसमण्डलस्येव शोभायाजिह्वुर्जयनशीलं । ग्लानिस्थस्य ग्लुचउल्लवारणमातपत्रमधु
तधृतवान् । भृञः कर्त्तरि लुङ् स्वरितञित इत्यात्मनेपदं ज्ञेः सिचः क्त्वाद्गुणत्वाद् द्वस्वा
दङ्गादिति सकारलोपः अत्राद्युपमा शङ्करः ॥ २१ ॥ ***** ॥

॥ पवनेति ॥ पवनात्मजेन्द्रसुतमध्यवर्तिनाभीमार्जुनमध्यगैरुचिरेणचक्रिणह
रिणाउभयोर्ग्रहाणामन्यतमयोरन्तरेमध्येस्थित्यावासेनकारितसंपादितं । वृत्तिविषये
षडभशब्दस्यस्थानेषूभयशब्दस्यचप्रयोगोभ्याख्यातः । दुरुधुरेत्याख्यायत्यन्तदुरुधुरस्य
योगेन्द्रघनाग्रहमध्यगतेवेत्यर्थः । इन्दुनेवेत्युपमा । नितरामतिशयेन । अथवादाम्
न्यामप्रत्ययान्तः । अरेविअशोभि । रेचनेर्भावेत्तुङ् । शोभाचरमणोयस्वानुरूपान्तर
समायोगाच्चेभातिशयोजायतेरतकाचनयोविवेतिभावःअत्रभगवानाचार्यमिहिरः । हि
मार्कनुतकानकादुरुधुरस्यन्योभयस्यैवग्रहैःशोतांशोरिति । एवमदेवस्यटीकृतंकल्या
णशर्मणारविवर्जद्धादशमरतका । चन्द्राद्विनोयोगैःसुतकाउभयस्थितेदुरुधुरकेम

पवनत्तमेन्द्रसुतमध्यवर्तिनानितरामरेचिहचिरेणचक्रिणा । द
घनेवयोगमुभयग्रहान्तरस्थितिकारितदुरुधुरस्यमिन्दुना ॥२२॥
वशिनंक्षितेरयनयाविवेश्वरन्नियमोयमश्चनियतंयतिय्यथा । विज
यश्रियावृतमिवाकमारुतावनुसस्तुस्तमथदस्वयोःसुतौ ॥ २३ ॥

सुमसंज्ञितइतोऽन्यइति ॥ २२ ॥ ***** ॥
॥ वशिनमिति ॥ अथभोमार्जुनोपवेशनानंतरंवशितमिन्द्रियजयवन्तं । अथसन्तिनमि
तिवावत् । क्षितीश्वरंभूपतिंअयःशुभावहेविध्विर्नवनोतिनयःताविवदैवपुरुषकारवि
वेत्यर्थः । नियतमाचारनिष्ठयतिक्षितेन्द्रियं । ग्रामायग्रामाःयतिनोयतयश्चतेत्यमरः ।
नियमःशरीरतिरिक्तदेशकालादिसाधनापेक्षःसंध्योपासनजपादिः । यमःशरीरमात्र
साधनतापेक्षोहिंसादिःशरीरसाधनापेक्षांनित्यंयत्कर्मनपतः । नियमस्तुयत्कर्मनित्यमा
गन्तुधनंसचयथायमनियमावित्यर्थः । इववत्यथाशब्दादिनिर्दिष्टिद्वयमिधानात् । वि
जयश्रियायुतं । आसन्नविजयंविजोगोपुंरिपुमित्यर्थःअर्कमारुताविवदस्वयोरश्विनोःसु

नैनकुलसहदेवौ । नाश्यावश्विनौदस्तावित्यभरः । तंहरिमनुसत्तुरतुचेरतुःपृष्ठो
पसर्पणंचक्रतुरित्यर्थः इहसर्वकर्तृमनोरथानुकलव्यापारवचानुसरणं इयंमालोपमा
॥ २३ ॥ ****

॥ मुदितैरिति ॥ तदातस्मिन्समयेइतिमुदितैर्हृष्टैरविनीयोऽकल्कोकपटइतियावत्
सम्भ्रमःआदरस्तेनविकाशिनीर्भक्तिर्येषांनैः । विपूयविनीयजित्येतिक्यपुनपुंसकपूर्वप
दःस्त्रीलिङ्गपूर्वपदोवावहुब्रूहिः । अविनीतंशासनीत्यविनीतशासिभिः दृष्टशिक्षकैः
पाण्डवैःइतिजन्मनारिपौकस्तविषयेउपसमीपेसीदन्तिअस्मैत्युपसेदिवंसः तेवासिनः
। भाषयांसदवसमुवःइतिसदेर्लिङ्कसुरदेशः । तैरुपसेदिवद्भिरुपदिष्टरिगुणवित्युप
मा । विनीतमनुद्धतच्चववृतेवृतं । भावेलिङ् । ननुविकाशिभक्तिरितिअत्रकथंपूर्वपदं

मुदितैस्तदेतदितिजन्मनारिपावविनीयसम्भ्रमविकाशिभक्तिभिः ।

उपसेदिवद्भिरुपदेष्टरीवतैर्वृतेविनीतमविनीतशासिभिः ॥ २४ ॥

स्वपुंवद्भावः । भक्तिशब्दस्त्रिधादिपाटत्वात्स्त्रियाःपुम्बदितिपुंवद्भावस्तुत्रेप्रियादिवि
तिनिषेधादितिविकाशिशब्दस्यापिविकाशिनिवृत्तिमात्रपरमस्त्रीत्वस्यविवक्षितत्वात्पुंस
कपूर्वपदोवावहुब्रूहिरितिकेचित्तदेतदभिप्रेत्योक्तंवृत्तिकारेणइष्टभक्तिरित्येवमादिषुस्त्री
पूर्वपदस्याविवक्षितत्वात्सिद्धिरित्येनदेवस्पष्टीकृतंगणव्याख्याने । दृढंभक्तिर्यस्येति
। नपुंसकपूर्वपदं । धात्वर्थविशेषणमात्रपरेदृढशब्दलिङ्गविशेषस्यापकारत्वात्स्त्रीत्व
विवक्षितमिति । भोजनसुभक्तिःकर्मसाधनायमित्यनेनस्तुत्रेणभज्यतेसेव्यतेइतिक
र्मार्थत्वेनविरलीभक्तिरित्यादिभवति । भावसाधनायांतुदृढभक्तिर्भवत्यादिवदतीत्यहि
ति । तदेतत्सर्वमस्माभिरितत्कालिकदासत्रयसजीविन्यांदृढभक्तिरित्यादिषुविवेचि
तंतस्माद्विकाशिभक्तिर्भवत्यत्रापिसहानेनपूर्वपदस्यास्त्रीत्वनपुंसकतैव । रूपसिद्धिर

स्तीतिस्थितं ॥ २४ ॥ ***** ॥

॥ गतयोरिति ॥ इति सैन्ययोः भानुजहृतनवेयमुनाजाह्व्योर्नयोरभसीप्रवाहौतयोरि
वअभेदमैक्यंगतयोः सतोः । यस्य चभावेनभावलक्षणमिति सप्तमी । एतेन सैन्ययोरचार्य
त्वमुक्तं । अथ सैन्यमेलनानन्तरं आनकैर्मण्डलदुन्दुभिर्मुदेनहर्वणइवेत्युपेक्षा । प्रतिना
दितानि अमरविमानानि द्रष्टुमागच्छाम्बरस्थितानि विमानानि देवयानानि परमयेव आद्
रपर्यणतयेव यस्मिन् कर्मणि तद्वयातयानितरान्दध्वने ध्वनितभावेति ॥ २५ ॥
॥ मखमिति ॥ क्षितिपतेर्धर्मराजस्य मखं कतुमीक्षितुमुपेयुषां ततस्तान आगतानां भूभूतां

गतयोरभेदमिति सैन्ययोस्तयोरथ भानुजहृतनयाम्भसोरिव । प्रति
नादितामरविमानमानकैर्निर्गतमुदापरमयेव दध्वने ॥ २५ ॥
मखमीक्षितुं क्षितिपतेरुपेयुषाम्परितः प्रकल्पितनिकेतनबहिः ।
उपरुध्यमानमिव भूभूताम्बलैः पुटभेदनन्दनुसुतारिरैश्च ॥ २६ ॥
प्रतिशब्दपरितदिगन्तरः पतन्पुरगोपुरम्यतिसैन्यसागरः । रुरुवे
हिमाचलगुहामुखेन्मुखः पयसाम्पवाहइव सौरसैन्धवः ॥ २७ ॥

राज्ञां बलैः सैन्यैः बहिः परितः प्रकल्पितानि निर्मितकेतनानि निवासानि यस्य तत् अतएवोप
रुद्धमानं शत्रुसेनावेक्ष्यमानमिवास्थितमित्युपेक्षा । पुटभेदनमयकृतमिन्द्रप्रस्थं । प
तनं पुटभेदनमित्यमरः । दनुसुतारिर्दानवारिः पुरेग्रैः प्रेक्षतापश्यत् ॥ २६ ॥ * ॥
॥ प्रतीति ॥ प्रतिनादैः प्रतिध्वानैः पुरितं व्याप्तिदिशां अन्तरमन्तरालेन सह । पुरगोपुरं
द्वारं प्रति । गोपुरं तु पुरद्वारिद्वारमात्रेण पुंसक इति विश्वः । एवं च न पुरशब्दस्यैवैतदु
क्त्यंशका । पतन्धावनसैन्यसागरः सेनासमुद्रः हिमाचलगुहामुखेन्मुखैर्भूमिमुखः सु
रसिंघौ गङ्गायां अयंसौरसैन्धवः । रुरुसैन्धवे पूर्वपदस्य वेत्युभयपदवृद्धिः । पयसां प्र

बाह्वरुचेरेजे । उपमालङ्कारः ॥ २७ ॥ ****
 ॥ असकृदिति ॥ असकृद्वृत्तेऽसंगृहीतो लोकधारणायस्वीकृतो बह्वुदेहेषु मत्स्यकूर्मादि
 बुदेहेषु शरीरेषु सम्भवः प्रादुर्भावो येन सः । अन्यत्र स्वकर्मणा प्राक्तनयोऽनिसंबन्धसंभव इत्य
 र्थः । पुरुषः पुराणः पुरुषो हरिर्जीवश्च । विभक्तानि नराणां गोपुरान्तराणि इन्द्रियद्वार
 भेदानि यस्मिन्तत्पुरं । यत्तन् शरीरं चापुरपुरि शरीरी चेति विभक्तः । पञ्चभिरिन्द्रियैः स
 मन्विवपच्चभिर्नरेन्द्रस्त्वनुभीराजपुत्रैः पारुष्यैः सह असौ हरिस्तत्पुरं प्रविशति स्म । जीवो
 हि देहादेहान्तरं पूर्वैर्न्द्रियैः सह प्रविशति लिङ्गशरीरेऽस्यानपायादिति भावः श्लेषसंकीर्णं च
 मुपमा ॥ २८ ॥ ****

असकृद्वृत्तीत बह्वुदेहसम्भवः तदसौ विभक्तनरगोपुरान्तरम् । पुरु
 षः पुरम्प्रविशति स्म पञ्चभिस्समन्वितः पुरेन्द्रस्त्वनुभिः ॥ २८
 ॥ तनुभिस्त्रिनेत्रनयनानवेक्षितस्मरविग्रहद्व्युतिभिरद्युतन्नरः । प्र
 मदाश्च यत्र खलु राजयक्ष्मणः परतो निशकरमनोरमैर्मुखैः ॥ २९ ॥

॥ तनुभिरिति ॥ यत्र पुरे नराः पुरुषाः त्रिनेत्रस्यैव कः । पूर्वपदात्संज्ञायामगङ्गतिगत्वं ।
 तस्य नयनेनानवेक्षितस्य स्मरविग्रहस्य द्युतिरिव द्युतिर्यासानाभिः स्तनुभिः मूर्तिभिः । स्त्री
 यांस्तनूरित्यमरः । अद्युतनद्युतादिनौद्युः झलुङीति विकल्पात्परस्मैपदं पूषादि स्तुत्रेश
 च्चेरङ्गादेशः । प्रमदाः स्त्रियश्च राजश्चन्द्रस्य यक्ष्माक्षयरोगः राजानं यक्ष्माङ्गनिश्ववणात्
 जयक्ष्माक्षयः शोथ इत्यमरः । तस्मात्परः पूर्वमित्यर्थः निशकारवन्मनोरमैरक्षिणैर्द सु
 न्दरैरित्यर्थः । मुखैरद्युतनतत्पुरं प्रतिङ्गतिपूर्वेणान्वयः उपमयोः संसृष्टिः ॥ २९ ॥
 ॥ अवलोकेति ॥ अथ हरेः पुरः प्रवेशानन्तरं पटहप्रणादैर्दुन्दुभिर्ध्वनिभिर्विहितोपहृत
 यः आकृष्यमाण इवेत्यर्थः पुरे भवाः पौराः तापोषितः पौरयोषितः स्त्रियः । पुम्बद्भावः । सुर

द्विषांभसुरणां द्विवोहरे रषलोकनायदर्शनार्थमवधोरितान्यकरणियाः व्यक्तान्यत्का
र्याः ताश्च सत्वररथ्यां प्रतिप्रतिरथ्यं । यथार्थेऽव्ययीभावः । ईयुः प्राप्ताः । एतेन स्त्रीणां
हृदिविलोकालक्ष्यं क्षणमैतत्सक्यमुक्तं अत्र पौरङ्गनाप्राप्तेः प्रवेशवायश्रवणानंतं यत्तदुप
हृततदूत्प्रेक्षा । व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्या ॥ ३० ॥ ***** ॥

॥ अथाष्टादशभिः पौरङ्गनामृङ्गारचेष्टां वर्णयति ॥ अभीति । सामिक्कृतमण्डनमूर्द्ध
विरचितप्रसाधनं यथा तथायतोर्गच्छतीः । इणः शतरिडीप् । कररुद्धनीवीनिकरगृही
तग्रंथानि गलदंशुकानि भ्रंसमानानि परिधानानि यासान्ताः विलसदिति पाठान्तरं तदा

अवलोकनाय सुरविद्विषां द्विषः पटहप्रणादविहितोपहृतयः । अ

वधोरितान्यकरणोयसत्वरः प्रतिरथ्यमीयुरथपौरयोषितः ॥ ३० ॥

अभिवीक्ष्य सामिक्कृतमण्डनं यतीः कररुद्धनीविलसदंशुकास्त्रियः ।

दधिरेधिभिन्तिपटहप्रतिस्वनैः स्फुटमदृष्टासमिव सौधपङ्क्तयः ॥ ३१ ॥

रभसेनहारपददत्तकाञ्चयः प्रतिमूर्द्धजन्निहितकर्णपूरकाः । परि

वर्तिताम्बरयुगाः समापतन्वलयीकृतश्रवणकुण्डलाः स्त्रियः ॥ ३२ ॥

विलसदुल्लसदित्यर्थः उरोऽंशुकं यासां अंशुकं वस्त्रमात्रे स्यात्परिधानोत्तरीययोरिति श

द्वार्णवे । स्त्रियः स्त्रीः अभिवीक्ष्य सौधयंक्तयः अधिभिन्तिभिन्तिषु । विभक्त्यर्थे व्ययीभावः ।

पटहप्रतिस्वनैः स्तुर्यप्रतिध्वनिभिः स्फुटमुद्गतं अदृष्टासं उच्चैर्हसितं दधिरे इवेत्युत्प्रेक्षा ।

विवृतदर्शनाद्धासौभवतीति भावः अत्र कुतूहलाख्या चेष्टाक्ता कुतूहलं रम्यदृष्टे चापल्यं प

रिकीर्त्तितमिन्निलक्षणान् ॥ ३१ ॥ ***** ॥

॥ रभसेनेति ॥ रभसेन त्वरया हारपदे मुक्तास्थाने वक्षसि दत्तकां च वयोन्यस्तरशनाः प्रति

मूर्द्धजं मूर्द्धजेषु केशेषु । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । विहिताः कर्णपूरकाः । कर्णावतंसा यः

भिस्त्राः । परिवर्त्तितं विपर्यासेन घृतं अंवरयुगवाससीयाभिस्त्राः परिधानीकृतमुत्तरोयंकु
 चांशुकञ्चजघनेदत्तमित्यर्थः । वलयीकृताः कङ्कणीकृताः श्रवणपूरकाः कुण्डलायाभि
 स्त्रास्त्रियाः समापतन् एतेन विभ्रमाख्याप्रचेष्टोक्ताः विभ्रमस्वरयाकालेसूषास्थानविपर्यय
 इतिलक्षणम् । सचभ्रान्तिविभ्रमाख्योचेष्टोक्ताविभ्रममूलइतिभ्रान्तिमदलङ्कारेव्यज्यते
 ॥ ३२ ॥ ***** ॥

॥ व्यतनोदिति ॥ काचनस्त्रीरस्वशेनहरिविक्षणपारतंच्येण । गुणेद्वेरेसइत्यमरः ।
 प्रसाधिकायाः अलंकर्त्त्र्याः करपद्मवाच्चरणमपास्य असमाप्तानेवक्षिप्य । हरार्द्धतांहर
 स्याद्धतरङ्गनागतेव अन्यथैकपादालक्तकासम्भवादितिभावः । गिरिजागौरीइव । याव

व्यतनोदपास्यचरणमपसाधिकाकरपद्मवाद्रस्वशेनकाचन । इतया
 वकैकपदचित्रितावनिम्पदवीज्जनेवगिरिजाहरार्द्धताम् ॥ ३३ ॥
 व्यचलन्विशङ्कटकटीरकस्थलीशिखरस्वलन्मुखरमेखलाकुलाः ।
 भवनानितुङ्गतपनीयसङ्क्रमणक्वणन्कनकनूपुरःस्त्रियः ॥ ३४ ॥

कैकपदेनार्द्रालक्तकेनचित्रिताचित्रवर्णाकृताअवनितययानांपदवीव्यतनोदकरोत् । उ
 पमालङ्कारः एषाकुतूहलाचेष्टारसदिदृक्षाजनितानांपदवीव्यतनोदकरोत् ॥ ३३ ॥ *
 ॥ व्यचलन्निति ॥ विरङ्कटानां विशालानां कटोरकस्थलीनां कटिभागानां शिखरेषुस्व
 लंत्योलुठंत्यः अतएवमुखराः शृङ्गायमानाः ताभिर्मैखलाभिर्गुलाः तृणेषुतपनीयसंक्रमेषु
 कनकसोपानेषुक्रमणैवक्रमणेनक्वणन्कनकनूपुरायासान्ताः स्त्रियः भवनानिहर्म्याणि
 व्यचलन्तत्रगत्वाणेहन्नित्यर्थः । चलेगत्यर्थाल्लङ् । एतदपिपूर्ववदतिकुतूहलमेववृत्त्य
 नुप्रासोलङ्कारः ॥ ३४ ॥ ***** ॥

॥ अधोनि ॥ मुरजितोहरेर्दिदृक्षयाद्रुमिच्छया । दृशेः सतन्नादप्रत्ययादितिस्त्रि

यामप्रत्ययेटाप् । मन्दिरस्यकनकहर्म्यस्यगवाक्षेअधिरूक्ममन्दिरगवाक्षं । विभ
क्त्यर्थेऽव्ययीभावः । उल्लसत्प्रकाशमानंसुदृशःस्त्रियावदनारविन्दमुदयाद्रिकन्द
रविवरोदरस्थितंनवस्थितंयदिन्दुमण्डलमिवक्षेत्रमणस्यरम्यदर्शनार्थचापलरूपत्वात्
कूतूहलमिवमुरजिद्दृक्ष्येत्यादिनाव्यक्तमेव ॥ ३५ ॥ *****
॥ अधीति ॥ उच्चकैर्निजनिकेतं । स्वसौधमधिरूढयाआरूढवत्या । पवनेनावधूतः
कम्पितःवसनान्नावत्तांचलोयस्यालयाएकयाकाचिदंगनयाहेतुनातत् नगरंइन्द्रप्रस्थं
भाधवेऽपयात्यागच्छति । यातेर्लटःश्चादेशः । पताकयावैजयन्त्याविहितोपशोभन
मात्रं ॥ इति निमित्तम् ।

अधिरूक्ममन्दिरगवाक्षमुल्लसत्सुदृशोरणजमुरजिद्दृक्ष्याव
दनारविन्दमुदयाद्रिकन्दरविवरोदरस्थितमिवेन्दुमण्डलम् ॥ ३५ ॥
अधिरूढयानिजनिकेतमुच्चकैःपवनावधूतवसनान्त्यैकया । विहि
तोपशोभमुपयातिमाधवेनगरम्यरेवतपताकयेवतत् ॥ ३६ ॥ करयु
ग्मपद्ममुकुलापवर्जितैःप्रतिवेश्मलाजकुसुमैरवाकिरन् । अवदीर्ण
श्रुक्तिपुटमुक्तमौक्तिकप्रकरैरिवप्रियरथाङ्गमङ्गनाः ॥ ३७ ॥ *

कृतशोभमिवालंकृतमिवेत्युत्प्रेक्षा । व्यरेचतथराजत । कृतस्तस्यापिनगरस्यस्वयंपताकेव
वभावित्युत्प्रेक्षा । तस्याःसकलपौराङ्गनानिशायािलावण्यंयज्यतइत्यलङ्कारेणवस्तुध्व
निः । अत्रापिप्रासादारेहणंपूर्ववक्तुमुहलमेव ॥ ३६ ॥ ***** ॥
॥ करेति । प्रतिवेश्मवेष्मति । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावःअङ्गनाःपुरंध्रयः । करयुग्मान्यंज
लयस्तानिपद्ममुकुलानोवेत्युपमितसमासः । तैरपवर्जितैरतएवावदीर्णैर्विभिन्नैःश्रुक्तिपु
टैःश्रुक्तिशैःमुक्ताउत्सृष्टायेमौक्तिकप्रकरमुक्तानिकरस्तैस्थितैरित्युत्प्रेक्षा । लाजाःकु
सुमानिवाबलाजकुसुमैःआचारलाजैरित्यर्थःअवाकिरन्च्छादयामासुः ॥ ३७ ॥

॥ हिमेति ॥ हिममुक्तशिशिरपगमाद्धिमात्रिर्मुक्तोयश्चंद्रः स इव रश्मिर्विरम्यते न रश्मि-
रः पद्मे न पद्मया च सह वर्तते इति स पद्मः स पद्मकः पद्महस्तः स श्रीकृष्ण । सैषिकः स्वार्थि-
को वाक्यप्रत्ययः । अन्यत्र संपङ्कजः शैषिकः कप्रत्ययः । द्विजान् ब्रह्माणान् अन्यत्र पक्षि-
गणान् कोकिलादीन् मद्यन् हर्षयन् । जनितमीनकेतनः प्रद्युम्नजनकः अन्यत्र मदनो-
दीपकः । प्रासादिना अनुगृहीता सुखेन । अन्यत्र प्रसादिना निर्मलीकृता सुखस्य माध-
वो हरिर्वसन्तश्च । माधवस्तु वसन्ते स्याद्विशेषेण रुडध्वजे इति विश्वः । प्रमदैव जनस्तस्य
प्रमदा जनस्य । जातावेकवचनं । चिरयमहोत्सवो भवत् । तद्धृदानन्दकरेभूदित्य-
र्थः । इहानन्दकरत्वं तान्येतमाधवेमहोत्सवरूपा । रूपकसिद्धविशेषस्तु हरिवसन्त-

हिममुक्तवन्द्य रश्मिरस्य पद्मको मद्यन् द्विजान् जनितमीनकेतनः ।

अभवत्प्रसादितसुखे महोत्सवः प्रमदा जनस्य स चिरयमाधवः ॥ ३८ ॥

॥ धरणीधरेन्द्रदुहितुर्भयादसौ विषमेश्वरः स्फुटममूर्त्नपश्यति ।

मदनेन वीतभयमित्यधिष्ठिता क्षणमीक्षते स्म स पुरे विलासिनोः ॥

३९ ॥ ****

योरिह नास्त्येव । प्रकृताप्रकृतशेषे विश्वेष्यशेषाभावायोगात् । तदुक्तं प्रकृतं प्रकृतौ भयम-
नमुक्ता यच्छ्रमात्रसाधन्यशेषोयं श्लिष्टत्वं सर्वत्रायं ह्येनां त्यङ् इति । श्लिष्टत्वाच्च विशेष-
यमाधव इति किन्तु मूलो ध्वनिरेव ॥ ३८ ॥ ****

॥ धरणीति ॥ असौ त्रिपुरदाहको विषमेश्वरः धरणीधरेन्द्रदुहितुः पार्वत्याः भी-
त्रार्थानां भयहेतुरिति पञ्चमी । भयात् स्फुटं सत्यं अमूर्त्तैरयोधितः न पश्यतीति हेतोरिति
विश्वासादित्यर्थः । अतएव गम्येत्येक्ष्यते च मदनेन वीतभयमित्यधिष्ठिता आक्रान्ता अथा-
रूढमदनादित्यर्थः पुरे विलासिनोस्तु हरिः क्षणमीक्षते स्म स विस्मयमिति भावः ॥ ३९ ॥

॥ विपुलेति ॥ युगक्षयेकज्याने । सागरे शेते इति सागरशयस्य । अधिकरणे शेतेरित्य
 व्ययः शयवासवासिष्वकालादिनिविकल्पाद्यलुगभावः तस्य हरेर्विपुलेन कुक्षिणा भवनानि
 पपिरेपीनानि । पिवतेः कर्मणि लिङ् । सहरिरेकतमया पुरस्त्रिया पुनः कय विपैरांगन
 यामद्विभ्रमेण सकलया समग्रया एकया वृशापेपोतः सतृल्लंदृष्ट इति भावः कुक्षिकोणानि
 विष्टयस्य हरेर्महतः आधेयस्यात्यल्पतरैककानाकटाक्षकोणधारत्वात्तया चमत्कराधिका
 लङ्कारः । आरेधेपयोधरानुरूपभावोधिकोमत इति लक्षणात् । अयच्चतात्कालिकवि
 कारात्मा विलासाख्योभावोत्कटाक्षणं । तात्कालिकविशेषस्याद्विलासाङ्गक्रियादिष्विति
 दसरूपकान् ॥ ४० ॥ ***** ॥

विपुलेन सागरशयस्य कुक्षिणा भवनानि यस्य पपिरे युगक्षये । मद्वि
 भ्रमात् सकलयापपेपुरः सपुरः स्त्रियैकतमयैकया वृशा ॥ ४० ॥ अधि
 कोन्नमदूनपयोधरमुज्जः प्रचलत्कलापिकलशङ्खकस्वना । अभिक्वा
 ह्यमङ्गलिमुखेन काचनद्रुतमेककर्णविवरन्ध्रद्वयत् ॥ ४१ ॥

॥ अधिकेति ॥ काचनकान्ता । अभिक्वाल्लङ्काराभिमुखं । आभिमुख्येऽव्ययीभावः ।
 अधिकं भुजोन्नमन्नादूर्ध्ववृत्तमनघनः कठिनः पयोधरः स्तनोयस्याः सामुद्रः प्रचलतो नृत्यतः
 कलापिनोवर्हिणः अविकलो मधुरशंखस्तनो वलयध्वनिर्यस्यास्तासती । शतोशंखकंवल
 धेकम्बानि विश्वः । अङ्गलिमुखेनांगुल्यग्रेणैकस्य कर्णस्य विवरं रंध्रं द्रुतं शीघ्रं व्यघटयत् ।
 कर्णं किद्रेदीर्घमिवाताडयत् । वस्तुतस्तुभावाः करणार्थमेवेति भावः अयच्च पूर्ववद्विलास
 एव कलापिकेत्युपमा ॥ ४१ ॥ ***** ॥

॥ परीति ॥ अपरास्त्री । परिपाटलाज्जदलचारुणारक्तोजपत्ररुचिरेण असक्तमुद्रश्च
 लितान्यंगुलिनिकिशलयानि इवांगुलीकिशलयानि यस्य तेन पाणिना सशिरः प्रकंपंशिरः

क्रमयुक्तं यथा त्रयामधोरिपुं हरिं अनुदीर्णवर्णं अनुचारिताक्षरं अतएव निभृतार्थस्यैष
मविदितार्थं यत्तदनुदीर्णवर्णं निभृतार्थं यथा तथा आह्वयत् परप्रकाशनभयात्तद्व्याहर
णो वेष्टा आह्वानं कृतवतीत्यर्थः अत्रापि पूर्ववद्विलासोपमेय उपमावालङ्कारः ॥ ४२ ॥
॥ नलितेति ॥ अपरस्त्री । नलितान्तिके उपहितस्य पल्लवस्य श्रीरिव श्रीर्यस्य तेन मुखसं
निधानादिति भावः । एकपाणिताचारानि सर्गसुन्दरं मुखं व्यवधायति रोषाय स्फुरदंगुली
विवरतिः स्तुता अञ्जल्यांगुल्यन्तरालनिर्गता अतएवोत्सन्न उत्सर्पनोद्गहनप्रभा एवाङ्कुर
यस्मिन् कर्मणित्वयथा तया जृम्भत जृम्भमाणस्येव विचरन् च्छेद्यवस्तुसाक्षात्कारस्तनजा

परिपाठलाज्जदलवारुणासक्तवलिताङ्गुली किशलयै नपाणिना । स
शिरःप्रकम्पमपररिपुमधोरनुदीर्णवर्णनिभृतार्थमाह्वयत् ॥ ४२ ॥
नलितान्तिकोपहितपल्लवश्रिया व्यवधाय चामुखमेकपाणिना ।
स्फुरितङ्गुलीविवरतिः स्तुतोत्सन्नसदृशनप्रभाङ्कुरमजृम्भतापर ॥ ४३ ॥
॥ बलार्पितासितमहोपलप्रभावङ्गुलीकृतप्रतनुरेमरजिना । हरि
वीक्षणाक्षुण्णिकवक्षुषान्यया करपल्लवेन गलदंशुकद्वये ॥ ४४ ॥

अनुभवः अत्र नलितपल्लवोरसंबन्धयोः सम्भावनया संबन्धाभिधानादिति शयोक्तिः ॥ ४३ ॥
॥ बलयेति ॥ हरिविक्षणे अक्षुण्णिकवक्षुषास्त्वयोरदृष्ट्या विस्मयादगभ्यां स्तिमितने
त्रयेत्यर्थः । अन्ययास्त्रियागलत्सुखपारवश्याद्भ्रंश्यमानमम्बरं बलार्पिताः संविताये अ
सितमहोपलानीलमहामणयः । उपलौमणिपाषाणाविति विम्बः । तेषां प्रभाभिर्वङ्गुली
कृतासां द्रीकृता । प्रतनुः सूक्ष्मारेमरजिर्वस्यते न करपल्लवेन दधेधृतं । अयंचतात्का
लिकविहारलक्षणविलासः । अत्रेन्द्रनीलप्रभाणां रेमावजीवङ्गुलीकरणोत्तया प्रभास्वपि
रेमरजिप्रतीतेर्भ्रान्तिमदलङ्कारो व्यज्यते । इति वस्तुनालङ्कारो ध्वनिः ॥ ४४ ॥ * ॥

॥ निजेति ॥ काचित्स्त्रीनिजेनात्मोयेनसौरभेणसौगंधेनभ्रमितानांभ्रमणकारितानांभृ
ङ्गाणांपक्षतयःपक्षमूलानि। स्त्रीपक्षतिःपक्षमूलमित्यमरः। पक्षात्तिरितिप्रत्ययः।
माएवव्यजनानिइतिरूपकं। खेदहरणस्त्रिङ्गान्। तासामनिलेनक्षयितंनाशितंघर्म
वारिखेदोयस्यतेन। अभिशौरि। शौरेरभिमुखं। आभिमुख्येऽव्ययीभावः। अनिमेषादृ
ष्टिर्यस्यतेनवपुषानिमित्तेनपुरदेवतेव इन्द्रप्रस्थाधिदैवतेवव्यभाव्यतविभावितानिर्बिभेति
यावत्। अनिमेषत्वंचेष्टादरनिजनेत्राग्रसंचार्यानुभावःअप्रतिपत्तिर्जडतास्यात्। इष्टा
निष्टदर्शनंश्रुतेतिनिमेषनव्यलवोक्षणंकृत्स्नीभावादयस्तत्रेतिलक्षणात्इहाङ्गसौरभावि
तिनिमेषेत्वाभ्यांपुराधिवासेचपुराधिदेवतात्वमुद्देश्यते। इत्युपात्तगुणनिमित्ताजानिस्व

निजसौरभभ्रमितभृङ्गपक्षतिव्यजनानिलक्षयितघर्मवारिणा। अ
भिशौरिकाचिदनिमेषदृष्टिनापुरदेवतेववपुषाव्यभाव्यत ॥ ४५ ॥
अभियातिनस्तृष्णएषचक्षुषोहरिरित्यखिद्यतनितम्बिनजनः।
नविवेदयस्ततसेनमीक्षतेनवितृष्णतांव्रजतिरुल्लसावपि ॥ ४६ ॥

रूपोत्प्रेक्षातमाशस्यजात्याःपद्मिनीत्वं व्यज्यतेइत्यलङ्कारेणवस्तुध्वनिःनिजसौरभेचने
न। कमलमुकुलमृद्धोस्फुल्लरजीवगंधिःसुरतवयसियस्याःसौरभन्द्वयमंगंइत्यादिपद्मि
नीलक्षणीपलक्षणादिभिर्विपुलेनेत्यादिश्लोकोक्ताः षडपिनायिकाःप्रौढासुधारण्यस्यत
न्नवस्लामसम्भवान्। अन्यभासांकृतचेष्टावर्णनानौचित्याच्चेत्यलमितिप्रपञ्चनः ॥४५॥
॥ अभियातीति। असौनितम्बिनोजनःनोस्माकंचक्षुषः सतृष्णःसतृष्णस्यैवमनश्चक्षुषि
सतृष्णसत्येवअनादृत्येत्यर्थः। षष्ठीचानादरइतिषष्ठी। एषहरिरभियात्यभिगच्छती
त्यखिद्यतखेदंगतः। खिदइतिदैवादित्वात्कर्त्तरिलिङअत्रोद्देश्यते। योजनएनंहरिस
तमीक्षते। सोपिखल्वितृष्णतांसमुपैतितविवेदनित्येदर्शनमप्यपूर्ववदेवभवतीतिग्रा

ववुद्धेतेत्यर्थः । वेदविन्नविद्यतीतिभावः । अत्राविद्यतेतिस्त्रीणां प्रारब्धहरिवीक्षणसुखं
विच्छेदकृतविदाख्यसंघारितभावः निबन्धनात्प्रयासालङ्कारः तदुन्मादिता चेयमुक्तावेदं न
योत्प्रेक्षेति सङ्करः प्रारब्धकार्यसिद्धादेव विवादेः सत्वसंक्षय इति दशरूपके सत्वसंक्षयश्चिन्ता
भङ्गः ॥ ४६ ॥ ***** ॥

॥ अकृतेति ॥ अंगनाजनः । अच्युतेन सह गतं मनः प्रतिपालयन् प्रतीक्षमाण इवेत्युत्प्रे-
क्षा । शून्यतामिति निरेजकृतांगतः । अकृतस्वसद्गमनादरः शृणुलिपिकर्मनिर्मित इव व्यतिष्ठत । गत-
मच्युतेन सह शून्यतामिति प्रतिपालयन् मन इवाङ्गनागणः ॥ ४७ ॥
अलसैर्मदेन सुदृशः शरीरकैः स्वगृहान् प्रतिप्रतिययुः शनैः शनैः । अ-
लघुप्रसारितविलोचनाञ्जलिद्रुतपीतमाधवरसौघनिर्भरैः ॥ ४८ ॥

शून्यतां स्वसतापन्न इति दशरूपके अत्रोत्प्रेक्षत्वात्सङ्करः ॥ ४७ ॥ ***** ॥
॥ अलसैरिति ॥ अलघुमधिकं प्रसारितैर्विलोचनैरेवाञ्जलिभिर्द्रुतं सत्वरं । लघुक्षि-
प्रमरं द्रुतमित्यमरः । पीतो यो माधवो हरिरेव रसो मृतं अन्यत्र मधुमद्यंतत्सन्धिरसो मा-
धुर्यमाधवरसः । रसो रगो विषेधायेति क्तादौ पारं दद्रवेरेतस्यास्मादरेन हेमिनिर्थासेमृत-
शब्दयोरिति वैजयन्ती । तस्यौघः समुद्रस्तोतनिर्भरैर्गुरुभिरितियावत् अतएव मदेनालसै-
र्भन्यरैः शरीरकाण्यल्पशरीरणीत्यर्थः । अल्प इति परिमाणेकन्यत्वयः । तैरुपलक्षिताः
सुदृशः शनैः शनैः स्वगृहान् प्रतिप्रतिययुः प्रतिनिर्गता स्वयं लघून् अपि द्रव्याणिरसद्रवभरणा
गुरुभवंतीति भावः । अत्र माधवरसौघनिर्भरत्वविशेषणगत्या शनैः शनैः प्रतियानहेतुत्वा-

कार्यहेतुकङ्काव्यलिङ्गनश्चमाधवरसेनेति शेषमूलानि शयोत्यापितमिति सङ्करः ॥ ४५ ॥
 ॥ नवेति ॥ अथपुरप्रवेशानंतरं हरिणा पुरः पूर्ववगंधवारिभिर्गंधरसो वासितो द्वैः
 विरजो कृता अविरजता विरजसः सद्यमानाः कृताः । अहुरुन्मनश्चक्षुश्चेतोरहोरजसालोप
 चेत्यभूततद्भावे च प्रत्यये सलोपः अस्य चावितोकारः । घनैः धूपानामगुरुधूपानां धूमैः क
 तारेणुविभ्रभोरजोभ्रमयाभिस्ताः प्रचुरंबज्जलमुद्धतेषु ध्वजेषु ध्वजस्तंभेषु विलम्बानिविल
 म्बमानानि वासांसि पाताकायास्तुताः पुरवीथयोऽतिपेतिरेपतिताः अनिकांता इत्यर्थः । प
 तेः कर्मणि लिट् । एत्वाभ्यासलोपो । अत्र सादृश्याद्गूरेणुभ्रान्त्याभ्रान्तिमदलङ्कारः रेणु
 विभ्रमश्चेत्तद्विरजो विलासस्य अपि प्रतीतेस्तस्य विरजोकारणेन विरोधश्चिरेधाभासश्चेति अन

नवगन्धवारिविरजो कृताः पुरे घनधूपधूमकृतरेणुविभ्रभाः । प्रचुरे
 द्धतध्वजविलम्बिवाससः पुरवीथयो यद्हरिणातिपेतिरे ॥ ४६ ॥
 उपनीयविन्दुसरसो मयेनयामणिदारुचारुकिलवार्धपर्वणम् । वि
 दधेवधूतसुरसद्गन्धसम्पदं समुपासदत्सपदिसंपदं सताम् ॥ ५० ॥

योरेकवाचकानुप्रवेशलक्षणः सङ्करः ॥ ४६ ॥ ***** ॥
 ॥ उपनीयेति ॥ मयेनासुरशिल्पिना । वृषपर्वानामकश्चिदसुरेश्वरः वृषपर्वण इदं दार्धप
 र्वणम् । तस्येदमित्यण् । चारुमनोहरं मणिरेव दारुकाष्ठः मणिमयं स्तंभादिकलापमित्यर्थः
 । तद्धिन्दुसरसो हैमवतात्सरोविशेषात् उपनीयसमीपमानीयविदधेति निर्मिता । अवधूता अ
 धरो कृता सुरसद्गन्धसंपत् इन्द्रभवनलक्ष्मोर्यया सतां संपदं सताम् । सभाऽस्याङ्गो वमास्थान
 मित्यमरः । सह्रिः । सपदिसमुपासदत् प्रापत् । सदेर्लुङि पुषादिच्चेरङादेशः पुरकिल
 षांडवदाहेषांडवे नाग्निदाहात्माचितेन मयेन प्रत्युपकारार्थं पूर्वमात्मनि विविन्दुसरसि गुप्ते
 दधुपपर्वगृहनिर्माणवसिष्ठेन मणिशिलाकलापेन काञ्चनसभाधर्मराजस्य निर्मितेति भारते

वर्णनांगत्वेनाज्जनमयश्चित्तवर्णनादुदात्तालङ्कारः अप्रभूतमहापुरुषचित्तनचेति सूत्रं

॥ ५० ॥ ****

॥ अथ दशभिः सभां वर्णयति ॥ अधीत्यादि । अधिरात्रि । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः ।
यत्र सभायां नभोलिहाममंलिहां । क्षिप् । कलधौत रौप्यं । कलधौतरूप्यहेमोरित्यमरः
। नद्धतधौताः धवलाः शिलायेषान्तानिवेशानि स्फटिकभवनातीत्यर्थः । तेषां रूचो प्रभायां
निपतन्प्रविशन् । अतिदाघदीधितिर्नुस्मरश्चिह्नांशुः पुनरपि दुग्धवारिधौक्षोरं
क्षौक्षुण्णगर्भवासं व्याप्य तनुमयनात्पाकइव चिरगर्भवासमिति भावः अवापत् प्रापदिवेत्युक्ते
क्षा । तयवैश्वनां चन्द्रमण्डलानिरिक्ततमो व्यज्यते ॥ ५१ ॥ ****

अधिरात्रियत्र निपतन्नभोलिहः कलधौतधौतशिलवैश्मनारूचः ।
पुनरप्यवापदिवदुग्धवारिधिक्षुण्णगर्भवासमनिदाघदीधितिः ॥ ५१ ॥
लयनेषु लोहितकनिर्मिताभुवः शितिरत्नरश्मिहरितीकृतान्तरः ।
जमदग्निस्त्रुनपितृनर्पणीरपस्तनुतेस्मयाविरलशैवलाइव ॥ ५२ ॥

॥ लयनेष्विति ॥ लीयते एष्विति लयनानि तेषु गृहेषु शितिरत्नानां नीलमणीनां रश्मिभि
हरितोक्तानि हरितवर्णीकृतानि अन्तराणि मध्यानि यासां ताः लोहितमणयो लोहितका
पद्मरागाः । लोहितान्मणवितिकन्यत्ययः । तैर्निर्मिताः भुवो भूमीर्विरलाः शैवालायास्तु
ताः जमदग्निस्त्रुनोः परशुरमस्य पितृणां तृप्तिकरीरपइवेत्युपमावहति स्त्रु । विरलाः शै
वला यत्र लोहितभूतजामदग्निक्षत्रियास्तैः पद्मशोणिद्भदानुत्पाद्यताभिरद्भिः पितृनपत
र्ययन्ताश्चरुधिरप्रकृतिकत्वाद्भक्तद्वर्णा इवेति पुराणं ॥ ५२ ॥ ****

॥ विशदेति ॥ किञ्चेति चार्थः यत्र सभायां विशदाश्च कूटचटिताः स्फटिकशिलासंचात
निर्मिताः । अतएव क्षणदासुक्ष्माकृतानि शाकरस्य रूचाचांद्रिकैकतांसावर्ग्यादभेद

जुताः अतएव तमसीवहस्तपरिमर्शस्त्वचिताः । पाणिपारमर्शैकगम्या इत्यर्थः गृहपक्षयः
जनैश्चिरमतीयिरेअनिकांताप्रकृतार्थैकटिकवेष्यतां गुणसाम्यादप्रलुप्तवन्द्यकैकोत्तया
सामान्यालङ्कारः सामान्यगुणसाम्येन यत्र वर्णान्तरेकेति लक्षणात् ॥ ५३ ॥ ** ॥
॥ निलयेष्विति ॥ यत्र सभायां निलयेषु नक्तं रत्रौ । विसिन्धो दीर्घिकापद्मिन् यस्ता एव
ध्वलातां परिभवेन निमीलितेन दूषिणेन च स्फुटागसः स्रष्टा पराधाः शशलाश्च नांशवः
चंद्रपादाः मत्रसद्भिरत्र स्यद्भिरपि निर्देष्टैरिति चार्थः चासोभामणिदेवयोरिति वि
श्वः । वाभ्राशेत्यादिनाश्वनमावपक्षेण तृप्तयः । अस्तिता स्मृता इन्द्रनीलमणोनां च ये
समूहैः गौरवान्ख्यं प्रभूतत्वाच्च उपांशु अंशुसमीपे । रत्नश्चरहश्चोपांशुवालिगेत्यमरः ।

विशदाश्मकूटघटिताः क्षपाकृतः क्षणदास्तयत्र चरुचैकताङ्गताः ।
गृहपङ्क्तयश्चिरमतीयिरेजनैस्तमसीवहस्तपरिमर्शस्त्वचिताः ॥ ५३ ॥
॥ निलयेषु नक्तमसिताश्मनाश्च यैर्विसिनीवधूपरिभवस्फुटागसः ।
मुञ्जरत्रसद्भिरपियचगौरवाच्छशलांक्षनांशवउपांशुजघिरे ॥ ५४ ॥

जघिरे । तिरोहितामारिताश्च । हनेः कर्मणि लिङ् । समीपगताश्च द्रांशवः प्रभूतैरिन्द्र
नीलांशुभिस्तिरस्कृता इत्यर्थः अन्यत्रान्तःपुरद्रोहिणो निर्भीकैरुपसंभावितैर्दुःकीर्तिभ
या इदं हन्यत इति भावः अत्र विसिनीनां वधून्वितिरूपणान्नत्परभाविनां चन्द्रांशूनां धूर्तका
र्मकत्वरूपप्रतीतेः एकदेशविवर्तिरूपकन्तचगौरवादुपांशुजघिरे इति चक्षेणात्र स
द्भिरपीति विरोधेन संकीर्यतां ॥ ५४ ॥ **** ॥
॥ सुखिन इति ॥ यत्र सभायां नवः संगमेयेवान्नैर्नवसंगमैरनएव च पाभरेण पराङ्मुखैरपि
गृहाणां रत्नभिन्निप्रतिमास्तु नत्संक्रान्तप्रतिविम्बेषु पुरोऽग्रेऽभिषु मुखतामुपागतैः प्रियाज
नैः कांताजनैः सुखिनो भोगिनः प्रमदं हर्षमविभक्तुः विभ्रतिस्मा । भृजो लङ्घिष्ठाविति द्वि

भवेत्तिजभ्यस्तुविदिभ्यश्चेतिभेर्जुसादेशः । स्त्रीणांचैवमुख्येपितत्पतिविम्बाभिमुख्यात्पुं
सांस्तुखमेवस्त्रीणांतुउभयथापिस्त्वष्टमित्यर्थः । अत्रविमुख्येयभिमुख्यमिति विरोधस्यप्र
तिमाचित्तनिरसाद्विरोधाभासोलङ्कारः ॥ ५५ ॥ ***** ॥

॥ नृणेति ॥ यत्रसभायांहरिताश्रमवेश्मनांमरकतमणोनांगृहाणां । गारुत्मतंमरकतम
श्रममर्भाहरिन्मणिरित्यमरः । निचयेषुसंघेषुनृणवाञ्छयानृणाशयामुद्धरवाञ्छिताननाम
मितमुक्तान् । अतएवरसनाग्रेषुलगाःअंकुराश्चकिरणःयेषानेतान् । अतएवगृहीतकव
लान्उपात्तनृणास्तानिवस्थितान्हरिणान् । जनऐक्षतइक्षितवान् । ईक्षतेर्लब्धे

सुखिनःपुरेभिमुखतामुपागतैःप्रतिमास्तुयत्रगृहरत्नभित्तिषु । न
वसङ्गमैरविभरुःप्रियाजनैःप्रमदन्त्रपाभरपण्डुखैरपि ॥ ५५ ॥ नृण
वाञ्छयामुद्धरवाञ्छिताननान्निचयेषुयत्रहरिताश्रमवेश्मनाम् । रस
नाग्रलग्नकिरणाङ्कुरञ्जनोहरिणानगृहीतकवलानिवैक्षत ॥ ५६ ॥
विपुलालवालभृतवारिदर्पणप्रतिमागतैरभिविरेजुगन्मभिः । यदुपा
न्तिकेषुदधतोमहीरुहस्सपलाशराशिमिवमूलसन्ततिम् ॥ ५७ ॥

लादीनामित्याटआटश्चेतिवृद्धिःअत्रनृणवाञ्छयेतिहरिणानांमरकतेषुनृणाधानोभ्रान्ति
मदलंकारःतन्मूलाचेयंगृहीतकवलत्वेत्येक्षेतिस्ङ्कारः ॥ ५६ ॥ ***** ॥
॥ विपुलेति ॥ यदुपांतिकेषुयस्याःसभायाःउपांतिकेषुसमीपेषुमहीरुहोवृक्षाः । विपुले
वालवालेषुमूलजलाधारेषु । स्यादालवालमावालमित्यमरः । भृतानिसंभृतानिवारो
रथेवदर्पणस्तेषुप्रतिमांप्रतिविम्बताङ्गतैःप्रतिविम्बैरित्यर्थः । आत्मभिःस्वैरंस्वमूर्तिभि
रित्यर्थः सपलाशराशिमूलसन्ततिंमूलसंहतिंदधतइवदधानाश्चाभिविरेजुः आलवा
लेषुस्वप्रतिविम्बितैरधोमुखैःमूलेष्वपिसपत्राद्वरेजुरित्युपेक्षा ॥ ५७ ॥ ***** ॥

॥ उरगेन्द्रनि ॥ उरगेन्द्राणामूर्द्धसुखानिरुद्धानि । इगुपधलक्षणः । तेषां रत्ना-
नांसन्निधेः सन्निधानात् मुकुटवन्नतस्य यदा यदा तत्सन्निधिसुदानदेति तस्येत्यर्थः पयोमु-
चो मेघस्य रसितैः सन्निधेर्दङ्गणभूयो यस्याः प्राङ्गणप्रदेशा समुच्छ्रस्तनः प्रादुर्भवन्तो न-
द्याः प्रययाः बालवायजमणिस्थलाङ्कुरः वैदुर्यप्रभवो देशविशेषः उरगेन्द्रमूर्द्धन्यरत्नाङ्कुरैः
सहोदितमेघध्वनेर्विदुरभूमिरुद्भिन्नाङ्कुरभवतीति प्रसिद्धिः । तत्र समुद्भिन्नाङ्कुरवर्णना-
दुदात्तालङ्कारभेदतः तदुदात्तं भवेद्यत्र समुद्भवं लुवर्णने इति लक्षणात् ॥ ५८ ॥ **

॥ नलिनीति ॥ यत्र सभायां निगूढसलिलादलक्लिन्नत्वादृश्यसलिलात्तानलिनो वर्तन्ते
इति शेषः । यानलिनोऽसुष्ठु योध्यत इति सुयोधने । भाषायां शसिबुधिशिबुधिमृषिभ्यो

उरगेन्द्रमूर्द्धरत्नसन्निधेर्मुकुटवन्नतस्य रसितैः पयोमुचः । अभ-
वन् यदङ्गणभूवः समुच्छ्रस्तव बालवायजमणिस्थलाङ्कुरः ॥ ५८ ॥
नलिनी निगूढसलिलावयत्र सा स्थलमित्यधः पतित्या सुयोधने ।
अनिलात्मजप्रहसनाकुलेऽखिलक्षितिपक्षयागमनिमित्तताय्यैौ
॥ ५९ ॥ ****

युच्यते । स्थलमिति भ्रान्त्या अधः पतति सति अनिलात्मजस्य भीमस्य प्रहसनेनाकुला-
नां क्षुभितानामखिलक्षितिपानां क्षयागमोऽपि नाशप्राप्तौ निमित्तताय्यैौ । नलिनीदलि-
नीदलक्लिन्नत्वात् सुयोजनस्य जले स्थलभ्रान्तिः । तया तस्य पततस्तेन भीमसेनेन प्रहासस्ते-
न रक्षांक्षोभस्तस्तेषामारणोरणः प्रवृत्त इति परस्परया तस्य पानस्तेन तत्क्षयकारणत्वं
नेत्यर्थः अत्र सभावर्णनांगतया भीमसेनादिचरितवर्णनादुपलक्षणं चोक्तं
॥ ५९ ॥ ****

॥ इति निति । यत्र सभायां परितः परिस्फुरता करवाचको मलाभसि शोभा रूचिर्ध्यासः

ह्यिन्द्रनीलभुविहसितुंपरेणजनतान्येनजनेनोपेक्षितैः स्थलमेतत्तजलमितिउपादि
 छैर्जनैर्मन्दरादौगंतुकजनैर्जलशंकयाजलभ्रान्त्यामुहुर्दूरंमंवरं अमर्षिणाउदकर्षिनि
 मन्वादुद्धृतं। अत्रेन्द्रनीलस्थलसादृश्यात्सलिलभ्रान्तेर्भ्रान्तिमदलङ्कारः ॥ ६० ॥ **
 ॥ अभितइति ॥ अथामलांशुमण्डलेनतेजःपुञ्जेनसमुल्लसन्त्यौभासमानेनतनूमूर्ती
 ययोस्तौनयननन्दनौनेत्रानन्दकरौहरिपाण्डवौसदोभितःसभाभिमुखं । अभितःपरित
 इतिद्वितीया । रथात्शशिभार्गवौसमेत्यादिविशेषणविशिष्टौचंद्रशुक्रौनभोभितोन
 भोभिमुखउदयाख्यात्पर्वतादुदयाचलादिवावनेरतुः । अवतीर्णवनौ । तरतेर्लिङ् ।

हसितुम्परेणपरितःपरिस्फुरत्करवालकोमलरुचावुपेक्षितैः । उद
 कर्षियत्रजलशङ्कयाजनैर्मुहुर्हिरिन्द्रनीलभुविदूरमम्बरम् ॥ ६० ॥
 अभितस्सदोथहरिपाण्डवौरथादमलांशुमण्डलसमुल्लसन्तनू । अ
 वनेरतुर्नयननन्दनौनभःशशिभार्गवावुदयपर्वतादिव ॥ ६१ ॥ त
 दलक्ष्यरत्नमयकुड्यमादरादभिधातरीतइतइत्यथोन्टपे । धवला
 श्मरश्मिपटलाविभावितप्रतिहारमाविशदसौसदःशनैः ॥ ६२ ॥

तृफलभजत्रपञ्चेतिएत्वाभ्यासलोपौउपमा ॥ ६१ ॥ ***** ॥
 ॥ तदिति ॥ अथोरथावतरणानन्तरंअसौहरिर्नृपेयुधिष्ठिरे । आदरादितइतयं
 अभिधातरिसतिइतःइतःआगम्यतामित्यभिधानेसतोत्यर्थः । तत्पूर्वाक्तमलक्ष्यरत्नम
 यकुड्यंअदृश्यरत्नमित्तिकं । बहुलेनद्रोणाश्मरश्मिपटलेनमणिप्रभापुंजेनाविभावित
 प्रतिहारमलक्ष्यद्वारं । स्त्रीद्वार्द्वारंप्रतिहारइत्यमरः । सदःसभांशनैरविशत् । प्रविशि
 तवान् । अत्रकुड्यप्रतिहारयोरलक्ष्यत्वासम्बन्धेपितत्सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ॥ ६२ ॥
 ॥ नवेति ॥ अथप्रवेशनानन्तरंसहरिस्तत्रसंसदिसभायांनवहाटकेष्टकाभिर्हिरण्येष्ट

काभिस्त्रितं । हिरण्यं हेमहाटकमित्यमरः । इष्टकेषो कामालानाञ्चिततूलभारिष्विति द्वे
 स्तः । पक्कमृत्तिकाविशेषवाचकस्येष्टकाशब्दस्य तादृशिसुवर्णविकारे सुवर्णवदुपचारस्य
 योगात् । क्षितिपस्य युधिष्ठिरस्य यस्तं सद नन्दर्श । गगनस्पृशं उच्चैस्तरां मणिरुचां च ये
 न समूहेन नाकिनां देवानामपि सद नानि उदस्यते सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ॥ ६३ ॥ *
 ॥ उदयाद्रोति ॥ अथ नृपसदनदर्शनानन्तरं उदयाद्रिमूर्द्धिशिखरे युगपच्चकासतोः प्र
 काशमानयोः । चकासद्दीप्ताविति धातोः लटः शत्रादेशः । दिननाथपूर्णशशिनोः स्वर्य्य
 पूर्णचन्द्रमसोऽसम्भवाः संभवरहितानां योस्तथाभूतयोर्थागपद्योरभूतपूर्वमित्यर्थः रुचिं

नवहाटकेष्टकचितन्दर्शसः क्षितिपस्य यस्मिन् यतश्च संसदि । गगन
 स्पृशान्मणिरुचाञ्च येन यस्तदनान्युदस्यते नाकिनामपि ॥ ६३ ॥
 उदयाद्रिमूर्द्धियुगपच्चकासतोर्द्दिननाथपूर्णशशिनोरसम्भवाम् । रु
 चमासने रुचिरधाम्निविभ्रतावलघुन्यग्रन्यषदतानृपाच्युतौ ॥ ६४ ॥
 सुतरां सुखेन सकलक्लमच्छिदासनिदाघमङ्गमिव मातरि श्वना । य
 दुनन्दनेन तदुदन्वतः पयः शशिने वरजकुलमापनन्दतुम् ॥ ६५ ॥

शोभां विभ्रतौ नृपाच्युतौ रुचिरधाम्नि उज्ज्वलतेजोऽसि । अलघुनि विपुले आसने सिंहास
 नेन्यषदतां । सदेर्लुङि पुष्पादित्वात् ज्ञेयदेशः सदिरप्रतेरिति धत्वं । अत्र संभावनयार्क
 पूर्णेन्दुशोभासम्बन्धोक्तेरसम्बन्धे सम्बन्धरूपातिशयोक्तिः ॥ ६४ ॥ ***** ॥
 ॥ सुतरमिति ॥ तद्वाजकुलं कुरुकुलं । सकलक्लमच्छिदासकलदुःखहारिणाय दुर्न
 दनेन क्लेशेन सनिदाघं संतापमंगमातरि श्वनः वायुसेन । उदकान्यस्य सनोति उदन्वा
 न् । उदधिप्रधोवेति निपातः । तस्य पयो जलं शशिने व सुतरमत्यन्तं । अव्ययादामिति
 आम्प्रत्ययः सुखेनाक्लेशेन नन्दयुं आनन्दमाप । स्यादानन्दयुगनन्द इत्यमरः । द्वितोयु

जिनिथुक्प्रत्ययःमालोपमा ॥ ६५ ॥ ***** ॥
 ॥ अनवद्येति ॥ सविलासोविलासयुक्तोलासिकविलासिनीनांजनःनर्तकोस्त्रोजनःसवि
 लासलासिकविलासिनीजनः । नर्तकोलासिनेसमेद्व्यमरः । अनवद्यमगर्ह्यवाद्यंदोषं
 दंशदितस्यलयः सम्यङ्गीतस्यसमकालत्वतद्गामिकोमलंतदुनविलम्बवादीवचनानुब
 र्त्तित्यर्थतथाअनृत्यत्समन्वितलयस्लेकतालोवीणाद्विमरः । नवङ्गीतंयस्यतन्नवगीतंत
 थायनवगीततांदधदिति विरेधेऽपिशब्दः अगर्हित्वंदधदत्यन्तविरेधाभासस्यलयः ।
 अवगीतंतुनिर्वादेमुज्जुर्गीतेचगर्हितेइतिविश्वः । सत्त्वमंतःकरणंतेननिर्वृतंइतिसात्विकं
 अंगंहस्तादितेननिर्वृत्तमाङ्गिकं । निर्वृत्तेत्वङ्गसत्त्वाभ्यांहेत्रिष्वङ्गिकसात्विकेइत्यमरः ।

अनवद्यवाद्यलयगामिकोमलन्नवगीतमप्यनवगीततादृधत् । स्फु
 टसात्विकाङ्गिकमन्द्यदुज्ज्वलं सविलासलासिकविलासिनीजनः
 ॥ ६६ ॥ सकलेचतत्रगृहमागतेहरैर्नगरेष्यकालमहमादिदेशसः ।
 सततोत्सवमिति नूनमुन्मदोरभसेनविस्मृतमभून्मदीभृतः ॥ ६७ ॥

वेस्फुटेयस्मिन्नतथोक्तं । वाचिकस्यायुपलक्षणमेतत्तथाहभगवान्भरत सामान्यभिन्नयो
 नामज्ञेयोवाचाङ्गसात्विकंइति । अतएवाहकालिदासोपिआङ्गसत्त्ववचनाश्रियंभियः
 स्त्रीषुन्दत्युपधायदर्शयन्नितिकोमलंमधुरं अन्दत्यत्उज्ज्वलंमुद्धतंनृत्यंवानृत्यतंतत्तथोक्तं
 दशरूपकेभावाश्रयतुनृत्यंस्नानृत्यंताललयाश्रयं । आद्यंपदार्थंभिनयोमार्गदिशयत्
 थापरः । मधुरेद्धतभेदेनतद्वयंद्विविधंपुनःलास्यदण्डकरूपेणतारकाद्युपचारकमिति
 ॥ ६६ ॥ ***** ॥

॥ सकलइति । किंश्रुलमिति चार्थः ॥ सरजाहरैश्छेगृहमागतवतिगृहान्गतेसति ।
 गृहाःपुंसिचभूमेवेत्यमरः । सकलेतत्रनगरे । इन्द्रप्रस्थेअकालेप्रभातसंध्याद्यरित्तो

काले । महमुत्सवं । महउद्धवउत्सवइत्यमरः । आदिदेशआज्ञापयामास । नूनम
त्रोपेक्ष्यतेउन्मदःउल्लगमनादुकूटानंदनस्यमहीभृतोधर्मनन्दनस्यतन्नगरंसततंउत्सवा
यस्मिन् सततोत्सवमितिइत्येवतद्रभसेनत्वरयाविस्मृतमभूत्अन्यथाकथंनत्करणोपदेश
इतिभावः ॥ ६७ ॥ ***** ॥

॥ हरिरिति ॥ किंचेतिचार्थः । सखीनांवंधूनामखिलान्यभिधानानिवेत्तीति । अखि
लाभिधानवित् । सकलनामप्रपञ्चाभिज्ञश्च । नामरूपेव्याकरणवान्तीतिश्रुतेरितिभावः
। आख्यंख्यात्रेअभिधानंचनामधेयंवचनामत्वेत्यमरः । अयंहरिःकृष्णःकुमारमारभ्येत्या
कुमारआकुमारमारभ्येत्यर्थः । आज्ञार्यादभिविध्योरित्यभिधानादव्ययीभावः । स्वजन

हरिकुमारमखिलाभिधानवित्स्वजनस्यवार्त्तमयमन्वयुङ्क्तः । म
हतीमपिश्रियमवाप्यविस्मयःसुजनेनविस्मरतिजातुकिञ्चन॥६८
॥ मर्त्यलोकदुरवापमवाप्तरसोदयन्नूतनत्वमतिरिक्तयानुपदद्बधत्
। श्रीपतिःपतिरसाववनेश्चपरस्परंसङ्कथामृतसनेकमसिस्वदतामुभौ
॥ ६९ ॥ *****

स्वबन्धुजनस्य । बन्धुस्वस्वजनासमाइत्यमरः । वार्त्तमातामयंअरेग्यमित्यर्थः । वार्त्तफा
लुन्यारोगेवेत्यमरः । ब्राह्मणंकुशलंपृच्छेतक्षत्रवंधुनवार्त्तमयमितिमदन्स्मरणात्अ
न्वयुङ्क्तअपृच्छन्प्रश्नोत्तरागःपृच्छावेत्यमरः । युजेःकर्त्तरिलुङ् । तथाहिमहतीश्रियंसं
पदमवाप्यापिविस्मयःनिरहंङ्कारसुजनःअतएवजातुकदाचिदपिकिञ्चनकिमपिविस्म
रति । सुजनःसंपन्नोऽप्यहंकारंनकरोतीतिभावः सामान्येनविशेषणसमर्थनरूपोऽर्था
न्तरन्यासः ॥ ६८ ॥ ***** ॥

॥ मर्त्येति । उभौश्रीपतिःकृष्णःअसाववनेःपतिःधर्मसुतश्चपरस्परंमर्त्यलोकेमनुख्यलो

॥ ४६९ ॥

केदुरवापंदुर्लभंआवाप्तरसोदयंप्राप्तरसौत्कर्षंअभूदित्यर्थःअतिरिक्ततयाअतिस्निग्धतया
अनुपदमनुक्षणंप्रतिवाक्यं चनूतनत्वमपूर्वतांदधत्अनेकंवहुलंसंकयासंभाषणंचेदिर
जजरसंधादिकाचिन्नारूपंतदेवामृतंतदसिखदनांस्वादिनवनौआकरःखदनालङ्कारः
खादन्लिङ्गात् ॥ ६९ ॥ ***** ॥

इति श्रीपद्मकाव्यप्रमाणपारावारपारोणमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथस्वरिविरचि
तेमाघकाव्यव्याख्यानेसर्वङ्कषायांत्रयोदशःसर्गसमाप्तिमगमत् ॥ १३ ॥ ***** ॥

इतिश्रीशिष्पुपालवधेमहाकाव्येशद्वेलङ्कृतसर्गानेयुष्ठिरसमागमो
त्तामत्रयोदशःसर्गः ॥ १३ ॥ *****

ममिति । वदतीति वदः कुत्सितस्य वदः कद्वदः गह्यवाक् । गह्यवादी तु कद्वद इत्यमरः ।
 रथवदयोऽनेतिकोः कदादेशः । न कद्वदतोत्य कद्वदः साधुवादीन्टपोयुधिष्ठिरः यज्ञकर्म
 णियज्ञानुष्ठाने मनः समादधत् । सम्यगादधततदैवहृदि दधायेत्यर्थः । आहित
 विकाशया कृतप्रसादादृशादृश्यास्तेहमुद्गिरन्नुद्गमन्निवेत्युपेक्षा । दृष्टिविकाशान्प्र
 कटितस्तेह सन्निवर्त्यः । ववो वदन्ति वक्तुं निवेत्तं च जानातीति वाग्विदः वाक्यकोविदाः ।
 सत्सूक्ष्मेत्यादिना किप् । तेषां वरः श्रेष्ठसंहारि गिरंजगाद्बुतेरर्थग्रहणान् दुह्याचीत्या
 दिनावदेर्द्धकर्मकत्वं । अत्रोपेक्षावृत्त्यनुप्रासयोः संसृष्टिः अस्मिन्सुर्गेरयोद्धतावृत्तंसन्न
 रविहरयोद्धताल्लगौ इति लक्षणात् ॥ १ ॥ ***** ।

तज्जगाद्गिरमुद्गिरन्निवलेहमाहितविकाशयादृश । यज्ञकर्मणि
 मनः समादधद्वाग्विदाम्बरमकद्वदेन्दपः ॥ १ ॥ लज्जतेनग
 दितः प्रियम्परेरुत्तरेव भवति त्रपाधिका । ब्रीडमेति न तव प्रियम्बदन्
 ह्रीमता तु भवतैव भूयते ॥ २ ॥ ***** ।

॥ गिरंजगादेत्युक्तनामेव गिरांप्रपद्यति ॥ लज्जते इत्यादि । परः अन्यः कश्चित्पु
 मात् प्रियङ्गुदितः प्रियवाक्यमुक्तः सन्निवर्त्यः । गदेर्दुहादित्वादप्रधाने कर्मणि क्तः । अ
 प्रधाने दुहानामिति वचनात् । न लज्जतेन स्योक्तत्वादिति भावः किन्तु वक्तुः स्तोतुरेवा
 धिकात्रपा भवति । भयादिना मिथ्यावाचकत्वादिति भावः । प्रकृते तु नैव मिथ्याह । तव
 प्रियं वदन्त्वांस्तु ब्रीडं न एति । अनन्तगुणाधाने त्वयि वहेरपि प्रियस्यामिथ्यात्वादिति
 भावः । तेन भवानत्र भवतां पूजानह्रीमताम्भूयते प्रत्युपेतत्वे वात्र ह्रीरीत्यर्थः महतामनु
 त्सेकिंत्वामिति भावः पूज्यस्तत्र भवान्नितिसज्जनः सार्वविभक्तिकस्तुलिसुश्रुपेति समासः
 ॥ २ ॥ ***** ॥

॥ तोषमिति ॥ परस्त्वद्वयैः वितथैः सत्यभूतैः स्तवैः स्तोत्रैः । स्तवस्तोत्रं नुतिः सुतिरित्यम
रः । तोषमुत्सुकमेतिते चतस्य परस्त्वनेमिप्यस्तु शरीरिभिः सुलभाः । असम्बद्धपक्षापाः नाम
साम्प्रदायिकमिति भावः । त्वयितु नैवमित्याह । अस्तीति । हेस्तोत्रयोग्य । गुणाकरादिति भावः
। अतएव तव संबंधिस्तुतिवचो नृपं नास्ति न भवति । तेनस्तुतिवचो ननु व्यसितप्रसिद्धि
गम्भीरत्वादिति भावः । अत्र श्लोकद्वये पुरुषान्तरदुपमानभूताधिक्यकथनाच्चतिरेकालङ्का
रः ॥ ३ ॥

॥ वह्नीति ॥ अयञ्जनः स्वयमित्यर्थः परमृश्यते अर्थाद् ह्वयितव्यं प्रियं ब्रुवन् सत्त्वं नृप
दितां मिथ्यावादि त्वं न व्रजति न गच्छति यद्यस्मात् हे सर्व सर्वहितत्वात् सर्वतत्त्वं बोधते ।

तोषमेति वितथैः स्तवैः परस्ते चतस्य सुलभाः शरीरिभिः । अस्ति ननु
तिवचो नृपं न वस्तोत्रयोग्यं न च तेन नुत्यसि ॥ ३ ॥ वह्नीति प्रियं
यच्च ब्रुवन् व्रजत्यनृतवादिताञ्जनः । सम्भवन्नियददोषदूषिते सा
र्वसर्वगुणसम्पदस्त्वयि ॥ ४ ॥ सा विभूतिरनुभावसम्पदाम्भूयसीति व
यदायतायतिः । एतदूगुरुभारभारतम्बर्षमद्यममवर्तते वशे ॥ ५ ॥

यतदोषदूषितो न भवतीत्यदोषदूषितो सर्वगुणावर्जितो न विद्यते । सर्वगुणसम्पदं सम्भवन्नित्य
अनारोपितगुणवादे भूयान्ति विपर्ययइति भावः । अत्रोत्तरवाक्यार्थेन पूर्ववाक्यसमर्थना
द्वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ॥ ४ ॥

॥ सेति ॥ हे कुरुगुरुभार । विश्वं भरत्वादिति भावः । एतद्भूतस्य गुरुदं भारं
भारताख्यं वर्षवर्षास्तु भारतादौ चे न हेमः । लोकोऽयं भारतं वर्षमित्यमरः । अद्योदनी
मायतायतिर्वह्नीतिरकालास्थिरं यथानयेत्यर्थः । उत्तरकाल आयतायतिरित्यमरः । म
मवशे आयत्ततायावर्ततइति यावत् । वशं आयत्ततायां चेति विश्वस्तु वशवर्तनं विधेयं प्रा

घान्यान्स्त्रीलिङ्गता । तवानुभावसंपदांसामर्थ्यानिश्यानांभूयसीसाविभूतिर्माहिमाकार्य
मिति । यावत्प्रसादलब्धमिदमैश्वर्यमित्यर्थः । अत्रनिजैश्वर्यस्यतदनुभावसंपदावा
संबंधेसंबंधोक्तिरतिशयोक्तिः ॥ ५ ॥ ****

॥ तदेवंस्तुत्याहरिमभिमुखीकृत्यउक्त्याशयमावेदयति ॥ सप्तेति । समनंनरकसंज्ञाय
स्यतंसप्ततंतुंक्रतुं । सप्ततंतुर्मखःकतुरित्यमरःअधिगन्तुम्याप्तुमिच्छतोममानुज्ञयानुज्ञादा
नेनानुग्रहंप्रसादंकुर्वन्कुर्वित्यर्थः समर्थस्यकिंमदनुग्रहणेत्याहहेप्रभोत्वधिमूलतांमुख्य
कारंनामश्रियंचोपगतेसति । मयाधर्ममयवृक्षताधर्मात्मकवृक्षताप्रापिप्राप्ता । प्राप्तेः
कर्मणिःलुङ् । प्रागपित्वदनुग्रहादेवधर्मप्रज्ञानयनधर्मराजोहमस्मीतिभावःअत्रनृपस्य

सप्ततन्तुमधिगन्तुमिच्छतःकुर्वन्नुग्रहमनुज्ञयामम । मूलतामुपग
तेखलुत्वधिप्रापिधर्ममयवृक्षतामया ॥ ६ ॥ सम्भृतोपकरणेननिर्म
लाङ्कृर्नुमिष्टिमभिवाञ्छतामया । त्वंसमीरणइवप्रतीक्षितःकर्षकोणव
लजान्पुपूषता ॥ ७ ॥ ****

धर्मवृक्षत्वेनहरेस्तन्मूलत्वेवारोपणात् । सावयवरूपकंतेनत्वदनुग्रहसर्वथाप्रार्थनीयोम
याधर्मार्थिनेतितात्पर्यव्यज्यते ॥ ६ ॥ ****
॥ संभृतेति ॥ निर्मलानिर्दोषांइष्टिंयांगं । यजेःस्त्रियांक्तिन्वचिस्वपोत्यादिनासंप्रसा
रणंकर्तुमभिवाञ्छताअतएवसंभृतोपकरणेनसंपादितसाधनेनमयाबलजानधान्यराशी
न् । बलजोधान्यराशैःस्यादितिर्वैजयन्तो । पुपूषताकिंतुशोधितुंनिर्वृत्तांकर्तुंइच्छता ।
पुनातेःसप्तताल्लटःशत्रादेशःसनिग्रहगुहोश्चेतिचकारादितःप्रतिषेधः । कर्षकोणकृषी
बलेनसमीरणोवायुरिवप्रतीक्षितःप्रवातेस्वर्पादिनाधान्यस्योक्षेपेपवनंवातं ॥ ७ ॥ *
॥ वीतविघ्नमिति ॥ मेमखेनक्रतुनाकर्त्तव्यीतविघ्नमविघ्नंअनघेननिर्दोषेनभावितमवि

। तेन तथा याजिना भविष्यते । भावे लुट् । त्वया इष्टवति पश्चाद् हं यथेत्यर्थः अत्र श्लेषः
 वेन हरेर्योगा संबंधोक्तेरतिशयोक्तिः ॥ १० ॥ ***** ॥
 ॥ किमिति ॥ अथवा त्वत्पसादेन त्वदनुग्रहेण जितयाजयलध्वया अनयार्थसंपदा धनसंप-
 दा किं विधेयं किमनुष्ठेयं विधीयतां त्वयैव क्रियतां अहं तु अस्वतंत्र इत्याह । हे जगत्त्रयस्य
 शासक किन्तु ममेति भावः मां शाधिसि क्षेयेत्यर्थः । शासे लौटि कुभूलभ्यो हेर्द्धिरिति धिश्
 ॥ ***** ॥ ॥ शासे लौटि कुभूलभ्यो हेर्द्धिरिति धिश्
 देशः भूलो भूलो निसकारलोपः । सहानुजः सानुजः । वोपसर्जनस्येति सहशब्दस्य सभा-
 वविकल्पः । भवतः तवाश्रवो विधेयोस्मि । विधेयो विनयग्राही वचने स्थित आश्रव इत्यमरः
 अत्रानाश्रवत्वसंबंधोक्तेरतिशयोक्ति इति दर्शयित्वा मचार्यमनेति प्रियतमाख्यानात् प्रियाल

किम्विधेयमनया विधीयतान्त्वत्पभावजितयार्थसम्पदा । शाधिशास-
 कजगत्त्रयस्य मामाश्रवेऽस्मि भवतः सहानुजः ॥ ११ ॥ तम्बदन्त-
 मिति विष्टरश्रवाः श्रावयन्नश्रुसमस्तभूभृतः । व्याजहारदशनां शुभ-
 रण्डलव्याजहारशवलदध्वपुः ॥ १२ ॥ ***** ॥

ङ्कारः प्रियः प्रियतराख्या नमितिलक्षणान् आधुनिकास्वभाविनिबंधने प्रेपोलंकार इति लक्ष-
 यन्ति । सचोन्नोयतस्तत्र तत्रोन्नेयते च ॥ ११ ॥ ***** ॥
 ॥ तमिति । अथान्तरं विष्टरविवश्रवसोयस्य सविष्टरश्रवाः । विष्णुर्नारायणः कृष्णो वैकु-
 रण्ठो विष्टरश्रवा इत्यमरः । इति एतादृशं तं वदन्तं नृपं । समस्तभूभृतः सर्वान् नृपान् श्राव-
 यन् दशनां शुभरण्डलमिति व्याजोपदेशो यस्य तेन हारेण मुक्ताहारेण शवलं श्यामं वपुर्दधन्
 व्याजहारव्याहृतवान् । अथान्तरं दशनां शुभरण्डलस्य व्याजशब्देनासत्यत्वप्रतिपादनान्
 यद्रूपभेदः ॥ १२ ॥ ***** ॥
 ॥ यदुक्तं साविभूतिरित्यादि ॥ तत्रोत्तरमाह साधनेति । संप्रति तेन वरुहन्महसो जः स्व

नयसंपदैवनिजानीतिमहिम्नैवसाधिताखिलनृपविजितसमस्तराजकं । ननुमदनुभावा
दिनिभावः तथाहिपद्याहितावृत्तिरन्नपानादिक्रियायस्यसोपिअरोगितामारोग्यंसमम्नते
यदिप्राप्नोतिस्वतःसोपितद्वारेग्यमित्यर्थःविधेयप्राधान्यात्पुञ्जिता । परस्यभिषजस्सगु
णःकिन्नेत्यर्थः । पश्यवृत्तेरोग्यमौघधसाध्यत्वाद्भिषजोगुणोसुहितमेध्याशिनेनेत्यर्थः
स्वयमसमर्थः परधीनसिद्धिरित्युपचारइतिभावःदृष्टान्तालङ्कारःसुगमः ॥ १३ ॥
॥ यदुक्तं पूर्वमंगजुद्धधित्वमेवेति तत्राद्याह ॥ तदिति । तत्तस्मादुक्तराज्यातवैवाधिका
रित्वादित्यर्थः । सुराज्ञि । विजयप्रजारक्षणादिगुणयोगात् शुद्धक्षत्रियेन पूजनादिति
॥ समासः । तन्प्रतिषेधः । भवन्ति त्वयि पुरःस्थिते सति कस्त्वदन्यः कइत्यर्थः । राज्ञः क्षत्रियस्य ल

साधिताखिलनृपमहन्महत्सम्पत्तिस्वनयसम्पदैवते । किम्परस्यस
गुणः समम्नते पथ्यवृत्तिरपियद्वारेगिताम् ॥ १३ ॥ तत्सुराज्ञिभवति
स्थिते पुरःकः क्रतुय्यं जतुरजलक्षणम् । उद्धृतौ भवति कस्य वा भुवः
श्रीवराहमपहाययोग्यता ॥ १४ ॥ * * * * *

स्तु

क्षणं चिह्नं मसाधारणं यस्य तं क्रतुं राजसुयमित्यर्थः यजतु न कोपोत्यर्थः । राजाराजसूयेन य
जते इति राजाधिकारताश्रवणाद्वाजात्वमेवेति भावः । संभावनायां लोड् । अत्र दृष्टान्त
माह । भुव उद्धृतौ भुव उद्धरणे श्रीवराहं आदिवराहं अपहाय कस्य पुनर्याग्यता सामर्थ्या भव
ति न कस्यापोत्यर्थः । योगाय प्रभवतीति योग्यः योगाद्युच्चैर्नियुक्त्ययः । अत्र राजवराहयोः वा
क्यभेदे प्रतिविम्बकरणाद्दृष्टान्तालङ्कारः ॥ १४ ॥ * * * * *
॥ यच्चोक्तं संभृतोपकरणेत्यादिना तत्र गृहीतलक्षणेत्याह शासनइति ॥ गुरुणि गुरुणा
तिदुः करे पिशासनेनियोगे व्यवस्थितं स्थितवन्तमित्यर्थः कृत्यवस्तुषु कर्तव्यार्थेषु कामनो य
थेच्छं नियुंक्ष्य प्रेखय । अनुचितमेतन्नियन्तरीति संकोचं संचारयन्नाह । त्वदिति । त्वत्प्रबो

अनमेवधनंयस्यतंधनानिजयतीतिधनंजयोर्जुनः । संज्ञायाभूद्वजिधारिसहितपिद्
मइतिबुशप्रत्ययेमुमागमः । तस्मादेवोन्यःकृष्णइतिमांमावगाःमावैहि । नियोगसमुच्च
यार्थश्चकारः । अत्रमाङ्पूर्वादिरणःइणोगालुङीतिगादेशः । नमाङ्योगइत्याहनिधे
धःउभयोस्तत्सममिति विधानान्नाययणार्जुनयोर्भेदप्रतिपत्तिःकार्येत्यर्थः नयाचनेद्धेदेव
कर्ममुनियोगेयसंकोचउक्तइतिभावःअतएवानयोर्वाक्यार्थयोर्हेतुमद्वाक्यार्थहेतुकंकाव्य
॥ १५ ॥ *********
लिंगमलङ्कारः सचकृष्णयोर्भेदाभेदरूपातिशयोक्तिमूलइतिअनयोरङ्गाङ्गिभावेनसङ्क
रः ॥ १५ ॥ *********
॥ यच्चोक्तंवीतविघ्नमित्यादितत्राभयदानप्रतिज्ञानोनेयइति ॥ योभूपतिःतवेहास्मिन्स

शासनेपिगुरुणिव्यवस्थितङ्कृत्यवस्तुषुनियुंश्चकामतः । त्वत्पयो
जनधनन्धनञ्जयादन्यएषइतिमाञ्चमावगाः ॥ १५ ॥ यस्तवे
हसवनेनभूपतिःकर्मकर्मकरवकरिष्यति । तस्यनेष्यतिवपुःकव
न्धताम्बन्धुरेषजगतांसुदर्शनः ॥ १६ ॥ *********

वनेयज्ञे । सवनंयजनेस्नानेतेमेनिर्दलनेपिचेतिविश्वः । कर्मकरवत्कर्मनकरिष्यतितस्य
भूपतेःचतुर्जगतांबन्धुःक्षेमंकरत्वादितिभावःएषस्तुसुदर्शनोमच्चक्रंसुदर्शनः । शंखोल
क्ष्मोपतेःपाञ्चजन्यश्चक्रंसुदर्शनइत्यमरः । तस्यवपुःकवन्धतांशिरःशून्यतान्नेष्यतिचक्रे
णास्यशिरइत्यर्थः । कवन्धंतलिलेप्रोक्तमपमूर्द्धकलेवरइतिविश्वः । अतोहिंशकोपिन
केविदितिभावःअत्रसुदर्शनेबन्धुत्वरूपणाद्रूपकालङ्कारः ॥ १६ ॥ *********
॥ इतीति ॥ इतीत्युद्गोरितगिरमुपत्यस्तवाचंशैरिंहरिंनृपोयुधिष्ठिरः । त्वयिप्रेय
स्यभ्युदयेस्थितवतित्वयिक्षेमंकरेसतीत्यर्थःममसर्वसंपत्स्थिरेत्युक्तवान् । मुहंउद्धहन्
सहायसंपत्त्यासंतुष्यन् । कृतावुदस्थितकृतुंकर्तुंउद्युक्तवानित्यर्थः । निष्ठतेर्लुङिउद्गो

ऽनुद्धर्कर्मणिइत्यादिनात्मनेपदंस्थाघोरिचेतिस्त्रिचः कित्वमिकारः ह्रस्वादंगादिति सक्त
रलोपः ॥ १७ ॥ ****

॥ अथपञ्चविंशच्छ्रुत्वाकैरनेकधाकत्रुवर्णयति । आननेत्यादि । आननेनशशिनःक
लामिवकलां कान्तिं दधत् । निदर्शनालङ्कारः शशिमुखइत्यर्थः । अन्यत्रशशिखण्डध
रेत्यर्थः । दर्शनेनक्षयितौकामविग्रहौकामक्रोधौयेनसः । अन्यत्रदृष्टिर्दग्धश्चरशरीरः
। विमलैर्जलैरप्लुतस्तनः । नद्यांस्त्रातीतिदीक्षीयांस्तानविधानादितिमावः । अन्यत्रग
ङ्गादकशिक्षःगङ्गाधरइत्यर्थः । सतृपः । अष्टानांपूरणोअष्टमी । तस्यपूरणेर्ङितिउ
दप्रत्ययःनानादसंख्यादेर्मङितिमडागमःटिङ्हाणञित्यादिनाडीप् । अष्टानांभुजानां

इत्युदीरितगिरन्नुपल्वयि श्रेयसिस्थितवतिस्थिरामम । सर्वसम्पदि
तिशैरिमुक्त्वानुद्वहन्मुदमुदस्थितक्रौ ॥ १७ ॥ आननेन
शशिनःकलान्दधदर्शनक्षयितकामविग्रहः । आसुतस्तविमलैर्ज
लैर्भूदष्टमूर्तिधरमूर्तिरष्टमी ॥ १८ ****

समाहारेऽष्टमूर्तिः । तद्धितार्थइत्यादिनासमाहारेर्द्विगुरेकवचनंनपुंसकत्वञ्च । तस्यध
रोधारयिताऽष्टमूर्तिधरः शिवःतस्यअष्टमोमूर्तिरभूत् सोमदीक्षितोभूदित्यर्थःतस्याथाग
मेशिवमूर्तित्वप्रसिद्धिःअत्रप्रकृताप्रकृतयोर्नृपशिवयोःशिवशब्दमात्रसाधन्यातश्लेषालङ्का
रः ॥ १८ ॥ ****

॥ तस्येति ॥ क्रियाकर्माणिहोमादीनि । अन्यत्रपुण्यपापकर्माणि । स्वयमकुर्वतोऽनु
ष्ठितस्य । अन्यत्रउदासीनस्य । अतएवसांख्यपुरुषेणसांख्यशास्त्रोक्तेनात्मनुल्लयतंविभ्र
नस्तस्यराजःकरणेअंतःकरणेयथावद्भावित्यर्थःचतुर्नयजतोतिचतुर्विक्रयाजकः । चतुर्वि
जोयाजंकाश्चैवइत्यमरःचतुर्विदधृगितिनिपातः । तस्मिन्चतुर्भिर्भाजिहोमादिव्यापारंकु

वर्ततेत्यर्थः अन्यत्र पुण्यपापकारिणि सति । तदुपलभतः तस्या ऋत्विक्वृत्तेरुपलभान्ता
 मिदमित्यनुसंधानादेव कर्तृता क्रियानुष्ठानत्वमभवत् । तथैव विधिसामर्थ्यादिति भावः ।
 अतएवाह भगवान् जैमिनिः अथोवास्यान्यरि क्रियास्तानासत्यथात्मनेपदं इति । अन्य
 त्रतदुपलभतस्तस्या बुद्धि वृत्तेरुपलभान्ताक्षित्वेनानुसंधानादेव कर्तृत्वमभवत् स्वयं क्रिया
 भोगरहितोपि आत्मा बुद्धेः सन्निधानादुक्तस्फटिकवत्तथाभवतीत्यर्थः उपमालङ्कारः ॥
 १७ ॥ ***** ॥
 ॥ श्रुतिमिति ॥ वाक्यलक्षणविदोषक्यार्थविचारक्षमाः । यजनकर्मिणो याजनव्यापार
 क्तः ऋत्विजः । ब्रह्मादित्वादिनिप्रत्ययः । अनूचत इति अनुवाक्या अनुवाक्यया । अ

तस्य साङ्गः पुरुषेणानुसृत्यताम्बिभूतः स्वयमकुर्वतः क्रिया । कर्तृता तदु
 पलभतोभवदिति भाजिकरणेयथर्त्विजि ॥ १७ ॥ श्रुतिमन
 पशदमुच्चैर्वाक्यलक्षणविदोऽनुवाक्यया । याज्यया यजनकर्मिणा
 इत्यजन् इव्यजातमुपदिश्य देवताम् ॥ २० ॥ *****

नुक्त्वा ज्यया जुहोतीति श्रुतेः वचेः ऋत्विक्वृत्तेरुपलभान्ताक्षित्वेनानुसंधानादेव कर्तृत्वमभवत् । तथैव विधिसामर्थ्यादिति भावः ।
 अतएवाह भगवान् जैमिनिः अथोवास्यान्यरि क्रियास्तानासत्यथात्मनेपदं इति । अन्य
 त्रतदुपलभतस्तस्या बुद्धि वृत्तेरुपलभान्ताक्षित्वेनानुसंधानादेव कर्तृत्वमभवत् स्वयं क्रिया
 भोगरहितोपि आत्मा बुद्धेः सन्निधानादुक्तस्फटिकवत्तथाभवतीत्यर्थः उपमालङ्कारः ॥
 १७ ॥ ***** ॥
 ॥ श्रुतिमिति ॥ वाक्यलक्षणविदोषक्यार्थविचारक्षमाः । यजनकर्मिणो याजनव्यापार
 क्तः ऋत्विजः । ब्रह्मादित्वादिनिप्रत्ययः । अनूचत इति अनुवाक्या अनुवाक्यया । अ

पुरेनुवाक्यद्वाराहेतुप्रशपिसाहस्रोरात्यादव्यज्रतिवज्रतरव्यपदेशः । नथामैत्रावरु
 शेनपरासनुवाक्यातमनूक्तायान्तप्रकाशितदेवतोद्देशेनाध्ययुहेतुपतिवायाज्योनेवषह्वा
 रेणसोमादिकंहविर्ग्रीवत्याक्षोदित्यर्थः स्वभावोक्तिरलङ्कारः ॥ २० ॥ ***** ॥
 ॥ सप्तैति ॥ तत्रकनौ । सामानिवेत्तोतिसामविदुद्राता । सप्तप्रकारंयथाक्रमेणहस्ते
 नकल्पिताःसम्पादिताःस्वराःनिषादाःयस्यतत् करविन्यासभेदादिभिर्व्यञ्जनेसप्तस्वरमित्य
 र्थः । निषादार्धभगान्धारषड्मध्यमधैवतापञ्चमस्येवमीसप्तस्वरः । सामबृहद्वयनरुद्रि
 कमसङ्गमस्त्वलितमुज्जगौउदगायत् । किञ्च । स्तुतगिरःसत्यवाचः । प्रियसत्यञ्च
 स्तुतं । स्वरयोविद्धासोहोत्रध्वर्वाद्यःपुण्यंश्रेयस्करं । चतुश्चयजुंषिचतुश्चयजु
 न्मन्त्रं ।

सप्तभेदकरकल्पितस्वरसामसामविदसङ्गमुज्जगा । तत्रस्तुतगि
 रश्चस्वरयःपुण्यमृग्यजुषमध्यगोषत ॥ २१ ॥ वद्धदर्भमयका
 च्चिदामयावीक्षितानियजमानजायया । सुष्मणिप्रणयनाभिसंस्तु
 तेतैर्हवींषिजुह्वाम्बभूविरे ॥ २२ ॥ *****

धमग्निमतलङ्घयेत्यादिकं । द्वं द्वैकवद्भावः । अचतुरेत्यादिनाद्वन्द्वेसमासोन्तिपातः ।
 अध्यगोषत । इडोलङिङविभाषालुङलुङेरितिगाडादेशःपक्षेकुटादित्वात्सिबभूवित्ते
 घुमेत्यादिनाईत्वं । अत्रसप्तैत्यादिचतुर्व्यनुप्राप्तेभेदेदृष्टव्यः ॥ २१ ॥ ***** ॥
 ॥ वद्धेति ॥ वद्धदर्भमयंदर्भविकारंकाचिदस्मरशनागुणोयस्यास्तया । दामेतिडावु
 भाभ्यामन्यतरस्यामितिडाप्रत्ययः । यजमानोयष्टा । पूजयजोःशानन्नित्यजोःशानत्
 प्रत्ययः । तस्यजाययावन्त्यावीक्षितानिदृष्टानिहवींषिआज्यानिप्राणप्रणयिन्यावीक्षि
 तत्वेव्यपदेशः प्रणयनेनगार्हपत्यादृष्टत्वमंत्रेणापतनेशादन्तं अभिशुद्धात्परिस्तरांयति
 धानसंमार्गादिसंस्कारसंग्रहःत्रैःप्रणयनादिभिःसंस्तुतेआहितानिश्येसुष्मणिअग्नौवर्हिः

अप्रकृतस्यैवमिति । तच्चाथाहवनाय जुहोतीति ह्यमाने अध्वर्युर्कृत्ता जुहुयात्तांवा
चष्टेतयास्तुवेन हवतोये प्रधानमिति न्यायवचनात्तैः कतूकैरग्नौ जुह्वान्बभूवुरे । जुहोतेः
कर्मणि निम्नीहीभृज्वांश्चुवचेति विकल्पादाम्प्रत्ययः । अत्र विषयस्य योक्तस्यानुपादाने
न विषयिणः काञ्चीगुणस्यैव तद्भेदे न निर्वृत्तौ शब्दे दे अ भेद रूपाति शयोरनुप्राशेन सङ्करः

॥ २२ ॥ ***** ॥

॥ नेति ॥ तत्र तस्मिन् कर्मणि यज्ञकर्मणि । अन्यथा श्रुतस्य शब्दस्यान्यथा लिङ्गवचना
दिभेदेन विपर्ययो न मन्यन्मूहः तत्र कुशलाः । प्रयोगोऽस्य अस्तीति प्रयोगिनः प्रयोक्ता
रक्षत्विजः आगमे आम्नायेति विलाभिर्विभक्तिभिः प्रथमादिभिः श्रुतिवचोभिर्भक्तिर्वि
श्रुतस्य विभक्तियुक्तं वचनोपलक्षणं । व्यक्तिभिर्लिङ्गैश्चाञ्जसासुखेन निगदितुं पठितुं न भव

नाञ्जसानिगदितुं द्विभक्तिभिर्यक्तिभिश्च निखिलाभिरागमे । तच्च क
र्म तु विपर्ययो न मन्यन्मूहः कुशलाः प्रयोगिनः ॥ २३ ॥ *
***** ॥ ९९ ॥

एवमत्रादिनिनाञ्जसादिनिगदितुम् अञ्जस उपसंख्यानमिति अलुक् न मर्थस्य न शब्द
स्य तु सुपेति समासः अथवा अञ्जसेति तृतीयान्तप्रतिरूपकमव्ययं तत्त्वार्थ अञ्जसात् तत्त्वार्थो
रिति विश्वः । अञ्जसात्त्वोरित्यर्थः । अस्ति न्यज्ञे मंत्रो नियमः तं मंत्रं मंत्ररूपं देवतारू
पं वाक्यं विपर्ययो न मन्यन्मूहः कुशलाः प्रयोगिनः । विपरिपूर्वकात् एतन्नात्तु
मघातोः लुङ्सन्वद्भावे सन्त्यत इत्यभ्यासस्येत्वं दीर्घो लघोरिति दीर्घः उपसर्गाद् समासेपि
शोपदेशस्येति एतत् । अत्र नाञ्जसानिगदितुमिति । अनाञ्जसेति निपातविशेषारम्भग
त्यामंत्रविपरिणमनहेतुत्वात्पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ॥ २३ ॥ *
॥ संशयावेति ॥ संशयाय संदेहोत्पादनाय सरूपतां सादृश्यं दधनोरुभयत्र रूपसाम्या
दयं समासेवेति संशयं कुर्वतीति त्वर्थः । यथेन्द्रशत्रुरित्यत्रेन्द्रस्य शत्रुः । घञीतपुवः

इन्द्रस्यैश्वर्येति कर्मधारयः उनेन्द्रः शत्रुस्येति बहुब्रीहिरिति सारूप्यशंसयः तत्र
नियमेदोषमाह । दूरभिन्नपायोः क्रियाप्रतितामुद्दिश्येत्यर्थः दूरभिन्नमत्यन्तविलक्षणं फल
ज्ञेयमेतत्पर्यमेवात्कर्मणः फलभेदप्रतिपादनेति व्यर्थः यथेन्द्रशत्रुरित्यत्रैव षष्ठोऽसमास
स्येष्टत्वे वृत्तस्येन्द्रत्वं नृत्वं बहुब्रीहौ तु न स्येन्द्रेण बध्यत्वमिति फलभेद इति भावः । समासबो
रेवन्विधयोः प्रसक्तयोः सत्तेरित्यर्थः । भावलक्षणसन्नमा । शब्दशासनविदः शब्दशास्त्र
ज्ञाः । अन्येषामनधिकार इति भावः ते प्रकृताह्वमस्वरेण तत्तत्समासविहितस्वरवशेन
विग्रहं वाक्येन सममवनिधानं व्यवसिस्तुः निःशङ्कं अस्मिन् स्वरेऽयं समासः तत्रायम्विग्रह इ
ति अन्यतरपक्षावधारणं चक्रुः । यथेन्द्रशत्रुरित्यत्रैव पूर्वपदे उदात्तत्वेन बहुब्रीहिस्वरेण

संशयाय दधतोः सरूपतादूरभिन्नफलयोः क्रियाम्पुति । शब्दशास
नविदस्समासयोर्विग्रहव्यवसिस्तुः स्वरेण ते ॥ २४ ॥ लोलहे
तिरसनाशतप्रभामण्डलेन लसता हसन्निव । प्राज्यमाज्यमसृष्टदृष
द्वृत्तनिर्मलीमसमलीपावकः ॥ २५ ॥ * * * * *

बहुब्रीहिसमासनिश्चयः । इन्द्रः शत्रुस्येति विग्रहावधारणमित्यर्थः व्यवपूर्वस्य स्यतेर्लि
ट्यादेच इत्यात्वे द्विवचनादिकार्येभ्योर्जुसादेशः । अत्र स्यतेर्यजनत्वे फलभेदप्रतिपाद
कपदार्थयोर्विशेषणगत्यासिद्धिर्गन्धेन्यायः अवर्तते इति न्यायेन विप्रव्यवसायहेतुत्वात्पदार्थ
हेतुकङ्काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ २४ ॥ * * * * * ॥
॥ लोलहेति ॥ लसताप्रकाशमानेन लोलाश्चला हेतयोज्ज्वला सैवरसनारसज्ञा । वह्नेर्ह
योर्ज्ज्वललीलावर्चिर्हेति शिखास्त्रियारसज्ञारसनाजिह्वेत्यमरः । तासां शतानि तेषां प्रभा
मण्डलेन हसन्निवेति रूपकं संकीर्णोन्मेषः । पावको वह्निः वषट्कृतं वषट्कारेण तत्तज्जित
मित्यर्थः । कुतश्चिद्वषट्कृतमित्यमरः । निर्मलीमसमलिनं शुद्धमित्यर्थः । मलीमसं

तुमलोतमित्यमरः । ज्योत्स्नातमिस्तेत्यादिनामजिनशब्दान्मत्वर्थे ई मसच्प्रत्ययान्तो
निप्रातः । प्राज्यं प्रभूतमाज्यमसकृद् लोढास्वादयत् । लिहेः स्वरितत्वाच्चङि वङ्
होढइति ढत्वं भस्मस्योर्द्ध्वे धइति धत्वं घृत्वे ढत्वे ढलोपदोर्ध्वे ॥ २५ ॥ * * * * *

॥ त्रयेति ॥ तत्र क्रतौ । मं वै रूपवनादिमंत्रैः पवितं पवित्रितं पूतं शोधितमित्यर्थः । पुङ्
ञ्चेति विकल्पादिङागमः । हविर्गज्यादिकमश्नतो भुञ्जानस्य । अशेति भोजनार्थास्नतः
शत्रादेशः । हवीषिभुनक्तीति हविर्जुजौग्रिः तस्य संबंधि अतिस्फुटां अतिविकसितां । व
र्णसंपदं रूपसमृद्धिं दधत् । केवलं एकं । केवलमेककृत्स्नयोरिति शाश्वतः । वपुरेवो
ज्ज्वलमजिह्वाभावाद्भूतं । किन्तु अतिस्फुटामतिव्यक्तां वर्णसम्पदं मक्षरसमुदायं दधत् ।
वर्णं द्विजादौ मुक्तादौ सुनैवर्णं तु चाक्षरः । नामहविर्भुगिति नामधेयं चोज्ज्वलं रूपं अभूत्

तत्र मन्त्रपवितं हविः क्रतावश्नतो न वपुरेव केवलम् । वर्णसम्पदं सति
स्फुटाद्दधन्नाम चोज्ज्वलमभूद्भविर्भुजः ॥ २६ ॥ * * * * *

निरंतरं हविर्भोजनादपुः पुष्टिमापनाम चार्थवेदासौत्यर्थः अत्र भोजनस्याश्नतइति विशे
षणगत्या हेतुत्वात्पदार्थहेतुकङ्काव्यलिङ्गम् ॥ २६ ॥ * * * * *

॥ स्पर्शमिति ॥ अचितं स्वाभाविकं उष्णं उष्णत्वं स्पर्शस्पर्शेनेन्द्रियमात्रगुणविशेषं दधत्
दधानं शिखीभृतिः । वृक्षादित्यादिनिः । हविर्गज्यादिकंददाहमस्मीचकारेति यत्तत्
दद्भूतं न उष्णस्पर्शसहकृतस्याग्नेः पार्थिवद्रव्यदहनशक्तेः स्वाभाविकत्वादिति भावः कुतः
न हव्यसम्भवात् कुत हवनीयं हविर्जन्यात् गंधतो गंधानपि संक्रामिकगुणादपीत्यर्थः देहि
नां प्राणिनामित्यर्थः अंहसां पापानामोद्यमपीति भावः अदहत् मस्मीकृतवान् नाशितवा
नित्यर्थः । अदाह्यादाहकस्पर्शदहनं वाच्यमिति भावः अत्रोष्णस्पर्शधारणस्य शि
खीविशेषणभावेनास्य हविर्द्वाहहेतुत्वस्य पदार्थहेतुकङ्काव्यलिङ्गम् । अत्र रज्ज्वत्वं हस्तां

भस्मोभावे लक्षणा । दाहविरोधस्य नाशलक्षणया समाधानाद्विरोधाभासे लक्षणस्य वाचा
भेदाध्यवसायमूलानि शयोक्तिप्रतिभोक्त्यापितः स एव दाहदाहकत्वरूपो वाक्यार्थो भूतपूर्
वोक्तपदार्थहेतुकङ्कायलिङ्गमहसांततो हविर्दहनाङ्गुतत्त्वहेतुरिति वाक्यार्थहेतुकङ्काय
लिङ्गमन्यैः प्राधान्यैर्न सङ्कीर्यते ॥ २७ ॥ ***** ॥

॥ उन्नमन्निति ॥ संपदिहो मक्षणमेवोन्नमन उन्नच्छन्दिशो वृश्चयन्धूश्च वर्णाः कुर्वन्सां
इतांतीरं धृतां दधन् अतएवाधः कृतां बुद्धः सोमयावधीरितो मेघोपरि गतं च दहनस्याग्नेः के
तनः केतनः केतुर्धूश्च इत्यर्थः धौमः केतुर्थेषां तेषां दिवौकसान् देवानां । पृथोदरादि त्वात्मा
धुः । अथवा दिवमोको येषां मिति विग्रहः । दिवं स्वर्गान्तरिक्षे चेति विश्वः । तेषां प्रबुद्ध

मिति । तिलोक्तमनुगम्य ॥ २८ ॥

स्पर्शमुष्णमचित्तदधच्छिखीयद्दाहहेविरद्भुतन्नतत् । गन्धतो
पिङ्गतहव्यसम्भवाद्देहिनामदहदोघमहसाम् ॥ २७ ॥ उ
न्नमन्संपदिधूश्चयन्दिशः सान्द्रतादधदधः कृतां बुद्धः । द्यामियाय
दहनस्य केतनः कीर्तयन्निर्वादिवौकसाम्पियम् ॥ २८ ॥ *

***** ॥ २९ ॥

एवं कीर्तयन् कथयन् ईषत्कीर्तनहेतुरिव कीर्तनार्थो विद्वत्पथः अतएव फलोन्पेक्षा कीर्तय
न्नितिलक्षणहेतोः क्रियायाः हेतौ लट् शच्चादेशः । द्यामन्तरिक्षमियाय प्राप । इणः लिट्
॥ २८ ॥ ***** ॥

॥ निर्जितेति ॥ नाकः स्वर्गायेषां मस्तीति नाकिनो देवाः अखितार्णवो महार्णवौ पथीनां म
हार्णवमथ न समये उच्यतानां दिव्यौषधिलतानां संदेमंथनात्पृथुतेरसस्य सारोऽमृत
मिति यावत्स निर्जितो येन अमृताहरणस्वादुरित्यर्थः । अमृतं यज्ञशेषे स्यात्तपोयुषेऽजिते
युते इति मेदिनी । अमृतं ववस्त्रिरेव लुभोजने कर्त्तरि लिट् । तस्यामृताधिक्यं यज्जि
अनले ज्वयमानं दीयमानं गन्धधृतमिति भावः प्रतीक्षितं कथमपि विषेहिरे सोढवतः होमवि

सम्बन्धकथञ्चित्सहनेवेत्यर्थः नृणांनुसारेवजिघ्रतीतिरसातिशयोक्तिः अत्रहविषामृतमिदं
भेदोक्त्याभेदाभेदेरूपातिशयोक्तिसिद्धिशेषणपदार्थस्यबलानहेतुत्वात्काव्यलिङ्गभेदः
यासंकीर्त्यते । परिनिविम्यः सेवसितसयसिबुसहसुटसुखंजामितिषत्वं ॥ २९ ॥ *
॥ तत्रेति ॥ तत्रकृतौनित्यविहितोपहूतिपुष्कदाहानेषुपतिषुभर्तृषुइन्द्रादिषुप्रापितेषु
वसेःकर्तरिक्तःवसतिक्षुधोरितोडागमः । द्युयोषितांस्वर्गस्त्रीणांइन्द्राद्यादीनांशिरसि
वेणवोजटाएवगुंफिताग्रंथिताःप्रफुल्लाःविकशिताःसुरपादपस्रजःमालाःताःअभवत्अत्र
सुरयोषितांवच्यसंबंधोपिसंबंधोक्तेःसकसंबंधोप्यसंबंधोक्तेःअसंबंधेरूपासंबंधेअसंभ

निर्जिताखिलमहार्णवौषधिस्यन्दसारममृतम्बवल्लिरे । नाकिनः
कथमपिप्रतीक्षितंहूयमानमनलेविषेहिरे ॥ २९ ॥ तत्रनित्यवि
हितोपहूतिषुप्रापितेषुपतिषुद्युयोषिताम् । गुंफिताःशिरसिवेणयो
भवन्नप्रफुल्लसुरपादपस्रजः ॥ ३० ॥ प्राप्सुरमुहवनीयमच
यत्तेनदीर्घममरत्वमध्यगुः । उद्धतानधिकमेधितौजसोदानवांस्र
विवुधाःविजिग्यिरे ॥ ३१ ॥ ****

धरूपाचानिशयोक्त्यातादभ्याक्तनोरजस्तत्वंवज्यतेइत्यलङ्कारेणालङ्कारवस्तुध्वनिः ३०
॥ प्राप्सुरिति ॥ विवुधाःअत्रकृतौआप्सुक्षिप्रंहूयतइतिहवनीयःहविःयत्प्राप्सुप्राशितवं
तःइतियावत् । अशभोजनेलिङ्गवचनादिकार्येअतआदेरित्यभ्यासदीर्घः । तेनह
विःप्राशनेनदीर्घममरत्वममरत्वमध्यगुःप्रापुः । इणोगालुङीतिगादेशः । किञ्चअ
धिकमत्यंतमेधितौजसोवर्द्धितवलास्तनाःउद्धतानदृप्तान्दानवान्असुरांस्रविजिग्यि
रेजितवंतः । विपूर्वाज्जयतेःकर्तरिलिङ्विपरभ्यांजेरित्यात्मानेपदं । अत्रविवुधानां
दीर्घामरत्वमसुरविजयत्वासम्बन्धेपिसम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिरेधितौस्रजःस्रस्यविशेषण

धाविजयहेतुत्वात्कालिङ्गनदुत्यापितश्चामरत्वंप्राप्ताक्रियालङ्कारइतिसङ्करः गुणश्चि
 धायौगपद्यं समुच्चयः ॥ ३१ ॥ ****
 ॥ नापचारेति ॥ अत्र कर्तृना । क्वचित् कुत्रापि क्रियाः कर्मणि अपचारं लोपविपर्ययादि
 दोषनागमन् । गमैर्लुङिपुष्पादिनाञ्जेरङादेशः । अनपचारे हेतुमाह । अत्र सर्वसाध
 नसमपादिसंपन्नं । पद्यतेः कर्त्तरि लुङ् चिणनेपदइति चिणप्रत्ययः कर्मणि वा । संपादित
 मित्यर्थः चिणभावकर्मणेरिति चिणप्रत्ययः साधनसंपत्तिमेव वचनक्ति । सत्रयज्ञं तत्रयेषाम
 स्तीति सत्रिणाञ्चद्विजां । सत्रमाकादनयैश्चमित्यमरः । धियउत्तरेत्तरप्रयोगे विज्ञा
 नानि । तदुक्तं मानचतुर्थ्यात्कामर्माणेनिसमीक्ष्येदं करिष्यामीदं करिष्यामीति । तथानर

नापचारमगमनकुचितक्रियाः सर्वमत्रसमपादिसाधनम् । अत्यशे
 रतपरस्परान्धियः सत्रिणाञ्चरपतेश्चसम्पदः ॥ ३२ ॥ दक्षिणीय
 मवगम्यपङ्क्तिः पङ्क्तिपावनमथद्विजव्रजम् । दक्षिणः क्षितिपतिर्व्य
 शिष्यश्चदक्षिणाः सदसि राजसूयकीः ॥ ३३ ॥ ****

पनेरज्ञः संपदः पदार्थसमुच्चयश्चपरस्परं अत्यशेरतअतिशयितवत्यउभय्योप्यतिसमया
 इत्यर्थः ज्ञानद्वयेति क्रियापदसाधनंतत्संपन्नस्य कुतः क्रियापचारइति भावः अत्रानपचा
 रवाक्यार्थस्य साधनसंपत्तिवाक्यार्थहेतुकङ्काबलिंगानपरस्परानतिशयक्रियारूपधर्मसाम्य
 गम्यौपम्यमेव तत्र प्रकृतालङ्कारः ॥ ३२ ॥ ****
 ॥ दक्षिणीवमिति ॥ दक्षिणऊदार्यवान् । दक्षिणः सरलोदारइत्यमरः । क्षितिप
 तिः राजा । दक्षिणामर्हतीति दक्षिणीयंदक्षिणार्हः । तत्र दक्षिणइत्यपीत्यमरः । कड
 ऊरदक्षिणाच्छेति प्रत्ययः । तंपक्तेः स्वाध्यायश्रुतादिभिः पावनं पावितारं इति पंक्तिपा
 वनं । पावयतेः कर्त्तरि लुङ् । द्विजव्रजं चद्विक्वर्गमित्यर्थः पंक्तिः पंक्त्यानुसारेण अधि

गम्यसदसिरजस्वयकोर्दक्षिणाः । दक्षिणार्थएवढकोविधानात् । व्यशिश्रणतविश्राण
 यतिस्मवितीर्णवानित्यर्थः । विश्राणनंवितरणमित्यमरः । श्रणदानेइतिधातोर्लुङ्णौच
 व्युपधायास्वङ् । वृत्त्यनुप्रासोलङ्कारः ॥ ३३ ॥ ***** ॥
 ॥ वारोति ॥ नरधिपोराजा । सक्तियाप्रभिवेकसंस्कारैर्लब्धानिर्दोषतायाभिस्तासुवि
 मलासु । द्विजाएवक्षेत्रभूमयःकेदारभूमयः । तासुक्षेत्रेमेहेपुरेदेहेकेदारयोनिभार्यया
 रितिबैजयन्ती । भाविभविष्यन्तमहत्फलंस्वर्गादिकंधान्यादिकंचविभ्रतिविभ्राणातीत्य
 र्थः । वानपुंसकस्येतिविकल्पानुमोगमप्रतिषेधः । धनानिबीजवत्त्वोजैस्तुल्यैर्वारिपूर्वकं
 दानमपवत् । उन्नवान्दत्तवानित्यर्थः । अत्रबीजवत्इत्युपमानानि । तेनतुल्यमितिनु

वारिपूर्वमखिलासुसक्तियालभ्युद्धिषुधनानिबीजवत् । भावि
 विभ्रतिफलमहद्विजक्षेत्रभूमिषुनरधिपोऽबपत् ॥ ३४ ॥ कि
 न्नुचित्रमधिवेदिभूपतिर्दक्षयन्दिजगणानपूयत् । राजतःपुपूर्वरे
 निरेनसःप्राप्यतेपिविमलम्युतिग्रहम् ॥ ३५ ॥ *****

व्यायैवत् विधानात्तथाप्यावापक्तियायोगान्त्वोजक्षेत्रेतिरूपकसमासानोपमितसमासः
 किंतुरूपकस्यागममुपमानात्तदुत्थापितत्वादितिसङ्करः ॥ ३४ ॥ ***** ॥
 ॥ किमिति ॥ भूपतिरधिवेदिवेद्यामहावेद्यामित्यर्थः । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । द्वि
 जगणानृत्विगाणान्दक्षयन् हर्षयन्दक्षिणाप्रतिग्रहेणसदक्षिणात्कुर्वन् प्रतिग्राहय
 न्नित्यर्थःतत्क्षणेदक्षिणाप्रतिगृह्येतिश्रुतिदर्शनात्दक्षिणैवपुण्यइति । दक्षधातोर्ण्यन्ता
 झटःशत्रादेशः । अतएवनिस्स्रातेदक्षिणेवापिनैपुण्येतिपुणात्यपीतिभट्टः । अपूयत्पू
 णेभवेदिति । कर्मकर्त्तरिलङ् । किञ्चित्रन्दातापूतइतिनचित्रमित्यर्थःकिन्नुप्रतिगृ
 ह्णीतापिपूतइतिचित्रमाह । तेद्विजगणाअपिनिरेनसोनिःपापातराजतोरज्ञः । पञ्च

भ्यास्तुतिल । विमलं शुद्धं प्रतिग्रहं प्राप्य पुपुर्विरेपूतावभूवः । विशुद्धाच्च प्रतिग्रहशीलम्
भिज्ञानादिति भावः । अत्रापि पुनो कर्मकर्त्तरि लिङ् । प्रतिग्रहोता अपि शुद्ध इति विरोधः
य एव वाक्यार्थभूतस्त्रिचिन्निषेधहेतुकङ्काव्यलिङ्गयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥ ३५ ॥

॥ सङ्ति ॥ पाको नाम कोपिरक्षसस्तस्य शासनः शासको हेतुपाकशासनः इन्द्रसेनसमाना
शासनानुल्याज्ञायस्य सङ्त्यर्थः सृजस्वहसेनकृतं लिखितं चिह्नं स्वनामलेखनादिलक्ष
णयुतानि शासनपत्राण्यस्य सः सृजस्वहसलेखांकितशासनः सन्नित्यर्थः । आशशांकन
प्रनार्णवस्थितेः शशांकनपनार्णवानामभिवाद्य आकल्पमित्यर्थः । अभिविधावाङ् । आ
ह्वर्याभिविध्योरिति विकल्पादसमासः । भूयसीर्भुवो देवभूमीः विप्रास्तात्विप्राधीना । देवे

सस्वहस्तकृतचिह्नशासनः पाकशासनसमानशासनः । आशशा
ङ्कनपनार्णवस्थितेर्विप्रसादकृतभूयसीर्भुवः ॥ ३६ ॥ शुद्धमशु
तिविरोधिविभ्रतं शास्त्रमुज्ज्वलमवर्णसङ्करैः । पुस्तकैः सममसौगण
मुज्ज्वलाच्यमानमशृणोद्विजन्मनाम् ॥ ३७ ॥ ****

ज्ञाचेति चकारात्प्रत्ययः । अकृतकृतवानदत्तवानित्यर्थः । कृन्नोलुङितङ्उभे
तिसिचः कित्वात्तृस्वादंगादितिसकारलोपो गुणाभावश्च । पाकशासन इत्युपमानुप्रास
योः संसृष्टिः ॥ ३६ ॥ ****

॥ शुद्धमिति ॥ असौ नृपः शुद्धमाचारपूतः । अन्यत्र विभक्तिविपरिणामेन । शुद्धैरकलं
कैः । शुतिविरोधिवेदविरुद्धं न भवतीत्यशुतिविरोधिशस्त्रं विभ्रतं आत्मनिष्ठारयंतं सत्तै
दिकशास्त्राभिज्ञमित्यर्थः । नाभ्यस्ताच्छतुरितितुम्प्रतिषेधः । अन्यत्र वाच्यमानैर्द्विज
गणेन व्याख्यायमानैरित्यर्थः । वचेस्यैरदिकात्कर्मणिलटः शतजादेशः । द्विजन्मनां
बाह्याणां अवर्णसङ्करैरसङ्कीर्णक्षरैः अन्यत्र जातशंकररहितमिति विपरिणामः । पु

सूक्तैः समं पुस्तकाक्षरैर्वाक्यैः सहानुलोत् । दानकाले प्रत्येकं ब्राह्मणनांगणानां यणान्
 गोष्ठौ च श्रुतवान् नित्यर्थः । मुख्यस्य विद्यानामा पुस्तकधारणं बिलक्षणत्वेनोक्तमित्यदोषः
 अन्यत्र पुस्तकैः समं हि जगणं अमृणोदिति । सम्बन्धिभेदे भिन्नयोः श्रवणयोरभेदाध्यवसाय
 भेदभेदरूपातिशयोक्तिचमत्कारिणी हि ज्ञानां प्रकृतत्वात् पुस्तकानो वद्विज्ञानि निवैव
 क्षिकोपमाने। पमेयभावपर्यवसायिनां श्लेषसंकीर्णसहोक्तिरलङ्कारः । सहार्थेनात्येव
 त्रभेदातिशयोक्तिः कल्पितौ सम्यपर्यताया सहोक्तिरिहेष्यते इति लक्षणात् । कचि
 त्पुस्तकैः समं वाच्यमानमिति बोधयित्वा पुस्तकेषु हि जगणान् । लेख्येष्वप्यतमानानिति
 व्याचक्षते । तैः पुस्तकेषु शास्त्रभरणा सम्भवादवर्णसङ्करेति । श्लिष्टविशेषणावगतश्लेष
 अस्तमभङ्गः पुस्तकानां वाच्यकरणत्वात् साहाय्ये विधेयमुक्तसहोक्तालङ्कारः अंशाश्च

मत्प्रतीतमनसामुपेयुषान्द्रष्टुमाह्वयमग्रजन्मनाम् । आतिथेय
 मनिवारितानिथिः कर्तुमाश्रमगुरुः सनाम्यसत् ॥ ३८ ॥ *

निरवमादयो दोषादुत्तरइत्यलं विस्तारेण ॥ ३७ ॥ ***** ॥
 ॥ तदिति ॥ अनिवारिताः अप्रत्याख्याता अनिययोयेनसः आश्रमाणां ब्रह्मचर्यादीनां
 गुरुर्नियमात्तासराजा । आसमंताज्जुहोत्यस्मिन्नित्याह्वनं यागं जुहोतेत्युद् । इष्टमुपेयु
 षामागतानां । अतएव प्रतीतमनसां सत्कर्मदर्शनान् द्रष्टुचिन्तानां अग्रजन्मनां । अत्रि
 थिषु साध्वानिथेयमनिथिसत्कारं । पथ्यतिथ्यादिनामवदप्रत्ययः । कर्तुमाश्रमत् । न
 आतः । आम्यतेः पुषादित्वा लुङि स्त्रेरङादेशः । अत्रानिवारितानिथित्वस्य विशेषण
 म्याश्रमनिषेधहेतुत्वात्काव्यलिङ्गसदनुप्राप्तं न संमृज्यते ॥ ३८ ॥ ***** ॥
 ॥ मृग्यमानमिति ॥ यत्र त्वं मृग्यमाणं अन्विष्यमाणमपि दुःसदं दुर्लभं । भूरिसारं महा
 सारं उपदीक्षतमुपायनीद्वजं मनसा तथा संकल्पितमित्यर्थः उपायनमुपग्राह्यमुपहारस्व

योपदेत्यमरः । तद्वत्तन्मेष्वस्तुनिरतन्मेष्वमण्यनोतिविश्वः । नृपाः स्वयमुपनीयतस्य
 राज्ञोऽवसरकाक्षिणः सेवावसरं प्रवीक्षमाणाः बहिरसतस्थिता इत्ये श्वर्यातिशयोक्तिः । अ
 नरत्ने उपनीयत्वस्यारेण्यमाणस्य प्रकृतोपयोगात्परिणामालङ्कारः ॥ ३९ ॥ *** ॥
 ॥ एकइति ॥ एकएव नृपोयद्वसुधनंददौ । उपायनमितिभावः । तद्वत्तमेवक्रतोः
 समापकंसंपूरकं अतर्क्यतदानादानादिसर्वक्रतुव्ययपर्याप्ततथातर्कितमित्यर्थः । तपःसु
 तेधर्मसुतेत्यागशालिनिसतिसर्वपार्थिवधनान्यपिक्षयंययुः । अत्रैकपार्थिवधनस्य
 क्रतुसमापकत्वासम्बन्धेपितत्संबन्धोक्तेरतिशयोक्तिः । तयोश्चापेक्षत्वात्सजातीयसङ्करः

मृग्यमानमपियद्दुःखसदभूरिसारमुपनीयतस्वयम् । आसतावसर
 काङ्क्षितेवहिसुखरत्नमुपदीकृतनृपाः ॥ ३९ ॥ एकएव
 सुयद्दौ नृपस्तत्समापकमतर्क्यतक्रतोः । त्यागशालिनितपःसुते
 व्ययः सर्वपार्थिवधनान्यपिक्षयम् ॥ ४० ॥ प्रीतिरस्यददतोभव
 त्तथायेनतत्प्रियविकीर्षवेन्द्रपाः । स्पर्शितैर्धुधिकमागमन्मुदना
 धिवेश्मनिहितैरुपायनैः ॥ ४१ ॥ ****

॥ ४० ॥ ****

॥ प्रीतिरिति ॥ ददतोदानं कुर्वतोऽस्य राज्ञस्तथातेनैव प्रकारेण राजोपायनानां अर्थिसा
 त्कारणेनैव प्रीतिरसीत् ननु कोषगुणोत्पत्तेरित्यर्थः । कुतश्चनप्रकारेण तस्य राज्ञः प्रियंविकी
 र्षवर्गप्रयं कर्तुमिच्छवः गम्यादिनामुपसंख्यानमिति द्वितोयासमासः । नृपाः स्पर्शितैः प्र
 तिपादितैः । स्पर्शनं प्रक्षिपादनमित्यमरः । उपायनैरुपहारैरधिकं वयानथाऽगमन्ना
 म्नाः । तथैव प्रीतिसिद्धेस्सोपायनानां सिद्धिनियोगलाभात्चेतिभावः । तेनोपायनानां
 अर्चिवात्साक्षात्कारणादेव राज्ञः प्रीतिरसीत् ननु कोशगृहार्पणादित्यर्थः । अतएवदानसं

गृहापत्तेः

ग्रहयोः प्रकृतयोः प्रीतेः संग्रहपरिहारेण दान एव नियमनात्परि संख्यालङ्कारः । एकस्यां
नेकत्र प्राप्तावेकत्र नियमनं परिसंख्येति लक्षणात् । एतेन सर्वस्वदानं व्यज्यते इत्यलङ्कारे
णवस्तुध्वनिः ॥ ४९ ॥ ***** ॥

॥ यमिति ॥ लघूकृता अल्पोकृता आहिताः शत्रवेन सः । सराजा शिष्येण तुल्यं शिष्यभूतं
। भूतं क्षमादौ पिशाचादौ भाव्ये सव्योपमानयोरिति विश्वः । सुसुपेति समासः । यन्नृपं लघू
मनियं यपमुरक्षणादिकर्मणि अशिषत् । शाश्वद्दहलोरिति कारः असौ कर्मका
रो नृपः । अपरैस्तो न्यैर्दृपतिभिः ससृहं सहेतमान इति साभिलाषंगैरवेणद्वृशेतरां
। अतिशयेन वृष्टः । वृशेः कर्मणि लिटि तिङ् श्चेति तत्प्रत्यये किमेतिङ् व्ययघादामद्रव्य

यं लघून्यपि लघूकृताहितः शिष्यभूतमशिषत्सकर्मणि । ससृहन्नृ
पतिभिर्नृपोपरैर्गौरवेण ददृशे तस्मै ॥ ४२ ॥ आद्यकोल
तुलिता म्यकम्पनैः कं पितामुज्जरनीदृशात्मनि । वाचिरेपितवतामु
नामहं रजकायविषयाविभेजिरे ॥ ४३ ॥ *****

प्रकर्षे इत्याम्यत्ययः तद्धितश्चासर्वविभक्तिरित्यव्ययसंज्ञा । अत्र कर्मकरणस्य नटपश्येतर
नटपकर्तृकविशिष्टदर्शनकर्मकत्वासंबन्धेऽपि संबन्धोक्तेरतिशयोक्तिः तथा रजोतिरकुशाज्ञत्वं
व्यज्यते इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ॥ ४२ ॥ ***** ॥
॥ आद्येति ॥ आद्यकोलः आदिवराहः । सूकरो घृष्टः कोलः पोत्रोक्तिरिति किटिरित्यम
रः । तेन तुलितां कल्पादौ उद्धृतां । तथापि कं पनैः प्रक्षोभकैर्हिरण्याक्षप्रमुखैः कं पितां क्षो
भितां मही । अतो दृगात्मनि अनेकरूपायां केनाप्यकं पितायामस्तुलितायां वाचिरेपि
तवतास्थापितवता स्थिरधारणे पणेन स्थिरो कुर्वतेत्यर्थः । अमुनाराज्ञा । राजकायरा
ज्ञां समूहाय । गोत्रोक्षेत्यादिबुप्रत्ययः । विषयाः देशाः नोवृज्जनपदे देशविषयो नृपवर्त

कमिन्मरः । विभेजिरे । अस्यायमिति विभक्ताः प्राक् विजयोद्धतारः पुनः पदेषु स्थाय
बामासेत्यर्थः । अत्रादिवरहेमहोमुद्धृतवानिबनिरतं कंस्थापितवांश्चेति उपमानादुप
मेयआधिक्यकथनाद्वितीरेकालङ्कारः ॥ ४३ ॥ ***** ॥

॥ आगतादिति ॥ सत्त्वसंपदागुणाधिक्येन अविकारीमानसोलाभालाभाभ्यां अनुपप्लुत
चित्तइत्यर्थः । सत्त्वगुणेपिशाचादौ वलेद्व्यविशेषयोरिति विश्वः । असौ सरजानस्मिन्
आसमनात् जुह्वन्ति अस्मिन्नित्याहवोयागः । कृदोरविति जुहोतेरपप्रत्ययः । गुणावादे
शे । आह्वयते शत्रवोयस्मिन्नित्याहवोयुद्धं । आङ्गियुद्धे इति ह्वयते राङ्पूर्वादपप्रत्ययः
संप्रसारणं । आहवः यागयुद्धयोरिति विश्वः । समहाहवस्मिन्महाहवेव्यवसितेन नि

विभेजिरे । अस्यायमिति विभक्ताः प्राक् विजयोद्धतारः पुनः पदेषु स्थाय

आगताह्वयसितेन चेतसा सत्त्वसम्पदविकारिमानसः । तत्रनाभबद्ध
सौमहाहवेशाच्चवादिवपरङ्मुखोऽर्थिनः ॥ ४४ ॥ नैक्षतार्थिन
भवज्ञयामुह्यौचितस्तु नचकालमाक्षिपत् । नादिताल्पमथनव्यक
त्ययदत्तमिष्टमपिनान्वशेतसः ॥ ४५ ॥ *****

विभेजिरे । अस्यायमिति विभक्ताः प्राक् विजयोद्धतारः पुनः पदेषु स्थाय

स्थितेन निश्चलेन घनलाभेन निश्चितयान । अथ्यत्र शत्रोर्मृदुर्वेति निश्चितवनेत्यर्थः । व्यह
पूर्वास्तातेः सकर्मकत्वादथ्यविकक्षिते कर्मकर्तृरिक्तः प्रसिद्धेरविवक्षानः कर्मणो कर्मि
काक्रियेति वचनात् । चेतसा आगतात् चेतसा स्वर्यामिच्छया आगतादित्यर्थः अर्थिनो याच
कात् । शत्रुरेव शत्रवः । स्तार्थेऽणप्रत्ययोरक्षसवत् । परङ्मुखो नाभवत् । आहवेश
निवर्तित्वं प्रजानां चैव पावनं शुश्रूषा ब्राह्मणानां च सत्त्वं त्रैलोक्यं परमिति स्मरणान् इति
भावः शेषसंकीर्णैर्यमुपमा ॥ ४४ ॥ ***** ॥

॥ नैक्षतेति ॥ सरजा अर्थिनं याचकं मुहुरवज्ञया अनादरेण नैक्षत । तर्हि वितर्केणेत्याह
। याचितस्तु कालमाक्षिपत् न याचकवद्वृत्तार्थं लब्धदानेन त्याह । अल्पमपि नादित्यर्थः

॥ ४६० ॥

ग्रहयोः प्रकृतयोः प्रीतेः संग्रहपरिहारेण दान एव नियमनात्परि संख्यालङ्कारः । एकस्यां
नेकत्र प्राप्तावेकत्र नियमनं परि संख्येति लक्षणात् । एतेन सर्वस्वदानं व्यज्यते इत्यलङ्कारे
ण वस्तुध्वनिः ॥ ४१ ॥ ****

॥ यमिति ॥ लघूकृता अल्पोकृता आहिताः शत्रवे येन सः । सराजा शिष्येण तुल्यं शिष्यभूतं
। भूतं क्षमादौ पिशाचादौ भाव्ये सत्योपमानयोरिति विश्वः । सुसुपेति समासः । यन्नृपं लघू
न्यनियं यपमुरक्षणादिकर्मणि अशिषत् । शाश्वद्दृष्टेः लोरीतीकारः असौ कर्मका
रेनृपः । अपरैस्तो न्यैर्दृष्टिभिः सस्पृहं सहेन्मानं नृपितामिता वंगैरवेण दृष्टेतरां
। अतिशयेन वृष्टः । दृष्टेः कर्मणि लिटि तिङ् श्वेति तत्प्रत्यये किमेतिङ् व्ययघाटाम् इव

यं लघून् यपिलघूकृताहितः शिष्यभूतमशिषत्स कर्मणि । सम्पृहन्नृ
पतिभिर्नृपोपरैर्गौरवेण दृष्टेतरमसौ ॥ ४२ ॥ आद्यकोल
तुलिता म्यकम्पनैः कं पितामुज्जरनीदृशात्मनि । वाचिरेपितवतामु
नामह्रीं राजकायविषयाविभेजिरे ॥ ४३ ॥ ****

प्रकर्षे इत्याम्यत्ययः तद्धितश्चासर्वविभक्तिरित्यव्ययसंज्ञा । अत्र कर्मकरणस्य नृपस्येतर
नृपकर्तृकविशिष्टदर्शनकर्मकत्वासंबन्धेऽपि संबन्धोक्तेरतिशयोक्तिः नयानुज्ञेति रकुशाश्च
व्यज्यते इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ॥ ४२ ॥ ****

॥ आद्येति ॥ आद्यकोलः आदिवराहः । सूकरे घृष्टिः कोलः पोत्रोक्तिरिति किटिरित्यम
रः । तेन तुलितां कल्पादौ उज्जृतां । तथापि कं पनैः प्रक्षोभकैर्दृश्याक्षप्रमुखैः कं पितां क्षो
भितां मही । अनोदृगात्मनि अनेकरूपायां केनाप्यकं पितायामस्तुलितायां वाचिरेपि
तवता स्थापितवता स्थिरधारणरेपणेन स्थिरो कुर्वतेत्यर्थः । अमुना राज्ञा । राजकायरा
ज्ञां समूहाय । गोत्रोक्षेत्यादिवृत्त्ययः । विषयाः देशाः नोवृज्जनपदो देशविषयो नृपवर्त्त

नमित्यमरः । विभेजिरे । अस्यायमिति विभक्ताः प्राक् विजयोद्धतारश्च पुनः पदेषु स्थित्य
ब्रामासेत्यर्थः । अत्रादिवरहोमहोमुद्धृतवानिबनिरतंकंस्थापितवांश्चेति उपमानादुप
मेयआधिक्यकथनाद्यतिरेकालङ्कारः ॥ ४३ ॥ ***** ॥

॥ आगतादिति ॥ सत्त्वसंपदागुणाधिक्येन अविकारीमानसोलाभालाभाभ्यां अनुपप्लुत
चित्तइत्यर्थः । सत्त्वगुणेषु पिशाचादौ वलेद्भ्यविशेषयोरिति विश्वः । असौ सरजानस्मिन्
अस्मन्नातज्जुह्वति अस्मिन्नित्याहवोयागः । चरदोरविति जुहोतेरपप्रत्ययः । गुणावादे
शे । आह्वयते शत्रवेयस्मिन्नित्याहवोयुद्धं । आड्युद्धे इति ह्वयतेरङ्पूर्वादपप्रत्ययः
संप्रसारणं । आहवः यागयुद्धयोरिति विश्वः । समहाहवस्त्वस्मिन्महाहवेव्यवसितेनेति

आगताह्ववसितेनेति चेतसा सत्त्वसम्पदविकारिमानसः । तत्रनाभवद्
सौमहाहवेशाच्चवादिवपराङ्मुखोऽर्थिनः ॥ ४४ ॥ नैक्षतार्थिनः
सर्वज्ञयामुह्योचितस्तु न च कालमाक्षिपत् । नादिताल्पमथ न व्यक
त्ययद्दत्तमिष्टमपि नान्वशेतसः ॥ ४५ ॥ *****

स्थितेन निश्चलेन धनसामं निश्चितवान् । अथ न शत्रोर्मृद्युर्वेति निश्चितवनेत्यर्थः । व्यक
पूर्वात्तातेः सकर्मकत्वादथ विवक्षिते कर्मकर्तारिक्तः प्रसिद्धेरविवक्षामः कर्मशो कर्मि
काक्रियेति वचनात् । चेतसा आगतात् चेतसा स्वर्यामिच्छायागतादित्यर्थः अर्थिनो याव
कात् । शत्रुरेव शात्रवः । सार्थेऽणप्रत्ययोरक्षसवन । पराङ्मुखो नाभवत् । आह्वेष
निवर्तित्वं प्रजानां चैव पावनं शुश्रूषा ब्राह्मणानां चराक्षेत्रयस्तरं परमिति स्मरणान् इति
भावः शेषसंकीर्णोऽयमुपमा ॥ ४४ ॥ ***** ॥

॥ नैक्षतेति ॥ सरजा अर्थिनं यावत्कुम्भारवज्ञया अनादरेण नैक्षत । तर्हि वितर्केणेत्याह
॥ याचितस्तु कालमाक्षिपत् न यावत्कवड्वात्तर्ह्यल्यदानेत्याह । अल्पमपि नादित्य

ददौ किं नु यथार्थिकाममिति भावः । ददातेर्लुङितङिस्थाघोरिच्चेतीकारः । इत्स्वाङ्गा
दितिसलोपः । नर्हि यकत्ययत्किन्नेत्याह । नयकत्ययत् आत्मज्ञाघानचकारः कत्य
ज्ञाघायां । किंच । इष्टं प्रियमपि दत्तं वस्तु नान्वशेत् । दत्तानुज्ञापस्यातिप्रत्यवायहेतु
त्वादिति भावः । अत्रार्थिसंदेहानयाच्चादिकारणतापेयवशाविलम्बादिकार्यानुत्पत्ते
विशेषोक्तलङ्कारः । तस्मात्सामग्र्यामनुत्पत्तिविशेषोक्तिर्निगद्यते इति लक्षणात् ।
तथा दानुःसात्विकत्वं व्यज्येत इत्यलङ्कारेण वस्तु ध्वनिः ॥ ४५ ॥ ***** ॥
॥ निर्गुण इति ॥ दानशैश्वर्यमनसो दानगतचित्तस्य ब्रह्मप्रदस्येत्यर्थः । सर्वदान्यस्य
लक्ष्यदानशैश्वर्यब्रह्मप्रदे । सत्ते शैश्वर्यलक्षणाक्षोवा इत्यमरः । भूपते पुरोऽग्रे निर्गुणस्त
पोविद्यादिगुणहीनो वै विमुखो निःफलनाभवत् । किन्तु पूर्णकाम एवाभूत् भूरिदाने सर्व

निर्गुणोऽपि विमुखो न भूपतेर्दानशैश्वर्यमनसः पुरोऽभवत् । बर्धकस्य
किमपः कृतोन्नतेरमुदस्य परिहार्यमूषरम् ॥ ४६ ॥ ***

स्यापि पात्रत्वादिति भावः । अतएव तेनापात्रवर्धदोषोऽपि किरणवृत्तेरित्याशयेन दृष्टं
तमाह । बर्धकस्येति । अपोजलानि । नलोकेत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधः । बर्धकस्य वर्धण
शीलस्य । लघपतेत्यादिना उक्तप्रत्यये लघुपञ्चगुणः । कृतोन्नतेः कृतोदयस्यामुदस्य
अंबुदेनेत्यर्थः । कृत्यानां कर्तारिवेति षष्ठी । स्यादधरः क्षारमृत्तिकेत्यमरः । तद्वत्क्षेत्रमू
षरं । ऊषरोद्धावयन्यलिङ्गादित्यमरः । उषसुषमुषमधुभ्यरङ्गितिरप्रत्ययः । परिहार्य
व्याज्यनेत्यर्थः । अत्र पर्जन्यभूपालयोश्चायभेदेन विम्बप्रतिविम्बतया समानधर्माभिधा
नान्दृष्टान्तलङ्कारः ॥ ४६ ॥ ***** ॥

॥ प्रेमेति ॥ तस्य गच्छेत् गुणेषु अधिकं प्रेमनेति न किन्तु अस्त्येवेत्यर्थः राजा गुणांतरं गुणविशे
धनवेदनवेत्तिस्मेति न च किन्तु वेदेवेत्यर्थः । लटस्मे इति भूतार्थे लट् । विदो लटो वेति ल

लादेशः संभाव्यनिषेधनिवर्तनाहो प्रतिषेधौ इति वामनः संभावितस्यास्य विमर्शो देवगुणप्र
 नोतिज्ञानं यो न निषेध इति भावः । तदपि तथा । पृथिव्या ईश्वरः पार्थिवः । सर्वभूमिपु
 थिवीभ्यामणानावित्यन्प्रत्ययः । दित्सया दातुमिच्छया सर्वगामिदानाकौतुकेनेत्यर्थः ।
 सतिमिमेत्यादिना इसादेशः । अत्र लोपोभ्यासस्येत्यभ्यासलोपः । अर्थिनं याचकं गुणीगु
 णवान् अगुण्येन गुणवानिति नव्यजीगणत् नगणयति । गुणप्रियोपि गुणज्ञोपि दानशौ
 र्योपि र्थितया गुणावगुण्यो नगणयामासेत्यर्थः । गणेशो च डिर् इ च गण इत्यभ्यासस्य विक
 र्पादोकारः अत्र गुणप्रियत्वगुणज्ञत्वे रूपकारणसाम्येपि गुणा गुणविमर्शरूपकार्यानुत्पत्तेः
 । दित्सयेत्युक्तनिमित्ताविशेषोक्तिरिति लक्षणात् ॥ ४७ ॥ ***** ॥

प्रेमतस्य नगुणेषु नाधिकन्नस्मवेदनगुणान्तरञ्च सः । दित्सया तदपि
 पार्थिवो र्थिनङ्गुसयगुणय इति नव्यजीगणत् ॥ ४७ ॥ दर्शनानु
 पदमेव कामतः स्वम्बनीयकजनेधिगच्छति । प्रार्थनार्थरहिततदा
 भवद्दीयतामिति वचो निसर्जने ॥ ४८ ॥ *****

॥ दर्शनेति ॥ वनीयकजने अर्थिजने । दर्शनानुपदं राजावलोकनानंतरमेव प्रार्थनाम
 कृत्वेत्यर्थः । वनीयको याचनको मार्गलो यावकार्थिनो अहंकारवानहंयुः स्याच्छुभं युस्तु
 शुभाचितरित्यमरः । कामतोयथेच्छं स्वंधनमधिगच्छति लभमाने सति । मम दीयता
 मिति वचो दीयतामित्येतत्पदं प्रार्थनायाश्चामह्यं दीयतामिति वाञ्छामेवार्थस्तेन शून्यं र
 हितं शून्यं सत्तदा अनिसर्जनेत्यागेऽभवत् । अनुवर्तने मह्यं दीयतामिति अर्थिवाक्याभा
 वादस्मै दीयतामिति दातृवाक्यादेवाचार्यमभूदित्यर्थः । अर्थिनामागमनमेव याचनमि
 ति विवेकिना किंयाच्चादेन्यदर्शनाचापलेनेति भावः अत्र दीयतामिति वचसः प्रार्थनार्थव
 र्जनेनेना निसर्जनार्थवाक्यनादेकस्यात्र प्रसक्तावेकत्र नियमनाख्यापरिसंख्या ॥ ४८ ॥

॥ नानेति ॥ अर्थकाम्यता अर्थमात्मना इच्छता धनार्थिना । काम्यचेतिकाम्यचप्रत्ययै
सनादि धातुत्वाच्चटिशत्रादेशः । तत्सदः उपेयुषा प्राप्नवता पुरुषेण अनवाप्नवसुना अल
व्यधनेन न प्रत्ययगामिन्यवर्त्ति । रोगिणा उपेयुषा अचिकित्सितगदेन अशमितरोगेण ।
रोगव्याधिगदामया इत्यमरः । न प्रत्यगामि । आशितुं भोक्तुं इच्छता उपेयुषा अनामुषा च
अनाशितेनाभुक्तवतेत्यर्थः । उपेयिवाननाम्भानऽनूचानश्चकसु प्रत्ययान्तो निपातितः ।
न प्रत्यगामि किंतु सर्वेणापि पूर्णकामेणैव प्रत्यगामीत्यर्थः । गमेर्भावे लुङ् अचार्थि रोगि शुधि
मानां प्रकृतामेव पूर्णकामत्व साम्याद्गम्योपम्यत्वात्केवलप्रकृतविधेया तुल्ययोगिता तथा च
द्योयत्काम आगतः सतत्सर्वमेव मस्मादालभतेति व्यज्यते ॥ ४९ ॥ ***** ॥

नानवाप्नवसु नार्थकाम्यताना चिकित्सितगदेन रोगिणा । इच्छता शि
तुमना मुषान च प्रत्यगामितु पेयुषा सदः ॥ ४९ ॥ स्वादयत्र
समनेकसंस्कृतप्राकृतैरकृतपात्रसङ्करैः । भावशुद्धिविहितैर्मदञ्ज
नो नाटकैरिव बभार भोजनैः ॥ ५० ॥ *****

॥ स्वादयन्निति ॥ अनेकानि बहूनि संस्कृतानि हिं गुमरी च्यादिना कृत संस्काराणि प्राकृ
तानि प्रकृतिसिद्धानि संस्काराणि स्वादूनि कृतानि पलादीनि च ये पुनैः । अन्यत्रानेकवि
चित्रसंस्कृतप्राकृतौ भाषाविशेषौ ये पुनैः अकृतपात्राणां भाजनानां संकरैः अन्यत्र भूमिकां
च सङ्करेणैव तिरेको ये पुनैः । भावशुद्धिः पदार्थानां मृष्टता अथवा भावगर्हाविरहः तत्स
हितैः । अन्यत्र भावस्थापिते रथ्यादयः तेषां शुद्धिः सजातीयविजातीयातिरस्कृत रूपं
सजातीयैर्विजातीयैरतिरस्कृतमूर्त्तिमान् यावद् संवर्त्तमानः स्थायिभाव उदाहृत इति लक्ष
णम् । तत्सहितैर्भोजनैरभ्यवहारैर्नाटकैरुपविशेषं संमधुरादिकंच स्वादयन्ननुभवन्
जनो भोक्तृजनः समाजिकजनश्च मुदमानं दंबभारश्लेषसंकीर्णमुपमा ॥ ५० ॥ **

॥ रक्षितारमिति ॥ इति एवं भूपतिर्युधिष्ठिरः । तत्र कर्मणि राजसूये दुष्टानां
दमने क्षमं समर्थं हरिं रक्षितारं विघ्नेभ्यस्त्वानारं न्यस्य विधाय । अक्षतानि अविहृतानि दान
होमयजनानि निरवर्तयदन्विष्टान्स्वकीयस्य द्रव्यस्य स्वस्वनिवृत्तिपरस्वत्वात्पादने देव
तोद्देशेनाग्नौ हविषः प्रक्षुपो होमः कुतस्य देवतोद्देशेन वाङ्मनसाभ्यां नमस्त्वागोयोगः ।
अत्र दुष्टदमनक्षमत्वस्य विशेषणगत्याहरे रक्ष्याधिकारहेतुन्यासहेतुत्वात्पदार्थहेतु कंका
व्यलिङ्गम् ॥ ५१ ॥ ***** ॥

॥ एक इति ॥ सुन्वतां सोमानभिलाषं कुर्वतां सोमयाजिनामित्यर्थः । सुनोतेर्लटः शत्रो
द्देशः । सुसखासन्सहायः । न पूजनादितिसमासान्प्रतिषेधः । एष शैरिरेक एवेत्य

रक्षितारमितितत्र कर्मणि न्यस्य दुष्टदमनक्षमं हरिम् । अक्षतानि
निरवर्तयत्तदा दानहोमयजनानि भूपतिः ॥ ५१ ॥ एक एव सुस
खैष सुन्वतां शैरिरित्यभिनयादिवोच्चकैः । यूपरूपकमनीनमद्भुज
भूषणालतुलिताङ्गुलीयकम् ॥ ५२ ॥ *****

भिनयादिव एवमभिनयं व्यञ्जकचेष्टां कृत्वेत्युत्प्रेक्षा । व्यञ्जकाभिनयो समावित्यमरः । भूषे
वयजनभूमिश्च घालेन यज्ञभागेन च घालो यूपकंटक इत्यमरः । तेन तुलितं तुलीकृतं समीकृतं
तमंगुलीयकमित्यर्थः जिह्वामूल्याङ्गुलः इति भावेऽप्रत्ययः उच्चकैर्गन्तं यूपरूपकं पशुं च
नदारुविशेषं अंगुलीयकमित्युत्प्रेक्षा । भूजं अनीनमत् उन्नमितवान् । नमैशी च डि सन्त
द्भावे अत्र सापेक्षत्वादुत्प्रेक्षायाश्च सङ्करः ॥ ५२ ॥ ***** ॥
॥ इत्यमिति ॥ इत्थं कतौ वित्ततक्रमे विसृता नुष्ठाने सति यथानन्तरं धर्माज्जन्मवस्यते
न धर्मजन्मना धर्मात्मजेन । जन्म उत्तरपदे बहुव्रीहिरित्यधिकारोऽतिवामनः धर्म
धर्मशतस्वमनुस्मृत्येत्यर्थः अर्घदानं पूजादानमनुसदस्य पूजामुदिश्येत्यर्थः षडनुविधार्थम

सार्धपात्रपादायवारिणोत्थमरः । चोदितः कस्मै देयमिदमिति पृष्ठः शन्तेनोः सुतो भीष्मः । सभ्यं सभायां साधु । सभायां यइति यप्रत्ययः । वचोवाक्यमभ्यधित अभिहितवान् । दधानेर्लुङितङिस्थाघोरिच्चेति कित्वे ह्रस्वादङ्गादितिसकारलोपः वृत्त्यनुप्रासः ॥ ५३ ॥
 ॥ अथासर्गसमाप्तेः भीष्मवचः प्रपञ्चमेव सुफलं दर्शयति आत्मनेति । तत्त्वान्मकथयतात्प्रोक्तं सूत्रमभवानभीष्मो राजानं तावत्त्वत्साहचर्यमेकेनोपश्लोकयति । वेत्तीति विदो ज्ञात्वा । इगुपधलक्षणकः प्रत्ययः । ओकसो वेदस्थानस्य विदः कोविदः गुणदोषयोः कोविदो विवेक्ता । करणीयवस्तुषु कर्तव्यार्थेषु आत्मनैव स्वयमेव परेपदेशपेक्षयैवेत्यर्थः । प्रकृत्यादित्वात्तृनीया । किन्नवेत्ति सर्वं ज्ञाता सोत्यर्थः तथापि ज्ञात्वा गुरुत्वं पृच्छसीति न किन्तु पृच्छस्येवेति

इत्थमच विवतक्रमे क्रतौ वीक्ष्य धर्ममथ धर्मजन्मना । अर्घदानमनु
 चोदितो वचः सभ्यमभ्यधित सन्तनोः सुतः ॥ ५३ ॥ आत्मनैव गु
 णदोषकोविदः किन्नवेत्य करणीयवस्तुषु । यत्तथापि न गुरुत्वं पृच्छ
 सिन्वद्भूमो यमिति तत्र कारणम् ॥ ५४ ॥ * * * * *

यत्ज्ञानप्रसक्तं पृच्छामीति कारणाय न ह्ययं तत्र गुर्वनुयोगे अयं क्रम इति एषा सदाचारं
 परिपाटीत्येतदेव कारणं तत्त्वज्ञानमित्यर्थः । अत्र कर्तव्यार्थः प्रश्नस्य ज्ञानहेतुकान्तरहेतुक
 चैनियोगमानात्पूर्वोक्तलक्षणपरिसंख्यानं ॥ ५४ ॥ * * * * *
 ॥ एवं राजानं उपश्लेषेण प्रश्नस्योत्तरमाह ज्ञानकमिति ज्ञानको गृहस्थविशेषस्ते गुरुं पित्रा
 दिकं अभीष्टमिष्टबन्धुमृत्विजं याजकं संयुज्यत इति संयुक् संबन्धोज्ञानावातेन सह मेदि
 नीपतिं राजानं च तं वमेदिनीपतिं वेत्यर्थः । षट्षडेनान् अर्घ्यभाजः पूजार्हा इति । इति
 शब्देनाभिहितत्वात्तन्मर्मणि द्वितीया । यथाह वामनः निपातेनाप्यभिहिते कर्मणि न कर्म
 णि विभक्तिः परिगणनस्य प्रायकत्वादिति कीर्तयंति कथयंति । षट्षेति शेषः । ते च मे इह

इत्याहवयं चोषडपिनेतवसभां युगपदागताः अत्र स्नातकादीनां प्रकृतागतानामेवार्धभा
त्वसाधर्म्यादौ पस्यावगमात्तुल्ययोगिताभेदः ॥ ५५ ॥ ****

॥ शोभयन्तीति ॥ किञ्च प्रतापयितुं शीलयेयं प्रतापितस्सन्निश्चयतापकाः । ताच्छि
द्येति शान्तिः । अन्यत्र तेजस्विनः । सप्रतापः प्रभावश्च तेजःकोशदण्डजमित्यमरः । अत
इत्थताविति इत्प्रत्ययः । मन्त्रशक्त्या वेदमहिम्ना अन्यत्र विचारसामर्थ्येन विनिवारिताः
आपदोदैवमानुषविपत्तयो यैस्ते । वेदवादे गुप्तमन्त्रे मन्त्रद्वयमरः । परलोकस्य लोकान्त
रास्यशत्रुजनस्य च जिह्मवो जयशीलाः । स्वयंभुवो ब्रह्माणो मुखभुवो मुखजानाः ब्रह्मणाः

स्नातकज्जुरुमभीष्टमृत्विजंसंयुजाचसहमेदिनीपतिम् । अर्धभा
जइतिकीर्तयन्ति प्रदत्ते च ते युगपदागताः सदाः ॥ ५५ ॥ शोभय
न्ति परितः प्रतापिनो मन्त्रशक्तिविनिवारिताः प्रदः । त्विन्द्रास्सुखभुवः
स्वयंभुवो भूभुजस्सुखलोकजिह्मवः ॥ ५६ ॥ आभजन्ति गुणि
नः पृथक् पृथक् पार्थसत्त्वकृतिमहत्त्रिमाममी ॥ एकैव गुणवत्तमो यथा
पूज्य इत्ययमपि ध्यते विधिः ॥ ५७ ॥ ****

॥ ब्रह्माणोऽस्य मुखमासीदिति श्रुतिः । भूभुजो राजतश्च । त्वन्मखं कर्तुं परितः शोभयन्ति परि
स्फुरन्ति सर्वे यामित्यवसजोत्यर्थः । अत्र ब्रह्माणानां च प्रकृतानामेव प्रकृतत्वादिसाधर्म्येणोप
गमात्तुल्ययोगिताभेदात्साधर्म्येष्वेति बंधनमिति सूक्ष्मः ॥ ५६ ॥ ****
॥ आभजन्तीति ॥ हे पार्थ पृथापुत्र । तस्मै ह मित्येव प्रत्ययः सामान्यस्य योगविशेषपर्यव
सान्नित्यतार्थलाभः । अन्यथा स्त्रीभ्यो ङिति ङक्स्यात् । गुणिनो गुणवानमी पूर्वश्लोकाद्देवो
क्ताः स्नातकादयः पृथक् पृथक् प्रत्येकमहत्त्रिमामकपटां सत्त्वकृतिं संस्कारं आभजन्ति अर्हति
॥ सप्तमेषां प्रत्येकं पूजाकार्थित्वार्थः ॥ अथ स्वाभिमतं पश्चान्तरमाह अथवेति । अथवा गुण

वक्तृमोतिगुणवानेकएवपूज्यइत्ययमपिविधिः शास्त्रमनुष्ठानवेद्यतेवृद्धैरिति शेषः । अ
 ब्रह्मातकादीनांपूज्यत्वेगुणविशेषणगत्याहेतुरितिकाव्यलिङ्गभेदः । तदपेक्षयागुणवत्त्वं
 मेकस्यैवपूज्यत्वेनयैवहेतुरितिकाव्यलिङ्गान्तरमितिसंजातीयसङ्करः ॥ ५७ ॥ **
 ॥ अत्रयथाएकस्तथासर्वेपुनअर्घदानयोग्यःकोन्योहरिर्विनेत्याह ॥ अत्रेति । अत्रा
 स्मिन्कालेपिभूमिदेवाब्राह्मणाः नरदेवाराजानसोपांसङ्गमेवाह्मणक्षत्रियसमवायेइत्य
 र्थः । अशेषगुणानांबंधुः । सुहृत्सर्वगुणाढ्यइत्यर्थः । असाधारणगुणान्नाह । पूर्वैति
 पूर्वदेवासुरद्विषस्तेषांरिपुर्हंतोपमः । हरिःकृष्णःअर्हणांपूजांअर्हतिप्राप्नोतीतिमामधि
 कृत्यभातिममप्रतिभातीत्यर्थः अन्येवानार्हंतीत्यपिसिद्धमितिभावः । अत्रत्यान्येषुचप्रस

॥ अत्रैवैषस्कालेपिभातिमाम्पुत्यशेषगुणवन्धुरर्हति । भूमिदेवनरदे

वसङ्गमेपूर्वदेवरिपुरर्हणांहरिः ॥ ५८ ॥ मर्त्यमात्रमवदीधरइ
 बान्मैनमानमितदैत्यदानवम् । अंशेषजनतातिवर्तिनोवेधसःप्र
 तिजनकृतस्थितेः ॥ ५९ ॥ ****

**** ॥ ५९ ॥ ॥ अत्रैवैषस्कालेपिभातिमाम्पुत्यशेषगुणवन्धुरर्हति । भूमिदेवनरदे

क्तायांपूजायांहरवेवनियमात्परिसंख्यालङ्कारः । एकस्यवस्तुनःप्राप्तावनेकत्रयदाह
 कोनियमःपरिसंख्यानिगद्यतइतिलक्षणम् ॥ ५८ ॥ ****
 ॥ ननुनस्मिन् ब्राह्मणक्षत्रियसमूहेकथमस्यैवपूज्यत्वमित्याशंक्यसर्वोत्तमत्वादास्यत्वा
 शयेनसर्गसमाप्तेरेनसौति । मर्त्येत्यादि । आनमिताःप्रह्वीकृताः । दैत्यादितिष्ठ
 ताःदानवाःदनुस्तुताश्चयेनतमेनंहरिंभवान्मर्त्यमात्रंमनुष्यमात्रंमावदीधरतृनजानीया
 त् । शेषेप्रथमइतिप्रथमपुरुषःकुतःएषःकृष्णोजनतातिवर्तिनः । सर्वलोकाकृतस्यप्रति
 जनकृतस्थितेःसैतस्यसर्वभूतांतर्क्यामिणइत्यर्थः । वेधसःपरमात्मनोऽशंक्यंअतो नमर्त्य
 मात्रमित्यर्थःअतएववाक्यहेतुकङ्काव्यलिङ्गम् ॥ ५९ ॥ ****

॥ ४७७ ॥

॥ पुनरयमानुषत्वमेव्यनक्ति ॥ ध्येयमिति । योगिनो नारदायः । एकमद्वितीयं उक्तं
 मे सर्वोत्तममेनं ध्येयं ध्यातव्यं । एकार्थगोचरात्मधारणं ध्यानं तद्वर्त्मित्यर्थः । तथापि
 बोधान्नस्यापथ्येऽमर्गे स्थितं तद्गोचरमित्यर्थः । पथो विभावेति समासान्तः अपथं न पुंस
 कमितिनपुंसकं । आमनन्ति कथयन्ति । पाष्ठादिनाम्ना धातोर्मनादेशः । स्तुत्यं स्तोतु
 मर्ह । तथा हि अतो वाक्पथे येन तं अवाङ्मनसगोचरमित्यर्थः । यतो वाच इत्यादि
 श्रुतेः । आमनन्ति आदरादा स्य या उपास्यंसेत्यं । तथापि । अतो वाच्यन्तं । निपातसमु
 दायो अत्यर्थेऽव्ययं । दूरवर्त्तिनं आमनन्ति यमेव चित् रूपमा मनन्ति तमेनं मर्त्यमात्रं माव
 धारयेदिति पूर्वोक्तं च यः वाङ्मनसगोचरं च दूरवर्त्तिना ध्येयत्वं स्तुत्यत्वं उपास्यत्वं सह विरोध

ध्येयमेकमपथे स्थितं ध्येयस्तुत्यमुत्तममतो तवाक्पथम् । आमनन्ति
 यमुपास्यमादरादूरवर्त्तिनमतो वयोगिनः ॥ ६० ॥ पद्मभूरिति सृज
 जगद्रजः सत्त्वमव्युत्तरिति स्थितिं नयन् । संहरन् हर इति श्रित
 स्तुमस्रैधमेव भजति त्रिभिर्गुणैः ॥ ६१ ॥ ****

स्य हरेऽस्मिन्महिमत्वेन समाधानाद्विरोधाभासोऽलङ्कारः ॥ ६० ॥ **** ॥
 ॥ ननु हरिहरहिरण्यगर्भादयस्त्रयो देवाः महोच्चमहिमानः ॥ सत्येन न जानीमः इत्यत
 आह । पद्मभूरिति । एष हरिः रजः रजोगुणाश्रितः जगत्सृजत् पद्मभूर्ब्रह्मेति । सत्त्वं सत्त्व
 गुणाश्रितः जगत्स्थितिं नयन् स्थापयन् अच्युतो विष्णुरिति । तत्तस्मै गुणाश्रितः जगत्सं
 हरन् हर इति । त्रिभिर्गुणैः सत्त्वरजस्तमोभिस्त्रैधैर्वैविध्यं भजति । द्विवेश्वधमुज्ज्विधा
 र्यधमुअप्रत्ययः । अस्यैव गुणभिन्नास्तास्तिस्रोऽपि मूर्तयः । इत्ययमेव सर्वोपास्य इति भा
 वः । अत्र सत्त्वादिगुणयोगस्य स्वरूपादिक्रियायोगेण भिन्नास्तिस्रोऽपि मूर्तयः इत्ययमेव सर्वो
 पमास्य इति भावः ॥ ६१ ॥ ****

॥ अत्र सत्त्वादिगुणयोगस्य सृष्ट्यादिक्रियायोगस्य विशेषणगत्या त्रैघर्णिरूपयन्नाह । सर्वं
 नि । अमुं कृत्स्नं सर्ववेदिनं नित्यं सर्वज्ञमित्यर्थः । अतएव नादिमादिरहितं अनादिनित्य
 मित्यर्थः । तथापि देहिनां प्राणिनां अनुजिघृक्षया अनुग्रहीतुमिच्छया भूयस्वरणान्तरणा
 र्थमित्यर्थः । ग्रहः सन्नन्तान्स्त्रियामप्रत्ययादप्रत्ययेटाप् । बपुरास्थितं मानुषविग्रहमा
 स्थितं नरकघ्नशरीरभाजमित्यर्थः । अतएव क्लेशकर्मफलभोगवर्जितं । पञ्चक्लेशः अविद्याः
 द्वेषाभिवेशाख्याः । कर्माणि पुण्यपापानि तेषां फलं सुखदुःखेन यो भोगो नुभवस्तेन क्लेशेन व
 र्जितं तैरसंस्पृष्टमित्यर्थः । ईश्वरं संश्रितं पुंविशेषक्षेत्रज्ञविलक्षणं पुरुषविशेषं परमपु
 रुषं विदुर्ब्रह्मसन्त इति शेषः । विदो लटो वेति भरेर्जुसादेशः अत्र नरकध्वंसत्वाच्चित्यज्ञा

सर्ववेदिनमनादिमास्थितं देहिनामनुजिघृक्षया बपुः । क्लेशकर्म
 फलभोगवर्जितम्पुंविशेषममुमीश्वरम्विदुः ॥ ६२ ॥ भक्तिमन्त इ
 ह भक्तवत्सले सन्ततस्मरणरीणकल्मषाः । यान्ति निर्वहणमस्य संसृ
 तिक्लेशनाटकविडम्बनाविधेः ॥ ६३ ॥ ****

मत्वादि विरोधसमर्थनाच्चिरोष्ठाभासो लङ्कारः । तेषामेव गुणानां विशेषणगत्या तु विशेष
 हेतुत्वात्काव्यलिङ्गमिति सङ्कारः ॥ ६२ ॥ ****
 ॥ एवं हरेः स्वरूपं निरूपयत दुपासनात्फलं युग्मेनाह ॥ भक्तिमन्त इति । भक्तवत्सले भ
 क्तिप्रिये इहास्मिन् हरे । भक्तिमन्तोऽनुगमवन्तो जनाः । पूज्येऽनुगमो भक्तिरिति सन्त
 तसन्ततं स्मरणेन निरन्तरं ध्यानेन रीणकल्मषाः । क्षीणपापाः सन्तः । रीक्षयेत्वादिभ्य
 इति कान्तं । अस्य संसृष्ट्या कल्मषसंस्मृतिः संसारस्तस्य क्लेशः संसारदुःखं तदेव नाटक
 मितिरूपकं । तस्य विडम्बनाभिर्त्सना तस्याः या विधिस्तस्या निर्वहणं समाप्तिं यांति मुच्यते इ
 त्यर्थः । तमेतं विद्वानास्वतद्ब्रह्म भवतीति श्रुतिरितीभावः ॥ ६३ ॥ ****

॥ ग्राम्येति ॥ ग्रामेभवाः ग्राम्याः प्राकृतः मूढा इति यावत् । ग्रामाद्युक्तोऽर्थेति यन्प्रत्ययः ।
तेषां भावस्तु अपहृतुं मोक्षमिच्छवः मुमुक्षवो मोक्षार्थिनः अपुनः निवृत्तयेऽपुनरवृत्तयेषु
निरवृत्त्यभावाय मोक्षाय इत्यर्थः । दुःखेन गम्यते इति दुर्ग । दुःप्रापं एकमद्वितीयं विशिष्टं
स्वतंत्रं यं हरिं योगमार्गपतितेन ध्यानमार्गविनष्टेन । योगः सन्नह नोपायध्यानसंगतियुक्ति
चित्यमरः । चेतसा विशन्ति ध्यायन्तीत्यर्थः यं विशन्ति इह भक्तिमन्तः इति पूर्वशान्वयः ॥

६४ ॥ ****

॥ अथ भक्त्युद्देकाननमस्तुरेति ॥ आदितामिति । देहिनां प्राणिनां आदितां कारण
तां । अनन्तां करोतीति अन्तनां नाशहेतुत्वं । तत्करोतीति एतन्नादन्तयतेः पचाद्यच । तामं

ग्राम्यभावमपहृतुमिच्छवो योगमार्गपतितेन चेतसा । दुर्गमेकमपुन
निवृत्तये यं विशन्ति विशिष्टं मुमुक्षवः ॥ ६४ ॥ आदितामज
ननाय देहिनामन्तताञ्च दधतेऽनपायिने । विभ्रते भुवमधः सदाय
च ब्रह्मणोऽप्युपरितिष्ठते नमः ॥ ६५ ॥ ****

नतां च दधते । यतो वा इमानि भूतानि जायन्त इति श्रुतेः । यः स्वयमजननाय जन्मरहितो
य । अपायोऽस्यास्तीत्यपायोऽनुभवतीत्यनपायी तस्मै अनपायिने नाशरहिताय चक
स्ततोपरिच्छिन्नायेत्यर्थः । दिशो दिनयेत्याह सदाऽधः पातालभुवं विभ्रते कुर्मरूपे दध
ति । अथवानथैव ब्रह्मणो लोकस्याप्युपरितिष्ठते । सर्वथापिने इत्यर्थः । तस्मै हरये इ
ति शेषः । नमः नमस्तारः । नमः स्वस्तीत्यादिना चतुर्थी । हर्त्रे हरेनादिनिघनत्वेन
नतद्धतः पुरुषांतराधिक्यवर्णनाद्यतिरेकालङ्कारः ॥ ६५ ॥ **** ॥
॥ केवलमिति । सृजति स्रंसृजति स्रशस्ति स्रसृजति संहति शशयः ॥ सृजति सर्गे ।
हृन्हरणे संपूर्वाय । शसु अनुशिष्टौ इत्येते त्रय इत्यर्थः इकस्मिन् पादो निर्देश इति च

नादेवतिप्रत्ययः । धातवोभूवाद्योधातवइत्युक्तलक्षणाः शब्दविशेषाः । इहास्मिन्भ
गवति । तदन्तायभवतीत्यर्थः । जातुकदाचित्कर्मणिप्रत्ययान्कर्मार्थविहितान्योगा
दीन्तदधतिनतदन्ताभवतीत्यर्थः । सर्वकर्तृत्वान्नियत्कर्तृकत्वाच्चसृजतिस्तृप्तासंहरति
हर्ताशस्तोतिशास्तेत्यादिभिः कर्तृत्वेननिर्दिश्यतेनकदाचित्सृज्यतेसृष्टेयानशिष्यते ।
इत्यादिभिः कर्मत्वेनअनादिनिधनत्वादिनिबन्धत्वाच्चेतिभावः । किंचअत्रभगवति
स्तौति । घृञ्स्तुतावितिधातुः । विपरीतकारकंयस्यसःविपरीतकारकःसूत्रयतेस्तुत्यइ
त्यादिकर्मप्रत्ययान्तरंननुकदाचित्सौतिस्तौताइत्यादिकर्तृप्रत्ययान्तः । सकलैकस्तुत्यस्य
तस्यस्तुत्यांतरभावादिनाअत्रशब्दानां कर्मकर्तृप्रत्ययविधिनिषेधद्वाराविभक्त्यंतरेणसक

केवलन्दधतिकर्तृवाचिनःप्रत्ययानिह्नजातुकर्मणि । धातवःसृज
तिसंहतिशास्तयःस्तौतिरचविपरीतकारकः ॥ ६६ ॥ पूर्वमेवकि
लसृष्टवानपस्तासुवीर्यमनिवार्यमादधौ । तच्चकारणमभूद्धिरणम
यम्ब्रह्मणोसृजदसाविदञ्जगत् ॥ ६७ ॥ ****

नृकसर्वोपास्यत्वादिसूक्ष्मार्थबोधपरत्वात्सौक्ष्म्याख्यागुणःअन्तःसकलरूपत्वंशब्दानांसौ
क्ष्म्यमुच्यतइतिलक्षणान् । अत्रभगवतःसृष्ट्यादिकर्तृकर्मत्वोभयप्राप्ताचैकैकनियमात्प्र
रिसंख्या । तत्रजातुकर्मणोतिशब्दादेवकर्मत्वनिषेधादिनिवृत्तिः । शब्दास्तुनौकर्तृत्वनि
वृत्तिरधीतिभेदद्वयसंसर्गः । अनयान्भगवतःपुरुषान्तराधिक्यप्रतीतेर्व्यतिरेकस्वप्रती
यतइत्यलङ्कारध्वनिः ॥ ६६ ॥ ****

॥ पूर्वमिति ॥ एषहरिःपूर्वप्रथममपःसृष्टवान् । किलेतिवार्त्तायांतास्वसुअनिवार्य
बोध्यरेतः । मुक्तंतेजोरेतसोचबीजबोर्येन्द्राणिचेत्यमरः । आदधावाहितवान् । तद्धातु
र्हिरण्यस्यस्रस्यविकाराःहिरण्यमयं । दण्डनायनहास्तिनायनेतिनिपातःब्रह्मणश्च

तुर्मुखस्य कारणमभूत् । ब्रह्माजानमित्यर्थः असौ ब्रह्मा ब्रह्माण्डमिदं जगदहत् सर्वस्यापि
प्रपञ्चस्याप्येवमूलकारणमिति भावः । अत्र मनः अप्येव ससर्ज्जादौ तासु वीर्यमवाक्षिपत् ।
तदण्डमभवद्धैमं स हस्तांशुसमप्रभं । तस्मिन् यज्ञे स्वयं ब्रह्मा सर्वलोकपितामह इति अत्र
वीर्यमुनिवीर्यमिति वृत्त्यनुप्रासः ॥ ६७ ॥ ***** ॥
॥ अथैनं त्रिभिर्विशिनष्टि ॥ मत्कुणाविवेक्यादिना । पुरापूर्वं परिप्लवैचंचलौ मुहुरित
स्तनश्चलनादित्यर्थः । चञ्चलञ्चपलंतूर्णं परिप्लवप्लवे इत्यमरः । मधुकैटभा वसुरविशेषौ
मत्कुणौ सुप्तासृक्पायिनौ मलोद्भौ कोटविशेषौ ताविवोपसा । सिन्धुनायः सरित्पतिः स
एव शयनं तत्र निषेदुषो निषिष्यस्समुद्रशायिन इत्यर्थः । भाषायां सदवसश्रुवद् नन्वि

मत्कुणाविवपुषपरिप्लवैसिन्धुनाथशयने निषेदुषः । गच्छतः समधु
कैटभौ विभोर्यस्य नैदुसुखविघ्नतां क्षणम् ॥ ६८ ॥ श्रैतमार्गसुख
गानको विद्वद्ब्रह्मवद्वरणगर्भमुज्ज्वलम् । श्रीमुखेन्दुसविधेपिशोभते
यस्य नाभिसरसीसरोरुहम् ॥ ६९ ॥ *****

टः कसुरदेशः । विभोः प्रभोः यस्य हरेः क्षणं निद्रायाम् संवन्धिनः आगतं वानैदुं यत्सुखं त
स्य विघ्नतां विघ्नानुक्तो गच्छतः स्वागतौ तादृशौ वापि महासुरौ मत्कुणः क्षणमात्रेण प्रनष्टौ
विनिस्तुगमः प्रभावातिशयोक्तिः एषा त्रयणां पूर्वणान्वयः ॥ ६८ ॥ ***** ॥
॥ श्रैतेति ॥ श्रैतमार्गस्य सुखकरं यद्भानंतस्य कोविदोऽभिज्ञः कोविदोऽप्याख्याता स स्वा
सौ ब्रह्मा च स एव षड्चरणो भृङ्गः सः गर्भे यस्य तत् उज्ज्वलं निर्मलं । यस्य हरेर्नाभिरेव सर
सीसरः कासारः । कासारः सरसीसर इत्यमरः । तस्यां सरोरुहं पद्मं श्रियो मुखमिवेन्दुस्त
स्य संनिधौ समोपेपिशोभत इति विरोधः । स च मुखस्यैदुत्वरूपणाय तद्वत् नयोरंगाङ्गिभा
वेन सङ्करः ॥ ६९ ॥ ***** ॥

॥ सत्येति ॥ यं हरिं सत्यवृत्तं अकपटचरितं अपि मायिनं मायाविनं कपटवन्तमिति विशेषः
मायानामशक्तिः तद्धेतुर्नामस्य विशेषः । ब्रह्मादित्वादिनिप्रत्ययः । जगद्ब्रह्म सर्वलोक
पितामहत्वात् स्थविरमपि । प्रवयाः स्थविरे वृद्ध इत्यमरः । उचितम्परिचितं योगनिद्रां अ
र्भकं डिंभ । वटस्य पञ्चस्य पुटेश्यानां बालं मुकुन्दं मनसा स्मरामीत्यागमवचनादिनिभावः
येतः पाकोर्भको डिंभ इत्यमरः । न जायत इत्यजो जन्मरहितः अन्येभ्योऽपि दृश्यते इति जने
र्डिप्रत्ययः । तमपि जन्मविभ्रतं कामवशात् कृत्वा दिजन्मभाजमित्यर्थः । नवं नवमिति रम
णीयत्वादिभिर्नवं तथापि पुराणं प्राचिनमनादि च पुरुषं प्रचक्षते बुधाः । इति वाक्यसंब
ध्यते अविरोधः सर्वसर्वत्र हरेरचिन्त्यमहिमत्वेनाप्युच्यते विरोधाभासचतुष्टयसंसृष्टिः ॥ ७० ॥

सत्यवृत्तमपि मायिनं जगद्ब्रह्म मयुचितनिद्रमर्भकम् । जन्मविभ्रत
मजन्मवबुधायम्पराणपुरुषाम्प्रवक्षते ॥ ७० ॥ स्कन्धधूनन
विसारिकेशरश्मिप्रसागरमहाप्लवामयम् । उद्धृतामिव मूर्त्तिर्हरेर्मेक्ष
तस्थूलनासिकवपुर्वसुन्धरम् ॥ ७१ ॥ * * * * *

॥ अथ षोडशभिरवतारान् विगणयिष्यन् वरहावतारं तावदेकेनाह । स्कन्धेति । स्थूलता
सिकवपुर्वरहमूर्त्तिरयं हरिः स्कन्धस्य कंधरायाः धूननेन कंपनेन विसारिभिरुत्सर्पिभिर्योः केश
रैः सटाभिः क्षिप्तोऽवकीर्णः सागरस्य महाप्लवो महापुरः यस्यास्तां जलां अपसारेण प्रकाशि
नामित्यर्थः वसुन्धरां भुवं मुहुर्त्तं क्षणमात्रं । मुहुर्त्तमल्पकालेपीति शब्दार्णवे । उद्धृतां अ
नावृतत्वात् सागरदक्षिणामिव ऐक्षतप्रेक्षितवान् । इत्युत्प्रेक्षा । ईक्ष्यते लब्ध्वा डजादीना
माटयेति वृद्धिः ॥ ७१ ॥ * * * * *
॥ द्वाभ्यां नृसिंहावतारमाह ॥ दिव्येति । दिव्यकेशरिवपुर्दिव्यसिंहमूर्त्तिर्हरिरयुधैर्व
ज्वादिभिरपि नैवलब्ध्वा शममप्राप्तशान्तिं दुर्निवारकंदुर्जयं रणकण्डुयस्य तत्र रणव्यसनोद्य

गैस्त्रियोरूपसर्जनस्येति सद्गुः । सुरद्विषो हिरण्यकसिपोर्वक्षःकोमलैर्नखैः निरदारय
न अभिनत् । वज्रतुल्यकोमलनखविदार्यवभाववत्प्रभावात् विरोधाभासोलङ्कारः ॥ ७२ ॥
॥ वारिधेरिति ॥ कण्ठाग्रिबोचोवेत्युपमितसमासः । वारिधेरिवेति लिंगात् । नाभिः क
स्यबोचिभिर्दिग्गन्तवितताभिरिति भावः । अतएव दिङ्मत्तङ्गजानां मुखान्यभिघ्नतोरेषा
तिरेकान्प्रहृतो यस्य सिंहमूर्तेर्हरेर्वारिधेरिव चारुनखाः मुक्तय इव चारुनखमुक्तयः । पू
र्ववदुपमितसमासः । स्फुरन्मौक्तिकप्रकरे दिग्गजकुम्भसंभूतमुक्ताव्रान्तो गर्भताग्नो यासां
यासां भावस्तत्रादधुएष निरधारयदिति पूर्वैरुक्तान्वयः । एतेन नरहरिकोपस्य महासु

दिव्यकोसरिबपुः सुरद्विषो नैवल अशममायुधैरपि । दुर्निवाररणाक
ण्डकोमलैर्बक्षः एष निरदारयन्नखैः ॥ ७२ ॥ वारिधेरिव कण्ठाग्रिबो
चिभिर्दिङ्मत्तङ्गजमुखान्यभिघ्नतः । यस्य चारुनखमुक्तयः स्फुरन्मौ
क्तिकप्रकरगर्भतादधुः ॥ ७३ ॥ दीप्तिनिर्जितविरोचनादय
ङ्गाम्बिरोचनसुतादभीप्सितः । आत्मभूरवरजाखिलप्रजः स्वर्पतेरव
रजत्वमाययौ ॥ ७४ ॥ ****

शेषिनपालितमिति व्यज्यत इति वस्तुनावस्तुध्वनिः ॥ ७३ ॥ **** ॥
॥ अथ चतुर्भिर्बामनावतारमाह ॥ दिप्तीत्यादि । आत्मनो भवतीति आत्मभूः स्वयंभूर
पि । अवरजाश्चरमजा अखिलाः प्रजाजना यस्य सोऽपि सर्वज्येष्ठोऽपीत्यर्थः । अयं हरिः दीप्ति
निर्जितविरोचनात् ज्योतिर्विजितमार्तखण्डात् । चिरोचनः प्रह्लादपुत्रः । विरोचनोऽर्कदह
ने चंद्रे प्रह्लादं नंदने इत्युभयत्रापि विश्वः । तस्य सुता ह्यलेर्गाम्भुवं अभीप्सितः प्राप्नुमिच्छ
नो प्राप्ता हर्तुमिच्छतः । आम्नेतेर्लटः शत्रादेशः । स्वर्पतेरवरजत्वमनुजत्वययौ । वज्र
ध्वंसनार्थमिति शेषः । लोकानुग्रहार्थं किन्नकुर्वतीति भावः । अत्रावरजत्वसामानाधि

करणं विरोधो भगवतः अभासदाभासकृत इति विरोधाभासोलङ्कारः ॥ ७४ ॥ ***
 ॥ किमिति ॥ एष वामनः खर्वः । खर्वो ह्यस्व वामन इत्यमरः । किं किमिच्छति । इत्थं अ
 नेन प्रकारेण दानवायावन्नाहसन् । तावत्कृतः प्रागेव लंघितेऽति क्रान्ते अर्कशशिमण्डले
 येन सोऽस्य हरेः कमपादविक्षेपो न भस्य लेनमौनपरिमाणं गतवान् इत्यर्थः । अत्राश्रय
 नभस्य लाघेयस्य विस्तिर्णाधिक्यकथनादधिकालङ्कारभेदः । आश्रयाश्रयणेनानुर
 धमधिकमिति लक्षणात् ॥ ७५ ॥ ***** ॥
 ॥ गच्छतेति ॥ गगनाग्रं गगनोपरि भागं गच्छतापि विरोधः । भूधर इव गरीयसेत्युपमा ।

किङ्कमिच्छति किलैष वामनो यावदित्यमहसन्नदानवाः । तावदस्य
 नममौ नभस्य लेलङ्घितार्कशशिमण्डलक्रमः ॥ ७५ ॥ गच्छ
 तापि गगनाग्रमुच्चैर्यस्य भूधर गरीयसाङ्घिणा । क्रान्तकन्धर इवात्र
 लोबलिः स्वर्गभर्तुरगमत्सुबन्धुताम् ॥ ७६ ॥ क्रामतोऽस्य ददृशुर्हि
 वैकसो दूरमूर्ध्मलिनीलमायतम् । व्योम्नि दिव्यसरिदम्बुपद्मति
 स्पर्द्धयेव यमुनौघमुत्थितम् ॥ ७७ ॥ *****

॥ यस्य वामनस्योच्चैरुन्नतेनाङ्घ्रिणा क्रान्तकन्धरो अवष्टब्धकंठ इवाबलोबलिर्विरोचनिः स्वर्ग
 भर्तुरिन्द्रस्य सुखेन वध्यते इति सुबन्धुः । ईषदित्यादिना खलु प्रत्ययः । तज्जामगमत् । गु
 रुद्वयावष्टब्धे कणोहिसुखेन वध्यते इति भावः । नलोकेत्यादिना हृद्योगलक्षणाया एव
 षष्ठ्या निषेधान् स्वर्गभर्तुरिति षष्ठी । अत्र क्रान्तकन्धर इवेत्युत्प्रेक्षया भूधर गरीयसेत्युपमा
 सापेक्षत्वात् संकरः । विरोधेन पेक्षिता संवृष्टिः ॥ ७६ ॥ ***** ॥
 ॥ क्रामत इति । क्रामतः पादविक्षेपतोऽस्य संबंधिनंदूरमायतं अलिनीलं भृङ्गश्यामं अ
 रं सर्वे दिवौकसो देवा व्योम्नि दिव्यसरिनेमंदाकिन्या अम्बुपद्मत्याजलप्रवाहेण स्पर्द्धया उ

वित्तमूर्द्धतः प्रवृद्धं यमुनाप्रवाहमिव दृष्टुं सुरित्युत्प्रेक्षेयमुपमासंकीर्णा ॥ ७७ ॥ * ॥
 ॥ अवतारान्तरमाह ॥ यस्येति । कायनिग्रहेणामृतविभागकाले गृहीतः विग्रहो येन सः ।
 कृतौ कुशलो रज्जुर्यस्य हरेः किञ्चिदपकर्तुं छेदनमक्षमः सन् कान्तरन्ध्रं यद्वत्कं हरिमुर्वेतेन
 सदृशी आकृतिर्यस्य तं सुहृदमित्यर्थः । इन्दुं अधुना पिबाधते पीडयति । ऊर्परगमिवे
 शेति भावः । अत्र साक्षात्प्रतिपक्षहरिनिग्रहाशक्त्यास्तदीयेन्दुनिग्रहो ज्ञाप्रत्यनीकालङ्का
 रः । तथा च सूत्रं प्रतिपक्षप्रतिकारशक्तस्तदीयतिरस्कारप्रत्यनीकमिति ॥ ७८ ॥ * ॥
 ॥ संप्रदायइति ॥ अविनाशिविग्रहोऽनपायस्वरूप एवाप्रतिहतास्मृतिः स्मरणशक्तिर्य
 स्य स एष हरिः संप्रदाय उपदेशपरम्परान्तस्य विगमादपायान्नाशं कालदोषादध्ययनवि

यस्य किञ्चिदपकर्तुमक्षमः कायनिग्रहगृहीतविग्रहः । कान्तब
 क्रसदृशाकृतिङ्कृती रज्जुरिन्दुमधुना पिबाधते ॥ ७८ ॥ सम्प्र
 दायविगमादुपेयुषोरेषनाशमविनाशिविग्रहः । स्मर्तुमप्रतिहत
 स्मृतिः श्रुतीर्द्दत्तइत्यभवदत्रिगोत्रजः ॥ ७९ ॥ ****

च्छेदमुपेयुषीः प्राप्ताः । उगितश्चेति ङीप् । श्रुतीर्वेदान् । श्रुतिः स्वीवेद आम्नाय इत्यमरः
 । स्मर्तुं श्रुतिसंप्रदायप्रवर्तयितुमित्यर्थः । दत्तइति ख्यातइति शेषः । अत्रिगोत्रे जातोऽत्रि
 गोत्रजो भवत् । दत्तात्रेयो भूदित्यर्थः । अत्रानपायित्वस्मृत्यप्रतिघातयोर्विशेषणगत्या श्रु
 तित्वात्काव्यलिङ्गम् ॥ ७९ ॥ **** ॥
 ॥ परशुरामावतारमाह ॥ रेणुकेति । अयं हरिः रेणुकात्तनयतां परशुरामत्वमुपागतः स
 न् । अर्जुनः कार्तवीर्यार्जुनः । अर्जुनः ककुभे पार्थे कार्तवीर्यमयूरयोरित्यनेकार्थेऽपि । रे
 णुकेयविरोधान्निश्चयः । तदुक्तं हरियोगिनासंयोगो वियोगश्च साहचर्यविरोधिता । अर्थ
 प्रकरणलिङ्गं शब्दस्यान्यस्यसंनिधिः । सामर्थ्यगोत्रदेशश्च काले च क्तिसरादयः । शब्द

स्यानवच्छेदेविशेषस्मृतिहिततद्भूति । स एव वनंतत्सादिनाश्चिन्नाः प्रचुरपत्रसंहति
 र्वनसमूहः पर्णसंघातश्च यस्य स्यतन् । पत्रं स्याद्वाहनेपर्ण इति विश्वः । लूनाश्चिन्नाभूरयः प्र
 चुरभुजा एव शाघायस्यतन् । उज्जिभूता छायाकांतिरचनातपश्चयस्यतत्तथाव्यधात्वि
 हितवान् । दधानेर्लुङ्गिगानिस्थेत्यादिनासिचो लक् । छायास्त्वय्यप्रियाकान्तिः प्रति
 विम्बमनातपरित्यमरः । तत्र समस्तवस्तुविषयसावधानमयं रूपकं व्यक्तं । तच्च छायेति प
 त्रेति चक्षेधप्रतिभेत्यापिताभेदानि शयोक्त्यानुप्राणितमिति सङ्करः ॥ ८० ॥ *** ॥
 ॥ रामावतारमाह ॥ एष इति । किंच चार्थः । रक्षितप्रजः । एष दशरथस्यापत्यं पुमा
 न्दाशरथीरमः । अत इन् । तस्य भावः दाशरथिभूयंरमत्वं । भुवोभावे इति कथं

रेणुकातनयतामुपागतः सादितप्रचुरपत्रसंहतिः । लूनभूरिभुज
 शाखमुज्जिभूतच्छायमर्जुनवनम्यधादयम् ॥ ८० ॥ एष दाशर
 थिभूयमेत्यचध्वंसितोद्धतदशाननामपि । रक्षसीमकृतारक्षितप्र
 जस्तेजसाधिकविभीषणापुरीम् ॥ ८१ ॥ *****

। एतत्प्राप्य । ध्वंसितोद्धत उद्धतौ दृष्टौ दशाननो रावणो यस्यास्तामपि । रक्षसीरक्षः संबं
 धिनीपुरीलङ्कातेजसास्त्वोर्येण अधिकविभीषणां अकृतेति विरोधः । भयहेतोर्द्धतस्य रा
 वणस्य ध्वंसनात् । अधिको महान् विभीषणो रावणानुजो यस्यांतामविरोधः । अत ए
 व विरोधाभासोलङ्कारः ॥ ८१ ॥ ***** ॥
 ॥ अथ पञ्चभिः प्रस्तुतार्चनकृत्स्नावतारमाह । निःप्रहंतुमिति । अथ रामावतारानन्तरं
 अयं हरिः । अमरेश विद्धिषां निःप्रहंतुं चैद्यादीन् द्रुशत्रून् हंतुमित्यर्थः । जासिनि प्र
 हणनाटकाथपिषां हिंसायामिति कर्मणि षष्ठी । स्वयं भुवा ब्रह्मणा स्वयमान्मनैवार्थितः
 सन् संप्रतीदानीं वसुदेवरूपिणो वसुदेवमूर्तिधरः कश्यपस्य पुत्रवतां व्रजति । कृष्णरूपे

शेतिभावः । अत्र स्वयंभूप्रार्थनयोर्विशेषणगत्यावसुदेवपुत्रवत्प्राप्तिहेतुत्वात्पदार्थहेतु
कङ्कावलिङ्गम् ॥ ८२ ॥ ***** ॥

॥ तातेति ॥ सुरैर्घवल्लभः सुरगणप्रियः जगत्पतिर्यो हरिः सुरैर्देवैर्बलवैर्गोपैः सह हेतुः
स्तातजनकहेतिव्यहे । उदधिविलोडनं समुद्रमथनं प्रतिनोदति निषेधे दधिविलोडनं
उदधिमथनं च प्रतिवद्विनां विहायेत्यर्थः । पृथक् विनेत्यादिना विकल्पात्पञ्चमी । अ
थ वयं नोत्सहामहे नक्षमामहे इति जगदेगदितं । अथात्र हरिः सर्वरतांगत्वेन सुराणां व
ल्लभानां च प्रकृतानामेव नोदधिशब्दमूलभेदाध्यवसायलब्धदधि उदधिविलोडनाक्षमत्व

निःप्रहनुममरेशविदिषामर्थितः स्वयमथ स्वयमुवा । सम्पुतिश्च
यतिस्तु नुतामयङ्कश्यपस्य बसुदेवरूपिणः ॥ ८३ ॥ तातनो
दधिविलोडनम्पुतिवद्विनाथवयमुत्सहामहे । यः सुरैरिति सुरै
र्घवल्लभो वल्लवैश्च जगदेजगत्पतिः ॥ ८३ ॥ नात्तगन्धमबधू
यशत्रुभिः क्वाययाचविजितामरश्चमम् । योभिमानमिव वृत्रविदिषः
पारिजातमुदमूलयद्दिबः ॥ ८४ ॥ *****

कसाम्याद्गम्योपम्यत्वादल्पजोगिताभेदः तेन च हरेर्दधिमथनकलानामुदधिमथनमपि
इति वस्तुनाव्यज्यत इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ॥ ८३ ॥ ***** ॥
॥ नात्तगन्धमिति ॥ किञ्चिच्चार्थः यो हरिः शत्रुभिरवधूयाभिभूय नात्तगन्धमनाघातः सौर
मंअनभिभूतश्च । आत्तगन्धोभिभूतः स्यादित्यमरः । नन्नर्थस्य नशब्दस्य सुसुपेति समासः
। क्वाययाअनानपेन । क्वायास्यादात्तपाभावे प्रतिविंवार्कयो धितोः । पालनोत्कर्षयोः कां
तिः सच्छोभापंक्तिषु स्त्रियामिति विश्वः । समितामरश्चमंतिवारितसुरखेदं । पारिजातं
वृत्रदिषः शक्रस्याभिमानअहंकारमिव दिवः स्वर्गादुदमूलयत् उन्मिलितवानिति । पारि

ज्ञानहरिर्योक्तिः । श्लेषसविशेषणमुपमेतिकेचित् । श्लेषवद्धान्ये ॥ ८४ ॥ ****
 ॥ यमिति ॥ किंचेतिचार्थः । ललाटमेवरेखानयाललाटरेखया । ललाटलेशेनसंभो
 विभ्रमसौन्दर्येविभ्रतः । ललाटलोचनइत्यर्थः । चेदिपस्यशिशुपालस्यलोचनं ।
 तृतीयवेशंकर्तव्यंहरिचंडमारुतचंडमारुतमिवसमेत्यप्रदीपवत् । प्रदीपेनतुल्यमिति
 बतिप्रत्ययःनिरवात्स्मनष्टमित्यर्थः । निरपूर्वाद्धाधर्तोलुङ् । निरकायनिकाचित्कपा
 ठयद्धाप्रक्रियाविरोधादाप्रेरणेरथंगतार्थत्वादिति । अनेकार्थेचेयमुपमा ॥ ८५ ॥
 ॥ यइति ॥ योहरिःकोलतांवरहत्वं । वरहःशूकरेघृष्टिःकोलःपोत्रिःकिरिःकिटिरि
 त्यमरः । बल्लवतांगोपालत्वंचविभ्रत् । आशुदंष्ट्राभुजांचयथासंख्यमितिभावः । उ

यंसमेत्यचललाटलेखयाविभ्रतःसपदिशशुविभ्रमम् । चण्डमारुत
 मिवप्रदीपवच्चेदिपस्यनिरवादिलोचनम् ॥ ८५ ॥ यःकोलता
 म्बल्लवताञ्जविभ्रदंष्ट्रामुदस्याशुभुजाश्चगुर्वीम् । मग्नस्यतोयाप
 दिदुस्तसयाङ्गोमण्डलस्योद्धरणञ्चकार ॥ ८६ ॥ ****

इस्योद्यम्यदुस्तस्यांनोयापदिजलसंकुलेएकत्रसमकृतायां वर्धकृतायामितिच मग्नस्यगो
 मण्डलस्यभूगोलस्यधेनुवृंदस्यचोद्धरणंचकार । अत्रकोलत्वबल्लवत्वयोःप्रकृतयोरेवश्लेष
 धमूलाभेदाध्यवसायेनगोमण्डलोद्धरणस्यविभ्रभावेनदंष्ट्राभुजोद्यमनस्येवसाम्यात्तद्भावे
 वश्लेषधमूलाभेदाध्यवसायेनगोमण्डलोद्धरणस्य विभ्रभावेनदंष्ट्राभुजोद्यमनस्यचसाम्या
 दौपम्यगम्यतायांतुल्ययोगितास्तीयथासंख्येनसंकीर्त्यते । इन्द्रवज्रवृत्तस्यादिन्द्रवज्रीय
 दितौजगौमः ॥ ८६ ॥ ****

॥ एतदेवंस्तुत्वा नन्तरं कर्तव्यमुपदिशति ॥ धन्योसोति । धनंलब्धाधन्यःपुण्यवानसि
 । सुभदतिपुण्यवान्धन्यइत्यमरः । धनगणंलब्धाइतियत्प्रत्ययः । यस्यतेएषःहरिःसम

क्षएवअदृशःसमीपेएवपुस्तएवेत्यर्थः । स्थितइतिशेषः । समीपेऽव्ययीभावःअव्ययीभा
 वेशरत्प्रभृतिभ्यइतिसमासान्ताः । अतएवतृतीयासप्तम्योर्बहुलमिति सप्तम्याअमभावः ।
 अन्यत्रकोविशेषः । तत्राहोहरिर्दूरादपिपरोक्षेपिक्रतुषुयागेषु । यज्वनिर्विधिवदिष्टव
 द्भिः । अज्वातुविधिनेष्टवानित्यमरः । सुयजोर्द्धनिवितिर्द्धनिप्रत्ययः । इज्यतेपू
 ज्यतेइतिधन्यः । धन्यमत्यर्थःफलितमाह । अत्रभवतेपूज्यायेत्यर्थःपूज्यस्तत्रभ
 वानितिसज्जनः । इतरेभ्योपिदृश्यतेइतिसार्वविभक्तिकस्तत्प्रत्ययेतिसमान्यः अर्घ
 म्पूजां दत्त्वाऽत्रयावत्संसारमण्डलं वर्त्तते । तावदितिशेषः । भुवनेषुसाधुवादशब्दःनसाधु
 वादंअवाप्नुहि । समाख्यालभस्वेत्यर्थः । अत्ररक्षोधन्यतयायस्येत्यादिवाक्यार्थहेतुकङ्का

धन्योसियस्यहरिरेषसमक्ष एवदूरादपिक्रतुषुयज्वभिरिज्यतेयः

। दत्त्वार्घमत्रभवतेभुवनेषुयावत्संसारमण्डलमवाप्नुहिसाधुवादम्

॥ ८७॥ भीष्मोक्तान्तदितिवचेनिशम्यसम्यक्साम्राज्यश्रियमथवि

भ्रतान्दपेण । दत्तेऽर्घमहतिमहीभृताम्पुरेपित्रैलोक्येमधुभिदभूद्

नर्घएव ॥ ८८ ॥ ****

अलिङ्गमलङ्कारः । वसंततिलकावृत्तं ॥ ८७ ॥ ****

॥ भीष्मेति ॥ येनेष्टंरजस्त्रयेनमण्डलस्यैश्वरस्ययः । शास्त्रियश्चाज्ञयाराज्ञःससम्प्राप्तमि

धोयतेइत्यमरः । सस्त्राजोभावःसाम्याज्यंतदेवश्रीस्तांश्रियंविभ्रताभुजता । नृपेणयुधि

ष्ठिरेण । इतिभीष्मोक्तान्तद्वचःसम्यक्निसम्यश्रुत्वा । महीभृतांराजांपुरेयेमहतिअर्घेपू

जायांदत्तेपि । मधुभिद्धरिःत्रयोलोकाह्यैलोक्यंचातुवर्ण्यादित्वात्त्वार्थेयन्प्रत्ययः ।

तत्रत्रैलोक्येकस्तेऽनर्घनपूजारहितएवअभूदितिशेषः । अमूल्याएवाभूदित्यविशेषः ।

मूल्यापूजाविधिरर्घइत्यत्रापिअमरः । अत्रार्थयोरभेदाध्यवसायाद्विशेषः । तदध्यव

सायादविरोधः । इतिविरोधाभासोलङ्कारः प्रहर्षिणीवृत्तं ॥ ८८ ॥ ***** ॥

इतिश्रीशिषुपालवधेमहाकाव्येकहस्तार्धदानं नामचतुर्दशः सर्गः

॥ १४ ॥ *****

॥ इतिश्रीपद्मावधप्रमाणपारवारपारीणश्रीमहोपाध्यायकोलाचलमहिमाथसूरिवि
रचितेमाधकाव्यव्याख्यानेसर्वकषाख्येचतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥ ***** ॥

इतिश्रीशिवपुत्रवधेमहाकाव्येकहस्तार्धदानं नामचतुर्दशः सर्गः
इतिश्रीशिवपुत्रवधेमहाकाव्येकहस्तार्धदानं नामचतुर्दशः सर्गः
इतिश्रीशिवपुत्रवधेमहाकाव्येकहस्तार्धदानं नामचतुर्दशः सर्गः
इतिश्रीशिवपुत्रवधेमहाकाव्येकहस्तार्धदानं नामचतुर्दशः सर्गः

* * * * *
॥ * * * * * ॥ * * * * *
* * * * *

इतिश्रीशिवपुत्रवधेमहाकाव्येकहस्तार्धदानं नामचतुर्दशः सर्गः
इतिश्रीशिवपुत्रवधेमहाकाव्येकहस्तार्धदानं नामचतुर्दशः सर्गः
इतिश्रीशिवपुत्रवधेमहाकाव्येकहस्तार्धदानं नामचतुर्दशः सर्गः
इतिश्रीशिवपुत्रवधेमहाकाव्येकहस्तार्धदानं नामचतुर्दशः सर्गः

॥ अथेति ॥ अथ हरिपूजा नारां । चेदिपतिः शिमुपालः । नत्रसदसि संभायां पाराडु
सुतेन युधिष्ठिरेण विहितं स्मरद्धिषो हरेर्मानं पूजां नासह नर्द्ध्यां चकारेत्यर्थः । परेत्कर्धा
क्षमेर्थास्यादौर्जितस्यान्मनोपिवेति लक्षणात् । नयाहि । मानिनामहंकारिणं मनः
परवृद्धिमत्सरिपरमुभदे विखलवेत्यर्थः सामान्येन विशेषणसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ।
अस्मिन्सर्गे उद्भूता वृत्तं । संजमादिमे सलघाकोचनसजगुरुकैरथोद्भूता । अंधिमम
भुवनजलाघगयुतासजसाजगौ चरस्मं मेकतः पठेदिति लक्षणात् ॥ १ ॥ ***** ॥
॥ पुरइति ॥ पुरः पूर्वमेव । शार्ङ्गिणिसवैरसंकोधममुंचैद्यं । अथ पुनः अतः परं तदर्चयाह

अथ तत्र पाराडुतनयेन सदसि विहितं मधुद्विषः । मानमसह नचे
दिपतिः परवृद्धिमत्सरिमनोहिमानिनाम् ॥ १ ॥ पुरएव शार्ङ्गि
णिसवैरमथ पुनरमुन्तर्चया । मन्धुरभजदवगाढतरः समदोषकाल
हवदेहिनञ्चूरः ॥ २ ॥ अभितर्जयन्निव समस्तपगणमसाव
कम्पयत् । लोलमुकुटमगिरिशिशनैरशनैः प्रकम्पितजगच्चयं शि
रः ॥ ३ ॥ *****

तिपूजवा अंगगाढतरैर्निविडतरो मन्धुरभजदवगाढतरैः । काश्चिन्नमस्त
रीरिणं समौमिलितौ देविपथ्यसेवाकालः कर्मविपाकस्थस्य सज्ज्वरइवा भजत् । उप
मालङ्कारः ॥ २ ॥ *****

॥ अथाष्टभिरस्य गात्रांभकोधचेष्टां प्रपंचयति ॥ अभीत्यादि । असौचैद्यः । सम
स्तपगणमभितर्जयन्निवेत्युत्प्रेक्षा । तर्जभर्त्सनेचौरादिकस्यानुदात्तत्वेनाप्यस्य विशेष
श्लिङ्गादेशस्य गाडस्थानिवद्भावाद्दरेण पुनर्दिक्करणसामर्थ्यादनित्यत्वज्ञापनात्पर
स्मैपदं । अतएव तर्जसेतर्जयतीत्यपि दुश्यते कविचित्तिभट्टमल्लः । अशनैरिति मात्रं । प्र

कपितंजगच्चयनेनसत्त्रैलोक्यभीषणंशिरः । शनैर्लोलाश्चपलामुकुटमणिरश्वोयस्मि
नैकर्मणिनद्यथातथाअकम्पयन् । कोधातिरेकादितिभावः ॥ ३ ॥ ****
॥ सइति ॥ रुषारेवेणाश्रुवमन्मुचन् । घनघर्मेनसांद्रेणकोधोष्णविगलत्स्वदुरु
गण्डमण्डलयस्यसःस्निद्यत्कपोलइत्यर्थः । स्वेदजलकणैःस्वेदविंदभिःकरालकरेदंर
हस्यःसचैद्यःत्रिधानेकहसदोऽभिन्नमदश्राविमत्तः । प्रभिन्नामत्तःस्यादितिवैजयन्ती ।
कुञ्जरइव्यरुचन् । रुचेद्यद्भोलुडोतिविकल्पात्परस्मैपदं । एतेनस्वेदाख्यःसात्विक
उक्तःउपमालङ्कारः ॥ ४ ॥ ****

॥ सइति ॥ सराचांसमूहोरजकं । गोत्रक्षत्रियेत्यादिनावुन्प्रत्ययः । तदवधूतमभिभू
तमसमानम् । महीभक्तमहीतिउक्तंजलद्वयापनानात्

सवमन्रूपाश्रुधनधर्मविगलदुरुगण्डमण्डलः । स्वेदजलकणैक
रालकरोरुचत्प्रभिन्नइवकुञ्जरस्त्रिधा ॥ ४ ॥ सनिकामधर्मित
मभीक्ष्णमबधुवदवधूतरजकः । क्षिप्रवज्रलजलविन्दुबपुःप्रलया
र्णवोत्थितइवादिश्रूकरः ॥ ५ ॥ ****

**** ॥ ५ ॥

नयेनसस्तथोक्तः । चैद्योनिक्कामधर्मितंसंजातधर्ममुद्रवस्वेदमित्यर्थः । घर्माःस्यादातपे
शोष्मास्वेदाभसोरपीतिविश्वः । तारकादिर्त्वादितत्प्रत्ययः । वपुःप्रलयेअर्णवस्तस्मादु
त्थितःआदिश्रूकरइव । क्षिप्ताशेरिताबहुलासांद्रेजलविन्दुवोयस्मिन्कर्मणिनद्य
थानथाभीक्ष्णमबधुवत्कोधाश्रुवनिस्स । ध्रुवगतिस्त्रैत्योरितिधाने।स्त्रैदादिकालङ्
। अत्रापिस्वेदसात्विकएवेक्तः । उपमालङ्कारः ॥ ५ ॥ ****

॥ क्षणमिति ॥ घटितंनियोजितंयच्छैलशिखरनाद्धत्किठितंमंसमण्डलयस्समसौ
चैद्यःउपहितावगाहिताविधूतिःकपोयस्मिंसं । अधिकमत्यतावधूतिनाकापितामस्ता
संसदंसभायेनतंसंभक्षणं । आश्लिषन्स्निष्टवान् । तेनाहनवानित्यर्थःअतएवकठिनसि

मंडल इति विशेषणं च । पुषादित्वात्स्वेरङादेशः । आलिङ्गनार्थत्वेन श्लिष आलिङ्ग
न इति क्सादेशः स्यात् । क्रोधांधाः किमुत्कुर्वन्तीति भावः । अत्रासकाटिभ्यश्च विशेषण
गत्या लभाम्येव हेतुत्वात्काव्यलिङ्गशैलं शिखरोपमासङ्कीर्त्यते ॥ ६ ॥ ***** ॥
॥ कृतमेति ॥ कनकस्याङ्गदयोः केयुरयोः द्युतिभिः पिशंगतां पिंगलवर्णताङ्गमितं प्रापि
तमिति तद्गुणालङ्कारः । अस्य चैद्यस्य बाहुमण्डलं क्रोधमयशिखिशिखापटलैः क्रोधाग्नि
ज्वालाजालैः परितः परीतं परिवृत्तमिवारुचत् । इत्युत्प्रेक्षा । द्युल्लोल इति परस्मैपदं
॥ ७ ॥ ***** ॥

क्षणमाश्लिषद्दूटितशैलशिखरकठिनांसमण्डलः । सम्भमुपहित
विधूतिमसावधिकावधूनितसमस्तसंसदम् ॥ ६ ॥ कनकाङ्गद
द्युतिभिरस्य गमितमरुचमिश्रिताम् । क्रोधमयशिखिशिखापट
लैः परितः परीतमिव बाहुमण्डलम् ॥ ७ ॥ कृतसन्निधानमिव त
स्य पुनरपि तृतीयचक्षुषा । क्रूरमजनिकुटिलभुगुरुभुकुटीकठोरित
ललाटमाननम् ॥ ८ ॥ *****

॥ कृतेति ॥ कुटिलेभ्यो वैवस्यतत्कुटिलभु । उपसर्जनस्य ह्रस्वः । गुर्वाभुकुट्याभुभङ्गेन
कठोरितं भीषणोक्तं ललाटं यस्य तत् । तस्य चैद्यस्याननं पुनरपि तृतीयचक्षुषा कृतसन्नि
धानं । कृतसंसर्गमिवेत्युत्प्रेक्षा । क्रूरमजनभयं करमभूत् । जनिकर्त्तृलङ् । हीप
जनेत्यादिना विकल्पाच्चिणप्रत्ययः ॥ ८ ॥ ***** ॥
॥ अनिरक्तेति ॥ इमुच्यचैद्यस्य दृष्टिः । अनिरक्तस्य भावस्तु अनिरक्तभावं एषानिरोधाद्
न्यारुण्यमेव साहसे युद्धे कृतमतिः । सर्वथागमिष्यामि हरिं विहनिष्यामि इति कृतनि
श्चयार्थनिर्द्धारणमतिरिति । अगणितमविचारितं भयं शत्रोर्गुरुजनाच्च यथासासनीस

मयासमीपीअसिलतां सखीमिवाबलं वनेस्म । साधनत्वेन सखीचकार । कोधाज्जिघांसा
खड्गमद्वाक्षोदित्यर्थः । अत्र प्रस्तुतदृष्टिविशेषणसाम्यादप्रस्तुतानायािकाप्रतीतेः समा
सोक्तिरूपमासंकोक्षा ॥ ९८ ॥ ****
॥ करेति ॥ अयंचैद्यः उरुतरैर्महत्तरेन गाशमशैलशिलेव कर्कशमित्युपमा । तं निजमू
त्मीयमूरुं । सक्थिक्तीवेपुमानूरुरित्यमरः । करकुड्मलः इत्युपमितसमासः । तेन सह
प्रसारितांगुलिनापार्श्वितलेनेत्यर्थः । त्रस्तोभीतः । अतएव चपलंचंचलंचलमानेन
जनेन श्रुतोभीमनादोभयङ्करध्वनि र्वास्मान् कर्मणि वद्यथा तया उच्चकैराहत आह्वयवान्

अतिरक्तभावमुपगम्य कृतमतिरमुष्यसाहसे । दृष्टिरगणितभयासि
लतामवलम्बते स्म समयासखीमिव ॥ ९९ ॥ करकुड्मलेन निजमू
रुमुत्तरनगाशमकर्कशम् । चपलचपलचलमानजनश्रुतभीमनाद
मयमाहृतोच्चकैः ॥ १०० ॥ इति चुक्रुधेभृशमनेन ननु महदवा
प्यविप्रियम् । याति विवृतिमपि सम्बृतिमन्किमुयन्निसर्गनिरवग्र
हमनः ॥ १०१ ॥ ****

। अलक्ष्यलक्ष्याः कोधाः स्वात्मानमेव घ्नन्तीति भावः । आङ्पूर्वाङ्गनेर्लङ् । आङो
यमहन इति अकर्मकाधिकारेऽपि स्वाङ्गकर्मकाच्चेति वक्तव्यमस्मादात्मनेपदे अनुदानेत्या
दिनाऽनुनासिकलोपः ॥ १०० ॥ ****
॥ इतीति ॥ इतीत्यमनेन प्रकारेण । अनेन चैद्येन भृशंचुक्रुधे । भावेलिङ् । संवृतिम
दपि । संवृतिर्विकारगुप्तिः । तद्दपि धोरमपीत्यर्थः । मनोमहद्विप्रियं अप्रियमवाच्य
विवृतिर्विकारं याति ननु प्राप्नोति खलु । यन्मनो निसर्गान्स्वभावादुरवग्रहंचपलमित्यर्थः
। ग्रहेः खलप्रत्ययः । तदिति शेषः किमु विवृतिं यातीति किमु वक्तव्यमित्यर्थः । चपलचित्त

स्वायंचैद्यङ्गतिभावः । चैद्यङ्गो घस्यन्निवद्यादिवाक्यार्थहेतुत्वात्काव्यार्थहेतुत्वं काव्यलिङ्गं

म् ॥ ११ ॥ ***** ॥

॥ एवं गात्रारंभविकारवक्त्रावागारंभत्वम्बुमुपोद्धरतीति ॥ प्रथममिति । नव्यर्थे-
नविभेतीतिअव्यथो । जिहृक्षीत्यादिना नम्रपूर्वाद्यथेरितिः । असौचैद्यः प्रथमंशरीरजै-
र्विकारैः पूर्वोक्तैः शिरःप्रकम्पनादिभिः कृते मुकुलबन्धो मुकुलप्रादुर्भावो यस्यतत् । भावि-
कलहस्यरसस्यैव फलयोगो यस्यतत् । अस्त्रिंशं समरानोकरणाः कलहविग्रहावित्यमरः ।
कोपएवकुसुमनन्वचनेनयदपूपुजइत्यादिबध्यमाणवाक्येनव्यचोक्तसत् । विकासय-
तिस्म । कसेरौ चङ्गुपधायाह्रस्वः दीर्घलघोरित्यभासदीर्घः । अत्रविकारकलहवच-

मतिष्ठति । मातृप्राधान्येनामंत्रणं मर्माद्वादनार्थत्वं ।

प्रथमंशरीरजविकारकृतमुकुलबन्धमव्यथी । भाविकलहफलयोग-
मसौवचनेनकोपकुसुमव्यचोक्तसत् ॥ १२ ॥ ध्वनयन्महामथ-
सनीरघनरवगभीरवागभीः ॥ वाचमवददितिरेषवशादतिनिष्ठुर-
स्फुटतरश्चरमसौ ॥ १३ ॥ *****

***** ॥ ३५ ॥ तत्तस्मान्

नकोपेषुमुकुलफलविकासकुसुमत्वरूपणा त्समस्तवर्तिसावयवरूपकं ॥ १२ ॥ * ॥
॥ ध्वनयन्निति ॥ अथसनीरघनरवगभीरवाक्सजलमेघगर्जितगर्वस्वरइत्यर्थः ।
अभीः निर्भोक्तः असौचैद्यः सभां स्थानं ध्वनयन् अतिरेषवशात् अतिनिष्ठुरणि अतिपुरुषा-
निस्फुटतरणि चाक्षरणि चयासानां वाचमवदत् घनस्वरगभीरेत्युपमालङ्कारः ॥ १३ ॥
॥ वाचमवदित्युक्तं अथतामेवप्रपञ्चयतिपञ्चभिः पाण्डवोपालंभमाह ॥ यदित्यादि-
। हेपार्थपृथापुत्र । मातृप्राधान्येनामंत्रणं मर्माद्वादनार्थत्वं । स्तामपूजितं सद्भिरपूज्य-
मानं इत्यर्थः । मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्चेतिवर्तमानेक्तः । तस्यचवर्तमानइतिषष्ठी । मुर-
जितं कृष्णं ह्रस्वसदसि यद्यस्मादपूपुजः । पूजसिस्म । शौचङ्गुपधायाह्रस्वः । तत्तस्मान्

महत्वेमविलसतिसुप्रति । खलुयस्मात्तनेलोकःयदिनंप्रियंगुणीतिमन्यतेअगुणीन
मपीत्यर्थःअन्यथाकथमाश्चर्यकृत्स्नःप्रेम्नापूजितोनगुणादितिभावः । अत्रप्रेमविलसि
नस्योत्तरवाक्यार्थहेतुकङ्कायलिङ्गम् ॥ १४ ॥ ***** ॥

॥ यदिति ॥ अशक्तिभिर्भेकादिराजगुणविरहिणीत्यर्थः । नअस्त्युरुषादितिसमा
सानप्रतिषेधः । इहास्मिन्मुरदिषिकृत्स्ने । अपात्रद्योतनार्थमसंप्रदानविभक्तिनिर्दे
शःसज्जानमर्हतेतिराजवत्सज्जार्ह । तद्रहमितिवतिप्रत्ययः । तद्विन्नस्वास्तर्वविभक्तिरि
त्यथयत्नं । यदिदमर्थमर्थार्थद्वयमर्हणमित्यर्थः । उपहितमपितदर्थमयंकृत्स्नः । म

यदपूपुजस्वमिहपार्थमुरजितमपूजितंसताम् । प्रेमविलसतिम

हत्तदहोदयितञ्जनःखलुगुणीतिमन्यते ॥ १४ ॥ यदशक्तिर

जवदिहार्थमुपहितमिदमुरदिषि । ग्राम्यमृगहविस्तदयम्भज

नेज्वलन्मुनमहीशवह्निषु ॥ १५ ॥ अन्तर्गाङ्गिरन्नगदसीतिज

मतिपटहैर्विघुष्यसे । निन्द्यमथचहरिमर्चयतस्तवकर्मणैवविक

शत्यसत्यता ॥ १६ ॥ *****

॥ १५ ॥ यदपूपुजस्वमिहपार्थमुरजितमपूजितंसताम् । प्रेमविलसतिम

हत्तदहोदयितञ्जनःखलुगुणीतिमन्यते ॥ १४ ॥ यदशक्तिर

जवदिहार्थमुपहितमिदमुरदिषि । ग्राम्यमृगहविस्तदयम्भज

नेज्वलन्मुनमहीशवह्निषु ॥ १५ ॥ अन्तर्गाङ्गिरन्नगदसीतिज

मतिपटहैर्विघुष्यसे । निन्द्यमथचहरिमर्चयतस्तवकर्मणैवविक

शत्यसत्यता ॥ १६ ॥ *****

॥ १५ ॥ यदपूपुजस्वमिहपार्थमुरजितमपूजितंसताम् । प्रेमविलसतिम

हत्तदहोदयितञ्जनःखलुगुणीतिमन्यते ॥ १४ ॥ यदशक्तिर

जवदिहार्थमुपहितमिदमुरदिषि । ग्राम्यमृगहविस्तदयम्भज

नेज्वलन्मुनमहीशवह्निषु ॥ १५ ॥ अन्तर्गाङ्गिरन्नगदसीतिज

मतिपटहैर्विघुष्यसे । निन्द्यमथचहरिमर्चयतस्तवकर्मणैवविक

शत्यसत्यता ॥ १६ ॥ *****

॥ १५ ॥ यदपूपुजस्वमिहपार्थमुरजितमपूजितंसताम् । प्रेमविलसतिम

हत्तदहोदयितञ्जनःखलुगुणीतिमन्यते ॥ १४ ॥ यदशक्तिर

जवदिहार्थमुपहितमिदमुरदिषि । ग्राम्यमृगहविस्तदयम्भज

॥ नवेति ॥ हे पार्थिवे दधर्म राज इति नामक यमपुत्रं अस्य मेव पठ्यते । अपदुःखं
 स्थित्योणादिकं प्रत्ययः । अंबावगोभूमौत्यादिनापत्वं । यद्वायुक्तमेव तदित्याह ।
 अथवा जनाः भृशं प्रशस्तमपि भौमदिनमगारकवारं मंगलं भौमदिनं विषयपदिशतितद्वदि
 दमपौत्ययः । लोकैरप्रशस्तं प्रशस्तं न विरुद्धार्थं नापि पदिश्यते । तदुच्चारणदे
 धान्याधूलिवृक्षशृङ्गेन न च दधर्म राजस्य । पतेधर्म राजस्य पदे श इति भावः । अवधर्म
 राजभौमदिनयोर्निरपेक्ष्य वाक्यद्वये प्रतिबिम्बकरणान्दृष्टान्तात्कारः ॥ १७ ॥ **
 ॥ यदि वेति ॥ हे पृथ्यासुताः कौनोयाः एषः शैरिर्विशैरिरिति धेयर्थः । वास्याद्विकल्पो
 यमयोरेवार्थे च समुच्चये इति विम्बः । किमपि कथमपि भवतामर्चनीतमेव यदि पूज्यं चेत्
 न तव धर्म राज इति नामक यमपुत्रं पठ्यते । भौमदिनमभिदधत्य

यवाभृशमप्रशस्तमपि मङ्गलं जनाः ॥ १७ ॥ यदि वा च नो यतम
 एष किमपि भवतामपृथ्यासुताः । शैरिरवनिपतिभिर्निखिलैरवमान
 नार्थमिह किन्निमन्त्रितैः ॥ १८ ॥ ****
 **** ॥ १९ ॥ तस्यापत्तिरिति

। तर्हीति शेषः अवमानस्तरस्कारः तस्मै न दर्शय मेव । अर्थेन सह नित्यसमासः सर्वलिङ्गता
 चवक्तव्या क्रियाविशेषणा । निमन्त्रितैरहूतैर्निखिलैरवनिपतिभिरिह किं कार्यः । सा
 ध्य इत्यर्थः । अनएव साधनक्रियापेक्षया करणत्वेन नोया प्रागस्य पाना क्रियापेक्षविकार
 कवृत्तिरिति न्यासे द्योत्यते । अत्र सकलराजनिधेयस्य पूर्ववाक्यार्थहेतुकत्वात्काव्यलिङ्ग
 भेदः ॥ १८ ॥ ****
 ॥ अथ विभिर्भोग्यापालम्भमाह ॥ अथेत्यादि । अथवा बालिशः मूर्खः । यथमिति शेषः
 । सुबोधेन भवतीत्यसुबोधो दुर्बोधाः समग्रमाचारो यस्य न धर्मनावधानजननीत । अव
 पूर्ववाधातोऽलोटलोटस्य सितियस्य नादेशः । किन्तु वृथानिःपत्तं पलितं यस्स वृथा

पलितः वृथा पारिणो म इत्यर्थः । पलितजरया शौण्ड्यमित्यमरः । वृथात्वे हेतुः हतबुद्धिर्न
 मतिरयं सरित्सुतो भीष्मोपिकाममप्रणिहितो न वहितः प्रमत्तः नालार्थानजानन् हतबु
 द्धिवृथापिन ज्ञाता तोति चित्रमित्यर्थः । अतएव सत्यमपिकारणेन कार्यानुदयाद्विशेषो ल
 क्कारः तथापि वालिश धर्मदुर्बोधेन नयोर्विशेषणगत्या धर्मधर्माज्ञानहेतुत्वात्काव्यलिङ्गचे
 तनयोः सापेक्षत्वात्सङ्करः ॥ १९ ॥ ***** ॥
 ॥ स्वयमेवेति ॥ हे शंतनु नूजभीष्म स्वयमेव । त्वमेवेत्यर्थः । यमपि गणं वर्गमर्थमथा
 हि पूज्यं दंडादिभ्यो यदिति प्रत्ययः । अभ्यधाः कृत्तिकादिगणे अयं मुररिपुः कृत्तिका

अथवान धर्ममसुबोधसमयमवयातवालिशाः । काममयमिह वृ
 थापलितो हतबुद्धिरप्रणिहितः सरित्सुतः ॥ १९ ॥ स्वयमेव श
 न्तनु नूज इहापि गणमर्थमभ्यधाः । तत्र मुररिपुः यंकतमोयमनि
 न्द्रवद्विवदभिष्टुषेवृथा ॥ २० ॥ अबनीभूतान्त्वमपहाय गणम
 तिज उस्समुन्नतम् । नीचिनियतमिह यच्च पलो निरतः स्फुटमेव तद्
 बसिनिन्नगास्तुतः ॥ २१ ॥ *****

मः कोपीत्यर्थमास्तु पलं भैको हेतुरत आह । अयं मुररिपुः अनिन्द्रवदिवदित्यप्रगल्भवैता
 लिकवदित्युपमा । अभिष्टुषे असौषोः । अतस्त्वमेवोपलभ्यते इति भावः । उपसर्गास्तु
 नेतोत्यादिना पलं ॥ २० ॥ ***** ॥
 ॥ अवनोति ॥ अतिजडोतिमूढश्च पलो अस्थिरः सत्वरश्च ॥ समुन्नतं उन्नतमतनीभृ
 तां रक्षां भूधराणां चरणमपहाय । न्यचति न्यङ्त्स्मिन् नीचिनीचवृत्ते निमिच । अव
 इत्यकारलोपे चाविति दीर्घः । इह कृत्स्नेयद्यस्मान्नियतं नित्यं नियतो नुरक्तः । प्रणत्वश्च स
 इति शेषः । निम्वं तो चंगच्छतीति निम्वगानदी । अन्यत्रापि दृश्यते इति डप्रत्ययः ।

नस्याः सुतोभवसिस्फुटमुक्तः । नीचनिरतत्वादिधर्मसंक्रमादितिभावः । उक्तंच । नपि
 ध्यमनुवर्त्ततेमातृकद्विपदाइति ॥ २१ ॥ ***** ॥
 प्रतिपत्तुमिति । हेअङ्ग । तववृत्तपयोग्यं राजार्हमर्हसंपूजनं प्रतिपत्तुं स्वीकर्त्तुं न च घटनेन
 युज्यते । न च हमपिरजैवकथं युक्तं तत्राह कृष्णेति । हे कृष्ण अहंक इति कलय । अहंर
 जानवेति निजस्वरूपमालोकयेत्यर्थः अन्यत्रार्थमाह । अनात्मवेदिता अनात्मज्ञत्वं आ
 पदापदं स्थानं स्फुटं व्यक्तमित्यर्थः । अनात्मवेदितत्वं आत्मतोऽज्ञानित्वं पशुपालकत्वादि
 तिभावः । अतो निजस्वरूपं चिन्त्यमिति हेतुमद्भावात्कालिङ्गमिति ॥ २२ ॥ **
 ॥ असुरइति । मधुःकोयसुरस्त्वयान्यवधिहतः ॥ आत्मनेपदेन्यतरस्यामिति हंते

प्रतिपत्तुमङ्गघटनेन च तव वृत्तपयोग्यमर्हणम् । कृष्णकलयननुकोऽ
 हमिति स्फुटमापदाम्पदमनात्मवेदिता ॥ २२ ॥ असुरस्त्वया
 न्यवधिकोपिमधुरितिकथम्युतोयते । दण्डदलितसरघः प्रथसेमधु
 सूदनस्त्वमिति सूदयन्मधु ॥ २३ ॥ *****

लुङि वि कल्पाद्वादेशः । इति कथं प्रतीयते विश्वस्यते कथं चिदित्यर्थः । प्रत्ययो बोधश्च
 पथज्ञानविश्वासहेतुचित्यमरः । दण्डदलितसरघः दण्डेन ध्वस्ता सरघामधुमक्षिकायेने
 दृशस्त्वं । अतएव मधुसूदं सूदयन्पोडयन्मधुसूदनइति । प्रथसेप्रथितोसि । मक्षि
 कासूदनमेवमधुसूदं सूदनसंज्ञाप्रवृत्तिनिमित्तं नतुमधुनास्रोदैत्यस्यसूदनमित्यर्थः
 । अत्रमधुसूदनसंज्ञाप्रसिद्धार्थनिषेधस्योत्तरवाक्यस्यान्यथाव्युत्पादनहेतुकत्वाद्वाक्या
 र्थहेतुकत्वाल्लिङ्गम् ॥ २३ ॥ ***** ॥
 ॥ मुचुकुन्देति ॥ हेअवलवलहीन । कुतः मुचुकुन्दो नाम कश्चिद्भ्राजा । यस्यासुरविज
 यश्रान्तैर्निद्रायमाणस्य देवतावरप्रसादान् निद्राविघातकारो दृष्टिपाताद्भूमीभवति ।

तस्य तल्पं शय्यात देवशरणं रक्षकं यस्य तस्य च कालवन्तं विद्मः वितस्येत्यर्थः । तथा मगधप
तिना जरासंधेन शान्तिनौ जसः । अष्टादशकृत्वो नष्टवीर्यस्य । तव रोहिणीतनयस्य वली
परनाम्नो बलभद्रस्य साहचर्यतः साहचर्यात् सबलत्वं सिद्धं । न तु सबलसंपत्त्येत्यर्थः । अ
होकारणं विनाकार्थोद्वादाश्चर्यं अतएव विभावनालङ्कारः । पुण्यैर्यशोलभ्यते इति भावः

॥ २४ ॥ ****

॥ छलयन्निति ॥ अन्तेन प्रजाश्च लयन् । इन्द्रजालवेत्तोति ऐन्द्रजालिकः । अतएव
कपटपटुर्वचनाकुशलस्त्वे । प्रतीते प्रथितख्यातवित्तविज्ञानविश्रुता इत्यमरः । नम्रजिते ।

विजितो नम्रजितः । अतएव कपटपटुर्वचनाकुशलस्त्वे । प्रतीते प्रथितख्यातवित्तविज्ञानविश्रुता इत्यमरः । नम्रजिते ।

मुचुकुन्दतल्पशरणस्य मगधपतिशान्तिनौ जसः । सिद्धमबलसवल

त्वमहोतवरोहिणीतनयसाहचर्यतः ॥ २४ ॥ छलयन् प्रजाश्च

मन्तेन कपटपटुरैन्द्रजालिकः । प्रीतिमनुभवस्ति नम्रजितः सुत

येष्टस्य इति सम्प्रतीयसे ॥ २५ ॥ धृतवान्नचक्रमरिचक्रभयचकि

तमाह्वेनिजम् । चक्रधर इति रथाङ्गमदः सततं विभर्षिभुवनेषु रू

ढये ॥ २६ ॥ ****

नम्रजिन्नाम्नो राज्ञः । सुतया सत्यभामया सत्यापराख्यया प्रीतिमानं दं अनुभवसि । इष्टस
त्यइति सम्प्रतीयसे सत्या इष्टाय स्य तनु इष्टं सत्यं यस्येत्यर्थः । अत्र हरेः सत्यसंबन्धेऽपि तदसं
बन्धोक्तेः संबन्धेऽसंबन्धरूपातिशयोक्तिः ॥ २५ ॥ ****

॥ धृतवानिति ॥ आह्वेयुद्धे । अरिचक्रादरिसैन्याङ्गयेन चकितं संभ्रमं यस्यतं । चकितं

भयं संभ्रमं । निजमात्मोयं चक्रं सैन्यं न धृतवान् नाबिलं वितवान् न रक्षितवान् इत्यर्थः ।

किंतु चक्रधर इति भुवनेषु रूढये सिद्धये । अदः इदं चरथांगं चक्रपराख्यं सततं विभर्षिद

धासि । वृथाभारमिति भावः । चक्रं सैन्यं रथांगयोरिति विश्वः । अयोविकारधरः चक्रध

रीमवाचनभूतचक्रधारकत्वादित्यर्थः । अत्रहरेर्भगवतिचक्राधरणसंबन्धेऽसंबन्धोक्तेर
 निश्चयोक्तिः ॥ २६ ॥ ***** ॥
 ॥ जगतीति ॥ श्रियारजलक्ष्याविरहितोपि । यदूनांयथानिशापत्वादितिभावः ।
 ज्ञातिजनेनबंधुजनेनजनितं प्रवर्त्तितं नामश्रौरितिपारितोषिकः संज्ञाशब्देयस्यास्तां ब्रह्म
 धिष्ठतां अधिकन्यां । यद्यस्मादुपायथाः । विवाहः कृतवानित्यर्थः । विवाहोपयथै
 समावित्यमरः । उपाद्यमः स्वकरणे इत्यात्मनेपदं । तनादिभ्यस्तथासोरिति सिचोलुक्
 । अनुदात्तोपदेश इत्यादिना अनुनासिकलोपः । अतो जगति श्रियः पतिरिति प्रथाख्या
 तिमगाः प्राप्तवानसि । इणो गालुङीति गादेशः । नरज्ञांतरवद्राज्यलक्ष्मीयोगात्तवश्रोप

जगति श्रियाविरहितोपि यदुदधिष्ठितामुपायथाः । ज्ञातिजनज
 नितनामपदान्त्वमतः श्रियः पतिरिति प्रथामगाः ॥ २७ ॥ अभिश
 नुसय्यंतिकदाचिद्विहितपरक्रमेऽपि यत् । व्योम्निकथमपि चक
 र्यपदम्यपदिश्यसे जगति विक्रमीत्यतः ॥ २८ ॥ *****

तित्वं । किंतुश्रीसंज्ञिकायाः कस्याश्चिद्धारक्याः परिग्रहादितिभावः । अतउग्रसेनस्याभिधे
 कसंस्कारेपि त्रैलोक्यप्रतिष्ठापकस्य हरेरेव सकलराज्यश्रोधुरंधरत्वात्सम्बन्धेयसम्बन्धो
 क्तेरिति शयोक्तिः ॥ २७ ॥ ***** ॥
 ॥ अभीति ॥ संयतियुद्धे । कदाचित्कदापि । अभिशत्रुशत्रुमभि । आभिमुख्येअथ
 योभावः । अविहितपरक्रमेऽप्युक्तपौरुषेपि । यद्यस्मात्कथमपिमहताप्रयत्नेन व्योम्नि
 पदं पादक्षेपंचकथं कृतवानसि । कृतोभारद्वाजस्येति इति प्रतिषेधः पित्वाद्गुणः । अतो
 जगति विक्रमी विक्रमवानिति व्यर्पदिश्यसे नतु परक्रमयोगादित्यर्थः । अत्रापि परक्रम
 सम्बन्धेपि असम्बन्धोक्तेरिति शयोक्तिः ॥ २८ ॥ ***** ॥

॥ पृथिवीमिति ॥ पूर्वप्रागपिसंतीतिभावः । पृथिवीविभर्षियदिभूतवांश्चेत् । भूमीलि
 दिभारद्वाजीयइदप्रतिषेधःपित्वाङ्गुणः । इदंपूर्वधारणमधिगुणायोक्तर्थाववर्त्तते । भू
 तपूर्वगत्यापिव्यपदेशत्वात्तदपिनास्तोतिभावः । प्रत्युतपरैःशत्रुभिःहारितभूःपरहारित
 भूमिकः । जगसंधेनमथुरनगरात्रिःकाशितत्वादितिभावः । अत्रहर्तुरिवाहरणक्षमत्वमे
 वाहारयितृत्वमितिजय्योपपत्तिच । जनैः । कथमन्यथाअर्थवैपरित्येनभूमिभृदिति
 उदाह्रियस्वउदाह्रियथाः । संभावनायांलोह । असंभावितमेवेत्यर्थः । अत्रापिभूधर
 णसम्बन्धेयसम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ॥ २९ ॥ ***** ॥
 ॥ तवेति ॥ तवधन्यतापुण्यवता । कथं सर्वेष्टपतिभिस्तुलितोपित्वं । क्षणंज्ञानोभारवत्त

पृथिवीविभर्षियदिपूर्वमिदमधिगुणायवर्त्तते । भूमिभृदितिपरहा
 रितभूत्वमदाह्रियस्वकथमन्यथाजनैः ॥ २९ ॥ तवधन्यतेयम
 पिसर्वेष्टपतितुलितोपियक्षुणम् । ज्ञान्तकरतलघृताचलकःपृथि
 वीतलेतुलितभूभृदुच्यसे ॥ ३० ॥ *****

यैवश्रान्तेकरतलेधृतअचलोयेनसः । सन्पृथिवीतलेतुलितभूभृदुद्धृतएजकश्चउच्यसे ।
 इतिनयन्इयमथपगतिधन्यतेत्यर्थः । अत्रसर्वेष्टपतितुलितोपितत्तोत्तलकइतिविशेषोभू
 भृदितिशेषमूलाभेदाध्यवसायोक्त्यापितरतिविशेषातिशयोक्तेरसङ्करः तेनगोवर्द्धनोद्धर
 णमपिनातीवाङ्गुतंवाङ्गुबलशालिनामितिवस्तुव्यज्यते ॥ ३० ॥ ***** ॥
 ॥ त्वमिति ॥ हेअम्भकर्मनियतपापाचरणपर । अतएवाकुशलमतिदुर्बुद्धित्वं । परि
 पाकेफलपाकेदारुणंविचित्रपापनामत्वाद्भयङ्करमित्यर्थः । स्यान्नारकस्तुनरकोनिरवो
 दुर्गतिःस्त्रियामित्यमरः । जेतुमशक्नुवन् । पापिष्ठैर्दुर्जनत्वादितिभावः । यश्चेन्नर
 ऋविजयीतिप्रसिद्धाव । भुवःस्तुतन्नरकाख्यंअजयःजितवानसिपरलोकप्रनारणमा

अपरोनपरलोकसाधोसोनिभावः । अत्रनिर्यापराख्यातरकविजयाशक्तेर्विशेषणगत्या
नज्जयस्यार्थिनोहोतरकासुरविजयप्रकृतिहेतुकत्वात्पदार्थहेतुकङ्कायलिङ्गम् । तच्च
नरकस्यश्लेषमूलाभेदात्तदुत्थापितमितिसङ्करः ॥ ३१ ॥ ***** ॥
॥ सकलैरिति ॥ हेमपगुणनिर्गुण । सकलैर्दोषैःसमुद्दिनतवेदं वपुःसकलैर्गुणैःशौर्यादि
भिरुत्तमं सर्वगुणाभिर्वर्तितमेवेत्यर्थः । एवंसतिगुणत्रयस्यत्यजनेत्यागेयःप्रयासःतंमुधावृ
थाकिंकिमर्थमुपयासिमुमुक्षयेतिभावः । यत्रसकलगुणस्यत्यागस्तत्रगुणत्रयस्यत्यागेन
गैत्यासिद्धएवअन्यथासाकल्यव्याघातादित्यर्थः । स्वभावतोनिर्गुणस्यपरबस्तुनःकुतो

त्वमशक्रुवन्नशुभकर्मनियतपरिपाकदारुणम् । जेतुमकुशलमिति
नरकय्यंशसेधिलोकमजयःसुतम्भुवः ॥ ३१ ॥ सकलैर्बपुःसक
लदोषसमुदितमिदङ्गुणैस्तव । त्यक्तमपगुणगुणचितयत्यजनप्र
यासमुपयासिकिमुधा ॥ ३२ ॥ त्वयिपूजनञ्जगतिजालमृकृतमि
दमपाकृतेगुणैः । हासकरमघटनेनितरंशिरसीवकङ्कणमपेतमू
र्द्धजे ॥ ३३ ॥ *****

गुणत्रयचितेतिध्वनिः । गुणत्रयत्यागनिषेधस्यसकलैरित्यादिवाक्यार्थहेतुकत्वात्काव्य
लिङ्गभेदः ॥ ३२ ॥ ***** ॥
॥ त्वयीति ॥ हेजाल्मअसमोक्ष्यकारिन् । जाल्मोअसमोक्ष्यकारीस्यादित्यमरः । गुणैर
याकृतेनिरस्तेगुणैर्हीनेत्वयिपूजनंकृतं । जगतिहासकरंपरिहासकरंपूजनकंदृढं
जनं । अपेतमूर्द्धजेअपगतकेशेशिरसिकंकतंदारुदन्तामयःकेशप्रधानविशेषः । प्रसाध
नेकंकतिकेतिविश्वः । मेरौकंकतिमेवकंकतिकं । कंकणमितिपाठेशेषरमित्यर्थः । कंकणं
शेषरेहस्तस्त्रमण्डनयोरपीतिविश्वः । तद्विवनितरमघटनेनसंगच्छनेइत्यर्थः । न

मौनलोपसिद्धिर्दोषमुत्पादयन्नाह ॥ मृगैति । हेभुवोधिपाः राजानः मृगविद्धिषांसिंहा
नामिवपश्यतांभवत्सुमिषतोयुष्मान्अनादृत्येत्यर्थः । घलीचानादरेइतिविकल्पाद्भाव
लक्षणेषली । इत्यमृथासुतैःकौतेयैःपरिरम्यमाणैरितिभावः । अस्यकृष्णस्यवनमुनइ
बवनमुनकस्येवापचितिः पूजाअजनिजनिताकृतेनियत् । जनेर्ण्यतात्कर्मणि लुङ् । ए
षभवतांपरिभावःपरिमवः । परैर्भुवोऽवज्ञानेइतिविभाषाचप्रत्ययः ॥ ३४ ॥ ***
॥ अवधीदिति ॥ हतवृषोहतसुकृतः । सुकृतंवृषभेवृषेइतिविश्वः । एषकृष्णोजनंगम
श्चाण्डालइव । चाण्डालश्चवमातंगदिवाकीर्त्तिजनंगमाइत्यमरः । गमेत्येतिजनपूर्वाद्

मृगविद्धिषामिवयदिथ्यमजनिमिषतामृथासुतैः । अस्यवनमुन
इवापचितिःपरिभावएषभवताम्भुवोधिपाः ॥ ३४ ॥ अवधीज्ज
नङ्गमइषयदिहतवृषोवृषन्नतु । स्पर्शममुचिवपुरर्हतिनप्रतिमा
ननानुनितरानृपोचिताम् ॥ ३५ ॥ ****

मघातोःखचप्रत्ययः । अरुद्धिषइत्यादिनामुमागमः । वृषंवृषभरूपिणंअरिष्टाख्यमसु
रमवधीत्हतवांश्चेत् । लुङिचेतिहनेवधादेशः । अमुचिवपुरमुद्धात्मास्पर्शन्नार्हति
। ननुद्वेपोचितंरजार्हाप्रतिमाननांपूजांतुनितरानार्हतिइति । स्पर्शयोग्यःकथंपूज्य
इत्यर्थः ॥ ३५ ॥ ****
॥ यदीति ॥ अस्यकृष्णस्यमतिः । पूतनानामवालयहविशेषःतांप्रतिअङ्गनाइतिहेतो
र्मृदुःकृपार्द्रतानाजनियदिनजाताचेत् । जनेर्ण्यतात्कर्त्तरिलुङ् । दीपजनेत्यादिना
चिणप्रत्ययः । अघृणमनसोनिर्घृणचित्तस्य । स्तनेभवंस्तन्यंपयः । शरीरावयवाश्चेतिव्य
त्ययः । पिबतोऽस्यसापूतनाधर्मतःशीलतोजनन्यपिमाताचभवति । खलुस्त्रीतिकृपाभावे

पिमानेति जुगुप्साद्यस्य नास्तीत्यहेन केवलस्त्रीहता किंनुमातृहंता चायं स्तनप्रदा उपमातृत्वा
दिति भावः । अत्र स्तनपानस्य विशेषणगत्या जननोत्पत्तिहेतुकत्वात्काव्यलिङ्गम् ॥ ३६ ॥
॥ शकटेति ॥ तरलश्चपलोयंकृष्णः । शकटव्युदासः शकटासुरमर्दनं । तरुभंगोयम
लार्जुनभंजनं । धरणिधरधारणंगोवर्द्धनोद्धरणनान्यादिर्यस्य तत्तथोक्तं यत्कर्म अकरोत्
। तेन कर्मणा स्थिरचेतसां स्थिरचित्तानां कङ्कडविस्मयो न कोपोत्यर्थः । अथ स्थिरचेतस्तु
नानां विशेषणगत्या विस्मयनिषेधहेतुत्वात्काव्यलिङ्गवृत्त्यनुप्राप्तेन संसृज्यते ॥ ३७ ॥
॥ अयमिति ॥ अपरेण्यः । नापश्चुरिवन्द्यपश्चुरित्युपमितसमासः । कार्याकार्यविवेकशू

यदिनाङ्गनेति मतिरस्य मृदुरजनिपूतनाम्पति । स्तन्यमघृणमन
सः पिवतः किल धर्मतो भवति सा जनन्यपि ॥ ३६ ॥ शकटव्युदा
सतरुभङ्गधरणिधरधारणादिकम् । कर्मयदयमकरोत् तरलः स्थिरचे
तसाङ्कडवतेन विस्मयः ॥ ३७ ॥ अयमुग्रसेनतनयस्य नृपमु
रपरः पशून्वन् । स्वामिवधमसुकरमुहृषैः कुरुते स्म यत्परममि
दमद्भुतम् ॥ ३८ ॥ ****

न्यत्वं चेत् इत्यर्थः । अयंकृष्णः । उग्रसेनतनयस्य कंसस्य पशून् अवन्गाः पालयन् । पु
रुषैरसुकरं लोकाद् नवगीतत्वात् । दुःकरं स्वामिवधं यत् कुरुते स्म चकारेति यावत् । एत
त्परममद्भुतं । अभूतपूर्वादिति भावः । त्रयस्त्रयस्य विशेषणगत्या कंसकृष्णयोः स्वामि
भृत्यभावहेतुकत्वात्काव्यलिङ्गं ॥ ३८ ॥ **** ॥
॥ इतीति ॥ सोढः क्षांतोरिपूणां बलभरो वीर्यानि शयोचेन सः । न सहन इति असहनः अ
सहिष्णुः स वैद्यः । इतीत्युद्धतं अवद्धं निष्ठुरं यथा तथा वाचं उदीर्य सपदि वेणुदारिणा
नरकात्मजेन सह दत्तकरनालं परस्परकरताडनं यस्मिन् कर्मणि । तद्यथा तथा उच्चैः स्त्रा

रंजहास । कृष्णदेवोद्घाटनद्वर्षाददृष्टासंचकारेत्यर्थः । स्वभावोक्तिः ॥ ३९ ॥ *
 ॥ ननु सर्व एवेति ॥ ननु हे कुरुनरेन्द्र सर्व एव कमपि सत्त्वादि कङ्कुणमवेक्ष्य पूज्यतामेति प्राप्नो-
 तिसौख्यादिगुणयुक्तः पूज्यः स्यात् अयनु सत्त्वादिगुणरहितस्य अतोऽस्य हरेः श्रीकृष्णस्य पू-
 जया को गुणः । अर्थाद्भ्यानादिनैव कार्यसिद्धिरित्यर्थः कीदृशस्य सर्वगुणविरहितस्य स-
 र्वगुणैः सत्त्वादिभिः श्रुतशैल्यादिभिर्विरहितस्य त्वत्तस्य । परिपूजया को गुणः अपितु न को-
 पि । अत्र महिमा स्वर्ग्यस्य कर्तृप्रत्ययनिर्देशो विज्ञेयः । केवलं कृष्णाय तयाऽसौ कर्तृव्या-
 पारो विवक्षितः भिन्नकर्तृत्वगुणः । केचित्तु कर्तृक्रियायारनुशासनत्वमपि भ्रमहेतुरित्य-
 र्थः । निन्दास्तुतिरयमलङ्कारः ॥ ४० ॥ ***** ॥

इति वाचमुद्धतमुदीर्य सपदिसहबेणुदरिणा । सोऽरिपुबलभरेऽ-
 सहनः सजहास दत्तकरतालमुच्चकैः ॥ ३९ ॥ ननु सर्व एव स-
 मवेक्ष्य कमपि गुणमेति पूज्यताम् । सर्वगुणविरहितस्य हरेः परिपू-
 जया कुरुनरेन्द्र को गुणः ॥ ४० ॥ नमहानयन्नचविभर्तिगुण-
 समतया प्रधानताम् । स्वस्य कथयति चिरयप्रियजनताञ्जगत्यभि-
 मानतादृघत् ॥ ४१ ॥ रहितङ्गलाभिरखिलाभिरकृततरसभाव-
 सम्बिदम् । श्रेत्रविदमुपदिशन्ति जनाः पुरवाह्यमेनमङ्गतं विदग्ध-
 ताम् ॥ ४२ ॥ अतिभूयसापि सुकृतेन दुरपचार एष शक्यते । भ-
 क्तिशुचिभिरुपचारपरैरपि न गृहीतुमभियोगिभिर्द्विभिः ॥ ४३ ॥
 व्रजति सतामनुचितोपि सविनयमुपासितो जनैः । नित्यमपरिचित-
 चित्तया पर एव सर्वजगतस्तथाप्ययम् ॥ ४४ ॥ उपकारिणन्निरु-
 पकारमनरिमरिप्रियम्पियम् । साधुमितरमबुधम्बुधमित्यविशेष-
 तः सततमेष पश्यति ॥ ४५ ॥ ***** ॥

उपकारकस्य दधतोऽपि विजृम्भयाम्याप्रधानताम् । दुःखमनिशम-
यमाप्रवतो न परस्य किञ्चिदुपकर्तुमिच्छति ॥ ४६ ॥ स्वयमक्रि-
यः कुटिलमेघतूणमपि विधातुमक्षमः । भोतुमविरतमलज्जतयाफ-
लमो हते परकृतस्य कर्मणः ॥ ४७ ॥ यद्भ्रमं हमाप्स्यति कश्चि-
दुदयविपदे निरकुलम् । तस्य भवति जगतो हर्कतः पुनरुद्भवे वि-
करणत्वमीयुषः ॥ ४८ ॥ गुणवन्तमप्ययमपास्य जनमखिलम्
व्यवस्थितैः । याति सुचिन्तितविलसत्याधृतिमेक एव परिवारितो ज-
नैः ॥ ४९ ॥ सुकृतोऽपि सेवकजनस्य बहु दिवसखिन्नचेतसः ।
सर्वजनविहितनिर्विदयं सकृदेव दर्शनमुपैति कस्यचित् ॥ ५० ॥
स्वजनेषु सखिष्वनुगतेषु नियतमनुगवत्स्वपि । स्नेहममृदुहृदयः
क्षपयन्निरपेक्ष एव समुपैति निर्बुद्धिम् ॥ ५१ ॥ क्षणमेव शजसत-
यैव जगदुदयदर्शिताद्ययः । सत्त्वहितकृतमतिः सहसा तमसा वि-
नाशयति सर्वमावृतः ॥ ५२ ॥ अभिहन्यते यदभिहन्ति परित-
पतियच्च निस्तप्यते । न स्या भवति वचनीयमिदं अपलात्मका कृति-
रेव हीदृशी ॥ ५३ ॥ अतिसत्त्वयुक्त इति पुम्भिरयमतिशयेन व-
र्ण्यते । सूक्ष्ममतिभिरथवापगते समुपैति नाल्पमपि सत्त्वसङ्कुरम्
॥ ५४ ॥ प्रलयम्परस्य महतोऽपि नियतमिह निःसुखे गुणाः । या-
ति जगदपि स दोषमदः स्वरूपैव पश्यति गुणान् दिव्यद्वयम् ॥ ५५ ॥
क्षितिपोठमम्भसि निमग्नमुदहरतयः परः प्रमान् । एष किल स इति
कौरवुघैरभिधीयमानमपि तत्प्रतीयते ॥ ५६ ॥ * * * * *

नरसिंहमूर्तिरयमेवदितिसुतमदारयन्नखैः । आप्नजनवचनमेत
 दपिप्रतिपत्तुमोमितिजनोयमर्हति ॥ ५७ ॥ अपहायतुङ्गम
 पिमानमुचितमवलम्ब्यबीचताम् । स्वार्थकरणपटुरेषपुणबलिनापरे
 णसहसम्प्रयुज्यते ॥ ५८ ॥ क्रमतेनभोरभसयैवकिचयतिविश्व
 रूपताम् । सर्वमतिशयगतङ्कुरुतेस्पाटमिन्द्रजालमिदमेवमाय
 या ॥ ५९ ॥ किलरवणारिरयमेवकिमिदमियदेवमिष्यते ।
 सत्वमधिबलमधिदुतियत्तदशेषमेवइतिधृष्टमुच्यताम् ॥ ६० ॥
 चलतैषपादयुगलेनगुरुशकटमीषदस्पृशत् । दैवकस्त्रितमथचोद
 लसहलितोरुभाण्डचयमात्मनैवतत् ॥ ६१ ॥ दृशुवतामुनास्तन
 युगेनजनितजननीजनादय । स्त्रीतिसदयमविधायमनस्तदकारि
 साधुयदघातिपूतना ॥ ६२ ॥ अभिनत्तुरुकथमिवैषकृतधरस्त्रि
 रिङ्गणःक्षणात् । बाढमिदमपिनवालकान्ननुदेवताविधिरयम्बिजु
 भते ॥ ६३ ॥ विहरन्वनेविजनएवमहतिदधदेषगोपता । ना
 मजगतिमधुसूदनइत्यगमद्धतेनमधुनामहीयसा ॥ ६४ ॥
 अवमृष्यगोवधसमुत्थमघमयममीमरद्रुषा । रष्टमुषगुसमुपोढमद
 य्यंदसौकिलासुरइतिप्रमार्ष्टितत् ॥ ६५ ॥ मुखकन्दरान्तरगतो
 पिविकटदशनेनकेशिना । नास्त्यसपदियदखादिभुजस्तदहेतिर
 श्विसहजैवमूढता ॥ ६६ ॥ किमिवाचचित्रमयमन्नमचलमह
 कल्पितय्यदि । प्राशनिखिलमखिलेपिजगत्पुदरगतेवज्जुभुजोऽस्य
 नव्यथा ॥ ६७ ॥ यदुदस्यबाहुमयमेकमधृतगिरिमद्रुतन्नत
 त् । भूरिसलिलमविषह्यमियञ्जलदेविमुञ्चतिगवांसभाग्यता ॥ ६८ ॥

अमुनाकरेणपृथुदन्तमुश्लमुदखानिदन्तिनः । तेनयदवधिसह
 वपुनर्वलशालिनाङ्कइवतत्रविस्मयः ॥ ६९ ॥ शिष्टुरेवशि
 क्षितनियुद्धकरणमकृतक्रियःस्वयम् । मल्लमलघुकठिनांसतदन्त
 बधौद्यदेष्टतददृष्टकारितम् ॥ ७० ॥ यद्युध्यमानमपिसन्तमुप
 हितसुसैधसाध्वसम् । कंसमभयमयमभ्यभवत्समुदाजनेनतदपिप्र
 शस्यते ॥ ७१ ॥ इतिनिन्दितुङ्कृतधियापिवचनममुनायदाद
 दे । स्तोतुमनिशमुचितस्वपरैःस्तुतिरेवसामधुनिघातिनोऽभवत् ॥
 ७२ ॥ यदुवाचदुष्टमतिरेषपरिविवदिष्टुर्मुरदिषम् । ह्यर्थमपिस
 दसिचेदिपतेस्तदतोपरधगणनामगाद्वचः ॥ ७३ ॥ ***
 कटुनापिचैद्यवचनेनविकृतिमगमन्नमाधवः । सत्यनियतवचसम्ब
 चसासुजनञ्जनाञ्चलयितुङ्कईशते ॥ ७४ ॥ नचतन्तदेतिशप
 मानमपियदुष्टपाःप्रचक्रुधुः । शैरिसमयनिगृहीतधियःप्रभुचित्त
 मेवहिजनोऽनुवर्तते ॥ ७५ ॥ *****

॥ कटुतेति ॥ माधवःकटुनाचैद्यवचनेनविकृतिनावगमत् । गमेर्लुङ्पूषादिनाञ्चैरडा
 देशः । सत्येनियतवचसंमसुर्वलितवचसंसत्यसंधं । सुजनंकेजनाः । वचसातोक्षणेतापी
 तिभावः । चलयितुमीशतेशक्रुवतेनकेपीत्यर्थः । सहिष्येशतमागांसोतिप्रतिज्ञःतंगतया
 सहिष्येतिभावः । सामान्येनविशेषणसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ७४ ॥ ***
 ॥ नचेति ॥ तदातत्कालेइतोत्थंशपमानमाक्रोशमानमपि । शपतेरिपोविशपतेक्रोश
 न्स्वपिशपमानइतिभट्टमल्लः । तंचैद्यं । यदुष्टपाःयादवाः । शैरेःकृष्णस्यसमयेनसं
 केतेननिगृहीतधियोनिरुद्धबुद्धयःसंतोतनप्रचक्रुधुः । क्रुधद्रुहोरूपसृष्टयेऽर्कमेतिकर्मत्वं

। मया हि जने लोके । प्रभुचित्तमेव अनुवर्तते । बहुविशेषणार्थं काव्यलिङ्गमर्थान्तर
 न्यासेन संकीर्तते ॥ ७५ ॥ ****
 ॥ विद्वतेति ॥ अलक्ष्येति जवचनदा । आस्वप्रतिज्ञापाशेन संयतोऽच्युतः । मुहुर्बिहि
 मागसः । पूर्वसहस्रशब्दतापराधस्यापि । नस्य चैव स्यात्पराधस्यैव प्रथमोऽयस्मिन्कर्म
 णितम्यथम् । यथा कतिथः । कतीतां पूरण इति तस्य पूरणे इह इति इह प्रत्ययः । घट्टक
 तिकतिपयचतुरांशुगितियुगागमः । मनसा समाख्यत् । अस्यतिवक्तिरव्यानिभ्योऽङिति
 चेरडादेशः । अत्र प्रतिज्ञापाशवद्भव्यविशेषणगत्या प्राचीनापराधानं चोपि पिताका लिलोप
 राधानगणना हेतुत्वात्काव्यलिङ्गभेदः ॥ ७६ ॥ ****

विहितागसो मुहुर्लङ्गुनिजवचनदामस्युतः । तस्य कतिथ इति
 द्वयममनसा समाख्यत्पराधमच्युतः ॥ ७६ ॥ स्मृतिवर्त्मतस्य
 नसमस्तमपहतमियाय विद्विषः । स्मर्तुमधिगतगुणस्मरणाः पटवो
 न दोषमखिलं लूतमाः ॥ ७७ ॥ ****

॥ स्मृतीति ॥ विद्विषश्चैव स्य संबंधिसमस्तमपहतमपकारजानं । नपुंसकेभावेक्तः ।
 नस्य हरेः कस्य स्मृतिपथं नेयाय न प्राप । नतमपकारं स्मृतेत्यर्थः । अर्थान्तरं न्यस्यति
 । अधिगतगुणस्मरणाः परिचितोपकारस्मृतयः । उक्तमाः सज्जनाः अखिलं दोषमपकारं
 स्मर्तुं न पटवो नालंभूता इत्यर्थः । पर्याप्तवचनेष्वलमर्थेऽदितितुमन्यत्ययः उपकारमेव स्म
 रन्ति साधवो नापकारमित्यर्थः ॥ ७७ ॥ ****
 ॥ नृपताविति ॥ अथ नृपतावेदिपे । शेरिं हरिं अधिक्षिपति सति । सुरसरिस्तु नोभो
 धः । मरुतिप्रलयमारुते भुवं चलयति कम्पयति सति क्षुभितस्योद्वेगलवस्यां भोनिधेर्नादम
 नुकुर्वन्त इन्द्रभोरवचः । आहस्मा उवाच । लटस्मृतिभूतार्थे लट् । ब्रुवः पञ्चानामादि

न आहो ब्रुवन्ति लज्जादादौ । यद्यपि न स्यादेतत्तादयद्वाहवामनः । तथापि कवि
प्राक्यायनास्यवादादौ प्रयोगः । उपमालङ्कारः ॥ ७८ ॥ ***** ॥
॥ उक्तमेवार्थवक्तुरश्याविःकार्यमाह ॥ अथेति । अथ शिम्पुपालप्रस्तापानन्तरं मुर
रिपुतिरस्तरणे न हरिनिन्दया धुभिः कलुषमनाः । जाह्नवीसुतो गागेयः । गौरवेणै
वेण । तदात्मनः परिवादं काममवमपि वृथापलित इत्यादि । स्तुतिं दामपरिग्रहणवन्द्
तिवक्ष्यमाणप्रकारं वाचं । प्राहस्मिन् प्रोक्तवान्गतमेतत् । धोरणमपि स्तुतिं दामेव सति
तेन गुरुदेवादिनिन्दामिति भावः । अत्र क्षोभस्य विशेषणव्याख्या हेतुत्वात् कावलिङ्ग

नृपतावधि क्षिपति शेरिमथसुरसरित्सुतो बचः । प्राह चलयति भुव
ममृति धुभितस्य नादमनुकुर्वदम्बुधेः ॥ ७८ ॥ अथ गौरवेण
परिवादमपरिग्रहणं स्तुतात्मनः । प्राह मुररिपुतिरस्तरणधुभितः स्म
वाचमिति जाह्नवीसुतः ॥ ७९ ॥ विहितमया द्युसदसी
दमपमृषितमच्युतार्चनम् । यस्य नमयतु स चापमयश्चरणः कृतः शिर
सि सर्वभूताम् ॥ ८० ॥ *****

मलङ्कारभेदः ॥ ८१ ॥ ***** ॥
॥ विहितमिति ॥ मया अद्युसदसि विहितं कृतं इदं अच्युतार्चनम् । यस्यापमृषितमिति
क्षितमसौ धुभितार्थः । मृषति निश्चयमिति धातोः कर्मणि क्तः । उपसर्गवशाच्चिपरीता
र्थता । अतएव मृषति निश्चयमेव कर्त्तव्यनिषेधादिति निश्चयार्थं द्वाव्वाङ्गुणौ । मतिबुद्धि
पूजार्थेभ्यश्चेति चकार कर्त्तव्यमानार्थे क्तः क्तस्य चवर्त्तमाने इति षष्ठी । सापमृषाः पुरुषाश्च
पेनमयतु आरेपयतु । सर्वभूतां मिषतामिति भावः । शिरस्ययश्चरणः कृतः न्यस्तः । अ
यमिति भूमौ पादमानस्य हस्तेन निर्देशः । अयं को वा नर्ष इत्यनुसंधेयं ॥ ८० ॥ * ॥

॥ इतीति ॥ इतीत्यंभीषेणभाषितस्योक्तस्यवचस्यार्थमर्थ्यभिधेयंशिरसिपादव्यासरूपं
। क्षणात् । अधिगतवतांप्राप्तवतामिवशिरसिपादेनहतानामिवसनामित्यर्थः । शिम्पुपा
लस्यवर्गीयपृथिवीभूतोरजानः । तेषामसौगण्योतिमात्रंक्षोभंक्रोधंविकारमगमत् । ए
तेनआत्मविनाशवसायाग्रेरैद्रस्यायीक्रोधःप्रादुरभूदित्युक्तं । इत्युपेक्षा ॥ ८१ ॥
॥ अथैषां दशभिर्गात्रारंभक्रोधानुभावानाह ॥ शितीत्यादि । शितिश्यामायानारका
कनीनिकातया अनुमितं अनुमायितं ताम्रनयनं यस्य तत्सर्वमुखरक्तत्वात् । कुधाक्रोधेन
अरुणोक्तं वाणवदनं वाणोन्टपतस्य । तारकाक्ष्णः कनीनिकेत्यमरः । सहकीलेतवर्त्त

इतिभीषभाषितवचोर्थमधिगतवतामिवक्षणात् । क्षोभमगमदन्ति
मात्रमथेशिष्पुपालपक्षपृथिवीभूताङ्गणः ॥ ८१ ॥ ***
शितितारकानुमितताम्रनयनमरुणीकृतङ्कुघा । वाणवदनमुददी
पिभियेजगतः सकीलमिवसूर्यमण्डलम् ॥ ८२ ॥ प्रविदारिता
रुणतरेग्रनयनकुसुमोज्ज्वलः स्फुरन् । प्रातरहिमकरताम्रतनुर्वि
षजद्रुमोपरइवाभवद्द्रुमः ॥ ८३ ॥ *****

नेइतिसकीलं । सूर्यमण्डलमिव । जगतोभियेभयाय । उददीपिप्रज्ज्वाल । दीपते
कर्त्तरिलुडोतिदीपजनेत्यादिनाचिणप्रत्ययेतल्लुक् । नयनयोः स्वभावव्यत्यागेनारुणश्री
कारदुत्तमुरणःतत्सापेक्षत्वादुत्पातिकसूर्यमण्डलोपमासङ्करः ॥ ८२ ॥ **** ॥
॥ प्रवीति ॥ प्रवीदारितेविकासितेअरुणतरेक्रोधादनिरक्ततरे । अतएवोग्रेभयंकरेयेन
यनेएवकुसुमेताभ्यामोज्ज्वलोदीप्तः । स्फुरन्स्वनेजसादीप्यमानः । प्रातरहिमकरता
म्रतनुःप्रभातारुणविग्रहःप्रसिद्धः । द्रुमोद्रुमाख्योनृपःअपरोविषजद्रुमइवाभवत्द्रुमो
क्षारूपसङ्कोक्षा ॥ ८३ ॥ ***** ॥

॥ अनिशान्तेति ॥ अनिशान्तेतिर्वाणेवैरहनेन विरेधाग्रियवनेन । अतएवांतअम्भं
मरे । आर्द्रतांसारस्याविरहितवतात्यक्तवता । रहयनेः क्तवतुप्रत्ययः । कोपोमरुदिव
तेनाभिहतः प्रज्वलितः । तेन नरकात्मजेन वेणुदारिणा । तरुणावृक्षेणैव भृशं जज्वले ।
मावेतिह ॥ ८४ ॥ ****

॥ अभोति ॥ अभिधानुमिच्छतः । दधानिः सन्नतास्त्रटः शत्रादेशः । उत्तमौजसो नाम
राज्ञः संबन्धिराजवदनविकृतम्यात्तत्वाद्वाहुवक्तवत् । करालं उपलसंतीलक्ष्मणाणां
मादंतपंक्तिर्यस्य नमुखं । यस्तु शशधरमिव दंष्ट्रचन्द्रमिव मयाभ्यतान्कर्तुं । इत्युपेक्षा

अनिशान्तवैरहनेन विरहितवतान्तरर्द्रताम् । कोपमरुदभि
हतेन भृशन्नरकात्मजेन तरुणैव जज्वले ॥ ८४ ॥ अभिधित्सतः
किमपि राजवदनविकृतम्याभ्यत । ग्रस्तशशधरमिवोपलससि
तदन्तपङ्क्तिमुखमुत्तमौजसः ॥ ८५ ॥ कुपिताकृतिमुपयममेव
हसितमशनैरसूचयत् । क्रुद्धमशनिदलितटध्वनिदन्तव
क्त्रमरिचक्रभीषणम् ॥ ८६ ॥ ****

॥ ८५ ॥ ****

॥ कुपितेति ॥ प्रथमं प्रागेवाकुपितो ब्रह्मायामपीत्यर्थः । कुपितस्यैवाकृतिर्मुखरगोच
स्येवमुपमा । अरिचक्रभीषणं परबलभयंकरं । दंतवक्त्रं दंतवक्त्रं नाम राजानं । अशनिद
लितस्य ब्रह्माहतस्याद्वितटस्य ध्वनिर्यस्य तद्विद्युपमा । अशनैः उच्चैर्हसितं महाहासः क्रु
द्धमसूचयत् । सर्वेदामुखरागस्य विशेषादनुभावान्चैद्यः क्रुद्धइत्यर्थः । अत्र कोपयंज
करससम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिरूपमासंकीर्णम् ॥ ८६ ॥ ****

॥ प्रतिघडति । प्रतिघः कोपः । कोपकोषामर्षरेषप्रतिघाद्व्यमरः । कुतोपि संमुपेत्या

मय । नरपतिगणं राजमंडलं समाश्रयत् । समाविशत् । रुक्मिण्युत्थामिः स्वता । यामिः
 स्वहृत्कुलस्त्रियोरित्यमरः । तस्या रुक्मिण्या हरणे नर्तनो नुशये हा कष्टम सत्र कदा नि
 र्गत्यासीति अनुतापो वस्त्रिन्सुः । अथानुशये दीर्घं देवानामप्योरित्यमरः । तिजो
 नित्य एव प्रतिघः । निजमात्मोयनित्ययोरिति वम्भुः । समुदाचचारसमुद्दिदोभेषा
 वाक्यमन्येषा कोपोत्पादवमासोत्तरुक्मिण्युत्थामेव हृदकोपस्योद्दीपकमासोद्दिश्यः ।
 अत्रानुशयस्य विशेषणतया कोपोद्दीपनदेतवान्कावलिङ्गभेदः ॥ ८७ ॥ *** ॥
 ॥ चरणेति ॥ सुबलोत्थामराजा । महीधरयन्तिमहोद्याः पर्वताः । अप्रवरणे मूलविभु

प्रतिघः कुतोपि स मुपेच नरपतिगणं समाश्रयत् । यामिहरणजनिता
 नुशयः समुदाचचारनिज एव रुक्मिणः ॥ ८७ ॥ वाणेन ह
 न्नि सुबलः स्म शिथिलितमहोद्यध्वनाम् । तीरतरलजलरशिज
 लामवभुग्रभोगिफणमण्डलाभुवम् ॥ ८८ ॥ कुपितेषु राजसुत
 थापिस्थवरणपाणिपूजया । चित्रकलितकलहागमनो मुदमा
 ऊकिः सुहृदिवाधिकद्वेषा ॥ ८९ ॥ *****

आदिभ्य उपसंख्यानमिति प्रत्ययः । शिथिलितानि विधेयानि महोद्याणां वन्धनानि
 सन्धयो यस्य स्त्रां । तीरेण तरलातिभूकम्याञ्जितानि जलरशेरुंधेर्जलानि यस्यां स्त्रां ।
 अवभुग्रं कुटिलं भोगिफणं मण्डलं सर्पफणं समूहो यस्य स्त्रां भुवं चरणेन हन्ति स्म जघान । ल
 ङ्खेति भूतार्थे लङ् । अर्वापादाघाताद्भुवः कपासंबधेत्तेरतिशयोक्तिः ॥ ८८ ॥ * ॥
 ॥ कुपितेष्विति ॥ रथचरणपाणे च कपाणे पूजया । राजसुतया कुपितेष्वपि । विन्ते
 कलितं निश्चितं कलहागमनं युद्धलाभेयेन सः । आऊकिः । आऊकिर्नाम राजा । शोभि
 तहृदयं यस्य स सुहृत् । मित्रमिव हृत्पक्षपातोऽर्थः । सुहृददुर्हृदौ मित्रमित्रवोर्न

पातः । अविकमन्दधौ । सुदुःसहापिकृष्णोक्तवः कलहपूलवाहीराज केवेर्हेतुरसी

व्ययः । उपमातङ्कारः ॥ ८७ ॥ ***** ॥

॥ गुर्विति ॥ विवक्षतः किमपि वक्तुमिच्छतः । ववेः सन्ननाल्लटः शत्रादेशः । अस्ति य
वनस्य कालयवनस्य राज्ञः सन्वन्धि । सर्वजगदशितुमशितुमिव यत्तं विवृत्तं । विकृतं
अतिविकृतं । कर्णलोदंतुरेतुंगे विशाले विकृतेऽपि चेति वैजयन्ती । गुरुणा कोपेन रुद्धपदं प्र
तिवद्धं । आस्य कुहरं वक्तुमिव रं सै इत्याभयकरतामापत् । अत्राशितुमिवातिफलोत्प्रेक्षा

। व्यादानक्रियानिमित्ता ॥ ८८ ॥ ***** ॥

॥ विवृतेति ॥ अखिलं नृपती नृहंतुं । विवृतः प्रसारितः ऊर्वाङ्गरेव परिघमायुधविशेषे

गुरुकोपरुद्धपदमापदसितयवनस्यौद्रताम् । व्यातमशितुमिव स

र्वजगदिकर्णतमास्य कुहरमिव वक्षतः ॥ ८९ ॥ विवृतोर्वाङ्ग

परिघेण सप्तपदनिधिसता । हन्तुमखिलं नृपती नृवसुनावसने

विलम्बिनि निजे विचस्वले ॥ ९० ॥ ***** ॥

येन तेन । सप्तपदं सत्वरं यत्पदनिधिसतानि धातुमिच्छता । दधतेः सन्ननाल्लटः श

त्रादेशः । वसुनावसुनाम्नाराज्ञा । विलं विनिउत्पानवेणुविसं सनि । निजे वसने वस्त्रा

श्चले विचस्वले स्खलितं । तद्धृदस्य दुर्निमित्तमिति भावः । भावेलिङ् । अत्र वस्त्रं वस

नस्य विशेषणगत्या स्खलनहेतुसत्काव्यलिङ्गान्नद्धाङ्गपरिधेरूपके संसृज्यते ॥ ९१ ॥

॥ इतीति ॥ इतीत्यन्तदातस्मिन्काले । विकृतरूपरोषभीषणाकारनाद्राजमण्डलं ।

मारवलमिव मदनसैन्यमिव । मदनो मन्मथो मारुद्भ्यमरुः । अभिन्नचेतसमविकृतचि

त्तं । बोधिसत्त्वः बुद्धसुश्रीयनः शास्त्री बोधिसत्त्वो विनायक इति वैजयन्ती । सहरिरेवेत्यु

पमितसमासः । तं हरिं बोधिसत्त्वमभितः समक्षः । अभिरमागे इत्यभेः कर्मप्रवचनीयत्वात्

द्योगेदिनीया । भयंकरेतीतिभयंकरः । मेघर्तिभयेषुहृन्इतिवचप्रत्ययःमुमागमः । न
स्यभावस्तत्तामभजत् । उपमालङ्कारःतेनभवतोबुद्धस्यसमाधिभङ्गायप्रवृत्तंमारबलंयथा
तेनभयंतयाराजमण्डलमपिहरिणाभज्यतइतिवस्तुव्यज्यते ॥ ९२ ॥ **** ॥
॥ रभसादिति ॥ अनुचिताअपरिचिताभीर्येषांतिर्भयाइत्यर्थः । अतएवबुद्धमभिलाषु
काःयुद्धार्थिनः । लघपनेत्यादिनाउक्तप्रत्ययेनलोकेत्यादिनाषष्ठीप्रतिषेधः । सद
सिमेदिनीभूतःसदस्थिताःचैवपक्षोयाराजानः । सान्द्रमुकुटकिरशैरुच्छलितस्फटि
कांशवः । सेनाभित्तिस्फटिकमयुखाःयैस्तैस्तयोक्ताःरभसाद्देगात् । उदस्युह्यिताःउ

इतितत्तदाविद्यतरूपमभजत्तदभिन्नचेतसम् । मारबलमिवभय
ङ्कुरतांहरिवोधिसत्त्वमभिरजमण्डम् ॥ ९२ ॥ रभसादुदस्युर
थबुद्धमनुचितभियोऽभिलाषुकाः । सान्द्रमुकुटकिरशैरुच्छलित
स्फटिकांशवःसदसिमेदिनीभूतः ॥ ९३ ॥ स्फुरमाणनेत्रकु
सुमोष्ठदलमभूतभूदङ्घ्रिपैः । धूतपृथुभुजलतञ्चलितैर्दुतवातपा
तवनविभ्रमंसदः ॥ ९४ ॥ ****

दोऽनूर्द्धकर्मणिइत्यस्यप्रत्युदाहरणमेतत् । अत्रबुद्धाभिलाषुकस्यविशेषणगत्यातुचे
नुत्वात्काव्यलिङ्गभेदः ॥ ९३ ॥ **** ॥
॥ स्फुरमाणेति ॥ स्फुरमाणानिनेत्राण्येवकुसुमान्योष्ठाएवदलानिचयस्मिन्कर्मणित
त् । धूताःकम्पिताःपृथ्वोभुजाएवलताःशालायस्मिन्कर्मणितत् । तथाचलितैःभूभूतो
राजानस्तएवअङ्घ्रिपाःपादपासौः । सदःसभामण्डलः । शीघ्रंवातपातेवायुप्रचारेयस्य
तस्यवनविभ्रमंशेभां । विभ्रमःसंशयेभ्रान्तौशोभायांचेतिथैजयन्ती । अभूतवभार । भूजो
लुडितङ्कउतञ्जेतिसिचःकित्वाङ्गुणाभावःह्रस्वादङ्गादितिसंज्ञापः । अत्रवनविभ्रमस

तिसादृश्याक्षेपादसंभवस्तुसम्बन्धानिर्दशनेत्रकुसुमोत्पादिरूपकोस्यापिनेतिसङ्करः।

॥ ९४ ॥ ****

॥ हरिमिति ॥ मानतुलितभुवनत्रितयाअंकारान्धारितजगत्त्रयं। भूमजश्चैवपद्म्या
राजानः। हरिमपितृणायामंसतनूणसममन्यत। तथाक्षुमेति। इतिअनादरेति।
। मन्यतेःकर्तरिलुङिङ्ङेःसिच्। अनुदान्तत्वादिप्रतिषेधः। मन्यकर्मणिइतिचतुर्थी।
कुरूपतिचनोजोगणनधर्मराजंतागणयन्तीत्यर्थः। गणैर्णीचडीवगणइत्यभ्यासस्येकारः
। सरितःसुताङ्गीष्मादपिनाविभभयुर्नञ्पूर्वकाङ्गीघातोर्लुङिष्वावितिदिर्भावेसिजभ्य
स्त्वितिभ्यश्चेतिभेर्जसादेशः। जुसिचेतिगुणः। अत्रराजसुहृद्व्यवमानाद्यनेकक्रिया

हरिमयमंसतनूणायकुरूपतिमजोगणत्रया। मानतुलितभुवनत्रि
तयाःसरितःसुतादविभयुर्नभूतः ॥ ९५ ॥ गुरुनिःश्वसन्न
श्वविलोलसद्वयुवपूर्वचोविषम्। कीर्णदशनकिरणग्निकणःफणवा
निवैषविससर्जवेदिपः ॥ ९६ ॥ ****

यौगपद्यात्मसमुच्चवःइति सर्वस्वकारः ॥ ९५ ॥ ****

॥ गुरुरिति ॥ अथैवचेदिपःफणवान्फणो। गुर्वधिकन्तिःश्वसन्। फूकुर्वन्। विलो
लंसकंपंसद्वयुसतापंवपुर्धस्यसविलोलसद्वयुः। द्विनोयुच्। कीर्णाविक्षिप्तादशनकि
रणअग्निकणाद्वयस्यसः। तथासवचोविषमिवचोविषंविससर्जविषप्रायंवचउज्जहा
रेत्यर्थः। अतःफणवानिवेतिव्यसोपमालिङ्गात्सर्वत्रापमितसमासाश्रयण ॥ ९६ ॥
॥ अथैवश्वध्वचोविषमेवचतुर्भिरह। किमित्यादि। हेतूपाःअमोभिःपंचभिरूपपनि
सुनैःसमंजारजैःसहपाण्डवानांक्षेत्रजत्वादित्यंप्रलापः। अनयास्थविरराजकन्ययाक्ष
त्रियांगनयाचसह। कन्याकुमारिकानर्थैरितिबिम्बः। भोष्मस्योच्चरिजस्तुत्वाहोत्वेन

निन्दा । वध्यन्तर्ह अशौचार्हणग्रहणपरदिनिभावः । राजत्वमनक्तिअमुंभुजिष्ये
किंकरं कंसपशुपालनादिनिभावः । भुजिष्यः किंकरोमतारिति हलायुधः । किंचनाभिहत
किमिति नमारयत किन्तु अभिहतेत्यर्थः । हन्तेर्वध्यर्थे लोडलोडोलङ्घदिति यस्यादेशः अ
नुदात्तोपदेशेत्यादिनाऽनुनासिकलोपः । अहे (अनिवध्योपिनहन्ते इत्याश्चर्या अत्र
आमर्षानुभावेवागात्रारम्भः क्रोधः । कृतापरधेष्टुस्त्रिरेमर्ष इतीर्यते ॥ ६७ ॥ *** ॥
॥ अथवेति ॥ अथवा । अगणितमरुद्गणैजसः अनवधारितसुरसंघाः युयसाध्वमे
वननुत्सीतिष्ठमैवखलु । आसनेर्लोडिधितेति सकारः लोपः । इदं कृत्वा नतं कियद्

किमहेन्टपाः समममीभिरूपपतिसुतैर्न पञ्चभिः । वध्यमभिहत
भुजिष्यममुंसहचानयास्थविराजकन्यया ॥ ६७ ॥ अथवा
ध्वमेवखलुयूयमगणितमरुद्गणैजसः । वस्तुकियदिदमयन्नमृधे
ममकेवलस्यमुखमीक्षितुं क्षमः ॥ ६८ ॥ विदतुर्दुमुत्तममशे
षपरिषदिनदीजधर्मजौ । जातुनिकषमधियुद्धमसौवचनेन किम्भ
वतुसाध्वसाधुवा ॥ ६९ ॥ *****

स्तुकियत्कार्यं अल्पमित्यर्थः । कुतः अयं कृष्णो मृधेयुद्धे । मृधमास्तुदं संख्यमिति युद्धप
र्यायेष्वित्यमरः । केवलस्यैकाकिनोममैवमुखमीक्षितुं नक्षमः युष्माकं कावार्त्तेति भावः एतेना
स्थवलां वा व्यज्यते आत्मनोत्कर्षो न्यस्य न्यक्कारोलावण्यविभूतिभिरितिलक्षणात् ॥ ६८ ॥
॥ विदतुरिति ॥ किंचयं नदीजधर्मजौ भीष्मयुधिष्ठिरौ । अशेषपरिषदि सर्वसामं पराज
सभायां कृष्णमुत्तमं विदतुर्बृत्तिः विदित इत्यर्थः । विदोलोवेति तसोनुसादेशः । असौ कृ
ष्णः । अधियुद्धं युद्धे । विभक्त्यर्थे व्ययोभावः । निकषं यातुपरिद्व्यतामित्यर्थः । ततः साधू
त्कर्षो असाध्वतुत्कर्षो वा । भवतु व्यक्तमस्त्वित्यर्थः । वचनेन वृथावागवोर्व्येणालमित्यर्थः

अत्रापिगर्वामिषोऽप्यज्यते ॥ ९९ ॥ ****

॥ अचिरदिति ॥ किंच । मयासहसमरगतस्योरगारिलक्ष्मणः गरुडध्वजस्यसंबन्धि ।
तीक्ष्णैः विशखमुखैः पीतमङ्गाणोऽस्त्रिष्टमित्यर्थः । अष्टकुरत्तमुर्वराभूमिः । उर्वरासर्वस
स्याब्जाभूमौ स्याद्भूमिमात्रिका इति विश्वः । पततांगणैः पक्षिसमूहैः । पतत्पत्ररथाण्डजा
इत्यमरः । सार्द्धमचिरान्पिबतु । अथैवाहमेतंहनिष्यामीत्यर्थः अत्रापिअमर्षएवमे
तिभावः ॥ ९०० ॥ ****

॥ अभिघ्रायेति ॥ सचैव्यइतिपयंरुक्षंपरुषमभिघ्रायततःपृथास्तुतैःपार्थैरीरितामुक्ता

अचिरन्मयासहगतस्यसमरमुरगारिलक्ष्मणः । तीक्ष्णविशिख
मुखपीतमस्तृक्पतताङ्गणैःपिबतुसार्द्धमुर्वरा ॥ ९०० ॥ अभिघ्राय
रुक्षमितिमास्मगमइतिपृथास्तुतेरिताम् । वाचमनुनयपरंसततःस
हसावकार्ण्यनिरियायसंसदः ॥ ९०१ ॥ गृहमागतायकृपयाच
कथमपिनिसर्गदक्षिणाः । क्षान्तिमहितमनसोजननीस्वसुरात्म
जायचुकुपुर्नपाण्डवाः ॥ ९०२ ॥ ****

॥ मनुनयपरमास्मागमेनगच्छेतिवाचं । स्तोत्ररेवइचेतिचकारङ्गमेरशिषिबुद्धिपुष्पादि
त्वात्स्त्रेरडादेशःनमाङ्गोरेइत्यडभावः । अवकार्ण्यअवर्क्यअतादरेणश्रुत्वा । सहसासं
सदःसदसोनिरियायनिर्ययो । अमर्षादेवेतिभावः ॥ ९०१ ॥ ****

॥ गृहमिति ॥ निसर्गदक्षिणाःस्वभावतोदाक्षिण्यसम्पन्नाःपरकंदानुवर्तिनइत्यर्थः ।
त्रिष्वक्सखात्तामपरकंदानुवर्तिषुदक्षिणाइतिवैजयन्ती । किंचक्षांत्याक्षमयामहित
॥ अनसःपूजितचित्ताःक्षमावतःपाण्डवाः । किंचगृहमागतायाभ्यागतायेत्यर्थः । किंचजन
नीस्वसुर्मानृषसुरात्मजायशिशुप्रात्ताय । अत्यन्तकृपयाच । कथमपिअसह्यापरधेपो

त्यर्थः नचकुपुः नचकुधुः । सद्योबध्यमपितमभ्यागतत्वात् नृवंधुत्वात् स्वयंक्षमत्वात् नृ
क्षिण्यात्कृपयाचकथमपितज्जिघासां नचकुरित्यर्थः । कुधद्रुहेत्यादिना सम्प्रदानत्वाच्च
नुर्योअत्राभ्यागतत्वादिति विशेषणानां साभिप्रायत्वाद्कोपहेतुत्वाच्च परिकाव्यलिङ्गे सति
सापेक्षत्वात्संकीर्यते ॥ १०२ ॥ ***** ॥

॥ चलितमिति ॥ अथचैद्यनिर्याणानंतरं । अवनीशसूतवः । तद्गुणरजपुत्रास्तनस्त
स्याः । अवनिपतेः युधिष्ठिरस्य यज्ञभूमितो यज्ञभूमिदेवयजनात् । पञ्चम्यास्तसिल ।
अनभिहतेच्छमप्रतिहतमनोरथं यथा तथा चलितं प्रस्थितं । दमघोषसूनुं शिशुपालं पर
लोकमिव ययुरश्वोऽश्वमेधोयः । ययुरश्वोऽश्वमेधोय इत्यमरः । याद्वेचेति याते रौणादिक

चलितन्ततोऽनभिहतेच्छमवनिपतियज्ञभूमितः । तूर्णमथ ययुमि
वानुययुर्दमघोषसूनुमवनीशसूतवः ॥ १०३ ॥ विशिखान्त
रण्यतिपपातसपदिजवनैः सवाजिभिः । द्रष्टुमलघुरभसापतिताव
निताश्चकारनसकामचेतसः ॥ १०४ ॥ *****

उक्त्विष्यच्च । तं ययुमिव तूर्णमनुययुः ययुरपिरजकैरजपुत्रैः गता इति श्रुतेः अश्वमेध्या
श्वोपमा ॥ १०३ ॥ ***** ॥
॥ विशिखान्तरणीति ॥ सचैद्यः सपदिजवनैर्वगशालिभिर्वाजिभिरश्वैर्विशिखान्तराशिर
थ्यान्तरणि । रथ्याप्रनोली विशिखेत्यमरः । अतिपपात अतिचक्राम । अतएव द्रष्टुमल
घुरभसेनाभिवेगेनापतिता आधावन्ती बनिताः सकामानि साभिलाषानि चेतांसि चित्तवृत्त
योयासां ताः सकामचेतसः सकलमनोरथा इत्यर्थः । नचकार अतिशयवदृशतामा
वेनतासां चित्तप्रोतिर्नासोदित्यर्थः । अतएतवाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ॥ १०४ ॥
॥ क्षणमिति ॥ असौचैद्यः पयिकिमिदमिति मिथः । जल्पताकोयमनर्थः संवृत्त इति प

रसरमालपताजनेनक्षणमोक्षितःसन् । शिविरंस्वकटकंप्राप्याविशंकिमनानिशंकवि-
 नः । इतंशीघ्रं । अनोकिनीसेनांसमनीनहन् । सन्नाहयतिस्म । नह्यतेसंपूर्वकात्सन्
 शौचव्युपधायाह्रस्वःअभ्यासदोर्घस्य । शिविरंशकटमिति केचित् । एतेनास्यरौद्रस्था-
 यिनःकोपस्यप्ररूढत्वंवेदितव्यं ॥ १०५ ॥ ***** ॥

॥ त्वरमाणेति ॥ शंखवादनशिल्पमस्येतिशंखिकः । तदस्यशिल्पमितिठक् । त्वरमाण-
 स्यशंखिकस्ययःसवेगोवदनपवनेमुखमारुतः । तेनाभिपूरितःप्रध्वातः । शैलानांकट-
 कतटेषुनितंबप्रदेशेषुभिन्नरवोमूर्च्छितप्रतिध्वनिरस्यचैव्यसंबन्धि । सन्नहनंप्रयोजनमस्ये-

क्षणमोक्षितःपथिजनेनकिमिदमितिजल्पतामिथः । प्राप्यशिवि-
 रमविशङ्किमनाःसमनीनहद्भुतमनीकिनीमसौ ॥ १०५ ॥ त्वर-
 माणशंखिकसवेगवदनपवनाभिपूरितः । शैलकटकतटभिन्नरवः
 प्रणनादसान्नह्ननिकोऽस्यवारिजः ॥ १०६ ॥ जगदन्तकालस-
 मवेतविषदविषमेरितारवम् । धीरनिजरवविलीनगुरुप्रतिशब्दम्
 स्मरणतूर्यमावधि ॥ १०७ ॥ *****

तिसान्नह्ननिकोयोद्धानांरणसन्नाहप्रवर्तकइत्यर्थः । तदस्यप्रयोजनमितिठक् । वारिज-
 मुखशंखः । वारिजःशंखपद्मयोरितिविश्वः । प्रणनाददध्वान । सन्नहनशंखंदध्वाविस्य-
 र्थः । उपसर्गादसमातेपणत्वं । एतेनास्यमहानुत्साहेवीररसस्थावीर्यज्यते ॥ १०६ ॥
 ॥ जगदिति । जगदन्तकालेकल्पान्ते । समवेतामिलितायेविषदापुष्कलावर्तकादयोमेघाः
 । विषंतुगरलेतोपेइतिविश्वः । तैर्विषमंदाह्वयथातथेरितउत्पादिनोयआरवःसद्वा-
 रधोयस्यतत् । धीरेगंभीरेनिजरवेविलीनाअन्तर्गतागुरवःप्रतिशब्दाःशब्दांतरणियस्यतत्
 । अस्यचैव्यस्य । रणतूर्यरणदुन्दुभिमावधिआह्वतं । आह्वतेःकर्मणि लुङ् । आत्म-

नेपदेश्यतरस्यामितिहोवधादेशः । अत्राद्युत्साहोव्यज्यते । उपमालङ्कारः ॥

१०७ ॥ ****

॥ सहसेति ॥ अथरणदुंभिताडनानंतरं । सहसाभट्टितिसंभ्रमंयथातथावि
खोलयाचलत्यासकलयाजनतयाजनसमूहेनसमाकुलंसंकीर्णस्थानं । परितः । च
लितंप्रियंजडुमंडलंज्योतिस्समूहंयस्मिन्तस्यतमःस्थलस्योपमासादृश्यमगमत् । अ
त्रोडुमण्डलस्यचलनासंबन्धेसंभावनयातत्संबन्धोक्तेरतिशयोक्तिः उपमात्रयादाजीविताप्र
ज्ञोतिमात्रसारतदंगं । तत्रैवचमत्कारस्फुरणत्पुष्पंप्रवालोलोपहितंयदिस्यादित्यादिवत् ॥

सहसासंभ्रमविलोलसकलजनतासमाकुलम् । स्थानमगमदथ
तत्परितम्बलितोडुमण्डलनभस्थलोपमम् ॥ १०८ ॥ दधतोभया
नकतरत्वमुपगतवतःसमानताम् । धूमपटलपिहितस्यगिरेःसम
वर्मयन्पदिमेदिनीभृतः ॥ १०९ ॥ परिमोहिनापरिजनेन
कथमपिचिरदुपाहृतम् । वर्मकरतलयुगेनमहत्तनुचूर्णपेषमपिष
दुषापरः ॥ ११० ॥ ****

१०८ ॥ ****

॥ दधतइति ॥ मेदिनीभृतोराजानः । धूमपटलेनपिहितस्यक्वादितस्य । अतएवभया
नकतरत्वं । उपगतवतोगिरेःसमानतांसादृश्यंदधतोदधानः । समवर्मयन्समवर्मय
निस्ससम्यगवर्माण्यामुंचन्नित्यर्थः । सत्यापपाशेत्यासेत्यादिनाचिरम् । उपमालङ्कारः

॥ १०९ ॥ ****

॥ परीमोहिनेति ॥ परेऽन्योन्टपः । परिमुह्यतोतिपरमोहि । सपूर्वाच्चेत्यादिनाइन्
प्रत्ययः । रुषापरिजनेनकथमपिकष्टदृष्ट्याचिरदुपाहृतंआनीतं । येनकरतलयुगेन

वाणितलद्वयेनमहत्त्वमसन्नाहन्तनुचूर्णेपिष्टाननुचूर्णेपेधं । मुष्कचूर्णरूक्षेषुपिषड्
तिणमुलप्रत्ययः । अपिषतचूर्णितवान्तचूर्णदुर्निमित्तमितिभावः । कषादिषयथावि
ध्यनुप्रयोगइत्यनुप्रयोगः । पिषेर्लुङ्पुष्पादिनाञ्जेरडादेशःअत्रवर्मनिःपेषणासम्बन्धे
पित्तसम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिरूपमामानुषंवीर्यमस्ययज्यते ॥ ११० ॥ ***** ॥
॥ रणेति ॥ रणेनरणारंभेनयःसंमदोहर्षः । प्रमदसंमदौहर्षेइतिनिपातः । तस्योदये
मजन्मनाविकाशिभिर्विस्तारिभिर्वलकलकलैःसैन्यकोलाहलैराकुलीकृतेसंक्षोभिते ।
अतएवमदंश्च्योतनीतिमदच्युतिमदश्राविणि । किप् । द्विरदंगजे । जनःपरिजनःशारिं
शारिःपर्याणविहगेस्त्रीशारिश्शकुनावपीतिवैजयन्ती । शारिर्नाऽक्षोपकरणेस्त्रियांशकु

रणसंमदोदयविकाशिवलकलकलाकुलिकृते । शारिमशकदधिरे
पयितुन्द्विरदेमदच्युतिजनःकथञ्चन ॥ १११ ॥ परितश्चधौत
मुखरूकमविलसदहिमांशुमण्डलाः । तेनुरतनुबपुषःपृथिवींस्फु
टलक्ष्यतेजसइवात्मजाःश्रियः ॥ ११२ ॥ *****

निकांतरे । युद्धार्यैर्गजपर्याणेष्ववहारान्तरेक्वचिदितिबिम्बप्रकाशश्च । अधिरोपयितुं क
थंचनकृच्छ्रादशकत् । शशाक । शकेर्लुङ्पुष्पादिनाञ्जेरडादेशः । अत्रविशेषणयागे
नकलस्यमदहेतुत्वान्मदस्यचशारिदुरारेपित्वहेतुत्वाच्चकाव्यलिंगद्वयंसत्सापेक्षत्वात्संकी
र्यते ॥ १११ ॥ ***** ॥
॥ परितइति ॥ किंचेतिचार्यः । धौतेषुशोधितेषुमुखरूकमेषुमुखस्यरूकमाभरणेषुविलस
त्यत्येकंविकसदहिमांशुमण्डलमर्कविंबयेषानेतयोक्ताः । अतएवस्फुटलक्ष्यमन्तरंहि
त्वावहिःस्फुरितनेजोऽन्तःसारेयेषानेइवस्थिताइत्युत्प्रेक्षा । तेजोव्याख्यातंपञ्चमेनेजो
निरोधेत्यत्र । अतनुबपुषोमहाकायाःश्रियःआत्मजाःअम्बाः । लक्ष्मीपुत्राश्चअम्बाजिति

वैजयन्ती । परितःपुथिवी । तेतुःव्याप्तकनइत्यर्थः ॥ ११२ ॥ ***** ॥
 ॥ प्रधीति ॥ चक्रधारप्रधिर्नेमिरितिहलायुधः । प्रधिमण्डलैर्नेमिवलयैरुद्धताउत्था
 पिताःपरगाःपांसवएवघनामेघास्तेषांवलया निमण्डलानितेषांमध्यवर्तिनः । गुरुभिर्नि
 स्वनैःस्वधेवैः व्यथिताभीषिताजंतवःप्राणिनैर्यैस्तेरथाअशनयः वज्राइवानशनकैःपेतु
 स्तोत्रमधावन् अचरयानामशनित्वेनेत्येक्षा । परगःसुमनोरजइत्यमरः ॥ ११३ ॥
 ॥ दधतइति ॥ अतएवशशङ्कितामृगलाङ्कितायःशशङ्कःइंदुस्तस्यरुचिरिवरुचिर्य
 स्तेत्युपमातत्त्वसन्शोभमानःउरश्चदोयचतत् । तद्दुर्दधतोदधनाःराजानः । पुरं
 धिजनैरङ्गनाजनैःसह । अथयार्थाअसत्यासिद्धिनिन्द्यकार्येत्यतिरिक्तात्तद्वययार्थ

प्रधिमण्डलोद्धतपरगघनबलयमध्यवर्तिनः । पेतुरशनयइवाश
 नकैर्गुरुनिस्वनव्यथितजन्तवोरथाः ॥ ११३ ॥ दधतःशशा
 ङ्कितशशाङ्गरुचिलसदुरश्चदम्बपुः । चक्रारथसहपुरन्धिजनैर
 यथार्थसिद्धिसरकम्महीभूतः ॥ ११४ ॥ *****

सिद्धिसिद्धिरहितंअनिवृत्तचित्तत्वाद्दुःखादकमित्यर्थः । सरकंमधुपानंचक्रुः । उत्सा
 हवर्द्धनार्थमितिभावः । मणौशोघौमधुपानेसरकंमधुभाजनमितिवैजयन्ती ॥ ११४ ॥
 ॥ अथसर्गसमाप्तेःप्रयाणेकाममंत्रणायप्रियासङ्गतानांभटनाशगम्यशुभमूचकानित
 निकाचित्वेष्टांनिर्णयति । दयितायेत्यादि । दयितायप्रेयसे । उदस्तंपानार्थमुक्षि
 त्तं । सासवंसमद्यंअतएवोपहितेवासनार्थंनिहितेसरेजेपतद्धमरौघएवभारस्तेनगुरुर्द
 भरंगुरुसुङ्गपतौश्रेष्ठेगुरेपितरिदुर्भरइतिशङ्कावे । कांस्थंपानभाजनं । कांस्थोस्त्री
 पानभाजनमित्यमरः । वृत्तवदिहृत्तिकमिकविप्रभ्यःसइतिक्लमेर्जातेरैरणदिकःसप्रत्य
 यः । तस्मैहितंकं सोयंलोहविशेषःप्रोक्तातयन्क्वप्रत्यय । तस्यविकारः । कांस्थंपानपा

त्रे । कंसीयपरश्वयोर्वज्रौलुक्तेति । कस्यचलुक् । राजयोषितः कस्यचिद्वाजवभूंसंवे
धिनः करणप्रवसादिनः शैथिल्यभाजकादपतन्तश्चदुर्निमित्तमितिभावः । एतेनास्या
भाविविरहशोकादेवाप्रसन्नदृष्टेः काचित्तद्वयते । अत्रावसाद्भारगौरवादयोविशेष
एगत्यापात्रपातहेतुत्वात्काव्यलिङ्गविरहभावनाप्रसूता ॥ ११५ ॥ **** ॥

॥ भृशमिति ॥ आशुवविरहभावनाप्रसूताकस्याश्चिदितिशेषः । मदमपास्यउत्पत्तेः प्र
तिबुध्यातदीयगुणान्तद्धर्ममदकार्यमभूतमित्यर्थः । अङ्गसादमृगशैथिल्यकपोलयोररुण
त्वमसकलमसमासवाक्यंवात्मनास्वयं । प्रकृत्यादिभ्यरूपसंख्यानात्तृतीया । भृशंविदधुः

दयितायसासवमुदस्तमपतदवसादिनः करण । कांस्यमुपहितसरे
जपतद्भूमरैघभारगुरुजयोषितः ॥ ११५ ॥ भृशमङ्गसादम
रुणत्वमविसदृशः कपोलयोः । वाक्यमसकलमपास्यमदम्बिद
धुस्तदीयगुणमात्मनाशुच ॥ ११६ ॥ सुदृशः समीकगमनाय
युवतिरथसम्बभाषिरे । शोकपिहितगलरुद्धगिरस्तरसागताशुज
लकेवलोज्जरः ॥ ११७ ॥ **** ॥

अविसदृशः विदधुरितिचअविसदृशः अर्थात्कामिन्याः कपोलयोरित्यर्थः । अन्यथाकर
णेनशृङ्गारस्तिरस्कृताइत्यर्थः । अत्रमदभावेपितत्कार्योदयान्तस्यावलोकननिमित्तक
त्वोक्त्याउक्तनिमित्ताख्योविभावनाभेदः ॥ ११६ ॥ **** ॥
॥ सुदृशइति ॥ अथास्मिन्नवसरेयुवतिः । समीकगमनाययुद्धगमनाय । समीकंसांप
र्यायिकमित्यमरः । सुदृशः । शोकपिहितेशोकावृत्तेगलेकंठेरुद्धगिरप्रतिबुद्धोत्तरवाच
स्तथापितरसावेगेनागतमश्रुजलमेवकेवलंनिभीकमुत्तरंयासांताः नोभीकंकेवलंचोक्तामि
तिविश्वः । सम्बभाषिरेसंभाषिताः । योद्धगच्छइत्यामंत्रिताअत्रनाहन्तिष्ठामइदमेवा

मिमदर्शनमिति यावत् शुभेषु श्रुपाने नैवाक्षरं दत्तोत्तराश्चासन्नित्यर्थः अत्राश्रुपानो दुर्नि-
मित्तमिति भावः । एतेन गंतव्यं चेत्त गम्यतां वयं युष्मात्सालोक्य कामा इत्यनिष्टविध्याभासक-
पाक्षेपालंकारे व्यज्यते अमिष्टविविद्धाभासश्चेति सूत्रेणोष्टनिषेधाभासवदस्यापि लक्षणा-
त् ॥ ११७ ॥ ***** ॥

॥ विपुलेति ॥ जिगमिषुभिर्युद्धाय गन्तुमिच्छुभिः । प्रियैः कर्तृभिः अङ्गनाः विपुलं यद् चल-
स्य स्थलं तद् दृष्ट्वा नेन दृढेन उरसानिजवक्षसाकरणेन । पीने कुचतटे निपीडे नितरां पीड-
नं तेन दलंते विदार्यमाणो वराः श्रेष्ठा वारवाणाः कंचुकायस्मिन् कर्मणि तद्यथा ज्ञातया । कंचु-
को वारवाणो ह्यीत्यमरः । आलिलिङ्गिरे आलिङ्गिताः । अत्र वारवाणाङ्गान्तदनांतद-

विपुला चलस्थलघनेन जिगमिषुभिरङ्गनाः प्रियैः । पीनकुचतटनि-
पीडलदरवारवाणमुरसालिलिङ्गिरे ॥ ११८ ॥ नमुमोचलोच-
नजलानि दयितजयमङ्गलैषिणी । जातमवनिमवसन्नभुजान्नगल-
द्विवेदबलयम्बिलासिनी ॥ ११९ ॥ *****

लनासंबन्धेपिसंबन्धोक्तैरतिशयोक्तिः ॥ ११८ ॥ ***** ॥

॥ नेति ॥ दयितस्य जुघस्य जये मंगलंतदर्थं मंगलमित्यर्थः । अश्वघासादिवत्तदर्थे षष्ठी स-
मासः । तदिगच्छतीति एषिणी विलासिनोकाचिदङ्गना । लोचनजलान्यश्रूणि नमुमो-
चअश्रुपानस्यामंगलत्वादिति भावः । अमंगलंतदन्यतः प्राप्तवृत्तमेवेत्याह जातमिति । अ-
वसन्नभुजाच्छोकशियिलात्करान्गलद्वयं देवावनिम्बं जातं प्राप्तं वलयं कंकणं न विवेद ।
अवश्यभाविनां कोनिवारक इति भावः । एषा च दैवचित्ता इति अत्रावसानमस्य विशेषण-
गत्यावलयपाने हेतुकात्काव्यलिङ्गम् ॥ ११९ ॥ ***** ॥

॥ प्रेति ॥ अचिरोऽसुन्दरी काचिन्नबोढास्त्री । प्रविवत्सतः प्रवासं कर्तुमिच्छतः प्रवासं

मात्रोपमानस्येत्यर्थः । वसेः सनंतास्त्रदृशवादेशः । प्रियतमस्य प्रतिपादयुग्मं । विभक्त्यर्थे
 व्ययीभावः । नीलनलिनदलदामरुचिनीलोत्पलमालासच्छाया इत्युपमा । निगडमिदं
 मृगलमिव चक्षुर्नेत्रमक्षिपत् अप्रेरयदित्यर्थः । चक्षुःसद्वपदमपि गन्तुं शशाकेत्यर्थः न
 न्दुर्निमित्तमिति भावः उक्तोपमासापेक्षा चक्षुषो निगडत्वेनोपेक्ष्येति सङ्करः ॥ १२० ॥
 ॥ ब्रजत इति ॥ जनन्यायात्राभंगान्तिभर्त्सनाद्विवृद्धमन्युना प्रवृद्धमन्युना प्रवृद्धकोपेन
 शिशुना बालकेन हेतात । तानस्तु जनकः पितेत्यमरः । क्व ब्रजसि कुत्र ब्रजसि इत्यस्फुटं उ
 दितमुक्तं । वदेः कर्मणि क्तः वचिस्वपोत्यादिना संप्रसारणं । ब्रजसीतिसरेफपदं ब्रजसी

प्रविवत्सतः प्रियतमस्य निगडमिव चक्षुरक्षिपत् । नीलनलिनदल
 दामरुचिप्रतिपादयुग्ममचिरेण सुन्दरी ॥ १२० ॥ ब्रजतः कृता
 तत्र ब्रजसीति परिचयगतार्थमस्फुटम् । धैर्यमभिनन्दितं शिशुना ज
 ननी निर्भत्सनविवृद्धमन्युना ॥ १२१ ॥ शठनाकलोकललनाभि
 रविरतरसंरिरंससे । तेन बहसि मुदमित्यवदद्रुणसगिणं रमणमि
 र्धया पर ॥ १२२ ॥ * * * * *

तिबालकेन रेफानुच्चारितमित्यर्थः । तस्यापि परिचयादन्यासां पाठत्वाद्भूतार्थः । पितृभ्यां
 वावगताभिधेयं वचनमिति शेषं ब्रजतः प्रस्थानुः । धैर्यप्रयाणोक्त्या अभिनतस्य दुर्निमित्त
 त्वादिति भावः । उक्तं चायोगयात्रायां । यानात्पुनरिति पतनं बृहतीव केचित् गर्भञ्जारीव ह
 नीस्वपुरः स्थिता स्त्री आगच्छति फलकुत इत्यमलङ्कलवाचिशब्दाश्च राजगमने प्रतिषेधकाः
 स्युरिति । अत्र दंपत्योर्विधादचिन्ताशंकादयः संचारिणोऽनुसंधेयः ॥ १२१ ॥ * *
 ॥ शठेति ॥ अपरास्त्री । रणरगोणं । हे शठ वंचक । नाकलोकललनाभिरुणभिरुणभिरुण
 त्वर्थः । सहयुक्तेऽप्रधान इति सहाय्ये तृतीया । वृद्धोयुनेति वत् । अविरतरसमबिच्छि

ब्रह्मरतं वया भवति तथारिरं सते । रक्तुमिच्छसि रसेः सनंता ह्यह । पूर्ववत्सुत इत्यात्म
नेपदं तेन रिरं साकारेण मुदं वहसोती र्थापत्त्याश्च मया अवदन् मुदं वारयत् अर्थाद्विर
हा सह नया प्रस्थान प्रतिषेध परया व्याहृतमिदमेवास्म्यमरण संसिनी उरस्य शुभ भवतीति
भावं दर्श्या च कठोरेक एव संचारः ॥ १२२ ॥ ***** ॥

॥ धियमाणमिति ॥ द्योचलति प्रतिष्ठमाने सति नतभ्रुवः वध्वः प्रशुद्धियमाणममंगलं
भियाघार्यमाणमपि । धरतेः कर्मणि लटः शानजादेशः । अगलदस्वत् शोकातिरेका
द्वारयितुमशक्यमासीदित्यर्थः । तथा हि अकृतर समकृत्रिमरगं स्नेहं प्रेमदधत्तां अतएव
अनिमुग्धचेनसां अत्यन्ता कपटबुद्धीनां इदमेव संवरणं युक्तं । अन्यथा स्नेहव्याघातेन त

धियमाणमप्यगलदश्चुचलति दयितेन तभ्रुवः । स्नेहमकृतरसद्वध
तामिदमेव युक्तमिति मुग्धचेतसाम् ॥ १२३ ॥ सहकज्जलेन वि
रगजनयनकमलाम्बुसन्ततिः । गण्डफलकमभितः सुतनोः पदवी
वशोकमयकृष्णवर्त्मनः ॥ १२४ ॥ *****

त्वालविरुद्धमश्रुमोचनमनुचितमिति भावः । रसस्नेहयोगप्रेमपरमानन्दोरवस्थाभेदा
न्भेदः रगस्तत्संबन्धाः प्रेमतद्धि योगासहिस्तुतेति रसरगयोः सामान्येन समर्थनरूपोर्थान्त
रन्यासः ॥ १२३ ॥ *****

॥ सहेति ॥ सुतनोः सुभंगाः । गण्डफलकमभितो गण्डस्थलयोरित्यर्थः । अभितः
परित इत्यादि नाद्वितीया । नयनकमलां बुसन्ततिरश्रुधारा । कज्जलेन सह शोक एव शो
कमयस्तस्य कृष्णवर्त्मनः शोकाग्नेर्निःशरणमार्गोद्वतेन वर्त्मनि गच्छति कृष्णभवतीति कृ
ष्णवर्त्मनः पदवी इव विरगजशुभे । अत्राप्यश्रुपातनिमित्तमिति भावः ॥ १२४ ॥
॥ क्षणेति ॥ कतिपयं च तत्पदं चतत् । जातावेकवचनं कतिचित्पदानीत्यर्थः । पदशब्द

स्यतद्वच्चित्रदेशवाचित्वाद्यंतसंयोगेद्धितीया । चलितेनप्रस्थितेनकेनचिदितिशे
धः । क्षणमात्रेधिक्षणमात्रप्रबंधकं । प्रणादकजोविनामवसरेसत्यधिकंस्नानुमनौ
चित्वादिनिभावः । स्वस्ताद्गलतान्निविलंबतैभुजयुगलतांप्रकोलायेइएकायेचततांब
लयातांस्वनितंस्वनितंप्रतिक्षुतमिवउपश्रुश्रुवे । उपश्रुतं । स्वीकृतक्षुतंक्षुवःपुंसोद्यम
रः । अकारेक्षुतमित्यादितिवृत्तक्षणमात्रंश्रुतइत्यर्थः । अक्षुतक्षुतभ्रांत्याभ्रतिमदलं
कारःदैन्यनिषादायास्याःसंचारिणः ॥ १२५ ॥ ***** ॥
॥ अभीति ॥ बल्लभतमस्यप्रियतमस्याभिवर्त्ताभिमौगै । विगलदंगत्यागात्संसमानमम
लमायतंचांशुकंवल्लयस्याःअत्रविशौर्य्यमाणाअमलाउज्ज्वलाःआयतादीर्घभूताअंशवो

क्षणमात्रेधिचलितेनकतिपयपदन्नतभुवः । स्वस्तभुजयुगञ्चलद्व
लयस्वनितम्प्रतिक्षुतमिवोपश्रुश्रुवे ॥ १२५ ॥ अभिवर्त्तबल्लभ
तमस्यविगलदमलायतांशुका । भूमिनभसिरभसेनयतीविरसजका
चनसममहोल्कया ॥ १२६ ॥ *****

रश्मयोयस्याःसाअंश्वधिका । कप्रत्ययः । भूमिर्नभइव । तस्मिन्भूमिनभसिरभसेनह
र्षणयतोयाताः । इणःशतयुगितश्चेतिङीप् । काचनमहोल्कयासमंसदृशंविरराज ।
अत्रप्रस्थानुरग्रेस्वकांतायामुक्तासादृश्यभवनेचदुर्निमित्तमितिभावः । उपमालङ्कारः
॥ १२६ ॥ ***** ॥
॥ समरेत्ति ॥ नृपजनेसमरेत्तुकेपितस्यानृपगणस्यानुमरणेसहमरणेउद्युतोद्युक्ताअ
नृवैकामुख्याधोर्यस्याःसा । दोनेयशेभनायशेचनपरिजनेनकृताश्रुजलोमुक्तवाष्पो
ष्मभिरर्चमानइत्यर्थः । तथापिस्वयंस्थिरमनाअचलितचित्ताभटोजनोभटोस्त्रीलोकः
। जानावेकवचनंपुयोगादाख्यायामितिङीप् । नविचक्षुमेनवक्षःसमृत्युप्रियाप्रिया

लांकुतःसंत्राशइतिभावः । अत्रमरणोक्तस्यविशेषणगत्याअज्ञामत्वेहेतुत्वात्काव्यलिङ्ग
भेदः ॥ १२७ ॥ ***** ॥
॥ विदुषोति ॥ युवतिःकाचिदंगता । अमुष्यपत्युर्दर्शनंपुनःपश्चादतिदुर्लभमनस्यापु
नैरवृत्तिरितिभावः । विदुषोवजनताइवेत्युत्प्रेक्षा । विदेःशतुर्वसुरितिबस्तादेशःउगि
नश्चेतिडोप् । अविनृप्नमनाअविनृप्नवित्तास्तोयांतयोद्धुक्कच्छन्नंपतिभर्त्तारंआदृशःप
थःआदृष्टिपथान्दृष्टिपथानिक्रमपर्यंतमित्यर्थः । आह्वयंदाभिविध्योरितिविकल्पा
दाडासहसमासः । भृशमनिमिषमोक्षतेस्मा ॥ १२८ ॥ ***** ॥

समरेत्सुकेन्दपजनेपितदनुमरणोद्यतैकघोः । दीनपरिजनकृता
सुजलेनभटोजनःस्थिरमनाविचक्ष्ममे ॥ १२७ ॥ विदुषीवद
र्शनममुष्ययुवतिरितिदुर्लभम्पुनः । यान्तमनिमिषमविनृप्नमनाःपति
मोक्षतेस्मभृशमादृशःपथः ॥ १२८ ॥ सम्प्रत्युपेयाःकुशलीपुन
र्युधःसस्त्रेहमाशोरितिभर्त्तुरोरिताः । सद्यःप्रसह्यद्वितयेननेत्रयोः
प्रत्याचक्षेगलताभटस्त्रियाः ॥ १२९ ॥ *****

॥ संप्रनोति ॥ संप्रनोदानोमेव । कुशलीअक्षतःसत्यधोयुद्धात्पुनःउपेयाःप्रत्यावर्त्तये
निसस्त्रेहंभर्त्तुरोरिताःसर्वप्रयुक्ताआशोरशीर्वादःसद्यः प्रसह्यगलतागलदंभसाश्रवदश्रव
णतस्याभटस्त्रियाःएवचअस्त्रीतिप्रतिषेधान्नदीत्वादडागमः । नेत्रयोर्द्वितयेनप्रत्याचच
क्षेप्रत्याक्षतेअमंगलेनाश्रुपातेनिष्कलोक्त्यैत्यवश्यंभवतिव्यंभवत्येवेतिभावः । वालिटीति
विकल्पान्नचक्षिडः ख्यान्नादेशअत्राश्रुपातस्यतत्रविशेषणद्वाराआशीःप्रत्याख्याताहेतु
त्वात्काव्यलिङ्गविशेषः ॥ १२९ ॥ ***** ॥
॥ काचिदिति ॥ काचित्स्त्रोरजोभिरर्त्तवैरंगसंस्कारत्यागात्पांशुभिर्विकीर्णः । स्याद्

जः पुष्पमार्जवमित्यमरः । पांशुर्नानद्वयोरजइत्यमरः । दिवस्त्वैत्यानिकपांशुर्वर्णाद्
जः कीर्णता । वक्त्रमिंदुरिव अन्यत्र वक्त्रमिवेन्दुस्तस्य लक्ष्यो यस्याः सा वक्त्रेन्दुलक्ष्मीस्सा
भिन्नाय स्यारितिवद्भवचनानां च यो वद्भवो हिः । एवमपि एकवचनान्तस्यैव लक्ष्मीशब्द
स्योरः प्रभृतिषु पाठान्न तन्निमित्तो वाकप्रत्ययः । शैषिकस्तु वैभाविकः सत्यविरोधः । काचि
न्नारो दिवमनुविदधे अनुचकार । कश्चिन्नार्थ्यः दिश इव । श्रोकावोतशेभाः । उद्धांतं च
ना उद्धांतं जतुकाश्च संयः । अंतरात्मनि मध्ये दाहं संतापं । अन्यत्रैत्यानिकं ज्ज्वलनं दधि
रेदधुः अन्यावाद्या इव वातसमूहा इव । शाखादिभ्यो यइतियप्रत्ययः । प्रतिदिशं दिशि
दिशि । अव्ययीभावेशरत्नभृतिभ्यः टच् इति समासतो टच्प्रत्ययः । भ्रेमुर्वभ्रमुः । वाजृभ्रमु

काचित्कीर्णारजोभिर्दिवमनुविदधेभिन्नवक्त्रेन्दुलक्ष्मीरश्रिकाः कश्चि
दन्तर्दिश इव दधिरेदाहमुद्धातसत्त्वाः । भ्रेमुर्वान्या इवान्याः प्रतिप
दमपरभूमिवत्कम्पमापुः प्रस्थाने पार्थिवानामशिवमिति पुरोभाविनार्यः
शशंसुः ॥ १३० ॥ * * * * *

असामिति विकल्पादेवाभ्यासलोपौ । अपरनार्थो भूम्या तुल्यं भूमिवत्कंपमापुः इतीत्यं पा
र्थिवानां प्रस्थाने प्रयाणे नार्थो भाव्यशुभं पुरः पूर्वशशंसुः स्तुचयामास्तुरित्यर्थः । अत्र नारी
णां भाव्यशुभस्तु च न स्यरजोदाहादिवाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गं तत्र नारीणां द्युतिदिगाद्यु
पमाभिस्तद्जोदाहादिचनारोरजोदाहादीनां अशुभस्तु च कत्वमित्युपमाकाव्यलिङ्गयो
रंगांगिभावेन शङ्करः । संचारिणश्चापूर्ववद्विषदादयः सुगमाः । अत्र काचित्कीर्णार
जोभिर्दिवमनुविदधुः क्षामवक्त्रे लक्ष्यो निश्रोकाः कश्चिदिनिपाठे काचित्कीर्णेत्येकवचन
प्रक्रमभंगे दोषो नास्ति न चैवमुपमानोपमेययोर्भिन्नवचने दोषः लोकेषु चंद्रादियेकत्र निपा
नेषु दोषबुद्धानुदयात् यथा हृदं डीनलिंगवचने भिन्ने न हीनाधिकतापि वा उपमादूषणाया

मितयोद्धिषणोनधीयतामितिस्मिधरावृत्तांमुन्मैर्यानांवेणवमुनियनियुतास्मिधराकोर्ति
नेयमितिलक्षणात् ॥ १३० ॥ ***** ॥

इतिश्रीपदवाक्यप्रमाणपारवारपारीणश्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचि
तेमाघकाव्यव्याख्यानेसर्वङ्गधारण्यनेपञ्चदशःसर्गः ॥ १५ ॥ ***** ॥

इतिदत्तकस्तुनेर्माघस्यकवेःशिष्टपालवधेमहाकाव्येपञ्चदशः
सर्गः ॥ १५ ॥ ***** ॥

॥ अयानन्तरसर्गेहरेस्यैवदूतसम्पादं वक्ष्यति ॥ दमघोषेत्यादि । अथसन्नाहानन्तरं
मघोषसुतेन शिशुपालेन प्रतिशिष्टः प्रतिहतः प्रतिभानमस्यास्तोति प्रतिभानवान् अवसरे
चितोत्तरस्फुरणशक्तिमानिर्धः । कश्चनकश्चिद्दूतहरिं कृष्णमुपगम्य प्राथम्यसदसि
भावां । स्फुटैभिन्नार्थैः प्रियाप्रियरूपैः स्मिन्नस्फुटैर्भिनार्थैः । युगपदुभयार्थाभिधाय
कमित्यर्थः तथैव वक्ष्यति उभयं युगपन्मयोदितन्तरया सान्त्वमयेतरचते । अदः इदं वक्ष्य
माणं वचः उदाहरन् । अत्राहकामंदकः यः सामान्यं वदनहीनो दूतस्तुतिविधानतः । स्व
भर्तुः शासनो गच्छेद्गतवत्युत्तरेत्तरः । स्ववाक्यं परवाक्यं त्रिनिवेत्ति च विन्दयेत् । अस्मि
न्सर्गे वैतालौयाख्यं मात्रावृत्तं । षड्विंशमेष्टौ समेकलास्ताश्च समेस्युर्नैतिरन्तरा । सममा

दमघोषसुतेन कश्चन प्रतिशिष्टः प्रतिभानवानथ । उपगम्य हरिं स
दस्यदः स्फुटैर्भिनार्थैः मुदाहरद्वचः ॥ १ ॥ अभिधाय तदा तद
प्रियं शिशुपालोऽनुश्रयम्परज्जतः । भवतोऽभिमनाः समीहते सरू
षः कर्तुमुपेत्य माननाम् ॥ २ ॥ * * * * *

त्रापरेष्वैव कलावैतालो यनेरलौगुरितिलक्षणात् ॥ १ ॥ * * * * *
॥ स्फुटैर्भिनार्थैः मुदाहरद्वच इत्युक्तं तदेव चतुर्दशभिः श्लोकसंख्याभिरभिधत्ते । अभिधा
येत्यादि । शिशुपालस्तदा अर्घ्यस्वीकारकाले । तदप्रियमभिधाय । परमनुश्रयं केवलं
तत्तन्मयः किंतु हतव्य इति दीर्घदेवंगतः । रंध्रे शब्दे चानुश्रयो दीर्घदेवंगतः । रंध्रे शब्दे चानुश्रयो दीर्घदेवंगतः । रंध्रे शब्दे चानुश्रयो दीर्घदेवंगतः ।
भयत्रापि अमरः । अभिमनाः उत्क्रांतिं चित्तस्सन्भवतः उपेत्य माननां पुजां कर्तुं समीहते अ
नुचेष्टुमिच्छतीत्यर्थः सरूषः क्रोधेन सह वर्तमानस्य । अयं मधुरेयः । पुरुषस्तदा तदप्रिय
मभिधाय परं अनुश्रयं अनुतापज्जतः । अतएव नास्ति भीर्यस्येत्यभिनिर्भीकं मनो यस्य सोऽभिम
नाः तिः शङ्कचित्तः सन् उपेत्य स्वयमेवागत्य सरूषः संकोपस्य माननां कः भवतः कर्तुं समीहते

इह ते भवंतं हनुमिच्छन्तीत्यर्थः मनस्तस्मै इति धातोश्चैरदिकान् ल्युट्शितुक् अत्र चतुर्द
शश्लोकां परहृदयपरीक्षापराणां दूतानां प्रियाप्रियेक्षे अपि वक्तव्ये च मत्कारयतु श्लेषभंग्या
भिधीयते। इति प्रियाप्रिययोर्द्धयोरपि प्रकृतत्वाद्भिधेयत्वाच्छ्रद्दमात्रसाधर्म्याच्च केवल
प्रकृतगोचरः प्रकृताप्रकृतिभयगतमुक्तश्चेच्छ्रद्दमात्रसाधर्म्यश्लेषोयमितिलक्षणात् न चोभ
यार्थानिन्दास्तुत्योरन्यतरगम्यतयान्तदुत्थानात् इह तूभययुगपन्मयोदितं त्वरया सान्त्वमथे
तरच्चेति वक्ष्यमाणलिङ्गादुभयोर्वाच्यागमादलंप्रपच्चेन ॥ २ ॥ ***** ॥
॥ विपुलेनेति ॥ उन्नताः उक्तुकचेताः। सच्चैद्यः परितः प्रचुरं प्रभूतं यथातथा प्राप्ता अङ्ग
तिर्वृतिः सुहृत्सर्शकृतमङ्गसुखयेतनं। त्वान्विपुलेन विशिष्टपुलकेनापि। विपुलनुपु

विपुलेन निपीड्य निर्दयमुदमायातु नितान्तमुन्नताः। प्रचुराधिग
ताङ्गनिर्वृतिम्परितस्त्वाङ्गुलिबिग्रहेणसः ॥ ३ ॥ प्रणतः शिरसा
करिष्यते सकलैरेत्यसमन्नराधिपैः। तव शासनमाश्रुभूपतिः परवान्
श्रूयतस्त्वयैवसः ॥ ४ ॥ *****

सकलैरेति विविधः। विग्रहेण वपुषा निर्दयंगोढं निपीड्यालिङ्ग्य नितान्तमुदमायातु ख
लु। पुरुषस्तु उन्नतामनस्वीचैद्यः प्रचुरेणाधिनामनोव्यथयागताङ्गनिर्वृतिविगतशरीर
सौख्यं त्वाविपुलेन महता विग्रहेण समरेण। विग्रहः समरेकाये इति विविधः। निर्दयं निपी
ड्य हत्वा मुदमायातु ॥ ३ ॥ ***** ॥
॥ प्रणत इति ॥ भूपतिः चैद्यः सकलैर्धराधिपैस्समंसहृदयागत्य। शिरसा प्रणतः प्रणामं कृ
तवान्। कर्त्तरि क्तः। आश्रुतवशासनमाज्ञां करिष्यते त्वदाज्ञां करोमि विध्यति। कुतः यतः स
चैद्योद्यास्मिन् अवसरे त्वयैव परवान्त्वयैकपरतन्त्रः। पुरुषस्तु शिरसा प्रणतो नराधिपैरि
ति भावः कर्मणि क्तः भूपतिस्तव शासनं शास्ति शिक्षां करिष्यते यतस्त्वयैव परवान् शत्रुमान्

त्वमेकैवास्त्यशत्रुर्विशष्टइतिभावः । अन्यत्समं । शासनंराजदुजोर्व्यालोखाशास्त्राशा

स्तिष्ठितिविम्बः ॥ ४ ॥ ****

॥ प्रणामेहेतुमाह ॥ अधोनि । अधिगतं वह्निपतङ्गयोरग्निभान्वोरिवतेजोयेनतस्यतनु
व्यतेजसइत्यर्थः नियतोस्त्वानोनियतचित्तःसचासौसमर्थकर्मच । साधुश्चेतिरखञ्जगु
च्छ्वच्चि शेषणसमासः तस्ययथोक्तस्यसर्वविधेयवर्त्तिनोबश्वर्त्तिनःकर्मकरस्यतवभूभू
तःप्रणतिनिबिभ्रतिसर्वेपिविभ्रतोत्यर्थः । पुरुषस्तुप्रणामेहेतुमाह । अधिवह्निपतङ्गस्यश
क्तमस्येवतेजःपौरुषंयस्यतस्यसः । पतङ्गःशक्तमेभानाविति विम्बः । नियतेअव्यभिचारे
स्त्वानेस्त्वविनाशेसमर्थहेतुभूतं कर्मयस्यतस्यसर्वेषांविधेयेवर्त्तने विधेयवर्त्तयतीवसर्वविधेय

अधिवह्निपतङ्गतेजसेनियतस्त्वान्तसमर्थकर्मणः । तवसर्वविधेय

वर्त्तिनःप्रणतिनिबिभ्रतिकेनभूभूतः ॥ ५ ॥ जनताम्यमून्यधीःप

रैरभिभूतामवलम्बसेयतः । तवकृष्णगुणास्ततोर्नरैरसमानस्यदध

त्यगुण्यताम् ॥ ६ ॥ ****

वर्त्तिनःसर्वकिंकरस्यनिष्पौरुषतरस्यतवकेनगुणेनभूभूतः प्रणतिनिबिभ्रतिनकेनापीत्यर्थः

॥ ५ ॥ ****

॥ जनतामिति ॥ हेकृष्णहेहरेभयमून्यधीर्निर्भीकचित्तःसन् । परैःशत्रुभिरभिभूतां

जनतांजनसमूहं । ग्रामजनेत्यादिनासमूहेतत्प्रत्ययः । यतोऽवलम्बसेपरिगृह्णासिर

क्षसीत्यर्थः । ततोहेतोर्नरैरसमानस्यअमानुमहिद्रइत्यर्थः । तवगुणाःआर्तिभूभरणा

दयःअगुण्यतामसंख्येयतांदधति । पुरुषस्तु हेमलिनात्मकभयमून्यधीर्मूढबुद्धिःपरैस्त्व

दन्यैः । परंदूरात्मसुखेषुपरोऽरिपरमात्मनोरित्युभयत्रापिबैजयन्ती । अभिभूतांअव

धारितांजनतांम्यमुपालनेपरदांरादिगमनेपृथक्जनत्वं । भावेथेतत्प्रत्ययः । यतोऽ

बलवसे आश्रयति । ततो नरैरसमानस्य ततोपि हीनस्येत्यर्थः । तव गुणाः लेशतः स्वभा
वतोपीति भावः अगुण्यतामनादरणीयतान्दधति ॥ ६ ॥ ****
॥ अहितादिति ॥ त्वया सदृशोऽन्योगुणवान् गुणाढ्यः कुतः न कुत्रापीत्यर्थः । कुतस्त्वं अ
हितादनर्थात् सन्मधर्तभीरुरित्यर्थः । अपत्रपो न भवतीति अनपत्रपस्त्वपावान् अका
र्यं नुगुप्सुरित्यर्थः । अतिमात्रमत्यन्तमुज्झितभीरुस्तत्कारिभयइत्यर्थः । न अस्मिंमति
रस्येति नास्तिकः नास्ति परलोकः । अस्ति नास्ति मतिरिति ठक् । स न भवतीत्यनास्ति
कः आस्तिकइत्यर्थः । विनयेनानौद्धत्येनोपहितो विशिष्टविनयवानित्यर्थः । विस्मयो
विशिष्टगर्वो न भवतीति अविस्मयो निर्गर्वः । पुरुषस्तु । त्वया सदृशोऽन्योगुणवान्न भव

अहिताद् नपत्रपस्त्वसन्नतिमात्रो ज्झितभीरनास्तिकः । विनयोप
हितस्त्वया कुतः सदृशोऽन्योगुणवानविस्मयः ॥ ७ ॥ कृतगोप
बधून्तेर्घ्नतो बधुमुयेनरकेऽपि सम्पुति । प्रतिपत्तिरधः कृतैर्न सेज
नताभिस्तवसाधुवर्ण्यते ॥ ८ ॥ ****

नीत्यगुणवान् निर्गुणः कुतः कुत्र न कुत्रापीत्यर्थः । त्वमहिताच्छत्रोस्त्वसन्भीरुः । नास्ति त्र
पालज्जाविशेषो यस्येत्यनपत्रपः निर्लज्जः लज्जासापत्रपान्यतइत्यमरः । नतिमात्रेण प्र
शान्तेनैवो ज्झितभीरपाकृतारिभयः । ननु पराक्रमेणेति भावः । अस्ति मतिरस्येत्यास्तिको
अस्ति परलोकः । पूर्ववत् ठक् । न भवतीत्यनास्तिकइत्यर्थः विनयो नयोतीतः अपहितो हि
तानपेनः विस्मयो विगमो न भवतीति अविस्मयो गर्वी अत्राहितइत्यर्थः श्लेषः अन्यत्र श्लेष
योरित्यनयोः सङ्करः ॥ ७ ॥ ****
॥ कृतेति ॥ गोप्यस्ववध्वो गोपवध्वः । स्त्रियाः पुंवदित्यादिना पुंस्त्वद्भावः । तासुरतिः
कृतोयेन तस्य गोपोजनवल्लभस्येत्यर्थः । वृषं वृषभरूपिणं अरिष्टारथं असुरं घ्नतो मारयतः ।

॥ हनेर्लटः शत्रादेशः ॥ अधःकृतैर्नसेतिरस्तकस्मयस्यतवोग्रे भयङ्करे नरके नरकासुरे
प्रतिपत्तिः प्रवृत्तिः पुरुषाकार इति यत् । सम्प्रतिजनताभिर्जनसमूहैः साधु वर्ण्यते । अहो
महद्दुष्कारकृतमित्युपश्लोक्यते । पुरुषस्तु गोपानां वधूषुरतिष्कृतायेन तत्पारदारिकस्य वृधं
धर्मवृषभं धाम्नतः । सुकृते वृषभे वृष इति विश्वः । अतएव कृतैर्नसः पापकृतः । तेन उग्रेदारु
णे नरके निरये अधः प्रतिपत्तिरधः प्राप्तिः । प्रतिपत्तिः पदप्राप्तिः प्रौरुषे पि चेति विश्वः । ज
नताभिः साधु वर्ण्यते दुस्तरे दुष्टस्य नरकपापिष्ठस्य नरकपाता इत्युद्घोष्यते इत्यर्थः । अ
त्र गोप्यः परदारकोप्यधःकृतिना इति विरोधाभासः श्लेषेण सङ्कीर्त्यते ॥ ८ ॥ **** ॥
॥ विहितेति ॥ सहानुचरः सानुचरस्समूहो महीभृता चैद्येन विहितापचितिः कृतपूजा

विहितापचितिर्महीभृतादिषतामाहितसाध्वसे बलैः । भवसानु
चरस्त्वमुच्चैर्म्महतामप्युपरिक्षमाभृताम् ॥ ९ ॥ घनजाल
निर्भेदुगसदाः परितो नागकदम्बकैस्तव । नगरेषु भवन्तु वीथयः प
रिकीर्णा बन्जैर्मृगादिभिः ॥ १० ॥ ****

। लोकवेद्योः सानुचरस्यैव रजः पूज्यचे प्रसिद्धेरिति भावः । बलैः सैन्यैर्द्विषतामाहित
साध्वसे जनितभयः सन् अतएव उच्चैर्म्महतामपि क्षमाभृतां रजामुपरितया सर्वै
जमे भवेत्यर्थः । पुरुषस्तु महीभृता चैद्येन विहितापचितिः कृतहानिः । भवेदपचितिः पू
जाव्ययहानिषु निष्कृताविति विश्वः । अतएव द्विषतां बलैर्हृत्साध्वसे भीषितः सन् मह
तान्मूषराणां उपरि । सानुचरतीति सानुचरः सानुचारी भव । चरेष्ट अत्रापि शब्दार्थ
श्लेषसङ्करः ॥ ९ ॥ **** ॥
॥ घनेति ॥ तवनगरेषु वीथयोरग्याः । घनजालनिर्भेदवस्तूहकल्यैः । वनजैर्वनभवै
र्मृगादिभिः । मृगप्रभृतिभिर्भद्रो मन्दो मृगश्चेत्येव त्रिविधैरपीत्यर्थः । नागकदम्बकैर्गजवृ

न्दैःपरितःपरिकोर्णाःव्याघ्राः । अतएवदुरसदाःदुष्टवेशाभवन्तु । राज्ञांसन्धानेमहदैश्व
र्यतेभविष्यतीत्यर्थः । पुरुषस्तुघनजालनिभैःसान्द्रानायपोनैःजालसमूहेअनायइत्यम
रः । नागकदम्बकैःसर्पसङ्घैर्वनजैर्मृगादिभिर्मृगव्याघ्रपुलिन्दप्रभृतिभिः । अथवामृगादि
दिभिःमृगभक्षकैःशार्दूलादिभिःदुरसदाभवन्तुरजविग्रहादरख्यगम्यतामित्यर्थः ॥ १० ॥
॥ सकलेति ॥ उन्नतमुदारंधीरमविकारंचेतोयस्य । तेतवरिपुःसकलैरपिहितंतिरस्कृ
तंस्वपौरुषंयस्यसः । नियतव्यापदोविशिष्टापदोयस्यसः । अवर्द्धितोदयःअसम्पूरिता
भ्युदयः । सततव्याधिःसततरेगः । अनोतिर्नोतिरहितःएवम्विधास्तु । पुरुषस्तु । अचे
तसःअमनस्सिनोतिरिपुश्चैद्यःसकलैरपिहितःस्वपौरुषःअतिरस्कृतात्मविक्रमः । वृष्टिभा

सकलापिहितस्वपौरुषोनियतव्यापदवर्द्धितोदयः । रिपुरुन्नत
धीरचेतसःसततव्याधिरनोतिरस्तुते ॥ ११ ॥ विकचोत्पलचारु
लोचनस्तवचैद्योनघटामुपेयुषः । यदुपुङ्गववन्धुसौहृदात्मयिपाता
सस्तुरेनवासवः ॥ १२ ॥ * * * * *

गुरिरलोपमवाथोरूपसर्गयोरित्यलोपेनसमासः । नियतंनित्यमितिवावत् । विगताप
दवर्द्धितोदयःक्लिन्नोदयः । वृधुवृद्धावितिधातोःकर्मणिक्तः । उन्नतधीरुदारबुद्धिः
सततव्याधिर्विगताधिर्मनोव्यथारहितः । अनोतिरितिवाधरहितोस्तु । अतिवृष्टिरता
वृष्टिःश्लभाभुषकाःखगाः । प्रत्यासन्नाश्चराजानःषडेतेर्दतयःस्मृताः । अत्रसर्वत्रपदम
ङ्गेनार्थद्वयप्रतिपादनाज्जातुकास्तवदङ्कशब्दप्रतीतेःशब्दशेषः ॥ ११ ॥ * * * * *
॥ विकचेति ॥ पुमान्गौरिवपुङ्गवःपुरुषर्षभः । उपमितसमासः । गौरतद्धितलुकोतिस
मासान्तटच्प्रत्ययः । यदुपुङ्गवःयदुश्लेष्ठः । श्लेष्ठोक्षौरणपुङ्गवान्वितिचैजयन्ती । चै
द्येनकर्त्राघटाघनसन्धिंउपेयुषस्तवसम्बन्धीनिविकचोत्पलानिवासनार्थविहितानितान्ये

अपिशदार्थवेषसङ्करः ॥ १३ ॥ ****

॥ समरेष्विति ॥ किञ्च । समरेषुरिपून्विनिघ्नताअतिस्त्ररेणेत्यर्थः । शिशुपालेनस
मेत्यैक्यंप्राप्य । सम्प्रतिस्तुचिरं वज्रकालं । सत्वतःअपत्यानिपुमांसःसात्वताःयादवाः । उ
त्सादिभ्योऽन् । तैःसर्वैःसर्वसात्वतैःसहविश्वस्तुविलासिनीजनः । शिशुपालभवति
वृत्तिविश्वस्तुविलासिनीजनोभव । समोविश्वस्तुविश्वम्भावित्यमरः । पुरुषस्तु । रिपुघाति
नाशिशुपालेनसहसमरेषुसमेत्यसङ्गत्यसम्प्रत्येव । सर्वसात्वतैःसहविश्वस्तुविलासिनीज
नोभव । विश्वस्ताविधवासमेत्यमरः । आदितश्चेतिचकारादनुक्तसमुच्चयार्थाच्चू सेर्ति
कायामिहप्रतिषेधः । शिशूनामनुद्धतानामेवायंपालयितानोद्धतानामितिसर्वथायाद

समरेषुरिपून्विनिघ्नताशिष्टुपालेनसमेत्यसम्पत्ति । सुचिरंसहस
 र्वसात्वतैर्भबबिभ्वस्तबिलासिनीजनः ॥ १४ ॥ बिजितक्रुधमोक्ष
 तामसौमहतान्त्वामहितममहीभृताम् । असकृज्जितसय्यंतम्पुरेमु
 दितःसप्रमदममहीपतिः ॥ १५ ॥ *~*~*~*~*~*~*~*~*~*

॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ १ ॥

वानद्यैवहनिघ्नोतिभावः ॥ १४ ॥ ***** ॥
 ॥ विजितेति ॥ असौमहोपनिषेद्यः विजितकुधमित्रवर्गान्निरस्तक्रोधः । महतामही
 भृतामहितं पूजितं । मनिबुद्धोत्यादिनावर्तमानेक्तनद्योगेषष्ठी । असकृद्वज्रशोजिता
 सय्यंत आजयेयेतसस्तं । सपुद्गायः स्त्रियासंयत्समित्याजिसमिद्युधरित्यमरः । सप्रमदं
 सहर्षत्वात्वां । द्वितीयाः त्वाददेशः । पुरोग्रेमुदिनः ईक्षतां पश्यतां । पुरुषस्तु । विजितकु
 धंसत्यक्तक्रोधं । महतामहीभृतां वैद्यादीनामहितमरिमसकृज्जितश्चासौ सय्यंतश्च ।
 स्तानानुलिप्तवत्पूर्वकालेति समासः । वद्धो नद्धश्च सय्यंत इति वैजयन्ती । सप्रमदं सखीकं
 चामिति पदच्छेदः सकृदोक्षतामाकृष्यताम् ॥ १५ ॥ ***** ॥

॥ इतीति ॥ इतीत्यंभूतांगावाचंअर्जन् । नेत्रदिग्वाणवाग्वारिषुगौर्मेनेतिविश्वः ।
अभिधायजोषमवस्थितं । तूष्णीजोषंभवेन्मौनइतिवैजयन्ती । द्विषःप्रणिधिदूतं । सात्य-
किःकृष्णानुजः । अथदूतवाक्यानन्तरं । रथाङ्गं चक्रं पाणौयस्यनेनरथाङ्गपाणिनाहरि-
णा । प्रहरणार्थेभ्यःपरेनिष्ठासप्तम्यौभवतइतिपाणेःपरनिपातः । चलितान्प्रेरितान्एका-
धूर्यस्मिन्कर्मणिनत् । गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येतिह्रस्वः । चेदितःअस्योत्तरदेहिइतिभू-
संज्ञयाप्रेरितस्सन्नित्यर्थः । वाचःबदतिस्मावादीत् ॥ १६ ॥ ***** ॥
॥ किनाद्धवस्तदेकविंशतिश्लोकैरह । मधुरमित्यादिना । कृतिनाकुशलेनत्वयावहिः
प्रकाशे । मधुरंप्रियं । अन्तर्गर्भेअप्रियंवचस्तथातेनप्रकारेणवाचिउक्तं । वचेःकर्मणि

इतिजोषमवस्थितनिदषःप्रणिधिङ्गामभिधायसात्यकिः । बदति
स्मवचोऽथचेदितश्चलितैकभुरथाङ्गपाणिना ॥ १६ ॥ मधुर
म्बहिरन्तरप्रियङ्गुतेनावाचिवचस्तथात्वया । सकलार्थतयाविभाव्य
तेप्रियमन्तर्बहिरप्रिययथा १७ ॥ *****

लुङिचिणिबृद्धिः । यथायेनप्रकारेणसकलार्थतयासम्पूर्णोभयार्थतयाहेतुना । अन्तः
प्रियंवहिरप्रियंविभाव्यतेअवधार्यते । प्रियगर्भेप्रियंतथोक्तंतदस्माकंतुप्रियगर्भमप्रियमे-
वप्रतीयते । इदमुक्तचानुवर्त्यतवैवेत्यभिप्रेत्योक्तंकृतिनेतिअतो नश्रद्धेयमिदंवचइतिभावः

॥ १७ ॥ ***** ॥

॥ अथवावहिरेवप्रियंअन्तरेवाप्रियंतथापिनग्राह्यमित्युपमयाव्यनक्ति ॥ अतीति । एक
नोवहिरनिकोमलं । अन्यतःअन्तःसरसमार्द्रयदंभोरुहस्यवृत्तंप्रसवबंधनंतदिवकर्कशंप-
रूषं । एकमेवतेनववचनंदृष्टदसमाप्तंशकपलास्यमहापत्रस्यतरुपत्रतुल्यं । शाकःपला-
शसारःस्यात्वरदारुकरच्छदः । महापत्रोमहाशाकः वरदारुस्थिरच्छदइत्यभिधा

नरत्नमालायां । ईषदसमाप्तौ कल्पपदे श्यदेशीयरइतिदेशप्रत्ययः । कल्पदेश्यदेशी
यानिसादृश्यवाचकानोतिदण्डी । तस्यभावस्तत्तनां स्फुटंवहति । अतः पुरुषस्य बहि
र्भाधुर्य्ययथाशकपलाशवदितिभावः । अत्रशकपलाशोपमायाः पद्मवृत्तोपमासापेक्ष
त्वात्सङ्करः ॥ १८ ॥ ***** ॥

॥ नन्वप्रियगर्भेपिवाक्येगुणगृह्ये प्रियमेवगृह्यतांहंसैः क्षीरमिवाम्भसीत्याशंक्याह ॥ प्रक
टमिति । प्रकटंप्रकाशं । मृदुनाममृदुकल्पंजल्पतः कथयतः । अन्तर्गन्धः पुरुषमनिष्टम
र्थं सूचयतः । ईदृशादन्तः शुद्धिमुत्थात्पुरुषादीदृशः शकुनादिववहिः शुभंकरं कुर्वते

अतिकोमलमेकतोऽन्यतः सरसाम्भोरुहवृत्तकर्कशम् । बहतिस्फु
टमेकमेवतेवचनंशकपलाशदेश्यताम् ॥ १८ ॥ प्रकटमृदुनाम
जल्पतः पुरुषं सूचयतोऽर्थमन्तर । शकुनादिवमार्गवर्तिभिः पुरु
षादिजितव्यमोदृशात् ॥ १९ ॥ हरिमर्चितवान्सभूपतिर्यदिर
जस्तबकोऽत्रमत्सरः । न्यसनायससौरभस्यकस्तुरुहूनस्यशिरस्य
सूयति ॥ २० ॥ *****

नोरपुरुषं सूचयतर्गपिङ्गलादिपक्षिणश्चमार्गवर्तिभिः पिङ्गस्रध्वगैश्चतर्दिजितव्येनवाश
नोपिशाह्यंविषयसंपृक्तान्नतावदरिबलस्यानर्थहेतुत्वादितिभावः । विजडोतीदृक्कि
न्नान्नगुणः ॥ १९ ॥ ***** ॥

॥ एवंदूतंनिर्भर्त्यमथचैद्यंतद्देवोद्धाटनपूर्वकंभर्त्सयते । हरिमित्यादिना । सभूपति
र्युधिष्ठिरोहरिमर्चितवान्यदिपूजितवांश्चेत् । अत्रहर्त्यर्चनेनतवरजश्चैद्यस्यमत्सरः कः
निरर्थकइत्यर्थः । ससौरभस्यपरिमलयुक्तस्यतुरुहूनस्य । तरुग्रहणंरुहूनस्यसाधार
णद्योतनार्थं । शिरसिन्यसनायार्पणायकोऽसूयतिनकोपीत्यर्थः । कुधद्रुहेत्यादिना

सम्प्रदानसंज्ञा । सर्वत्रगुणतरुसुगुणैर्बहुमन्यतेतदस्थानां किमत्रवृथासन्नापेनेति भावः । अत्रहरितरुस्तनयोर्वाक्यद्वये विस्मयप्रतिविम्बभावेनार्चनान्शिरोधार्यरूपसमान धर्मनिर्देशात्तदुष्टानाञ्छारः ॥ २० ॥ ***** ॥

॥ अथकथंमहान्महतःपूजांसहृदयाशङ्काहरिचैद्योर्महदनरंमनसिनिष्ठायासा मान्यतःसुजनदुर्जनयोर्नरंचतुर्भिर्गह । सुकुमारमिवादि । लघोयसामन्योयसां हृदयंसुकुमारंतनु । कुतःयतोऽमोलघोयांसस्तद्वतंहृदयगतंअप्रियं । सहसैवभट्टि व्येवसमुद्गिरन्तिसमचारयन्ति । मनोषिणस्तदप्रियंकथञ्चित्सम्भाव्यमानमपीविशेषः अनतरेचक्षपयन्तिजरयन्तिनतूद्गिरन्तीत्यर्थः । अहोइत्याश्चर्य्यै । चैद्योर्द्विरन्तिनैवह

सुकुमारमहोलघोयसांहृदयनद्गतमप्रियय्यतः । सहसैवसमुद्गिरन्त्यमीक्षपयन्त्येवहितनूनीषिणः ॥ २१ ॥ उपकारपरःस्व भावतःसततंसर्वजनस्यसज्जनः । असतामनिशान्थाप्यहोगुरुह द्रोगकरीतदुन्नतिः ॥ २२ ॥ *****

रिरितिअहोमहदनरमनयेरितिभावः । अतएवाप्रस्तुतात्सामान्यप्रस्तुतविशेषप्रती तिप्रतिपत्तिरूपोयमप्रस्तुतप्रशंसाभेदः । अप्रस्तुतस्यकथनात्प्रस्तुतंयत्रगम्यते । अप्रस्तुत स्यप्रशंसेयंसारूप्यातिथिनिमित्तविक्षणात् । आदिशब्दात्सामान्यविशेषसंग्रहःएवमुक्त रश्लोकत्रयेपिदृष्ट्यंविशेषानुवक्ष्यामः ॥ २१ ॥ ***** ॥
॥ उपकारेति ॥ किञ्च । सज्जनःस्वभावतःसततंसर्वजनस्योपकारपरोभवति । ननुअ स्तथाधिपरःकदाचित्कस्यचिदेवेतिभावः । तथासर्वोपकारिर्व्येपितदुन्नतिसुस्यसज्जन स्योत्कर्षः । असतामसाधूनामनिशं । गुरुहद्रोगकरीअन्यत्तहृदयसन्नापकारिणी । त थापिअहोमाश्चर्य्यै । कुजेहेतिव्यादिनाताच्छिद्येदप्रत्ययेटिङ्गाण्यित्यादिताडोप्

। हरिचैद्योरेवैरभूताविति सैवाप्रस्तुतप्रशंसा ॥ २२ ॥ ***** ॥
 ॥ परितप्यतइति ॥ किञ्च । उत्तमः परवृद्धिभिर्नपरितप्यते । नव्यथने एवं उत्तमस्यापर
 शुभद्वेषएवनास्तीत्यर्थः । अपरोमध्यमएवेत्यर्थः परितप्नोपि । शोभनासंबृत्तिः परिताप
 गोपनंयस्यसः सुसंबृत्तिः सन्नाप्तमपि । परशुभद्वेषेन प्रकाशयतीत्यर्थः । अधमस्तु । प
 रवृद्धिरहितव्यथः उत्पादितसन्नापः । तथा स्फुटनिर्भिन्नः प्रकाशितोदुःशयः परशुभद्वे
 षलक्षणोदुःशमिप्रायोयस्यसः परशुभद्वेषप्रकाशयतिचेत्यर्थः । चैद्यश्चाधमोहरिस्तत्तम
 इतिप्रतीतिः पूर्वोक्तएवालङ्कारः ॥ २३ ॥ ***** ॥
 ॥ ननुमानिनांपरेत्कर्षपरद्वेषोभूषणमेवेत्याशङ्क्यनेत्याह ॥ अनिरुद्धतेति । अनिरुद्धता

परितप्यतएवनेत्तमः परितप्नोप्यपरः सुसंबृत्तिः । परवृद्धिभिरहि
 तव्यथः स्फुटनिर्भिन्नदुःशयोऽधमः ॥ २३ ॥ अनिरुद्धता
 पसम्पदम्फलहीनां सुमनोभिरुज्जिताम् । खलताङ्गलतामिवास
 तीम्यतिपद्योतकथबुधोजनः ॥ २४ ॥ *****

अनिवारितानापसन्नापानिशयोययानां । एकत्रसन्नापजननैकस्वभावादपरत्रासत्तच्छा
 याविरहाच्चेतिभावः । तथाफलहीनांतांइहामुत्रयोरुपकारशून्यां । प्रत्यतोभयत्राप्यन
 र्थकारोचेतिभावः । अन्यत्रसर्वस्वहरितां । सुमनोभिर्वुधैरुज्जितांचान्यत्रपुष्पैर्बजि
 तां । सुमनाः पुष्पमानसः पुष्पमाल्याः स्त्रीदेवयुद्धयोः पुमानिति वैजयन्ती । असन्तीदृष्टां
 अन्यत्रनिरुपास्यां । खलस्यभावः खलतातां खलतांदुर्जनत्वं । खल्यलतातां खलतांगगन
 लतिकामिवबुधोजनः सदसद्विवेककुशलो जनः कथंप्रतिपद्योताबलम्बेत । कथमपीत्य
 र्थः । वृथामत्सरेनकस्यापिगुणइतिभावः । तथापिखलतांप्रतिपद्यतेनचैवंहरिरितिप्रती
 तेः सैवाप्रस्तुतप्रशंसाखलतामिवेत्युपमायाः सङ्कीर्त्यतेसत्यासत्यविज्ञानमर्थे शब्दः करोतिही

तिव्यादादसत्याखलतिकायाः खलतोपमात्वमपिप्रतीतिसत्याप्रसिद्धिः ॥ २४ ॥ ** ॥

॥ नन्वेवं महानुभावो हरिः किमर्थं तथा सत्सिंहा निर्भर्त्यमानो मौनमास्थित इत्याशङ्क्य
सत्यमनादगन्तुकान्त्यादित्याह । प्रतीति । केशवः । शपमानायकोशने । स्वरितत्वा
दात्मनेपदं । चेदिभूभुजे । क्रियाग्रहणात्सम्प्रदानत्वं । प्रतिवाचं प्रत्युत्तरं नादत्त । केस
रोसिंहो घनध्वनिमनुकुङ्कुरुते प्रतिगर्जति । गोमायुरुतानि शिवारुतानि नानुकुङ्कुरुते
। स्त्रियां शिवाभुरिमायुः गोमायुर्मृगभूर्त्तका इत्यमरः । महतामघमेष्ववस्येति भावः दृष्टा
त्वात्कारः ॥ २५ ॥ **** ॥

प्रतिवाचमदत्तकेशवः शपमानायनचेदिभूभुजे । अनुकुङ्कुरुते घन
ध्वनित्रहिगोमायुरुतानिकेसरी ॥ २५ ॥ जितरेषरयामहा
धियः सपदिक्रोधजितो लघुर्जनः । विजितेन जितस्य दुर्मनेर्म
तिमद्भिस्सहकाविरोधिता ॥ २६ ॥ वचनैरसतामहियसोनख
लुयेति गुरुत्वमुद्धतैः । किमपैति रजोभिर्दैवैरैवकीर्त्तस्यमयेर्मह्य
घताम् ॥ २७ ॥ **** ॥

॥ किञ्चरशोहरिणा विरोधोपिनयोग्य इत्याह ॥ जिनेति । महाधियः । सुधियो जित
रेषरयो यैस्ते चोक्ताः ॥ लघुरस्योजनसु सपदिक्रोधजितः । एवं विजितेन जितक्रोधेन
जितस्येत्यर्थः । दुर्मनेर्मूर्खस्य मतिमद्भिः परिहृतैः सह विरोधिताः सद्भाक्ता । मूर्खपण्डित
योर्मन्त्रोचस्पर्द्धापीनसंगतेत्यर्थः । मूर्खस्यायं चेद्यदिति अप्रसुतात् सामान्यविशेषप्रतीतेरप्र
सुतप्रशंसाभेदः ॥ २६ ॥ **** ॥

॥ नापि वैद्यप्रलापैः कृष्णस्य किञ्चिन्नाघवमिदं शयेनाह । वचनैरिति । उद्धतैर्निष्ठ
रैरसतां दुर्जनानां वचनैर्महीयसो महत्तरस्य गुरुत्वं गौरवं नयेति नापैति खलु । और्वरैर्भा

मैः । उर्वरसर्वशस्याढ्याभूमौ स्याद्भूमिमात्रक इति विश्वः । रजोभिरवकीर्णस्य च्छत्रस्य
मणोर्महार्घ्यतां मूल्यतां । मूल्ये पूजाविधावर्घ्यमित्यमरः । अपैति बिम्बनापैतीत्यर्थः अत्रम
लिमहीयसोर्वाक्यभेदेन प्रतिबिम्बकरणाद्दृष्टान्तालङ्कारः । महीयस इति सामान्याङ्करे
रपि विशेषप्रतीतेरप्रस्तुतप्रशंसा चेति सङ्करः हरिमण्योरुपमानाच्चेति भावः ॥ २७ ॥ *

युक्तञ्चैतत्पारुथ्यं दुरात्मनामित्याह ॥ परीति । यस्य देहिने जनेः परितोषयित्वा परे

परितोषयितानकश्चनस्वगतो यस्य गुणोऽस्ति देहिनः । परदोषकथा

भिरल्पकः स्वजननोषयितुं क्लिप्तोऽस्ति ॥ २८ ॥ सहजान्ध

दृशः स्वदुर्लभे परदोषे क्षणदीव्यचक्षुषः । स्वगुणोच्चगिरे मुनिव्र

जाः परवर्णग्रहणेऽप्यसाधवः ॥ २९ ॥ *****

***** ॥ ३० ॥

निकिल इह ते खलु । अतोऽवश्यकर्तव्यमित्यस्येत्यर्थः चैद्यस्यापि निर्गुणत्वात्परदूषणं वृ
क्तमिति अतएवाप्रस्तुतप्रशंसाभेदः ॥ २८ ॥ *****

॥ नन्वात्मनो निर्दोषत्वाभिमानादित्येव नृम्भणमित्याशङ्क्याह ॥ सहजेति । असा

धवः खलाः । स्वदुर्लभे स्वदोषे महत्यपीति भावः । सहजा स्वाभाविको अन्धा अपश्यन्तादृ

ग्येषां ते जात्यन्ध इत्यर्थः । परदोषाणां स्वक्षमाणां मपीति भावः । ईक्षणे दर्शने दिव्यचक्षु

षोऽप्रतिहतदृष्टयः । किञ्च स्वगुणेषूच्चगिरः आत्मप्रशंसायामिति प्रगल्भवाचाल इत्यर्थः ।

परवर्णग्रहणेषु परलुतिवचनेषु । सुतौ वर्णनुवाक्षर इत्यमरः । मुनिव्रतमौ मन्त्रातिनः

अर्शादिभ्योऽच् । चैद्यश्चैव निषेध इति प्रतीतेरप्रस्तुतप्रशंसा ॥ २९ ॥ *****

॥ साधवस्तुनैवमिच्छाह ॥ प्रकटानीति । आर्य्यचेतसां सुमनसां प्रकटान्यपि प्रकाशानि परबाच्यानि दूषणानि चिरयगोपितुंगोपायितुं सच्चरितुमित्यर्थः । आयादय आर्द्धधातुके वेति विकल्पादाय प्रत्ययाभावः । महन्नैपुण्यं कौशलं । अथेति वाक्यारम्भे । अथात्मनो गुणान् विवरोतुं प्रकटयितुं आत्मप्रशंसां कर्तुमित्यर्थः भृशमाकौशलमत्यन्तमकौशलं साधवो न परात्रिन्दति । नवात्मानं प्रशंसन्ति । आत्मप्रशंसां परगर्हामिति वर्जयेदित्यापस्तम्बीयेति धेधस्मरणादिति भावः । नमः सुचिस्वरक्षेत्रस्तु शलानि पुणानामिति विकल्पात् नन्पूर्वपदस्यापि वृद्धिः कृष्णस्यैव भूत इति विशेषप्रतीतेरप्रस्तुतप्रशंसैव ॥ ३० ॥ * ॥

॥ किमिति ॥ किञ्च । महामनोमहात्मा । अखिललोककीर्तितं स्तुत एव सर्वलोकप्र

प्रकटान्यपि नैपुण्यमहत्परबाच्यानि चिरयगोपितुम् । विवरोतुम
थात्मनो गुणान् भृशमाकौशलमार्य्यचेतसाम् ॥ ३० ॥ * * *

किमिवाखिललोककीर्तितं दूययत्यात्मगुणमहामनाः । बदि
तानलघीयसोपरः स्वगुणनेन वदत्यसौ स्वयम् ॥ ३१ ॥ * *

व्याख्यातमात्मगुणं न बदिता न वक्ता किमिति किमर्थं कथयत्येव स्तुत एव सर्वैः लोकैः कीर्त्यमानत्वादित्यर्थः । लघीयस्तु च्छुस्वगुणं बदिता वक्ता । वदेस्तु न्यत्ययः । अतएव न लोकेत्यादिना षष्ठो प्रतिषेधः । अपरेन्यानास्ति तेन कारणेनासौ लघीयान् स्वगुणं स्वयमेव बदति न केवलं निषेधात् किञ्च प्रयोजनाभावात् किञ्च प्रयोजनाभावादपि महान् आत्मप्रशंसां न करोति तु च्छुस्तु न दपि स्वयमेव प्रलपतीत्यर्थः पूर्वाद्धेपदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गं उत्तराद्धेवाक्यार्थहेतुकं चोन्नेवं कृष्णचैद्ययोर्वैरवध्याविति विशेषणं प्रतीतेरप्रस्तुतप्रशंसा चेति सङ्करः ॥ ३१ ॥ * * * * * ॥

॥ किञ्च महात्मनः कुद्धाः काले परमक्रमं निदुरात्मनस्तु केवलं प्रलपन्तीत्याह ॥ विस्तृज

जोति । परे नराः सत्पुरुषाः विषमाशी विषवत् क्रूर सर्पवद्विषोपमा । अविकल्पिनः नाह
 अधिन एव कुपं क्रोधं बिभृजन्ति वमन्ति पराक्रमन्तीत्यर्थः । अन्तरभ्यन्तरे । असाररूप
 तानिःसाररूपतां दधतो दधताः । ताभ्यस्ताच्छुरित्तिनुमभावः । इत्यरेजनादुर्जनाः
 पटहाइव ध्वनेरेव सारे बलं येष्वांते ध्वनिसारवाक् मूरा एव ननु बलशालिन इति भावः अत्रा
 योदृशैकस्मै चैद्या विद्यप्रस्तुततामात्यात्प्रस्तुतविशेषप्रतीतिरप्रस्तुतप्रशंसाभेदः ॥ ३२ ॥
 ॥ अभिधायतदानदप्रियमित्यादिनायद्भूतेन उभयं युगपत्प्रियाप्रियेभिहितेन चोत्तरमाह
 ॥ नरकेति । समहीपति चेदिभूपतिर्येन विधिनायेन प्रकारेण सन्धिबिग्रहेण । नरकच्छि
 दं नरकान्तकं किमन्येषामशक्तानामिति भावः । ईक्षितुं इच्छन्ति न स्य विधेः सदृशमुत्तरं प्र

विस्तृजन्त्यविकल्पिनः परे विषमाशी विषवन्नराः क्रुधम् । दधतो नर
 साररूपतान् ध्वनिसाराः पटहाइवेतरे ॥ ३२ ॥ नरकच्छिद
 मिच्छन्तो क्षितुं विधिनायेन सचेदिभूपतिः । द्रुतमेतु न हापयिष्यते
 सदृश न स्य विधातुमुत्तरम् ॥ ३३ ॥ * * * * *

निक्रियां स्नेहे विरोधे वा विधानुं न हापयिष्यते । अविलम्बेन विधास्यत इत्यर्थः जहातेत्यर्थ
 नात्कर्मणि लुङ् । विधानक्रियया अनभिधानेऽपि प्रधानभूतक्रियया अभिहतत्वाद् उत्तर
 मिति न कर्मणि द्वितीया । द्रुतं शीघ्रमेतु आगच्छतु आगमने स्वयमेव होयत इति भावः ॥
 ३३ ॥ * * * * *
 ॥ नन्वभिधायेत्यादौ मया सात्वमेव विवक्षितं न विग्रहस्तत्किमुभयाभ्यनुज्ञयेत्याशङ्काह
 ॥ समनद्धेति ॥ अङ्गेत्यामन्त्रणे । असौ भूपतिश्चैद्योऽमुना हरिणा सह सन्धिस्तुर्यदि
 सन्धातुमिच्छेत् । दधतेः सन्ननादुप्रत्ययः । किंसमनद्ध किमर्थं सन्नद्धवान् ततो नायं स
 न्धितुरिति भावः । न ह्यतेः स्वरितेत्वात्कर्त्तरिलुङित इभर्लोभलोति सकारलोपः ।

कृष्णमोषणार्थं सन्नाह इत्यत आह ॥ हरिः कृष्णश्च सिंहश्च योनाक्रमणेनाभिभवेन याभी
 स्तया सन्नतिं नम्रतां बिभ्रोत विमृतादयः सम्भवः सम्भवो नास्ति खलु इत्यर्थः ॥ ३४ ॥ * ॥
 ॥ अथाक्रमणेऽनिष्टमाचक्षते ॥ महत इति । कुधोरसन्ननिनां शक्ताश्चिपरीतबुद्धिमा
 न् । महतो महानुभावान् । तरसावलेन । तरसावलेन हसी । तेन विलङ्घयन्नाक्रमयन् न
 जदोषेण स्वापराधेनैवोन्नत रूपेण विनश्यति । तथा हि इन्द्रो धिनिर्दीप्ताश्चिरयिः स्वे
 च्छया शलभान् पतङ्गान् । समौ पतङ्गश्च शलभा विद्यमरः । इन्धनं द्वाह्यं कुरुते खलु कि
 लुते एव निजोद्धृत्या निपत्य दह्यन्त इत्यर्थः इतः परं ब्रक्ष्म्यत इति भावः । दृष्टानां लङ्कारः
 ॥ ३५ ॥ ***** ॥

समनद्ध किमङ्गभूपतिर्यदिसन्धित्सुरसौ सहामुना । हरिश्चक्रमणेन
 सन्नतिङ्किलबिभ्रोतभियेत्यसम्भवः ॥ ३४ ॥ महतस्तरसा विलङ्घय
 त्तिजदोषेण कुधोर्बि नश्यति । कुरुते न खलु स्वयेच्छया शलभानैन्ध
 ममिन्द्रो धितिः ॥ ३५ ॥ यदपूरिपुणमहीपतिर्न मुखेन स्वयमाग
 सांशतम् । अथ सम्पतिपर्यपूरयत्तदसौ दूतमुखेन शार्ङ्गिणः ॥ ३६ ॥

॥ नन्वसहने शार्ङ्गिणः शतापराधसहनप्रतिज्ञाभङ्गः स्यादित्यत्राह ॥ यदिति । पुरपू
 र्वमहीपतिश्चैवो मुखेन स्ववाचा आगसां अपराधानां शतं । आगोपराधे मन्युश्चेत्यमरः ।
 शार्ङ्गिणः कृष्णस्य स्वयन्तापूरिना पूरयदित्यर्थः । पूरयतेः कर्तरि लुङ् दीपजनेत्यादिना
 विकल्पाच्चिणप्रत्यये चिणो लुक् । अथ स्वप्रलापानन्तरं । सम्प्रतोद नो मसौ चैव दूतमुखे
 न दूतनाचा आगसां शतं पर्यपूरयत् पूरयामास । दूतमुखत्वात् राज्ञातेन कृष्णकोधादवस
 रदानेन महदुपकृतमायुष्मतेति भावः । पूरयतेर्लुङि सौ च द्युपधाया ह्रस्व अभ्यासदीर्घः ॥
 ३६ ॥ ***** ॥

॥ निगमयन्फलितमाह ॥ यदिति । अनर्गलमविष्कम्भं विवृतमिति यावत् । तद्धि
ष्कम्भेऽर्गलं न तेत्यमरः । तद्गोपुरं पुरं द्वारं तदेवानतं यस्य स बाच्या बाध्यविवेकमूय इत्य
र्थः । त्वमितः इतः परं । यदप्रियं बध्यसितदप्रियं विवरिष्यति । चिरस्य चिरमभूति ।
चिरयचिररात्रायचिरस्याद्याचिर्यथाका इत्यव्ययेत्यमरः । समयोद्दीक्षणेन संविद्यतीक्ष
णेन रक्षितानि रूढा मित्यर्थः । समयाः शपथाचारकालसिद्धान्तसन्निद इत्यमरः । कु
धंकोधं विवरिष्यति । वृत्तो वेति दीर्घविकल्पः । इतः परं त्वमपि दंष्ट्रा एवेति भावः ॥ ३७ ॥
॥ निशमय्येति ॥ एनसामनाप्नुः असंस्पृष्टः सत्यवादिन इति भावः । आप्नोते सूच ।

यदनर्गलगोपुरननस्त्वमितो बध्यसि किञ्चिदप्रियम् । विवरिष्य
तितच्चिरस्य नः समयोद्दीक्षणा रक्षिता कुधम् ॥ ३७ ॥ निशम
य्यतद्दर्जितं शिनेर्धचनन्नपुरनापुरेन साम् । पुनरुज्जितसाध्वसो
दिषामभिघते स्म बचो बचो हरः ॥ ३८ ॥ विविनक्ति न बुद्धि
दुर्विधः स्वयमेव स्वहितमृथजनः । यदुदीरितमप्यदः परैर्न विजा
नान्ति तदद्भुतमहत् ॥ ३९ ॥ * * * * *

शिनेर्ताम्रः कस्यचिद्वा दवस्य ननुः प्रपौत्रस्य सात्यकेरिति भावः । यद्दर्जितं अर्थयुक्तं च न
निशमय्यश्रुत्वा । ल्यपितद्युपूर्वादिनिशोरयादेशः । पुनर्भूयोप्युज्जितसाध्वसं त्यक्तमर्थं
यथा तथा । द्विषां बचो हरतीति बचो हरेदूतः । हरतेरनुद्यमनेऽच । बचोऽभिघते
स्म अभिहितवान् ॥ ३८ ॥ * * * * *
॥ विविनक्तीति ॥ बुद्ध्या दुर्विधोदरिद्रः बुद्धिमूय इत्यर्थः । निस्सुदुर्विधोदीनोद
रिद्रो दुर्गतश्च स इत्यमरः । पृथक्जनः पामरजनः । स्वयमेव परोपदेशं विनैवात्महितं न
विविनक्ति तद्युक्तमेवेति भावः । किन्तु परैरुदीरितं उपदिष्टमप्यदोहितं न जानाति इति य

ननुमहदङ्कृतं । यतः स्वीकृतं न गृह्णातीति भावः ॥ ३९ ॥ ***** ॥
 ॥ अथ किमङ्कृतं मूर्खेष्वाशयेनाह ॥ विदुरिति । बुधाः बुद्धिमन्तः । एष्यन्तमागमि
 नं अपायमनर्थमात्मना स्वयमेव । प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानात्तृतीया । विदुर्वदन्ति । वि
 द्वांसो वेति विकल्पाज्जुसादेशः । अथवा परतोऽन्यस्माद्वाप्तात्प्रवृत्ते विम्वसन्ति आत्रो
 क्तं गृह्णन्तीत्यर्थः । अदन्तरेपसंख्यानमिति उपसर्गसंज्ञोपसंख्यानाद्धेतोः प्राक्प्रयोगः ।
 अल्पधीर्मूढस्तु अनुभवाद्दृते स्वानुभावं विना । अन्यादि वर्तते इति पञ्चमी । न प्रमिमी
 ते न जानाति । स्वतः प्रमाता उत्तमः परतः प्रमाता मध्यमः अधमस्तु स्वानुभावेकप्रमाणद्वय
 र्थः अधमस्तु मिति भावः । अतएवाप्रस्तुत सामान्यात्प्रस्तुतविशेषप्रतीतेरप्रस्तुतप्रशंसभेदः

विदुरेष्यदपायमात्मना परतः प्रवृत्तेऽथवा बुधाः । नपरोपहित
 न्नच स्वतः प्रमिमीतेऽनुभवाद्दृतेऽल्पधीः ॥ ४० ॥ कुशलञ्च चतु
 र्भ्यमेव तद्वचनं कुशलमयदभ्यधामहम् । उपदेशपरः परेष्वपि स्वविना
 शाभिमुखेषु साधवः ॥ ४१ ॥ *****

॥ ४० ॥ ***** ॥

॥ अतः प्रस्तुते किमायातंतत्राह ॥ कुशलमिति । हे कुशलमहं यद्वचनमभ्यधां अनिधाय
 त्वादिना रक्षासन्धिर्गुणाय विग्रहस्तनर्था येत्येवमवोचदित्यर्थः । तद्वचनं तु भ्यमेव कुश
 लं हितं । चतुर्थी चाशिष्यायुष्यमङ्गभङ्गकुशलसुखार्थहितैरिति चतुर्थी । तच्च हितेषु
 हितोपदेशात्प्रत्ययंकयमित्याशं कामर्थान्नान्यासेन परिहरति । साधवः सुजनाः स्ववि
 नाशाभिमुखेषु प्रवृत्तिविरोधादात्मविनाशहेतुभूतकर्मप्रवृत्तेष्वित्यर्थः । परेष्वपि
 उपदेशपरः उपदिश्यते कृपा लुप्तयेति भावः ॥ ४१ ॥ ***** ॥

॥ तथापि अर्थद्वये त्वत्काये किञ्चिद्ग्राह्यं तत्राह ॥ उभयमिति । मया सांत्वं सामादि । अ

येतिप्रक्षान्तरे इतरदसांविग्रहश्चेत्यर्थः । युगपदुदितं त्वन्मनोषया बुद्ध्यापृथग्मेदैत
प्रविभज्य विविचयस्व गुणान्तत्र द्ये पितरयायच्छुभेदकं तत्करिष्यसि । किलखलु हंसा
क्षोरमिवाम्भसीतिभावः ॥ ४२ ॥ ***** ॥

॥ अथवासुजनः स्वभावात्कृतेऽपिहितोपदेशो मूर्खेषु निष्कल इत्याह ॥ अथवेति । अ
थवा अभिनिविष्टबुद्धिषु दुर्गहग्रस्तचित्तेषु विषयेषु । सुभाषितं हि तोपदेशवचनं । र
विरगिषु न पतानुरक्तेषु कमलाकरेषु शीतरोचिषः शीतभानोः करजालमिव व्यर्थकतांतिर
र्थकतां व्रजति । तस्मादलमेव त्वयिहितोपदेशचिन्तयेतिभावः ॥ ४३ ॥ ***** ॥

उभययुगपन्मयोदितत्त्वरयासान्त्वमथेतरच्चेते । प्रविभज्यपृथङ्म
नोषयास्वगुणयुक्तिलतत्करिष्यसि ॥ ४२ ॥ अथवाभिनिविष्ट
बुद्धिषु व्रजति व्यर्थकतां सुभाषितम् । रविरगिषु शीतरोचिषः कर
जालङ्कमलाकरेष्विव ॥ ४३ ॥ अनपेक्ष्यगुणागुणोजनः स्वरू
चिन्निश्चयतो नुधावति । अपहायमहीशमार्चिषत्सदसित्वान्ननु
भीमपूर्वजः ॥ ४४ ॥ ***** ॥

॥ नन्वभिनिविष्टोऽपि सुजनैर्वलादपिहिते प्रवर्तयितव्य इत्याशंक्य न शक्यत इत्याह ॥
अनपेक्ष्येति । जनस्त्वादृशः पृथक्जनः । गुणागुणो गुणदेवौ विप्रतिषिद्धत्वात् अधिकर
णवाचोतिद्धत्वे कवद्भावः । अनपेक्ष्या विमृश्यति श्रयतः स्तुतिश्च यादेव स्वरूचिं स्वेच्छ
मनुधावति ननु सहितमनुसरतोऽर्थः । तत्र पार्थ एव प्रमाणमित्यादि । भीमपूर्वजः भो
माग्रजो युधिष्ठिरः मूर्खाग्रणीरितिभावः । महीशचेदिपं अपहाय सदसित्वमार्चिचत् अ
र्चितवान्खलु । अर्चयतेऽर्णो चङ् अजादेर्द्धितो यस्य नन्नाः संयोगादेरितिरेफवर्जितस्यै
काचोद्धिर्भावः विशेषणसमान्येन समर्थरूपे र्थान्तरन्यासः ॥ ४४ ॥ ***** ॥

॥ पार्थानादरादेवंशोलाघवाणवलयमिव्याशंक्यपरिहरति ॥ त्वयोति । हे कृष्णविवि
भक्तिमताप्रेमवना । कुरुणांशुः । सत्सुखित्यादिनाकिम् । तेनकुरुजाकुरुजापा
र्थिननसत्कृतोतार्चितश्चेदिपोगुरुरेवपूज्यएव । नथमहिप्रियमांसंयस्यतेनप्रियमांसगृध्रे
नमृगाधिपेनसिंहेनोज्ज्वलस्त्यक्तः । करिकुम्भजोमणिर्मृत्कामणिस्त्वहोगर्ह्यमितिअनव
द्यएवेत्यर्थःमूर्खानादरादमहतांकिञ्चिन्नाघवमित्यर्थः । कुसूपकुस्तिताऽवद्याखेटगर्ह्यण
कास्तमाइत्यमरः । अवद्यपरयेत्यादिनानिपातःदृष्टान्तालङ्कारः ॥ ४५ ॥ *** ॥

॥ विदुषांनपूज्यएवचैद्यइत्याशयेनाह ॥ कियतइति । धवलोनिर्मलोधवलैर्निर्मलैरेव

प्रमदगतादितिभक्तगोष्ठ्यादुपनिषत्प्रमाणम् । तद्विदुषांनपूज्यएव

त्वयिभक्तिमतानसत्कृतःकुरुजागुरुरेवचेदिपः । प्रियमांसमृगा
धिपोज्ज्वलतःकिमवद्यःकरिकुम्भजोमणिः ॥ ४५ ॥ कियते
धवलःखसूक्ष्मकैर्धवलैरेवसितेतैरधः । शिरसौघमधत्तशङ्करःसु
रसिन्धोर्मधुजितदङ्घ्रिणा ॥ ४६ ॥ अबुधैःकृतमानसंविद
स्तवपार्थैःकुतएवयोग्यता । सहसिप्तवगैरुपासितन्नहिगुञ्जाफल
मेतिसोष्मताम् ॥ ४७ ॥ ****

॥ **** ॥ त्वयि ॥

॥ उच्चकैरुन्नतैःकियतेखलु । सितेतैर्मलिनैरधःकियते । तथाहिशङ्करःशिवःसुरसि
न्धोरोघमन्दाकिनीपूरंशिरसाअधत्तउभयोर्निर्मल्यादितिभावःमधुशत्रुर्विषसुतदोषंअ
ङ्घ्रिणाअधत्तस्वयंमलिनत्वादितिभावः । अतोविशेषविदुषांरजापूज्यएवेतिभावःविशे
षणसामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ४६ ॥ ****

॥ किञ्चयथापार्थानादराद्राज्ञेनकिञ्चिन्नाघवंतथातदादराच्चनकिञ्चिद्वैरवमित्याह ॥
अबुधैरिति । अबुधैरज्ञैःपार्थैः । कृतमानसंविदःपूजानोषणंयस्यतस्य । संभाषणेसन्नि
ह्यर्थेऽपिनिबिम्बः । तवयोग्यताकुतएवनकुतोपीत्यर्थः । तथाहिसहसिमार्गशीर्षे । मार्ग

श्रीसहामार्ग इत्यमरः । सुवगैरुपासितं सेवितं गुञ्जाफलं काकफलानि । जानावैकवचनं
। काकचिच्चोगुञ्जेतु कस्मलेत्यमरः । सेव्यतामुष्मतां तहिनैति पुसां मूढपरिग्रहाय परिग्र
हे गैरुवयोः प्रयोजकावित्यर्थः अत्र कस्मगुञ्जाफलयोर्विशेषणयोरेव वाक्यभेदेन प्रतिविम्ब
कारणानुष्ठानालङ्कारः ॥ ४७ ॥ ***** ॥

॥ यदपूरोदित्यादिनायत्तात्यकिनासापराधक्षमत्वमुक्तं तत्रोत्तरमाह ॥ अपराधेति ।
नृपश्चैवः अपराधस्य शतक्षमं राज्ञः शतापराधसि हि लुभवंतं । एकयाक्षमवा एकापराधसह
जेनेत्यर्थः । अत्येति अतिक्रामति । अपराधकोटो नामपि तन्नाशेनापि साम्यसम्भवादिति
भावः । नामैव क्षमां दर्शयति । त्वयि भीष्मकात्मजां रुक्मिणीं हृतवत्यपि समर्थप्रतीकारक्षम ए

अपराधशतक्षमनृपः क्षमयात्येति भवन्तमेकया । हृतवत्यपि भीष्म
कात्मजान् त्वयि च क्षामसमर्थ एवयत् ॥ ४८ ॥ गुरुभिः प्रतिपादि
ताम्बधूमपहत्यस्वजनस्य भूपतेः । जनकोऽसि जनार्दनस्फुटह
तधर्मार्थतयामने भुवः ॥ ४९ ॥ *****

वसत्रपि च क्षामक्षाम्यति स्मेति यत्तया क्षमयेत्यर्थः ॥ ४८ ॥ ***** ॥
॥ राक्षसक्षत्रियस्यैवमिति स्मरणान् राक्षसो ह्यसक्षत्रधर्मत्वाद् रुक्मिणीहरणे कोस्माक
मपराधः राज्ञो वा का अत्र क्षमेत्याकांक्षावामाह ॥ गुरुभिरिति । हे जनार्दन । गुरुभिः पि
त्रादिभिः पित्रा प्रतिपादितां राज्ञेह तां । अतएव स्वजनस्य बंधोर्भूपतेर्महाराजस्य वधूं जा
यामपहत्य । हतो धर्मार्थेन तत्तया हेतुना हतधर्मार्थतया स्फुटमने भुवः कामस्य जनको
सि हतधर्मार्थबोधेन काममात्रनिष्ठोऽस्येत्यर्थः । नायं राक्षसो विवाहः । हत्वा क्त्वाचमि
त्वाचक्रौ शन्तीरुदन्तीतया । प्रसह्य कन्याहरणं राक्षसो विधिरुच्यते इति कन्याहरणस्य रा
क्षसत्वं लक्षणम् । अथ नु परदारपहरणे बन्धुद्वेहो राजद्वेहश्चेत्यहो पापिष्ठस्य कामा

न्यस्यते परमसाहसिकत्वमिति भावः ॥ ४७ ॥ ****
 ॥ सत्यमीदृगेवाहं ततः किमित्याशंक्य किमन्यद्वाधादित्याह ॥ अनिरूपितेति । अनिरू-
 पितरूपसम्पदः शैलूवद्वज्ररूपधारित्वादज्ञातरूपविशेषस्यावाङ्मनसगोचररूपवैभव-
 स्येति गम्यते । अन्यत्र कृत्वा रूपमारेपितं तमः अभावस्तम इति च मतद्वयेऽपि प्रमाणानवधूत-
 रूपसम्पद इत्यर्थः । अन्यभूतच्छदद्वयेऽपि कल्पशक्त्या नोक्तवतमसो वातिमिरस्येव ।
 वास्यात्त्रिकल्पोपमयोरिति विम्बः । सर्वगतस्य क्षितिपद्येदिपोऽभीषुमातं शुमानिव ॥
 सस्योदानीमेव क्षिप्तुक्षेत्रा अहंतित्यर्थः शास्त्रादूक्ततामिति भावः । त्रिसृष्टिधृष्टि-
 सेः कुरितिकुप्रत्ययः । तत्रोक्त्यादिताकृत्यो गेयक्यातिधेवेति शेषेऽपीपर्यवसानानु-
 द

अनिरूपितरूपसम्पदस्तमसो वान्यभूतच्छदद्वयेः ॥ तव सर्वगत-
 स्य सम्पत्तिक्षितिपः क्षिप्तुरभीषुमानिव ॥ ५० ॥ शुभितस्य महि-
 भूतत्त्वयि प्रश्नोपन्यस्तनृथामम । प्रलयोऽस्मिन् सितस्य वारिधेः परि-
 वाहो जगतः करेति किम् ॥ ५१ ॥ ****

मन्त्रलाभः अभीषुः प्रग्रहेरज्ञावित्यमरः । विम्बप्रकाशादयः सर्वे यमिधानिका मूर्द्धन्या नो-
 घ्ये लोकावेदयोस्तालव्यानादृश्यते । अभीषूतं महितमित्यादि ॥ ५० ॥ ****
 ॥ तर्ह्यस्मदर्थव्याराजासंत्वयितव्य इत्याशंक्यतेत्याह ॥ शुभितस्येति । त्वयिविधे ।
 शुभितस्यातिकुदस्यमहीभूतोऽस्ममप्रश्नोपन्यस्तनृथानोपदेष्टो वृथानिष्कलः । तथा-
 हि प्रलयोऽस्मिन् सितस्य कल्पानोऽशुभितस्य वारिधेः । जगतः परिवाहो जगत्कृतो जलनिर्गमः ।
 र्गः किङ्करोति तत्किञ्चिदित्यर्थः । महतां तन्मूलपक्षं निवर्तत इत्यर्थः । दृष्टान्तालङ्कारः
 ॥ ५१ ॥ ****
 ॥ तर्ह्यस्मिन् वृत्तानां किमर्थमिति ह प्रहितस्तत्राह ॥ प्रहित इति । प्रधनाय युद्धाव-

दिनिः । शरणेरक्षणेसाधुः शरण्यः रक्षणक्षमः । तत्रसाधुरित्यन्वयः । सशिशुपालः
 शरणंरक्षितारमागतान्प्राप्तान् । शरणं गृह्णन् रक्षितोः शरणं रक्षणे गृह्णन्त्यभयत्रापिभि
 न्भः । द्विषः शत्रून्तरुणान्पूनीपिरक्षतिअतोनिःशङ्कं शरणमागच्छेत्यर्थः ॥ ५४ ॥
 ॥ ननुवयंदोषाः किलसोपतिक्षुभितः किलकथंनःपालयेदित्याशंक्याह ॥ नेति । स्वा
 र्थपरः स्वार्थनिष्ठाः परेशत्रवोमहतोऽधिकस्यकथंअप्रियंकस्यअशंकंअपकारंनविद्ध्यु
 क्त्युरेवकार्यवशान्महतोमहतामित्यर्थः । किंतुउदारधोर्महामतिः । उदारेदातृमह
 मोरित्यमरः । स एनाकुपितोपिनतिमात्रकेणप्रणतिमात्रकेणअनुनोतिअनुनयनंभजते

मतिः । ननुवयंदोषाः किलसोपतिक्षुभितः किलकथंनःपालयेदित्याशंक्याह ॥ नेति । स्वा

परिपातिसकैवलंशिशूनिनितितन्नामनिमास्मविश्वसीः । तरुणान
 पिशिक्षतिक्षुमोसशरण्यः शरणमागतान्द्विषः ॥ ५४ ॥ नविद्ध्यु
 रशङ्कमप्रियममहतः स्वार्थपरः परेकथम् । भजतेकुपितोप्युदार
 धोरनुनोतिनतिमात्रकेणसः ॥ ५५ ॥ हितमप्रियमिच्छसिषु
 तय्यदिसन्धिस्रपुरविनश्यसि । अन्तैरथतुष्यसिप्रियैर्जयता
 ज्जीवभवानोश्वरः ॥ ५६ ॥ * * * * *

अनुगृहीयतीत्यर्थः । प्रणिपातः प्रतीकारः सरंभोहिमहान्मितामितिभावः ॥ ५५ ॥ *

॥ किंवद्वनान्वाक्यंहितोपदेशसंग्रहइत्याशंक्याह ॥ हितमिति । अप्रियंश्रुतं । हितमि
 च्छसि यदिअप्रियंश्रुतमाप्तादाकर्षितंगृह्णतुमिच्छसिचेदित्यर्थः । सन्धिस्रपुरासन्धे
 हिपुरविनश्यसिअन्यथाविनश्यसीत्यर्थः । यावत्पुरनिपातयोर्लडितिभविष्यदर्थेनह
 । अथेतिपक्षान्तरे । अनृतैरसत्प्रियैस्तुष्यसि यदिजयतात्जयतु । तुह्योस्तानडाशिय
 न्यतरस्यामितिनास्तानडादेशः । जीवअवनोश्वरः सार्द्धभौभोभव । ततःकिमेभिःप्रिया
 स्तैःअप्रियमपिप्रियमेवगृहाणेतिभावः ॥ ५६ ॥ * * * * *

॥ ननु कंसाद्यौ कविजयोक्तव्यः कथं विजेष्यते राज्ञोऽप्यशंक्याह ॥ प्रतिपक्षेति । प्रतिपक्षं
जिदनेकारिह ताभिभवान् । असंशयं तुं श्योनास्ति । अर्थभावेऽव्ययोभावः । युधितं
श्रामेचैद्येन शिष्यप्राप्तेन विजेष्यते । जयतेः कर्मणि लङ् । शेषे प्रथमा । न च पितृमांस्य
पक्षे नोति तमोपहंसर्वतमोपहारिणं । अपक्षे शतमसोः परिहृतेऽप्रत्ययः । अहं पतिं अह
र्थं तं ह्वय्यं । अहरादीनां पद्यादिषूपसंख्या नमिति विकल्पकोरेफादेशः । एहं हं र ह्य
ख्यंतमः । आख्याह्ये अभिधानं वेद्यमरः । ग्रसते गिलति हि । अत्र हरिस्तूर्य्योराहुचै
श्वयोऽश्ववाक्यभेदेनाप्रतिबिंबकरणादृष्टान्तालङ्कारः ॥ ५७ ॥ ***** ॥

॥ तिचनभवानेकएव विजेष्यते किनु सैर्यादवेः सहेत्याह ॥ अचिरादिति । क्षितिपः

प्रतिपक्षजिदप्यसंशययुं धिचैद्येन विजेष्यते भवान् । ग्रसते हित
मोपहमुज्जर्ननु एह्यहमहर्षति नमः ॥ ५७ ॥ अचिराज्जि
तमीनकेतनो बिलसन् वृक्षिगणैर्नमस्कृतः । क्षितिपः क्षयितोद्धृ
तान्धको हरलोलांसविडम्बयिष्यति ॥ ५८ ॥ *****

रजा । अचिरादबिलम्बितमेव जीतोमीनकेतनः कार्त्तिकः प्रद्युम्नः स्मरस्येन सः । वृक्षयो
थादवभेदाः स्तेषां गणैरेद्यैर्नमस्कृतो भोत्या प्रणतः सन् । अतएव विलसन् दीपमानः । अन्य
त्र वृक्षोतिपदच्छेदः वृक्षि उक्षणि विलसन् वृषारूढ इत्यर्थः । गणैः प्रमथैर्नमस्कृतः । ग
णाः प्रमथसंख्यौ वा वृक्षौ वृक्षिसुतेन्द्रिये इति वैजयन्ती । क्षयितानाशिता उद्धृता दीप्ता
अन्धकायादवभेदाः । अन्यत्रान्धकासुरेयेन सः । हरलोलांशम्भुविभ्रमं विडम्बयिष्य
त्यनुकरिष्यति । अत्र हरलोला मिति शब्ददृष्ट्यापेक्षानिर्दर्शनाच्चेष्टसंकीर्णं ॥ ५८ ॥
॥ ननु देवाद्युरैरयजय्यायादवाः कथं च याजेयते तत्राह ॥ निहतेति । क्षितिपश्चेदिपो
निहतेऽन्मरोदुष्टः कुञ्जरः कुबलयापीडाख्येन तस्मात् । अन्यत्र हतानेकमत्तमातङ्गा

न । अतएवक्रमाज्जितंभूरियशःदधतःहरेःकृष्णान्सिंहात्चेतिध्वनिः । रणेनविभेति ।
 अस्तेनादृशैवस्यवृद्धिषुयादवेधुमेधेषुच । वृद्धिस्तुयादवेधेवेद्विनिविश्वः । कागणना
 कृष्णमवगणयतोयादवाःकेद्वत्यर्थःअत्रकुक्षुरघातिनःसिंहस्यकाकयातेवेक्षित्यर्थान्तरप्र
 तीतिध्वनिरेवक्षेपःहरेर्वृद्धिविशेषस्यापिस्निष्टत्वात्प्रकृतप्रकृतक्षेपेनदनङ्गीकारादित्युक्तं
 प्राक् ॥ ५७ ॥ ***** ॥

॥ हरेरपिनविभेतिइत्युक्तंनदेवसम्भावयितुंतस्यपरक्रमानासर्गसमाप्तेर्वर्त्ययति ॥ नेति
 । युधिश्चवोभियाऽस्यमुखंतपश्चनीतियत्तन्नाडूतंअत्रकुतःसोपिद्रवतांभयात्पलायमा

निहतोद्धतदुष्टकुक्षुरदधतोभूरियशःक्रमाज्जितम् । नविभेति
 रणेहरेरपिस्थितिपःकागणनास्यवृद्धिषु ॥ ५७ ॥ नतदङ्गुत
 मस्ययन्मुखयुधिपश्यन्तिभियात्रशत्रवः । द्रवतान्ननुपृष्ठमीक्ष्य
 तेबदनंसेपिनजातुविदिषाम् ६० ॥ प्रतनूजसिताचिरद्युतःश
 रदम्प्राप्यबिषण्डितायुधाः । दधतेऽरिभिरस्यतुल्यताय्यदिनासा
 रभृतःपयोभृतः ॥ ६१ ॥ *****

नानाविद्धिषांपृष्ठंकायपार्श्वेङ्गुक्षते । जातुकदाचित्बदनंनईक्षतेखलुननुद्धयोर
 न्यतरमुखेन्योन्यस्यमुखविलोकनासम्भवान्स्वयंविद्धिषांअभिमुखस्यायस्यमुखदर्शनाद्
 दूतमित्यर्थःअतएववाक्यार्थहेतुकङ्काव्यलिङ्गम् ॥ ६० ॥ ***** ॥
 ॥ प्रतन्विति ॥ शरदंशरदंननुप्राप्यबिषण्डितायुधाःखंडितेन्द्रचापाःअन्यत्रशरान्द
 दानोतिशरदस्तंशरदंशरदंविणंप्राप्यबिण्डितशस्त्राः । प्रतनूजसिताचिरद्युतोऽल्पस्तु
 रितबिद्युतः । अन्यत्रप्रतनूजसिताखलोऽक्षसितास्तेइवचिरद्युतोऽस्थिरद्युतः । पयोभृ
 तमेघाअसारभृतःवृष्टिमन्तःनयदिशरीरिणांशरदवृष्टिभूयत्वादितिभावः । सुहृद

समुत्थाद्यर्थः असारप्रहरेवेगवृष्टौ सुहृद्वनइतिवैजयन्ती । अस्यारिभिसुख्यतां दध
ने । अवपयेभृतः उपमानानामुपमेयभावोक्तः प्रदीपाज्झारः तेषामसारसम्बन्धेऽपि संभाव
नयातदसम्भवाक्तेरतिशयोक्तिभेदश्चेति सूक्तः ॥ ६१ ॥ ***** ॥
॥ त्रिभिः कुजकमाह ॥ मलिनं रणरेणुभिर्मलिनं । मुहुः सक्तम् । रणरेणुभिर्मलिनं । अतएव
द्विषतामङ्गनाश्रुभिः क्षालितं स्वारीन् रणात्रिवर्तिनइतिभावः । यस्याद्विषयुगं चरणयुग
लं । अथरेणुक्षालितानां नृपाणां प्रणतं रक्षां मौलिमरीचवो मुकुटमणिरश्मयः स्त्रैरेव वर्ण
कैर्विलेपनैश्चन्दनैः । चारणे वापि वर्णकमिति विश्वः । बिलिप्यते विशेष्यते । अत्रां
प्रियुगस्य विशेषेण महिम्ना स्नातानुलिप्ततत्पुरुषसाम्यप्रतीतेः समासेक्तिः ॥ ६२ ॥ * ॥

मलिनं रणरेणुभिर्मुहुर्द्विषताक्षालितमङ्गनाश्रुभिः । नृपमौलिम
रीचिबर्षकैः खलु प्रस्थाद्विषयुगम्बिलिप्यते ॥ ६२ ॥ समरयनिका
मकर्कशङ्खणमाकृष्टमुपैतियस्य च । धनुषा सममाश्रुविदिषाङ्कुलमा
शङ्कितभङ्गमानेतिम् ॥ ६३ ॥ *****

॥ समरयेति ॥ किञ्चेति चार्थः । तिका मकर्कशमतिकठिनं दुर्मर्धमित्यर्थः । समरयसंप्र
हारयाकृष्टमाङ्गनावर्जितं क्षणं । आशङ्कितभङ्गमनसोत्प्रेक्षितस्वपराजयं । अन्यत्राति
कर्षात्संभावितदलनयस्य बिद्धिषां कुलं धनुषा सममानति तन्मृतामुपैति आश्रुमवधनुर्नम
नकार्यस्य द्विषन्नमनस्यतत् सहभावेऽक्तकार्यकारणयोर्पौर्वापर्यविपर्ययनिमित्तरूपा
तिशयोक्तिमूलात्सहोक्तिरलङ्कारः ॥ ६३ ॥ ***** ॥
॥ मुहिनेति ॥ अमुमेवंविधं चैद्यं सुहृज्जनाः । मुहिनां मुंकलयन्ति आह्लादकत्वाच्चन्द्रं
मन्यन्ते । विरोधितः उल्लङ्घ्यत्वात्तपनं कलयन्ति । एकस्यानेकप्रतीतिमुपमिमोते । कृति
भिः कुण्डलैरैन्द्रजातकादिभिः कृतदृष्टिविधमाः जनितदृष्टिविपर्यया एकेन सः यथास्त

जंमालांकलयन्नियथाअपरेभुजमंकलयन्निकमेवरज्ज्वादिकमितिशेषः उपमालङ्कारस्त
चैकस्यनिमित्तवशाद्गृहीतमेनेदत्तादत्तानेकघातिखनात्मनेनोलेखः संकीर्यते ॥ ६४

॥ ****

॥ दधतइति ॥ अशुभलक्षयागमाः दुर्लभगृहप्राप्तयः । अन्यत्रामरत्वात् दुर्लभनाश
योगाः । निलयापचयोल्लयावित्यमरः । एकान्तरतांभयाद्धिजनस्थानेनिरतां । अमानु
षीकार्श्यामालिन्यादिपिशाचादिवृत्तीयमानां । अन्यत्रैकास्तरतांनियतसुरतांनित्यभो
गाममानुषीदिव्यातनुदधतोदधानाः । भुविसंप्रतिक्चनप्रतिष्ठिताः राज्यभ्रंशान्कापि

नुहिनांशुममुंसुहृज्जनाः कलयन्त्युल्लकरम्बिरेधिनः । कृतिभिः
कृतदृष्टिविभ्रमाः स्वजमेकेभुजगद्यथापरे ॥ ६४ ॥ दधतोऽशु
भेलक्षयागमास्तनुमेकान्तरताममानुषीम् । भुविसम्प्रतिनप्रतिष्ठि
ताः सदृशायस्यसुरैरगतयः ॥ ६५ ॥ अतिविस्मयनीयकर्मणो
नृपतेऽपश्यविरेधिवेष्टितम् । यदमुक्तनयोनयस्यसावहितानाङ्कुल
मक्षयङ्गयम् ॥ ६६ ॥ ****

स्थितिमप्राप्ताः अन्यत्रचनभुवंतस्पर्शतइत्यर्थः देवत्वात् यस्यागतयः सुरसदृशाः मन्त्रायमु
मितिपूर्वेणसंबन्धः श्लिष्टविशेषणायमुपमाश्लेषएवेत्यन्ये ॥ ६५ ॥ **** ॥
॥ अतोति ॥ अतिविस्मयनीयकर्मणोअत्यन्तविस्मितपौरुषस्य । स्मयतेरनीयरप्रत्ययः
। नृपतेऽपश्यविरेधिवेष्टितंपश्यदेधिरूपंनकिंचिदस्तीत्यर्थः यस्मादमुक्तनयोऽत्यक्त
नोतिमार्गोसौअक्षयमविनाशिपूर्वकेनापिक्षयंतनोतिमित्यर्थः अहितानाङ्कुलंशत्रुजानक्षयं
नाशनयति । नोतिपौरुषाभ्यां द्विवन्निर्मूलयितुरस्यकाविरेधिवार्त्तेतिभावः अक्षयमपिक्ष
यंभवतीतिविरेधस्यनेतृभेदेनपरिहारादिरेधाभासोलङ्कारः ॥ ६६ ॥ **** ॥

॥ चलितेति ॥ अतोचैद्यश्चलितप्रवृत्ताङ्गोचलितकवन्धसम्पदः शिरेहीनकलेवरसं
पदएवकवन्धसंपदः उदकसमृद्धयेषुतान्स्त्रिष्टरूपकं । कवन्धसलिलेप्रोक्तमपमूर्द्ध
कलेवरमिति वैजयन्ती । मकरव्यूहाः मकराकारैर्यवित्यासाः स एवमकरव्यूहा इति वि
ष्टरूपकं । व्यूहैः समूहवित्यासाविति वैजयन्ती । निरुद्धवर्त्मनेति निरुद्धप्रवेशमार्गान् ।
अतएवमहोदुस्तरान्संगरसागरान्समरसमुद्रान्स्वभुजौ जसानि जभुजवजेनैवमुद्धरस
क्तम्भतरन्भुजेनाव्यतरणमदृष्टचरमन्यद्भुतमिति भावः । अत्र कवन्धा एव कल्पव्यूहा
इति विष्टरूपकसंगरेषु सागररूपेण हेतुत्वात् केवलं विष्टपरं परितरूपकं ॥ ६७ ॥ **

चलितोद्धकवन्धसम्पदे मकरव्यूहनिरुद्धवर्त्मनः । अतरस्वभु
जौ जसामुद्धर्महतः सङ्गरसागरानसौ ॥ ६७ ॥ नचिकीर्षति
यः स्मयोद्धतो नृपतिस्तच्चरणोपगंशिरः । चरणद्वुहतेगतस्मयः स्व
मसावेवतदीयमूर्द्धनि ॥ ६८ ॥ स्वभुजद्वयकेवलायुधश्चतुरङ्गा
मपहायवाहिनीम् । ब्रह्मशः सहशक्रदन्तिनसचतुर्दन्तमगच्छदा
बहम् ॥ ६९ ॥ ****

॥ नेति ॥ स्मयोद्धतो गर्वेशदुर्विनीतो नृपतिः । शिरेनिजोत्तमांगं । तस्य शिमुपालस्य
चरणमुपगच्छतीति चरणोपगन्तेत्यागतं यो नचिकीर्षति कर्तुं नेच्छति । तदीयं तस्य नृप
तेः सम्बन्धिनिमूर्द्धनिगतस्मयोनिगर्वाऽसौ शिमुपाल एव स्वंचरणं कुरुते निधत्त इत्यर्थः अ
नम्रान्सद्यो नमयति नत्वा सरतीति तात्पर्यं ॥ ६८ ॥ ****

॥ स्मेति ॥ सचैद्यश्चत्वार्यगानिहस्त्यादीनियस्यास्तां चतुरंगान्वाहिनीसेनामपहाय । स्व
भुजद्वयकेवलमेकमायुधं यस्य सः । सहशक्रदन्तिना ऐरावतेन सह । चत्वारो दन्ता यस्मि
न तं चतुर्दन्तं भावद्वारं ब्रह्मशोऽगच्छत् चतुर्दनेन शक्रदन्तिना दोहयेन बोद्धुं चैद्यवित्या

कोऽन्यः शक्त इति भावः इति नो गृह्य इत्युक्तं न दान्य इति नो रपि चतुर्दश इति विरोधः स च
 शक्त इति तः परितः तस्य चतुर्दश इति विरोधः भासः ॥ ६९ ॥ ***** ॥
 ॥ अविचालितेति ॥ अविचालितं परैरपर्ययितं अतएव चारुशोभनं चक्रं सुदर्शनं रष्ट्रं
 च ययोस्तयोः । चक्रं रष्ट्रं यांगयोरिति विश्वः । श्रिया कमलया संपदा चानुरगादुपगूढ
 योरपि द्विष्टयोर्युवयोस्तव । त्वदादो निसैर्विनिर्त्यमित्येकशेषः । इदमेव भिद्यते विशेयते ।
 कर्मकर्त्तरित्वाद् । तित्तिरित्याह । त्वमु गत इ इ उपेन्द्र इन्द्रानुजः तदनुचरतीति यावत् ।
 सतु अतिक्रान्त इन्द्रः अतीन्द्र इन्द्रं विजयतीति यत् । इदमेव भिद्यते इति सम्बन्धः इन्द्रकिंकरे
 नूजयिजेः कासांस्तथेति भावः । अत्रोपमानान् कृत्वा दुपमयस्य वैद्यस्याधिक्याद्देह

अविचालितचारुचक्रयोरनुरगादुपगूढयोः श्रिया । युवयोरिदमेव
 भिद्यते यदुपेन्द्रस्त्वमतीन्द्र एव सः ॥ ७० ॥ भूतभूतिरहीनभोग
 भाग्विजितानेकपुरेपिविद्विषाम् । रुचिमिन्दुदलेकरोत्यजः परि
 पूर्येन्दुरुचिर्महीपतिः ॥ ७१ ॥ *****

प्राधान्यसाधर्म्योक्तैर्यतिरेकालङ्कारः ॥ ७० ॥ ***** ॥
 ॥ किञ्च त्वतोऽधिको राजेत्यवाच्योऽयमर्थः । यदौश्वरदयधिक इत्याह । भूतेति । भूता
 भूतिर्भस्मसंपच्चयेन सभूतभूतिः । भूतिर्भस्मसितं पदीत्यमरः । अहीनां भोगिनामोतोऽही
 नः शेषः तस्य भोगं कायभजसीत्यहीनभोगभाक् रे घभूषण इत्यर्थः । अन्यत्र न हीनमहीन
 मन्युनं भोगं सुखानुभवं भजतीति अहीनभोगभाक् । भोगः सुखेत्यादिभूतावहेऽप्यणका
 ययोरित्यमरः । विद्विषां विजितानेकपुरः विजितानेकविद्विषपुर इत्यर्थः एकत्र त्रिपुर
 विजयादन्यत्र शत्रुनगरविजयाच्चेति भावः । सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात्समासः । एवं भूतोऽप्य
 जोहरः । अजाबिष्णुहर इत्याह । इन्दुदले चन्द्रखरौ विषये रूचिमभिलाषं करो

तिद्वन्द्वेयारुचिः शोभातां करोति दधनोति चार्थः सामान्यशब्देन विशेषलक्षणः । म
होपतिरुपरिपूर्णेन्दे । रुचिरिवरुचिः शोभायस्य सः न त्मिनरुचिरभिलाषो यस्येति च पू
र्येन्दुरुचिः । रुचिर्मयुर्वेशोभायामभिधंगोभिलाषयोरिति विश्वः । अत्र हरः खण्डेन्दु
विः राजा पूर्णेन्दुरुचिरिति स्थितिरैकः स चरुचोरभेदाश्रयादिति सेवगूलाभेदातिशयोक्ति
सङ्करः ॥ ७१ ॥ ***** ॥

॥ अथ चतुर्भिः कुलकमाह ॥ नयनीत्यादि । यत्तद्वृत्तैः सति तां पुर इत्येवमभूतां गणैः की
डतीति चतुर्थे वक्ष्यति तत्कोडाप्रकारं विभिर्बर्णयति । अभंगुरेयः स्थिरवृद्धिः य उड
तिश्रित इत्युभाजः अनन्तरातिश्रित्यावत् । अयनेः क्षिप् । नृपा इन्द्रां सेयये । इतं शीघ्रं

नयतिद्वन्द्वमुद्धतिश्रितः प्रसभम्भङ्गमभङ्गुरेदयः । गमयत्यवनीत्तल
स्फुरद्भुजशाखभृशमन्यमुन्नतिम् ॥ ७२ ॥ अधिगम्य चर
न्धमनराजनयनमण्डलभेदमन्यतः । खनतिक्षतसंहतिक्षणाद
पिमूलानिमहान्तिकस्यचित् ॥ ७३ ॥ *****

प्रसभं प्रसह्यभङ्गं नयति । अवनीतले स्फुरन्त्यौभुजौ शाखेडुबभुजशाखेयस्य तं भुजौ प्रसार्य
भुवि प्रणिपतितमित्यर्थः । अन्यन्दपदं भुवेन सादिकं भृशमुन्नतिं गमयति ॥ ७२ ॥
॥ अधिगम्येति ॥ किंचेति चार्थः । अंतरमण्डलमध्ये आलवालमध्ये चरं धमवकाशं भुवि
रं चाधिगम्य । अन्यतः मण्डलस्यामात्यादिचक्रस्य भेदमुपजापंजनयत् अन्यत्र मण्डलस्या
धारदेशस्य भेदं बिदारणं कुर्वन्नित्यर्थः । क्षतासंहतिरेकमल्पं मूलानामाश्लेषश्च यस्मिन् कर्म
णि तत्तथा क्षणात्कस्यचित् इन्द्रा इन्द्रमस्य महान्तिमूलानि मुख्यान् जनानपि खनति तमिव अन्य
त्राद्रीनपि खनत्यवदारयति ॥ ७३ ॥ ***** ॥
॥ घनेति ॥ घनानि सान्द्राणि पत्राणि बाहूनानि पर्णानि च बिभ्रतीति घनपत्रभूतः । कां

चनद्विपान्द्रुमान्च । तरसावलेनवेगेनच । तरसावलेन हसैरिति विश्वः । आकृष्टानु
गामितोनुचरणकरोति । दृढययानयाप्रतिष्ठितप्रतिष्ठांगतमपि । प्रतिकूलप्रतिकूल्य
भाजं । अपरान्द्रुपदमंचनितरान्निरस्यतिउत्पाद्यन्यतःक्षिपतिद्रुमपक्षेप्रतिकूलकाले
क्षिपतीति चार्थः ॥ ७३ ॥ ***** ॥

॥ इतीति ॥ इतीत्य । क्वचनाथबुद्धितप्रसरम्वेनाखण्डितप्रवृत्तिरित्यर्थ । महान्तं
शिमुपालः । प्रावृषिजानः प्रावृषिजः । सप्तम्यांजनेर्द्विनिडप्रत्ययः । प्रावृद्धशरत्काल
दिवांजइत्यलुक् । प्रावृषिकइतिपाठेनचजानइत्यर्थेप्रावृषःठमितिठक्प्रत्ययःठस्येकः ।

घनपत्रभूतोनुगांमिनस्रसकृद्यकरोतिकाम्भुन । दृढमध्यपरम्प
तिष्ठितम्पतिकूलन्नितरन्निरस्यति ॥ ७४ ॥ इतिपूरइवेद
कस्ययःसरिताम्यावृषिजस्तटद्रुमैः । क्वचनापिमहानखण्डितप्रस
रःक्रोडतिभूभृताङ्गणैः ॥ ७५ ॥ कुलकम् । अलघूपलपङ्क्ति
शालिनोःपरितोरुद्धनिरन्तरम्बरः । अधिरूढनितम्बभूमयोऽन
विमुञ्चन्तिचिरयमेखलाः ॥ ७६ ॥ *****

सरितामुदकस्ययःपूरस्तटद्रुमैरिवभूभृताङ्गणैःसाधनैःक्रोडति । महतइत्यागामि
श्लोकेसमहोपतिरित्यनेनास्यसंबन्धः ॥ ७५ ॥ ***** ॥
॥ अयत्रिभिःकुलकमाह ॥ अलघ्वित्यादिना । यस्यारिस्त्रियःसत्तंपदतनुभूतयायद्यथ
नुभवन्तीतिवक्ष्यतितत्प्रकारमेवाह । अधिरूढनितम्बभूमयःउन्नतश्रेणिभागाः । अल
घुभिःउपलानांमणीनांपाषाणानांचपङ्क्तिभिःशालंतइतितच्छालिनोः । उपलौमणिपा
षाणाविति विश्वः । परितोरुद्धमावृत्तान्नरन्तरांद्दंसनिहितंचम्बरंबल्लमाकाशंचयाभि
स्तःअधिरूढनितम्बभूमिरकालश्रेणिभागाःप्राप्तकटकाश्चेतिविभक्तिविपरिणामः । मे

खलारशनाः पर्वतमध्यभूमिश्च विग्नयनमुच्यन्ति । अवसंपदाश्च विधयन्ते नो भवेयमपि मेख
लानां वर्ण्यत्वेन प्रकृतत्वात् केवलप्रकृतगोचरशेषः ॥ ७६ ॥ ****

॥ कटकातीति ॥ किञ्च । नवमुक्ताफलानि नूतनमौक्तिकानि भूषणानि च येषां तैश्च
भिः भुजैः कटकानि वलयानि भजन्ति । अन्यत्र नवमुक्तान्यविरत्यक्तानि कुतः अपलानि वै
धव्यानिष्कलानि आभरणानि वैस्तेभ्यै रूपलक्षितानि कटकानि तटानि भजन्ति । किं
चेति चार्थः पृथुगण्डशैलतः पृथुगण्डस्थलेषु चित्रकैः पत्ररचनाभिर्नियतमवियोगं सम्पद
धने । अन्यत्र स्थलोपलेषु चित्रकैर्गुणविशेषैः सत्त्वासं दधने । अत्रापि प्रकृतगोचरशेषः

कटकानि भजन्ति चारुभिर्नवमुक्ताफलभूषणैर्भुजैः ॥ नियतदध
ते च चित्रकैरवियोगमपृथुगण्डशैलतः ॥ ७७ ॥ इति यस्य स
म्पदः पुरापदवापुर्भवने चरित्वियः । स्फुटमेव समस्तमापदात् दि
दानो म्पृथुगण्डशैलतः ॥ ७८ ॥ कुलकम् । महतः कुलकम्
द्रुमानि मन्त्रेण ब्रह्मन्त्रेण । अतिचित्रमिदमहोपतिर्यदह
स्माम्पृथिवीङ्करिष्यति ॥ ७९ ॥ ****

शिवी
त्रय

॥ ७७ ॥ ****

॥ इतीति ॥ यस्या रित्वियः पुरापूर्वसम्पदः स श्रीकः भवने सुदने पुण्यदत्तापुर्मेखलादि
कमनुभवः । समस्तमशेषं तदिदाती मापदा अवतो धूङ्गुशैलमृङ्गेषु । इतीत्यं स्फुट
मेखावापुः । न ह्यस्यैरिणां जीविनां सेति भावः । अस्या युत्तरश्लोके नान्वयः ॥ ७८ ॥
॥ महत इति ॥ यत्तदेति तन्मन्त्रात् । समहोपतिर्महतोऽधिकान् । कुकुराश्चाधका
अथादवभेदास्तानेव द्रुमानानि मात्रेण वन्तद्वाग्निवत् । द्रवद्रवौ वनारण्येव ह्योद्यमः ।
दहन्मपि । अवतीमहो मया दवाङ्करिष्यति इति यत्तद्दमतिचित्रं विरुद्धमित्यर्थः कृष्ण

रहितामिति विरोधः अतएव विरोधाभासोऽलङ्कारः कुकुरान्धै सह उल्लङ्घनित्यतीति चेत्
कार्यः ॥ ७५ ॥ *****

॥ अथ पुनमेतद् ॥ परित इति । प्रकर्षणमिताक्षरपि एकत्र मितभाषितत्वादन्यत्र नुस्त्र
त्रत्वाच्चत्वाक्षरपि । सर्वविषयं राष्ट्रं तर्क्यं प्रदेशं च परितो व्याप्नवती सर्वत्र प्रवृत्तेत्यर्थः । प्र
तिष्ठां प्रमाणां स्थितिं गता । यरोयसोभूयिष्ठार्या । यदाज्ञावस्य रज्ञः शास्तं परिभाषा च
अनियमनिवारको न्यायविशेषः सेवकुतश्चित् कुत्रापि प्रतिहन्यते खलु न बाध्यते हि परि
भाषा वतर्ह्ये प्रदेशे स्थितः सर्वशास्त्रमभिज्वलयति दीपयतीति भाष्यकारः इको गुणबुद्धीत्या
दितापरिभाषासंख्यद्विरित्यादि विषयः उपमा लङ्कारः उपहृन्सिक्वृत्तं ॥ ८० ॥

परितः प्रमिताक्षरपि सर्वविषयम्प्राप्नवती गता प्रतिष्ठाम् । नखलु
प्रतिहन्यते कुतश्चित्परिभाषे वगरीयसो यदाज्ञा ॥ ८० ॥ यामुद्र
बान्धवराहमूर्तिर्मूर्तिर्मूर्तिमादौ पुरुषः पुराणः । तेनोद्भूते साम्प्रतम्
क्षतैव क्षतारिणा सम्यगसौ पुनर्भूः ॥ ८१ ॥ *****

॥ यामिति ॥ यामिवमादौ पूर्णः । पुराणपुरुषो विष्णुः कण्ठवरहमूर्तिः धृतवरहमूर्तिः धृतव
राहरीरः स वतनुस्वरूपेणेति भावः । मुहूर्तक्षणमात्रं उदवान्धुतवान् । क्षतारिणा सं
हृतसंख्यविशेषेण अतएव तं पुनस्तेन राज्ञा अविकृतेति भावः । अक्षतैव विपक्षैरनुपद्रुतैव
असैभूः साम्प्रतमद्यापि ननु मुहूर्तमिति भावः । सम्यक् यथा शास्त्रमुद्भूते धार्यते । वहेः
कर्मणि लङ् विस्वपीत्यादिना संप्रसारणं । अत्र राज्ञो विष्णोराधिक्यं यथा द्यौरेकः अत्र
ध्वतिः कश्चिद्वज्रसंचोदवराहो गामविज्ञा यामादौ प्रथमं मुहूर्तमूदवान् परिणीतवान्
ति भावः । अतएव अक्षतापूर्वेण अक्षतयो निका । अतएव असौ पूर्वं उदक्षतारिणा शौर्यादि
गुणाब्ध्येतेत्यर्थः तेन केन चिद्वृत्तासांप्रतं पुनरुद्भूते पुनः परिणीयते सा चेदं क्षतयेर्त्तनः स्यात्पु

नसंस्कारमर्हतीति स्मरणादिनिभावः । सापुनर्भूच्यते इति योज्यं । पुनर्भूदिधिषूढा
 द्विसंख्यादिधिषुः पतिरित्यमरः । अत्राभिधायाः प्रकृत्या यत्नयत्रणादप्रकृत्या यत्नो
 ति ध्वनिरेव ॥ ८२ ॥ ***** ॥
 ॥ भूयांस इति ॥ द्वयेपि समुद्रोर्मयोगुणोर्मयश्चेति द्वयं यमयुर्मय इति । द्वे सत्यपत्तस्य
 द्वित्रिभ्यामित्यनेन अयं वादेशः प्रथमं चरमेत्यादिना जलिक्रिमाणां सवन्तामसत्तु । भूया
 सो वज्रतरुः कांचिदप्यसुखं ततो प्रतिहतप्रसङ्ग इत्यर्थः । कामिनुङ्गं च दधेत्तदप्युपदधत्येव
 यद्युपो यवधारणे इति केशवः । तथापोति शेषः । सलिलं तन्धेः समुद्रस्य कज्जालामहोर्म
 यः । अथोर्मिषुमहत्सूक्ष्मालकज्जाल इत्यमरः । परतीरः बाधशीत्यनेन विदीयते । शी

भूयांसः क्वचिदपि काममसुखं लन्तुङ्गत्वं दधेत्तदप्युपदधत्येव ।
 कज्जालाः सलिलं तन्धेः बाधपरं शीत्यनेन गुणमहोर्मयस्तदीयाः ॥
 ८३ ॥ लोकालोकव्याहृतं द्वर्मरश्मेश्शालीनम्बाधामनालम्पु
 संतुम् । लोकस्याग्रे पश्यतो घृष्टमा पुक्रामत्युच्चैर्भूतो यस्य तेजः

॥ ८३ ॥ ***** ॥

यते देवादि काकत्तरिलइ । तदीया गुणमहोर्मयस्तु पारमबाधन शीत्यनेन अत्र गुणमहो
 मीणां भूयस्त्वादिनि साधर्म्येण गुरुत्वेन समुद्रस्याधिक्याद्यतिरेकः अनेन राशेपि समुद्रा
 धिक्यं व्यज्यते प्रहर्षणो वृत्तम् ॥ ८३ ॥ ***** ॥
 ॥ अथ युग्मेनाह ॥ लोकालोकेत्यादि । लोक्यते आलोक्यते च पार्श्वान्तरेणेति लोकालोकः
 । लोकालोकश्चक्रवाल इत्यमरः । विशेषण समासः । तेन व्याहृतं निरुद्धं प्रसारं लोकस्या
 लोकं न वक्षुः प्रकाशेन व्याहृतमित्यपि स्फुरति । अतएव शालीनमघृष्टं तया लज्जयामग्रां
 र्धमिति यथः । शालिनं कापिनयो रघृष्टाकार्यं वारितं निपातः इवार्थे वा शब्दः तद्धदुत्प्रेक्षा

। घर्जरं शब्दं मनेजः पश्यतो लोकस्याग्रे । उच्चैर्भूतः पर्वतात्पुनश्च प्रसृतं व्याप्तं च तस्य
मर्थः । ते कालोक्त्या प्रसृत्य लोकाग्रे संचरन्त्यादित्यर्थः । यस्य रसः तेजः पश्यतो लोकस्याग्रे
न एव धृष्टं ते ता यथा दृष्टं वा त्यगन्त्यां सत् उच्चैर्भूतो रसः पर्वताच्चासु कामतिव्याप्नोति । अ
त्राप्रतिहतप्रतापत्वेन रसः सूर्यादां प्रकाशतिरेकः स ह्येते लोका लोकाग्रे दृष्टं यान् रस
मां अभेदाध्यवसायात् शेषमूलानि शब्दोक्त्या पितृयाशाली न चोक्त्या संकीर्त्यते शक्तिनीच
ज्ञमेव ॥ ५९३ ॥ ***** ॥

॥ विच्छिन्निरिति ॥ वपुषो नवचन्दनेन विच्छिन्निर्योगमापदि अन्यत्र चन्दनालेप
नमिति यावत् । अघरोष्ठः मलककैः लाक्षारुमैभिर्भोज्यः विद्युक्तः अन्यत्र युक्तः । नयने च पति
ताञ्जने गच्छति जज्ञसे । अतएवाच्छाच्छेदमच्छप्रकारे । गुणवचनस्येति हिर्भाषः कर्मधा

विच्छिन्निरनवचन्दनेन वपुषो भिन्नाघरो लक्तकैरच्छाच्छेपति ताञ्जने
नयने शोण्यो लसन्नेखलाः । प्राप्तामौक्तिकहारमुन्नतकुचभोगस्तदो
यदिषामित्यन्नित्यविभूषणायुवनयः सम्पत्सु चापस्वपि ॥ ५९४ ॥

रयन्नसुपोलकः । अन्यत्र अच्छाच्छेनयने पतिताञ्जने प्राप्ताञ्जने । शोण्येनितम्बाः लस
न्नेखलानभवन्तीत्यलसन्नेखला इत्यर्थः । अन्यत्र लसन्नेखला इति पदच्छेद उन्नत उन्न
तः कुचभोगः कुचविस्तारो भौक्तिकानां हारं हारं प्राप्तः । अन्यत्र मुक्तालागं प्राप्तः । इत्य
मुन्नतो व्याद्धिषां युवनयः । सम्पदि वापद्यपि नित्यविभूषणाः । अत्रापत्संपदा प्रकृता प्रकृत
योः युवतिहृत्पदो विशेषणं नित्यविभूषणात् शेषशार्दूलविक्रीडितं वृत्तं लक्षणमुक्तं ॥ ५९४ ॥
॥ सत्यमोदृशस्ते राजाननः किमिदं शक्यं नर्हितं त्वमाकर्णयेत्याह ॥ विनिहत्येति । उ
ज्जितश्रीरधिकैश्चर्य्यो सौ राजा । युधिभवन्तं सद्यो विनिहत्य । रुदन्तं क्रन्दन्तं भवदंगनाग
णानां करुणानां करुणाः कृपा विष्टचित्तः सन् शिशुपालतां यथार्थं करिष्यते अंगनागणानां

प्रतिगच्छिमुपालेनतिजांशिमुपालसंज्ञामन्वर्थकरिष्यतीत्यर्थः । अत्रैदं न करुणाप
दार्थयोर्विशेषणगत्याक्रमात्करुणशिमुपालनहेतुकत्वात्काव्यलिङ्गयोः सङ्करः औपच्छ
न्दसिर्भवत्तम् ॥ ८५ ॥ ***** ॥

॥ इति श्री पदवाक्यप्रमाणपारवारपारीणश्रीमहोपाध्यायकोलावलमज्जितायस्वरिवि
रचितेमाधकाव्यव्याख्यानेसर्वङ्गपाद्येधोऽशःसर्गः ॥ १६ ॥ ***** ॥

विनिहत्यभवत्तमूर्जितश्रीर्युधिसद्यःशिमुपालताय्यैवार्थाम् । रु
दताम्भवदङ्गनागणानाङ्करुणानाःकरुणाःकरिष्यतेऽसौ ॥ ८५ ॥
इतिशिमुपालवधेमहाकाव्येधोऽशःसर्गः ॥ १६ ॥ ***

विनिहत्यभवत्तमूर्जितश्रीर्युधिसद्यःशिमुपालताय्यैवार्थाम् । रु
दताम्भवदङ्गनागणानाङ्करुणानाःकरुणाःकरिष्यतेऽसौ ॥ ८५ ॥
इतिशिमुपालवधेमहाकाव्येधोऽशःसर्गः ॥ १६ ॥ ***

* * * * *
* * * * *
* * * * *
* * * * *
* * * * *

* * * * *
* * * * *
* * * * *
* * * * *
* * * * *

॥ इतीति ॥ इतीत्यंबवसिअमुनाववस्विनावाग्मिनामनस्विनेतिपाठेमनस्विनाधीरेण
दूतेनयुगक्षयेकल्पांतेक्षुभितउद्धूतोमरुत्तद्धृरीयसिर्दरितेसति । तदम्बुरशिनायुगक्ष
यवर्द्धिना । समंतुल्यंयथातथासदोहरेणस्थानं । महाप्रलयेसर्वसंहारेसमुद्यतमुद्युक्तं
नृसपदिप्रचुक्षुभेप्रचुकोप । कल्पोद्धूतमहामारुतेनमहार्णववृत्तद्वचनेनतत्सदःक्षुभि
तमासीदित्यर्थः । उपमारुचिरवृत्तं । चतुर्ग्रहैरिहर्षविराजभौजगावितिलक्षणात्
॥ १ ॥ ***** ॥

॥ अथाष्टादशभिःसभाक्षेभंबर्षयति ॥ सरगयेत्यादि । नृपाःरजानः । सहस्रेण

इतीरितेववसिबवस्विनाऽमुनायुगक्षयक्षुभितमरुद्गरीयसि । प्रचु
क्षुभेसपदितदम्बुरशिनासममहाप्रलयसमुद्युतंसदः ॥ १ ॥ स
रगयास्तुतघनघर्मतोययाकरहतिध्वनितपृथूरूपीठया । मुहुर्मु
हुर्दशनविखण्डितोष्टयारूषानृपाःप्रियतमयेवभेजिरे ॥ २ ॥ अल
क्ष्यतक्षणादलिताङ्गदेगदेकरेदरप्रहितनिजांसधामनि । समुल्लस
च्छकलितपाटलोपलस्फलिङ्गवान्स्फुटमिवकोपपावकः ॥ ३ ॥

पाटलिम्नाअनुरागेणचसरगया । तेनसहेतितुल्ययोगेतिबहुव्रीहिः । सुतंघनंसांद्रंघ
र्मतोयंस्वेदोदकंयस्यांसातवाकरहत्यापाणितलास्फालनेनध्वनितं पृथुमहदुरूपीठमिव
उरूपीठंयस्यांतया । मुहुर्मुहुर्दशनविखण्डितोष्टयादनादष्टाधरया । रूषाप्रियतमयेव
भेजिरे । आविष्टानाविष्टाश्चैवस्थायीकोषः । प्रादुर्भूतेत्यर्थःउपमालङ्कारः ॥ २ ॥
॥ अथसप्तदशभिःराज्ञांक्रोधानुभावानाह ॥ अलक्ष्यतेत्यादि । करेदरप्रहितंपाणितला
स्फालितंनिजमंसंधामसांशप्रदेशेयेनतस्मिन् । अतएवक्षणात्दलितांगदेभग्नकेयूरे ।
गदेगदाख्येकस्मानुजे । समुल्लसद्भिरुत्पतद्भिःशकलितैःशकलीकृतैर्दलदंगगलितैःपा

इतिविशेषः तेन तच्छब्द इति शेषोक्तिः सङ्करः । बीजनमित्यजेर्वी अस्वरूपमिति केचित्
 तस्माद्विजिरन्त्येवायंचुरादिषु अन्वेषणीयः ॥ ६ ॥ ***** ॥
 ॥ प्रजेति ॥ जनः सपदि विद्विषां वधाय समुद्यतमुद्युक्तं उद्भूतं अतएवातिक्रोधमधि क्रोधम
 नौषधमप्रतीकारमित्यर्थः । निषधो निषधाख्यं नृपं । प्रजापतिकृतुनिधनार्थं दक्षाध्वरध्वं
 सनार्थमुत्थितं रुद्रस्य मरौद्रं रुद्रसम्बन्धिनं ज्वरमिव बीरभद्ररूपिणमित्यर्थः । व्यतर्क्य
 न्मंत्रराज्ञोऽपि प्रजापतिवत्पुनः प्रजापतिकृतुनिधनार्थमुत्थितः साक्षाद् दक्षाध्वरविध्वं
 सीबीरभद्र इवायमिति उत्प्रेक्षितवानित्यर्थः उपमा ॥ ७ ॥ ***** ॥

प्रकुप्यतः श्वसनसमीरणाच्च तिस्रुटोष्मभिस्तनुवसनान्तमारुतैः । यु
 धाजितः कृतपरिपूर्सवीजनम्पुनस्तृणम्बदनसरेजमस्विदत् ॥ ६ ॥
 प्रजापतिकृतुनिधनार्थमुत्थितम्यतर्क्यज्वरमिव रौद्रमुद्युतम् । स
 मुद्युतं सपदि वधाय विद्विषामतिक्रुधन्निषधमनौषधञ्जनः ॥ ७ ॥
 परस्परम्परिकुपितस्य पिषतः क्षतोर्मिकाकनकपरागपङ्क्ति लम् । क
 रद्वयं सपदि सुधन्वने निजैरनारतश्रुतिभिरघ्राव्यताम्बुभिः ॥ ८ ॥

॥ परस्परमिति ॥ परिकुपितस्यातिक्रुद्धस्य । अतएव परस्परं पिषतः पीडयतः करद्वय
 मित्यर्थः । सपदि सुधन्वने रश्नः क्षतानां पिष्टानामूर्मिकाणामङ्गुलीयकानां कनकपरागे
 रणसुवर्णचूर्णेन पङ्क्तिं पङ्कवत् । पिच्छादित्वान्मत्वर्थीयङ्लचप्रत्ययः । अङ्गुलीयकमू
 र्मिकेत्यमरः । करद्वयं पाणियुग्मं निजैः करद्वयजन्यैरेवानारतश्रुतिभिरविरतसावैरम्बु
 भिः स्नेहोदकैरघ्राव्यताक्षाल्यत । घ्रावुगतिमुद्धोरिति धातोः कर्मणि लङ् अत्रोर्मिकाणां
 करद्वयस्य च परागत्वपङ्क्ति लत्वा सम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्तेरिति शेषोक्तिः तयोः सङ्करः ॥ ८ ॥ *
 ॥ निरेति ॥ आहुकोनामराजा । निरयतां प्रसारितां अनलशिखाऽग्निज्वालातद्धतः

ज्ज्वलां ज्वलयन्तीभिर्नखप्रभाभिः कृतापरिवेषसम्पत्परिधिशोभायस्यास्तां । अतएवभ्रम
नोऽनलोल्मुकस्यालातस्येवाकृतिः संस्थानायस्यास्तां । अंगारेलातमुल्मुकमित्यमरः । प्र
देशिनीजगद्गुमिबेत्यपेक्षा । अविभ्रमत्भ्रमयतिस्म । भ्रमेणैव च । दूतसंतर्जनाय
भ्राम्यमाणानखप्रभापटलातर्जनीजगद्वाहायभ्राम्यमाणालातचक्रबदलक्ष्यतेत्यर्थः ॥

९ ॥ ****

॥ दुरीक्षतामिति ॥ मन्मथः प्रद्युम्नावतारः कामस्तथा दुरीक्षतां दुर्शनत्वं । ईक्षतेः सन्नतः
जलप्रव्ययः । अभजतयथाहरेपि पुरपूर्वजन्मनि परिचितमभ्यस्तं दाहघाट्यं दहनसाह
संयस्यास्तयानृतीयया दृशा । सशरममुं मन्मथं ध्रुवंपुनर्वीक्षितुं नव्यसहतनशक्तः । परि

निरयतामनलशिखोज्ज्वलाञ्जुलन्नखप्रभाकृतपरिवेषसम्पदम् । अ
विभ्रमद्भ्रमदनलोल्मुकाकृतिम्यदेशिनीञ्जगदिवद्गुमाकृकः ॥

९ ॥ दुरीक्षतामभजतमन्मथस्तथायथा पुरपरिचितदाहघाट्यं
या । ध्रुवम्पुनः सशरममुन्तृतीयया हरेऽपि नव्यसहतवीक्षितुं दृ
शा ॥ १० ॥ ****

निविभ्यः सेवसितसयसिबुसहसुइसुखं जां सिवादानां वाडव्यबायेपि इति विकल्पान्नघत्वं
। अजयोत्पेक्षायां रुद्रस्यापि भीषणः किमुतान्येषामिति वस्तुव्यज्यते ॥ १० ॥ *** ॥
॥ विचिन्तयन्निति ॥ पृथुर्नाम राजा । उपनतं प्राप्नोति आहवयुद्धं । रसाद्रणरगात् विचिन्त
यन्कदेति ध्यायन् । कठिनेन कर्कशेन कठोरेण प्रवृद्धेन कामिन्याः कुचस्थलेन प्रमुषितमुप
हतं चन्दनं यस्यतत् । एतेनास्यसुरतसमरयोः समरसत्वं व्यज्यते । अतएव स्फुरत्तनुरु
हमुदचलत्पुलकमुरः । अग्रश्चासौ पाणिश्चेति समानाधिकरणसमासः । अतएव हस्ताग्र
अग्रहस्तादयोर्गुणगुणिनोर्भेदाभेदयोरिति वामनः । तेनाग्रपाणिना पाणितलेन परमृश

नृपमृष्टवान्। रणकण्डूपाणिनादिनिभावः। अतएवयदन्येषां राजनकंडूजवाक्यं
दागामिरणकमणतयास्यहर्षहेतुरिति शेषार्थः ॥ ११ ॥ ***** ॥
॥ विलंघनेति ॥ गुरुं स्वभावतो धीरमपि समं रूक्षया परुषयारिपोर्गिरादूतवाचा। विल
ङ्घितस्थितिमुल्लंघितमर्थ्यादं क्रोधादुन्मर्थ्यादं विकुर्वाणमित्यर्थः। गान्दिनी सुतमक्रूरम
भिवीक्ष्य स्वजनैस्तदा अक्रूरविक्रिया लोकन समये। युगपरिवर्तवायुभिः कल्पान्तवानैरि
व विवर्तिताः स्थानादुच्चलिताः गिरिपतयोऽद्वयः प्रतीयरे विश्वसिरे। अक्रूरविक्रियाद
र्शनादनलममियुगान्तसंभावितमेवेति जनैर्विश्वस्तमित्यर्थः। प्रत्ययो धीनश्च पथज्ञानवि

विचिन्तयन्नुपनतमाह्वंरसादुरः स्फुरत्तनुरुहमग्रपाणिना। पर
मृषन्कठिनकठोरकामिनीकुचस्थलप्रमुषितचन्दनमृष्टुः ॥ ११ ॥
विलङ्घितस्थितिमभिवीक्ष्य रूक्षयारिपोर्गिरादूतमपि गान्दिनी सुत
म्। जनैस्तदा युगपरिवर्तवायुभिर्विवर्तिता गिरिपतयः प्रतीयरे ॥ १२ ॥
॥ विवर्तयन्मदकुलीकृते दृशौ करहति क्षितिकृतभैरवारवः। क्रुधा
दधत्तनुमतिलोहिनीमभूत्पसेनजिह्वजडवगैरि कारुणः ॥ १३ ॥

श्वासहेतुश्चित्यमरः। प्रतिपूर्वादिणः कर्मणि लिट्। अत्र कल्पान्तचलन् विक्रिया कल्पे
यमक्रूरविक्रियेत्यवाक्यभेदेन सादृश्यापेक्षया न दर्शनालङ्कारः। तेनाक्रूरस्य लोकोत्तरं
धैर्यं नैसर्गिकमिति वस्तुव्यज्यते ॥ १२ ॥ ***** ॥
॥ विवर्तयन्निति ॥ मदो मद्यविकारे दानं च। मदो मद्ये भदानयो रिति विश्वः। तेन कलु
षीकृते आकुलीकृते दृशौ विवर्तयन् धूर्णयन्। करेण पाणिना मुंडादंडेन चाहतायां क्षितौ
भूमौ कृतो भैरवारवो भयङ्करः ध्वनिर्धनसः क्रोधात्सध्वानं करेण क्षितिमाघृत्रित्यर्थः। क्रू
धा क्रोधेन अतिलोहिनीमतिलोहिता। वर्णादनुदात्तात्तोपधानो नडू निविकल्पान्तोऽप

भकारस्यचनकारः । तनुं वपुर्दधत्प्रसेनजिन्नामराजागैरि कारुणो धातुरक्तो गज इव भू
 तद्वज्रम्यत इत्यर्थः ॥ १३ ॥ ****
 ॥ सकुंकुमैरिति ॥ सप्रसिद्धो गवेषणो नामराजा । सकुंकुमैः सर्वाङ्गैः काश्लोरजले पेरित्यर्थः
 । अतएव परिणतदाडिमारुणैः परिपक्तदाडिमबोजरक्तैरुबिन्दुभिः क्रोधसात्विकैः सैर्
 विन्दुभिरित्यर्थः । मत्सरेणांतःसंवृत्तेनात्युत्कटवैरेण स्फुटितानिभिन्नात्पुष्पोबिनिःसृ
 तैरसृजांलवैरसृग्विन्दुभिरविरलान्निरंतरं निचितो व्याघ्र इति चिरं बभौ उन्वेष्टा ॥ १४ ॥
 ॥ ससंभ्रममिति ॥ शिनिः सात्यकोऽपि नामहः ससंभ्रमं ससत्वरं चरणतलाभिनाडनेन पाद
 मलाभिघातेन स्फुटत्यादलत्यामह्याविवरैः छिद्रैः वितीर्षवर्त्मभिर्दत्तमार्गैः सा च प्रसरणै

सकुंकुमैरविरलमनुबिन्दुभिर्गवेषणः परिणतदाडिमारुणैः । समत्स
 रस्फुटितवपुर्विनिःसृतैर्बभौ चिरन्निचित इवासृजाह्नवैः ॥ १४ ॥
 ससंभ्रमश्चरणतलाभिनाडनस्फुटन्मह्यविवरवितोर्षवर्त्मभिः । रवेः
 करैरनुचिततापितोरगम्पकाशतांशिनिरनयद्रसात्तलम् ॥ १५ ॥

रित्यर्थः । रवेः करैः किरणपदार्यकमुग्रविशेषणं गत्या क्रमात्किरणमनुचितमिदं पूर्ववत्
 न्यातापितोऽन्तापगमिताः अग्रायस्मिन्तत्प्रकाशतलंप्रकाशत्वमनयत् । अत्र
 मन्दोरविकरेरगरसानलानां कमेणस्फुटितानां प्रवेशनाप्रकाशत्वैरसम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्तेर
 ति शयोक्तिः पादाह्नैरमानुषीति व्रतां व्रजति ॥ १५ ॥ ****
 ॥ प्रतीति ॥ शरणेनामराजिप्रतिक्षणं शिरेऽभिधुवन्ति क्रोधात्कम्पयन्ति सति । ध्रुवसौदादि
 काह्नटः शत्रादेशः अचिन्मृधात्वित्यादिना उवडादेशः । शिखिवन्त्योतन इति शिखि
 द्युतोऽग्निप्रभाः । क्षिप् । कनककिरीटरश्मयो नो राजनकर्त्तारः । अमीभूपाः अधुना अ
 शङ्कितं निःशङ्कं युधमाजि । समित्याजिसमिद्युध इत्यमरः । विशन्ति निक्षमापतीन्निरस

अयत्नद्वनीरजयन्तिस्त्रोत्युत्प्रेक्षः । नीरजनानाविजयइत्यागमः ॥ १६ ॥ *** ॥
 ॥ दधाविनि ॥ विततेविस्तृतेवृहत्तौभुजेलेतेड्वभुजेलेतेयस्यसविदूरयोनामराजा । वि
 वक्षयाकिमपिवक्तुमिच्छयाविदारितंस्थानवृत्त । अतएवचलनीपृथुर्महतीरसनाजिह्वाय
 स्मिन्ना । रसनारसनाजिह्वेत्यमरः । प्रतिभयंभयंकरमास्यंकन्दरइवास्यंकन्दरस्तं ।
 हरीतुकंदारेबाह्वीइत्यमरः । तरुचलान्फणाधरः फणीयस्मिन्कोटरमिव । तिसुरःकोट
 रंवानेत्यमरः । दधौश्रौतौपूर्णोपमा ॥ १७ ॥ ***** ॥
 ॥ समाकुलइति ॥ परोदितैःशत्रुवाक्यैः । सदसिस्थाने । नयासमाकुलेष्टुमितेपि । सु

प्रतिक्षणाभिधुवतिशरणेशिरःशिखिद्युतःकनककिरीटरश्मयः ।
 अशङ्कितयुधमधुनाविशन्तमीक्षमापतीनितिनिशजयन्निव ॥
 १६ ॥ दधौचलपृथुरसनामिवक्षयाविदारितम्विततवृहद्भुजाल
 तः । विदूरयःप्रतिभयमास्यंकन्दरश्चलान्फणाधरमिवकोटरन्तरुः ॥
 १७ ॥ समाकुलेसदसितथापिबिक्रियामनोगमन्नमुरभिदःपरोदि
 तैः । घनाम्बुभिर्बहुलितनिम्नगाजलैर्जलन्नहिर्बुजतिविकाशमम्बु
 धे ॥ १८ ॥ *****

रभिदोदरेर्मनोबिक्रियांक्षोभंताममन् । मयाहिवहुलितनिवहुलोकानिक्षोभितानि
 निम्नगाजलानियैस्त्रैर्घनान्बुभिःमेघैर्दकैरम्बुधेर्जलविकारंनप्रजति । यथावर्षादकैर्न
 द्युःशुभ्यंतिनसमुद्रस्तद्वदितिभावःदृष्टान्तालङ्कारः ॥ १८ ॥ ***** ॥
 ॥ परानिवि ॥ अमीखलाः । परानन्यानपहृदनीतिन्दन्ति । अपाहृदइतिआत्मनेप
 दं । आत्मनःस्थानिस्तुवन्तिचेतिवत्अस्वप्नानांखलानांस्थितिःप्रकृतिरितिइतिमत्वेव
 र्यः । मम्यमानार्थत्वादप्रयोगःअथवापौतरुत्त्वमित्यलङ्कारिकाः । विस्मितोतमनोनि

अविस्मृतोदूतप्रलापैर्विस्मयनगतः उद्धवः स्मितस्मेरं । उभयत्रकर्त्तरिक्तः । अतएव शर-
च्छशधरमुग्धशरदिन्दुसुन्दरमित्युपमा । मुखं विकृतिं न निनाय न प्रापयामास । नहि
महतांतिन्दास्तुतिविकारकारण इति भावः ॥ १७ ॥ ****
॥ निरकृते इति ॥ तत्र सदसि । इतोऽप्यप्रकोपिभिरति कुद्धैर्यदुभिः विदिषां स्पर्शेश्वरे ।
अपस्पर्शः स्पर्श इत्यमरः । निरकृतेऽधिकृते शनैर्गतवति गच्छति सति । सागमोपि दू-
तस्यावध्यत्वादिति भावः । अथ दूतागमनानन्तरं । स्मिते न च निनाभयंकः भवानकाः
आनकाः पटहाय स्मितं तत्र मुरदिषो बलं क्षणादाजये युद्धे च समनह्यत सन्नद्धम् ॥ २० ॥

परानमीयत्पबद्धा आत्मनः स्तुवन्ति च स्थितिरसतामसाविति । नि-
नाय न विकृतिमविस्मितः स्मितमुखं शरच्छशधरमुग्धमुद्धवः ॥
१७ ॥ निरकृते यदुभिरतिप्रकोपिभिः स्पर्शेशनैर्गतवति तत्र वि-
दिषाम् । मुरदिषः स्वनितभयानकानकाम्बलङ्घ्वाद्यथ समनह्यता
जये ॥ २० ॥ मुहुः प्रतिस्खलितपशुधायुधिस्थवीयसीरचल-
नितम्बनिर्भरः । अदंशयन्नरहितशैत्यं दंशनास्तनूरयन्नय इति
वृष्टिभूभृतः ॥ २१ ॥ ****

॥ मुहु रिति ॥ वृष्टिभूभृतो यदनरेन्द्राः । मुहु रसकृद्युधिप्रतिस्खलितपशुधायुधः भग्नप्रति-
पक्षायुधः । स्थवीयसोः स्थूलतराः पराक्रमानुरूपप्रकर्षवती रित्यर्थः । स्थूलदूरेत्यादिना
पूर्वस्य गुणलोपौ । अचलनितम्बनिर्भरः अद्रिकटकनिविडाः अनः भारवती रित्यर्थः । अ-
हितमत्यक्तशैत्यमेव दंशनं वर्मयासां नास्तनूद्देहान् अयं नय इति वर्मधारणं नीतिरिति हेतो-
र्ननुभयादिति भावः । अदंशयन् अवर्मयन् । दंशेरनुदात्तत्वात्परस्मैपदं चिन्त्यमित्याहुः
अतएव भट्टमल्लः संवर्मयति सन्नह्ययथात्मने सज्जनीत्यमीशं शयते दंशयते सन्नाहे पदं च

कमिति । केचित्तुचुरादिषुभयपदिषुपठन्ति । अचस्ताभिप्रायविशेषणत्वात्परिकरालङ्का

रः ॥ २१ ॥ ***** ॥

॥ दुरुद्धहाइति ॥ महिमभृतामैश्वर्यवतां । महीभुजांरक्षांसम्बन्धिनोरणश्रवणान्युद्ध

श्रवणान् । आमुशीघ्रं उपचयवृद्धिं विभ्रतिविभ्राणेवपुषि । अपरैरन्यैः क्षणक्षणमपदुरु

द्धहादुर्भगमुदः संतोषाः अंतरानसंममुस्तदन्तरेबहिः कंचुकाश्चनसंममुः नमानिस्मृतेवर्त्त

नेत्यर्थः । पूर्वत्र आधेयाधिक्यादुत्तरत्राधाराधिक्यादतिविवेकः अत्रमुदांकंचुकानांचप्र

कृतानामेवविशेषणसाम्यादौपम्यगम्यतायां केवलप्रकृतास्सदानुल्ययोगिता ॥ २२ ॥

॥ सकल्पनमिति ॥ द्विरदगणं । सहकल्पनयासकल्पनं । कवचादिसन्नाहसहितं ।

दुरुद्धहाः क्षणमपरैस्तदन्तरेणश्रवादुपचयमाशुविभ्रति । मही

भुजाममहिमभृतान्नसम्ममुर्मुदोत्तरवपुषिवहिश्वकचुकाः ॥ २२

॥ सकल्पनन्दिदरदगणम्बरूथिनस्तुरङ्गिणोजयनयुजश्चबाजिनः

। त्वरायुजः स्वयमपिकुर्वन्तोन्मृपाः पुनः पुनस्तदधिकृतानतत्त्वरन् ॥

२३ ॥ ***** ॥

कल्पनासज्जनासमाद्भ्युत्थमरः । वरूथोरथगुप्तिरेषामस्तीतिवरूथिनोरथान् । रथ

गुप्तिर्वरूथिनोत्थमरः । तुरंगिणोऽश्वयुक्तान्बाजिनोऽश्वान्यजनयुजः पञ्चजुनादिस

ज्राहूनादिसंयुक्तान् । संपदादिभ्यः क्विप् । जयनः स्यात्तुरंगादिसन्नाहेविजयेपिचेतिवि

श्वः । स्वयंत्वायुजः । त्वरायुक्तान्स्वतः कुर्वन्तोपिस्वतएवत्वरयाकुर्वाणानपीत्यर्थः तदधिकृ

तान्दृष्ट्यादिषुनियुक्तपुरुषान्मृपाः पुनः पुनरतत्त्वरन् त्वरयन्तिस्मृतेषांतथारणोत्सेका

दितिभावः । त्वरेस्त्वाचञिअन्स्मृदृत्वरप्रथमदस्मृत्सशमित्यभ्यासस्याकारः ॥ २३ ॥

॥ युद्धइति ॥ अथपरैः सहयुद्धेयुद्धायदृढबद्धाकक्षामध्यबंधनंयस्यास्तथा । कक्षावृ

हिकायां स्यात्कां चामध्ये भवं धने इति विश्वः । अन्यचट्टोद्योगायेत्यर्थः । कलङ्कण
नामधुपकुलेनालिगणेनोपगीतया वंदिमागधस्तुनयावेति गम्यते । द्विपघटया कर्चा स्वयं
सवारिभिः सोदकैः करोदरैः पुः करगैः पाणितलाग्रैश्चाक्षयमपरिमितं दानं मदः संदीयते इ
ति दानं इच्छं चादीयत इति । अत्र प्रस्तुतगजघटाविशेषणसाम्येनाप्रस्तुतरसदानकर्तृप्र
तीतेः समासोक्तिरलङ्कारः ॥ २४ ॥ ***** ॥
॥ सुमेखला इति ॥ शोभनामेखला वं धनसूत्राणिकां च स्यात्ताः सुमेखलाः । मेखला
खड्गबंधे स्यात्कां चोशैलनितम्बयोरिति विश्वः । सिततरैर्दनैर्दनमयतनुभिर्हृशनैश्चार

युद्धे परैः सह दृढवद्धकक्षया कलक्वणन्मधुपकुलोपगीतया । अदी
यतद्विपघटया सवारिभिः करोदरैः स्वयमथ दानमक्षयम् ॥ २४ ॥
सुमेखलाः सिततरदन्तचारवः समुल्लसन्तनुपरिधानसम्पदः । रणै
षिणाम्पुलकभृतोधिकन्धरल्ललम्बिरे सदसिलताः प्रिया इव ॥ २५ ॥
मनोहरैः प्रकृतिमनोरमाकृतिर्भयप्रदैः समितिषुभीमदर्शनः । अधि
दैवतैः सततमथानपायिभिर्निजाङ्गवन्मुरजिदसेव्यतायुधैः ॥ २६ ॥

षः उल्लसन्त्यः तनवः स्रक्षणाः परिधानसंपदः कोशसंपदेव संपदः स्यात्ताः । पुलकभृ
तः । पुलकः कृमिभेदे स्याद्गुल्बकर्मणो दोषयोरित्यमरः । क्वायाभृतः रोमां च धारिणश्च
दसिलताः चारुखड्गावल्यः प्रिया इव रणैषिणारणाकांक्षिणां कंठगस्तधिकंधरं अधिकन्ध
रं अधिकणं । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । ललम्बिरे लला इत्यर्थः । श्लेषः श्लिष्टोपमावामत
भेदान् ॥ २५ ॥ ***** ॥
॥ मनोहरैरिति ॥ अथ प्रकृतिमनोरमाकृतिः स्वभावसुन्दरमूर्तिः । समितिषु युद्धेषु ।
भीमदर्शनं यस्य स भीमदर्शनो मुरजिन्मध्वरिर्मनोहरैः प्रकृतिमनोहरैः समितिषु भयप्रदैः

अधिदेवतैः अधिदेवतायुक्तैः आयुधैः शङ्खादिभिर्निजांगवत्पृथग्वास्थितैः सततं अनपावि
भिः शरीरैरिवेत्युत्प्रेक्षा । असेव्यतासेवितः ॥ २६ ॥ ***** ॥

॥ अवारितमिति ॥ अथयुद्धसन्निधानानन्तरं । सह्रिरुभवेषुद्वयेषुद्विविधेष्वित्यर्थः
क्षमाभृतां रक्षां गिरीणां च कटकान्तरेष्वपि शिविराभ्यन्तरेषु नितम्बावकाशेषु । भूरिशः वज्र
शः । अवारितमप्रतिहतं गतं प्रस्थितं । मुञ्जरसद्वत् युधि क्षतानां सुरशत्रूणां मसुराणां
शोणितैः प्लुताः सिक्ताः प्रधयो नेमयो यस्य । चक्रधारप्रधिर्नेमिरिति हलायुधः । रथम
धिरेह निहन्तु आरुरेह ॥ २७ ॥ ****

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय । इति श्रीकृष्णार्जविरचिते महाभारत-
संहितायां द्रुपदविद्यायां युधिष्ठिर उवाच ॥

अवारितङ्गतमुभयेषुभूरिशः क्षमाभृतामथकटकान्तरेष्वपि । मुञ्ज

युधिष्ठितपुरश्चुशेणितस्तुप्रधिंरथमधिरोहतिस्मसः ॥ २७ ॥

उपेत्य च स्वनगुरुपक्षमारुतद्विबस्त्रिषाकपिशितदूरदिङ्मुखः ।

प्रकम्पितस्थिरतरयष्टितक्षणात्पतत्पतिः पदमधिकेतनन्दधै॥२८॥

गम्भीरताविजितमृदङ्गनादयास्वनश्रियाहतरिपुहंसहर्षया । प्र

मोदयन्नथमुखरन्कलापिनःप्रतिष्ठतेनवघनबद्धयःस्मसः॥२९॥

सप्तमः प्रश्नः । सप्तमः प्रश्नः । सप्तमः प्रश्नः । सप्तमः प्रश्नः । सप्तमः प्रश्नः ।

॥ उपेत्येति ॥ किंचेतिचार्यः । पतन्पतिः अंडजमण्डलेश्वरः । पतन्पन्नरथांडजाइ

मरः । त्विषाकात्याकपिशितानिकपिलोक्तानिदूरणिदिङ्मुखानियेनसः । खनेन

गुरुर्महान्पक्षमारुतोयस्मिन्कर्मणिनत्तथादिवःस्वर्गादुपेत्यागत्यनक्षरान्तस्मिन्क्षणेप्र

कम्पितास्थिरतरुनिश्चलायष्टिरवासस्तम्भायस्मिन्तत्तथाअधिकेतनंअधिकेतने । वि

भक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । पदं दधौ निहितवान् ॥ २८ ॥ ***** ॥

॥ गम्भीरनेति ॥ अथ गरुडागमनानन्तरं स्थानवधनेन नवान्मुदेन तुल्यं । तेन तुल्यमिति

वतिप्रत्ययः । गम्भीरतयागाम्भीर्येणविजितोमृदङ्गनादोयया । तथाहनेरिपुहंसानां

हंसानामिवरिपूर्णं हर्षायया । तथास्वनश्रियाध्वनिसम्पदामुखरान्कूजनः । कलापि
नोमयूगनप्रमोदयन्प्रतिष्ठतेस्तानोरयोप्रतस्थे । समवप्रविभ्यः स्थित्यात्मनेपदं लट्
स्मेइतिभूतेलङ् । नद्धितगताश्रितापूर्णोपमा ॥ २९ ॥ ***** ॥
॥ निरन्तरेति ॥ ततोरथप्रस्थानानन्तरं निरन्तरं निरन्तरं स्थितानिआच्छादितानिदिग्ग
न्तराण्येतत् । उच्चलितं प्रतिष्ठमानं तद्वलं सैन्यं अवलोकयन् जनो लोकः । प्रकृतः प्र
कानोमहाल्लवोमहापुरोजगत्संभवरूपोयेननस्मिन् । विभुंखलमप्रतिष्ठानं प्रचलितं
धुभितंयत्सिन्धोरब्धेर्वारितस्मिन् विबौतुकोतिवृत्तौ नूत्नोऽभवत्कल्याणधुभितवारि
धिवारिवच्चवलसकलजगत्संहारशंकामलक्ष्यतेइत्यर्थः । अन्यच्चदर्शनेभ्यः दिदृक्षुतिवृ

निरन्तरस्थगितदिगन्तरान्तस्समुच्चलदलमवलोकयन् जनः । विबौ
तुकाः प्रकृतमहाल्लवेभबदिष्टृङ्खलमप्रचलितसिन्धुवारिणि ॥ ३० ॥
ववृंहिरेगजपतयोमहानकाः प्रदध्वनुर्जयतुरगाजिहेषिरे । अस
म्बद्धिरिवरगह्वरेषुभूतदारैर्दलितइवस्वआश्रयः ॥ ३१ ॥

नेर्बलताद्धिवारिणोरनेकत्वाक्षेपेवाधान् सादृश्यापेक्षयात् वाक्यभेदेनप्रतिबिम्बकरणान्
निदर्शनालङ्कारः ॥ ३० ॥ ***** ॥
॥ ववृंहिरेइति ॥ गजपतयः ववृंहिरेववृङ्गः वृंहणंचकुरित्यर्थः । बृहिवृद्धौ शब्दे वाक्म
नेपदंचित्यं । अतएवभट्टमल्लः दिशते द्वेषते श्वानां हस्तिनां वृंहतोचेति । महानकाः प्रद
ध्वनुर्जयशीलास्तुरगाजयतुरगाजिहेषिरेहेषांचकुरित्यर्थः । हेमृहेषुअव्यक्ते शब्दे । त
दातस्मिन्काले असंभवन्त्यंतर्द्धातुमपर्याप्तुर्वन्निगिरिवरगह्वराण्येषां नेषुभिरिवरगह्वरे
षुअहेमाद्धिवर्तमानेष्वित्यर्थः । रवैर्वृंहणादिघोषैः । स्वआश्रयः स्वसमवायिकारणमा
काशोद्भूतविदारितइवभूदित्युपेक्षानयानेघामतितीव्रत्वं व्यज्यते ॥ ३१ ॥ ** ॥

॥ अनारतमिति ॥ मधुद्विषोहरेः दुन्दुभौरणभेर्यां । जयायानारतमश्रान्तरसतिध्वन
निसति । फलंतः संक्रमतोऽलघवोमहांतः प्रतिस्वनाः प्रतिध्वनयोयेधुनैः । विनिःपतन्तः क्षो
भानिगच्छंतः मृगपतयः सिंहायेभ्यस्तैर्गुहाभिरेवमुखैरद्वयः परांमुदंगताः संतः अहसन्निव
सिंहानां घावल्याङ्गुनियोगाच्चहासत्वोत्प्रेक्षा ॥ ३२ ॥ ***** ॥

॥ जडीकृत इति ॥ दिवमोकोयेषां तेषां दिवौकसां देवानां कंदरान्तर्गतानां मित्यर्थः । ज
डीकृतश्रवणपथे विधौकसां चमूरवे विशति सुराद्रिकन्दरः । सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात्समासः । चमू
रवेसेनाद्येषु सुराद्रिकन्दरः मेरुगङ्गाणां विशति सति । विदग्धकामिनीनां प्रौढांगता

अनारतं रसति जयायदुन्दुभौ मधुद्विषः फलदलघुप्रतिस्वनैः । वि
निःपतन्मृगपतिभिर्गुहामुखैर्गताः परमुदमहसन्निवद्वयः ॥ ३२ ॥
जडीकृतश्रवणपथे दिवौकसां चमूरवे विशति सुराद्रिकन्दरः । अन
र्थकैरजनिविदग्धकामिनीरतान्तरक्वणितविलासकौशलैः ॥ ३३ ॥
अरतिभिर्युधिसहयुध्वनो हताजिघृक्षुः श्रुतरणतूर्यनिःस्वनाः
। अकुर्वता प्रथमसमागमोचितश्चिरोज्जितं सुरगणिकाः प्रसाधनम्
॥ ३४ ॥ *****

नारतान्तरे सुरतमध्ये कणितविलासाः कूजितसंपदस्तासु यानि कौशल्यानि तैरनर्थकैरज
निजातः प्रेयसां वाधैर्यादिनिभावः । अत्र श्रोत्रजाड्यस्य विशेषगत्या कणितानर्थक्यहेतु
त्वात् काव्यलिङ्गं तदुपजीवितेन कणितानामानर्थक्यासंबन्धेऽपि सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्त्या द
नयोरंगांगिभावेन शङ्करः ॥ ३३ ॥ ***** ॥
॥ अरतिभिरिति ॥ सहयुध्यत इति सहयुध्वनः । सहे चेति कतिपयः । अतएव अरतिभिर्यु
धिह्वनान् जिघृक्षुष्वो गृहीतुमिच्छन्तः स्वयंवरणकामाः । ग्रहेः सनत्तादुपपत्त्ययः । सुरग

शिकाःअमरसः श्रुतरणतूर्यनिःस्वनाः संव्यश्चिरोज्झितं प्रायेण प्रवीरसंवादाभावादि
निभावः । प्रथमसमागमोचितंमतिमोहनमित्यर्थः । प्राथम्यंचपुंसामिदंप्रथमत्वादितिभा
वः । प्रसाधनंअकुर्वतापरिस्कृतवद्यद्वयर्थः । प्रतिकर्मप्रसाधनमित्यमरः । अत्रस्वयंव
रैऽथतूर्यश्रवणयोर्विशेषणगत्याप्रसाधनहेतुत्वात्काव्यलिङ्गम् ॥ ३४ ॥ ***** ॥
॥ प्रचोदिताइति ॥ परिचितंयन्तृकर्मसादिकृत्यैस्त्रैःस्वभ्यस्तगजशस्त्रैरित्यर्थः । अत
एवविदिनेयतांकुशक्रियेतयानाख्येपदांकुशकर्मण्यैस्त्रैः । पादकर्मयतंप्रोक्तंयातमं
कुशवारणमितिहलायुधः । निघादिभिर्व्यन्तृभिःप्रचोदिताःप्रेरिताःगजाःसकृदेकवारमेव
करतललोलाभिः पाणिनलचलिताभिर्लालिकाभिरंतर्नाडिकाभिर्हृतास्ताडितास्तथाप्य

प्रचोदिताःपरिचितयन्तृकर्मभिर्निघादिभिर्विदितयताङ्कुशक्रियैः ।
गजास्तकृत्करतललोलालिकाहतामुज्जःप्रणदितघण्टमाययुः ॥
३५ ॥ सविक्रमक्रमणचलैरितस्ततःप्रकीर्णकैःक्षिपतइवक्षितेर
जः । व्यरंसिषुर्नखलुजनस्यदृष्टयस्तुरङ्गमादभिनवभाण्डभारिणः
॥ ३६ ॥ ***** ॥

सकृत्प्रणदितामुज्जध्वनयनोघण्टायस्मिन्कर्मणिततयाआययुः । प्रस्थानुमागताःस्व
भावाक्तिः ॥ ३५ ॥ ***** ॥
॥ सविक्रमइति ॥ सविक्रमेणसांघ्रिविन्यासविशेषेणक्रमेणचलैःप्रकीर्णकैश्चामरैः ।
चामरंतुप्रकीर्णकमित्यमरः । क्षितेरजःस्वखुरेद्धनमितस्ततःक्षिपतोतिरस्यतइवास्थिता
दित्युत्प्रेक्षा । अभिनवभाण्डभारिणःप्रत्यग्राभरणधारिणः । स्याद्ग्राह्यश्चाभरणमित्यमरः
। तुरंगमात्तुरंगमेभ्यः । जातावेकवचनं । जुगुप्साविरमप्रमादार्थानामुपसंख्यानमित्यपा
दानत्वं । जनस्यदृष्टयेनव्यरंसिषुर्ननिवारितानखलु । रमेर्लुङिङ्परिभ्योरमइतिप

रसैपदंयमरमनमानांसक्तेतिकम्ःसिचःइटिनेटीनिवृद्धिप्रतिघेघः ॥ ३६ ॥ *** ॥
 ॥ अथत्रिभिःश्लोकैःकुलकमाह ॥ चलेत्यादि । स्फुटं कृतं कर्णतालः कर्णताडनं ययातया
 द्विपघटयाकर्चा । चलांगुल्यएवकिशलययस्मिन्कर्मणि तज्जथोद्धतैः करैर्हसैरन्टव्य
 तआनर्त्ति । भावेलङ् । मद्दोदकेनद्रावास्त्रार्द्रासुकटभित्तिषुगंडस्थलेषुसंगिभिरसु
 न्नैःमधुपगणैर्धर्मगणैःकलस्वरंमधुरस्वरमगीयतगीतं । भावेलङ् ॥ ३७ ॥ *** ॥
 ॥ असिच्यतेति ॥ धृतौनवौपूर्णकुम्भौशिरःपिडौकलशौययातयाद्विपघटयाकर्चा ।
 कुम्भौघटेभमूर्द्धानावित्यमरः । प्रशमितपांशुभिर्महीमदाम्बुभिर्द्धृतनवपूर्वकुम्भया । आ

चलाङ्गुलीकिशलयमुद्धतैः करैरन्टव्यतस्फुटकृतकर्णतालीया । म
 द्दोदकद्रवकटभित्तिसङ्गिभिःकलस्वरममधुपगणैरगीयत ॥ ३७ ॥
 असिच्यतप्रशमितपांशुभिर्महीमदाम्बुभिर्द्धृतनवपूर्वकुम्भया । अ
 वाद्यतश्चबणसुखंसमुन्नमत्पयोधरध्वनिगुरुतूर्य्यमाननैः ॥ ३८ ॥
 उदासिरेपवनविधूतवाससस्ततस्तनोगगनलिहस्यकेतवः । यतःपु
 रःप्रतिरिपुशार्ङ्गिणःस्वयम्यधीयतद्विपघटयेतिमङ्गलम् ॥ ३९ ॥ *

ननैर्मुखैःकरणैःश्रवणयोःसुखयतीति सुखंसुखकरं । सुखहेतौसुखेसुखमितिशब्दार्थ
 वे । समुन्नमत्पयोधरध्वनिगुरुउद्यन्मेघगर्जितगंभीरं तूर्य्यअवाद्यतवादितं । सुमुखबुद्ध
 रणैरेवतूर्य्यसम्पादितमित्यर्थः ॥ ३८ ॥ ***** ॥
 ॥ उदासिरेइति ॥ पवनेनविधूतवाससःकम्पितवासः । गगनलिहोऽभ्रं कषांकेतवोश्च
 जाश्चतनस्तनरुदासिरे उक्षिप्त्वाइतीत्यद्विपघटयाप्रतिरिपुरिपूनप्रति । आभिसुखेऽ
 ध्ययीभावः । यतो गच्छतः । इणोलटःशत्रादेशः । शार्ङ्गिणःपुरोऽग्रेसयमंगलंवाधीयत
 विहितं । अत्रश्लोकत्रयेप्रस्तुतद्विपघटाविशेषणसाम्यादप्रस्तुतमङ्गलाचरणपरपुरंधी

प्रतोतेः समासोक्तिरलङ्कारः ॥ ३७ ॥ ***** ॥
 ॥ नेति ॥ प्रभूततां प्रमाणं दधति दधाने वले सैन्ये चलति प्रतिष्ठमानेपि । असौ निवेशभूः
 सेना निवेशभूमिः शून्यतां रिक्ततां नागमत् । तथा हि युगावधौ युगांते पयसि भुवमभिद्रव
 व्यभिन्नवमाने सति । सरित्पतिः समुद्रो रिक्ततां न समुपैति हि । वृष्टान्तालङ्कारः ॥ ४० ॥
 ॥ यियासितामिति ॥ अयमधुभिद्वरिरेव विवस्वान्तेन यियासितां यातुमिष्टां जिगमिषि
 तां । यातेः सन्नतात्कर्मणि क्तः । पततोभिघावतः परबलस्य शत्रुसैन्यस्य रेणुमलान्धारय
 तोति नन्मालिनी । मलनेर्णिनिप्रत्ययः । अतएव जरतो वृद्धस्य महिषस्य विषाणवद्धू
 कुलकम् । न शून्यतामगमत् सैन्ये निवेशभूः प्रभूतता दधति बले चलत्य
 पि । पयस्यभिद्रवति भुवयुगावधौ सरित्पतिर्न हि समुपैति रिक्तताम्
 ॥ ४० ॥ यियासितामयमधुभिद्विवस्वता जनो जरन्महिषविषाणधू
 सरम् । पुरः पतत्परबलरेणुमालिनीमलक्ष्य दिशमभिधूमितामिव
 ॥ ४१ ॥ मनस्विनामुदितगुरुप्रतिश्रुतिश्रुतस्तथाननिजमृदङ्ग
 निखनः । यथा पुरः समरसमुद्रात् दिषद्दलानकाध्वनिरुदकर्षयन्म
 नः ॥ ४२ ॥ *****

रांधूमां । पुरोऽग्रे दिशमभितो धूमोऽस्याः संजातस्तामभिधूमितामिव जनो लोकोऽलक्ष
 यत् । मधुभिद्विवस्वते निरूपकोत्थापितअग्रदिशि धूमित्वेन्येक्षेति सङ्करः । अत्राहुः अ
 गारिणो दिक् जविप्रयुक्तां यस्यां विस्तिष्ठति सा प्रदीप्ता प्रधूम्यतायास्यनिर्वादिने शः शे
 षाः प्रशस्ताः शुभदाश्च ताः स्युरिति ॥ ४१ ॥ ***** ॥
 ॥ मनस्विनामिति ॥ उदिता उत्पन्ना गुरुर्महती प्रतिश्रुतिः प्रतिध्वनिर्यस्य सः । निजमृदं
 गनिखनः स्वसेनातूर्यघोषः श्रुतः सन्नतयामनस्विनां मनो नोदकर्षयन्ना चकर्ष । कृषिर

स्वार्थेयतः । यथापुरेयेसमरसमुद्यतेसमरेद्युक्तेष्वलेश्वसैवैयानकाःतेषां ध्वनिश्च
 द्कर्षयन् । एतेनैषावीरस्थायोमहोत्साह उक्तः । अत्रभयंकरस्यापिपरसैन्यघोषस्योत्सा
 हजनकत्वमहावीरेषुनविरुद्धतइतिविरोधाभासोलङ्कारःभयानुत्पत्तेर्विशेषोक्तिः॥४२॥
 ॥ यथायथेति ॥ हरिवरे जामाते बहुरिवरः । वीरजामात्रिर्बर्गयोरिति विश्वः । तस्या
 ग्रतः सरनीत्यग्रसरेऽग्रसरः । पुरेग्रताग्रेषु सत्तेरिति टच्प्रत्ययः । सपूर्वाक्तः पटहरवायथा
 यथायावद्वावत्समीपतामासन्नतामुपागमन् । तथातथातावत्तावद्द्विषतां चमूर्जनीवधूरि
 व । जनोसोमन्तिनीवधूरिति विश्वः । चेत्सामुदाकुला आनन्दाकुला हसितवपुरेमां
 चितांमो । हृषेर्लोमस्तिनीडागमः । अजनिजाता । जनेः कर्त्तरि लुङ् दीपजनेत्यादिना

यथायथापटहरवः समीपतामुपागमन् सह रिवराग्रतः सरः । तथातथा
 हसितवपुर्मुदाकुलादिषाञ्चमूर्जनिजनोवचेतसा ॥ ४३ ॥ प्र
 सारिणो सपदिनमश्लेततः समीरणप्रमेतपणरूषिता । व्यभाव्य
 तप्रलयजकालिकाकृतिर्विदूरतः प्रतिबलकेतनावलिः ॥ ४४ ॥

चिणप्रत्ययः । वधूवरसमागमनवत्प्रतिद्वंद्विसमागमोमहोत्साहवर्द्धनोवीरसैन्येयानइ
 त्युपमार्थः । तेनैतैवैरन्योन्यशब्दश्रवणकारिणोप्रत्यासत्तिरसौदितिव्यज्यते ॥ ४३ ॥
 ॥ प्रसारिणीति ॥ ततःश्रवणानंतरं सपद्यविलंबेनभस्थलेप्रसारिणीव्याप्ता । समीरणेन
 वायुनाभ्रमितेनपणरूषितारूक्षीकृता । अतएवप्रलयजायाः कल्पान्प्रादुर्भूतायाः का
 लिकायामहाकाल्याआकृतिरिवाकृत्यस्याः सा । प्रतिबलेप्रतिपक्षसैन्येकेतनावलिध्वज
 मंक्तिर्विदूरतैर्दूरदलक्ष्यत । एतावताप्रत्यासत्तिरसौदित्यर्थः । उपमालङ्कारः ॥
 ४४ ॥

॥ क्षयेनेति ॥ प्रतिमुखस्याभिमुखस्यतिग्मरश्मः कलाशः प्रतिप्रभाभिः प्रतिफलितदिशि

भिः स्फुरद्भिर्देदीयमानैरसिभिः खड्गैर्दुष्करं दर्शनं यस्याः सा दुर्दर्शित्वार्थः । असाव
सुरचमूचैश्च सेनाक्षणेन च चमूभृतां हरि सैनिकानां । भृशं भयं करेतीति भयंकरपि । मेघ
निभये कृत्तः खच्छप्रत्ययः । दर्शनीयतां मनोहरतामिति विरोधः । दृष्टिविषयतां यथा वि
द्यविरोधः अतएव विरोधाभासो लङ्कारः ॥ ४५ ॥ ***** ॥

॥ पयोमुचामिति ॥ अया सुरसेना दर्शनात्तरं । समविषमे निम्नोन्नतेषु तमक्रमरुद्धसं
चारः । बलजलरशिः सैन्यसागरः । दिव्येन्द्रितमभिपततामभिधावतां पयोमुचां संव
न्धी आतपस्यसविपर्ययः च्छायेव परितः क्षणात्क्षमातलं भूतलं चानये । अम्बुधानौ अत

क्षणेन च प्रतिमुखि गमिदधि तिष्ठति प्रभास्फुरदसिः खट्वर्शना । भ
यङ्करभृशमपि दर्शनीयतायावसावसुरचमूचमूभृताम् ॥ ४५ ॥
पयोमुचामभिपततां दिव्येन्द्रितमभिपत्ययः परितः इवातपस्यसः । स
मक्रमः समविषमेष्वथ क्षणात्क्षमातलबलजलरशिरनये ॥ ४६ ॥
ममैषुरः क्षणमिव पश्यते महत्तनूदरस्थिभुवनत्रयस्य तत् । वि
शालतादधति नितान्तमायते बलन्दिषामधुमधनस्य चक्षुषि ॥ ४७ ॥

आदेरित्यभ्यासदीर्घः अम्बोनेत्येति नुमागमः उपमालङ्कारः ॥ ४६ ॥ ***** ॥
॥ ममाविति ॥ पुरोऽग्रेक्षणमिव शतः क्षणमात्रं विदोक्तयतः । इव शब्दे वाक्यालङ्कारे
न नैऋद्विन्दोपस्यदरे कुक्षौ स्थितं भुवनत्रयं यस्य तस्य मधुमयनस्य हरेः संघातिनिविशतानां
वैपुल्यं दधति दधाने । नितान्तमायते दीर्घेन्द्रादियसि चक्षुषि महत्तनूदरं बलं भवति । क्ष
णमोक्षणादेव परवलेद्यत्तापरिविच्छेदेत्यर्थः । क्षौद्रं दीपस्यपि कुक्षौ भुवनत्रयपरिच्छि
दतः हरेरिति महति चक्षुषि अल्पवत्परिच्छेदः कियानिति भावः । अत्र भुवनत्रयापेक्षया
घेयस्य कुक्षुरल्पत्वाच्चक्षुरपेक्षया घेयस्य बलस्याल्पत्वाच्चाधिकारः संकीर्यते ॥ ४७ ॥ * ॥

॥ भृशेति ॥ क्षितिपचनेवध्ववेत्युपमितसमासः । रतेरिवेति लिङ्गात् । नासांगणाः यु
धोमुखेयुद्धारभेतेमेवेरव्यारंभइवसपदिभृशंस्त्रिद्युतीतिभृशस्त्रिदः । किप् । पुलकवि
काशिपूर्तयोरेमांचोदं चितगा वारसः वोरभृंगारश्चनेनाधिकेतिभरेमनसिनिविष्टसाह
साःप्रविष्टघातः । ससम्भ्रमाःससवराश्चाभवन् । यादृशीवधूतांसुरतरसःकर्मण्य कंठ
नातादृशीचमूतांसमरकर्मण्युपमार्थःतेषांसमरसुरतयोःसमरसत्तंज्यते ॥ ४८ ॥ *

॥ ध्वजांशुकैरिति ॥ अरवःचैद्यपक्ष्याःअनुकूलमारुतेनप्रसारितैःध्वजांशुकैर्ध्रुवंप्रसभे
नवलाकारेणकृतोपहृतयःकृतान्नाइवेत्यर्थः । यदून्प्रभिवादवान्प्रतिद्रुततरमुद्य

भृशस्त्रिदःपुलकविकाशिपूर्तयोरासाधिकेमनसिनिविष्टसाहसाः ।

मुखेयुधःसपदिरतेरिवाभवत्ससम्भ्रमाःक्षितिपचमूबधूगणाः ॥

४८॥ ध्वजांशुकैर्ध्रुवंमनुकूलमारुतप्रसारितैःप्रसभकृतोपहृतयः ।

यदून्प्रभिद्रुततरमुद्यतायुधःक्रुवापरंरयमरयःप्रपेदिरे ॥ ४९ ॥

हरेरपिप्रतिपरकीयबाहिनीमधिस्यदम्प्रवृत्तिरेचमूचराः । विल

म्बितन्नखलुसहामनस्विनेविधित्ततःकालहमवेक्ष्यविदिषः ॥

५० ॥ ****

नायुधाःउक्षिप्तायुधाःसंतः । क्रुवाकोधेतपरंअधिकरयंत्रांप्रपेदिरे । ध्वजांशुकदर्श

नायुकोधहेतुकस्यशीघ्राभिपानस्यध्वनाह्वानहेतुकत्वमुपेक्षतेध्रुवमिति ॥ ४९ ॥ *

॥ हरेरिति ॥ हरेरपि । चमूचरंतीतिचमूचराःसैनिकाः । चरेष्टः । परेषामिमाःप

रकीयाःबाहिनीःसेनास्तांप्रतिअधिस्यदंअधिकरयंत्रांतथा । तरसीतरयस्यइत्यमरः

। प्रवृत्तिरेप्रवृत्ताःतथाहिमनस्विनोधीराः । कलहंयुद्धं । विधित्ततःविधानुमिच्छतः ।

दधानेःसन्ननामटशतरिरूपं । तान्द्विषःशत्रून्अवेक्ष्यविलम्बितुं । शकधृवेत्यादिनानु

मुन्यवयः । सहने इति सहाः क्षमाः । पचाद्यच । नखलु । सामान्ये तविशेषसमर्थनरु
 पोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ५० ॥ ****
 ॥ उपाहितैरिति ॥ रणाजिरेरणंगने । नरपतये सजाते वपुषि उपाहितैरमुकैः स्फुर
 नोमणिप्रस्तुतारत्ननिर्गतासतिमरीचयएवसू चयोयेषां तैः निवातवर्मभिः अचिद्रुक्चुकैः
 निवातेदृढसत्राहेतिर्वातेवाश्रयेपिचेतिविश्वः । तत्तुत्रं वर्मकंचुकमित्यमरः । निरंतरं ती
 रं धंशरनिकरैरुचिताप्रेताइवरराजिरे । फणातांचसप्रानामिति विकल्पादेवाभ्यासलो
 पाभावः । मणिरोविषसादृशा च्छरनिकरचोत्प्रेता ॥ ५१ ॥ ****
 ॥ अयेति ॥ अथातन्तरं उच्चैरुन्नतं जरठकपोतकन्धगतनूरुहप्रकरविपांडुरद्युतिः जी

कंधर

उपाहितैर्बपुषि निवातवर्मभिः स्फुरन्मणिप्रस्तुतमरीचिसूचिभिः ।
 निरन्तरन्नरपतये रणाजिरे रणजिरे शरनिकरुचिताइव ॥ ५१ ॥
 अथोच्चैर्जरठकपोतकन्धगतनूरुहप्रकरविपाण्डुरद्युतिः । बलेषु
 लक्ष्मणविधूतमुच्चलद्वनाबलीरुदचरतश्चमारजः ॥ ५२ ॥ *

रूपारवत कंधरैर्मनिकरधूसरकायामन्युपमा । पारवतः कलरवः कपोतइत्यमरः । ब
 लैः सैवैश्चलीद्विश्चरैर्विधूतमुच्चलद्वत्यनन्तक्षमारजोभूरेणुधनावलीधनपं
 क्तीरुदचरतप्रचकाभेत्यर्थः । उदश्चरः सकर्मकादित्यात्मनेपदं । अस्यप्रत्युदाहरणमुच्च
 रदिति । अवभूरेणोर्मैवमण्डलाक्रमणसंबंधेपिसंबंधोक्तेरतिशयोक्तिरूपमासंकीर्णा ॥
 ५२ ॥ ****
 ॥ विधंगिभिरिति । चलाचलैश्चटुलैः खुरैरनुपदं प्रतिपदं आहताः उद्धताः भृशमितरेतरं
 परस्परं निरन्तरमिति पाठे अथाप्यभिनेतिरन्तरं तीरं धं विधंगिभिर्मिथः श्लिष्टैः तुरङ्गमैरुप
 रिनिरुद्धेतिर्गोमायासां ताः धूलयः कचिन्चिरमघएवविवभ्रमुर्निरुपेतुरितिभावः । अ

प्रादुर्भावां अथोभयविशेषोपरि निर्गमरेवेति विशेषणमप्यपरिहारकावलिङ्गसंकी

र्तविशेषाभासोचकारः ॥ ५३ ॥ ***** ॥

॥ गरीयस इति ॥ गरीयसः सर्वलोकपितामहत्वात्पूज्यतरस्य । अन्यत्र महत्तरस्य । प्रचुर
मुखस्य चतुर्मुखस्येत्यर्थः । अन्यत्र बहुप्रवाहस्य । रागिणोरक्तवर्णस्य अन्यत्र रागे रागिणे
दुःखगतः । एवमभूतस्य सरसि जजन्मनो ब्रह्मणो जगत्सिद्धश्चतुर्जगत्सृष्टमिच्छतः ।
एतेः सन्नता जटः शत्रादेशः । व्यवहितसत्त्वं निरस्तुतसत्त्वगुणकं । अन्यत्र तिसृहेति जंजु
वं । रजोरजोगुणोरेणुश्लोकटमुद्रिकमभवत् । बलस्य तैव स्यतु जगत्क्षयमपनेतुमिच्छ

॥ गरीयस इति ॥ गरीयसः सर्वलोकपितामहत्वात्पूज्यतरस्य । अन्यत्र महत्तरस्य । प्रचुर

विषङ्गिभिर्भृशमितरेतरद्वुचितुरङ्गमैरुपरि निरुद्धनिर्गमाः । च
क्षुब्धलैस्तुपदमाचुताः खुरैर्विवभ्रमस्त्रिरमधएवधूलयः ॥ ५३ ॥
गरीयसः प्रचुरमुखस्य रागिणोरजोभवच्च व्यवहितसत्त्वमुज्जटम् । सिद्ध
श्चतुर्जगत्सृष्टमिच्छतः सरसि जजन्मनो जगद्वलस्य तु क्षयमपनेतुमिच्छतः ॥ ५४ ॥
॥ पुरःसरश्च तज्जनिता निसृष्टुमेतयन्ति नः प्रसभससृज्जिपङ्कनाम् ॥
इति ध्रुवस्य लघिषूरात्भीतयः खमुच्चैरवलसस्य कोतवः ॥ ५५ ॥

चूचः सनेभवत् अत्र ब्रह्मवत्त्वो गरीयस्त्वादिसाधर्म्येऽपि रजःशब्देन एकस्य सिद्धक्षोरस्य

संनिध्यैर्वैरिति स्थितिरेकः स्वोपेयापिनसङ्करः ॥ ५४ ॥ ***** ॥

॥ पुरेति ॥ संयुगे सति युगे सति शरश्च तज्जनिता निक्षवजानि अस्त्रं निरुधिराणि नोऽस्मा
न्प्रसभं प्रसह्यं कृतां पुरालयन्ति नैव्यंति । यावत्पु रानिपातयोर्लङिति भविष्यदर्थे लङ् ।
इतीत्यमा लोकाधुवर्मात्तभीतयः प्राप्तमभाः संतोऽनलसखस्याग्निमित्रस्य बायोः कोतवोरेणवः
नसिङ्गत्वात्तस्येति भावः । खच्चैरुन्नतं खमाकाशं लघिषुः वियदा रूढा इत्यर्थः । ध्रुवमि
त्युपेक्षायां ॥ ५५ ॥ ***** ॥

॥ क्वचिदिति ॥ क्वचिद्वसन्धननिकुरम्बकर्वुरः शबलः । क्वचिद्विरण्म
 ककणपुञ्जपिञ्जरः कनकराशिकपिशः । क्वचिच्छरत्तुशधखण्डपांडुरः खुरक्षतस्थिति
 नलस्यरेणुद्वयोऽज्जगाम । अत्रेपमात्रयस्यसंहृष्टिः ॥ ५६ ॥ ***** ॥
 ॥ महीयसामिति ॥ महतिमनोकजेसेनासमुत्थेरजसिमहीयसां । दिगन्ताएवदन्तिनः
 तेषामुत्थानिपुरेभागाएवमुद्धान्याननानिद्विष्टरूपकं । तेषुअनुषंगिणिलग्नैरिति
 । कोकिलावलीवन्मलीमसामलिनाजलदारिद्र्यवत्संगिनः एवमेवेवास्तएवमदांवरज
 योमदरेखाविसारितासमरत्वमजिह्वनमगच्छत्प्राप्ताइत्यर्थः । पांशुपातस्यदन्तिनांम
 दहेतुत्वादितिभावः । तदुक्तंमहाभारते । द्वियोजारेणुधुंनिगावः सुच्छद्वारतः ।

क्वचिद्वसन्धननिकुरम्बकर्वुरः क्वचिद्विरण्मदकणपुञ्जपिञ्जरः । क्व
 चिच्छरच्छशधखण्डपांडुः खुरक्षतस्थितिलसरेणुद्वयो ॥ ५६ ॥
 ॥ महीयसाममहतिदिगन्तदन्तिनः ननोकजेरजसिमुखानुषङ्गिणि
 । विसारितामजिह्वनकोकिलावलीमलीमसाजलदमदाम्बुजयः
 ॥ ५७ ॥ ***** ॥

कुञ्जरः पांशुवर्षेणब्राह्मणाः परनिन्दयेति । दिगन्तंविनोमेघाः सेनारजोमेलनोद्ध
 लीवभूवरित्यर्थः । अत्रदिगन्तेषुतस्मैप्रेषुचदन्तिवन्मद्वरूपणात्समवस्तुवर्तिसावयव
 रूपकंमुखमेवमुखमितिस्त्रिष्टपरंपरितमितिसंकरः । अजिह्वनेतिओहाडोलडिनडम्भा
 भ्यस्तयोरातइत्याकारलोपः । अदभ्यस्तारित्यदादेशः ॥ ५७ ॥ ***** ॥
 ॥ शिरोरुहैरिति ॥ अमीयुवानः शिरोरुहैरलिकुलकोमलैः सुधामृधे । मृधइतियुद्धप
 र्यवेद्यमरः । मामृधतनम्रियतां । म्रियमेमंडिलुडिनमाङ्गोगेइत्यडभावः उद्येनिसि
 यः कित्वाङ्गुणः । इतीत्यमालोच्येत्यर्थः बलोद्धतरजः कर्तुंघवलितमूर्द्धजान् धवलोक

नवैशानजनात्जरतइवाकरोत्तृद्धानिवाकरोदित्यर्थः । ध्रुवमित्युपेक्षायां अत्रावधार
णार्थवान्नतनपौनरुक्त्य । इवौपम्येऽवधारणे इति बिम्बः । प्रवयाः स्थविरे वृद्धो जातो
जीर्णो जरन्नित्यमरः । जीर्णतेरनृन्निति अनृतप्रत्ययः ॥ ५८ ॥ ***** ॥
॥ सुसंहतैरिति ॥ घामने जोद्धदपि दधानोपि । तेजस्वी भवीत्यर्थः । प्ररोऽन्यः सुसह
नैः सुसंगतैः परैरैक्यगतेऽवज्जुभिस्तिरुक्तिं नोयते । असंशयं निश्चिं । अर्थभावेऽन्यो
भावः । कुतः यतः अणवस्त्वस्याः क्षितेरवयवसंपदोरेण समुद्भयः त्विषां निधेः स्वयं स्यापि
बपुरवरीषत आच्छादितवत्यः । वृद्धो लुङित इवुतो वेति इटो दीर्घः विशेषणसामान्यसम

शिरोरुहैः सलिकुलकोमलैः मोमुधामृधेमृषतयुवानएवमा । बलो
द्धतन्धबलितमूर्द्धजानिति ध्रुवज्जनात्जरतइवाकरोदजः ॥ ५८ ॥
सुसंहतैर्दधदपि घामनीयतेति रस्तुतिम्बुभिः संशयम्परैः । यतः
क्षितेरवयवसम्पदोऽणवस्त्विषां निधेरपि बपुरवरीषत ॥ ५९ ॥
दुतद्वद्वथचरणक्षतक्षमातलोऽसदङ्गलरजोवगुणितम् । युग
क्षयक्षणातिरवग्रहे जगत्पयोनिधेर्जलद्वमग्रमाबभौ ॥ ६० ॥

र्थनरूपोर्थान्तरव्यासः ॥ ५९ ॥ ***** ॥
॥ इतेति ॥ इतं शीघ्रं इवतां घाबतां रथानां चरणैश्चकैः क्षतात्क्षुणान् । क्षमानत्तादुल
सतापततावहुलेनसां द्रेणरजसावगुणितमाच्छादितं । जगद्युगक्षयक्षणे कल्पान्तकाले ॥
तिरवग्रहे निःप्रतिबन्धे पयोनिधेर्जले मग्नमिवास्म विद्युत्प्रेक्षा ॥ ६० ॥ ***** ॥
॥ समुद्रसदिति ॥ समुद्रसंतोदिवाकरस्येव वक्त्राय कान्तिर्यसंतः । रजोरेणुरेव रजनी
आर्त्तबमासामस्तोतिरजःखलाः । रज कृष्यासुनिपरिषदे बबनित्यादिनामवयवो यो बव
चप्रत्ययः । धूलिधूसरः उदक्याश्च । परिमलिताः परितः संजातमला अम्बरस्याकाशस्येव

अथ स्यवस्यश्रोयासांताः । अतएवाविलोकनक्षमाविलोकनानर्हाः । दिशेवांगनाः
दिगंगनाः शरीरिणां प्राणिनां क्षणमोषत्कालं अविहरणीयतामगम्यतां ययुः नस्मान्मलव
कासमानसंबदेनेत्यादिनिषेधादिति भावः । श्लिष्टपरंपरितरूपक ॥ ६१ ॥ ** ॥
॥ निरोक्षितुमिति ॥ त्रिदशगणैर्देवगणैः समरमुखेरणारभेमहीभृतां रक्षां परकर्मनरी
क्षितुम्वियतिकौतुकात्समेत्य । रजजुतैरजस्तोभेन निमिषेति निमिषाणि पक्ष्मपातरहि
षानि । मिषेः पचाद्यच्कुटादिन्वात्रगुणः । नेषां लोचनोत्पलानां यथाकृतिः दुःखकारि
ण्यासत्यां । स्रजः किप् । पलायत अधावत । परपूर्वाद्यनेर्लोडित ऊपसर्गस्थायता

समुद्रसहिमकरवज्रकान्तयोरजः स्वलाः परिमलिताम्बरश्रियः । दि
गङ्गनाः क्षणमविलोकनक्षमाः शरीरिणां परिहरणीयतायै ययुः ॥ ६१ ॥
॥ निरोक्षितुम्वियतिसमेत्यकौतुकात्पराक्रमं समरमुखेमहीभृताम् ।
रजजुतावनिमिषलोचनोत्पलयथाकृतित्रिदशगणैः पलायत ॥ ६२ ॥
॥ विषङ्गिणिप्रतिपदमापिवत्यपोहताचिरद्युतिनिसमीरलक्ष्मणि ।
शनैः शनैरुपचितपङ्कभारिकाः पयोभृतः प्रययुरपेतवृष्टयः ॥ ६३ ॥

वितरेकस्यसत्त्वं । अत्र लोचनोत्पलानां यथायथासम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिभेदः
॥ ६२ ॥ ****
॥ विधगिणीति ॥ विधगिणिविषक्ते । अतएव हताचिरद्युतिनिविरमिताचिरद्युतिनिस
मीरलक्ष्मणिवातकेतौ रजसि । प्रतिपदं प्रतिक्षणं । अपोऽम्भांसि आपिवत्याकर्धतिस
ति अतएव अपेतवृष्टयो निवृत्तवर्षाः पयोमुचः । उपचिताः प्रवर्द्धिताः पङ्कभारिकाः पङ्कभ
रणानियेषान् उपचिनपङ्कभारिकाः संतः । पट्यायाहरेणान्यत्तिषु खलित्वहरेणार्थे खलप्र
थयः अहपचकरखसेना अतएव भारच्छनैः शनैः प्रययुः प्राप्ताः । अत्र पयोमुचां पङ्कभरण

सम्बन्धेपिसम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ॥ ६३ ॥ ***** ॥

॥ नभोनदीति ॥ नभोनदीव्यतिकरेणाकाशगङ्गाया अवगाहे नधौ तमूर्तिभिः क्षातिनां गैः

। वियद्गैः खैः वरैः अतएव दिगजैरनधिगतानि अनुभूता चरणानि चलद्भिश्च मूर्तुरगखुरै

राहतं अतएवोत्पन्नदङ्गच्छत महोरजस्तेन सप्तनमभिषेचनं तेन यानि सुखानि तानि लेभि

रे । कुञ्जराः पांशुवर्षणेन्युदाहृतं । अत्रापि दिगजानां रजःसप्तनसम्बन्धेपिसम्बन्धोक्तेर

तिशयोक्तिः ॥ ६४ ॥ ***** ॥

॥ गजेति ॥ यद्यस्माद्गजव्रजानां आक्रमणभरेण पादक्षेपगौरवेणावतन्त्रयाभुवाखिलं रसा

नभोनदीव्यतिकरधौ तमूर्तिभिर्वियद्गैरनधिगतानि लेभिरे । चल

च्चमूर्तुरगखुराहृतोत्पन्नमहोरजःसप्तनसुखानि दिगजैः ॥ ६४ ॥

यजव्रजाक्रमणभरवन्मयारसात्सय्यैदखिलमानशेभुवा । नभस्त

लम्बज्जलतरेणरेणुनातनोगमत्रिजगदेकतामिव ॥ ६५ ॥ सम

स्थलीकृतविवरेण पूरितामहीभूताम्बलरजसामहागुहाः । रहस्र

पाविधुरवधूरतार्थिनां नभःसदामुपकरणीयताय्ययुः ॥ ६६ ॥ *

कल्पितालमानशेबाप्तं । यथा नभस्थलं वज्जलतरेणरेणुनातनः कारणात् त्रिजगत्जगत्त्र

यं । तद्धितार्थेन्यादिना समाहारे द्विगुः समाहारे द्विगुरेकवचनं । एकतां भूलोकनामिवा

गमत्स्फुटमित्युपेक्षायां ॥ ६५ ॥ ***** ॥

॥ समेति ॥ समस्थलीकृतानि विवरणिनिम्नगानियेतेन । बलरजसा पूरिताः महीभू

नां भूधराणां महागुहाः । रहोरहसि । अद्यंतसंयोगे द्वितीया ॥ त्रययाविधुराणां बिल

क्षणानां वधूनां रतं सुरनमर्थयत इति तदर्थिनां नभः सदां सुराणां उपकरणीयतामुपकार

कत्वं ययुः तां सारजः पूरणात्वं सामंघकरणत्वादिनिभावः । कृत्यन्युदेवज्जलमित्यनीयरक

त्रयताश्रयः पूरणस्य विशेषणगत्योपकारकत्वात् काव्यलिङ्गभेदस्तयोपकारकत्वात्
 बंधेपिसंबंधोक्तेरतिशयोक्तिसङ्कारः ॥ ६६ ॥ ***** ॥
 ॥ गतइति ॥ द्वाद्यनेऽनेनेतिक्दः मुखस्यक्दो मुखच्छदः । पुंसिसंज्ञायां घः प्रायेणेति
 घप्रत्ययः क्दादेर्घेद्युपसर्गस्येति ह्रस्वः । सचासौ पटश्चनत्सावृशीसावृश्यं । ब्राह्मणादि
 त्वान्द्यन् । घिकरणदीकारोवङ्गवचनाच्चैकल्पिकः । गतेप्राप्ते । गजानां युद्धपूर्वका
 लेमुखाचरणकारणान्तनसदृशे घनेसांडेरजसिदृशोदृष्टेः पथोमार्गान्तिरोदधतिक्दाद
 यतिसत्यपि । अधिमघोः अधिकमकरन्दस्य चूतस्येव गंधोयेषां तैः । उपमानाच्चैतिगंधस्यै
 त्वेन देकांतग्रहणं तु व्यभिचारि । मदानिलैरभिजातैर्द्विपादिपान्गजान्प्रतिरंहसावेमे

गतेमुखच्छदपटसावृशीदृशः पथस्तिरोदधतिघनेरजस्यपि । मदा
 निलैरधिमघुचूतगन्धिभिर्द्विपादिपानभिययुरेवरंहसा ॥ ६७ ॥
 मदान्मसापरिगलितेन सप्रधागजाञ्जनः शमितरजस्ययानधः । उप
 र्यवस्थितघनपांशुमण्डलानलोकयत्ततपटमण्डपानिव ॥ ६८ ॥

णाभिययुरेव । अत्रतिरोहितदृष्टेरभिधानरोधस्य मदानिलैः परिहारद्विरोधाभासोक्त
 ङ्कारः ॥ ६७ ॥ ***** ॥

॥ मदान्मसेति ॥ सप्रधाकरात्कठिभ्यामैन्द्रास्तुनेत्राभ्यां मदस्तुतिरितिपालकाये । सप्र
 भिः श्रोतोभिः परिगलितेन सुतेन मदान्मसा अधः शमितरजस्योयैस्तान् उपर्यवस्थिता
 नितयैवस्थितानि घनानि सांडाणि पांशुमण्डलानि पूर्वोत्तरजः पुंजायेषां तान् गजान् जनो
 लोकस्तत उपरिवितताः पटमण्डपाः येषां तानि वेद्युत्प्रेक्षा अलोकयन् ॥ ६८ ॥ *** ॥
 ॥ अन्यनेति ॥ अन्यनोन्नतयोमहोच्छ्वायाः अतिमात्रपृथ्वोऽत्यन्तविपुलाः अतएव पृथ्वी घ
 रश्रोभूतः शैलशोभाधारिण इति निदर्शनात् ङ्कारः । कनकावलोभिरवरणहेतुहेमराशि

भिः करणैः । सुदाम्नापर्वतेनैकदिशः सौदामिन्यो विद्युतः । तेनैकदिगित्यणप्रत्यये डीप ।
 तामिर्दामभिरिवसौदामिनीदामभिर्विद्युलताभिः उपमांसादृश्यं नन्तः । तडिसौदामि
 नो विद्युदित्यमरः । अतुलोपमाभ्यामिति तदृशवचनस्यैव निषेधादिह सादृश्यवाचित्वा
 ज्ञतोया । उपलसंतः शृंगारः सिंदूरदिमंडलानि एव लेखायुधानि स्वरधनूं विषेष्तेन यो
 क्ताः । शृङ्गारः सुरते मेघो सेच गजमंडले । लेखो लेखे सुर इति च विश्वः । कालियस्य
 कालियनागस्य कायवक्त्रकालवपुषः कल्लदेहाः । गजा एव अम्भोमुचो मेघाः काले योग्यका
 ले वर्षन्तो महान्मुचन्तः पांशुन् शमं शान्तिं आनयन् प्रापयन् रूपकालङ्कारः शार्दूलविक्री
 डितं वृत्तमुक्तं ॥ ६९ ॥ ***** ॥

इति श्रीपद्मवाक्यप्रमाण पारवारपारोणधुरीणश्रीमज्जिनाथस्वरिविरचिते माघकाव्यव्या
 ख्याने सर्वङ्गवाख्ये सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥ ***** ॥

पञ्चमः ॥ १ ॥

अन्यूनोन्नतयोतिमात्रपृथ्वः पृथ्वीधरश्रीभृतस्तन्वन्तः कनकावली
 भिरूपमांसौदामिनोदामभिः । वर्षन्तः शममानयन्नुपलसत् शृङ्गार
 लेखायुधाः काले कालियकायकालवपुषः पांशुन् गजाम्भोमुचः ॥ ६९

॥ इति शिशुपालवधेयदुर्वशश्चोभशोनामसप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

इत्युक्तं । श्रीपद्म ॥ श्रीपद्मवाक्यप्रमाण पारवारपारोणधुरीणश्रीमज्जिनाथस्वरिविरचिते माघकाव्यव्या
 ख्याने सर्वङ्गवाख्ये सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

। श्रीपद्मवाक्यप्रमाण पारवारपारोणधुरीणश्रीमज्जिनाथस्वरिविरचिते माघकाव्यव्या
 ख्याने सर्वङ्गवाख्ये सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

इति श्रीपद्मवाक्यप्रमाण पारवारपारोणधुरीणश्रीमज्जिनाथस्वरिविरचिते माघकाव्यव्या
 ख्याने सर्वङ्गवाख्ये सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

इति श्रीपद्मवाक्यप्रमाण पारवारपारोणधुरीणश्रीमज्जिनाथस्वरिविरचिते माघकाव्यव्या
 ख्याने सर्वङ्गवाख्ये सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

इति श्रीपद्मवाक्यप्रमाण पारवारपारोणधुरीणश्रीमज्जिनाथस्वरिविरचिते माघकाव्यव्या
 ख्याने सर्वङ्गवाख्ये सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

इति श्रीपद्मवाक्यप्रमाण पारवारपारोणधुरीणश्रीमज्जिनाथस्वरिविरचिते माघकाव्यव्या
 ख्याने सर्वङ्गवाख्ये सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

इति श्रीपद्मवाक्यप्रमाण पारवारपारोणधुरीणश्रीमज्जिनाथस्वरिविरचिते माघकाव्यव्या
 ख्याने सर्वङ्गवाख्ये सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

॥ अथाग्रिमसर्गे तु मुख्ययुद्धवर्षे नायसेनयोर्मिलनं तावदाह ॥ संजग्मात इति । अपाथोऽ-
पगमो युद्धादपसरणं तस्यानपेक्षौ तमनिच्छन् नौ युद्धानि वर्तिना विवक्ष्यर्थः । इक्षतेः पचाद्य-
च्नन्समासः । धीरनादैर्गभीरघोषैर्नौसेनाभो धीसेनासागरी । पक्षच्छेदात्पूर्व-
पक्षादसंभवादिति भावः । एकत्र देशे एकस्थानेनिलेन वस्तु । लिङ्गता विनिघातोऽस्तु
मुनप्रत्यये गुणः । वाञ्छान्ता विच्छन्तौ । सह्यविध्यो वासह्यविध्योऽपर्वता विव । वा-
स्याद्विकल्पोपमयोरिति विश्वः । संजग्मातेमिलितवन्तौ । संपूर्वाद्गच्छन्ते रकर्मकास्त्रिदि-
सभोगमुच्छीत्यादिना आत्मनेपदं अत्र सह्यविध्योरथेकत्र मिलनस्याप्रसिद्धस्य संभाव-
नामात्रेणोक्तवत्त्वादुपमानाप्रसिद्धेनोपमाकिंतून्नेति सङ्करः ॥ अस्मिन्सर्गे शालिनीवृ-

॥ संजग्माते तावपायानपेक्ष्यैः सेनाभो धी धीरनादैरयेण । पक्षच्छेदा-
त्पूर्वमेकत्र देशे वाञ्छन्तौ वा विन्ध्यसह्यौ निलेतुम् ॥ १ ॥ पत्तिः प-
त्तिम्बाहूमियायवाजिनागन्नागः स्यन्दनस्थोरथस्थम् । इत्यसेनाव-
लभस्यैव सगादङ्गेनाङ्गमुत्थनीकस्य भजे ॥ २ ॥ ****

॥ शालिन्युक्ताम्नेजगौ गोविन्दो कैरितिलक्षणात् ॥ १ ॥ ****

॥ सेनाभो धी संजग्माते इत्युक्तं तन्मिति प्रकारनावद्वर्णयति ॥ पत्तिरिति । पत्तिः पदा-
तिः । पत्तिपदानि ।- पदानि पत्तिपदगपदानिकपदानय इत्यमरः । इयायप्राप ।
आङ्पूर्वादिणो लिङ् । वाज्यश्चवाहमियाय । वाजिवाह्वार्वागंधर्वैत्यमरः । नागो गजो-
नागमियाय । स्यन्दनस्थोरथस्थमियाय ननु युक्तमेणधर्मयुद्धादिति भावः । इत्यमुक्ता-
रीत्यासेनारगाद्रणरगान्तरिरगाच्च । अंगेन स्वांगेन पत्त्यादिना करचरणादिना च वल्ल-
भस्यप्रियतमस्यैव प्रत्यनीकस्य प्रतिबलस्य । वरूथिनी बलं सैन्यं चक्रवातीकमस्त्रियामित्य-
मरः । अंगं पत्त्यादिकं करचरणादिकं च भजे । यथा कान्ता कान्तस्योरुमुरुणा करं करेणमु-

खंमुखेनमजनितासैन्यस्यपत्तिपत्तिनाअश्वमश्वेनेत्यादिक्रमेणभेजेनतुल्यक्रमेणेत्यर्थः ।
 वल्लभस्येन्युपमायाःसमरसुरनयोःसमरसत्वंव्यज्यते ॥ २ ॥ ****
 ॥ रथ्येति ॥ सततंव्योमव्यापोगगनस्पृक् । अन्यत्रसर्वगतइत्यर्थः । दृन्दुभीनांरणभेरी
 शांप्रणादोमहाघोषः । उपसर्गादसमासेपिणोपदेशस्येतिशब्दः । रथानांसमूहोरथ्या
 । त्रिषुद्वेपादयोरथ्यारथकड्यारथव्रजेइत्यमरः । खलुगोरथादित्यतःप्रत्ययःसमूहा
 र्थः । नासांघोषैःवारणानांवृहणैःकंठघोषैः । वृहणंगजमर्जितमिनिवैजयन्ती । वाजि
 नामश्वानांहेषयाहेषणेनच । हेषाहेषाचनिसूनइत्यमरः । गुरोस्त्वहलइतिघञ्
 ष् । ऐक्यमेवतंगच्छन् । अन्यत्रतत्त्वपदार्थशोधनाद्वितीयतांगच्छन् । ईशिताइति

रथ्याघोषैर्वृहणैर्वारणानामैक्यङ्गच्छन्वाजिनांहेषाच । व्योमव्या
 पीसन्ततदृन्दुभीनामव्यक्तोभूदोशितेवप्रणादः ॥ ३ ॥ रेषावेशाङ्ग
 च्छतःप्रत्यमित्रदुरेक्षिप्रस्थूलबाहुध्वजस्य । दीर्घास्तिर्यग्वैज
 यन्तीसदृश्यःपादानस्यभेजिरेखङ्गलेखाः ॥ ४ ॥ ****

नार्श्वरत्नोपाधिमान्परमात्मैव । ईशेस्तृच् । अथक्तोभूत्तद्वन्दुभिघोषइतिदुर्भे
 दोबभूव । अन्यत्रजीवेश्वरेपाधिविलपादयमोश्वरेऽयंजीवइतिभेदरहितोभूदित्यर्थः
 । अत्रैक्यगमनस्यविशेषणगत्याअव्यक्तहेतुत्वात्काव्यलिङ्गमुपमाङ्गमितिसङ्करः ॥ ३ ॥
 ॥ रेषावेशादिति ॥ रेषावेशान्प्रत्यमित्रमभिशत्रुं । आभिमुख्येऽव्ययीभावः । गच्छतः
 धावतांइवतांदूरदुक्षिन्नाः उद्यतास्थूलाःपोवरःबाहुध्वजाः संभाइववाहवोयैस्तेषांपा
 दानानांपादानिसमूहानां । पादानंपत्तिसंहतिरित्यमरः । विद्धिदादिभ्योऽङ् । तिर्य्य
 ग्दीर्घास्तिर्य्यगायताइत्यर्थः । लेखाइवखङ्गाःखङ्गलेखावैजयन्तीसदृश्यःपताकासदृ
 श्यइत्यर्थः । वैजयन्तीपताकास्यादित्यमरः । दृशेःकच्चवक्तावइतिसमानशब्दोपपदान्

दृशेः कन्प्रत्ययः । दृक्षे चेति वक्तव्य इति समानस्य सभावः । भेजिरे रैभिरे । भ्राजदोषा
विति घातोः कर्त्तरि लिङ्फणानां च सप्तानामिति विकल्पादेत्वाभ्यासलोपौ अर्थोयमुपमा ॥

४ ॥ ****

॥ वर्द्धेति ॥ घौरितेन घौरिताख्येन गतिविशेषणेन प्रयातां घावतां । यानिर्लटः शत्रादेशः
। अम्बोयानामम्बसमूहानां । केशाभ्याभ्यां यञ्क्वावन्तरस्यामिति क्प्रत्ययः । उच्चै
रुच्चलन्तो गतिविशेषादूर्द्ध्वमुत्पतन्तः । वर्द्धते इति वर्द्धाणि प्रयाणवर्द्धनवरत्राः । वर्द्धवपु
भरत्रयोरिति विश्वः । वृधुत्रपभ्योरन्नितिरन्यत्र्ययः । लघूपधगुणोरपरः । तेषावद्धाः स्या
पितारैक्याः सौवर्णाः स्यासकाः बुद्धुदाकारमण्डलानि व्याप्तदेहस्य संवागीनस्य मूर्त्तिभाजे

वर्द्धावद्धाघौरितेन प्रयातामम्बोयानामुच्चैरुच्चलन्तः । रैक्यारेजुः
स्यासकामूर्त्तिभाजे दर्पस्येव व्याप्तदेहस्य शेषाः ॥ ५ ॥ सान्द्रत्वक्का
स्तल्पलासिष्टकक्ष्या आज्जीशोभामामुवन्तश्चतुर्थीम् । कल्पस्यान्ते
मारुतेनोपनुन्नाश्चेलुश्चण्डज्ञगण्डशैलाइवेभाः ॥ ६ ॥ ***

मूर्त्तिमूलस्य दर्पस्य अंतस्थने जसः शेषाः अंतरमा नाद्धिर्निर्गता अतिरेकाइव रेजुरित्युत्पे
क्षा ॥ ५ ॥ ****

॥ सांद्रेति ॥ सांद्त्रत्वक्काः सान्द्रवर्माणः । शैषिकः कप्रत्ययः । तल्पलाः पृष्ठवंशाः तेषु सि
ष्टाः कक्ष्याः मध्यवद्धवरत्रायेषांते । दूष्या कक्ष्यावरत्रास्यादित्यमरः । गजानां विंशत्युत्त
रशतायुषां द्वादशदशभवंति तत्र चतुर्दशारूढा प्रौढास्तदेवाह अथ चतुर्थीमां गीशरी
रीशोभामामुवन्तः चत्वारिंशदूर्द्धवेश्या इत्यर्थः । इभाः गजाः कल्पस्यान्ते मारुतेनोपनुन्नाः
प्रलयमारुतप्रेरिताः । गण्डशैलाः स्थूलोपलाइव चंडन्ती वंचेलुः प्रतस्थिरे इत्युपमा ॥ ६ ॥
॥ संकोडन्तीति । संकोडन्ती संघर्षात्कूजनी । समोकूजने च वक्तव्यमिति वचनात्कूजने

क्रोडानुसंपरिभ्यश्चेतिनात्मनेपदं । रंहेभाजावेगभाजास्यन्दनान्तरयानामक्षस्यच
काधारकाष्ठस्यधूरयमक्षधूः । अक्षरयांगआधारइतिवैजयन्ती । अनक्षेइतिनिषेधात्
चदक्पूरित्यादिनानसमात्तान्तः । रगात्आरांप्रतेदमुद्यम्यतेजिताउत्साहिताअम्बावे
नतस्य । अग्रंचासौकायस्यसउत्थितोयस्यतस्योत्थितपूर्वकायस्येत्यर्थः । आहिताग्न्य
दित्वात्साधुः । प्राजितुःसारथेः । नियन्ताप्राजितायतासूतःक्षजात्सारथिरित्यमरः ।
हाहाकारमुत्साहवर्द्धनार्थहाहाकारशब्दं एवं कारइत्यत्रैवग्रहणस्योपलक्षणात्वात् । अ
न्यत्रापियथादर्शनेशब्दनिर्देशात्कारप्रत्ययः । अथवाहाकारंहाकरणं । भावेघम्प्रत्य

सङ्क्रोडन्तीतेजिताम्बस्यरगादुद्यम्यारमग्रकायोत्थितस्य । रंहेभा
जामक्षधूःस्यन्दनानांहाहाकारमप्राजितुःप्रत्यनन्दत् ॥ ७ ॥
कुर्वाणानांसांपरयान्नारयभूरेणूनामृत्युनामार्ज्जनाय । समार्ज्ज
न्योन्यूनमुद्धूयमानाभानिस्मोच्चैःकेतनानाम्यताकाः ॥ ८ ॥ उ
द्यन्नादन्धन्विभिर्निष्ठुराणिस्थूलान्युच्चैर्मण्डलत्वंदधन्ति । आ
स्फाल्यन्तेकर्मकाणिप्रकामं हस्त्यारेहैःकुञ्जरुणांशिरांसि ॥ ९ ॥

प्रत्यनन्दत्साधुसाध्वित्यन्वभेदवकिमित्युत्प्रेक्षा ॥ ७ ॥ ***** ॥
॥ कुर्वाणानामिति ॥ उच्चैरुन्नताःकेतनानांखजस्तमानांपताकावैजयन्त्यः । सांपरया
न्नारयंयुद्धविघ्नकुर्वाणानां । अनोक्तसांपरविकमित्यमरः । भूरेणूनांमार्जनार्थप्रमार्जना
यमृत्युनाअनकेनोद्धूयमानाःप्रकस्पमानाःसमार्जन्यःशोधिन्यःइवभानिस्म । समार्जनो
शोधिनीत्यादित्यमरः । न्यूनमित्युत्प्रेक्षा ॥ ८ ॥ ***** ॥
॥ उद्यन्नादिति ॥ धन्विभिर्धनुष्माद्भिः । ब्रौह्म्यादित्वादितिप्रत्ययः । निष्ठुराणिकर्क
शानिस्थलानिपिवराणिउच्चैरुन्नतानिमण्डलत्वंदधन्तिवर्तुलत्वंदधानानि । एकत्राक

धर्मादन्यत्र स्वभावाच्चेति भावः । कर्मणि प्रभवन्तीति कर्माणि धनं वि । उक्तम् । उक्तं
 आदमुज्ज्वलमानं घोषं यथा तथा काममास्फाल्यते स्म । पाठवपरीक्षार्थं पाणिभिरास्फालितम्
 नि । हस्तिनं रोहन्ति इति हस्त्यारोहेर्निषादिभिः । कर्मण्यण् । कुञ्जराणां शिरांसि आ-
 स्फाल्यते स्म उक्ता हार्थमिति भावः । अत्र कर्माकानां कुञ्जरशिरसाप्रकृतानामेव निष्ठुरत्वा-
 दिविशेषणसाम्यमपम्यावगमात् केवलप्रकृतत्वात्पदानुच्ययोगिता ॥ १८ ॥ **** ॥
 ॥ घण्टानादिति ॥ घण्टानादङ्किङ्किण्यादि घोषः डिङि मानां वाद्यविशेषाणां निस्स-
 नः । ग्रीवास्तु भवानां ग्रैवेयाणां कण्ठमृद्वुत्तानां । ग्रीवाभ्यएवेति छप्प्रत्ययः । आरवः
 घृंहितानि वृंहणानि गजानामुत्साहार्थमाधोरणस्य हस्तिपकस्य । आधोरणाहस्तिप-

घण्टानादेति निस्सने डिङि मस्य ग्रैवेयाणामारवो वृंहितानि । आमे-
 न्येवम्पत्यवोच न जानामुत्साहार्थं वाचमाधोरणस्य ॥ १९ ॥ या-
 नैश्चार्विध्यमस्त्रादिभेदादव्यासजैः सौष्टवास्त्राघवाच्च । शिक्षाश-
 क्तैः प्राहरद्दर्शय नो मुक्ता मुक्तैरयुधैरयुधीयाः ॥ २० ॥ **

॥ २० ॥ श्रीगणेशाय नमः । वाचं वृंहणादि शब्द आमेति प्रत्यवोचन्निवैवमेवेत्यनुकूलमूचिरे इवेत्युपेक्षा
 । आमानुगुण्ये स्मरण इत्यमरः ॥ १० ॥ **** ॥
 ॥ यानैरिति ॥ आयुधेन जीवन्तीत्यायुधीयाः आयुधजीविनः । शस्त्राजीवेकां डस्फुटायु-
 धीयायुधिकास्तुमा इत्यमरः । आयुधाच्छ्रेति छप्प्रत्ययः । शिक्षाशक्तिमभ्यासपाठवन्द-
 र्शयन्तः । अस्त्रादिभेदादस्त्रमहास्त्रादिकभेदाच्चानुर्विध्यं यानैः प्राप्तेः । सुष्टुभावः सौष्टवं
 । लोहयुद्धनैश्चिद्यादिगुणत्वं । तस्मादुद्गात्रादित्वादन्प्रत्ययः । लाघवाच्चेगवत्वाच्च
 गन्तव्यपूर्वादिप्रत्ययः । अस्यासंगैरप्रतिषिद्धैः । वधैः मुच्यन्त इति मुक्तानि शरद्वी-
 नितमुच्यन्त इत्यमुक्तानि खड्गादीनि च नैः सैर्मुक्ता मुक्तैरिति द्वन्द्वः । आयुधैः प्राहरन् ।

स्वभावानुप्रासयोःसंहृष्टिः ॥ ११ ॥ ***** ॥

॥ रोषावेशादिति ॥ कौविद्योघोरोषावेशाद्दोषपारवश्यादाभिमुख्येतरंहसावेगेनैवोपजा
नैतियःप्रत्यासन्नौअनएवपाणिग्राहमन्योन्यपाणिगृहीत्वा । द्वितीयायांचेतिलमुण्प्र
त्ययः । हेतोःशत्राणिदिवात्यक्तावैकल्यादितिभावः । हेतिसुशस्त्रेद्योरितिकेशवः ।
मल्लवन्मजाभ्यांतुल्यं । तेनतुल्यमितिबतिप्रत्ययः । मुष्टिभिर्हत्वा । मुष्टिघातं । करणे
हतइतिणमुत्प्रत्ययः । घ्ननैप्रहरनौ । हनोर्लटःशत्रादेशःकषादित्वादनुप्रयोगःयु
ष्टिभिर्घ्ननावित्यर्थः । वाज्रभ्यांवाहुभ्यांप्रहताःप्रवृद्धमिदंयुद्धंवाहुबाहविवाहुयुद्धं ।
नत्रनेनेदमिति सरूपेइतेवहुब्रह्मविचकर्मवतीहारइतीचप्रत्ययः समासान्तःअन्येषा

रोषावेशादाभिमुख्येनैवचित्पाणिग्राहंरंहसैवोपजातै । हित्वाहेती
र्मल्लवन्मुष्टिघातंघ्ननौवाहुबाहविव्यासजेताम् ॥ १२ ॥ शुद्धाः
सङ्गन्तक्वचित्पाणुवनोदूरान्मुक्ताःशोघ्रतान्दर्शयन्तः । अन्तःसेनम्बि
दिषामावेशनोयुक्तश्चक्रुःशायकावाजितायाः ॥ १३ ॥ **

मपिदृश्यन्इतिदीर्घःस्तिष्ठद्गु प्रभृतिषुपाठादव्ययीभावत्वादव्ययत्वं । नत्रव्याख्येतांब्या
सक्तवन्तौ । कर्त्तरिकर्मवतीहारइत्य । त्मनेपदं । मल्लवदितितद्धितगताश्रितोपूर्वोपमा
॥ १२ ॥ ***** ॥

॥ शुद्धादिति ॥ शुद्धानिर्विषाःनकरणोभिर्नपिदग्धैर्नाग्निज्वलितनेजनैरितिनिषेधा
दितिभावः । अन्यत्रजात्याइत्यर्थः । क्वचित्कुत्रापिसंगंप्रतिबंधनप्राप्तुवंतःनप्राप्ताःदु
र्वाणइत्यर्थः । दूरान्मुक्तादूरतएवबिस्तृष्टाः । सोकांतिकदूरार्थकृच्छ्राणित्तेनेनिसमा
सःपञ्चम्याःसोकादिभ्यइत्यलुक् । शोघ्रतांजवनत्वंदर्शयन्तः । बिद्धिषांसेनास्वन्तःअन्तः
सेनं । विभक्त्यर्थऽव्ययीभावः । आविशन्तःसेनामध्यंप्रविशन्तइत्यर्थः । शायकाःवाणाः

। वाजितायाःपक्षवत्तायाःअश्ववत्त्वस्यच । वाजितास्वनपक्षयोरिति विश्वः । युक्तममुखं
पंकर्मचक्रः । एवंविधासेनाप्रवेशस्यवाजितामसंभवादिनिभावः । अन्यत्राभिधायाःप्रकृत
तपदपक्षतामात्रोपक्षोणत्वात् । द्वात्रिंशद्देनप्रकृताइवप्रकृतीतिव्यतिरेकेतिनक्षेपावका
शः । किंतुशुद्धादिपदाज्यपुंजकस्यविशेषणगत्याशयकानांयुक्ताकारिताहेतुत्वात्पदा
र्थहेतुकङ्काव्यलिङ्गम् ॥ १३ ॥ ***** ॥
॥ आक्रान्तेति ॥ माननाजोअभिमानवन्तः । उच्चैरुन्नतंआजैर्युद्धस्याग्रिमस्त्वनमग्रभाग
मंसप्रदेशंवाक्रम्याहृह्य । वीतशंकंशिरःकायमास्थायारुह्य । हेलासुयुद्धलीलासुचलो
लाउत्सुकाःसंतःअतिमर्त्यवर्त्मगत्वाअमानुष्यंमुद्धृष्ट्वेत्यर्थः । अन्यत्रामानुष्यगम्यमा

आक्रान्ताजैरग्रिमस्त्वनमुच्चैरस्थायाथोवीतशङ्कंशिरश्च । हेला
लोलावर्त्मगत्वातिमर्त्यन्द्यामारोहन्मानभाजःसुखेन ॥ १४ ॥
रोदोरन्ध्रम्यमुवानानिलोलैरङ्गस्यान्तर्मपितैःस्थावराणि । केचिद्गु
र्वीमेत्यस्यैन्निषद्याङ्गीणानिस्मप्राणमूल्यैर्यशंसि ॥ १५ ॥ *

रोहणमार्गं गत्वा सुखेनानायासेन द्यां स्वर्गमभ्रं कधंगिरिशिखरदिक्रीडास्थानं । द्यौः सुखं
स्वर्गवर्त्मनोरिति विश्वः । आरोहन्नारुढाः । युद्धमानाः परं शक्त्या स्वर्गं यात्यपराङ्मुखा इ
ति मनुस्मरणादिति भावः । यथा कर्था वत्कस्य वित्स्त्वनमूर्द्धारोहणकमेण किञ्चिद्दूरं
रोहमहितटादिकमारोहति तद्वदिति प्रकृतविशेषणमहिम्नागतसमासेति ॥ १४ ॥
॥ रोदोरन्ध्रमिति ॥ केचिद्दोरःगुर्वी महती संयतो युद्धएवनिधीदंत्यासुइति निषद्यां आप
णान् । आपणस्तु निषद्यायामित्यमरः । संज्ञायां समजनिषदीत्यादिना क्यप् । एतदप्रा
प्य । आङ्पूर्वादणः क्लोत्यप् । देहस्यान्तरभ्यन्तरे मापितैः परिच्छिन्नैः । मातेर्माङोवा
शयनात्कर्मणिक्तः । अर्त्तीत्यादिना पुगागमः । लोलैरस्थिरैः प्राणैरेवमूल्यैः प्राणमूल्यैरे

दस्योर्वावापृथिव्योरधमन्तरालंयन्नुवानानिब्याप्नुवन्ति । अन्धोनेर्लटःशानजादेशःस्या
वरणि । स्थिरणियंशंसिक्रोणंतिस्वस्वीचक्रित्यर्थः । अत्रन्यूनैःप्राणैःततोधिक्य
शःपरिवर्त्तनात्न्यूनपरिवर्त्तिरलङ्कारः । समन्यूनानाधिकानांचयदाविनिमयोभवेत् ।
साकंसमाधिकन्यूनैःपरिवर्त्तिरसौमनेति लक्षणात् ॥ १५ ॥ ***** ॥
॥ वीर्येन्साहेति ॥ संग्रामाग्रेरणरंगेवीर्येन्साहाभ्यांश्चाध्यते इति द्वाघिविक्रमाहङ्कार
शोभी । अवदानंमहत्कर्मकृत्वा । अवदानंमहत्कर्मवृत्तमित्यमरः । लज्जितानांमानि
त्वात्स्वनामाख्यानेसंकोचवतामित्यर्थः । शत्रुभिरज्ञातानांअज्ञातनामकानां । मानिनां
मानशालिनांभूराणांसन्धिश्चोमत्शौर्यश्रीयुक्तंनामनग्राःवन्दिनः । वंदिनिक्षपणेनग्न

वीर्येन्साहृद्वाघिकृत्वावदानंसंग्रामाग्रेमानिनांलज्जितानाम् ।
अज्ञातानांशत्रुभिर्युक्तमुच्चैःश्रीमन्नामश्चावयन्तिस्मनग्राः ॥ १६ ॥
आधावन्तस्समुखन्धारितानामन्यैरन्येतिक्ष्णकौक्षेयकाणाम् । ब
क्षःपीठैरत्सरेणमनैवक्रोधेनान्धाःप्राविशन्पुष्करणि ॥ १७ ॥

इतिविश्वः । उच्चैस्तरांश्चावयन्तिस्म । अयमसावितिकथयामासुरित्यर्थः । युक्तंसर्वमेत
दुचितमित्यर्थः । अत्रलज्जामानाज्ञातयोरविशेषणगत्यावंदिश्चावणहेतुत्वात्काव्यलिङ्ग
भेदः ॥ १६ ॥ ***** ॥
॥ आधावंतइति ॥ क्रोधेनांधाःअपश्यन्तोऽन्येभटाःआधावंतोऽभिधावंतोऽभिमुखमाप
नन्तःसन्तःसैन्यैःप्रतिद्वंद्वमिसंमुखंधारितानांभृतानां । तीक्ष्णकौक्षेयकाणांनिशितासो
नां । कुलकुक्षीयोवाभ्यश्चास्यालंकारेष्वितिठक्प्रत्ययः । पुष्करणिफलानिबुद्धमुखानो
त्यर्थः । पुष्करंतूर्यवक्त्रोचकाण्डेबुद्धफलेपिचेतिविश्वः । बक्षांसिपीठानोबबक्षःपीठैःबक्ष
स्थलैःआत्सरेआमुष्टेः । तरुःखड्गादिमुष्टौस्यादित्यमरः । आङ्मर्यादाभिर्विधोरि

निविकल्पादसमासः । आत्मनास्वयमेवपरप्रयत्नंविनेत्यर्थः । प्राविशन्प्रविष्टाः । अ
त्रकोष्ठांधकारविशेषणगत्यापुष्करप्रवेशहेतुत्वात्काव्यलिङ्गभेदः ॥ १७ ॥ *** ॥
॥ मिश्रीभूतइति ॥ तत्रयुद्धे । सैन्यद्वयेपिमिश्रीभूतेमिलितेसतिप्रायेणायविशेषोसाधार
णधर्मोव्यक्तमासीत् । कःपुरस्तादग्रेयेपरां वःपरा इमुखाःपरेपीतिभावः । तेआत्मनोयाअव
ध्याइत्यर्थः । नभीतंनपरवृत्तमितिवधतिवधश्रवणात् । यःपुरस्तादव्यावृत्तिःकिन्तुसमु
खाभिमुखःस्वकीयोपीतिभावः । असौपरःशत्रुपरःशत्रुर्बध्यइत्यर्थः । प्राणलुब्धस्यस्वा
मिद्रोहित्वादित्यर्थः ॥ १८ ॥ ****

मिश्रीभूतेतत्रसैन्यद्वयेऽपिप्रायेणायम्यक्तमासीद्विशेषः । आत्मो
यास्तेयेपरश्चःपुरस्तादभ्यावर्तिसमूखोयःपरोसौ ॥ १८ ॥ सदंश
त्वादङ्गसंसङ्गिनीत्वनीत्वाकामङ्गैरवेणाववद्धा । नीताहस्तम्बश्च
यित्वापरेणद्रोहश्चक्रेकस्यचित्स्वाकृपाणी ॥ १९ ॥ नीतेभेद
न्धैतधांसिपातादभोदाभेशचवेणापरस्य । साहृप्राजिस्तोक्ष्ण
मार्गस्यमार्गोविद्युद्दीप्तःकङ्कटेलक्ष्यतेस्म ॥ २० ॥ ****

॥ सदिति ॥ सदंशत्वाच्छुद्धाकारत्वात्कुलीनत्वाच्चांगसंसंगिनीत्वमंगसंबन्धित्वंनीत्वा ।
अगुणत्वविवक्षायांत्वन्तलोर्गुणवचनस्येतिनपुंवद्भावः । कामङ्गैरवेणादरेणाववद्धासंयता
चकस्यचित्स्वास्वकीयाकृपाणीअसिलता । परेणान्येनवं वयित्वाप्रतार्यहस्तंनोतास्वा
यतीकृतास्तोद्ग्राहं हिंसांभ्यभिचारंचक्रेकृतवतो । अत्रप्रकृतकृपाण्यसिविशेषणसाम्या
दप्रकृतनारिणीप्रतीतेःसमासोक्तिः ॥ १९ ॥ **** ॥
॥ नीतइति ॥ शात्रवेणशत्रुणा । प्रज्ञादित्वात्स्वार्थेऽणप्रत्ययः । धैतायाउत्तेजिता
याःस्वखड्गधारयाःअसिपातानाभिघातानाम्भेदंनीतेविदारितेअभोदाभेमेघश्यामेअपर

स्यमटस्यकंकटेकवचे । उरश्चेदःकंकटकोजगरःकवचोस्त्रियामित्यमरः । सहास्रग्राज्या
सास्रग्राजिःसरत्तरेखःनोक्षणमार्गस्यखड्गस्यमार्गः प्रहारेविद्युद्दीप्तस्तडिदुज्ज्वलोत्क्ष्यते
स्यउपमालङ्कारः ॥ २० ॥ ****

॥ आमूलानादिति ॥ अन्यस्यमटस्यवाहोआयतेनदोर्घेणतावकेनआमूलानामूलप्र
देशपर्यंतमाकक्षमित्यर्थः । विकल्पादसमाप्तःस्यूतेप्रोतेसतिअसह्यावेदनांयथांप्राप्य
अतएवास्तुधैर्यात्तत्तधैर्यादपिधारयितुमक्षमादपिमंडुकेसंग्रहेस्त्रिष्टासंदष्टामुष्टिर्बस्य
मस्याप्यारोच्यमफलकं । फलकोस्त्रीफलं चर्मसंग्रहोमुष्टिरस्यवद्वयमरः । नाभ्रशत्राप
मत्अत्रसायकलूनमुष्टिश्चेष्टयोर्विशेषणगत्यधैर्यत्यागचर्मभ्रंशोप्रतिहेतुत्वात्काव्यलिङ्ग

आमूलानात्सायकेनायतेनस्यूतेवाहोमण्डुकस्त्रिष्टमुष्टेः । प्राप्यास
ह्यावेदनामस्तुधैर्यादप्यभश्यच्चर्मनान्यस्यपाणेः ॥ २१ ॥ भित्त्वा
घोणामायसेनाधिवक्षःस्थूरीपृष्ठो गार्द्धपक्षेणविद्धः । शिक्षाहेतो
र्गाढरज्ज्वेवबद्धं हर्तुमप्यत्राशकदुर्मुखेपि ॥ २२ ॥ *

भेदः ॥ २१ ॥ ****

॥ भित्त्वेति ॥ आयसेनायेमवेनगार्द्धागृष्टसंबंधीपक्षःयत्रयस्यूतेनगार्द्धपक्षेणवारणविशेषे
ण । घोणांतासांभित्त्वा । घोणांतासाचनांसिकेत्यमरः । अधिवक्षोवक्षसि । विभक्त्यर्थः
व्ययीभावः । विद्धःप्रहृतः । व्यधेःकर्मणिक्तःग्रहिज्येत्यादिनासंप्रसारणं । स्थूरीपृष्ठो नवा
रूढोऽश्वःशिक्षैवहेतुःतस्यशिक्षाहेतोःशिक्षायांनिमित्तेनशिक्षार्थमिति यावत् । घष्ठोहेतु
प्रयोगेइतिषष्ठी । गाढरज्ज्वागाढपाशेनबद्धइवेत्युत्प्रेक्षा ॥ दुर्मुखोऽपिशिक्षितमुखोऽपिबद्धं
हर्तुमप्यत्राशकदुर्मुखेपि ॥ शक्रेर्लुङिपुष्पादित्वात्क्षुरङ्गदेशःशिक्षितोहिशिक्षाव
शादबद्धोऽपिवद्धवदासोअशिक्षितस्तुनिबद्धोऽपगतप्रभृदिनिमुखमपहरतीतिभावः । अ

विविरोधैः अतएव विरोधाभासोऽलङ्कारः ॥ २२ ॥ ***** ॥
 ॥ कुन्तेनेति ॥ आजानेयः कुलीनाश्च । आजानेयाः कुलीनाः स्युरित्यमरः । शुभ्रादि
 भ्यश्चेति ढक्प्रत्ययः । सादिना अश्वारोहेण कर्त्ता । उच्चैरुन्नतेन कुन्तेन प्राप्तेन करणेन
 हंतुं प्रहर्तुं मिष्टादभिप्रेतान् दन्तिनो न वस्यन्ति स्म न वस्यन्ति । वाभ्रासेत्यादिनाश्च न प्रत्ययः
 । तथा हि जात्याः कुलीनाः । भवार्थे यत्प्रत्ययः । कीर्त्तये उदारं कर्म महापौरुषं कर्त्तुं कामो
 येषां तान् कर्त्तुकान् । तुं काममनसो रपीति मकारलोपः । स्वमेवामस्तीति स्वामिनो भर्तृन्
 स्वामिनैश्चर्य्य इति निपातः । ह्रेपयन्ति लज्जयन्ति किं न ह्रेपयन्तीत्यर्थः । अर्त्तिह्रीत्या
 दिना पुगागमः । सामान्येन विशेषणसमर्थनरूपोऽर्थान्तरव्यासः ॥ २३ ॥ *** ॥

कुन्तेनेच्चैः सादिना हन्तुमिष्टान् आजानेयो दन्तिनस्वस्यन्ति स्म । क
 र्त्तादारङ्गिर्त्तये कर्त्तुकामान् किम्वा जात्याः स्वामिनो ह्रेपयन्ति ॥ २३ ॥
 जेतुञ्जैत्राश्शेकिरे नारिसैन्यैः पश्यन्तो धोलोकमस्तेषु जालाः । नागा
 रूढाः पर्वतानि श्रयन्तो दुर्गाणीव चासहोनास्त्रसानि ॥ २४ ॥ **

॥ जेतुमिति ॥ जेतार एव जैत्राः । जयशीलाः । जेतृप्रकृतान् प्रज्ञादित्वा त्वस्वार्थेऽणप्रत्ययः ।
 लोकं जनमधः पश्यन्तः स्वयमुपत्यवस्थानात् लोकमधोदेशे पश्यन्तः अधः कृतमन्यमानाश्च
 । अस्तेषु जालाः क्षिप्रशरनिकराः चासहोना दुर्गस्थान्वा त्रिभीकाः । नागारूढाः गजारोहाः
 वस्यन्ति गच्छन्तीति वसन्ति जंगमानि । चरिष्मर्जगमंचरत्रसमिगंचरचरमित्यर्थः । पर्व
 तानि पर्वतसम्बन्धीनि दुर्गाणीत्यर्थः । श्रयन्तो धितिष्ठन्ति इति उपेक्षा । ते ये वंभूता एवेति
 भावः । अरिसैन्यैः कर्तृभिः जेतुं न शेकिरे अशक्तावभूवुरित्यर्थः । शकेः कर्मणि लिट् । अ
 वमनुः । धनुर्दुर्गमहोदुर्गमदुर्गम्वनमेव च । नृदुर्गगिरिदुर्गचतुर्मांशित्यवसेन रूपः ।
 सर्वैरेवंप्रकारेण गिरिदुर्गसमाश्रयेत् । तेषामेव हि वज्रगुण्येत गिरिदुर्गं विशिष्यते इति

॥ २४ ॥ ***** ॥

॥ बिष्मगिति ॥ एकःकोपिवीरः । बिष्मगच्चनोतिबिष्मग्दीचोःसर्वव्यापिनोः । बिष्मग्दे
वयोश्चटेरद्भि अच्यतावप्रत्ययेइतिटेरद्भिआदेशः धातोरायं चतेरूपसंख्यानादुगितश्चेति
डोप्अचइत्यकारलोपोच्चावितिदोर्घः । सैन्यानिवीचिरिवसैन्यवीचोरित्युपमितसमा
सः । सिन्धौवेतिलिङ्गात्बिक्षिपन्नपाकुर्वन् । अन्तराजौमध्येकापिदूरं प्रयातं दृष्ट्वन्मुदि
दृष्टुर्दृष्टुमिच्छुःसन् । दृष्टेःसन्तादुप्रत्ययः । कापिप्रयातंमग्नंभीमंमोर्मडलंभूगोलंदि
दृष्टुराद्यौबरहःसिन्धौवासमुद्रेइव । उपमायांबिकल्पेवेत्यमरः । आजौवभ्रामएकवी
रस्यकुतोमयमित्यर्थः ॥ २५ ॥ ***** ॥

बिष्मग्दीचोर्बिक्षिपन्नसैन्यवीचोरजावन्तःकापिदूरं प्रयातम् । ब
भ्रामैकोबन्धुमिष्टिदृष्टुःसिन्धौवाद्यौमण्डलज्जेर्बरहः ॥ २५ ॥
यावच्चक्रेनाञ्जनम्बोधनायव्यवस्थानशोहस्तिचारीमदस्य । सेना
स्नानादन्तिनामात्मनैवस्थूलास्तावत्प्रावहन्तानकुल्याः ॥ २६ ॥

***** ॥ २६ ॥
॥ यावदिनि ॥ व्यवस्थानंगजोत्थापनंजानातीतिव्यवस्थानञ्जःहस्तिनिचरतीतिहस्ति
चारोयंता । मदस्यबोधनायोत्थापनायांजनमुद्घोपनकर्मयावन्नचक्रेतावत्प्रागेव । साक
ल्येविधावित्यर्थः । सेनास्नानात्सेनाकलकलप्रवणादित्यर्थः । दन्तिनामात्मनास्वयमे
वस्थूलामहद्योदानकुलामदसरितःप्रावहन्इतिदन्तिनामुत्साहानिरेकोक्तिःअञ्जनात्
प्रागदानसम्बोधोक्तेरितिशयोक्तिः ॥ २६ ॥ ***** ॥

॥ कुशमिति ॥ दूरात्दूरतएवगन्धात्सदृगन्धात्प्राणात्अन्यतागायप्रतिगजायकुश
नन्तंजिघांसुरित्यर्थः । कुशुहइत्यादिनासंप्रदानत्वं । नागोधूतमूर्द्धाविधूतमस्तकः
सन् । आरोढारयंतारंअवमत्यअवधूय । घोराएवैर्दारुणक्रन्दनैःध्वानिताअशेषदिशो

वेनतस्मिन्तथा उच्चैरुक्तो शतीत्यर्थः । शेषिकः कप्रत्ययः । स्वस्वीय एव स्वगूर्जा एवेत्यर्थः । पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वेति विकल्पात्रस्मिन्नादेशः । अतएव खेसपुत्रे विष्कड् निश्चिष्टमत्याख्यायपुत्रस्यापि ज्ञातिव्यान्न सर्वनामसंज्ञेति बलमेति । प्रमादिनो विष्कविंशतिवर्षेडिभे विष्को विंशतिकर्षक इति वैजयन्ती । पर्यगंसीति तिर्यग्प्रजहारेत्यर्थः । तिर्यग्दन्तप्रहारस्तु मजःपरिणतो मन इति हलायुधः । यमरमतमानसुक्तेति न मेर्लुङि सगिडागमौनेदीति पृष्ठिप्रतिषेधः ॥ २७ ॥ ***** ॥

॥ प्रत्यासन्ने इति ॥ प्रातिपक्षे प्रतिपक्षसम्बन्धिति । तस्येदमित्यण् । दन्तिनिगजेप्रत्या

॥ ***** ॥

क्रुध्यन्नान्धादन्यनागायदूरादारेणरन्ध्रतमूर्द्धावमत्य । घोररावध्वानिताशेषदिष्के विष्केनागः पर्यगंसीत्यण् ॥ २७ ॥ प्रत्यासन्ने दन्तिनिप्रातिपक्षेयन्नानागः प्रास्तवक्त्रच्छदेपि । क्रोधाक्रान्तः क्रूरनिर्दारिताक्षः प्रेक्षात्रक्रेनैव किञ्चिन्मदान्धः ॥ २८ ॥ तूर्ण्यथावन्नापनित्ये निषादीवा सश्वशुर्बारणम्बारणस्य । तावत्पुगैरन्यनागाधिरूढः कादम्बानामेकपतैरसीव्यत् ॥ २९ ॥ ****

सन्नेसमित्यन्नासादिना प्रास्तवक्त्रच्छदेपि । निरसमुखच्छदेपि मुखपटोपिक्रोधाक्रान्तः अतएव क्रूरघोरनिर्दारिताक्षः तथापि मदान्धा नागोजगोत किञ्चित् एव प्रेक्षात्रक्रे । किमपि पुरोगतं प्रातिपक्षमन्यद्वा तददर्शेत्यर्थः । आवरणं तत्र भावेपि सदा वरणस्यानपायादिनिभावः । इजादेव गुरुमतोऽन्तर्हृत्याम्यत्ययः । अत्रानावृते निमित्ताक्षस्याप्यदर्शनविरोधस्य मंदाधेतविरोधाद्विरोधाभासोलङ्कारः ॥ २८ ॥ ***** ॥

॥ तूर्णमिति ॥ निषादीयतावारणस्य गजस्य वधुवारणं नेत्रवारणं वासोमुखपटं यावत्तूर्णनापनित्येनापचकार । तावदन्यनागाधिरूढः प्रतिगजाधिरेह एकः एककालीनः पतये

भौतैरेकपातैर्युगपत्यातिभिरिति शीघ्रोक्तिः । कादम्बानां शरणां । कादम्बमार्गशर
इत्यमरः । पूगैर्वातैरेकपातैरसीवत् । चक्षुषा सहन द्वासः स्यूतवानित्यर्थः । सीवतेर्ल
ङ् अच चक्षुषः सीवनासम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ॥ २९ ॥ ***** ॥
॥ आस्थेति ॥ यन्नाप्रमत्तः सन् । अरीभमरिगजंप्रति । आभिमुखेऽव्ययीभावः । यातु
र्गंतुः । यातेस्तृच् । द्विपस्य दृष्टे रच्छ दमावरणं । पुंसि संज्ञायां घः । आस्थत्तिरस्तवा
न् । अस्थतिवक्तिख्यातिभ्योऽङिति ज्ञेय इति देशः । अस्थनेऽस्युगितियुगागमः । मग्नस्य मु
खे निमग्नस्य शंकोः शब्दाय धस्य । वापुंसि शल्ये शंकुर्नेत्यमरः । उच्चैर्वर्हभारेण पिक्वपटले
नवीक्षणे चक्षुषोक्षणेनावब्राने आवृते इव । वृणोतेः कर्मणि लिट् । अन्योन्यसमुच्चयवका

आस्थदृष्टेरच्छदश्चप्रमत्तोयन्तायातुः प्रत्यरीभङ्गजस्य । मग्न
स्योच्चैर्वर्हभारेण शङ्कोः एवब्रानेवीक्षणे चक्षणेन ॥ ३० ॥ यन्नाद्र
क्षन्सुस्थितत्वाद्नाशनिश्चित्यान्यश्चेतसाभावितेन । अन्त्यावस्था
कालयोग्योपयोगद्वेभीष्टनागमापद्धनम्बा ॥ ३१ ॥ ***

शभ्यां आवरणनिराशे पुनरावरणयोरेककाले सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ॥ ३० ॥ *** ॥
॥ यन्नादिति ॥ अन्यः गजारेहः भावितेनालोचितेन चेतसा सुस्थितत्वाद्नायापदेशत्वा
द्नाशमनपायं । निश्चित्य यन्नाद्रक्षन्वचकेभ्यस्त्रायन् । अन्त्यावस्थाकाले साधनान्त
रकालेनाशकाले योग्योपयोगं अतएवाभीष्टं नागं गजमापद्धनं बापद्धनमिव द्वे अन्येनोप
साध्यधारयामास । धरतेः स्वरितेन तत्वात्कर्त्तरि लिट् ॥ ३१ ॥ ***** ॥
॥ अन्योन्येषामिति ॥ इभागजाः अन्योन्येषां परस्परेषां । कर्मव्यतीहारे सर्वनाम्नोच्चे भव
मङ्गतिवक्तव्यात् द्वित्वंसमासश्च बहुलमिति विकल्पादसमासत्वे पक्षे पूर्वपदस्य प्रथमैकवच
नवक्तव्यं । उद्भिद्यन्ते एष्विति उद्भेदा । अकर्त्तरि चकार के संज्ञायामित्यकरणार्थे घञ्

त्ययः । दानोद्गैदात्कटादिमदस्थानानिपुष्करैर्हस्ताग्रैर्मन्त्रैः । पुष्करं करिहस्ताग्रैर्मन्त्रैः ।
 । आमृशन्तः जिघ्रन्त उच्चकैरुन्नताभुगवालाः । बालः केशेशिशैर्मूर्खैर्बालाबालीभपुच्छयोः ।
 प्रह्लोकनपुच्छाः । उन्मूर्द्धानः उन्नतमस्तकाः संतः स्पष्टदन्तध्वनिः गजाः सन्निपत्यापरानैः
 सह प्रायुद्धन्ते इति भावः । दिवादिवाक्कर्तारि लिङ्गस्वभावोक्तिः ॥ ३२ ॥ **** ॥
 ॥ द्राघीयांस इति ॥ द्राघीयांसो दीर्घतरः । प्रियस्थिरेत्यादिना दीर्घस्य इयसु निद्राघा
 देशः । संहताः सुघटिताः अतएव स्थेमभाजः स्थैर्यभाजः । प्रियस्थिरेत्यादिस्थिरशब्द
 स्थेमनिचिह्नदेशः । चारवोरम्या उदग्रा उन्नताः ते चारूदग्राः । विशेषणसमासः । ती

अन्योन्येषाम्पुष्करैरामृशनौ दानोद्गैदादुच्चकैर्भुगवालाः । उन्मूर्
 ळानः सन्निपत्यापरानैः प्रायुध्यन्ते स्पष्टदन्तध्वनीभाः ॥ ३२ ॥
 द्राघीयांसः संहताः स्थेमभाजश्चारूदग्रास्तीक्ष्णतामत्यजन्तः । द
 न्तादनैरादन्तास्सामजानाम्भङ्गज्जग्मुर्नस्वयंसामजाताः ॥ ३३ ॥
 मातङ्गानादन्तसङ्घट्टजन्माहेमच्छेदच्छायवच्चिह्नाग्रः । स
 मिश्रः श्लोप्यग्रिश्चामरेषु प्रकाममाञ्जिष्ठेषु व्यज्यते नस्मसैन्यैः ॥ ३४ ॥

क्षान्तैर्क्षणात्वं अत्यजन्तः । सामजानां गजानां दन्तादनैः प्रतिगजविषाणैराहताः सन्तो भगं
 भेदं जग्मुः बभ्रमुः सामजाताः दन्तिनस्तु स्वयं भगं परजयन्त जग्मुः दन्तभङ्गेऽपि स्वयं न पराव
 र्त्तन्त इत्यर्थः । अत्रापरावर्त्तित्वेन बर्णयतया प्रकृतत्वादुपमेयानां दन्तिनामुपमानादन्तापेक्ष
 बा अभ्यन्तेऽपि नाधिव्येतेत्येतिरेकस्तु व्ययोगिताया बाधक इति गमयितव्यं ॥ ३३ ॥ ॥
 ॥ मातङ्गानामिति ॥ दन्तिनां दन्तसंघट्टजन्मासंघर्षात्तः हेमच्छेदच्छायानिकनकषणगव
 र्णानि वच्चत्तलनिर्वाणशिलायाणि ज्वालायाण्यस्य सोमिः । मञ्जिष्ठावाजोषधिविशेषेण
 रक्तेषु माञ्जिष्ठेषु । तेन रक्तं रगादित्युपपन्नं । मञ्जिष्ठाविकसाजिगीव्यमरः । चामरे

बुद्ध्यापि सैन्यैः प्रकामं न व्यज्यते न विविच्यते स्म साधुर्गोति भावः । अतः सामान्या लङ्कारः
 । सामान्यं गुणसाम्येन यत्र वस्तुनारे कते तिलक्षणात्स च विशेषणविशेषणमंजिष्ठविशेषणे
 च काव्यलिङ्गाच्च सङ्करः ॥ ३४ ॥ ***** ॥
 ॥ ओषामासे इति ॥ मत्सरे बैरमे वोत्पातवात आकस्मिकवायुस्तेनास्त्रिधत्तां संयुज्यमा
 नानां दन्तानामेव क्ष्मा रूहाणां चर्मणे नोत्थाजन्मयेषां नैर्बहिर्भिर्ध्यागां नैर्वायुगन्तमचैर्बहि
 भिरिव वारणानामुच्चैर्दन्तैः मूर्द्धाद्योमेव तस्मिन्मूर्द्धाद्योमिन्नक्षत्रमालाहारविशेषः । सैव
 नक्षत्रमालास्यात्सप्तविंशतिमैः तिकैरिन्द्रमरः । ज्यातिर्मंडलं च ओषामासे उवाच दग्धे
 र्थः । उषदाहे इति धातोः कर्मणि लिट् । उषदि जागृभ्योऽन्यतरस्यां मत्स्यात्प्रत्ययः

ओषामासे मत्सरेत्पातवातास्त्रिधत्तां दन्तक्ष्मा रूहाङ्घ्रिण्यैः । यै
 र्गानैर्वावह्निभिर्वारणानामुच्चैर्मूर्द्धाद्योमिन्नक्षत्रमाला ॥ ३५ ॥
 सान्द्राभोदश्यामले सामजानां वृन्दे नीताः शोणितैः शोणिमानम् । द
 न्ताश्शोभामापुराभो निधीनाङ्गदोद्देदवैदुमावारिणीव ॥ ३६ ॥

। लघूपधगुणः कृच्चानुप्रवृज्यते लिटौ त्यस्ते चानुप्रयोगः । अत्र नक्षत्रमाला चोपभेदाध्यय
 सत्येन निर्देशरूपश्चेव संकीर्णमुपमा ॥ ३५ ॥ ***** ॥
 ॥ सांङ्गाभोदेति ॥ सांङ्गं च न दंभोदश्यामलं च तस्मिन् । सामजानां गजानां वृन्दे शोणि
 तैः शोणिमानमारुण्यं नीताः दन्ताः अभो निधीनां वारिनिधीनां वारिणीव विदुमाणां प्रवा
 लानां इमे वैदुमाः । मुक्ताय विदुमाः पुंसि प्रबालं पुंनपुंसकमित्यमरः । कंदो मूलपिंडः त
 स्योद्देदाः प्ररोहा इव शोभामापुरित्युपमा ॥ ३६ ॥ ***** ॥
 ॥ आकंप्रागैरिति ॥ आकंप्राणिदंतोत्खननसंक्षोभाङ्गं शकंपाण्यग्राण्येषां नैः । केतुभि
 र्भजेः संनिपातं संयोगं वज्रं तदुतिदुःखहेतुक्तिः । नागाः गजास्तारमुच्चैर्दोर्णाः उत्पन्नः ग्रीवे

याणां ग्रीवास्तत्पन्नानां मृगलभूषणादीनां नादोयस्मिन्कर्मणि तत्तथा । अन्यद्विपानां
प्रतिगजानां अंगे गाढं मग्नान् अंतः प्रविष्टान् वृत्तान् दुःखादुत्पन्नं निस्सुतेषां गाढमग्नत्वात्स्यं
केतुर्भारकान्तात्वाच्चकच्छदुज्जङ्गुरित्यर्थः । अत्रोक्तभारमज्जनबोधिं शेषणगत्यादुःखो
द्वननहेतुत्वात्कालिङ्गम् ॥ ३७ ॥ ***** ॥

॥ उक्षिप्यन्ति ॥ ईषेलां गलदण्डा विवद नौयस्यसर्द्धपादं नौमहादनोदनी । ईषालां
गलदण्डः स्यादित्यमरः । प्रस्फुरन्तं प्राणोत्क्रमणदुःखादुत्पन्नं । शत्रवस्येदं शत्रवीयं
कुञ्जरं । रदाभ्यां दनाभ्यां उच्चैरुक्षिप्योर्द्धमुद्यम्य मृङ्गेशिखरे प्रोतः स्यूतः प्रावृषेण्यः प्रावृषि

आकम्पाग्रैः केतुभिः सन्निपातनायेदीर्घगैवनादम्बुजजतः । मग्नान्
जैगाढमन्यद्विपानान् नान्दुःखादुत्पन्नं निस्सुतागाः ॥ ३७ ॥
उक्षिप्योच्चैः प्रस्फुरन्तं रदाभ्यामीषादन्तः कुञ्जरं शत्रवीयम् । मृ
ङ्गप्रोतप्रावृषेण्याम्बुदस्य स्पष्टम्यापत्साम्यमुर्वीधरस्य ॥ ३८ ॥
भग्रेपीभेस्वेपरवर्त्य देहं यथा धासार्द्धं म्नीडयामुच्चतेषून् । साकाञ्ज
नुः सम्मदेतानुवन्धीदूनोऽभीक्ष्णम्बारणः प्रत्यरेधि ॥ ३९ ॥

भवेवुदोयस्यतस्य । प्रावृषण्यइत्येण्यप्रत्ययः । उर्वीधरस्य गिरैः सादृश्यं साम्यं स्पष्टं प्रा
पत् । आत्रोतेर्लुङिपुषादित्वात् जैरडादेशः उपमा ॥ ३८ ॥ ***** ॥
॥ भग्रेपीति ॥ स्वेस्वकीयेपीभेगजेमग्रेपि । देहं स्वांगं परवर्त्य प्रतिपक्षाभिमुखमावर्त्य । वृ
त्तेर्यनास्त्यप् अण्यन्तस्त्वपपाठः अकर्मकस्य कर्मान्वयात् । म्नीडया सार्द्धं मिषून् मुंचत । इ
दुमोक्षणे । स्वगजभङ्गब्रीडानिरस्यतेत्यर्थः । यो धामग्रेभस्तेन भटेन कर्त्वा अभीक्ष्णं दूनः
इधुभिस्तप्तः । स्वादिभ्यइविनिष्ठानत्वं । अनुवन्धनोत्यनुवन्धी । वारणोजनुः प्रति
गजारोहस्य संसदेन साकं स्वेभजयजन्त्येन हर्षेण सह । प्रमदसंमदौ हर्षइविनिपातः ।

अथ रोधिप्रतिरुद्धः तत्प्रतिरोधेन तत्संमदस्यापि प्रतिरोधव्याप्तेरिति भावः । साकं साकं समं
सहेत्यमरः । अत्र बोद्धिनेषु मोक्षयोः संमदयं तु प्रतिरोधयोश्च कार्यकारणयोस्तत्रैवाप्यर्थः
रूपानि शयौक्त्या सहभावोक्तेः सहैकितिसंवीर्यते ॥ ३९ ॥ ****

॥ व्याप्तमिति ॥ वारणः कश्चिद्दन्ती संरम्भित्वात्कोधित्वात् । संरम्भः संधमेकोपेइति विश्वः
। घोरनिर्भीकः सत्परागव्यविपुलं तथापि लीकैः जनैः अन्यत्र भुवनैश्च व्याप्तं । लोकस्तु
भुवने जने इत्यमरः । अतो दुःखलभ्यापसारं पसरणं यत्र । तस्तेनामध्यं प्राक्पुरादिदे
वस्य उदरं तदुदरभ्यन्तरं ब्रह्मास्ते बगाहने स्मप्रविवेश । पुरा किल यथा ब्रह्मासिद्धिस्तु ब्र
ह्मापूर्वसिद्धिदिदृक्षया यदन्तर्गतं विस्रोः कुक्षिं प्राविशदिनिपैरणि कोकया कोचिन् ब्रह्मा

व्याप्तस्त्रैकैर्दुःखलभ्यापसारं संरम्भित्वादेत्यघोरोमहोदयः । सोनाम
ध्यङ्गाहने वारणः समब्रह्मेव प्रागादिदेवोदरान्तः ॥ ४० ॥ भृङ्गश्चे
न्नीश्यामभासां समूहैर्नाराचानां विद्धनीरन्ध्रदेहः । निर्भीकत्वा
दाहवेनाहनेच्छेहृद्यन्हस्तीहृष्टरोमेवरेजे ॥ ४१ ॥ ***

ब्रह्माणो मार्कण्डेय इति श्रुत्या चक्षते सोऽपि भगवन्महिम्नावलोकनं कौतुकान्नदनुज्ञयामहाप्र
त्ययेन दुदरं प्रविश्य भ्रामेत्यागमः । ब्रह्माविष्णुप्रजापतिरित्यमरः उपमालङ्कारः ॥ ४० ॥
॥ भृङ्गेति ॥ भृङ्गश्चेन्नीश्यामभासां कृष्णवर्णानां नाराचानां नामयोर्मयेषु विशेषाणां समूहैः
विद्धेदर इव तीरं धौतिर्विवरे देहो यस्य सः । तथापि निर्भीकत्वादाहवेनाहनेच्छेहृद्यन्
व्याहनेनाहः । अतएव हृद्यन्मोदमानो हस्तीहृष्टरोमेव हर्षात्पुलकिते वेत्युपेक्षा ।
हृष्टेर्लोमस्तु इति विकल्पादिङ्भावः । रेजे शुशुभे । फणाच्च सप्तानां विकल्पादेवाभ्यास
लोपौ ॥ ४१ ॥ ****

॥ आताम्राभेति ॥ रोषभाजः क्रुद्धस्य नागरजस्य महेभस्य कदातान् गण्डस्थितानि श्योनं

नीप्रागेवसवन्ती । दामस्यमदस्यधारआताम्राभाकोष्ठादरुणवर्णाजज्ञेजामाहोषगे
नेनपुरेगनेनयंत्रामार्गणेशरेआमूखानेलोहितस्यक्षतजस्येवधारजज्ञे । जनेःकर्त्तरि
सिद्ध । किमियक्रोष्ठादरुणमदधारशरेद्धरणजन्मारक्तधारेत्युभयकारणसंभवात्सादृ
श्याच्चसंशयःसचविकल्पेनसादृश्यमूलेत्यलंकारः ॥ ४२ ॥ ***** ॥

॥ कामत्रिति ॥ मृद्युशय्यातलस्यांतकपर्यङ्करूपस्य । अधःस्वरूपयोरुत्तोलमित्यम
रः । ईषादंडावायनौभवदारुविशेषात्तत्सदृशावित्यर्थः । दन्तिनोदन्तौ । सहस्रवर्त्तन
इतिसाहसिकःकुञ्जरः । ओजःसर्होभस्रवर्त्तनइतिठक्प्रत्ययः । तस्यभावात्साहसिक्यः

आताम्राभाशेषभाजःकठान्तादाभूत्स्वानेमार्गणेधूर्गतेन । निश्चोत
नीनागरजस्यजज्ञेदानस्याहेलोहितस्येवधार ॥ ४२ ॥ काम
न्दनौदन्तिनःसाहसिक्यादीषादण्डैर्मृद्युशय्यातलस्य । सैन्यैर
न्यस्तक्षणादाशशङ्केस्वर्गस्योच्चैरर्द्धमार्गाधिरूढः ॥ ४३ ॥ कुर्व
ज्योत्स्नाविजुषानुल्यरूपस्तारस्तारजालसारमिवद्याम् । खड्गाघा
तैर्दरितरितादन्तिकुम्भादाभातिस्मप्रेच्छलन्मौक्तिकौघः ॥ ४४ ॥ *

त् । कामन्साहसवानित्यर्थः । अन्यस्तक्षणादुच्चैरर्द्धस्यस्वर्गस्यअर्द्धस्यासौमार्गसेति
तदर्द्धमार्गाधिरूढइतिसैन्यैरशशंकेतयेक्षिताइत्युपेक्षा ॥ ४३ ॥ ***** ॥
॥ कुर्वन्निति ॥ ज्योत्स्नाविजुषानुल्यरूपःचंद्रिकाविंदुस्वरूपतारःशुद्धः । तारेमुक्तादि
संशुद्धावितिविश्वः । खड्गाघातैर्दरितरितादन्तिकुम्भात्प्रेच्छलदुत्पतन्मौक्तिकौघोमुक्तापुं
जोद्यामाकाशंतारजालसारानक्षत्रशतबानारंतारकितांकुर्वन्नित्युपेक्षा । सारःसबल
कानयोरितिविश्वः । आभातिस्मवमौ ॥ ४४ ॥ ***** ॥
॥ दूरेक्षिप्तेति ॥ मत्तोद्धस्तिरजःकरोद्धूःदूरदुक्षिप्तेनप्राप्तेनअतएवक्षिप्रेणसत्त्वरेणच

कीरकृतं । अतएवभूमौ लोलमानं लुण्ठमानं । लोलनेरत्ननेपदित्वात्ताद्विषयवयोवचनश्च
 क्तिषु चानशितिताच्छब्दे चानशप्रत्ययः । अतएवलोलमानादयश्चानशीतिवामनः ।
 भीमभयङ्करं । स्वस्वीयमेवहस्तं । सरेषः सत्पादेनांघ्रिणा अस्तृक्पंकेनपंकीभूतेनास्तृजा
 । अस्तृक्पंकेपेधं । स्नेहनेपिघड्तिणमुस । पिपेध । कषादित्वादनुप्रयोगः । रक्तपंकेनले
 हद्भ्येणममर्ह्यर्थः । कुङ्कुमत्तयोः कुतोविवेकइतिभावः । अत्रविशेषणसंबन्धेपिसंबन्धो
 क्रोरतिर्योक्तिः ॥ ४५ ॥ ***** ॥

॥ आपस्कारादिति ॥ गात्रमूलमापस्कारं । आपस्कारादामूलान् । आङ्गेविवक्ष्यादिसमा

दूरेक्षिप्रक्षिप्रचक्रावकृतममनैहस्तं हस्तिराजः स्वमेव । भीमभूमौ
 लोलमानं सरेषः पादेनास्तृक्पङ्कपेधमपिपेध ॥ ४५ ॥ आपस्कार
 स्तूनगात्रस्यभूमिनिःसाधारज्ज्क्तेवाङ्मुखस्य । लब्धायामदन्त
 योर्युग्यमेवस्वन्नागस्यापदुत्तमनत्वम् ॥ ४६ ॥ लब्धस्पर्शभू
 व्यधादव्यधेनस्थित्वाकिंचिदन्तयोरन्तरले । ऊर्द्धाऊर्द्धासिच्छिन्न
 दन्तप्रवेष्टंजित्वेनस्थेनागमन्येनसद्यः ॥ ४७ ॥ *****

सःस्तूनगात्रस्यच्छिन्नजंघस्य । द्वौपूर्वपश्चाज्जंघोदेशौगात्रः परेक्रमारित्यमरः । अतए
 वावाङ्मुखस्यसतःसाधारंसावलम्बनंभवतीतिनिःसाधारंयथातथाभूमिगच्छतःपतनइ
 त्यर्थः । नागस्यलब्धायामंप्राप्तदैर्घ्यंआयतमित्यर्थः । स्वस्वीयंदन्तवोर्युग्यमेवोत्त
 म्भनत्वमवलम्बनत्वंप्रापत् । जंघाच्छेदेपिदन्तावष्टंभादायतनमइत्यर्थः । अत्रस्वभावा
 तिश्यन्तयोःसंहृष्टः ॥ ४६ ॥ ***** ॥

॥ लब्धस्पर्शमिति ॥ भूव्यधादन्ताभ्यांभुवंविद्धत्वादित्यर्थः । व्यधजपोरनुपसर्गयोरित्य
 प्रत्ययः । अव्यधेनस्वयमविद्धत्वादव्यधेनसतादन्येनकेनचिद्भूटेनदन्तयोरन्तरलोकिंचि

शूलस्य शोयस्मिन् कर्मणि तद्दन्ताभ्यां भट्टस्य शययानथा स्थित्वा अर्द्धे नोर्द्धे प्रसारिते नोर्द्धे
 र्द्धासिना खड्गे कदेशेन च्छिन्नः चूर्णितो दन्तप्रवेष्टं दन्तवेष्टं नयस्यतं नागं जित्वा सद्य एव उत
 स्थे उच्चितं । भावे लिङ् । अत्रापि तयोक्त्यानां सम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ॥ ४३ ॥
 ॥ हस्तेनेति ॥ बालो दुष्टदन्ती । बालो दुष्टगजे सर्प इति विश्वः । अग्नेवीतभोतिर्निर्भी
 कं भोरोः स्वर्गाभावादि ति भाषः । कंचिद्धीरं हस्तेन गृहीत्वा उर्द्ध्वमुपर्युच्चैः क्षिप्रवान् । उच्ये
 द्यते तस्यैव हेतोस्तेनैव हेतुना तद्वारणार्थ एवेत्यर्थः । सर्वताम्रसूतीया चेति चकारानुषङ्गो
 । योऽस्मिन्मासो नाताम्रस्थितानां । ईदासः इति शानचर्द्दकारः । स्वर्गस्त्रीणाममरता
 रोणामर्पयामास नूनं ॥ ४४ ॥ ***** ॥

हस्तेनाग्नेवीतभोतिर्गृहीत्वा कश्चिद्बालः क्षिप्रवान् उर्द्ध्वमुच्चैः । आ
 सीनानाम्योऽन्नितस्यैव हेतोर्दिव्यस्त्रीणामर्पयामास नूनम् ॥ ४५ ॥
 कश्चिद्दूरदायतेन द्रुढीयः प्राप्तो तस्योतसोऽन्तःक्षतेन । हस्ताग्रेण
 प्राप्तमेवाग्रतो भूदानैश्वर्य्यम् वारणस्य गृहीतुम् ॥ ४६ ॥ *

॥ कश्चिदिति ॥ दूरं दायते नान्तःक्षतेन प्रदूतेन अतएव द्रुढीयसाप्राप्तेन प्राप्तो तस्योतसोऽन्तः
 क्षतेन । हस्ताग्रेण करणेण अग्रतः प्राप्तमपि कश्चिद्दूरं गृहीतुं आदानुस्वारणस्य । अनीश्व
 रस्य भावः अनीश्वर्य्यमसामर्थ्यमभूत्ततः । सुवीश्वरेत्यादिना तत्र पूर्वपदेऽभयपदबुद्धिः ।
 अत्रापि अनीश्वर्य्यसम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ॥ ४६ ॥ ***** ॥

॥ तन्वा इति ॥ गजेन स्फोटितायाः विदारितायाः पुंसः कस्याविद्धीरस्य तन्वाः शरीरात्कुंसे
 न स्फोटितायाः नन्दकन्याया इवोत्पन्नो दिव्यामूर्तिः चण्डिके वनन्दकन्याशरीरादाविर्भ
 वती निकातिके वसितैर्व्यामगैः खेचरैर्वीक्षामासे विक्षिता । ईक्षतेः कर्मणि लिङ् इजादेश
 गुरुमतो न्दच्छ इत्याम्बयः । मनुष्यभावमुत्सृज्य देवभावं गत इत्यर्थः । उपमाव्यक्तापु

शक्तिरुत्तमः कंसस्य प्रतारणाय भगवदाज्ञया तन्मायाशक्तिर्नन्दगोपाज्जानाकं सेनं हि
सितेति पौराणिकाः ॥ ५० ॥ ***** ॥

॥ आक्रम्येति ॥ दारुणात्मा कुर्वाच नोदनी एकांजं घामग्रपादेनाक्रम्या न्यांजं घामुच्चै
रुग्रतेन करेणाददानः आकर्षयन् । सास्थिस्नानं भज्यमानं वीकटपटपटाकारमुक्तं यथा
तथा । कंचिद्दीरं दारुवत्काष्ठवत् मध्यात्पाटयामास मध्यं विभज्य पाटयामासेत्यर्थः । ल्य
होपेपञ्चमी । उपमा ॥ ५१ ॥ ***** ॥

॥ शोचित्वेति ॥ ऋच्छतीत्यर्थः । अर्थः स्वामी वैश्ययोरित्यप्रत्ययानो निपातः । समस्त

तन्वाः पुंसेन नन्दगोपात्मजायाः कंसेनेव स्फोटितायागजेन । दिव्या
मूर्तिर्व्यामगैरुत्पतन्ती वीक्षामासे विस्मितैश्चण्डिकेव ॥ ५० ॥ आ
क्रम्यैकामग्रपादेन जङ्घामन्यामुच्चैरददानः करेण । सास्थिस्नान
न्दारुवद्दारुणात्मा कञ्चिन्मध्यात्पाटयामास दनी ॥ ५१ ॥ शो
चित्वाग्नेभृत्ययोर्मृत्युभाजोरर्थः प्रेम्णानोतथावल्लभस्य । पूर्वकृत्वा
नेतरस्य प्रसादम्पश्चात्तापादापदाहृत्यथान्तः ॥ ५२ ॥ ***

मेवमृत्युभाजोर्मरणगतयोर्मृत्ययोः शोचित्वा । वल्लभस्यैतयोः प्रियभृत्यस्य सन्धिना प्रेम्णा
मङ्गतप्रेम्णेत्यर्थः । तथा तेन प्रकारेणानर्दाहं संतापेनो आप । यथा येन प्रकारेण इतर
स्यावल्लभस्य पूर्वजीवनकाले प्रसादं प्रीतिदानाद्यनुग्रहं न कृत्वा पश्चात्तापाद्धतोयमस्माभि
रप्रोक्षित एव प्राणान् प्रादादित्यनुशयात् । दाहमाप । प्रियभृत्यमरणादप्यसंमानित
मरणमेव स्वामिनो दुःसह दुःखहेतुरसौदित्यर्थः स्वभावोक्तिः ॥ ५२ ॥ ***** ॥
॥ उन्मुत्येति ॥ अर्द्धचंद्रेण बाणेन लूनेक्षिते । तथापि कोधेन दृष्टोष्ठैर्वैस्ते दंता यस्य त
स्मिन् । अन्यस्य यो घस्य वक्त्रे मारुतिदूरमुत्प्लुत्योत्प्लुत्य । मारुद्दूरसमीपयोरित्यम

र। भूयःपुनरपि कण्ठस्य छेदः छिन्नदेशः तत्र लोने स्थिते सति बलान्ते नृत्यतः सासिपा
 शिर्यस्य तस्मात्कबंधादपमूर्द्धकलेवरान् । भीत्रार्थानां भयहेतुरिति पञ्चमो । सैन्यैर्विभ्ये
 भीतं । भावेलिङ् । लूनस्यापि भावस्य पुनः स्नानपातिना बलान्तासिधाराभ्यां रणाभ्यां कव
 न्धाद्यकवन्धभ्रान्त्या सर्वविभ्युरित्यर्थः । अतएव भ्रांतिमदलङ्कारः ॥ ५३ ॥ ** ॥
 ॥ नूर्यारवैरिति ॥ आहिताः संपादिताः उक्तालाः प्रस्फुटाः तालाः करपुटादिकालं क्रि
 यमानानि ये धुनैः । तालकालः क्रियमान इत्यमरः । नूर्यारवैर्मृदङ्गादिवाद्यधोघैस्त
 थाकाहलंभृशंगायन्तीभिः काहलाभिः सुष्कैर्वाद्यविशेषैश्च करणैः । काहलंभृशमुष्कयोः
 । वाद्यभांडविशेषेतु काहलाः काहलः खल इति विश्वः । काये । अपमूर्द्धिकलेवरे इत्य

उत्सुत्या एदूर्ध्वचन्द्रेण लूने वक्रो न्यस्य क्रोधदष्टोष्ठदन्ते । सैन्यैः क
 ण्ठच्छेदलीने कवन्धात् भूयो विभ्ये बलान्तः सासिपाणोः ॥ ५३ ॥ नू
 र्यारवैरहितोत्तालतालैर्गायन्तीभिः काहलङ्काहलाभिः । नृत्ये
 चक्षुः शून्यहस्तप्रयोगङ्काये कूजन्कम्बुरुच्चैर्जहास ॥ ५४ ॥ *

मरः । अतएव चक्षुः शून्यो दृष्टिरहितः हस्तप्रयोगाय स्मिन् कर्मणि तत्तथानृत्ये नृत्यतिस
 ति । कर्त्तरि क्तः । कूजन्ध्वनन्कम्बुः शंखस्तटस्थ इत्यर्थः । उच्चैस्तरां जहास । दृष्टि शू
 न्याभिनयस्य नाट्यशास्त्रविशेषात् अहहासमकरोदित्यर्थः । व्यञ्जकयोगान्गम्योत्प्रेक्षा
 । अगैरलम्बयेद्गीतं हस्तेनार्थप्रदर्शयेत् । दृष्टिभ्यां भावयेद्भावं पादाभ्यां तालनिर्णयइ
 ति नाट्यविदः ॥ ५४ ॥ ****

॥ प्रत्यावृत्तमिति ॥ स्वसैन्ये भंगभाजिसति । प्रत्यावृत्तमभ्यमित्रं कंचिद्धोरंतुल्यमेककालं
 मुक्तैः स्वसंपुङ्खैः शरविशेषैः एकौघेन एकप्रहारेण छिद्यंतः आकिरन्ति स्म । सिद्धाः खेचराः
 माल्यैर्दिव्यमालाभिः । चातुर्वर्ण्यादित्वात् घञ्प्रत्ययः । आकिरन्ति । ह्येपि छिद्यंतः

सिद्धाश्चसाधुवादैःसाधुसाध्वितिवाक्यैरकिरन्तिस्म । एकत्रितयमपियुगपत्प्रवृत्तमित्य
र्थः । अत्रस्वर्षपुंसासुरमाल्यसाधुवादानांप्रकृतानामेवतुल्यकालैकौघप्रवृत्तसाम्यादौ
पम्यावगमाकेवलप्रकृतास्यदानुल्ययोगिता ॥ ५५ ॥ ***** ॥
॥ वारोति ॥ वारोःरक्षिप्ताःपातिताश्चरोहाःसादिनोयेभ्यस्तानिअतएवभूत्यानिरिक्ता
न्यासनानिआस्तरणानियेषां । अतएवान्यैःसैन्यैःपरसैनिकैर्ग्रहीतुं । प्रकृतानानामारब्धा
नांसमन्तादवर्द्धमानानामित्यर्थः । अतएवसंरब्धानांशुभितानां । अतएवआजिभू
मौभ्राम्यतांअनवतिष्ठमानानांवारणानांवारैर्वृन्दैःवारोवन्धनस्थानं । वारस्तूर्यादिदिष्व

प्रत्यावृत्तमङ्गभाजिस्वसैन्येतुल्यमुत्तैरकिरन्तिस्मकञ्चित् । एकौ
घेनस्वर्षपुंस्त्रैर्दिषन्तःसिद्धामाल्यैःसाधुवादैर्द्वयेपि ॥ ५५ ॥ वा
राक्षिप्राणेहभूत्यासनानाम्प्रकृतानानामन्यसैन्यैर्ग्रहीतुम् । संर
ब्धानाम्भ्राम्यतामाजिभूमौवारोवारैःसस्मरेवारणानाम् ॥ ५६ ॥
पौनःपुण्यादस्वगन्धेनमत्तौमृद्वन्कोपाह्नोःकमायोधनोर्व्याम् । पादे
लगांमत्रमालामिभेन्द्रःपाशोःकल्पामायतामाचकर्ष ॥ ५७ ॥

सेवारोवरसवृन्दयोः । वारोःकटीभसवन्धन्योरितिक्विप् । सस्मरेस्मृता । तर्द्धर्मयोगा
दितिभावः । कर्मणि लिट् । अन्यत्रभूत्यासनत्वादीनांवारोसहचरिताविशेषेणगत्या
वारोस्मरणहेतुत्वात्काव्यलिङ्गम् ॥ ५६ ॥ ***** ॥
॥ पौनःपुण्यादिति ॥ आयोधनोर्व्यायुद्धभूमौपौनःपुण्यात्पुनःपुनरावृत्तेरित्यर्थः । ब्राह्म
णादित्वात्प्रत्ययःअव्ययानांभमात्रेऽटिलोपः । साचप्रानिपदिकाद्यर्थउपसंख्या
नमितिऽटिलोपः । अस्वगंधेनरक्तगंधाघ्राणादित्यर्थः । मत्तइभेन्द्रेमहागजःकोपाह्नो
कंजतंमृद्वन्क्षुंदन् । पादेऽलगांर्द्धदसमाप्तां । पाशोःकल्पांपाशवंधनसदृशी ।

पाशः अश्वदिवन्धनमिति विम्बः । बद्धादिभ्यश्चेति विकल्पादीकारः अभाषितपुस्तकान्
घरूपेत्यादिना ह्रस्वानभवति । आयतादीर्घा अत्र मालामाचर्ष । पाशो कल्पेत्यर्थे तद्धि
नगतापूर्णापमा ॥ ५७ ॥ ***** ॥

॥ कश्चिदिति ॥ गाढप्रहारे यस्य सः कश्चिद्वीरे मूर्च्छामेत्य । वारणस्य शीतैः शीकरैः पु
ष्करतुषारैः सिक्तः । उच्चश्वासः उच्छ्वास उज्जीवति स्म किंतु तं मूर्च्छामागतं जिघृक्षुर्गु
होतुमिच्छुः । ग्रहेः सततादुप्रत्ययः । प्रस्थितानां वरीतुमागतेत्यर्थः । नाकनारीव्यर्थाकु
तानादुज्जीवनाद्विफलमनोरथासतो मूर्च्छ । अत्र कूतविपर्ययस्य विशेषणयत्या नाक
नारी मूर्च्छा हेतुत्वात्काव्यलिङ्गं मूर्च्छासम्बन्धानि शयोक्त्या संकीर्त्यते ॥ ५८ ॥ ** ॥

कश्चिन्मूर्च्छामेत्यगाढप्रहारसिक्तः शीतैः शीकरैर्वारणस्य । उच्च
श्वासः प्रस्थितानां जिघृक्षुर्व्यर्थकुतानाकनारीमुमूर्च्छ ॥ ५८ ॥
लूनग्रीवात्सायकेनापरस्य द्यामत्युच्चैरननादुत्पत्तिः । चेसेमुग्धैः
सैहिकेयानुकारदाकाशस्थैरप्सरैर्वक्त्रचन्द्रैः ॥ ५९ ॥ *** ॥

॥ लूनग्रीवादिति ॥ सायकेन लूनग्रीवाच्छिन्नकण्ठात् । अतएव द्यामाकाशं प्रति आसु
उच्चैरुत्पत्तिस्तेरुत्पत्तनशीलान् । अलङ्कानित्यादिना इत्युच्यते । अतएव सिंहिकाया
अपत्यं पुमान् सैहिकेयो रजः । तमसुरजः स्वर्भानुः सैहिकेयो विधुन्तु इत्यमरः । स्त्री
भ्याढक् । तमनुकरोतीति तदनुकारात्तत्सदृशद्वित्यर्थः । कर्मण्यणप्रत्ययः । रौद्रका
रात् भोवणीकृतेऽपरस्य वीरस्य आननात् मुग्धैः सुन्दरैः । अप्सरसां वक्त्रैरेव चन्द्रैस्तेषु । भा
वेति । अत्र रज्जुहेतुकत्वत्रास्य चन्द्र एव संभावाद् वक्त्रचन्द्रैरिति रूपकं सिद्धं तस्य सैहि
केयानुकारादिति स्पष्टोपमापेक्षत्वात् सङ्करः ॥ ५९ ॥ ***** ॥

॥ वृत्तमिति ॥ काचिदस्य । युद्धे वृत्तं मृतं । मृतेतोते दृष्टे ख्याते वर्तुलेपिवृत्ते मृते इ

निविश्वः । शूरमाश्विधरं तु नृणामेकं कुञ्जं हारज्जगाम । यावत्तद्वियोगासमर्थान्ति
रहासहापत्नीसद्योगैर्देहं त्यक्त्वा नैनिसु । नाजगाम । अत्र मेरुकुञ्जसन्धेपिसन्धे
क्षीरतिशयोक्तिः ॥ ६० ॥ ***** ॥

॥ व्यक्तेति ॥ संयुगे युद्धे त्यक्तप्राणं कंचिद्धीरं । हस्तिन्यां तिष्ठतीति हस्तिनी स्या करिणी
मारूढा सती । बोध्यप्रेम्णा तक्षणादुद्गता सुगता प्राणाश्च । सैव पुरंधी स्वभायैव स
नीत्वा त्यतिव्रतत्वात् खंडमक्षयं देवभूयं देवत्वं । भुवोभावे इति कथम् । प्राप्याशिशेष । स्त्री
णां पातिव्रत्यमेव पतिं सती लोक्यानिदानं नाग्निप्रवेशादिकमिति भावः । अत्र सतीत्वस्य विशेषे

वृत्तयुद्धे शूरमाश्विधकाचिद्रनुन्तु र्ममेरुकुञ्जजगाम । त्यक्त्वा
नागैर्देहमेतिसमयावत्पत्नीसद्यस्तद्वियोगासमर्था ॥ ६० ॥ त्य
क्तप्राणं संयुगे हस्तिनी स्या बोध्यप्रेम्णा तक्षणादुद्गता सुः । प्राप्या
खण्डं देवभूयं सतीत्वा दाशि श्लेषसैव कश्चित्पुरन्धी ॥ ६१ ॥ स्व
र्गे वासङ्कारयन्त्याचिरयप्रत्यग्रत्वं प्रत्यहन्धारयन्त्या । कश्चिदेजे
दिव्यनार्यापरस्मिन्लोके लोकम्प्रीणयन्त्येह कीर्त्या ॥ ६२ ॥ *

षण्णगत्या देवभूयहेतुत्वा नुक्तेर्न काव्यलिङ्गमतिशयोक्त्यादिकं नुयथा सम्भवमूह्यम् ॥ ६१ ॥
॥ स्वर्गे इति ॥ कश्चिद्धीरश्चिरयचिरकालं स्वर्गे वासं । शयवासासिधकालादिति विक
ल्पादलुक् । आरयन्त्यानुभावयन्त्या । अहन्त्यहतिप्रत्यहं । नपुंसकादन्यतरस्य मि
त्यव्ययीभावः समासोत्पत्त्ययः । अव्ययानां भमात्रेऽपि लोप इत्युक्तं । प्रत्यग्रत्वं नूत
नंधारयन्त्यापरप्रेमास्पदत्वादिति भावः । लोकं प्रीणयन्त्या अद्भूतत्वं प्रापयन्त्या । प्रीणे
ण्यन्ताल्लटः शतरिङीप् धून् प्रीणे नुगवक्तव्य इति नुगागमः । दिव्यनार्यापरस्मिन्लोके इ
ह लोके कीर्त्या च भजे प्राप्ता । भजेः कर्मणि लिट् । रमणरमणा लोके ह्ययमपि जिगाद्येत्य

र्थः । अत्र दिव्याङ्गनाकीर्त्याः प्रकृतयोरेव तुल्यधर्मसम्बन्धात् केवलप्रकृतास्सदानुल्लययोगि

ता ॥ ६२ ॥ ***** ॥

॥ गत्वेति ॥ मूर्च्छाभाजामन्तरात्माजीवः रम्यं वैबुधं सदा दिवः भवनं गत्वा आजगाम । मूर्च्छासमये सुरलोकं रमणीयकंदृष्ट्वा जगाम नूनमुत्प्रेक्षा । कुतः यद्यस्मात्प्राप्तसंज्ञालब्धवो
धाः संतः । दृष्टप्रत्ययाः दृढविश्वासाः । भूयः पुनरपि साधोयोगाढातरं । गाढादीयसुनि
अनिकवाढयोर्नैदसां धावितिसाधादेशः । रणायरणं कर्तुमाद्रियने उत्तरे इत्यर्थः ।
कर्त्तरिलटश्च न प्रत्ययः । कथंचिदुपजीवितानां पुनर्मृत्युं प्राप्यनादधिश्रेयोदर्शनहेतुके
निभावः ॥ ६३ ॥ ***** ॥

गत्वानूनम्वैबुधं सदा रम्यमूर्च्छाभाजामाजगामान्तरात्मा । भूयो दृष्ट
प्रत्ययाः प्राप्तासंज्ञासाधोयस्ते यद्रणायद्रियने ॥ ६३ ॥ कश्चि
च्छ्रपातमूढोपरेणुर्लब्धभूयस्तेतनामाहवाय । व्यावर्त्तिष्टक्रोशतः
सख्युच्चैस्त्यक्तश्चात्माकाचलोकानुवृत्तिः ॥ ६४ ॥ ***

॥ कश्चिदिति ॥ शस्त्रपातमूढः प्रहारमूर्च्छितः कश्चिद्दीरश्चेतनां संज्ञालब्ध्या अपरेणुर्ल
च्छासमये बुद्धभूमेरपनेतुं सख्युर्मित्रस्यौच्चैः क्रोशतः आगच्छत्याक्रोशतिसति । षष्ठीचाना
दरे इति षष्ठी । क्रोशतमनादृत्येत्यर्थः । भूयः पुनरपि आहवायरणाय व्यावर्त्तिष्ट । आ
त्मादेहस्त्यक्तश्चेतथाहिकाचलोकानुवृत्तिश्चकार इत्यर्थः । सुहृज्जनानुरोधस्तु गर्हिता
र्थिनः परिच्छेत्तुं वृथेत्यर्थः सामान्येन विशेषणसमर्थनरूपोर्थान्तरन्यासः ॥ ६४ ॥ * ॥

॥ भिन्नोरस्त्वाविति ॥ शत्रुणादूरदाहत्यासन्नत्वात्तयोरित्यर्थः । सन्निहृष्टत्वादेकेषुगैव
भिन्नोरस्त्वौ विदारितवक्षसौ । कौचिद्धोरवच्यो न्यावष्टम्भएव सामर्थ्यतस्य योगात्स्वभावाद्
ध्वावेव निष्ठतावेव स्वर्गनावपिमृतावभूता अपि स्वार्थः । उरेदस्वर्गतास्वमुचिर्नेति तत्र मुक्त

येरुद्धावस्थानासम्बन्धोपसम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ॥ ६५ ॥ ***** ॥

॥ भिन्नानिति ॥ अन्येवीरअस्त्रैर्भिन्नान्विदारितान् । अनएवमेहभाजोमूर्च्छाभाजोमूर्च्छागतानभिजातानकुलीनान् । अभिजातःस्मृतोन्यायेकुलीनप्राप्तरूपयोरितिविम्बः । हनुंलोलंउत्सुकंस्वर्गवारयन्तः । जीवोगृहीत्वाजीवग्राहंग्राह्यामासुःजीवनेवग्राह्यामासुरित्यर्थः । समूलाकृतजीवेषुहनुंलोलंउत्सुकंइतिगुणमुत्प्रव्ययःकषादित्वादनुप्रयोगः जीवग्रहणप्रयोजनमर्थान्तरन्यासेनाहतथाहि । योग्येनार्थःजनेनहेतुनाकस्यपुंसोर्थः कोर्त्यादिप्रयोजनंनस्यात्स्यादेवसर्वस्यापीत्यर्थः हनननिषेधादितिभावःअतोवीरणंर

भिन्नोरस्कौशत्रुणाद्यद्यदृष्टासन्नत्वात्कौचिदेकेषुशैव । अन्योन्यावष्टम्भसामर्थ्ययोगादूर्द्धावेवस्वर्गतावप्यभूताम् ॥ ६५ ॥ भिन्नानस्त्रैर्मेहभाजोभिजातान्हनुंलोलम्वारयन्तःस्वर्गम् । जीवग्राहंग्राह्यामासुरन्येयोग्येनार्थःकस्यनस्याज्जनेन ॥ ६६ ॥ भग्नैर्दृष्टैरतपत्राणिभूमौपर्यस्तानिप्रौढचन्द्रद्युतोनि । आहारयप्रेतरजस्यरैयस्थालीनीवस्थापितानिवभान्ति ॥ ६७ ॥ *

शेषपिपरितरक्षणमेवश्रेयःनार्त्तनानिपरिरक्षितमिति ॥ ६६ ॥ ***** ॥

॥ भग्नैरिति ॥ भग्नैर्दृष्टैर्हेतुनाभग्नदण्डत्वादितिभावः । भूमौपर्यस्तानिउत्तानपानितरनिप्रौढचन्द्रद्युतोनिपूर्णेन्दुप्रभाणिआतपत्राणिश्वेतकृत्राणीत्यर्थः । प्रेतरजस्यांतकस्यआहारयभोजनायस्थापितानिविहितानिरैयस्थालीनिरजतभाजनानीवभान्तिस्मेत्युत्प्रेक्षा ॥ ६७ ॥ ***** ॥

॥ रेजुरिति ॥ ब्रह्मनामृतानांपार्थिवानांवक्षुसेभ्रष्टाःपतिताः । कुङ्कुमांकाःकुङ्कुमारुणिताइत्यर्थः । मुक्ताहारःपूर्वकामस्यसकलराजकंहारात्सफलमनोरथस्य । अतएव

पीतरक्तमेवासवेयेनतस्यमृत्योः सासादृष्टा साक्ष्यमसादृष्ट्यादनासैराननरेजुरिति
मन्येइत्युपेक्षा ॥ ६८ ॥ ***** ॥
॥ निम्नेष्विति ॥ भूमौनिम्नेषुनम्रस्यलोषुऔर्षीभूतंरशीभूतंअस्त्रक्षतानांसम्बन्धियदस्त्रर
क्तचकासांचकारदिदोषे । चकासदीप्तावितिघातोर्लिङ्काश्वनेकाचामवक्तव्यमित्याम्प्र
त्ययेकानुप्रयोगः । तद्वयमन्तकान्तःपुरस्यहृतांतावरेषसंस्थानानामुत्तरीयाणांरगा
र्थंरजनार्थंकुसुमस्येदंकौसुममम्भःकिंकुसुममङ्ग्योनुवेत्युपेक्षा ॥ ६९ ॥ ** ॥
॥ रमेणेति ॥ रमेणभार्गवेण । सामर्थ्यात्त्रोनवारान्त्रिः । द्वित्रिचतुर्भ्यःसुजितिसु

रेजुर्धृष्टाःबह्वसःकुङ्कुमाङ्कामुक्ताहारःपार्थिवानाम्यसूनाम् । हा
साक्ष्यमसादृष्ट्याःपूर्वकामस्यमन्येमृत्योर्दनाःपीतरक्तासवस्य ॥ ६८ ॥
निम्नेष्वौर्षीभूतमस्त्रक्षतानामस्त्रंभूमौयच्चकासाञ्चकार । रगार्थेन
क्विन्नुकौशुममम्भःसंस्थानानामन्तकान्तःपुरस्य ॥ ६९ ॥ र
मेणत्रिःसप्तहत्वेहृदानाञ्चित्रचक्रेपञ्चकङ्क्षत्रियास्तैः । रक्ताम्भो
भिसुक्षणादेवतस्मिन्सुद्धेऽसुद्धाःप्राबहन्दिपवत्यः ॥ ७० ॥

प्रत्ययः । त्रिरवृत्तासप्तत्रिःसप्तहत्वेऽकविंशतिवारानित्यर्थः । संख्यायाःक्रियाभ्या
वृत्तिगणनेकत्वसुजितिकृत्वसुचप्रत्ययः । क्षत्रियास्तैरजन्तरतैःचित्रमङ्गुतंहृदानांपञ्च
परिमाणमस्यपञ्चकं । संख्यायाःसंज्ञासंघसूत्राध्ययनेष्वितिसंघार्थेकत्प्रत्ययः । चक्रे
कृतं । तस्मिनसंख्येयुध्ये । मृधमासूक्ष्मन्दनसंख्यमित्यमरः । तक्षणादेवरक्तैरेवान्भोभिःअसं
ख्याद्योपवत्योनद्यःप्राबहन्प्रासरन्रामेणबहुकालेनचकास्यमन्तपंचकाख्यंहृदपंचकमेव
कथंचितकृतं । अत्रनुक्षणमात्रेणासंख्यानद्यःप्रवृत्ताइत्युपमानादुपमेयस्याधिक्योक्तैर्वा
तिरेकात्तङ्कारः ॥ ७० ॥ ***** ॥

॥ संज्ञानांतादिति ॥ शिक्षितास्त्रैरभ्यस्तास्त्रिविधैरस्त्रिभिर्गुणैः । अधः इमानामधः
स्तादाविश्वप्रविश्वतं दानांतातबंधनप्रदेशात् गुल्मदेशमधिकृत्येत्यर्थः । शातं शीतं ।
शाकैरन्यतरस्यामिति विकल्पादित्वाभावः । तेन शस्त्रेणावलूनाः छिन्नाः । इमानामिमे
भाः अंग्रयस्वरणाः अहङ्गादीनां नदीनामन्तरभ्यन्तरे व्यक्तकूर्मोपमं कमठोपमं । स्वार्थे
नृप्रत्ययः । अतएवोपम्यादयः चतुर्वर्ण्यवदिति वामनः । प्रापन्प्राप्ताः । आपोलुङिपु
षादित्वात्स्त्रेणदेशः । उपमा ॥ ७१ ॥ ***** ॥

॥ पद्माकारैरिति ॥ उच्चैर्वोचिषुमरद्भिः स्रवमानैः । पद्माकारैः कमलफलैर्येषां धवत्रैर्भट
मुखैरिमानां कर्णभ्योभ्रष्टैश्चामरैर्हंसैः । सोपस्कारः सपरिकारः । संपर्युपेभ्यः करोतौ

सद्दानानादस्त्रिभिः शिक्षितास्त्रैरविश्याधः शातशस्त्रावलूनाः । कू
र्मोपमं न्यक्तमनर्नदीनामैभाः प्रापन्नद्धयोस्तृङ्गादीनाम् ॥ ७१ ॥
पद्माकारैर्येषां धवत्रैरिमानाङ्कुरैर्भ्रष्टैश्चामरैरेव हंसैः । सोपस्कारः
दावहन्नसतोयाः स्रोतस्त्रिन्योवोचिषूच्चैस्तरद्भिः ॥ ७२ ॥ **

भूषणे इति सुडागमः । असतोयाः रक्तस्रोतस्त्रिन्यो नद्यः प्रावहन् । अत्ररूपकोपमयोः
सङ्करसुगमः ॥ ७२ ॥ ***** ॥

॥ उक्तांतानामिति ॥ पत्राणिवहन्तीति पत्रबाहाः पत्रिणः । अमिषाय अमिषमत्तं ।
क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिन इति चतुर्थी । उक्तांतानां मृतानां उपरिष्ठादध्या
काशमाकाशे । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । बभ्रुः भ्रुः । बाहुभ्रुसुत्रसामिति विकल्पादे
त्वाभ्यासलोपाभावः । अत्रोत्प्रेक्ष्यते । दारुणस्त्रैः घोरस्त्रैः कायं त्याजिता विसर्जिता । त्य
जेत्यन्तावद्विकर्माकादपिक्तः । एतन्नेकर्तुं च कर्मणामिति वचनात् । मूर्त्ताः मूर्त्तमन्तः ।
प्राणा अग्नेदानोमपिकायमवेक्षामासुः पूर्वाभिमानात्पुनः कायप्रवेशपक्षिणो मूर्त्ताः प्राणा

एव नूतनमारुह्य मनीष्यैः । इजादे अगुरुमनोवृद्ध इत्यामप्रत्ययः । कृच्चानुप्र
थुज्यते लिटीत्यसौरनुप्रयोगः आम्प्रत्ययवदित्यत्र नक्तन्वेति नियमादस्तेर्नाम्नेपदं ॥

७३ ॥ ****

॥ आतन्वद्भिरिति ॥ दिक्षु पत्राग्रनादं पक्षान्नघोषं । आतन्वद्भिर्विह्वलद्भिर्दृष्टाशु
प्राप्तेरगतैरजीव्यजोवैरचेतनैः । पचाद्यजन्तेन नञ्समासः । पत्रिपूगैर्वाणवानैरित्य
र्थः । तीक्ष्णैर्मृगायैः फणायैः करणैः सैनिकानां रक्तमपायिपीतं । पिवतेः कर्मणि लुङ् आतो
युक्त्वा कृतोरित्युगागमः । पञ्चाज्जीवैश्चेतनैः पत्रिपूगैः पक्षिसंघैः कर्तृभिस्तोक्ष्यैर्मृगायै
रिति ॥

उक्तान्तानामामिषायोपरिष्ठादध्याकाशम्बभूमुः पत्रवाहाः । मूर्त्तः
प्राणानूनमद्याप्यवेक्षामासुः कायन्त्याजितादारुणास्त्रैः ॥ ७३ ॥

आतन्वद्भिर्दिक्षु पत्राग्रनादम्प्राप्यैर्दृष्टाशुतीक्ष्णैर्मृगायैः । आ
दौरक्तसैनिकानामजीवैर्जीवैः पञ्चात्पत्रिपूगैरपायि ॥ ७४ ॥ ओ

जोभाजायद्रणे संस्थितानामादत्तीव सार्द्धं मज्जेन नूनम् । ज्वालाव्या
जा उद्धमन्ती तदन्तस्तेजस्तारदिप्रजिह्वाववाशे ॥ ७५ ॥ **

अंचुपुटैः करणैरपायि । अत्रोभयेषां पक्षिणां प्रकृतत्वात्केवलप्रकृतविषयश्लेषः ॥ ७४ ॥

॥ ओजोभाजामिति ॥ दीप्ताज्ज्वलन्ती जिह्वा यस्याः सा दीप्तिप्रजिह्वा शिवा । रणे संस्थिता
नां मृतानामेजोभाजामेजस्विनां । अंगेन गात्रेण सार्द्धं यत्तीव्रं तिग्मं तेन आदत्तमक्षयत्
अदेर्लुङ् अदः सर्वेषामित्यडागमेपृक्तस्य आडजादीनामित्याडागमेगस्य आटश्चेति वृद्धः

। तदन्तरन्तरेऽन्तरितं तेजो यत्ज्वालाव्याजामुखेल्काकुला उद्धमन्ती तारमुच्चैर्ववाशेति
स्म । तिरस्त्रां वासितं रूतमित्यमरः । नूतमित्युपेक्षायां अत्र व्याजशब्देन ज्वालानापह्वेन
तेजस्तोपेक्षणे सापह्वोपेक्षणेति सर्वस्वकारः ॥ ७५ ॥ ****

॥ नैरनर्थ्येति ॥ नैरनर्थ्येणाविच्छेदेन किं न देहस्यानारलंयस्मिन्कर्मणि तत्तथा ।
 बाणैः प्रोतं स्यूतं । अतएव दुर्भक्षस्य भक्षितुमशक्यस्य । कृच्छ्रार्थे बलप्रत्ययः । योद्धर्येण
 स्य सम्बन्धिमां संज्वालितान् ज्वालावता वासिते नरुते तश्चिवातां वासने जिह्वा ज्वलतीति प्रसि
 द्धिः । आदिप्यप्रज्वाल्य । वाणदाहाय मां सपाकाय चेति भावः । अतएव पाकेनापूर्वाऽ
 भिनवस्वादो रुचिर्यस्य तत्तथा शिवाभिर्गोमायुभिः । त्रिधा शिवाभूरिमायुगोमायुर्मृगधूर्त
 का इत्यमरः । आदेजघांसे भक्षितमित्यर्थः । लिट्यन्यतरस्यामिति विकल्पाददेर्नघ
 स्यू आदेशः । वासिते च्छाया जिह्वा ज्वालादग्धेषु प्रतिबंधेषु पाकरुचिरं जघांस इत्यर्थः अत्र
 पाकापूर्वास्वादसंबन्धेऽपि सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ॥ ७६ ॥ ***** ॥

नैरनय्यच्छिन्नदेहान्तरलुदुर्भक्षस्यज्वालितावासिनेन । योद्धुं
 शोभेत्तमादीप्यमांसम्पाकापूर्वत्वादमादेशिवाभिः ॥ ७६ ॥ ग्वा
 निच्छेदीक्षुष्यवोघायपोत्वारक्तारिष्टंशेषिताजीर्णशेषम् । स्वादु
 क्कारकानलखण्डोपदंशङ्कोष्टाजिब्व्यषण्णद्यस्वनच्च ॥ ७७ ॥

॥ ग्लानोति ॥ क्रोधाजंबुकः । क्षुत्प्रेषायाश्चानिच्छेदीवेदहारीशेषितोजरितः अ
जीर्णशेषोयेनतद्भक्तमेवारिष्टं पानविशेषरूपमिति रूपकं । तत्पत्त्या । स्वादंकारं स्वादं
कृत्य । स्वादमिणमुल् । कालखंडेनयत्कृता उपदंशं कालखंडोपदंशं कालखण्डमुपदंशं
कृत्वेत्यर्थः । कालखंडः सुकृतीसमूह इत्यमरः । उपदंशस्तृतीयार्थमितिणमुल् । कालखं
डस्य दशनक्रियाकर्मत्वेपि भुजिक्रियाकरणात्वात् नृतोपोपपदनृतोया प्रभृतीन् च न्यतरस्या
॥ * * * * * ॥ ७० ॥ तद्धितकृतेऽपि नागलक्ष्मीप्रकाशे ॥ आद्याएत
मिति विकल्पेनोपपदसमासः । डिर्बकलेवरं व्यध्न एतन्मुक्तवानित्यर्थः । वेः स्वतोभाजन
इति घत्वं । व्यस्वनद्वादयन्नवेति समुच्चयः अभोजनार्थं चात्घत्वं ॥ ७१ ॥ * * * * *

॥ कथादिति ॥ कव्यमदंतीति कव्यादौ मांसभक्षकाः कङ्कागृध्रादयः । कव्ये चेति विटप्रत्य

यनेषांपूगैःकर्तृभिः । मेदसोवसायाः । मेदस्तुवपावसेत्यमरः । प्रत्याशाभिस्तृष्णाभिर्दो-
रितानिमेदस्त्रित्वापाटितान्यानकानानूर्याणांपुष्करणिमुखानि । पुष्करंकरिह
स्ताग्रेवाद्यभांडेमुखेजलेइत्यमरः । प्राणिनःकरितुरगादीन् । प्रत्यवश्यन्अभ्यवहन् ।
वाज्ञानभ्यवहारःप्रत्यवश्यन्भोजनंजगिधिरितिहलायुधः । कालोत्तकः । आभीलानिभ
यंकरणि । आभीलंभीमहच्छ्रयोरितिबिम्बः । आननानिब्याददौविजहार । आडो
होनास्यविहरणइत्यस्यप्रत्युदाहरणमेतत् । यानिविदारितानिपुष्करणितान्येवानना
निनूनमित्युत्प्रेक्षायां ॥ ७८ ॥ ***** ॥
॥ कीर्त्तयेति ॥ अप्राणद्भिर्जोवद्भिःकिन्नत्वात्रिप्राणैरित्यर्थः । अनप्राणनेइतिघातोर्त्त

क्रव्यात्पूगैःपुष्करण्यानकानाम्प्रत्याशाभिर्मेदसोदारितानि । आ
भीलानिप्राणिनःप्रत्यवश्यन्कालोनूनम्याददावाननानि ॥ ७८ ॥
कीर्त्तयेजेसाजिभूमिःसमन्तादप्राणद्भिःप्राणभाजांप्रतीकैः । वह्नार
भैरर्द्धसंयोजितैर्वारूपैःस्रष्टुःसृष्टिकर्मनशला ॥ ७९ ॥

टःशत्रादेशः । प्राणभाजांप्राणिनांप्रतीकैरवयवैः । अंगप्रतीकोऽवयवइत्यमरः । समं
मात्कीर्त्तयेसाजिभूमिःईषदसमाप्नमारब्धैरितिबह्नारभैःकिंचदूर्द्ध्वैरित्यर्थः । विभाषा
सुपोबहुचपुरस्तादिनिबहुचप्रत्ययः । तथाद्धसंयोगितैरर्द्धस्रष्टुःस्वरूपैःकारकैःआ
कारैः । रूपःस्वरूपेसौन्दर्य्येआकारश्चैष्योरपीतिबिम्बः । कीर्त्तयेस्रष्टुःघातुःसृष्टिकर्म
नशलावा । सृष्टिकर्मणोनियतागारमिवरेजेइत्युत्प्रेक्षा ॥ ७९ ॥ ***** ॥
॥ आयन्तीनामिति ॥ इत्यमुक्तरीत्याअविरतरयमविच्छिन्नवेगंयथातथा । आयन्ती
नामभिधावन्तीनामौद्धत्यभाजामुग्रभाजांप्रागल्भ्यभाजां । राज्ञांसमूहाराजकानि । गोत्रो
क्षेत्रादिनावुज्जप्रत्ययः । तेषामनोक्तित्यःसेनास्तासंराजकानिक्तीनां । अलघुभिर्मह

इह रुर्मिमद्भिः श्रोतेः ह्यस्य सैन्यैः समं सेनाभिः सह । अपां समूहो आपः । भिक्षादि
भ्याम् । आपेन गच्छतीति आपगानामुक्तविशेषणविशिष्टानां वारिधेरेद्यैः प्रवाहैः कृता
गुरुतरध्वनिर्महाध्वनिर्यस्मिन् तन्महद्दोलायुद्धं अनियतजयपराजययुद्धं मुक्तरासीत् ।
पमामन्दाक्रान्तावृत्तमेवम् ॥ ५० ॥ ***** ॥

इति श्रीपद्मवाक्यप्रमाणपाण्ड्यपारीणधुरीणश्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथस्वरि
विरचिते माघकाव्यव्याख्याने सर्वङ्गव्याख्याने ऽष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥ ***** ॥

आयन्तीनामविरतरयंशजकानिकिनीनामिदं सैन्यैः सममलघुभिः

अथीपतेरुर्मिमद्रिः । आसीदेधैर्मुञ्जरिवमहद्वारिधेरपगानाद्दे ।

लायुद्धङ्कृतगुरुतरध्वानमौद्धत्यभाजाम् ॥ ८० ॥ ****

इतिशिष्टपालवधेमहाकाव्येसङ्कुलदुद्धेनामाष्टादशःसर्गः ॥

[illegible]

***** ॥ ९ ॥ ११११ ॥ ११११ ॥ ११११ ॥ ११११ ॥

॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय । ॐ नमो भगवते वासुदेवाय । ॐ नमो भगवते वासुदेवाय । ॐ नमो भगवते वासुदेवाय । ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ।

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय । इति श्रीकृष्णार्जुनसंवादे अर्जुनस्य वचनम् ॥

卷之四

॥ तदेवमष्टादशसर्गेषु मुलं युद्धमभिधायेदानीमिहो नविंशतिसर्गे द्वंद्वयद्धेनानुष्टुपेन ह
 कदसाचित्रत्ववन्धेन वर्णयितुमारभते ॥ अथेत्यादि । अथैवं तु मुलं यद्वा नन्तरं । रणोऽद
 शीवेत्युपमितसमासः । अग्निवदिति न द्वितौ मस्य लिंगात् । एवमुत्तरत्रापि दृष्टव्यं । तस्यां
 रणाटव्यां । असुहृदः शत्रवे वेणुबोवंशा इव । वेणुमस्तरते जना इविवशपथयोधमसः ।
 नान्दारयविवस्तेनासुहृदेणुदारिणावेणुदरिणा बाणात्सजेन । नृपा अघ्नौ घ्नाः पादपा
 द्भवे घामोघाः संधासोघाः संधर्षात् मत्सरानसोघाश्च । अग्निवदिति तुल्यं । ते तत्तुल्यमिति तु
 ल्यार्थे वति प्रत्ययः । उक्तस्थे उचितं । भावे लिङ् । अत्राग्निवदिति तुल्यार्थे न वति नाधर्म
 व्यवधाने सादृश्यप्रतिपादिता उपमानोपमेयसमानमुपसादृश्यप्रतिपादकानां चतुर्णां चा
 पमानाच्चेयमर्थान् तद्विगततापूर्णा प्रमा । सा चरणाटव्यादिसमासगतोपमासाचोपेक्षेति

अथोत्तस्थेरणाटव्यामसुहृदेणुदारिणा । नृपा अघ्नौ घ्नाः संधर्षाद्
 अग्निवदेणुदारिणा ॥ १ ॥ आपतन्तमसुहृदूरीकृतपराक्रमः ।
 बलोलोकयामासमातङ्गमिव केसरी ॥ २ ॥ * * * * *

सङ्करः । सर्गेऽस्तिान्श्लोकानामनुष्टुपवृत्तं । पंचमं लघुसर्वेषु सप्तमं द्विचतुर्थयोः । गरुष
 षं च सर्वेषामेतन्श्लोकस्य लक्षणमिति लक्षणात् । अत्रैकांतरक्रमेण यमकादन्यतमशब्दा
 लङ्कारनियमः सर्वत्रयथासम्भवः सर्वालङ्कारश्च तत्रयमकलक्षणमुक्तं दृष्टिना । अव्यये द्य
 येतानां प्रावृत्तिर्वर्णसंहितेयमकन्तचपादानामादिमध्यांतगोचरं । एकद्वित्रिचतुष्पा
 दयमकानां विकल्पाना । आदिमध्यांतमध्यांतमध्यापादान्तसर्वत इति यत्रेदं समपादा
 नां यमकां द्विपादयमकभेदः ॥ १ ॥ * * * * *

॥ आपतन्तमिति ॥ आपतन्तमाधावन्तं अमुं वेणुदारिणं । दूरतूरीकृतपराक्रमोऽङ्गो
 क्षतपौरुषस्तेन सहानुगतसंप्रहारइत्यर्थः । बलोल्लभः । केसरीसिंहो मानङ्गं

गजमिवावलोकयामास ॥ अनयेरिवर्षदत्तरामिनिभावः । अनोऽलङ्कारेणवस्तुध्वनिः

॥ २ ॥ ****

॥ जजाविति ॥ ततोऽवलोकनान्तरं । जजनोतिजजायोधाः । जजयुद्धेपचाद्यच् ।
जजानामो जसा जाता जजौ जोजा । तामजिजयतीतिजजौ जोजाजिजित् । जयनेः क्तिप् ।
जजनोतिजजायोधा । नाच्छ्रुत्येतिनिः । अतिततजिजुद्धतान् । अतितुदतीतिअति
ययतीति अतितुत्तितुत् । तुदनेः क्तिप् । भस्ममेवाभायस्त्रसभाभो नक्षत्रकान्तिः । नक्ष
त्रमृक्षंभंतामिच्छामरः । नास्तिभीर्येषां तेऽभीतिभीकाः तानिभातमजान् अभिभवतीतिअ
भीभाभिभूः । क्तिप् । तस्याभाभूस्ते जसेभूः स्यामं अभोसाभिभूभाभूः । अरुः संत्येष्टामि

जजौ जोजाजिजिज्जजौ तततोऽतिततातितुत् । भाभोभीभाभिभू
भाभूस्त्ररिररिरीररः ॥ ३ ॥ एकाक्षरपादः ॥ भवनमयायलोका
नामकम्पितमहीतलः । निर्घातइवनिर्घाषभीमस्तस्यापतद्रथः ॥

४ ॥ ****

**** ॥ ७ ॥ मातृजी
त्यरिणश्चकाणितैरिणंतिगच्छन्तीतिअरिरवोरथाः । रोगतिश्लेषणयोरितिघातोः क्तिप्
। तेषां इरं प्रेरणं रतिअरिरीररेरथिक् । आतोनुपसर्गेकः । अरिः शत्रुर्वलभद्रः तवेणुदारि
यं आरयोद्भुमाससारइत्यर्थः । तदगतवितिघातो लिङ् द्विर्भावोऽतोऽणलिवृद्धिः अभ्यास
स्योरद्वेभवमादेरितिदीर्घेपुनः । सबर्हीर्घः भिन्नैकक्षरपादाख्योऽनुप्रासमेदः भाभइ
त्युपमानुप्रासयोरेकवाचकानुप्रवेशलक्षणसङ्करः ॥ ३ ॥ ****
॥ भवन्निति ॥ लोकानां जनानां जगतां च । लोकसुभुवनेजनेइत्यमरः । ॥ भयायभवन्
भवत्संपद्यमानः भयंजनयन्नित्यर्थः । कृपेः संपद्यमानेचतुर्थीचकृत्येति कृपेरर्थनिर्देशा
चतुर्थी । आकम्पितमहीतलोभूकम्पकुर्वन्नित्यर्थः । निर्घोषेणभीमोभयंकरः । तस्यवल

मद्भ्यारथोनिर्घातउत्पानद्वापतन्अधावत् । औनीपूर्णपमा ॥ ४ ॥ ***** ॥
 ॥ रामइति ॥ रिपुर्वेणुदारो । आजिमहेधुरणोत्सवेद्वितिरूपकं । महउद्धवउत्सवइ
 त्थमरः । विविच्यइतिविचक्षणेप्रगल्भे । कर्त्तरिल्युडितिन्यासङ्करः । अनयोश्चप्रतिषेधो
 यक्तव्यइतिचक्षिङ्ग्यान्आदेशभावः । रामेबलमद्रेआसचिक्षेप । अस्यतेर्लिङ् । अ
 तआदेरित्यभ्यासदीर्घस्त्वर्णदीर्घः । कोपात्सरामएतवेणुदारिणंशितयाशानया । शा
 च्छोरन्यतरस्यामितीत्वं । महेष्वासामहेधुरणा । पत्रोरेपइधुर्द्वयोरित्यमरः । विचक्षणे
 जघान । क्षणुहिंसायामितिघातोःकर्त्तरिलिङ् । अभिन्नसमपादानामपादाभासयम
 कभेदः । एवमुत्तरत्रापिदृष्टव्यम् ॥ ५ ॥ ***** ॥

रामेरिपुश्शरणाजिमहेष्वासविचक्षणे । कोपादथैनंशितयामहेष्वा
 सविचक्षणे ॥ ५ ॥ दिशमर्कमिवावाचीमूर्च्छागतमपाहरत् । म
 द्प्रतापनंस्तूतःशोघ्रमाजिबिहायसः ॥ ६ ॥ कृत्वाशिनेःशा
 खचमंसप्रभावाचमूर्जिताम् । ससर्ज्वत्त्रैःफुल्लाजसप्रभावाचमू
 र्जिताम् ॥ ७ ॥ ***** ॥

॥ दिशमिति ॥ मूर्च्छागतंरामेषुपातान्मोहमुपगतं । अतएवमंदप्रतापमल्पप्रकाशतंवेणु
 हरिणंअवाचीदक्षिणांदिशंप्राप्तं । अतएवमंदप्रतापार्कमिवस्तूतःसारथिरनुरूच्यआ
 जेर्विहायसःआकाशादिवाजिविहायसइत्युपमितसमासः । शोघ्रमपाहरत्अपसारित
 वान् । उपमा ॥ ६ ॥ ***** ॥

॥ कृत्वेति ॥ प्रभावेनसहवर्त्तनइतिसप्रभावामहानुभावा । शिनेःसात्यकिपितामहस्य
 चमूःसेना । शाल्वोनामचैद्यपक्षोसजानस्यचमूःसेनांजितांकृत्वाजित्वेत्यर्थः । अतएवव
 द्धैर्मुखैः । येनांगविकारइतिनृनोया । विकासस्यापिविकारत्वान् । फुल्लाजस्यप्रफुल्ला

रविंदस्यसमानप्रभाहर्षविकाशितवत्कासतोत्थयः । ऊर्जितामुद्गारावाचंससर्ग्ययूम
 स्मदग्रद्व्याद्युच्चैर्गर्जगर्जजगादेत्यर्थः । उपमायमकयोःसंस्मृष्टिः ॥ ७ ॥ **** ॥
 ॥ उल्मुकेनेति ॥ दिक्षुतेजःप्रभावःप्रकाशचप्रकिरताबिक्षिपता उल्मुकेनभागवतेनराज्ञा
 आलातेनच । सकुचंतीपत्रसंचयंपत्रसंपद्वाहनसंपत्पर्णसमृद्धिश्चयस्यतं । सप्रतापंसप
 सक्रमंप्रकटतापसहितंच । द्रुमंद्रुमाख्यंरजानंवृक्षश्चप्रायादीयतप्रजज्वले । भाबेलड
 । अत्राभिधायाःप्रकृतार्थनियंत्रणादप्रकृतार्थप्रतीतिध्वनिरेवशेषः ॥ ८ ॥ **** ॥
 ॥ पृथोरिति ॥ रुक्मीभीष्मकात्मजेरुक्मिणीध्वाना । उदायुधःउद्यतायुधःसन् । यथा
 वाचापृथोरक्षश्चापमध्यक्षिपत्पृथिवीदंबुयाकष्टमितिनिनिन्द । अपगतामुद्यस्यास्तया

उल्मुकेनद्रुमस्याप्यसङ्कुचत्पत्रसञ्चयम् । तेजःप्रकिरतादिक्षुसप्रता
 ॥ पमदीप्यत ॥ ८ ॥ पृथोरध्यक्षिपद्रुक्मीययाचापमुदायुधः । त
 यैववाचापगमय्ययाचापमुदायुधः ॥ ९ ॥ समंसमन्तोरज्ञामा
 पतन्तीरनीकिनीः । कर्ष्णिःप्रत्यग्रहीदेकःसरस्वानिबन्निर्गताः
 ॥ १० ॥ ****

अपमुदातिरुक्ताह्यातयैववाचाबुधोद्युद्धादपगममपसरणंयथाच । मांत्राहिपलायमा
 नंशरणागतोस्मोतिप्रार्थयामासेत्यर्थः । वाचिउभयपदी ॥ ९ ॥ **** ॥
 ॥ सममिति ॥ समंयुगपत्समंततआपतन्तीरगच्छकोरज्ञांचैद्यपक्षाणामनीकिनीःसेनाः
 । कृष्णस्यापत्यंपुमान्कार्ष्णिःप्रद्युम्नः । अमङ्गल । निम्नगाःनदीःसरस्वान्समुद्रद्वै
 कोऽसहायःप्रत्यग्रहीत्प्रत्यवरोध ॥ १० ॥ **** ॥
 ॥ दधानैरिति ॥ लसन्तिआयसानिअयोमयानिदंशतानिबर्माणियेषांनै । तनुचंबमदं
 शनमित्यमरः । अतएवघनसादृश्यंकार्क्ष्यान्मेघसाम्यंदधानैस्सैस्सैतिवैतत्रकार्ष्णिः

चनसच्छायासुवर्णवर्णा । शरणाशनिःविद्युत्सहजे उत्सृष्टा । उपमारूपकयोः संसृष्टिः । ओज्यवर्णविरहान्निरेक्यं चित्रभेदः । शब्दालङ्कारः ॥ ११ ॥ ***** ॥
 ॥ नखेति ॥ नखांश्वेभ्यो मंजयद्वयताभिर्भीकोर्णव्याघ्रा । अधिरूढाः शिलोमुखबाणा अस्त्रयस्त्रयस्यांतां । अलिबाणैः शिलोमुखा बिल्वमरः । धनुःशाखेवतां विभ्रदसौ कार्त्तिकरुच्यैरुन्नतसुरैरिव बभौ । नरुरिवेति लिंगात्सर्वत्रोपमितसमासः । शिलोमुखे विशिष्टविशेषे यमपमा ॥ १२ ॥ ***** ॥
 ॥ प्राप्येति ॥ अरिपूगानां शत्रुसंघानामन्तकः अरिपूगां तकोऽसौ कार्त्तिकः । भीमं भयंकरं

दधनैर्घनसादृश्यं सदायसदंशनैः । तत्रकाञ्चनसच्छायाससृजतेः शरणिः ॥ ११ ॥ निरेक्यः ॥ नखांश्वमञ्जरीकीर्णमसौ तदुरिवोच्चकैः । बभौ विभ्रदधनुःशाखामधिरूढशिलोमुखाम् ॥ १२ ॥ प्राप्यभीममसौ जन्यसौ जन्यदधदानते । विध्यन्मुमोचनरिपून् अरिपूगान्तकः शरैः ॥ १३ ॥ कृतस्य सर्वक्षितिपैर्विजयासंश्रयापुरः । अनेकस्य चकार सौ बाणैर्बाणस्य खण्डनम् ॥ १४ ॥

जन्ययुद्धं प्राप्य । युद्धमाधो धनं जन्यमित्यमरः । आनते नम्रसौ जन्यसौ हार्ददधत् । ननु विध्यन् । तद्धीवंतकृताञ्जलिमिति निषेधादिति भावः । रिपून् प्रतिपक्षान् शरैर्विध्यन् प्रहरन् नमोचनरक्षेत्यर्थः । संद्रष्टव्यमकभेदः ॥ १३ ॥ ***** ॥
 ॥ कृतस्येति ॥ असौ कार्त्तिकः सर्वक्षितिपैर्विजयासंश्रयाविजयाशंकया । पुरोऽग्रे कृतस्य नियुक्तस्य प्रयुक्तस्य वा । अनेकस्यानेकाकिनः सहायस्येत्यर्थः । अन्यत्रानेकस्य बहुसंख्यस्य । बाणसु बाणास्तुरस्य शरजानस्य बाणसमूहस्य च बाणैः खण्डनं च्छेदं चकार । अबाणयोर्द्वयोरपि प्रकृतत्वात्केवलप्रकृतशेषः ॥ १४ ॥ ***** ॥

॥ येति ॥ यासेना । कृतानेकमायाकृतबहुकपटासती । संसारतांसारवतांवभार । तांसे
नांसाकारिः धनुःकर्षन्धनुषाविध्यन्नित्यर्थः । आयासेनरहितमनायासंशत्रुंयथातया
संसारअभियुक्तवानित्यर्थः । बाणभङ्गान्तेनांभञ्जवेत्यर्थः ॥ १५ ॥ *** ॥
॥ ओज इति ॥ महौजामहाबलः प्रद्युम्नः । उक्तमौजनामराज्ञः ओजस्तक्षणादेवाधः
कृत्वाभिभूय । आजौयुद्धेअमुख्यत्वमप्रधानत्वंकुर्वन् । अथवाअमुख्यत्वंमुख्यत्वंतत्वा
न्नाःकुर्वन् । नामनिजंप्रद्युम्ननामधेयंमुख्यतंप्रधानतंप्रतिष्ठार्थंतामनयन् । प्रकटं
द्युम्नंवलंयस्येतिप्रद्युम्नइतिसामो ॥ १६ ॥ ***** ॥

यावभारकृतानेकमायासेनासंसारताम् । धनुःसकर्षन्वहिनमायसे
नासंसारताम् ॥ १५ ॥ ओजोमहौजाःकृत्वाधस्तक्षणादुक्तमौ
जसः । कुर्वन्नाजावमुख्यत्वमनयन्नाममुख्यताम् ॥ १६ ॥ दूर
देववर्माःकुमारेहन्तिसप्तयाः । नपुनःसायुगीन्ताःसप्तकुमारे
हन्तिसप्तयाः ॥ १७ ॥ निपीड्यतरसातेनमुक्ताःकाममनास्थ
या । उपाययुर्विलक्षत्वविद्विषो नशिलीमुखाः ॥ १८ ॥ *

॥ दूर इति ॥ सप्तकुमारःप्रद्युम्नःसप्तयाःसगर्वाःयास्यमूर्द्धादेवभलैर्बाणविशेषैर्हन्तिस्म
जघान । तास्यस्वपुनर्भूयः । संयुगस्येमांसायुगोङ्कुपृथ्वीरणभुवमित्यर्थः । गोत्राकुपृ
थिवोपृथ्वीत्यमरः । नआरेहन्तिस्मनारूढाः ॥ १७ ॥ ***** ॥
॥ निपीड्येति ॥ तेनप्रद्युम्नेनतरसाबलेनकामंनिपीड्य । अनास्थयाअनादरेण । मुक्ता
नार्जानपरिहन्तव्यमितिनिधेधेनावध्याइतिजीवतोमुक्ताइत्यर्थः । विद्विषोविलक्षत्वं
सत्रपत्विमाययुः । विलक्षस्तुत्रपान्वितइत्यमरः । शिलीमुखाबाणास्तुविलक्षत्वंलक्षविभ्र
ष्टत्वंनाययुः । अत्रद्वयोरपिविलक्षत्वयोरभेदाध्यवसायादयंयतिरेकोविद्विषोशिली

मुखानां प्रकृतानुस्ययोगितायामुपमाश्रितइतिसङ्करः ॥ १८ ॥ ***** ॥
 ॥ तस्येति ॥ समरेतस्यप्रद्युम्नस्यावदानैरनुग्रहकर्मभिः करणैः । सहस्रासद्यःरोमहर्षिभिः
 रोमांचवर्द्धः । व्योमस्यैः सुरैः महर्षिभिः सहसार्द्धसारेबलमशंसितम् ॥ १९ ॥ *
 ॥ सुगन्धयन्त्रिति ॥ दिशः सुगंधयत सुगंधां कुर्वन् । सुगंधन्तत्करोति एतन्नाल्लटः
 शत्रादेशः । शुभ्रं धवलं । अम्बानिम्बानिरहितं । भूरिप्रभूतं कुसुमं दिवोऽन्तरीक्षात्तत्र
 प्रद्युम्नेऽपतन् । तस्मात्प्रद्युम्नाद्यशः पूर्वोक्तगुणयुक्तं दिवमन्तरिक्षं प्रत्युत्पपात । अत्रद्युप्रद्यु
 म्नयोः कुसुमयशोभ्यामन्योन्योपस्कारजननादन्योन्यालङ्कारः । परस्परं क्रियाजननेऽन्यो

तस्यावदानैः समरे सहसारेमहर्षिभिः । सुरैरशंसिव्योमस्यैः स
 हसारेमहर्षिभिः ॥ १९ ॥ सुगन्धयन्दिशः शुभ्रमम्बानिकु
 सुमन्दिबः । भूरितत्रापतन्तस्मादुत्पपातदिबय्यंशः ॥ २० ॥
 सोढुनस्य द्विषोनालमपयोधरवारणम् । ऊर्ध्वनावयशश्च द्यामप
 योधरवारणम् ॥ २१ ॥ केशप्रचुरलोकस्य पर्यस्कारिबिकाशि
 ना । शेखरेणोवयुद्धस्य शिरः कुसुमलक्ष्मणा ॥ २२ ॥ ***

व्यमितिलक्षणम् ॥ २० ॥ ***** ॥
 ॥ सोढुमिति ॥ अपगताभयान्निवृत्तायोधानां रवाः सिंहनादायेषां ते अपयोधरवाः द्वि
 षः शत्रवः । तस्य कार्ष्णैः रणं सोढुं नालमशक्ताः । अतएव यशश्च अविद्यमानं पयोधरणां
 बारणं मेघप्रतिघातो यस्य तन् अपयोधरवारणं । सन् द्यामूर्ध्वनाव । मेघमण्डलं च लंघ्य सुर्ग
 माच्छादयामासेत्यर्थः । ऊर्ध्वान्तेर्लिङ् । अजादेर्द्वितीयस्येति द्वितीयस्याचोद्धिभावः ।
 तुषट्वावादास्यतिषेधः । यमकवाक्यार्थहेतुकयोः काव्यलिङ्गयोः संसृष्टिः ॥ २१ ॥
 ॥ केशेति ॥ बिकाशिनाविविधमार्गचारिणा विकसरेण च । कुसुमलक्ष्मणा पुष्पकेतुना

प्रद्युम्नेन । अन्यत्रकुसुमचिह्नेनतन्मयेनेत्यर्थः । केशवत्प्रचुरःप्रभूताःलोकाःजनायस्मि
नन्मस्ययुद्धस्यशिरोग्रभूमिः । अन्यत्रकेशैःप्रचुरस्यकेशाढ्यस्यलोकस्यजनस्यशिरःशेष
रेणापोडेनेबशिखामाख्येनेवेत्यर्थः । शिखास्त्रापोडशेखरवित्यमरः । पर्यत्कारिपरिस्तु
मंभूषितमित्यर्थः । परिपूर्वात्करोतेःकर्मणि लिट् । संपत्युपेभ्यःकरोतौभूषणेइतिसुडाव
मः । अडभ्यासव्यवायेपीतिनियमान्परिनिविभ्यइत्यादिनाघत्वेसिवादीनांवाडव्यवा
येपीतिविकल्पः । उपमा ॥ २२ ॥ ***** ॥
॥ सादरमिति ॥ सादरंसाभिनिवेशंयुद्धमानापिसंप्रहरंत्यपि । अरंदुतंहठादिन्यावन्
। रसात्त्रणोरगात्हीयमानाअपकृष्यमाणाप्रद्युम्नमहिम्नेतिभावः । अतएवात्रविरोधाभा
सोऽलङ्कारः । जहानेःकर्त्तरिलटःशानजादेशः । सापृतनाचैद्यसेनातेनप्रद्युम्नेन । अ

सादरयुद्धमानापितेनान्यनरसादरम् । सादरम्पृतनानिन्येहीय
मानारसादरम् ॥ २३ ॥ इत्यालिङ्गितमालोक्यजयलक्ष्याभ्र
षध्वजम् । क्रुद्धयेवक्रुधासद्यःप्रपेदेचेदिभूपतिः ॥ २४ ॥

न्येषांवदस्थानामपिनराणां । सादरंनिश्चेष्टतांरतिददातीतिअन्यनरसादरं । आनेतु
पसर्गेकःइतिकप्रत्ययः । दरेस्त्रियांभयेम्बभ्रेइत्यमरः । निन्येनीताः । नयतेःप्रधानेक
र्मणि लिट् । प्रधानकर्मण्यारख्येयेनादोन्याहुर्दि कर्मणामिति वचनान् । विरोधयमक
योःसंख्येष्टिः ॥ २३ ॥ ***** ॥
॥ इतीति ॥ इतीत्यं । जयलक्ष्याआलिङ्गितंभ्रषध्वजंमत्स्यकेतुस्पद्युम्नम् । पृथगेमा
भ्रषोमत्स्यइत्यमरः । आलोक्यसद्यःक्रुद्धयासपत्न्यागमात्कोपितयेवेत्युत्प्रेक्षा । क्रुधाप्र
द्युम्नाश्रितयारूपाकर्त्तृचेदिभूपतिःप्रपेदेप्राप्तःतंबिहायेतिशेषः । कामिन्यःप्रायेणसाह
सिक्यःसपत्नीगंधमसहमानाःसद्यःपुरुषान्नरमाश्रयंतेइतिभावः । विजयितंप्रद्युम्नं

हृत्सद्यश्चैद्युकोपेत्यर्थः ॥ १४ ॥ ****
 ॥ अहितानिति ॥ मानी अभिमानवान्सकुद्धश्चैद्युः । वलान्तःप्लवतःप्लवमानाः कलभस
 माः कलभप्रमाणाः । अतएवानी चाउच्चासुरङ्गायस्यांतयावलात्कलभसमानो चतुरंगया
 । चत्वार्यंगानिहस्तादीनियस्यास्तया चतुरङ्गाया बाहिन्याकरणेन ॥ अहितानभिश्च
 न्प्रतिचंचाल । कलभसमेत्युपमायमकेन संमृष्टः ॥ २५ ॥ ****
 ॥ अथ चतुर्भिः कुलकेन सेनां वर्णयति ॥ ततस्तत इत्यादि । ततश्चैद्युचलनानंतरं । तता
 नामाकृष्टानां धनुर्मावीणां विस्फारैः स्फारः प्रभूताः निस्वनाः येषां नैस्त्वैः । युगक्षयेक
 स्यान्ति । धुभ्यंतुद्धेलंतमकूपारं समुद्रमनुकरोतीति तदनुकारिणी सा सेनेत्युत्तरेणान्वयः
 उपमा ॥ २६ ॥ ****

अहितानभिबाहिन्या समानी चतुरङ्गाया । चंचालबलात्कलभसमा
 नी चतुरङ्गाया ॥ २५ ॥ ततस्तत धनुर्मावी विस्फारस्फारनिस्वनैः
 ॥ तूर्यैर्युगक्षये धुभ्य दकूपारानुकारिणी ॥ २६ ॥ ****

॥ सकारेति ॥ पुनः कीदृशी । कारेव धेनेन श्रये च वलेयत्ने रतावपीति विम्बः । सकारः
 सवत्ताः सोत्साहाः । नानानानाविधाश्च ये । आरु अरोणां सपूहाः । भिक्षादिभ्योऽण् ।
 मेष्वांकासागतिभेदाः । कायाविग्रहाश्च येषां । सादददनीति साददाः नासकारकसायका
 यस्यां सानथोक्ता । रसेन रगेणाहवोयस्याः सारसा हवारणरगिणीत्यर्थः । बाहसारणां
 बाहश्चेकानयेनादाह्रैवाघोघास्तेषां वादं कलहं ददातीति वाददानि । नैः सह कलहाप
 मानानि वादनानि बाद्यानियस्यां साबाहसारनादवाददवादना । तूर्यवादघोषेत्यर्थः ।
 अतएव तेषां तुल्यतोक्तेरिति शयोक्तिः सर्वतोभ्रमणात्सर्वतोभ्रमण्यश्चित्रबन्धः । अतएव द
 र्शनी । तदिदं सर्वतोभ्रमण्यं यदि सर्वत इति । उद्धारस्तु । चतुःकोष्टे चतुरङ्गबन्धे

पंक्तिः चतुष्टये गद चतुष्पादं वि लिख्य नन्तरं पंक्तिः चतुष्टये षष्ठः क्रमेण पाद चतुष्टय लैखनैः प्र
थमास्तु वतसृषुप्रथमपादः सर्वोवाच्यते । एवं द्वितीयादिषु द्वितीय इत्यादि ॥ २७ ॥
॥ लोलेति ॥ लोलान्यसोनामेव कालिया नां कृष्ण सर्प विशेषाणां कुलानियस्य सा । उ
क्ता सद्भिर्लोह र्माभिरयः कंचुनैः श्यामा । अतएव यमस्यांतकस्य सहायतां भ्रातृत्वेहादस्मि
न्सेनासंहासहाय्यं चिकीर्षुः स्वयं साक्षात्सनातस्यैव भगिनो यमुनैव स्थितेत्युपदेशः ॥
२८ ॥ ****
॥ सासेनेति ॥ नारेत्युच्चैर्नादः सिंहनादेर्येषां तेजनायस्यासात्तारनादजना । अनाम

सु १ का २ न ३ ना ४ र ५ न का ६ सु ७
का ८ य ९ सा १० द ११ द १२ सि १३ सा १४ न १५ य १६ सि १७ का १८
र १९ सा २० च २१ बा २२ बा २३ उ २४ ह २५ न २६ सा २७ र २८
ना २९ द ३० वा ३१ द ३२ द ३३ वा ३४ द ३५ ना ३६

॥ २७ ॥ सर्वतोभद्रः । लोलासिकालियकुलायमस्येवस्वसास्त्र
यम् । चिकोर्षुहृन्सह्नेहवर्मश्यामासहायताम् ॥ २८ ॥*

आअवयवासापूर्वाक्तासेना । मन्ताधीरदुष्टाश्चनागायजायस्मिन्कर्मणिनतथा । ग
मनारम्भे । रसेनरगेण अनारता अकिरता आसोत् अविच्छिन्नारुणरगाभूदित्यर्थः ।
मुरजबंधनस्योद्धारस्तु । निर्य्यग्रे खालिखेत्पंचनवोद्धास्तत्रपंक्तयः । अष्टकोष्ठाश्चतस्रः ।
स्युस्तासुश्लोकं लिखेत्क्रमात् ॥ १ ॥ तत्राद्यद्वित्रिचतुर्थास्तुत्यदिन्याद्यपंक्तिषु ।
आद्यद्वित्रिचतुःपंचषडसप्ताष्टमकोष्ठगः ॥ २ ॥ दृश्यतेप्रथमःपादस्तुत्यस्यैवमेवहि
। चतुर्थपंक्तिप्राथम्यात्प्रथमावधिनोक्षणात् । द्वितीयादावाद्यद्वित्र्योर्द्विचतुर्थास्तु
यके ॥ ३ ॥ तुय्यद्वित्र्योस्तृतीयायेदष्टयोर्घ्रिद्वितीयकः । तृतीयांघ्रिद्वितीयांत्यआ

द्युसप्तमचल्योः ॥ ४ ॥ द्विपंचमयोः सुव्यवस्थसप्तमयोः क्रमात् । कृत्वैकं द्वितयं चैव
 द्वयमेकमिति क्रमात् ॥ ५ ॥ यद्वा द्वितीयमेकं चतुर्थ्यमेकं द्वयं पुनः । स्वपंक्तिप्रथमा
 देवविन्यासद्वितयं भवेत् ॥ ६ ॥ एवं प्रथमं तुर्यं द्वितीयं त्रयास्तदुपक्रमात् । द्वितीये द्वि
 द्वितीयस्यां क्रमादाद्यचतुष्टये ॥ ७ ॥ व्युत्क्रमाच्चतुर्थीयस्यामाद्यमेव चतुष्टयं । चतुष्ट
 ये व्युत्क्रमेण द्वितीयस्यां क्रमेण च ॥ ८ ॥ इष्टव्यो द्वितीयोऽपि रं त्यकोऽष्टचतुष्टये । वि
 न्यासमेदास्तु येऽपि संत्येव वद्वेवात्र हि ॥ ९ ॥ विस्तरान्तु न लिख्यंते स्वयमूह्य विचक्षणैः
 ॥ २९ ॥ ***** ॥ ***** ॥

सा से ना ग म ना र मे
 रा से ना सी द ना र ता
 ना र ना द ज ना म त
 धी र ना ग म ना म या
 ॥ २९ ॥ मुरजबन्धः कालायकम् । धूतधौतासयः प्रष्ठाः प्रतिष्ठन्त
 क्षमाभूताम् । शैर्या नुरगनिकषः साहिवेलानुजीविनाम् ॥ ३० ॥

॥ धूतेति ॥ क्षमाभूतां रंशं प्रतिष्ठन्त इति प्रष्ठाः । अग्रेसराः । सुपिस्थ इति कप्रत्ययप्र
 स्थोऽगमिनीति षत्वेष्टुत्वं । धूताः कम्पिताः धौता उज्जेजिताः अस्येयैस्ते धूतधौतासयः प्रा
 तिष्ठन्तप्रस्थितः । समवप्रविभ्यस्य इति तङ् । सावेला अनुजीवितां शत्रुजीवितां शैर्या
 नुरगयोः पुरुषकारस्वामिभक्त्योर्निकषः परीक्षा स्थानं हि । अनेाग्रे स्थानं । अथ यथा
 भोरुत्वं स्वामिद्वेष्टुत्वं स्यातामिति भावः । वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ॥ ३० ॥ * ॥
 ॥ दिवमिति ॥ युधायुद्धेन । कोमलाक्षारवः अमलाः शीतोष्णादिदोषरहिताः सम्पदो
 षस्यानां कोमलामलसम्पदम् । दिवं स्वर्गं गंतुमिच्छन् । कः पुमान् अमलाधौतामसिच

नांदधानः अलंसंपदं दधौ । सर्वोपितिः शंकमाक्रमत इत्यर्थः । अत्र स्वर्गैश्वर्याविशेषणं
 न्यानिः शंकप्रभृतिहेतुत्वात्काव्यलिङ्गान्वयमकेन संसृज्यते ॥ ३१ ॥ ***** ॥
 ॥ कृतेति ॥ सेनायांसमवेताः सैनिकाः सैन्याः । सेनायाः पाक्षिकछक् । बाहुभिः परिघै
 रिव बाहुपरिघैः बाहुदण्डैः । विपक्षं शत्रुजंघाभिः प्रसृताभिः । जंघातुप्रसृतेत्यमरः ।
 इतरेतरमन्योन्यंसयूयांस । कृत उरुर्महान् कर्वायस्त्रिवेगोयस्त्रिन् कर्मणि तत्तथा । युगप
 द्यजिगीषन्त विजेतुमैच्छन् । अहमहमिकया युद्धमधावन्नित्यर्थः । विपूर्वाज्जयतेः सन्न
 ज्ञातुलुडिपूर्ववत्सन इत्यात्मनेपदं । अत्र विपक्षसयूययोर्बाहुजंघस्य प्रकृता केवलप्रकृ
 तास्सदानुव्ययोगिता ॥ ३२ ॥ ***** ॥

दिवमिच्छन् युधागनुङ्कोमलामलसम्पदम् । दधौ दधानो सिलता
 ङ्कोमलामलसम्पदम् ॥ ३१ ॥ कृतोरुबेगयुगपद्यजिगीषन्त
 सैनिकाः । विपक्षबाहुपरिघैर्जङ्घाभिरितरेतरम् ॥ ३२ ॥ बा
 हनाजनिमानासे सारजावनमाततः । मत्तसारगरजेभे भारीहाव
 ज्जनध्वनिः ॥ ३३ ॥ *****

॥ बाहनेति ॥ ततो नन्तरं । मानमभिमानं अस्यति क्षिपतीति तस्मिन् मानासे पराहंकार
 हारिणि । कर्मण्यण् । मत्ताः सारगाः वलभाजश्चरजेभानुपगजायस्त्रिन् मत्तसारगरजेभे
 । सारजौ श्रेष्ठयुद्धे । आजैः पुलिङ्गताज्ञेया । भारीभारवान्पूर्णः । ईहावतामुत्साहवता
 जनानां ध्वनिर्यस्मिन् तत् भारीहावज्जनध्वनिर्यथा तथा । ननमतीत्यनमा अभंगुरा । प
 द्वाद्यजंते ननम्समासः । बाहूना निर्वाहयितृत्वं । ग्यासं ग्रंथोयुच । अजनिजाता सैनि
 कानामित्यर्थः सिद्धं । जनैः कर्त्तरि लुडि दीप्रजनेत्यादिनाचिण् ॥ ३३ ॥ *** ॥
 ॥ एतद्व्यातिलोभ्येन श्लोकांतरमाह ॥ निध्वनदिति । निध्वनंतो वृंहन्तो जवाजवनाः

हारिणोमनोहरश्चेभायस्यांसानिध्वनज्जवहारीभाः । ततोविस्तृतोमानवजोमनुष्यजा
 नःप्रासःकलकलोयस्यांसानिध्वनज्जवहारीभाः । मानिनांमानवतांजनानामाहवोयस्यां
 सामानिजनाहवा । सेना । रज्यतेऽनेनेतिरगःकोधःसएवरसस्तस्मान्गरसान्तमो
 मोहंभेजे । कोधांघाजनाइत्यर्थः । अत्रप्रतिलोम्येनपूर्वश्लोकावृत्तेःश्लोकप्रतिलोम्यम
 कं । तदुक्तं दण्डिना । आवृत्तिःप्रतिलोम्येनपादार्द्धश्लोकगोचरा । यमकंप्रतिलोमत्वात्
 निलोममितिस्मृतमिति ॥ ३४ ॥ ***** ॥
 ॥ अभग्रेति ॥ अभग्राभंगुरवृत्तावृत्तुलाग्राचयासाभग्नवृत्ताः । विशेषणसमासः । अ
 न्यत्रावलितचरित्रा । बह्व्रीहिः । मुष्टिग्राह्यामुष्टिघार्यामध्याधनुर्लतायासांताः ।
 अन्यत्रमुष्टिमध्याधनुर्लताः । यौवनेनोद्धतैर्धृष्टैर्दृष्टैश्च । प्रसभादादाकृष्टाःसंयः

निध्वनज्जवहारीभाभेजेरगरसान्तमः । ततमानवजाणसासेनामा
 निजनाहवा ॥ ३४ ॥ अभग्नवृत्ताःप्रसभादाकृष्टायौवनोद्धतैः । च
 क्रदुरुच्चैर्मुष्टिग्राह्यामध्याधनुर्लताः ॥ ३५ ॥ करेणुःप्रस्थितो
 नेकोरेणुर्घण्टाःसहस्रशः । करेणुःश्रीकरेजज्ञेरेणुस्तेनशमय्यौ

॥ ३६ ॥ *****

। एकत्रगणेष्वन्यत्रकवेषुचेतिभावः । उच्चैस्तरांचक्रंदर्धनुस्तुमुस्य । अत्रप्रस्तुतधनु
 र्लताविशेषणादप्रस्तुतधूर्तास्क्रंदितपनिव्रताप्रतीतेः समासोक्तिःआकर्षणस्यविशेषणग
 न्याक्रंदनहेतुत्वात्काव्यलिङ्गत्वांगाङ्गोभावेनसङ्कीर्त्यते ॥ ३५ ॥ ***** ॥
 ॥ करेणुरिति ॥ अनेकोवहुःकरेणवःप्रस्थितः । जानावेकवचनं । असंख्याताःकरिणो
 योद्धुंययुरित्यर्थः । करेणुरिभ्यांस्त्रीनेमेइत्यमरः । सहस्रशोघण्टाःकरिकण्ठस्थारेणु
 र्ध्वनुः । अतएकहस्तमध्येऽनादेशादेर्लिटोत्पत्त्याभ्यासलोपौ । करेपुष्करेअणुरल्पः ।

शीकरैवकणौजहे । जानावेकवचनं । करेष्वणवः शीकराजानाद्व्यर्थः । जनेः कर्त्तरि लि
 इ । तेनाणुनाशीकरेणरेणुः रजः शमय्यौ । एतेन करिणां बाहुल्यं व्यज्यते ॥ ३६ ॥ *
 ॥ धृतेति ॥ धृतः प्रत्यग्रः शृङ्गाररस एव गौयै सैरपीति विरोधः । रौद्रशृङ्गारयोर्विरोधत्वा
 त्धृतरसं रज्जनैरित्यविरोधः । अतएव विरोधाभासोऽलङ्कारः । शृङ्गारः सुरतेनाट्येव
 धैवगजमज्जने । शृङ्गारं चूर्णसिन्दूरे लवङ्गकुसुमेपि चेति विश्वः । सरोषसंभ्रमैः द्विपैः
 रणे । रौद्ररस एव क्रोधरस एव बभ्रेभृतः । कर्मणि लिङ् ॥ ३७ ॥ ***** ॥
 ॥ नेति ॥ भर्तृतः स्वामिनः । प्राप्तो मानसम्प्रतिपत्तिः पूजासौमनस्योयैस्तेषु प्राप्तमान
 सम्प्रतिपत्तिषु । रणैकसर्गेषु नियतोत्साहेषु नियतनिश्चयेषु वा । सर्गस्तु सज्जनाध्याव

धृतप्रत्यग्रशृङ्गाररसणैरपि द्विपैः । सरोषसंभ्रमैर्बभ्रेरौद्ररसणैर
 सः ॥ ३७ ॥ नतस्थौ भर्तृतः प्राप्तमानसम्प्रतिपत्तिषु । रणैकसर्गे
 षु भयमानसम्प्रतिपत्तिषु ॥ ३८ ॥ बाणाहिपूरुषतूणीरकोटरैर्ध
 निवशाखिभिः । गोघास्त्रिभुजाशखैरभूद्भीमारणाटवी ॥ ३९ ॥

स्वभावोत्साहनिश्चयादिति वैजयन्ती । पत्तिषु पदानिषु । मानसं प्रतिपत्तीनां मानसैरित्य
 र्थः । कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितिया । भयं नतस्थौ । पूर्वापकारस्मारिणोरणायनिर्भीकाः
 प्रतिष्ठने इत्यर्थः । अन्यथा यस्तु भोति परवृत्तः संग्रामं हन्यन्ते परैः । भर्तुर्यदुःकृतं किञ्चि
 त्त्वं सर्वप्रतिपद्यते । यदस्य सुकृतं किञ्चिद्मुत्रार्थमुपार्जितम् । भर्तृतत्त्वं मादत्ते परवृ
 त्तहतस्य त्विति निषेधस्मरणादिनिभावः । अत्र मानसप्रतिपत्त्योर्विशेषणगत्याभयानवस्थः
 न हेतुत्वात्पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गं । यमकेन संसृज्यते ॥ ३८ ॥ ***** ॥
 ॥ बाणेति ॥ रणमेवाटवीरणाटवी । बाणैरिवाहिभिः पूर्णतूणीरनिघंगा एव कोटरः
 कुहरयेषान्तैः । गोघास्त्रलानि निहाकाश्च । गोघातलो निहाकायामिति विश्वः । तच्च

अथाघातवारणम् । ततो गोघाएव गोघ इति श्विष्टरूपकं । ताभिराश्विष्टाभुजा एव शला
येषां तैर्धन्विभिर्धानुष्कैरेव शखिभिर्वृक्षैर्भीमाभयंकरा अभूत् । समस्तवस्तुवर्जितिसावयव
रूपकम् ॥ ३९ ॥ ***** ॥

॥ नानेति ॥ इहास्यां । नानाविधायां । आजौ चित्रयुद्धे । ओजसतेजसा । अवजा
नानावशां कुर्वतो । अकर्मकाश्चेत्यात्मनेपदम् । जनौ धैर्यनाः सान्द्राः जनौ घघनावज्ज
जना इत्यर्थः । अहानिरभया । वियाततया वैयात्येन घाष्ट्येनान्विता धृष्टतयेत्यर्थः । धृ
ष्टो धृष्टुर्वियातश्चेत्यमरः । सा चैद्यसेना तात्परान् अरीन् आपप्राप । अत्र प्रतिपादं पादा
द्वयं सौवावृत्तेरर्द्धपादप्रतिलोमवमकम् ॥ ४० ॥ ***** ॥

नानाजाववजानानासा जनौ घघनौ जसा । पणनिहाहानिरपता
न्वियाततयान्विता ॥ ४० ॥ प्रतिलोमानुलोमपादः । विषमं सर्व
तो भद्रचक्रगोमूत्रिकादिभिः । श्लोकैरिव महाकाव्यव्यूहैस्तदभव
द्वलम् ॥ ४१ ॥ संहत्यासात्वताश्चैद्यम्यतिभास्वरसेनया । व
बले योद्धुमुत्पन्नप्रतिभास्वरसेनया ॥ ४२ ॥ *****

॥ विषममिति ॥ तद्वलं चैद्यसेना । सर्वतो भद्रचक्रगोमूत्रिकादिभिः । आदिग्रहणात्
रजबन्धनादिसंग्रहः । श्लोकैर्महाकाव्यं शिशुपालवधादिकमिव व्यूहैः सर्वतो भद्रादिभिरे
व बलविन्यासैः । व्यूहस्तु बलविन्यास इत्यमरः । विषमं दुरवग्रहमभवत् । नगगणवादि
वर्षेन युक्तं । लक्षणं महाकाव्यम् ॥ ४१ ॥ ***** ॥

॥ संहत्येति ॥ भास्वरतेजिष्ठासेनायस्यास्तया भास्वरसेनया । सात्वतां यदूनां संहत्या सं
घेन । चैद्यं प्रतिववले प्रवेले । ववचलने इति धातोर्भावे लङ् न शब्दवादिगुणानामि
ति चकारादेवाभ्यासलोपयोः प्रतिषेधः । या यदूनां संहत्या । स्वरसेनस्वभावेन योद्धुमु

त्रः प्रतिभासं जानमिति यास्वयं रणकं दुःसासापराकृता कथं निवर्त्तत इति भावः ॥ ४२ ॥ *

॥ अथ यदुसेनायाः प्रतिवेलाभियोगं युग्मेनाह ॥ विस्तीर्णमिदं । आयामवती द्राघी
यसो । लोललोकनिरन्तरचलज्जनसंकुलासासेनेत्युत्तरश्लोकेनान्वयः । सायदुसेनावि
स्तीर्णद्विषतांबलं । नरेन्द्रमार्गं रजपथं । रथ्याशिखेवपपातसंजगाम । उपमानेपिषि
शेषां योज्यम् ॥ ४३ ॥ *****

॥ वारणेति ॥ कीदृशीसेना । वारणैरेवागैरचलैर्गभीरुदूरवगाहवारणागगभीर ।
सासारश्रेष्ठा । नभियंगच्छन्तोत्यभोगानां निर्भीकाणां गणानां जन्तुसंघानामारवोयस्यां
सासारभोगगणारवा । कारितारिवधा । हतशत्रुवधा । रामोरज्यमकारयदिति वदन्

विस्तीर्णमायामवती लोललोकनिरन्तर । नरेन्द्रमार्गं रथेवपपातद्वि
षताम्बलम् ॥ ४३ ॥ वारणागगभीरसासारभोगगणारवा । का
रितारिवधासेनानासेधावरितारिका ॥ ४४ ॥ युग्मम् । अधिना
गम्पुजविनोविकशन्पिच्छिलारवः । पेनुर्वर्हिणदेशीयाः शङ्खवः प्रा
णहारिणः ॥ ४५ ॥ *****

स्वार्थेण च । नास्त्यासेधः प्रतिषेधोयस्यां सानासेधाअनासेधावावटुरित्यर्थः । नन्नर्थस्य
नशब्दस्य वज्रव्रीहिः । वरितारिका ईशितशत्रुका । अनेनाहं योक्त्येदं निस्वयंवृत्तप्रतिभ
रेत्यर्थः । शैषिकः कप्रत्ययः । सासेनापपातेति पूर्वैणान्वयः । अत्र प्रातिलोम्येन अर्द्धावृत्तिः
अर्द्धप्रतिलोम्यमकमेतत्लक्षणनूतं । निध्वनदित्यादिश्लोकप्रतिलोम्यमके ॥ ४४ ॥
॥ अधीति ॥ प्रजवन्तीति प्रजविनोऽतिजवनाः । प्रजोरिनिरिति इति प्रत्ययः । विक
सद्भिः पिच्छिलैः कलापैश्चारवः । अतएव ईषत्समाप्तवर्हिणोवर्हिणदेशीयामयूरकल्पाः
ईषत्समाप्तावित्यादिनादेशीयरप्रत्ययः । प्राणहारिणः शङ्खवः । शल्यायुधानि । वा

सुसिख्यंशंकुर्नाइत्यमरः । नागेष्वधिनागम् । विभक्त्यर्थेऽप्ययीभावः । गजेऽसर्पेषु
चनिपेनुःसर्पेषुवर्हिणइत्यर्थः । अतएवोपमालङ्कारः । ग्रहेयाहिगजानागाइतिवैज
यन्ती ॥ ४५ ॥ ***** ॥

॥ प्रवृत्तेति ॥ विकसत्जृम्भमाणोऽध्वानोऽध्वनिर्यस्मिन्नन्तथा । साधनेसंप्रहारेप्रवृत्तेषु
विषादिभिर्विषादरहितैर्विषाणिभिर्द्विभिर्बुद्धंआयप्राप्य । विकसन्मभूतंदानमदेव
बुवे । युद्धारम्भेधनदानञ्चच्यते । सत्वसंपन्नत्वान्साधनेपिअविषादस्याविरोधाद्विरे
द्याभासः । गोमूत्रिकाचित्रबंधायम् । वर्णानामेकरूपत्वंयद्येकान्तरमर्द्धयोः । गोमूत्रिके

प्रवृत्ते विकसद्धानं साधनेषु विषादिभिः ।

ववृषे विकसद्धानं युद्धमाप्य विषाणिभिः ॥ ४६ ॥

गोमूत्रिकावन्धः । पुरःप्रयुक्तैर्युद्धनञ्चलितैर्लब्धशुद्धिभिः । अस्त्रा
पैरिवगान्धर्वमदीप्यतपदातिभिः ॥ ४७ ॥ केनचित्स्वासिना

न्येषामण्डलाग्रानवद्युता । प्रापेकीर्तिंस्तुतमहीमण्डलाग्रानवद्यु

ता ॥ ४८ ॥ *****

नित्याहुर्दुष्करन्तद्विदोविदुरितिलक्षणात् । षोडशकोष्ठद्वयेपंक्तिद्वयेऽर्द्धद्वयंकमेण

विलिख्यैकान्तरंविनिमयेनवाचनेश्लोकनिष्पत्तिरित्युद्धारः ॥ ४६ ॥ ***** ॥

॥ पुरइति ॥ तद्युद्धंपुरःप्रयुक्तैःगजादिभिःप्राक्प्रवर्तितैः । अन्यत्रगानात्पूर्वमुच्चारितैः ।

चलितैःमण्डलचारिभिः । अन्यत्रमुक्तरवर्तितैरित्यर्थः । लब्धशुद्धिभिःकान्त्यकपटा

दिदोषरहितैरित्यर्थः । अन्यत्रावित्तैरगानुगुणैरित्यर्थः । पदातिभिःगान्धर्वगानमा

लापैरुत्तापिभिरिवाक्षरविशेषैरिवादीयताशोभत ॥ ४७ ॥ ***** ॥

॥ केनचिदिति ॥ स्वासिनास्वस्वखड्गेन । अन्येषामण्डलाग्रानवद्युताखण्डयन् ।

द्विनेर्लटः शत्रादेशः । केनचिद्धीरेण कीर्त्तिस्तुतं यशोव्याप्तं महीमण्डलाग्रं भूपृष्ठं यथासा ।
 कीर्त्तिस्तुतं महीमण्डलाग्रा अनवद्यता अनिन्द्यता प्रापे प्राप्ता ॥ ४८ ॥ ***** ॥
 ॥ विहन्तुमिति ॥ केनचिद्धीरेण विद्धिषो विहन्तु कीर्त्तौ निशितः परिच्छेत्ता च खड्ग
 श्व । सुसंहतेः सुघटितात् सुष्टु संघो भूताच्च । परिवारात्कोशात्परिजनाच्च । परिवारः प
 रिजने खड्गकोशे परिच्छेदे इति विम्बः । सममेव पृथक् चक्रे उद्धृतः । आत्मा च पृथक्
 चक्रे विभक्तः । खड्गमुत्कृष्य स्वसैन्यान्निर्गत्यारिमध्ये पपातेत्यर्थः । अत्र खड्गात्मनोः प्रह
 मयोः मानक्रियायोगात् केवलप्रकृतास्सदानुस्ययोगिता ॥ ४९ ॥ ***** ॥
 ॥ अन्येनेति ॥ अन्येन वीरेण । विलासिना विलासनेन शीलेन । उद्धूरेण उद्धृतेन आ

विहन्तुं विद्धिषस्तीक्ष्णः सममेव सुसंहतेः । परिवारपृथक् चक्रे ख
 ड्गश्चात्मा चकेनचित् ॥ ४९ ॥ अन्येन विद्धेरीणामतिमात्रावि
 लासिना । उद्धूरेण च मूल्हूस्मतिमात्रा विलासिना ॥ ५० ॥
 सहस्रपूरणः कश्चिन्नूनमूर्द्धासिना द्विषः । तत्रोद्धूरेणैव कावन्धीम
 भजन्नर्त्तनक्रियाम् ॥ ५१ ॥ *****

सिनाखड्गेन । मात्रामतिक्रान्तातिमात्रा अपरिमाता । अरीणां च मूः सेनाः । तूस्से शीघ्रं
 । अतिमात्रमद्यन्तमा विलाकलुषा अतिमात्रा विलाभ्या विलाविद्धेयता ॥ ५० ॥
 ॥ सहसेति ॥ पूरणतीति पूरणः । पूषालनपूरणयोः कर्तरि ल्युट् । सहस्राणां पूर
 णः पालयिता पूरयिता वा सहस्रपूरणः । सहस्ररक्षी । सहस्रहेतुर्वा कश्चिद्भटः कवन्धसु
 सहस्रपूरणः सहस्रसंख्यापूरकः सहस्रशः सहस्रादेकः कवन्धो नृत्यतीति प्रसिद्धिः । अ
 सिनास्त्रासिना । द्विषोलूनमूर्द्धालूनशत्रुमूर्द्धा आसन्नित्यर्थः । सापेक्षत्वेपि गमकत्वात्
 मासः । कवन्धसु द्विषो भसिना लूनमूर्द्धा तत्र तथा कवन्धवदेवोद्धूरेणैव निष्ठते । कवन्धस्ये

भाक्तावन्धीनर्त्तनक्रियामभजत् । विजयहर्षात्स्वयमपि कवन्धवन्ननर्त्तयर्थः । अतएव सा
दृष्ट्याक्षेपादसंभवद्वस्तुसंबन्धाख्यो निर्देशनाभेदः । कवन्धोस्त्रीक्रियायुक्तमपमूर्द्धकलेव
रमित्यमर ॥ ५१ ॥ ***** ॥

॥ शस्त्रेति ॥ शस्त्रव्रणमयास्तद्रूपाणि । स्तार्ये मयद् । तैरेव श्रीमद्भिः शोभावद्भिर्लङ्कार
शैरलङ्कारैर्भूषितोऽलङ्कृतः शस्त्रव्रणालङ्कृत इत्यर्थः । अन्यः कश्चित् अविद्यमानालङ्काय
स्याः सा अलङ्केति बहुव्रीहिः । अतएव स्त्रियाः पुंनदित्यादिना पुंनङ्गावः । सारणभू
ष्यतस्यामुषितः स्थितोऽलङ्करणभूषितः । वसेर्निवासार्थात्कर्त्तरि क्तः वचिस्त्वपीत्यादिना
संप्रसारणं । एवणवत्तदृष्टेदृष्टः । सर्वोद्भिन्नव्रणभूषणत्वेन एवण एवायं लङ्कासम्बन्ध

शस्त्रव्रणमयश्रीमदलङ्करणभूषितः । दृष्टेन्यो एवणवदलङ्करणभू
षितः ॥ ५२ ॥ द्विषद्विशसनच्छेदनिरस्तोरुयुगोपरः । सिक्त
श्चास्त्रैरुभयथा बभूवार्णविग्रहः ॥ ५३ ॥ *****

पिरहान्तुत्यतिरेक इत्यर्थः । उपमाव्यतिरेकयमकानां संकरः ॥ ५२ ॥ ***** ॥
॥ द्विषदिति ॥ निर्वापणं विशसनं मारणं प्रविघातनमित्यमरः । द्विषद्विशसनच्छेदे
नारिशस्त्रप्रहारेण निरस्तमूर्खयुगंयस्यसः । अतएवास्त्रैरुभयसिक्तोऽपरेवोरः उभय
था उभयाभ्यां प्रकाराभ्यां । प्रकारे गुणवचनस्येति धातुः । अरुणस्यानुरेवितथा अरु
णोऽरुणवर्णश्च विग्रहो यस्य सोऽरुणविग्रहो बभूव । अरुणोऽर्कसारथ्योररुणो लोहि
तेन्यवदिति विश्वः । अत्रोच्छेदास्त्रसिक्तयोर्विशेषणगत्योभयथा रणविग्रहाभावहेतु
त्वात्काव्यलिङ्गमुपमाश्लेषाभ्यां सङ्कीर्यते ॥ ५३ ॥ ***** ॥
॥ भीमेति ॥ अंभोघिसमो सागरस्तदृशो महान् आहवस्तस्मिन् अंभोघिसमे महाहवे । स
व्यगेघितमहाः संवर्द्धिततेजाः । अपरेवोरः दक्षप्रजापतेरयं दक्षस्तस्मिन् दाक्षेहवे जज्ञे ।

सुबोजज्ञेतथाह्वानइतिविश्वः । समेधितमहाःसन्दोपितनेजाःशिवस्यकोपइववीरभङ्ग
इवेत्यर्थः । भीमतांभयंकरतांअधितघृतवान् । विभ्यत्यस्मादितिभीमः । भियःघुग्वेत्यौ
णादिकेमप्रत्ययेभीमोभीष्मश्च ॥ भीमादयोऽनपादानइतिनिपातनादपादानार्थता ।
उपमायमकयोःसंस्मृष्टिः ॥ ५४ ॥ ***** ॥

॥ दनैरिति ॥ परेषांनिस्त्रिंशैःखड्गैर्निर्लूनकरवालाःछिन्नखड्गाः । पादाभ्यामतनोति
पदानयःपत्तयः । अज्यतिभ्यांपादेचेत्तौणादिकइणपादस्यपदाज्यातिगोपहनेषुइ
तिपदादेशः । कोपात्गजाइव । प्रतिपक्षंशत्रुं । दनैर्दशनैर्विघासैश्चचिच्छिदिरेचि

भीमतामपरोभोधिसमेधितमहाह्वे । दाक्षेकोपःशिवस्येवसमेधि
तमहाह्वे ॥ ५४ ॥ दनैश्चिच्छिदिरेकोपात्प्रतिपक्षज्जजाइव ।
परनिस्त्रिंशनिर्लूनकरवालाःपदानयः ॥ ५५ ॥ रणेभसनिर्भी
अदिपपाटविकासिनि । नतत्रगतभीःकश्चिदिपपाटविकासिनि
॥ ५६ ॥ यावन्नसत्कृतैर्भर्तुःस्नेहस्यान्वयमिच्छुभिः । अमर्षा
दितरैस्त्वावत्तत्तज्येयुधिजीवितम् ॥ ५७ ॥ *****

च्छिदुः । ततयावृत्ताइतिभावः ॥ ५५ ॥ ***** ॥
॥ रणइति ॥ रभसेवेगहर्षयोरितिविश्वः । रभसेनवेगेननिर्भिन्नद्विपाःपाटितगजाः
पाटविकानांपाटवतांसयोयस्मिन् । पाटवशदान्मत्वर्थीयछक्प्रत्ययः । विकासिति
प्रवृद्धेतस्मिन्नरणेगतभीर्निर्भीकः । अतएवकश्चित्कोपि । नविपपाटनपाटयामासतप
लायत । अतःगतभीकत्वस्यविशेषणगत्याअपलायनहेतुत्वात्काव्यलिङ्गं । द्विवदलनेपि
रणेनिर्भीकइतिविशेषश्चयमकेनसंस्तुज्यते ॥ ५६ ॥ ***** ॥
॥ यावदिति ॥ सत्कृतैःस्वस्वामिनापूर्वसम्मानितैःअतएवभर्तुःस्नेहस्यस्वामिप्रेम्णःआन्त

श्यमनृणत्वमिच्छुभिर्धैरिर्विशेषः । युधिजीवितंयावन्नतयजेत्यक्तं । तावदितरैरसत्कृतैर
मर्षादसत्कारकोषाज्जीवितंतयजे ॥ अथवास्मान्मशेतिस्वामिनमुपालभ्यस्वयमेवप्रा
क्प्राणान्प्राजङ्गरित्यर्थः सत्कारादिविशेषणेत्यकाव्यलिङ्गसुगमम् ॥ ५७ ॥ * * ॥
॥ अथैवंविधानांमरणस्यैवकर्तव्यतामुपपादयति ॥ अयश्इति । अयःशुभावहोवि
धिरिति । अयःशोभीमाग्नवान्सचासौदुरलोकस्तेजःस्थित्वादुर्द्दर्शयेति । विशेष
णसमाप्तः । तस्मिन्अयशोभिदुरलोके । कोपधमकोपाश्रयःकुपितइत्यर्थःअथाप्यको
पेभीरुत्वापातात् । अतएवरणमादृतःरणादृतःरणार्थेत्यर्थः । कर्त्तरिक्तः । कोपधा
मचासौरणादृतश्चतस्मिन्कोपधामरणादृतेलोकेएवंविधेवीरलोके । अयशोभिदुरस्वा

अयशोभिदुरलोकेकोपधामरणादृते । अयशोभिदुरलोकेकोपधा
मरणादृते ॥ ५८ ॥ समुद्रवन्धः । सुवलन्तीनक्वचित्तैक्षण्या
दभ्यग्रफलशालिनी । अमोचिशक्तिः शक्तीकैलाहजानशरीरजा
॥ ५९ ॥ * * * * *

म्यनादरनिमित्तापकोर्त्तिनिवृत्ता । विदिभिदिदिदेःकरच् । उपधाउपायोमरणादृते
प्राणत्यागंविनेत्यर्थः । कानकापोत्यर्थः । अन्यागदितरर्त्तेतिपञ्चमी । अत्रायशोभिन्वा
दिनालोकविशेषणद्वारातद्वर्त्तिनामुपजीविनामवसरेजीवित्यागहेतुत्वात् काव्यलिङ्गंयम
कप्रवेशेनसंकीर्यते । समुद्रवन्धकमेदोयं । अर्द्धाभ्यासःसमुद्रःस्यादस्यभेदात्तयोमता
इतिलक्षणात् । अत्राद्ययममेदःसमेभेदान्नवक्ष्यति ॥ ५८ ॥ * * * * *
॥ सुवलन्तीति ॥ शक्तिःप्रहरणंयेषानैःशक्तिकैः । शक्तोकःशक्तिहेतुकइत्यमरः । शक्ति
बध्योरीकगितिप्रहरणार्थेर्द्धकप्रत्ययः ॥ तैक्षण्यान्तैश्चिदपितस्वन्तीप्रतिह
तिंनप्राप्नुवन्ती । अभ्यग्रेसमग्रेयत्फलंशल्यंतेनशालते । अन्यत्रअभ्यग्रेणासंगेनफलेन

श्रेयसाशालतइतिअभ्यग्रफलशालिनी । लोहजाअयोमयोशक्तिरयुधविशेषः । अमो
चिश्चतुषमुक्ताः । शरीरजाशक्तिःसामर्थ्याख्यातुनामोचि । अनिव्यायामेष्टक्षेत्रशक्तिका
एवायुध्यनेत्यर्थः । अचक्ष्योरपिप्रकृतत्वात्केवलमप्रकृतक्षेत्रः ॥ ५९ ॥ ** ॥

॥ आपद्गति ॥ नृपाःरजानःआपदिष्यसनेपि । व्यापृतनयाःप्रवृत्तनीतिकारवसन्ताः ।
ननुश्वापदवृत्त्येतिभावः । पृतनयासेनयासाधनेन । वाक्यान्तरस्थस्यापिपृतनाशब्दस्या
अचित्रेसेढव्यः । तथातेनप्रकारेणयुयुधिरेसंप्रजडः । यथादिवाजननाअन्तरिक्षव
र्त्तिसिद्धविद्याधरसंघोविस्मयमाप । अमानुषयुद्धंचकुरित्यर्थः । अयच्चपादाभ्यासव
मकभेदः ॥ ६० ॥ **** ॥

॥ स्वगुणैरिति ॥ त्रिषुस्थानेषुमध्येधुनताःत्रिणताःशार्ङ्गणि । पूर्वपदात्संज्ञायामिति

आपदिव्यापृतनयास्तथायुयुधिरेन्दुपाः । आपदिव्यापृतनयावि
स्मयञ्जनतायथा ॥ ६० ॥ स्वगुणैरफलप्राप्तेरशक्यगणिकाइव ।
कामुकानिवनालोकांस्त्रिणताःसहसामुचन् ॥ ६१ ॥ **

णत्वम् । गणिकावेश्याइवताअपित्रिणतामध्येधुबोच्चनतत्वात् । नालोकान्त्रिषुविशेषा
न् । नालोकःशरसज्ययोरितिबिम्बः । कामुकानिव । स्वगुणैर्जीवाभीरूपत्वावग्यादि
भिश्च । गुणस्त्वावृत्तिशब्दादिज्योद्धजामुख्यतन्तुचितिवैजयन्ती । आपन्नप्राप्तेरशक्यस्य
शब्दाधनत्वाभाच्च । आकृष्टकर्णानिकर्मोत्वावशीकृत्यचसहसाअमुचन् । अत्याशुः ।
मुचेर्लङिपुषादित्वात्ज्ञेयङादेशः । अनेकेचोपमा ॥ ६१ ॥ **** ॥
॥ वाजिनइति ॥ द्रुतंजजन्तीतिद्रुतवाजिनःशोभगामिनः । वजगतावितिधानोर्लिनिः ।
वाजिनोऽश्वाः । वाजिनःपक्षवन्तःशरश्च । पक्षोवाजस्त्रिषूत्तरइत्यमरः । समार
ब्धानवाअपूर्वाभाजियुद्धयेनतस्यसमारब्धवाजिनः । शत्रुसैन्यस्यमध्यमविशन् । अथ

वाजिनां शरणाच्च प्रवेशाख्यतुल्ययोगिताभेदोऽयमकेन संसृज्यते ॥ ६२ ॥ **** ॥
 ॥ पुरस्कृत्येति ॥ फलं शल्यं पुरस्कृत्य पुरोधाय । अन्यत्र फलं लाभं पुरस्कृत्य संभाव्येत्यर्थः ।
 प्राप्नोति गतैः सत्यक्षाश्रयणेन साधुकंकादिपत्रग्रंथतेन । अन्यत्र साधुसहायावलम्बेन शालि
 लने इति तथोक्तैः । मार्गशैः सायकैरर्थिभिश्च । मार्गशैः सायकार्थिना विवृतमरः । कृतपुं
 खतया सुवद्धकर्त्तरी कृतया । मुखस्य कर्त्तरी पुंख इत्यमरः । पादपौ अन्यत्र कुशलयेत्यर्थः ।
 । लक्ष्यं शरव्यमपि लेभेन तु स्वरूपशोभेति भावः । अन्यत्र लक्ष्यं संख्यामपि धनं लेभे शता
 धिकं किमुत वक्तव्यमिति भावः । लक्ष्यं शरव्ये संख्यायामिति विश्वः । अत्रापि ह्ययोः प्रकृता
 र्थनिबन्धनद्वयान्तरप्रतीतेर्ध्वनिरेव ॥ ६३ ॥ **** ॥

वाजिनः शत्रुसैन्यस्य समारम्भनवाजिनः । वाजिनश्च शरमध्यमवि
 शन्तुतवाजिनः ॥ ६२ ॥ पुरस्कृत्य फलम्युपैः सत्यक्षाश्रयशालि
 भिः । कृतपुङ्खतया लेभे लक्ष्यमप्याश्रुमार्गशैः ॥ ६३ ॥ रक्तसु
 तिञ्जपास्तूनसमरगामिषु व्यधात् । कश्चित्पुरः सपत्नेषु समरगामि
 षु व्यधात् ॥ ६४ ॥ **** ॥

॥ रक्तेति ॥ कश्चिद्धोरः पुरोये । समरगामिषु समरमागतेषु सपत्नेषु । इषु व्यधात्वा ख
 प्रहारत् । व्यधजपोरनुपसर्गे इत्यप्रत्ययः । जपास्तूनसमरगामिरक्तसुतिं श्राव्य व्यधात्
 विहितवान् । दधातेर्लुङि गानिश्चेत्यादिनासिचो लुक् । उपमायमकयोः संसृष्टिः ॥
 ६४ ॥ **** ॥

॥ रयेणेति ॥ रणमात्मन इच्छन्तौ रणकाम्यनौ । कर्म्यचेति रणशब्दात्काम्यचप्रत्यये स
 नाद्यन्तधातुत्वात्तुटिशत्रादेशः । रयेण दूरादुपगतौ । इभावन्तरा इभयोर्मध्ये । अना
 श्चानारेण युक्ते इति द्वितीया । गतास्तुर्मृतोदन्तोदैवान्मध्यवर्ती हस्तिगुणपद्वत्यर्थः ।

वरगडकोन्तरवेदिरिवाभवत् । वरगडकोन्तरवेदिःसंदोहमुखरागयोरिति विश्वः । अ
भ्यासकालेकाच्चनवेदिमन्त्रयेदन्तिनौयोधयतः इतिप्रसिद्धं उपमा ॥ ६५ ॥ * ॥
॥ भूरिभिरिति ॥ भूरिभिःभूयोभिः । भारिभिःपताकाभिःसुरणादिभारवद्भिः । मत्त
र्थीयइतिप्रत्ययः । भियंरतीतिभोरैःभयदैः । रदाने । आतोनुपसर्गकः । भूभारैः
सहाकायत्वाद्भूवोभारयमाणैः । भेरीचरेभनोच्चनतीतिभेरीरेभिभिः । रेभृशद्येताच्छी
ल्येणिनिः । अभ्रभैर्मेघाभैर्मेघमेचकैरितिचोपमाद्वयम् । अभीरुभिर्निर्भीकैः । इभैर्ग
जैः । इभाःप्रतिगजाःतादृशा इवअभिरेभिरेअभियुक्ताः । उपमानुप्रासयोःसंकरः ।

रयेणरणकाम्यनौदूरदृपगताविभौ । गतासुरन्तरदन्तीवरगडकड
वाभवत् ॥ ६५ ॥ भूरिभिर्भारिभिर्भीरैर्भूभारैरभिरेभिरे । भेरी
रेभिभिरभ्रभैरभीरुभिरिभैरिभाः ॥ ६६ ॥ द्यक्षरः । निशितासि
लतालूनैस्तथाहस्तैर्नहस्तिनः । युध्यमानायथादनैर्भग्नैरपुर्विह
स्तताम् ॥ ६७ ॥ * * * * *

द्यक्षरानुप्रासः ॥ ६६ ॥ * * * * *

॥ निशितेति ॥ युध्यमानाःसंप्रहरन्तः । हस्तायेषांसनीतिहस्तिनः । हस्ताज्जातावि
तोनिप्रत्ययः । यथाभग्नैर्हस्तैःविषाणैः । विहस्ततांहस्तहीनत्वमितिकर्तव्यतामूढत्वमापुः
। विहस्तव्याकुलौसमावित्यमरः । तथानिशिताभिरसिलताभिर्लूनैश्चिन्नैर्हस्तैःसुण्डा
दण्डैर्विहस्ततांनापुः । हस्तेऽभ्योपिदण्डानामेवप्रहारसाधनत्वादिविभावः । अत्रह
स्तच्छेदेवैहस्तेनहस्तच्छेदइतिविशेषःप्रतिपत्तिमूढनयास्तमाहित इतिविशेषाभासोव
ङ्कारः ॥ ६७ ॥ * ॥ * * * * *

॥ निषोडनादिति ॥ इमानांषुषांअद्यापातान्निर्हृयाभिव्यागाद्धेतोः । मिथोनिषोडना

दिश्वखादिनिपीडनादिवेत्युत्प्रेक्षा । अनारतमश्रान्तं । दानतोयमगलत्वस्त्वन्निर्द्वा
यापानेपिमदातिरेकइतिगजानामुत्साहानिशयोक्तिः । अत्रसंयोगाभावात्संयोगश्च
अभेदः । हलोननराःसंयोगः ॥ ६८ ॥ ****

॥ रणेति ॥ गजौमदवारिणांस्त्राविनमुक्षिप्तं । रणाङ्गुणंशरइवपृथुनाकरेणाकृष्टानि
शतपत्राणिअमितबाहूनानि अन्यत्रशतपत्राणिकुशंशयानिचयस्मिन्कर्मणिनक्तयार
णाङ्गुणमलोडयन्अक्षोभयत् । श्लेष्मविशेषणमुपमा ॥ ७९ ॥ ****

॥ शरक्षतेइति ॥ तत्ररणेगजेशरेणक्षतेप्रहते । अतएवविषादिनाविषादवता । विषा

निपीडनादिवमिथोदानतोयमनारतम् । वपुषामदयापातादिमाना

मभितोगलत् ॥ ६८ ॥ असंयोगः । रणाङ्गुणंशरइवस्त्राविनमद

वारिभिः । गजःपृथुकरकृष्टशतपत्रमलोडयत् ॥ ६९ ॥ शर

क्षतेगजेभृङ्गैस्सविषादिविषादिभिः । रुतव्याजेनरुदितन्त्रासीद

निसिदति ॥ ७० ॥ अन्तकस्यपृथैतत्रशयनीयइवाहवे । दश

नव्यसनादीयुर्मत्कुणत्वमनङ्गजाः ॥ ७१ ॥ ****

दिनायन्त्रासइवर्त्तनेयस्मिन्सविषादि । तत्ररणेअतिसीदतिअतिसन्नेसतिमृतेसनीत्य

र्थः । सदेर्लटःशत्रादेशः । भृङ्गैःकर्तृभिः । नलोकेत्यादिनाषष्ठीप्रतिषेधः । रुतव्या

जेनननुतच्छलेनरुदितंरौदनमासीत् । स्वाश्रयनाशदुःखाद्देदनंरुतमिवेत्युत्प्रेक्षा ।

अङ्गुणप्रयोगाङ्गम्या । साचरुतव्याजेनेत्यपह्नवपूर्वकत्वात्सापह्नवेतिसर्वस्वकारः ॥

७० ॥ ****

॥ अन्तकस्येति ॥ अन्तकस्यमृत्योःसम्बन्धिनि । शेनेऽस्मिन्निति शयनीयेनल्पइवस्थित

इत्यर्थः । कृत्यल्युटोवङ्गुणमित्यधिकरणेऽनोर । पृथैविशलेतत्राहवे । मनंगजाः

इति शतार्द्धिषाणमंगाद्धेतोः मत्कुणत्वमीशुः मत्कुणइव दृष्टा इत्यर्थः । सुप्ररक्तपा
यिमइत्यर्थः । खड्गाश्रयाः कीटविशेषामत्कुणाः । कालेष्टजानदनेव शय्याजनौचम
कुणस्तत्तद्विष्टादनेष्टुनद्यात्वेकरूपकं अन्नकस्य शयनीयइवेत्युपेक्षा । सापेदेतिरु
॥ ७१ ॥ ***** ॥

॥ अथ एतेनाह ॥ अभीकेत्यादि । अभीकानिर्भीकामतिर्यस्यते नाभीकमतिकेन निर्भव
चिनेन । शैषिकः कप्रत्ययः । इद्धेदीप्ते । भीतानन्दस्य नाशने । नशेर्यनात्किर्त्तरि
च्युह । कनेनोदीप्यमाना सकामा विजयन्तात्पूर्वकामाचसेनायवतस्मिन् कनसकामसे

इति शतार्द्धिषाणमंगाद्धेतोः मत्कुणत्वमीशुः मत्कुणइव दृष्टा इत्यर्थः । सुप्ररक्तपा

अ भी क म ति के ने द्दे
भी ता न द्द स्य ना श ने
। क न त्स का म से ना वे
म द्द का म क म स्य ति
॥ ७२ ॥ अर्द्धभ्रमकः । दधतोऽपिरणे भीममभीक्षणमावमासुर
म् । हताः परैरभिमुखाः सुरभूयमुपाययुः ॥ ७३ ॥ ***

इति । मत्कुणइव दृष्टा इत्यर्थः । सुप्ररक्तपा

नाके । पूर्ववक्तः । मन्दकामकेमंदोत्साहं । पूर्वदेवकः । अस्यातिनिराकुर्वाणेरणइत्यु
कारेण संबन्धः । अत्र सर्वतोभद्रवत्सर्वपादभ्रमणाभावात्पदार्द्धानामेव भ्रमणादर्द्धयमकम
। उद्धारस्तु सर्वतोभद्रवत्स्यादेव ॥ ७२ ॥ ***** ॥
॥ दधतइति ॥ रणेपूर्वाक्तप्रकारे । अभीक्षणमत्यन्तं । भीमं भयंकरं । आसुरमसुर
संबन्धिभावं पुरुषकारलक्षणं । भावो लोलाक्रिया चेष्टाभूत्यभिप्रायजनुषु इति वैजयन्ती ।
असुरत्वचप्राप्तेन दधतः दधनाः अपि । परैः शत्रुभिः । अभिमुखा एव स्थिताः हताः वी
रइति शेषः । अतएव सुराणां भावस्तु सुरभूयंसुरत्वं देवत्वमाययुः । स्वर्गयान्त्यपराङ्मुखा

॥ रुधेः किप् । पांशैरजसि हते सति । सजनो वीरलोको योद्धुरतः उत्तुङ्गः अभूदिति शो

षः । उपमायमकयोः संसृष्टिः ॥ ७६ ॥ ****

॥ विदलदिति ॥ विदलद्भिर्विदोर्द्यमाणैः पुष्करैः करिहस्ताग्रैः । अन्यत्र विलसदि
निपाठे विकसद्भिः पद्मैरकीर्णैः व्याघ्राः । पतद्भिः शंखकुलैः ललाटास्थिसंघैः कंबुसंघैश्च

समाकुलाः । तरन्ति प्लवमानानि पत्राणि वाहूनां निरयाश्च । अन्यत्र पत्ररथा अखडजा
या सुताः । रक्तवारिजारुधिरतोयजन्त्राः । अन्यत्र रक्तानि वारिजानि यासुताः नद्यः प्रा
सर्पन् प्रावहन् । अत्र नदीनां रक्तनदीनां च शेषः ॥ ७७ ॥ ****

॥ अस्तु गिति ॥ अस्तु क्षतिमान् अस्तु प्रहारवान् । जनो वीरजनोऽस्तु यत्नं । जवसाद

अभाबिसिन्धवासन्ध्याभ्रसदृगुधिरतोयया । हते योद्धुञ्जनः पांशै

सदृगुधिरतोयया ॥ ७६ ॥ विदलत्पुष्करकीर्णैः पतच्छङ्खसमाकु

लाः । तरत्पत्ररथानद्यः प्रासर्पन् रक्तवारिजाः ॥ ७७ ॥ अस्तु

गजनोऽस्तु क्षतिमानवमज्जवसादनम् । रक्षः पिशाचं मुमुदे नवमज्ज

वसादनम् ॥ ७८ ॥ ****

मंजवस्य चेष्टावेगस्य सादनं सादकं यथा स्यात्तथा अवमत् । नवयोर्मज्जवस्योर्मिदोरस

योरदनं भक्षकं । कर्त्तरि ल्युट् । रक्षांसि च पिशासाश्च रक्षः पिशाचं । समाहारे द्वन्द्वैक

वद्भावः । मुमुदे जहर्ष । अत्र मोदस्य वमतवाक्यार्थहेतुत्वाद्वाक्यहेतुकं काव्यलिङ्गं स च

यमकेन संसृज्यते ॥ ७८ ॥ ****

॥ चित्रमिति ॥ अपेतज्यैरपगतमौर्वीकैः । मौर्वी ज्यासिञ्जिनी गुणद्वयमरः । चापे

श्चित्रं विचित्रं स्फुरन्ति रक्तान्येव शतहृदाः शंपाथस्मिन्तन् । शंपा शतहृदिनीत्यमरः ।

नत्प्रकृतं वीरः आशंस्यते अत्रेति वीरशंसनं । भयंकरयुद्धभूमिः सा वीरशंसनं युद्धभूमिरिति

भवप्रदेत्यर्थः । पयोदजालमिवाबभौ ॥ ७७ ॥ ****
 ॥ बन्धविति ॥ इहसैन्येवंधौविपन्नेमृतेसति । अनेकेननरेणअनेकैर्नरैरित्यर्थः । जा
 तावेकवचनम् । नदन्तिकेतस्यमृतस्यबन्धोरन्तिकेअशेचि । किञ्च । हतादन्तिनोयत्र
 तस्मिन्हतादन्तिकेसैन्ये । घण्टाभिर्नरेणेनदध्वने । रणतेर्भावेतिह ॥ अत्रदन्तिहने
 विशेषणगत्याघण्टारणेनाहेतुत्वात्पदार्थहेतुकङ्काव्यलिङ्गम् । यमकेनसंसृज्यते ॥ ८० ॥
 ॥ कृतैरिति ॥ कृतैःकृतैः । दन्तिनांदनैर्गात्रैश्चकीर्णमहीरणभूमिः । क्षुणाःपि
 टाःलोकासवोजनप्राणायैस्तैः । मृत्योर्मुसलोलूखलैःकीर्णैश्चरेजे । अजोग्रामुसलोस्त्री

चित्राचैरपैरपेतज्यैःस्फुरद्रक्तशतहृदम् । पयोदजालमिवतदीरशं
 सनमाबभौ ॥ ७७ ॥ बन्धौविपन्नेनेकेननरेणेहतदन्तिके ।
 अशेचिसैन्येघण्टाभिर्नरेणेहतदन्तिके ॥ ८० ॥ कृतैःकीर्णम
 हीरेजेदनैर्गात्रैश्चदन्तिनाम् । क्षुसलोकास्तुभिर्मृत्योर्मुसले
 लूखलैरिव ॥ ८१ ॥ युद्धमिथ्यम्बिधूतान्यमानवानभियोगतः ।
 चैद्यःपरान्परजिग्येमानवानभियोगतः ॥ ८२ ॥ ****

स्यादुलूखलमित्यमरः । अत्रमुसलोलूखलैरितिराजदन्तादिपाठेपिसमुद्राधायइत्या
 दिस्तत्रादेवव्यभिचारदज्ञापकान्परनिपातव्यत्ययः ॥ ८१ ॥ ****
 ॥ युद्धमिति ॥ मानवानभिमानवान् । चैद्योयुद्धङ्गतःप्राप्तःसत् । इत्थंविधूताअभिभू
 ताअन्येचैद्यानिरिक्तामानवायैस्तान् । विधूतान्यमानवान्अभियःनिर्भोकान्परानरीन्
 अभियोगतोऽभियोगादन्यवशेषान्परजिग्येजिगायेत्यर्थः । विपरम्भांजेरित्यात्मनेपद
 म् । सल्लितोर्जेरितिकुत्वम् ॥ ८२ ॥ ****
 ॥ अथभगवदभियोगंघञ्चभिःकुलकेनाह ॥ अथेत्यादि । अथचैद्यजयानन्तरं । वसु

॥ ६८३ ॥

धारजापरःपुमान्अदृश्यतेतिपञ्चमेनसम्बन्धः । तद्धपुस्तावच्चिभिर्विशिनष्टि । बक्षोम
शेःकौस्तुभस्यच्छायाच्छुरितानिब्याप्तानिपीतवासंसिपीताम्बरणियस्यतेन । अतएव
स्फुरताइन्द्रनीलधनुषाभिन्नाःसंगतास्तुडितोयस्यतेनतडित्वतामेघेनेवतादृष्टेघेनेवस्थि
नेनेत्यर्थः ॥ ८३ ॥ ***** ॥

॥ नीलेनेति ॥ पुनःकोदृशेनवपुषा । नीलेनश्यामलेन । तथाअनालंनालरहितंयत्र
लिनंतत्रनिलीनाआसन्ना । उल्ललनीत्युल्ललनाश्वलाश्चालयोयस्यतेनअनालनलि
ननिलीनोल्ललनालिनामुखसौरभलोभपरिभ्रमाद्धभ्रमरेणेत्यर्थः । ललनानांविता
सिनोनांस्त्रीणांलालनेनउपलालनेनवशीकरणेनेत्यर्थः । अलमत्यन्तंलीलालोलेन

अथबक्षोमणिच्छायाच्छुरितापीतवाससा । स्फुरदिन्द्रधनुर्भि
न्नतडितेवतडित्वता ॥ ८३ ॥ नीलेनानालनलिननिलीनोल्ल
लनालिना । ललनालालनेनालल्लीलालोलेनलालिना ॥ ८४ ॥
द्यक्षरः ॥ अपूर्वयेवतत्कालसमागमसुकामया । दृष्टेनएजन्वपुषा
कटाक्षैर्विजयश्रिया ॥ ८५ ॥ *****

क्रीडालोलुपेनलीलानांवितासानामालानेनालापेनेत्यर्थः । लालयतिभक्तानितिलाली
नाभक्तानुकम्पोवेत्यर्थः । द्यक्षरानुप्रासेलङ्कारः ॥ ८४ ॥ ***** ॥
॥ अपूर्वयेति ॥ किंच । अपूर्वयेवाभूत्अपूर्वसमागमयेवतत्कालसमागमे । सुकामया
साभिलाषया । विजयश्रियाचैद्यविरक्तयेतिभावः । कटाक्षैरपाङ्गैर्दृष्टेनालोकिनेनवपुषा
एजन्दीयमानः । अत्रप्रस्तुतजयश्रीविशेषणसाम्याद्प्रस्तुतानुरक्तमानिनीप्रतीतेःस
मासोक्तिःप्रतीयमानाभेदाध्यवसायादपाङ्गदर्शनेत्यतिः ॥ ८५ ॥ ***** ॥
॥ विभावीति ॥ विभावोऽस्यास्तोतिविभावीप्रभावसम्पन्नः । विभवोऽस्यास्तोतिविभवोरे

श्वर्यवान् । भस्याभेवाभावस्य सभाभोनक्षत्रवदुज्ज्वल इत्यर्थः । विभाविशिष्टाभाभावयति
सम्पाद्यति विश्वस्येति विभाभावी । तस्य भासा सर्वमिदं विभावीति श्रुतेः । भुवोऽयन्तान्
णिनिः । विनापक्षिणावातिगच्छतीति विवः । पक्षिवाहन इत्यर्थः । आनोनुपसर्गे
कः । विभोर्निर्भीकः । भवं संसारं अभिभवतीति भवाभिभावी भक्तानां संसारनिवर्त्तक इत्य
र्थः । भुवोऽणिनिः । भावान् जनून् अवतीति भावावः विश्वत्राता । भाबोलोलाक्रिया चेष्टा
भूयभिप्रायजनुष्विति वैजयन्ती । अवतेः कर्मणि अण् । भवाभावोऽस्यास्तीति संसारदुः
खैरस्पृष्ट इत्यर्थः । अर्शदित्वाद् च प्रत्ययः । भुवो भूमेर्विभुर्मर्त्ता ॥ ८६ ॥ *** ॥
॥ उपैत्विति ॥ एवं भूतः परः पुमान् परमपुरुषो हरिः तत्पारं तस्य हरेः पारं । अन्तमुपेतु

विभावी विभवी भाभो विभाभावी विवो विभीः । भवाभिभावी भाबावो भवा
भाबो भुवो विभुः ॥ ८६ ॥ द्यक्षरः ॥ उपैतु कामैस्तत्पारं त्रिष्वि
तैर्योगिभिः परैः । देहत्यागकृतोद्योगैरदृश्यत परः पुमान् ॥ ८७ ॥

कामैस्तंजिगीषुभिः । अन्यत्र दिदृक्षुभिरित्यर्थः । तुङ्काममनसोरपोतिमकारलोपः ।
निश्चितैर्योद्धुक्तनिश्चयैरित्यर्थः । अन्यत्र निश्चिततत्त्वः । सकर्मकादय विविक्षिते कर्म
णिक्तः । यद्वापोतागावः विभक्ताभ्रतरः इत्यादिव दूहयितव्यं स्फुटीकृतं चैतन्प्राक्घंटा
पथे सवर्षलिंगो विदित इत्यत्र । देहत्यागकृतोद्योगैर्मरणोद्योगैः । अन्यत्र मुमुक्षुभिरि
त्यर्थः । योगिभिः सन्नाहवद्भिर्रूपायवद्भिर्वा । अन्यत्र ध्यातवद्भिः । योगः संहततोपा
यध्यानसंगतिमुक्तिचित्तमरः । परैः शत्रुभिः । अन्यत्र परमयोगिभिः अदृश्यत परेभ्यस्ति
ष्ठतेत्यर्थः । अन्यत्र साक्षात्कृतः तमेव विदित्वातिमृत्युमेतीति श्रुतेः । अर्थान्तरप्रतीतिर्ध्वं
निरेव शेषः । अत्राभिधायाः प्रकृतार्थेनियन्त्रणात् ॥ ८७ ॥ ***** ॥
॥ युग्मेनाह ॥ तमिति । घनया आनन्दसान्द्रया । अनसूचा अक्षीणकान्त्या । सार

नयासारत्वेन सर्वैर्गुणैः । तवाव्याप्तया । चारुस्तनयारम्यकुचया । स्वाङ्गाचोपसं
 र्जनादसंयोगोपधादिति विकल्पादनीकारः । अनघयानिर्दोषया । यातयाप्रसिद्धया
 श्रियारमया । तरसात्वरया । तंश्रितमालिङ्गीतंहरिमुद्धीक्ष्येत्युत्तरेण संबन्धः । अत्रापि
 प्रातिलोभ्येनाद्धावृत्तेरर्द्धप्रतिलोमयमकं । एतल्लक्षणमुप्रागेवोक्तम् ॥ ८८ ॥ * ॥
 ॥ विद्धिष इति ॥ तंपूर्वाक्तंहरिं उद्धीक्ष्य । विद्धिषः शत्रवः । अद्धिषुः द्विषानि स्त्र ।
 लुङि द्विषश्चेति विकल्पेन भर्तुर्जसादेशः । नयापि द्विषनोपि । निरेनसो निष्पापाः
 आसन् । द्विषवीक्षणसामीप्येनो निवर्त्तकत्वं दृष्टान्तेनाह । रोचत इति रुचं । रजस्वये
 ष्यादिना क्यवन्तो निपातिनः । अरुच्यमरुच्यमानमपि । भेषजमौषधं । भेषजौषधमैव

तंश्रियाघनयानस्तरुचासारतयातया । यातयातरसाचारुस्तनयान
 घयाश्रितम् ॥ ८८ ॥ गतप्रत्यागतम् ॥ विद्धिषो विषुर्द्धीक्ष्यतथा
 प्यासन्निरेनसः । अरुच्यमपि रोगघ्ननिर्गुणदेवभेषजम् ॥ ८९ ॥
 युग्मम् ॥ विदितद्विविकेनीकेतं यातं निजिजाजिनि । विगदद्भवि
 योद्धारेयोघायेनतिमेतिन ॥ ९० ॥ * * * * *

व्यानोत्थमरः । निस्सर्गात्स्वभावश्चेरेव । रोगं हन्तीति रोगघ्नं आरोग्यकारी । हरिर्हरति
 पापानोति वचनादिति भावः । अमनुष्यकर्तृके चेति टप्रत्ययः ॥ ८९ ॥ * * * * *
 ॥ विदितमिति ॥ किंच । योधावीरो यो हरिः नतिपरेषां नम्रतां नैतिनापैति । निवर्त्त
 जिता आजयो येन तस्मिन् निजिजाजिनि । अनेकजयिन्यपि । अनोके सैव । वरुथि
 नोवलंसैव चक्रं चानीकमस्त्रियामित्यमरः । यातं योद्धुमागतम् । दिविस्सर्गेपि विदितं श्र
 ख्यातं । विगदं निरुमयं । तंहरिं गविभुवि । योद्धारेजेतारः केन केपोत्थः । प्रातिलोभ्ये
 येन देवपदार्थवाक्यार्थाः । एतदपि श्लोकः प्रातिलोमयमकमेव पदपदार्थादिसम्बादस्तु

वैचित्र्यविशेषः । लक्षणानुनिधनः जनहारीत्यत्रैवोक्तमनुसंधेयम् ॥ ९० ॥ ** ॥
 ॥ नियोज्यमानेति ॥ पुरोगे । अनिगरीयसिकर्मणि । अन्यत्रदुःकरेकचित्कृत्यवस्तुनि
 नियोज्यमानेन व्यापारविधिता आज्ञापयिता च । भर्त्रा स्वामिना । आरोग्यमाणोऽधि
 क्रियमाणः उरुर्महान्गुणोज्ज्वलस्मिन्तत् । अन्यत्र वर्ण्यमानसौन्दर्यादिकं । कर्म
 शेषप्रभवतो निकांशमुक्तं । कर्मण उक्तम् । आनमत् । गुणाकर्षणावकुंचितकोटिकम
 भूत् । अन्यत्र प्रणत इत्यर्थः । अत्र प्रकृतकामुकविशेषणतान्याद्प्रस्तुतनियोज्यपुरुषप्र
 तीतेः समासेक्तिः ॥ ९१ ॥ **** ॥
 ॥ तत्रेति ॥ तत्र कामुके । शोभनानिपूरुषियेषां ते सुपुरुषः सुपर्वाणः । अतएव चारवो

प्रतिलोमेनायमेवार्थः । नियोज्यमानेन पुरः कर्मण्यतिगरीयसि । आ
 रोग्यमाणोऽगुणम्भर्त्रा कामुकमानमत् ॥ ९१ ॥ तत्र वाणाः सु
 पुरुषः समधीयन्त चारवः । द्विषामभूत्सु पुरुषस्तस्या कृष्टस्य चारवः
 ॥ ९२ ॥ पश्चात्कृतानामप्यस्य नराणामिव पत्रिणाम् । यो योगुणे
 न सत्युक्तः ससकृन्तमाययौ ॥ ९३ ॥ ****

ऽतिरम्यावाणाः समधीयन्त निहिताः । आकृष्टस्य तस्य कामुकस्य चारवश्च द्विषां । सुष्टु
 पुरुषः सुपुरुषोऽतिकर्कशो भूत् । यमकविशेषणालङ्कारः ॥ ९२ ॥ **** ॥
 ॥ पश्चादिति ॥ नराणां पुंसां मिव । पश्चात्कृतानां निधंगिसंगितया पृष्ठस्थापितानामपि
 । अन्यत्रावधीरितानामपि । पत्रिणामिधूनां मध्ये इत्यर्थः । योयः पत्रो नरश्च गुणेन ज्यया
 दाक्षिण्यादिना च संयुक्तः संबद्धः ससपत्रो नरश्चास्य हरेः कर्त्तानं कर्त्तसमीपमाययौ आगतः
 । गुणयोगादाकर्त्तमाकृष्टः । अन्यत्रात्यन्तगा इत्यर्थः । श्लेषसंकीर्त्तपमा ॥ ९३ ॥
 प्रापेदिति ॥ पुरपूर्व । रूपीमत्यकुर्माद्यनेकरूपवान् । अरे पाः निष्पापः । परिपूरय

निकामैर्भक्तानितिपरिपूरीभक्तवरदः । पूरयतेर्णिनिः । परःपरमपुरुषोहरिः । परैः
शत्रुभिःप्रापेप्राप्तःअवरुद्धइत्यर्थः । अपरैरन्यैःशत्रुभिःकर्तृभिःअपरैरननैरेपैरिषुभिः
। पत्रोरेपड्घुर्द्वयोरित्यमरः । पुरेग्रेउपरिचपुपूरेपूरितः । पूनातेःकर्मणि लिट् ।
द्व्यक्षरानुप्रासोलङ्कारः ॥ ९४ ॥ ***** ॥

॥ दिगिति ॥ सहरिर्दिङ्मुख्यापिनोदिगन्तव्यापकान् । अतितीक्ष्णान्निशितान्क्रु
रांश्च । ह्रादनेइतिह्रादिनापक्षनादवन्तःसिंहनादवन्तश्च । मर्मभेदिनोमर्मस्थानवि
हारकान् । सायकानिघून । अहितानरीश्च । एकक्षणेनैव । चिक्षेपनिरास । अत्रसा
यकानामहितानां चप्रकृतानामेवतुल्यधर्मयोगादौपम्योपमातुल्ययोगिताभेदः ॥ ९५ ॥

प्रापेरूपीपुणरेपाःपरिपूरीपरःपरैः । ऐपरपारैरूपपरिपुपूरेपिपुणैः
॥ ९४ ॥ दिङ्मुख्यापिनस्तीक्ष्णान्ह्रादिनोमर्मभेदिनः । चिक्षेपै
कक्षणेनैवसायकानहितान्श्वसः ॥ ९५ ॥ शरवर्षीमहानादःस्फुर
त्कार्मुककेतनः । नीलच्छविरसैरेजेकेशबच्छलनीरदः ॥ ९६ ॥

॥ शरेति ॥ शरवर्षीवाणवर्षीनीरवर्षीच । शरंनोरेशरेवाणइतिविश्वः । महान्नादः
सिंहनादोगर्जितंचयस्यसमहानादः । स्फुरन्तीकार्मुककेतनेधनुर्द्ध्वजौयस्यसः । अन्य
त्रेन्द्रचापचिह्नइत्यर्थः । नीलच्छविःश्यामकानिः । अस्यकेशवस्यच्छलंकपटंचयस्यसः
नीरदः । केशवच्छलनीरदोहरिर्भेद्योऽसैरेजे । रणरागात्सर्वान्कर्षणदिदीपेइत्यर्थः ।
अत्रच्छलशब्देन हरिचापचिह्नेनमेघत्वारोपणाच्छलादिशब्दैरसत्त्वप्रतिपादनरूपोप
ह्वालङ्कारः । त्रिशद्यन्तर्गतचतुर्थेपादाक्षरत्वाद्गुणचतुर्थीख्यस्त्रिविशेषःशब्दालङ्का
रश्चेतिसङ्करः ॥ ९६ ॥ ***** ॥

॥ नेति ॥ लघुशोघंसंधतेयस्तस्यलघुसंधायिनस्तस्यहरेःकेवलंधनुरेव । एकान्तान्तं

डलीकृतं । शीघ्राकर्षात्रियमेनबलयोक्तं । जनैर्नैक्षि । कर्मणि लुङ् । किन्तु द्विषां
लमपिमण्डलीकृतं त्रासादेकत्र पुञ्जीकृतमैक्षि । अत्र घनुर्वलयोः प्रहयोरेव तुल्यधर्म
योगान्केबलप्रकृतास्पदानुल्ययोगिता ॥ ९७ ॥ **** ॥
॥ दुग्मेनाह ॥ लोकेति । लोकानालोके इति लोका लोकी । त्रैलोक्यदर्शी । कलाम
धुरभाषी । कल्पोनपापेन दंभेन वा कलिलो न भवतीति अकल्ककलिलः । कल्कः पापशये
पापे दंभे इति विश्वः । अलिकुलालकः । अलिकुलनीलमूर्द्धज इत्यर्थः । कालो नीलव
र्णः कालात्मको वा । नास्तिकलायस्य सौकलः निरंश इत्यर्थः । अकलिरकलहः स्वयम
कलहशील इत्यर्थः । काले प्रलयकाले । कालकेष्यावराहलीलया किल निक्कीडनि

गूढचतुर्थः । न केवलञ्जनैस्तस्य लघुसन्धायिनो धनुः । मण्डलीक
तमेकान्तादलमैक्षि द्विषामपि ॥ ९७ ॥ लोकालोकी कलोक
ल्ककलिले लिकुलालकः । काले कलोकलिः काले कोलकेलिकि
लः किल ॥ ९८ ॥ द्यक्षरः । अक्षितारसु विव्याध द्विषतः
सतनुत्रिणः । दानेषु स्थूललक्ष्यत्वनहितस्य शरणे ॥ ९९ ॥

कोलकेलिकिलः । किल शब्दसुखल्यर्थी । विव्याधेत्युत्तरेण सम्बन्धः । द्यक्षरानुप्रासः
॥ ९८ ॥ **** ॥
॥ अक्षीति ॥ सपूर्वाक्तगुणविशिष्टो हरिः । तनुत्राणि एषां सन्तीति तनुत्रिणो वर्मिणः ।
तनुत्रं वर्मदंशनमित्यमरः । तान् द्विषतः शत्रून् । अक्षितारसु नेत्रकनीनिकासु विव्याध
। प्रजहार । तथाहि । तस्य हरेः दानेषु वितरणेषु एव स्थूललक्ष्यत्वं विपुलविषयत्वं । शरा
सतेशरक्षेपे तु न । किन्तु सूक्ष्मलक्ष्यत्वमेव । अतोक्षितारवेधितत्वमस्य युक्तमित्यर्थः ।
अतोवाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् । स्युर्वदान्यस्थूललक्ष्यादानशैल्या बज्रप्रद इत्यमरः ॥

६८७ ॥ ****

॥ वररइति ॥ वरान्गतोतिवररोवरप्रदः । रदाने । आतोनुपसर्गेकः । अविवरोनिर्बि
वरोनीरंधः । वैरिणः शत्रून्विवारयतिवैरिविवारी । वारिणिगतोतिवारिरः । पूर्वव
त्कः । तस्येवारवोयस्यसवारिरारवः । वरः श्रेष्ठोवीरः मूरः सकृत्तः । और्वरसर्वशस्याढ्ये
त्यमरः । तस्यांभवः और्वरः पृथ्वीभवः । रविरिववैरवैरिणांवृन्दंविबवार । विवारयामा
स । जघानेत्यर्थः । द्यक्षरानुप्रासः ॥ १०० ॥ ****

॥ मुक्तेति ॥ मुक्तानेकशरंक्षिप्तवज्रवाणम् । तस्यहरेरिदंतदीयंधनुः । भूयसांदिषां
प्राणानहरन् । वाणेत्यपिपाठः सुगमः । तथाहिअन्यस्यपरस्यसजीवतांनसेहे । अथ

युग्मम् ॥ वररोऽविवरोवैरिविवारीवारिरारवः । विववारवरोवैरंवोरोर
विरिवैर्वरः ॥ १०० ॥ द्यक्षरः ॥ मुक्तानेकशरम्याणानहरद्भूय
सान्दिषाम् । तदीयन्धनुरन्यस्यनहिसेहेसजीवताम् ॥ १०१ ॥
रजरजीरुरेजाजेरजिरेजोजरेरजा । रेजारिजूरजोर्जाजोररज
जूरजर्जरः ॥ १०२ ॥ ****

वाअन्यस्यधनुषःसजीवतांसज्ज्याकत्वंनसेहे । त्रिषुजीवतिजोवस्यात्मौर्वीस्त्रोतिवैजयन्ती
। वाक्यार्थहेतुकंकाव्यलिङ्गम् ॥ १०१ ॥ ****

॥ रजेति ॥ नजायतेइत्यजोऽनादिः । अन्येष्वपिदृश्यतेइतिजनेर्दप्रत्ययः । नजीर्य
मेइत्यजरःअनन्तः । पचाद्यच् । नास्तिरजोयस्येत्यरजारजोगुणरहितः । रेजनीतिरे
जाःतेजिष्ठाः । रेजृहीनौपचाद्यच् । तेचनेअरयश्चतेषांजुरोहिंसनंतेनजातंरेजारिजूर
जं । तदूर्जबलंअर्जयतीतिरेजारिजूरजोर्जाजी । अर्जैर्हिनिः । जुर्जरवान् । जर्जरे
नभवतिनेअजर्जरेदृढःसहरिः । आजेरजिरेरणंगणे । रजरजीरजश्रेणी । रुरेजुव

भज । रुजोभंगेलिङ् । अतएवरगजदिदीपे । द्यक्षरनुप्रासः ॥ १०२ ॥ *** ॥
 ॥ उद्धतानिति ॥ उद्धतान्दृष्टान् । द्विषतः शत्रून्निघ्नोहिंसनः । जासिनिप्रहन्नादे
 तिस्रस्त्रेनिप्रौसंघातविपर्यस्तव्यस्तग्रहणोपदेशग्रहणानुवृत्तेरशेषकर्मणिद्धितीयैव । तस्य
 हरेःशरः । पानार्थेधातौपापानेइतिधातौसतिरुधिरंरक्षार्थेधातौपारक्षणेइतिभुवनंज
 गच्चेतिद्धितयंययुः । रुधिरंस्पिवन्भुवनमरक्षंश्चेतिश्लेषार्थः । अत्रपानयोरभेदाध्यवसा
 येनरुधिरभुवनयोस्तुल्ययोगितालङ्कारः ॥ तत्रपानार्थइत्यादिवाक्यस्यशत्रुवधेनभुवन
 मरक्षन्नितिस्रक्ष्मार्थगर्भत्वात्सौक्ष्म्यन्नामगुणः । अतःसंजल्परूपत्वंशब्दानांसौक्ष्म्यमुच्य
 तइतिलक्षणात् ॥ १०३ ॥ ***** ॥
 ॥ अथयुग्मेनाह ॥ क्रूरेति । क्रूरान्अरोन्किरतिविक्षिपतिइतिक्रूररिकारी । किर

द्यक्षरः ॥ उद्धतान्द्विषतस्तस्यनिघ्नोद्धितयय्ययुः । पानार्थरु
 धिरन्धातौरक्षार्थभुवनंशरः ॥ १०३ ॥ क्रूररिकारीकोरेककारकः
 कारिकाकरः । कोरकाकारकरकःकरीरःकर्कशकर्कहृक् ॥ १०४ ॥

नेर्हिनिप्रत्ययः । कोर्भूमेरेककारकःएककर्त्ता । करोतेर्बुल् ॥ कारिकायातनाःकरोति
 दुष्टानामितिकारिकाकरः । कारिकायातनावृत्त्योरित्यमरः । कृजोहेत्वित्यादिनाता
 च्छील्येष्टप्रत्ययः । कारिकाक्रिया । धात्वर्थनिर्देशेखुल् । तत्करइतिकेचित् । को
 रकाकारैकशैयस्यसकोरकाकारकरकः । कमलमुकुलरमणीयपाणिरित्यर्थः । शैषिकः
 कप्रत्ययः । करीणोगजान्इरयनिक्षिपतिइतिकरीरः । कर्मण्यण् । कर्करेणकर्कश
 इत्यर्थः । अर्कस्येवरुक्अस्यसोऽर्करुक् । इत्युपमा । द्यक्षरनुप्रासः ॥ १०४ ॥ *
 ॥ विधातुमिति ॥ भुवोभूमेर्लघिमानंलघुत्वंभाणवतरणंविधानुभवतोर्लोपिभुविजातायसौ
 पूर्वाक्तगुणोभगवान्हरिः । अनेकवज्रमरिसंघातंभूमिवर्द्धनं । भूभारमकरोत्इतिविशेषः

। मृतमकरोदित्यविरोधः । अतएवविरोधाभासोलङ्कारः ॥ १०५ ॥ ***** ॥

॥ दारीति ॥ दारीवज्रदारवान् । भूमार्थे मत्वर्थीयः । दरेणभयेनदरिद्रोनिर्भाकः ।
दरेस्त्रियांभयेष्वभ्रइत्यमरः । उदारोमहान्दातावा । उदारोदानृतमहतोरित्यमरः ।
अद्रिवत्दूःखेनरघुनेदूरदोदूर्भेदोऽद्रिदूरदः । रद्विलेखनेखल्प्रत्ययः । अरौद्रःसा
धूनांसौम्यः । रोदसीरुणज्जोतिरोदोरुदः । विश्वयापो । रुधेःकिप् । ददानीतिदारुदा
ना । ददानेरेणादिकोरुप्रत्ययः । आदरेऽस्यास्तोतिआदरी । सन्मार्गादिआदरका
नसहरिः । अरिरेवदारुकाकमरिदारु । दूरदेवअददरत्तदारयतिस्म । दारयतेस्मै
चङअत्स्मृदृत्प्रत्ययद स्तृस्प्रशामित्यभ्यासस्यात्वं । अरिदार्विनिरूपकमर्थान्तरालङ्का

द्व्यक्षरः । विधातुमवतीर्षोऽपिलघिमानमसौभुवः । अनेकमरिस
द्वातमकरोद्भूमिवर्द्धनम् ॥ १०५ ॥ दारीदरदरिद्रोरिदारुदारेऽ
द्रिदूरदः । दूरदरैद्रोददरद्वेदोरुद्दारुदरी ॥ १०६ ॥ द्व्य
क्षरः । एकेषुणासंघनितान्द्विषेभिन्दन्द्रुमानिव । सजन्मान्तरण
मस्यचक्रोसदृशमात्मनः ॥ १०७ ॥ *****

रौद्वक्षरानुप्रासश्च ॥ १०६ ॥ ***** ॥

॥ एकेषुणेति ॥ सह्ररिरेकेषुणाएकेनैवशरेण । संघानांपूरणान्संघनितान्संघशः
स्थितानित्यर्थः । बहुपूगगणसंघस्यनियुगिनितियुगागमादेवज्ञापकादसंख्यात्वेप्रत्ययः
। द्विषःशत्रून् । द्रुमानिवेत्युपमा । भिन्दन्विदारयन् । जन्मान्तरेणमस्यदाशरथेरान्म
नःसदृशंचक्रे । एकशरेणानेकद्रुमभेदेनास्यजन्मान्तरभासतायातमितिभावः । विभेद
चपुनस्तालान्सानिकेनमहेषुणेतिरमायणे ॥ १०७ ॥ ***** ॥

॥ मूरइति ॥ मृणातीतिशररुःदुष्टघातुकः । शररुर्घातुकोहिंसइत्यमरः । मृवंद्यो

शरुरित्यारूपव्ययः । श्रीशरीरस्थेशः श्रीशरीरेशः लक्ष्मीप्राणनाथः । शूरेवीरः । शैरिः
 कृष्णः । अशिशिरैस्तोक्ष्यैः । आशादिशोऽम्बुवत्तुत्याशाशैर्दिगन्तव्यापकैः । अम्बोतो
 कर्मण्यण् । शरैर्वारणैः अरिशिरः शत्रुशिरांसि । जानावेकवचनं । रशिशः संघशः । आशु
 शीघ्रं । शुशूरेजघान । शूहिंसास्तम्भनयोरिति धातेर्लिट् । द्यक्षरानुप्रासः ॥

१०८ ॥ ****

॥ व्यक्तेति ॥ तदा तस्मिन्समये । एषां अरीणामरिनाशत्रुता । मुहुर्व्यक्ता आसीत् । यद्य
 स्मात्तस्य हरेरिति मेतदोयाः पत्रिणोवाणाः । मनोहरनिकाया दुद्धरनि इति मनोहृतोमा

शूरः शैरिरिशिशिरैरशशैरशुशिशः । शरुः श्रीशरीरेशः शु
 शूरेरिशिरः शरैः ॥ १०८ ॥ द्यक्षरः । व्यक्ता सोदरितारिणा
 व्यक्तदियास्तदामुक्तः । मनोहृतोऽपि हृदये लेगुरेषां न पत्रिणः
 ॥ १०९ ॥ नामाक्षरणां मलिनामाभूदूर्तुरतः स्फुटम् । अगृ
 ह्णत परङ्गानामस्त्रस्त्रमार्गणाः ॥ ११० ॥ ****

रक्ता इत्यर्थः । हरतेः क्तिप् । मनोक्षाः प्रतीयन्ते । अतएव मनोहृतो हृदये मनसि न लेगु
 र्नेलगाः । वक्षोनिर्भिद्यनिजगुरित्यर्थः । हृदयं वक्षसि स्तांगे इति विश्वः । विरोधाभासो
 लङ्कारः ॥ १०९ ॥ ****

॥ नामेति ॥ भर्तुः स्वामिनो नामाक्षरणां फलेषु लिखितानां नामवर्षनां मलिनामालिख्यं
 तिरोधानं माभुदिति बुद्धेत्यर्थः । अतः नामास्त्रस्त्रमार्गणाः हरिशराः । परङ्गानां अ
 रिशरणां । अस्त्रप्राणान् । अगृह्णत । ग्रहेर्लिट् । तदा शुभावनिमित्तस्यान्तरप्रभाव
 लेयस्य स्वामिनामाक्षरमालिख्यपरिहारार्थं त्वमुन्नेक्षतस्फुटमिति । अत्र तालव्यवर्णाभा
 वाद तालव्य इति चित्रभेदः ॥ इचुयशानां ताल्विति इवर्षस्यापि तालुवेपि व्यंजनापेक्षया

बाधनियमइतिनदोषः ॥ ११० ॥ ****

॥ आच्छिद्येति ॥ आश्रुगाःवाणाः । योधसार्धस्यवोरवर्गस्य । प्राणसर्वसंआच्छिद्य ।
ऐकागारिकाश्चैराः । चैरैकारिगाकास्तेनइत्यमरः । एकागारिकःचैरइत्यर्थेनियमे
निपात्यतेइत्येके । इकइप्रत्ययेवृद्धिश्चनिपात्यतेइत्यपरे । तैस्तुल्यमैकागारिकवत् ।
तुल्यार्थेवति । दूरङ्गमावदर्शनमदृष्टत्वमदृश्यतांजग्मुः ॥ १११ ॥ ****

॥ भीमेति ॥ जिनेाहरिःअवतारान्तरेनाम्नाव्यपदेशः । भीमाअस्त्रराजयोयस्यसभीमास्त्र
राजिनः । इकोऽचिविभक्तावितिनुमागमः ॥ ध्वजैराजंतेयत्तस्यध्वजराजिनः । नाच्छी
ष्येणिनिः । कृताघोराआजियुद्धंयेनतस्यकृतघोराजिनः । पूर्ववन्नुमागमः । तस्यबलस्य

अतालव्यः । आच्छिद्ययोधसार्धस्यप्राणसर्वस्वमाश्रुगाः । ऐका
गारिकवद्भूमौदूरज्जगमुरदर्शनम् ॥ १११ ॥ भीमास्त्रराजिनस्त
स्यबलस्यध्वजराजिनः । कृतघोराजिनश्चक्रेभुवःसरुधिराजिनः
॥ ११२ ॥ मांसव्यधोचितमुखैःशून्यतान्दधदक्रियम् । शकुन्तिभि
श्शत्रुबलम्यापितस्थेषुभिर्द्धमः ॥ ११३ ॥ ****

सैन्यस्यसंबन्धिनोर्भुवस्तद्वरणभूमिःसरुधिराःसास्तुश्चक्रे ॥ चतुष्पदान्तयमकम् ॥ ११२

॥ मांसेति ॥ मांसव्यधोमांसखण्डनम् । व्यधजपोरनुपसर्गइत्यप्प्रत्ययः । तत्रोचिता
निपरिचितानिमुखानिचवचःशल्यानियेधतैःशकुन्तिभिःपक्षिभिःकर्तृभिः । शून्यताम
चेतनत्वं । अन्यत्रतुच्छत्वममूर्च्छत्वंवादधत् । अतएवअक्रियमस्यन्दं । शत्रुबलं व्यापि
व्याप्तं । आप्रोतेःकर्मणि लुङ् । तस्यहरेरिषुभिःनभोव्यापि । अत्रेषुपक्षिणांनभोव
ल्लयोर्व्याप्तिस्तुल्यधर्मयोगित्वान्तुल्ययोगिताभेदः ॥ ११३ ॥ ****

॥ दाददइति ॥ दद्यतेइतिदादःदानं । दददानेइतिकर्मणिघञ् । दादंददा

मीतिदादौदानप्रदः । आनौनुपसर्गेकः । दृद्दृद्दादौ । दृद्उपतापः । डुदुञ्ज
पतापेक्षिप् । नद्दुदंउपतापंददानीनिसाधूनामितिदुद्दाःखलाः । पूर्ववत्कः । नेषां
दुदंउपतापंददतइतिदुद्दृद्दादौ । दददानेइतिधातेर्हिनिः । दादादः । दाःमु
द्धिः । दैपशोधनेक्षिप् । तांददतदादादः । दददानेकर्मण्यण् । दूददीददोः । दू
परितापः । दुञ्परितापेक्षिप् । तांददानीतिदूदाःदुष्टाः । दीःक्षयः । दीङ्क्षयेकि
प् । तांददतइतिदीददोःनाशदोः । उभयत्रातेनुपसर्गेकः । दूदानांदीदौदुष्टमर्द्धकौ
दोभौभुजौयस्यसःदूददीददोःदुष्टमञ्जकभुजइत्यर्थः । ददाददददः । ददनेइति
ददाःदानारः । नददनेइतिअददाअदानारःतेषांद्वयानामपिददोदानाददादद

दाददोदुहदुहादीदादादोदूददीददोः । दुहाददददेदुहेददा
ददददोददः ॥ ११४ ॥ एकाक्षरः ॥ सुतेभकुम्भोरसिजेह
दयक्षतिजन्मभिः । प्रावर्तयन्नदीरस्रैर्दिषान्नद्योषिताञ्चसः ॥

[illegible]

ददः । सर्वत्रदददानेपचाद्यच् । अदन्तीत्यदा । वक्तासुरपूतनाप्रभृतयः । अदःप
चाद्यच्नान्द्यनिखण्डयतिइतिअददः । दोअवखण्डने । आतोऽनुपसर्गेकः । एवंभू
तोहरिः । दुदंददानीतिदुदः । दुःखदःमस्मिन्दुद्देशत्रौ । दुदंददनइतिदुद्दादंश
खं । दददाने । कर्मण्यण् । दददेददौ । प्रयुक्तवानित्यर्थः । दददानेकर्त्तरिलिङ्
एकाक्षरानुप्रासोलङ्कारः ॥ ११४ ॥ ***** ॥

॥ घृतेति ॥ सहरिःसुताःशिक्षिताः॥ इभकुम्भाःउरसिजाताउरसिजाइभकुम्भाइवोरसि
जाययैसैः । हृदयक्षतिभिर्वक्षप्रहारैःमनोभङ्गैश्चविषादापादकैःजन्मयेषानैः । हृद
यं वक्षसिस्त्राङ्गइतिविम्बः । द्विषांतद्वोषितांचाक्षैःशेणितैरश्रुभिश्च । अस्त्रमश्रुशेखि

नइतिविश्वः । नदीः प्रावर्तयन्प्रवाहयन् । अरिबधेनतत्रारीररोदयदित्यर्थः । अत्र
 क्षयानामयत्नाणां प्रकृतत्वाप्रकृतशेषः । तैरस्त्रैर्द्विधातद्योषितां यथासंख्यसम्बन्धाद्यथा
 संख्यालङ्कारः । तदुपजीवनेन द्विधानद्योषितां चाशोणितैः श्लेषमूलाभेदानि शयोक्तिम
 हिम्ना अत्र रूपतुल्यधर्मयोगि चानुल्ययोगिते संगामिभावेन सङ्करः ॥ १९५ ॥ ***
 ॥ सदेति ॥ सदामदोयस्यससदामदः । नित्यमदस्तंबलंबलभद्रं प्रीणातीति सदामद
 बलप्रायः । परत्वात्कर्मस्य प्रत्ययः । समुद्धृतारसाभूयै नससमुद्धृतरसः । प्रतीताः प्रसि
 द्धाः विक्रमाः पादन्यासायस्यसः । त्रिविक्रमइत्यर्थः । श्रीमान्मापतिः हरिः कृष्णोऽपरोऽ
 न्यो हरिरिन्द्रइवबभौ । सोऽपि सतामामदोदुःखदोयोबलासुरस्यप्रायो नाशस्तंकरेती
 तिसदामदबलप्रायः । तत्करेतीति गणनात्पचाद्यच् । समुद्धृतरसः । अमृतपानेन सम्य

सदामदबलप्रायसमुद्धृतरसोबभौ । प्रतीतविक्रमः श्रीमान्हरिर्हरि
 रिवापरः ॥ १९६ ॥ ****

गपहृतविषः । शृङ्गारदौषधौ र्वैद्रवेरगे गुणेरसइत्यमरः । प्रतीतविक्रमः । प्रसि
 द्धपरक्रमः । श्रीमान्स्वराज्यलक्ष्मीयुक्तः । तथाऽपरोऽन्यो हरिः स्वर्ग्यइवबभौ । सोऽपि
 आमरे गंद्यनिखंडयतीति आमदः । बलंपृणातीति बलप्रः । मूलविभुजादित्वात्कः । सतां
 भक्तानामामदो बलप्रश्च अयउद्योयस्यससदामदबलप्रायः । स्वादयेन सतामारे ग्यफ
 लकारोत्यर्थः । उद्यमद्येत्यादि श्रुतेरिति भावः । समुद्धृतरसः । धर्मकालसंशोधित
 लिलः । प्रतीतविक्रमः । प्रसिद्धः स्वगतिः । बमानिकेन्द्रचन्द्रार्कविष्णुसिंहाशुवाजिषु
 काह्निकपिभेकेषु हरिर्नाकपिलेत्रिचिन्त्यमरः । तदेवमुपमानयोरुपमेये चार्थत्रयवचना
 दर्थत्रयवाच्येषु त्रिभेदः । एतावदेव कवेर्विवाक्षितमतोऽन्यत्तुवाच्यमुपेक्ष्यमेव । अत्रा
 परो हरिरिवेत्यपरशब्दप्रयोगादुत्प्रेक्षेनेोपमा । अपरेन्द्रस्यार्कस्यवा प्रसिद्धेः । प्रसिद्धसि

कसादृश्यवर्त्तनमुपमा । प्रसिद्धताद्रूपारोपेरूपकम् । प्रसिद्धताद्रूपाभावनमुपेक्षा ।
अतएवलक्षयन्ति । अप्रकृतगुणक्रियाभिसंधानप्रकृतत्वेनप्रकृतस्याप्रकृतत्वाद्यवसायप्र
तीतेरिवशब्देनतस्यसाध्यत्वप्रतीतेउत्पेक्षैवेति सर्वस्वकारः ॥ तस्मादिवशब्दमात्रप्रयोगए
वोपमाद्वारशब्दमात्रप्रयोगोऽनिशयोक्तिः । उभयोःप्रयोगोतदुत्पेक्षैवेतिविवेकः । अत
एवात्रानेकार्थवर्त्तनव्यवसिभिरपरशब्दस्यान्यार्थता व्यतिरेकेणार्थान्तरकल्पनापिनाल
ङ्कारिकाणांपंथाः । श्लेषश्चात्रोपेक्षाबीजभूतंसाधर्म्यनिर्वाहमत्रोपेक्षोणतयातदंगमेति
सङ्करइत्यलंप्रसक्ता ॥ ११६ ॥ ****

अर्थत्रयवाचो । द्विधात्रिधाचतुर्द्धाचतमेकमपिशत्रवः । पश्यन्तः
स्यः स्रद्धयासद्यः स्वयम्पञ्च त्वमाययुः ॥ ११७ ॥ सदैवसम्पन्नवपूरणे
षुसदैवसम्पन्नवपूरणेषु । महोदधेस्तारिमहानितान्तंमहोदधेस्ता
रिमहानितान्तम् ॥ ११८ ॥ ****

श्यंतः । भयान्तयाभ्राम्यन्तइत्यर्थः । स्रद्धयामत्सरेणसद्यः । स्वयंपञ्चत्वंपञ्चधाभावंमर
णमाययुः । मत्सरिणस्तदधिकमाचरन्तीतिभावः । स्यात्पञ्चधाकालधर्मादिष्टान्तःप्र
त्ययोऽव्ययः । अन्नोनाशोद्धयोर्भृत्युर्मरणंनिधनोस्त्रियामित्यमरः । पाञ्चभौतिकस्यशरी
रस्यपञ्चधाभावपञ्चता । अत्रस्रद्धेतिहेतोरुत्पेक्षासा चव्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्यास्रद्धये
त्यर्थः ॥ ११७ ॥ ****

॥ सदेति ॥ सदैवसर्वदैव । संपन्नंसर्वलक्षणसमयंबपुर्यस्यससम्पन्नवपुर्नित्यपरिपूर्णमू
र्तिः । संहितायांद्रलोपेपूर्वस्यदीर्घोऽणः । अस्त्वनिरस्तमरीणांमहस्तेजोयेनासौअस्ता
रिमहाःमहानधिकः । सहारिः । दैवसंपत् भाग्यसंपत्तिःसैवनवंपूरणंप्रत्यग्रसाधनं

येषांतेषुदैवसंपन्नवपूरेषुदैवसहायेषुरणेषु । महोदधेर्महास्यस्य । इतान्तं प्राप्तापारं स
मुद्रापरगामिनिनानांस्तारिमहसो जेदधेर्धारयामास । अर्द्धाभ्यासलक्षणसमुद्रयमकमे
हः । अर्द्धाभ्यासःसमुद्रः स्यादस्यभेदास्त्रयोमताइत्युक्तं । उपेन्द्रवज्रावृत्तम् ॥११८॥

॥ इष्टमिति ॥ शार्ङ्गपाणौवस्यशार्ङ्गपाणेःकृष्णस्य । प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौभ
यतइतिपाणेःपरनिपानः । पत्रिणोबाणाः इष्टमर्थं शत्रुवधात्मकं कृत्वा । आधोमुख्यं
अधोमुखत्वमेवप्राप्यआभूमिमाविशन् । मुध्यालोहमुध्यायुक्तानां । तथापिभर्त्रा
स्वामिनावैरिबर्गस्यमध्येक्षिप्तानां पातितानां एतदेव आधोमुख्येन क्वचिन्निलयनमेवानुरू
पमुचिन् । सामान्येन विशेषणसमर्थेन रूपोऽर्थान्तरन्यासः । जागन्तं वैश्वदेवीकृत् । प
ञ्चाशैश्चित्रैश्चैश्वदेवोममौयावितिलक्षणान् ॥ ११९ ॥ ***** ॥

॥ सम्पुटकम् । इष्टकृत्यार्थम्पत्रिणः शार्ङ्गपाणेरेत्याधोमुख्यम्पाविश
भूमिमाशु । मुध्यायुक्तानाम्वैरिबर्गस्यमध्येभर्त्राक्षिप्तानामेतदेवा
नुरूपम् ॥ ११९ ॥ ***** ॥

॥ सत्वमिति ॥ भव्याकल्याणमूर्तिः । लब्धोऽघक्षयः मुद्धिच्येनसलब्ध्याघक्षयमुद्धिः
श्रीवत्सल्यलाङ्घनविशेषस्यभूमिर्बक्षसाउद्धृततएउन्नततयस्यसउद्धृततरश्रीवत्सभूमिः
क्वाममयास्तभीःनिर्भीकः । परेशत्रवस्तएवमृगास्तेषां व्याधः मृगयुरित्यस्त्रिष्टरूपकम् ।
व्याधोमृगवधाजीवोमृगयुर्मुक्थकोपिचेतिअमरः । उदयोतिअभ्युदयवान् । नित्ययोगे
मत्वर्यीयः । सह्रिःपूर्वआजिरभसान्तरणगान्मानविशष्टमहंकारेद्धुरंसत्वंवलंआल
ब्ध्यास्थोयमुदाउत्साहेनहरेःसिंहस्यनादंमुक्त्वासिंहनादंकृत्वेत्यर्थः । समकालमेकका
लं । अत्यन्तसंयोगेद्धितोया । एकओघोयेषांतेएकोघैः । एकप्रहारैरेपैरिवुभिरभ्र
माकाशंनदानस्मिन्काले । आतसुरेआच्छादयामास । ऋद्धकृततामितिगुणः । चक्र

धंध्याख्यस्त्रिषोडशोऽक्षरः । पूर्वोक्तपक्षेण संसृज्यते । चक्रवंधोऽक्षरसुदशमंड
लरेखात्मकेन नवमण्डलान्तरावलिचक्रेनाभिस्थानेन सहैकोनविंशतिकोष्ठप्रत्येकं द्यक्ष
रंपंक्तित्रयं समरेखां लिखित्वा तत्रैकस्यांपंक्तौ वा मपार्धप्रक्रमेण आद्यपादमां लिख्यतया प्रा
दक्षिण्येन द्वितीयत्रितोययोर्द्वितीयातृतीये लिखित्वा नेमिस्थाने वा ह्यवलयेन साक्षरको
ष्ठवद्धेन सह षष्ठादशकोष्ठवती तृतीयपदं । तत्कोष्ठवर्तिमारभ्य प्रादक्षिण्येन चतुर्थपा
दं लिखित्वा तथैव समापयेत् । तत्र नाभिस्थाने आद्यपादत्रयदशमाक्षरसंवादः । तत्राद्य
तत्रैव सहवाह्यवलये चतुर्थपादोऽक्षरः । तृतीयातकोष्ठेन तद्वर्सेन चतुर्थपादवर्षयोः सं
वादः । तृतीयवलये माघकाव्यमिदं । षष्ठेशिशुपालवध इति कविकाव्यतामोऽक्षरः श
र्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १२० ॥ ***** ॥
॥ इति श्रीपद्मकव्यप्रमाणपरवारपारीणश्रीमहामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथस्वरि
विरचिते माघव्याख्याने सर्वङ्गपर्येणैकोनविंशतिसर्गसमाप्तः ॥ १९ ॥ ** ॥

सत्त्वमानविशिष्टमाजिरभसादालम्ब्य भव्यः पुरे लब्धाघक्षयमुद्धि
रुद्धततरश्चोवत्सभूमिर्मुदा । मुक्ताकाममयास्तभोः परमृगव्याधः
सनादं हरेरेकोधैः समकालमभ्युदयी रेपैस्तदा तस्तरे ॥ १२० ॥
चक्रवन्धः ॥ इति दत्तकस्तुनोर्माघस्य शिशुपालवधे महाकाव्ये
कोनविंशतिसर्गः ॥ १९ ॥ *****

। अयहरिश्चमुपालयोर्द्वन्द्ववर्षयितुमुपोद्घातं करोति । मुखमिति । इतीत्यंसमितावा
 जौ । समित्याजिसमिद्युधमित्यमरः । विक्रमान्मुरारेः पराक्रमान् । अमृष्यन्प्रसहमा
 नः । अतएवतिस्त्रेखास्त्रिरेखाः । दिक्संख्येसंज्ञायामितिसमासः । ताउल्लसिताक्रो
 धादुद्गतायस्मिन्नतदुल्लसितत्रिलेखं । क्वचिच्चिलोकमित्यपिपाठः । तथाभिदुरेणग्रंथि
 लेनभूयुगेनभीषणंभयंकरंउच्चैरुन्नतंमुखंदधानः । चेदिषुरजतेचेदिराट् । संपदादि
 भ्यःक्लिप् । यद्वा । चेदीनांराट्चेदिराट् । अन्येभ्योपिदृश्यतेइतिक्लिप् । राजाराट्पा
 र्थिवःक्षमाभृदित्यमरः । गतभोःनिर्भोक्ःसन्मुरारिंहरिंआह्वत । अयमहंवासिमामभ्युपै
 क्षिइतिससर्द्धयाअमर्षादात्कारयामासेत्यर्थः । विनाशकालेविपरीतबुद्धेर्दुर्वारत्वादिति

मुखमुल्लसितत्रिरेखमुच्चैर्भिदुरभूयुगभीषणदधानः । समितावि
 त्तविक्रमानमृष्यनगतभीरुह्वतचेदिराट्मुरारिम् ॥ १ ॥ शितच
 क्रानिपातसम्प्रतीक्षाम्बहतःस्कन्धगतञ्चतस्यमृत्युम् । अभिशौरि
 रथोथनोदिताम्बःप्रययौसारथिरूपयानियत्या ॥ २ ॥ * * *

भावः । ससर्द्धयामाडइतिह्वयतेर्लुङितङ् । आत्मनेपदेवन्यतरस्यामितिञ्चैरडादेशः
 अत्रामर्षस्यविशेषणगत्याआह्वानहेतुकंकाव्यलिङ्गम् । सर्गेस्मिनौपक्वन्दसिक्वृत्तवै
 तास्त्रीयेगुर्वाधिक्यात् । तदुक्तवैतास्त्रीयंदिस्तरअयुव्याद्युगवसठेनोर्ग्लऔपक्वन्दसिक्
 मिति ॥ १ ॥ * * *

॥ शितेति ॥ अयमाह्वानेनित्तरं । शितचक्रानिपातंशितसुदर्शनप्रहारंसंप्रतीक्षतइ
 मिशितचक्रानिपातसंप्रतीक्षं । इक्षतेःकर्मण्यण् । स्कन्धगतमस्यमृत्युंवहतः । वस्यवै
 द्यस्यरथस्यसारथिरूपयानियत्याविधिनेतिरूपकं । भाग्यंज्ञोनियतिविधिरित्यमरः ।
 नोदिताम्बःप्रेरिताम्बःसन् । अभिशौरि । शौरिमभि । अभिमुखेअव्ययीभावः । अ

अयादासुपडितसुपोलुक् । प्रयवौप्रतस्थे ॥ २ ॥ ***** ॥
 ॥ अभोति ॥ अथशैरेःकलस्यरथोपि । जागुडोदेशविशेषःतत्रयत्कुंकुमंतद्वदभिता
 सैररुणैरित्युपमा । यावककुंकुमेतिपाठेयावकश्चकुंकुमश्चताभ्यामभितासैरित्यर्थः । गु
 रूणांनेमीनांचकषाणानिपीडनेननौदनेनावदोर्षभ्योव्यसूनांविगतप्राणानांदेहे
 भ्यःसुतैःशोणितैरहग्भिरवनिंवल्लिपन्उपदिवाह्वानःसन । अभिचैद्यचैद्यमभि । स
 मासेवाविकल्पात् । अगान् । इणोगालुडोतिगादेशः ॥ ३ ॥ ***** ॥
 ॥ सइति ॥ निरायतोऽतिदोषः । केतनांमुक्तानःध्वजपटाञ्चलोयस्यसः । कलनिः
 काणैःमधुरश्वरैःकरलाःकुशलाःप्रगल्भाःकिङ्किण्यःधुइधटिकायस्यसस्योक्तः । न

अभिचैद्यमगाव्योपिशैरेरवनिज्जागुडकुङ्कुमाभितामैः । गुरुने
 मिनिपीडनावदोर्षभ्यसुदेहसुतशोणितैर्वल्लिपन् ॥ ३ ॥
 सनिरायतकेतनांमुक्तानःकलनिष्काणकरलकिङ्किणीकः । विर
 रजरिपक्षयप्रतिज्ञामुखरोमुक्तशिखःस्वयन्नमृत्युः ॥ ४ ॥ * *

वृत्तस्येतिकम् । किङ्किणोधुइधटिकेत्यमरः । सकलस्यरथःरिपक्षयस्यशिशुपालवध
 स्यप्रतिज्ञामुखरोवाचालः । अतएवमुक्तशिखोमुक्तकेशः । विररज । नाहमेनमह
 त्वाशिखाबंधंकरिष्यामीत्यद्वेष्टयन्नित्यर्थः । स्वयंसाक्षान्नमृत्युर्नानकःकिमिव्युत्पेक्षा
 ॥ ४ ॥ ***** ॥

॥ सजलेति ॥ सजलोयोऽम्बुधरःतस्यारवःगज्जितमनुकरोतीतिनयोक्तः । ॥ तद्वद्भो
 रइत्यर्थः । उपमालङ्कारः । आपूरितदिङ्मुखोवाग्निदिग्नोरथस्यकलस्यरथस्यध्वनि
 कर्जःकण्ठाःवेष्टातैरुर्ध्वकंठैः । आकस्मिकघनरवलोभाद्विस्मयवर्धमानमितकंधरैरित्य
 र्थः । शितिकण्ठैर्नीलकण्ठैःप्रगुणीकृताःअतिनारोहताःकेकायस्मिन्कर्मणितद्वयातथा

। केकावाणीमपूरस्येत्यमरः । उपकर्षयाम्भूवे । मेघरवभ्रात्यादन्तर्कणैरित्यर्थः ।

एतेनभानिमदलङ्कारेण ज्योते इति वस्तुना लङ्कारध्वनिः ॥ ५ ॥ ***** ॥

॥ अभोति ॥ चेदि रजः शिशुपालः । राजा हसन्निभः इव । विदर्भराजपुत्रा रुक्मि

ण्या कुचयोर्वेकाशमोरजं कुकुमनचिह्नं यस्य तदच्युतोरः कृष्णवक्षः अभिवोक्ष्य । चिरसेवि

नया चिरेपयुजा पिरुकिणी चरणम्पभृतिसंभृतयापीत्यर्थः । रूपाशेषेण तदैव तदातीमि

वेत्यपेक्षा । सहस्रयोगसंबन्धमवाप । यथा कामी काम्यनरभोगविह्वलदर्शनो दीप्तः

कान्तया संयुज्यते तद्वदित्यर्थः । परमार्थस्वरूप एव कोपे वैदर्भी कुचकुकुमदर्शनादुद्दी

प्रीतिरिति भावः ।

सजलाम्बुधरवानुकारी ध्वनिगपूरितदिङ्मुखोरथस्य । प्रगुणीकृत

कोकमूर्द्ध्वाकर्णैः शितिकर्णैरुपकर्षयाम्भूवे ॥ ५ ॥ अभिवी

क्ष्यविदर्भराजपुत्री कुचकाशमोरजचिह्नमच्युतोरः । चिरसेवितया

पिचेदि रजः सहस्रयोगपुरुषा तदैव योगम् ॥ ६ ॥ जनिताशनि

शङ्खशङ्खमुच्चैर्धनु रस्फालितमध्वनन्नुपेण । चपलानिलचोद्यमा

नकल्पक्षयकालाग्निशिखानिभस्फुरज्ज्यम् ॥ ७ ॥ *****

अश्विनीति भावः ।

यक इत्यर्थः । अत्र प्रकृततद्विशेषणसाम्यादप्रकृतकान्ताप्रतीतेः समासेक्तिः । उक्तोत्प्रे

क्षात्त्वंगम्यते ॥ ६ ॥ ***** ॥

॥ जनिनेति ॥ नृपेण चेदिपेन आस्फालितं संघटितं । अतएव चपलानिलेन तीव्रानि

लेन बोद्यमानस्य समिद्धमानस्य कल्पक्षयकालाग्नेर्याशिखाज्वालातया समाननिभा इति

तित्यसमीपः । सास्फुरन्ती देभूयमाना ज्यामौर्वी यस्य तत्तथोक्तम् । धनुर्जनिता उत्पा

दिता अशनिशङ्खशङ्कायस्मिन् कर्मणि तत्तथोक्तम् । उच्चैस्तारमध्वनत् । अत्राग्नि

भेद्युपमाया अशनिशङ्खशङ्केति भ्रान्तिमत्त एवास्फालितमध्वन इति पदार्थहेतुकं काव्यलि

इत्यस्यैषत्वान्तरः ॥ ७ ॥ ****

॥ समेति ॥ अथ धनुस्फालनान्तरं । तस्त्रीवल्लवान्स्त्रैद्यः समकालमिवेत्युपेक्षा ।
अन्यन्तस्यैर्गेह्नीया । अभिलक्षणीयादृश्याग्रहसंघानमौर्ध्वयोजनविकर्षणमाक
र्षणमपवर्गैर्मोक्षस्थेयैः शरैः । साभिसरं सानुरवउपेन्द्रहरितिरस्कर्तुमाख्यापयितु
मभ्यवर्धत् ॥ ८ ॥ ****

॥ ऋजुतेति ॥ ऋजुतामवकृत्वा अकुटिलबुद्धित्वं । फलं शल्यं भेयं सतेनयोगः । मुद्धि
ह्यैः मुद्धिर्निविषयत्वञ्च । अन्यत्रवाह्याभ्यन्तरं मुद्धिस्तां भजतो नितद्राजां । गुरोर्म
हतः पक्षस्य कंकादिपत्रस्य सहायस्य चाश्रयः । आश्रयणमेषामस्तीति गुरुपक्षाश्रयिणां

गुरुपक्षाश्रयिणां । अथ धनुस्फालनान्तरं । तस्त्रीवल्लवान्स्त्रैद्यः समकालमिवेत्युपेक्षा ।

समकालमिवाभिलक्षणीयग्रहसंघानविकर्षणपवर्गैः । अथ सा
भिसरं शरैस्त्रीसतिरस्कर्तुमुपेन्द्रमभ्यवर्धत् ॥ ८ ॥ ऋजु
ताफलमुद्धियोगभाजाङ्गुरूपक्षाश्रयिणां शिलीमुखानाम् । गुणि
नानतिमागतेन सन्धिः सह चापेन समञ्जसो बभूव ॥ ९ ॥ **

**** ॥ ७ ॥ अथ धनुस्फालनान्तरं । तस्त्रीवल्लवान्स्त्रैद्यः समकालमिवेत्युपेक्षा ।

शिलीमुखानां शरणं । गुणिना ज्यावता नतिमागतेन आकर्षणाकुञ्चितकोटित्वं विधेय
त्वच्चप्राप्तेन चापेन सह संधिः सन्ध्यासमंजसः साधोयान् बभूव । अवल्लवान् बलिना सह नमे
ण संधिरेवेचितेति भावः । अत्र प्रस्तुत चापशिलीमुखयोर्विशेषणसाम्याद् प्रस्तुतारिवि
जिगिषुवस्तु प्रतीतेः समासोक्तिः । तच्च साम्यं वाच्यप्रतीयमानयोर्भेदः । अथ वसायान्तिद्धम् ।
न चात्र समानालङ्कार शंकाकार्यसमानालङ्कारित्येव सुतोस्तु मयोरित्यनुरूपयोरिव
सुयोगे न तस्योपस्थापनान्तर्धेया जिगिषुगुणयोगिनोरिव योगादिभेदान् ॥ ९ ॥ **

॥ अविष्येति ॥ वशिना स्वतंत्रेण चेदिप्रार्थितेन । अविष्येति तद्दुष्करे कर्मण्यरिजय
व्यापारे कृताधिकारं कृतनियोगं निबुध्यमानमित्यर्थः । अतएव दृढयोरर्थः कोट्योः प्रस

भाकषणेनवेपमानाः दोष्यमाना जीवा ज्यार्यस्यतत् । अन्यत्र दृढार्थानाडनेन प्रसभाकष
शेन च वेपमानः कम्पमानो जीवा प्राणो यस्येत्यर्थः । अर्त्तिः पीडा घनमुष्कोट्योरित्यमरः ।
जीवा प्राणो स्त्रीणां तु जन्नावात्मनि मिष्यते । त्रिषु जीवनिमौ र्थ्या स्त्रीति वैजयन्ती । घन
रुचकैरसरत् । अध्वनदा क्रन्दद्ध । यथारक्ष निपुक्ता पराधीनः संकुलबलादाक्रोशमा
नः क्रोशति द्वित्यर्थः । अत्रापि प्रकृतविशेषणसाम्यादप्रकृतापराध्यधिकृतपुरुषप्रती
तेः समाप्तेतिः ॥ १० ॥ ***** ॥

॥ अन्निति ॥ अथाकर्षणानन्तरं । क्षितिभर्तुश्चैद्यस्यधनुषःसकाशात्अनुसन्तत्यापन

॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

अविषह्यतमेकताधिकारम्बशिनकर्मणिचेदिपार्थिवेन । असरद्ध
 नुरुच्चैर्दृष्टिर्निप्रसभाकर्षणवेपमानजीवम् ॥ १० ॥ अनुसन्त
 तिपातिनःप्रयुक्तवद्धतः सुद्धिभृतोगृहीतपक्षाः । वदनादिववादि
 नोद्यशब्दाःक्षितिभर्तुर्धनुषःशरःप्रसस्तुः ॥ ११ ॥ गबलासित
 कान्तितस्यमध्यस्थितघोरयत्तवाहुदण्डनासम् । ददृशेकुपितान्त
 कोन्नमद्भयगभीमाकृतिकार्मुकज्जनेन ॥ १२ ॥ * * * * *

ॐ नमः । जगन्नाथ स्वामी भक्तानां प्रभुः । सर्वत्र विद्यमानः । सर्वकाले उपस्थितः । सर्वदा शिरसा धारयति ।

नीति अनुसन्त निपाति नो विच्छेद वर्तिनः । पटुत्वं लक्ष्य भेद पाटवं वाचकत्व शक्ति न्दधनः
 मुद्धिभृतः लोह मुद्धिभृतः निर्विषावा । अन्यत्र साधव इत्यर्थः । गृहीत पक्षाः स्वीकृत कंका
 दिप्रच्याः । अन्यत्र गृहीत नित्यत्वादिसाधार्याः । पक्षः पार्श्व गुरुत्साध्य सहाय बलमि
 ति धिति वैजयन्ती । शराः वादिनः कथं कस्य वदनाच्छेदाः प्रतिज्ञा हेत्वा इव प्रसस्तुर्नि
 र्जग्मुः । स्विष्ट विशेषणे यमुपमेजिकेचित् । स्वेष्ट एव प्रकृता प्रकृत विषय इत्यन्ये ॥ १५ ॥
 ॥ गवलेति ॥ गवलेमाहिषं मृङ्गमित्यमरः । तद्वदसित कानिः कृत्स्नवर्णा । मध्ये स्थिता
 घोशभीमा आघता च बाहुदण्डनासानासिके च यस्मिन् तत्तथोक्तं । कुपितस्या नाकस्य मृत्यो

... । आदि कृतमनादनाप्रवृत्ताप्रसादनयत्नाने

रुद्राण्यङ्गुलीमाः प्राप्ता निर्वस्यन्तस्तस्य वैद्यस्य कर्म कञ्जने न दृष्टे दृष्टं । समयवि
सुपमिति भावः । उपमालङ्कारः ॥ १२ ॥

॥ तडिदिति ॥ तडिदुज्ज्वलादीनां जातरूपस्य हेतुः पुखाः कर्तव्यो वेधः । अयसा
अयोक्ता स्वाममुखैः श्यामाये चरद्भिर्ध्वनद्भिः सुनत्पक्षैर्गर्जद्भिः । रंहसावेगेन
पतद्भिर्ध्वनद्भिः संहतिशालिभिः संप्रवाहद्भिः शरेचैर्जलदैरिव वृमाकाशं पिदधे पिहित
म् । कर्मणि लिङ् । वटिभागुरिरलोपमवाधिरूपसर्गवैरिच्यपैरकारलोपः । उपमाल
ङ्कारः ॥ १३ ॥

॥ शिनेति ॥ सुवर्षपुखाः सुवर्षकर्त्तरिकाः शराः । शिनैर्निशिनैः शल्यमुखैः फलाग्रैः अव

तडिदुज्ज्वलजातरूपपुङ्खैः समयः श्याममुखैरभिध्वनद्भिः । जल

दैरिव रंहसापतद्भिः पिदधे संहतिशालिभिः शरेचैः ॥ १३ ॥

शितशल्यमुखावदीर्घमेघक्षरदम्भः स्फुटतीव्रवेदनानोम् । स्वद

स्तुततीवचक्रवालंककुभामौर्ध्वनुवुः सुवर्षपुङ्खाः ॥ १४ ॥

दीर्घा अवभिन्ना ये मेघास्तेभ्यः क्षरता भवता अम्भसा स्फुटा व्यक्ता तीव्रा वेदनायासां । ककुभां
सम्बधिनो सुवती अस्तुतती अस्तुततीत्यसंज्ञातिर्यस्य तद्विवशरप्रक्षरवेदनयारुहदिवस्थितमित्युच्ये
क्षा । चक्रवालं मण्डलमौर्ध्वनुवुः आच्छादयामासुः । ऊर्ध्वान्तेर्लुङीडागमेतस्य विभागे

स्यैरिति द्वित्वपक्षे ऊर्ध्वान्तेर्विभागेति वृद्धिविकल्पान्पक्षे गुणः अजादिना दृष्टिः ॥ १४ ॥

॥ अमनोरेति ॥ विशिखैश्चैव वाणैः कर्तृभिः । पिहितं हि मद्युतिस्तिरोहितं कर्त्ता । अने

एवामनोरमतायनी प्राप्नुवन्ती । इणः शतरिउगितश्चेति डोप् । द्यौरिका शंजतस्य भौम

लोकस्य लोकपयान् दृष्टि मार्गान्क्षरं रुरुधेरुद्धा । रुधेर्कर्मणि लिङ् । अत्र रे च स्यात् ॥

यत्नान्धुवमपाये इति पञ्चमी । तथा नरित्ताभ्युपगतिरेति कृतस्मा । अतएवामनोरमावा

भीधरित्री नमः सदांवालोक्तप्रथात् रुरुधेवकारे जनसमुच्चयार्थः । अत्रद्युधरिचोः प्रकृत्योरेवरेषाख्यतुल्यधर्मयोगानुल्लेखयोगिताभेदः । ताभ्यामेव जनस्य नमः सदां यथासंख्यालङ्कारः नयासापेक्षया सङ्कीर्त्यते ॥ १५ ॥ ***** ॥

॥ विनोति ॥ नराधिपेन सकलस्यापि मुरद्धिषोऽहरेर्वलस्य सैन्यस्य विनिवारितो भानुतापो येन तदेकमद्वितीयं । शरजालमयं बाणवृन्दात्मकं करुमहत्सर्वोत्सदयमिवेत्युत्प्रेक्षा । समंयुगपत्समन्तात्तेनेव तन्मिथ्यार्थः । तनेनेः कर्मणि लिङ् ॥ १६ ॥ ***** ॥

॥ अमनोरमतायती जनस्य क्षणमालोकप्रथान्नमः सदांम्ब । रुरुधेपि हिताहिमद्युतिर्द्यौर्विशिखैरनरिताच्युता धरित्री ॥ १५ ॥ विनिवारितभानुतापमेकं सकलस्यापि मुरद्धिषोऽबलस्य । शरजालमयं समंसमन्तादुरुसद्वोबनराधिपेन तेने ॥ १६ ॥ इति चेदिमहीभृता तदानीन्तदनीकदनुसूदनुसूदनस्य । वयसामिवचक्रमक्रियाकम्परितोरेधि विपाटपञ्जरेण ॥ १७ ॥ इषुवर्धमनेकमेकवीरस्तदरिप्रच्युतमच्युतः पृषत्कैः । अथवा दिङ्वातम्पमाणमन्यैः प्रणिशसप्रतिवादिबन्धुमाणैः ॥ १८ ॥ ***** ॥

॥ इतीति ॥ इतीत्यं । चेदिमहीभृता चेद्येन । तदानीन्तत्काले । दनुसूदनुसूदनस्य दानवानां कस्य हरेस्तदनीकं बलं । वरुथिनी बलं सैन्यं चक्रम्बानीकमस्त्रियामित्यमरः । वयसां चक्रं पक्षि संघ इव अक्रियाकं निश्चेष्टं यथा तथा । विपाटयतीति विपाटाः शराः । पचाद्यच् । तैरेव पञ्जरेण । परितः सर्वतः अरेधिरुद्धः । रुरुधेः कर्मणि लुङ् । उपमा ॥ १७ ॥ इधिति ॥ अथानिकरोधनानन्तरं । एकवीरो महाभूतेऽच्युतो हरिररिप्रच्युतं शत्रुगलितं तदनेकमपरिमितमिषुवर्धपृषत्कैर्वाणैः । वादिङ्वातं वादिना प्रयुक्तं प्रमाणमथमानं

अन्यैः प्रमाणैः प्रत्यनुमानैः प्रतिवादो बर्पणरसनिरकरोत् । इवेन समासो विभक्त्यलोपश्चे
 निसमासान् समासगतपूर्णापमा ॥ १८ ॥ ****
 ॥ प्रतीति ॥ प्रतिकुञ्चितकूर्परेण कुञ्चितकफोणिना । स्यात्कफोणिस्तु कूर्पर इत्यमरः ।
 तेन हरिणा । अवशोपानिकं नीयमाना आकृष्यमाणगव्या ज्यायस्यतत् । गव्यं गवां हि
 ने गव्या ज्यायां क्षीरदि के गवामिति विष्णुः । धनुः शार्ङ्गः धनान्ते शरद्विये मत्ताः । प्रचुराभू
 रयः कौञ्चा स्तेषां रवमनुकरोतीति तदनुकारं कौञ्चकूजितसदृशं यथानथेत्यर्थः । कर्मण्य
 ण् । उच्चैस्तारं ध्वनति स्म दधानाः । लटस्ते इति भूते लट् । स्वभावोक्त्युपमयोः सङ्करः ॥
 १९ ॥ ****

प्रतिकुञ्चितकूर्परेण तेन अवशोपानिकनीयमानगव्यम् । ध्वनति
 स्म धनुर्धनान्तमत्तप्रचुरकौञ्चरवानुकारमुच्चैः ॥ १९ ॥ उरसा
 विततेन पातितांसः समयूरश्चित्तमस्तकस्तदानीम् । क्षणमालिखितो
 नुसौष्टवेण स्थिरपूर्वापरमुष्टिनावभासे ॥ २० ॥ ****

॥ उरसेति ॥ तदानीं धनुष्कर्षणसमये । विततेन विस्तारितेनोरसा उपलक्षितः । पाति
 तांसो नमितस्तन्धः । मयूरवद्वित्तं मनोहरं मस्तकं यस्य सः । उन्नमितमूर्द्धेत्यर्थः ।
 स्थिरैव दृढैर्पूर्वापरैर्अग्रिमचरणौ मुष्टिगृहीतमस्तकं मौर्वीकौपाणीयस्य सहरिः । सुष्टु
 भावः सौष्टवं तेन सौष्टवेण स्थानकपाटवेन हेतुना । क्षणमालिखितोऽनुलिखित इवावभा
 । नुशब्दो वितर्कार्थोऽनुपृच्छायां वितर्कितेत्यमरः । इव शब्दोऽपि तादृश इत्युत्प्रेक्षालङ्कारे
 यं व्यज्यते ॥ २० ॥ ****

॥ ध्वनत इति ध्वनतागर्जतः । तडित् इवाकारेण सतडिदाकारः । चलतात्तेजो
 मयत्वाच्च चिरप्रभाकारश्चलत्गुणो मौर्वीयस्य तस्मात् । मौर्वी ज्यासिंजिनी गुणा इत्यम

रः । धनुषःशार्ङ्गान्गुर्वीमहवः । असंख्याअपरिमिताइषवोऽम्बुधरान्मेघान्अम्बुधरा
इवाप्सुसशङ्खान्यपतन्त्यस्तुवान् । अत्रोपमानोयमेघयोरेकलिंगतानयादिषुशब्देदि
लिंगोपिस्त्रीलिङ्गएवप्रयुक्तइतिज्ञापनायगुर्व्यइतिविशेषणम् ॥ २१ ॥ ***** ॥
॥ शिखरेति ॥ शिखरंशृङ्गमिवोन्नतंनिष्ठुरंचांसपोठयस्यसः । एकदिगन्तंदिग्भागंस्थ
गयन् । आयतान्नोद्गाधिष्ठःस्वरूपः । अन्नोऽस्यवसितेमृत्त्यैस्वरूपेनिश्चयेनिकइति
वैजयन्तो । सक्तपसारितःननुपुनःपुनरितिस्थेयोक्तिः । अस्यहरेरेकवाङ्मयापरोवाम
वाङ्मयित्यर्थः । चमूभिःक्षितिभर्तैवभूधरइवनिरवर्षिसाधुनिरीक्षितइत्यर्थः । निर्व

ध्वनतेनितरंगरयेणगुर्व्यस्तुडिदाकारचलद्गुणादसंख्या । इषवोधनु
षःसशङ्खमाप्सुन्यपतन्नम्बुधरादिबाम्बुधराः ॥ २१ ॥ शिखरेन्न
तनिष्ठुरंसपोठःस्थगयन्नेकदिगन्तमायतान्तः । निरवर्षिसक्तपसा
रितोऽस्यक्षितिभर्तैवचमूभिरेकवाङ्मयः ॥ २२ ॥ तमकुण्ठमुखाः
सुपर्णकेतोरिषवःक्षिप्रमिषुव्रजम्परेण । विभिदामनयन्तकृत्यपक्ष
न्नपतेर्नेतुरिवायथार्थवर्णाः ॥ २३ ॥ ***** ॥

स्तननुतिर्ध्यानंदर्शनालोकनेक्षणमित्यमरः ॥ २२ ॥ ***** ॥
॥ तमिति ॥ अकुण्ठमुखानिशिताग्राःप्रगल्भगिरश्च । सुपर्णकेतोर्गरुडध्वजस्यहरेरि
षवः । परेणारिणाक्षिप्रंमुक्तंइषुव्रजं । अयथार्थवर्णाः । असत्याक्षराःकपटवचनाःउभ
यवेत्ताइत्यर्थः । नेतुर्न्यायकस्यजिगीषोः । नृपतेःकृत्यज्ञेयःयथावर्णस्तुचारःप्रणधिरे
वचेदुत्पलमाला । पक्षंअमात्यादिभेदवर्गमिव । कृत्याक्रियादेवतयोस्त्रिषुभेद्यधनादि
भिरित्यमरः । विभिदांभेदं । विद्भिदादिभ्योऽङ् । अनयन्त । स्वरितइत्यात्मनेपद
म् ॥ २३ ॥ ***** ॥

॥ दयितैरिति ॥ उज्ज्वलाः स्फुटाः अङ्गुष्ठलेखाश्चित्रलेखानखरेखाश्चयेषां नैः । मुरारे
विशिखैर्दयितैः प्रियैरिव । संमुखं समक्षमेव खण्डितानना । अन्यत्रावमानिता । अतएव
विविक्ताविशल्या अलब्धकामा च । अतएव लघिमानमगुरुत्वं अल्पताञ्चोपेयुषीशराव
लिः पृथिव्यां पपात । अत्र प्रकृतशरावलि विशेषसाम्याद् प्रकृतखण्डिताना यिकाप्रतीतेः
समाप्नोति । दयितैरिव खण्डितेत्युपमाविशेषणान्तःपातित्वा दंगमेव । अतएव तच्च दि
शेषणसाम्यां स्फुटतया साधारण्येनौपम्यगर्भत्वेनेव भवतीत्युक्तं सर्वस्वकारैः । ज्ञानेऽन्यास
ङ्गविकृते खण्डितेर्ध्याकर्षाकर्षयिते तिसाम्येऽप्येवं वृथिव्यां पतनितद्वदिति भावः ॥ २४ ॥
॥ प्रमुखइति ॥ पत्राणिवहनोति पत्रवाहाः पत्रिणश्चैव शराः । कर्मण्यण । माधवमुक्त

दयितैरिव खण्डिता मुरारे विशिखैः सन्मुखमुज्ज्वलाङ्गुलेखैः । लघि
मानमुपेयुषी पृथिव्या विफलाश्च शरावलिः पपात ॥ २४ ॥ प्रमु
खेभिहताश्च पत्रवाहाः प्रसभमाधवमुक्तवत्सदनैः । परिपूर्णतरम्भु
बोगतायाः परितः कातरवत्पतीपमोयुः ॥ २५ ॥ ****

वत्सदनैः शैरिक्षिप्तैः शरैः । प्रसभं वलात् । प्रमुखे शल्याग्रे वदने चाभिहताः खण्डिताः सन्तः
। अतएव कातरैः च सैस्तुल्यं कातरवत् । तुल्यार्थे वतिप्रत्ययः । परिपूर्णतरंगताया
श्च गन्तव्यंगताया इत्यर्थः । भुवोऽन्तरालं भूमेः परितः प्रतीपं प्रतिकुलमियुः प्रापुः परिगता
श्च । माधवान्निकात्यावृत्त्यजगुर्नित्यर्थः । चकारः पूर्वश्लोकोक्तपतनसमुच्चयार्थः । केचि
न खण्डितास्तत्रैव पेतुः केचिन्मुखेषु प्रतिहताः प्रतिनिवृत्ता इत्यर्थः । कातरवदिति नित्यं
गताश्चैतोपूर्णोपमा ॥ २५ ॥ ****
॥ इतरेतरेति ॥ इतरेतरसन्निकर्षजन्मा । शराणामियः संश्लेषोक्तः । जनोत्तरपदवा
द्यधिकरणोपिवद्ब्रवीद्विरिष्यते । फलसंघट्टनेन शल्यसंघट्टनेन विकीर्णस्फुल्लिङ्गायस्य

सः । कृशानुरग्निर्बलाहकानां पटलानि लिहन् अस्त्राद्यन्तुपयन्निवर्त्य अपरेषु शत्रुषु
 । समरे चिति पाठे । समरे पुष्पेण मुज्ज्वलन् अदीप्यत । अत्र समरबलाहकानां अग्निदाहा
 म्यामसन्बन्धेऽपि सन्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः । वारिवहन्तीति बलाहकाः । पृथोदरादिचात्सा
 धुः ॥ २६ ॥ ***** ॥
 ॥ शरदेवेति ॥ विभुतादेवेन कर्त्रा शरश्रिया शरसंपदाकरणेन । शरदेव शत्रुशिलीमु
 खा अभ्राणो वनेषां जाले विभिन्ने सति । विकसन्ति मुखानि वारिजानि इव वासांताया इव
 ध्वजिन्यः यदुसेना आशदि शङ्खप्रकाशं वभुः । अनेके वडपमा ॥ २७ ॥ ***** ॥

इतरेतरसन्निकर्षजन्माफलसङ्घट्टविकीर्णविस्फुलिङ्गः । पटलानि
 लिहन् बलाहकानां अपरेषु पुष्पेण मुज्ज्वलन् कृशानुः ॥ २६ ॥
 शरदेव शरश्रिया विभिन्ने विभुता शत्रुशिली मुखाम्बुजाले । विकसन्तु
 खवारिजाः प्रकामम्बभुः शङ्ख इव यादव ध्वजिन्यः ॥ २७ ॥ सदि
 बंसमचिच्छिदच्छरैर्घैः कृततिग्मद्युतिमण्डलापलापैः । ददृशे
 चतस्रापयष्ट्यामिषुरेकैव जनैः सद्यद्विदृष्टा ॥ २८ ॥ * *

॥ सद्गति ॥ कृततिग्मद्युतिमण्डलस्यापलापे यैस्तैश्चरितार्कमण्डलैरित्यर्थः । शरै
 र्घैर्दिवमाकाशं समचिच्छिदन् कदादयति स्तसहस्रिः । कदादेर्घाचक्षुषाया इव स्तः । अ
 त्त्वभावात्सन्त्यत इत्यभ्यासस्येत्वं । युक्तं चैतत् । लघुहस्तत्वादस्येत्याशयेनोत्प्रेक्षते ॥ अ
 यास्मिन्नवसरे तस्य हरेः चापयष्ट्या इषुः सकृदेकदा विदृष्टा मुक्ता एक एव जनैर्ददृशे दृष्टा च
 । इषूनां पुंखा पुंखनया द्वाधीयानेक एवैषुरेकैव गच्छन्तीत्युत्प्रेक्षा इदृशे लघुहस्तस्य स
 च्छादनं युक्तमिति भावः ॥ २८ ॥ ***** ॥

॥ भवतीति ॥ विपक्षाच्छत्रुकुलादागतः । सपक्षः कंकादिपत्रवान् सुहृत् । सपक्षः इति

वृतेर्विधातासुखकरो न भवति हियतः स्फुटं । तेन कारणेन कृष्णमुक्तसोमरैघः शिष्टपालब
लानि सुतरां ततापददाह । अतः शत्रुकुलादागतः स्वजनोपिन विश्वसनीय इत्यर्थः ।
सपक्षोऽप्यविवर्तकर इति विरोधेऽपि शब्दः । विपक्षादागत इत्यपि विरोधाच्चिरोधाभासः
॥ २९ ॥ ***** ॥
॥ गुर्विति ॥ गुरुवेगविरविभिः गुरुणा वेगेन विरुवन्ति ध्वनन्तो नित्योक्तैः । रैते र्स्निः
। शीघ्रवेगविरववद्भिः । पतत्रैः पक्षैरुपलक्षिताकाञ्चनेन पुंखलिप्तेन पिंगलाङ्गभासः ।
अन्यत्र काञ्चवदिति विशदः । इषवः शैरिशराः । विनतासुतवद्भैरते यैस्तुल्यं व्यथिता

भवति स्फुटमागतो विपक्षान्न सपक्षोऽपि हि निर्वृतेर्विधाता । शिष्ट
पालबलानि कृष्णमुक्तः सुतरां नेन ततापतो मरैघः ॥ २९ ॥ गुरु
वेगविरविभिः पतत्रैरिषवः काञ्चनपिङ्गलाङ्गभासः । विनतासुत
वत्तलम्बुवः सव्यथितभ्रान्तभुजङ्गमम्बिशन्ति ॥ ३० ॥ शतशः प
रुषाः पुरे विशङ्कं शिष्टपालेन शिलीमुखाः प्रयुक्ताः । परमर्मभिदो
पिदानवारे रपरधा इव न व्यथाम्बितेनुः ॥ ३१ ॥ *****

भोषिताः अतएव भ्रान्तमूढाभुजङ्गमायस्मिन्तत्तथाभुवस्तलं पातालं विशन्ति स्म । तद्धित
गताश्चैति पूर्यमाणमा । पातालप्रवेशसम्बन्धातिशयोक्त्या संकोच्यते ॥ ३० ॥ *** ॥
॥ शतश इति ॥ शिष्टपालेन पुरेऽप्ये विशङ्कं निःशङ्कं । शतशः अपराधाः प्रयुक्ताः क्षिप्ता
धारिताः परुषाः निष्ठुराः परमर्मभिदोऽपि । शिलीमुखाः शराः । अपराधाः पञ्चदशसर्गा
क्ताः । अभिसापा इव दानवारे हरे र्थयादुःखं न वितेनुः खलापकारमहतामकिञ्चित्कर
इति भावः । समासगतेऽपमा ॥ ३१ ॥ ***** ॥
॥ विहितेति ॥ नृपतिश्चैवो विहिता अङ्गुना लोकदृष्टिरेव मायायस्मिन्तस्मिन् । भुवन

क्षयकालेप्रलवकालेयोगनिद्रे उचितयोगनिद्रे न त्विदानीमिति भावः । मुरैरैमाययाञ्ज
यमिच्छन्किल । न तु जेष्यतीति भावः । स्वापयतीति स्वापनं अस्त्रं आजहार प्रयुक्तवानि
त्यर्थः । अनादिमायाधारे सकलभुवनसृष्टिसंहारमहानाटकसूत्राधारे सर्वाद्भुतनिध्या
ने सकलकलुषकषणपटुतरनाभिधानेन पुराणेन्द्र जालिकेभगवति हरिणपिमाययाजिगी
षोत्साहो महानस्य व्यामोह इति भावः । अत्र हरिर्विशेषणैस्तस्य दूर्जयत्वसिद्धेः काव्यलि
ङ्गम् ॥ ३२ ॥ ***** ॥

॥ सलिलेति ॥ सलिलेनाद्रौ यो वरह देहस्तद्वनीलः । भासंप्रकाशं करोतीति भास्कारः
। दिवा विभेत्यादिनाटप्रत्ययः । तमर्थं शून्याभास्कारत्वरूपप्रवृत्तिनिमित्तशून्या संज्ञाभा

विहिताद्भुतलोकसृष्टिमाये जयमिच्छन्किल मायया मुरैः । भुवन
क्षयकालयोगनिद्रे नृपतिः स्वापनमस्त्रमाजहार ॥ ३२ ॥
सलिलाद्रवणहृदे हनीलो विदधद्भास्कारमर्थशून्यसंज्ञम् । प्रचलाय
तलोचनारविन्दमिदधेतदलमन्धमन्धकारः ॥ ३३ ॥ **

स्कारख्यायस्य तं विदधन् । सौरलाकमभिभवन्नित्यर्थः । अन्धङ्करोतीति अन्धकारः ।
स्वापनास्त्रप्रभवतमः । कर्मण्यण् । प्रचलानि निद्राघूर्णितानि आयतलोचनानि एवार
विन्दानियस्मिन्कर्मणित्तया । सूर्येति रोषानेऽरविन्दमुकुलीभावस्यावशंभावादि
ति भावः । तद्वलं हरि सैन्यं अन्धमपश्यं विदधे निद्रा प्राविशदित्यर्थः । अत्रान्धमंधेति
सहृद्यं जनयुग्मपौनरुक्त्या वृत्त्यनुप्रासभेदः । तस्य वरह देहनीललोचनारविन्देत्युपमा
रूपमयोः संहृष्टिः ॥ ३३ ॥ ***** ॥
॥ गुरव इति ॥ गुरवो घोरः क्षमापनयोपि धनुषि निषद्य शयितानि दद्रुः सुषुपु रित्यत एव
न धनुषि निद्राणं वाचं निद्वं न भवति । कुतः हि यस्मात्ते क्षमापनयो जाग्रतोऽपि प्रबुद्धा अपि

। जागर्तः शतरि अस्य जक्षित्वा दयः प्रडित्य भ्यस्तु संज्ञानाभ्यस्तु च्छतरिति नुमप्रतिषेधः ।
क्षयितापदि सर्वापन्निवारक इत्यर्थः । तत्रैव धनुषि निषङ्गाः संश्रितार भवन् ननु अत्र सदा
धनुरश्रयवाक्यार्थस्यावाच्यता हेतुत्वाद्वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ॥ ३४ ॥ *** ॥
॥ श्रयतामिति ॥ अयेति पूर्वोक्तधनुरश्रयणसमुच्चये यथा तेषां धनुरश्रयणं तथा चेषां ध
नुर्गलनञ्चाभूदित्यर्थः । श्रयतां प्रयत्नशैलित्वं व्रजतः भजतः । स्वांतिज धरणशक्तिं वा
हनसामर्थ्यं उज्ज्वलतः व्यजतः । परेषां रक्षां । अग्रश्च सौपाण्येति समानाधिकरणस
मासः । हस्ताग्राग्रहस्ताद्योगुणगुणिनेर्भेदाभेदादिति वामनवचनात् । तस्मादग्रपा

गुरवोपि निषद्य यन्निददुर्द्धनुषि क्षमापतयेन वाच्यमेतत् । क्षयिता
पदि जाग्रतोऽपि निद्यन्नुतत्रैव हिते भवन्निषङ्गाः ॥ ३४ ॥ स
थताम्बुजतस्तथा परेषामगलद्वारणशक्तिमुज्ज्वलतः स्वाम् । सुगृ
हीतप्रमादभाजामनसः शास्त्रमिवास्त्रमग्रपाणोः ॥ ३५ ॥ उचि
तस्वपनेऽपि नीरुणशैस्त्वबलाम्भोनिधिमध्यगस्तदानीम् । भुवनत्रय
कार्यजागरूकः सपरन्तत्र परः पुमानजागः ॥ ३६ ॥ ****

शैः सुगृहीतं सुष्टु धृतमपि । अन्यत्र स्वभ्यस्तमपि आयुधं प्रमादभाजां गुणनिकाद्यवधानर
हितानां । मनसश्चित्तात् शास्त्रं विद्येव अस्त्रमगलदभ्रशयदित्यर्थः निद्रापारवश्यादित्यर्थः
। इवेन सह नित्यसमासात् समासगताश्चातोपूष्णोपमा ॥ ३५ ॥ ***** ॥
॥ उचितेति ॥ नीरुणशैसमुद्रे । उचितस्वपनेऽपि परिचितनिद्रेऽपि । तदानीं सर्वनि
द्रावसरे स्त्वबलाम्भोनिधिमध्यगः । स्वसेनासागरमध्यगतश्च । बलपादो निधिरित्यपि पा
ठः ॥ भुवनत्रयकार्ये त्रैलोक्यरक्षाविधौ जागरूकः प्रबुद्धः । जागरूक इत्युक्तं प्रत्ययः ।
परः पुमान् परमपुरुषः । परं केवलं हरिरेवेत्यर्थः । परमव्ययमिच्छन्तिकेवल इति विश्वः

। तत्र निद्रानलोके अजागः जागर्ति स्म । सर्वान्धकारहारिणो निव्यप्रकाशचिदात्मनः
मत्रापि कार्यग्रस्तस्य कुतो निद्रेति भावः । जागर्तेर्लीङिति यदादित्वाच्छपोलुकि सार्वधा
नुकगुणेरपररकारलोपे हलव्यादिलोपे च रेफस्य विसर्जनोपः । अत्र समुद्रनिद्रालोका
चैव जागरे विरोधपरिहारमुखेन कार्यजागरूकत्वपरमपुरुषयोर्विशेषणगत्या तात्त्विकजा
गरूकहेतुकत्वाच्चिरोधाभासः संकीर्णकाव्यलिङ्गम् ॥ ३६ ॥ ***** ॥

॥ अथेति ॥ अथान्धकारव्यास्यनन्तरं । तस्य हरेर्दृष्टौ चक्षुषितेजसोत्यर्थः । सूर्यरुचो
वसूर्यतेजसीव । कौस्तुभोदर्यण्डवेत्युपमितसमासः । सूर्यरुचासलिंगात् । तं कौस्तु
भदर्यणंगतायां प्रविष्टायां सत्यान्ततः कौस्तुभात् । पटुसर्वांधकारद्वावणे समर्थधामने जड

अथ सूर्यरुचीव तस्य दृष्टावुदभूत् कौस्तुभदर्यणङ्गतायाम् । पटुधाम
ततो न चाद्भुततन्निभुरिन्दर्विलोचनः किलासौ ॥ ३७ ॥ मह
तः प्रणतेष्विव प्रसादः समणेरं शुचयः ककुन्मुखेषु । व्यकसद्विकसद्वि
लोचनेभ्यो दददालोकमनाविलम्बलेभ्यः ॥ ३८ ॥ *****

दभूत् उदगात् । तद्धातोद्भवन्नचाद्भुतं । कुतः असौ विभुर्भगवान् अर्केन्दूविलोचनेय
स्य सकिलखलु । अतस्तच्चक्षुषोरिव सूर्यात्मकत्वात्तदभिहितान् कौस्तुभादर्यणादेरिव
प्रादुर्भावोच्यते इत्यर्थः । अतो वाक्यार्थहेतुकङ्काव्यलिङ्गम् ॥ ३७ ॥ ***** ॥
॥ महत इति सपूर्वाक्तमणे कौस्तुभस्यां शुचयः । विकसन्ति उन्मीलयन्ति विलोचनानि
येषां तेभ्यो बलेभ्योऽनाविलम्बप्रसन्नमालोकं दर्शनं तत्त्वज्ञानञ्च ददत्ययच्छत् । महतोम
हात्मनः प्रसादोऽनुग्रहः । प्रणतेभ्योऽवककुन्मुखेषु ककुभां प्रांगणेषु व्यकसत् । मू
र्च्छापूर्णापमा ॥ ३८ ॥ ***** ॥

॥ प्रकृतिमिति ॥ प्रकृतिं स्वभावं । प्रतिपादकैः प्रतिपद्यमानैः लघपतपदेत्यादिना उक्त

अप्रत्ययः । नलोकेत्यादिनाघष्ठोप्रतिषेधः । भानुमतेऽभ्युपगमः पादैरस्त्रिमिष्य । पुन
 भूयःप्रसर्तुं चकृपे शके । कृपू सामर्थ्यभावे लिङ्कृपोरेलङ् इति ऋकारस्यापिरेफस्यलका
 रः । जीवलोकः प्राणिवर्गश्च । तमसोन्धकारस्याभिभवादभिभूतत्वादित्यर्थः । कर्तृकर्म
 शोः कृतोतिकर्मणिघष्ठो । सहसैवमूर्च्छामपास्य उद्जीवत् उद्भूतोऽत्रोऽजीवनस्या
 र्ककरप्रसारवाक्यार्थहेतुकङ्कायलिङ्गम् ॥ ३७ ॥ ****

॥ गतेति ॥ विष्वक्सन्तमसं सान्द्रान्धकारं । अवसमन्धेभ्यस्तमसइतिसमासानोच्प्र
 त्ययः । गतेति पाठे गतंसंतमसं ये धानैः । यदुयोधैर्यादवभटैर्भूयः पुनरपि । जवेन युधि ।

प्रकृतिम्युतिपादुकैश्चपादैश्चकृपेभानुमतः पुनः प्रसर्तुम् । तमसोभि
 भवादपास्यमूर्च्छामुद्जीवत्सहसैवजीवलोकः ॥ ३७ ॥ गतस
 त्तमसैर्जवेनभूयोयदुयोधैर्युधिरेधिरेद्विषन्तः । ननुवारिधैरैघमुक्तः
 सुतरमुत्तपतेपतिः प्रभाणाम् ॥ ४० ॥ व्यवहारइवान्दताभियोग
 निमिरन्निर्जितवत्यथप्रकाशे । रिपुरूल्लणभीमभोगभाजाम्भुजगा
 नाञ्जननोज्जजापबिद्याम् ॥ ४१ ॥ ****

द्विषन्तोरेधिरेजिहंसिरेहताइत्यर्थः । रुध्यतेः कर्मणि लिङ् । रघोर्हिंसायामित्येत्वाभ्या
 सलोपौ । तथाहिवारिधैरैघान्मेघवारणात्मुक्तोद्युतोनांपतिरर्कः सुतरमुत्तपते एवं ननु
 प्रकाशतएवखलु । उद्विभ्यान्तपङ्क्त्यात्मनेपदं । अत्रयदुयोधानांद्युतिपतेश्चवाक्यभेदे
 नप्रतिबिम्बकरणाद्दृष्टान्तालङ्कारः ॥ नचोपमानोपमेययोर्भिन्नवचनत्वदोषः । लोके
 चन्द्रार्कादीनामुपमादपमेयवज्ज्वलेपिचन्द्राननाइतिवत्प्रत्येकमौपम्यवदिति ॥ ४० ॥
 ॥ व्यवहारइति ॥ व्यवहारेन्यायवादे । अनृताभियोगमिथ्याभिज्ञंसनमिव । प्रकाशेकौ
 सुभतेजसि । निमिरंप्रस्वापनान्धकारं निर्जितवतिनिरस्तवतिसतिअथैतत् । निरसन्त

नरं । रिपुश्चैद्य उत्तरा नमहोभीमांश्चभोगान्फणान्कायांश्चभजतीतिनङ्गाजः । भो
गःसुखेष्ट्यादिभृतावहेस्वफणकाययोरित्यमरः । भुजगानांजननीमुत्पादिकांविद्यामंत्रं
जजापजाययतिस्मभुजगास्त्वमाजहारेत्यर्थः । उत्तरेण्यत्रकचिदुत्फरेतिपाठः । उप
मालङ्कारः ॥ ४१ ॥ ***** ॥

॥ पृथ्विति ॥ ततोभुजगास्त्वप्रयोगानन्तरं । पृथुर्द्विभृतःमहाफणधारीणइत्यर्थः । अ
नएवदर्बीकरोदोर्ध्वपृष्ठइत्यत्रदर्बीरूपः फणएवकरोहसोवस्यप्रकाशादवितिब्याख्या
तं । आशीभिर्दंष्ट्राभिः । आशीउरगदंष्ट्रायामितिबैजयन्तो । अनारतमश्रानांवि
धंभक्तःउद्गिरन्तःफणीन्द्राःमहासर्पाः । विलोलैश्चक्षुर्जिह्वापूगैर्लोढावास्त्रादिता

पृथुर्द्विभृतस्ततःफणीन्द्राविषमाशीभिरनारतम्बमन्तः । अभवत्
युगपद्विलोलजिह्वापूगलोढेभयस्तृक्कभागमाविः ॥ ४२ ॥ कृतके
शविडम्बनैर्विहायोविजयन्तश्छामिच्छुभिश्छलेन । अमृताग्रभु
वःपुरेवपुच्छम्बडवामर्तुरवारिकाद्रवेयैः ॥ ४३ ॥ *****

भूमौस्तृक्कभागावोष्ठप्रान्तदेशेयस्मिन्कर्मणितत्तथा । प्रान्तावोष्ठस्यस्तृक्कणीत्यमरः । आ
विरभवत् । अत्रोभादुदात्तोऽनित्यमितिनिव्यग्रहणान्त्वृत्तिविषयेऽभशब्दस्यस्थानेऽप्यभय
शब्दस्यैवप्रयोगः । उभयपुत्रइत्यादिप्रयोगासङ्गेरितिकव्युक्तमस्माभिःप्रकटितंवहुधासं
जिविद्यांघण्टापयेसर्वकषायाच्चतत्रतत्रस्वस्वभावोतिरलङ्कारः ॥ ४१ ॥ ***** ॥
॥ कृतेति ॥ कृतकेशविडम्बनैःकाह्यार्द्धिहितकेशानुकारैः । छलेनकपटेनविजयमि
च्छुभिरभिजाषुकैः । विन्दुरिच्छुरितिउपत्ययान्तोऽनिपातः । नलोकेत्यादिनाषष्ठोप
निषेधः । विहायस्तृक्ष्णकाद्रवेयैःकद्रुपुत्रैःफणीन्द्रैः । स्त्रीभ्योढगितिढक् । पूरपूर्वमि
वअमृताग्रभुवोऽमृताग्रपयःवडवामर्तुःउच्चैःश्रवसःपुच्छंकाह्यं । अवारिआवृत्तं । वृतेःक

मैशिलुङ् । पुराकिलकद्रुविनतयोः कश्यपभार्ययोरुच्चैः श्रवसः काहूर्यचैत्यविवादे दास्यप
देकाद्रवेयैः स्वमार्तुर्विजयाय गृहीतवालाकारैरुच्चैः श्रवसः पुच्छकादनचक्रे इति कथा पुर
णादनुसंधेया उपमा ॥ ४३ ॥ ***** ॥

॥ दधत इति ॥ मुखे मुखभागे सन्धौ च । विशालाः विसृता आनुपूर्व्या अनुक्रमेण । तनि
मानंतनुत्वं । मुखादन्यत्र शरीरे गोपुच्छवत् । उत्तरेत्तरमतनुत्वं दधतः । अथ्यत्र प्रति
मुखादिसन्धिषु संक्षिप्तत्वं दधानाः । अक्षिश्रवसः सर्पाः । भरतस्यो नाट्यशास्त्रज्ञः । भर
तो नाट्यशास्त्रज्ञे चेति विश्वः । तेन कविना प्रणीतं प्रकल्पितं यत्काव्यं कविकर्मलक्षणं काव्या
र्थः । तथा वास्तु । ब्राह्मणादित्वात् अथ्यन्प्रत्ययः । तेन ग्रथिता गुम्फिताः अंकाः परिहृद

दधतस्तनिमानमानुपूर्व्या बभुरक्षि श्रवसो मुखे विशालाः । भरतश्च
कविप्रणीतकाव्यग्रथिताङ्का इव नाटकप्रपञ्चाः ॥ ४४ ॥ सविष
श्रवसो नोद्धतो रूधूमव्यवधिस्लानमरीचिपन्नगानाम् । उपरगवतेव
निगमभासा बपुरै दुम्बरमण्डलाभमूहे ॥ ४५ ॥ *****

रूपाः अवान्तरसंदर्भविशेषाद्येषु तेन योक्तानाटकप्रपञ्चानाटकविस्तारा इव बभुरित्युपमा ।
प्रबन्धेति क्वचित्पाठः । प्रत्यक्षमेतु चरितो बिन्दुव्यक्तिपुरस्कृतः । अंको नानाप्रकारार्थसं
विदन्तरमाश्रय इति । अंकलक्षणं मुखप्रतिमुखं गर्भआमर्शोपपत्तिरिति संधयः ॥ ४४ ॥
॥ स इति ॥ निगमभासा स्तुर्वैण उपरगवतारङ्गया सवते वरङ्ग्यस्तेनेवेत्यर्थः । उपरगो
ग्रहो रङ्ग्यस्ते त्विन्दै च पूष्णिचेत्यमरः । वचनं ग्रासस्याप्युपलक्षणम् । पन्नगानां सविषैः श्र
वसैः फुत्कारैः उद्धतेनो रूधूमेन योष्यवधिसिरोधानं तेन मृत्वा लानिः प्रभामरीचयो यस्यात् ।
अतएवौ दुम्बरमण्डलाभंतामपि ह्यसच्छायं । अथवा ताम्रकं मुलकं स्तेच्छ मुखद्वयद्वार
यो दुम्बरयिचेत्यमरः । बपुरहेजडः । बहेः कर्मणि लिङ् । यजादित्वात्सं प्रसारणम्

॥ ४५ ॥ ****

॥ शिखोति ॥ पुनःपुनर्लेहनशोलाःलेलिहानाःसर्पाः । लिहेर्वङ्गुगनात्ताच्छ्रोत्रे
शानच्प्रत्ययेगुणायङ्गुकोरित्यभ्यासस्यगुणः । लिहेर्लिटःकानजितिवस्त्रभः । तदा
नीमभ्यासगुणानुपपत्तिःभूतार्थासंगतिश्च । शिखिपिच्छैर्मयूरवर्हैःकृतेभ्यो ध्वजानामत्र
चूडेभ्यःप्रकीर्त्तैभ्यःक्षणंसाशंकाःजीवनमयूरभ्रान्त्यासभयाःअतएवविवर्तमानकायाःव्या
वृत्तदेहाःसन्तः । आशुवृष्णिगणेषुयादवसंघेषुबंधनाय । यमपाशैस्तुल्यंयमपाशवत् ।
कालपाशवदित्युपमा । न्यपतन् । निपत्यवबंधुरित्यर्थः ॥ ४६ ॥ ****

शिखिपिच्छकृतध्वजावचूलक्षणसाशङ्कविवर्तमानभोगाः । यम
पाशवदाशुवन्धनायन्यपतन्वृष्णिगणेषुलेलिहानाः ॥ ४६ ॥
पृथुवारिधिवीचिमण्डलान्तर्विलसत्फेणवितानपाण्डुरणि । दधति
सभुजङ्गमाङ्गमध्येनवनिर्मोकरुचिंध्वजांशुकानि ॥ ४७ ॥
कृतमण्डलवन्धमुल्लसद्भिःशिरसिप्रतुरसम्बिलम्बमानैः । व्यरुच
क्वनताभुजङ्गभोगैर्दलितेन्द्रीवरमालभाणीव ॥ ४८ ॥ ***

॥ पृथ्विति ॥ भुजङ्गमांगमध्येपृथोर्वारिधिवीचिमण्डलस्यान्तर्मध्येविलसन्तःफेणद्व
वितानपाण्डुरद्युतोनिमुभवर्त्तानित्युपमा । ध्वजांशुकानिनवनिर्मोकरुचिन्तवकुंकुमशो
भांदधतिस्म । समौकंचुकनिर्मोकावित्यमरः । निर्मोकरुचिमित्यत्रान्यधर्मस्यान्यत्रसं
बंधेननिर्मोकस्येवेतिसादृश्याक्षेपादसंभवद्वस्तुसंबन्धानिदर्शनांकेनपाण्डुरेपमयाङ्गनसं
कीर्त्तते ॥ ४७ ॥ ****

॥ कृतेति ॥ जनताजनसमूहः । ग्रामजनेत्यादिनासामूहिकस्तलप्रत्ययः । शिरसि
सोमण्डलवन्धोवलयीभावोयस्मिन्कर्मणितत्तया । उल्लसद्भिः । प्रतुरसंउरसिद्वि

। प्रनेरुरसःसप्तमीस्यादिसमाप्तानोऽचप्रत्ययः । विलम्बमानैर्विशेषेणलम्बमानैः ।
 भुजङ्गभोगैरहिकायैः दलितेन्दोवरमालधारिणीविकसितनोलोत्पलमालभारिणीवेत्यु
 खेक्षा । व्यरुचत्थरेचिष्ट । दुल्लोलुङीतिविकल्पात्परस्मैपदम् ॥ ४८ ॥ *** ॥
 ॥ परिवेष्टितेति ॥ किंचेतिचार्थः । मूलात्पादमारभ्येत्यर्थः । स्थलोपेपञ्चमी । आशि
 रसःशिरोनं । अभिविधावाङ्विकल्पादसमासः । रत्नैरेवपुष्पैस्सहवर्तनेइतिसरत्नपु
 ष्यैः । तेनसहेतितुल्ययोगेइतिवक्तव्योद्दिः । उरगैःपरिवेष्टितमूर्त्तयोवेष्टिताङ्गाः । म
 नुजाआयनोभिर्वज्रोभिर्लताभिर्वेष्टितानांमहीरुहाणांउपमानंसादृश्यंरधुरित्युपमा ॥

परिवेष्टितमूर्त्तयश्चमूलादुरगैरशिरसःसरत्नपुष्पैः । दधुरयतवह्नि
 वेष्टितानामुपमानमनुजामहीरुहाणाम् ॥ ४९ ॥ वज्रलाञ्ज
 नपङ्कपट्टनीलद्युतयोदेहमितस्ततःप्रयन्तः । दधिरेफणिनसुरङ्ग
 मेषुस्फुटपल्याणनिबद्धवद्धलीलाम् ॥ ५० ॥ प्रसृतंरभसादयो
 भिनीलाप्रतिपादम्परितोऽभिवेष्टयन्ती । तनुरयतिशालिनीमहा
 हेर्गजमन्दुरिवनिश्चलञ्चकार ॥ ५१ ॥ ****

४९ ॥ ****

॥ वज्रलेति ॥ वज्रलाञ्जनस्यसान्द्रकज्जलस्यपंकपट्टःपंकघनस्तद्धनीलद्युतयःश्यामभा
 सः । देहंशरीरमितस्ततःपुच्छपार्श्वदिस्थानेषुअयनोभजन्तः । फणिनसुरंगमेषुस्फु
 टानिउज्ज्वलानिथानिपल्याणेषुपल्यपणेषुनिबद्धवद्धाणिवरत्राः । वद्धंत्रपुवरत्रयोरि
 तिविम्बः । तेषांलीलांशेभांदधिरेदधुः । वद्धलीलामित्यत्रसंभवद्वस्तुसम्बन्धानिदर्श
 नोक्तलक्षणात् ॥ ५० ॥ ****

॥ प्रसृतमिति ॥ अयोवत्अयसाअभिनीला । पादेषुप्रतिपादम् । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभा

धः । अभिवेष्टयन्तोऽप्रायतेनऽप्रायत्यादौर्घेणशालतेयासाऽप्रायतिशालिनी । महाहर्म
होरगस्यतनुर्वपुरन्दुःशृङ्खलेव । अन्दुस्तुशृङ्खलायांभूषायाष्टपलास्वपीतिवैजयन्ती ।
रभसात्प्रसूतं प्रचरतंगजं निश्चलंचकार । उपमा ॥ ५१ ॥ ****
॥ अथेति ॥ अथनागपाशवन्धनानन्तरं । माधवेनकृत्स्नेन । अवज्ञयाअकिञ्चित्कर
त्वादनादरेण । चलिताप्रेरिताएकाउन्नमिताउत्क्षिप्ताचभूर्यस्मिन्कर्मणिनक्तथा । गो
स्त्रिगेरूपसर्जनस्येतिद्वस्तम् । सस्मितं चैवचापल्यदर्शनात्समन्दहासवीक्षितान्नि
जकेतुशिरःश्रितः निजध्वजाग्रस्थितान् । अयतेः कृप् । सुपर्णात्पक्षिणां राजानानेषां
पक्षिराजां पक्षिराजानांगुरुत्तमां । राजारूपार्थिवइत्यमरः । अन्येभ्योऽपिदृश्यतेइति

अथसस्मितवीक्षितादवज्ञाचलितैकोन्नमितभुमाधवेन । निजके
तुशिरःश्रितस्सुपर्णादुदभूबन्नयुतानिपक्षिराजाम् ॥ ५२ ॥ द्रुतहे
मरुचःखगाःखगेन्द्रादलघूदोरितनादमुत्पन्नः । क्षणमैक्षिषतो
च्चैश्चमूभिर्ज्वलतःसप्ररुचेरिवस्फुलिङ्गाः ॥ ५३ ॥ ***

कृप् । अयुतानिअयुतसंख्याउदपप्रुत्येतुः । पुषादित्वास्तुङिच्चेरडादेशः । उदभूव
न्निनेपाठेभुवोवुगिवुगागमः । माधवस्यसुपर्णवीक्षणावस्थोचितभ्रूविक्षेपादिचेष्टाविवर
णात्स्वभावोक्तिः । तदुक्तं दण्डिना । नानावस्थापदार्थानां नटपः साक्षाद्विवृण्वती । स्व
भावोक्तिः स्वजातिश्चेति । जातिक्रियागुणद्रव्यस्वभावाख्यानमीदृशमितिच ॥ ५२ ॥
॥ द्रुतेति ॥ द्रुतहेमरुचःप्रतप्तकाञ्चनभासइत्युपमा । अलघूच्चैरुदोरितनादंउच्चरित
द्योषयथानथाखगेन्द्रात्गुरुत्मतःउत्पन्नःउद्भवन्तःखगाः सुपर्णाःज्वलतः प्रज्वलतःस
प्ररुचेःसप्तार्चिषरुच्चैरुर्ज्वलन्तःस्फुलिङ्गाइव । चमूभिःक्षणमैक्षिषतइक्षिताः । इ
क्षतेःकर्मणि लुङ् । अत्रोपमयोऽसङ्करः ॥ ५३ ॥ ****

॥ उपमानमिति ॥ गगनमर्खवद्गगनार्खवस्तुमन्तरा । तस्यमध्येइत्यर्थः । अन्तरा
नारेणयुक्तेइतिद्वितीया । अत्रार्खवस्तैकत्वेपितदेकदेशापेक्षयाभेदवत्त्वेनमध्यप्रतियोगि
त्वसंभवाद्द्वितीयानुपपत्तिः । लोलैःपक्षैःक्षणाद्विक्षिप्तमहाम्बुवाहामत्स्यायैस्तैर्गरुडै
र्गरुत्मभिः । सुमेरोःकुलजानांहेमाद्रिबंश्यानां । अन्येषामहिररामतयागरुडसाम्यासं
भवादित्यर्थः । इलाधराणामूधराणामर्खवान्तश्चरणमित्यर्थः । गौरिलाकुम्भीनोक्षमे
व्यमरः । उपमानंसादृश्यमलाभिअलंभि । लभेःकर्मणि लुङि विभाषाचिस्सुलो रिति वि
कल्पात्रुमभावः । अत्रेलाधराणामुपमानमिति व्यसोपमायास्तल्लिङ्गताभ्यां समासगताभ्या
मङ्गाङ्गिभावेनसङ्करः ॥ ५४ ॥ ***** ॥

उपमानमलाभिलोलपक्षक्षणाविक्षिप्तमहाम्बुवाहमत्स्यैः । गग
नार्खवमन्तरासुमेरोःकुलजानाङ्गरुडैरिलाधराणाम् ॥ ५४ ॥ प
तताम्परितःपरिस्फुरद्भिःपरिपिङ्गीकृतदिङ्मुखैर्मयूखैः । सुतरम
भवदुरीक्ष्यविम्बीतपनस्तत्किरणैरिवात्मदर्शः ॥ ५५ ॥ **

॥ पततामिति ॥ परिस्फुरद्भिःस्वविवयसंक्रमात्समनादुल्लसद्भिः । अतएवपरिपिङ्गी
कृतानिसौवर्षत्वात्पिशङ्गीकृतानिदिङ्मुखानियैस्तैः । पततांपक्षिणांमयूखैः । तपनःस्व
यस्तत्किरणैस्तपनकिरणैःसंक्रान्तेरितिभावः । आत्मस्वरूपंवृश्यतेइत्यात्मदर्शोदर्पण
इवसुतरांदुरीक्ष्यविम्बीअभवत् । स्वतएवदुर्दर्शदानीमनिदुर्दर्शोभूदित्यर्थः । अत्र
तपनस्यदुरीक्षत्वासंबन्धेपिसंबन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ॥ ५५ ॥ ***** ॥

॥ दधुरिति ॥ उल्लसमानाभिर्दीप्यमानाभिर्वनतेयानांसुपर्शानांद्युतिभिर्भिन्नाःसंबलिता
फलाभारिणःफलाभृतः । अंबुधिमंथनेसमुद्रमंथनेअद्रेर्मन्दराद्रेरेवमंथस्यमंथनदण्ड
स्यभ्रमणेनापस्तस्यानिःपीडितस्यफणीन्द्रस्यबासुकेः पित्तात्पित्तघातोजातास्तज्जास्ते

॥ वैशाखे मयमन्या नमं घाना मंथदंडकेत्यमरः । मथेभावादि कस्येदित्वात्सर्वत्रनुमा
ममः । तेषां मणीनां मरकतानां रुचंदधुः । वैनतेयेपीतिसंभेदात्कुक्षोरगमरकतच्छाया
माच्छन्नित्यर्थः । अत्रान्यस्यान्यधर्मायोगेन रुचमिति सादृश्याक्षेपादसंभवद्वस्तुसंबन्धा
जिदर्शनालङ्कारः ॥ ५६ ॥ ***** ॥

॥ अभोति ॥ अभितः उभयतः । क्षुभितो यो न्बुरगशिः उद्धेलान्बुरगशिस्तद्ध्वोरध्वनिर्ग
म्भीरध्वनिरित्युपमा । आकृष्टाः पाटिताः समूलाः पादपौघास्तु समूहा येन । अत्रपाद
धोन्मूलनासम्बन्धेपिसम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः । युगान्तशंकां जनयन्कल्पक्षयोत्प्रेक्षां जन
यन्कल्पक्षयोत्प्रेक्षां । युगान्तशंकां जनयन्कल्पक्षयोत्प्रेक्षां । युगान्तशंकां जनयन्कल्पक्षयोत्प्रेक्षां ।

दधुरन्धुधिमन्यनाद्रिमन्यभ्रमणापस्तफणीन्द्रपित्तजानाम् । रुच
मुह्यसमानवैनतेयद्युतिभिन्नाः फणभारिणो मणीनम् ॥ ५६ ॥ अ
भितः क्षुभिताम्बुरगशिधोरध्वनिरकृष्टसमूलपादपौघः । जनयन्
भवद्युगान्तशङ्कामनिलो नागविपक्षपक्षजन्मा ॥ ५७ ॥ प्रच
लत्पतगेन्द्रपत्रवातप्रसभोन्मूलितशैलदन्तमार्गैः । भयविह्वलमा
शुद्धशूकैर्विवशैरिविशेषस्त्वमेवधाम ॥ ५८ ॥ ****

यन्नित्यपि सैवातिशयोक्तिः । नागविपक्षपक्षजन्मा गरुडपक्षोद्भूतोऽनिलोऽभवदुद्भवदि
त्यर्थः । अत्रानिलस्य क्षुभिताम्भोधिध्वनिः ॥ ५७ ॥ ***** ॥
॥ प्रेति ॥ प्रचलतां पतगेन्द्राणां पत्रवातास्तैः प्रसभं उन्मूलितैरकृष्टैरुपादिनैश्शैलैर्द
न्तमार्गैरंध्राण्येभ्यस्तैः । विवशैः परवशैर्निश्चेष्टैरित्यर्थः । भावगर्हितं दंशति भृशमिति
दंशशूकैः सैपैः । दंशशूको विलेशयइत्यमरः । लुपसदचरं त्यादिना दशेर्भावगर्हायां य
ङ् । जपजभदहदंशभञ्जपसाञ्चेति अभ्यासस्यनुगागमः । यजजपदंशपदइति दंशेयङ्
नादूकन्प्रत्ययः । भयेन विह्वलं विक्षिप्तं विचिन्तयथा तथा आशुस्त्वमेवधामपातालमेव

विवश । ताश्चैपत्रगवनोन्मूलितशैलरंध्रवर्त्मनिपातालंप्रविष्टमित्यर्थः । विशेषःकर्मसि
लिङ् । दंदशूकानांविशिष्टांशेरंध्रप्रवेशसंबन्धेपिसम्बन्धोक्तेरनिशयोक्तिः ॥ ५८ ॥
॥ खचरैरिति ॥ खचरंतीतिखचरैर्वैततयैः । चरेष्टः । तत्पुरुषेकतिवज्जलमितिनु
ग्वक्तव्यः । अक्षयेअनन्तेअहिसैन्येसर्पसंघे । सुकृतैःहरिस्मरणादिपुण्यैर्दुःकृतवद्भ्य
हत्याद्येनोवन् । नवनस्येवेतिनवार्येवनिप्रत्ययः । क्षयमुपनीतेनाशंगमितेसति । तदा
तत्कालेरुषास्वपौरुषविकल्पाशेषेण । अयुगार्चिःसप्तार्चिरिवज्वलन्दीप्यमानःअसौरि
मुच्चैश्च । उदर्चिषरिदंमन्त्रमौदर्चिषमाग्नेयंमंत्रंआजुहावआहुतवान्जजापेत्यर्थः ।
हुयनेर्लिङ् । अभ्यस्तस्यचेतिद्विर्वचनात्प्रागेवसंप्रसारणं । दुःकृतवदितितद्धितगता

खचरैःक्षयमक्षयेहिसैन्येसुकृतैर्दुःकृतवत्तदोपनीते । अयुगार्चि
रिवज्वलन्नुपाथोरिपुणैर्दर्चिषमाजुहावमन्त्रम् ॥ ५९ ॥ सह
सादधदुद्धतादृहासश्रियमुच्चासितजन्तुनास्वनेन । विततायतहे
तिवाङ्मूर्ध्वैरथैतालद्बोत्पपातवह्निः ॥ ६० ॥ ****

औतिपूषोपमा ॥ ५९ ॥ ****

॥ सहसेति ॥ अथाग्नेयास्वाह्वानानन्तरं । उच्चासितजन्तुनाभीषितप्राणिकेनस्वनेन
ध्वनिना । उद्धतादृहासश्रियंमहादृहाससंपदं दधत् । तेनैवादृहासवान्तनुच्यनाद्
वानित्यर्थः । वितताःप्रसारिताःआयतादीर्घाःहेतयोज्वालाबाहवइवहेतिवाह्वोयस्यस
वह्निर्वैतालोभूतविशेषःसइवसहस्राभूदिति । उच्चैर्दुःकृतमुत्पपातउत्तस्थौ । उपमा
॥ ६० ॥ ****

॥ चलितेति ॥ चलितश्चलच्चउद्धतमुन्नतश्चभूमएवकेतनंकेतुर्यस्यसः । रभसाहमेमाद्
म्बरंरोहितानिअम्बररोहिज्वालाअम्बाइवरोहितोबाहनमृगायस्यसः । हुतमारुताः

॥ ७१३ ॥

शीघ्रवानाएवसारथिर्यस्यसः । कनकस्यन्दनसुन्दरः कनकवद्भ्यङ्ग्युपमा । असौसि
खाज्वालाअस्यसन्तीतिशिखावान् । आशुमुक्षुणिश्चाल ॥ ६१ ॥ ***** ॥
॥ ज्वलदिति ॥ जातवेदाधनंयस्याज्जातवेदास्तनूतपात् । अम्बरंकोटरमिवतस्यानगर
स्वमभ्यन्तरंज्वलद्यस्यतत् । वज्रलाःसान्द्राःआर्द्राःसुद्राःपत्राणीवतेषुवद्धधूमं । परिदीपि
ताःप्रज्वलिताःदीर्घकाष्ठादिशःकाष्ठानीवयस्य । तदुच्चैरुन्नतविश्वंजगत् । तरुणानुच्यं
तरुवत्तरुमिवेत्यर्थः । नुत्यार्थेवतिप्रत्ययः । उवोषददाह । उषदाहेलिइलघूपधगु
रोपश्चान्द्विर्भावः । अभ्यासस्यासर्वस्यैवत्युवडादेशःअनादिष्टादचइतिगुणस्यस्थानि

चलितोद्धतधूमकेतनोऽसौरभसादम्बररोहिरेहिताम्बः । द्रुतमा
रुतसारथिःशिखावान्कनकस्यन्दनसुन्दरश्चाल ॥ ६१ ॥ ज्व
लदम्बरकोटरनगरलव्वज्रलाःसुद्रापत्रवद्धधूमम् । परिदीपित
दीर्घकाष्ठमुच्चैर्वनवद्विभ्वमुवोषजातवेदाः ॥ ६२ ॥ गुरुताप
विमुष्यदम्बुपुत्राःक्षुण्णमालगृहशानुताम्रभासः । स्वमसारतया
मसीभवन्तःपुनरकारमवापुरम्बुवाहाः ॥ ६३ ॥ *****

बन्वाभावादितिस्रष्टोपमालिङ्गान्तर्वत्रोपमितसमासः ॥ ६२ ॥ ***** ॥
॥ गुर्विति ॥ गुरुतापेतातिदाहेनविमुष्यदम्बवःक्षीयमाणोदकाःअतएवम्बुपुत्राश्चेति । वि
शेषणसमासः । ततःक्षुण्णमालग्रेनकृशानुनाताम्रभासोरोहितवर्णाः । अथासारतया
जलसोषाग्निःसारतयामसीभवन्तःअम्बुवाहाः । पुनस्वमाकारत्रीलरूपमवापुः । अत्र
भेदानामसीभावाद्युसम्बन्धेपिसम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ॥ ६३ ॥ ***** ॥
॥ ज्वलितेति ॥ ज्वलितेनप्रज्वलताअनलेनअनलघातेनलोलाःपल्लवान्ताःअचलायाणि
आसन्ताःसुदुरद्भिर्दीपमानैरष्टापदपत्रैःकनकरचनाभिः पीतभासःपिङ्गलवर्णपिपा

कावैजयन्त्यः । अभावकालेविनाशकालेक्षणमात्रमवांक्षणमात्रभाविनीक्षणमात्रस्या
विनीमित्यर्थः । आयतिर्दैर्घ्यसुमरमापुरित्यर्थः । प्रदीपवदितिभावःअष्टसुलोहेषुप
दंअस्येत्यष्टापदम् । अष्टनःसंज्ञायामितिदोर्घः । रुक्मंकार्तस्वरंजावूनदमष्टापदेऽस्ति
यामित्यमरः ॥ ६४ ॥ ***** ॥

॥ निखिलामिति ॥ अयाननारंमुररिःइतीत्यंनिखिलांद्यामाकाशं । द्रुतचामीकरचा
रुतांप्रतप्लहेमकर्वुरमिवेत्युपेक्षा । चारुतामित्यत्रशारितामित्यपिपाठः । विरयकुर्वतो
ऽग्नेःप्रतिघातसमर्थप्रश्मनक्षमं । मेघान्करोतीतिमेघकरंमेघजननं । मेघर्त्तिभयेषुक्त

ज्वलितानललोलपद्मवान्ताःस्फुरदष्टापदपत्रपीतभासः । क्षण
मात्रमवामभावकालेषुतणमापुरिवायतिम्पताकाः ॥ ६४ ॥
निखिलामितिकुर्वतस्त्रिरयद्रुतचामीकरचारुतामिवद्याम् । प्रतिघा
तसमर्थमत्त्वमग्रेरथमेघङ्कुरमस्मान्मुररिः ॥ ६५ ॥ चतुरम्बुधि
गर्भवरकुक्षेर्बपुषःसन्धिषुलोतसर्वसिन्धोः । उदगुःसलिलात्मन
स्त्रिधास्रोजलवाहाबलयःशिरेरुहेभ्यः ॥ ६६ ॥ ****

अबलप्रत्ययः । अरुर्दिघदजन्तस्यमुमितिमुमागमः । अस्त्रंवारुणास्त्रंअस्मरन्अध्याह
रन् ॥ ६५ ॥ ***** ॥

॥ चतुरिति ॥ चत्वाररम्बुधयएवमर्गास्तेनघोरेगम्भीरकुक्षिर्यस्यतस्यवपुषःसन्धिषुलोताः
सर्वाःसिन्धोतद्योयस्यतस्यसलिलात्मनस्रोवात्मकेस्य । त्रीणिधामानिस्थानानिभूरा
दितिसत्त्वादीनिवायस्यतस्यत्रिधाम्नेहरेः । शिरेरुहेभ्योजलवाहाजलाबलयःमेघपरंप
राउदगुःउद्धभूयः । इणोमालुङीतिगातिस्थेत्यादिनासिचोलुक् । यस्यकेशेषुजोमूतान
स्यःसर्वागसन्धिषु । कुक्षौसमुद्राश्चत्वारस्तस्यैतोयान्तनेनमद्द्वयागमोक्तप्रमाणमितिभावः

॥ ६६ ॥ ****

॥ ककुभइति ॥ कृतनादं कृतगर्जाश्वयथातथाककुभः आस्तृणन्तः आच्छादयन्तः ।
स्तृणान्तेर्लटः शत्रादेशः । आभ्यस्तृयोरित्याकारलोपः । भानुभासामर्काभूनांपटलानि
निरयन्तस्तिरस्कुर्वन्तः । निरः शब्दान्तत्करोतीति श्यनाल्लटः शत्रादेशः । शाविष्ठवद्भावा
द्विलोपः । अभ्रमाकाशं श्यामलिमानमानयन्तः श्यामलयं प्रापयन्तः । अभ्रसंघाः मेघौघाः
सपदिसद्युत्तनं सिधुरुत्पेनुः । उत्पूर्वान्नतेर्लुङ्ङि यमरमनमातां सक्तेति सगितागमौनेटी
तिवृद्धिप्रतिषेधः । स्वभावोक्तिः ॥ ६७ ॥ ****

ककुभः कृतनादमास्तृणन्तस्तिरयन्तः पटलानि भानुभासाम् । उदरं
सिधुरभ्रमभ्रसंघाः सपदि श्यामलिमानमानयन्तः ॥ ६७ ॥
तपनीयनिकर्षणजिगौरस्फुरत्तल्लतडिच्छटाट्टहासम् । अनु
बद्धसमुद्धतान्मुवाहध्वनिताडम्बरमम्बरम्बभूव ॥ ६८ ॥ सवि
तुः परिभाबुकैर्मरीचीनचिरभ्यक्तमज्जजाज्जभाभिः । जलदैरभितः
स्फुरद्भिर्चैर्विदधेकोतनतेवधूमकेतोः ॥ ६९ ॥ ****

॥ तपनीयेति ॥ तपनीयस्य हेम्नोऽनिकर्षणजयः कषणलोखाद्भवगौर्यः पीताः । गौरेरुणैसि
तेपीते इत्यमरः । स्फुरन्त्यउत्तालाउद्धतान् लुङ्ङिच्छटाविद्युल्लताएवाट्टहासावस्यतत्तयो
क्तं । अनुबद्धोऽनुस्यूतस्समुद्धतस्तारेऽम्बुवाहानां ध्वनिताडम्बरेर्गर्जिताडम्बरेयस्य । त
दम्बरं बभूव । तदम्बुभासे विद्युत्प्रभाभिर्गर्जिताडम्बरैश्चाम्बरमापजयाट्टहासं कुर्वद्भिर्वि
भवौ इत्यर्थः । व्यञ्जकाप्रयोग इत्येतेषां ॥ ६८ ॥ ****

॥ सवितुरिति ॥ सवितुः मरीचीन्मयूषान् । परिभाबुकैस्तिरस्कारकैः । लघपतेत्यादिना
लघूप्रत्ययेन लोकेत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधः । अचिरभ्यक्तस्य सद्यः कृतनाभ्यङ्गस्य मतंग

आङ्गदेहस्य नागद्वयभासावेष्टास्तथोक्तेः । भोभगोइत्यादिनारैर्यकारस्य हलिसर्वेषा
मिति लोपः । अभितः स्फुरद्भिर्जृम्भमाणैश्चैरुन्नतैर्जलदैर्धूमकेतोरग्रेः केतनताकेतुत्वं विद-
धेइव विहितेव धूमकेतोः केतनत्वं केतुत्वं प्राप्तमित्यर्थः । उपेक्षालङ्कारः ॥ ६९ ॥ **
॥ ज्वलतइति ॥ ज्वलतश्चित्रमानोरग्रेः । प्रशमनाय प्रलये कल्पानेय आघ्रावमहापूरः
मममिदर्शयन्तइवेत्युपेक्षा । वृषवद्धृषभवत् नदतिगर्जन्तीति वृषनादिनः । कर्त्तर्युपमाने
इति शिनिः । अतएवोपमा । वारिवहनोति वारिवाहामेघाः । कर्मण्यण् । नदीनां प्र-
मटे घुप्रतीरेषु आरोपितानि भावितानि वारोण्यस्मिन्मत्तयाववृषुः । प्रलयकालमेघव-
द्वृषन् इत्यर्थः ॥ ७० ॥ ****

ज्वलतप्रशमनाय चित्रमानोः प्रलयाघ्रावमिवाभिदर्शयन्तः । ववृ-
षुर्वृषनादिनो नदीनाम्पुनटारेपितवारिवारिवाहाः ॥ ७० ॥
मधुरैरपि भूयसासमेधैः प्रथममुत्पुतवारिभिर्दिदिपे । पवमानस-
खस्ततः क्रमेण प्रणयक्रोधइवाशमदिवदैः ॥ ७१ ॥ ***

॥ मधुरैरिति ॥ इतोत्थंसपवतइति पवमानो वायुः । पूज्यजोः शानच् । तस्य सखा पव-
मानसखः अग्निः । राजाहसखिभ्यष्टच् । मैत्रीमात्रविवक्षाया मयन्निर्द्देशः । स्वसहका-
रिणो मैत्रीनियमात् । सहकारित्वे विवक्षाया वैपरीत्यात् वहुव्रीहौ तु न समासान्तः । स्वा-
मीतुलेहिताश्चोवायुसखेति असमासान्तपाठेन वहुव्रीहिमाह । अत्रापि पाठेन कश्चिदुप-
द्रवः । सोऽग्निः मधुरैः प्रियैरपि विवादैर्विविधवाक्यैः । प्रणयक्रोधः प्रणयप्रमुक्तकोपइव ।
मधुरैः स्वादुभिः अनुहोपकैरित्यर्थः । मेघैर्मिधमैः । दिगादिभ्यो यत् । वारिभिः प्रथमं
प्रत्युतवैपरीत्येनापि प्रत्युतेमिवैपरीत्येति गणव्याख्याने । भूयसेत्ययं भृशमित्यर्थः । दि-
दोपे प्रजज्वाल । ततः क्रमेण शमन् शान्तो भूत् । शम्यतेर्लुङि पुषादित्वात् श्वेरादेशः

। जलाहो गिर्जालितानशयतिप्रणयकोपेपिप्रियैःभृशयित्वाशाम्यतीतिप्रसिद्धंउपमा

॥ ७१ ॥ ****

॥ परितइति ॥ परितःप्रसभेनवलात्कारेण । शरवैर्धर्तोरसेकैः । शरंनोरेशरेवाण्ड
तिविश्वः । अवसादमवसादकंनीयमानः । कृतोक्तुशब्दःआश्रयमश्रान्तीनिआश्रयाशे
ग्रिः । कर्मण्यण् । प्रबलेषुमेघेषुचनेषुविद्युद्यपदेशेनतडिच्छेनअनुप्रवेशंचकार । अ
स्त्राग्निर्विद्युद्रूपेणमेघेवेवप्रविष्टः । वलंवताभिभूतस्यविदेशगमनंतदनुप्रवेशेतिनीवेरिति
भावः । अत्रप्रवलाग्निविशेषणसाम्यादप्रकृतदुर्वलत्वप्रतीतेःसमासेक्तिः ॥ ७२ ॥

परितःप्रसभेननीयमानःशरवैर्धरवसादमाश्रयाणः । प्रबलेषुकृतीच
कारविद्युद्यपदेशेनघनेष्वनुप्रवेशम् ॥ ७२ ॥ प्रयतःप्रशमंऊ
ताशनस्यक्वचिदालक्ष्यतमुक्तमूलमर्चिः । बलिभित्तिहितायुधाभि
घाताच्चुटितम्पत्रिपतेरिवैकपत्रम् ॥ ७३ ॥ व्यगमनस्हसादि
शामुखेभ्यःप्रमयित्वाशिखिनद्धनाघनौघाः । उपप्लव्यनिसर्गतः
परेषामुपरेधन्रिक्कुर्वतेमहान्तः ॥ ७४ ॥ ****

॥ प्रयतइति ॥ प्रशमंताशंप्रयतःगच्छतः । प्रैतीतिप्रयतृतस्यप्रयतःइणःशतरिवणादे
शः ॥ ऊताशनस्याग्नेःसम्बन्धिमुक्तमूलंयत्तत्रपमर्चिर्ज्वाला । ज्वालाभासानपुंस्वर्चिरि
त्यमरः । बलिभिदाशक्रेणप्रहितस्यप्रयुक्तस्यायुधस्यवज्रस्याभिघातान्प्रहातचुटितं
किंन्रंपत्रिपतेः पक्षिराजस्यगरुत्मतएकंपत्रंएकंपक्षमिवक्वचिदालक्ष्यतअदृश्यतइत्युप
मा । पुरामानृदास्यविमोकायामृतमाहरतागरुडेनेन्द्रप्रयुक्तवज्रगौरवादेकंपत्रंयजित
मित्यागमः ॥ ७३ ॥ ****

॥ व्यगमन्निति ॥ घनाघनौघाःवर्धकाद्याः । शक्रघातुक्तमत्तेभावर्धकाद्यौघनाघनाइत्यम

३: । शिखिनमग्निं शमयित्वा सहसादि शंमुखेभ्यो व्यगमनपगमन् । गमेर्लुङिपुष्पदित्वा
नृत्तेरडादेशः । तथाहि । महान्तो निसर्गतः स्वभावादेव परेषां उपकृत्य उपकारकत्वात्
बरोधनं हि कुर्वते । महानानिः फलावस्थानं परोपरुद्धायेति भावः । सामान्येन विशेषणसम
र्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ७४ ॥ ****

॥ कृतेति ॥ उर्ध्वचिबोग्नेः शिखाभिः ज्वालाभिः कृतदाहं विहिततपनं । ततो नवेनांभसा
मुहुः परिषिक्तं । विगताम्बुधरा एव ब्रणादोषाय स्यतद्गगनं संतापितास्तापं प्रापिताः स
चासौ पायितः पानंकारितः । पिवते रण्यन्तात्कर्मणिक्तः । साच्छासाह्यावेपां युगिति यु
गागमः । नेनतापितपायितस्य तप्तसिक्तस्यासेः खड्गस्य लक्ष्मीप्रपेदे प्रापे । इति निर्दर्शना

क
कृतदाहमुर्ध्वचिषः शिखाभिः परिषिक्तमुहुः सानवेन । विगता
म्बुधरा एव म्यपेदे गगनन्तापितपायितासिलक्ष्मीम् ॥ ७५ ॥ इ
ति नरपतिरस्वयं दृढाविश्वकारः कुपित इव रोगः क्षिप्रकारी विकार
म् । भिषगिव गुरुदोषच्छेदिनोपक्रमेण क्रमविदथ मुरारिः प्रत्यहं स्त
नदाप्नु ॥ ७६ ॥ ****

लङ्कारः । अंबुधरब्रणेति रूपकसंकीर्णः ॥ ७५ ॥ ****
॥ इतीति ॥ इतीत्यं । क्षिप्रं करोतीति क्षिप्रकारी शीघ्रप्रयोक्ता । अन्यत्र कारकारी । नरप
तिस्वैद्यः प्रकुपितः प्रक्षुभितः सन्त्यदायदस्त्रं आविश्वकाररोगो विकार इव । अथक्रमवित्परि
षाटीवेदी मुरारिभिषग्वैद्य इव । गुरुदोषच्छेदिना गुरुदोषप्रतिघातकेन सहाय इव निव
र्तकेन चोपक्रमेण चोपायेन प्रत्यक्षप्रयोगेणेत्यर्थः । अन्यत्र महौषधप्रयोगेण तप्तदस्त्रं आ
मुशीघ्रं तद्विकारमेवेति भावः । प्रत्यहं प्रतिजघान । हनेर्लङ् अदादित्वाच्छपोलुक्
इकारहलङ्यादिलोपौ उपमा ॥ ७६ ॥ ****

॥ ७२५ ॥

॥ शुद्धिमिति ॥ तदा तस्मिन् समये । विपक्षोऽरिश्चैव । परमुत्कृष्टां शुद्धिं लोहशुद्धिं
गतैर्वजुभिरप्यविघटितमर्मभिरसृष्टमर्मस्थानैः । तं हरि मजय्यं जेतुमशक्यं । क्षय्यज
य्यौ शक्यार्थे निपातः । विदित्वा थास्मिन्नवसरे । मर्माणि अतिगच्छन्तीति मर्माणि गैर्मर्मभे
दिभिरनृजुभिरवकैः । नितरामशुद्धैरपवित्रैः वाच एव सायका वाक्सायकैरिति रूपकं तु
नोदय्यथयामास । चक्रप्रयोगस्यायमुद्धात इति भावः । अत्र वाक्सायकानां प्रसिद्धसायकं
व्यतिरेकोक्तिर्यतिरेकरूपयोः सङ्करः । वसन्ततिक्कावृत्तम् ॥ ७७ ॥ ***** ॥
इति श्रीपद्मवाक्यप्रमाणपाण्वारपारोणश्रीमहामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिवि
रचिते माघकाव्यव्याख्याने सर्वङ्कषाख्याने विंशतितमः सर्गः ॥ २० ॥ ***** ॥

शुद्धिं गतैरपि परमृजुभिर्बिदित्वा वाणैरजय्यमविघटितमर्मभिस्त
म् । मर्माणि गैरनृजुभिर्नितरामशुद्धैर्वाक्सायकैरथ तु तोदतदा विप
क्षः ॥ ७७ ॥ राज्ञस्त्रीस्तनयोरकारि सहसा येनाश्लथालिङ्गन
व्यापारैकविनेददुर्लभलितयोः कार्कस्य लक्ष्मीर्वृथा । तेनाक्रोशत एव
तस्य मुरजित्काललोलानलज्वालापल्लवितेन मूर्द्धविकलं चक्रोणच
क्रोबपुः ॥ ७८ ॥ श्रिया जुष्टदिव्यैः सपटहरैरन्वितमुष्पवैर्ध
र्बपुषश्चैव स्य क्षणमृषिगणैस्तूयमानं निनीय । प्रकाशेनाकाशे दि
नकरकरन्विक्षिपदस्मिताश्चैर्नरेन्द्रै रैपेन्द्रम्बपुरथविशङ्कामवी
क्षान्बभूवे ॥ ७९ ॥ अथ कविवंशवर्त्मनम् । सर्वाधिकारी सु
कृताधिकारः श्रीधर्मनाभस्य बभूव रत्नः । सर्वात्तदृष्टिर्विरजाः सदैव
देवोपरः सुप्रभवदेवनामा ॥ ८० ॥ *****

कालेमितन्तथ्यमुद्वर्कपथ्यन्तध्रुवतस्येवजनःसुचेताः । विनानुरेधा
 त्सहितेच्छयैवमहीपतिर्यस्यवचश्चकार ॥ ८१ ॥ तस्याभवद्वत्त
 कइत्युदारःक्षमीमृदुर्धर्मपरस्तनूजः । यम्बीक्ष्यवैयासमजातशत्रो
 र्वचोगुणग्राहिजनैःप्रतीये ॥ ८२ ॥ सर्वेणसर्वाश्रयइत्यनन्दमा
 नन्दभाजंजनितञ्जनेन । यश्चद्वितीयंस्वयमद्वितीयोमुखःसताङ्गा
 णमवापनाम ॥ ८३ ॥ श्रीशदरम्यवृत्तसर्गसमाप्तिलक्ष्मलक्ष्मी
 पतेश्वरितकीर्तनचारुमाघः । तस्यात्मजःसुकविकीर्तिदुरशयादः
 कार्येभ्यधत्तशिशुपालबधाभिधानम् । इतिश्रीशिशुपालबधेश्चंके
 महाकाव्येश्रोदत्तकस्तुनकविश्रीमाघविरचितेदिव्यासप्रयोगानन्तरं
 शिशुपालबधोनामविंशतिमःसर्गः ॥ २० ॥ ****

*

*

*

*

*

*

*

*

*

*

U A

अत्रदीक्षायां पाणिनि व्याकरणानुजायिन्याम्प्रमापकाः ॥

विष्णुपुराणम्	१	क्षीरस्वामी	२३
भागवतः	२	काव्यप्रकाशः	२४
पाणिनिस्तुत्रम्	३	नोतिवाक्यामृतम् ।	२५
वार्त्तिककारः	४	अलङ्कारसर्वस्व	२६
भाष्यकारः	५	वाल्मीकी	२७
कैयटः	६	रत्नावली	२८
वामनः	७	वृत्तरत्नाकरः	२९
हेमचन्द्रकोषः	८	कामन्दकः	३०
अमरकोषः	९	श्रुतिः	३१
विष्णुप्रकाशकोषः	१०	हयलीलावती	३२
हलायुधकोषः	११	दशरूपकः	३३
शाम्भुतकोषः	१२	वसुन्तराजीयः	३४
वैजयन्तीकोषः	२४	वैद्यः	३५
यादवकोषः	१५	श्रुतिः	३६
केशवकोषः	१६	जैमिनिः	३७
मनुः	१७	हरिकारिका	३८
शाकटायनः	१८	अभिधानचिन्तामणिः	३९
न्यासेश्वरः	१९	हारावलीकोषः	४०
काशिका	२०	मेदिनीकोषः	४१
दण्डो	२१	त्रिकाण्डशेषकोषः	४२
सुज्जनः	२२	इतिदीक्षाप्रमापकाः ॥	

अथसर्गसूची ॥	पत्र	पंक्ति	श्लोकसंख्या
१ प्रथमसर्ग	४३	६	७५
२ द्वितीयसर्ग	७१	१२	११८
३ तृतीयसर्ग	१२७	१२	८२
४ चतुर्थसर्ग	१५७	११	६८
५ पञ्चमसर्ग	१७५	१५	६७
६ षष्ठसर्ग	२२७	११	७७
७ सप्तमसर्ग	२६४	३	७५
८ अष्टमसर्ग	२७७	४	७१
९ नवमसर्ग	३३३	११	८७
१० दशमसर्ग	३७१	१२	७१
११ एकादशसर्ग	४०४	१२	६७
१२ द्वादशसर्ग	४३८	७	७७
१३ त्रयोदशसर्ग	४६७	७	६७
१४ चतुर्दशसर्ग	५१२	५	८८
१५ पञ्चदशसर्ग	५५४	५	१३०
१६ षोडशसर्ग	५७२	८	८५
१७ सप्तदशसर्ग	६१७	१४	६७
१८ अष्टादशसर्ग	६५३	१०	८०
१९ उनविंशतिसर्ग	६७८	१५	१२०
२० विंशतिसर्ग	७३०	१०	८४

इति सर्गसूची ॥

अथमाध्यायस्यप्रथमसर्गस्यसूचो पत्रम्	श्लोक	पत्र	पंक्ति
बसुदेवसद्भानिकृष्णस्यनारददर्शनम् । श्रियःपतिरित्यादिना	१	२	९
जनैर्विस्मयादीक्षितुं प्रवृत्तकथनम् । द्विधेत्यादिना	२	३	९
अथकृष्णःनिरवैषीत् । चयइत्यादिना	३	४	९
अथसप्तभिर्मुनिवर्षेणम् । नवेस्यादिभिः	४	४	११
मुनेःकृष्णस्यस्थानागमनम् । निवर्त्येत्यादिना	११	९	९
मुनिंदृष्ट्वाकृष्णस्यआसनादुत्थानम् । पतदित्यादिना	१२	९	११
नारदस्यचरणभारणकथनम् । अथेत्यादिना	१३	१०	९
कृष्णेननारदस्यपूजनम् । तमित्यादिना	१४	१०	११
नारदस्योपवेशनम् । नयावदित्यादिना	१५	११	९
पुनर्नारदस्यशान्तगुणवर्षेणम् । महेत्यादिना	१६	११	११
कृष्णस्यप्रीतिकथनम् । विधायेत्यादिना	१७	१२	५
मुनिकमण्डलुजलग्रहणम् । अशेषेत्यादिना	१८	१२	१०
कृष्णस्यआसनेउपवेशनम् । सेत्यादिना	१९	१२	१२
अथहरेर्गुणानुवर्षेणम् । सतप्तेत्यादिना	२०	१३	९
उभयोस्त्विदवर्षेणम् । रथेत्यादिना	२१	१३	११
उभयोरेकरूपवर्षेणम् । प्रफुल्लतेत्यादिना	२२	२४	९
कृष्णस्यमुदवर्षेणम् । युगानेत्यादिभ्यां	२३	१४	११
मुनिंप्रतिकृष्णस्यकथनारम्भः । सितमित्यादिभिः	२५	१५	११
एवंप्रियमुक्त्वास्तप्रयोजनस्यप्रश्नः । गतस्पृहेत्यादिना	२०	१८	९
कृष्णंप्रतिमुनेःकथनम् । इतीत्यादिभिः	३१	१८	११
कृष्णस्यपुनस्तवनम् । निवेशेत्यादिषड्विंशतिः	३४	२०	९

	श्लोक	पत्र	शक्ति
आगमनप्रयोजनमाह । प्रवृत्तित्यादिना	४०	२३	११
अथस्ववाक्यश्रवणं सहेतुकं प्रार्थयते । तदित्यादिना	४१	२४	९
शिशुपालो हनन्त्यस्त्ववृत्तानोद्धाटनं । अभूदित्यादिभिः	४२	२४	११
अथास्वजन्मान्तरवृत्तान्तमाह । विनोदमित्यादिना	४८	२७	११
असौ ज्ञायमष्टादशश्लोकेन व्याचष्टे । प्रभुरित्यादिभिः	४९	२८	१०
स चायमासन्नविनाशत्वयैव हत इति युग्मेनाह । अमेत्यादिभ्यां	६७	३८	९
अथ शिशुपालावतारमाह । अयेत्यादिना	६९	३९	९
अथैतद्वैर्जन्यन्त्रिभिर्विकरेति । सेत्यादिभिः	७०	३९	११
नस्यवधस्य कर्त्तव्यतामाह । तदेनमित्यादिना	७३	४०	१२
किञ्चैवं दुष्टनिग्रहे शिष्टानुग्रहकथनम् । हृदयमित्यादि	७४	४१	१०
अथ कृष्णस्य ज्ञीकरणम् । ओमित्यादिना	७५	४२	९
इति प्रथमसर्गस्य तात्पर्यार्थः ॥ १ ॥ * * * *			
अथ द्वितीयसर्गस्य सूची ॥ २ ॥			
अस्मिन्सर्गे मन्त्रवर्षनायवोजं वपति । वियक्ष्माणेत्यादिना	१	४४	९
एवं मन्त्रवोजसंदेहपुण्यस्य संमन्त्रोचितं मम नदेशमाह ।			
सार्द्धेत्यादिना	२	४४	१०
तेषां तेजोवर्षनम् । जाज्वल्येत्यादिभ्यां	३	४५	९
तेषां त्रयाणामुपवेशनकथनम् । अध्यासमासुरित्यादि	५	४५	११
अथ वलभद्रोद्भवैः प्रतिकथनारम्भः । गुर्वित्यादिना	६	४६	९
अथ कृष्णस्य वाणीवर्षनम् । द्योतितेत्यादि	७	४६	११
सुमतस्य कथनम् । भवदित्यादिभिः	८	४७	१०

अथाष्टभिःकुलकेनरमंवर्ययंस्तद्धाक्यमवतारयति ।	श्लोक	पत्र	पंक्ति
नतइत्यादिभिः	१४	४७	११
अथबलभद्रस्यकथनम् । यद्वासुदेवेत्यादिभिः	२२	५२	१०
कृष्णेनदृशाउद्धवायप्रस्तावकथनम् । निशमेत्यादिना	६८	७१	७
अथोज्ज्वलस्यभंत्रकथनम् । भारतीत्यादिना	६७	७१	११
इतिद्वितीयसर्गस्तथात्ययार्थः ॥ २ ॥ ***** ॥			
अथतृतीयसर्गस्तथात्ययार्थः ॥ ३ ॥			
कृष्णस्यइन्द्रप्रस्थप्रस्थानकथनम् । कौबरेत्यादिना	१	७२	७
कृष्णस्यप्रस्थानसम्बन्धवर्षयन्नादैकत्रधारणं			
जगदित्यादिना	२	७२	१०
अथचामरधारणम् । मृणालेत्यादिना	३	७३	७
अथाष्टभिरस्यप्रसाधनविधिवर्षयन्मुकुटधारणं ।			
चित्राभिरित्यादि	४	७३	११
कुण्डलेचधृतेइत्याह । नखेत्यादिना	५	७४	८
अंगदधारणमाह । नमित्यादिना	६	७४	७
कटकधारणमाह । निसर्गेत्यादिना	७	७४	११
मुक्ताहारधारणम् । उभावित्यादिना	८	७५	७
कौस्तुभधारणम् । तैनेत्यादिना	९	७५	१०
कटिस्तूत्रधारणम् । मुक्तेत्यादिना	१०	७६	८
हरिरूपवर्षनम् । सइत्यादिभ्याम्	११	७६	७
अथैनमेवार्थभङ्गनारेणाह । कपाटेत्यादिना	१३	७७	१०
देवीसहैवास्त्युवाचेतिप्रसाधनविधेःफलं । द्वैतेत्यादिना	१४	७७	१०

	श्लोक	पत्र	पंक्ति
स्त्रीणाङ्गनिकथनम् । आकर्षतेत्यादि	१५	७८	८
स्त्रीकर्मकं कृष्णकस्य दर्शनम् । यांयामित्यादिना	१६	७८	७
अथास्यपञ्चभिर्दिवास्त्रसन्निधानम् । तस्येत्यादिभिः	१७	७८	११
कृष्णस्य रथारोहणकथनम् । रराजेत्यादिना	२२	१००	११
अथ गरुडस्यागमनकथनम् । ध्वजेत्यादिना	२३	१०१	७
अथ पटहध्वनिवर्णनम् । विद्यासेत्यादिना	२४	१०१	१०
अथ कृष्णस्य चलनम् । यतइत्यादिना	२५	१०२	८
अथ सैन्यस्य गमनम् । अथेत्यादिना	२६	१०२	७
रथनेमिवर्णनम् । श्यामेत्यादिना	२७	१०२	११
रेणोर्गुरुत्वकथनम् । अलंघयेत्यादिना	२८	१०३	७
पुरंगारोहणकथनम् । निरुद्धेत्यादिना	२९	१०३	१०
मार्गाद्दालकस्य नयनम् । अपेक्षितेत्यादिना	३०	१०४	७
कृष्णस्य दर्शनार्थं जनस्यागमनम् । दिदृक्षमाणेत्यादि	३१	१०४	१०
अथैकत्रिंशत्श्लोकैर्द्वारिकां वर्णयति । मध्यइत्यादिभिः	३३	१०५	१०
इति तृतीयसर्गस्य तात्पर्यार्थः ॥ ३ ॥ ***** ॥			
अथ चतुर्थसर्गस्य सूची ॥ ४ ॥			
कृष्णेन रैवताख्यं पर्वतदृष्टं । निःश्वासेत्यादिना	१	१२८	७
अथ गिरिवर्णनम् । गुर्वीरित्यादिना	२	१२८	१०
नन्वस्योयानयं कश्चिद्रैवतनाम । मुदइत्यादिभिः	१०	१३१	११
शिलोच्चयः कथमिव चूर्णं नंइति शकानिरस्यति ।			
पर्वतदर्शनेन कृष्णस्य विस्मयकथनम् । दृष्टइत्यादिना	१७	१३४	११

॥ ७३७ ॥

श्लोक	पत्र	पंक्ति
हस्तप्रतिदेशकस्य कथनरिम्भः । उच्चारणस्य इत्यादिना	१८	१३५ ए
हस्तसंज्ञायां दूतेन गतिरित्येनम् । आच्छादित्यादिना	१९	१३५ ए
इति चतुर्थसर्गस्य तात्पर्यार्थः ॥ ४ ॥	१९	१३५ ए
अथ पञ्चमसर्गस्य सूत्रं ॥	१९	१३५ ए
दूतेन श्रुत्वा कृष्णस्य रैवतेरनीका कथनम् । इत्यमित्यादिना	२०	१३५ ए
अथ रैवतं प्रति सबलकृष्णस्य गमनम् । तमित्यादिना	२०	१३५ ए
अथ पृथ्वीरजःकाद नम् । भास्यदित्यादिना	२०	१३५ ए
अश्वानां गमनम् । अविर्त्तिन इत्यादिना	२०	१३५ ए
उष्ट्रस्य उत्तमवनकथनम् । आच्छारेत्यादिना	२०	१३५ ए
अनेहोऽस्ति अश्वयोर्दर्शनम् । आयस्यमित्यादिना	२०	१३५ ए
अवरोधवधूनीपतनम् । त्रस्त इत्यादिना	२०	१३५ ए
भूरेशोऽप्रसरणकथनम् । शैलेत्यादिना	२०	१३५ ए
अश्वानां गमनकथनं गतिविशेषश्च । उद्यदित्यादिना	२०	१३५ ए
दिशामाच्छादनकथनम् । नोदारेत्यादिना	२०	१३५ ए
सबलस्य नृपस्य निवासकथनम् । उच्छिद्येत्यादिना	२०	१३५ ए
केषां विभूषणानिवासकथनम् । विभ्राण्येत्यादिना	२०	१३५ ए
अथ केषामागामिकायां श्रवणम् । क्वाथमित्यादिना	२०	१३५ ए
अथ केषामाह्वानकथनम् । अग्रे इत्यादिना	२०	१३५ ए
मत्रस्थवृक्षाणां शोभा वर्णनम् । सिक्ता इत्यादिना	२०	१३५ ए
राजसौण्ड्यानिरीक्षणम् । यानां इत्यादिना ॥ ५ ॥	२०	१३५ ए

श्लोक	पत्र	पंक्ति
भासामालिङ्गनकथनम् । कण्ठेत्यादिना	१८	१६७ ११
स्त्रीणां निरोक्षणेन मयूरणां पलायनम् । वृद्धेत्यादिना	१९	१७० ७
रथावलिवर्षनम् । रेचिष्ठित्यादिना	२०	१७० ११
नेषां निवासस्थानवर्षनम् । ह्यायेत्यादिना	२१	१७१ ८
शजदारणां निद्रासुखकथनम् । उक्षिप्तेत्यादिना	२२	१७१ १७
स्त्रीणां लोलाविशेषकथनम् । प्रसेदेत्यादिना	२३	१७१ ११
वणिजां मानकथनम् । यावदित्यादिना	२४	१७२ ७
शशस्य पलायनम् । अल्पेत्यादिना	२५	१७२ ११
स्त्रीणां नेत्रदर्शनान्मृगस्य पलायनम् । त्रासेत्यादिना	२६	१७३ ८
नेषां वशीकरणम् । आस्त्रीर्षेत्यादिना	२७	१७३ १०
सैन्यस्य पानादिकथनम् । ससुरित्यादिना	२८	१७४ १०
स्त्रीणां गतिवर्षनम् । नाभित्यादिना	२९	१७५ ७
करिकर्तृकजलक्षेपणम् । आलोलेत्यादिना	३०	१७५ ११
द्वाविंशतिश्लोकैर्गजवर्षनम् । येदित्यादिभिः	३१	१७६ ८
नुरङ्गानाम् वर्षनम् । गत्युनेत्यादिभिः	५३	१८६ ११
वृषभवर्षनम् । उत्तोर्येत्यादिभिः	६२	१९२ ७
उष्ट्रस्य वर्षनम् । सार्द्धमित्यादिना	६६	१९४ ८
वैतालिकस्य गानम् । स्पष्टमित्यादिना	६७	१९४ १०
शिविरवर्षनम् । उन्नमेत्यादिना	६८	१९४ १२
रैवतस्य विज्ञप्तिः । धरस्येत्यादिना	६९	१९५ १२
इति पञ्चमसर्गस्य तात्पर्यार्थः ॥ ५ ॥ ***** ॥		

	श्लोक	पत्र	पंक्ति
अथषष्ठसर्गस्यसूची ॥			
अथवर्तुवर्षनम् । अथेत्यादिना	१	१७६	७
प्रथमंवसनस्यवर्षनम् । नवेत्यादिभिः	२	१७६	१०
कश्चिन्स्त्रियंप्रियांभिषयन्नाह । इदमित्यादिभिः	११	२००	७
स्त्रीणांवर्षनम् । वदनेत्यादिभिः	१४	२०१	१०
प्रेषितभर्तृकायावन्धुजनसमाश्वासनम् । रुहदिषेत्यादिभिः	१७	२०२	११
मधुकरस्त्रीणांवर्षनम् । मधुरयेत्यादि	२०	२०४	८
अथग्रीष्मवर्षनम् । रवोत्यादिभिः	२२	२०४	११
अथवर्षावतारमाह । स्फुरदित्यादिभिः	२५	२०६	८
शरद्वर्षनमारभते । ददतमित्यादिभिः	४१	२१२	७
हेमन्तवर्षयति । गजपतोत्यादिभिः	५५	२१८	७
पुनःकविःकौतुकितयाद्वाद्शभिर्नर्तुवर्षनम् । अतोत्यादिभिः	६७	२२३	७
कृष्णसंवोध्यमयूरवर्षनम् । कुर्वन्तमित्यादिना	७७	२२७	७
इतिषष्ठसर्गस्यतात्पर्यार्थः ॥ ६ ॥ ***** ॥			
अथसप्तमसर्गस्यसूची ॥			
कृष्णस्यसानुचरस्यवोहारलीलावर्षनम् । अन्वित्यादि	१	२३०	७
सखीकथनद्वयानंतत्रगमनम् । दधतोत्यादिना	२	२३०	११
स्त्रीणांतत्रपादधारणम् । अवसरमित्यादिना	३	२३१	१०
नासाविभ्रमसम्पदंपपञ्चयति । नखेत्यादिना	४	२३२	८
कुपितांप्रतिशब्दोवचनंपञ्चभिर्नाह । नवेत्यादिभिः	७	२३३	७

श्लोक	पत्र	पंक्ति
काचित्सखीकचिदंगेशीघ्रगामिनमाह ।		
द्रुतेत्यादिभ्यां	२२	२३५ ११
काचित्सखीप्रयातप्रियमेलनायशीघ्रानुधावनंप्रार्थमानां		
सखीमाह । यदीत्यादि	१४	२३६ १०
अपरस्याः गतिविशेषं त्रिभिः कुलकेनाह ।		
अशित्यलमित्यादिभिः	१६	२३७ ९
अन्यासामयेकैकेन गतिविशेषमाह । लघ्वित्यादिभिः	१९	२३८ १०
अन्यासां स्त्रीणां वर्णनम् । मदनित्यादिभिः	२२	२४० ९
कस्याश्चिच्छेष्टाविशेषमेकेनाह । प्रियमित्यादि	३२	२४४ १०
अपरस्याः चेष्टाविशेषं षड्भिः कुलकेनाह । विततेत्या		
दिभिः	३३	२४५ ८
अथ स्त्रीणां लिखनकथनम् । किशलयेत्यादि	३९	२४७ ११
नासां मालाधारणम् । कृतेत्यादिना	४०	२४८ ९
कांप्रतिसखीवचनं त्रिभिर्नाह । अभिमुखमित्यादिभिः	४१	२४८ ११
नासां मुखचुम्बनकथनम् । मुखमित्यादिना	४४	२५० १०
नासां वदनपानकथनम् । व्रतनीत्यादिना	४५	२५० १२
स्त्रीणां रमणालिङ्गनकथनम् । विलसितमित्यादि	४६	२५१ ९
स्तनाभ्यां प्रियस्याह्लादनम् । सललितमित्यादि	४७	२५१ ११
अन्यासां प्रियस्योपरिपतनम् । मृद्वित्यादिना	४८	२५२ ८
वंचनयातस्यासुलिंगनकथनम् । उपरिजेत्यादिना	४९	२५२ ११
अन्यासां नायकेन सह हरहस्तिगमनम् । इदमित्यादिना	५०	२५२ १२

	श्लोक	पत्र	पंक्ति
अन्यासां प्रियेण सह विजनगमनं । विजनमित्यादिना	५१	२५३	६
सपत्नीगृहगमनकथनम् । अधीत्यादिना	५२	२५३	१०
काचिन्निजकान्तं प्रसादयन्तं विभिराह । नखस्त्रित्यादिभिः	५३	२५४	६
नासां प्रियेण सह नानाविलासकथनं । विनयनीत्यादिभिः	५७	२५६	६
अथासां वनविहारेऽङ्गवशमंशमभिराह । श्रुत्येत्यादिभिः	६२	२५८	६
अथश्रमानुभवं सेदं वर्णयति । प्रथममित्यादिभिः	६६	२६१	६
नासां कुचवर्णनम् । विपुलकमित्यादिना	७०	२६१	१०
एकस्याः प्रियकंठावलम्बने श्रमानुभावमाह ।			
अभिरतेत्यादि	७१	२६१	१२
अथापरस्याः अंगभंगाख्यमपरमनुभावमाह ।			
अभिमतमित्यादि	७२	२६२	६
कस्याश्चित् सेदोऽङ्गवकथनम् । हिमेत्यादिना	७३	२६२	१०
सर्वासां सेदोऽङ्गे कम्बर्णयति । गत्वेत्यादिना	७४	२६३	६
अथासां जलविहारेकाकथनम् । प्रियेत्यादिना	७५	२६३	११
इति सप्तमसर्गस्य तात्पर्यार्थः ॥ ७ ॥ ***** ॥			
अथाष्टमसर्गस्य सूची ॥			
अथनासां मूलं प्रति चलनम् । आयासादित्यादिना	१	२६५	६
गच्छन्तीनां मार्गेषोडाकथनम् । यान्तीनामित्यादिना	२	२६५	११
नासां सूर्यकरस्पर्शनकथनम् । नोरंधेत्यादिना	३	२६६	६
कस्याश्चिद्दुःखं श्रुत्वा तपत्र चन्द्रत्वेनोत्प्रेक्षते			
एकस्यादित्यादिभ्यां	४	२६६	१०

	श्लोक	पत्र	पंक्ति
मासांनोषिसंस्तनकथनम् । संस्पर्शेत्यादिना	६	२६७	७
मासां दर्शनेन हंसीनां विस्मयः । गच्छन्तीत्यादिना	७	२६७	११
अथ स्त्रीणां वर्षनम् । श्रीमद्भिरित्यादिभिः	८	२६८	८
मासां जलकोडावर्षनम् । आस्कन्दनित्यादिभिः	१६	२७१	८
अथ जलकोडासम्भारनाह । शृङ्गाण्येत्यादिभिः	२०	१७७	१०
अथ श्लोकद्वयेन पुंसामथवस्थाभेदं वर्णयति ।			
वक्षोभ्यइत्यादिभ्यां	५७	२७०	७
अष्टभूषणानाम्बधूनां वर्षनम् । फेनानामित्यादिभिः	५७	२७१	७
मासां जलादुत्तरणवर्षयति । श्योतद्भिरित्यादिभिः	६३	२७२	१२
अथोत्तरसर्गसूर्यास्तं वर्णयति । इतीत्यादिना	७१	२७६	११
इति अष्टमसर्गस्य तात्पर्यार्थः ॥ ८ ॥ ***** ॥			
अथ नवमसर्गस्य सूची ॥			
अथ सूर्यास्तवर्षयति । अभितापेत्यादिभिः	१	२७८	७
अथ संध्यावातुर्भावमाह । विहितेत्यादिभिः	१४	३०३	१०
अथान्धकारमाह । षणितइत्यादिभिः	१८	३०५	११
स्त्रीणां कोपवर्षनम् । अनुलेपेत्यादिना	२४	३०८	८
अथ चन्द्रोदयवर्षनं प्रारभते । वसुधानेत्यादिभिः	२५	३०८	७
अथ चन्द्रोदयस्य फलमाह । इतीत्यादिना	४३	३१५	१०
स्त्रीणां प्रसाधनमेव प्रपद्यति । सममित्यादिभिः	४४	३१६	८
आकाशप्रतिकस्याश्चिद्वचनम् । प्रणयेत्यादिना	५५	३२०	७

नथाकाचिन्नायिकादूनीन्वाचिकमनुशास्ति ।

नचेत्यादिभ्यां ॥ ५६ ॥ ३२० १०

काचिक्कानांप्रतिविभिर्दूतीसंदिसति । प्रतिविद्ये

त्यादिभिः ॥ ५७ ॥ ३२१ १०

नायिकयानिजशरीरनिरीक्षणं । नन्वित्यादिना ॥ ५९ ॥ ३२२ १०

इयन्नायिकाभिरुपदिष्टादूत्यः किमकुर्वन्नित्यनयाह । ॥ ६० ॥ ३२३ १०

ब्रुवतइत्यादि ॥ ६२ ॥ ३२३ १०

काचिद्दूतीकच्चिन्मियंप्रतिस्वप्नभिः प्रार्थयते ।

समेत्यादिभिः ॥ ६३ ॥ ३२३ १०

अथनासांसमीपेनायकस्यगमनम् । दयितेत्यादिना ॥ ७० ॥ ३२६ १०

यूनांगृहप्राप्त्यनन्तरंवृत्तानां वर्णयति । निषपानेत्यादिभिः ॥ ७१ ॥ ३२६ ११

कस्याश्चिस्त्वपत्नीनामग्रमाहूतायाः कानोपात्तं । त्रिभिरह

नदित्यादिभिः ॥ ८० ॥ ३३० १०

कस्याश्चिद्विभक्तयनम् । अपयानेत्यादिभिः ॥ ८३ ॥ ३३१ १०

इतिनवमसर्गस्यनान्यर्थार्थः ॥ ९ ॥ ***** ॥

दशमसर्गस्यसूची ॥

स्त्रीणांमुखवर्णनम् । सज्जितानीत्यादिना ॥ १ ॥ ३३४ १०

अथमधुपानवर्णनम् । सोपचरेत्यादिभिः ॥ २ ॥ ३३४ १०

प्रियायस्त्रीदत्तमधुपानवर्णनम् । दत्तमित्यादिभिः ॥ ६ ॥ ३३६ १०

मदानुभावं वर्णयति । प्रातिभमित्यादिभिः ॥ १२ ॥ ३३९ १०

संप्रतिवाह्यसुरतनेतिवर्णनं प्रसूयति । सूर्येत्यादिभिः ॥ ३९ ॥ ३५० १०

श्लोक	पत्र	श्रुति
अथचुम्बनचोडावर्णयति । ह्रीत्यादिभिः ॥ १२ ॥	३५५	१०
अथानुरसुरनवर्णनं प्रकीर्तयति । रेचितमित्यादिभिः ॥ १५ ॥	३५६	९
अथविश्रम्भविहारणि । आवृतानीत्यादिभिः ॥ १६ ॥	३५६	११
अथरतावसानवर्णयति । संगताभिरित्यादिभिः ॥ १७ ॥	३६६	११
इति दशमस्कन्धस्य तात्पर्यार्थः ॥ १० ॥	३६६	११
अथैकादशस्कन्धस्य सूची ॥ ११ ॥	३६६	११
अथप्रसूतप्रमानवर्णनं प्रकीर्तयति । श्रुतीत्यादिभिः ॥ १३ ॥	३७२	१०
अथविप्रभानवृत्तान्तवर्णनम् । रतिरभसेत्यादिभिः ॥ १४ ॥	३७३	९
अथप्रभानकालीनान्द्राभंगवर्णनम् । गतमित्यादिभिः ॥ १५ ॥	३७७	९
अथप्रभानकालेराकापतिशोभावर्णनम् । अन्तर्गत्यादिभिः ॥ १६ ॥	३७७	९
अथप्रभानकालेराकापतिशोभावर्णनम् । अन्तर्गत्यादिभिः ॥ १७ ॥	३७७	९
अथसुरतावसानेस्त्रीणां वर्णनम् । मुदिनेत्यादिभिः ॥ १८ ॥	३८५	९
अथसागसम्प्रियव्रतखंडितावर्णनम् । सकलमित्यादिभिः ॥ १९ ॥	३८७	९
अथनष्टभूषणानां स्त्रीणां वर्णनम् । मदमदनेत्यादिभिः ॥ २० ॥	३८९	११
अथतत्कालेअग्निहोत्रादिवर्णनम् ॥ २१ ॥	३९१	११
अथप्रतिशरणेत्यादिभिः ॥ २२ ॥	३९२	१०
अथतत्कालेस्त्रीणां शोभावर्णनम् । नवकनकेत्यादिभिः ॥ २३ ॥	३९३	११
इति एकादशस्कन्धस्य तात्पर्यार्थः ॥ ११ ॥	३९३	११
अथद्वादशस्कन्धस्य सूची ॥ १२ ॥	३९३	११
अथतोरणाद्विर्जनैः कस्य दर्शनं । इत्यादिभिः ॥ २४ ॥	४०५	९
अथगण्डस्थस्य कस्य गमनवर्णनम् । सुखमित्यादिभिः ॥ २५ ॥	४०५	११

कृष्णस्य पञ्चानुपाणांगमनम् । हस्तेत्यादिना ॥ ३ ॥ ४०६ ॥
 नक्तालेखीणां विभोगकथनम् । मुक्तैरित्यादिना ॥ ४०६ ॥ ११
 गजकर्तृकस्यारोहणम् । उक्षिप्तेत्यादिना ॥ ४०७ ॥ १०
 नुरङ्गारोहणकथनम् । खैरमित्यादिना ॥ ४०८ ॥ १०
 उष्टारोहकस्यगमनम् । अह्वायेत्यादिना ॥ ४०८ ॥ १२
 अकटयोजनकथनम् । गण्डेत्यादिना ॥ ४०९ ॥ १०
 उष्टाणां शृङ्गकरणम् । उद्यातुमित्यादिना ॥ ४०९ ॥ १०
 अथवृषभवर्षनम् । नस्येत्यादिना ॥ ४१० ॥ १०
 करिध्वनिवर्षनम् । नानेत्यादिना ॥ ४११ ॥ ११
 अथगजारोहकथनम् । प्रत्ययेत्यादिना ॥ ४१२ ॥ १०
 माच्चजन्यस्यध्वनिवर्षनम् । संमूर्कित्यादिना ॥ ४१३ ॥ १०
 अथरजवर्षनम् । कात्वीयेत्यादिना ॥ ४१४ ॥ १२
 अथचतुरङ्गसैन्यानां नानाविधशृङ्गवर्षनम् । ॥ ४१५ ॥ १०
 मन्दैरित्यादिभिः ॥ ४१६ ॥ १०
 सैन्यस्यगमनकथनम् । भूमिद्वारित्यादिना ॥ ४१७ ॥ ११
 अथवन्दिनःस्तुतिकथनम् । ओजस्विवर्षइत्यादिना ॥ ४१८ ॥ १०
 अथनानापुरुषस्त्रीणाञ्चदर्शनम् । गोष्ठेत्यादिना ॥ ४१९ ॥ ११
 यमुनावर्षनम् । येत्यादिभिः ॥ ४२० ॥ १२
 यमुनोत्तरणवर्षनम् । लोलैरित्यादिना ॥ ४२१ ॥ १०
 नानावस्तुवर्षनम् । सीमनेत्यादिना ॥ ४२२ ॥ ११
 इति द्वादशसुखनात्यवार्थः ॥ १२ ॥ ***** ॥

	श्लोक	पत्र	शक्ति
अथ त्रयोदश सर्गस्य सूची ॥ १३ ॥			
यमुनामतीतं कृष्णं युधिष्ठिरं श्रुतवान् ।			
यमुनामित्यादिना	१	४३७	८
कृष्णं युधिष्ठिरं युधिष्ठिरस्य गमनम् । बहुभर्तुरित्यादिना	२	४३७	१०
कौरवसेनानूर्यध्वनिवर्षणम् । रभसेत्यादिना	३	४३७	१२
वृषाणामागमनकथनम् । अपदान्तरेत्यादि	४	४४०	७
मयूरस्य नर्तनम् । द्रुतमित्यादिना	५	४४०	११
उभयोर्मौलनकथनम् । ब्रजतोरित्यादिना	६	४४१	७
कृष्णं युधिष्ठिरं योरथादवतरणं । अवलोकेत्यादिना	७	४४१	११
युधिष्ठिरस्य प्रणामादिककथनं । वपुषेत्यादिना	८	४४२	७
भीमादेरलिङ्गनकथनम् । इतरानपीत्यादिभ्यां	१४	४४५	८
उभयोः स्त्रीणां रलिङ्गनम् । इमेत्यादिभ्यां	१६	४४५	१२
उभयोरथारेहणम् । अधिरूक्ष्यामित्यादि	१८	४४६	७
चामरवायुकथनम् । शनकैरित्यादिना	२०	४४७	७
भानपत्रधारणम् । विकसदित्यादिना	२१	४४७	११
कृष्णस्य शोभावर्णनम् । पवनेत्यादिना	२२	४४८	७
यमयोगमनम् । वशिनमित्यादिभ्यां	२३	४४८	११
दुन्दुभिघोषकथनम् । गतयोरित्यादिना	२५	४५०	८
हस्तिनापुरदर्शनंगमनं च । मखमित्यादिभिः	२६	४५०	१०
पौरांगनानां चेष्टाशृङ्गारवर्णयति । अभीत्यादिभिः	३१	४५२	१०
कृष्णस्य सभागमनं सभावर्णनं च । अभीत्यादिभिः	५१	४६१	७

	श्लोक	पत्र	पंक्ति
उभयोरथाद्वयतरणम् । अभितइत्यादिभिः	६९	४६५	९०
उभयोरुपवेशनम् । उदयेत्यादिना	६४	४६६	९०
कुसुलस्यआनन्दादिकथनम् । सुतरमित्यादिना	६५	४६६	९२
वारवधूनां नर्तनकथनम् । अनवद्येत्यादिना	६६	४६७	९२
कलस्यसुजनतावर्णनम् । हरिरित्यादिभ्यां	६८	४६८	९२

इति त्रयोदशसर्गस्य तात्पर्यार्थः ॥ १३ ॥ ***** ॥

अथ चतुर्दशसर्गस्य सूची ॥

कलमुद्दिश्य नृपस्य कथनम् । तंजगादेत्यादिभिः	१	४७०	९
सुत्याहरिमभिमुखीकृत्य उक्त्या शयः । सनेत्यादिभिः	६	४७२	९
नृपप्रतिकूलस्य कथनारम्भः । तं वदन्तमित्यादिभिः	१२	४७४	१०
नृपस्य विज्ञप्तिकथनम् । इतीत्यादिना	१७	४७७	९
अनेकधा क्रतुर्वर्णयति । आननेत्यादिभिः	१८	४७७	१०
भीष्मप्रतिनृपस्य कथनम् । इत्यमित्यादिना	५३	४७६	९
प्रश्नस्योत्तरमाह । आत्मनेत्यादिभिः	५४	४७६	१०
कर्त्तव्यकथनम् । धन्योसीत्यादिना	८७	५११	९
कृष्णायार्घदानकथनम् । भीष्मोक्तमित्यादिना	८८	५११	११

इति चतुर्दशसर्गस्य तात्पर्यार्थः ॥ १४ ॥ ***** ॥

अथ पञ्चदशसर्गस्य सूची ॥

शिशुपालस्यैर्ष्याकथनम् । अथेत्यादिना	१	५१३	८
शिशुपालस्य कोपगात्रकंपयोः कथनम् । अनोक्त्यादिभिः	९	५१६	८
शिशुपालस्य वागारम्भमाह । प्रथममित्यादिभ्यां	१३	५१७	९

श्लोक	पत्र	पंक्ति
पञ्चभिः पाण्डवोपालम्भमाह । यदित्यादिभिः	१४	५१८ ८
अथत्रिभिर्भिषोपालम्भमाह । अथेत्यादिभिः	१५	५२० ८
सप्तदशभिः कृष्णोपालम्भमाह । प्रतिपत्तमित्यादिभिः	२२	५२१ ७
शिमुपालस्य हास्यवर्षनम् । इतोत्यादिना	३७	५२८ ७
महचनश्रुत्वा कृष्णस्य विकारभावकथनम् ।		
कुटुनेत्यादिभिः	७४	५३१ १०
महचनश्रुत्वा नदीजेनोत्तरमाह । नृपतावित्यादिभिः	७८	५३३ ८
शिमुपालपक्षीयाणां क्रोधोद्भवः । इतोत्यादिना	८१	५३४ ८
अथैषां दशभिर्गात्रारम्भकोष्ठानुभावमाह ।		
शितोत्यादिभिः	८२	५३४ १०
तेषां वलाधिककथनम् । इतोत्यादिभिः	९२	५३८ ८
पुनश्चैव्यश्रुत्वा भिरह । किमित्यादिभिः	९७	५४० ८
शिमुपालस्य स्वशिविरं प्रतिगमनम् । अभिघायेत्यादि	१०१	५४१ ७
पाण्डवस्य क्षमाकथनम् । गृहमित्यादिना	१०२	५४१ ११
मङ्गमनानन्तरं राजपुत्राणां गमनम् । चलितमित्यादिना	१०३	५४२ ७
यज्ञदर्शनार्थं स्त्रीणां तत्रगमनम् । विशिखेत्यादि	१०४	५४२ १०
शिमुपालस्य सेनासंग्रहनम् । क्षणमित्यादिना	१०५	५४३ ८
अथ तस्य शंखध्वनिः । त्वरेत्यादिभिः	१०६	५४३ ७
तेषां स्वरूपवर्णनम् । दधतइत्यादिभिः	१०७	५४४ ७
आसर्गसमाप्तेः स्त्रीणां चेष्टावर्णनम् । दधतइत्यादिभिः	११४	५४६ १०
इति पञ्चदशसर्गस्य नाट्यार्थः ॥ १५ ॥		

अथषोडशसर्गस्यसूची ॥

कृष्णप्रतिशिशुपालेनदूतस्यप्रेरणम् । इमघौघेत्यादिना १ । ५५५ ॥
 दूतस्यतुर्दशश्लोकैरभिधत्ते । अभिधायेत्यादिभिः २ । ५५५ ॥
 दूतस्योत्तरमाहसात्यकिः । इतीत्यादि ॥ ३ ॥ ५५५ ॥
 किंतुचस्तदेकविंशतिश्लोकैरह । मधुरमित्यादिभिः ५७ ॥ ५५५ ॥
 पुनर्दूतवचनम् । निशमयेत्यादिभिः ५७ ॥ ५५५ ॥
 इतिषोडशसर्गस्यतात्पर्यार्थः ॥ १६ ॥ ****

अथसप्तदशसर्गस्यसूची ॥

महचनेनसभाक्षोभकथनम् । इतीत्यादिना ५७ ॥ ५५५ ॥
 सभाक्षोभंवर्णयति । सगगवेत्यादिभिः ५७ ॥ ५५५ ॥
 सप्तदशमिश्रकोधानुभावानाह । अलक्ष्येत्यादिभिः ५७ ॥ ५५५ ॥
 अथकृष्णसैन्यसप्तह्नम् । निरकृतेत्यादिना ५७ ॥ ५५५ ॥
 अथकृष्णस्यरथारोहणम् । अवारितमित्यादिना ५७ ॥ ५५५ ॥
 तत्रगर्गुडोपगमनम् । उपेत्येत्यादिना ५७ ॥ ५५५ ॥
 अथरथवर्णनम् । गम्भीरेत्यादिना ५७ ॥ ५५५ ॥
 रथदर्शनाज्जनस्यविस्मयकथनम् । निरन्तरेत्यादिभिः ५७ ॥ ५५५ ॥
 गजादीनां ध्वनिवर्णनम् । ववृंहिरेत्यादिभिः ५७ ॥ ५५५ ॥
 ससैन्यस्यकृष्णस्यतत्रगमनम् । यियात्तिनामित्यादि ५७ ॥ ५५५ ॥
 जनानांमनेस्ताहकथनम् । मनस्विनामित्यादिना ५७ ॥ ५५५ ॥
 वैद्यसेनावर्णनम् । वयेत्यादिना ५७ ॥ ५५५ ॥
 कृष्णस्यवैद्यसेनादर्शनम् । ममावित्यादिभिः ५७ ॥ ५५५ ॥

श्लोक	पत्र	पंक्ति
हरिसैन्यस्य शोभनाकथनम् । हरेरित्यादि	५०	६११ १२
अथ राशिशोभाकथनम् । उपाहितैरित्यादिना	५१	६१२ ७
बलचक्रनाक्षमाराजःवर्षनम् । अथेत्यादि	५२	६१२ ११
इति सप्तदशसर्गस्य तात्पर्यार्थः ॥ १७ ॥ ***** ॥		
अथाष्टादशसर्गस्य सूची ॥		
उभयोस्त्रेन येर्मिलनम् । संजग्माने इत्यादिना	१	६२० ७
उभयोस्त्रेन योरखवर्षनम् । सेवेत्यादिना	४	६२१ १०
बलयोगनिविशेषवर्षनम् । बद्धैत्यादिभिः	५	६२२ ७
परस्परमखप्रहरणम् । यानैरित्यादि	११	६२४ १०
अथवाङ्मयुद्धकथनम् । सेवेत्यादिना	१२	६२५ ७
उभयोः परस्परनानायुद्धवर्षनम् । मुद्धा इत्यादिभिः	१३	६२५ १०
द्वयोरेकत्रीभवनकथनम् । मिश्रीभूते इत्यादिभिः	१८	६२८ ८
इतिनामदश्यावकथनम् । यावदित्यादिना	२६	६३१ ११
अथ मज्जयुध्यवर्षनम् । क्रुध्यन्तित्यादिभिः	२७	६३२ ८
नाकस्त्रीणां मनस्तापकथनम् । कश्चिदित्यादिभिः	५८	६४४ ७
मृतपुरुषं नोत्वासां कुञ्जे गतम् । वृत्तमित्यादिना	६०	६४५ ८
मृतस्य स्वामिन एलिङ्गनकथनम् । व्यक्तप्राणमित्यादि	६१	६४५ १०
कासां भर्त्सकसङ्घसङ्गवासकथनम् । स्वर्गे इत्यादि	६२	६४५ १२
मृतस्य पुनरुज्जीवनकथनम् । गत्वेत्यादिभिः	६३	६४६ ७
मृतस्य शोभावर्षनम् । रेजुरित्यादिभिः	६८	६४८ ८
नदीवर्षनम् । रामेणेत्यादि	७०	६४८ ११

श्लोक	पत्र	शक्ति
पक्षिणां सांभक्षणम् । उक्तानामित्यादिना	७३	६५०
शिवानां शवबादनम् । ओजोभाजामित्यादि	७५	६५० ११
जम्बुकस्य रक्तपोतम् । ग्लानीत्यादिना	७७	६५१ १०
इति मष्टादशसर्गस्य तात्पर्यार्थः ॥ १८ ॥	*****	॥
अथैकोनविंशतिसर्गस्य सूचीपत्रम् ॥		
तत्र वेणुहारिण उद्यानम् । अथ इत्यादिना	१	६५४ १०
तत्र प्रतिवल्लभ इत्याव लोकनम् । आपतन्तमित्यादिना	२	६५४ ११
तेन सह वल्लभ इत्युद्धकथनम् । जजावित्यादिना	३	६५५ १०
वल्लभ इत्यस्य स्याधावनम् । भवनित्यादिना	४	६५५ १०
बभेन इत्यस्य तस्य सूतेनापाहरणम् । दिशमित्यादिना	६	६५६ १०
शाल्ववल्लभस्य परजयकथनम् । कृतेत्यादिना	७	६५६ ११
उल्मुकस्य तेजोवर्षनम् । उल्मुकेत्यादिना	८	६५७ १०
रुक्मीणः पलायनम् । पृथोरित्यादिना	९	६५७ १०
क्रामेन वैद्यस्य वल्लभग्रहणम् । सममित्यादि	१०	६५७ ११
प्रद्युम्नस्य रोभावर्षनम् । दधानैरित्यादि	११	६५८ १०
तेन सह युद्धकथनम् । प्रायेत्यादिना	१३	६५८ ११
शत्रून् प्रति वैद्यस्य गमनम् । अहितानित्यादि	१४	६६२ १०
चतुर्भिः कुलकेन तेनाम्बर्षयति । तत इत्यादिभिः	२६	६६२ ११
सेनायाः प्रस्थानकथनम् । भूतेत्यादिना	३१	६६४ १२
तस्याः स्वर्गच्छा । दिवमित्यादिना	३१	६६५ १०
तस्याः शत्रुजयेच्छाकथनम् । कृतेत्यादिना	३२	६६५ १०

	श्लोक	पत्र	पंक्ति
वस्त्यादिसेनाप्रार्थनम् । बाहमेत्यादि	३३	६६५	११
नस्याः यदुसेनाप्रार्थिः । नानेत्यादिना	४०	६६५	१०
वैद्यप्रतिपदुसेनाप्रार्थिकथनम् । संहत्येत्यादिना	४२	६६५	१२
यदुसेनायाः प्रतिवेलाभियोगं । विस्तोर्षमित्यादिभ्यां	४३	६६५	१०
उभयोर्युद्धवर्णनम् । अधीत्यादिभिः	४५	६६५	११
रक्तवारिजानदीवर्णनम् । विदजदित्यादिभिः	७७	६६५	१०
युद्धभूमिवर्णनम् । चित्रमित्यादि	७९	६६५	१०
वैद्यस्य युद्धाभिगमनम् । युद्धमित्यादिना	८२	६६५	१२
कृष्णाभियोगपञ्चभिः कुलकेताह । अथेत्यादिभिः	८३	६६५	१०
कृष्णप्रतिशत्रूणां क्षेपः । विद्धिषदित्यादिना	८९	६६५	१०
कृष्णस्य धनुर्ग्रहणम् । निवोज्येत्यादिना	९१	६६५	१०
कृष्णेन शत्रूणां हननम् । दिङ्मुखेत्यादिभिः	९५	६६५	१०
तेन शत्रोः हननम् । वररइत्यादिना	१००	६६५	१०
शिमुपात्तस्य वाणक्षेपनम् । मुक्त्यादि	१०१	६६५	१०
शजश्रेणीतां भञ्जनम् । राजेत्यादि	१०२	६६५	१२
उभयोर्युद्धवर्णनम् । उद्धतानित्यादिभिः	१०३	६६५	१०
इति उनविंशतिसर्गस्य तात्पर्यार्थः ॥ १९ ॥ ***** ॥			
अथ विंशतिसर्गस्य सूची ॥			
त्रैद्येन हरेरह्वानकथनम् । मुखमित्यादिना	१	६६५	१०
कृष्णप्रतिवैद्यस्य गमनम् । शिनेत्यादिना	२	६६५	१०
वैद्यप्रतिपदस्य गमनम् । अभीत्यादि	३	७००	१०

	श्लोक	पत्र	पंक्ति
कुलस्यारथवर्षनम् । सेत्यादिना	४	७००	११
चैद्यस्याभियोगकथनम् । अभीत्यादिना	६	७०१	६
शिशुपालस्यधनुःशूद्रवर्षनम् । जनितेत्यादिना	७	७०१	११
शिशुपालेनकुलोपरिवाणक्षेपणम् । समकालमित्यादि	८	७०२	६
चैद्यशरेणकुलवलस्यरोधनकथनम् । इतोत्यादिना	१७	७०५	१०
तस्यरोधनस्यकुलोपरिवाणक्षेपणम् । प्रतोत्यादिभिः	१९	७०६	६
चैद्यवाणस्यपतनम् । दयितैरित्यादि	२४	७०८	६
यादवसैन्यस्यप्रकाशना । शरदेवेत्यादिना	२७	७०९	१०
तस्यलघुहस्तनाकथनम् । सदिवमित्यादिना	२८	७०९	११
कुलशिशुपालयोर्नानास्त्रैर्युद्धम् । गुर्वित्यादिभिः	३०	७१०	६
चैद्येनकुलस्योपरिस्वापनास्त्रप्रहारः । विहितेत्यादि	३२	७११	६
तद्वलस्यनिद्रायाकुलताकथनम् । सलिलेत्यादि	३३	७११	११
अथकौस्तुभाज्जोद्धवनम् । अथेत्यादिना	३७	७१३	६
चैद्येनभुजगास्त्रस्यप्रक्षेपः । व्यवहारेत्यादिभिः	४१	७१४	११
सर्पेणयादवातांवननकथनम् । शिखीत्यादिभिः	४६	७१७	८
कुलोत्तगरुडास्त्रस्यप्रहारः । अथेत्यादिभिः	५२	७१९	६
चैद्येनआग्नेयास्त्रस्यप्रक्षेपः । खचरैरित्यादि	५९	७२२	६
कुलोत्तगरुडास्त्रस्यप्रहारः । निखिलामित्यादिभिः	६५	७२४	८
चैद्यःवाक्यायकेनकुलोत्तगरुडास्त्रमुज्झितमित्यादिना	७७	७२९	६
कुलोत्तगरुडास्त्रस्यप्रहारः । रुद्धेत्यादिना	७८	७२९	११
चैद्यस्यसुवर्गगमनम् । श्रिवेत्यादिना	७९	७२९	१६
मतःकविवंशानुवर्षनम् । सर्वेत्यादिभिः	८०	७२९	१७
इतिविंशतिसर्गस्यतात्पर्यार्थः ॥ २० ॥ इतिस्त्रीचोपत्रं समाप्तम् ॥			

अथमाघकाव्यस्य मुद्रिपत्रम् ॥

पत्र	पंक्ति	अमुद्र	मुद्र	पत्र	पंक्ति	अमुद्र	मुद्र
३	१८	विभविता	विभाविता	४६	१४	अर्त्तिहे	अर्त्तिहो
५	८	हिभवान्	हिमवान्	४७	१७	भन	भवन
८	५	सर्वानि	भर्वानि	५१	१६	उद्धन्	उद्धमन्
९	१६	आसुतान्	आसुतान्	५२	१६	अयच्छ	अर्याच्छ
१०	६	सिचू	सिच्	५३	२०	दुर्मध	दुर्मध
११	२०	शास्त्रन	यज	५४	१४	दुर्वलः	दुर्वलः
१३	१७	विकसने	विकसने	७३	१३	सम्पदः	संपदः
१३	१८	जोव	क्षोव	७२	१६	मागातक्तः	भागात्कः
१७	५	सुस्य	सुस्य	७३	१२	मनणी	मनणी
१८	११	ब्रवन्तं	ब्रुवन्तं	७८	८	याया	यांया
२०	१५	किच्चा	कुच्चा	७७	३	रिरेधि	विरेधि
२०	२०	दाप्	आड्	७७	१०	मोकी	मोदकी
२२	१	ज्यासिनि	जासिनि	७७	११	सुनपा	सुनया
२२	७	निजो	निजौ	१०२	१८	अनेमि	आनेमि
२३	१८	लावुक	लावुक	१०५	४	षक्यावे	षक्यावे ।
२८	१३	सन्नता	सन्नता	१०५	१६	चादु	चानु
२९	१४	शानजा	शानजभा	१०६	१६	चक्र	चक्र
३७	१४	रावस्य	रावणस्य	१०७	७	दिभिः	दिभिः
३९	११	बुजो	बुजो	१०७	७	व्यर्थ	व्यर्थ
४५	१	हलादिः	हलादेः	१०८	१०	ब्रीडा	ब्रीडा

॥ ७५५ ॥

पत्र	पंक्ति	अमृद्ध	मृद्ध	पत्र	पंक्ति	अमृद्ध	मृद्ध
१०८	२०	येना	थेना	१४६	२	कन	कल
१०९	२	च्छति	च्छती	१४७	५	नील	नील
१०९	९	मरु	सरु	१४८	१६	सहस्र	सहस्र
११०	७	भवन्ति	भवन्ती	१४९	६	रुदि	रुदादि
११०	१५	चिद्रू	चेद्रूया	१५२	२	स्फुरीणी	स्फुरिणी
११५	१४	अपा	अपा	१५३	१८	गानु	गानु
११६	७	रिपु	पुरि	१५३	२०	कष्टं	कष्टं
११६	८	भावः	भावः	१५५	७	नोच	एच
११७	१५	अवः	शुवः	१५६	१६	इवस्य	इवस्य
११९	७	सुष्टु	सुष्टु	१६१	१७	नदन्तं	नदन्तं
१२०	१	पूषा	पुषा	१६१	१८	दाभि	दाभि
१२८	३	कर्मणि	कर्मणि	१६३	७	द्व	ष्व
१३२	३	मिता	अमिता	१६३	८	निरकः	निरकः
१३३	१९	सम्पक्	अम्यक्	१६३	१४	भीता	भीता
१३५	२०	मीश्वर	मीश्वर	१६४	९	सिष्ट	षिष्ट
१३७	२०	नानाश्वा	नाश्वा	१६५	१३	नाड	नाड
१४१	१४	लोक	लोक	१६६	१६	इडा	इडा
१४१	२०	इत	इति	१६९	२	यासां	यासां
१४४	१४	ओष्ठो	ओष्ठो	१७१	२	कुञ्जो	कुञ्जो
१४४	१८	दिडा	दियडा	१७४	६	क्यादि	अदादि
१४५	६	मत्रि	अस्त्रिन्		९	सिजि	सिज

पत्र	पंक्ति	अमुञ्ज	मुञ्ज	पत्र	पंक्ति	अमुञ्ज	मुञ्ज
१७७	१०	विज्ञै	विज्ञै	२४४	२०	रजि	रजये
१८२	५	फुल्ले	फुल्लैति	२४५	७	नयति	नयन्ती
१८५	२	समीप	समीप	२४६	६	कौटुमे	कुटुमे
१८७	२	ह्वात्ख्यै	ह्वात्ख्यै	२४६	६	कुसुम	कौसुम
१९५	१३	पुषः	पिषुः	२५८	१०	घन	घन
१९८	१५	तुख	तुमुख	२६६	३	सृष्टवा	सृष्टवा
२०२	११	पेदरे	पेदरे	२६६	१०	कला	कर
२०५	७	यस्मिन्	यस्मिन्	२७३	२	इतो	इतो
२३०	१०	सह	मह	२८१	७	अम्भोमि	अम्भोमि
२३०	१६	भ्यति	भ्यत्येति	२९१	१२	धीरता	धीरिता
२३१	३	प्रमाणं	प्रमाणं	२९४	७	सितैः	सितैः
२३२	१३	मसुसु	मसुसु	२९५	१७	भभिला	भभिला
२३३	२०	वित्त	वित्त	२९८	३	सन्नता	सन्नता
२३५	१६	निषेध	निषेध	३००	२	निष्कलै	निष्कलै
२३६	१७	उत्तर	उत्तर	३०४	६	मिथुनं	मिथुनं
२३७	५	असि	असि	३०४	१०	गुत्पपा	गुत्पपा
२३८	८	उभ	उभय	३१०	१	महा	महान्
२३८	१५	वोपर्ज	वोपसर्ज	३११	१६	क्षणात्	क्षणात्
२४४	८	तादर्थ्यै	तादर्थ्यै	३२०	२०	अभि	अभि
२४४	८	बाह्ये	बाह्ये	३२२	१६	नृदि	नृदि
२४४	११	बाह्ये	बाह्ये	३२६	७	मम	मम

पत्र	पंक्ति	अमुद्ध	मुद्ध	पत्र	पंक्ति	अमुद्ध	मुद्ध
३४०	१०	अधु	अधु	३७७	१६	नित्य	नित्य
३४१	६	मल्य	मल्य	३८०	२	शस्त्रि	शस्त्रि
३४२	२	यान्तः	यान्तः	३८०	११	लायाच	लायाच
३४३	१	मभि	माभि	३८१	१	ज्वाला	ज्वाला
३४६	८	हिला	दित्वा	३८१	५	नेन	नेन
३४७	१३	अनूनं	अनूनं	३८३	२	यज	यज
३४७	८	क्रिया	क्रिया	३८४	११	ज्वाल	ज्वाल
३५०	८	अजस्रं	अजस्रं	३८८	८	घोत्पले	घोत्पले
३५२	१३	जुधने	जुधने	४००	१८	भूयो	भूयो
३५२	१७	खदे	खदे	४०१	१३	पश्य	पश्य
३५३	१५	वक्तता	वक्तता	४०२	१५	उलूको	उलूको
३५४	६	निष्पीड	निष्पीड	४०३	१४	नित्यसार्थः	नित्यसार्थः
३५६	१०	महियः	महियः	४०३	१८	कल्याण	कल्याण
३५८	१३	करोत्य	करोत्य	४०५	६	वेयौ	वेयौ
३६५	१०	प्राप्य	प्राप्य	४०६	६	गलित्वा	गलित्वा
३६६	१०	प्राप्य	प्राप्य	४०६	८	नृविशे	नृविशे
३६७	११	तमेत्	तमेत्	४०६	११	कृतः	कृतैः
३६७	११	रप्य	रप्य	४०७	१६	जगां	जगां
३७४	२०	प्रविज	प्रवृज	४०७	४	गण्डेचि	गण्डेचि
३७६	१२	कल्ये	कल्ये	४१०	४	नासिका	नासिका
३७७	११	ग्रीवा	ग्रीवमा	४१०	४	क्रित्वा	दित्वा

पत्र	पंक्ति	अमृज	मुद्र	पत्र	पंक्ति	अमृज	मुद्र
४११	१७	खवे	खेख	४४१	१७	खरेई	खवई
४१२	११	नाग्र	नाग्र	४४२	६	ग्रहभू	ग्रभू
४१३	३	चूडे	चूडेति	४४२	७	पुज्य	पूज्य
४१६	१२	बन्धेभे	बन्धेभ	४४३	३	वक्ष्य	वक्ष
४१६	१७	भूल	मूल	४४३	१६	नामि	नामि
४१६	२०	बन्धेभे	बन्धेभ	४४४	६	द्याधि	द्याधि
४२०	१८	मुज्ज	मुज्ज	४४४	१३	भर्तु	भर्तु
४२१	५	द्यम	द्यन्	४४५	११	तरेण	तरेण
४२२	२०	अज्जे	अजे	४४७	१०	परि	परिग
४२३	१६	दृम	दृन्	४४७	१७	भृमः	भृन्
४२४	७	सुखलन्धो	सुखलन्धो	४४८	१	चक्रिण	चक्रिणा
४२६	७	मार्थ्य	मर्थ्य	४४७	७	तेवासि	अनेवासि
४२७	१७	चय	चय	४४७	८	रूपदि	रूपदे
४३३	१२	भानो	भास	४५२	७	दंभु	दंभु
४३५	१८	अंसौ	अंसं	४५३	१८	चलन	चलन्
४३५	१७	द्वय	द्वय	४५४	७	भाषवे	भाषवे
४३७	५	निविष्ट	निवेष्ट	४५५	३	ब्रह्म	ब्राह्म
४४०	५	प्रचक्रान्त	चक्रप्रान्तौ	४५६	१	त्ययः	प्रत्ययः
४४०	११	पणचा	पणवा	४५७	१४	पल्लयो	पल्लवयो
४४१	१	पणचा	पणवा	४६०	५	लम्बानि	लम्बिनि
४४१	३	कूलिता	कूजिता	४६०	७	विश्रमाः	विश्रमाः

॥ ७५६ ॥

पत्र	पंक्ति	अमुद्र	मुद्र	पत्र	पंक्ति	अमुद्र	मुद्र
४६१	४	मंति	भंति	४६३	१४	यावका	याचका
४६१	१६	जम	याजम	४६४	१६	कांच	कांचन
४६३	६	अंकुर	अंकुर	४६५	१६	मूजं	मुजं
४६८	६	वानो	वाणो	४६६	२	नियन्ति	नियन्ति
४७२	१६	कर्तुं	कर्तुं	४६७	१८	धमुअ	धमुअ
४७२	१७	रश्मिः	रश्मिः	५००	११	संतत	संततः
४७४	३	लघ्व	लघ्व	५०५	१०	मुक्तयः	मुक्तयः
४७७	३	क्रतुं	क्रतुं	५०६	१४	वाचतो	वाचतो
४७८	७	क्रिया	क्रियाः	५०७	१७	परमु	परमु
४७८	१०	दृति	दृति	५१४	११	ध्रुव	ध्रुव
४७९	१४	सिचः	सिचः	५१४	१६	ध्रुवगति	ध्रुवगति
४८०	१२	गदितुं	गदितुं	५१७	८	भास	भास
४८१	६	कृम	कृत्रिम	५१८	१५	रिवं	रिवं
४८२	६	जुजो	भुजो	५१९	८	नीत	नीयत
४८३	८	भाताऽ	भाऽमू	५२०	७	वदन्ति	वदन्ति
४८३	१५	बृह्मा	बृह्मा	५२५	११	मुधा	मुधा
४८३	८	प्रयः	प्रियः	५२६	४	रम्य	रम्य
४८४	१८	सुरम्भ	सुरम्भ	५२७	१६	त्रय	अत्रय
४८५	२०	वजं	वजं	५३०	१	मदा	निदार
४८७	१३	उम्भे	उम्भे	५३०	३	वीच	नीच
४८८	१	ब्राह्मण	ब्राह्मण	५३४	१७	वीदा	विदा
४८९	१६	विकी	विकी	५३४	१८	भुज्ज	मुज्ज

पत्र	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
५३८	१७	शाला	शाखा
५३९	१८	नव्य	निधि
५४५	९	कुलि	कुली
५५२	१७	भवति	भवि
५५३	२	लक्ष्यो	लक्ष्मो
५५३	६	ज्वल	ज्वल
५५५	२	प्रतिहत	प्रहित
५५५	१८	पुरुष	परुष
५५६	१४	पुरु	परु
५५७	१५	मूनां	मूनां
५५७	१९	मुख्ये	मुख्ये
५५८	१७	पेनः	पेनः
५६३	३	नुजः	नुजरः
५६५	१४	रूपो	रूपोनि
५६५	१९	अन्य	अन्यन
५७०	१	नात्म	आत्म
५७३	४	दाप्तात्	दाप्तात्
५७८	७	शीघ्रं	शीघ्रं
५७८	१५	लङ्गे	लङ्गे
५८५	७	जयती	जयी
५९३	४	दृत्	दृत्
६००	१५	यद्	यद्

पत्र	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
६१४	११	ननी	मनी
६२१	९	द्वेषा	द्वेष्या
६२५	६	मुष्टि	मुष्टि
६३१	११	व्यवस्था	व्यस्था
६३७	९	सेना	सेना
६३८	१२	विपु	विपु
६३८	१६	विपु	विपु
६४४	१७	भीव	भीष
६४८	४	काश्य	काश्य
६५४	१५	पेद	पेद
६५७	१६	पेतामांसा	नान्मावा
६५७	१२	कर्त्ति	कर्त्ति
६६४	१२	लायकं	लापयं
६६७	१२	शाखैर	शाखैर
६८३	९	स्फार	स्फार
६९६	१०	सर्द्ध	सर्द्ध
७१३	१५	इत्य	इत्य
७१७	१३	भाणी	भारिणी
७१८	११	वर्द्ध	वर्द्ध
७२१	९	मणीन	मणीना
७३०	८	काव्ये	काव्य

इति माघकाव्यस्य शुद्धिपत्रम्

॥ काव्यनाम ॥

॥ शिशुपालवध ॥

॥ —●— ॥

॥ —●— ॥

॥ कविनाम ॥

॥ माघ ॥

॥ टीकानाम ॥

॥ सर्वज्ञा ॥

॥ टीकाकारनाम ॥

॥ महिनाथ ॥

॥ २ ॥

अत्र काव्ये सर्ग संख्या ॥

॥ विंशति २० ॥

॥ —●— ॥

अत्र काव्ये मूल श्लोक संख्या

॥ चतुरधिक अशीति षट्शताधिक सहस्रम् १६८४ ॥

॥ —●— ॥

॥ अत्र भगवतः श्रीवासुदेवस्य शिष्यपालवधः फलम् ॥

॥ —●— ॥ —●— ॥ —●— ॥

॥ ४३ ॥

॥ शाकेशैलाग्निसपेन्दुसमितेहायनोत्तमे ॥

॥ १ ॥ इन्द्राग्निसपेन्दुसमितेहायनोत्तमे ॥

॥ २ ॥ इन्द्राग्निसपेन्दुसमितेहायनोत्तमे ॥

॥ ३ ॥ इन्द्राग्निसपेन्दुसमितेहायनोत्तमे ॥

॥ ४ ॥ इन्द्राग्निसपेन्दुसमितेहायनोत्तमे ॥

॥ ५ ॥ इन्द्राग्निसपेन्दुसमितेहायनोत्तमे ॥

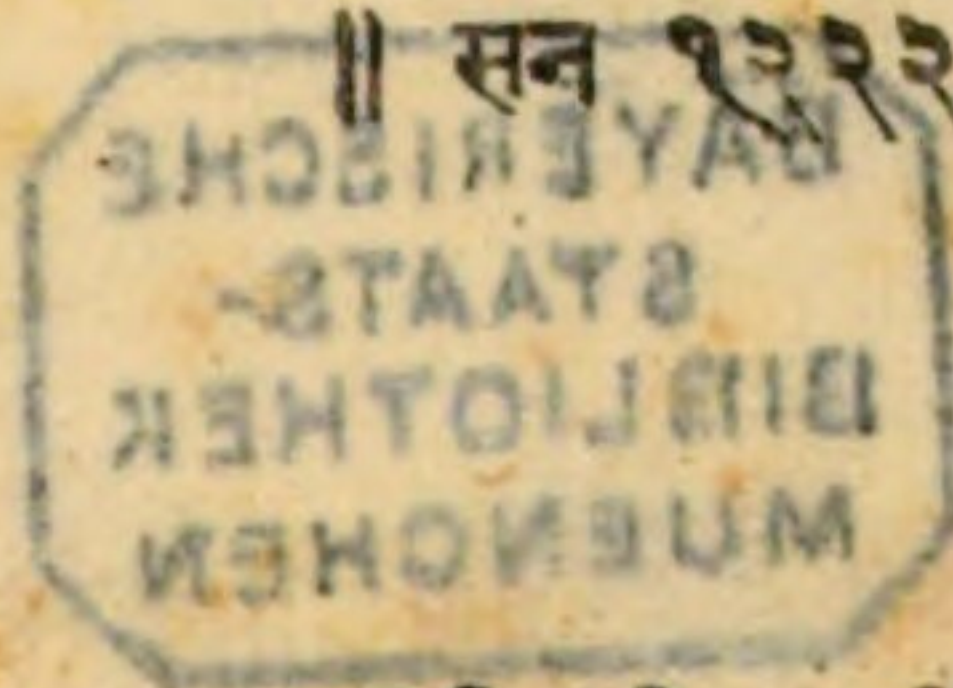
सम्बत् १८७२ ॥

॥ १ ॥ इन्द्राग्निसपेन्दुसमितेहायनोत्तमे ॥

॥ २ ॥ इन्द्राग्निसपेन्दुसमितेहायनोत्तमे ॥

॥ ३ ॥ इन्द्राग्निसपेन्दुसमितेहायनोत्तमे ॥

॥ सन १३२२ ॥

॥ शुक्रस्यसितेपक्षेदशमीभृगुवासरे ॥

नगरैकलिकत्ताख्येकालीजस्याथचाज्ञया ।
 ओयिल्सेनसाहेबस्यापिसाहित्येनपुनस्तदा ॥ १ ॥
 श्रीविद्याकरमिश्रेणपूर्वार्द्धशोधितंमुदा ।
 शेषार्द्धशोधयित्वाथश्यामलालेनधीमता ॥ २ ॥
 शिशुपालवधखण्डिकाव्यंटीकासमन्वितम् ।
 हिन्दुस्यान्याःग्रन्थकुट्वांन्यासितमुद्रिकाक्षरैः ॥ ३ ॥

वाणमहीवसुभूमानेअडरेजस्यापिवत्सरे ।
 जुनाख्येमासिषोडश्यांन्यासितंग्रंथमुत्तमम् ॥ १ ॥
 सन १८१५ इसवी ताः १६ जुम

Māgha / Mallinātha / Vidyākara Miśra,

The Śiśupāla badha, or death of Śiśupāla also entitled the Māgha Cāvya, or
epick poem of Māgha in twenty cantos

Calcutta 1815

A.or. 4590

urn:nbn:de:bvb:12-bsb10251050-5